102469

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

INŠTITUT ZA ARHEOLOGIJO — INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XXV

1974

LJUBLJANA

1976

ARHEOLOŠKI VESTNIK
ACTA ARCHAEOLOGICA
XXV, 1974

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

INŠTITUT ZA ARHEOLOGIJO — INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XXV

1974

LJUBLJANA

1976

102469
+

Arheološki vestnik	Glasilo Inštituta za arheologijo
Izdala	Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Natisk odobrila	Razred za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 18. junija 1974 ter Predsedstvo Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 21. junija 1974
Odgovorni urednik	Bogo Grafenauer
Uredil	Jaroslav Šašel
Tiskano	s subvencijo Raziskovalne skupnosti Slovenije
Za vsebino odgovarjajo	avtorji člankov in prispevkov

Univerzitetna knjižnica LJUBLJANA

PO 1739/1976

VSEBINA — CONTENTS

ANTIČNO STEKLO V JUGOSLAVIJI
ANCIENT GLASS IN YUGOSLAVIA

Jaroslav Šašel: Dragocenemu tovoru na pot	11	Introductory
Sonja Petru: Rimsko steklo Slovenije	13	Römisches Glas in Slowenien
Ljudmila Plesničar: Steklene zajemalke iz severnega emonskega grobišča	35	Glass Ladles from the Northern Cemetery of Emona
Zorka Šubic: Tipološki in kronološki pregled rimskega stekla v Poetovioni	39	Revue typologique et chronologique du verre romain de Poetovio
Valerija Damevski: Pregled tipova staklenog posuđa iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba rimskog carstva	62	A Survey of the Types of Glass Vessels from Italic, Gallic, Mediterranean, and Rhenish workshops on the Territory of Croatia during the Roman Empire
Mirko Bulat: Antičko staklo u Muzeju Slavonije	88	Verrerie antique au Musée de la Slavonie
Petar Milošević: Radionice stakla u Sirmijumu	102	Glass Workshops at Sirmium
Veljko Paškvalin: Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine	109	Ancient Glass from the Territory of Bosnia and Herzegovina
Nenad Cambi: Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu	139	Certains objets de verre de la Basse Antiquité avec représentations figuratives au Musée Archéologique de Split
Boris Ilakovac: Portretna medalja iz Burnuma	158	The Portrait Medal from Burnum
Milivoje Veličković: Tipologija i hronologija rimskog stakla iz Budve u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu	165	Typologie et chronologie de la verrerie romaine de Budva (Buthoe) dans la collection du Musée National de Belgrade
Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović: Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori	175	Entwicklungsübersicht des römischen Glases in Montenegro
Ivan Mikulčić: Antičko staklo iz Scupia i ostali makedonski nalazi	191	Ancient Glass from the East Necropolis of Scupi

EPIGRAPHICA, NUMISMATICA

Peter Kos: Mali noriški srebrniki s konjički	213	Norische Kleinsilbermünzen mit Pferdchen
Elica Boltin-Tome: Žigi na rimskih opekah iz depoja Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« v Piranu	225	Roman Tile-stamps from the Collection in the Marine Museum "Sergej Mašera" in Piran
Ana Šašel: Dopolnilo k rimskemu napisu iz Lesc (CIL III 3888=10779)	233	Ergänzendes zur römischen Grabinschrift aus Lesce in Oberkrain, CIL III 3888=10779
Ante Šonje: Antički natpis iz Vrsara	236	L'iscrizione romana da Orsera
Ante Šonje: Nalaz antičkih natpisa na položaju hotela Neptuna u Poreču	243	Fund römischer Inschriften im Baugrund des Hotels Neptun in Poreč
John J. Wilkes: Boundary stones in Roman Dalmatia. I. The Inscriptions	258	Mejniki v rimski provinci Dalmaciji. I. del
Milena Dušanić: Praepositus ripae legionis u natpisima opeka Prve Mezije	275	The *Praepositus Ripae Legionis* and Tile-stamps from Moesia Prima

VARIA

Stane Gabrovec: Halštatske nekropole v Bohinju	287	Die Hallstattnekropolen in Bohinj
Vinko Šribar: Žgano srednjelatensko grobišče v Metliki	319	Brandgräber aus dem mittleren La-Tène in Metlika
Janez Dular: Rimski grobovi z Borštka v Metliki	353	Die römischen Gräber von Borštek in Metlika
Iva Mikl Curk: Utrdbe Nauporta ob Ljubljanici na Vrhniki	370	Nauportus Fortresses by the River Ljubljanica at Vrhnika
Ljudmila Plesničar-Gec: Porta praetoria — severna emonska vrata	387	Porta Praetoria (*in Italian*)
Stanko Pahič: Plaz in rimska cesta pri Slovenski Bistrici	392	Erdlawine und Römerstrasse bei Slovenska Bistrica
Slavko Ciglenečki: Veliki Kamen	399	Veliki Kamen (*in English*)
Marijan Slabe: Poznoantični staroselski grob iz Dan pri Starem trgu	417	The Late Roman Autochthonous Grave from Dane near Stari Trg
Davorin Vuga: Sveta gora v Zasavju (Rovišče)	424	Sveta Gora dans le Zasavje (Rovišče)
Jaroslav Šašel: Koper	446	Capodistria (Koper)
Vinko Šribar, Vida Stare: Od kod ketlaške najdbe v Furlaniji?	462	Woher stammen köttlacher Funde in Friaul?
Paola Korošec: Arheološke raziskave na Svetih gorah nad Sotlo	483	Recherches archéologiques à Svete Gore en amont de Sotla
Josip Korošec ml.: Dodatno poročilo o raziskavah zgodnjesrednjeveške gradbene dejavnosti na Svetih gorah nad Sotlo	518	Rapport additionel sur les recherches de l'activité architecturale du Haut Moyen Age à Svete Gore en amont de la Sotla

IN MEMORIAM

Franc Osole: Stjepan Vuković (1905—1974) 531 Stjepan Vuković (1905—1974)

Jaroslav Šašel: Balduin Saria (1893—1974) 534 Balduin Saria (1893—1974)

DISKUSIJA, KNJIŽNE OCENE
DISCUSSION, BOOK-REVIEWS

Kajetan Gantar: Nekaj misli o pisavi antičnih imen in strokovnih izrazov 539 Gedanken über das Schreiben der antiken Eigennamen und Fachausdrücke im Slowenischen

Franc Truhlar: Banjška planota — arheološka terra incognita? 550 Das Hochplateau von Banjšice, ein archäologisches Brachland?

Irena Rajterič-Sivec: Oris arheološkega stanja in povojna raziskovanja zgodnjesrednjeveške arheologije v Albaniji 552 Stand der mittelalterlichen archaeologischen Forschung in Albanien nach dem II. Weltkrieg

Jaroslav Šašel: Emonski jubilej 575 Das Jubiläum von Emona

Emilijan Cevc: Rimsko ali baročno doprsje iz stare Ljubljane? 578 Busto litico della vetusta Lubiana da attribuire all'antico romano o al barocco?

Inscriptiones Thessalonicae et viciniae, edidit *Carolus Edson* (1972) (Marjeta Šašel) 586

Alfred Neumann, Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens, 1972 (Peter Kos) 588

Robert Göbl, Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum, 1973 (Peter Kos) 588

H. Bannert und G. Piccotini, Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich, Kärnten 1: *Die Fundmünzen vom Magdalensberg*, 1972 (Peter Kos) 590

Opomba — *Note* 592

ANTIČNO STEKLO V JUGOSLAVIJI

ANCIENT GLASS IN YUGOSLAVIA

Slovensko arheološko društvo, Kolokvij ob 150-letnici Narodnega muzeja v Ljubljani

Slovene Archaeological Association, Colloquy on the occasion of 150th anniversary of the National Museum, Ljubljana

14. X. 1971

Jaroslav Šašel: Dragocenemu tovoru na pot	11	Introductory
Sonja Petru: Rimsko steklo Slovenije	13	Römisches Glas in Slowenien
Ljudmila Plesničar: Steklene zajemalke iz severnega emonskega grobišča	35	Glass Ladles from the Northern Cemetery of Emona
Zorka Šubic: Tipološki in kronološki pregled rimskega stekla v Poetovioni	39	Revue typologique et chronologique du verre romain de Poetovio
Valerija Damevski: Pregled tipova staklenog posuđa iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba rimskog carstva	62	A Survey of the Types of Glass Vessels from Italic, Gallic, Mediterranean, and Rhenish workshops on the Territory of Croatia during the Roman Empire
Mirko Bulat: Antičko staklo u Muzeju Slavonije	88	Verrerie antique au Musée de la Slavonie
Petar Milošević: Radionice stakla u Sirmijumu	102	Glass Workshops at Sirmium
Veljko Paškvalin: Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine	109	Ancient Glass from the Territory of Bosnia and Herzegovina
Nenad Cambi: Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu	139	Certains objets de verre de la Basse Antiquité avec représentations figuratives au Musée Archéologique de Split
Boris Ilakovac: Portretna medalja iz Burnuma	158	The Portrait Medal from Burnum
Milivoje Veličković: Tipologija i hronologija rimskog stakla iz Budve u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu	165	Typologie et chronologie de la verrerie romaine de Budva (Buthoe) dans la collection du Musée National de Belgrade
Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović: Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori	175	Entwicklungsübersicht des römischen Glases in Montenegro
Ivan Mikulčić: Antičko staklo iz Scupia i ostali makedonski nalazi	191	Ancient Glass from the East Necropolis of Scupi

DRAGOCENEMU TOVORU NA POT

Gradivo, ki so ga sodelavci kolokvija »Antično steklo v Jugoslaviji«, prirejenega v počastitev 150-letnice Narodnega muzeja v Ljubljani, zbrali in ki ga z veseljem objavljamo na straneh tega glasila, je pestro in bogato. Res je, da drugače tudi ni bilo pričakovati, saj leži teritorij, s katerega izvira, na nekdanji meji med vzhodnim in zahodnim rimskim imperijem. Res je sicer tudi, da kolokvij ni prinesel tistih rešitev, ki jih arheologija pričakuje in potrebuje, in da je postavil več vprašanj kot smo si jih bili v svesti poprej; vendar je z resnostjo in natančnostjo, ki so jo pokazali referenti pri obravnavanju problemov, dal garancijo za skorajšen temeljit napredek v tem preučevanju. Kar je najvažnejše: strokovnjakom je predloženo obilje novega študijskega gradiva in posebno razveseljivo je, da je to lepo in pomembno gradivo objavljeno prav v tem letniku Vestnika, ki predstavlja tihi jubilej za slovenske arheologe, za Slovensko akademijo znanosti in umetnosti in, tako upamo, tudi uspeh za stroko.

Ko govorimo o jubileju, nikakor ni mogoče, da se ne bi spomnili poleta in entuziazma, ljubezni do znanosti, neumornega in požrtvovalnega dela ustanovitelja tega glasila, profesorja Josipa Korošca. Tisti, ki smo občudovali znanje in pogum, s katerim je profesor Korošec spustil »ladjo« v svet in vsi, ki zdaj gledamo na 25 letnikov našega glasila — kakorkoli jih tudi kritično vrednotimo — imamo živo željo, voziti dalje v smeri h končnim ciljem, ki jih zasleduje arheološka veda: sestaviti obris zgodovine za obdobja, v katerih je njena metoda kompetentna.

Nam pripada, da svoj delež na poti k njim opravimo dobro in pošteno.

Z dragocenim, a krhkim tovorom vozimo danes tudi arheologe iz vseh republik Jugoslavije. Prijetno je pozdraviti prijatelje in sodelavce na našem krovu, vselej so dobrodošli, vselej smo jim za pomoč in sodelovanje hvaležni. Na krovu pa so tudi vsi preživeli sodelavci iz prvega letnika, ki so se odzvali prošnji za sodelovanje.

Jaroslav Šašel

RIMSKO STEKLO SLOVENIJE

SONJA PETRU

Narodni muzej, Ljubljana

Antična sekcija Arheološkega društva Jugoslavije je počastila proslavo 150-letnice Narodnega muzeja v Ljubljani s simpozijem, čigar tema je bila »Antično steklo Jugoslavije«. Za to priložnost so bili pripravljeni številni referati tako slovenskih kot tudi jugoslovanskih avtorjev. S svojim prispevkom sem želela podati pregled in razvoj steklenega posodja v Sloveniji. Čeprav še niso izšli katalogi z gradivom grobnih enot Emone, Celeje in Petovije v smislu celotnega sintetičnega vrednotenja te materije, menim, da nam daje do sedaj objavljeno gradivo zadostno oporo za splošen prikaz razvoja rimskega stekla in njegovih oblik pri nas. Podrobneje nisem obravnavala le balzamarijev in žar, ker tega gradiva brez naštetih katalogov ne moremo pravilno tipološko in kronološko opredeliti.

Prve izdelke iz stekla poznamo v Sloveniji že iz prazgodovine. Tako je T. E. Haevernick[1] obdelala manjše halštatske skodelice z enim ročajem, izdelane običajno z narebreno površino in prepletajočo se dvobarvno stekleno maso. Omenjene skodelice so povsem podobne antičnim primerkom iz 1. st. n. št. ter imajo v tehnološkem in oblikovnem smislu iste značilnosti. Vsekakor lahko domnevamo, kljub nekaj stoletnemu intervalu, kontinuiteto in posredništvo iz halštatske kulture. Če k temu prištejemo še steklene obloge fibul,[2] značilne za jugoslovansko alpsko območje, in steklene jagode v obliki živalskih glavic,[3] lahko govorimo o izvoru le-teh v neki lokalni delavnici na naših tleh.

S tehnološkim napredkom in iznajdbo steklopihaštva konec prvega stoletja pr. n. št.[4] se pojavi na antičnih tržiščih steklo, ki je razmeroma poceni. Ker so se te spremembe dogajale v času zavzetja naših krajev, se to kaže tudi na našem gradivu. Vendar prevladujejo v doslej znanem gradivu iz zgodnjeantičnega obdobja izdelki, narejeni v kalupu. V kasnejšem obdobju pa imamo nešteto oblik posode iz pihanega stekla, ki dobe ob koncu antike pogosto brušen okras. Med predmeti, ki so izdelani v eni ali drugi tehniki, poznamo iz Slovenije tudi nekatere unikatne izdelke.

Obdelava rimskega stekla v Sloveniji je bila do sedaj izredno pomanjkljiva. Prav tako ne poznamo za širše območje Slovenije izdelovalnih središč in potov zamenjave, kot ne kronoloških in tipoloških pregledov stekla ter vrednotenj, s pomočjo katerih bi bili osvetljeni tudi drugi vidiki antične civilizacije pri nas. Naslonila sem se lahko le na kronološki prikaz materiala z Dolenjske, kar pa je v primeri s številnim materialom, znanim iz Emone in drugih predelov Slovenije, zelo malo.

Gotovo bi morali pri obravnavi najstarejšega doslej publiciranega gradiva iz Slovenije poseči po materialu obeh latensko-rimskih grobišč: Mihovo pod Gorjanci[5] in Formin pri Ptuju.[6] Z Mihovega so doslej znani le primerki narebrene skodelice s spiralo, balzamariji in latenske narebrene zapestnice. Iz Formina je sicer objavljenega več steklenega posodja, vendar oblikovno izredno sorodnega. Omeniti velja ploske krožnike tako iz enobarvnega kot iz *millefiori* stekla z ravnim dnom in rahlo izvihanim ustjem. Običajno je na notranji strani ali na dnu brušen okras v obliki koncentričnih krogov. Druga značilna oblika je hruškasta steklenica z visokim cilindričnim vratom in štirioglata steklena žara, ki skupaj z *millefiori* krožnikom dokazuje, da je stekleno gradivo iz Formina iz časa od Tiberija do Domicijana.

Najstarejša točno datirana skupina steklenih predmetov je znana iz Polhovega Gradca.[7] Poleg znanih bronastih askosov in hidre z bogato ornamentiranimi ročaji (tab. X) in izdelki iz terre sigillate so bile najdene številne steklene posode, narejene iz mozaičnega, temno rdečega in navadnega zelenega stekla (tab. XI). Med predmeti sta tudi dva fragmenta posodice iz mrežastega — *reticella* stekla. Za majhne polkrožne, rebraste skodelice in večje, podobne kraterjem iz mozaičnega stekla najdemo številne analogije v zbirkah severne Italije, kjer je po vsej verjetnosti treba iskati tudi izdelovalno središče. V naše kraje so prihajali našteti predmeti v prvi polovici 1. st. Omenjena datacija je podkrepljena tudi s številnimi pečati na terri sigillati, katere najmlajša signatura ASTI pade v čas med Klavdijem in Neronom. Veliko zanimivejše pa so skodelice iz temno rdečega stekla, s proti dnu polkrožnim valjastim trupom in vboklim dnom, katerih barvo so steklarji dobili z oksidi. Analogij za omenjene skodelice žal do sedaj v Sloveniji in severnoitalskih krajih ne poznamo, kajti prozorno temno rdeče steklo ni istovetno s tako imenovanim *haematitum* steklom, ki je gosto in neprozorno. Z gotovostjo lahko trdimo, da so ti predmeti izdelki tujih delavnic in so prišli k nam kot trgovsko blago z drugimi predmeti.

Od steklenega gradiva Slovenije je doslej gotovo najbolje obdelana narebrena polkrožna skodelica z vdelano spiralo druge barve. Zahvala za tako dobro poznavanje te oblike in njenih izdelovalnih središč gre Tei Haevernick,[8] saj je na podlagi razširjenosti ugotovila, da je kljub verjetno večjemu številu delavnic in izdelovalnih središč ta tip posode enoten. Pri tem sodita časovno skodelici iz Mihovega[9] in Polhovega Gradca[10] verjetno v predklavdijsko obdobje in med najbolj zgodnje primerke takih posod sploh, skodelice iz Črnelega,[11] Dobove ter Drnovega[12] in Ljubljane[13] pa so zaključek, in sicer iz pozno flavijskega obdobja.

‚Čaša bogov' iz Črnelega,[14] narejena iz rumeno zelenega stekla (tab. I), valjaste oblike, na kateri so predstavljene štiri figure bogov med jonskimi stebri, okrašenimi z girlando, je točno datirana prav z ob njej najdeno narebreno skodelico, datirano v flavijski čas. Tehnološko je pri njej zanimivo, da je sestavljena iz štirih v kalupu izdelanih kosov, ki se spajajo po stebriščnem okrasu. Peti samostojni del je gladek kozarec. Po vsej verjetnosti je čaša sidonski import, ki je prišel k nam prek Italije. Analogijo zanjo dobimo v čaši iz zbirke Eremitaž in v nekaterih drobcih v večjih kolekcijah.[15] Dokončno obdelavo je pripravila Gladys Weinberg.[16]

Povsem neznan kos figuralno oblikovane steklene posode predstavlja steklenička v podobi glave (tab. II, sl. 3), za katero vemo le, da je iz Podgraj pri Ilirski Bistrici.[17] Žal so nam vse okoliščine najdbe neznane, saj smo dobili le fotografijo v arhivu Zavoda za spomeniško varstvo SRS v zapuščini dunajske centralne komisije. Toda ne glede na to je jasno, da imamo v tem primeru nadvse ustrezno primerjalno gradivo v čaši iz Črnelega, ker sta obe — po Hardenu — sočasni.

Posebno zanimiv kos je kozarec konične oblike iz Ptuja (tab. II, sl. 1) z vbrušenim vzorcem satovja na osrednjem delu trupa.[18] Ker se ta oblika pojavlja tudi pri keramiki, je njena časovna opredelitev, kakor jo je podal Werner, sprejemljiva. Vitkost kozarca spo-

minja močno na čašo iz Črnelega. Tako bi imeli posredno potrditev, da so kozarci z vzorcem satovja iz druge polovice 1. in z začetka 2. st.

Iz Velike Loke[19] poznamo žgan grob s konca 1. st. V njem je bil najden poleg ostalih predmetov tudi steklen kozarec konične oblike z nizko nogo iz svetlo zelenega stekla (tab. II, sl. 2). Šribar mu postavlja za analogijo primerek iz Polhovega Gradca, s čimer bi bila datacija te posode odprta, ker ne kaže pravih sorodnosti s tem gradivom.

V svojem kratkem opisu izkopavanj rimskega grobišča v Ljubljani prinaša Edvard Nowotny[20] poleg dvoročajne žare še marmorirano narebreno skodelo in kelih iz *millefiori* stekla, enako narejen kot enoročajni vrč. K temu steklu se je povrnil še Fremersdorf v zborniku *Oxé-Festschrift*[21], ker ga je zanimal sam začetek izdelave raznobarvnega stekla. Že iz tega podatka vidimo, da so te oblike iz zgodnjega 1. stoletja. To še posebej velja za marmorirano skodelo, kjer postavlja Calvijeva[22] analogno posodo iz Akvileje na konec 1. st. pred n. št. oz. na začetek 1. st. po n. št. Prav tako zgodnjo datacijo ima Lamboglia[23] za enoročajni vrč te tehnike in oblike. Enako je glede na obliko in v primeru z obema najbližjima primerkoma iz same Ljubljane in iz Polhovega Gradca naš kelih v *millefiori* tehniki iz sredine ali celo prve polovice 1. st.

Edvard Nowotny sam teh posod podrobneje ne opredeljuje, čeprav zaslužijo našo pozornost, predvsem zaradi razkošne oblike in barvne kompozicije tako kupa iz *millefiori* stekla kot njej sorodne oblike visokih čaš v modri in zeleni izvedbi. Časovna pripadnost teh posod ni dvomna, saj jo uvrščajo Fremersdorf[24], Calvijeva[25] in Plesničarjeva[26] v sredino oz. v drugo polovico 1. st. Istemu času pripada tudi dvoročajna žara. Zaradi svoje elegantne izvedbe in umirjene barvne kompozicije moramo tu omeniti še žaro modre barve z vloženimi mlečnobelimi lisami,[27] ki ima svojo analogijo v Akvileji in jo uvršča Calvijeva[28] v prvo polovico 1. st.

Podobno je z marmorirano skodelo pri Nowotnyju.[29] Tako po tehniki izdelave kakor po obliki je ta posoda znanilec 1. st.

Enako gradivo iz 1. st. objavlja tudi Ljudmila Plesničar v 10. zvezku *Inventaria Archaeologica* iz leta 1967.[30] Predaleč bi nas zapeljalo, če bi znotraj te bogate zbirke želeli razčleniti vse oblike. Izpustiti moramo v prvi vrsti balzamarije, ker se v nebistvenih spremembah pojavljajo skozi vso antiko in steklene zajemalke, ker jim bo posvetila kolegica Plesničar posebno razpravo. Vendar bi želela tu opozoriti na *millefiori* kupo na nogi iz groba 315 (tab. III), ki ob nekoliko nižji nogi in bolj kroglastem trupu že jasno nakazuje evolucijo oblike od starejše kupe iz Polhovega Gradca. Iz istega groba, ki je datiran v sredino 1. st., sta tudi oba krožnika s prstanastim dnom in ravnim ostenjem ter kozarčki z izstopajočim ustjem. Zelo lepa je tudi oblika steklene čaše cilindrične oblike in z upodobljenim orlom med vegetabilnim okrasom, ob kateri so dobili visoko dvoročajno žaro s konca 1. st. (tab. IV). Iz groba 87 imamo svojevrstno posodo za dišave, namenjeno očitno gimnastu, sodeč po upodobljenem vencu, strigilisu, amfori in lekitu na obodu posode (tab. V).

Pogosta oblika kozarca iz druge polovice 1. stoletja je rahlo koničen kozarec z odebeljenim izvihanim ustjem in prav tako odebeljenim dnom, ki je omfalično oblikovano. Znan je iz številnih najdišč. Pri nas je posebej dobro kronološko uvrščen pri Garbschu objavljen primerek iz grobnice v Starem trgu pri Slovenjgradcu (tab. II, sl. 4), ki ga časovno opredeljujejo kosi noriško-panonske ženske noše v flavijsko obdobje.[31]

Nasproti tem zaključenim bogatim enotam stekla iz 1. st. lahko postavimo z Dolenjske[32] prav tako pestro zbirko, nabrano na večjem številu najdišč. V tej razpravi se na tabeli I prikazano gradivo časovno deli tako, da so zgoraj primerki iz prve polovice 1. st., spodaj pa iz druge polovice tega stoletja. Pri tem sta narebrena skodela in vrč v svoji zvrsti izjemna kosa. Pri narebreni skodelici ugotavljamo prav razkošno barvno igro in bogato razčlenjeno ustje. Pri sosednjem primerku *millefiori* vrča pa ugotavljamo njegovo izjemnost

že s tem, da je ročaj postavljen blizu leve strani izliva, kar kaže, da je bil narejen za levičarja. Naslednja kozarca iz Dobove sta tudi oblikovno zanimiva, saj je kobaltno modri primerek verjetno celo z začetka 1. st.[33]

Značilno gradivo 2. st. je doslej v največji množini obdelano iz dolenjskih nekropol, Bobovka pri Kranju (tab. VI) in iz grobnice v Miklavžu pri Mariboru. Pri tem bi omenila za dolenjsko skupino[34] kot značilnost to, kar opažamo v vsem imperiju, da je enobarvno steklo sedaj izpodrinilo prejšnje slikovite in elegantne izdelke. Oblikovno prevladujejo sedaj štirioglati kozarci z odebeljenim navzven zavihanim ustjem, od katerih imata dva celo na dnu nerazvozljive pismenke. Druga značilnost so enostavne čaše z navpičnim ali rahlo izbočenim ostenjem ter ravnim ali prstanastim dnom. K temu lahko še prištejemo baročno oblikovane stekleničke v obliki ptiča. Istemu stilu pripisujemo tudi jajčaste žare in hruškaste enoročajne vrče iz Drnovega in Trebnjega, medtem ko je četverooglati balzamarij že iz 3. st.

Prekopani del grobišča v Bobovku[35] pripada zadnji četrtini 1. st. in prvi polovici 2. st. S tako časovno opredelitvijo se sklada tudi tu izkopano stekleno gradivo. Čaša gubanka iz groba 17 pripada 1. st., vendar so jo našli skupaj z oljenkami tipa Loeschke X, za katere je gotovo, da so nastale v 2. st. Stekleni žari iz groba 1 in 4 sta s konca 1. st. Prav tako pripadata oblikovno temu obdobju tudi obe steklenički s širokim trakastim ročajem. Tudi balzamarij se ujema s to datacijo, saj ima spodnji del le malenkostno razširjen, medtem ko se pri kasnejših primerkih stojna ploskev vedno bolj širi in spušča, ustje pa ni več lijakasto.

Profesor Klemenc[36] je prinesel v ilustracijo svoje zgodovine Emone poleg že naštetih primerkov stekla še nekaj posod, ki jih postavlja v 2. st. Ta datacija velja prav gotovo za vitko čašo gubanko, saj povsem ustreza prej našteti gubanki iz Bobovka. Druga posoda, prav tako iz 2. st., je rumenozelena steklena situla[37] z dvema majhnima ročajema. Njena opredelitev v 2. st. je razvidna tudi iz pridatkov grobne enote, med katerimi je pečatna oljenka z masko. Nadvse zanimivo je dejstvo, da posoda posnema prazgodovinsko situlo, in da je celo conalno razdeljena. Med gradivom omenjenim pri Klemencu sta tudi kupa iz modrega stekla[38] s tordiranima ročajema in v kalupu narejen kozarec[39] z upodobljenimi listi in grozdi, ki jih lahko postavimo v 1. st.

Med večji enoten kompleks najdb steklenih predmetov sodi tudi najdba v grobnici iz antične gomile v Miklavžu pri Mariboru.[40] Po vseh okoliščinah sodeč gre za grob z začetka 2. st., v katerem prevladujejo poleg steklenih žar in kroglastih balzamarijev zajemalke.

Enako je z začetka 2. st. tudi grobna najdba iz Ptuja, ki jo zaradi pridatih členov noriško-panonske ženske noše objavlja Garbsch.[41] Med predmeti omenja tudi povsem baročno, prav nič »stekleno« obliko enoročajnega vrča (tab. VIII, sl. 1). Prav značilnost, da so steklopihači oblikovno hote posnemali bronaste posode, kaže na eni strani visoko raven steklopihaštva v tisti dobi, po drugi pa splošni upad občutka za skladnost.

Če se znova ozremo na dolenjsko steklo, ugotavljamo, da je v 3. st.[42] prišlo do zaznavnih sprememb tako pri oblikah kot pri kvaliteti izdelkov. Večkrat srečujemo zelo površno vlite kose ob visokovrednih in skladnih oblikah, kot je steklenica z nitkastim okrasom ali vitka dišavnica z nagubanim trupom. Pri balzamarijih vidimo, da so sedaj pretežno srčaste oblike, da se zaključujejo v visok cilindričen vrat z izvihanim, ravnim ali celo navznoter usločenim ustjem. Zanimiva je tudi steklenička s cilindričnim vratom in močno omfaličnim dnom, kar je izrazita oblika 3. st. Iz prehoda v 4. st. je stožčast kozarec z ravnim dnom, ki nas uvaja v splošno obliko kozarca 4. st.

Na kasnoantičnem grobišču Brezje pri Zrečah[43] so v grobu 31 (tab. VII) dobili poleg Avrelijanovega novca in dveh bronastih zapestnic še steklen vrč in stekleničko. Vrč ima

hruškasto obliko, prstanasto dno in profiliran rob ustja ter je po teh značilnostih iz začetka 4. st. Iz istega stoletja, le z njegovega konca, je tudi steklenica iz groba 5, ki jo pet pridanih bronastih zapestnic — po Pahiču — zanesljivo opredeljuje v ta čas. Podobna je nizki steklenički iz Linza, grobišče Espelmayerfeld, ki jo Edith Thomas[44] uvršča med značilne krščanske pridatke, pri čemer navaja številne primerjave iz panonskega področja.

S tipološkega vidika prinaša Josip Mal[45] zanimivo grobno enoto s pridanima dvoročajnima steklenicama s Karlovške ceste v Ljubljani (tab. VIII, sl. 2—5). Tu so v kamnitem sarkofagu našli ob ženskem skeletu poleg znane zlate ovratnice, sestavljene iz medaljonov cesarja Galijena, tudi obe steklenici in ampuli, ki sta tako časovno okvirno opredeljeni. Te drugače redke posode svojstvene oblike se pojavijo v drugi polovici 3. st.[46] Pri obeh ljubljanskih steklenicah je nadvse zanimivo, da so ugotovili v notranjosti ostanke oz. sledove olja, s čimer je njihova namembnost dišavnice potrjena. V oblikovnem smislu pa so te posode zelo vplivale na razvoj, opazno predvsem pri trakastem ročaju, ki je nizek in postavljen na spodnji del cilindričnega vratu, kar srečujemo kasneje tudi pri steklenicah. Tudi ampuli sta spričo svoje nenavadne oblike zelo značilen glasnik iz sredine 3. st.[47]

Druga, za proučevanje rimskega stekla enako pomembna najdba iz Ljubljane je odkritje kamnitega sarkofaga pri Tobačni tovarni.[48] V njem so našli žensko okostje, obdano s pajčolanom, v katerega so bile vtkane zlate niti. Pod lobanjo so našli tri slonokoščene igle in pod hrbtom nečitljiv kasnoantični novec. Poleg teh najdb, ki same po sebi govore za kasno antiko, so našli kroglasto stekleničko iz smaragdnozelenega stekla z brušenim okrasom in plosko steklenico mlečno opalne barve. Čeprav se posodi po obliki na videz bistveno razlikujeta, izpričujeta kronološko nesporno zaključeno enoto, ki jo utrjuje tudi tehnološki vidik. Po teh znakih lahko postavimo obe posodici v konec 3. in na začetek 4. st.[49] To bi potrjevali tudi ostali sosednji grobovi, kjer so dobili Konstantinove in Karinove novce. Posebno zanimiva steklena kozarca prinaša Vida Stare iz Ravnega brda med Grosupljem in Litijo[50] (tab. VIII, sl. 6, 7). Tu so v skeletnih grobovih 3 in 5 našli dvoje kasnoantičnih kozarcev, ki jih avtorica uvršča po analogiji v drugo polovico 4. stol. Poleg znane oblike jajčastega kozarca z navzven zavihanim ustjem in neznatno vboklino dna, ki ima pod brušenim žlebom na največjem obodu po tri bradavice iz modrega stekla, nas posebej zanima preprost stožčast kozarec z blago navzven razširjenim ustjem in vboklim dnom. To obliko posode srečujemo v kasnoantičnih plasteh pogosto, vendar pri nas, žal, samo v drobcih.[51] Primerek stožčastega kozarca z vboklim dnom iz Ravnega brda pa nam kaže popoln izgled tega kozarca. Njegovo časovno opredelitev v drugo polovico 4. stol. narekujeta obe pasni sponi, najdeni na istem grobišču. Pasne spone iste oblike so dobili v panonskih grobovih predvsem z novci Valentinijana, kar datacijo kozarcev pomika celo proti koncu 4. st.[52]

V svojem sestavku o emonskem grobišču je Walter Schmid[53] vključil risbo treh kasnoantičnih steklenih posod. Med njimi je oblikovno najbolj čist kozarec, okrašen s temnomodrimi pikami,[54] ki najlepše odseva takratno najbolj pogosto obliko pivskega posodja. Naslednji primerek kozarca s plavutastimi rebri je v nasprotju s prejšnjo obliko bolj redek, vendar je kasnoantični izvor te posode že zaradi tehnoloških posebnosti razumljiv. Njegovo približno analogijo s plavutastimi rebri, narejenimi v predrti tehniki, poznamo iz Brigetija, kar postavlja Barkocsy v drugo polovico 4. st.[55]

Iz Brega pri Ptuju prinaša Iva Curk[56] nekaj izredno pomembnih steklenih predmetov. Med njimi velja omeniti stožčast kozarec in kupo iste oblike, le da je nižja (tab. IX, sl. 1—5). Oba bi tvorila ustrezno analogijo kozarcu iz Ravnega brda. Zelo jasno moramo postaviti v 4. st. tudi kroglasto stekleničko z rahlo vzvalovano površino, omfaličnim dnom in navzven zavihanem ustjem,[57] Pahičevi iz Brezja sorodni steklenici kroglaste oblike in vrč z enim ročem.

V grobu št. 13 na Bregu v Celju so našli dve steklenici (tab. IX, sl. 6, 7), visoki 13,5 cm, s kroglastim trupom in delno spodaj zoženim cilindričnim vratom. Glede na celotno grobišče ju postavlja Bolta[58] od 4. do prve polovice 5. st. Po obliki ustrezata formi Isings 103 in so v Podonavju in Porenju odkrite z novci s konca 3. ali iz prvih desetletij 4. st.[59] To datacijo podpira tudi Thomasova z najdbo enakih steklenic v grobu 70 iz Espelmayerfelda, najdenih skupaj z novci Klavdija II, Viktorina in Proba.[60]

Samemu koncu 4. st. smemo prišteti tudi steklenico z brušenim okrasom in čašo s posnetkom vzorca satovja, ki ju je objavil Knez.[61] Obe sta lep dokaz visoke ravni steklarstva v naših krajih ob koncu antike. Medtem ko je steklenica z brušenim okrasom zelo verjetno — po Hardnu[62] — iz prve polovice 4. st., tega za čašo ne moremo trditi, čeprav je tudi ta nesporno iz 4. st.

Skoraj v celoti ohranjeno posodo z brušenim okrasom poznamo iz Bršljina pri Novem mestu (tab. XII). Sedaj hrani čašo antična zbirka Umetnostnozgodovinskega muzeja na Dunaju, objavila sta jo Sunkovsky in Knez.[63] Brez rekonstruiranega, verjetno neobstoječega stožčastega dna, je skoraj 24 cm visoka in ima največji premer 7,6 cm ob 2 mm debelem ostenju. Obod čaše iz brezbarvnega stekla je ornamentiran z brušenima dvojnima črtama, ki delita celotno posodo v štiri pasove. Te izpolnjujejo prav tako brušeni okrasi geometrijskih oblik ali pa ponazarjajo stilizirane rastline oz. jagode. Vrhnji pas nosi brušen grški napis καὶ ἐτ: ὥρας, napitnico, ki jo prevajajo z »Na mnoga leta« ali »Na zdravje«. Zaradi tehnike brušenja postavljamo čašo v širši dataciji v 4. st. Gotovo je ta čaša pomemben člen in reprezentant te vrste posod iz slovenskih najdišč ter za nas izredno dragocen primerek poznoantičnih kup z brušenim okrasom in voščilom.[65]

Vsekakor vredna omembe sta tudi dva fragmenta steklenih posod z okrasom iz zlate lamele ali zlate niti, najdena v Ptuju.[66] V obeh primerih gre za dno skodelice. Na eni je predstavljeno verjetno jagnje, ki je s pomočjo igle vpraskano v zlato lamelo. Dno druge steklenice je okrašeno z zlato nitjo, ki tvori nekak okvir in danes le še delno ohranjen napis. Razvoj obeh tehnik zasledimo od 2. do 4. st., prišla pa naj bi v Italijo z Vzhoda. Motiv ležečega jagnjeta moramo iskati med predmeti iz 4. st.,[67] medtem ko je datacija druge skodelice težavna, vendar zelo verjetno ista kot velja za prvi primer. S tema posodama in predvsem z njeno motiviko prehajamo že v čas temačnega obdobja 5. in 6. st., ko se pri nas konča tudi antična dediščina.

Ostane nam samo še odgovor na vprašanje o izdelovalnih središčih in poteh, po katerih je k nam prišla ta ali ona steklena posoda. Najbolj zanimivo arheološko vprašanje pri obravnavi antičnega stekla zadeva vsekakor vprašanje morebitne izdelave v naših krajih. Neposredni dokaz za to, da so tudi v Sloveniji obstajali pogoji za to dejavnost, vidimo v bogatem in pestrem izročilu prazgodovinske dobe, ko je gotovo velik del steklenih izdelkov moral nastati prav v Sloveniji, kot to kažejo samo pri nas znane oblike steklenih jagod in steklene obloge fibul. Zato je že Fremersdorf v zborniku *Oxé-Festschrift*[68] postavil domnevo, da so, sodeč po oblikah in po številnih različicah večbarvnega celo unikatnega stekla, morale v zgodnji antiki izdelovati te predmete delavnice v Akvileji, Istri in v prostoru do Emone. To domnevo sta potrdila pred leti v Linzu odkriti steklenici z napisom na dnu. Karnitsch[69] je posvetil napisu *Sentia Secunda facit Aquileiae vitra* posebno razpravo, zato ne zahajam v podrobnosti napisa, ampak želim poudariti dejstvo, da se je tu proizvajalo steklo. Vendar pa si moramo zastaviti tudi vprašanje, kako to, da vse doslej ni arheološkega dokaza in kako to, da vse doslej na tem prostoru še ni bila odkopana steklopihaška peč. Deloma je na to odgovoril že Abramić, ko je objavil upodobitev steklopihaštva na oljenki iz Benkovca.[70] Tudi tu je — kakor na staroegipčanskih reliefih — prikazana peč, katere ognjišče je več decimetrov dvignjeno nad tlemi. Zato se iz razumljivih vzrokov ni ohranila. Šele v novejšem času so bile odkrite v Izraelu in Kölnu.[71] V obeh

primerih so mogli dokazati, da so peči sorazmerno majhne, kar je pri steklu tudi razumljivo. Za izdelavo v naših krajih bi govorila morda večja steklena gmota z Vrhnike[72] in Kahlejeve ugotovitve ter primerjanje sestave antičnega stekla in kremenčevega peska iz okolice Juenne.[73]

Čeprav bi pri teh krhkih predmetih morali domnevati, da je poglavitni delež predmetov nastal na domačih tleh, vendar izjemni kosi, kot v sirskih delavnicah nastala čaša bogov iz Črnelega, posoda v obliki človeške glave iz Podgraja in sestav najdb iz Polhovega gradca, ki jo moremo pripisati italskim, najbolj verjetno rimskim delavnicam, dokazujejo obseg zamenjav in trgovska pota. Sodeč po danes znanem gradivu, je bil import iz Porenja v Slovenijo malenkosten. Pri nas doslej ne poznamo za Köln značilnih steklenih posod s kasneje nanesenimi drugobarvnimi vzorci, nitmi itd.[74] Kot je že I. Curkova opozorila pri obravnavi ptujske sigilate, v Sloveniji ne poznamo tudi nekaterih sigilatnih izdelkov z zahoda. Naj torej zaključimo s tem vprašanjem, ki je za obseg trgovine naših krajev v tistem času gotovo pomemben. Verjetno pa nam bo lažje odgovoriti na to vprašanje, ko bo pred nami ostalo, doslej neobjavljeno stekleno gradivo, odkrito v Sloveniji.

[1] T. E. Haevernick, Hallstatt-Tassen, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 5 (1958) 8.

[2] T. E. Haevernick, Beiträge zur Geschichte des antiken Glases, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 6 (1959) 57; T. E. Haevernick, Latenzeitliche Glasfibelbügel, *Situla* 1 (1960) 119; T. E. Haevernick, Nadelköpfe vom Typ Kempten, *Germania* 50 (1972) 136.

[3] T. E. Haevernick, *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatenezeit auf dem europäischen Festland* (Bonn 1960); F. Stare, *Vače* (Arheološki katalogi Slovenije 1, 1955) tab. 33; F. Stare, Trije prazgodovinski grobovi iz Zasavja, *Arheološki vestnik* 4 (1953) tab. IV.

[4] F. Schuler, The Molding Process (Ancient Glasmaking Techniques), *Archeology* 12 (1959) 47; R. Gajić-Lončar, *Staklo, proizvodnja i umetnička obrada kroz vekove* (Beograd 1964) 10.

[5] Pri tem je bilo žal doslej s tega najdišča objavljeno stekleno gradivo samo pri J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert* (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 11, 1965) 203 in tab. XLIII—XLVII

[6] A. Smodič, Nove latenske najdbe na Dravskem polju, *ČZN* 35 (1940) 1.

[7] R. Ložar, Rimska najdba iz Polhovega Gradca, *Glasnik Muzejskega društva Slovenije* 19 (1938) 85.

[8] T. E. Haevernick, Zarte Rippenschalen, *Saalburg Jahrbuch* 7 (1958) 76; T. E. Haevernick, Die Verbreitung der »Zarten Rippenschalen«, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 14 (1967) 153.

[9] T. E. Haevernick, Zarte Rippenschalen, str. 77.

[10] R. Ložar, Polhov Gradec, sl. 14.

[11] R. Ložar, Steklena čaša iz Črnelega, *Glasnik Muzejskega društva Slovenije* 16 (1935) 97.

[12] S. Petru, Antično steklo iz Dolenjskih grobov, *Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 6 (1969) 165 in tab. I, sl. 1.

[13] S. Petru, *Emonske nekropole odkrite do l. 1960* (Katalogi in monografije 7, 1972) tab. XXXI, 16 in CIV, 12.

[14] R. Ložar, Steklena čaša iz Črnelega, 98.

[15] L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa* (Basel 1960) 51 in tab. VIII; A. Kisa, *Das Glas im Altertume* (Leipzig 1908) 719 in Abb. 271; *Journal of Glass Studies* 4 (1962) 55.

[16] Ob zadnjem obisku v Ljubljani mi je sporočila G. D. Weinberg, da pripravlja posebno študijo, posvečeno prav tem posodam, kjer bo prinesla nepoznano primerjalno gradivo Vzhodnega Mediterana. G. D. Weinberg, Mould-Blown Beakers with Mythological Scenes, *Journal of Glass Studies* 14 (1972) 26.

[17] Posoda doslej ni bila objavljena; D. B. Harden, *Masterpieces of Glass* (London 1968) sl. 63; F. Fremersdorf, *Römisches geformtes Glas in Köln* (Die Denkmäler des römischen Köln 6, 1961) Taf. 108 prinaša sorodno posodo iz 1.—2. stoletja. Enako datacijo posod v obliki človeške glave prinaša F. Neuburg, *Glass in Antiquity* (London 1949) Plate XVI.

[18] Werner, Zu älterkaiserzeitlichen Glasbechern, *Germania* 31 (1953) 61; L. Barkóczy, Glasfunde von Brigetio (II. Jhdt), *Folia archaeologica* 18 (1966-67) 69; C. Isings, Glas met facetten in honingraat patroon, *Numaga* 13 (1966) 236; C. Isings, Some of the 10th Legion's Glass at Niijmegen, *Studies in Glass History and Design* (VIII Int. Congress on Glass, London 1968) 8.

[19] V. Šribar, Rimski žgani grob iz Velike Loke pri Žalni, *Arheološki vestnik* 9—10 (1958-59) 234.

[20] E. Nowotny, Das römische Gräberfeld an der Wiener Strasse in Laibach, *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 18 (1905) 188.

[21] F. Fremersdorf, Römische Gläser mit buntgefleckter Oberfläche, *Festschrift Oxé* (1938) 116

[22] M. C. Calvi, *I vetri romani del museo di Aquileia* (Padova 1968), Tav. 10,2 in M. C. Calvi *Vetri romani* (Aquileia 1969), Tav. 10,2.

[23] N. Lamboglia, Tessiner Gräberfelder di Ch. Simonett (Recensione), *Rivista di studi Liguri* 9 (1943) 181.

[24] F. Fremersdorf, Römische Gläser mit buntgefleckter Oberfläche, n. m.

[25] M. C. Calvi, *I vetri romani*, n. m.

[26] L. Plesničar, La necropole romaine a Emona, *Inventaria archaeologica* 10 (1967), Y 97,6, kjer datira kos iz groba MM 315 v drugo četrtino prvega stoletja.

[27] E. Novotny, Das römische Gräberfeld, 188, sl. 1.

[28] M. C. Calvi, *I vetri romani*, tav. XV, fig. 2 in 3, kjer enako posodo stavlja avtorica okvirno v 1. st. po našem štetju.

[29] E. Nowotny, Das römische Gräberfeld 188, sl. 1.

[30] L. Plesničar, *La necropole romaine a Emona*, Y 94, 23, kjer avtorica datira majhno čašo te oblike v drugo polovico 1. stoletja.

[31] J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht*, n. m.

[32] S. Petru, Antično steklo iz dolenjskih grobov, 163.

[33] S. Petru, Antično steklo iz dolenjskih grobov, T. I, sl. 15. Drobce steklenih posod iz antičnih grobov, ki pa ne pomenijo novosti in jih zaradi fragmentarnosti ne moremo ovrednotiti, prinaša S. Pahič, Antične grobnice v Prekmurju, *Arheološki vestnik* 11-12 (1960—61), 112.

[34] S. Petru, Antično steklo iz dolenjskih grobov, tab. II in III.

[35] P. Petru-A. Valič, Drugo začasno poročilo o izkopavanjih v Bobovku pri Kranju, *Arheološki vestnik* 9-10 (1958—59), 133.

[36] J. Klemenc, Zgodovina Emone v: *Zgodovina Ljubljane* (Ljubljana 1956), sl. 15—45.

[37] J. Klemenc, Zgodovina Emone, sl. 35.

[38] J. Klemenc, Zgodovina Emone, sl. 20.

[39] J. Klemenc, Zgodovina Emone, sl. 41.

[40] S. Pahič, Antična gomila z grobnico v Miklavžu pri Mariboru, *Arheološki vestnik* 20 (1969) 115 ssl; glej tudi gradivo iz gomile v Kapfensteinu v dolini Ledave, objavljen pri W. Alzinger, *Archaeologia Austriaca* 7 (1965), Abb. XII.

[41] J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht*, 210, T. 50, 9.

[42] S. Petru, Antično steklo iz dolenjskih grobov, 173, T. 5.

[43] S. Pahič, Antični in staroslovanski grobovi v Brezju pri Zrečah, *Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 6 (1969), 217 in T. 7.

[44] E. B. Thomas, *Die Gläser des Espelmayrfeldes* (Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld, Linz 1962), 97.

[45] J. Mal, Muzejska kronika, *Glasnik Muzejskega društva Slovenije* 7-8 (1926-27), 28 in sl. 8.

[46] E. Spartz, *Antike Gläser* (Kassel 1967) pod 101 in tab. XXIV; E. Thomas, Espelmayrfeld str. 105 s primerki iz Espelmayrfelda in Gelsdorfa z novcem Dioklecijana.

[47] A. Cermanović, Einige spätrömische Glasformen aus Doclea, *Živa antika* 17 (1967), Abb. 5; L. Barkócsy, New Data on the History of Late Roman Brigetio, *Acta Antiqua Hungarica* 13 (1965), Fig. 19, 1 in Pl. XXV, 1.

[48] C. Deschmann, Neueste Funde römischer Steinsärge in Laibach, *Mitteilungen der Zentralkommission* 14 (1888), 5, Fig. 1 in 2.

[49] F. Fremersdorf, *Die römischen Gläser mit Schliff, Bemalung und Goldauflagen aus Köln* (Die Denkmäler des römischen Köln 8, 1967) pod 110.

[50] V. Stare, Poznoantično grobišče na Ravnem brdu, *Arheološki vestnik* 3 (1952), 137. Za sponi iz te grobne enote glej E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern* (München 1971) 61, ki jih postavlja v čas 370—400 po n. št.

[51] Posebno veliko teh kozarcev so dobili pri izkopavanjih na Hrušici in v Ajdovščini. Objavljeni bodo v *Claustra alpium Juliarum*, 2.

[52] E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*. Razvojno obliko tega kozarca v bizantinskem obdobju predstavlja primerek iz Szabadszallasa (E. H. Thomas, *Early byzantine glascup*, Kecskemet, 1969).

[53] W. Schmid, Ausgrabungen in Emona, *Laibacher Zeitung* 1911, Nr. 117 z dne 22. V.

[54] Posodam te oblike in okrasa posveča F. Fremersdorf, *Die römischen Gläser mit aufgelegten Nuppen in Köln* (Denkmäler 7, 1962), posebno knjigo.

[55] L. Barkócsy, New Data on the History of Late Roman Brigetio, *Acta archaeol. Acad. scient. Hung.*, 13 (1965) 215.

[56] I. Curk, K topografiji rimske mestne četrti na današnjem Zgornjem Bregu v Ptuju, *Arheološki vestnik* 15-16 (1964-65), 259.

[57] R. Sunkovsky, *Antike Gläser* (Wien 1956), Abb. 39a.

[58] A. Bolta, Rimsko grobišče na Bregu pri Celju, *Arheološki vestnik* 8 (1957), 317; E. Boltin, Arheološke najdbe na Kaštelirju nad Kortami, *Arheološki vestnik* 9-10 (1958-59), 237 prinaša na T. V, 1 in 2 celjskim sorodna kroglasta balzamarija in na T. IV, 2 hruškast primerek.

[59] C. Isings, *Roman Glas from Dated Finds* (Groningen 1957), 121 oblika 103.

[60] E. Thomas, *Espelmayrfeld* str. 102.

[61] T. Knez, Novi rimski grobovi na Dolenjskem, *Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 6 (1969), 107, T. 7, 2 in T. 11, 1.

[62] D. B. Harden, The Highdown Hill Glass Goblet with Greek Inscription, *Sussex Arch. Collection* 47 (1959), 3-cit. po G. D. Weinberg, A Parallel to the Highdown Hill Glass, *Journal of Glass Studies* 5 (1963), 25.

[63] R. Sunkovsky, *Antike Gläser*, str, 24 in Abb. 20 — pozno 4. stoletje. Primerjaj T. E. Haevernick, Gefässe mit vier Masken, *Jahrbuch des Römisch- Germanischen Zentralmuseums in Mainz* 7 (1960) 53, kjer se sklicuje na enako okrašeno skodelo iz groba v Kölnu (F. Fremersdorf, *Denkmäler* 1 [1928] 43, kjer prinaša za analogijo tudi gradivo iz grobov v Horremu in Dürrenu).

[64] T. Knez, Novi rimski grobovi na Dolenjskem.

[65] F. Fremersdorf, *Figürlich geschliefene Gläser* (Römisch-Germanische Forschungen 19 (1951) posebej T. 10, 1; M. Ljubinković-Čorović, Ranohriščanska staklena čaša iz Duklje, *Materijali VII. Kongresa Arheološkoga društva Jugoslavije* (1967) 85.

[66] I. Curk, Dva drobca steklenih posod z zlatom iz Petovije, *Arheološki vestnik* 13-14 (1962-63) 491.

[67] T. E. Heavernick, Zu den Goldgläsern (Fondi d'oro), *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 9 (1962) 58.

[68] Sedaj potrjuje to domnevo tudi C. Isings v članku Some of the 10th Legion's Glass at Nijmegen.

[69] P. Karnitsch, *Jahrbuch der Stadt Linz* (1952) 440, Nr. 8, Taf. 16, 8 in R. Noll, *Kunst der Römerzeit in Österreich* (Salzburg 1949) XI, Nr. 71—72, Abb. 71.

[70] M. Abramić, Eine römische Lampe mit Darstellung des Glasblasens, *Bonner Jahrbuch* 159 (1959) 149.

[71] G. D. Weinberg, Roman Glass Factories in Galilee, *Museum Haaretz Telaviv Bulletin* 10 (1968) 49, pl. VII.

[72] A. Müllner, Ein Glassfluss von Oberlaibach, *Argo* 2 (1893) 171, kjer poroča, da so 1886 na levi obali Ljubljanice našli v globini 3 m kos surovega stekla. Glede na globino bi mogli gmoto pripisati rimski dobi.

[73] F. Kahler, Die Quarzversorgung der römischen Glasindustrie von Iuenna, *Carinthia* 134—135 (1947) 56.

[74] F. Fremersdorf, Rheinischer Export nach den Donauraum, *Laureae Aquincenses* 1939, 179. Od porenskega importa stekla je npr. med drnovskim gradivom le čaša inv. št. 726 in gagatna zapestnica inv. št. 646 ter ovratnica inv. št. 535.

RÖMISCHES GLAS IN SLOWENIEN

Zusammenfassung

Erste Glaserzeugnisse in Slowenien kennen wir bereits aus prähistorischer Zeit. Die Schalen mit Griff, gewöhnlich gerippt und aus zweifarbiger Glasmasse hergestellt, gleichen völlig den antiken Exemplaren aus dem ersten Jahrhundert unserer Zeitrechnung, weil sie technologisch und formal gesehen die gleichen Eigenschaften haben. Trotz eines langfristigen Intervalls können wir Kontinuität und Vermittlung aus der Hallstattkultur vermuten, wohin auch der Glasbelag der Fibeln gehört, der für den jugoslawischen Alpenraum charakteristisch ist, auch die Glasperlen in Tierkopfform.

Mit dem technologischen Fortschritt Ende des ersten Jahrhunderts vor unserer Zeitrechnung tauchen auf dem Markt verhältnismäßig billige Erzeugnisse auf. Sie werden im frühantiken Zeitalter größtenteils in Formen gegossen. In späterer Zeit gibt es zahlreiche Formen geblasener Gefäße aus grünem und mehrfarbigem Glas, die gegen Ende der Antike oft mit Schleifarbeit verziert sind. Unter den Erzeugnissen in der einen und anderen Technik gibt es in Slowenien auch einmalige Stücke.

Die beiden ältesten Schalen mit spiralartigem, verschiedenfarbigem Muster stammen aus römischen La-Tène-Gräbern in Mihovo unterhalb der Gorjanci und aus Formin bei Ptuj. Sie sind gerippt

und mit einen andersfarbigen Spirale verziert. Die aus Formin können wir mit Rücksicht auf das übrige dort gefundene Gut in die Zeit von Tiberius bis Domitianus einordnen. Genauer datiert ist eine Gruppe von Gegenständen, die bei Polhov gradec gefunden wurde. Neben den bekannten Bronze-Askosen und der Hydra mit den geschmückten Griffen und neben den Artikeln aus Terra sigillata wurden hier zahlreiche Glasgefäße gefunden, die aus mosaikartigem dunkelroten und gewöhnlichen grünen Glas gemacht worden sind. Darunter befinden sich auch zwei Gefäßfragmente aus dem netzartigem Reticella-Glas. Für die kleinen gerippten Schälchen und die größeren kraterähnlichen Stücke aus Mosaikglas sind Analogien in Norditalien zu finden, von wo sie in der ersten Hälfte des ersten Jahrhunderts hierher kamen. Viel interessanter sind allerdings Schalen aus dunkelrotem durchsichtigen Glas, für die man bisher in Slowenien und den norditalienischen Gebieten leider keine Analogien kennt. Sicher ist jedoch, daß sie als Erzeugnisse fremder Werkstätten zu uns kamen.

In diesen frühen Zeitabschnitt gehören auch der Götterbecher gefunden in Črnelo und eine Kopfflasche aus Podgraj. Das Trinkbecher besteht aus vier formgegossenen Teilen, die nach Art des Säulenschmucks verbunden sind. Aller Wahrscheinlichkeit handelt es sich um sidonischen Import, und es sind hierzu Analogien zu finden im Trinkglas von Eremitage und in einigen Bruchstücken größerer Sammlungen. Das Fläschchen in Form eines Kopfes mit Gesicht stammt laut Harden aus derselben Zeit. In die zweite Hälfte des ersten Jahrhunderts und in den Anfang des zweiten lassen sich der Becher mit Fuß aus Buntglas und das konische Trinkglas aus Ptuj mit dem eingeschliffenen Wabenmuster einordnen.

Für das Fundgut aus dem 2. Jahrhundert ist charakteristisch, daß das einfarbige grünliche Glas die vorherigen verschiedenfarbigen Produkte verdrängt hat und viereckige Gläser zu dieser Zeit überwiegen mit senkrechten oder leicht gewölbten Wänden, sowie birnenförmige Flaschen mit Griff und eiförmige Urnen. Dazu können noch barocke Fläschen in Vogelform gerechnet werden. In diesen Zeitraum, in seine früheste Phase, gehören auch die beiden Faltengläser aus Bobovk bei Kranj und aus Emona, und die gelbe, zonal verzierte Situla mit den zwei Griffen, ein Becher aus hellbraunem Glas mit zwei tordürten Griffen, ein formgegossenes Trinkglas mit Blättern und Weintrauben.

Im dritten Jahrhundert haben Glasgegenstände sowohl im Hinblick auf die Form als auch auf die Qualität eine spürbare Veränderung erfahren. Manchmal begegnen wir sehr oberflächlich gegossenen Stücken neben höchst wertvollen und harmonischen Formen. Aus Emona wären da aus dieser Zeit die charakteristische Form der Delphin-Flasche zu erwähnen, die neben zwei Ampullen an der Karlovška cesta gefunden wurde, eine dunkelgrüne runde Flasche mit geschliffenen konzentrischen Ringen und eine flache Flasche aus Milchglas.

Die Formen des 4. Jahrhunderts sind zahlreicher vertreten. Hier müssen vor allem folgende Stücke erwähnt werden: ein grünliches Trinkglas aus Emona, das mit dunkelblauen Pünktchen verziert ist, ein kegelförmiges Glas mit sanft nach außen gewölbter Öffnung und eingewölbtem Boden aus Ravno brdo zwischen Grosuplje und Litija, die beiden runden Flaschen mit verengtem zylindrischen Hals aus Celje und ein Trinkglas mit Wabenmuster aus Pristava bei Trebnje. Erwähnenswert sind auch die beiden Fragmente von Gefäßen mit Goldlamellen- oder Goldfadenverzierung, die in Ptuj gefunden wurden. Das Verzieren von Gefäßen mit Goldlamellen ist aus der Zeit vom 2. bis zum 4. Jahrhundert bekannt. Das Motiv auf dem einen der Fragmente — ein liegendes Lamm — spricht in unserem Fall für das 4. Jahrhundert.

Einen besonderen Platz nimmt das Glas mit geschliffenem Muster aus Bršljin bei Novo mesto ein. Das farblose Trinkglas ist mit geschliffenen Linien verziert, die das Gefäß in vier Streifen aufgliedern, die mit geometrischer und stilisierter Pflanzenverzierung ausgefüllt sind. Der obere Streifen trägt eine eingeschliffene griechische Inschrift. Wegen der Schlifftechnik setzen wir das Trinkglas in breiterer Datierung in das 4. Jahrhundert, und es stellt ein kostbares Beispiel spätantiker Trinkgläser mit Schliff und Inschrift και ις ὥρας bei uns dar.

Im Hinblick auf die Herstellungszentren läßt sich mit Sicherheit behaupten, daß auch in Slowenien Bedingungen für eine solche Tätigkeit vorhanden waren. Wir können die Vermutung von F. Fremersdorf durchaus unterstützen, diese Gegenstände müßten — wenn man nach den Formen und zahlreichen Varianten von den mehrfarbigen, ja sogar von den einmaligen Glasstücken urteilt — in der frühen Antike in den Werkstätten von Aquileia, in Istrien und im Raum bis Emona hergestellt worden sein. Für die Herstellung in unseren Gebieten sprächen vielleicht auch eine größere Glasmasse aus Vrhnika, Kahles Feststellungen und Vergleich der Zusammensetzungen von antikem Glas und Kieselgur aus der Umgebung von Juenna.

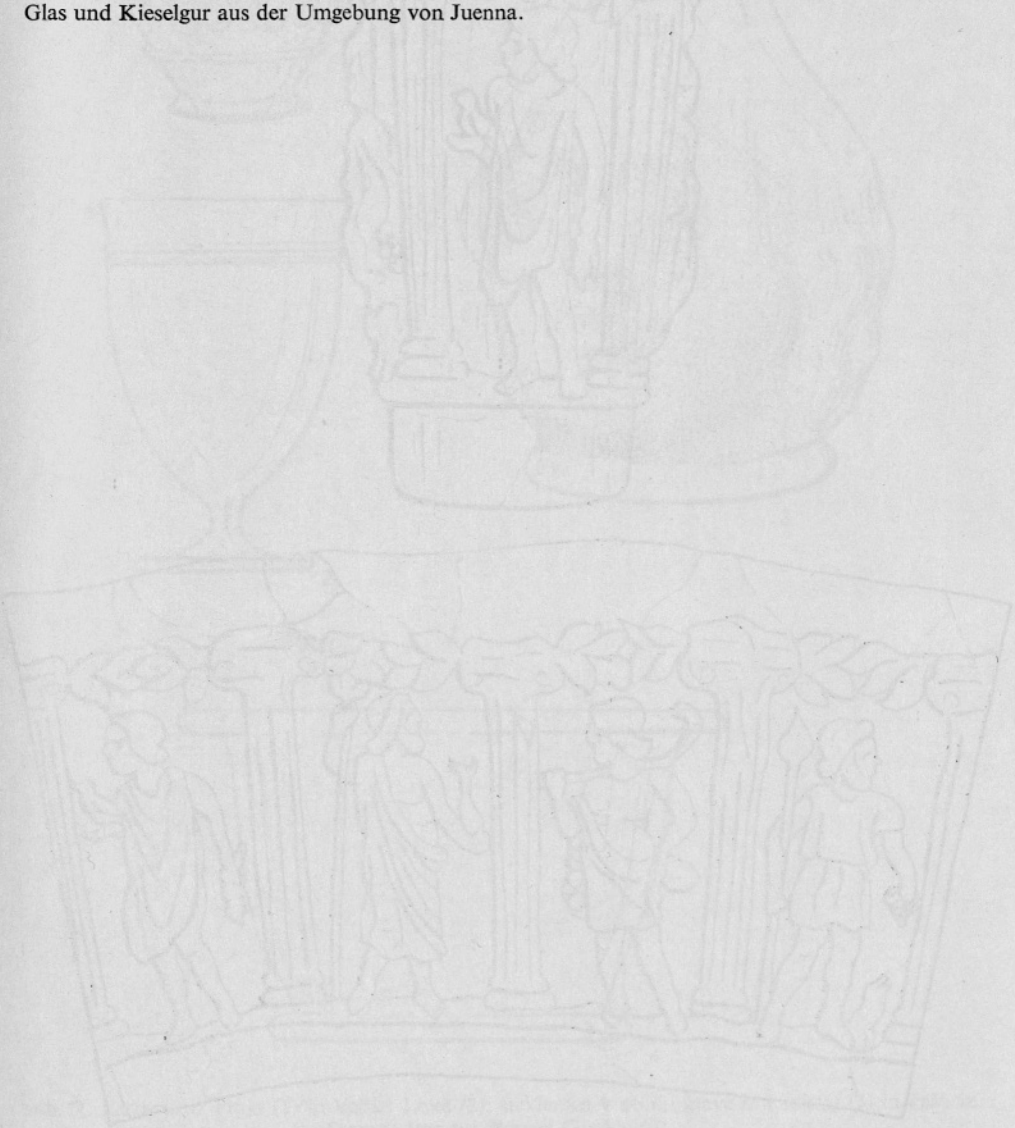

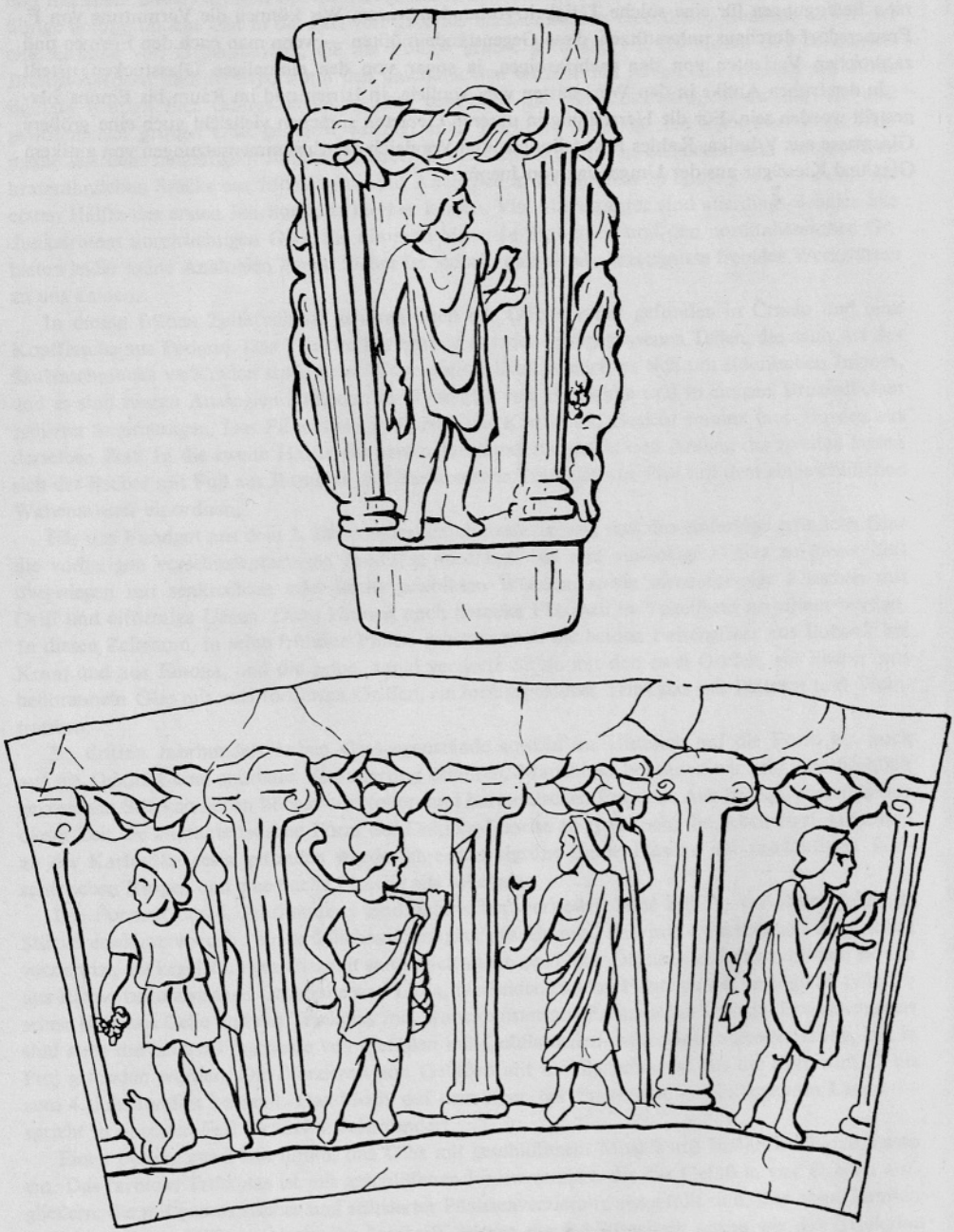

Tab. I. Čaša bogov iz Črnelega
Taf. I. Götterbecher aus Črnelo

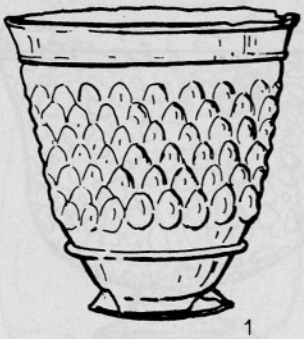

1

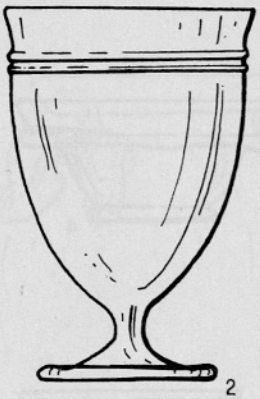

2

3

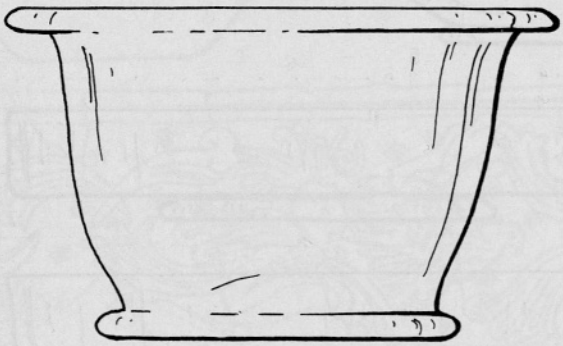

4

Tab. II. Kozarca iz Ptuja (1) in Velike Loke (2), steklenica v obliki glave iz Podgraj (3) in čaša iz Starega trga pri Slovenj Gradcu (4)

Taf. II. Die Trinkgläser aus Ptuj (1) und Velika Loka (2), die Flasche in Kopfform aus Podgraj und das Trinkglas aus Stari trg bei Slovenj Gradec (4)

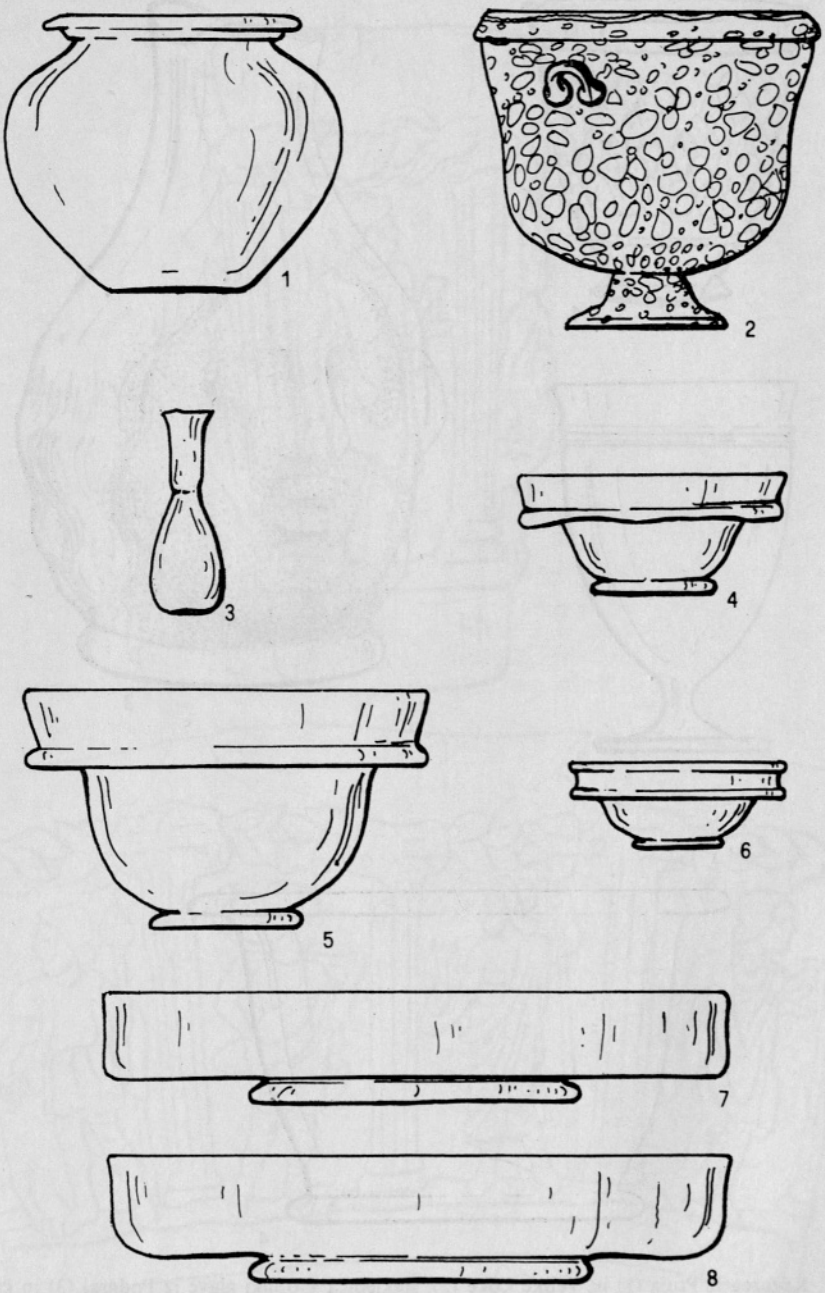

Tab. III. Ljubljana, grob 315 iz severne emonske nekropole
Taf. III. Ljubljana, Grab 315 aus der nördlichen Nekropolis von Emona

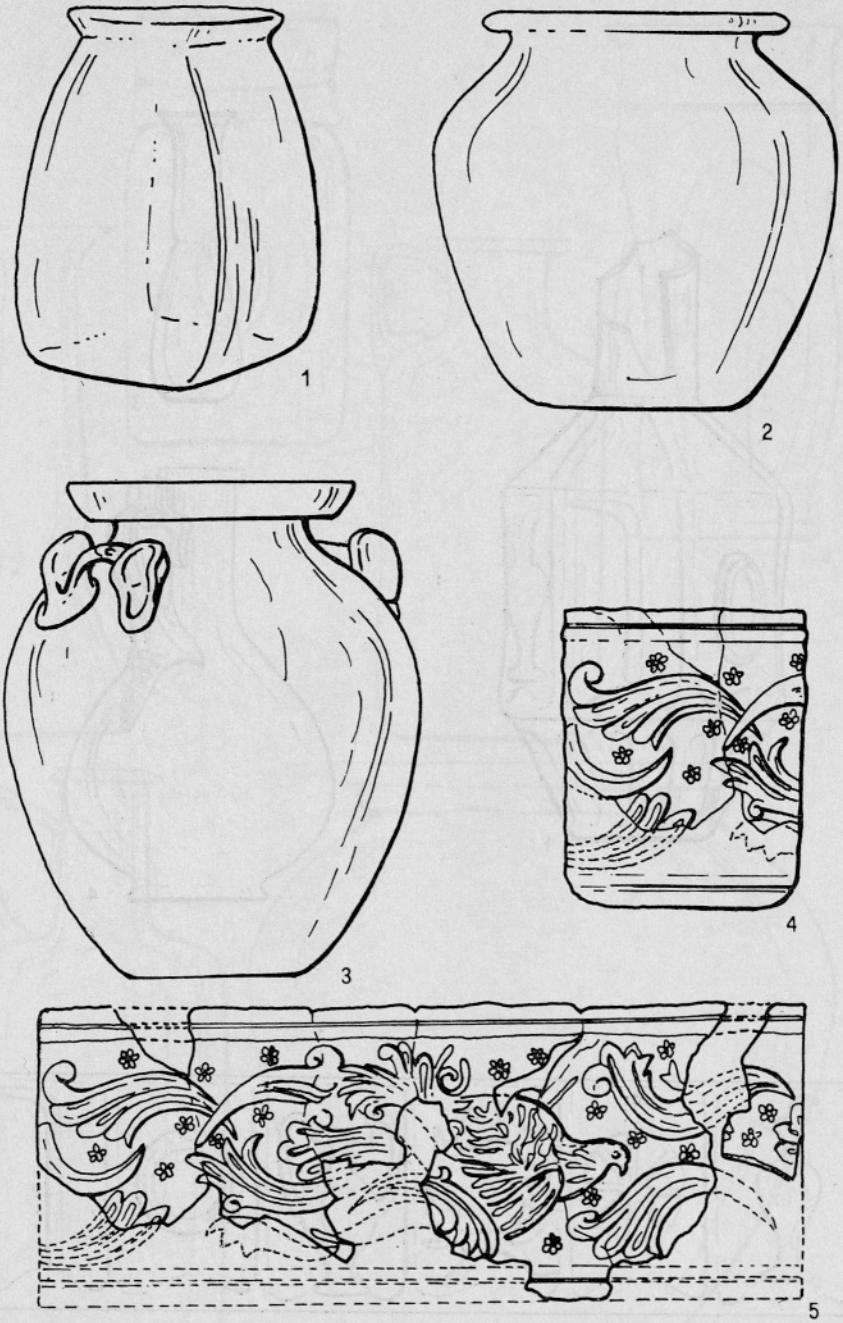

Tab. IV. Ljubljana, tipi žar in čaša z vegetabilnim okrasom iz severne emonske nekropole
Taf. IV. Ljubljana, Urnentypen und das Glas mit vegetabiler Verzierung aus der nördlichen Nekropolis von Emona

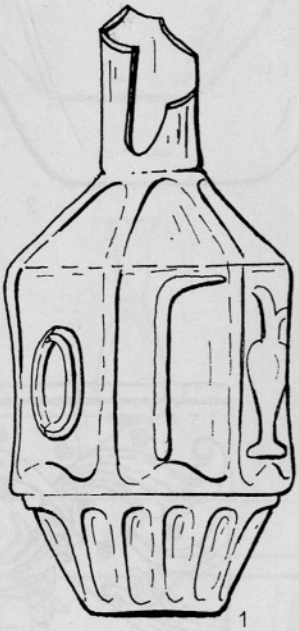

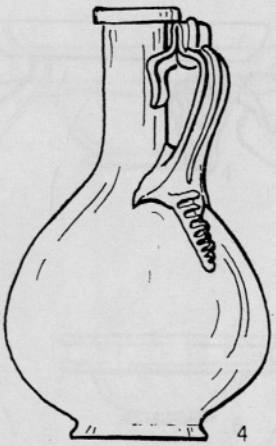

Tab. V. Ljubljana, grob 87 iz severne emonske nekropole
Taf. V. Ljubljana, Grab 87 aus der nördlichen Nekropolis von Emona

Tab. VI. Bobovk pri Kranju, stekleni predmeti
Taf. VI. Bobovk bei Kranj, Glasgegenstände

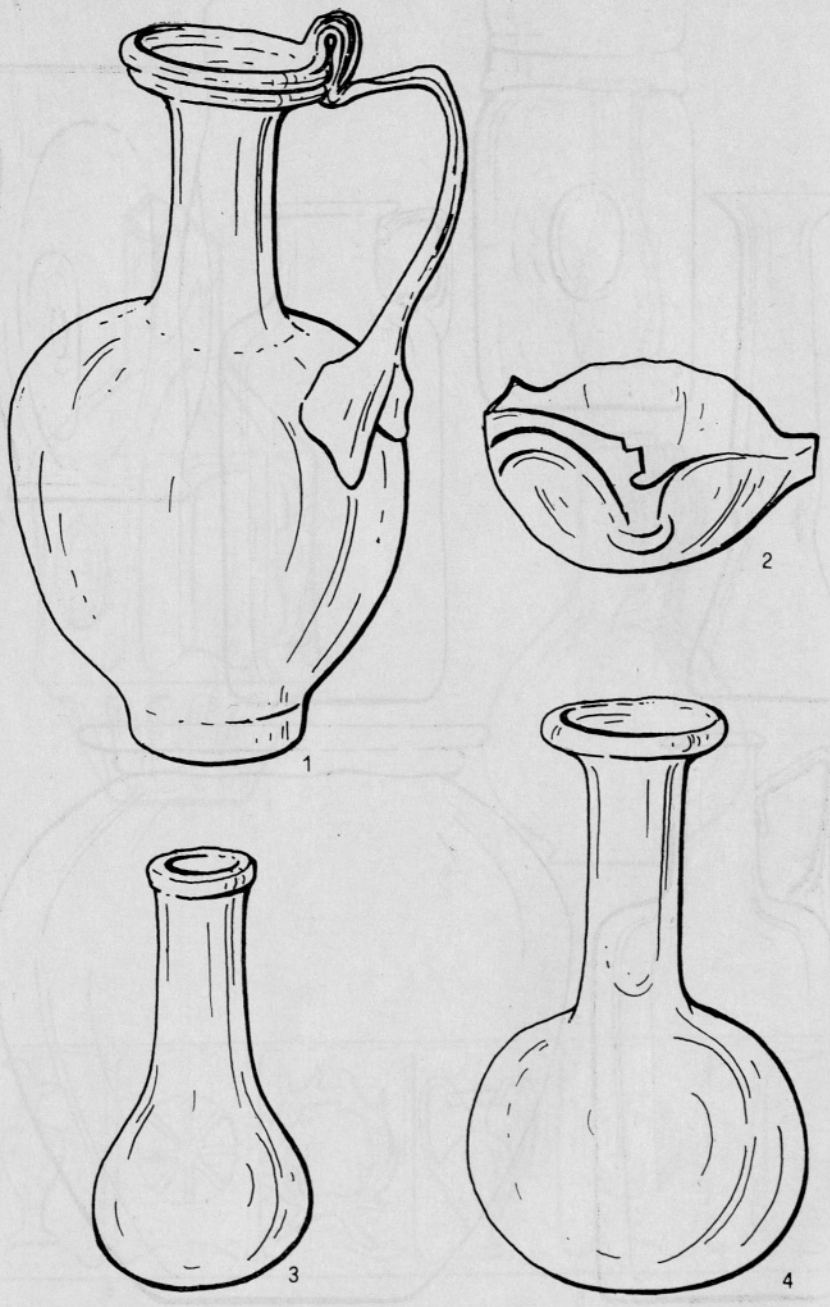

Tab. VII. Brezje pri Zrečah, stekleni predmeti
Taf. VII. Brezje bei Zreče, Glasgegenstände

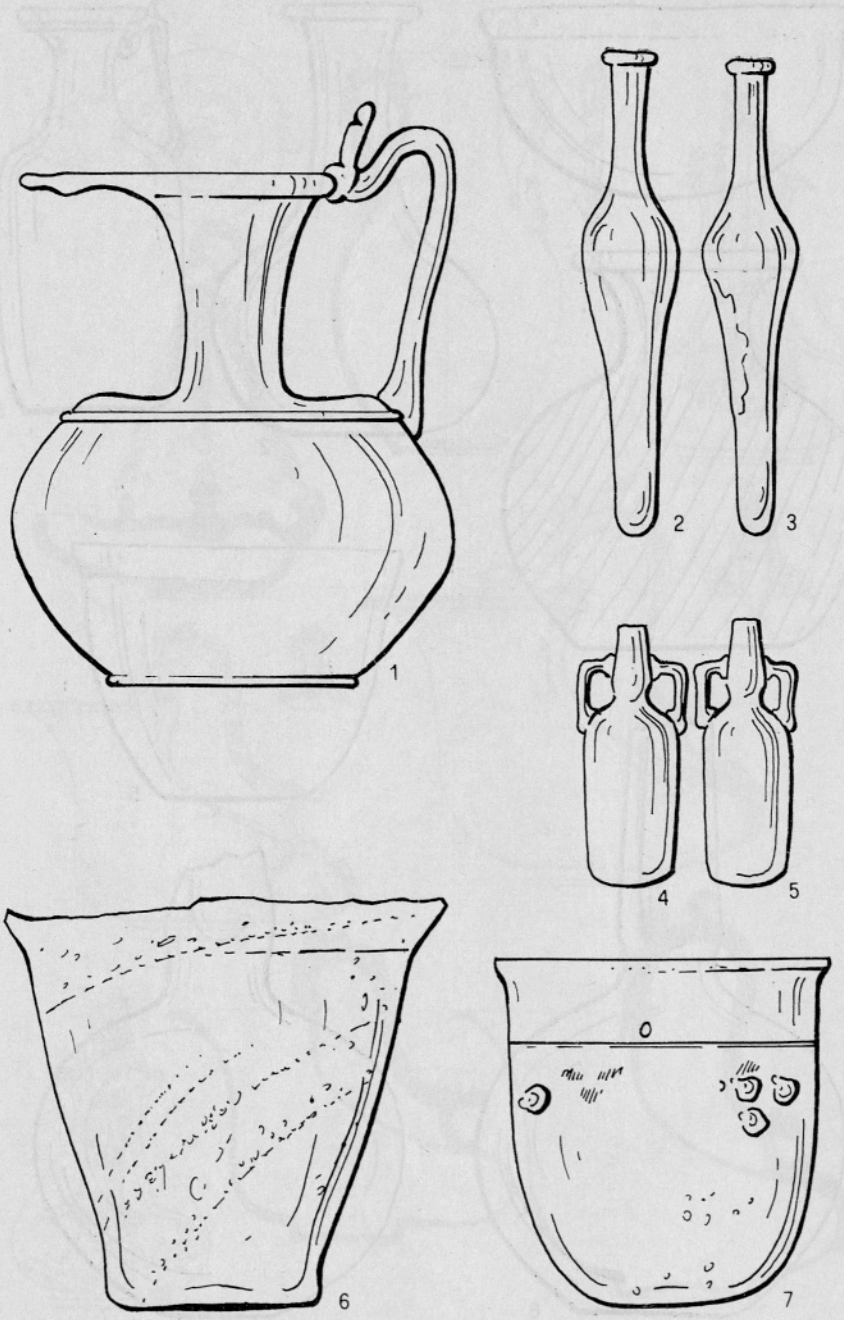

Tab. VIII. Ptuj, vrč (1), Ljubljana, Karlovška cesta, stekleničke (2—5), Ravno brado, kozarca (6—7)
Taf. VIII. Ptuj, Krug (1); Ljubljana, Karlovška cesta, Fläschchen (2—5); Ravno brdo, Gläser (6—7)

Tab. IX. Breg pri Ptuju, stekleni predmeti (1—5), Celje, steklenici iz groba 13 na Bregu
Taf. IX. Breg bei Ptuj, Glasgegenstände (1—5); Breg bei Celje, Fläschchen aus Grab 13

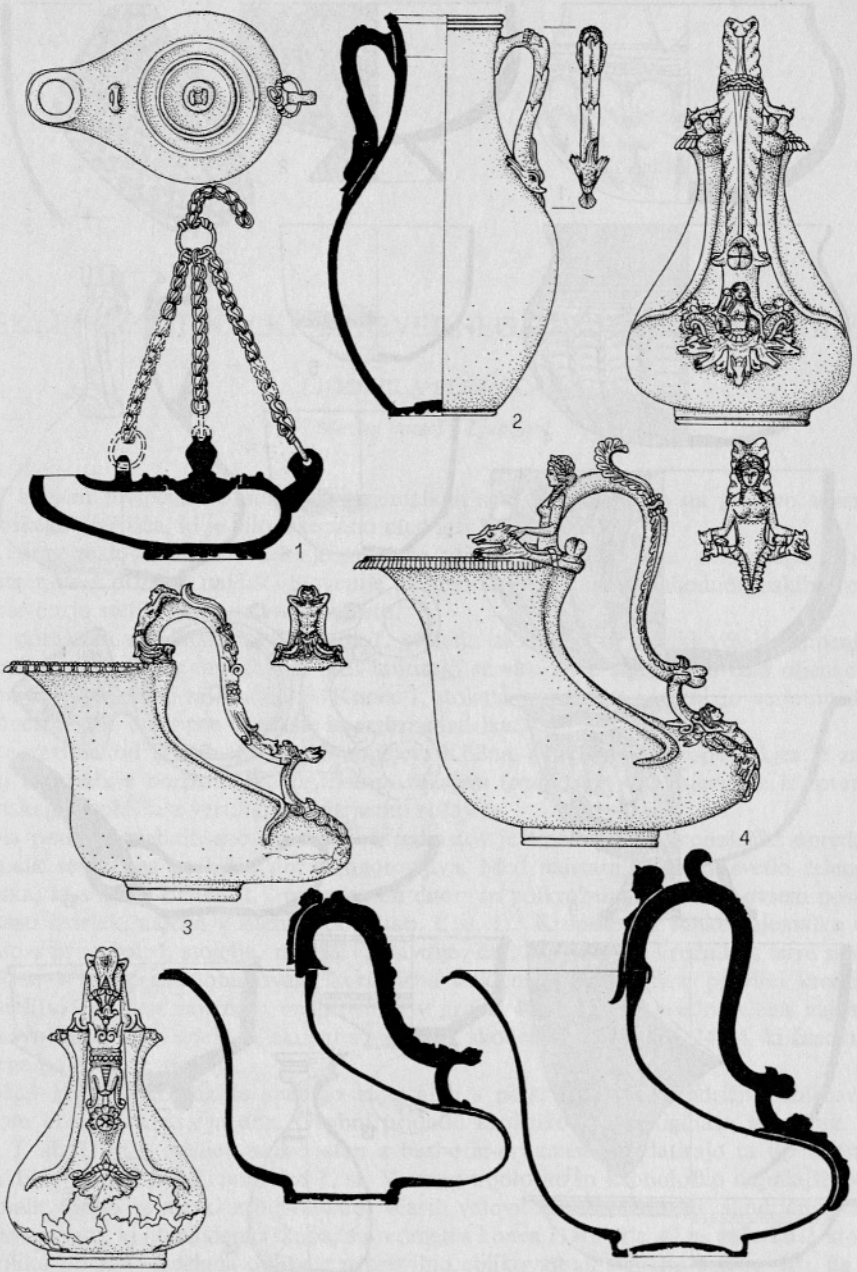

Tab. X. Najdba iz Polhovega gradca (risala D. Lunder)
Taf. X. Fund aus Polhov gradec (Zeichnung D. Lunder)

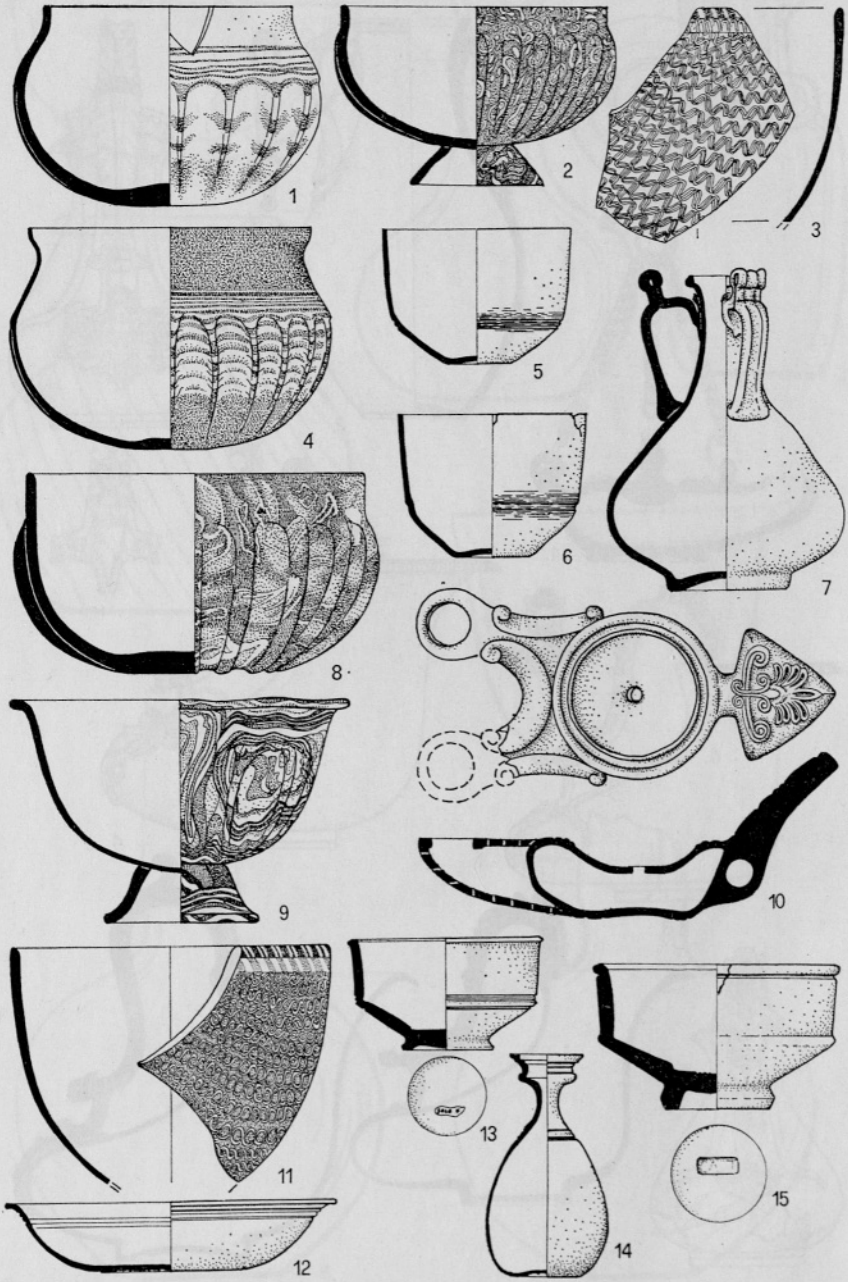

Tab. XI. Najdba iz Polhovega gradca (risala D. Lunder)
Taf. XI. Fund aus Polhov gradec (Zeichnung: D. Lunder)

STEKLENE ZAJEMALKE IZ SEVERNEGA EMONSKEGA GROBIŠČA

LJUDMILA PLESNIČAR

Mestni muzej v Ljubljani

V svojem prispevku o steklenih zajemalkah sem se omejila le na gradivo severnega emonskega grobišča, ki je bilo izkopano med leti 1961—1968.[1]

Čeprav maloštevilne, zavzemajo steklene zajemalke s severnega emonskega grobišča v primerjavi z drugimi najdišči Slovenije in Jugoslavije, Italije in zahodnorimskih provinc, v repertoarju stekla vidno in važno mesto.

S porastom steklarske obrti sredi 1. stoletja začenjajo ti izdelki včasih zamenjevati keramične posode ter mnogokrat tudi imitirajo servise terre sigillate in celo oljenke. Podobno je s steklenimi zajemalkami. Konec 1. stoletja že povsem zamenjajo verjetno dražje in kupcem težje dostopne bronaste in srebrne izdelke.

Za razliko od drugih najdišč, Pompejev, Köllna, štajerskih nekropol,[2] kjer je znanih nekaj zajemalk s horizontalno pritrjenim ročajem (*trulla*), so vse zajemalke iz severnega emonskega grobišča z vertikalno pritrjenim ročajem.

Na podlagi grobnih enot in drugih predmetov je tipološka in kronološka opredelitev zajemalk severnega grobišča dobro ugotovljiva. Med najstarejše spada svetlo zelena zajemalka, ki s svojo obliko, t.j. prstanastim dnom in polkrožnim trupom povsem posnema bronasti izdelek, najden v istem grobu (tab. I, sl. 1).[3] Kronološko lahko zajemalko opredelimo v prvo pol. 1. stoletja, morda v Klavdijev čas, kar potrjuje krožnik iz terre sigillate, tip Ritt. 1 in sferično oblikovana keramična steklenica. Potrditev o pravilni kronološki opredelitvi teh vrst zajemalk imamo tudi v grobu 408,[4] kjer je svetlo zelena zajemalka oblikovno podobno izdelana, skupaj s sigilatno skodelico tipa Drag. 24/24, ki časovno ne presega polovice 1. stoletja.

Med kronološko mlajše spadajo zajemalke s polkrožno ali cilindrično oblikovanim trupom brez prstanastega dna. Grobni pridatki krožnikov terre sigiliate, tip Drag. 17 b[5] (tab. I, sl. 2) in skodelice tankih sten z barbotin-ornamentom datirajo ta tip zajemalke v čas Flavijcev, t. j. v 2. polovico 1. st. V tretjo tipološko in kronološko najmlajšo obliko zajemalk sodijo primerki z nepravilno, včasih valovito, polkrožno ali cilindrično oblikovanim trupom, ki jih najdemo skupaj s predmeti s konca 1. stoletja ali na začetku 2. stoletja. Nekoliko površno izdelana oblika z nepravilno oblikovanimi stenami daje misliti, da so te zajemalke domače izdelave, še posebno zato, ker so v severnem emonskem grobišču najštevilnejše. Najdemo jih v grobovih na prehodu iz 1. v 2. stoletje ter se v nekaterih primerkih ohranijo v grobovih iz sredine 2. stoletja[6] (tab. I, sl. 4, 5, 6, 7).

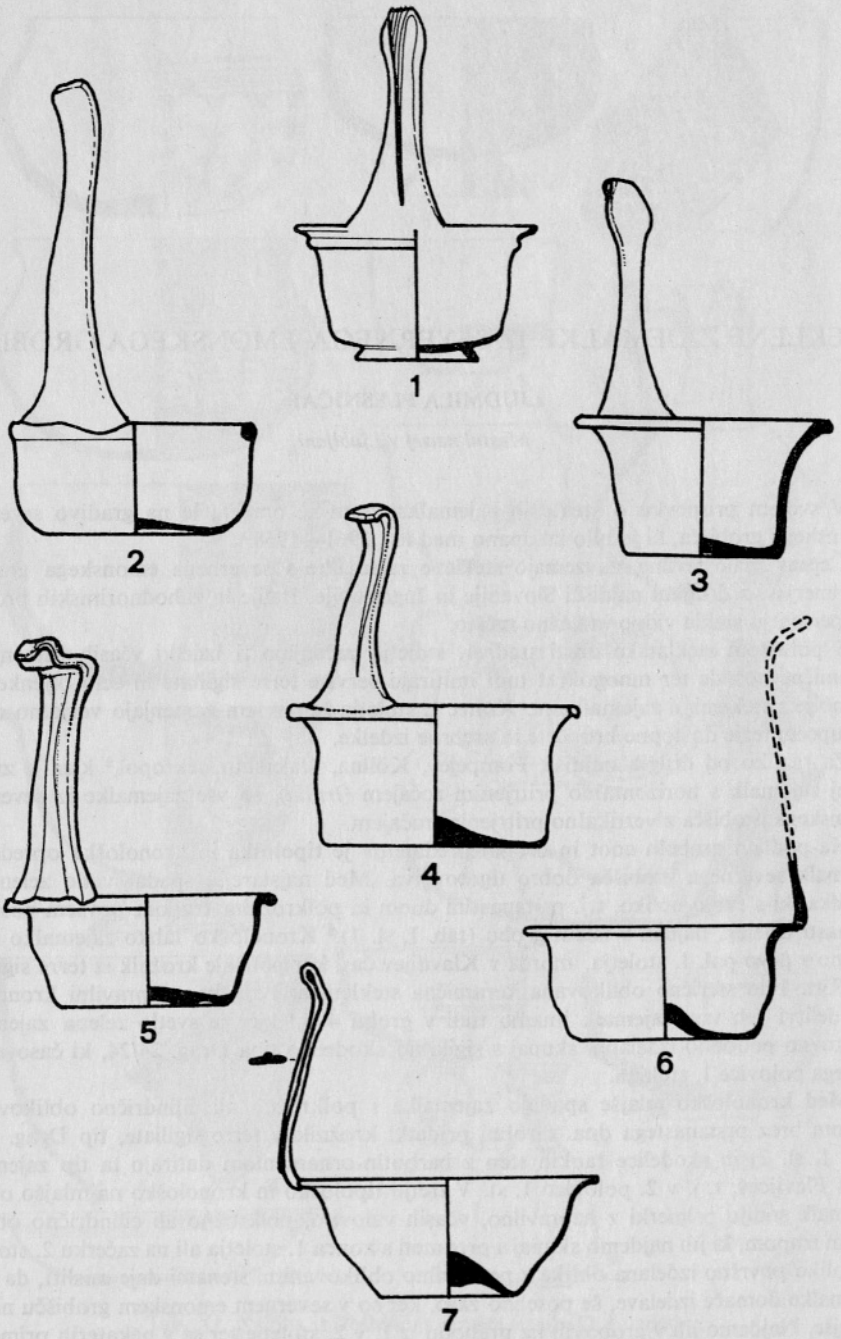

Tabla I — Plate I. Emona: Steklene zajemalke. *Glass Ladles*

Kakor sem v začetku omenila, so steklene zajemalke glede na množičnost ostalega steklenega inventarja maloštevilne, vendar tipične za severno emonsko grobišče. Vseh zajemalk je 19, kar je v primerjavi z drugimi najdišči izredno število, saj v literaturi poznamo nekaj podobnih primerkov le iz mest *Numaga* ob izlivu Rena, *Vindonissa*, Colchestra in Vechtna (rimski *Fectio*).[7]

O izvoru steklenih zajemalk iz Emone vemo malo. Zajemalke iz 1. pol. 1. stoletja s prstanasto oblikovanim dnom so gotovo import iz severne Italije ali južnega Sredozemlja. Isto lahko rečemo za temno zeleno zajemalko, ki pa časovno sodi v 2. pol. 1. stoletja.[8] Brez dvoma pa so domače izdelave predmeti, ki sem jih opredelila v tretjo skupino z nepravilno oblikovanim trupom, čeprav zaenkrat nimamo nobenih oprijemljivih dokazov o steklarski obrti na naših tleh. Lahko pa tudi domnevamo, da je njihova domovina severna Italija (Akvileja), od koder prihaja večina izdelkov 1. in 2. stoletja. Povsem pa manjkajo med pridatki skeletnih grobov. Prav tako ni znano, da bi bile najdene v naselbinskem območju Emone, iz česar lahko sklepamo, da so bile steklene zajemalke v rabi le v 1. in 2. stoletju in da so jih rabili ob daritvenih svečanostih pri sežigu pokojnika.

[1] L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče* (1972).

[2] C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds* (1957), form 75, p. 92, 1957. — S. Pahič, Maribor v rimski dobi, ČZN, 6 (1970) 190, sl. 15.

[3] L. Plesničar-Gec, *op. cit.* grob 526, tab. CXXI, 15.

[4] L. Plesničar-Gec, *op. cit.* grob 408, tab. CXI, 8.

[5] L. Plesničar-Gec, *op. cit.* grob 371, tab. XCVIII, 9. grob 896, tab. CLXXII, 9.

[6] L. Plesničar-Gec, *op. cit.* grob 35, tab. IX, 16. V grobu tudi pečatna oljenka FAOR, po Loeschkeju tip X. Grob 424, tab. CCII, 8. Grob 977, tab. CXCVII, 4. V grobu je bila pečatna oljenka FORTIS, po Loeschkeju tip X. Grob 194, tab. LV, 8.

[7] C. I *op. cit.* p. 92.

[8] L. Plesničar-Gec, *op. cit.* grob 341, tab. CCXXV, sl. 1.

GLASS LADLES FROM THE NORTHERN CEMETERY OF EMONA

Summary

This article on glass ladles is limited to a discussion of the material from the northern cemetery of Emona, which was excavated during the years 1961—1968[1].

Although few in number, glass ladles from the northern cemetery occupy an important place in the total glass inventory, in comparison with other sites in Slovenia and the rest of Yugoslavia, Italy and the western Roman provinces.

With the growth of the glass industry in the middle of the 1st century, glass products began to replace pottery vessels and often imitated terra sigillata services and even oil lamps. This tendency can also be seen in the case of glass ladles. At the end of the 1st century they were everywhere replacing the more expensive and less readily available bronze and silver ware.

In contrast to other sites — Pompeii, Cologne and the Styrian cemeteries[2] — where several ladles have horizontally affixed handles (*trulla*), all ladles from the northern Emona graveyard have vertically affixed handles.

A typological and chronological classification of ladles from the northern cemetery can be fairly accurately made on the basis of grave units and other grave goods. One of the oldest is a light green ladle, whose ringed base and semi-spherical bowl completely correspond to the bronze ladle found in the same grave (pl. I, fig. 1)[3]. Chronologically, this ladle belongs to the first half of the 1st century, perhaps to Claudius's reign, which is confirmed by the terra sigillata plate, type Ritt. 1, and the spherical ceramic bottle. A confirmation of the accuracy of the chronological classification of this

kind of ladle can be found in grave 408[4], where a similar form can be seen in the light green ladle, which was found together with a sigillata cup, type Drag. 24/24, which cannot be later than halfway though the 1st century.

A chronologically later type of ladle are those with semi-spherical or cylindrical bowls without a ringed foot. Grave goods of terra sigillata plates, type Drag. 17b[5] (pl. I, fig. 2) and thin-walled cups with a barbotine ornamentation date this type of ladle into the period of the Flavii, in the second half of the 1st century. The third, typologically and chronologically youngest form of ladle are those with irregular, at times wavy, semi-spherical or cylindrical bowls, and are found together with objects from the end of the 1st or beginning of the 2nd centuries. A somewhat shoddily produced form with irregular walls supports the idea that these ladles were produced locally, especially as they were the most numerous in the northern cemetery of Emona. We find them in graves dating from the transitional period at the end of the 1st and beginning of the 2nd centuries and some examples are also to be found in graves from the middle of the 2nd century[6] (pl. I, fig. 4, 5, 6, 7).

As was mentioned at the beginning, the actual number of glass ladles in comparison with the large quantity of other glass objects is small. There are a total of 19 ladles, which is an exceptionally large number in comparison with other sites, as a few similar examples are known only from Numag at the mouth of the Rhine, *Vindonissa*, Colchester and Vechten (Roman *Fectio*)[7].

Very little is known about the origin of glass ladles from Emona. Those from the first half of the 1st century with a ringed base are certainly imports from northern Italy or the southern Mediterranean. The same can be said of the dark green ladle, although this belongs to the second half of the 1ts century[8]. Those ladles classified in the third group, with irregularly formed bowls, are undoubtedly local products, although we do not as yet have any tangible proof that glass-making was a trade practised here. We could also theorise that their place of origin was northern Italy (*Aquileia*) where most products of the 1st and 2nd centuries came from.

We find glass ladles in Emona only in cremation graves of the 1st and 2nd centuries. They are not found at all among the grave goods of the skeleton graves, neither have they been found within the town of Emona itself, from which we may conclude that glass ladles were only in use in the 1st and 2nd centuries and were used in the presentation ceremonies at cremation burials.

TIPOLOŠKI IN KRONOLOŠKI PREGLED RIMSKEGA STEKLA V POETOVIONI

ZORKA ŠUBIC

Pokrajinski muzej Ptuj

Večina steklenega gradiva, odkritega na področju antičnega Poetovija in ki je danes shranjeno v Pokrajinskem muzeju v Ptuju (PMP), je žal brez konkretnejših najdiščnih podatkov. Tako to gradivo ne moremo obravnavati v okviru zaključenih grobnih oziroma naselbinskih najdiščnih enot. Datiramo ga lahko le okvirno na osnovi komparacije z analognimi steklenimi posodami iz drugih najdišč.[1]

Steklene posode, odkrite na področju antičnega Poetovija v starejših raziskovalnih etapah, so skupaj z drugim gradivom iz zaključenih grobnih enot shranjene v Landesmuseum Joanneum v Grazu (odslej LMJ). To gradivo je v tem sestavku upoštevano le z opisom oblik, ki med steklenimi posodami, shranjenimi v ptujskem muzeju, niso zastopane.

ŽARE

1. Kroglasta žara z izpognjenim ustjem, rahlo vboklim dnom in dvema pokončnima trakastima ročajema, ki sta ob ustju valovito zavihana in ga presegata. Modro zeleno prozorno steklo, v.: 17 cm. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini. Inv. št. PMP R 1234. Brez direktnih analogij (sl. 1). Sodi v čas 1.—2. st.

Sl. 1. Poetovio, žara (v tekstu št. 1)
Fig. 1. Poetovio, urne (dans le texte No 1)

Sl. 2. Poetovio, žarasta posoda (v tekstu št. 3)
Fig. 2. Poetovio, vase en forme d'urne (dans le texte No 3)

2. Kroglasta žara brez ročajev z vboklim dnom ter z ustjem, ki je izpognjeno in ojačeno v obliki obroča. Modro zeleno prozorno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini. V LMJ v Gradcu so ohranjene cele, medtem ko so v ptujskem muzeju le fragmenti. Npr. inv. št. PMP R 1261 in R 1262, s premerom ustja 17,5 in 19 cm. Po obliki (C. Isings, oblika 67; M. Vanderhoeven, oblika 106; M. C. Calvi, oblika tab. F, sl. 3) jo lahko postavimo v čas konec 1. in 2. st.

3. Majhna žara ali žarasta posoda z ustjem v obliki obroča. Rumenkasto zeleno motno steklo, v.: 10,5 cm. Najdišče: verjetno Poetovio, brez inv. št. Po obliki je sorodna žari pod št. 2 (sl. 2).

4. Žara kvadratne ali pravokotne oblike z rahlo vboklim dnom in ustjem v obliki obroča. Modro zeleno prozorno steklo, v.: 20 do 30 cm. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini. Danes so shranjene v LMJ v Gradcu. V ptujskem muzeju so le fragmenti ene take žare, ki je bila najdena v Forminu[2]. Inv. št. PMP R 7377. Po obliki (M. C. Calvi, oblika tab. I, sl. 1) jih lahko postavimo v čas 1. in 2. st. (tab. I, sl. 8).

5. Kroglasta žara s pokončnim, navzven izpognjenim ustjem in vboklim dnom. Brezbarvno steklo, v.: 18,5 cm. Najdišče: verjetno Poetovio, brez inv. št. Po obliki (C. Isings, oblika 94) jo lahko postavimo v čas konec 2. st. (sl. 3).

Sl. 3. Poetovio, žara (v tekstu št. 5)
Fig. 3. Poetovio, urne (dans le texte No 5)

Sl. 4. Poetovio, kroglasta steklenica (v tekstu št. 23)
Fig. 4. Poetovio, bouteille sphérique (dans le texte No 23)

BALZAMARIJI

6. Majhni, s kratkim vratom in kapljastim trupom. Prehod vratu v trup je le rahlo nakazan z zožitvijo, ustje je izpognjeno. Prozorno modrikasto zeleno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča v Zg. Hajdini in Ptuju. Npr. inv. št. PMP R 10625 (tab. II, sl. 10), R 1273, R 1274, R 1289. Po obliki (C. Isings, oblika 28 a; M. Vanderhoeven, oblika 18) jih lahko postavimo v čas od sred. 1. do zač. 2. st.

7. Balzamariji s kapljastim trupom, kjer je trup enako dolg kot cilindrični vrat. Prehod vratu v trup je izrazit in poudarjen, ustje je oblikovano lijakasto. Prozorno zelenkasto modro steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča v Zg. Hajdini in v Forminu. Npr. inv. št. PMP R 1239 (tab. II, sl. 15), R 1282, R 1299, R 10101. Po obliki (C. Isings, oblika 28 a; M. Vanderhoeven, oblika 17, 19; M. C. Calvi, oblika tab. A, sl. 11, 13) jih lahko postavimo v čas od druge polovice 1. do zač. 2. st.

8. Balzamariji z dolgim cilindričnim vratom, lijakastim ustjem in kapljastim trupom, ki oblikuje eno tretjino cele višine. Prehod vratu v trup je izrazito poudarjen. Prozorno modrikasto zeleno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini. Npr. inv. št. PMP R 1247, R 1281, R 1283 (tab. II, sl. 11), R 1284, R 1294, R 1302. Po obliki (C. Isings, oblika 28 b; M. Vanderhoeven, oblika 20, 22; M. C. Calvi, oblika tab. A, sl. 12) jih lahko postavimo v čas konec 1. in zač. 2. st.

9. Balzamariji z dolgim cilindričnim vratom, lijakastim ustjem in stožčastim trupom. Prehod vratu v trup je izrazito poudarjen. Trup tvori eno tretjino cele višine. Prozorno modrikasto zeleno

steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini. Npr. inv. št. R 1237, R 1240, R 1270, R 1278, R 2282 (tab. II, sl. 16). Po obliki (C. Isings oblika 28 b; M. Vanderhoeven, oblika 21) jih lahko postavimo v čas konec 1. in prve polovice 2. st.

10. Balzamariji z dolgim cilindričnim vratom, lijakastim ustjem in nizkim stožčastim trupom. Prehod je izrazito poudarjen. Prozorno zelenkasto modro in skoraj brezbarvno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini in v Ptuju. Npr. inv. št. PMP R 1267 (tab. II, sl. 14), R 1268, R 1272, R 1325, R 10550 (tab. II, sl. 12), R 10597, R 10618. Po obliki (C. Isings, oblika 82 A2; M. Vanderhoeven, oblika 128, 132; R. Sunkovsky, oblika 36 a; M. C. Calvi, oblika tab. L, sl. 6, 8; L. Barkóczi, *Folia arch.* XVIII, Abb. 29/1) jih lahko postavimo v čas druge pol. 2. in 3. st.

11. Balzamariji z dolgim vratom in nizkim, zaobljeno sploščenim trupom in nepoudarjenim prehodom. Modrikasto prozorno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča v Ptuju. Npr. inv. št. PMP R 10597 (tab. II, sl. 13). Po obliki (M. C. Calvi, oblika tab. L, sl. 7) sodi v čas konec 2. in 3. st.

12. Balzamarij z okroglim trupom in odebeljenim ustjem. Svetlo zelenkasto prozorno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Bregu v Ptuju,[3] inv. št. PMP R 10874 (tab. II, sl. 17.) Bil je pridatek v grobu s skeletnim pokopom iz druge pol. 4. st. (podobna oblika pri L. Barkóczi *Folia Arch.* XIX, Abb. 36/4).

STEKLENICE IN VRČI

13. Kroglasta steklenička s kratkim cilindričnim vratom in delfinskima ročajema. Prozorno zelenkasto modro steklo. Najdišče: Poetovio. Inv. št. PMP R 1236 (tab. III, sl. 21). Po obliki (C. Isings, oblika 61; M. Vanderhoeven, oblika 88; M. C. Calvi, oblika tab. A, sl. 2) sodi v čas 1. st.

14. Amforiska z dvema ročajema in koničasto bazo. Azurno modro neprozorno steklo. Danes je shranjena v LMJ v Gradcu. Po obliki (C. Isings, oblika 60) jo lahko postavimo v čas 1. st.

15. Koničen vrč iz zelenkastega stekla z apliciranim ročajem iz modrega neprozornega stekla. Danes je shranjen v LMJ v Gradcu. Po obliki (C. Isings, oblika 55 a; R. Sunkovsky, oblika 43) jo lahko postavimo v čas četrte četrtine 1. st.

16. Steklenica s trupom pravokotne oblike, kratkim cilindričnim vratom in ostro upognjenim trakastim ročajem. Prozorno svetlo zeleno ali brezbarvno, včasih motno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini in v Ptuju. Npr. inv. št. PMP R 1244, 1246, 1380, R 10604 (tab. IV, sl. 28). Po obliki (C. Isings, oblika 50a; M. Vanderhoeven, oblika 49) jih lahko postavimo v čas 1. in 2. st. Dna steklenic s trupom pravokotne oblike imajo pogosto plastičen okras. Npr.: enakokrak širok križ (tab. IV, sl. 29, inv. št. R 1380); romb (tab. IV, sl. 28, inv. št. R 10604); rozeta v šesterokotniku in krogu (tab. IV, sl. 32, inv. št. R 1368); krog v sredini dna, ki ga obroblja 8 krogov (tab. IV, sl. 30, inv. št. R 1382); krog z rombom, v njem jelkova vejica in ob straneh romba po ena plastična pika (tab. IV, sl. 31, inv. št. R 1348).

17. Steklenica s trupom pravokotne oblike in dolgim cilindričnim vratom. Stene so gladke in ravne, ali pa z dolgimi ozkimi gubami. Obe obliki sta ohranjeni med ptujskim gradivom v LMJ v Gradcu. Po obliki (C. Isings, oblika 84) jih lahko postavimo v čas 1. in 2. st.

18. T.i. Schnabelkanne, vrček z enim presegajočim ročajem in plastičnim prstanom na ramenu. Olivno svetlo zeleno prozorno steklo. Danes je shranjena v LMJ v Gradcu.[4] Po obliki (C. Isings, oblika 88c) sodi v čas do sred. 2. st. (tab. III, sl. 22).

19. Trebušasta ovalna steklenica z izpognjenim odebeljenim ustjem, presegajočim, trakastim ročajem in prstanasto nogo. Svetlo zeleno prozorno steklo. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Sp. Bregu[5]. Inv. št. PMP R 11308 (tab. I, sl. 9). Pridatek skeletnemu pokopu v sarkofagu iz 3. st.

20. Steklenica s kroglastim trupom in rahlo koničnim cilindričnim vratom. Na trupu ima okras iz krožnih vodoravnih plitvih vrezov. Prozorno, brezbarvno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini. Npr. inv. št. PMP R 1257 (tab.V, sl. 40), R 1258 (tab. III, sl. 24). Po obliki (C. Isings, oblika 103; M. C. Calvi, oblika tab. N, sl. 39; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, Abb. 31, sl. 1; J. Klemenc, *Emona*, sl. 26; A. Cermanović, tab. I, sl. 39) jo lahko postavimo v čas 3. st. Med ptujskim gradivom v LMJ v Gradcu je ohranjena steklenica tega tipa, ki ima na kroglastem trupu vbrušene vodoravne krožne linije in dvojne kroge, ki se med seboj presegajo.

21. Kroglasta steklenica z lijakastim vratom. Najdišče: Poetovio. Danes je shranjena v LMJ v Gradcu. Po obliki (C. Isings, oblika 104 b; M. C. Calvi, oblika tab. M, sl. 6; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, oblika Abb. 32, sl. 3; A. Cermanović, oblika tab. I, sl. 43) sodi v čas 3. st.

22. Kroglasta steklenica z valjastim vratom in izpognjenim odebeljenim ustjem. Na prehodu v trup je vrat nekoliko zožen, na ramenu ima tanek prstan. Svetlo zelenkasto in brezbarvno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini in v Ptuju na Sp. Bregu.[6] Npr. inv. št. PMP R

1255, R 11309 (tab. V, sl. 39). Po obliki (C. Isings, oblika 104; R. Sunkovsky, oblika 41 a) jo lahko uvrstimo v 3. st.

23. Kroglasta steklenica s prstanasto nogo, kratkim valjastim vratom in odebeljenim ustjem. S plastično nitko ima ovit zgornji del vratu tik pod ustjem ter na prehodu vratu v rame in na ramenu steklenice. Prozorno, brezbarvno steklo. Najdišče: verjetno Poetovio, brez inv. št. (sl. 4). Po obliki (C. Isings, oblika 104) sodi v čas 3. st.

24. Steklenička z lečastim trupom in visokim, malo lijakastim vratom z odebeljenim ustjem ter prstanasto nogo. Na vratu ima ovit snop tankih nitk. Steklo je prozorno, svetlo modrikasto zeleno. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini. Inv. št. PMP R 1253 (tab. I, sl. 4). Po obliki (podobna pri L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, Abb. 29, sl. 3) jo lahko uvrstimo v čas 3. st.

25. Steklenica s kratkim lijakastim vratom, kapljastim trupom in prstanasto nogo. Na vratu ima iz steklene niti izdelan prstan. Brezbarvno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini. Inv. št. PMP R 1248 (tab. III, sl. 25). Po obliki (podobna oblika pri A. Cermanović, oblika tab. II, sl. 3) jo lahko postavimo v čas druge pol. 3. in 4. st.

26. Valjasta steklenica s trakastim nažlebljenim ročajem od ustja do ramena. Ustje je izpognjeno in ojačeno, npr. inv. št. PMP R 3425, ali pa rahlo lijakasto, npr. inv. št. PMP R 11177 (tab. II, sl. 18). Modrikasto olivno zeleno in prozorno zeleno steklo. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu.[7] Po obliki (C. Isings, oblika 126; M. C. Calvi, oblika tab. N, sl. 6; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, oblika Abb. 33, sl. 2) jih lahko postavimo v čas druge pol. 3. in v 4. st.

27. Trebušasta steklenica z valjastim vratom in izpognjenim ustjem. Dno je vboklo. Zelenkasto steklo. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu.[8] Inv. št. PMP R 11179 (tab. II, sl. 19). Pridatek v grobu s skeletnim pokopom iz druge pol. 4. st.

28. Trebušasta steklenica z valjastim vratom in izpognjenim odebeljenim ali profiliranim lijakastim ustjem, prstanasto nogo in trakastim ročajem. Okrog vratu je ovita steklena nitka, ki sega do ramena, oz. do prehoda ramena v trup. Zelenkasto prozorno steklo. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu.[9] Npr. inv. št. PMP R 4352, R 3461, R 3474, R 11180 (tab. IV, sl. 38), R 12096 (sl. 5). Po obliki (C. Isings, oblika 121; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, oblika Abb. 34, sl. 3) jih lahko postavimo v čas druge pol. 4. st.

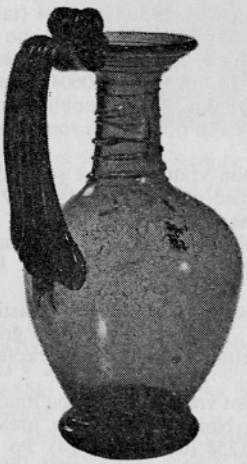

Sl. 5. Poetovio, trebušasta steklenica (v tekstu št. 28)
Fig. 5. Poetovio, bouteille ventrue (dans le texte No 28)

Sl. 6. Poetovio, polkroglasta skodelica gubanka (v tekstu št. 45)
Fig. 6. Poetovio, bol à plis (dans le texte No 45)

29. Kroglasta steklenica s cilindričnim vratom in izpognjenim ojačenim ustjem. Vrat je daljši ali krajši, trup je gladek ali pa pokrit s finimi navpičnimi ali poševnimi kanelurami. Prozorno olivno zeleno, svetlo olivno zeleno in brezbarvno steklo. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu.[10] Npr. inv. št. PMP R 1165 (tab. IV, sl. 37), R 3422, (tab. III, sl. 27), R 3453, R 3456, R 3472 (tab. III, sl. 23), R 10865 (tab. IV, sl. 36), R 11184 (tab. III, sl. 26). Po obliki (M. C. Calvi, oblika tab. M, sl. 7; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, oblika Abb. 36, sl. 1—2) jih lahko postavimo v čas druge pol. 4. st.

30. Valjasta steklenica z vboklim dnom, z daljšim vratom in izpognjenim ojačenim ustjem, npr. inv. št. PMP R 3460, R 3462 (tab. V, sl. 43); ali z lijakastim odebeljenim ustjem, npr. inv. št. PMP R 3463; ali pa s kratkim vratom in izpognjenim ustjem, npr. inv. št. PMP R 11182 (tab. II, sl. 20). Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Bregu v Ptuju.[11] Po obliki (M. C. Calvi, oblika tab. N, sl. 5; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, oblika Abb. 37, sl. 1; R. Sunkovsky, oblika 40c) jih lahko postavimo v čas druge pol. 4. in v konec 4. st.

31. Steklenička z dolgim valjastim vratom z izpognjenim in navznoter zavihanim ustjem ter gubami na trupu okrogle ali kvadratne oblike. Zelenkasto prozorno steklo. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu.[12] Inv. št. PMP R 3498 (tab. IV, sl. 33), R 3499 (tab. IV, sl. 34). Čas 4. st.

32. Trebušasta steklenica z enim ročajem, ki presega ustje, in cikcak ovratnikom na prehodu vratu v trup. Zeleno prozorno steklo. Danes je shranjena v LMJ v Gradcu. Po obliki (C. Isings, oblika 120d; Kisa III, Formentafel D, sl. 199 — 200); sodi v čas 4. st.

33. Trebušast vrček s trakastim ročajem, štirimi majhnimi nogicami in plastično mrežo iz pokonci postavljenih rombov po trupu. Rumenkasto zlatorjavo steklo. Danes shranjen v LMJ v Gradcu. Brez znanih analogij.

K steklenicam lahko še uvrstimo

34. Steklenička za kapljanje v obliki ptiča. Shranjena v LMJ v Gradcu. Po obliki (C. Isings, oblika 11; M. C. Calvi, oblika tab. D, sl. 4) jo lahko uvrstimo v čas prve pol. 1. st.

35. Pipeta, t.i. Saugheber iz sivo mlečno belega stekla. Shranjena v LMJ v Gradcu. Po obliki (C. Isings, oblika 76) sodi v 1. st.

36. Steklenička za kapljanje z izpognjenim ustjem z ojačenim robom, valjastim vratom in kroglastim trupom z vtisnjeno stojno ploskvijo. Prozorno modrikasto in olivno zeleno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini in Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu.[13] Npr. inv. št. PMP R 2281 (tab. IV, sl. 35) in R 3464. Po obliki (M. C. Calvi, oblika tab. 12, sl. 3) jih lahko uvrstimo v čas 1.—2. st. in 4. st.

TRULLA

37. Nizka skodelica cilindrične oblike z nazaj zavihanim ustjem in vodoravnim trakastim ročajem. Prozorno svetlo zelenkasto modro steklo. Najdišče: Poetovio, Videm pri Ptuju.[14] Inv. št. PMP R 10443 (tab. VI, sl. 52). Pridatek v uničenem grobu iz konca 1. in zač. 2. st. (oblika C. Isings 75), skupaj s čašo št. 49 in skodelico št. 43.

KROŽNIKI

38. Krožnik z nizko, malo poševno steno z rahlo izpognjenim ustjem ter ravnim dnom. Temno zeleno prosojno brušeno steklo, inv. št. PMP R 7381 (tab. I, sl. 5), ali pa millefiori steklo, kjer prevladujejo temno zelena, rumena, rdeča in svetlo zelena zrnca, inv. št. PMP R 7378 (tab. I, sl. 6). Najdišče: Poetovio, Formin.[15] Po obliki (M. C. Calvi, oblika tab. I, sl. 2; Berger, oblika tab. I, sl. 11; tab. III, sl. 34; tab. XVII, sl. 5) sodijo v čas 1. st.

39. Krožnik z nizko, malo vboklo steno z rahlo izpognjenim ustjem in prstanasto nogo. Prozorno svetlo zeleno steklo. Shranjen v LMJ v Gradcu. Po obliki (C. Isings, oblika 47) sodi v čas 1. st.

SKODELICE

40. Rebrasta skodelica z močnimi debelimi rebri in ravnim navpičnim ustjem, npr. inv. št. PMP R 1410 (sl. 7). Temnejše modro zeleno steklo. Brez najdiščnih podatkov. Po obliki (C. Isings, oblika 3; M. C. Calvi, oblika tab. 16, sl. 1; R. Sunkovsky, oblika 16a—b) jo lahko postavimo v čas 1. st.

41. Rebrasta skodelica s finimi tankimi rebri in odebeljenim, nazaj zavihanim ustjem ter dvema koncentričnima prstanastima rebroma na dnu. Najdišče: Poetovio, Ptuj, Zg. Breg, inv. št. PMP R 10686 (tab. VI, sl. 45). Svetlo modro zeleno steklo. Po obliki (Berger, oblika tab. 9, sl. 139 in tab. 18, sl. 37) sodi v čas 1. st.

42. Polkroglasta skodelica s cevasto odebeljenim robom. Prozorno modrikasto steklo. Dno je le rahlo vtisnjeno. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Hajdini. Inv. št. PMP R 2290 (sl. 8). Brez direktnih analogij.

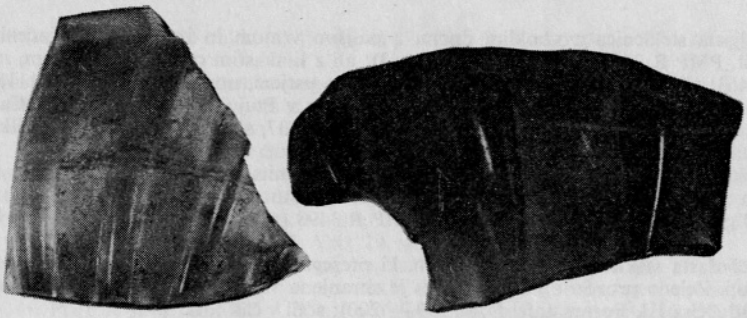

Sl. 7. Poetovio, fragmenta dveh rebrastih skodelic (v tekstu št. 40)
Fig. 7. Poetovio, fragments de deux tasses à côtes (dans le texte No 40)

43. Polkroglasta skodelica z nazaj zavihanim ustjem in nogo, ki je oblikovana z gubo. Prozorno, svetlo zelenkasto modro steklo. Najdišče: Poetovio, Videm pri Ptuju.[16] Inv. št. PMP R 10444 (tab. VI, sl. 49). Pridatek v uničenem grobu iz konca 1. in zač. 2. st. (C. Isings, oblika 42), skupaj s čašo št. 49 in trullo št. 37.

Sl. 8. Poetovio, polkroglasta skodelica (v tekstu št. 42)
Fig. 8. Poetovio, bol (dans le texte No 42)

Sl. 9. Poetovio, čaša (v tekstu št. 48)
Fig. 9. Poetovio, gobelet (dans le texte No 48)

44. Nizka cilindrična skodelica z navznoter odebeljenim ustjem in prstanasto nogo. Zelo svetlo olivno zeleno steklo. Inv. št. PMP R 1242, brez najdiščnih podatkov (tab. VI, sl. 46). Po obliki (C. Isings, oblika 85 b; M. Vanderhoeven, oblika 142) jo lahko postavimo v čas konec 1. do zač. 3. st.

45. Polkroglasta skodelica gubanka z rahlo izpognjenim ustjem in okroglimi vdolbinami. Prozorno zelo svetlo zelenkasto steklo. Npr. inv. št. PMP R 1377, brez najdiščnih podatkov (sl. 6). Po obliki (C. Isings, oblika 96; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, oblika Abb. 37, sl. 4, 5) jo lahko postavimo v konec 4. st.

46. Polkroglasta skodelica z izvihanim ustjem iz svetlo olivno zelenega stekla. Sredi stene ima krožno kaneluro, pod njo pa venec kapelj iz modrega stekla. Npr. inv. št. PMP R 1166, brez najdiščnih podatkov. Po obliki (C. Isings, oblika 96; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, oblika Abb. 37, sl. 4, 5) jo lahko postavimo v čas kon. 4. st. (tab. VI, sl. 50).

ČAŠE IN KOZARCI

47. Čaša z ovratnikom in nizko nogo. Zeleno modrikasto steklo. Inv. št. PMP R 1235, brez najdiščnih podatkov (tab. VI, sl. 48). Po obliki (C. Isings, oblika 69) jo lahko postavimo v čas 1. st.

48. Čaša s plastičnim obročem pod ustjem in nizko nogo. Zeleno modrikasto steklo. Inv. št. PMP R 1241, brez najdiščnih podatkov. V.: 9,5 cm. Po obliki je sorodna čaši z ovratnikom (C. Isings, oblika 69) in jo lahko postavimo v čas 1. st. (sl. 9).

49. Čaša s hruškastim trupom, z gubo oblikovano nogo in vboklim dnom. Ustje je poškodovano, ohranjen je le z gubo oblikovan rob. Svetlo dimasto olivno steklo. Najdišče: Poetovio, Videm pri Ptuju.[17] Inv. št. PMP R 10445 (tab. VII, sl. 61). Brez direktnih analogij. Pridatek v uničenem grobu iz konca 1. in začetka 2. st., skupaj s skodelico št. 43 in trullo št. 37.

50. Kroglasta čaša z nogo in izvihanim ustjem. Pod ustjem in nad nogo ima plastičen rob. Skoraj brezbarvno steklo. Najdišče: Poetovio, areal grobišča v Ptuju. Inv. št. PMP R 10551 (tab. VII, sl. 60). Brez direktnih analogij. Najdena je bila skupaj z balzamarijem, ki je opisan pod številko 10 in novcem Hadrijana. Čas druga polovica 2. in 3. st. Podobna, manjša svetlo zelena čaša, toda brez plastičnega roba nad nogo, je shranjena med ptujskim gradivom v LMJ v Gradcu.

51. Zvončasta čaša s prstanasto nogo. Prvotno brezbarvno steklo je danes motno belkasto. Najdišče: Poetovio, areal grobišča na Zg. Bregu v Ptuju. Inv. št. PMP R 3495 (tab. VII, sl. 55). Po obliki (C. Isings, oblika 131; M. Vanderhoeven, oblika 190; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX oblika Abb. 35, sl. 5) jo lahko postavimo v čas kon. 3. in 4. st.

52. Koničen kozarec z usločenimi stenami, z ravnim dnom in nekoliko izbočenim robom pod ustjem. Prozorno olivno zeleno steklo. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu. Inv. št. PMP R 3465 (tab. VII, sl. 59). Po obliki (M. C. Calvi, oblika tab. XXVI, sl. 3) ga lahko uvrstimo v 4. st.

53. Polkroglasta čaša z rahlo izpognjenim ustjem. Prozorno svetlo zelenkasto steklo, ki je danes precej razjedeno in razpada, površina postaja motna. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal kasnoantičnega grobišča na Zg. Bregu.[18] Npr. inv. št. PMP R 3469, R 3497, R 3501, R 10690 (tab. VII, sl. 56). Po obliki (C. Isings, oblika 96; M. Vanderhoeven, oblika 153 — 155); sodijo v čas druge pol. in konec 4. st.

54. Polkroglasta, nekoliko konična čaša z zaobljenim dnom in rahlo izpognjenim ustjem. Prozorno zelenkasto in olivno steklo. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu.[19] Npr. inv. št. PMP R 3455, R 3457 (tab. VII, sl. 57), 3458, 3459, R 3467, R 3468, R 11178. Po obliki (C. Isings, oblika 96; M. Vanderhoeven, oblika 153 — 155) sodijo v drugo pol. in konec 4. st.

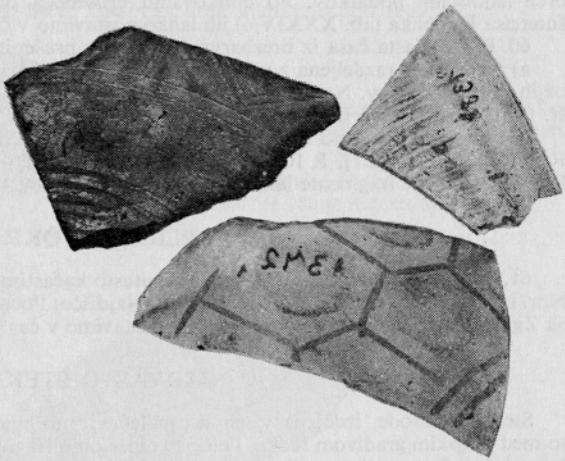

Sl. 11. Poetovio, fragmenti posod z brušenim okrasom (v tekstu št. 59)

Fig 11. Poetovio, fragments de vaisselle à ornement taillé (dans le texte No 59)

Sl. 10. Poetovio, visoka stožčasta čaša (v tekstu št. 55)

Fig. 10. Poetovio, haut gobelet conique (dans le texte No 55)

55. Visoka stožčasta čaša z votlo razširjeno nogo in izpognjenim ustjem. Dno je vboklo. Steklo je zelo tanko in brezbarvno, površina je razjedena. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu.[20] Inv. št. PMP R 3489 (sl. 10 in tab. VII, sl. 62), v.: 21 cm. Po obliki (podobne: C. Isings, oblika 109; Berger, oblika tab. 15, sl. 231 in tab. 22, sl. 107) jo lahko postavimo v čas konec 4. st.

56. Kozarec z nekoliko izpognjenim ustjem in rahlo zaobljenim vboklim dnom. Steklo je prozorno olivno zeleno, na sredi ostenja ima venec aplikacij v obliki skupin treh pik iz modrega prosojnega stekla. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu.[21] Inv. št. PMP R 3502 (tab. VII, sl. 54). Po obliki (M. C. Calvi, oblika tab. 26, sl. 4; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, oblika Abb. 37, sl. 4) sodi v čas konec 4. st.

57. Visoka stožčasta čaša z zaobljenim koničastim dnom. Prozorno svetlo olivno ali brezbarvno steklo. Ustje je enostavno ravno zaključeno ali pa odebeljeno navznoter. Stena je gladka ali pa okrašena z vbrušenimi krožnimi kanelurami. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal grobišča na Zg. Bregu.[22] Npr. inv. št. PMP R 3475 (tab. VII, sl. 58), R 3486 (tab. VII, sl. 53), R 3487. Po obliki (C. Isings, oblika 106 a, d; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XIX, oblika Abb. 38, sl. 1) jih lahko uvrstimo v čas konec 4. st.

BRUŠEN OKRAS

Od čaš in kozarcev z brušenim okrasom so med ptujskim gradivom ohranjeni le fragmenti naslednjih oblik:

58. V LMJ v Gradcu je shranjena cela zvončasta čaša, t.im. Facettenbecher iz belega prozornega stekla. Čaša, visoka cca 10 cm, je po trupu okrašena z rombičnimi facettami v obliki satovja. Po obliki, forma IV po Ekholmu (Berger, str. 69; L. Barkóczi, *Folia Arch.* XVII, str. 69, Abb. 24, sl. 1 in Abb. 32, sl. 1) jo lahko postavimo v čas 2. st.

59. Fragmenti ostenj, ustij in dna posod iz brezbarvnega stekla z brušenim okrasom: navpične in vodoravne črte, cikcaki, krogi in peterokotniki z vdolbinami olivne oblike (npr. inv. št. PMP R 1374, R 1372) ali z navpičnimi jezički (npr. inv. št. PMP R 1384) (sl. 11). Najdišče: Poetovio, brez najdiščnih podatkov. Po oblikovanju brušenega okrasa (Berger, oblika tab. 10/165, 166; Intercisa II. oblika tab. XXXIV/6) jih lahko postavimo v čas 3. st.

60. Polkroglasta čaša iz brezbarvnega stekla z brušenim okrasom raznih ornamentov:

a) površina je razdeljena z vodoravnimi vrezi na več pasov, ki so izpolnjeni z brušenimi vrstami ožjih in širših ovalov. Na zaobljenem dnu so krogi, ki so ločeni z mrežo peterokotnikov. Npr. inv. št. PMP R 845 (tab. VI, sl. 47);

b) ostenje je okrašeno z vbrušenimi ovali v vodoravnih in navpičnih vrstah. Npr. inv. št. PMP R 3476 (tab. VI, sl. 51), R 10793. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal kasnoantičnega grobišča na Zg. Bregu. Omenjene fragmente lahko uvrstimo v čas 3. in 4. st.

APLICIRAN OKRAS

61. Od posod, okrašenih z apliciranim nitasto kačastim okrasom so v Ptuju ohranjeni le drobci. Npr. inv. št. PMP R 3479, R 1375, R 10748. Najdišče: Poetovio, Ptuj, areal kasnoantičnega grobišča na Zg. Bregu. Omenjene fragmente lahko postavimo v čas 3.—4. st. (sl. 12).

BARVASTO STEKLO

Steklene posode, izdelane v tehniki millefiori, marmornatem in enobarvno obarvanem steklu so med ptujskim gradivom redke. Poleg že omenjenih fragmentov krožnikov pod št. 38 so ohranjeni še naslednji fragmenti:

62. Del ostenja millefiori keliha iz jantarno rjavkastega stekla, ki ima zunanjo površino pokrito z rdečimi, rumenimi in plavimi drobci. Inv. št. PMP R 8271 (sl. 13). Najdišče: Poetovio, brez najdiščnih podatkov. Po obliki in analognem gradivu (C. Isings, oblika 38; J. Klemenc, *Emona*, sl. 20) ga lahko postavimo v čas 1. st.

63. Del ustja in ostenja polkroglaste skodelice iz vijoličasto belega marmornatega stekla. V slabo prosojnem steklu ametistne barve so goste tanke bele niti. Inv. št. PMP R 8276 (sl. 14). Najdišče: Poetovio, brez najdiščnih podatkov. Po obliki in analognem gradivu (R. Sunkovsky, oblika 15a; Berger, oblika tab. I/6) jo lahko postavimo v čas 1. st.

64. Razni fragmenti marmornatega stekla, npr.: belo modre (inv. št. R 8265) in rjavo bele rebraste skodelice (inv. št. R 1385), ametistno vijoličnega krožnika z belimi očesci (inv. št. R 8266) ter rjavo rumeno rdečega krožnika z ravnim dnom (inv. št. R 562) (sl. 15). Najdišče: Poetovio, brez najdiščnih podatkov. Po obliki in analognem gradivu (C. Isings, oblika 17; M. C. Calvi, oblika tab. 9/3; R. Sunkovsky, oblika 15b; J. Klemenc, *Emona*, sl. 21) jih lahko postavimo v čas 1. st.

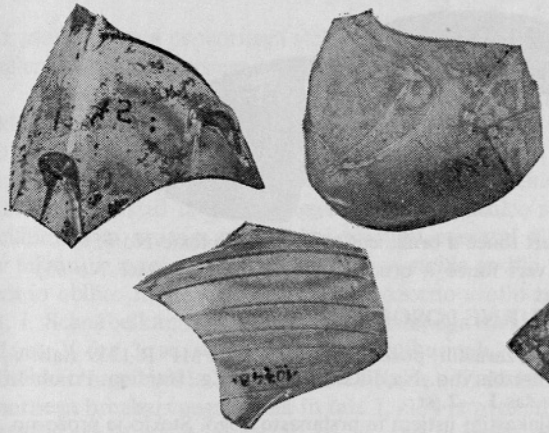

Sl. 12. Poetovio, fragmenti posod z apliciranim okrasom (v tekstu št. 61)

Fig. 12. Poetovio, fragments de vaisselle à ornement appliqué (dans le texte No 61)

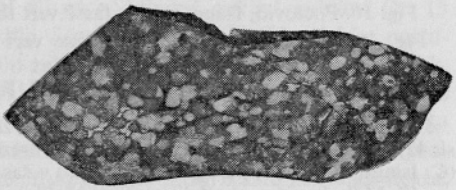

Sl. 13. Poetovio, fragment millefiori keliha (v tekstu št. 62)

Fig. 13. Poetovio, fragment de calice millefiori (dans le texte No 62)

65. Fragmenti posod iz enobarvno obarvanega stekla, npr.: deli ostenja in ustja temno zelene skodelice z brušenim okrasom (inv. št. R 1387) (sl. 16), ametistno obarvana noga steklenice (inv. št. R 1370), del ostenja temno modre rebraste skodelice in dna krožnika (inv. št. R 1390), dno azurno modre posodice (inv. št. R 1396) itd. Najdišče: Poetovio, brez najdiščnih podatkov.

Sl. 14. Poetovio, fragment polkroglaste skodelice iz marmornatega stekla (v tekstu št. 63)

Fig. 14. Poetovio, fragment de bol en verre marbré (dans le texte No 63)

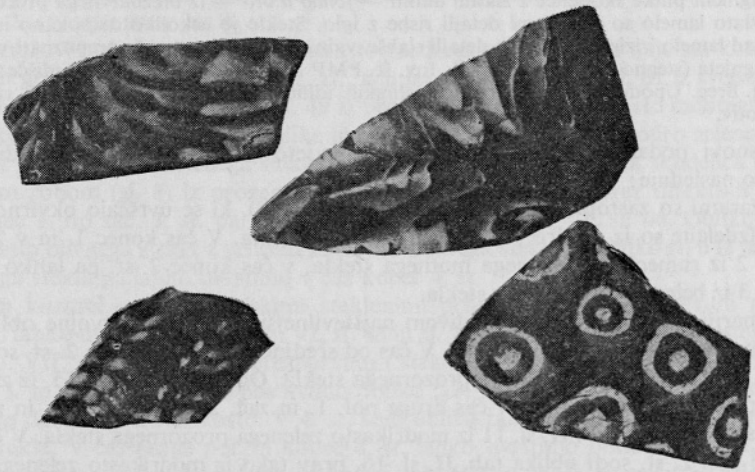

Sl. 15. Poetovio, fragmenti posod iz marmornatega stekla (v tekstu št. 64)

Fig. 15. Poetovio, fragments de vaisselle en verre marbré (dans le texte No 64)

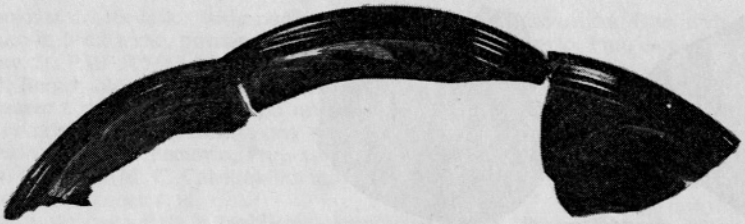

Fig. 16. Poetovio, fragments de tasse vert foncé a ornement taillé (dans le texte No 65)
Fig. 16. Poetovio, fragments de tasse vert foncé à ornement taillé (dans le texte No 65)

MINIATURNE POSODICE

66. Male posodice, ki posnemajo obliko žarastih posod. Npr. inv. št. PMP R 1259 (tab. V, sl. 42), R 1246. Steklo je prozorno, skoraj brezbarvno. Najdišče: Poetovio, Zg. Hajdina. Po obliki (C. Isings, oblika 68) jih lahko postavimo v čas 1.—2. st.

67. Mala konična skodelica s širokim lijakastim ustjem in prstanasto nogo. Steklo je prozorno, čisto svetlo olivno zeleno. Inv. št. PMP R 1260. (tab. I, sl. 1). Najdišče: Poetovio, Zg. Hajdina. Po obliki (C. Isings, oblika 80) jo lahko postavimo v čas druge polovice 2. st.

68. Miniaturne valjaste stekleničke z nizkim vratom in izpognjenim lijakastim ustjem. Steklo je prozorno svetlo zelenkasto modro, prozorno olivno zeleno in zelo temno, skoraj črno steklo. Npr. inv. št. PMP R 765 (tab. I, sl. 3), R 767, R 768, R 10498 (tab. V, sl. 41). Najdišče: Poetovio, Zg. Hajdina in Ptuj. Po obliki (M. C. Calvi, oblika tab. N/4—5) jih lahko postavimo v čas 3. st.

POSAMEZNE OBLIKE

69. Fragment ostenja skoro brezbarvne, rahlo zelenkaste posode z apliciranim diskom s plastično levjo glavo. Inv. št. PMP R 1360 (tab. I, sl. 7). Najdišče: Poetovio, brez najdiščnih podatkov. Po analognem gradivu (Berger, tab. 6/90—93; Kisa II, Abb. 201, str. 413; gradivo v muzeju v Aquileji), ga lahko postavimo v čas 1. st.

70. Fragment dna plitke skodelice z nizko prstanasto nogo in napisom na notranji strani dna. Na ploskev danes močno motno belega stekla, ki vedno bolj razpada, je s tanko nitko — deloma zlato — narisan okvirček večjih zavojev, ki je večinoma ohranjen le še v Skrabarjevi risbi iz časa najdbe: OMO in VALE. Inv. št. PMP R 984. Najdišče: Poetovio, brez najdiščnih podatkov (tab. I, sl. 2). Fragment se uvršča v skupino skodelic, ki imajo na dnu v vijugastih okvirčkih z zlatimi ali pozlačenimi nitkami izpisana voščila in napitnice in sodi v čas 3. st.[23]

71. Fragment plitke skodelice z zlatim dnom — *fondo d'oro* — iz brezbarvnega precej debelega stekla. V zlato lamelo so vpraskani detajli risbe z iglo. Steklo je nekoliko razpokano in notranja površina nad lamelo irizirana, zato so detajli slabše vidni. Vendar je mogoče prepoznati upodobitev ležečega jagnjeta (stegno, volna, parkeljci). Inv. št. PMP R 982 (tab. V, sl. 44). Najdišče: Poetovio, Ptuj — Zg. Breg. Upodobitev sodi v okvir pastirskih idiličnih prizorov, ki so bili v 3. stoletju priljubljen motiv.[24]

Na osnovi podanega tipološkega pregleda poetovijskega steklenega gradiva lahko ugotovimo naslednje:

Med žarami so zastopane oblike (sl. 1 in tab I, sl. 8), ki se uvrščajo okvirno v čas 1. do 2. st. Izdelane so iz modro zelenega prozornega stekla. V čas konec 1. in v 2. st. sodi oblika sl. 2 iz rumenkasto zelenega motnega stekla, v čas konec 2. st. pa lahko uvrstimo obliko sl. 3 iz belega brezbarvnega stekla.

Balzamariji so med ptujskim gradivom najštevilnejši in njihove razvojne oblike lahko zasledujemo skozi vso antično obdobje. V čas od sredine 1. st. do začetka 2. st. sodi oblika tab II, sl. 10 iz modrikasto zelenega prozornega stekla. Oblika tab. II, sl. 15, iz zelenkasto modrega prozornega stekla sodi v čas druge pol. 1. in zač. 2. st. V konec 1. in zač. 2. st. lahko uvrstimo obliko tab. II, sl. 11 iz modrikasto zelenega prozornega stekla. V čas konec 1. in prvo pol. 2. st. sodi oblika tab. II, sl. 16, prav tako iz modrikasto zelenega prozornega stekla. Balzamarije oblike tab. II, sl. 14 iz zelenkasto modrega prozornega ali skoraj brezbarvnega stekla lahko uvrstimo v čas druge pol. 2. in v 3. st., obliko tab. II, sl. 13

iz modrikastega prozornega stekla pa v čas konec 2. in v 3. st. Oblika tab. 2, sl. 17 iz svetlo zelenkastega prozornega stekla pa sodi v kasni čas druge pol. 4. st.

Steklenice in vrči predstavljajo med ptujskim gradivom oblikovno najbogatejše stekleno posodje. Obliko tab. III, sl. 21 iz zelenkasto modrikastega prozornega stekla lahko okvirno postavimo v čas 1. st., v isti čas sodi tudi amforiska (št. 14 v tekstu) iz azurno modrega neprozornega stekla. V čas četrte četrtine 1. st. lahko postavimo koničen vrč (št. 15 v tekstu) iz zelenkastega stekla. Steklenice s trupom pravokotne oblike in dolgim cilindričnim vratom z gladkimi ravnimi stenami ali pa z dolgimi ozkimi gubami (št. 17 v tekstu) iz svetlo zelenega prozornega stekla sodijo v čas 1. in 2. st. V isti čas lahko postavimo obliko tab. IV, sl. 28—32 iz prozorno svetlo zelenega ali brezbarvnega stekla. Vrček, t. i. Schnabelkanne iz olivno svetlo zelenega stekla (tab. III, sl. 22) sodi v čas do sredine 2. st. V čas 3. st. sodijo naslednje oblike: tab. V, sl. 40 in tab. III, sl. 24 iz prozornega brezbarvnega stekla, kroglasta steklenica z lijakastim vratom (št. 21 v tekstu), sl. 4 iz prozornega brezbarvnega stekla in tab. I, sl. 4 iz prozornega svetlo modrikasto zelenega stekla. Obliki tab. I, sl. 9 in tab. V, sl. 39, obe iz svetlo zelenkastega prozornega stekla, sta bila pridatka skeletnemu pokopu v sarkofagu iz časa 3. st.[5-6] Obliki tab. III, sl. 25 iz brezbarvnega stekla in tab. II, sl. 18 iz modrikasto olivno zelenega ali prozorno zelenega stekla, lahko postavimo v čas druge pol. 3. in v 4. st. V čas druge pol. 4. st. sodijo oblike tab. II, sl. 19, tab. 4, sl. 38 in sl. 5, vse iz zelenkastega prozornega stekla ter oblike tab. III, sl. 23, 36, 27 in tab. IV, sl. 36, 37 iz prozornega olivno zelenega, svetlo olivno zelenega ali brezbarvnega stekla. Obliki tab. V, sl. 43 in tab. II, sl. 20 lahko uvrstimo v čas druge polovice in konec 4. st. V čas 4. st. lahko postavimo obliki tab. IV, sl. 33, 34 in trebušasto steklenico z enim ročajem in cikcak ovratnikom (št. 32 v tekstu), vse iz zelenkastega prozornega stekla. Posebno obliko predstavlja trebušast vrček s trakastim ročajem, štirimi majhnimi nogicami in plastično mrežo iz pokonci postavljenih rombov po trupu. Izdelan je iz temno zlato rumenega stekla (št. 33 v tekstu), viš.: 11,5 cm. Datacijo otežkoča pomanjkanje najdiščnih podatkov in analogij.

Med posebne oblike steklenic iz časa 1. st. lahko uvrstimo še stekleničko za kapljanje v obliki ptiča (št. 34 v tekstu) in pipeto, t.im. *Saugheber* (št. 35 v tekstu). Obliko tab. IV, sl. 35 iz prozorno modrikastega oziroma iz olivno zelenega stekla pa lahko postavimo v čas 1. in 2. st. oziroma v čas 4. st.

Trulla (tab. VI, sl. 52) iz svetlo zelenkasto modrega stekla je bila najdena kot pridatek v uničenem grobu iz konca 1. in zač. 2. st., skupaj s čašo tab. VII, sl. 61 iz svetlo dimasto olivnega stekla in skodelico tab. VI, sl. 49 iz prozornega svetlo zelenkasto modrega stekla.[14]

Med skodelicami so zastopane oblike iz časa 1. st. iz temnejšega modro zelenega stekla (sl. 7) in iz svetlo modro zelenega stekla (tab. VI, sl. 45). Polkroglasta skodelica s cevasto odebeljenim robom (sl. 8) iz prozornega modrikastega stekla, je brez direktnih analogij. V čas konec 1. do zač. 3. st. pa lahko postavimo obliko tab. VI, sl. 46. Obliko tab. VI, sl. 50 iz svetlo olivnega stekla z vencem kapelj iz modrega stekla in obliko sl. 6 iz zelo svetlo zelenkastega stekla pa lahko uvrstimo v čas konec 4. st.

Čaše in kozarci so med ptujskimi steklenimi posodami tudi bolj številni predmeti. V čas 1. st. lahko uvrstimo obliki tab. VI, sl. 48 in sl. 9, obe iz zelenega modrikastega stekla. Oblika tab. VII, sl. 60, iz skoraj brezbarvnega stekla, sodi v čas druge pol. 2. in 3. st. V čas konec 3. in v 4. st. pa lahko postavimo obliko tab. VII, sl. 55 iz prvotno brezbarvnega stekla, ki je danes motno belkasto. V 4. st. sodi oblika tab. VII, sl. 59 iz prozorno olivno zelenega stekla. V čas druge pol. in konec 4. st. lahko uvrstimo obliko tab. VII, sl. 56 iz prozornega svetlo zelenkastega stekla in obliko tab. VII, sl. 57 iz prozornega zelenkastega ali olivnega stekla. V konec 4. st. sodijo: oblika sl. 10 in tab. VII, sl. 62 iz brezbarvnega stekla, dalje oblika tab. VII, sl. 54 iz prozornega olivno zelenega stekla z vencem aplikacij

v obliki skupin treh pik iz modrega prosojnega stekla in obliki tab. VII, sl. 58, 53 iz prozornega, svetlo olivnega ali brezbarvnega stekla.

Čaše in kozarci z brušenim okrasom so redko zastopane oblike in to večinoma s fragmenti. V čas 2. st. lahko uvrstimo celo zvončasto čašo, t. im. *Facettenbecher* (št. 58 v tekstu) iz belega prozornega stekla. V čas 3. st. sodijo fragmenti, sl. 11, iz brezbarvnega stekla, v čas 3. in 4. st. pa fragmenti tab. VI, sl. 47, 51, prav tako iz brezbarvnega stekla.

Tudi od posod z apliciranim nitasto kačastim okrasom so ohranjeni le fragmenti (sl. 12), ki jih lahko postavimo v čas 3. in 4. st.

Steklene posode, izdelane v tehniki *millefiori*, marmornatem in enobarvno obarvanem steklu, so med ptujskim gradivom redko zastopane. V čas 1. st. lahko postavimo fragmente krožnika oblike tab. I, sl. 6 iz millefiori stekla, s temno zelenimi, rumenimi, rdečimi in svetlo zelenimi zrnci ter fragment keliha, sl. 13, iz millefiori stekla z rdečimi, rumenimi in svetlo modrimi drobci na jantarno rjavkasti osnovi. V isti čas sodi tudi oblika tab. I, sl. 5, fragmenti krožnika iz temno zelenega prosojnega stekla ter sl. 16, fragmenti skodelice iz temno zelenega stekla z brušenim okrasom. V čas 1. st. lahko uvrstimo še naslednje fragmente: sl. 14, del polkroglaste skodelice iz vijoličasto belega marmornatega stekla in sl. 15, fragmente belo modre in rjavo bele rebraste skodelice, ametistno vijoličastega krožnika z belimi očesci ter rjavo rumeno rdečega krožnika.

Med ptujskim gradivom je ohranjenih tudi nekaj miniaturnih posodic. V čas 1. in 2. st. lahko postavimo posodice, ki posnemajo žare (tab. V, sl. 42), iz prozornega, skoraj brezbarvnega stekla. V čas druge polovice 2. st. sodi oblika tab. I, sl. 1 iz zelo svetlo olivno zelenega stekla. Male valjaste stekleničke (tab. I, sl. 3 in tab. V, sl. 41) iz svetlo zeleno modrega, olivno zelenega in temnega, skoraj črnega stekla pa lahko uvrstimo v čas 3. st.

Med posamezne, posebne oblike steklenih posod pa se uvrščajo naslednji fragmenti. V čas 1. st. lahko na osnovi analognega gradiva postavimo del skoro brezbarvne, rahlo zelenkaste posode z apliciranim diskom s plastično levjo glavo (tab. I, sl. 7). V čas 3. st. pa sodita dva fragmenta dna dveh skodelic: tab. I, sl. 2, ki je imel s pozlačeno nitko napisano voščilo oziroma napitnico[23] in tab. V, sl. 44, *fondo d'oro*, z upodobitvijo ležečega jagnjeta v risbi z iglo na zlato lamelo[24].

V tem okvirnem pregledu antičnih steklenih posod, njihovih oblik in časovne opredelitve, ni obravnavano in ostaja odprto še marsikatero vprašanje. Pri tem mislim predvsem na komparacijo z gradivom iz drugih slovenskih najdišč, na probleme tehnologije izdelave, izdelovalnih centrov in trgovinskih zvez.

[1] A. Kisa, *Das Glas im Altertume* I—III (Leipzig 1908); odslej Kisa. J. Klemenc, Zgodovina Emone, v: *Zgodovina Ljubljane I* (Ljubljana 1955); odslej J. Klemenc, *Emona*. R. Sunkovsky, *Antike Gläser in Carnuntum und Wien* (Wien 1956); odslej R. Sunkovsky. C. Isings, *Roman glass from dated finds* (Groningen / Djakarta 1957); odslej C. Isings. *Intercisa* II (Archaeologica Hungarica SN XXXVI, Budapest 1957); odslej Intercisa II. L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa* (Basel 1960); odslej Berger. M. Vanderhoeven, *Die romeine glasversameling in het provincial gallo-romeins museum* (Tongeren 1962); odslej M. Vanderhoeven. L. Barkóczy, Die datierten Glasfunde aus dem II. Jahrhundert von Brigetio, *Folia archeologica* 18 (1966/67) str. 67—91; odslej L. Barkóczi, *Folia arch.* XVIII. L. Barkóczi, Die datierten Glasfunde aus dem 3.—4. Jahrhundert von Brigetio, *Folia archaeologica* 19 (1968) str. 59—87; odslej L. Barkócsy, *Folia arch.* XIX. M. C. Calvi, *I vetri romani nel museo di Aquileia* (Aquileia 1968); odslej M. C. Calvi. A. Cermanović — Kuzmanović, Late Roman Glass from Doclea, *Archaeologia Jugoslavica* 9 (1968); odslej A. Cermanović.

[2] A. Smodič, Nove latenske najdbe na Dravskem polju, ČZN 35 (1940) 21.

[3] I. Mikl-Curk, Poznoantično grobišče na Zg. Bregu v Ptuju, ČZN NS 2 (1967) 55, grob 26.

[4] J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert* (München 1965) 210, katalog 471/15.

[5] Z. Šubic, *La nécropole romaine à Poetovio* (Inventaria archaeologica 14,) Y 137, sl. 10.

[6] Z. Šubic, *o. c.*, sl. 11.

[7] I. Mikl-Curk, *o. c.*, 54, grob 12; 58.
[8] I. Mikl-Curk, *o. c.*, 55, grob 15.
[9] I. Mikl-Curk, *o. c.*, 55, 58.
[10] I. Mikl-Curk, *o. c.*, 55, grob 21; 58.
[11] I. Mikl-Curk, *o. c.*, 58.
[12] *L. c.*
[13] *L. c.*
[14] I. Mikl, *Varstvo spomenikov* 7 (1958-1959) 344, s. v. Videm.
[15] A. Smodič, *o. c.*, 21.
[16] I. Mikl, *l. c.*
[17] *L. c.*
[18] I. Mikl-Curk, *o. c.*, 54, grob 9; 58.
[19] I. Mikl-Curk, *o. c.*, 55, grob 18; 58.
[20] I. Mikl-Curk, *o. c.*, 58.
[21] *L. c.*
[22] *L. c.*
[23] I. Mikl, Dva drobca steklenih posod z zlatom iz Petovije, *Arheološki vestnik* 13—14 (1962—1963) 491 ss. M. C. Calvi, *o. c.*, sl. 3.
[24] I. Mikl, *o. c.*, 491 ss. M. C. Calvi, *o. c.*, T. 25.

REVUE TYPOLOGIQUE ET CHRONOLOGIQUE DU VERRE ROMAIN DE POETOVIO

Résumé

La plupart des matériaux de verre, découverts sur le territoire de l'antique Poetovio et qui sont conservés maintenant au Musée Provincial de Ptuj, se trouvent malheureusement sans données plus concrètes de localité. Nous ne pouvons donc pas traiter ces matériaux dans le cadre des unités de localités tombales ou d'habitats fermés. Nous ne pouvons les dater qu'en général sur la base de la comparaison avec de la vaisselle de verre analogue en provenance d'autres localités.

La vaisselle de verre, découverte sur le territoire de l'antique Poetovio dans les étapes de recherches plus anciennes, est conservée ensemble avec les autres matériaux des unités tombales fermées au Landesmuseum Joanneum à Graz. Dans cet article, ces matériaux ne sont pris en considération que par la description des formes qui, parmi la vaisselle de verre conservée au Musée de Ptuj, ne sont pas représentées.

Sur la base de la revue typologique présentée des matériaux de verre de Poetovio nous pouvons établir les constatations suivantes:

Parmi les urnes sont représentées les formes — fig. 1 et pl. I, fig. 8, qui se rangent dans la période du Ier—IIe s. Elles sont faites en verre transparent bleu-vert. Dans la période de la fin du Ier et au IIe s. se range la forme de la fig. 2 en verre mat vert jaunâtre, et à la fin du IIe s. la forme de la fig. 3 en verre blanc incolore.

Parmi les matériaux de Ptuj, les balsamaires (fioles à baume) sont les plus nombreux et nous pouvons suivre leurs formes d'évolution à travers toute la période antique. Dans la période du milieu du Ier s. au début du IIe s. se range la forme pl. II, fig. 10 en verre transparent vert bleuâtre. La forme pl. II, fig. 15, en verre transparent bleu verdâtre, fait partie de la période de la seconde moitié du Ier et du début du IIe s. A la fin du Ier et au début du IIe s. nous pouvons ranger la forme pl. II, fig. 11 en verre transparent vert bleuâtre. Dans la période de la fin du Ier et de la première moitié du IIe s. se range la forme pl. II, fig. 16, également en verre transparent vert bleuâtre. Les balsamaires de forme pl. II, fig. 14 en verre transparent bleu verdâtre ou presque incolore peuvent être rangés dans la période de la seconde moitié du IIe et au IIIe s., et la forme pl. II, fig. 13 en verre transparent bleuâtre dans la période de la fin du IIe et au IIIe s. La forme pl. II, fig. 17, en verre transparent verdâtre clair, fait partie de la seconde moitié avancée du IVe s.

Les bouteilles et les cruches représentent parmi les matériaux de Ptuj la vaisselle de verre la plus riche quant à la forme. Nous pouvons ranger la forme pl. III, fig. 21, en verre transparent bleu verdâtre, au Ier siècle; de la même période est aussi l'amphore (No 14 du texte), en verre non trans-

parent bleu azur. Au quatrième quart du Ier siècle nous pouvons mettre la cruche conique (No 15 du texte), en verre verdâtre. Les bouteilles au corps de forme rectangulaire et au long col cylindrique avec des parois droites lisses ou bien avec de longs plis étroits (No 17 du texte), en verre transparent vert clair, font partie de la période des Ier et IIe s. Dans la même période nous pouvons placer la forme pl. IV, fig. 28—32, en verre transparent vert clair ou incolore. La cruche dite Schnabelkanne, en verre vert clair olive, pl. III, fig. 22, fait partie de la période jusqu'au milieu du IIe siècle. Au IIIe s. se rangent les formes suivantes: pl. V, fig. 40 et pl. III, fig. 24, en verre transparent incolore la bouteille sphérique à col en entonnoir (No 21 du texte), fig. 4, en verre transparent incolore et pl. I, fig. 4, en verre transparent vert bleuâtre clair. Les formes pl. I, fig. 9 et pl. V, fig. 39, toutes deux en verre transparent verdâtre clair, étaient du mobilier de sépulture à inhumation en sarcophage du IIIe siècle. Nous pouvons ranger les formes pl. III, fig. 25, en verre incolore, et pl. II, fig. 18, en verre vert olive bleuâtre ou vert transparent, dans la seconde moitié du IIIe s. et au IVe s. Dans la seconde moitié du IVe s. se rangent les formes pl. II, fig. 19, pl. IV, fig. 38 et fig. 5, toutes en verre transparent verdâtre, et les formes pl. III, fig. 23, 36, 27 et pl. IV, fig. 36, 37, en verre transparent vert olive, vert olive clair ou incolore. Les formes pl. V, fig. 43 et pl. II, fig. 20 peuvent être rangées dans la seconde moitié et à la 2n du IVe siècle. Nous pouvons placer au IVe s. les formes pl. IV, fig. 33, 34 et la bouteille ventrue à une anse et le col en zigzag (No 32 du texte), le tout en verre transparent verdâtre. D'une forme particulière est la cruche ventrue à anse rubanée, avec quatre petits pieds et un filet plastique fait de losanges en position debout par le corps. Elle est effectuée en verre jaune d'or foncé (No 33 du texte), h: 11,5 cm. Le manque de données de localité et d'analogies en rend la datation difficile.

Parmi les formes particulières de bouteilles du Ier siècle nous pouvons ranger encore une fiole compte-gouttes en forme d'oiseau (No 34 du texte) et une pipette (No 35 du texte). Nous pouvons ranger la forme pl. IV, fig. 35, en verre bleuâtre transparent ou vert olive aux Ier et IIe siècles, ou au IVe siècle.

Une truelle, pl. VI, fig. 52, en verre bleu verdâtre clair, a été trouvée comme mobilier d'une tombe démolie de la fin du Ier s. et du début du IIe s., ensemble avec un gobelet, pl. VII, fig. 61, en verre olive enfumé clair et une tasse, pl. VI, fig. 49, en verre transparent bleu verdâtre clair.

Parmi les tasses sont représentées les formes du Ier siècle, en verre bleu-vert plus foncé, fig. 7, et en verre bleu-vert clair, pl. VI, fig. 45. La tasse hémisphérique (bol) à bord grossi en forme de tube, fig. 8, en verre bleuâtre transparent, est sans analogies directes. Nous pouvons placer à la fin du Ier au début du IIIe s. la forme pl. VI, fig. 46. La forme pl. VI, fig. 50, en verre olive clair avec une couronne de gouttes en verre bleu, et la forme fig. 6 en verre verdâtre très clair peuvent être rangées à la fin du IVe siècle.

Les gobelets et les verres sont relativement nombreux parmi la vaisselle de verre de Ptuj. Au Ier s. nous pouvons ranger les formes pl. VI, fig. 48 et fig. 9, toutes deux en verre vert bleuâtre. La forme pl. VII, fig. 60, en verre presque incolore, fait partie de la seconde moitié du IIe s. et du IIIe s. A la fin du IIIe s. et au IVe s. nous pouvons placer la forme pl. VII, fig. 55, en verre primitivement incolore, et aujourd'hui blanchâtre mat. Au IVe siècle se range la forme pl. VII, fig. 59, en verre transparent vert olive. Dans la seconde moitié et à la fin du IVe s. nous pouvons ranger la forme pl. VII, fig. 56, en verre transparent verdâtre clair, et la forme pl. VII, fig. 57, en verre transparent verdâtre ou olive. A la fin du IVe siècle appartiennent: la forme fig. 10 et pl. VII, fig. 62, en verre incolore, puis la forme pl. VII, fig. 54, en verre transparent vert olive avec une couronne d'applications en forme de groupes de trois points en verre diaphane bleu et les formes pl. VII, fig. 58, 53, en verre transparent olive clair ou incolore.

Les gobelets et les verres à ornement taillé sont des formes rarement représentées et cela pour la plupart par des fragments. Au IIe siècle nous pouvons ranger même un gobelet à facettes (No 58 du texte) en verre blanc transparent. Au IIIe s. appartiennent les fragments, fig. 11, en verre incolore, et aux IIIe et IVe s. les fragments pl. VI, fig. 47, 51, également en verre incolore.

Parmi la vaisselle à ornement en forme de fil et de serpent appliqué aussi on n'a conservé que des fragments, fig. 12, que l'on peut placer aux IIIe et IVe s.

La vaisselle de verre, effectuée en technique millefiori, en verre marbré et colorié en une seule couleur, est rarement représentée parmi les matériaux de Ptuj. Au Ier siècle nous pouvons ranger les fragments de l'assiette de forme pl. I, fig. 6, en verre millefiori, avec des granules vert foncé, jaunes, rouges et vert clair et un fragment de calice, fig. 13, en verre millefiori avec des débris rouges, jaunes et bleu clair sur fondement brunâtre ambré. A la même période appartiennent aussi la forme pl. I, fig. 5, fragments d'une assiette en verre diaphane vert foncé, et la fig. 16, fragments d'une tasse en verre vert foncé à ornement taillé. Au Ier siècle nous pouvons ranger encore les fragments suivants: fig. 14, partie d'un bol en verre marbré violet-blanc, et la fig. 15, fragments d'une tasse à côtes blanc-bleu et brun-blanc, d'une assiette violette améthyste avec de petits yeux blancs et d'une assiette brun-jaune-rouge.

Parmi les matériaux de Ptuj sont conservés aussi quelques petits pots en miniature. Aux Ier et IIe s. nous pouvons ranger les petits pots qui imitent les urnes, pl. V, fig. 42, en verre transparent presque incolore. De la seconde moitié du IIe s. fait partie la forme pl. I, fig. 1, en verre vert olive très clair. De petites fioles cylindriques, pl. I, fig. 3 et pl. V, fig. 41, en verre vert-bleu, vert olive et sombre, presque noir, peuvent être rangées au IIIe siècle.

Parmi les formes particulières de vaisselle en verre se rangent les fragments suivants. Nous pouvons placer au Ier siècle, sur la base de matériaux analogues, une partie de vaisselle presque incolore, légèrement verdâtre, avec un disque appliqué à tête de lion plastique, pl. I, fig. 7. Au IIIe s. appartiennent deux fragments du fond de deux tasses: pl. I, fig. 2, qui avait un voeu ou un toast écrit avec un fil doré, et pl. V, fig. 44, fondo d'oro, avec un agneau couché représenté en dessin à la pointe dur lamelle d'or.

Dans cette revue générale de la vaisselle antique en verre, de ses formes et de sa détermination temporelle, bien des questions n'ont pas été traitées et restent encore ouvertes. Ici je pense avant tout à la comparaison avec les matériaux d'autres localités slovènes, aux problèmes de la technologie de fabrication, des centres de fabrication et des liaisons commerciales.

Tab. I. — Pl. I. *Poetovio*

1—3, 7 = 1/1; 4, 9 = 1/2; 5, 6, 8 = 1/3. Risbe predmetov se nanašajo na naslednje številke v tekstu: sl. 1 = 67, sl. 2 = 70, sl. 3 = 68, sl. 4 = 24, sl. 5, 6 = 38, sl. 7 = 69, sl. 8 = 4, sl. 9 = 19

1—3, 7 = 1/1; 4, 9 = 1/2; 5, 6, 8 = 1/3. Les dessins des objets se rapportent aux numéros suivants dans le texte: fig. 1 = 67, fig. 2 = 70, fig. 3 = 68, fig. 4 = 24, fig. 5, 6 = 38, fig. 7 = 69, fig. 8 = = 4, fig. 9 = 19

Tab. II. — Pl. II. *Poetovio*

10—17, 19, 20 = 1/2; 18 = 1/4. Risbe predmetov se nanašajo na naslednje številke v tekstu: sl. 10 = 6, sl. 11 = 8, sl. 12, 14 = 10, sl. 13 = 11, sl. 15 = 7, sl. 16 = 9, sl. 17 = 12, sl. 18 = 26, sl. 19 = 27, sl. 20 = 30

10—17, 19, 20 = 1/2; 18 = 1/4. Les dessins des objets se rapportent aux numéros suivants dans le texte: fig. 10 = 6, fig. 11 = 8, fig. 12, 14 = 10, fig. 13 = 11, fig. 15 = 7, fig. 16 = 9, fig. 17 = 12, fig. 18 = 26, fig. 19 = 27, fig. 20 = 30

Tab. III. — Pl. III. *Poetovio*

21, 23—27 = 1/2; 22 = 1/3. Risbe predmetov se nanašajo na naslednje številke v tekstu: sl. 21 = 13, sl. 22 = 18, sl. 23, 26, 27 = 29, sl. 24 = 20, sl. 25 = 25

21, 23—27 = 1/2; 22 = 1/3. Les dessins des objets se rapportent aux numéros suivants dans le texte: + fig. 21 = 13, fig. 22 = 18, fig. 23, 26, 27 = 29, fig. 24 = 20, fig. 25 = 25

Tab. IV. — Pl. IV. *Poetovio*

28—38 = 1/2. Risbe predmetov se nanašajo na naslednje številke v tekstu: sl. 28—32 = 16, sl. 33, 34 = 31, sl. 35 = 36, sl. 36, 37 = 29, sl. 38 = 28

28—38 = 1/2. Les dessins des objets se rapportent aux numéros suivants dans le texte: fig. 28—32 = = 16, fig. 33, 34 = 31, fig. 35 = 36, fig. 36, 37 = 29, fig. 38 = 28

Tab. V. — Pl. V. *Poetovio*

39, 40, 43 = 1/2; 41, 42, 44 = 1/1. Risbe predmetov se nanašajo na naslednje številke v tekstu: sl. 39 = 22, sl. 40 = 20, sl. 41 = 68, sl. 42 = 66, sl. 43 = 30, sl. 44 = 71

39, 40, 43 = 1/2; 41, 42, 44 = 1/1. Les dessins des objets se rapportent aux numéros suivants dans le texte: fig. 39 = 22, fig. 40 = 20, fig. 41 = 68, fig. 42 = 66, fig. 43 = 30, fig. 44 = 71

Tab. VI. — Pl. VI. *Poetovio*

45—52 = 1/2. Risbe predmetov se nanašajo na naslednje številke v tekstu: sl. 45 = 41, sl. 46 = ,44 sl. 47 = 60a, sl. 48 = 47, sl. 49 = 43, sl. 50 = 46, sl. 51 = 60b, sl. 52 = 37

45—52 = 1/2. Les dessins des objets se rapportent aux numéros suivants dans le texte: fig. 45 = 41, fig. 46 = 44, fig. 47 = 60a, fig. 48 = 47, fig. 49 = 43, fig. 50 = 46, fig. 51 = 60b, fig. 52 = 37

Tab. VII. — Pl. VII. *Poetovio*

53—57, 59—61 = 1/2; 58, 62 = 1/4. Risbe predmetov se nanašajo na naslednje številke v tekstu: sl. 53, 58 = 57, sl. 54 = 56, sl. 55 = 51, sl. 56 = 53, sl. 57 = 54, sl. 59 = 52, sl. 60 = 50, sl. 61 = = 49, sl. 62 = 55

53—57, 59—61 = 1/2; 58, 62 = 1/4. Les dessins des objets se rapportent aux numéros suivants dans le texte: fig. 53, 58 = 57, fig. 54 = 56, fig. 55 = 51, fig. 56 = 53, fig. 57 = 54, fig. 59, fi. 60 = 50, fig. 61 = 49, fig. 62 = 55

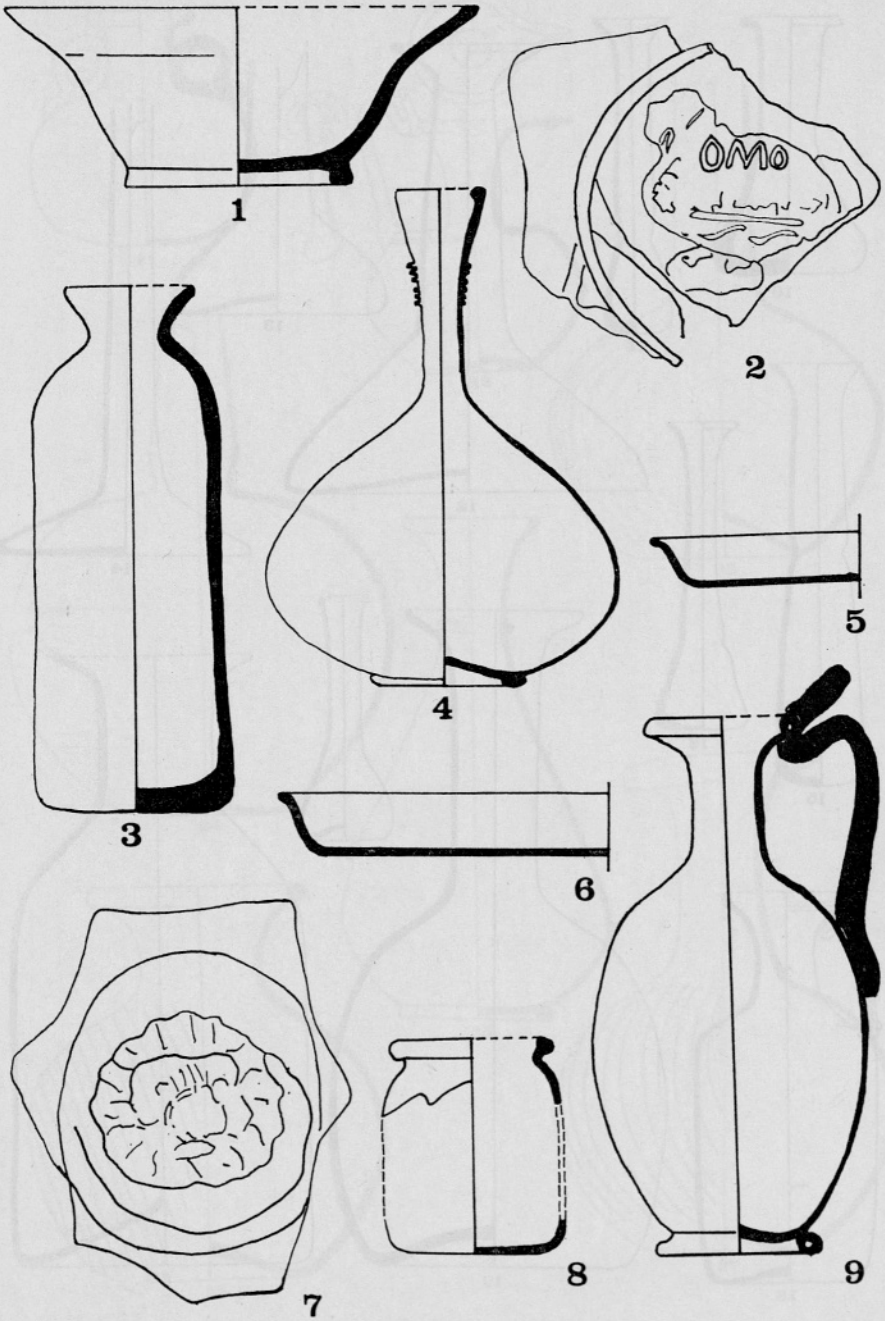

Tab. I — Pl. I

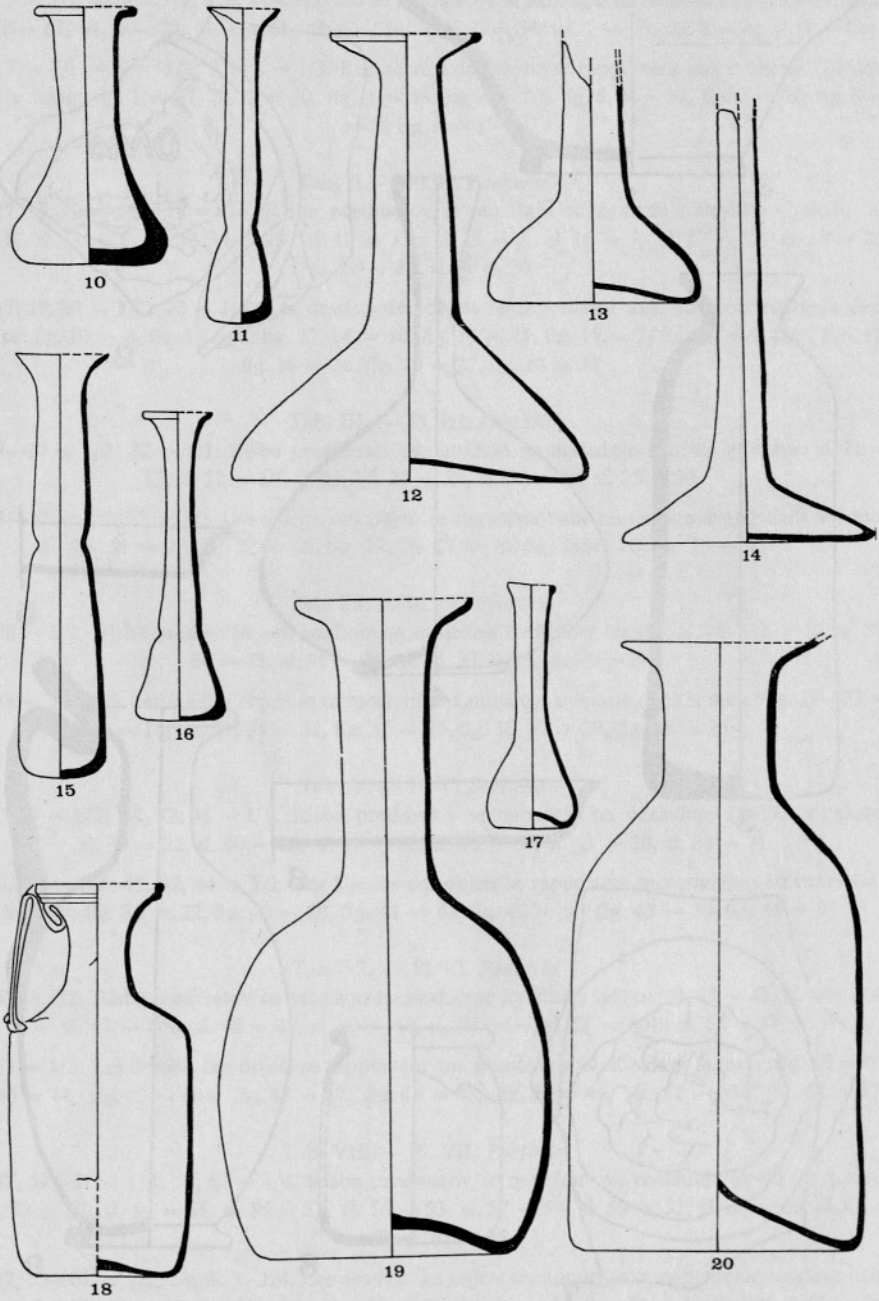

Tab. II — Pl. II

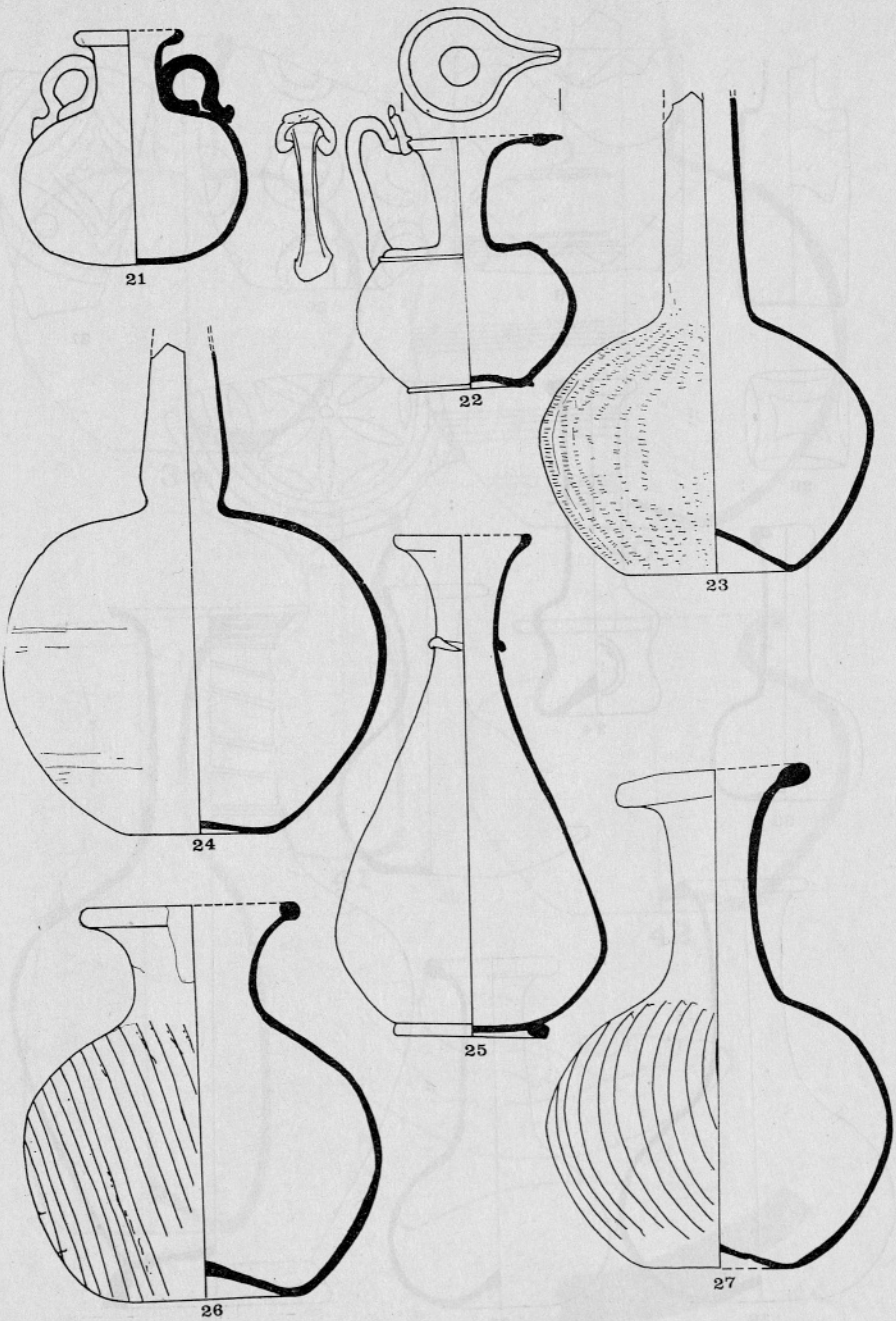

Tab. III — Pl. III

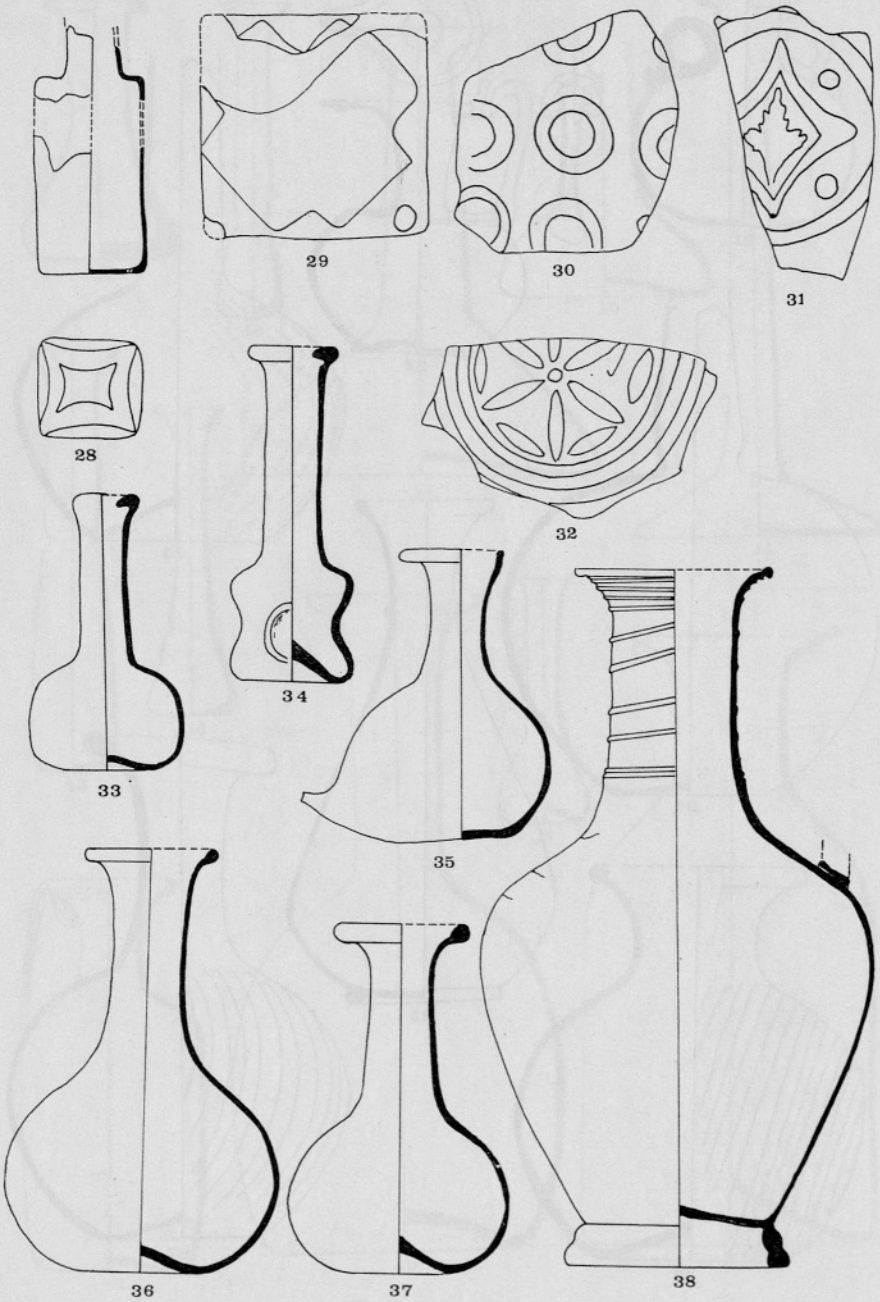

Tab. IV — Pl. IV

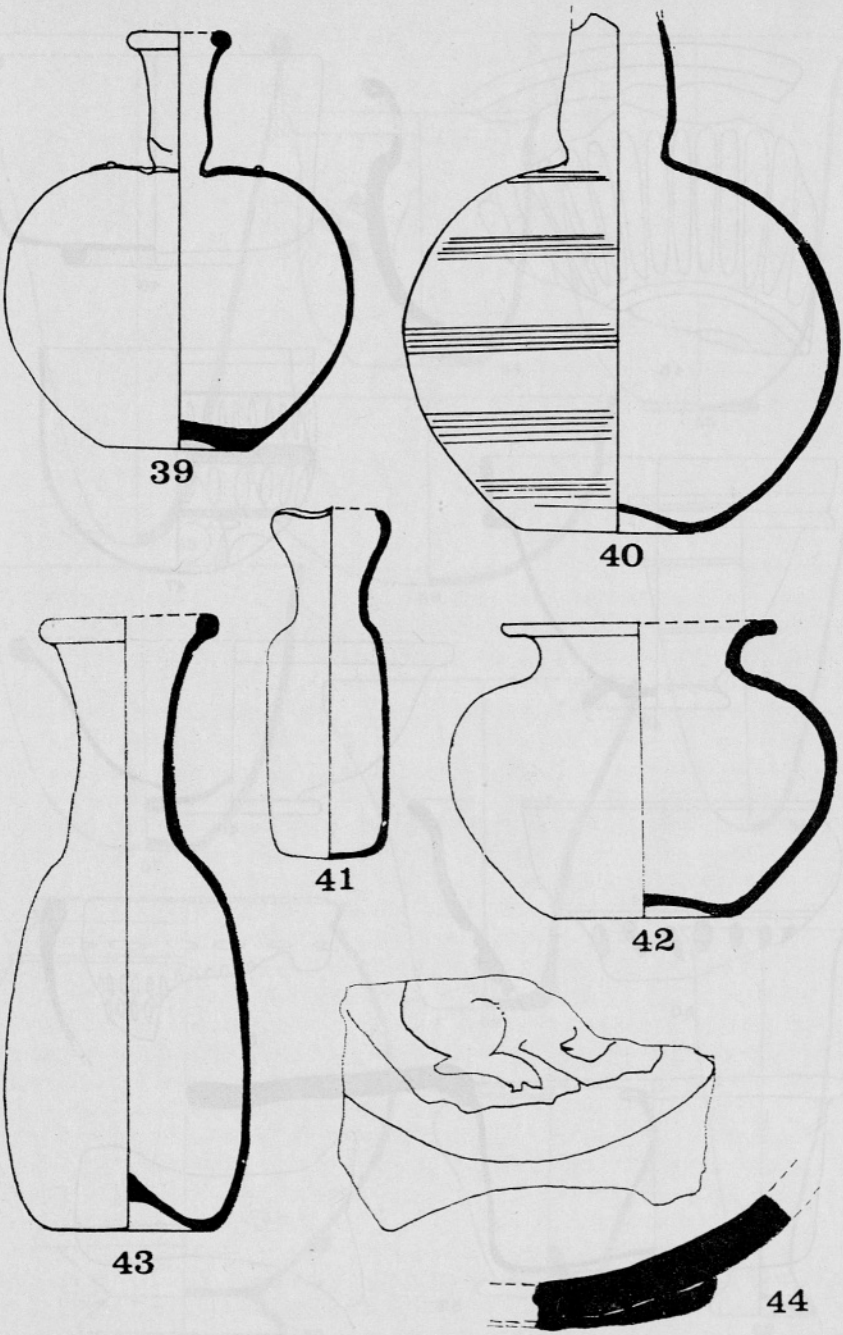

Tab. V — Pl. V

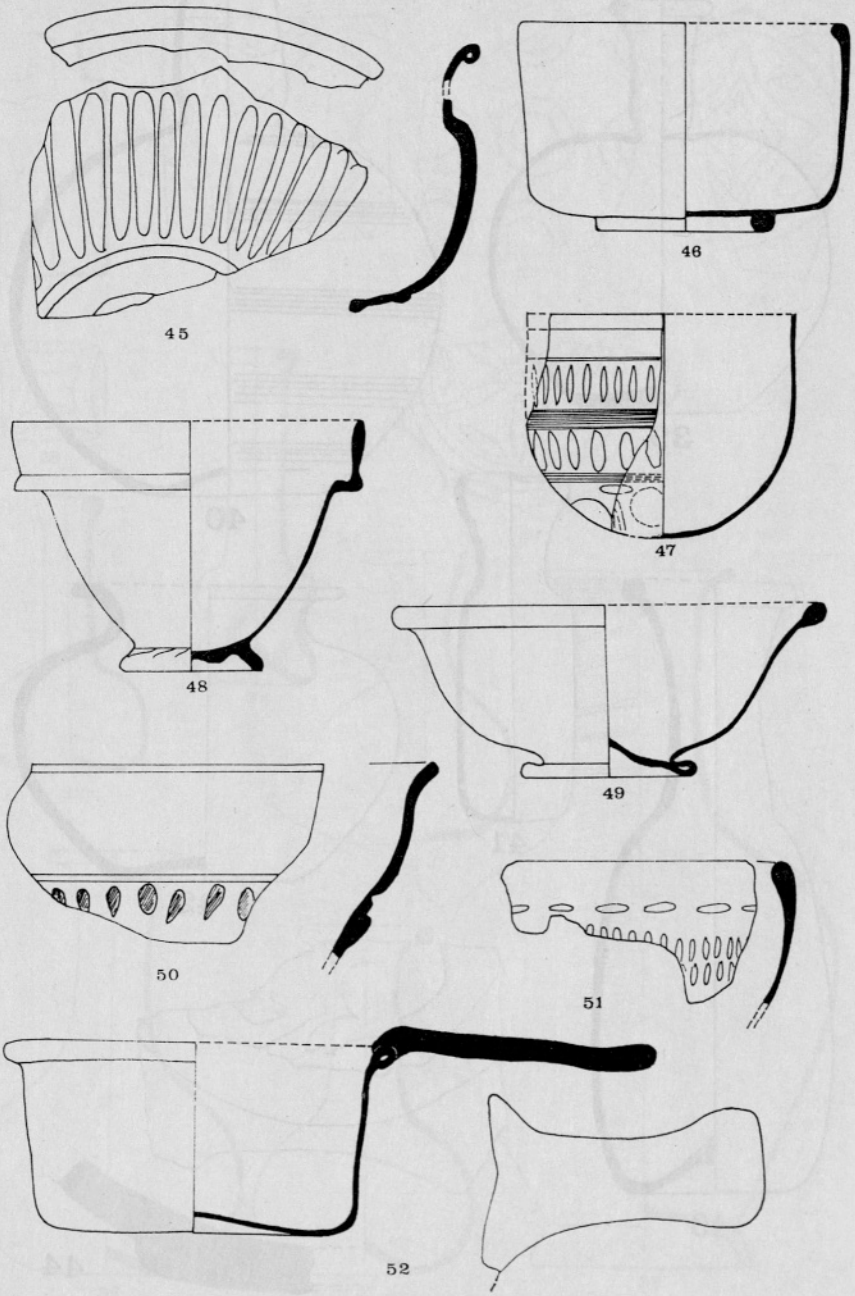

Tab. VI — Pl. VI

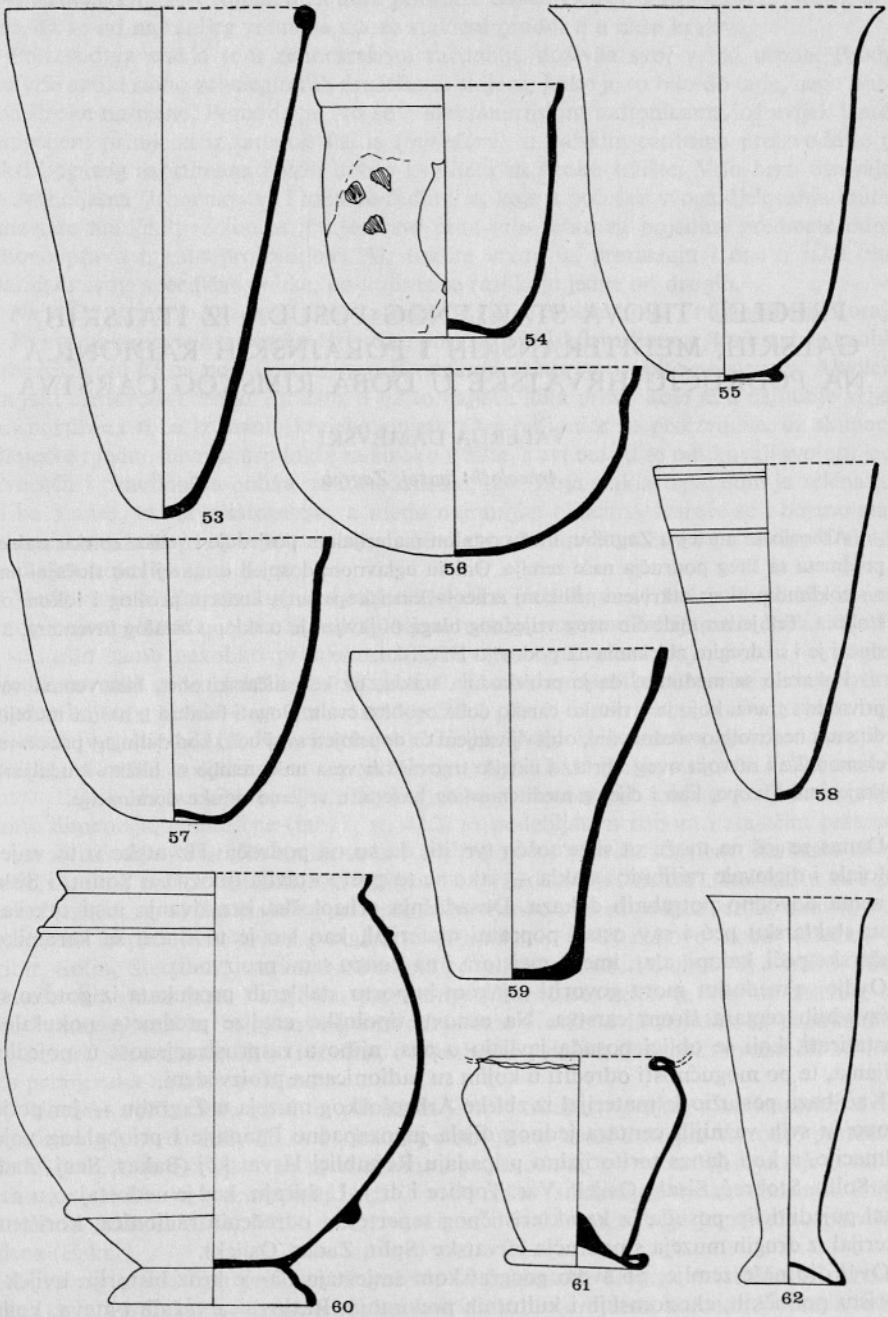

Tab. VII — Pl. VII

PREGLED TIPOVA STAKLENOG POSUĐA IZ ITALSKIH, GALSKIH, MEDITERANSKIH I PORAJNSKIH RADIONICA NA PODRUČJU HRVATSKE U DOBA RIMSKOG CARSTVA

VALERIJA DAMEVSKI

Arheološki muzej, Zagreb

Arheološki muzej u Zagrebu, među ostalim materijalom posjeduje i veliku zbirku staklenih predmeta sa šireg područja naše zemlje. Oni su uglavnom dospjeli u muzej kao slučajni nalazi — poklonom ili su otkriveni prilikom arheoloških iskopavanja koncem prošlog i tokom ovog stoljeća. Tek jedan mali dio ovog vrijednog blaga objavljen je u sklopu ostalog inventara, a isti slučaj je i sa drugim zbirkama na području Hrvatske.

Pokazalo se međutim, da je proizvodnja stakla, uz keramičarski obrt, bila veoma važna privredna grana, koja je u rimsko carsko doba osobito cvala. Bogati fundusi u našim muzejima, do sada nedovoljno vrednovani, objavljivanjem će doprinjeti svoj udio kod daljnjeg proučavanja ekonomike i razvoja ovog obrta, a najviše trgovačkih veza naše zemlje sa bližim i udaljenijim krajevima Evrope, kao i cijelog mediteranskog bazena u vrijeme rimske dominacije.

Danas se još ne može sa sigurnošću tvrditi, da su na području Hrvatske u to vrijeme postojale i djelovale radionice stakla — iako se to pretpostavlja (možda u Solinu i Sisku), jer nema dovoljno potrebnih dokaza. Dosadašnja arheološka istraživanja nisu otkrila ni jednu staklarsku peć i sav ostali popratni materijal, kao što je to slučaj sa keramikom (lončarske peći, kalupi, alat, imena majstora i na koncu sami proizvodi).

Ovdje se međutim mora govoriti o jakom importu staklenih produkata iz gotovo svih proizvodnih centara širom carstva. Na osnovu tipološke analize predmeta pokušalo se konstatirati, koji se oblici posuđa javljaju u nas, njihova rasprostranjenost u pojedinim regijama, te po mogućnosti odrediti u kojim su radionicama proizvedeni.

Kao baza poslužio je materijal iz zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu — jer potječe gotovo iz svih važnijih centara jednog dijela jugozapadne Panonije i priobalnog pojasa Dalmacije, a koji danas teritorijalno pripadaju Republici Hrvatskoj (Bakar, Senj, Zadar, Nin, Solin, Stobreć, Sisak, Osijek, Var. Toplice i dr.). U slučaju, kad je nedostajao u našoj zbirci pojedini tip posuđa iz karakterističnog repertoara određenih radionica, korišten je materijal iz drugih muzeja s područja Hrvatske (Split, Zadar, Osijek).

Ovaj dio naše zemlje, po svom geografskom smještaju bio je kroz historiju uvijek na poprištu političkih, ekonomskih i kulturnih previranja. Raskrsnica važnih puteva, kojima je roba putovala iz najudaljenijih krajeva i vršena izmjena dobara između lokalnih proiz-

vodnih i trgovačkih centara. Dobre ceste na kopnu, izgrađene već na početku carstva, plovne rijeke Dunav i Rajna, a za naše područje Sava i Drava, kao i morski putevi, doprinose, da se od najranijeg vremena uvoze stakleni produkti u naše krajeve.

Proizvodnja stakla je u ranocarskom razdoblju doživila svoj veliki uspon. Produkti nisu više artikl samo privilegiranih društvenih slojeva, kako je to bilo do tada, nego postaju roba široke namjene. Pored toga, što se u aleksandrijskim radionicama još uvijek izrađuju skupocijeni primjerci iz šarenog stakla (*millefiori*), u italskim centrima proizvode se produkti bogatog asortimana i vrlo dobre kvalitete za široko tržište. Vrlo brzo osnivaju se u provincijama širom carstva i lokalne radionice, koje u početku svoga djelovanja imitiraju proizvode matičnih radionica, pa je često puta vrlo teško za pojedine predmete odrediti njihovo pravo mjesto proizvodnje. Ali tokom vremena, prerastaju i one u jake centre, stvarajući svoje specifične oblike, po kojima se razlikuju jedne od drugih.

Na naše područje stizala je roba iz Italije, Galije, Sredozemlja i najkasnije iz Porajnja.

Najraniji import na teritoriju Hrvatske potječe iz italskih radionica, koje su bile neobično aktivne tokom I i na poč. II st. n. e. u Kampaniji, Rimu, a osobito na sjeveru. Akvileja je bila jaki proizvodni centar i tržište, a uz to najjača luka preko koje je u najranije vrijeme, transportirana roba iz raznih krajeva svijeta. Ove radionice su proizvodile, uz skupocjene primjerke i jednostavnije produkte za široko tržište, a svi oni su se odlikovali svojom jednostavnošću i pravilnošću oblika, te čistočom fakture. Boja stakla uglavnom je zelena u nekoliko niansa, te plavičastozelena, a među najranijim oblicima susreće se i bojeno staklo. Ova roba uvažana je na veliko i to najviše u zapadni dio Panonije i priobalnu Dalmaciju sve do iza polovice II st. n. e.

Među rane oblike spadaju skupocjene zdjelice (tab. I, sl. 1) rađene najčešće iz neprozirnog bojenog stakla, a osobito obljubljene u augustovsko-tiberijansko doba.[1] Kod nas ih se našlo samo nekoliko primjeraka (Split — tamno zelene boje, Sisak — fragmenti svijetlije crvene), zatim polukuglaste (tab. I, sl. 3) sa uskim vertikalnim rebrima iz prozirnog, također bojenog stakla — svijetlo smeđe, žuto, plavo — ukrašeno horizontalnim bijelim linijama[2] nazvane »Zarte Rippenschalen«. E. Haevernick ih smatra proizvodom sjeverotalskih radionica, a datirane su u početak druge pol. I st.[3] (češće su među našim materijalom — Split, Zadar, Sisak, Var. Toplice). Od jednostavnijih oblika javljaju se zdjelice raznih dimenzija, cilindrične (tab. I, sl. 4, 2) sa podebljanim rubom i stajačim prstenom,[4] te nakošenih stjenki a vrlo omiljene u Italiji.[5] Boje su plavičastozelene, žutkaste ili rjeđe bezbojne. Oba oblika izrađivana su tokom 1 st. (Zadar, Nin, Bakar). Italski tip su i plitki tanjuri (tab. I, sl. 6) bez stajaćeg prstena, sa povijenim rubom prema van ili unutra, rađeni uglavnom iz plavičasto-zelenog stakla u Klaudijevo ili Neronovo doba[6] (Zadar, Nin, Bribir, Solin, Stenjevac), zatim duboke plitice (zdjelice) (tab. II, sl. 1, 5) s oblim rubom, konveksnim stranicama i stajaćim prstenom iz plavičasto-zelenog, svijetlo zelenog i blijedo-žutkastog stakla,[7] a njihova proizvodnja seže sve do u II st., dok su primjerci istog tipa iz radionica Cipra, Sirije i Kölna, od bezbojnog stakla, datirani novcem III st. (nekoliko primjeraka nađeno u Bakru).

Vrlo čest oblik među italskim posuđem je vrč[8] trbušastog tijela s koljenastom drškom bez stajaćeg prstena (tab. II, sl. 3), kao i polukuglasta boca[9] s dugim vratom i prstenastim rubom (tab. I, sl. 5). Oba tipa su vrlo rana i proizvode se u 1 st. najvjerojatnije u italskim radionicama. U ovu grupu spada boca ili vrč[10] nešto izduženijeg tijela s urezanim linijama kao ukras (tab. II, sl. 4). Veličina im varira od 14—23 cm, a boja je pretežno plavičastozelena (Bakar).

Posebnu grupu čine prizmatični vrčevi,[11] s češljastom drškom i vrlo često ukrašenim dnom (tab. IV, sl. 1, 2) — ornament i kadkad inicijali, vjerojatno imena majstora ili radionice. Ovaj tip posuđa izrađuje se i u radionicama Galije i Sredozemlja, ali svaka ima neke

svoje osobitosti. Italske su vjerojatno izduženog oblika iz tankog svijetlo zelenog stakla (radionica je bila u Akvileji).[12] Nalazi ih se svagdje među ranim materijalom I i II st. (Bakar, Zadar, Solin, Stenjevac, Sisak, Var. Toplice). Male bočice različitih veličina i oblika mnogo su upotrebljavane za mirisna ulja i balzame (tab. II, sl. 2; tab. III, sl. 1, 2; tab. IV, sl. 4, 5). Rađene su u bojama — žute, plave, zelene i gotovo su neizostavan dio inventara u grobovima. Njihova proizvodnja započinje najverojatnije u Italiji, ali se vrlo brzo javljaju širom cijelog carstva u I st.[13] (Bakar, Split, Zadar, Starigrad, Sisak).

U istu svrhu služili su i balzamariji — cjevasti[14] i zvonoliki,[15] a izrađivani su u svim radionicama širom carstva od I—III st. (tab. III, sl. 3a—c, 4). Boja im je plavo zelena i zelena u nijansama. Kod nas su nađeni u velikim količinama gotovo u svim nalazištima (Bakar, Solin, Zadar, Sisak, Osijek, Var. Toplice, Stenjevac). Dosta česti oblik su i male posudice[16] sa širokim otvorom, podebljanim rubom i bez stajačeg prstena iz svijetlo zelenog stakla, upotrebljavane također za mirisne masti (tab. III, sl. 5). Javljaju se u Italiji u flavijevsko doba, a kasnije ih se nalazi i u Germaniji (Bakar, Solin, Stenjevac).

Urne su uglavnom italski produkt, rađene u nekoliko varijanti (pretežno trbušastog oblika — bez drški (tab. IV, sl. 3) su nešto raniji tip,[17] ili sa drškama[18] (tab. V, sl. 1; tab. VI, sl. 1). Boja im je plavičasto-zelena ili zelena u nijansama, a izrađuju se sve do u II st. (Bakar, Solin, Zadar, Nin, Starigrad, Stenjevac, Sisak). Uz njih dolaze i poklopci, kupolastog oblika (tab. V, sl. 2) i sploštени s gumbom ili izdankom na sredini[19] (tab. V, sl. 3, 4). (Bribir, Stenjevac, Starigrad, Solin, Zadar, Nin). Kao urna služio je i tip prizmatične boce[20] sa široko previjenim rubom iz zelenog stakla (tab. VI, sl. 3), a javlja se na sjeveru Italije u I st. i vjerojatno je italske proizvodnje, dok se od II pa do III st. izrađuje i u provincijama (Bakar, Solin, Zadar, Nin). Primjerak cilindričnog lončića[21] iz svijetlo zelenog stakla sa široko razvraćenim rubom i stajaćim prstenom, te malom drškom (tab. VI, sl. 2) pripada također repertoaru italskih oblika 1 st., ali ga preuzimaju i galske radionice. U našem slučaju je poslužio kao urna (Stenjevac).

Uvoz robe iz galskih radionica nije bio toliko intenzivan kao iz Italije. Među materijalom na području Hrvatske našlo se nekoliko tipova posuđa, koje po svojim karakteristikama upućuje na ove radioničke centre. Poznato je, da su staklarske radionice u rimskoj Galiji djelovale već vrlo rano, i da su se nalazile uglavnom u dolini Rhône. Njihovi majstori su bili zapravo imitatori oblika iz istočnih radionica, koje su u to vrijeme bile vodeće, a izvozile svoju robu u sve krajeve carstva. Tek u III i IV st. pod većim utjecajem sjevera (Porajnje) razvijaju se jače i njihovi domaći centri, a proizvodi se sve više razlikuju po tehnici i obliku od onih sa Orijenta.

Karakteristika produkata iz ranije faze — I i II st. — je intenzivno plava boja stakla (oksid u pijesku) i njegova debljina. Najpoznatije su prizmatične boce-vrčevi[22] (tab. VIII, sl. 1) obično šire nego visoke, iz vrlo debelog stakla, puhanog u kalupe bez drške ili s r - brastim drškama i cilindričnim kratkim vratom. Zbog ovih karakteristika može ih se vrlo lako prepoznati (Zadar, Bakar, Sisak). Još jedan oblik vrča[23] (tab. VII, sl. 2) potječe iz istih radionica. Trbušast je sa stajaćom bazom i jednom drškom. Izrađivan je u I i II st., nađen u velikom broju u dolini Rhône, a kod nas u Bakru. Vrlo rasprostranjen oblik među ranim materijalom je zdjelica[24] (tab. VII, sl. 3) s jače naglašenim vertikalnim rebrima iz debljeg plavo-zelenog ili zelenog stakla (prozirnog), rađena vjerojatno po uzoru na metalno posuđe. Javlja se tokom I st. u svim krajevima carstva. Zbog velike rasprostranjenosti teško je odrediti radioničke centre, ali se ipak smatra, da su plavo-zelene ranije i proizvedene u Galiji (Sisak, Var. Toplice, Stenjevac, Šćitarjevo, Osijek). Vrlo je raširen i oblik aribalosa[25] s drškama u obliku delfina, iz debelog stakla, rađen po uzoru na iste iz keramike i bronce, kakvi su bili poznati još u VII st. pr. n. e. na cijelom području Mediterana (tab. VII, sl. 1). Osobito je bio popularan u flavijevsko doba — nešto raniji tip je s posve malim drškama — a ovaj

oblik u varijantama izrađuje se od I do III st. (Senj, Osijek). U raniju fazu produkcije spada i ljevak [26] (infundibulum), koji se izrađuje tokom I st. (tab. VIII, sl. 3) (Zadar, Mala Mitrovica).

Iz kasnijeg perioda i zapravo najjačeg, kad je galska proizvodnja doživila svoj cvat — u doba Severa sve do iza druge pol. III st. — nema na našem području specifičnih oblika. Poznate su samo bočice[27] za mirise četvrtastog ili poligonalnog tijela s dugim, uskim vratom nazvane »Merkur« zbog prikaza boga Merkura na dnu (tab. VII, sl. 4). Često puta su imale i druge oznake, kao i iniciale, ili su bile posve glatke. One su izrađivane u ovim radionicama kao i u Porajnju od II do IV st. (Sv. Juraj-Senj, Bakar, Nin, Split). Ovdje spada i tip trbušaste boce[28] s prstenastim rubom (tab. VIII, sl. 2), raširen dosta u Galiji u III i IV st. (Solin).

Vrlo jaki import staklene robe iz mediteranskog bazena, već na početku I st. osobito se zapaža među materijalom iz priobalnog područja rimske Dalmacije. Ima ga nešto i u kontinentalnom dijelu Hrvatske, ali mnogo manje. Ove radionice ponovo oživljavaju svoju djelatnost u ranocarskom razdoblju — nastavljajući zapravo staru tradiciju i usavršavajući nove spoznaje. Nakon pronalaska lule za puhanje stakla,[29] postaju glasoviti sirski produkti. Javljaju se centri u Aleksandriji, Siriji, Palestini, na obalama Male Azije i u Cipru. Ovdje se izrađuju raskošni i skupocijeni predmeti iz šarenog stakla (glasovite radionice u Aleksandriji) millefiori ili u mozaik tehnici, koji su izvažani širom cijelog carstva. To su bile obično zdjelice[30] (tab. IX, sl. 1) raznih dimenzija, glatkih stjenki i fantastično slaganih boja, tanjuri[31] (tab. X, sl. 1) i vrčevi ili pahari na nozi. Uglavnom su izrađivani u I st. Kod nas ih se našlo u Solinu, veći broj fragmenata u Sisku i Var. Toplicama.

Specifičnost sirskih radionica su mali vrčići, amforiske i bočice (tab. IX, sl. 2, 5) s plastičnim ukrasom — vitice, listići, palmete, ljudski likovi — koje su dobivali puhanjem stakla u kalup. Rađeni su pretežno iz vrlo tankog bojenog stakla tokom I i poč. II st. (Nin, Solin). Ovim bi se radionicama mogao pripisati tip pehara s lotosovim listićima[33] iz tankog zelenkastog stakla (tab. XII, sl. 5). Nađen je u raznim krajevima rimskog Imperija (Španiji, Italiji, Siriji), a N. Sorokina ga smatra proizvodom sirskih radionica, zbog karakterističnog motiva lotosovih listića. Pripada također I st. (Podgrađe, Novi Banovci). Pikside sa širokim ovratnikom[34] (tab. IX, sl. 4) iz svijetlo zelenog ili bojenog stakla izvorno su izrađivane u Siriji, a onda se šire prema Galiji. Susreće ih se u I i II st. (Zadar, Zagreb — nepoznato nalazište). Po uzoru na metalno posuđe rađeni su pehari[35] (tab. IX, sl. 3) trbušastog tijela s izvučenim rubom i urezanim tankim linijama iz bezbojnog stakla, koji se datiraju u II st. (Banoštor), zatim pehari na nozi[36] s dvije drške i širokim horizontalnim rubom, kakav se našao u nekropoli u Stenjevcu (tab. XI, sl. 1). Ovaj tip je kasniji II i III st. U isti period spadaju i bočice[37] za mirise iz bojenog stakla ovijene tankim staklenim nitima (tab. X, sl. 2, (Karlobag).

Drugi jaki centar Sredozemlja s lokalnim radionicama bio je Cipar. Svoj najveći cvat doživio je od polovice II do pol. III st. (140—240). Najviše su proizvađani razni pehari[38] (tab. X, sl. 3, 4; tab. XII, sl. 1), koji su služili za ambalažu kozmetičkih preparata, iz bezbojnog ili blijedo zelenog stakla (Bakar, Podgrađe, Solin, Stenjevac, Surduk), te ungventariji tipa »svijeće«, velikih dimenzija s kuglastim,[39] zvonolikim[40] ili sploštenim[41] tijelom, datirani od I do III st. (tab. XII, sl. 3, 4; tab. XI, sl. 2, 3, 4).

Osim toga rađeni su i vrlo kvalitetni cilindrični vrčevi[42] iz bezbojnog ili blijedo zelenog stakla (tankog) s urezanim horizontalnim linijama po tijelu i s češljastom drškom (tab. XII, sl. 2). Datirani su u I—II st. (Bakar, Solin). Ovim se radionicama pripisuje i nekoliko tipova plitkih tanjura s ravnim malo pojačanim rubom i trakastom nožicom[43] (tab. X, sl. 5), blijedo zelene boje (I—II st.) ili s previjenim rubom i nižim stajaćim prstenom[44] iz III st. (tab. XI, sl. 5, 6, 7). Kod nas su nađeni uglavnom u Bakru.

Najkasnije započinje stizati na naše područje staklena roba iz Porajnja. Ove radionice intenzivirale su u III i IV stoljeću svoju proizvodnju — koja je već i ranije postojala — toliko, da su se razvile u najjače staklarske centre, te preuzele vodeću ulogu na tržištu cijele zapadne Evrope. Njihovi rani proizvodi nose obilježje imitacija, kao i ostali u provincijalnim radionicama, ali zato u doba svoje najveće kulminacije izrađuju, pored jednostavnih oblika, primjerke, koji su specifični samo za njihove radionice. Izvozili su svoju robu širom carstva, a Panonija im je posta'a vrlo unosno tržište, zbog blizine i dobrih veza plovnom Rajnom, Nekarom i Dunavom. Na području Hrvatske nalazimo njihove proizvode češće u kontinentalnom dijelu nego uz more, a poznati su do sada samo jednostavniji oblici.

Među najbrojnije spadaju kuglaste boce[45] s cilindričnim vratom bez ruba (tab. XIII, sl. 2), ili s vratom, koji završava proširenjem u obliku ljevka[46] (tab. XIII, sl. 4). Obično su zelenkaste, bezbojne ili maslinasto-žute (prvi tip nalazi se i na Cipru i u Galiji), datirane su u III i IV st. (Bakar, Zadar, Solin, Makarska, Štrbinci). Vrlo je interesantan tip bočice, koji nije baš čest, sploštenog tijela s konkavnim udubljenjima[47] (tab. XIII, sl. 1), a do sada jedinstven primjerak na našem području (dva identična nalaze se u Mainzu, jedan sličan u Ermitažu), potječe iz Stobreća, a datiran je u II—III st.

Tehnika brušenja i graviranja osobito je poznata i omiljena u kölnskim radionicama iz kasnije faze. Čest oblik, ukrašavan ovom tehnikom, je cilindrični vrč sa širokim horizontalnim i profiliranim rubom, te jednom ili dvije češljaste drške. Za sada je poznat samo jedan primjerak iz Osijeka[48] (tab. X II, sl. 3). U ovu grupu spada i zdjelica iz Bakra, od vrlo tankog bezbojnog stakla (tab. XIV). Ukrasni motiv izveden ovom tehnikom pretstavlja poprsje na sredini i delfine koji ga okružuju. Gotovo identična zdjelica nalazi se u Kölnu[49] i datirana je u III—IV st.

Treći primjerak iz ove grupe je polukuglasti pehar iz debelog bezbojnog stakla s brušenim ovalima[50] (tab. XV, sl. 1; Arheol. muzej, Zagreb — nalazište nepoznato).

Vrlo rasprostranjen oblik je polukuglasti pehar (tab. XV, sl. 2) s oštro završenim rubom, iz debelog maslinasto-zelenog stakla, koji je zbog svoje grube izrade vjerojatno služio za ambalažu, te isti takav iz boljeg materijala i preciznije izrađen, ukrašen plavim kapljama u nekoliko varijanti[51] (tab. XV, sl. 3). Ovaj način ukrašavanja, jedna je od karakteristika porajnskih radionica III i IV st. U istu grupu spada i tip izduženog pehara[52] (tab. XV, sl. 4; Sisak, Virovitica, Popov dol, Radovanci, Senj, Solin).

Materijal sa područja Hrvatske pokazao je, da je najintenzivniji i najraznovrsniji po ob'icima, bio import italski i rani mediteranski. Dok je italski ravnomjerno zastupljen i u panonskom i u priobalnom dijelu, mediteranski je daleko bogatije predstavljen na lokalitetima naše obale. Ova pojava vezana je uz intenzivnu urbanizaciju u Panoniji i tom dijelu rimske Dalmacije u ranocarsko vrijeme. Sisak naprimjer, jedini u našem dijelu Panonije (Hrvatska), obiluje ranim aleksandrijskim skupocjenim posuđem (veliki broj fragmenata), dok se ka niji mediteranski materijal javlja na mnogim lokalitetima, obzirom na jake orientalne utjecaje razdoblja vladavine Severa od kraja II do pol. III st.

Galski import stakla je daleko slabiji na području Hrvatske, nego što je bio keramički, a i oni oblici za koje se pretpostavlja da su galski nisu najtipičniji, a niti u velikom broju zastupljeni.

Što se tiče kasnoantičkog importa stakla, on je pretežno vezan uz djelatnost porajnskih radionica, a pretstavljen bolje u kontinentalnom dijelu nego u priobalnom pojasu. Jedino je uočeno, da se u većem broju javljaju proizvodi ovih radionica u Saloni, koja je bila dobro povezana sa Siskom i Panonijom, te joj je rajnski riječni i kopneni import bio dostupniji nego na ostalim lokalitetima.

[1] Isti oblik javlja se u keramici: H. Dragendorff, Terra sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Karamik, *Bonn. Jhrb.*, 96-97 (1895) T. II, 27, a za staklo usporedi: C. Isings, *Roman glass from dated finds* (Groningen, 1957) str. 17, tip 2; L. *Berger, Römische Gläser aus Vindonisa* (Basel, 1960) str. 24. T. 17: 38.

[2] C. Calvi, *I vetri romani del museo di Aquileia* (Aquileia, 1968) str. 65, T. 9: 1—3; Berger, *o. c.* str. 30, T. 4: 49—50; ovaj primjerak se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu i objavljen je: A. Saldern, Ancient Glass in Split, *Journal of glass studies*, Corning Museum of Glass, 6 (1964) str. 43, sl. 2.

[3] E. Haevernick, Zarte Rippenschalen. *Saalb. Jhrb.* 17 (1958) str. 76—91.

[4] C. Isings, *o. c.* str. 57, tip 41 a.

[5] C. Isings, *o. c.* str. 57, tip 41 b; C. Calvi, *o. c.* str. 69, tip F. T. C: 10.

[6] C. Isings, *o. c.* str. 61, tip 46; N. Lamboglia: Simonett, Tessiner Gräberfelder, *Riv. St. Lig.* 9 (1943) str. 712, N. 1, str. 193 Min. C. 31.

[7] C. Isings, *o. c.* str. 58, tip 42, str. 59, tip 43; O. Vessberg, Roman glass in Cyprus. *Opusc. Archeol.* 7 (1952) str. 114, T. II, 6.

[8] C. Isings, *o. c.* str. 31, tip 14; Simonett, *o. c.* str. 78, fig. 62

[9] O. Vessberg. *o. c.* T. VII, 5.

[10] C. Isings, *o. c.* str. 34, tip 16.

[11] C. Calvi, *o. c.* str. 118, tip C 3. T. E: 1.

[12] C. Calvi, *o. c.* str. 81.

[13] C. Isings, *o. c.* str. 27, tip 11; Morin-Jean, *La vererie en Gaule sous l'Empire Romain* (Paris, 1913) str. 161, tip 126, fig. 214; C. Calvi, *o. c.* str. 33, tip F, T. A: 14; str. 37, tip I, T. A: 18; I. Isings, *o. c.* str. 22, tip 6; O. Vessberg, *o. c.* str. 134, T. VII, 27.

[14] Isti tip u tri varijante: a) kod kojih je vrat kraći nego tijelo, b) vrat i tijelo su jednako dugi, c) vrat je duži nego tijelo. C. Calvi, *o. c.* str. 110, T. A: 11, 12, 13; Morin-Jean, *o. c.* str. 75, tip 20, 21; C. Isings, *o. c.* str. 24, tip 8.

[15] C. Calvi, *o. c.* str. 29, tip A, T. 3: 5.

[16] C. Isings, *o. c.* str. 88, tip 68.

[17] C. Calvi, *o. c.* str. 88, tip L, T. F: 3.

[18] C. Isings, *o. c.* str. 83, tip 64.

[19] C. Isings, *o. c.* str. 85, tip 66 a, b.

[20] C. Isings, *o. c.* str. 81, tip 62; Morin-Jean, *o. c.* str. 60, tip 13, fig. 38.

[21] C. Isings, *o. c.* str. 52, tip 37; Morin-Jean, *o. c.* str. 132, tip 93.

[22] Morin-Jean, *o. c.* str. 62, tip 14, fig. 41.

[23] Morin-Jean, *o. c.* str. 100, tip 45, fig. 118.

[24] C. Isings, *o. c.* str. 17, tip 3; Morin-Jean, *o. c.* str. 122, tip 68, fig. 151; L. Berger, *o. c.* str. 19, T. 18: 32.

[25] Morin-Jean, *o. c.* str. 82, tip 33, fig. 84; C. Isings, *o. c.* str. 79, tip 61.

[26] Morin-Jean, *o. c.* str. 147, tip 117, fig. 202; C. Isings, *o. c.* str. 92, tip 74.

[27] Morin-Jean, *o. c.* str. 71, tip 19, fig. 60; C. Isings, *o. c.* str. 100, tip 84.

[28] Morin-Jean, *o. c.* str. 90, tip 39, fig. 102; O. Vessberg, *o. c.* str. 133, T. VII, 15.

[29] Plinius, *Nat. hist.* XXXV, 191.

[30] L. Berger, *o. c.* str. 9, T. I, 6, 11; ovaj primjerak nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu i objavljen je: A. Saldern, *o. c.* str. 43, fig. 4.

[31] Također vlasništvo Arh. muz. u Splitu, objavljeno: A. Saldern, *o. c.* str. 44, fig. 5, a direktne paralele su 2 primjerka u Trieru i jedan u Corning-u: *Glass from the ancient world*, The Corning museum of Glass (Corning, 1957) str. 84, fig. 136.

[32] *O. c.* str. 132, fig. 252, 256.

[33] C. Isings, *o. c.* str. 45, tip 31; M. Bucovala, *Vase antice de sticla la Tomis* (Constanta, 1968) str. 52, tip XIX; N. Sorokina, Das antike Glas der Nordschwarzermeerküste. *Annales du 4e Congrès-Journées Internationales du Verre-Ravenne-Venice* (1967) str. 70, sl. 2: 7.

[34] C. Isings, *o. c.* str. 89, tip 69; Morin-Jean, *o. c.* str. 129, tip 86, fig. 167; O. Vessberg, *o. c.* str. 147, T. IX, 40.

[35] O. Vessberg, *o. c.* str. 115, T. I, 20.

[36] *Glass from the ancient world*, str. 123, fig. 218.

[37] *O. c.* str. 156, fig. 319

[38] O. Vessberg, *o. c.* str. 120, T. III, 4; str. 122, T. III, 29; C. Isings, *o. c.* str. 46, tip. 32; O. Vessberg, *o. c.* str. 121, T. III, 13.

[39] O. Vessberg, *o. c.* str. 138, T. VIII, 12, 15.

[40] O. Vessberg, *o. c.* str. 139, T. VIII, 25; T. IX, 1.

[41] O. Vessberg, *o. c.* str. 139, T. IX, 14.

[42] O. Vessberg, *o. c.* str. 125, 129, T. V, 23.

[43] O. Vessberg, *o. c.* str. 113, T. I, 8.

[44] O. Vessberg, *o. c.* str. 113, T. I, 7; str. 113, T. I, 11; str. 114, T. I, 16.

[45] C. Isings, *o. c.* str. 121, tip 103; Morin-Jean, *o. c.* str. 94, tip 41; C. Calvi, *o. c.* str. 147, T. N: 2.

[46] A. Radnóti, Glasgefässe u. Glasgegenstände, *Intercisa* II (Budapest, 1957) str. 146, T. XXIX, 9.

[47] Ovaj primjerak se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu i objavljen je: A. Saldern, *o. c.* str. 45, fig. 8; O. Doppelfeld, *Römisches und fränkisches Glas in Köln* (Köln, 1966) T. 99.

[48] Objavljen je: V. Celestin, Eine römische, in der Nähe von Essek gefundene Flasche. *Wiss. Mitth. B. u. H*, 7 (1900) str. 243, fig. 1; F. Fremersdorf, *Die Denkmäler des röm. Köln*, Bd. I (Berlin, 1928) T. 40. A. Radnóti, Glasgefässe u. Glasgegenstände, *Intercisa* II (Budapest, 1957) T. XXXII, 4.

[49] O. Doppelfeld, *o. c.* fig. 160.

[50] N. Sorokina, *o. c.* str. 72, sl. 3:25; O. Doppelfeld, *o. c.* T. 148.

[51] C. Isings, *o. c.* str. 113, tip. 96.

[52] C. Isings, *o. c.* str. 127, tip 106 a. 2.

A SURVEY OF THE TYPES OF GLASS VESSELS FROM ITALIC, GALLIC, MEDITERRANEAN, AND RHENICH WORKSHOPS ON THE TERRITORY OF CROATIA DURING THE ROMAN EMPIRE

Summary

The article brings a survey of the types of glass vessels to be found on the territory of Croatia during the period of the Roman Empire. In the introduction the author briefly discusses the production of glass as an important branch of economy, but points out in this connection that owing to the shortage of reliable data we cannot as yet speak of the existence and activities of glass workshops in this part of the Roman Pannonia. On the other hand the author also points out that the rich findings on the territory of all the more important centres of one part of the south-west Pannonia and the litoral part of Dalmatia (belonging today to the republic of Croatia — Bakar, Senj, Zadar, Nin, Solin, Stobrec, Sisak, Osijek, Varaždinske Toplice, and others) bear evidence to a strong import of glassware from all the glass-producing centres of the Empire (Italic, Gallic, Mediterranean, and Rhenisch workshops).

The territory of Croatia — because of its geographical position — has throughout history re presented a place where political, economic, and cultural forces conflicted as well as a crossing of important traffic routes by which goods could be brought also from the most distant parts of the Roman Empire.

The typological analysis of the discovered objects attempted to establish what all forms are to be found here and how they are distributed in individual regions. Additionally, it tried to establish their provenance either as regards origin or a particular type of workshops.

The earliest import into the territory of Croatia is that from Italic workshops, which were unusually active in the first two centuries A. D., notably in Campania, in Rome and in the north. Italic glassware was being imported mostly into the west part of Pannonia and the coastal Dalmatia — almost until the end of the second century.

Among the earlier forms one find bowls (pl. I, fig. 1) made of non-transparent coloured glas — in several specimens (Split, dark green; Sisak, light blue), often in semi-globular shapes, with folds (pl. I, fig. 3), as well as light brown, yellow, and blue from the beginning of the second half sf the first century (Split, Zadar, Sisak, Var. Toplice). Among the simpler forms belong: bowls-of various dimensions, cylindrical (pl. I, fig. 2, 4) with a ring, then bowls with slightly inclined walls of green or yellowish colour very popular in Italy (and produced during the first century; Zadar, Nin, Bakar), the flat plates (pl. I, fig. 6) of bluish-green colour, without a ring, from the time of Claudius and Nero (Zadar, Nin, Bribir, Solin, Stenjevac), and finally some others (pl. II, fig. 1, 5) with a roundish rim, convex sides and a ring from bluish-green, light green, or light brown glass — the production of which extends well into the second century. A frequent form among the Italic vessels is represented by a jug, with a potbellied body, a handle, but no ring (pl. II, fig. 3) and a semi-globular bottle (pl. I, fig. 5), both quite early products. To this group belongs also a bottle or a jug of a protracted body, with cut-in lines (pl. II, fig. 4), of various sizes but generally made of bluish green glass.

Prismatic jugs with a comb-shaped handle and very often with an ornamented bottom — an ornament or the initials of the master or the workshop (pl. IV, fig. 1, 2) — were made in thin light green glass in Italy but are to be found almost everywhere among the early material from the first two centuries (Bakar, Zadar, Solin, Stenjevac, Sisak, Var. Toplice). Little bottles for fragrant oils and balms (pl. II, fig. 2; pl. III, fig. I, 2; pl. IV, fig .4, 5) are made in various colours and are an indispensable part of what is added into the graves. Their production was probably started in Italy but was soon to spread over the whole Empire (Bakar, Split, Zadar, Stari grad, Sisak). The same purpose was served also by vessels used for embalment, of various shapes, also produced in the

workshops throughout the Empire from the first until the third century (pl. III, fig. 3a-c, 4); Bakar, Solin, Zadar, Stenjevac, Sisak, Osijek, Var. Toplice).

Urns are chiefly an Italic product, produced in several variants (pl. IV, fig. 3) — an earlier type without a handle or a type with a handle (pl. V, fig. 1; pl. VI, fig. 1). Their colour is bluish green or various shades of green, and their production lasts until the second century (Bakar, Solin, Zadar, Nin, Starigrad, Stenjevac, Sisak). The prismatic bottle with a widely bent rim, made in green glass, was also used as an urn (pl. VI, fig. 3). It is found during the first century in the north of Italy and is probably an Italic product, whereas in the second and third centuries it was probably produced in other provinces as well. To the repertoire of Italic forms of the first century belongs also a cylindrical little pot with a wide rim and a ring as well as a small handle (pl. VI, fig. 2), which is soon taken over also by Gallic workshops (Stenjevac).

The import of glassware from Gallic workshops was not as strong as that from Italy. In the territory of Croatia one finds several types of vessels whose characteristics indicate an origin in Gallic workshops.

Most frequent from the earlier phase of the first two centuries are prismatic jugs from very thick bluish-green glass (pl. VIII, fig. 1) with a folded handle or without it, and with a cylindrical short neck (Bakar, Zadar, Sisak). One might add to these workshops also a potbellied jug with one handle and a stand (pl. VII, fig. 2; Bakar). Little bowls with marked vertical folds, made of thick blue-green or green glass, (pl. VII, fig. 3), are found during the first century throughout the Empire; this wide distribution makes it difficult to determine the centres of their production, yet it is believed that the bluish-green ones come from Gallia (Sisak, Var. Toplice, Stenjevac, Ščitarevo, Osijek). Here belongs also the funnel (*infundibulum*), produced in the course of the first century (Zadar, Mala Mitrovica).

From the following period, which is actually the one in which the Gallic production was at its strongest — at the time of Sever and throughout to the second half of the third century — we do not get in this territory any specific forms. What is known is only the »Mercur« bottles (pl. VII, fig. 4; Sv. Juraj, Senj, Bakar, Nin, Split), and a potbellied bottle with a ring (pl. VIII, fig. 2; Solin).

A very strong import of glassware from the Mediterranean area starting already at the beginning of the first century is evident from the material found in the coastal area of Dalmatia, while in the continental part of Croatia there is much less of the Mediterranean import. Belonging to Alexandrine workshops are probably a little bowl (pl. IX, fig. 1) and a small plate (pl. X, fig. 1) from Split and Solin, made in the mille-fiori and mosaic technique, as well as a great many fragments found at Sisak and Var. Toplice. Little jugs, amphoriscs, and bottles (pl. IX, fig. 2, 5), smooth or with ornaments in various colours, are the work of Syrian masters from the first century and the first half of the second. Of the same origin is most probably also the cup with lotos leaves (pl. XII, fig. 5), made of thin greenish glass (Podgradje, Novi Banovci). The cup with two handles from the necropolis at Stenjevac (pl. XI, fig. 1) and the bottles made of coloured glass found at Karlobag (pl. X, fig. 2) belong to the same circle, although they come from a somewhat later period (second to third century).

The cups (pl. X, fig. 3, 4; pl. XII, fig. 1; Bakar, Podgradje, Solin, Stenjevac, Surduk) are *unguentaria* of the »candle« type — big in dimensions, with a roundish or flatened body (pl. XII, fig. 3, 4; pl. XI, fig. 2, 3, 4; Bakar, Solin); chiefly they are light green or transparent and most probably come from the Cyprus workshops. The workshops in Cyprus were started already in the first century, but their best period is from the middle of the second until the middle of the third century. High-quality cylindrical jugs, made of thin, light green or transparent glass (pl. XII, fig. 2), found at Bakar and Solin, as well as several types of flat plates (pl. X, fig. 5; pl. XI, fig. 5, 6, 7) from Bakar can also be attributed to these workshops.

The last glass products to reach the territory of Croatia were those from the Rhenish area. So far we have knowledge only of simple forms, and these are to be found in a much greater number

in the continental part than in the littoral belt. Most frequent are globular bottles, with a cylindrical neck without a rim (pl. XIII, fig. 2) or with a funnel-like widening (pl. XIII, fig. 4), from the third and fourth centuries (Bakar, Zadar, Štrbinci). Next come semi-globular cups, made of thick, olive-green glass with a crude rim (pl. XV, fig. 2; Sisak, Popov dol, Senj, Solin) as well as cups of the same type, but made of finer material and decorated with ornaments in several colours (pl. XV, fig. 3, 4; Sisak, Virovitica, Radovanci). The cylindrical jug with a wide horizontal rim and a comb-like handle, made of brownish green glass, ornamented (pl. XIII, fig. 3), found at Osijek — as well as the transparent bowl from Bakar (pl. XIV) come most probably from the Cologne workshops where the techniques of cutting and engraving were very well developed.

In the final section of her presentation the author concludes that the material found in Croatia shows that it is the Italic and the Mediterranean imports which are most strong and varied. Whereas Italic glassware is found equally distributed in the Pannonian and in the littoral parts, Mediterranean glassware is much better represented in places at the seaside. This fact is related to the intensive urbanization in Pannonia and in this part of the Roman Dalmatia in the early period of the Roman Empire. Sisak, for instance, is the only place in this part of Pannonia (Croatia) which has plenty of precious Alexandrine vessels (a great number of fragments), while the somewhat later Mediterranean material is found in many places — due to the strong Oriental influence during Sever's reign from the end of the second until the middle of the third century.

Gallic import of glassware is much weaker in the territory of Croatia than the import of ceramics; what is more, even the forms taken to be of Gallic provenance are neither very typical nor very numerous.

As regards the late ancient import of glass, this comes mainly from the Rhenish workshops; it is much better represented in the continental part than in the coastal area. But it has been noticed that products from these workshops are more frequent in Salonica, which was very well connected with Sisak and Pannonia for which reason the import from the Rhenish area — either by river or by land — was here much easier available.

Tab. I — Pl. I

Sl. 1. Zdjelica iz tamno zelenog neprozirnog stakla, Split. 1/4
Fig. 1. Bowl, dark blue, non-transparent glass, Split

Sl. 2. Svijetlo zelena zdjelica, Bakar. 2/3
Fig. 2. Light green bowl, Bakar

Sl. 3. Svijetlo smeđa zdjelica, Split
Fig. 3. Light brown bowl, Split

Sl. 4. Svijetlo zelena zdjelica, Zadar. 1/1
Fig. 4. Light green bowl, Zadar

Sl. 5. Svijetlo zelena boca, Bakar. 1/2
Fig. 5. Light green bottle, Bakar

Sl. 6. Blijedo zeleni tanjur, Stenjevac. 1/3
Fig. 6. Pale green plate, Stenjevac

Tab. II — Pl. II

Sl. 1. Blijedo zelena zdjelica, Bakar. 1/2
Fig. 1. Pale green bowl, Bakar

Sl. 2. Sivkasto plava bočica, Starigrad (Hvar). 3/4
Fig. 2. Greyish-blue bottle, Starigrad (Hvar)

Sl. 3. Svijetlo zeleni vrč, Bakar. 1/2
Fig. 3. Light green jug, Bakar

Sl. 4. Svijetlo zeleni vrč, Bakar. 2/3
Fig. 4. Light green jug, Bakar

Sl. 5. Blijedo zelena zdjelica, Bakar. 1/2
Fig. 5. Pale green bowl, Bakar

Tab. III — Pl. III

Sl. 1. Svijetlo zelena bočica, Bakar. 3/4
Fig. 1. Light green bottle, Bakar

Sl. 2. Svijetlo zelena bočica u obliku ptice, Split. 3/4
Fig. 2. Light green bottle (in shape of bird), Split

Sl. 3. a) svijetlo zeleni balzamarij, Solin. 3/4
b) svijetlo zeleni balzamarij, Solin. 3/4
c) svijetlo zeleni balzamarij, Stenjevac. 3/4
Fig. 3. a) light green vessels used for embalment, Solin
b) green vessel used for embalment, Solin
c) light green vessel used for embalment, Stenjevac

Sl. 4. Svijetlo zeleni balzamacij, Bakar. 3/4
Fig. 4. Light green vessel used for embalment, Bakar

Sl. 5. Svijetlo zelena posudica-balzam., Bakar. 3/4
Fig. 5. Light green vessel — used for embalment, Bakar

Tab. IV — Pl. IV

Sl. 1. Svijetlo zeleni vrč, Bakar. 1/2
Fig. 1. Light green jug, Bakar

Sl. 2. Plavičasto-zeleni vrč, Solin. 1/2
Fig. 2. Bluish-green jug, Solin

Sl. 3. Plavičasto-zelena urna, Bakar. 1/3
Fig. 3. Bluish-green urn, Bakar

Sl. 4. Svijetlo zelena bočica, Solin. 2/3
Fig. 4. Light green bottle, Solin

Sl. 5. Svijetlo zelena bočica, Solin. 2/3
Fig. 5. Light green bottle, Solin

Tab. V — Pl. V

Sl. 1. Plavičasto-zelena urna, Stari grad(Hvar). 1/3
Fig. 1. Bluish-green urn, Starigrad (Hvar)

Sl. 2. Svijetlo zeleni poklopac, Bribir. 1/2
Fig. 2. Light green lid, Bribir

Sl. 3. Svijetlo zeleni poklopac, Stenjevac
Fig. 3. Light green lid, Stenjevac

Sl. 4. Svijetlo zeleni poklopac, Solin. 2/3
Fig. 4. Light green lid, Solin

Tab. VI — Pl. VI

Sl. 1. Svijetlo zelena urna, Stenjevac
Fig. 1. Light green urn, Stenjevac

Sl. 2. Svijetlo zeleni lončić, Stenjevac
Fig. 2. Light green little pot, Stenjevac

Sl. 3. Sivkasto-zelena boca, Bakar
Fig. 3. Light green bottle, Bakar

Tab. VII — Pl. VII

Sl. 1. Plavičasto-zeleni aribalos, Senj
Fig. 1. Bluish-green arybalos, Senj

Sl. 2. Plavičasto-zeleni vrč, Bakar
Fig. 2. Bluish-green jug, Bakar

Sl. 3. Plavičasto-zelena zdjelica, Stenjevac
Fig. 3. Bluish-green bowl, Stenjevac

Sl. 4. Blijedo zelena »Merkur boca«, Sv. Juraj (Senj). 2/3
Fig. 4. Pale green »Mercur« bottle, Sv. Juraj (Senj)

Tab. VIII — Pl. VIII

Sl. 1. Plavičasto-zeleni vrč, Bakar
Fig. 1. Bluish-green jug, Bakar

Sl. 2. Žutkasto-zelena bočica, Solin. $^2/_3$
Fig. 2. Yellowish-green bottle, Solin

Sl. 3. Žutkasto-zeleni infundilubum, Mala Mitrovica, $^2/_3$
Fig. 3. Yellowish-green funnel, Mala Mitrovica

Tab. IX — Pl. IX

Sl. 1. Ljubičasta millefiori zdjelica, Solin
Fig. 1. Violet millefiori bowl, Solin

Sl. 2. Svijetlo zelena bočica, Nin-Zadar. $^2/_3$
Fig. 2. Light green bottle, Nin-Zadar

Sl. 3. Bezbojni pehar, Banoštor. $^1/_3$
Fig. 3. Transparent-glass cup, Banoštor

Sl. 4. Svijetlo zelena piksida, Nepoznato
Fig. 4. Light green pyxis, unknown

Sl. 5. Svijetlo smeđasta bočica, Nin-Zadar. $^1/_1$
Fig. 5. Light brown bottle, Nin-Zadar

Tab. X — Pl. X

Sl. 1. Polihromni tanjurić (mozaik tehnika), Split
Fig. 1. Little plate (mosaic technique), Split

Sl. 2. Svijetlo smeđa bočica, Karlobag. $^2/_3$
Fig. 2. Light brown bottle, Karlobag

Sl. 3. Blijedo zeleni pehar, Bakar. $^2/_3$
Fig. 3. Pale green cup, Bakar

Sl. 4. Bezbojni pehar, Solin. $^2/_3$
Fig. 4. Transparent-glass cup, Solin

Sl. 5. Blijedo zeleni tanjur, Bakar. $^1/_3$
Fig. 5. Pale green plate, Bakar

Tab. XI — Pl. XI

Sl. 1. Maslinasto zeleni pehar, Stenjevac
Fig. 1. Olive green cup, Stenjevac

Sl. 2. Blijedo zeleni ungventarij, Bakar. $^1/_3$
Fig. 2. Pale green unguentarium, Bakar

Sl. 3. Blijedo zeleni ungventarij, Bakar. $^2/_3$
Fig. 3. Pale green unguentarium, Bakar

Sl. 4. Bezbojni ungventarij, Solin. $^2/_3$
Fig. 4. Transparent-glass unguentarium, Solin

Sl. 5. Blijedo zeleni tanjur, Bakar. $^1/_3$
Fig. 5. Pale green plate, Bakar

Sl. 6. Blijedo zeleni tanjur, Bakar. $^1/_3$
Fig. 6. Pale green plate, Bakar

Sl. 7. Blijedo zeleni tanjur, Bakar. $^1/_3$
Fig. 7. Pale green plate, Bakar

Tab. XII — Pl. XII

Sl. 1. Svijetlo zeleni pehar, Surduk. $^2/_3$
Fig. 1. Light green cup, Surduk

Sl. 2. Blijedo zeleni vrč, Bakar. $^1/_3$
Fig. 2. Pale green jug, Bakar

Sl. 3. Blijedo zeleni ungventarij, Bakar. $^1/_2$
Fig. 3. Pale green unguentarium, Bakar

Sl. 4. Blijedo zeleni ungventarij, Bakar. $^2/_3$
Fig. 4. Pale green unguentarium, Bakar

Sl. 5. Svijetlo zeleni pehar, Podgrađe. $^1/_3$
Fig. 5. Light green cup, Podgrađe

Tab. XIII — Pl. XIII

Sl. 1. Blijedo zelena bočica, Stobreč
Fig. 1. Pale green bottle, Stobreč

Sl. 2. Blijedo zelena bočica, Bakar. $^1/_2$
Fig. 2. Pale green bottle, Bakar

Sl. 3. Žutkasto-zeleni vrč, Osijek. $^1/_3$
Fig. 3. Yellowish-green jug, Osijek

Sl. 4. Žutkasto-zelena boca, Solin. $^1/_2$
Fig. 4. Yellowish-green bottle, Solin

Tab. XIV — Pl. XIV

Sl. 1. Bezbojna zdjelica, Bakar. $^2/_3$
Fig. 1. Transparent-glass bowl, Bakar

Tab. XV — Pl. XV

Sl. 1. Bezbojni pehar, Nepoznato. $^2/_3$
Fig. 1. Transparent-glass cup, unknown

Sl. 2. Maslinasto-zeleni pehar, Popov dol
Fig. 2. Olive green cup, Popov dol

Sl. 3. Žutkasto-zeleni pehar s plavim kapljama, Sisak. $^2/_3$
Fig. 3. Yellowish-green cup with blue drops, Sisak

Sl. 4. Blijedo zeleni pehar s plavim kapljama, Radovanci (Sl. Požega). $^1/_2$
Fig. 4. Pale green cup with blue drops, Radovanci (Slav. Požega)

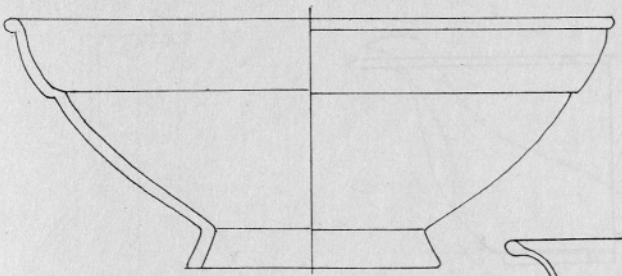

1

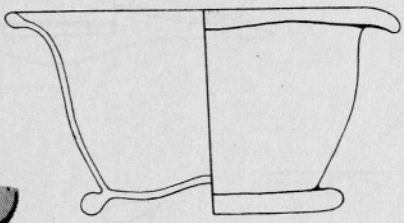

2

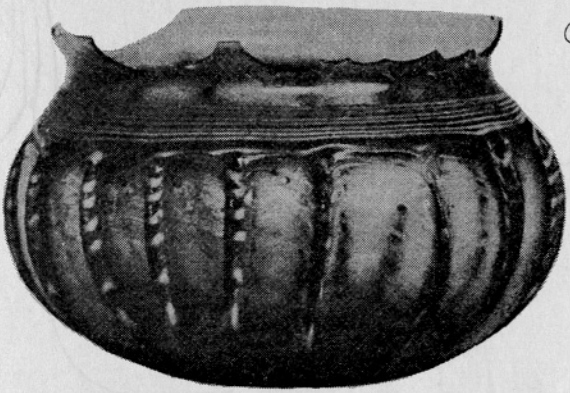

3

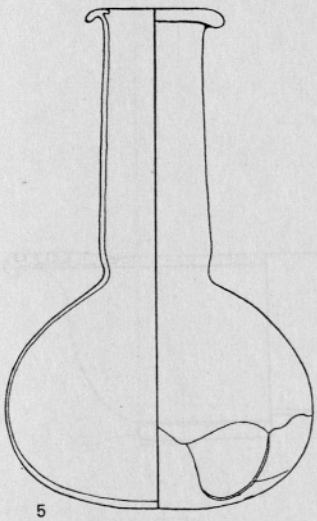

5

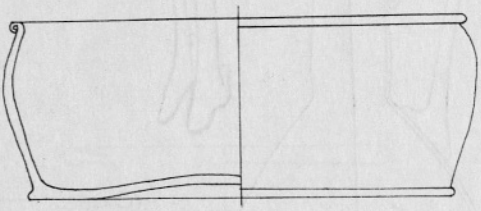

4

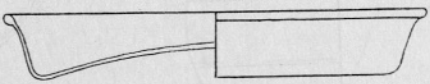

6

Tab. I — Pl. I

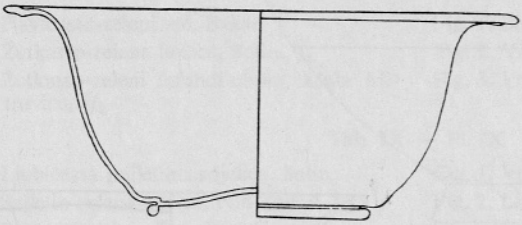

1

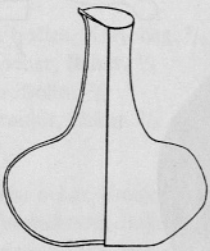

2

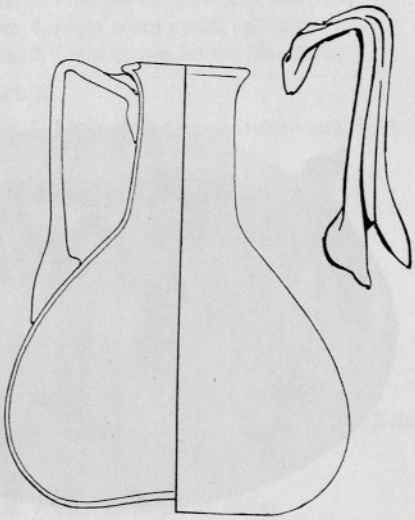

3

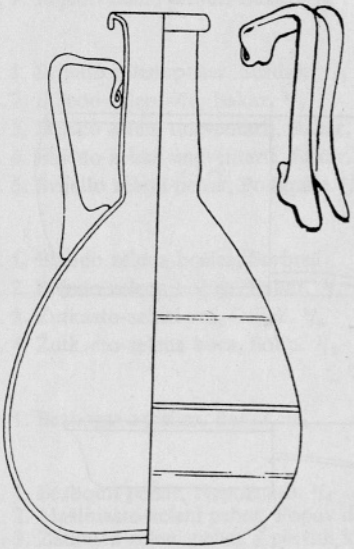

4

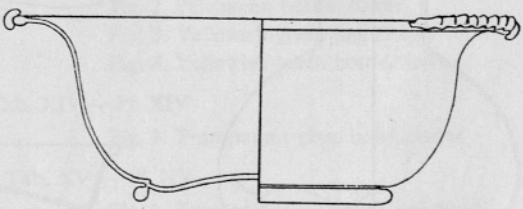

5

Tab. II — Pl. II

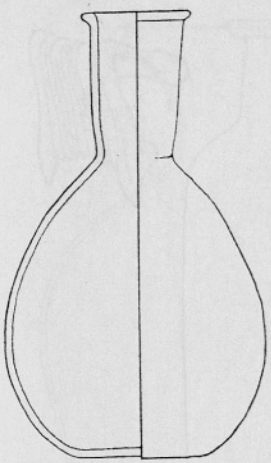

1

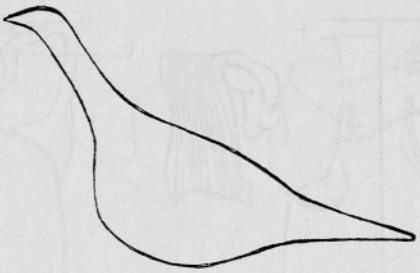

2

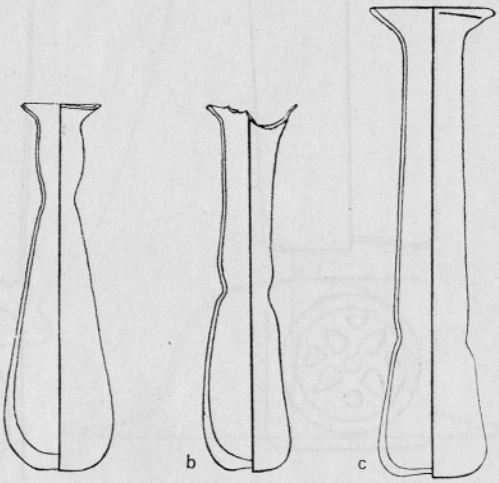

3

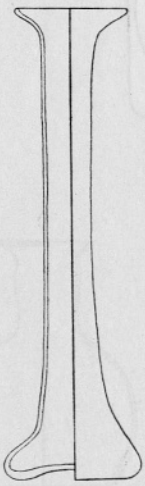

4

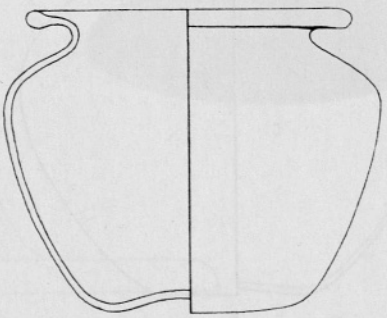

5

Tab. III — Pl. III

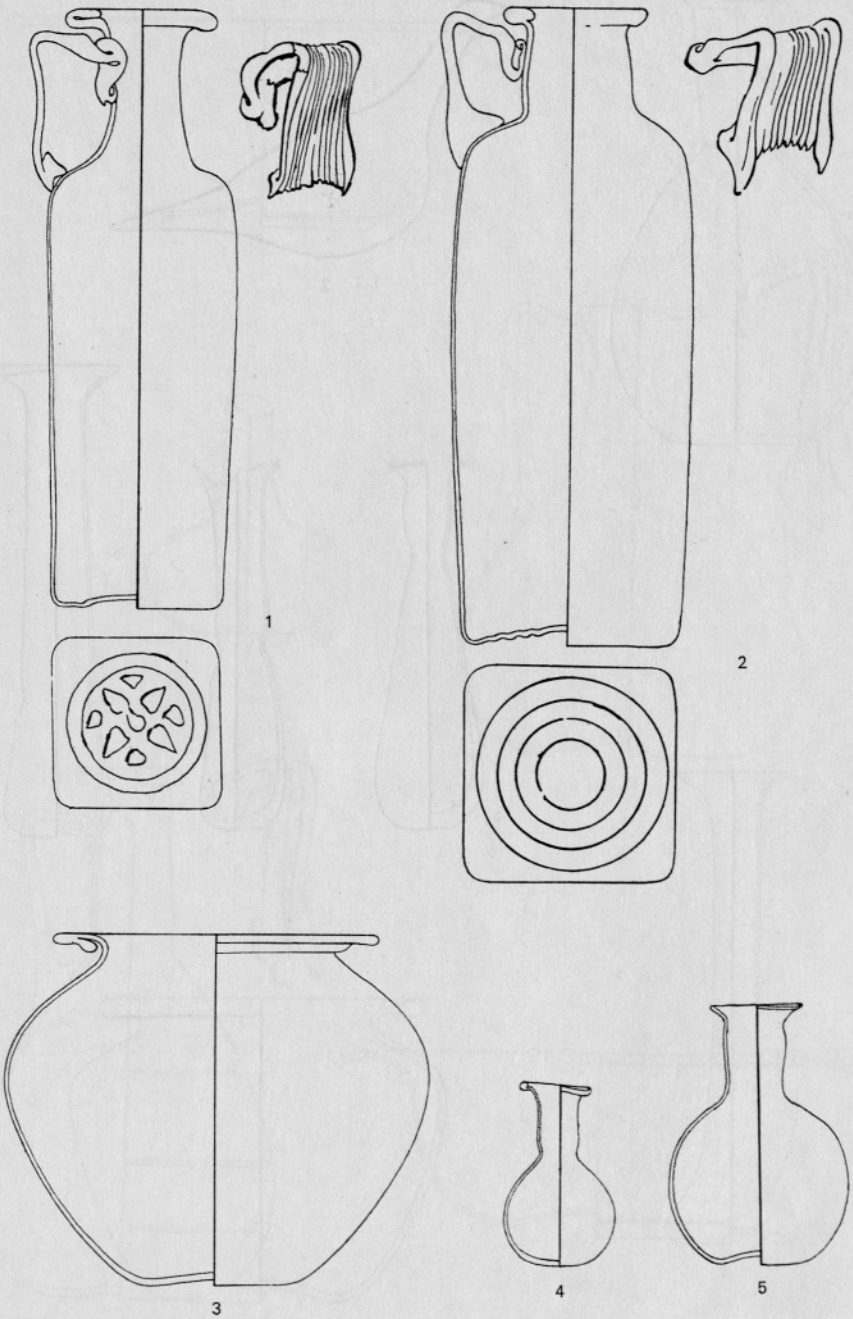

Tab. IV — Pl. IV

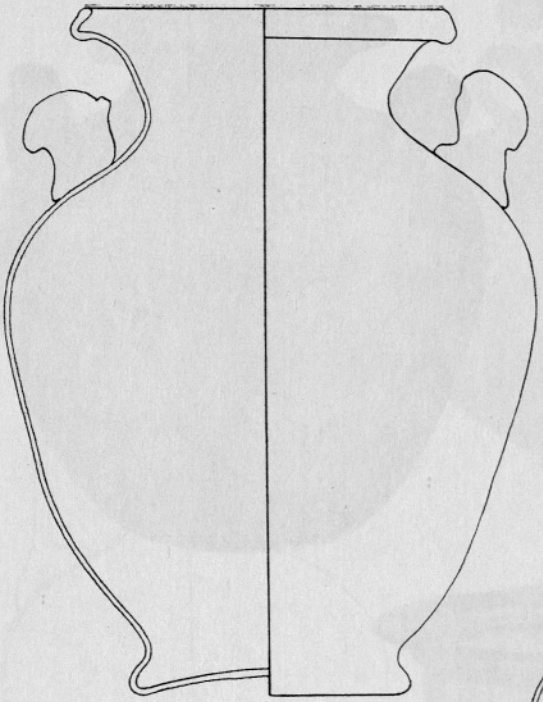

1

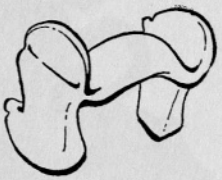

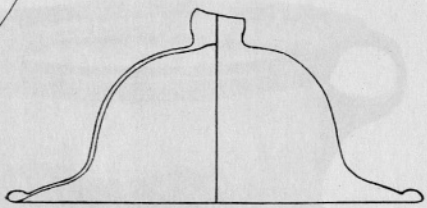

2

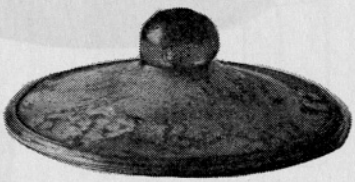

3

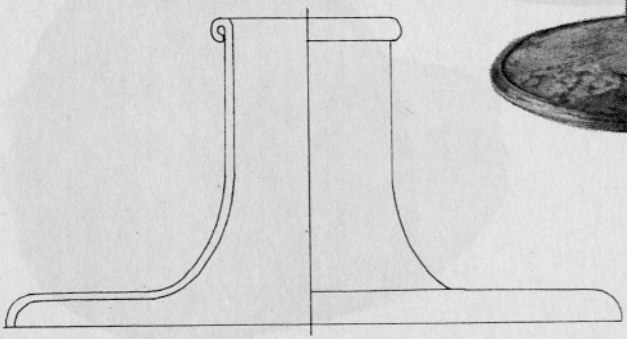

4

Tab. V — Pl. V

1

2

3

Tab. VI — Pl. VI

1

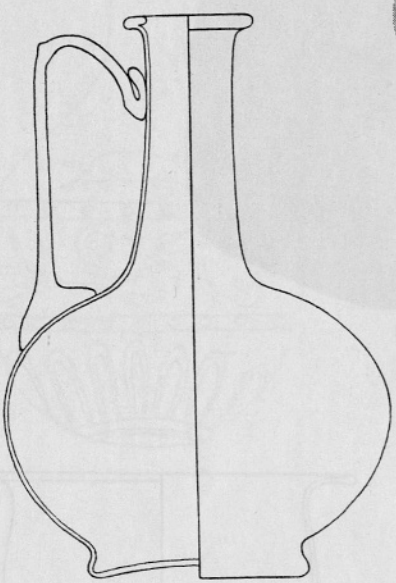

2

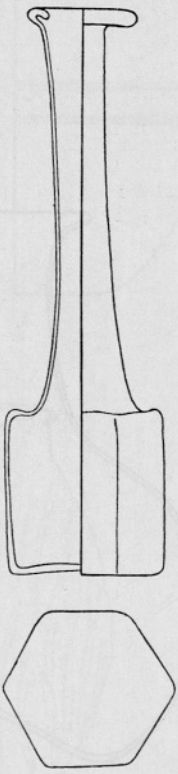

4

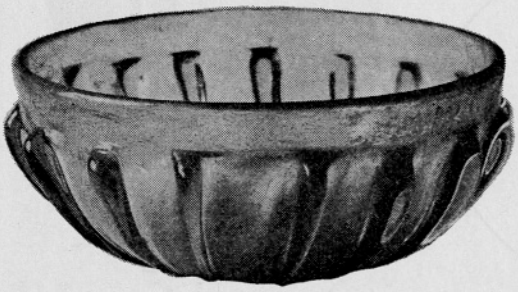

3

Tab. VII — Pl. VII

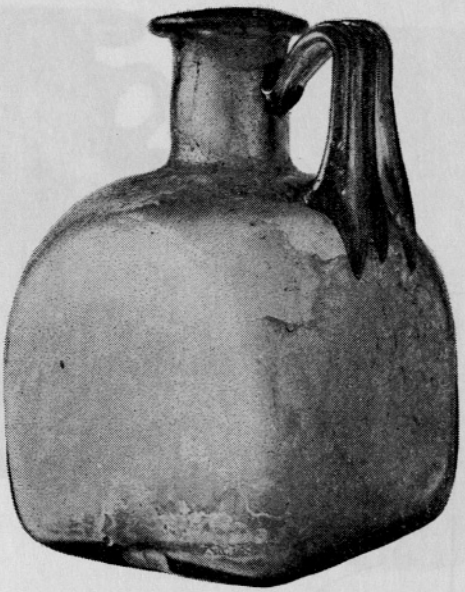

1

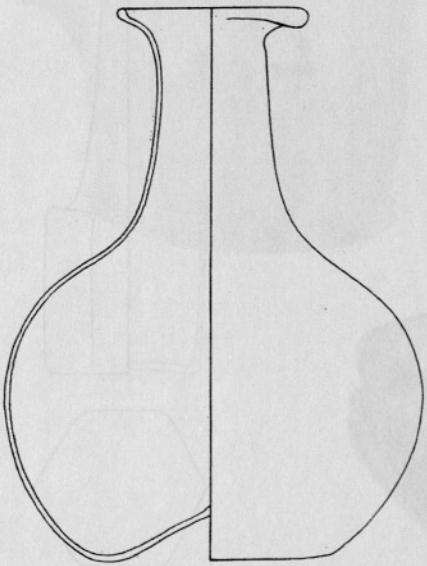

2

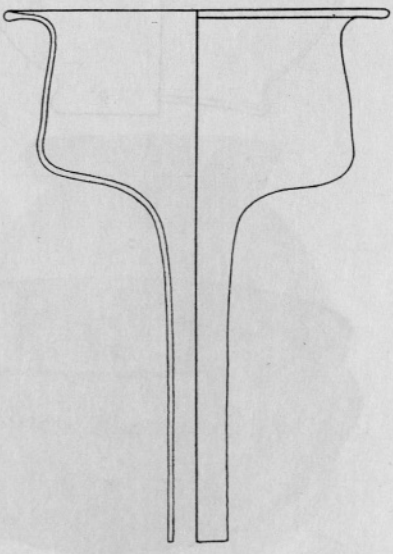

3

Tab. VIII — Pl. VIII

1

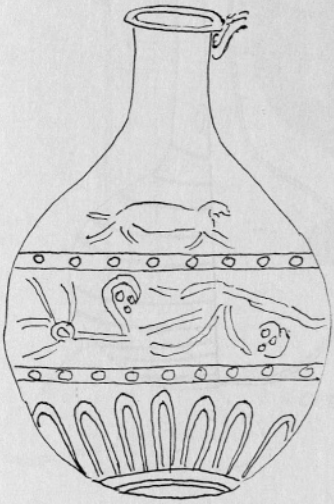

2

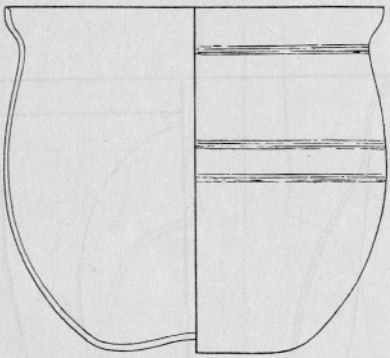

3

4

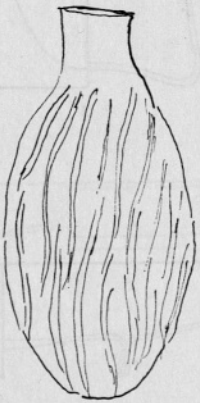

5

Tab. IX — Pl. IX

1

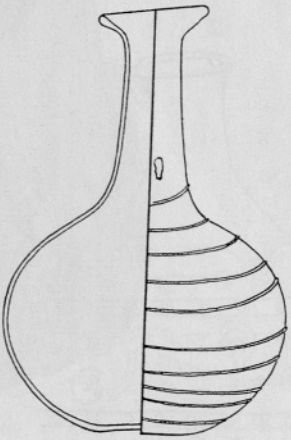

2

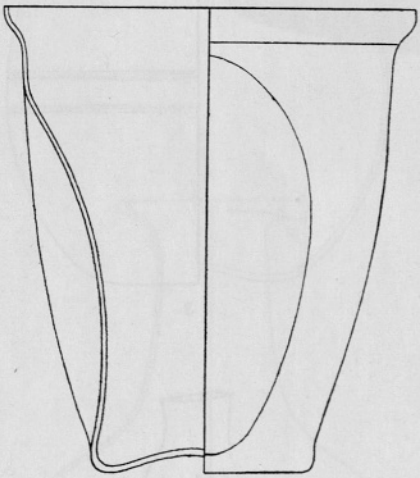

3

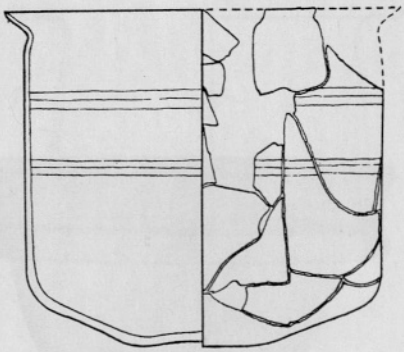

4

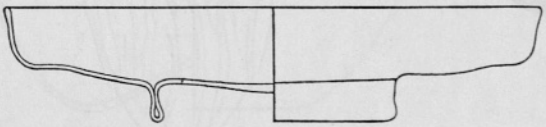

5

Tab. X — Pl. X

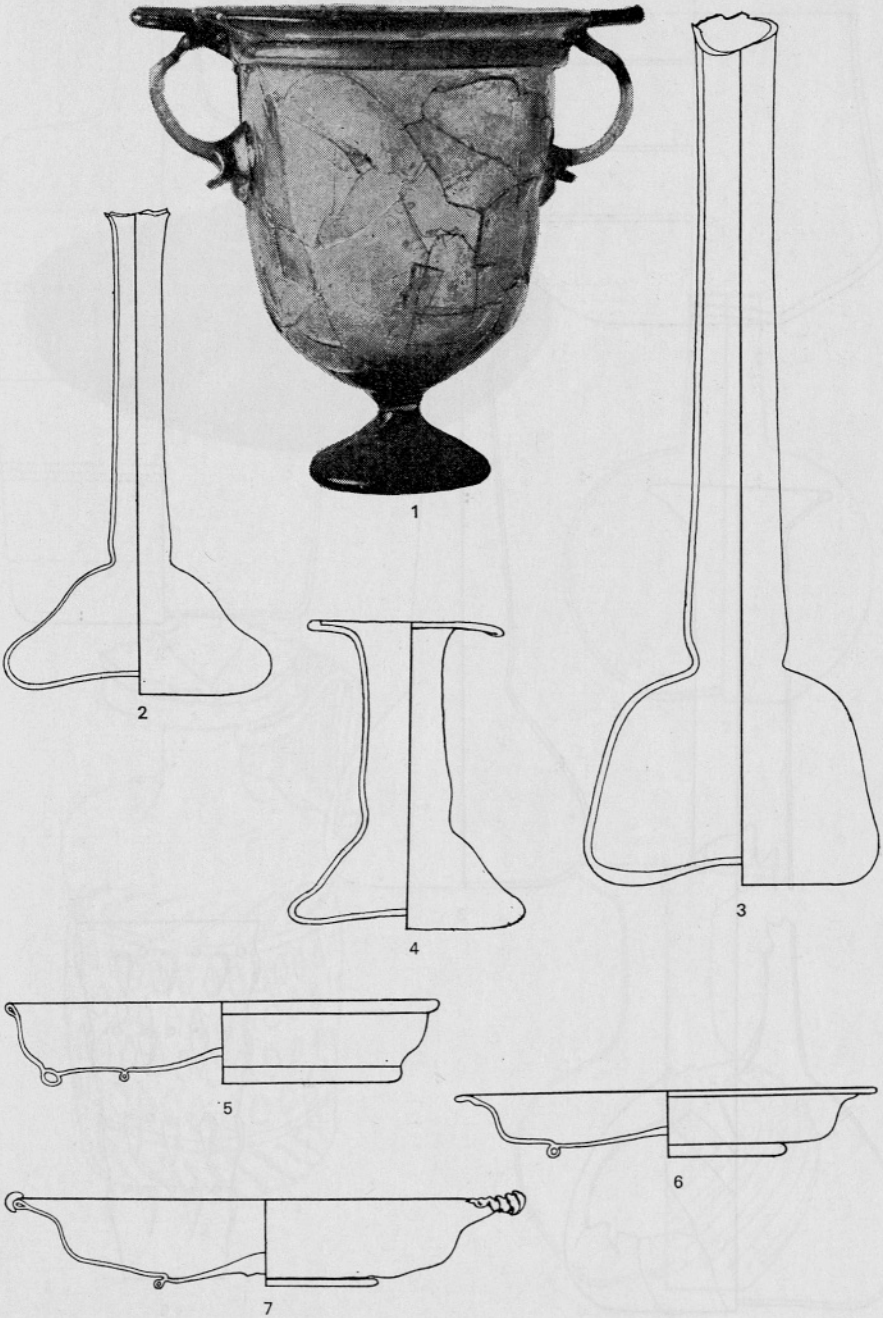

Tab. XI — Pl. XI

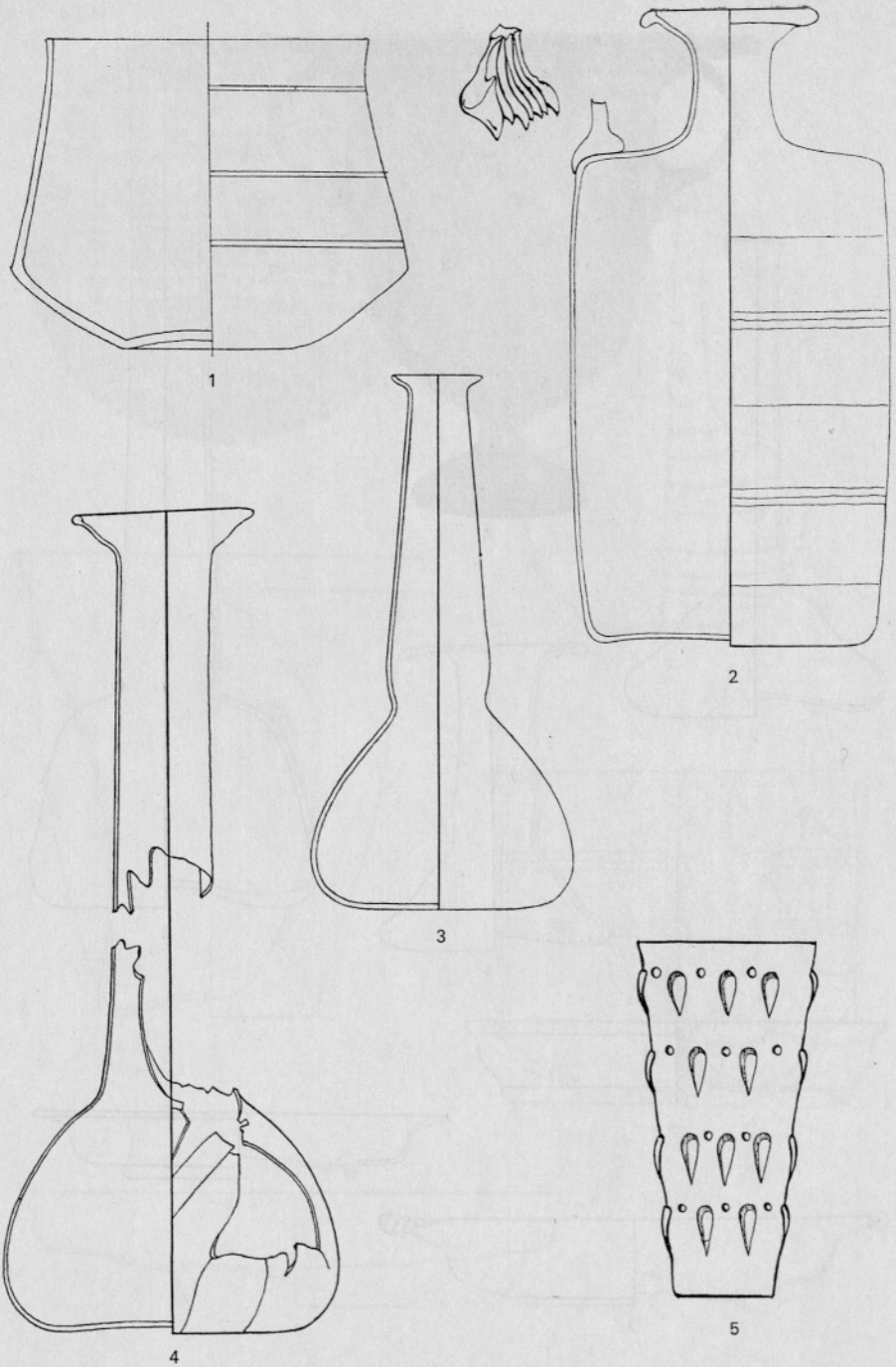

Tab. XII — Pl. XII

1

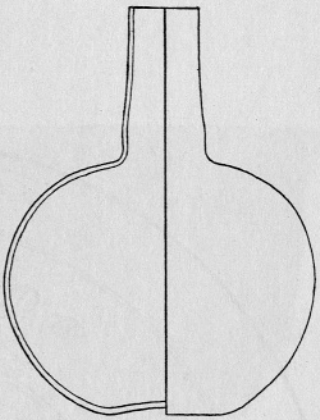

2

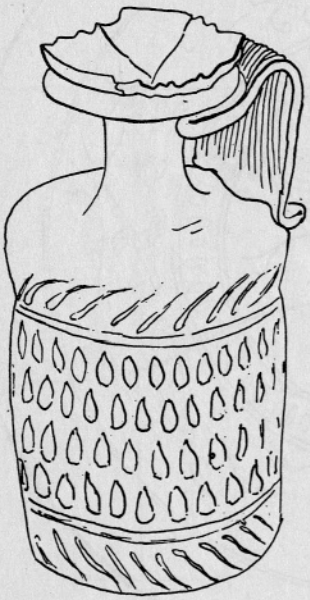

3

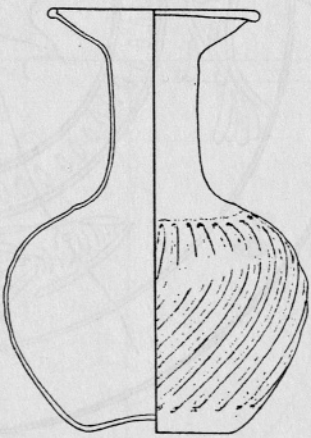

4

Tab. XIII — Pl. XIII

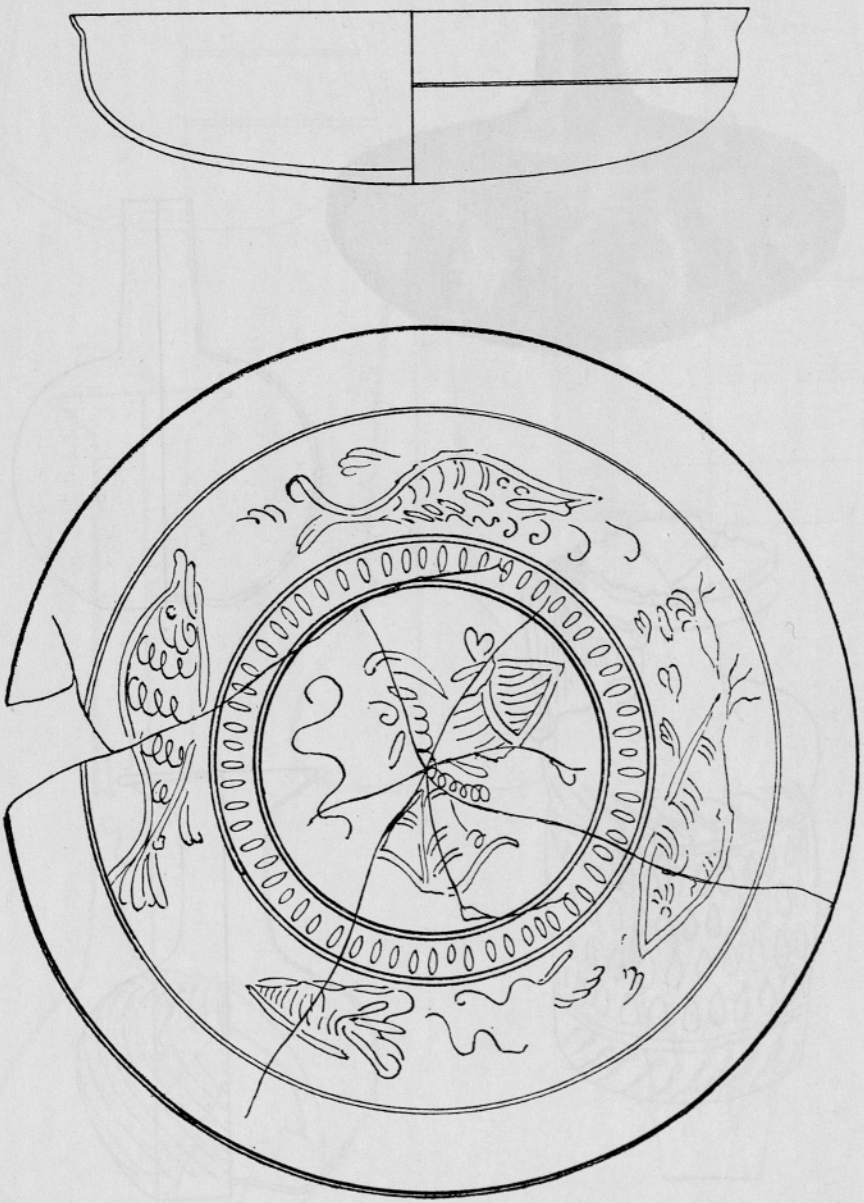

1

Tab. XIV — Pl. XIV

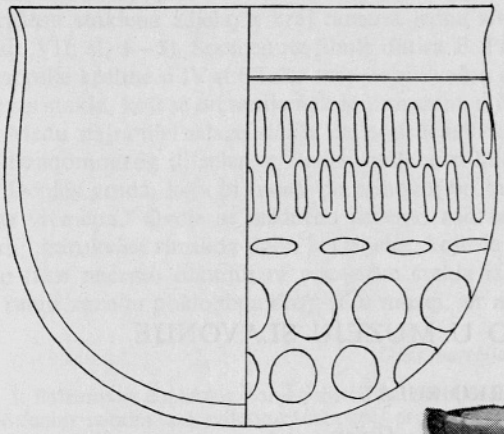

1

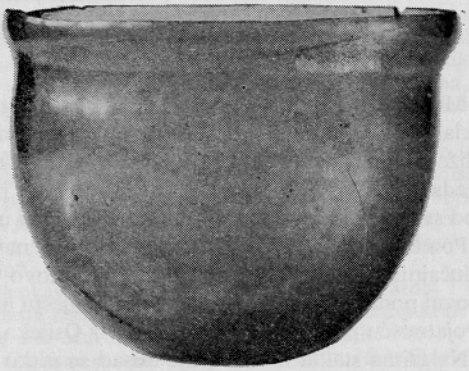

2

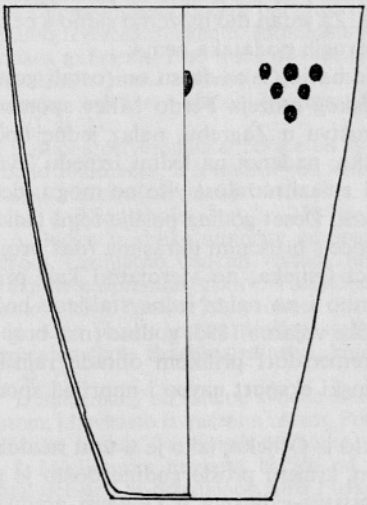

4

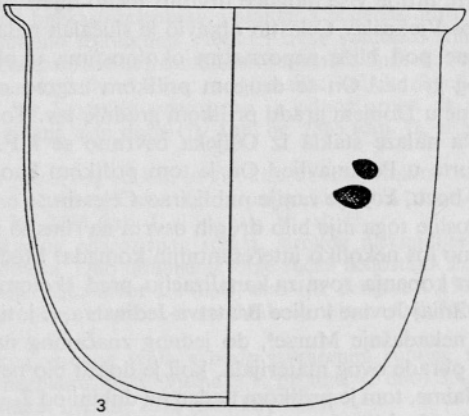

3

Tab. XV — Pl. XV

ANTIČKO STAKLO U MUZEJU SLAVONIJE

MIRKO BULAT

Muzej Slavonije, Osijek

Muzej Slavonije u Osijeku sakupio je dosada dosta veliku zbirku raznovrsnog antičkog stakla. Ti su predmeti došli u Muzej uglavnom kao slučajni nalazi sa područja Osijeka i bliže okolice, i potječu uglavnom iz grobova sa raznih mjesta Donjega grada, mjesta nekadašnje Murse. Dok su spomenuti grobni prilozi uglavnom dobro sačuvani, dotle su se od svakodnevnog staklenog posuđa sačuvali uglavnom samo manji ulomci.

Posebnu teškoću predstavlja, kako smo naveli, što dobar dio tog materijala potječe iz slučajnih nalaza, učinjenih u toku od gotovo 90 godina, tako da često ne postoje mnogi osnovni podaci o okolnostima i točnom mjestu nalaza. Za jedan dio možemo samo s nekom vjerojatnošću pretpostaviti da potječe iz Osijeka, jer drugih podataka nema.

Nalazima stakla iz Slavonije dosad se nitko i nije bavio, tako da su oni ostali gotovo nepoznati. Prvi je nekadašnji kustus osječkog Gradskog muzeja Ferdo Miler spomenuo u jednom svom dopisu Hrvatskom arheološkom društvu u Zagrebu, nalaz jedne bočice i nekoliko komada stakla u jednoj grobnici od opeka, nađenoj na ledini između Tvrđe, Donjega i Novoga grada 1888. godine.[1] Danas se ti nalazi nažalost više ne mogu identificirati, niti je više moguće utvrditi točno mjesto nalaza. Deset godina poslije toga tadašnji kustos Vjekoslav Celestin objavio je slučajan nalaz boce s brušenim ukrasima (naš broj 3), nađene pod bliže nepoznatim okolnostima u okolici Osijeka, no vjerojatno kao prilog nekog groba.[2] On se drugom prilikom uzgred osvrnuo i na nalaz jedne staklene bočice nađene u Donjem gradu prilikom gradnje tzv. Topničke vojarne 1895. godine (naš broj 8).[3]

Na nalaze stakla iz Osijeka osvrnuo se i F. Fremersdorf prilikom obrade rajnskog eksporta u Podunavlje.[4] On je tom prilikom kao rajnski eksport naveo i naprijed spomenutu bocu, koju je ranije publicirao Celestin.

Poslije toga nije bilo drugih osvrta na rimsko staklo iz Osijeka, iako je u tom razdoblju nađeno još nekoliko interesantnijih komada. Međutim, krajem prošle godine došlo je prilikom kopanja rova za kanalizaciju pred školom Bratstva-jedinstva u Donjem gradu, na uglu Zmaj Jovine i ulice Bratstva-Jedinstva, t. j. tik izvan pretpostavljenog sjevernoistočnog ugla nekadašnje Murse[5], do jednog značajnog nalaza, koji nas je potakao da se prihvatimo obrade ovog materijala, koji je dosad bio nekako zapostavljen.

Naime, tom je prilikom nađen na dubini od 2—2,5 m neoštećeni sarkofag od pješčenjaka, nažalost bez ikakvog natpisa ili ukrasa. Poklopac je još bio malterom pričvršćen za donji dio sarkofaga, koji je međutim ipak bio do polovice ispunjen nataloženim muljem. U njemu

je bilo skelet opružen na leđima, kraj čijih nogu su se nalazile dvije staklene boce i jedna ukrašena staklena zdjela, a kraj ramena jedna srebrna lukovičasta fibula (tab. VI, sl. 12 i tab. VII, sl. 1—5). Spomenute fibule datira E. Patek na osnovu brojnih sličnih nalaza iz Panonske kotline u IV st.[6] Tako smo dobili važan oslonac i za datiranje tog i drugih sličnih nalaza stakla, koji se od ranije nalaze u muzeju, o čemu će naknadno biti još govora.

Među najranije nalaze stakla na području Osijeka mogli bi ubrojiti raznovrsna zrnca od tamnomodrog ili zelenog stakla, nađena u latenskim grobovima na ciglani A istočno od Donjeg grada, koja bi sudeći po njihovoj brojnosti mogli ubrojiti u dosta omiljen nakit toga vremena.[7] Ovdje se međutim nećemo zadržati na njima, kao ni nalazima staklenih perli i narukvica rimskog doba iz Osijeka, koje će biti obrađene jednom drugom prilikom. Isto tako nećemo obraditi ni primjerke stakla iz stranih, izvanslavonskih nalazišta, koji su ranije raznim poklonima dospjeli u muzej, jer ne spadaju u okvir naše teme.

Opis materijala

1. Balzamarij čunjastog donjeg dijela, sa zaobljenim dnom i odebelim visokim vratom, te koso izvraćenim rubom, od svijetlozelenkastog prozirnog stakla. Potpuno očuvan, površina neznatno opalizira. Visina 7,7, promjer 2,3, otvor 1,8 cm. Nalazište Osijek (?). Inv. br. 628 (tab. III, sl. 3).

2. Kuglasta boca s ljevkastim vratom nenaglašenog ruba, bjelkastih tankih prozirnih stijenki, i s malo udubljenim dnom. Odbijen je komad vrata, a u produženju loma nalazi se napuklina, kao i oko dna. Površina mjestimično oštećena. Visina 13,4, promjer 9,7, otvor 5,2, dno 4,5, debljina stakla 0,2 cm. Nalazište Osijek, bez bližih podataka. Inv. br. 632 (tab. I, sl. 1, tab. V, sl. 1).

3. Valjkasta boca od svijetlo žućkasto-zelenkastog stakla. Oblo rame povezuje sa širokim izvraćenim rubom široka, izvana izljebljena koljenasta plosnata ručka. Ukrašena je na tijelu brušenim vertikalnim ovalima u četiri reda u srednjem pojasu, omeđenom ozgo i ozdo sa po dvije horizontalne linije, izvan kojih je po jedan red kosih crta. Rub malo oštećen. Visina 24,5, promjer 12,2, otvor 9,6, dno 11 cm. Nađena u blizini Osijeka pod nepoznatim okolnostima 1898. godine (vjerojatno kao grobni prilog). Publicirao V. Celestin.[8] — Inv. br. 2296 (tab. VII, sl. 6).

4. Četverouglasta bočica od prozirnog zelenkastog stakla, sa visokim tankim vratom i horizontalno izvraćenim rubom. Profilirana koljenasta ručka strmo se spušta na rame, te na krajevima završava gužvama. Dno malo udubljeno; potpuno očuvana. — Visina 10,5, promjer (dno) 4 × 3, otvor 2,9 (1,1) cm. Nalazište Osijek, bivša Kalvarija (na sjeverozapadnom kraju Murse), u grobu od opeka, zajedno s idućom bočicom. Dar I. Franka 1878. godine. Inv. br. 2562 (tab. III, sl. 2, tab. VI, sl. 1).

5. Slična četverouglata bočica od svijetlo zelenkastog prozirnog stakla kao i ranija, samo što je nešto malo veća, a izvraćeni rub iznutra nije ravan, nego se spušta prema unutra. Potpuno sačuvana. Visina 10,6, promjer i dno 4 × 3,1, otvor 2,9 (1,1) cm. Nađena u istom grobu kao i prethodna, dar Baumholza. Inv. br. 2564 (tab. IV, sl. 1).

6. Bočica u obliku amforice od prozirnog bjelkastozelenkastog stakla, s prstenastom stajnom plohom, razmjerno visokim vratom, horizontalno izvraćenim rubom i dvije volutasto stilizirane vertikalne naspramne ručkice. Vrat odijeljen od ramena horizontalnom reljefnom linijom. Površina znatno irizira. Visina 7,2, promjer 6,6, otvor 4,2, dno 3,8 cm. — Nalazište Osijek, Donji grad, »kod nove škole« krajem prošlog stoljeća, dar Tajčevića (vjerojatno iz jednog groba na mjestu spomenute škole Bratstva-jedinstva, koja je zidana u to doba (?). Inv. br. 2565 (tab. II, sl. 3, tab. VI., sl. 2).

7. Balzamarij od tankog svijetlo zelenog prozirnog stakla, sa širokim dnom, visokim i tankim vratom, i ljevkasto izvraćenim uščem. Potpuno očuvan. Visina 8,5, promjer (dno) 2,9, otvor 2,2 cm. Nalazište Osijek, bez drugih podataka. Inv. br. 2566 (tab. I, sl. 4, tab. V., sl. 4).

8. Minijaturna kuglasta bočica od bjelkastog neprozirnog stakla, širokog niskog ljevkastog vrata, debelog horizontalnog ruba i uskog otvora. Dno udubljeno, obje ručke nedostaju. Površina jako opalizira i ljušti se. — Visina 3,4, promjer 2,8, otvor 1,8 (0,4), dno 1,8, debljina 0,25 cm. — Nalazište Osijek, Topnička vojarna 1895. Navodi je Celestin u svom članku o nalazima na Topničkoj vojarni.[8a] Inv. br. 2567 (tab. III; sl. 4; tab. VI, sl. 3).

9. Balzamarij polukuglastog tijela, tankog visokog vrata s malo izvraćenim rubom, ravnim dnom, svijetlozelenkaste boje. Površina se neznatno ljušti. Visina 9,1, promjer (i dno) 3,4, otvor 2 (1,2) cm. Nalazište Osijek, bez bližih podataka. Inv. br. 2572 (tab. III, sl. 6).

10. Bočica od prozirnog zelenkastog stakla s mjehurićima, ovalnoga tijela, koje se na jednoj strani produžuje u ispust s rupicom. Dno malo udubljeno. Dosta visok vrat završava horizontalno

izvraćenim rubom. Gotovo potpuno očuvana. Visina 8,7, širina 4,1, dužina 8,5, otvor 4 (2), dno 2,4 × 3, debljina stakla 0,15 mm. Nalazište Osijek, bez bližih podataka. Inv. br. 2575 (tab. IV, sl. 3, tab. V, sl. 3).

11. Balzamarij niskog polukuglastog tijela, vrlo visokog i uskog vrata, od bijelog neprozirnog stakla. Ušće nepravilno prošireno, oko ruba iznutra reljefna crta. Dno ravno. Potpuno očuvan, površina dosta trošna. Visina 12, promjer (dno) 4,5, otvor 3,1 (1,4) cm. Nalazište Osijek, dar Štulhofera krajem prošlog stoljeća, bez drugih podataka. Inv. br. 2576 (tab. IV, sl. 2).

12. Balzamarij od bjelkastog slojevitog neprozirnog stakla, lukovičastog tijela, ravnog dna, tankog i visokog vrata. Rub nedostaje, površina jako opalizira. Visina (nepotpuna) 7,1, promjer (dno) 3, otvor 1, debljina 0,15 cm. Nalazište Osijek, bez drugih podataka. Inventarni broj 2579 (tab. II, sl. 2; tab. VI, sl. 6).

13. Balzamarij od bjelkastog neprozirnog slojevitog stakla, polukuglastog tijela, visokog tankog vrata s horizontalno izvraćenim rubom, dno jako udubljeno. Površina opalizira i ljušti se. Visina 6,4, promjer (dno) 2,6, otvor 1,5 (0,9) cm. Nalazište Osijek, dar M. Zuckera 1903. godine. Inv. br. 2937 (tab. III, sl. 5; tab. VI, sl. 5).

14. Grlo boce zelenkaste boje i prozirno, sastavljeno od četiri međusobno isprepletene uže cijevi čvrsto zataljene, tako da sredinom između njih ostaje također slobodan prolaz, kojemu odgovara peti otvor. Sve uže cijevi završavaju u jednom proširenju, koje prelazi u ljevkasti vrat s ravno odrezanim rubom, i malim kljunastim izljevom.

Tijelo je vjerojatno bilo kuglasto. Jedna cijev je teže oštećena. Dužina 10,5, promjer 2,5 do 3, otvor 3,5, debljina 0,1 do 0,3 cm. Nalazište Osijek, Donji grad, dar I. Mužnaja 1953. godine. Inv. br. 6093 (tab. IV, sl. 5a-c).

15. Kuglasta boca bjelkaste boje, neprozirna, s ljevkastim vratom, nenaglašenim rubom i udubljenim dnom. Vrat i tijelo ukrašeni s tri grupe tankih horizontalnih linija. Površina opalizira i ljušti se. Visina 13, promjer 9, otvor 4,9, dno 5, debljina 0,2 cm. — Nalazište Dalj, strma obala Dunava, poklon J. Gojkovića 1954. godine. Inventarni broj 6111 (tab. II, sl. 4; tab. V, sl. 2).

16. Balzamarij od bijelog neprozirnog, vrlo tankog stakla, s dugim uskim vratom, koji završava koso izvraćenim ušćem, a prema dolje se širi poput lukovice. Dno je malo udubljeno, trbuh malo oštećen. Jako opalizira i ljušti se. Visina 9,2, promjer 3, dno 2,6, otvor 1,8 (0,8) cm. Nalazište Osijek, Donji grad, Vukovarska ulica, pored dva rimska groba. Dar B. Liske 1953. godine. Inv. br. 6320 (tab. I, sl. 3; tab. V, sl. 5).

17. Kuglasta boca od tankog svijetlo zelenog prozirnog stakla, s malo udubljenim dnom, i visokim uskim vratom. Rub otvora nedostaje. Visina 20, promjer 9, otvor 2,4, dno 6, debljina 0,2 cm. Nalazište Osijek, Donji grad, nađena prije rata prilikom gradnje jedne zgrade u kompleksu »Saponije« (sa strane Trga V. Nazora), vjerojatno kao grobni prilog. Dar J. Gojkovića 1954 godine. Inv. br. 6630 (tab. I, sl. 2; tab. V, sl. 6).

18. Donji dio kuglaste bočice od tankog svijetlo zelenog prozirnog stakla, dno malo udubljeno, površina irizira i ljušti se. Sadašnji promjer 7 cm, debljina 0,1 cm. Nalazište Osijek, Donji grad, nađena zajedno s nečitljivim brončanim novcem vjerojatno trećeg stoljeća u dječjem grobu od opeka, u iskopu za toranj »Saponije« na Vukovarskoj cesti 1960. godine. Inv. br. 7266.

19. Ulomak dna četverouglaste boce od zelenkastog stakla, malo udubljeno, s ostatkom reljefnog ukrasa u obliku leptira. Sadašnja veličina 6 × 4, debljina 0,3 cm. Nalazište Osijek, Donjogradsko Pristanište 1961. godine. Inv. br. 7338 (tab. VI, sl. 9).

20. Ulomak dna boce od svijetlo zelenog prozirnog stakla, ukrašen s više reljefnih kružnica oko jedne centralne. Sadašnja veličina 6,5, × 5,5, debljina 0,3 cm. Nalazište kao gore. Inv. br. 7398 (tab. VI, sl. 10).

21. Dno bočice od svijetlo zelenog stakla, s prstenastom stojnom plohom. Promjer 4,5 cm. Nalazište kao gore. Inv. br. 7425 a (tab. VI, sl. 8).

22. Dno šire posudice s ravnim dnom i prstenastom nogom, od svijetlozelenog stakla. Promjer 5,8 cm. Nalazište kao gore. Inventarni broj 7425 c (tab. VI, sl. 7).

23. Donji dio peharčića od svijetlo zelenog stakla, uska nožica se nije sačuvala. Promjer 4,8 cm. Nalazište kao gore. Inv. br. 7425b (tab. VI, sl. 11).

24. Grlo boce od svijetlo zelenog stakla, s horizontalno izvraćenim rubom, koji je s ostatkom ramena spojen širokom narebrenom koljenastom ručkom, koja završava na oba kraja gužvama. Sadašnja visina 5,7 cm, otvor (s rubom) 5 cm. Nalazište kao gore, inventarni broj 7468 (tab. VI, sl. 4).

25. Kuglasta boca od bjelkastog slabo prozirnog stakla, s malo udubljenim dnom, niskim ljevkastim vratom, tankih stijenki, ukrašena na trbuhu s tri reda okomitih, horizontalno probušenih bradavica. Površina opalizira i ljušti se. Visina 13,5, promjer 9,5, otvor 4, dno 3,5, debljina 0,2 cm. Nalazište Osijek, Donji grad, ugao Zmaj Jovine i Ulice Bratstva-jedinstva (nađena do nogu skeleta

u spomenutom sarkofagu zajedno s lukovičastom srebrnom fibulom i slijedeće dvije staklene posude). Inv. br. 9000 (tab. II, sl. 1; tab. VII, sl. 2).

26. Kuglasta boca slična gornjoj, ali debljih stijenki, vrat uži i valjkast, rub odbijen, od bijelog prozirnog tanjeg stakla koje se ljušti, neukrašene površine. Visina (nepotpuna) 15, promjer 10, otvor 2,8 (nepotpun), dno 5, debljina 0,2 cm. — Nalazište i okolnosti nalaza kao gore. Inv. br. 9001 (tab. III, sl. 1, tab. VII, sl. 1).

27. Duboka polukuglasta zdjela od bijelog neprozirnog stakla, nepravilno mrežasto ispucane površine, s malo izvraćenim rubom. Ukrašena s dva pojasa graviranih i brušenih krugova, odvojenih međusobno graviranom horizontalnom linijom, dok slično ukrašeno dno tvori ustvari treći ukrasni pojas. U najgornjem pojasu je šest graviranih kružnica, međusobno odijeljenih graviranim linijama u obliku T. U sredini svake kružnice je manji brušeni krug. Njima odgovaraju u donjem pojasu isto takovi brušeni krugovi, oivičeni ozdo graviranim girlandama, koje čine kao neku šesterokraku zvijezdu oko gravirane kružnice i brušenog kruga na dnu. Površina opalizira i ljušti se. Visina 6, promjer (= otvor) 10,2, dno 3, debljina 0,1—0,3 cm. — Nalazište i okolnosti nalaza kao i kod prethodne. Inv. br. 9003 (tab. IV, sl. 4a-b; tab. VII, sl. 3).

Time smo završili pregled važnijih nalaza rimskog stakla sa područja Osijeka i Slavonije u Muzeju Slavonije. Upada u oči da se tu prvenstveno radi o grobnim nalazima, tako da i u onim slučajevima kad nemamo sigurnih podataka o okolnostima nalaza, možemo pretpostavljati da potječu iz grobova, ili sarkofaga. Ostalo je međutim još mnogo raznovrsnih ulomaka nađenih ranije, za koje nemamo nikakvih podataka o mjestu i okolnostima nalaza, no vjerojatno potječu iz Osijeka, kao i nešto manjih ulomaka raznovrsnih staklenih posuda nađenih na raznim mjestima Donjega grada u novije vrijeme, koji nisu mogli biti uzeti u taj popis.

Iz gornjega popisa vidimo da su u Mursi i njenoj bližoj okolici kao grobni prilozi bili uglavnom zastupljeni razni balzamariji, i to ili od zelenog prozirnog, ili bijelog neprozirnog stakla, zatim kuglaste boce većinom s kratkim ljevkastim vratom, rjeđe pak s dugim valjkastim, i većinom od prozirnog svijetlozelenog ili bjelkastog stakla. S dva primjerka zastupljene su četverouglaste bočice s drškicama od svijetlozelenog prozirnog stakla, a ostali tipovi — mala amforica, minijaturna bočica i polukuglasta zdjela od bijelog neprozirnog stakla, te bočica s u jednu stranu izduženim tijelom, od svijetlo zelenog neprozirnog stakla, sa po jednim primjerkom, kao i valjkasta boca s koljenastom ručkom. Grlo boce s više cijevi, te dna bočica i peharčića sa i bez reljefnog ukrasa najvjerojatnije ne spadaju u grobne priloge. Kako za većinu naših nalaza nemamo navedene točne okolnosti nalaza, ni druge eventualne priloge koji su ih pratili, a koji bi nam mogli pomoći pri datiranju (nalazi iz groba nađenog između Tvrđe, Novoga i Donjega grada 1888. godine ne mogu se više identificirati a novac nađen s ulomcima bočice u grobu u iskopu za toranj Saponije na Vukovarskoj cesti 1960. godine nažalost je potpuno nečitljiv), to nam kao početna nit ostaje najnoviji nalaz dviju boca i zdjele u sarkofagu nađenom kod škole Bratstva-jedinstva u Donjem gradu. Ovdje nam već sam nalaz sarkofaga govori da ne možemo računati sa datumima starijim od trećeg stoljeća, pošto oni tada uglavnom dolaze kod nas u upotrebu. Važniji je nalaz spomenute krstaste fibule, koja, kako smo videli, spada u IV stoljeće. Ako usvojimo mišljenje E. Thomas, koja za jedan sličan nalaz iz Lauriacuma smatra da je starokršćanski (t. j. da spada u IV st.) i da bočice spadaju u »ambalažu« za posvećeno vino odnosno ulje, a zdjelice za posvećeni kruh[9], i pretpostavimo da je sličan slučaj i u Osijeku, dobili bi i jedan važan podatak za historiju Murse — prvi starokršćanski grob dosad poznat iz Osijeka.

Za našu kuglastu bocu s valjkastim vratom (tab. III, sl. 1) E. Thomas navodi analogije iz Lauriacuma (Espelmayrsfeld), Intercise, Aquincuma, Carnuntuma, Vindobone, Poetovia i Emone, i datira ih u treće i prvu dekadu četvrtog stoljeća.[10]

Kuglaste boce s ljevkastim vratom E. Thomas datira od sredine trećeg stoljeća dalje, a navodi im analogije iz Lauriacuma, Carnuntuma, Brigetia, i Aquincuma.[11] Slična potječe

i iz jednog groba u Vinkovcima, nađenom 1887. godine,[12] a u Muzeju Slavonije nalazi se jedna gotovo identična, ali nešto manja boca iz Mainza (inv. br. 2543, dar jednog od osnivača Muzeja, trgovca Sedlakovića 1878. godine), te nam popis tih nalazišta u neku ruku pokazuje put, kojim je ta vrsta kasnoantičkog stakla dolazila k nama iz Porajnja. Mala amforica s drškicama vjerojatno je također porajnski proizvod IV stoljeća.[13] Slična joj je i minijaturna bočica (tab. III, sl. 4), kojoj nedostaju drškice, pa je i ona vjerojatno istog porijekla. Za oblik polukuglaste zdjele nalazimo analogiju u jednom primjerku iz kasnoantičke nekropole u Duklji,[14] gdje na jednom drugom primjerku nalazimo i donekle sličan ornament.[15]

Četverouglaste bočice od prozirnog zelenog stakla s dvije ručkice imaju analogiju u jednoj bočici iz Bobovka kod Kranja iz nekropole I—II stoljeća,[16] dok u Drnovu nalazimo analogiju za našu bočicu s izduženim tijelom (tab. IV, sl. 3),[17] koja u svom obliku što podsjeća na vodenu pticu, čuva možda neku staru lokalnu simboliku. Balzamariji, zastupljeni kod nas sa više varijanata, imaju mnogo analogija, koje nije potrebno sve navoditi. Tako je jedan sličan našem broju 7 nađen u Bobovku u istom grobu 4, u kojem i gore navedena četverouglasta bočica,[18] a slični su nađeni i u ranocarskoj nekropoli u Vašašu kod Pečuha, u našem bližem susjedstvu.[19] Završavajući ovaj pregled antičkog stakla u Muzeju Slavonije, htjeli bismo samo ukratko navesti i ukazati na takove nalaze iz drugih slavonskih mjesta, koji se nalaze u drugim domaćim ili stranim zbirkama. Među njima se po svojoj rijetkosti i kvaliteti svakako ističe ulomak vas diatreta iz Daruvara, sada u Beču,[20] te dno plitice s portretom bračnog para na zlatnoj foliji iz Štrbinaca, sada u Muzeju Đakovštine u Đakovu.[21] Oba ova nalaza spadaju u IV stoljeće. U Batini Skele je u jednom vinogradu 1876. godine nađen grob s bogatim nalazima, među kojima su, osim zlatnog nakita i novca Galijena, nađene i jedna staklena zdjela i jedna čutura od stakla, što je sve dospjelo u Narodni muzej u Budimpešti.[22] Kuglastu čašu s ljevkastim vratom, nađenu u Vinkovcima, a sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu, već smo spomenuli. Gradski muzej u Vinkovcima sada posjeduje još nekoliko drugih neobjavljenih primjeraka.

Time bi završili ovaj kratki pregled antičkog stakla u Slavoniji, s nadom da će se ovoj vrsti materijala u buduće posvetiti više pažnje, kakvu on i zaslužuje.

Crteže izradila D. Svatić, fotografije T. Šleder i R. Bartolović.

[1] F. Miler, *Viestnik hrv. arkeol. dr.* 10 (1888) 126—127

[2] V. Celestin, Rimska staklenka nađena u blizini Osijeka, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 10 (Sarajevo 1896), 623—625.

[3] V. Celestin, Arheološke iskopine u Osijeku, *Narodni list* LXI/192 (Zagreb 1895) str. 3.

[4] F. Fremersdorf, Rheinischer Export nach dem Donauraum, *Diss. Pann.*, Ser. II, No. 10, (1938), str. 173.

[5] Za topografiju Murse v. D. Pinterović, Prilog topografiji Murse, *Osječki zbornik* 5 (1956) str. 55 dalje.

[6] Patek E., Verbreitung u. Herkunft der pannon. Fibeltypen, *Diss. Pann.*, II Ser. No. 19 (1942) 149—150.

[7] E. Spajić, Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka, *Osječki zbornik* 4 (1954) t. III, 24 i 8, (1962) t. XIII, 6.

[8] v. bilj. 2.

[8a] V. bilj. 3.

[9] E. B. Thomas, Die Gläser des Espelmayrsfeldes, *Forschungen in Lauriacum* 8 (1962) 106.

[10] *O. c.*, 103.

[11] *Ibid.*

[12] J. Brunšmid, Colonia Aurelia Cibalae, *Vj. hrv. arheol. dr. n. s.* 6 (1902) 158—160.

[13] J. Čadik, *Antické sklo* (Praha 1970) t. 9.

[14] A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass from Doclea, *Archaeologia Iugoslavica* 9 (1968) t. I, 27.

[15] *O. c.*, t. I, 20.

[16] P. Petru-A. Valič, Drugo začasno poročilo o izkopavanjih v Bobovku pri Kranju, *Arheol. vest.* 9-10 (1958-1959) 136; t. VIII, 3.

[17] S. Petru, Antično steklo iz Dolenjskih grobov, *Razprave SAZU* VI (Ljubljana 1969) 172, t. 3, 11—13.

[18] P. Petru-A. Valič, *l. c.*

[19] Fülep F., A Vasasi kora-császárkori temető, *A Janus Pannonius múzeum évkönyve* (Pécs 1958) 105, 115, t. LIII, 3—5.

[20] R. Sunkowsky, *Antike Gläser in Carnuntum und Wien* (Wien 1956) 13—14, sl. 19.

[21] B. Raunig, Značajan nalaz na lokalitetu Štrbinci kod Đakova, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* XIV/5 (Zagreb 1956) 147—148.

[22] J. Hampel, Archäologische Berichte aus Ungarn, *Archaeol.-Epigr. Mitt.* 2 (1878) 67 dalje.

VERRERIE ANTIQUE AU MUSÉE DE LA SLAVONIE

Résumé

L'auteur présente des objets de verre antiques au Musée de la Slavonie à Osijek provenant le plus souvent de trouvailles fortuites faites sur le territoire de la ville d'Osijek (l'antique Mursa). Pour la plupart, ces objets faisaient partie de l'inventaire tombal.

Les plus importantes trouvailles sont celles de deux bouteilles de verre blanchâtre transparent et d'une écuelle hemisphérique de verre blanc non transparent, ornée de ronds taillés. Ces objets ont été trouvés à Osijek en 1970 dans un sarcophage à côte d'une fibule d'argent cruciforme, à l'aide de laquelle l'ensemble a pu être daté au IVe siècle. Pour les bouteilles globulaires et les balsamaires (flacons à baume) existent de nombreuses analogies en Pannonie; les autres types, au contraire, sont chez nous assez rarement représentés et généralement leur provenance est indéfinissable.

Par la description ci-dessus on voit qu'à Mursa et dans ses proches alentours, comme inventaire tombal étaient représentés surtout divers balsamaires, et cela ou de verre vert transparent, ou de verre blanc non transparent, puis des bouteilles globulaires pour la plupart à col court à embouchure, et plus rarement à col long cylindrique, et en majeure partie de verre transparent vert clair ou blanchâtre. A raison de deux exemplaires sont représentés les flacons quadrangulaires à anses en verre transparent vert clair, et les autres types — une petite amphore, une bouteille en miniature et une écuelle hémisphérique en verre blanc non transparent, ainsi qu'un flacon au corps allongé d'un côté, en verre vert clair non transparent, à raison d'un exemplaire, ainsi qu'une bouteille cylindrique à anse coudée. Le col de la bouteille à plusieurs tubes ainsi que les fonds du flacon et du gobelet, avec et sans ornement en relief, le plus vraisemblablement n'appartiennent pas à l'inventaire tombal. Comme pour la plupart de nos découvertes, ne sont pas indiquées les circonstances précises de la trouvaille, ni les autres objets éventuels qui les accompagnaient et qui auraient pu nous aider à la datation (les découvertes de la tombe trouvée entre Tvrdja, Novi et Donji grad en 1888 ne peuvent plus être identifiées, et la pièce de monnaie, trouvée avec des fragments d'un flacon dans une tombe lors de l'excavation pour la tour de Saponia sur la route de Vukovar en 1960, est malheureusement tout à fait illisible), et comme fil initial il nous reste la découverte la plus récente de deux bouteilles et d'une écuelle dans le sarcophage trouvé près de l'école de la Fraternité-unité à Donji grad. Ici, la trouvaille même du sarcophage nous dit que nous ne pouvons pas compter sur des dates antérieures au troisième siècle, étant donné qu'en général c'est à ce moment-là qu'on les utilise chez nous. Plus importante est la découverte de la fibule cruciforme mentionnée qui appartient, comme nous l'avons vu, au IVe siècle. Si nous adoptons l'opinion d'E. Thomas, qui pour une trouvaille analogue de Lauriacum estime qu'elle est vieille-chrétienne (c.-à-d. qu'elle appartient au IVe s.) et que les flacons font partie de «l'emballage» pour l'huile ou le vin consacré, et les écuelles pour le pain consacré,[9] et si nous supposons qu'il y a un cas analogue aussi à Osijek, nous obtenons une donnée importante pour l'histoire de Mursa — la première tombe vieille-chrétienne connue jusqu'ici à Osijek.

Pour notre bouteille globulaire à col cylindrique (pl. III, fig. 1), E. Thomas cite des analogies de Lauriacum (Espelmayrsfeld), Intercisa, Aquincum, Carnuntum, Vindobona, Poetovio et Emona, et il les date au troisième et à la première décennie du quatrième siècle.[10]

E. Thomas date les bouteilles globulaires à col à embouchure à partir du milieu du troisième siècle et il cite des analogies de Lauriacum, Carnuntum, Brigetio et Aquincum.[11] Une bouteille analogue provient d'une tombe de Vinkovci, trouvé en 1887,[12] et au Musée de la Slavonie se trouve une bouteille presque identique, mais un peu plus petite, de Mainz (No d'inv. 2543, présent d'un des fondateurs du Musée, le commerçant Sedlaković, en 1878), et l'inventaire de ces gîtes nous montre d'une certaine manière le chemin, par lequel cette espèce de verre de l'antiquité avancée est venue chez nous de la Vallée du Rhin. La petite amphore à anses est probablement aussi un produit de la Vallée du Rhin du IVe siècle.[13] Le flacon en miniature (pl. III, fig. 4), auquel manquent les anses, lui ressemble et il est vraisemblablement aussi de la même origine. Pour la forme de l'écuelle hémisphérique nous trouvons une analogie dans un exemplaire d'une nécropole de la Basse Antiquité avancée de Duklja[14], où sur un autre exemplaire nous trouvons aussi un ornement à peu près pareil.[15]

Les flacons quadrangulaires en verre vert transparent à deux anses ont une analogie avec un flacon de Bobovk près de Kranj, d'une nécropole des Ier—IIe s.[16], tandis qu'à Drnovo on trouve une analogie avec notre flacon au corps allongé (pl. IV, fig. 3)[17], qui par sa forme, rappelant l'oiseau aquatique, garde peut-être un vieux symbole local. Les balsamaires, représentés chez nous par plusieurs variantes, ont de nombreuses analogies qu'il n'est pas nécessaire de citer toutes. Ainsi on en a trouvé un analogue à notre numéro 7 à Bobovk dans la même tombe 4, où fut trouvé le flacon quadrangulaire[18] ci-dessus indiqué, et on en a trouvé d'analogues aussi dans une nécropole du haut empire à Vašaš près de Pečuh, dans notre voisinage immédiat[10].

En terminant cette revue du verre antique au Musée de la Slavonie, nous voudrions seulement en bref citer et indiquer de telles trouvailles en d'autres lieux de la Slavonie, qui se trouvent dans d'autres collections du pays ou de l'étranger. Par leur rareté et leur qualité, parmi elles se distinguent sans nul doute un fragment de verre en diatrète de Daruvar, maintenant à Vienne[20], et le fond d'un plat avec le portrait d'un couple sur une feuille d'or de Štrbinci, maintenant au Musée de la Đakovština à Đakovo[21]. Ces deux trouvailles appartiennent au IVe siècle.

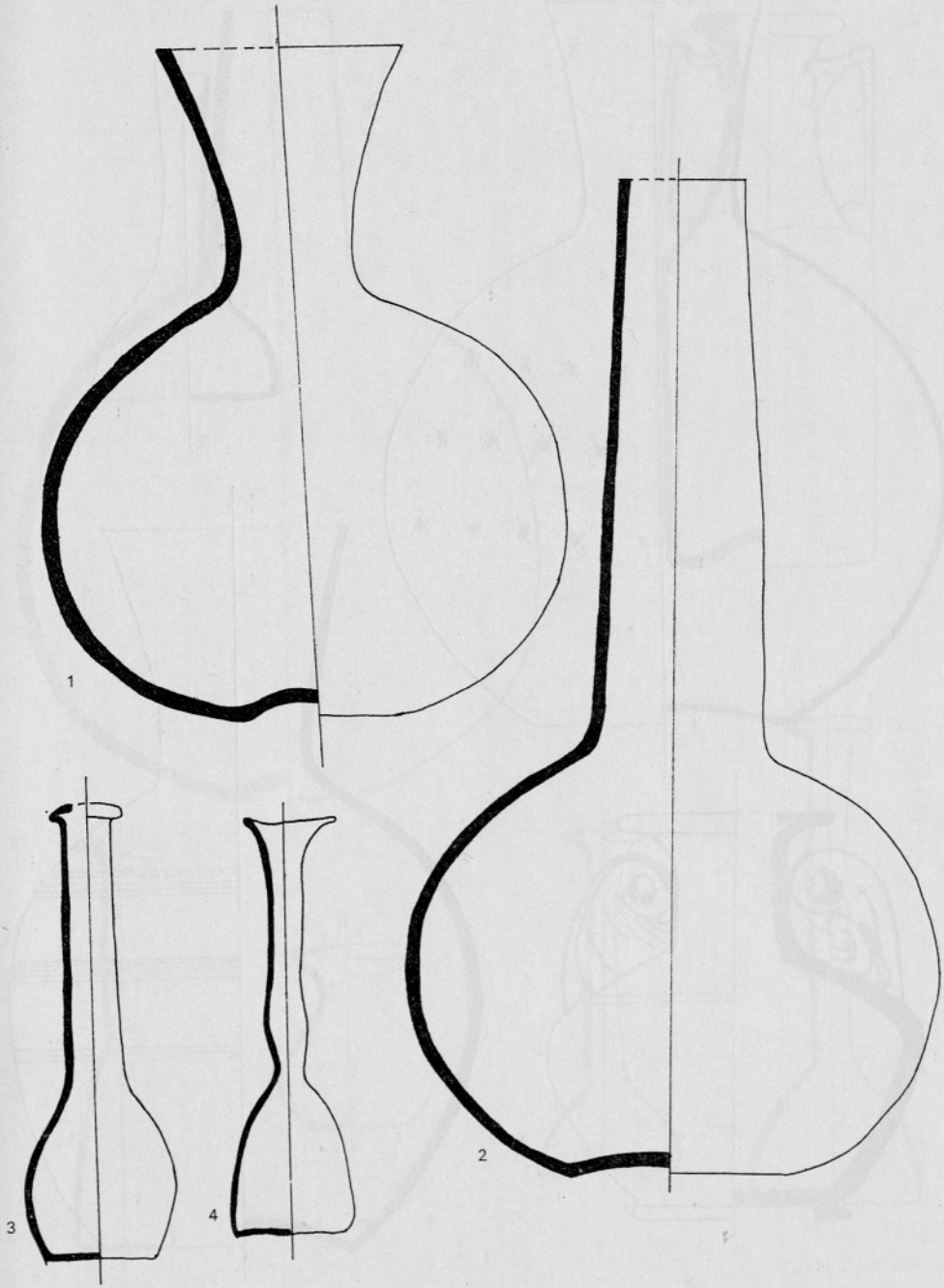

Tab. I — Pl. I

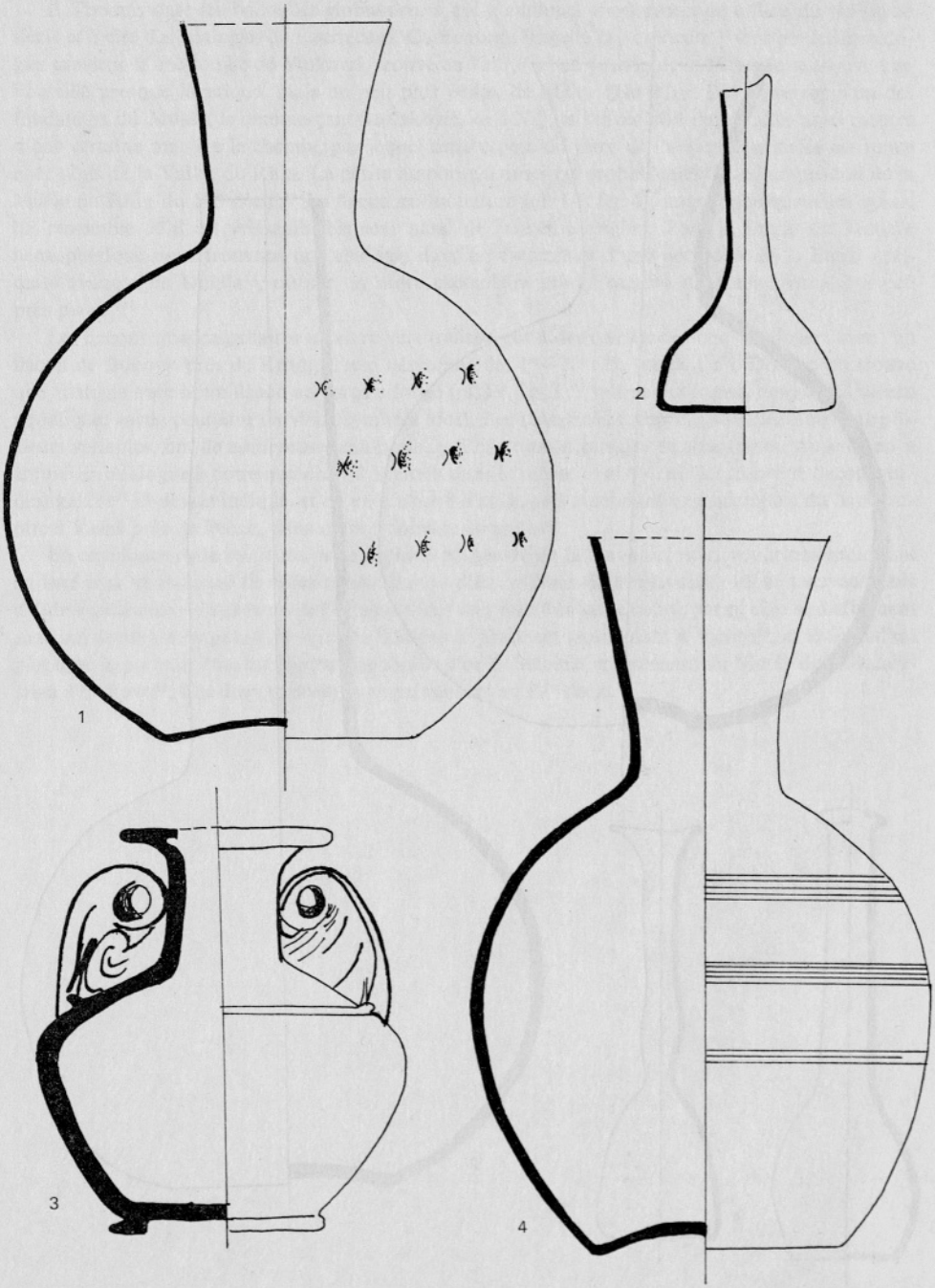

Tab. II — Pl. II

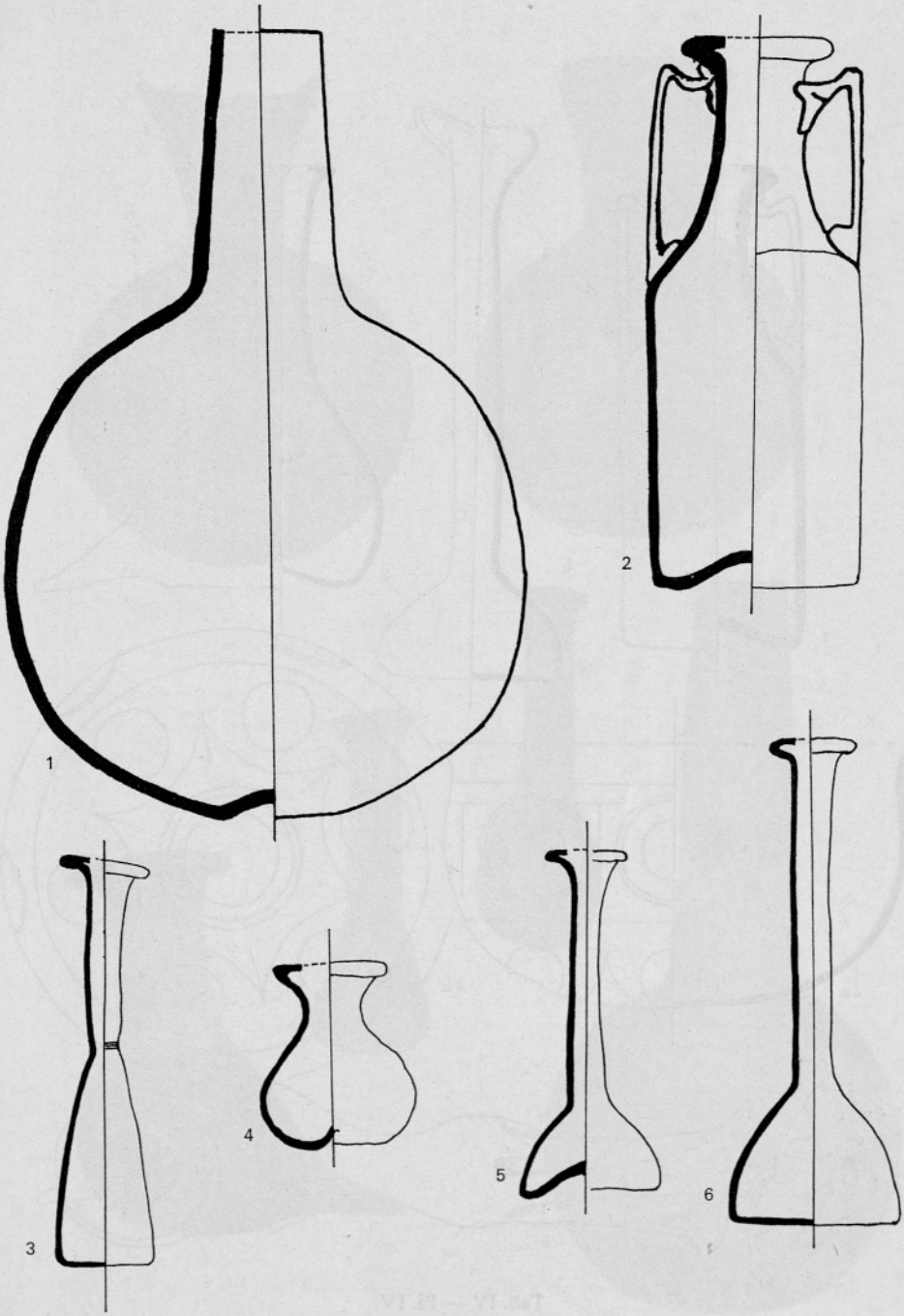

Tab. III — Pl. III

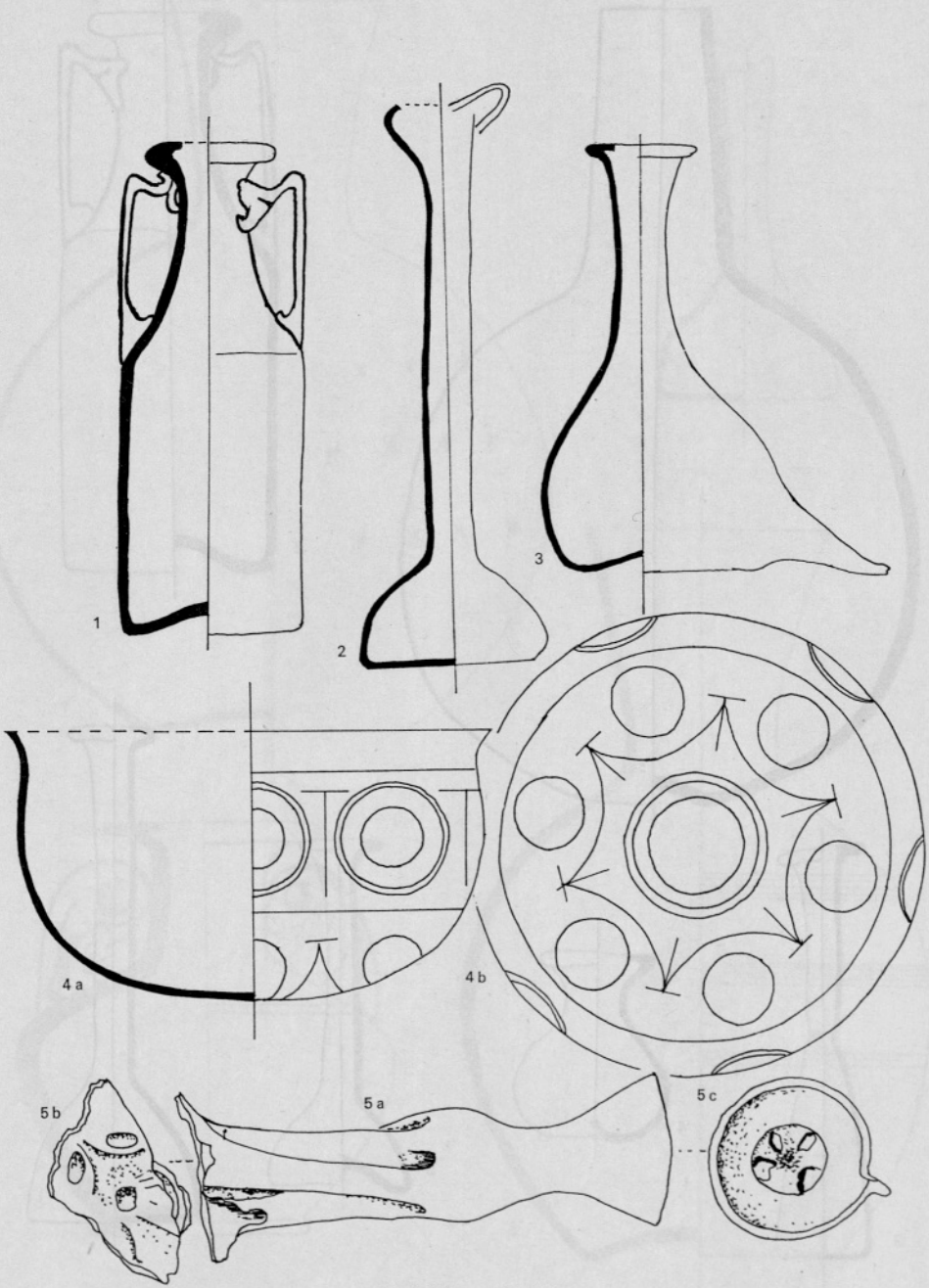

Tab. IV — Pl. IV

Tab. V — Pl. V

1

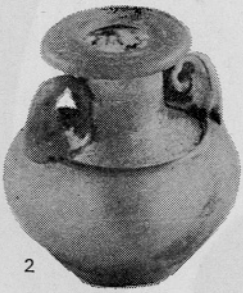
2

3

4

5

6

7

8

9

10

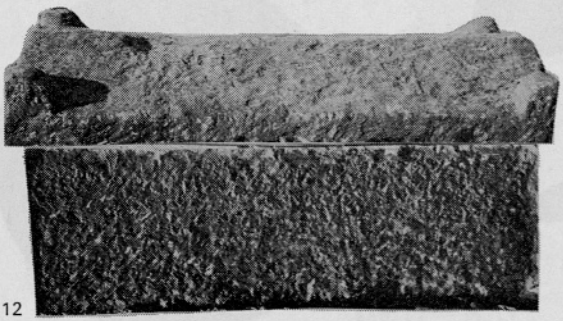
12

11

Tab. VI — Pl. VI

1

2

4

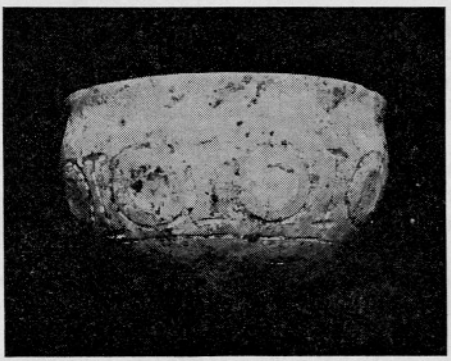

3

5

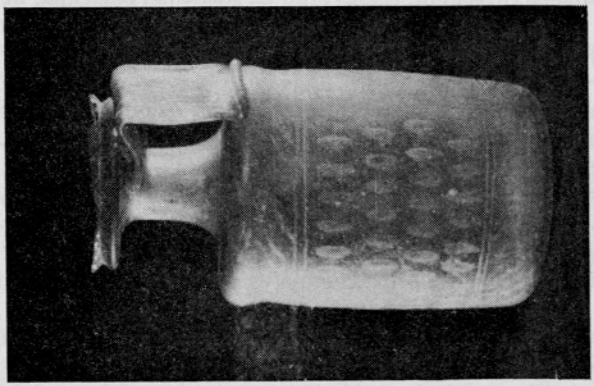

6

Tab. VII — Pl. VII

RADIONICE STAKLA U SIRMIJUMU

PETAR MILOŠEVIĆ

Muzej Srema, Sremska Mitrovica

Sistematska arheološka iskopavanja, započeta u leto 1957. godine, pružila su veoma bogatu materijalnu i dokumentarnu građu za proučavanje antičke kulture, ne samo jednog određenog velikog centra, i ne samo provincije *Pannoniae inferioris*, već i jednog daleko šireg prostora kasnoantičke rimske civilizacije, kao i kultura koje su je, u dodiru ili sukobu s njom, specifično nastavljale ili negirale.

Posle petnaest godina istraživanja spremne su za publikovanje prve sistematske studije iz topografije, arhitekture i urbanizma antičkog grada koji je istraživan na desetinama izdvojenih arheoloških lokaliteta i na jedanaest prostornih sektora na kojima je kopano više stotina sondi.

Posle tih fundamentalnih studija slede radovi iz pojedinih specijalizovanih arheoloških oblasti, sa korpusima natpisa, novca, fresaka, mozaika, keramike, metala, stakla i drugih izdvojenih grupa sirmijskih nalaza.

Za nas, na ovom mestu, veoma važnu grupu čini sirmijsko staklo, do kojeg se došlo sistematskim iskopavanjima. Ono je zastupljeno sa fondom od preko 2000 nalaza. Zastupljeno primercima od kraja I pa do završetka IV veka ovo staklo će pružiti korisnu dopunu već postojećim šemama i studijama. Međutim, pažljivi rad na staklenim nalazima, ne samo iz sirmijske nekropole, već i iz naselja sa precizno izmerenim, ocenjenim i datovanim slojevima pružiće novu dimenziju za proučavanje karakteristika stakla na jednom daleko širem regionu.

U ovom izlaganju, međutim, želimo da skrenemo pažnju na jednu veoma značajnu i zasad, koliko znamo, jedinstvenu pojavu na našem području: na postojanje staklarskih peći na teritoriji koju je zauzimao Sirmijum.

Peć broj 1 otkrivena je u jesen 1961. godine prilikom sondažnog istraživanja severnog gradskog dela Sirmijuma, na sektoru VIII, u sondi 206 (sl. 1, I).

Sektor VIII zahvata širi prostor između severnog i zapadnog bedema Sirmijuma. Arhitektonski nalazi, konstatovani u sondama, pripadaju najvećim delom sredini ili drugoj polovini IV veka.

Sonda 206, prvobitnih dimenzija 8 × 4 m, proširena je prema jugu za 6 × 5,50 m upravo zbog nalaza jedne peći koja je indicirala postojanje staklarske radionice (sl. 2).

U sondi 206 otkriveno je ukupno pet zidova, od kojih su prva tri paralelna, orijentisana sever—jug, dok su druga dva orijentisana istok—zapad. Zidovi II i IV svakako su za-

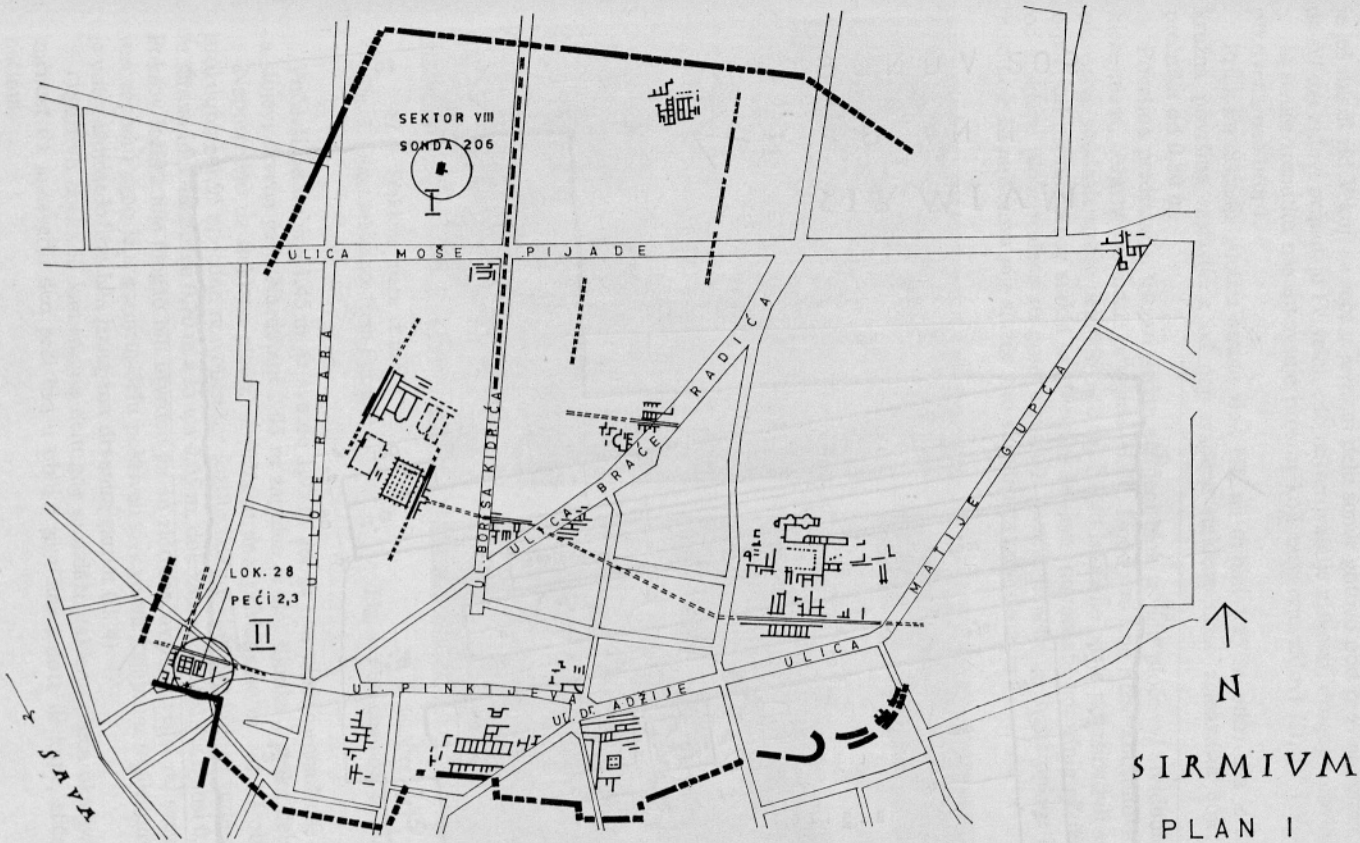

Sl. 1. Plan Sirmijuma — Fig. 1. City plan of Sirmium

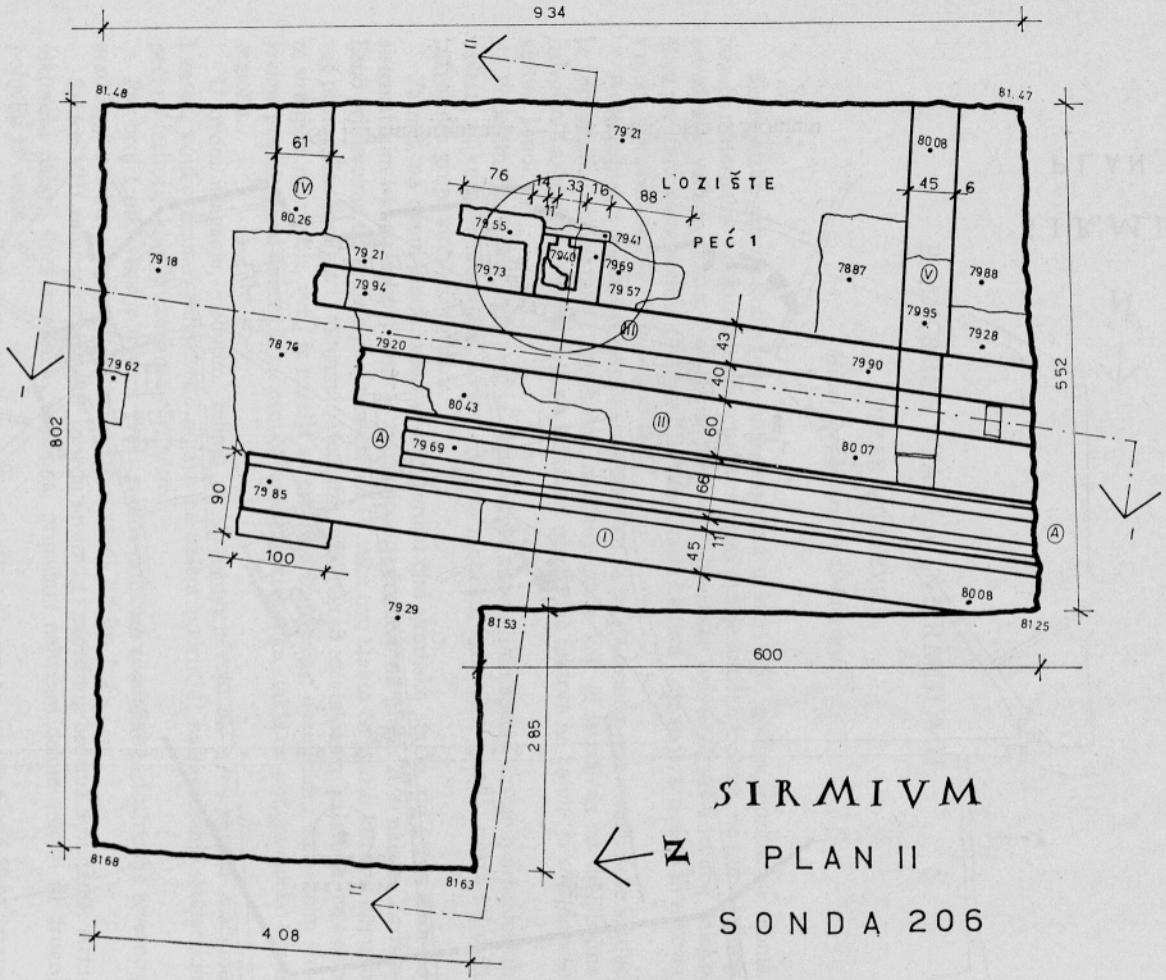

Sl. 2. Plan sonde broj 206 sa staklarskom peći — Fig. 2. Plan of test investigation 206

tvarali severozapadni ugao jedne prostorije. Zid III je mlađi od zidova I, II i IV, ali od njega je još mlađi zid V koji ga seče u južnom delu sonde gotovo pod pravim uglom. Treba reći da svi ovi zidovi pripadaju IV veku, i to najverovatnije njegovoj drugoj polovini.

U ovom trenutku nas interesuje prostor koji zatvaraju zidovi III, IV i V, u kojem je otkrivena peć broj 1.

Prilikom čišćenja istočne strane zida III, na dubini 1,95 m otkrivena je najpre polukružna površina sastavljena od neprerađene staklene mase zelenkaste boje, približnog prečnika od 0,80 m.

Površina predstavlja, ustvari, jedan stakleni blok u vidu ploče od stvrdnute tečne staklene mase, neravne i ispucale površine (sl. 3). Ispod staklene mase konstatovan je sloj od plavosive staklaste smese debljine 0,10 m. Nešto istočnije od te površine bili su razbacani otpaci od neprerađenog stakla sa izvesnim brojem fragmenata amorfnih oblika. Zapadno od staklene ploče nađene su grudve manjih i većih dimenzija sivkastoplave i zelenkaste boje koje su najverovatnije služile kao sirovina za izradu stakla.

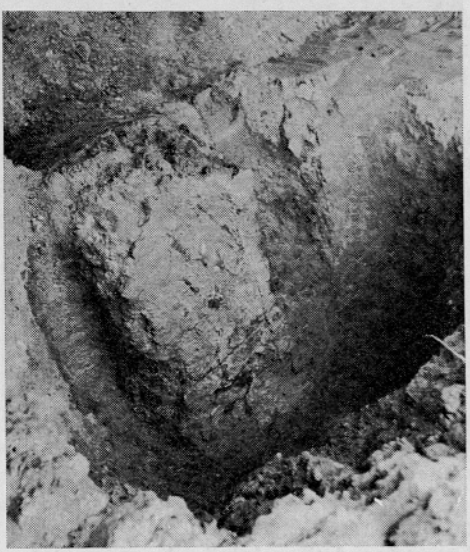

Sl. 3. Staklena masa iz peći 1
Fig. 3. Glass substance from Furnace 1

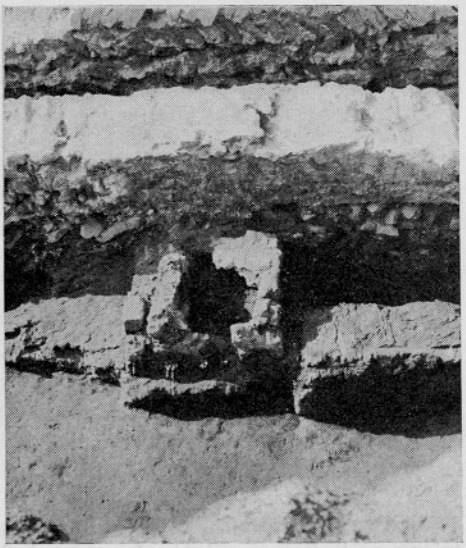

Sl. 4. Ložište peći 1
Fig. 4. Fuel chamber of Furnace 1

Počevši od dubine 1,45 m pa sve do 1,95 m gde je ova ploča pronađena, konstatovani su slojevi drvene gari. Na dubini 2,05 m zapažen je sloj šljunka i peska debljine 0,13 m.

Neposredno uz staklenu ploču, sa južne strane, prislonjeno uz zid III otkriveno je na istoj dubini (1,95 m) jedno pravougaono ložište zidano od opeka koje su vezane blatom. Duža strana ima dimenzije 0,70 m a kraća 0,65 m, dok zapremina ložišta iznosi 0,47 × 0,30 m. Pokrov ložišta nije mogao biti utvrđen jer su zidovi očuvani u visini od svega 0,27 m. Severozapadni ugao je u gornjem delu pokriven sivkastom i sjajnom topljenom masom, dok je unutrašnjost ložišta bila ispunjena drvenim garom (sl. 4).

Odsustvo opeka ili kamena na delu gde se nalazi staklena ploča ukazivalo bi na mogućnost da je severni deo peći bio u obliku zemljane kalote ili kupe, sličan lončarskim pećima.

Treba reći da je čitava peć bila prizidana, odnosno naslonjena na zid III s kojim nije mogla biti istovremeno građena.

Nalazi pokretnog arheološkog materijala u jednoj sondi veoma ograničenih dimenzija ne mogu, razumljivo, biti jedino odlučujući za preciznije datovanje. U ovoj sondi nađen je materijal od druge polovine III veka (novac Tetrika I) pa sa keramikom do kraja IV veka. Međutim, na ovom delu sirmijske teritorije, ne tako daleko od sonde 206, nalaženi su i predmeti koji se datuju u V i u prvu polovinu VI veka.

Gradnja ložišta sa fragmentovanom rimskom opekom i vezivanje opeka blatom, kao i verovatno zemljana kalota peći, ukazuju na vreme mlađe od IV veka, prema čemu bi najranije datovanje peći moglo da se veže za početak V veka a najkasnije za prvu polovinu VI veka.

Sl. 5. Peći 2 i 3
Fig. 5. Furnaces 2 and 3

Sl. 6. Staklarska peć 2
Fig. 6. Glass melting Furnace 2

Bez svestrane analize stakla iz Sirmijuma od I do kraja IV veka — jednog fundamentalnog posla koji je već otpočeo — neće biti moguće dati poslednji odgovor za tačno datovanje ove peći.

Godine 1962. otkrivene su na lokalitetu 28 još dve peći, koje su u suštini istovetne, a možda i istovremene sa peći na sektoru VIII.

Kompleks građevina na lokalitetu 28 pripada IV veku. Zgrade su poređane uz jednu široku ulicu sa porticima, koja vodi na zapadnu kapiju u neposrednoj blizini.

Peći su otkrivene istočno od zida XXV, u prostoriji 15 građevine V (sl. 1, II).

Obe peći su jako oštećene jer su nađene u sloju nagorele i paljene zemlje (sl. 5).

Peć broj 2

Sastoji se iz dva dela, od kojih južni ima dimenzije 1,15 × 0,40 m. Drugi deo je oštećen, ali je verovatno imao kvadratni oblik. Očuvan mu je samo južni i deo istočnog zida. Pod je popločan fragmentima opeka sivožućkaste boje. Na površini poda nalaze se debeli slojevi topljenog stakla zelenkaste boje, kao i na zidovima peći. Svuda okolo su tragovi paljenja i nagorele zemlje. Površina poda očuvana je u dimenzijama 90 × 80 sm (sl. 6).

Peć broj 3

Peć je pravougaonog oblika, dimenzija 1,22 × 0,95 m i ima očuvan jugozapadni i severni zid. Severni zid se pruža od severozapadnog ugla u dužini 0,55 m, gde se ravno završava. Verovatno se na tom mestu nalazio otvor peći. Opeke su različitih dimenzija, ali su uglavnom ugrađivane kao fragmenti. Vezane su blatom, a takođe je i čitava unutrašnja strana peći oblepljena blatom, tako da se uglovi završavaju ovalno, čak sa jasnim otiscima ljudskih prstiju.

Zid XXV

Obe peći prizidane su uz zid XXV, koji je pregradni zid u prostoriji XV. Donji redovi zidani su čvrsto od opeke, sa vezivnim materijalom od krečnog maltera. Međutim na toj konstrukciji je kasnije dograđen mlađi zid, očigledno istovremen sa pećima, koje ga dodiruju. Na jednom redu lomljenih opeka vezanih blatom izgrađen je zid od naboja. Međutim, na istočnoj strani zida, na samom zemljanom naboju nađena je fresko dekoracija: bela osnova sa vertikalnim i krivim crvenkastim linijama koje zid dele na polja. Na pojedinim mestima konstatovan je i dvostruki sloj fresaka.

Zid od naboja očuvan je samo u dužini od 3,30 m, dok je na ostaloj dužini zida očuvan samo red lomljenih opeka vezanih blatom.

Za datovanje peći i zida građenog od fragmenata opeka sa blatom kao građevinskim materijalom možemo jednostavno reći da su mlađi od IV veka i da se gornja granica datovanja može staviti u drugu polovinu VI veka, odnosno do trenutka pojave Avara na sremskoj teritoriji.

GLASS WORKSHOPS AT SIRMIUM

Summary

The fifteen years of archaeological excavations in Sirmium have already given significant information concerning various spheres of the life in the ancient town. The present paper calls the reader's attention to what is so far a unique example in our territory: to the existence of three glass melting furnaces within the town.

Furnace No 1 has been discovered in the north part of the town (Sector VIII) in a complex of several walls dated to be from the second half of the fourth century. The furnace had been built by the side of wall No III, which wall is older. At a depth of 1.95 m there is first a semi-circular surface of unrefined glass substance in the form of a plate. All around it waste glass particles or bigger pieces, all of irregular shapes, are to be found as well as lumps of raw materials for the production of glass. By the side of the glass plate a fuel-chamber has been discovered, it is made bricks cemented by some muddy substance. The fragments of the Roman bricks used, the cementing by means of mud, and probably also the earthen skull forming the upper part of the furnace indicate a time after the fourth century. This seems to be supported also by a number of various objects from the fifth and from the first half of the sixth century found nearby.

The other two glass melting furnaces, which are essentially identical and possibly also simultaneous with the first glass melting furnace, have been discovered in Locality No 28, also in an architectonical complex from the fourth century.

These two furnaces are built to the east of wall No XXV, on the premises 15 of the building No V. Both of them are considerably damaged, as they have been discovered in a layer of soil much affected by fire.

Furnace No 2 consists of two parts, one of which was probably of a square shape. The floor is covered by fragments of bricks, over which lie thick layers of melted glass.

Furnace No 3 is of a rectangular shape, and has only a partly preserved north and south-west wall. On the north wall was probably the opening.

The wall No XXV is in its lower part built of bricks cemented by lime mortar and represents the dividing wall of the premise 15 on the Roman locality. Later on, a younger wall was built upon this construction, apparently at the time of building the furnaces with which it is connected. It is built of cracked bricks, cemented by mud or firmly packed earth.

Concerning the date of the younger, simpler wall and the date of the glass melting furnaces one can simply say that they are from after the fourth century, and that the upper limit might be posited in the second half of the sixth century — or at the time when the Avars reached the territory of Sirmium.

ANTIČKO STAKLO S PODRUČJA BOSNE I HERCEGOVINE

VELJKO PAŠKVALIN

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

U izložbenim vitrinama i depoima Antičkog odsjeka Zemaljskog muzeja čuva se antičko staklo koje potječe s područja Bosne i Hercegovine kao i ono koje je dospjelo u Muzej iz drugih naših krajeva i stranih zemalja putem poklona ili na neki drugi način.

Koliko nam je poznato u regionalnim i zavičajnim muzejima Bosne i Hercegovine slabo je zastupljeno antičko staklo. Nekoliko staklenih posudica čuva se u Muzeju Franjevačkog samostana na Humcu.[1] To su balsamariji koji pripadaju kamenim cilindričnim urnama s pepelom pokojnika, a nađene su na području zapadne Hercegovine. Nekoliko staklenih posuda iz vremena rimske okupacije potječu iz Albanije i Male Azije,[2] dok najbrojniji nalazi antičkih posuda u Zemaljskom muzeju pripadaju teritoriji Bosne i Hercegovine.

Ovdje ćemo govoriti o nalazima antičkog stakla s područja Bosne i Hercegovine koje je dospjelo u Muzej putem ranijih i novijih arheoloških iskopavanja ili slučajnih nalaza. Dat ćemo još i one staklene posude koje potječu iz naših krajeva, a teritorijalno ne pripadaju Bosni i Hercegovini. Ovo je, čini se, potrebno učiniti radi izučavanja antičkog stakla na tlu Jugoslavije. U Zemaljskom muzeju nalazi se još dosta fragmenata staklenih posuda koji bi pripadali različitim tipovima. Međutim, u obzir će se uzeti samo oni koji ukazuju na sigurne oblike posuda, a ostali bi se dali onda, kad se bude objavljivala studija o antičkom staklu na tlu Bosne i Hercegovine.

Na taj način dobili bismo, uglavnom, pregled nalazišta rimskog stakla, njegovu rasprostranjenost na teritoriji koja je u rimsko doba, najvećim dijelom, pripadala unutrašnjim krajevima rimske provincije Dalmacije. Istovremeno, dobili bismo rasprostranjenost pojedinih tipova antičkih posuda. Zatim, njegova veća ili manja koncentracija mogla bi ukazati na urbana naselja koja bi, istovremeno, mogli biti neki ekonomsko-privredni centri. Nalazi antičkog stakla na području Bosne i Hercegovine mogu, dalje, ukazivati na magistralne puteve i pravce kojima je išla trgovina, u našim krajevima, u rimsko doba. Ovako iznesena slika nalazišta i tipova posuda antičkog stakla na području Bosne i Hercegovine bit će od velike koristi onima koji se u znanstvenom smislu budu bavili rimskom privredom i ekonomikom u našim krajevima sa aspekta antičkog stakla, a posebno na području Bosne i Hercegovine. Antičko staklo, kao privredna grana, na to bi, bez sumnje, mogla ukazivati. U tom smislu prilaže se i topografska karta nalazišta i tipova antičkog stakla na teritoriji Bosne i Hercegovine.

1. Nalazište: Mogorjelo[3] (inv. br. 3132/1). Posudica ima lijevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji sredinom staklenke prelazi u nešto širi oštećeni trbuh suzastog oblika, s manjim udubljenjem na dnu. Zelene boje, visine 13,6 cm, promjera 2,7 cm (tab. I, sl. 1).

2. Nalazište: Mogorjelo (inv. br. 3132/3). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji se negdje od sredine posudice proširuje u trbuh suzolikog oblika. Staklo zelene boje, visine 11,6, promjera 1,9 cm (tab. I, sl. 2).

3. Nalazište: Mogorjelo (inv. br. 3132/4). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi u trbuh s malim proširenjem u obliku suze, a na dnu malo udubljenje. Posudica je zelene boje, visine 10,9 cm, promjera 1,8 cm (tab. I, sl. 3).

4. Nalazište: Mogorjelo (inv. br. 3132/6). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi u suzoliki oblik, a na dnu manje udubljenje. Staklo je zelene boje. Visina posudice 10,3 cm, promjera 2,9 cm (tab. I, sl. 4).

5. Nalazište: Mogorjelo (inv. br. 3132/5). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji se, gotovo, u istom obliku produžuje u trbuh. Staklo bočice je zelene boje, visine 10,9 cm, promjera 1,7 cm (tab. I, sl. 5).

6. Nalazište: Ljubuški[4] (inv. br. 52). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji od prstenastog udubljenja prelazi u trbuh suzolikog oblika. Na dnu ima manje udubljenje da bi bočica stabilnije stajala. Balsamarij je zelene boje, visine 9,9 cm, promjera 2,9 cm (tab. I, sl. 6).

7. Nalazište: Čelebići (Livanjsko polje, inv. br. 2340). Balsamarij ima prstenasto zadebljali obod, ljevkasti otvor grla, nešto duži cilindrični vrat koji prelazi u kruškoliki oblik trbuha. Radi stabilnosti posudica na dnu ima udubljenje. Zelene je boje, visine 9,4 cm, promjera 2,9 cm (tab. I, sl. 7).

8. Nalazište: Gradac kod Posušja[5] (inv. br. 60). Posudica pripada tipu balsamarija. Ima oštećeni ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi u zvonoliki oblik trbuha, a ovaj u dno sa udubljenjem. Staklo posudice je zelene boje. Balsamarij je visine 6,5 cm, promjera 2,5 cm (tab. I, sl. 8).

9. Nalazište: Gradac kod Posušja (inv. br. 924). Balsamarij je istog oblika i veličine kao pod brojem 8. Sačuvan je samo zvonolik oblik trbuha. Balsamarij je zelene boje. Sačuvana veličina 3,3 cm, promjer 2,5 cm (tab. I, sl. 9).

10. Nalazište: Čapljina[6] (inv. br. 49). Balsamarij ima deformirani obod, te nema ljevkasti otvor grla i vrata. Posudica ima cilindrični vrat koji se prema trbuhu postepeno širi i formira kruškoliki oblik tijela s nešto ravnim dnom i udubljenjem u sredini. Staklo posudice je zelene boje. Balsamarij je visok 8,7 cm, a promjera 4,3 cm (tab. II, sl. 1).

11. Nalazište: Mošćanica kod Sarajeva[7] (inv. br. 98). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, kratki cilindrični vrat koji prelazi u trbuh, u obliku kruške. Na dnu ima manje udubljenje radi stabilnosti. Balsamarij je plave boje, visine 4,6 cm, promjera trbuha 2,5 cm (tab. II, sl. 2).

12. Nalazište: Ljubuški[8] (inv. br. 51). Balsamarij ima oštećen, vjerojatno, ljevkasti otvor grla i dio vrata koji prelazi u trbuh oblika jabuke. Na dnu udubljenje radi stabilnosti. Balsamarij ima sivu boju stakla. Visina bočice 5,2 cm, promjera 5,1 cm (tab. II, sl. 3).

13. Nalazište: Bos. Kostajnica[9] (inv. br. 1189). Balsamarij ima zaobljeni ravni obod, te nema ljevkasti otvor grla. Zatim, sastoji se od visokog cilindričnog vrata koji prelazi u pljosnato dno i trbuh u obliku sača. Zelene je boje, visine 16,9 cm, promjera 11,3 cm (tab. II, sl. 4).

14. Nalazište: Bugojno[10] (inv. br. 1068). Balsamariju nedostaje otvor grla i manji dio cilindričnog vrata. Visok cilindrični vrat prelazi u pljosnato dno sa udubljenjem i u trbuh u obliku sača. Posudica je sive boje, sačuvanih dimenzija 13 cm, promjera 9,2 cm (tab. II, sl. 5).

15. Nalazište: Stup kod Sarajeva[11] (inv. br. 1023). Balsamariju nedostaje otvor grla i manji dio cilindričnog vrata koji prelazi u pljosnato dno slično saću, a na dnu udubljenje. Staklenka je sive boje, visoka 15,4 cm, promjera 8,6 cm (tab. III, sl. 1).

16. Nalazište: Stup kod Sarajeva[12] (inv. br. 1022). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, nizak cilindrični vrat koji neposredno prelazi u široko pljosnato stopalo sa ovalnim udubljenjem na dnu. Staklenka ima oblik sviječnjaka. Zelene je boje, visine 6,7 cm, promjera 7,1 cm (tab. III, sl. 2).

17. Nepoznato nalazište[13] (inv. br. 921). Balsamarij ima malo oštećen lijevkasti otvor grla, visoki cilindrični vrat koji pri kraju formira kruškoliki oblik trbuha sa udubljenjem na dnu radi stabilnosti. Posudica je zelene boje, visine 11,3 cm, promjera 3,4 cm (tab. III, sl. 3).

18. Nepoznato nalazište[14] (inv. br. 54). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji pri kraju prelazi u zvonoliki oblik trbuha. Staklenka je zelene boje, visine 7,9 cm, promjera 2,5 cm (tab. III, sl. 4).

19. Nepoznato nalazište (inv. br. 56). Balsamarij ima nešto nepravilnije izražen ljevkasti oblik grla nego ovdje spomenuti. Posudica ima kratki cilindrični vrat koji prelazi u suzoliki trbuh, na dnu s udubljenjem radi stabilnosti. Staklenka je zelene boje, visine 7,1 cm, promjera 2,4 cm (tab. III, sl. 5).

20. Nepoznato nalazište (inv. br. 59). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji se odvaja u suzoliki oblik trbuha prstenastim udubljenjem. Staklenka je zelene boje, visine 7,1 cm, promjera 1,6 cm (tab. III, sl. 6).

21. Nepoznato nalazište (inv. br. 55). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla koji prelazi u cilindrični vrat, a ovaj u trbuh u obliku kruške sa udubljenjem na dnu posudice. Staklenka je zelene boje, visine 7,5 cm, promjera 2,6 cm (tab. IV, sl. 1).

22. Nepoznato nalazište (inv. br. 57). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji postepeno prelazi u kruškoliki oblik trbuha koji na dnu ima udubljenje radi stabilnosti. Staklenka je zelene boje, visine 6,7 cm, promjera 3,5 cm (tab. IV, sl. 2).

23. Nepoznato nalazište (inv. br. 922). Staklenka ima ljevkasti otvor grla, prstenasto zadebljanje oboda, visoki cilindrični vrat koji prelazi u prizmatični oblik trbuha. Posudica na stjenkama trbuha ima, kao ukras, vertikalno udubljenje u obliku elipse. Balsamarij je sive boje, visine 15,6 cm, promjera 3,7 cm (tab. IV, sl. 3).

24. Nalazište: Mostar[15] (inv. br. 48). Staklenka ima više oblik zdjelice nego čaše, a pripada kamenoj urni. Zdjelica prema vani ima nešto izvijen i zadebljao obod koji se, opet, prema unutra nešto spušta koso, da bi otvor prešao vani, formirajući niski vrat koji neposredno prelazi u trbuh, na kojem je majstor stakla izveo ukrasna vertikalna jajolika udubljenja. Posuda je pri dnu najširа, odakle prelazi koso u dno, praveći stopalo na kojem stoji. Zdjelica je zelene boje, visine 7 cm, promjera 8 cm (tab. IV, sl. 4).

25. Nalazište: Mogorjelo? (inv. br. 3465). Staklenka ima više karakter vaze nego posudice određenog tipa. Sastoji se od ljevkastog otvora grla i niskog vrata koji prelazi u jajolik oblik trbuha, a ovaj u dno s prstenastom nožicom. Vaza je zelenkaste boje, ali zbog kamenca na stijenama dobiva sivu boju. Staklenka je visine 19 cm, promjera u otvoru grla 6,5 cm, u trbuhu 5,7 cm, a promjera prstenaste nožice 4,3 cm. Posudicu sačinjavaju sljepljeni fragmenti, a nešto je malo oštećena na ljevkastom otvoru grla (tab. V, sl. 1).

26. Nalazište: Ljubomirsko polje (inv. br. 53). Staklenka ima mali ljevkasti otvor grla, visoki tordirani vrat koji se pri kraju razvija u trbuh oblika jabuke, a ovaj u dno sa stopalom radi stabilnosti. Staklo je zelene boje, visine 23 cm, promjera 9,4 cm, a stopalo visine 2 cm (tab. V, sl. 2).

27. Nalazište: Stolac[16] (inv. br. 61). Staklenka, posudica ima oblik amfore. Ima ljevkasti otvor grla, kratak cilindrični vrat sa dvije odlomljene ručke, odakle prelazi u nešto širi cilindrični trbuh koji zaobljeno prelazi u dno s malim udubljenjem. Amforica je visine 14,3 cm, promjera 3,4 cm. Sive je boje s naslagama kamenca (tab. V, sl. 3).

28. Nalazište: Područje Japre (inv. br. 6332). Posuda je izvedena u obliku ljudskog lika i predstavlja glavu žene. Mnogo je oštećena, ali nam se ipak sačuvao cijeli oblik staklenke. Sastoji se od oštećenog ljevkastog grla koji, reklo bi se, neposredno prelazi u trbuh staklene vaze koji je, u stvari, umjetnički izveden lik mlade žene s gustom valovitom kosom. Zatim, prelazi u vrat koji vjerojatno predstavlja i dno staklene vaze. Staklenka ima sačuvanu visinu 16,1 cm, a promjera 7,5 cm. Staklo je bijele prozirne boje (tab. V, sl. 4).

29. Nalazište: Jajce[17] (inv. br. 3171). Staklenka ima ljevkasti otvor grla i prstenasti obod, kratki cilindrični vrat koji prelazi u trbuh sa slabo naglašenim prizmatičnim oblikom. Trbuh posudice poprima grozdoliku formu na kojem je majstor stakla jedva primjetno izveo ljudski lik. Bočica je sivo-zelene boje, visine 7,5 cm, promjera 4,8 cm (tab. VI, sl. 1).

30. Nalazište: Jajce[18] (inv. br. 3170). Posudica ima prstenast obod, ljevkasti otvor grla koji prelazi u kratak cilindrični vrat, a ovaj opet u trbuh sa sisaljkom koji liči na oblik ptičje glave. Staklenka je visine 10 cm, promjera 5,5 cm a sisaljka je dugačka 1,5 cm. Bočica je sivozelene boje (tab. VI, sl. 2).

31. Nalazište: Gradina (rimska Domavia, inv. br. 3120). Stakleni vrč je oštećen i rekonstruiran od nekoliko fragmenata. Posuda ima ljevkasti otvor grla i dupli prstenasti obod, koji prelazi u niski cilindrični vrat sa ostacima ručke, a ovaj, opet, u trbuh posude jajolikog oblika s ravnim dnom i u sredini veće udubljenje radi stabilnosti. Stakleni vrč je zelene boje, visine 15,5 cm, promjera 9,5 cm (tab. VI, sl. 3).

32. Nalazište: Stolac (inv. br. 41). Stakleni vrč je na trbuhu nešto oštećen. Vrč ima ljevkasti otvor grla, kratki cilindrični vrat koji prelazi u jajolik oblik trbuha. Pri dnu pravi prstenasto zadebljanje koje, u stvari, predstavlja samo dno koje mu daje stabilnost. Posudica sa ručkom je sivozelene boje, visine 24 cm, promjera 11 cm (tab. VII, sl. 1).

33. Nalazište: Donje Vrtoče[19] (inv. br. 44). Stakleni vrč na prelazu u trbuh ima malo oštećenje. Ima ljevkasti otvor grla i prstenasti obod, kraći cilindrični vrat koji prelazi u trbuh četvrtastog oblika i koji je ukrašen koso paralelnim rebrima ili kanelirama. Na dnu vrč ima koncentrično udubljenje radi stabilnosti. Staklenka je zelene boje, visine 24 cm, promjera 8,8 cm (tab. VII, sl. 2).

34. Nalazište: Donje Vrtoče (inv. br. 45). Vrč je jako oštećen, ali se ipak sačuvala njegova forma. Posuda u obliku vrča ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi, opet, u trbuh cilindričnog oblika, ravna dna sa udubljenjem u sredini. Vrč je sivozelene boje, sačuvane visine 20 cm, promjera 8,5 cm (tab. VII, sl. 3).

35. Nalazište: Stolac[20] (inv. br. 43). Staklena posuda ima više oblik zdjelice nego čaše. Ima zadebljali prstenasti ravni obod grla, koji je malo oštećen, blago prelazi u trbuh, praveći zaobljenje pri dnu, koje, opet, prelazi u prstenastu stopu dna. Zdjelica je zelene boje, visine 6,3 cm, promjera 12,1 cm (tab. VIII, sl. 1).

36. Nalazište: Stolac[21] (inv. br. 62). Čaša se sastoji od slijepljenih fragmenata. Staklenka je sive boje, visine 12 cm, promjera na obodu 7,8 cm. Čaša se od oboda prema dnu postepeno sužava. Na dnu ima manje udubljenje za stabilnost (tab. VIII, sl. 2).

37. Nalazište: Stolac[22] (inv. br. 42). Staklena posuda čini se da više liči na zdjelicu nego na posudu u obliku čaše. Staklenka ima malo zadebljanje oboda. Od oboda se prema dnu blago sužava praveći slabo naglašen trbuh, koji ide u zaobljeno dno na kojem je koncentrično udubljenje radi stabilnosti posude. Staklenka je s nekoliko pojaseva ukrašena. Njezinom sredinom idu ukrasi romba i trokuta između njih, a unutar svakog romba u horizontalnom položaju izvedeni su brušenjem udubljenja u obliku elipse. Isti ukrasni elementi, samo u kosom položaju, nalaze se u trokutima između rombova. Elipsastih listova u vertikalnom položaju ima i u pojasu pri dnu posudice, a ponavlja se i na samom njezinom dnu, praveći geometrijski oblik šesterokuta. Staklena posuda je zelene boje, visine 12,1 cm, promjera 12,5 cm, a na otvoru 15,5 cm (tab. VIII, sl. 3).

38. Nalazište: Turbe[23] (inv. br. 47). Ova posuda ima više oblik čaše, a ne zdjele. Staklenka ima nešto zadebljali obod od kojeg se prema dolje prelazi u trbuh na kojem su od sredine prema dnu, čini se, više kao ukras, u tri reda izvedena ispupćenja slična bradavicama. Posudica je sivozelene boje, visine 6,7 cm, promjera 5,6 cm (tab. VIII, sl. 4).

39 Nalazište: Donje Vrtoče[24] (inv. br. 46). Staklenka ima nešto zadebljali obod koji prema vani blago prelazi u gotovo nezapaženi vrat, a ovaj u trbuh oblika zdjelice. Na dnu ima jedva primjetno udubljenje koje staklenku čini stabilnijom. Zdjelica ima zelenu boju stakla, visine 6,7 cm, promjera 9,5 cm (tab. VIII, sl. 5).

STAKLENE POSUDE IZ NAŠIH KRAJEVA, KOJE NE PRIPADAJU TERITORIJI BOSNE I HERCEGOVINE

40. Nalazište: Titograd[25] (inv. br. 706). Staklena urna. Posuda ima ljevkasti otvor grla, prstenasti obod, niski vrat koji prelazi u loptasti trbuh, a ovaj u dno koje ima u sredini udubljenje radi stabilnosti. Staklena urna je zelene boje, visine 16,5 cm, otvor grla 13,3 cm, sam otvor 7 cm, obod debljine 0,6 cm, a promjer 16,9 cm. Još danas se u urni nalaze incinerirane kosti pokojnika s jednim bronzanim novčićem čiji se identitet zbog prevelike oštećenosti ne može odrediti (tab. IX, sl. 1).

41. Nalazište: Vid[26] (*Narona*, inv. br. 476). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji pri kraju prelazi u zvonolik trbuh, a ovaj u dno sa udubljenjem u sredini radi stabilnosti. Posudica je zelene boje, visina 12 cm, promjera 3,9 cm (tab. IX, sl. 2).

42. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 833). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi u zvonolik oblik trbuha i pljosnato dno. Staklenka je zelene boje, visine 7,3 cm, promjera 2,7 cm (tab. IX, sl. 3).

43. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 788). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji od prstenastog udubljenja prelazi u zvonolik oblik trbuha posudice s pljosnatim dnom. Staklenka je zelene boje, visine 9,1 cm, promjera 2,8 cm (tab. IX, sl. 4).

44. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 483). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, kratak cilindrični vrat, koji prstenastim udubljenjem prelazi u trbuh duguljastog oblika. Posudica je zelene boje, visine 9,8 cm, promjera 2 cm (tab. IX, sl. 5).

45. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 484). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, kratak cilindrični vrat koji od prstenastog udubljenja prelazi u suzoliki oblik trbuha. Zelene je boje, visine 9,1 cm, promjera 2,2 cm (tab. IX, sl. 6).

46. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 482). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, kratki cilindrični vrat koji od prstenastog udubljenja prelazi u trbuh formirajući oblik suze. Staklenka je zelene boje, visine 10,5 cm, promjera 2,1 cm (tab. X, sl. 1).

47. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 485). Balsamarij ima malo oštećeno grlo. Staklenka je ljevkastog otvora grla, koji prelazi u suzoliki oblik trbuha. Staklenka je zelene boje, visine 6,1 cm, promjera 2 cm (tab. X, sl. 2).

48. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 478). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi u trbuh oblika jabuke, a na dnu ima udubljenje radi stabilnosti. Zelene je boje, visine 7,3 cm, promjera 2,8 cm (tab. X, sl. 3).

49. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 477). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, kratki cilindrični vrat koji prelazi u trbuh posude oblika kruške, na dnu sa malim udubljenjem. Staklenka je zelene boje, visine 6,7 cm, promjera 3 cm (tab. X, sl. 4).

50. Nalazište: Solin (*Salona*, inv. br. 790). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, nizak cilindrični vrat koji prelazi u trbuh oblika jabuke, na dnu s manjim udubljenjem radi stabilnosti posudice. Staklenka je plave boje, visine 4,5 cm, promjera 3,3 cm (tab. X, sl. 5).

51. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 475). Mali vrč. Staklenka ima ljevkasti otvor grla prstenastog zadebljanja koji ide koso van, prelazi u cilindrični vrat, a ovaj u trbuh oblika lopte ili jabuke koji pri kraju pravi prstenasto zadebljanje kao dno za bolju stabilnost malog vrča. Ručka je oštećena, te ima samo njene ostatke. Ručka je na dijelu trbuha imala kanelure koje liče na životinjsku šapu-nogu. Posuda je plave boje, visine 11 cm, promjera 7,8 cm (tab. XI, sl. 1).

52. Nalazište: Samobor kod Zagreba (inv. br. 651). Posuda ima više oblik zdjelice nego čaše. Obod zdjelice više ide prema vani, pa unutra, praveći na taj način trbuh posudice u obliku jabuke. Na dnu staklenka ima udubljenje radi stabilnosti. Posudica je zelene boje, visine 6,9 cm, promjera 8,6 cm (tab. XI, sl. 2).

53. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 486). Staklenka ima oblik male zdjelice ili tanjura. Bijele je boje staklo, visine 1,8 cm, promjera 6 cm (tab. XI, sl. 3).

Tipovi balsamarija

Ovako izneseni balsamariji pokazuju da je na području Bosne i Hercegovine, u antičko doba, postojalo nekoliko tipova ove vrsti staklenih bočica. One, u najvećem broju, predstavljaju inventar nalaza kamenih i staklenih urna koje su služile za pepeo spaljenih pokojnika. Zato i pojedinačne nalaze ovih staklenki, istovremeno, smatramo i identificiramo ih s grobom spaljenog pokojnika. Naši balsamariji se predstavljaju u različitim oblicima i veličinama. Posebno se ističe tip balsamarija (tab. I, sl. 1—5) koji ima ljevkasti otvor grla, cilindrični kraći ili duži vrat i trbuh u obliku suze. Ovaj tip balsamarija nešto je brojnije zastupljen u nalazištu Mogorjelo kod Čapljine. Inventarski podaci ne govore ništa o arheološkim okolnostima njihova nalaza. Međutim, na temelju analogija, može se pretpostaviti da ovaj tip staklenki odnosno ove posudice potječu iz kamenih ili staklenih urna za čuvanje pepela pokojnika.[27] Također se ističe tip balsamarija (tab I, sl. 6—9) koji posjeduje iste elemente kao i gore spomenuti osim oblika trbuha. Naime, ovi tipovi balsamarija posjeduju ljevkasti otvor grla i cilindrični vrat kao i prethodni, samo se razlikuju oblikom trbuha, jer imaju izražene trbuhe u obliku zvončića, kruške i jabuke (tab. II, sl. 1—3). Čini se da je balsamarij iz Čapljine[28] (tab. II, sl. 1) na osnovi arheoloških nalaza, po svoj prilici, pripadao grobu sa spaljenim pokojnikom, a ne zidanim grobnicama sa skeletima pokojnika iz kasnoantičkog doba. To se isto može odnositi i na balsamarij iz Mošćanice kod Sarajeva koja se našla prilikom izgradnje vodovoda (tab. II, sl. 2). Balsamariji tab. I, sl. 6 i tab. II, sl. 3 koji potječu iz Ljubuškog, također pripadaju grobu i to sa spaljenim pokojnikom.[29] Ovi tipovi balsamarija mogu se posve sigurno i datirati, jer su nađeni zajedno sa već dobro poznatim ranorimskim tipom fibule »aucissa« koja se općenito datira u I vijek n. e.[30] Međutim, u krajevima Dalmacije, ovaj tip fibule susreće se u grobovima s novcima rimskih vladara od Augusta do Hadrijana, što bi značilo da je bio u upotrebi više od jednog stoljeća.[31] Ovo zapažanje moglo bi se odnositi i na krajeve Hercegovine u rimsko doba, pa bi i datiranje naših tipova balsamarija iz Ljubuškog zajedno sa grobom moglo biti pomjereno do kraja polovice II st. n. e. Isto tako, tip balsamarija koji ima zaobljeni i ravni obod, visoki cilindrični vrat koji prelazi u pljosnato dno i trbuh u oblika saća dobro je poznat u Rimskom carstvu.[32] Ovom tipu balsamarija pripadaju staklenke iz Bos. Kostanjice, Bugojna i Stupa kod Sarajeva. Balsamarij iz Bos. Kostajnice, na osnovi inventarskih podataka, pripada grobu nepoznatog tipa (inv. br. 1189, tab. II, sl. 4). Međutim,

balsamariji istog tipa iz Bugojna (tab. II, sl. 5) i Stupa (tab. III, sl. 1), na osnovu arheoloških nalaza, pripadaju grobu pokojnika sa spaljenim tijelom. Staklenka iz Bugojna, po svoj prilici, pripadala je kao nalaz kamenoj urni[33] dok je posudica iz Stupa pripadala grobu sa incineracijom, ali ne i kamenoj ili staklenoj urni.[34] Nalaze balsamarija istog tipa datira spaljeni grob pokojnika iz Stupa kod Sarajeva. Uz grobni inventar našla se i bronzana fibula u obliku »sidra« ili »Ankerfibel« koja je u upotrebi u rimskim provincijama od II—III vijeka n. e.[35] Stoga bi i ovaj tip balsamarija vremenski išao ili bio u kultnoj upotrebi do sredine III stoljeća n. e. Prema tome, bronzana fibula u obliku »sidra« istovremeno datira i sve ostale nalaze iz groba. Među opisanim tipovima balsamarija ističe se jedan veoma rijedak tip staklenke također iz Stupa kod Sarajeva (tab. III, sl. 2) i pripada spomenutom grobu sa spaljenim pokojnikom.[36] Balsamarij je jedinstven po svom obliku, jer sliči na stalak koji oponaša svijećnjak i nema odgovarajućih analogija među tipovima balsamarija i ostalih staklenih posudica. Pošto pripada već spomenutom grobu zajedno sa balsamarijem, znači da su i istovremeni, a datira ih navedeni tip bronzane fibule u obliku »sidra«. Arheološki podaci kakvi su nam sačuvani u inventaru ne mogu datirati balsamarija iz Mogorjela. Međutim, oni bi se mogli samo okvirno datirati i to, na temelju dobro poznate činjenice, da se spomenuti tipovi balsamarija, u najvećem broju, susreću u kamenim ili staklenim urnama koje predstavljaju grobnicu spaljenog pokojnika. To znači da se u krajevima Bosne i Hercegovine navedeni tipovi balsamarija za koje nemamo sigurnih arheoloških podataka mogu okvirno datirati od I st. n. e. do prve polovine III st. n. e. Ova konstatacija odnosi se i na balsamarija iz Gradca kod Posušja, premda nam je poznato da pripadaju grobu (vjerojatno urni), ali se ne zna kojem tipu kao ni ostale okolnosti nalaza.[37]

Tipovi balsamarija nepoznate provenijencije sa područja Bosne i Hercegovine

Najprije moramo konstatirati da se, u tipološkom pogledu, ovi balsamariji, ni po čemu, ne odvajaju od spomenutih tipova balsamarija poznate provenijencije s područja Bosne i Hercegovine. U tome smislu, imali bismo jedan balsamarij (tab. IV, sl. 3) koji bi se mogao, s obzirom na izradu ukrasa, kvalitete stakla i oblika, odvojiti od svih ostalih balsamarija, jer, čini se, predstavlja manje poznati tip balsamarija na teritoriju Bosne i Hercegovine u antičko doba. Stoga, balsamarija nepoznate provenijencije s velikom sigurnošću mogli bismo pripisati području Bosne i Hercegovine ili tačnije području Hercegovine, odakle imamo najviše poznatih i sličnih tipova balsamarija. Međutim, što se tiče datiranja staklenih balsamarija nepoznate provenijencije može se isto to reći, što smo kazali i za balsamarija poznatih nalazišta na području Bosne i Hercegovine, a to je da vremenski mogu ići od I do prve polovine III st. n. e., kad incineraciju kao način pokapanja zamjenjuje inhumacija.

Apostrofirana staklena posudica kao balsamarij (tab. IV, sl. 3), čini se, da pripada istom vremenskom razdoblju kao i spomenute staklenke balsamarija, jer s obzirom na tip, vrlo bliske analogije nalazimo na području Panonije u Intercisi. Ovi se tipovi balsamarija u Intercisi javljaju i u drugoj polovini III st. n. e.[38] Na osnovu ove analogije našu bi posudicu nepoznate provenijencije datirali s pojavom posudice u Intercisi od II—III st. n. e., premda se ovaj oblik balsamarija kako je zapaženo u Intercisi javlja u drugoj polovini III st. n. e. što bi se moglo odnositi i na našu posudicu istog tipa.

Tipovi staklenih posuda u obliku vaza

Staklene posude sa tab. V, sl. 1, 2—4 mogli bi nazvati vazama, jer one, u neku ruku, predstavljaju posude izuzetne kvalitete u poznavanju obrade stakla. Nažalost, ni za jednu nemamo pobližih i detaljnih okolnosti nalaza koje bi nam pomogle da ove, u tehničkom

pogledu, vrlo dobro izvedene staklenke, možemo sigurno ili barem okvirno datirati. Za staklenu vazu tab. V, sl. 1 znamo samo to da najvjerojatnije pripada nalazištu Mogorjelo kod Čapljine, jer se našla među arheološkim predmetima iz Mogorjela.

Izgleda da je manje poznati oblik, pa ga u tom pogledu, čini i zanimljivijim. Sličnih staklenki, pa ni tipova, ne donosi ni Kisa.[39] Ipak, u ovom trenutku, bez obzira, na nedostatak analogija, staklena vaza iz Mogorjela s ljevkastim otvorom grla, jajolikom formom trbuha i stopalom, pokazuje da ima sve kvalitete antičke staklene posude, te joj se, ni u kojem slučaju, ne bi mogao pripisati srednjovjekovni karakter.

Isto tako, čini se da ni forma staklene posude tab. V, sl. 2 nije mnogo poznat u provincijama rimskog carstva. A. Kisa donosi grupnu sliku posuda iz Rima i Napolia među kojima i vrlo sličnu našoj posudi iz Ljubomirskog polja.[40] I ona, sudeći po svemu, nosi karakter antičke posude. U to nas uvjeravaju i skromni inventarski podaci koji govore da potječe iz groba (na žalost ne govore o kakvom se grobu radi). Grob se našao u blizini lokaliteta »Gradine« ispod kojeg se, vrlo vjerojatno, nalazio i rimski lokalitet odakle bi onda posuda vodila porijeklo. Prema tome, i jedna i druga staklena vaza ostale bi nedatirane zbog slabo poznatih arheoloških okolnosti nalaza.

Staklena posudica u obliku amfore
(amphoriskoi)

Posudica nije velika, pa bi se mogla ubrojiti među balsamarije (tab. V, sl. 3). Potječe iz kasnoantičke grobnice II koja bi pripadala, navodno, po ocjeni Ć. Truhelke, mauzoleju iz Stoca.[41] Ovaj tip staklenki također je poznat u provincijama rimskog Carstva. Nalazimo ga u kasnoantičkoj nekropoli u Sagvar-u, a datira u sredinu IV st. n. e.[42] Iz istog vremena slične oblike staklenki također susrećemo u Intercisi.[43] Stoga bi, s obzirom na analogni tip staklenih posuda iz Sagvar-a i Intercise, naša posudica također datirala u isto vrijeme. Ovakvu dataciju potvrđuju i stakleni nalazi vrča i čaše koji potječu iz kasnoantičke grobnice koja bi pripadala periodu IV vijeka n. e. Naime, arheološka situacija nalaza zidanih grobnica unutar mauzoleja drugim arheološkim predmetima iz kasnoantičkog doba rasvjetljavaju vremensku pripadnost posudice u obliku amfore.[44]

Staklene posude s mitološkim likom meduze na trbuhu

Vrlo lijepa staklena posuda (tab. V, sl. 4) mogla bi se pripisati tipu vaza, a predstavlja vrlo visoko dostignuće staklarskog zanata koje prelazi u staklarsku umjetnost. Na žalost ni za ovu staklenu posudu nemamo pobližih okolnosti nalaza koji bi je mogli datirati. O njoj samo znamo da potječe iz antičkog rudarskog regiona Japre. To ćemo pokušati, učiniti na osnovu analogija, kojih relativno imamo dosta za naš tip posude. U prvom redu na trbuhu naše staklenke izveden je, po svoj prilici, mitološki lik Meduze. Lik Meduze pojavljuje se često u antičkoj umjetnosti, pa se predstavlja i na staklenim posudama mnogo raširenim po provincijama rimskog carstva. Ovaj tip posuda obično se datira od II—III st. n. e., pa ga u to doba stavlja i A. Kisa.[45]

Staklenu posudicu s mitološkim likom Meduze imamo iz Jajca (tab. VI, sl. 1), a našla se u zidanom kasnoantičkom grobu IV vijeka n. e.[46] Zapaža se da bolju izradu ovih posudica, kao što je staklenka iz Japre, neki autori datiraju već od II vijeka n. e.[47] Tako se posudica istog tipa s likom Meduze iz Carnuntum-a datira od II—III vijeka n. e.[48] Također, iz istog vremena datiraju staklenke s likovnom predstavom Meduze iz muzeja u Kölnu.[49] Na osnovu iznesenog vidimo da bi se, u analognom pogledu, naša staklenka s mitološkim likom Meduze, trebala datirati od II—III vijeka n. e. Međutim, posudicu iz Jajca sasvim sigurno datiraju u IV vijek n. e. tip kasnoantičke grobnice i arheološki nalazi iz te grobnice kao što

je kasnoantička fibula s lukovim glavicama koja se općenito datira u IV vijek n. e.[50] Sa ovim u vezi potrebno je istaknuti zapažanje zašto se staklena posudica istog tipa s likovnom predstavom Meduze iz Jajca datira u IV vijek n. e. a ne potječe iz II do III vijeka n. e. kao spomenute posudice istog tipa iz Carnuntuma i muzeja iz Kölna. Već smo na početku spomenuli da bolja izrada ovih posudica datira ranije. Međutim, posudice istog tipa i predstave s likom Meduze koje datiraju u IV vijek n. e., u pogledu izrade, pokazuju slab majstorski kvalitet. To se očituje u tome, što se kovrčasta kosa kod Meduza prikazuje kao nepravilne bobice, a lik se Meduze jedva zapaža, pa posudica više liči na grozd nego na staklenku s likom Meduze. To, međutim, nije slučaj za iste staklenke s predstavom lika Meduze koje datiraju od II—III vijeka n. e., jer se kod njih zapaža bolji kvalitet izrade stakla, a s time se očituje i vrsnost majstora staklarskog zanata koji dostižu do umjetničke vrijednosti. S druge strane, to nam govori, da staklarstvo kao primijenjena umjetnost pomalo slabi u kasnoantičko doba, što nije vezano samo za naše krajeve, u antičko doba, nego čini se, da je to opća karakteristika toga doba, pa i antičkog staklarstva.

Posudica sa sisaljkom

Posudica sa sisaljkom (tab. VI, sl. 2) potječe iz kasnoantičkog groba iz Jajca kao i posudica s likovnom mitološkom predstavom Meduze.[51] Ovaj tip posudice nije usamljen. Slične posudice nalazimo u nekropoli u Stenjevcu[52] i na području Slovenije iz dolenjskih grobova. Ove staklenke više liče na ptičje glave i nemaju tako pravilno izvedeno tijelo u obliku jabuke. Ove posudice datiraju iz II vijeka n. e.[53] Međutim, zanimljivo je spomenuti da se analogna posudica iz Intercise datira novcem cara Aleksandra Severa u III vijek n. e.[54] Našu posudicu iz Jajca kulturno historijske okolnosti nalaza, opet, datiraju u IV vijek n. e., jer je nađena zajedno sa kasnoantičkom kopčom s lukovim glavicama iz IV vijeka n. e. Sve skupa se našlo u kasnoantičkom zidanom grobu koji u tipološkom pogledu također ide u vrijeme IV vijeka n. e.[55] Iz svega ovog slijedi zapažanje da se tip staklenke sa sisaljkom javlja već od II vijeka n. e., a kontinuirano se nastavlja i kroz III vijek, da bi se našao još u upotrebi i u IV vijeku kao i tipovi staklenki s mitološkom likovnom predstavom Meduze.

Stakleni vrčevi

Na temelju kratkih opisa staklenih posuda tipa vrča (tab. VI, sl. 3, tab. VII, sl. 1—3) zapazili smo da na području Bosne i Hercegovine postoje tri varijante staklenki ovog tipa. To su staklene posude u obliku vrča s jajolikim, cilindričnim i četvrtastim oblikom trbuha:

a) Stakleni vrč s jajolikom formom trbuha iz Stoca (rimski *Diluntum*) potječe iz zidane kasnoantičke grobnice koja je bila konstruirana od četiri obrađene kamene ploče od lapora, a nalazila se unutar jedne veće građevine koju je Ć. Truhelka nazvao mauzolejom.[56]

Stakleni vrčevi s jajolikom formom tijela poznati su u provincijama rimskog carstva, već od sredine II vijeka n. e.[57] Ovi oblici vrčeva poznati su i u III vijeku n. e.,[58] a donosi ih A. Kisa u poznatom djelu »Das Glas im Altertume«. Međutim, vrlo slične forme ovog tipa vrča nalazimo u kasnoantičkoj nekropoli u Sagvar-u iz sredine IV vijeka n. e.[59] I staklena posuda u obliku vrča sa jajolikom formom trbuha ne bi mogla biti prije kraja III i početka IV vijeka n. e. Na to nas, u prvom redu, upućuje arhitektura kasnoantičkih zidanih grobnica u sklopu jedne veće grobnice ili mauzoleja koja, opet, s obzirom na običaj pokapanja, može pripadati samo periodu kasne antike.[60] Isto tako, našu staklenu posudu u obliku vrča s jajolikom formom trbuha datiraju u IV vijek n. e. grobni nalazi i prilozi, u prvom redu, kasnoantička fibula s lukovim glavicama koja općenito datira u IV vijek n. e.[61] Prema tome, na osnovu izloženog, vidimo da se ovaj tip staklenog vrča kontinuirano dugo nalazi u upotrebi od II, pa sve do IV vijeka n. e.

b) O staklenom vrču s jajolikom formom trbuha iz sela Gradine (rimska *Domavia*) nemamo sigurnih arheoloških podataka o nalazu (tab. VI, sl. 3), pa će ga biti teško i datirati. Međutim, pošto posjeduje iste elemente staklenog vrča iz Stoca, mogli bismo ga pripisati istom vremenu. To nam dopušta i princip analogije kojim se, u najviše slučajeva, služimo u obradi arheološkog materijala, pa i stakla. Stoga, našu posudu sa jajolikom formom trbuha stavljamo u vremenski period od kraja III i početak IV vijeka, n. e. kao i našu posudu istog tipa iz Stoca.[62]

c) Stakleni vrč s kvadratičnim oblikom trbuha (tab. VII, sl. 2) također potječe iz jednog kasnoantičkog zidanog groba u Donjim Vrtočama kod Bos. Petrovca.[63] Ovaj grob je bio sagrađen od četiri kamene ploče, u kojem se zajedno sa spomenutim vrčem našla i jedna kasnoantička fibula s lukovim glavicama iz IV vijeka n. e. I ova je forma staklenog vrča dobro poznata u rimskim provincijama. Najsličnije oblike nalazimo, opet, u kasnoantičkoj nekropoli u Sagvar-u iz IV vijeka n. e.[64] Međutim, najpoznatiji i najpouzdaniji elemenat za datiranje naše posude iz Donje Vrtoče je svakako kasnoantička fibula iz IV vijeka n. e. koju smo već gore spomenuli, a našla se zajedno sa vrčem u istom grobu. Prema tome, ovaj tip vrča sa velikom sigurnošću možemo konstatirati da se na području Bosne i Hercegovine, u antičko doba, nalazio u upotrebi u toku IV vijeka n. e.

d) Stakleni vrč (tab. VII, sl. 3) s cilindričnim trbuhom također potječe iz zidanog kasnoantičkog groba, najvjerojatnije na svod, iz Donjih Vrtoča kod Bos. Petrovca.[65] Uz stakleni vrč ističe se grobni prilog bronzani novac cara Klaudija. Vjerojatno se radi o Klaudiju s nadimkom Gotski.[66]

I stakleni vrč s cilindričnim trbuhom poznat je u provincijama rimskog carstva. Vrlo slične oblike nalazimo u Intercisi i u kasnoantičkoj nekropoli iz Sagvar-a. Datiraju se također u IV vijek n. e.[67] Iste forme staklenih vrčeva i A. Kisa stavlja u IV vijek n. e.[68] Osim ovih analognih primjera koji stakleni vrč iz Donjih Vrtoča, cilindričnog oblika trbuha, datiraju u IV vijek n. e., datiranje našeg vrča u IV vijek n. e. potvrđuje, u prvom redu tip koasnoantičke grobnice na svod datiran u IV vijek n. e.[69] Nalaz novca cara Klaudija Gotskog[70] koji se također mogao naći u grobnici IV vijeka n. e. Ovakvu dataciju potvrđuje i kompletna arheološka situacija grobnica i njihovih nalaza i priloga, jer sve potječe iz jednog dvorišnog kruga u Donjim Vrtočama. Prema tome, i ovaj tip vrča nalazimo u upotrebi u našim krajevima u kasnoantičko doba, IV vijek n. e.

Staklene posude u obliku zdjele

Staklenku iz Mostara (tab. IV, sl. 4) ne bi mogli nazvati balsamarijem, premda je nađena kao prilog u kamenoj urni cilindričnog oblika.[71] Posudicu smo svrstali među balsamarije jer kao nalaz pripada inventaru kamenih urna za pepeo pokojnika. Inače, ova staklena posudica više bi odgovarala tipu staklenih zdjelica, nego čaši. Uglavnom, možemo konstatirati da ovaj tip staklene zdjelice ne susrećemo na području Bosne i Hercegovine u antičko doba. Međutim, izgleda da je ovaj tip staklene zdjelice manje poznat i u drugim krajevima, pa bi se moglo pretpostaviti, da je kao oblik i izrada bio rijedak i u drugim krajevima Rimskog Carstva. Sličnih analogija, koliko se može primijetiti, ne daje ni A. Kisa. Staklena posudica je i e tetski lijepa, pa ukazuje na vrijeme kada je bilo odličnih majstora, poznavaoca staklarske vještine. Ako staklena posudica, oblika zdjelice, potječe iz kamene cilindrične urne koja je služila za čuvanje pepela spaljenog pokojnika onda se može netačno, ali samo okvirno datirati. S obzirom na pogrebni običaj spaljivanja pokojnika koji u našim krajevima vlada u rimsko doba, posudica okvirno datira od I do polovine III vijeka n. e.

Staklena posuda iz Stoca (tab. VIII, sl. 1) također ima više oblik zdjele nego čaše. Potječe iz zidane kasnoantičke grobnice III,[72] koja je bila konstruirana različito od spomenutih

grobnica I i II. Grob je bio ozidan od kamena koji je izgledao kao jama, a bio je pokriven krovnim crijepom, u obliku krova na dvije vode. U ovom grobu se našla i kasnoantička kopča s lukovim glavicama iz IV vijeka n. e.

Staklenka ima veoma lijep estetski izgled, a s obzirom na arheološke okolnosti nalaza potječe iz IV vijeka n. e. U to nas, u prvom redu, uvjeravaju dobro poznati tip bronzane kasno antičke fibule iz IV vijeka n. e. i poznati tip kasnoantičke grobnice koja se također pojavljuje i nalazi u upotrebi u doba kasne antike na području Bosne i Hercegovine.[73] Prema tome, i ovaj tip staklene posudice oblika zdjelice pripada IV vijeku n. e.

I drugu staklenu posudu koja više pripada zdjelici nego čaši (tab. VIII, sl. 5) nalazimo u Donjim Vrtočama kod Bos. Petrovca. Potječe iz kasnoantičke grobnice kao i spomenuti stakleni vrč.[74]

Ovaj tip staklenih zdjelica nalazi konfrontacija u poznatom rimskom urbanom naselju Intercisi[75] i u kasnoj antičkoj nekropoli Sagvar-u[76] u Mađarskoj. Grupu analognih posudica imamo iz Mogorjela, Duvna i Stoca. Ovdje ih nismo dali, jer se više manje, nalaze u samim fragmentima. Slične posudice iz Intercise i Sagvar-a potječu iz IV vijeka n. e.,[77] pa se mogu u to isto vrijeme staviti i posudice istog tipa iz Donjih Vrtoča, kao i spomenuti fragmenti sličnih oblika iz Duvna, Mogorjela i Stoca, IV vijek n. e. Ovu dataciju također potvrđuje i arhitektura kasnoantičkog groba iz Donjih Vrtoča. U grobu su se našli stakleni vrč i naša posudica.

Posudica iz Stoca (tab. VIII, sl. 3) potječe iz istog kasnoantičkog groba kao i stakleni vrč jajolikog tijela. Na staklenoj posudici iz Stoca nalazi se ukrasni ornament koji je dobro poznat na staklenim kasnoantičkim posudama. Na posudici iz Stoca ukras je izveden tehnikom brušenja stakla, u obliku elipsastih listova i krugova. A. Kisa donosi sličan ornamenat i na sličnoj posudi, a datira iz IV vijeka n. e.[78] Ukras, kao na posudici iz Stoca, imamo na jednoj staklenoj posudi, u obliku vrča, a čuva se u muzeju u Kölnu.[79] Dalje, iste forme posuda iz IV vijeka n. e. susrećemo u Sagvar-u i Intercisi.[80]

Što se tiče tehnike ukrašavanja načinom brušenja (t. zv. »Hohlschliffen«) zna se da potječe iz III vijeka n. e.[81] Sličnu tehniku ukrašavanja nalazimo na jednoj staklenoj posudici iz Panika, a našla se u zidanom kasnoantičkom grobu.[82] Na temelju iznesenog vidimo da se isti tip posuda i tehnika brušenja stakla međusobno prate. Naime, ako počeci brušenja stakla nastaju u III vijeku n. e. onda spomenuta tehnika bi bila istovremena tipu staklene posudice iz Stoca. Datiranje staklene posude u IV vijek n. e. isto tako, potvrđuje i staklena zdjelica iz Panika iste tehnike ukrašivanja, kao i arhitektura grobnice iz kraja III i IV vijeka n. e.

Staklena posudica iz Turbeta više liči na čašu (tab. VIII, sl. 4). Ova staklenka našla se prilikom istraživanja starokršćanske bazilike.[83]

Ova posudica od sredine prema dnu ima bradavičaste ukrase. Ovaj ornamenat pojavljuje se krajem II vijeka[84] n. e., a kako vidimo, susrećemo ga i u IV vijeku n. e., što govori da se kao elemenat ukrašavanja staklenih posuda dugo upotrebljava. Sličnu tehniku ukrašavanja nalazimo na jednom fragmentu staklene posude iz Višića.[85] Stoga bi radi navedenih razloga staklenku iz Turbeta rado datirali u IV vijek n. e. Njezino bi datiranje, isto tako, potvrdile arheološke okolnosti nalaza, u prvom redu, starokršćanska bazilika zajedno sa kasnoantičkim zidanim grobom na svod. Oni upućuju da kompleks starokršćanske arhitekture u Turbetu datira iz sredine IV vijeka n. e. ili najkasnije iz kraja IV vijeka n. e.[86]

Staklena čaša iz Stoca (tab. VIII, sl. 2) pripada kasnoantičkom grobu II unutar Truhelkinog mauzoleja.[87]

Slične čaše susrećemo u nekropoli Sagvar-u, koje datiraju u IV vijek.[88] Na osnovu tih konfrontacija i staklena bi čaša iz Stoca datirala u IV vijek n. e. To bi potvrdili i slični primjeri iz Intercise.[89] Analogne primjere čaša u IV vijeku n. e. datira i A. Kisa.[90] Osim spome-

nutih konfrontacija koje, na temelju analognosti, datiraju staklenu čašu iz Stoca u IV vijek n. e., to isto potvrđuje i arhitektura kasnoantičke grobnice u kojoj se našla spomenuta čaša.

Staklene posudice iz naših krajeva
ali koje ne pripadaju teritoriji Bosne i Hercegovine

Ovdje smo dali samo kratak opis staklenih posudica i arheološke okolnosti nalaza, ukoliko ih imamo zabilježene u knjizi inventara stranih predmeta. Te posudice iznosimo radi onih koji izučavaju ili će izučavati antičko staklo na područjima svojih republika da im posude koje se čuvaju u Zemaljskom muzeju budu što pristupačnije radi izučavanja. U Zemaljskom muzeju čuvaju se staklene posudice, uglavnom, iz Narone, a ima ih iz Titograda (tab. IX, sl. 1), Solina (tab. X, sl. 5) i Samobora kod Zagreba (tab. XI, sl. 2). Posudice iz Vida su najvećim dijelom balsamarija sličnih oblika kao sa područja Bosne i Hercegovine (tab. IX, sl. 2—6, tab. X, sl. 1—4 i tab. XI, sl. 13). Od ovih se izdvajaju dvije posudice. Jedna predstavlja posudicu u obliku malog vrča (tab. XI, sl. 1), a druga ima oblik malog tanjirića (tab. XI, sl. 3). I balsamarij iz Solina (tab. X, sl. 5) uklapa se u opću tipologiju staklenih bočica koji imaju oblik trbuha u obliku kruške. Svi ovdje spomenuti balsamariji izvan područja Bosne i Hercegovine mogu se, u pogledu datiranja, uklopiti s datiranjem balsamarija na području Bosne i Hercegovine od I do sredine III vijeka n. e., kad otprilike prestaje način sahranjivanja incineracija, a zamjenjuje novi način inhumacija.

Urna iz Titograda (tab. IX, sl. 1) u kojoj se i danas čuvaju incinerirane kosti pokojnika, poznat je tip staklenih sepulhralnih objekata u krajevima rimskog carstva. Ove se staklene urne općenito javljaju od I—III vijeka n. e., a poznate su i u Intercisi, gdje se također datiraju od I—III vijeka n. e.[91]

Staklenke na tab. XI, sl. 1—3 osim jedne (tab. XI, sl. 2) nemaju analogije na području Bosne i Hercegovine. Čini se da su posudice tab. XI, sl. 1 i tab. XI, sl. 3, a posebno ova posljednja, nešto rjeđi tipovi posudica. Staklenka iz Narone tab. XI, sl. 1 vrlo je zanimljiva u prvom redu, što na sačuvanom dijelu ručke ima tragova životinjskih šapa ili stopala. Inače se predstavlja sa plavom bojom stakla i kao vrlo estetska, pa je, u tom pogledu, spomenuti elementi, vjerojatno, čine i starijom.

Posudica iz Samobora (tab. XI, sl. 2) s obzirom na oblik pripada tipu staklene posudice iz Donjih Vrtoča na tab. VIII, sl. 5, a time i s onima iz Sagvar-a i Intercise.[92] Stoga, ovu posudicu nije teško datirati. Ona pripada kasnoantičkom periodu IV vijeka n. e. kao i spomenute.

Stakleni tanjirić iz Narone (tab. XI, sl. 3) nije nam poznat tip, pa ga u našem slučaju ne možemo niti pobliže odrediti.

Ovako opisana nalazišta stakla i problematika u vezi datiranja, omogućuju sljedeća zapažanja:

1. Na području Bosne i Hercegovine postojali su, u rimsko doba, brojni tipovi staklenih posuda koji su, u prvom redu, mogli služiti u domaćinstvu. To bi bili vrčevi, zdjelice, vaze i čaše. Međutim, uz navedene tipove staklenih posudica susrećemo i takve koji su mogli služiti za pogrebni ili neki drugi kultni ritual ili običaj vezan za privatni život pojedinaca. U tu kategoriju staklenih posudica spadali bi stakleni balsamariji svih tipova kao i posudice sa sisaljkom, likom Meduze, pa i spomenute vaze.

2. U današnjem stanju istraženosti, antičko staklo, na području Bosne i Hercegovine, pokazuje da je pripadalo urbanim naseljima. To znači da je bilo pristupačno isključivo imućnijim rimskim građanima. Staklo je, vjerojatno, u to doba, predstavljalo ipak neku umjetničku vrijednost, koja se skupo cijenila, pa su je mogli imati bogatiji slojevi rimskog

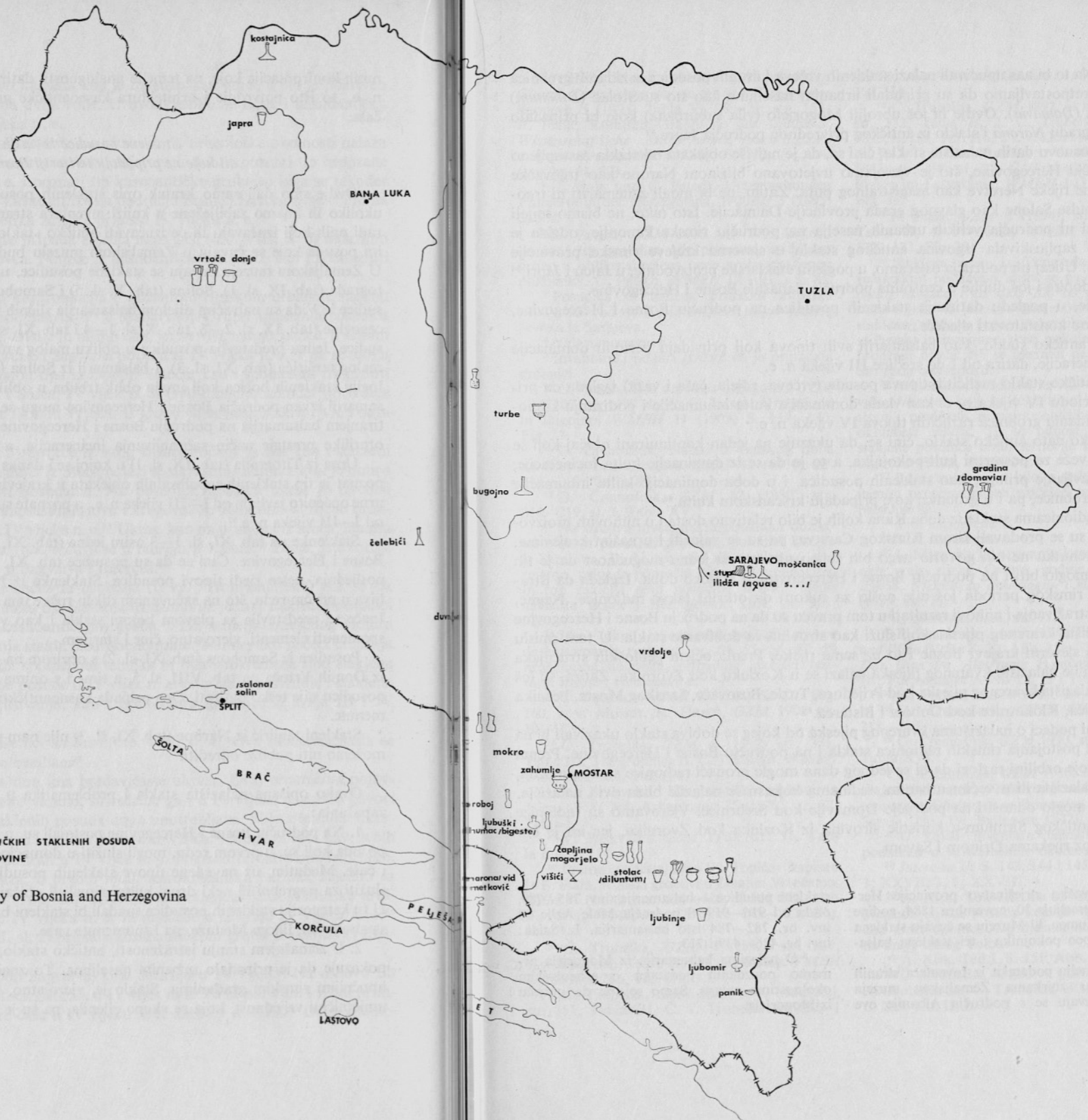

KARTA NALAZIŠTA TIPOVA ANTIČKIH STAKLENIH POSUDA NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE

Ancient glass in the territory of Bosnia and Herzegovina

društva. Na to bi nas upućivali nalazi staklenih vrčeva i drugih posudica iz zidanih grobnica za koje pretpostavljamo da su pripadali urbanim naseljima kao što su Stolac (*Diluntum*) i Gradina (*Domavia*). Ovdje bi još ubrojili Mogorjelo (vila suburbana) koje bi pripadalo rimskom gradu *Narona* i staklo iz antičkog privrednog područja Japre.[93]

3. Na osnovu datih nalazišta stakla, čini se, da je najviše objekata od stakla zastupljeno na području Hercegovine, što je vjerojatno uvjetovano blizinom Narone kao trgovačke luke i same rijeke Neretve kao magistralnog puta. Zatim, ne bi mogli zanemariti ni trgovačke impulse Salone kao glavnog grada provincije Dalmacije. Isto tako, ne bismo smjeli zapostaviti ni područja velikih urbanih naselja na području rimske Panonije, odakle je vjerojatno zapljuskivala trgovina antičkog stakla u sjeverne krajeve rimske provincije Dalmacije. Uticaj tih područja osjećamo, u pogledu staklarske proizvodnje, u Jajcu i Japri,[94] a izgleda dopire i još dublje u centralna područja današnje Bosne i Hercegovine.

4. Dalje, u pogledu datiranja staklenih posudica na području Bosne i Hercegovine, mogli bismo konstatovati sljedeće:

a) Da antičko staklo, kao balsamariji svih tipova koji pripadaju periodu dominacije kulta incineracije, datira od I do sredine III vijeka n. e.

b) I antičko staklo različitih tipova posuda (vrčeva, zdjela, čaša i vaza) izgleda da pripadaju periodu IV vijeka n. e. kad vlada dominacija kulta inhumacije i podizanja kasnoantičkih zidanih grobnica različitih tipova IV vijeka n. e.

c) Ovako dato antičko staklo, čini se, da ukazuje na jedan kontinuirani običaj koji se isključivo veže za posmrtni kult pokojnika, a to je da se iz dominacije kulta incineracije, prenosi stavljanje priloga, kao staklenih posudica, i u doba dominacije kulta inhumacije u zidane grobnice, pa i u grobnice koje pripadaju kršćanskom kultu.[95]

5. O radionicama stakla iz doba Rima kojih je bilo relativno dosta i o njihovim proizvodima koji su se prodavali širom Rimskog Carstva, pa su se nalazili i u našim krajevima, u ovom trenutku ne bih govorio nego bih željeo ukazati na jednu mogućnost da je tih radionica moglo biti i na području Bosne i Hercegovine u antičko doba. Izgleda da istraživaocima rimskog perioda još nije pošlo za rukom da otkriju takve radionice. Naime, geološka istraživanja i njihovi rezultati u tom pravcu su da na području Bosne i Hercegovine postoje ležišta kvarcnog pijeska koji služi kao sirovina za dobivanje stakla. U tom smislu bogatiji su sjeverni krajevi Bosne i to uz same rijeke. Prema ocjeni geoloških stručnjaka najkvalitetnije nalazište kvarcnog pijeska nalazi se u Kozluku kod Zvornika. Zatim, su još poznata nalazišta kvarcnog pijeska kod Prijedora, Tuzle, Busovače, Sanskog Mosta, Pečnika kod Modriča, Klokotnice kod Doboja i Bistarca.[96]

Izneseni podaci o nalazištima kvarcnog pijeska od kojeg se dobiva staklo ukazivali bi na mogućnost postojanja rimskih radionica stakla i na području Bosne i Hercegovine. Prema tome, postoje ozbiljni razlozi da bi se jednog dana mogle pronaći radionice stakla, možda, uz sama nalazišta ili u većim urbanim sredinama koje su se nalazile blizu ovih nalazišta. Ovo bi se moglo odnositi na područje Domavije kod Srebrnice. Vjerovatno su radionice stakla iz antičkog Sirmium-a koristile sirovinu iz Kozluka kod Zvornika, jer im je bio jeftin prevoz rijekama Drinom i Savom.

[1] Franjevačko strješinstvo provincije Hercegovine utemeljuje 30. novembra 1884. godine Muzej na Humcu. U Muzeju se čuvaju staklena urna za pepeo pokojnika i tri staklena balsamarija.

[2] Na temelju podataka iz Inventara stranih predmeta u zbirkama Zemaljskog muzeja Sarajevo čuvaju se s područja Albanije ove staklene posudice — balsamarija: inv. 785—789, onda od 916—919. S područja Male Azije od inv. br. 782—784 isto balsamarija. Iz Saida: inv. br. 436—439 i 713.

[3] O nalazima balsamarija iz Mogorjela nemamo pouzdanih podataka o arheološkim okolnostima nalaza. Samo se zna da potječu iz Mogorjela.

[4] F. Fiala, Rimski nahođaji kod Ljubuškog, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* Sarajevo 5 (1893) Tabla VI, 19—21, str. 153; F. Fiala, Römisch Grabfunde aus Ljubuški, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 3 (1895) S. 520, Fig. 44. (inv. br. 51, 52).

[5] F. Fiala und C. Patsch, Untersuchungen Fundorte in der Herzegovina, *WMBH* 3 (1895) S. 520.

[6] K. Patsch, *GZM* 1906, str. 377. Izgleda da ovaj tip posudice nije pripadao uzidanom grobu u obliku sljemena nego grobu spaljenog pokojnika. C. Patsch, *WMBH* 12 (1912) S. 85.

[7] Posudica je nađena prilikom kopanja zemlje za vodovod. Nabavljena je od jednog Jevreja iz Sarajeva.

[8] Vidi napomenu 4.

[9] Inventarski podaci govore da je pripadala grobnici.

[10] C. Patsch, Žara obretena u Bugojnu, *GZM* 19 (1907) str. 470 sl. 99. C. Patsch, Urnenfund in Bugojno, *WMBH* 11 (1909) S. 139—140, Fig. 37.

[11] G. Čremošnik, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *GZM* 42 (1930) str. 218—219, Tabla XV.

[12] G. Čremošnik, *GZM* 42 (1930) str. 218—219, sl. 3, Tabla XV.

[13] Na osnovu inventarskih podataka doznajemo da je posudica pripadala porodici Despić iz Sarajeva. To bi govorilo da staklenka, vjerojatno, pripada području Bosne i Hercegovine. Iz tog razloga smo posudicu uvrstili među nalazišta Bosne i Hercegovine. (Inv. br. 921, 922).

[14] Isto tako, inventarski podaci govore da balsamarija pod inv. br. 54, 55, 56, 57, 59 nepoznatog nalazišta, pripadaju također teritoriji Bosne i Hercegovine.

[15] C. Patsch, *WMBH* 9 (1904) S. 276 Fig. 160, s. v. Mostar. K. Patsch, *GZM* 1902 str. 10—12.

[16] Č. Truhelka, *GZM* 4 (1892) str. 351, Tabla III, 3 iz grobnice II. Č. Truhelka, *WMBH* 1 (1893) S. 285, Taf. I, 1.

[17] V. Paškvalin, Kasnoantički grobovi iz Jajca, *GZM* NS, Arheologija 25 (1970) str. 32, Tabla I, 1.

[18] V. Paškvalin, *GZM* 1970, str. 31, Tabla I, 4.

[19] Prema izvještajima F. Topića napisao je F. Fiala, Rimski grobovi u Donjim Vrtočama, *GZM* 6 (1894) str. 424—426, Tabla II, 1, 4. F. Fiala, *WMBH* 4 (1896) S. 172—173, Fig. 16, 20.

[20] Č. Truhelka, *GZM* 4 (1892) str. 351, s. v. Mauzolej, Tabla II, 1. Č. Truhelka *WMBH* 1 (1893) S. 286, Taf. IIa, 1.

[21] Č. Truhelka, *GZM* 1892, s. v. Mauzolej, str. 351, Tabla III, Č. 1. Truhelka *WMBH* 1 (1893), s. v. Das »Mausoleum«, S. 285—286, Taf. IIb, 1.

[22] Č. Truhelka, *GZM* 1892, s. v. Mauzolej, str. 352, Tabla II, 2. Č. Truhelka, *WMBH* 1893, S. 285, Taf. IIa, 2 s. v. Das »Mausoleum«.

[23] Č. Truhelka, Bazilika u Varošluku, *GZM* 1893, str. 698, sl. 27, Č. Truhelka, Römische Funde im Lašvathale, *WMBH* 3 (1895) S. 239, Fig. 38.

[24] F. Fiala, *GZM* 6 (1894), str. 424—426, Tabla II, 4; F. Fiala, *WMBH* 4 (1896) S. 172—173, Fig. 20.

[25] Staklena urna iz Titograda prema inventarskim podacima našla se na lijevoj obali rijeke Morače i to oko 200 m udaljeno od same rijeke u jednom kamenom tumulu. U staklenoj urni za pepeo pokojnika još i danas se čuvaju incinerirane kosti pokojnika i u njoj bronzani novčić čiji se identitet ne može odrediti zbog oštećenosti.

[26] Svi stakleni predmeti iz Vida kod Metkovića (*Narona*) koji su registrirani u inventaru stranih predmeta nemaju pobližih arheoloških okolnosti nalaza. To se odnosi i na ostale staklene posudice izvan teritorije Bosne i Hercegovine (Solin, Samobor).

[27] Poznato je da se bilo u staklenim ili kamenim urnama nalaze najčešće različiti tipovi balsamarija.

[28] Vidi napomenu 6.

[29] Vidi napomenu 4.

[30] I. Marović, Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine, godine 1953, 1954 i 1958, *Vjesnik za arheologiju i hist. dalm.*, 61 (1959) str. 75.

[31] I. Marović, *o. c.*, str. 75.

[32] R. Sunkovsky, *Antike Gläser in Carnuntum und Wien* (1956) S. 20, Abb. 35a—35b. A. Kisa, *Das Glas im Altertume* (Leipzig 1908) Teil III, Formentafel A No 12, 13 i Teil I, Abb. 56.

[33] K. Patsch, *GZM* 1907, str. 470, sl. 99.

[34] G. Čremošnik, *GZM* 42 (1930) str. 218—219.

[35] G. Čremošnik, *GZM* 1930, str. 218—219., Tabla XVI.

[36] G. Čremošnik, *GZM* 1930, str. 218—219, sl. 3. E. v. Patek, *Verbreitung und Herkunf der römischen Fibeltypen in Pannonien* (Diss. Pann., Ser II. No. 19, Budapest 1942) S. 100—103.

[37] U knjizi inventara nemamo direktnih podataka o arheološkim okolnostima nalaza.

[38] *Intercisa* II, S. 143, 144 i 145, Taf. XXVI, 3; XXVII, 3, 5; XXVIII, 4.

[39] A. Kisa, Teil III. To se vidi na osnovu pregleda oblika posuda koje je vrlo pregledno dao autor spomenutog djela u nekoliko Tabla na kraju trećeg Toma.

[40] A. Kisa, Teil I, S. 151, Abb. 77.

[41] Č. Truhelka, *GZM* 4 (1892) Tabla III, 3, Grobnica II, Č. Truhelka, *WMBH* 1 (1893) S. 285, Taf. II, b, 3.

[42] A. Sz. Burger, *The late roman cemetery at Ságvár* (Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 18, 1966) p. 138, Pl. XCVIII, 1.

[43] *Intercisa* II, S. 150, Taf. XXXI, 3.

[44] Zapaža se da se na području Bosne i Hercegovine u antičko doba krajem III i početkom IV vijeka n. e. zidaju mauzoleji, grobnice i grobnice na svod koje bi, s obzirom na kultnu pripadnost, pripadale kršćanskom kultu, što bi istovremeno ukazivalo na vremensku pripadnost nalaza i samih grobnica.

[45] A. Kisa, Teil III, S. 723, Abb. 291, 292, 293 i 294. Lik Meduze poznat je sepulhralnoj umjetnosti i čest motiv na nadgrobnim spomenicima. A. Kisa, Teil III, S. 751—753.

[46] V. Paškvalin *o. c.* (Vidi napomenu 17 i 18) str. 32, Tabla I, 1.

[47] A. Kisa, Teil III, S. 751—753.

[48] R. Sunkovsky, *o. c.* S. 25, Abb. 31a.

[49] A. Kisa, Teil III, S. 753.

[50] V. Paškvalin, *GZM* 25 (1970) str. 33, Tabla I, 5.

[51] V. Paškvalin, *GZM* 25 (1970) str. 33, Tabla I, 1.

[52] V. Hoffiller, Predmeti iz rimskog groblja u Stenjevcu kod Zagreba, *Vjesnik hrv. arh. društva*, NS. 7 (1903) str. 172, sl. 6., br. 14.

[53] S. Petru, Antičko staklo iz dolenjskih grobov, *Razprave* VI (SAZU, Ljubljana 1969) str. 170—172, Tabla 3, 11, 12, 13.

[54] *Intercisa* II, *o. c.* S. 158, 51, 154, Taf. XXIX, Fig. 4.

[55] V. Paškvalin, *GZM* 25 (1970) str. 30—31.

[56] Č. Truhelka, *GZM* 1892, str. 351.

[57] *Intercisa* II, S. 148, Taf. XXX, 4; XXXI, 4 i 5.

[58] *Intercisa* II, S. 148; A. Kisa, Teil II, S. 390—393, Formentafel D, No 189—195.

[59] A. Sz. Burger, *The late roman cemetery at Ságvár*, S. 139, Pl. XCIX; XCIX, 1; Pl. C, 1.

[60] V. Paškvalin, Dva nalaza kasnoantičkih grobnica na svod, *GZM* NS, Arheologija 14 (1959) str. 149—162; V. Paškvalin, Prilog datiranja ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine, *Adriatica praehistorica et antiqua* (Zagreb 1970) str. 667—687. I. Bojanovski, Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku, *Naše starine* 9 (Sarajevo 1964) 103—121.

[61] I. Kovrig, *Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien* (Diss. pann., series II 4, 1937) Ns. 125—127, Taf. XIX i XVIII.

[62] Vidi napomene: 56, 57, 58, 59, 60, 61.

[63] Vidi napomenu: 19.

[64] A. Sz. Burger, *o. c.* S. 138, Pl. C, 6.

[65] Vidi napomenu 19.

[66] V. Paškvalin, *o. c. Adriatica*, str. 669.

[67] A. Sz. Burger, *o. c.* p. 138—139, Pl. C, 4, 5. *Intercisa* II, S. 150.

[68] A. Kisa, Teil II, S. 395, Teil III Formentafel D, 266—267.

[69] Vidi napomenu 60.

[70] Vidi napomenu 60. *Adriatica*, str. 669.

[71] Vidi napomenu 15.

[72] Vidi napomenu 16, 20, 21 i 22.

[73] Vidi napomenu 60.

[74] Vidi napomenu 19.

[75] *Intercisa* II, S. 153, Taf. XXXIII, 7 i 9.

[76] A. Sz. Burger, *o. c.* Pl, XCVI, 5, 6 i 7, slično, Pl. XCVII, 2 i 4.

[77] *Intercisa* II, S. 153; A. Sz. Burger, *o. c.* p. 139, 135 i 136.

[78] A. Kisa, Teil II, S. 635, 636, Abb. 240, 241 i 249.

[79] A. Kisa, Teil II, S. 507, Abb. 235.

[80] A. Sz. Burger, *o. c.* p. 136, Pl. CIII, 5. *Intercisa* II, S. 151, Taf. XXXII, 4.

[81] A. Kisa, Teil II, S. 635.

[82] I. Čremošnik. Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, *GZM*, NS, Arheologija 15—16 (1961) str. 181, sl. 6. Posuda se ne nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

[83] Vidi napomenu 23.

[84] A. Kisa, Teil II, S. 385. I. Čremošnik, Rimska vila u Višićima, *GZM* NS Arheologija 20 (1965) str. 197.

[85] I. Čremošnik, *GZM*, 197.

[86] V. Paškvalin, *Adriatica*, str. 673—674.

[87] Vidi napomenu 21.

[88] A. Sz. Burger, *o. c.* S. 206, Fig. 99, grave 71, 2, S. 106, Pl. CIV, 4.

[89] *Intercisa* II, S. 153, No 24, 5, Taf. XXXIII, 10 i 12.

[90] A. Kisa, Teil II, S. 297.

[91] *Intercisa* II, S. 154.

[92] Vidi napomene 74, 75, 76, 77.

[93] Literatura koja govori o urbanim centrima (municipia i colonia): D. Sergejevski, Municipium Diluntum, *GZM* 47 (1935) str. 17—22. E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije* (Posebno izdanje *GZM*, 1960) str. 73., I. Bojanovski, Rimsko Turres, *GZM* 25 (1970) str. 137—163. V. Paškvalin, Dolichen i panonsko božanstvo Sedat, *GZM* 25 (1970) str. 26. D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza u Sjevernoj Bosni, *GZM*, NS, Arheologija 17 (1963) str. 95.

[94] V. Paškvalin, *o. c.* str. 32. Uticaj se zapaža u staklenim posudicama. To je posudica sa sisaljkom i sa likom Meduze koje također susrećemo u sjevernim krajevima u Noricu i Panoniji. Uticaj se zapaža i u drugim kulturnim manifestacijama koje su očite posebno u krajevima sjeverne Bosne. O tim uticajima bit će govora na drugom mjestu i drugom prilikom.

[95] V. Paškvalin, Dva nalaza kasnoantičkih grobnica na svod, *GZM*, NS, Arheologija 14 (1959) str. 149—162. Svi grobni prilozi, kao što su staklene, zemljane posude i slični nalazi,

u tim grobnicama predstavljaju kontinuitet sepulhralnog običaja koji se sačuvao u nekim krajevima do danas, što znači da ga već imamo od prvih početaka kršćanstva. Drugim riječima zapažamo da spomenuti običaj prihvaća i kršćanstvo.

[96] Č. ing. Jovanović dao je ove podatke, na ćemu najljepša hvala.

ANCIENT GLASS FROM THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

There were during the Roman period numerous types of glass vessels which were primarily used for household purposes. Among the glass vessels we find jugs, bowls, vases, and glasses (pl. IV, fig. 4; pl. V, fig. 1; pl. VII, fig. 2, 3; pl. VIII, fig. 1—5). Besides, in addition to these types of glass vessels we come across other vessels which were possibly used in a funeral ritual or in some other cult or possibly also were related to a particular custom of the private life of certain individuals. This category of glass vessels includes all types of glass vessels used in the embalment (pl. I, fig. 1—9; pl. II, fig. 1—4; pl. III, fig. 1—6; pl. IV, fig. 1—3) as well as the little vessels with a suction tube (pl. VI, fig. 2) and those with a figure of Medusa (pl. VI, fig. 1).

The present state of investigation indicates that in the territory of Bosnia and Herzegovina ancient glass belonged to urban centres. That is to say that glass could be afforded only by the wealthier Roman citizens. At this time glass probably represented a certain artistic value which was rated quite highly and consequently could be acquired but by the richer strata of the Roman society. This is suggested also by the findings of glass jugs and other vessels in tombs supposed to have belonged to urban settlements like Stolac (*Diluntum*) (pl. V, fig. 3; pl. VIII, fig. 1—3) and Gradina (*Domavia*) (pl. VI, fig. 3). Here one might also include Mogorjelo (villa suburbana), possibly belonging to the Roman city of *Narona*, and the glass from the ancient economic region of Japra[93] (pl. V, fig. 4).

On the basis of the above mentioned places where glass was found, it seems, that most of the glass articles come from Herzegovina — which fact is probably due to the nearby *Narona* as a commercial port and to the river Neretva itself as the main traffic route. Also, one should not neglect the commercial impulses of *Salona* as the capital of the Dalmatian province. Also, due consideration has to be given to the region of big urban settlements in the Roman Pannonia from where the trade of ancient glass was probably extended again and again to the northern parts of the Roman province of Dalmatia. The influence exerted by these areas in the production of glass is to be felt at Jajce[94] (pl. VI, fig. 1, 2) and Japra (pl. V, fig. 4), but it seems that it reaches out even into the central areas of the present-day Bosnia and Herzegovina.

As regards the dating of glass vessels from the territory of Bosnia and Herzegovina, we can establish the following:

a) ancient glass like all kinds of vessels used for embalment at the time when the cult of incineration was predominant comes from the time from the first century to the middle of the third century A. D.

b) ancient glass including various types of vessels (jugs, bowls, glasses, and vases) seems to belong to the time of the fourth century A. D., when we find a predominance of the cult of inhumation and late-ancient built tombs of various types.

c) ancient glass seen in this light, it seems, points to a continued custom related to the cult of the dead: from the domination of the cult of incineration the custom of supplying for the dead person various articles — including little glass vessels — is continued into the period of the domination of the cult of inhumation in built tombs as well as in tombs belonging to the Christian cult.[95]

As regards workshops producing glass during the Roman period, of which there were comparatively a great many, and also as regards their products which were being sold throughout the Roman Empire (and accordingly also in our parts) I would not say more at this moment than point at a possibility such workshops might have been existing also in the territory of Bosnia and Herzegovina. In fact, geological testing and its results show that in the territory under consideration there are rich layers of quartz sand and these might have been used as a raw material for the production of glass. In this respect it is the northern parts of Bosnia which are richer, particularly along the river. According to the geological estimates the best quartz sand is to be found at Kozluk near Zvornik. Other places rich in quartz sand are Prijedor, Tuzla, Busovača, Sanski Most, Pečnik near Modrić, Klokotnica near Doboj, and Bistrica.[96]

This information on where quartz sand is to be found indicates a possibility that Roman workshops producing glass might have existed also in the territory of Bosnia and Herzegovina. Accordingly, there exist serious arguments that one day we may discover glass workshops — perhaps near the places where quartz sand is to be found or in the bigger urban centres near these places. This might be the case in the area of *Domavia* near Srebrenica. The workshops in ancient Sirmium probably used the raw material from Kozluk near Zvornik, as the transport along the Drina and Sava was cheap.

Tab. I — Pl. I

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. II — Pl. II

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. III — Pl. III

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. IV — Pl. IV

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. V — Pl. V

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. VI — Pl. VI

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. VII — Pl. VII

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. VIII — Pl. VIII

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. IX — Pl. IX

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. X — Pl. X

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. XI — Pl. XI

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

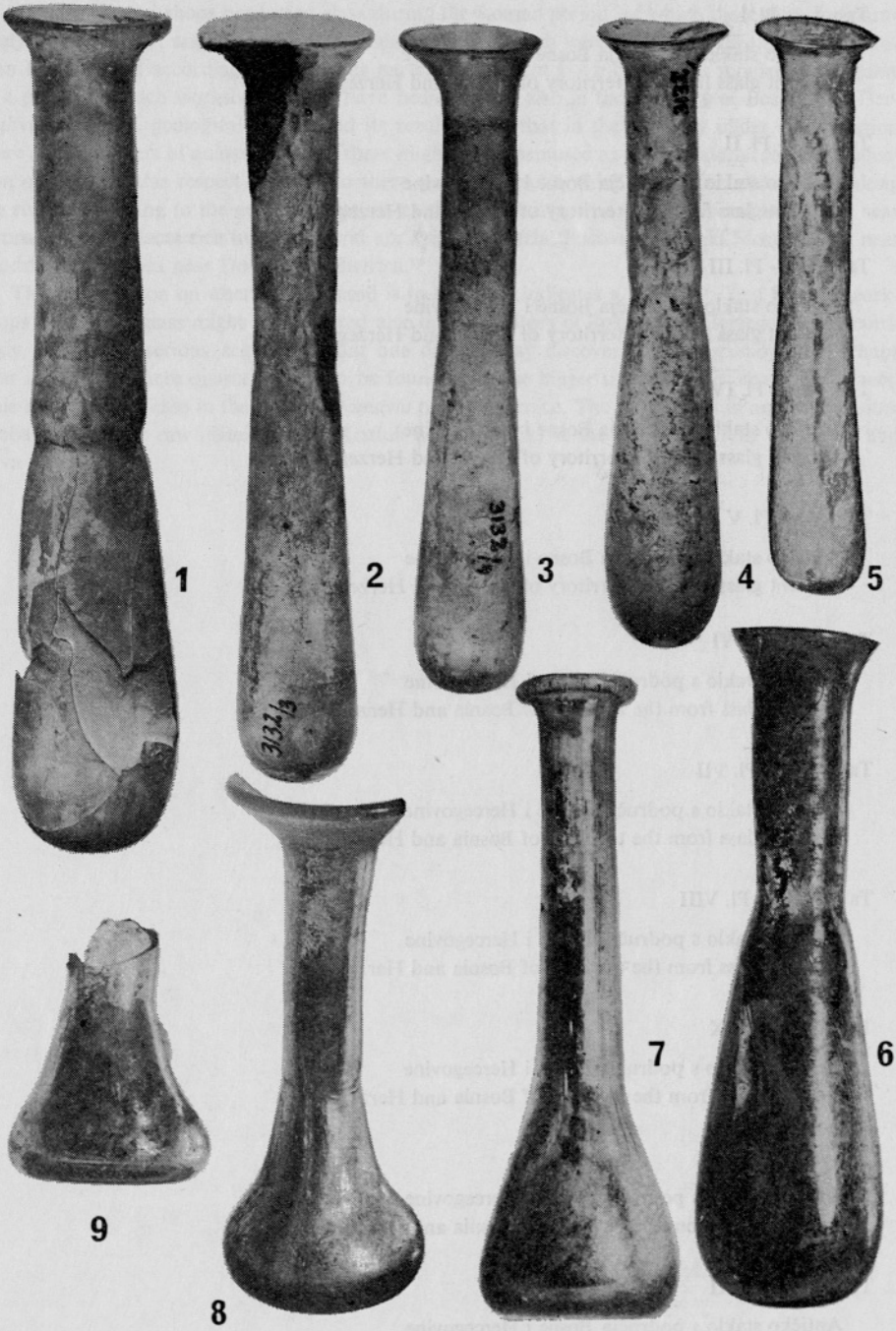

Tab. I — Pl. I

Tab. II — Pl. II

Tab. III — Pl. III

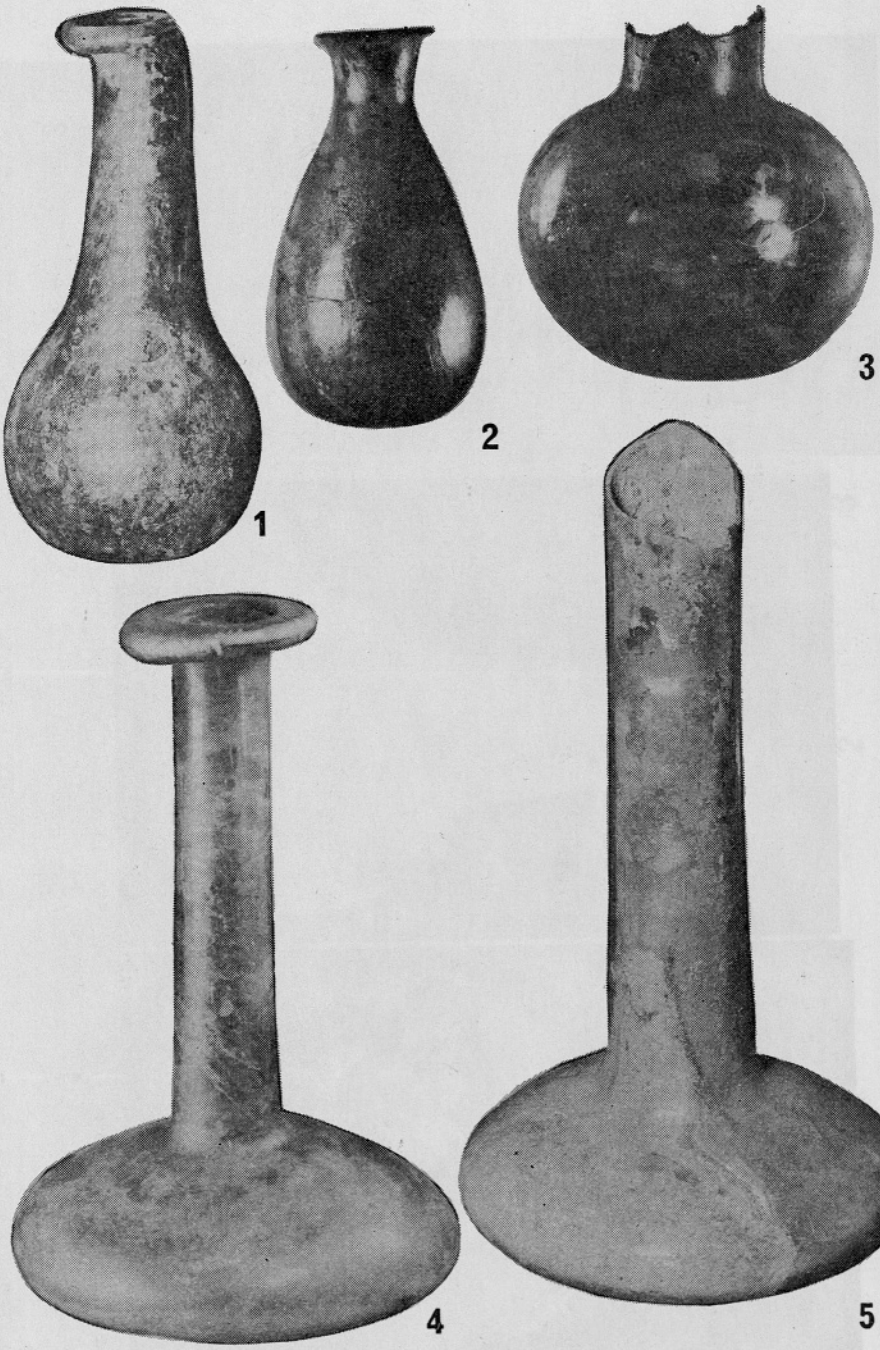

Tab. IV — Pl. IV

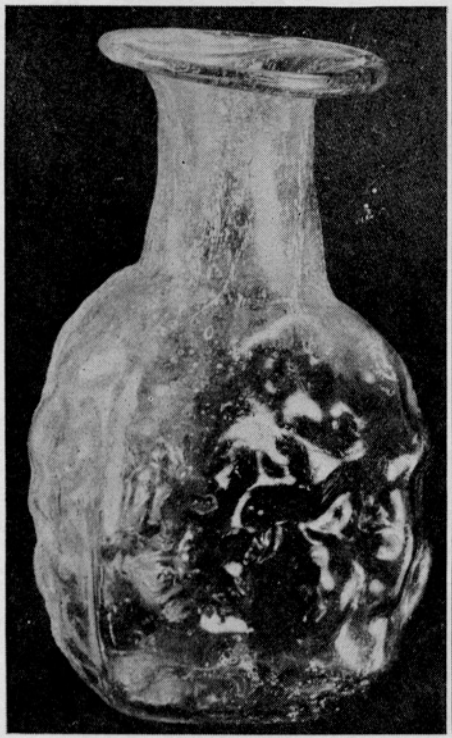

1

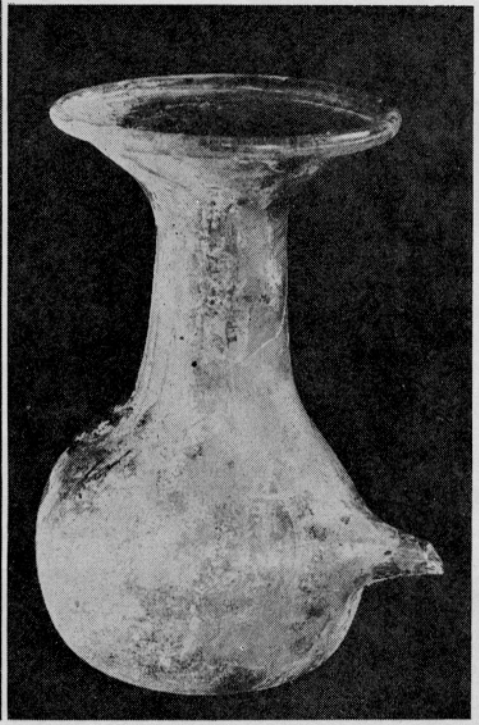

2

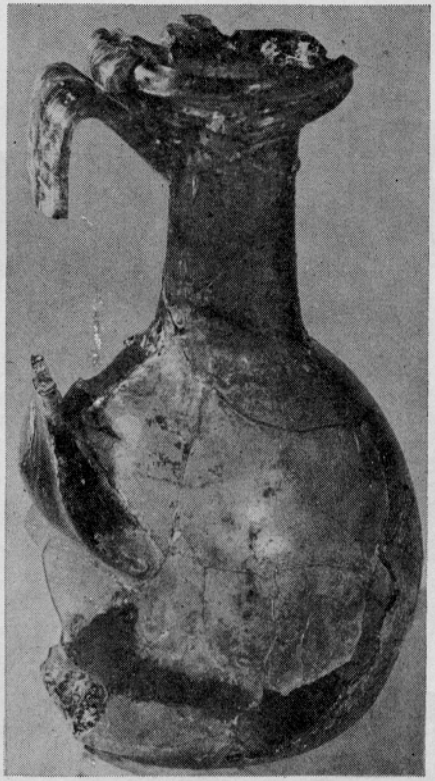

3

Tab. V — Pl. V

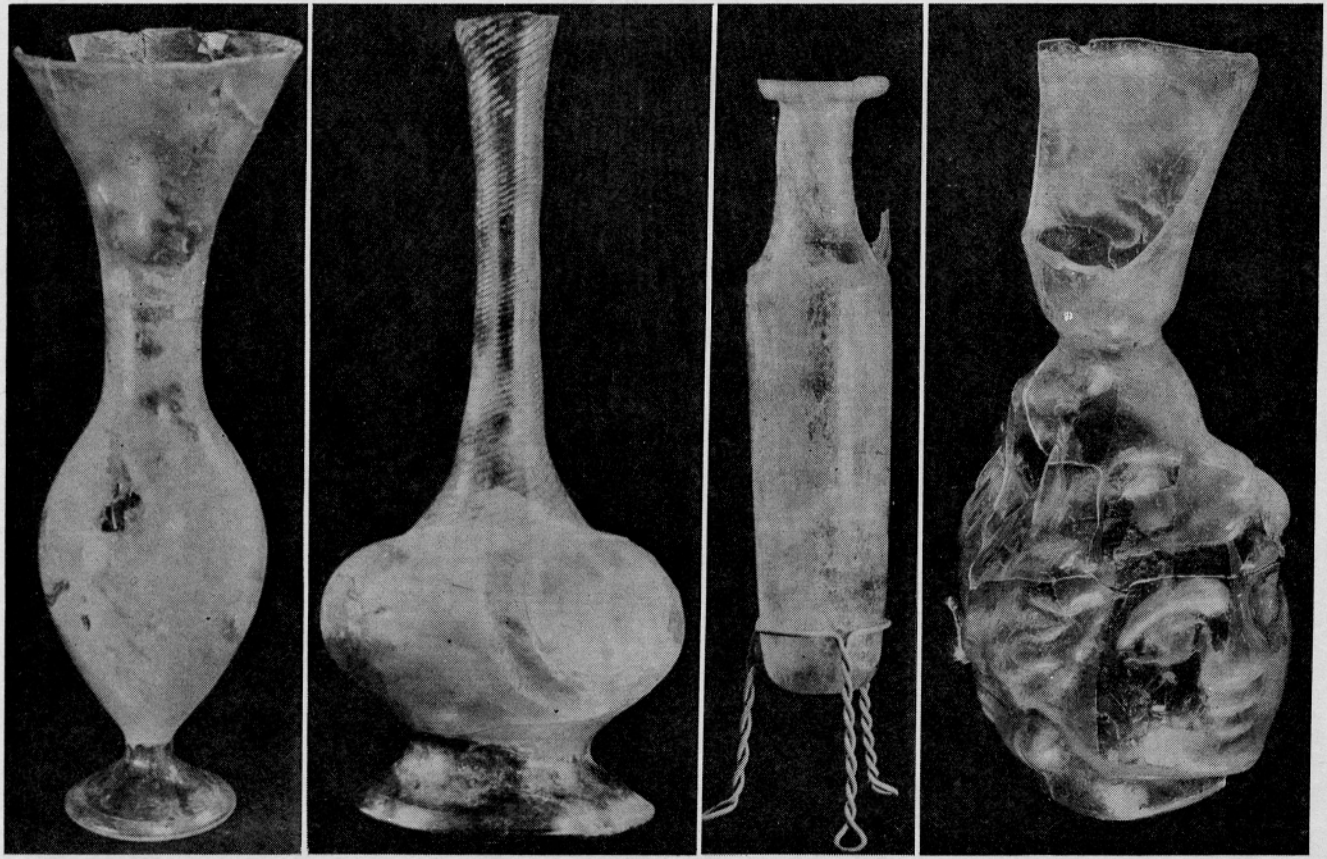

Tab. VI — Pl. VI

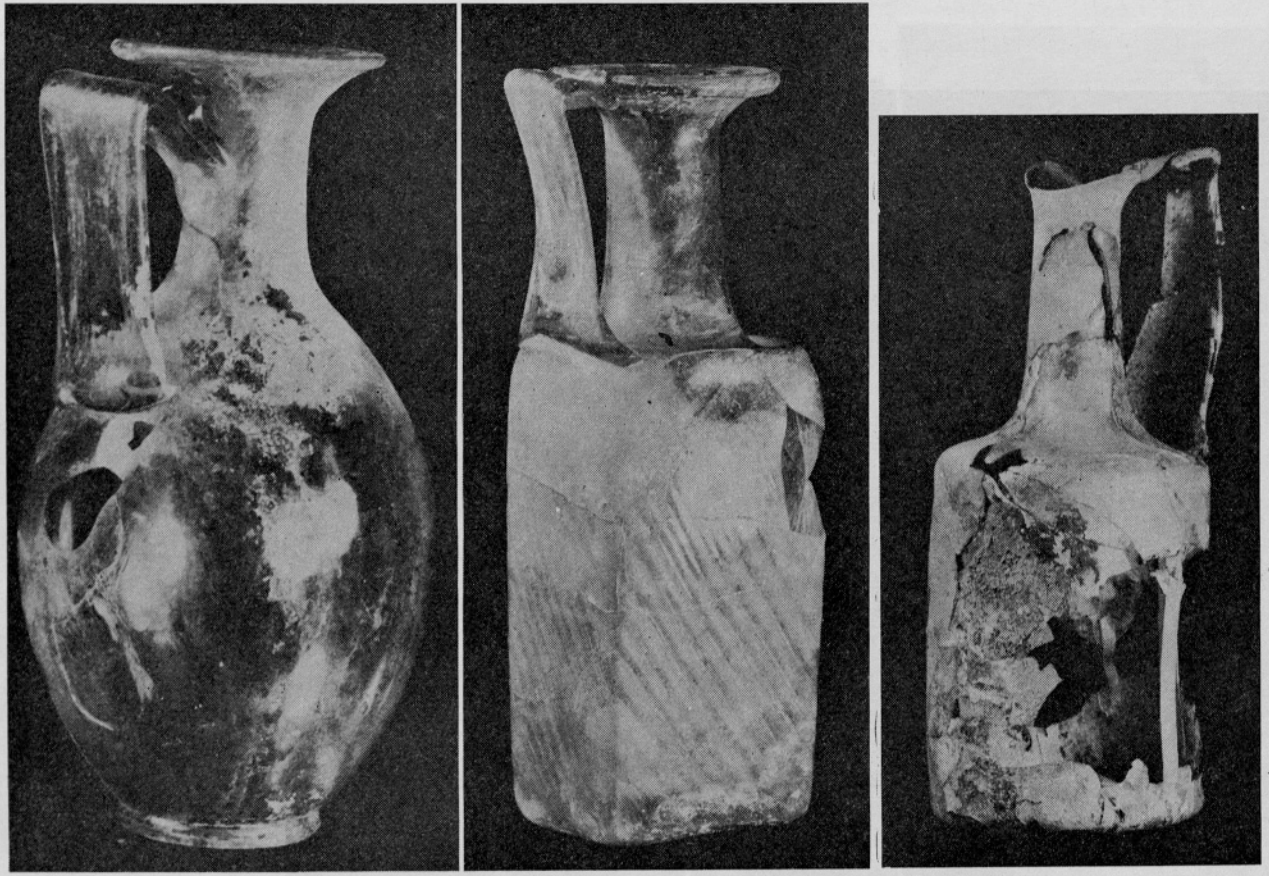

1 2 3

Tab. VII — Pl. VII

Tab. VIII — Pl. VIII

Tab. IX — Pl. IX

Tab. X — Pl. X

1

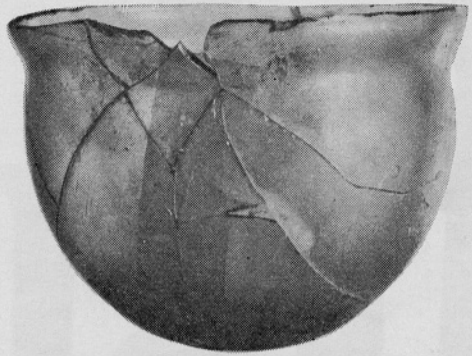

2

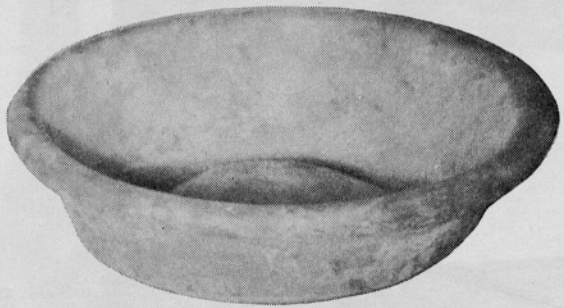

3

Tab. XI — Pl. XI

NEKI KASNOANTIČKI PREDMETI OD STAKLA S FIGURALNIM PRIKAZIMA U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U SPLITU

NENAD CAMBI

Arheološki muzej, Split

Vrlo bogati fundus antičkog stakla u Arheološkom muzeju u Splitu nije, na žalost, do sada sistematski obrađen. Pred nekoliko je godina, doduše, A. von Saldern obradio neke zanimljive staklene oblike, ali je to tek neznatni dio onoga što se u zbirkama muzeja čuva i što bi moglo upotpuniti naše poznavanje antičkog staklarstva na području Dalmacije.[1] Nadam se, međutim, da će ovaj skup posvećen problematici antičkog stakla dati poticaj za daljnji napredak njegovog istraživanja i to ne samo u Dalmaciji nego i u čitavoj našoj zemlji, što svi osjećamo kao prijeku potrebu.

I ovaj moj prilog, na žalost, nema za cilj da prikaže čitavu kolekciju stakla iz splitskog muzeja. Ovom prilikom sam se želio osvrnuti samo na dvoje specifične grupe staklenih predmeta ukrasnog karaktera iz perioda kasne antike koji su vrlo zanimljivi upravo zbog svog figuralnog prikaza. Ti predmeti, čini mi se, bacaju mnogo svijetla na spomenuti period, konkretnije na vrijeme vjerske tolerancije kad se paralelno manifestiraju razni religiozni koncepti.

I *Pozlaćena stakla*

Kao prvu grupu predmeta donosim tzv. pozlaćena stakla (u talijanskoj terminologiji *fondi d'oro* ili *vetri dorati*). U Arheološkom muzeju u Splitu čuvaju se samo dva primjerka pozlaćenog stakla, nepoznate provenijencije doduše, ali ipak sva je vjerojatnost da potječu iz Solina. Ti predmeti nisu bili publicirani, pa tako nisu ni unijeti u dosada najkompletniji korpus tih predmeta Ch. R. Moreya.[2]

Ta dva naša predmeta su male staklene kvržice (promjera otprilike 3 cm) u kojima je s unutrašnje strane ispod tankog sloja stakla bio umetnut zlatni listić. U taj listić ugreben je figuralni prikaz. Oba predmeta, po mom mišljenju, pripadaju jednoj te istoj posudi. Radi se, naime, o kvržicama koje su morale biti umetnute u stijenke neke veće posude poput samostalnih medaljona koji su je ukrašavali. Dugo su vremena, međutim, takve male kvržice izazivale zabunu i još uvijek ustvari pobuđuju diskusije istraživača o njihovoj namjeni i funkciji. Gotovo opća konstatacija bila je da su sva pozlaćena stakla dna čaša, pa je tako i u talijansku terminologiju ušao naziv *fondi d'oro*. Što je prevladavalo takvo

mišljenje, krivicu treba baciti na nedovoljno proučavanje oblika i funkcije tih predmeta, jer se češće naglasak stavljao samo na njihov figuralni prikaz. Ipak, već je davno uočeno da su dna čaša znatno šira i da imaju ravno dno s ojačanjem za stabilno stajanje, što naše i druge kvržice naravno nemaju. U drugoj polovici XIX st. je, stoga, E. aus'm Weerth izrazio mišljenje da su se pored dna čaša izrađivali i samostalni medaljoni s ukrasom u zlatnom listiću.[3] To mišljenje nisu slijedili i drugi autori.[4] Rješenje problema ponudila je poznata kelnska zdjela, pronađena fragmentarno koncem prošlog stoljeća, u stijenkama koje je bilo čak 21 kvržica s pozlaćenim prikazima.[5] Fragment pronađene zdjele je na taj način imao više samostalnih prikaza međusobno odvojenih jednostavnom staklenom stijenkom posude. S vanjske strane je zdjela pak imala izgled posude s ispupčenim bradavicama, kakvih se i inače često nalazi, samo u daleko skromnijim formama (u njemačkoj terminologiji *Nuppenschale*) u antičkom staklarstvu. Spomenutu kelnsku *Nuppenschale* već je De Rossi smatrao kao ključ za rješenje jedne do tada »*enigma inesplicabile*«.[6] Iako je kelnska *Nuppenschale* pružila zaista evidentan dokaz o funkciji tih kapljastih kvržica, ipak još do danas nije postignuto jedinstveno gledište svih autora. Nedavno je, na primjer, Th. E. Haevernick iznijela mišljenje da su pozlaćena stakla, pa čak i ona koja su do sada sasvim sigurno smatrana kao dna čaša, medaljoni kultnog karaktera i tako se ponovno vratila na staru tezu.[7] Mišljenje Haevernickove podržali su A. Greifenhagen i G. Daltrop.[8] To je mišljenje ipak odbacio jedan dio autora (Alarcao i Fülep), a J. Engemann ga je, po mom mišljenju, vrlo uvjerljivim argumentima pobio.[9]

I pozlačena dna iz splitskog muzeja, kao i ona iz kelnske zdjele nisu bila s vanjske strane promatrana, niti su imala podlogu za stajanje, nego su oblog, lagano ispupčenog, bradavičastog oblika. Pored spomenute kelnske posude u katalogu Ch. R. Moreya, po mišljenju J. Engemanna, ima još više od 100 takvih komada koji su pripadali vrsti bradavičastih posuda.[10] U tu kategoriju antičkih posuda spadaju bez sumnje i naši primjerci. To bi se moglo zaključiti po tome što oba medaljona pokazuju jedinstveni opći izgled, identičnu tehniku lijevanja stakla, slične dimenzije, identično kvadratno uokvirenje motiva i jednaki stil urezivanja figura u zlatnu podlogu. U isto doba gore navedene karakteristike naših pozlaćenih stakala dokazuju da su oba primjerka pripadala jednoj te istoj posudi, u kojoj je moralo biti još i znatno veći broj takvih prikaza. Na to, uostalom, ukazuju i motivi koji sami po sebi nisu zatvorene cjeline, nego su samo djelovi pripadajućih biblijskih legenda.

Pozlaćeno staklo br. 1 (tab. I, sl. 1) ima unutar svog približno kvadratnog okvira biblijski prikaz Mojsijeva čuda izvora (*Izlazak* II, 17, 6). U sredini je Mojsije odjeven u tuniku i palij. U desnici drži čudotvorni štap kojim je, već ranije uz Božju pomoć — bježeći sa svojim narodom iz Egipta — otvorio Crveno more. Lijevo od Mojsija je slap vode. Prizor Čuda izvora je jedan od najčešćih motiva starokršćanske umjetnosti koji je bez sumnje imao duboko simboličko značenje.[11]

Pozlaćeno staklo br. 2 (tab. I, sl. 2) je, na žalost, nešto oštećeno. U ponešto nepravilnom kvadratu prikazan je prorok Jona kako leži oslonjen na hridinu, pod strehom od bršljanova lišća (*Knjiga proroka Jone* 4). Prikazi Jone spadaju također među najomiljenije teme starokršćanske umjetnosti.[12] Činjenica da se u jednoj zdjeli nalazi motiv Jone na obali nužno vodi zaključku da su se u istoj posudi nalazili i drugi Jonini doživljaji koje on navodi u svojoj knjizi i to: njegovo bacanje u more i proždiranje od kita, te izbacivanje na obalu. Nema sumnje da se i u vrlo omiljenoj biblijskoj legendi o Joni krije duboka simbolika koju su njoj pridavali kršćani.[13]

Oba naša prikaza imaju brojne analogije po tehnici rada i po svom motivu među srodnim staklima, ali ipak nisam uspio pronaći potpuno identične primjerke. Pozlaćena stakla su rad pojedinih majstora za određenu posudu, pa je teško naći potpuno jednake primjerke, premda su često stilski veoma bliski. Ta se pak činjenica može objasniti jednom zajedničkom

ili srodnom radionicom. Najbliži primjerci našim pozlaćenim staklima s istom tematikom su oni iz Vatikanske biblioteke (Morey br. 142), *Museo Nazionale* u Firenci (Morey br. 256), *British Museum* (Morey br. 331), a nije im daleko čak ni prikaz Jone na toliko puta spomenutoj kelnskoj Nuppenschale koja se čuva u *British Museum-u* (Morey br. 349). Naši se primjerci pozlaćenih stakala vrlo dobro uklapaju u veliku kompaktnu grupu takvih predmeta od kojih je većina pronađena u Italiji, prvenstveno u rimskim katakombama, a koji se tek dosta rijetko pronađu i u drugim provincijama rimskog carstva.

Problem datacije pozlaćenih stakala nije još ni do danas riješen na potpuno zadovoljavajući način. Sasvim je sigurno da se ti predmeti počinju izrađivati u znatnijoj mjeri već u prvoj polovici III st.[14] Tada se, naime, izrađuju pretežno portreti, ali i drugi prikazi i to kao samostalni medaljoni, te kao dna čaša. Ti prikazi bili su zapravo oslikani zlatom na staklenoj podlozi, za razliku od kasnijih, kojima pripadaju i naši primjerci, a koji su bili ugrebeni u zlatni listić. Ta dva stupnja tehničkog razvoja izrade prikaza daju osnovu za međusobno kronološko distinguiranje.[15] Drugi su kriteriji pak manje pouzdani. Bovini je, na primjer, za datiranje tih stakala primijenio opće kriterije za dataciju starokršćanskih umjetničkih tvorevina (portret, frizura, odjeća, slijed razvoja umjetnosti itd.).[16] Zanchi Roppo je, oslanjajući se na taj sistem, dala neke vlastite kriterije pokušavajući predmete vremenski klasificirati[17] postupkom međusobnog uspoređivanja. Pokušaj ove posljednje, po mom mišljenju, nema ipak neke veće vrijednosti, jer je, čini mi se barem, njen glavni kriterij kvaliteta pojedinog predmeta, a to je ipak najčešće vrlo problematično mjerilo.

Naši prikazi, kao i mnogi drugi pružaju vrlo malo pouzdanih kriterija na osnovi kojih bi ih se moglo preciznije datirati. Kad bismo prihvatili kriterije Zanchi Roppo tada bismo naša pozlaćena stakla morali datirati dosta kasno, barem u poodmaklo IV st. n. e. i to zbog dosta primitivne izrade i sasvim pojednostavljenje izvedbe crteža u zlatnom listiću. No, u tako preciznu dataciju ne smijemo ulaziti zbog već gore iznesenih razloga. Po mom mišljenju naši prikazi su bili izrađeni ipak svakako u IV st. i to vjerojatno u doba nakon što se u kršćanskoj umjetnosti počinju javljati narativni sadražji koji se prema općoj vjerskoj situaciji, te prema s drugim umjetničkim tvorevinama počinju javljati negdje u konstantinskom periodu.[18]

Salonitanska posuda s umetnutim prikazima u zlatnom listiću jedini je, koliko je meni poznato, primjerak pozlaćenih stakala iz starokršćanskog doba u rimskoj provinciji Dalmaciji, a vjerojatno i u našoj zemlji. Postoji, doduše, dno jedne zdjele iz Japre s prikazom ležećeg jarca, ali je ono iz ranijeg doba, po svoj prilici III st. i nema veze sa starokršćanskom simbolikom.[19] Taj prikaz je, prema navodu autora, također urezan u zlatan listić na staklenoj podlozi. Još jedan slični prikaz sačuvao se na području naše zemlje, ali ne u antičkoj provinciji Dalmaciji, nego u Poetoviju u Panoniji.[20] Taj je prikaz fragmentaran, sačuvan je samo dio tijela životinje koja leži, pa je vrlo lako moguće da se radi o vrlo sličnom prikazu kao što je onaj iz Japre. I taj je prikaz urezan u zlatnom listiću.[21] U Poetoviju se čuva također jedan fragment pozlaćenog dna, samo mnogo slabije sačuvan.[22] Prema tome ovi naši primjerci su dosad jedini sa starokršćanskim figuralnim prikazima. Postoji, doduše, još nekoliko primjeraka, ali su oni bez sumnje falsifikati iz novijeg doba.[23] Grupi pozlaćenih stakala ne pripada također ni poznata čaša iz Duklje na kojoj se stvarno nalaze brojni starokršćanski motivi, jer je njen ukras ugreben u samoj stijenki staklene posude.[24]

Što se pak tiče provenijencije naše posude iz Salone, smatram, da nema nikakve dvojbe da potječe iz Rima, bez obzira kojim je majstorima treba pripisati.[25] Od tamo je importirana u Dalmaciji. Nadajmo se da to ujedno neće biti i posljednji primjerci pozlaćenih stakala iz naših krajeva.

II *Amuleti — privjesci*

Drugu grupu predmeta koju sam ovdje nakanio iznijeti čini nekoliko amuleta — privjesaka s ušicom za vješanje o vrat od žuto-smeđeg, tamnog, odnosno gotovo crnog, te plavog stakla. Svi ti amuleti čine jedinstvenu grupu, iako se na njima javljaju poganski, židovski i kršćanski motivi. Amuleti od žuto-smeđeg stakla bili su lijevani, a pored ušice karakteristika im je zadebljani obod koji poput prstena prati obli rub privjeska. Što se tiče grupe od tamnog stakla čini mi se da je slučaj ipak nešto drukčiji, tj. amulet je bio odljeven,

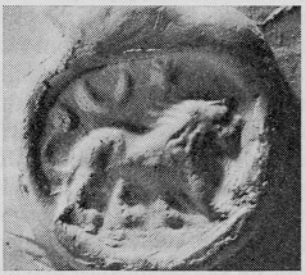

Sl. 1. Katalog br. II 1

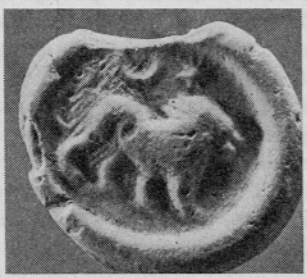

Sl. 2. Katalog br. II 2

Sl. 3. Katalog br. II 3

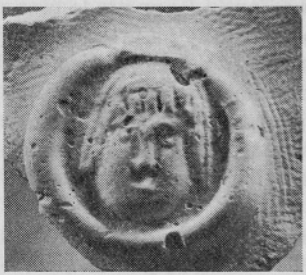

Sl. 4. Katalog br. II 4

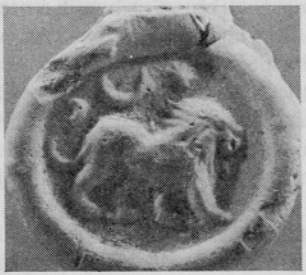

Sl. 5. Katalog br. II 5

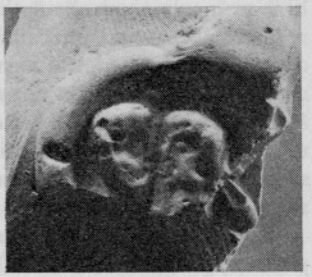

Sl. 6. Katalog br. II 6

ali je sam prikaz bio utisnut kao žig pomoću matrice. Ovi posljednji znatno su deblji od prvospomenutih. Svi ti predmeti pokazuju uske zajedničke karakteristike koje impliciraju srodne radionice, i to jednu istu za žute i plave, a drugu za tamne amulete. No, o tome će biti riječi još kasnije.

Najveći broj sačuvanih primjeraka je poganskog karaktera. Na sredini amuleta najčešće je prikazan lav iznad kojega su lunarni i solarni simboli (Kat. II br. 1, 2, 3, 5, 9, 13, 14, 16; Kat. IV 25, 26; vidi slike 1, 2, 3, 5, 9, 12, 14, 20; tab. I, sl. 4, 8). Svi amuleti s prikazom lava vrlo su slični. Lav je uvijek prikazan u profilu, češće na desno s podignutim repom iznad kojeg se nalaze polumjesec i zvijezda koja, po mom mišljenju, predstavlja sunce. Krakovi zvijezde su po svoj prilici zrake sunca. Amuleti s prikazom lava javljaju se u dvije grupe u žuto-smeđoj i tamnoj, dok ih u plavoj nema, a ukupno ih ima 10 primjeraka (vidi gore spomenute brojeve kataloga).

Među amuletima s prikazom lava ističe se jedan primjerak (Kat. II, br. 14, tab. I, sl. 4) na kojemu se čita natpis na grčkom Εἷς θεός. Taj natpis se, stoga, sigurno odnosi na neka sinkretistička vjerska štovanja kojima je monoteistička podloga. Povezano uz solarno-lunarnu simboliku na amuletu, očito je da su u pitanju neke kasnoantičke kozmičke speku-

lacije. U našem slučaju natpis bi mogao imati i kršćansku osnovu, poznat mi je jedan gema s identičnim natpisom Εἷς θεὸς βοήθι a prikazana je još starozavjetna tema Daniela među lavovima.[26] No, s obzirom da je na našoj gemi prikazan lav koji sam po sebi nema nikakve veze s kršćanstvom smatram da treba tražiti drugačije rješenje. Gore spomenuti natpis potsjeća također na poznatu formulu Εἷς Ζεῦς Σεράπις. U tom slučaju je Serapis, poistovećen s Zeusom, dobio monoteistički karakter.[27] Naš privjesak je, međutim, vrlo teško dovesti u vezu i sa Serapisom.

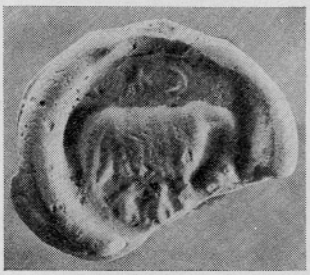

Sl. 7. Katalog br. II 7

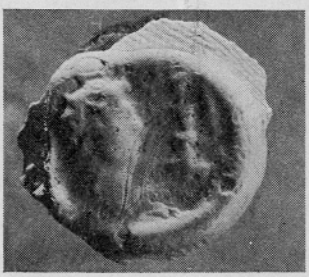

Sl. 8. Katalog br. II 8

Sl. 9. Katalog br. II 9

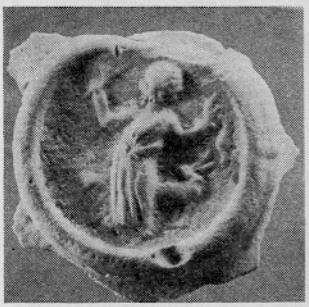

Sl. 10. Katalog br. II 10

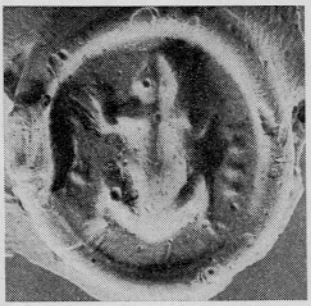

Sl. 11. Katalog br. II 11

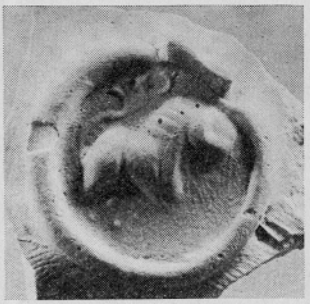

Sl. 12. Katalog br. II 13

Drugi amuleti u ovoj grupi nemaju ni približno sličan broj primjeraka. Još se samo dva motiva javljaju u kopiji. To su prvi par: primjerci kat. br. 10 i br. 17 (sl. 10, 15), a drugi par: primjerci kat. br. 8 i 23 (sl. 8; tab. I, sl. 7). Na prvom paru je prikazano neko božanstvo u stojećem stavu, odjeveno u dugu haljinu, s raširenim rukama, a u njima se nalaze neki čudni zavijeni predmeti. Do njega su po jedan jelen sa svake strane. O kakvom se božanttvu radi, teško je kazati. Ovakav ili sličan prikaz iz antičke religiozne umjetnosti meni nije poznat. Na drugom paru s identičnim prikazom nalazi se u lijevom uglu amuleta bista rimskog imperatora u profilu na desno, s radijalnom krunom na glavi. Do njega je sitni lik Viktorije koja ga, balansirajući na kugli, ovjenčava. Čini se da se i kod jednog i kod drugog amuleta radi o prikazu istog cara, ali s obzirom na stanje sačuvanosti teško je odrediti precizno osobu na koju se odnosi, iako je sasvim sigurno da će to biti neki od careva kasnog 3 st. koji se redovno pojavljuju s radijalnom krunom. Treba naglasiti da se identični prikazi nalaze često i na perlama od gagata, kakvih u zbirkama Arheološkog muzeja u Splitu ima više komada. Vrlo je zanimljivo kod ovog drugog para i to što je jedan amulet izrađen od žuto-smeđeg, a drugi od plavog stakla. Ta pojava bi možda mogla biti znak da su se u istoj radionici izrađivali i žuti i plavi privjesci.

Svi ostali motivi javljaju se samo pojedinačno, s tom razlikom što bi se amulet kat. br. 15 (sl. 13) na kojem se javlja jedan mali erot koji jaši na lavu s bičem u rukama možda mogao povezati uz prvu grupu s prikazom samog lava. S obzirom, međutim, da je ipak donekle različit i da se među svima ističe originalnošću prikaza i dražesnom izvedbom, ipak ga donosim odvojeno.

Amulet kat. br. 6 (sl. 6) prikazane su dvije glave, lijevo muškarca, desno žene u profilu jedan naspram drugoga. Da li se u ovom slučaju radi o portretima, nekom idealistički

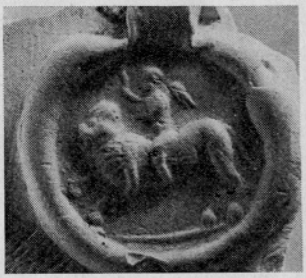

Sl. 13. Katalog br. II 15

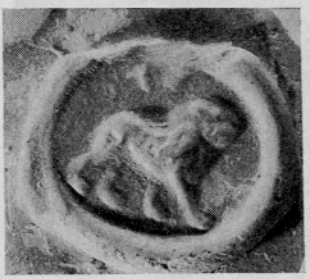

Sl. 14. Katalog br. II 16

Sl. 15. Katalog br. II 17

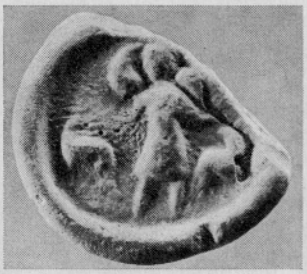

Sl. 16. Katalog br. II 18

Sl. 17. Katalog br. II 19

Sl. 18. Katalog br. II 21

prikazanom bračnom paru ili nekim drugim osobama, dosta je problematično, a pogotovo što je reljef prilično sumarno izrađen.

Na amuletu kat. br. 4 (sl. 4) mislim da je prikazana komična kazališna obrazina, što, uostalom, drži i Bulić.[28] Radi se, naime, o prikazu glave debelog čovjeka s dugim uvojcima, a čini se da mu je glava pokrivena velom. I u ovom slučaju treba ipak uzeti nužnu rezervu kod tumačenja lika.

Vrlo zanimljiv prikaz daje i amulet kat. br. 7 (sl. 7). Na njemu je prikazana rimska vučica u profilu kako pod sobom doji dječake Romula i Rema. I iznad prikaza vučice nalaze se polumjesec i zvijezda, kao i kod amuleta s prikazom lava. Po svoj prilici je i ovaj klasični motiv tim simbolima dobio solarno-lunarni karakter.

Na amuletu kat. br. 12 (tab. I, sl. 3) prikazan je heraldički motiv lava i jedne ptice grabljivice (orao ili sokol). Na glavi ptica ima krunu, ali, kako je amulet na tom mjestu odlomljen, nije jasno o kakvoj je kruni riječ. S obzirom da se radi o orijentalnom tipu heraldičkog motiva, pomišljao sam da bi se možda moglo raditi o sokolu i kruni *pšent*, što bi bio simbol Horusa protektora faraonske vlasti Egipta, ali ta se pretpostavka bazira na suviše slabim indicijama, pa sam je samo naveo kao jednu vrlo daleku mogućnost.

Tab. I — Pl. I

1: Katalog br. I 1
2: Katalog br. I 2
3: Katalog br. II 12
4: Katalog br. II 14
5: Katalog br. II 20
6: Katalog br. II 22
7: Katalog br. III 23
8: Katalog br. IV 26

I amulet br. 11 (sl. 11) donosi također zanimljiv prikaz. Na njemu se, naime, nalazi žaba gledana odozgo, dok su iznad i ispod nje grčka slova. Nad njom se pouzdano čitaju slova ZO, a ispod nje su, po mom mišljenju, također dva slova, ali se ona ne mogu dešifrirati. Bulić je mislio da bi se moglo pročitati grčko ime Ζοπιρ(ος), što se, po mom mišljenju, ne može prihvatiti.[29] Nema nikakve dvojbe da je prikaz žabe imao neko magičko značenje i duboku simboliku.[30] U tom pogledu su vrlo indikativni neki nalazi glinenih uljanica. Te lucerne imaju na svojoj gornjoj pločici na dosta stilizirani način prikazanu žabu, a oko nje takve grčke natpise koji na neki način potvrđuju trajanje starih pučkih simboličkih predođaba.[31] U tom pogledu posebno je važan natpis: ἐγὼ ἀνάστασις εἰμί (ja sam uskrsnuće) koji je sačuvan, koliko je barem meni poznato, u dva slučaja.[32] Žaba je na tim lampicama morala biti u vezi s natpisom i čak po svoj prilici njegovo predočenje u simboličko-likovnom jeziku. Premda se u slučaju navedenih lucerna radi o kršćanskim predmetima koji potječu iz Egipta, smatram da naš amulet, po svoj prilici nosi istu simboliku, iako vjerojatno nije kršćanski. Treba, naime, pretpostaviti da je simbolika žabe kao uskrsnuća ušla u kršćansku ikonografiju iz poganske magičko-kultne baštine.

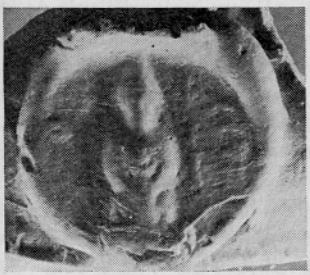

Sl. 19. Katalog br. III 24

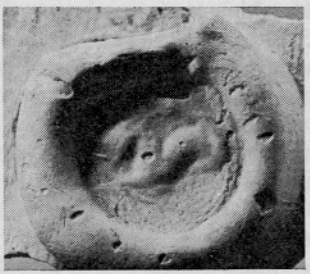

Sl. 20. Katalog br. IV 25

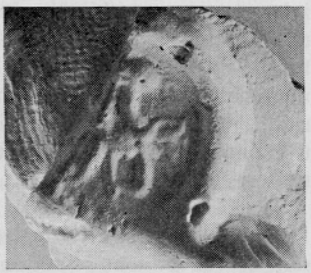

Sl. 21. Katalog br. IV 27

Vrlo enigmatičan prikaz donosi i amulet br. 24 (sl. 19). Na sredini prednje strane nalazi se prikaz koji potsjeća na zakukuljenu ljudsku figuru i dva stabla (palme?) ili pak neki drugi visoki predmet. Prikaz je zbog svoje izlizanosti vrlo nejasan. U svom opisu Bulić je dobro primijetio da se radi o figuri koje je karakter teško raspoznati.[33] Sa strana figure nalaze se, čini se, grčka slova. Lijevo od figure su slova OC (?), dok su s desne strane KCY, ali je i to vrlo problematično. O ovom prikazu u ovakvom stanju sačuvanosti nije moguće ništa određenije kazati.

Amuleti pak od tamnog stakla, čini se, nisu pripadali istoj radionici, jer je postupak njihove tehničke obrade drukčiji od gore spominjanih žuto-smeđih i plavih amuleta. Oni su, kako sam već prije naveo, bili odljeveni i u još žitkoj staklenoj masi bio je pomoću matrice otisnut reljef. Ti amuleti su znatno deblji, a sam reljef je plići i nepreciz niji. Utiskivanje se osobito dobro vidi na primjerku br. 26 (tab. I, sl. 8) kod kojega matrica nije okrugla nego kvadratna i kod kojega se vidi mjesto gdje je ona bila jače utisnuta. Po motivima i na crnim amuletima prevladava figura lava u profilu (dva od tri sačuvana primjerka) s polumjesecom i zvijezdom, dakle potpuno isti prikazi kao i na grupi žuto-smeđih privjesaka. Iako su ti privjesci po tehnici izrade drukčiji od prethodnih, po motivima su ipak međusobno vrlo bliski, pa se vjerojatno radi o radionicama koje su u kulturno-religioznom pogledu, a vjerojatno i geografski usko povezane. Jedino je nešto drukčiji amulet kat. br. 27 (sl. 21), ali se na žalost, i njegov sadržaj, zbog toga što nije cjelovito sačuvan, ne može odgonetati. Izgleda da se radi o nekim trakama ili konopcima koji se spajaju, što bi možda moglo upućivati na to da je na njemu bio prikazan magički čvor.

Pored gore navedenih poganskih, odnosno onih kojih karakter nije moguće sa sigurnošću utvrditi, postoji i nekoliko amuleta od žuto-smeđeg stakla kojih starokršćansko porijeklo ne dolazi u pitanje.

Jedan takav amulet iz Salone već je davno poznat kat. br. 18 (sl. 16).[34] Na njegovoj prednjoj strani prikazana je figura Dobrog pastira s ovcom na leđima. Uz njegove bokove nalaze se sa svake strane po jedna ovca, okrenuta prema centralnoj figuri. Pastir je odjeven u kratku tuniku i čini se da ima visoke čizme. Pored ovog amuleta u zbirci Lukanović u Arheološkom muzeju u Splitu sačuvao se još jedan vrlo sličan primjerak (kat. br. 19, sl. 17). Njegovo porijeklo nije pouzdano, ali s obzirom na karakter zbirke sasvim je sigurno da potječe iz srednje Dalmacije.

Motiv Dobrog pastira je poznati i vrlo stari kršćanski motiv za kojega se obično smatra da u simboličkom likovnom jeziku prikazuje Krista i da se odnosi na biblijsku parabolu o pastiru koji traži svoju izgubljenu ovcu (Luka IV, 15). U Dalmaciji, gdje su se u likovnom repertoaru IV—VII st. n. e. stalno zadržali simbolički prikazi, Dobar pastir je gotovo najčešći motiv.[35] Ovdje bih, međutim, napomenuo, kao što sam to već drugdje u nekoliko navrata napravio, da Th. Klauser motiv Dobrog pastira izvlači iz poganske filozofske misli i da ga ne smatra isključivo kršćanskim, što je apsolutno točno, ali sam ipak mišljenja da je teško pretpostaviti da se u kršćansko doba prikaz Dobrog pastira ne bi odnosio na Krista, kad je ta prispodoba toliko lijepa i s očitom alegorijom da ne bi inspirirala i kršćansku umjetnost.[36] Kršćani su, po mom mišljenju, mogli iskoristiti, kao što su to uostalom često radili, poznati ikonografski tip i dati mu novi smisao. Što se tiče prikaza Dobrog pastira u Dalmaciji držim da su svi meni poznati kršćanskog ili eventualno kriptokršćanskog karaktera.[37]

Treći amulet — privjesak kat. br. 20 (tab. I, sl. 5) kršćanskog karaktera pronašao sam 1969. godine prilikom istraživanja gradskih zidina Narone. Na taj vrijedni predmet osvrnuo sam se već jednom prigodom.[38] Na sredini amuleta prikazan je Krist u sjedećem stavu, odjeven u palij, s podignutom rukom u govorničkom položaju. Uz njega sa svake strane nanizano je šest malih figurica apostola. Iznad Kristove glave teče natpis grčkim slovima koji se može na dva načina interpretirati. Prvi se glasi: Εἷς(οῦς) Χ(ριστὸς) Θ(εοῦ)ὑ(ιός). Nedostaje samo posljednja riječ Σωτήρ poznate tajne kratice ΙΧΘΥΣ. Natpis se čita obrnuto u odnosu na likovni prikaz, što, uostalom nije ništa neobično, jer se isti slučaj zapaža i na amuletu s prikazom lava i natpisom Εἷς Θεός kojeg sam već gore spominjao. Mislim da je predloženo čitanje natpisa dosta jasno i logično, iako su slova dosta plitka i relativno nečitka.[39] Natpisi iznad Kristove glave vrlo se često pojavljuju na sitnim predmetima starokršćanske umjetnosti. Najčešća je upravo kratica ΙΧΘΥΣ ili neke druge slične kratice koje imaju isti smisao. Najviše problema čitanju našeg natpisa zadaje prvo slovo s lijeve strane amuleta. Nije, naime, sasvim jasno da li tu treba čitati E ili je to anomalija nastala prilikom lijevanja privjeska. S obzirom da sam skloniji prvospomenutoj mogućnosti u predloženom čitanju donosim E kao prvo slovo. U slučaju da bi to E smatrali stvarno za grešku lijevanja tada bi čitanje bilo mnogo jednostavnije: Ἰσ(οῦς) Χ(ριστὸς) Θ(εοῦ) ὑ(ιός). Tu, dakle, ne treba ništa objašnjavati. No, i u slučaju čitanja prvog slova E, kako ja predlažem, nema većih teškoća, jer se kratica ΙΧΘΥΣ ponekad susreće stvarno pisana s početnim E, iako se grčko slovo E nije obično čitalo I, kao što je slučaj s H. U vulgarnom jeziku, nema sumnje, dolazilo je do zabuna u pisanju. Na našem privjesku bi se, po mom mišljenju, početni diftong EI, po svoj prilici još lakše mogao čitati I. Kao dokaz da se i E čitalo u pučkom jeziku I navodim jednu gemu iz Rima na kojoj je prikazan Krist na križu.[40] Iznad glave Krista je slijedeći natpis: Ἰησοῦ Χριστός.

Druga mogućnost za čitanje navedenog teksta glasi: Εἷς Χ(ριστὸς) Θ(εοῦ) Ὑ(ιός) Ne bi bilo nimalo začudujuće da se na jednom kršćanskom natpisu susretne magička riječ

ΕΙΣ (grčki jedan) koja se inače javlja na bezbroj prikaza i tekstova.[41] Takav je uostalom slučaj i na našem amuletu kat. br. 15. Riječ ΕΙΣ javlja se i na spomenicima kršćanskog karaktera i ima smisao izjednačavanja s drugim pojmom koji se navodi u tekstu, te ukazuje na njihovo apsolutno značenje.[42] Takvih prikaza ima dosta u Siriji i Egiptu.[43] Koje je vjerojatnije od dva gore navedena čitanja teško je utvrditi.

U zbirci gema u Arheološkom muzeju u Splitu čuva se i jedan vrlo zanimljivi amulet od žuto-smeđeg stakla koji do sada nije bio interpretiran kao kršćanski (kat. br. 21, sl. 18).[44] Na prednoj strani privjeska prikazan je čovjek, odjeven u tuniku s prebačenim palijem preko ramena, kako sjedi na stijeni. Čovjek je predstavljen u govorničkoj pozi s podignutom desnicom pred auditorijem od dvanaest malih ljudskih figurica koje su poređane po četiri u tri niza jedne iznad drugih. Od ljudi u gornja dva reda vide se samo glave. Očito je da je ovdje prikazan Krist koji propovijeda. Vjerojatno je da se u ovom slučaju radi o Kristovoj propovijedi na gori, a da se pred njim nalazi dvanaest apostola. Ovakvi prikazi Krista predstavljenog kao filozofa koji izlaže svoju nauku nastali pod utjecajem poznatih ikonografskih shema putujućih filozofa kinika koje su bile poznate i vrlo rado korištene u umjetnosti II—III st. n. e.[45] Lik Krista poput kiničkog filozofa bio je omiljen u kršćanskoj umjetnosti prije pojave njegove ustaljene ikonografije.[46]

Ovakav identični privjesak pronađen je u Siriji.[47]

Ova dva privjeska su rijetki primjerci starokršćanskih figuralnih spomenika iz Dalmacije na kojima se Krist pojavljuje u svojoj »realističkoj« ljudskoj formi.[48]

Pored ova tri amuleta — privjeska na kojima se pojavljuju prikazi kršćanskog sadržaja, postoji u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu i jedan primjerak koji se mora pripisati jednoj drugoj vjerskoj skupini. Taj amulet kat. br. 22 (tab. I, sl. 6) ima potpuno jednake karakteristike kao i svi ostali i nema razloga da ga pripišemo, bez obzira na njegov različiti religiozni karakter, nekoj drugoj radionici. On je također već bio objavljen.[49] U sredini amuleta prikazana je menora, a pored nje rog za ulje (Keren apuh), posudica za fitilj sviječnjaka, te još neki drugi sitni predmeti koji su možda služili za njegovo čišćenje. Ovaj amulet je, bez sumnje, važno svjedočanstvo judejske nazočnosti u Saloni i s tim u vezi bio je u literaturi više puta spominjan.

S ovim amuletom završava serija sličnih privjesaka izrađenih od žutog, smeđeg ili plavog stakla. Svi ti amuleti čine jednu zatvorenu grupu.

Na temelju gore izloženih zapažanja u mogućnosti smo konstatirati neke opće značajke u pogledu razvoja, rasprostranjenosti, datacije i drugih kulturno-historijskih okolnosti u vezi s tim amuletima-privjescima.

Već smo gore naveli da su svi amuleti izrađeni od tri vrste stakla (žuto-smeđeg, tamnog i plavog), od kojih su dvije posljednje u velikoj manjini, te da pokazuju više manje iste značajke proizvodnje. To se osobito odnosi na žuto-smeđe i plave, dok su tamni, iako po teamtici prikaza vrlo slični, tehnički drugačije obrađeni. Prva grupa je lijevana, dok je u drugoj reljef postignut utiskivanjem matrice u žitku masu stakla.

Među amuletima poganskog, kršćanskog ili židovskog karaktera nema nikakve razlike u pogledu tehničke obrade, pa smatram da ne može biti ni bitne vremenske razlike među njima. Po svojoj su se prilici u jednom te istom centru, približno u isto doba proizvodili takvi amuleti za sve tri glavne vjerske skupine kasne antike, tj. za u današnjem smislu pogane, kršćane i Židove. Na osnovi opće situacije u pogledu položaja religija u rimskom carstvu dolazi u obzir samo kasno carski period, preciznije konac III ili početak IV st. n. e., kad vlada tzv. vjerska tolerancija. Da li su se ti amuleti nastavili izrađivati i kasnije za sada ne možemo sa sigurnošću tvrditi. U slučaju da su se oni stvarno i dalje proizvodili, tada dolaze u obzir samo kršćanski, jer poganski sadržaji nestaju u toku IV st. i sve više prevladavaju kršćanski izuzev tzv. neutralnih motiva koje je preuzela i kršćanska likovna umjetnost.

Iz činjenice da je u odnosu na tzv. poganske amulete relativno mali broj kršćanskih, možda bi se moglo zaključiti da produkcija pomalo opada s promjenom vjerskih nazora. Mišljenja sam da su se centri koji su proizvodili te staklene predmete postepeno preorjentirali na drugu vrstu intimnih religioznih predmeta, kao što su na primjer medaljoni.

Iz podataka da se na našim amuletima javljaju razni motivi po svom vjerskom karakteru, možemo zaključiti da oni ustvari vjerno odražavaju situaciju u pogledu različitih vjerskih grupacija u Dalmaciji. Ovaj stakleni materijal, naime, odražava intimna vjerska raspoloženja pripadnika raznih religioznih organizacija i obrnuto indicira na opću vjersku situaciju. Oni nam, čini mi se, dopunjuju onu sliku koju tako lijepo crta poznati natpis nađen pred nešto više od desetak godina u Solinu na kojemu se također spominju tri vjerske skupine *Romani* (u današnjem smislu pogani, tj. pripadnici tradicionalne rimske religije), *Iudei et Christiani*.[50] I taj natpis, potječe bez sumnje iz istog doba kad i naši amuleti, tj. iz konca III ili prve polovine IV st., kasnije je militantno kršćanstvo postepeno iskorijenilo ostale skupine.

U pogledu teritorijalnog rasprostiranja ovih amuleta kod nas vrlo je zanimljivo što su gotovo svi primjerci pronađeni na užem ili širem području Salone. Jedan jedini primjerak potječe iz Narone, dok za dva nema podataka, ali smatram da i za njih s pravom treba pretpostaviti da su iz Salone. Interesirajući se kod kolega iz drugih muzeja saznao sam da se vrlo rijetko u njihovim zbirkama čuvaju takvi privjesci.[51] Drugdje u Dalmaciji njih uopće i nema, što je svakako vrlo čudna i zanimljiva pojava koju je, po mom mišljenju, vrlo teško objasniti. I u drugim velikim centrima na Jadranu sigurno je da je bilo kozmopolitskog stanovništva, pripadnika raznih religioznih grupa koji su mogli nositi takve amulete. Treba, doduše, podrobnije ispitati još zbirke pojedinih muzeja, ali kad oni do sada nisu pronađeni, to znači da ih ni ne može biti u većoj količini, kao što je slučaj u Saloni.

Ovi amuleti-privjesci svojom ideologijom, grčkim pismom i žuto-smeđim staklom, karakterističnim za kasnoantičku egipatsku produkciju, odaju istočno porijeklo. Čini se da je taj sitni stakleni materijal bio importiran u relativno velikom broju po čitavom tadašnjem svijetu, uključujući, naravno, i zapadne provincije. Tim čudnije je što je taj materijal kod nas koncentriran na Salonu. U raznim evropskim zbirkama čuva se oko 120 takvih komada (podatak dugujem pismenom saopćenju J. Schwarza koji se u svoje doba bio pozabavio tim amuletima).[52] U *British Museum*-u u Londonu čuva se tako jedan amulet koji je potpuno identičan našim primjercima s prikazom Dobrog pastira.[53] Centar proizvodnje treba bez sumnje tražiti, kao što sam već nagovijestio, negdje na antičkom istoku, po svoj prilici Egiptu ili Siriji.

Na kraju samo nekoliko napomena o proizvodnji stakla u Saloni. Staklo se u Saloni, usprkos toga što moramo konstatirati da su se gore navedeni amuleti izrađivali negdje daleko izvan naše provincije, ipak sigurno proizvodilo. O tome svjedoče brojni dokazi s nedavnih sistematskih istraživanja uz Forum i na lokalitetu Ilinac kod *Porta Caesarea*. Na zapadnoj granici šire aree Foruma pronađena je staklarska peć s masom polufabrikata, dok se na drugo spomenutom lokalitetu nije pronašla peć, ali je preostalo dosta ostataka lijevanja stakla.[54] Ti podaci, uz već davno poznati natpis jednog staklara, pronađen na bazilici na Manastirinama, svjedoči da je Salona bila ipak centar proizvodnje stakla.[55] Taj natpis glasi: a|rca Pasc|hasi|o vitriario.

S gore navedenim amuletima-privjescima ne iscrpljuje se zbirka sitnog staklenog materijala s figuralnim prikazima ukrasnog, odnosno vjerskog karaktera u Arheološkom muzeju u Splitu. Postoje tu i intaglio rađeni primjerci, kao što su oni s prikazima Dobrog pastira iz Salone,[56] te razni drugi vrlo vrijedni sitni materijal, od kojih su neki s natpisima i potretima, ali to ovog časa izlazi iz okvira moje teme.

KATALOG

I Polzaćena stakla

1. Okrugla staklena kvržica s pozlaćenim dnom. Neinventirana. Po svoj prilici iz Solina. S vanjske strane je zaobljena i ponešto nepravilna, dok je s unutarnje strane također lagano zaobljena. Ispod tankog sloja stakla umetnut je s nutarnje strane zlatni listić u kojem je ugreben figuralni prikaz. U sredini je prikazan, unutar nešto nepravilnog kvadratnog okvira, Mojsije, odjeven u palij, s podignutom rukom u kojoj je čudotvorni štap. Detalji lica su, čini se, usprkos toga što je prikaz sitan bili također izrađeni. S lijeve strane Mojsija izbija mlaz vode koji se prema dole širi. Desno od Mojsija je stablo.

Promjer kvržice je 2,8 cm (tab. I, sl. 1).

2. Okrugla staklena kvržica identičnog karaktera kao i ona pod brojem 1. Neinventirana. Po svoj prilici iz Solina. U zlatnom listiću ugreben je u nešto nepravilnom kvadratu prikaz proroka Jone koji leži nag uz hridinu na morskoj obali ispod strehe od bršljanova lišća. Jona je prikazan gotovo u sjedećem stavu s raširenim rukama. Na prikazu se primjećuju shematski prikazani detalji tijela i glave (ruke, čak i prsti, noge, prsa, oči, nos, usta i obrve). Kvržica je fragmentirana.

Promjer kvržice 2,4 cm (tab. I, sl. 2).

II *Amuleti—privjesci*

Žuto-smeđe staklo

a) poganski

1. Inv. broj 381 I. Objavljen *Bull. dalm.* 10 (1887) 60 br. 381. Amuletje čitav sačuvan. Na prednjoj strani prikazan je lav u profilu na desno. Iznad njega polumjesec i zvijezda. Pronađen je u Solinu 1873.

Promjer amuleta 1,9 cm (sl. 1).

2. Inv. broj 762 I. Objavljen *Bull. dalm.* 11 (1888) 103 br. 762. Amulet je čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan je lav u profilu na desno. Iznad njega polumjesec i zvijezda. Pronađen je u Solinu 1886.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 2).

3. Inv. broj 1198 I. Objavljen *Bull. dalm.* 16 (1893) 181 br. 1198. Nedostaje mu gornji dio pločice s ušicom za vješanje. Na prednjoj strani prikazan je lav u profilu na lijevo. Iznad lava zvijezda, nije se sačuvao polumjesec. Pronađen u Solinu 1892.

Promjer amuleta 2 cm (sl. 3).

4. Inv. broj 1226 I. Objavljen *Bull. dalm.* 17 (1894) 20 br. 1226. Amulet je čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazana glava s širokim obrazima, dugom kosom i velom preko glave. Pronađen u Solinu 1893.

Promjer amuleta 1,6 cm (sl. 4).

5. Inv. broj 1275 I. Objavljen *Bull. dalm.* 18 (1895) str. 37 br. 1275. Amulet čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na desno. Iznad lava polumjesec i zvijezda. Pronađen u Solinu 1894.

Promjer amuleta 2,1 cm (sl. 5).

6. Inv. broj 1297 I. Objavljen *Bull. dalm.* 19 (1896) str. 26 br. 1297. Nedostaje donja polovica pločice amuleta. Na prednjoj strani prikazane dvije figure (lijevo muška, desno ženska) u profilu, okrenute jedna prema drugoj. Prikazi nisu u osi ušice, nego su na lijevo ukošeni. Pronađen je u Solinu 1895.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 6).

7. Inv. broj 1557 I. Objavljen *Bull. dalm.* 22 (1899) str. 26 br. 1557. Nedostaje donja trećina amuleta, kao i ušica za vješanje. Na prednjoj strani amuleta prikazana rimska vučica ispod koje sišu Romul i Rem. Vučica je prikazana u profilu na desno, glavom okrenutom prema straga. Iznad tijela vučice polumjesec i zvijezda. Pronađen u Solinu 1898.

Promjer amuleta 1,9 cm (sl. 7).

8. Inv. broj 1203 I. Objavljen *Bull. dalm.* 16 (1893) str. 182 br. 1203. Amulet je čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan je rimski imperator s radijalnom krunom na glavi u profilu na desno. Do njega je vrlo mala Viktorija koja ga ovjenčava, balansirajući na kugli. Prikaz je dosta izjeden. Pronađen je u Solinu 1893.

Promjer amuleta je 1,7 cm (sl. 8).

9. Inv. broj 1603 I. Objavljen *Bull. dalm.* 23 (1900) str. 62 br. 1603. Amulet je sačuvan u cjelini. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na lijevo. Čini se da iznad tijela lava nije bilo polumjeseca i zvijezde. Pronađen 1899 u Kaštel Sučurcu.

Promjer amuleta 2,2 cm (sl. 9).

10. Inv. broj 1636 I. Objavljen *Bull. dalm.* 23 (1900) str. 131 br. 1636. Na prednjoj strani prikazana ženska figura odjevena u dugu haljinu. Glava joj je okrenuta na desno. Obe su joj ruke pružene postrance i drži neke druge zavijene predmete kojih je karakter teško odrediti. Sa svake strane glavne figure po jedan jelen okrenut prema njoj. Pronađen u Solinu 1899.

Promjer amuleta 1,7 cm (sl. 10).

11. Inv. broj 1714 I. Objavljen *Bull. dalm* 25 (1902) str. 30 br. 1714. Amulet sačuvan čitav, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazana žaba gledana odozgo. Ispod nje tri (?) slova, ali nečitljiva. Pronađen u Solinu 1901.

Promjer amuleta 2,0 cm (sl. 11).

12. Inv. broj 1718 I. Objavljen *Bull. dalm.* 25 (1902) str. 30 br. 1718. Nedostaje gornji dio amuleta s ušicom za vješanje. Na prednjoj strani prikazan lijevo lav i desno ptica grabljivica (orao ili sokol) u heraldičkom stavu. Između njih slovo O. Ptica na glavi ima krunu koja je fragmentirana. Iznad glava životinja polumjesec, zvijezda se nije sačuvala. Pronađen u Solinu 1901.

Promjer amuleta 1,9 cm (tab. I, sl. 3).

13. Inv. broj 2312 I. Objavljen *Bull. dalm.* 31 (1908) str. 161 br. 2312. Amulet čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na desno. Iznad lava polumjesec i zvijezda. Pronađen u Solinu 1906.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 12).

14. Inv. broj 2360 I. Objavljen *Bull. dalm.* 32 (1909) str. 77 br. 2360. Amulet je sačuvan čitav. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na desno. Iznad lava zvijezda, polumjeseca nema, te natpis EIS ΘEOS. Pronađen u Solinu 1908 (tab. I, sl. 4).

Promjer amuleta 1,9 cm.

15. Inv. broj 2479 I. Objavljen *Bull. dalm.* 39 (1916) str. 171 br. 2479. Amulet je čitav sačuvan. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na desno na njemu jaši nagi Erot koji u ruci ima bič. Pronađen je u Solinu 1915.

Promjer amuleta 2,0 cm (sl. 13).

16. Inv. broj 2530 I. Objavljen *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* 46 (1923) str. 148 br. 2530. Amulet je samo malo oškrnut. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na desno. Iznad lava polumjesec i zvijezda. Pronađen je u Solinu 1923.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 14).

17. Bez inventarnog broja. Neobjavljen. Sačuvana je samo desna polovica amuleta. Na prednjoj strani identični prikaz kao i kod broja 10, amulet je očitno izrađen u istom kalupu. Nije poznata godina i mjesto nalaza (ipak po svoj prilici Solin).

Promjer amuleta 1,3 cm (sl. 15).

b) kršćanski

18. Inv. broj 1174 I. *Bull dalm.* 15 (1892) str. 135 br. 1174. J. P. Kirsch, Le »Bon Pasteur« sur le monuments chretiens de Salone, *Ephemeris Salonitana* (Jaderae 1894) str. 34. Nije sačuvan gornji dio amuleta s ušicom za vješanje. Na prednjoj strani prikazan Dobar pastir, odjeven u kratku tuniku, a obuven u visoke čizme, koji na leđima nosi ovcu. Pored njega dvije ovce koje gledaju prema njemu. Pronađen u Solinu 1892.

Promjer amuleta 1,7 cm (sl. 16).

19. Amulet nije inventiran. Nije objavljen. Pripadao je zbirci Lukanović. Identičan je gore opisanom. Sačuvan je gotovo čitav, osim ušice za vješanje. Sigurno potječe iz srednje Dalmacije, možda čak i Solina.

Promjer amuleta 1,7 cm (sl. 17).

20. Amulet nije inventiran. Nije objavljen. Amulet je čitav sačuvan, osim sitnog oštećenja na obodu. Na prednjoj strani prikazan Krist, odjeven u palij, kako sjedi na tronu s podignutom desnicom. Do njega je sa svake strane po šest malih likova apostola, raspoređenih u dva reda jedni iznad drugih. Iznad glave Krista je grčki natpis: EIΣ(OYΣ) X(PIΣTOΣ) Θ(EOY) Y(IOΣ). Pronađen je prilikom istraživanja sjevernih gradskih zidina Narone 1969. godine.

Promjer amuleta je 2 cm (tab. I, sl. 5).

21. Inv. br. 996 I. Objavljen *Bull. dalm.* 12 (1889) str. 181 broj 996. Amulet je čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan je muškarac (Krist), odjeven u tuniku s prebačenim palijem preko ramena. Muškarac sjedi na hridini ima podignutu desnu ruku kao da go-

vori. Ispred njega se nalazi dvanaest malih figurica odjevenih također u tuniku i palij. Figurice se nalaze po četiri u nizu jedne iznad drugih. Pronađen je u Solinu 1889. godine.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 18).

c) židovski

22. Inv. broj 1482 I. Objavljen *Bull. dalm.* 21 (1898) str. 151 br. 1482. F. Bulić, Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu, *Vjesn. arh. i hist. dalm.* 49 (1926/27) 118 sl. 1. Amuletu nedostaje gornji dio s ušicom za vješanje. Na prednjoj strani prikazana menora — sviječnjak sa sedam krakova, Keren apuh — rog za dolijevanje ulja u sviječnjak, jedan mali okrugli predmet (po Buliću kutijica za stijenj), te još jedan mali uski dugi predmet (možda pinceta ili šiljak za čišćenje sviječnjaka). Amulet je pronađen u Solinu 1897.

Promjer amuleta je 1,8 cm (tab. I, sl. 6).

III *Amuleti — privjesci*

Plavo staklo

23. Inv. broj 599 I. Objavljen *Bull. dalm.* 10 (1887) str. 188 br. 599. Amulet je sačuvan čitav. Na prednjoj strani prikazana bista rimskog imperatora u profilu na desno s radijalnom krunom na glavi. Desno od njega nalazi se mala figura Viktorije koja ga s desnom rukom ovjenčava. Amulet je gotovo identičan primjerku od žuto-smeđeg stakla br. 9. Pronađen je u Solinu 1878.

Promjer amuleta 1,6 cm (tab. I, sl. 7).

24. Inv. broj 2104 I. Objavljen *Bull. dalm.* 28 (1905) str. 164 br. 2104. Amulet je čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan jedan visoki lik, čini se ljudski, zakukuljen u nekakvu mantiju. Pored njega su, čini se, dva stabla, možda palme ili neki drugi visoki predmet. Lijevo od tog lika su dosta nečitljiva slova OC (?) dok su s desne strane KCY (?). Pronađen je u Solinu 1904.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 19).

IV *Amuleti — privjesci*

Crno staklo

25. Inv. broj 604 I. Objavljen *Bull. dalm.* 10 (1887) str. 188 br. 604. Nedostaje gornji dio amuleta s ušicom za vješanje. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na lijevo. Iznad njega polumjesec i zvijezda. Pronađen u Solinu 1882.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 20).

26. Inv. broj 845 I. Objavljen *Bull. dalm.* 11 (1888) str. 148 br. 845. Amulet je sačuvan čitav. Na prednjoj strani u kvadratnom udubljenju prikazan je lav u profilu na desno. Iznad lava je zvijezda, čini se da polumjesec nije bio prikazan. Ovaj amulet od crnog stakla imao je razmjerno jaku ušicu za vješanje koja je izrađena od mješanog crnog i crvenog stakla. Pronađen je u Solinu 1888.

Promjer amuleta 1,8 cm (tab. I, sl. 8).

27. Inv. broj 1298 I. Objavljen *Bull. dalm.* 19 (1896) str. 26 br. 1298. Nedostaje donji dio privjeska. Na prednjoj strani prikazan je neki predmet koji je vrlo teško raspoznati. Izgleda kao čvor od mnogih vrpca. Pronađen je u Solinu 1895.

Promjer amuleta 1,7 cm (sl. 21).

[1] A. von Saldern, Ancient Glass in Split, *Jorn. of Glass. Stud.* VI (1964) str. 42—46. U tom radu, skromnom po opsegu, obradio je autor dvanaest antičkih staklenih posuda koje se čuvaju u kolekciji Arheološkog muzeja u Splitu.

[2] Ch. R. Morey, *The Gold-Glass Collection of the Vatican Library. With the Additional Catalogues of Other Gold-Glass Collections.* (Citta del Vaticano 1959).

[3] E. aus'm Weerth, Römische Glasgefässe aus der Sammlung des Herrn Carl Disch zu Cöln, *Bonn. Jb.* 35 (1864) str. 119—128. Isti, Römische Gläser, *Bonn. Jb.* 63 (1878) str. 100—102.

[4] H. Vopel, Die altchristliche Goldgläser, *Archaeologische Studien zum christlichen Altertum und Mittelalter* 5 (1899) str. 2, 78, 80 itd. To djelo je do današnjeg dana ostalo fundamentalno. Njegova zapažanja bila su uglavnom od svih autora prihvaćena. Vopel je pretpostavljao da su pozlaćena stakla plitke zdjele ili šalice, tanjuri i pehari u formi današnjih čaša za vino.

[5] Ch. R. Morey, *o. c.* str. 58, br. 349. Tab. XXX.

[6] G. B. de Rossi, *Bull. Arch. Crist.* 2 (1864) str. 86—91.

[7] Th. E. Haevernick, Beiträge zur Geschichte des antiken Glases 8: Zu den Goldgläsern (Fondi d'oro), *Jb. Röm. Germ. Zentral Mus. Mainz* 9 (1962) str. 58—61.

[8] A. Greifenhagen, Zwei Motive pompejanischer Wandgemälde auf Goldglas und Tonlampen, *Münch. Jb. Bild. Kunst* III, 16 (1965) str. 47, te L. von Matt-G. Daltrop-A. Prandi, *Die Kunstsammlungen der Biblioteca Apostolica Vaticana Rom* (Köln 1969) str. 47.

[9] F. Fülep, Early Christian Gold Glasses in the Hungarian National Museum, *Acta Antiqua* 16 (1968) str. 401—412. J. de Alarcao, Une coupe à fond d'or découverte a Farrobo, *Portugal. Journ. Glass. Stud.* 10 (1968) str. 71—79. J. Engemann, Bemerkungen zu spätrömischen Gläsern mit Goldfoliendekor, *Jb. für Antike und Christentum* 11/12 (1968/69) str. 7—16, osobito 9—12. Engemann spočitava Haevernickovoj da je vidjela samo mali broj primjeraka iz zbirke *Campo Santo Teutonico* iz Rima, zatim navodi neka staklena dna koja imaju ostatke stijenke posude (str. 9 i 10), a zatim razlaže vrlo argumentirano o njihovoj upotrebi kao predmetu darivanja u nekim prigodama, a osobito za Novu godinu (str. 12—16).

[10] J. Engemann, *o. c.* str. 9.

[11] Samo na sepulkralnoj plastici predkonstantinskog doba javlja se motiv *Čuda izvora* pet puta (podatak iz djela Th. Klausera, Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst IV, *Jb. für Antike und Christentum* 4 [1961] str. 133). Na drugim spomenicima javlja se taj motiv u bezbroj replika. Precizne podatke nije, naravno, nikad moguće donijeti, jer svakim danom ima sve više novih nalaza. P. van Moorsel u članku Il Miracolo della roccia nella letteratura e nell'arte paleocristiana, *Riv. Arch. Crist.* 40 br. 3-4 (1964) str. 221 donosi statistiku da se taj motiv nalazi na 76 fresaka, 138 sarkofaga, 25 pozlaćenih i drugih stakala, te 2 grafita, a da se pojavljuje već u prvoj polovini III st. Usporedimo li podatke van Moorsela s podacima Klausera očito je da se taj motiv u većoj mjeri pajavljuje u IV st. Što se pak tiče simbolike motiva *Čuda izvora* van Moorsel koji je, barem koliko je meni poznato, posljednji pisao o tome, smatra da i patristika i likovna umjetnost pridaje tom motivu simboliku krštenja (str. 250).

[12] Th. Klauser, *o. c.* str. 133 donosi podatak da se Jonin odmor pod strehom od bršljanova lišća u spelukralnoj umjetnosti predkonstantinovskog doba javlja čak 26 puta kao najčešći starozavjetni motiv. U kolikoj se mjeri on kasnije javlja nemam podataka, ali nema sumnje da se i dalje izrađuje u nesmanjenom opsegu.

[13] Smatra se općenito da su dvije literarne osnove utjecale na stvaranje likovnog prikaza Jone. Prvo kanonska knjiga proroka Jone, a zatim i jedan citat Kristovih riječi (Matija 12, 40) koji glasi: »Kao što je Jona tri dana i tri noći bio u trbuhu kita, tako će i Čovječji sin tri dana i tri noći biti u utrobi zemlje.« Na osnovi ove druge razvila se teza o kršćanskom očekivanju uskrsnuća, koje se, kao i u Kristovu slučaju, treba dogoditi pod Joninim znakom. Problem je, međutim, mnogo složeniji (usp. A. Stuiber, Refrigerium interim, *Theophaneia* 11 [1957] str. 136—151). Nedavno je i E. Stommel, Zum Problem der frühchristlichen Jonasdarstellungen, *Jb. für Antike und Christentum* 4 (1961) str. 114 usporedio literarnu tradiciju s figuralnim prikazima, te sa sličnim poganskim temama (Endimion i počinak Dionisa) i došao do zaključka da se u temi o Joni radi o simbolici nastavka života nakon smrti koja bi bila zajednička i kršćanskim i židovskim nagrobnim koncepcijama.

[14] Svi autori se uglavnom slažu da početak znatnije produkcije pozlaćenih stakala treba staviti u konac II ili početak III st. (usp. Th. E. Haevernick, *o. c.* str. 61. i F. Zanchi Roppo, *Vetri paleocristiani a figure d'oro conservati in Italia* [Bologna 1969] str. 3). Što se datacije same tiče čini se da nije došlo vrijeme da se dade konačan sud. To je još davno Vopel, *o. c.* str. 6. konstatirao, što do danas važi. Zanimljivo je da se u Pompejima u *Casa degli amorini dorati* nalaze uzidana dva pozlaćena stakla s prikazima krilatih Erota, na koje je prva ukazala Th. E. Haevernick, *o. c.* str. 61 Tab. VII, 1, 2, a Greifenhagen, *o. c.* str. 47—51 posvetio čitavu studiju. Nema sumnje da su ta dva pozlaćena stakla barem preteće onih kasnijih iz početaka III st. Period koji dijeli prve od drugih je po svoj prilici vrijeme skromne produkcije. Vrhunac proizvodnje pozlaćenih stakala, međutim, pada bez sumnje u IV st., a najkasniji sačuvani primjerak datira se u VI st. u doba Justinijana, što je evidentno po natpisu *Iustinianus semper aug(ustus)*, usp. Zanchi Roppo, *o. c.* str. 74, br. 77.

[15] Nema sumnje da su tipološki raniji oni rađeni u slikarskoj tehnici, o čemu svjedoče slikani portreti na staklenim medaljonima (usp. medaljoni iz Vatikanske biblioteke Morey 2, 3, 6, iz Arezza Morey 234, Brescije Morey 237, Torina Morey 238 itd.), ali kao što ima ranije tehnike graviranja, tako ima kasnije i tehnike slikanja (usp. dno zdjele iz Ptuja, bilj. 20).

[16] G. Bovini, *Monumenti figurati paleocristiani conservati a Firenze* (Città del Vaticano 1950) str. 18—41. Taj sistem autor je aplicirao prilikom interpretacije i vremenskog determiniranja svakog pojedinog primjerka pozlaćenog stakla iz Nacionalnog muzeja u Firenci. Usp. osobito stranu 18.

[17] F. Zanchi Roppo, *o. c.* str. 2—4.

[18] U starokršćanskoj umjetnosti prije crkvenog mira iz 313. godine prevladavaju tzv. simbolički i neki neutralni motivi iz sasvim razumljivih razloga, jer je bilo opasno javno se iskazati kršćaninom, stoga su i nastali razni kriptokršćanski motivi. Ako uporedimo podatke Klausera i van Moorsela, navedene u bilješci 11 tada zapažamo da se Čudo izvora u predkonstantinsko doba javlja na samo 4 sepulkralna spomenika, dok se kasnije pojavljuje na 138 sarkofaga. Tek s Konstantinom započinje puna afirmacija kršćanske umjetnosti, kad se ponovno javlja pritajena rimska ljubav prema narativnosti u kršćanskoj umjetnosti. O tome usporedi niz djela F. Gerke, *Christus in der spätantiken Plastik*, II izd. (Berlin 1941) *passim*. F. Gerke, Die christliche Sarkophage der vorkonstantinischen Zeit, *Studien zur spätantiken Kunstgeschichte* 11 (1940) *passim*. H. U. von Schoenbeck, Die christlichen Sarkophagplastik unter Konstantin, *Röm. Mitt.* 51 (1936) str. 238—336 itd.

[19] J. Petrović, Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije-Japra. *GZM* 13 (1958) str. 69. Tab. IV, 1.

[20] I. Mikl, Dva drobca steklenih posod z zlatom iz Petovije, *Arheološki vestnik* (Brodarjev zbornik) 13/14 (1962/63) str. 491—495.

[21] I. Mikl, *o. c.* str. 491. Iako su fragmenti iz III st. n. e. autor decidirano navodi da su prikazi urezani u zlatni listić.

[22] I. Mikl, *o. c.* str. 493/4.

[23] Nedavno mi je, na primjer, u ruke dospjelo jedno lažno pozlaćeno staklo iz kuće Vusio u Bolu na Braču (vlasništvo Lenke Pavić iz Rijeke). Na njemu je prikazan mladić sa štapićem u ruci, kako udara u hridinu iz koje izbija voda. Pod hridinom je prignut jedan čovjek koji pije vodu. Uokolo teče natpis: *Ilaris cum tuis pie zeses in Deo*. Crtež, natpis, pa i motiv su prilično vjerni, osim nekih detalja, ali falsifikat odaje boja i oblik predmeta (medaljon koji je ispupčen kao dno čaše).

[24] Čašu je nedavno ponovno uzela u razmatranje M. Ljubinković-Čorović, Ranohrišćanska staklena čaša iz Duklje, *Materijali IV, VII Kongres arheologa Jugoslavije Herceg Novi* (Beograd 1967) str. 85—90.

[25] Već je davno izraženo mišljenje da su pozlaćena stakla, pored kršćana izrađivali i Židovi (O. Beyer, *Die Katakombenwelt*, [1927] str. 112. bilj. 120). Nedavno je pak I. Schüler, A Note on Jewish Gold Glasses, *Journ. of Glass Stud.* 8 (1966) str. 57 pokušala tehniku pozlaćenih stakala pripisati Židovima. Ona, naime, smatra da su svi primjerci na kojima nije izrazita novozavjetna tematika izrađeni od židovskih staklara. Na taj problem osvrnuo se i J. Engemann, *o. c.* str. 16—22. On drži mišljenje Schülerove za neodrživo zbog toga što židovska umjetnost uopće ne pozna starozavjetne motive. Ukoliko I. Schüler ima pravo, tada bi i naša pozlaćena stakla morala biti židovska, što smatram gotovo nemogućim.

[26] R. Garrucci, *Storia dell'Arte Cristiana*, VI (Prato 1880) Tab. 478 br. 24. Cabrol Leclercq, *Dict.* VI, 1. stup. 842 sl. 5067. Th. Klauser, *o. c.* IV. str. 141 sl. 6 i d.

[27] To je vrlo česti naziv za Serapisa sinkretiziranog s grčkim Zeusom. Vidi Lafaye, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, str. 305 i d.

[28] *Bull. dalm.* 17 (1894) str. 20 br. 1226.

[29] *Bull. dalm.* 24 (1902) str. 30 br. 1714.

[30] Bilo je mnogo diskusije u literaturi o tome kakvu je simboliku imala žaba, posebno u vezi s pasusom kod filozofa Heremona koji tumači da je žaba imala simbol uskrsnuća. Vidi Cabrol-Leclercq, *Dict.* VI. stup. 1810, s. v. grenouille.

[31] Vidi E. Le Blant, Note sur quelques lampes égyptiennes en forme de grenouille. *Memoires de la societe nationalle des antiquaires de France* (1878) str. 99—104.

[32] Jedan primjerak se čuvao u kabinetu Greppo, a drugi u Torinu. Vidi E. Le Blant, *l. c.* zatim G. B. de Rossi, *Bull. di Arch. Crist.* (1879) str. 32 bilj. 1. Cabrol Leclercq, *Dict.* VI, stup. 1810 s. v. grenouille.

[33] *Bull. dalm.* 28 (1905) str. 164 br. 2104.

[34] *Bull. dalm.* 15 (1892)str. 135 br. 1174. Opširnije ga je obradio J. P. Kirsch, »se Bon Pasteur« sur le monuments chretiens de Salone, *Ephemeris Salonitana* (Jaderae 1894) str. 34.

[35] U Dalmaciji se sačuvao relativno mali broj kršćanskih »realističkih« prikaza na kojima se pojavljuje Krist u svojoj tradicionalnoj ikonografiji. Gotovo da uopće nema novozavjetnih narativnih tema s Kristom. To su uglavno triumfalne ili simboličke scene, od kojih su daleko brojnije ove druge. Među simboličkim prikazima koji aludiraju na Krista prevladava motiv Dobrog pastira. O tome sam govorio na skupu u povodu proslave 150-te obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu.

[36] Vidi već više puta spominjanu radnju Th. Klausera koja izlazi u *Jb. für Antike und Christentum*. Teško mi je, međutim, u potpunosti prihvatiti Klauserove misli. Parabola o Dobrom pastiru je svakako jedna od najljepših Kristovih prispodoba, a u isto doba ima snažnu moralnu pouku, te pruža kršćanima nadu u spasenje po Kristu koji ne napušta zalutale vjernike, kao što nije ni pastir svoju već izgubljenu ovcu.

[37] Taj motiv je u doba progona 304. godine u Saloni mogao dobiti skriveno značenje koje je zatim postalo toliko omiljeno da se kasnije nastavilo izrađivati.

[38] I taj amulet sam već obradio u referatu prilikom skupa »Disputationes Salonitanae«

u povodu 150-te obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu.

[39] Čitanje smatram dosta logičnim, iako ga ovdje po prvi put iznosim. S obzirom da su slova prilično plitka, nisam se do sada usudio iznijeti svoju interpretaciju natpisa.

[40] R. Garrucci, *Storia*, VI, Tab. 479 br. 15.

[41] Vidi radnju E. Petersona, Εἷς Θεος *Epigraphische, geschichtliche und religionsgeschichtliche Untersuchungen* (Göttingen 1926) *passim.*

[42] Vidi Cabrol-Leclercq, *Dict.* IV, stup. 2584 i d. s. v. EIC.

[43] Cabrol, Leclercq, *Dict., l. c.*

[44] *Bull. dalm.* 25 (1902) str. 30 br. 1714.

[45] F. Gerke, *Christus in der spätantiken Plastik*, II izd. (Berlin 1941). Usporedi poglavje I po naslovom »Christus Philosophicus«, str. 7—15, osobito str. 8. Gerke konstatira da su filozofi na kršćanskim i poganskim spomenicima galijenskog doba potpuno jednaki. To je tip kiničkog filozofa s dugom bradom i kuštravom kosom, s širokim golim prsima i ekstatičkim govorničkim pokretom ruke.

[46] F. Gerke, *l. c.*

[47] R. Garrucci, *Storia* VI, stup. 124 Tab 479 br. 20. Razlika je samo u tome što autor navodi da se radi o privjesku od crvenog stakla. Možda se radi o grešci, ali to sada nije moguće utvrditi.

[48] Usporedi bilj. 35.

[49] *Bull. dalm.* 21 (1898) str. 151 br. 1482. F. Bulić, Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Saloni, *Vjesn. za arh. i hist. dalm.* 49 (1926-27) str. 118 sl. 1.

[50] B. Gabričević, Una nuova iscrizione salonitana, *Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafija Greca e Latina* (Roma 1959) str. 77—80. Isti, Jevrejska opština u antičkoj Saloni, *Jevrejski almanah* (1959/60) str. 5—7.

[51] Razgovarao sam s mnogim kolegama koji su mi potvrdili da se u njihovim zbirkama ne nalaze takvi predmeti. Potvrdan odgovor dobio sam, međutim, od kolegice Z. Šubic iz Ptuja. U Ptujskom muzeju se čuva jedan takav amulet. U zbirci Narodnog muzeja u Beogradu nalazi se također nekoliko takvih amuleta (podatak sam dobio od kolege M. Veličkovića). U Zemaljskom muzeju u Sarajevu čuvaju se dva takva privjeska od kojih je jedan potpuno identičan s našim prikazima lava. Ni jedan od ta dva, međutim, ne potječe iz naše zemlje. Podatke sam dobio od kolege V. Paškvalina.

[52] J. Schwarz se u svoje doba (1955. godine) zanimao za te privjeske, jer je, navodno, spremao monografiju o takvim amuletima koji se čuvaju u evropskim zbirkama. Nije mi poznato da li je ta monografija ikad tiskana. S obzirom na izričitu molbu Arheološkog muzeja u Splitu da autor obavijesti muzej o izlasku tog rada, pretpostavljam da nije nikad došlo do njenog tiskanja, jer se autor više nikad nije javio.

[53] O. Dalton, *Catalogue of Christian Antiquties* (London 1901) str. 137 br. 697.

[54] Istraživanja su vođena od 1969—1972 u okviru američko-jugoslovenske suradnje. Na Forumu je istraživanja vodio Ch. Clairmont profesor *Rutgers University* iz New Brunswicka, država New Jersey. Ostaci lijevanja stakla pronađeni su i na lokalitetu Ilinac kod Porta Caesarea. Istraživanjima su rukovodili Ž. Rapanić i N. Cambi.

[55] *Bull. dalm.* 7 (1881) str. 69 br. 33. *CIL* III 9542. R. Egger, *Forschungen in Salona*, II (Wien 1926) str. 99 br. 208.

[56] I te sam prikaze obradio na već nekoliko puta spomenutom skupu »Disputationes Salonitanae«.

CERTAINS OBJETS DE VERRE DE LA BASSE ANTIQUITÉ AVEC REPRÉSENTATIONS FIGURATIVES, AU MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE DE SPLIT

Résumé

Dans cette contribution, l'auteur n'a voulu traiter que de deux groupes spécifiques d'objets en verre de caractère décoratif remontant à la Basse Antiquité, et que rendent intéressants leurs représentations figuratives. Selon son opinion, ces objets jettent beaucoup de lumière sur la période de la Basse Antiquité, en particulier sur l'époque de la tolérance religieuse, lorsque se manifestaient parallèlement diverses conceptions religieuses.

Comme premier groupe d'objets, l'auteur présente les verres dits «dorés» (dans la terminologie italienne: «fondi d'oro» ou «vetri dorati»). Le Musée Archéologique de Split conserve deux de ces verres dorés dont, en vérité, la provenance est inconnue, mais qu'avec assez de probabilité on peut cependant supposer d'origine salonitaine. Ces verres n'ont pas encore été publiés.

Tous deux sont de petites excroissances (diamètre: 3 cm. env.) où a été insérée, à l'intérieur, une petite feuille d'or, sur laquelle avait été gravé un décor figuratif. Tous deux appartenaient pro-

bablement au même vase car, selon l'auteur, il s'agit de vases «verruqeux» (en terminologie allemande: *Nuppenschale*), dans lesquels les excroissances en question ont été insérées pour les décorer de l'intérieur comme des médaillons indépendants et pour que, de l'extérieur, elles se détachent en relief par leurs parties saillantes. L'auteur traite le problème de ces sortes d'excroissances et explique tout le chemin parcouru quant à l'attitude vis-à-vis de ce problème: il incline à penser comme Engemann (*Jb. fur Ant. und Chr.* 11/12, pp. 7—16). Les exemplaires de Split confirment aussi certainement l'opinion de Engemann, car ils ont visiblement été exécutés par la même main et étaient destinés au même vase, ce que révèlent: l'apparence générale unique, la technique identique de coulage du verre, les dimensions semblables, les encadrements identiques- en carré- des représentations, le même style d'entaille des représentations sur fond doré. Cela est, par ailleurs, également démontré par les motifs représentés, car ils ne forment pas eux-mêmes des ensembles clos, mais ne sont que des parties appartenant à des légendes bibliques.

Dans le verre doré No 1 (pl. I, fig. 1) on voit, à l'intérieur de son encadrement presque carré la représentation biblique du Miracle de la Source de Moïse.

Le verre doré No 2 (pl. I, fig. 2) est malheureusement un peu endommagé; y était représenté le motif du Repos du Prophète Jonas sous une pergola de feuillage de lierre. L'auteur pense que, outre ce motif, devaient figurer d'autres scènes du Livre de Jonas, également très populaires dans l'art paléochrétien (Jonas est jeté à la mer, il est avalé par la baleine et rejeté sur le rivage, du ventre de la baleine).

L'auteur compare les verres dorés de Split avec certains verres du catalogue- bien connu- de Morey, mais pense qu'il n'y a pas d'exemplaires identiques et seulement d'assez proches du point de vue stylistique. Ce sont ceux de la Bibliothèque du Vatican (Morey, No 14, 2), du Musée National de Florence (Morey, No 256), du Musée Britannique (Morey, No 331); n'en sont pas loin non plus ceux de la notoire Nuppenschale de Cologne (Morey be. 349).

L'auteur aborde ensuite le problème de la datation des verres dorés. Il considère, comme le faisait il y a longtemps Vopel, que le moment n'est pas encore venu de les dater de façon précise, malgré les travaux de Bovini et de Zanchi Roppo. Les critères appliqués par Bovini (*Monumenti figurativi paleocristiani conservati a Firenze*) sont très bons, car ils s'appuient sur des modes de travail ayant déjà fait leurs preuves pour la datation des monuments paléochrétiens (vêtement, coiffure, portrait, ordre de développement de l'art, etc...) tandis que, selon lui, les critères que donne Zanchi Roppo sont assez arbitraires et très subjectifs.

Quant aux exemplaires du Musée de Split, l'auteur les date du IVe s., plus exactement de l'époque après laquelle furent introduites dans l'art chrétien des représentations narratives très populaires de l'Ancien et du Nouveau Testaments.

Dans l'antique province de Dalmatie ne s'est conservé qu'un seul exemplaire de verre doré qui, selon toutes probabilités, n'est pas de la période paléochrétienne, mais antérieur. C'est le fond doré d'une coupe de Japra en Bosnie, représentant un bouc allongé. Sur le territoire de l'actuelle Yougoslavie s'est conservé un exemplaire semblable provenant de Ptuj en Pannonie.

L'auteur est cependant d'avis que les verres dorés de Split ont été importés de Rome, et qu'ils ont été exécutés par des maitres chrétiens. Il est, selon lui, difficile d'ajouter foi à la thèse de I. Schüler (*Journ. of Glass Stud.* 8, p. 57), d'après laquelle toutes les représentations de l'Ancien Testament sont dues à des maitres juifs.

L'autre groupe d'objets que l'auteur présente dans son travail est formé par un assez grand nombre d'amulettes-pendentifs percés d'un trou permettant de les suspendre au cou, en verre jaune marron, bleu ou foncé- presque noir. Ces amulettes forment un groupe à part, bien qu'y apparaissent des motifs païens, chrétiens et juifs. Les amulettes de verre jaune marron ont été coulées et, outre leurs petits trous, elles sont caractérisées par leur contour épaissi, qui suit le bord du pendentif, comme un anneau. Le groupe exécuté en verre foncé est un peu différent. C'est-à-dire qu'il a été coulé mais le motif a, semble-t-il, été enfoncé à l'aide d'une matrice dans une masse

de verre non encore durcie. Pour cette raison, ces verres sont considérablement plus épais que les jaune marron. Les pendentifs de verre bleu ont été exécutés de façon identique à ceux de verre jaune marron et proviennent vraisemblablement du même atelier.

Presque tous les exemplaires conservés sont de caractère païen.

Pour la plupart d'entre eux, se trouve, au milieu de l'amulette, une représentation de lion en profil, au-dessus de laquelle se voient un croissant de lune et une étoile (selon l'auteur, le soleil). Il y en a 10 exemplaires (cat. II No 1, 2, 3, 5, 9, 13, 14, 16, cat. IV 25, 26; fig. 1, 2, 3, 5, 9, 12, 14, 20. Pl. I, fig. 4, 8). Le lion apparaît sur les amulettes jaune marron et noires, mais par sur les bleues. Parmi les amulettes avec représentation de lion se distingue celle portant l'inscription ΕΙΣ ΘΕΟΣ. L'auteur est d'avis que cette inscription se rapporte sans aucun doute à une certaine croyance sycrétistique à base monothéiste, comme il en existait d'assez nombreuses durant la Basse Antiquité, mais il est difiicile de dire de laquelle il s'agit. Outre le lion, les amulettes offrent aussi différents autres motifs, tels qu'une divinité en robe longue qu'entourent deux cerfs (cat. II No 10 et 17, fig. 10, 15), un buste d'empereur romain avec couronne radiale sur la tête, que s'apprête à couronner une petite Victoire (cat. II No 8 et III 23, fig. 8; pl. I, fig. 7). Cela est vraisemblablement la représentation de l'un des empereurs romains du IIIe s. L'autre exemplaire est en verre bleu, ce qui pourrait prouver, étant donné qu'il s'agit d'un moule identique, que les deux amulettes- la jaune marron et la bleue- ont été exécutées dans le même atelier. Apparaît ensuite aussi un lion que chevauche un petit Eros avec un fouet en main (cat. II No 15, fig. 13), un couple-homme et femme- (cat. II No 6 et fig. 6), un masque théâtral comique (cat. II No 4, fig. 4), la louve romaine allaitant Romulus et Rémus (cat. No 7, fig. 7). Quant à cette dernière représentation, il est intéressant de noter qu'il y a, au--dessous du corps de la louve, des symboles luno-solaires, et il est probable que ce motif a aussi une symbolique céleste. Sur l'amulette (cat. II No 12, pl. I, fig. 3) est représenté un motif héraldique de lion et d'oiseau de proie.

Est également très intéressante l'amulette (cat. II No 11, fig. 11), sur laquelle une grenouille est représentée; l'inscription en est malheureusement illisible. L'auteur compare ce motif à ceuli figurant sur une lampe paléochrétienne provenant de Rome et sur laquelle se lit: ἐγὼ ἀνάστασις εἰμί où une grenouille est également représentée. L'auteur est d'opinion que la grenouille est le symbole de la Résurrection — sur cette amulette comme sur la lampe ci-dessus mentionnée. L'amulette de verre bleu (cat. III No 24, fig. 19) est très énigmatique. Il en va de même pour celle qui est en verre noir (cat. IV No 27, fig. 21).

Outre les amulettes-pendentifs, ci-dessus décrites, dont l'auteur soutient qu'elles sont païennes, il y en a qui sont presque certainement chrétiennes. Ce sont deux pendentifs jaune marron, sur lesquels figure le Bon Pasteur (cat. II No 18; fig. 16; et cat. II No 19, fig. 17). En Dalmatie, le motif du Bon Pasteur s'est longtemps maintenu et fut peut-être la plus populaire des représantations paléochrétiennes. L'auteur pense que toutes les représentations du Bon Pasteur sont chrétiennes, quelle que soit la symbolique qu'elles expriment. Il considère que l'opinion bien connue de Klauser (*Jb. F. Ant. und Christ*. No 1, 1958 et années suivantes) sur le caractère païen de ce motif, ne peut valoir pour les exemplaires de Dalmatie. Le troisième exemplare absolument chrétien est celui du cat. II No 20, pl. I, fig. 5). L'auteur l'a découvert à l'occasion de recherches dans les murailles urbaines de l'antique Narona. Au milieu de l'amulette, le Christ est représenté assis, entouré de six petites figures d'apôtres. Au-dessus de la tête du Christ se trouve l'inscription que cite l'auteur: Εἰσ(οῦς) Χ(ριστὸς) Θ(εοῦ) Υ(ἱός). Cette inscription se lit à l'envers par rapport à la représentation plastique. L'auteur attire l'attention sur l'anomalie de l'écriture de l'abréviation IXΘYS, commençant par E, qui habituellement ne se lisait pas I comme c'est le cas de H; il indique certains cas pris dans la langue vulgaire, où E se lit cependant comme I. C'est pourquoi il signale une représentation figurant sur un gemme de Rome ou l'on voit le Christ sur la croix et, au-dessus de sa tête, l'inscription Εησὸ Χρεστός Le Musée renferme aussi un exemplaire d'amulette (cat. II No.

21, fig. 18) sur lequel le Christ est représenté dans la pose de l'orateur. La figure du Christ sur cette représentation est proche du type du philosophe cynique enseignant sa science.

Outre ces quatre amulettes de caractère chrétien, dans la collection du Musée archéologique de Split se trouve une amulette qui doit être attribuée à un autre groupe religieux; elle est absolument de même caractère que tous les autres pendentifs jaune marron (cat. II No. 22; pl. I, fig. 6). Y sont représentés: la menora — chandelier à 7 branches — et corne à huile (keren apuh), un petit vase pour lampe à mèche (?) et d'autres menus objets qui servaient peut-être à son nettoyage. Cette amulette est un témoin important de la présence hébraique dans la Dalmatie antique.

Il n'y a aucune différence dans l'aspect technique et plastique des amulettes de caractère païen, juif ou chrétien et l'auteur ne pense pas qu'il puisse y avoir entre elles de grands écarts temporels. Il est d'avis qu'elles ont été exécutées dans un centre de production pour les trois principaux groupes religieux de la Basse Antiquité, c'est-à-dire, dans le sens actuel, les païens, les juifs et les chrétiens. Cela ne peut être qu'à l'époque où, dans l'Empire, régnait la tolérance religieuse, à la fin du IIIe ou au début du IVe s. Il faut supposer que ces amulettes reflètent fidèlement la situation religieuse en Dalmatie, à savoir que ce matériel en verre exprime la disposition religieuse intime des différents groupes religieux. Il semble que ces amulettes complètent l'image que dessine si bien l'inscription connue trouvée il y a un peu plus de dix ans à Salone, et sur laquelle sont mentionnés trois groupes religieux romains (dans le sens actuel: romains = païens, c'est-à-dire de diverses croyances polythéistes), juifs et chrétiens (voir: B. Grabičević, Una nuova iscrizione salonitana, *Atti del III Congresso Inter. di Epigr. Greca e Latina* [Roma, 1959] pp. 77—80). Cette inscription est aussi, sans aucun doute, de la même époque que ces amulettes, c'est-à-dire de l'époque d'avant la conquête définitive du Christianisme.

Quant à la diffusion territoriale de ces amulettes, il est très intéressant de les trouver presque uniquement sur un territoire un peu plus vaste que Salone. S'étant renseigné auprès de collègues, conservateurs de différentes collections muséographiques en Yougoslavie, l'auteur a pu apprendre que seul un petit nombre d'exemplaires est conservé dans la collection archéologique du Musée National de Belgrade et un exemplaire au Musée de Ptuj; les deux exemplaires du Musée National de Sarajevo ne sont pas de ces régions.

Par leur idéologie, leur écriture grecque et leur verre jaune marron — caractéristique pour la production égyptienne de la Basse Antiquité — ces amulettes-pendentifs révèlent une origine orientale. Il nous semble que ce matériel a été importé en nombre relativement important dans tout le monde d'alors, y compris, naturellement, les provinces occidentales. Il est donc étonnant que sur ce territoire géographique les trouvailles ne se soient concentrées qu'à Salone. Le matériel conservé dans les autres collections européennes est vraiment assez impressionnant. Le centre de production en a été, semble-t-il, quelque part à l'Est, probablement en Egypte ou en Syrie, centres connus de la production du verre.

A la fin, l'auteur fait quelques observations sur la production du verre antique en Dalmatie où, à Salone, ont récemment été trouvés sur l'emplacement du Forum — un petit four de verrier et, à d'autres endroits, des restes de verre coulé. Tout cela en plus de l'inscription connue du verrier Paschasius qui dit: *a/rca Pasc/hasi/o vitriario* et témoigne que le verre devait aussi être produit ici.

Les exemplaires d'amulettes-pendentifs cités ci-dessus n'épuisent pas la collection de la Basse Antiquité et chrétienne des objets en verre avec représentations figuratives du Musée Archéologique de Split. Sont particulièrement importantes les représentations en intaille du Bon Pasteur que l'auteur a fait connaître à une autre occasion.

Pour terminer, l'auteur dresse le catalogue des objets en verre étudiés.

PORTRETNA MEDALJA IZ BURNUMA

BORIS ILAKOVAC
Arheološki muzej, Zadar

Na simpoziju »Antičko staklo u Jugoslaviji«, koji je održan u povodu 150 godišnjice osnivanja muzeja u Ljubljani, potpisani je kraćim referatom i dijapozitivima obavijestio skup o glavnim karakteristikama antičkog stakla pohranjenog u Arheološkom muzeju u Zadru. U nedostatku sredstava za dokumentaciju cjelokupne građe nije bilo moguće već u kratkom vremenu obraditi kolekciju zadarskog stakla, koja po količini kao i raznolikosti oblika odavno zaslužuje savremenu katalošku obradu.[1] Stoga smo odlučili da iz bogate zbirke zadarskog muzeja objavimo samo staklenu medalju iz Burnuma, koja je zanimljiva po mjestu nalaza, kronologiji i estetskoj komponenti, kao i po tome što je to dosad jedinstveni nalaz na području sjeverne Dalmacije.

Arheološki muzej u Zadru redovito otkupljuje ostatke rimske materijalne kulture s područja Burnuma, na koje nailaze mještani Ivoševaca pri obradi svojih polja. Uz kamene i pretežno epigrafičke spomenike[2] preovladavaju rimski novci, razni alati od željeza i bronce, te sitni predmeti od keramike, stakla i dragog kamena, što uglavnom potječe iz preoranih ranocarskih žarnih grobova.[3] Među raznovrsnim rimskim materijalom, koji je muzej otkupio od Jovana Grčića iz Ivoševaca 23. decembra 1968, nalazila se i staklena medalja, zavedena u muzejsku knjigu inventara pod rednim brojem 3001. Medalja je nađena na položaju Šuplja crkva (Šupljaja), između sadašnje ceste i Krke, dakle na položaju negdašnjeg rimskog vojnog logora.

To je okrugla staklena ploča nejednake debljine, od 3,2 do 3,6 milimetara, kojoj manjka njena lijeva strana. Dijametar po visini iznosi 37,5 milimetara, a sadašnja okrnjena širina iznosi svega 28,6 milimetara. Ukupna debljina medalje, računajući i lik, iznosi 8,8 milimetara.

Na staklenoj ploči ističe se u dubokom reljefu skladno ukomponirano poprsje mlađeg muškarca, tab. I. Gledajući od strane lika glava je zakrenuta malo udesno. Dotjerana, kratko šišana kosa radijalno se spušta u blagim uvojcima prema čelu i sljepoočnicama. Otvorene oči s jasno izraženim kapcima i očnim lukovima zrače sabran i veoma miran pogled. Ispod, nažalost, potpuno otučenog nosa ističu se zatvorena senzualna usta s jasno izraženim kutovima. Brada je izbačena i šiljasta, a desno je uho upadljivo više od lijevog. Vrat je širok i malo nabreknut. Lik je obučen u vojnički oklop od koga se jasno razabiru ukrasne naramenice i pancir košulja s gornjim rubom. Od desnog ramena spušta se u dijagonali preko prsiju neka uska traka.

Rub staklene ploče bikonično je brušen kao i rubovi današnjih stakala za naočale, što je nesumljivo u vezi s načinom ukručivanja staklene medalje u njen okvir (sl. 3). Prednja strana medalje, do sredine debljine staklene ploče (prvi konus), tamno je plave boje, a veoma glatka površina stvara različite blještave efekte ovisno o izvoru svetla i položaju osmatranja, tab. I. Stražnja strana medalje i njoj pripadajući skošeni rub (drugi konus) sitno je zrnata i tamne prljavosmeđe boje.

Rubovi a naročito stakleni lom djelomice otkrivaju tehniku izrade takvih predmeta. Staklena talina od svetlog crvenkastosmeđeg i nepročišćenog stakla utisnula se je u prethodno pripremljeni otvoreni kalup, što veoma podsjeća na kovanje novaca u antici. Nepravilnosti koje su nastale utiskivanjem staklene taline u kalup bile su nakon hlađenja otklonjene brušenjem medalje u pravilan krug s dijametrom od oko 37,5 milimetara, što u rimskom mjernom sustavu iznosi jedan *palmipes* (= 37,03 milimetara). Zatim je rub medalje bio bikonično prebrušen radi već spomenutog ukrućenja u metalni okvir, dok je stražnja strana bila grubo prebrušena u ravnu plohu.

Tek nakon toga je prednja strana odljeva bila presvučena s nekim tankim staklastim slojem svjetlo opalne boje (drugi sloj medalje) preko koga je kasnije presvučen završni sloj tamno plave ocakline (treći sloj medalje). Ovakva obrada i bojanje stakla zahtjevala je vjerovatno dvije termičke obrade.[4] Iz ovih su razloga isturena mjesta portreta svjetlo plave boje kao brada i pramenovi kose na čelu, što je vjerovatno posljedica duže upotrebe predmeta u toku koje je završni plavi sloj bio izlizan sve do svjetlijeg opalnog sloja (tab. I).

Dosadašnji primjerci veoma malobrojnih portretnih medalja razlikuju se kako po veličini i boji stakla, tako i po ikonografskim sadržajima.[5] Kod jednih je prikazano samo poprsje u oklopu i bez pratećih dječjih figura.[6] To je takozvani tip »Vindonissa« (Švicarska).[7] Ovoj grupi pripada i naša medalja iz Burnuma, koja je ne samo po dimenzijama već i po ikonografskim detaljima potpuno identična nalazu iz Vindonise.[8]

Drugoj grupi pripadaju medalje kod kojih se na oklopu nalaze tri dječje glave, na svakom ramenu po jedna i treća na prsima.[9] To je takozvani tip »Poetovio« (Jugoslavija).[10] Nedavno je nađen u cijelosti sačuvan primjerak u Kirche Windisch (Švicarska) koji je u toliko vrijedniji, što se djelomice sačuvao i metalni okvir u koga je medalja bila ugrađena.[11]

Slijede medalje koje su po ikonografskim karakteristikama analogne gornjoj grupi s tom razlikom što se na oklopu nalaze samo dvije dječje glave, na svakom ramenu po jedna.[12] Poslijednja je grupa problematična i nedefinirana, jer postoji samo unikat iz rimskog logora *Brigetio* (Mađarska), na kojem manjkaju skoro dvije trećine gornje strane.[13] Na preostalom i dosta oštećenom dijelu razabire se donji dio lica, dok na prsima neki vide topuzinu i lavlju kožu (?) kao atribuciju Herakla, što će ostati problematično sve dok se ne nađe neki bolje očuvani primjerak.[14]

Ostaci rimske kamene plastike, posebno grobne stele rimskih vojnika kao i rimska brončana plastika, bili su dovoljan oslonac da se principijelno riješi negdašnja funkcija takvih predmeta.[15] Među ovima je i poznata grobna stela Marka Celija iz Bononije (Bologna) koji je pao u borbi s Germanima oko 9. godine n. e. kao centurion 18. legije.[16] Stela na svakoj ruci prikazuje po jednu narukvicu (*armilla*), niz ramena visi po jedna ogrlica (*torques*), a prsni dio oklopa krase i četiri okrugla vojnička odlikovanja, od kojih nijedno ne liči na medalju iz Burnuma (sl. 1).

Sretna je okolnost što se medalja iz Burnuma može indirektno povezati s veoma značajnim ma da fragmentarnim nalazom rimske kamene stele koja je nađena u Burnumu 1901 godine.[17] Pored četiri torkvesa i četiri armile, na steli je uklesano i devet okruglih vojničkih odlikovanja. Na pet od ukupno devet odlikovanja nalaze se ljudski likovi od kojih su najmanje tri muška, također s kratkom šišanom kosom, sl. 2. Povrh ovih odlikovanja

nalaze se i jasni tragovi *coronae aureae*, što ujedno dokazuje da je nadgrobni spomenik pripadao rimskom oficiru koji je bio najmanje u činu centuriona.[18]

Rimska odlikovanja u obliku okruglih reljefnih ploča poznate su *phalerae*, kojima su bili odlikovani rimski vojnici za neke istaknute zasluge. Između sebe se razlikuju kako po likovnoj kompoziciji tako i materijalu iz kojeg su bile izrađene (bronca, srebro i staklo). U tim se razlikama naslućuje bogatstvo izbora vojnih odlikovanja koja su bila prilagođena različitim zaslugama kao i hijerarhiji rimskih vojnih činova.

Sl. 1. Nadgrobna stela M. Caeliusa (Reprodukcija iz: *Aus rheinischer Kunst und Kultur*, Auswahlkatalog des Rheinischen Landesmuseums, Bonn 1963)

Fig. 1. A stele used as a gravestone on the grave of M. Caelius (reproduced from *Aus rheinischer Kunst und Kultur*, Auswahlkatalog des Rheinischen Landesmuseums, Bonn, 1963)

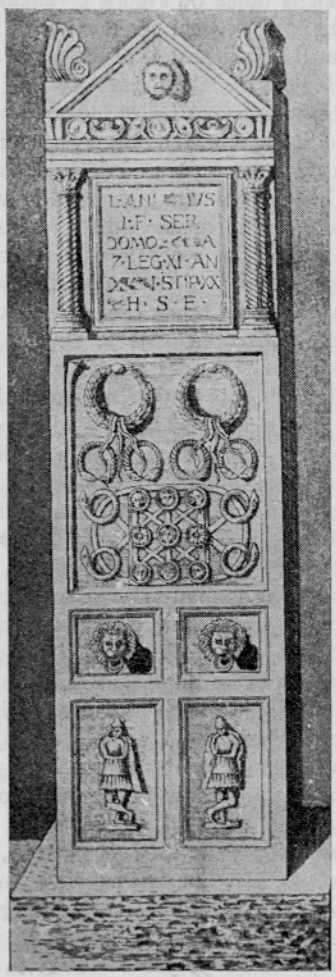

Sl. 2. Rekonstrukcija stele iz Burnuma (Reprodukcija iz: M. Abramić, Militaria Burnensia, *Bulićev zbornik*, str. 227, sl. 5)

Fig. 2. Reconstruction of the stele from Burnum (reproduced from M. Abramić's Militaria Burnensia, *Bulićev zbornik*, p. 227, fig. 5)

Tab. I — Pl. I

Da je i plava staklena medalja iz Burnuma, uključivši i njoj identične i analogne nalaze, jedna vrsta rimskih vojnih odlikovanja (*phalerae*) upućuje pored već spomenutih likovnih analogija na rimskim stelama i karakter lokaliteta na kojima su takve medalje bile dosad nađene:

Britanija: Colchester
Nizozemska: Nijmegen, Vechten
Njemačka: Lanten, Niehl, Rheingönheim
Švicarska: *Vindonissa*
Austrija: *Carnuntum*
Mađarska: *Brigetio*
Jugoslavija: *Poetovio*,[19] *Emona*[20] i *Burnum*[21]

A to su, kako s pravom ističe Noll, sve odreda poznati rimski vojni garnizoni.[22] Izuzetna rijetkost takvih staklenih phalera, iako su po materijalu postojanije od brončanih, moguće ukazuje na to da su bile isključivo namijenjene rimskim oficirima višega ranga.

Nalaz iz Kirche Windisch, a posebno iz Vindonise daje neki uvid u cjelovit izgled jedne takve phalere. Staklena je medalja bila usađena u okruglu brončanu ploču izrađenu iz bakra, cinka i olova, na sl. 3 pod oznakom »a«. Okvirna je ploča bila ukrašena iskucanim ili lijevanim motivom valovnice koja obilazi malena kružna ispupčenja.[23] Bikonična obrada ruba na staklenoj medalji iz Burnuma više pledira za utiskivanje staklene plastike u vjerovatno zagrijani brončani okvir, koji je prije hlađenja bio stisnut u smjeru strijelice (sl. 3).

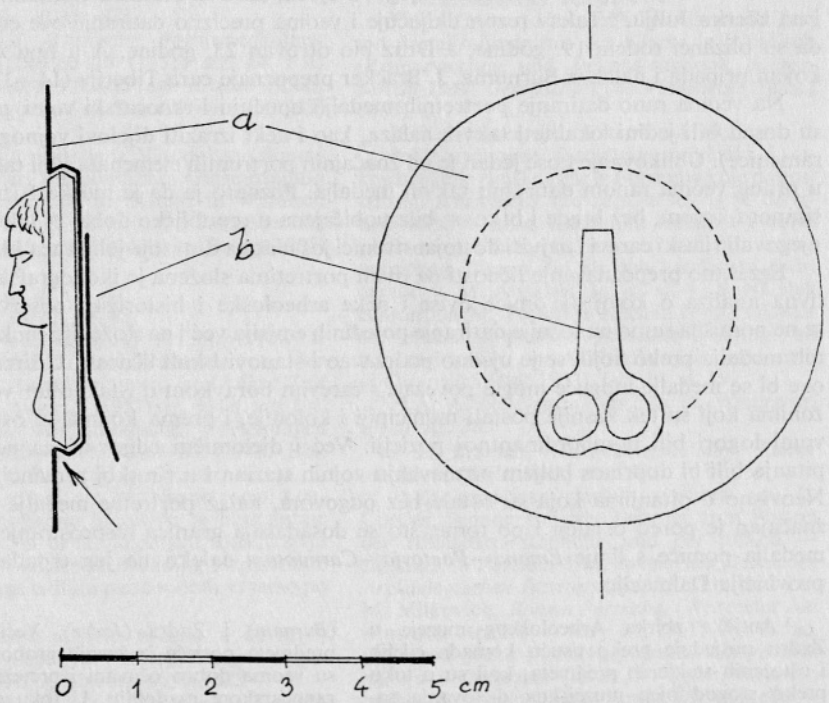

Sl. 3. Rekonstrukcija medalje s metalnim okvirom i kopčom, presjek i pogled s leđne strane
Fig. 3. Reconstruction of the medal, together with the metal framework and clasp; cross-section and a view from the back side

Phalera je s leđne strane morala imati neki dodatak za učvršćenje. Po neznatnim tragovima na phaleri iz Kirche Windisch W. Kramer se odlučio za brončanu limenu kopču koja je užom stranom bila zalemljena za brončani okvir.[24] Suprotna strana takve kopče proširuje se u dvije velike rupe koje su služile za kopčanje ili prišivanje. Takva je rekonstrukcija i za nas prihvatljiva, jer se na području rimskog logora u Burnumu nailazi na skoro identične kopče (sl. 3 pod oznakom »b«).

Pomoću takvih kopči odlikovanja su bila pričvršćena za prsni dio oklopa ili su visjela na vrpcama, sl. 1 i 2. Ako je odlikovanja bilo više, a naročito ako su se uz phalere nalazila i druga odlikovanja kao armile i torkves, bila je izrađena posebna mreža iz metalnih ili kožnih traka o koju su bila učvršćena ali samo okrugla odlikovanja. Konstrukcija i oblik jedne vrste takve mreže-nosača veoma je jasno prikazana na fragmentu rimske stele iz Burnuma (sl. 2).[25]

Tamnoplave staklene medalje s ljudskim likom ikonografski su izrazito portretne za razliku od ostalih phalera koje prikazuju rozete, životinjske ili mitološke likove. To se zapaža u nizu detalja koji su morali biti minuciozno ugravirani u original za izradu kalupa, kao na primjer u asimetričnosti lica, nejednakoj visini ušiju ili u prikazivanju frizure. Same činjenice, da su portreti prikazani u vojničkom oklopu kao i da se takve medalje isključivo nalaze na položaju bivših ranocarskih vojnih garnizona upućivalo je, da u portretima treba tražiti likove rimskih careva, njihovih zamjenika ili potencijalnih nasljednika.

U tipu »Poetovio« A. Alföldi prepoznaje Druza, sina cara Tiberija pretpostavljajući, da se one tri dječje glave odnose na njegovu djecu, na dva blizanca Germanika i Tiberija i na kćerku Juliju.[26] Takav rezon uključuje i veoma precizno datiranje ove emisije budući da su blizanci rođeni 19. godine, a Druz bio otrovan 23. godine. A u tipu »Vindonissa« kojem pripada i nalaz iz Burnuma, J. Bracker prepoznaje cara Tiberija (14—37).[27]

Na veoma rano datiranje portretnih medalja upućuju i ranocarski vojni garnizoni koji su dosad bili jedini lokaliteti takvih nalaza, kao i neki izraziti dijelovi vojnog oklopa (naramenice). Oblikovanje kose jedan je od značajnih portretnih elemenata koji također govori u prilog veoma ranom datiranju takvih medalja. Poznato je da je muška frizura s kratko šišanom kosom, bez brade i brkova, bila uobičajena u republičko doba. A takvu su frizuru njegovali rimski carevi i najviši dostojanstvenici još u doba dinastije julijevaca-klaudijevaca.[28]

Egzaktno prepoznavanje ličnosti na ovim portretima složena je ikonografsko komparativna analiza o kojoj dje omice ovise i neke arheološke i historijske opservacije. Ovdje se ne pomišlja samo na točnije datiranje pojedinih emisija već i na složeniju funkciju portretnih medalja preko kojih se je ujedno podržavao i stanoviti kult ličnosti. U širem kontekstu ove bi se medalje moguće mogle povezati s carevim boravkom u istaknutim vojnim garnizonima koji su tek kasnije postali municipiji i kolonije, i prema kojima su ostali periferni vojni logori bili u subordinantnoj poziciji. Već i djelomični odgovori na neka od ovih pitanja bili bi doprinos boljem poznavanju vojnih starina i u rimskoj provinciji Dalmaciji. Neovisno o pitanjima koja su ostala bez odgovora, nalaz portretne medalje iz Burnuma značajan je pored ostalog i po tome, što se dosadašnja granica rasprostranjenosti takvih medalja pomiče s linije *Emona—Poetovio—Carnuntum* daleko na jug u tadašnju rimsku provinciju Dalmaciju.

[1] Antička zbirka Arheološkog muzeja u Zadru posjeduje preko tisuću komada cijelih i oštećenih staklenih predmeta, koji su u toku preko stogodišnjeg muzejskog djelovanja sakupljeni uglavnom iz ovih lokaliteta: Nina (*Aenona*), Starigrada pod Velebitom (*Argyruntum*), Nadina (*Nedinum*), Podgrađa kod Benkovca (*Asseria*), Šuplje crkve kod Ivaševaca (*Burnum*) i Zadra (*Jader*). Većina staklenih predmeta potječe iz žarnih grobova radi čega su veoma dobro očuvani i pretežno pripadaju ranocarskom razdoblju. U toku drugog svjetskog rata bespravno su otuđene neke najvrijednije akvizicije antičkog stakla s područja sjeverne Dalmacije i odnešene u Murano u Italiji gdje se još uvijek nalaze.

Za važnije objave antičkog stakla s područja sjeverne Dalmacije up. M. Abramić, A. Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes* (= *JOAI*) 12 (1909) Bbl. str. 75—90, sl. 33—52 (Starigrad). *Führer durch das K. K. Staatsmuseum in S. Donato in Zara* (Beč 1912). *Guida del museo di s. Donato in Zara* (Beč 1913). J. Bersa, Starinska staklena sisaljka za dojilje, *Buličev zbornik* (1924), str. 127. *Muzeji i zbirke Zadra* (Zagreb 1954).

[2] Za epigrafičke spomenike up. A. J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (1963) str. 78 (Burnum), Ž. Raknić, Dvojni epigrafički spomenik iz Burnuma, *Diadora* 3 (1965) str. 71, M. Suić, Noviji natpisi iz Burnuma, *Diadora* 5 (1970) str. 93.

[3] M. Suić, Kasnoantička enofora iz Burnuma, *Diadora* 1 (1959) str. 95. M. Suić, Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, *Diadora* 3 (1965) str. 95 (nalaz Mitrinog reljefa).

[4] A. Kissa, *Das glas im Altertum* (Leipzig 1908) str. 259.

[5] R. Noll, Zwei unscheinbare Kleinfunde aus Emona, *Arheološki vestnik* 19 (1968) str. 79 i d.

[6] R. Noll, *sp. dj.* str. 83.

[7] A. Alföldi, Römische Portätmedaillons aus Glas, *Ur-Schweiz* 15 (1951) str. 66 i d. *Ausstellungskatalog »Römer am Rhein«* (Köln 1967) str. 256. *Journal of Glass Studies* 5 (1963) str. 141.

[8] Fotokopiju medalje iz Vindonissae donosi H. R. Wiedemer, Ein römisches Glasmedaillon mit Metallrahmen aus der Kirche in Windisch (Fundumstände und Deutung), Jahresbericht 1964, *Gesellschaft pro Vindonissa* (Brugg 1965) str. 40, sl. 12.

[9] R. Noll, *sp. dj.* str. 83.

[10] R. Noll. *sp. dj.* str. 83.

[11] H. R. Wiedemer, *sp. dj.* str. 38. sl. 10 i 11.

[12] A. Alföldi, Zu den Glasmedaillons der militärischen Auszeichnungen aus der Zeit Tiberius, *Ur-Schweiz* 21 (1957) str. 80 i d. tab. I/4.

[13] A. Hild, Archäologische Forschungen in Bregenz 1920—1944, *JÖAI* 37 (1948) Bbl. str. 146, sl. 38. R. Noll, *sp. dj.* str. 83, sl. 3.

[14] R. Noll, *sp. dj.* str. 84. Nismo mogli konsultirati svu potrebnu literaturu te nam ostaje otvoreno, u koju bi ikonografsku klasifikaciju trebalo svrstati nalaze iz Britanije, Nizozemske i Njemačke, koje citirani pisac spominje samo po lokalitetima.

[15] Za metalnu phaleru nađenu u obližnjoj Aseriji up. H. Liebel W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *JÖAI* 9, Bbl. str. 86, sl. 63.

[16] *Auswahlkatalog des Rheinisches Landesmuseums* (1963) str. 33, sl. 1.

[17] M. Abramić, Militaria Burnensia, *Buličev zbornik* (1924) str. 225, sl. 4 i 5.

[18] M. Abramić, *sp. dj.* str. 228.

[19] Za rimski vojni garnizon u Ptuju up. E. Diez, *Enciclopedia dell'Arte antica classica e orientale* (1965), s. v. Poetovio. P. Petru, Nekateri problemi provincijalno rimske arheologije v Sloveniji, *Arheološki vestnik* 14/15 (1964-1965) passim.

[20] Za Emonu up. J. Šašel, *Vodnik po Emoni* (1955). B. Saria, G. Novak, *Enciclopedia dell'Arte antica classica e orientale*, s. v. Emona. P. Petru, *sp. dj.* passim.

[21] Za vojni logor u Burnumu up. E. Reisch, Die Grabungen der österr. archäol. Institutes während des Jahre 1912 i 1913, *JÖAI* 16 (1913), Bbl. str. 112, A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römische Provinz Dalmatien* (1938) *passim*, A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian* (1958), str. 26 i d, G. Alföldy, Die Auxiliarentruppen der Provinz Dalmatien, *Acta arcaeologica Academiae scientiarium Hungaricae* 14 (1962) str. 259, M. Zaninović, Burnum, castelum — municipium, *Diadora* 4 (1968) str. 119 i d. M. Suić, Noviji natpisi iz Burnuma, *Diadora* 5 (1970) str. 95 i d.

[22] R. Noll, *sp. dj.* str. 82.

[23] W. Kramer, Ein römisches Glasmedaillon mit Metallrahmen aus der Kirche in Windisch (Konservierung und Rekonstruktion), *Jahresbericht 1964, Gesellschaft pro Vindonissa* (Brugg 1965), str. 41 i d.

[24] W. Kramer, *sp. dj.* str. 43, sl. 10.

[25] Upoređenjem fotokopije originala i rekonstrukcije rimske stele iz Burnuma koje donosi citirani Abramićev rad zapaža se, da je četvrtasti okvir s koso iskrižanim trakama i devet phalera položen, po svemu sudeći, ispred vojničkog štita o čiji su rub zataknute četiri armile, v. M. Abramić, *sp. dj.* sl. 4 i 5. Na steli centuriona M. Petronija Klasika (Ptuj) također su prikazane phalere povezane trakama ali na drugi način, up. A. Schober, *Die römerzeit in Österreich* (Beč 1953), tab. 14, sl. 59.

[26] A. Alföldi, *sp. dj.* str. 90. R. Wiedemer, *sp. dj.* str. 38.

[27] J. Bracker, *Ausstellungskatalog Römer am Rhein* (Köln 1967) str. 256.

[28] Za repertoar rimskih portreta up. L. Curtius, Ikonographische Beiträge zum Portret der römischen Republik und der julisch — claudischen Familie, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* 47 (1932) str. 202 i d. M. Milkovich, *Roman Portraits*, (Worcester Art Museum, April 6 — May 14, 1961). M. Grbić, *Odabrana grčka i rimska plastika u narodnom muzeju u Beogradu* (1958). P. Petru, Nekateri problemi provincijalno rimske arheologije v Sloveniji, *Arheološki vestnik* 15/16 (1964—1965), sl. 1. P. Petru, Tiberijev portret iz Emone, *Adriatica praehistorica et antiqua* (Miscellanea Gregorio Novak dicata, 1970) str. 657.

THE PORTRAIT MEDAL FROM BURNUM

Summary

The collection of ancient glass in the Archeological Museum in Zadar includes a fine round portrait medal, found in the area of the former Roman garrison at Burnum (pl. I). It is made of three layers of which the back one is of blue colour. The medal belongs to glass *phalerae* »Vindonissa« and was worked into an ornamented metal frame which had on its back side a clasp (fig. 3). The medal is indirectly related to a finding of a fragment of a Roman stone stele, also found at Burnum, which shows analoguous *phalerae* and a kind of net on which decorations were fixed (fig. 2). They are dated to be from the early period of the Roman Empire, and it is believed that the portrait on the medal is one of Emperor Tiberius. The unique medal from Burnum is among other things interesting also for the reason that the boundary of the distribution of portrait medals — Emona-Poetovio-Carnuntum-Brigetio — established by research so far has now to be extended far into the south — to the Roman province of Dalmatia.

TIPOLOGIJA I HRONOLOGIJA RIMSKOG STAKLA IZ BUDVE U ZBIRCI NARODNOG MUZEJA U BEOGRADU

MILIVOJE VELIČKOVIĆ

Narodni muzej u Beogradu

U zbirku Narodnog muzeja u Beogradu 1937. godine dolazi veoma bogata i naučno zanimljiva kolekcija rimskog stakla prikupljenog na slučajno otkrivenoj helenističko-ranorimskoj nekropoli u Budvi. Istovremeno, pored stakla u Muzej dospeva i znatan broj primeraka helenističke i ranorimske keramike kao i izvestan broj predmeta od bronze (šlemovi korintskog tipa, raznovrsno bronzano posuđe i sl.).[1] Međutim, u ovom saopštenju biće reči samo o rimskom staklu i njegovim bitnim karakteristikama.

Kolekcija stakla o kojoj je reč sastoji se od nekoliko urni raznih tipova i od više primeraka raznolikih kosmetičkih bočica, amforiski i sl. nađenih kao prilozi u njima. Nažalost, danas ne postoje podaci koji su predmeti nađeni u kojoj od urni. Takođe, treba naglasiti da, izuzimajući izvesne reprodukcije koje imaju ilustrativni karakter,[2] budvansko rimsko staklo do danas nije proučavano niti publikovano.

Helenističko-rimska nekropola u Budvi otkrivena je 1937. godine prilikom radova na postavljanju temelja za izgradnju današnjeg hotela »Avala«.[3] Zahvaljujući brzoj intervenciji Muzeja, pomenutim radovima prisustvovao je tadašnji kostos dr J. Petrović, čija je uloga bila svedena na spasavanje i prikupljanje iskopanog materijala. Izvestan deo predmeta a naročito helenistički zlatan nakit[4] dospeo je u ruke privatnih lica. Mnogim dragocenim primercima izgubljen je svaki trag,[5] dok su se neki od njih kasnije povremeno pojavljivali u privatnoj trgovini. Preciznijih i pouzdanijih podataka o kretanju ovog materijala nemamo.

Prema podacima kojima raspolažemo, rimska nekropola se nalazila na istom terenu na kome se nalazila i starija, helenistička nekropola, tj. ispod brda Sv. Spas.[6] Međutim, o lokaciji i položaju antičke Budve (*Buthoe*, *Butua*) kojoj su nekropole pripadale, ne postoje pouzdani podaci i dokazi. Prema izvesnim hipotezama naselje se moglo nalaziti ili na brdu Sv. Spas ili na poluostrvu na kome se nalazi savremena Budva.[7]

U vezi sa obradom rimskog stakla iz Budve, pored morfoloških i tipoloških analiza i komparacija, bila su, iako oskudna, od velike koristi zapažanja dr J. Petrovića, koja je on uočio na terenu.[8] Prema njegovim podacima rimska nekropola se nalazila na istom terenu na kome se u dubljim slojevima rasprostirala starija helenistička nekropola. Između ostalog, on ističe da u helenističkim grčkim grobovima nije zabeležena pojava stakla. Međutim, na rimskoj nekropoli sahranjivan je pepeo spaljenih pokojnika kako u zemljanim

tako i u staklenim urnama. Prema prilozima nađenim u njima, kako beleži J. Petrović, proističu i zaključci da je pepeo siromašnijih pokojnika sahranjivan uglavnom u urnama od pečene zemlje a bogatijih u skupim, importovanim staklenim urnama različitih tipova i oblika. Urne od stakla po pravilu su smeštane u specijalne cilindrične sudove od kamena čiji su kalotasti poklopci bili pričvršćivani železnim klanfama i zalivani olovom.[9] Zahvaljujući ovakvom postupku sačuvan je veliki broj urni sa prilozima koji su se nalazili u njima u odličnom stanju. Pomenuti kameni sudovi (urne) posle smeštanja staklenih urni i njihovog zaptivanja, polagane su u grobove ozidane od lomljenog kamena. Sitan stakleni materijal (bočice, amforiske, unguentaria i sl.) stavljan je kao prilog i u urne od pečene zemlje. Za određivanje hronoloških okvira naše kolekcije veoma je značajna i činjenica da su u urnama nalažene rimske monete koje su pripadale vladarima od Avgusta do Nerona.

Rezultati novijih, ustvari revizionih arheoloških iskopavanja, vršenih u periodu od 1953 do 1957. godine, nisu do danas objavljeni.[10] Prilikom pomenutih iskopavanja pored sličnog, već poznatog staklenog i keramičkog rimskog materijala nalažene su i ranocarske fibule tipa *Aucissa*.[11] Osim običnog, slobodnim duvanjem izrađenog stakla, prilikom pomenutih iskopavanja nalažene su i bočice duvane u ornamentovane kalupe, jedna u obliku urne a druga u obliku ljudske glave (?). Istovremeno, nalažene su i amforiske od bojenog stakla (manganova ljubičasta) izrađene duvanjem staklene mase u dvočlane ornamentovane kalupe. U kolekciji Muzeja čuva se 12 primeraka ovakvih amforiski i o njima će biti reči u kasnijem izlaganju.

Staklene urne

U našoj zbirci razlikujemo pet tipova staklenih urni. *Prvi*, istovremeno i najčešći tip predstavlja loptasta *olla* (*olla cineraria*, inv. 1202/II., vis. 19,4 cm).[11a] Najveći broj zemljanih urni sa nekropole u Budvi ima potpuno identičan oblik. *Drugi tip* predstavlja urna paralelopipedne oblika (tab. I, sl. 1) sa dvema veoma širokim trakastim, rebrasto ojačanim drškama koje spajaju vrat sa zaobljenim ramenima na užim stranama (inv. 1234/II., vis. 24,7 cm). *Treći tip* urne predstavlja hidrija zdepastog oblika, koja se konično sužava prema šrokom, na donjoj strani ugnutom dnu (tab. I, sl. 2).[12] Njena ramena koso prelaze u kratak ali veoma širok vrat koji se postepeno širi u veoma široku profilovanu usnu prilagođenu tako da prihvati zvonasti poklopac na čijem se vrhu nalazi drška u obliku masivne kugle.

Sl. — Fig. 1, 2, 3: Budva-Buthoe Dalm.

Dve kratke ali široke trakaste drške naspramno aplicirane spajaju kratak vrat sa ramenima (inv. 1235/II., vis. 22,5 cm). *Četvrti*, najelegantniji tip, predstavlja veoma bokasta hidrija (tab. I, sl. 3)[13] sa naglašenom nogom i depresivnim dnom. Na najisturenijem perifernom delu ramena, naspramno su aplicirane dve masivne drške u obliku slova M. Otvor ove urne modelovan je u obliku trakastog prstena sa profilacijom na unutrašnjoj strani prilagođenom da prihvati poklopac identičan po obliku sa onim na urni trećeg tipa (inv. 1233/II., vis. 23 cm). Poslednji, *peti tip*, zastupa manji četvorostrani sud ravnog, kvadratnog dna (sl. 1). Sud ovih dimenzija (vis. 12,1 cm) mogao je služiti kao urna za sahranjivanje pepela dece, ali ne treba isključiti mogućnost njegove alternativne upotrebe u utilitarne svrhe (inv. 1200/II., vis. 12,1 cm).

Sve pobrojane urne izrađene su postupkom slobodnog duvanja od zelenkastog, prozirnog stakla, osim urni u obliku paralelopipeda (tab. I, sl. 1) i manjeg suda (urne?) sa kvadratnim dnom[13a] (sl. 1) prilikom čije izrade je primenjen tehnološki postupak duvanja staklene mase u otvoreni četverostrani kalup. Istim postupkom izrađeno je i nekoliko manjih četvorostranih kao i jedna cilindrična boca o kojima će u daljem izlaganju biti više govora. Gornji delovi urni (vrat, usna suda, drške) kod svih primeraka slobodno su modelovani i obrađivani.

U dosadašnjem izlaganju iznete su osnovne morfološke i tipološke karakteristike rimskih staklenih urni koje se čuvaju u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu. Urne, kao i ostali stakleni materijal sa ranorimske nekropole u Budvi, koji se čuva u Muzeju u Budvi i delimično u Arheološkom muzeju u Zagrebu nije mi poznat niti pristupačan za komparaciju.

Sve pobrojane urne hronološki bez ikakve sumnje spadaju u period koji obuhvata prve tri četvrtine I stoleća n. e. Urna sa drškama u obliku slova M (tab. I, sl. 2) prema klasifikaciji C. Isings,[14] hronološki spada u drugu polovinu I veka n. e. Veoma sličan primerak iz Muzeja u Kaljariju (Cagliari, Italija) datovan je u kraj I ili na početak II veka.[15] Takođe, u isto vreme datuju se i srodni primerci iz Kelna (Köln)[16] i Tipase (Tipasa, Alžir).[17] Međutim, treba naglasiti da navedeni primerci iako tipološki veoma srodni sa našim primerkom, stilski pripadaju drugim radionicama. Urne ovog tipa nastavljaju život i u II veku i osvajaju i zapadne oblasti Imperije. Takođe, nije teško uočiti srodnost urni (tip 3 i 4) sa oblicima veoma čestim u bronzanom posuđu.

Staklene bočice izrađene slobodnim duvanjem

Među staklenim bočicama izrađenim slobodnim duvanjem razlikujemo više tipova i njihovih varijanti. U *prvi tip* spadaju dve bočice (*lagoena*). Prva od njih je zlatno žute boje (tab. I, sl. 4, inv. 1212/II., vis. 9,6 cm) a druga (tab. I, sl. 5) od prozirnog plavičastog stakla (inv. 1397/II., vis. 9,1 cm). Oba primerka imaju kružni prstenasti plastični ukras[17a] iz čije se sredine diže cilindrični vrat. Izvesne razlike postoje u obliku trakastih držaka i u načinu njihovog apliciranja. Navedeni primerci predstavljaju veoma retke i luksuzne kosmetičke boce i potiču svakako iz neke radionice iz regiona Istočnog Mediterana (Sirija?, Kipar?). Hronološki pripadaju prvoj polovini I veka n. e.

Boca (*lagoena*) veoma izduženog, kruškolikog oblika, sa trakastom na ivicama ojačanom drškom koja je aplicirana na sredini vrata, predstavlja *drugi*, dosta redak tip (tab. II, sl. 2). Hronološki ona pripada najverovatnije sredini I veka n. e. i potiče, takođe iz neke radionice sa Bliskog Istoka (inv. 1238/II., vis. 10,9 cm).

Treći tip predstavlja kruškolika boca sa kratkim cilindričnim vratom i karakterističnom drškom čiji je donji deo ukrašen istaknutim plastičnim zupcima (tab. II, sl. 1, inv. 1222/II., vis. 9 cm). Identičan tip konstatovan je na Samotraci[18] i na Kipru[19] i datuje se u period počev od I do sredine II veka n. e. Hronološki naš primerak pripada drugoj polovini I veka i takođe potiče iz Istočnog Sredozemlja.

Četvrti tip predstavljaju *lagoenae* sa izrazito loptastim trbuhom i sa kraćim ili dužim cilindričnim vratovima (sl. 2, inv. 1209/II., vis. 8,5 cm; sl. 3, inv. 1223/II., vis. 7,5 cm; sl. 4, inv. 1224/II., vis. 7,7 cm).[20] Takođe i ova vrsta bočica karakteristična je za staklarsku produkciju radionica Istočnog Mediterana, odakle kao importovana roba dopire u I i II veku do Akvileje (*Aquileia*) i dalje na zapad Imperije.

Minijaturna amforiska sa ugnutim nenaglašenim dnom i dvema naspramno apliciranim drškama na kratkom cilindričnom vratu (inv. 1208/II., vis. 6,8 cm) predstavlja *peti tip* slobodno duvanih bočica (sl. 5).

U bogatom repertoaru oblika kao sledeći tip (*šesti*) pojavljuje se i sud u obliku minijaturne olla-e (inv. 1211/II., vis. 5,3 cm) loptastog trbuha i posuvraćene usne kao i cilindrična čaša zaobljenog dna i ojačane usne (inv. 1237/II., vis. 7,5 cm). Čaše ovog oblika pripadaju takođe I stoleću n. e.

Sl. — Fig. 4, 5, 6, 7: Budva-Buthoe Dalm.

Zajedno sa navedenim bocama u budvanskim urnama nađen je i veliki broj balzamarija (*unguentaria*) raznolikih tipova i oblika koji su karakteristični za I vek n. e. Među njima veoma je zanimljiv dugački balzamarium cevastog oblika čiji se otvor levkasto širi (sl. 6). Njegovo dno je masivno i ima jajast završetak (inv. 1228/II., vis. 21 cm). Takođe, veoma je karakterističan i primerak sirijske produkcije sa profilovanim trbuhom koji podseća na dve loptice postavljene jedna na drugu (inv. 1215/II., vis. 14 cm, sl. 7).[21] Potpuno identičan primjerak nađen je na jednoj rimskoj nekropoli u oblasti rimskih *metalla* olova i srebra na Kosmaju.[22] U ovoj oblasti srećemo predmete sirijske produkcije a na epigrafskim spomenicima srećemo imena ljudi iz ove oblasti. U Budvi srećemo i primerke balzamarija čiji je donji deo izrađen u obliku zvona sa veoma ugnutim dnom i veoma visokim cilindričnim vratom (inv. 1225/II., vis. 15,6 cm; inv. 1226/II., vis. 15,7 cm).[23]

Veoma su česti i balzamariji sa koničnim recipijentom među kojima razlikujemo dva tipa. Prvi ima levkast otvor i tanak cilindričan vrat (sl. 8, inv. 1218/II., vis. 14,5 cm) dok je drugi karakterističan po veoma dugom i masivnom cilindričnom vratu i posuvraćenoj usni (sl. 9, inv. 1244/II., vis. 18 cm).

Veoma su česte bočice sa po četiri ulegnuća (depresije) na trbuhu[24] (sl. 10, inv. 1230/II., vis. 12,1 cm i sl. 11, inv. 1231/II., vis. 10,3 cm).

Svi nabrojani primerci hronološki ne prelaze granice I veka n. e.

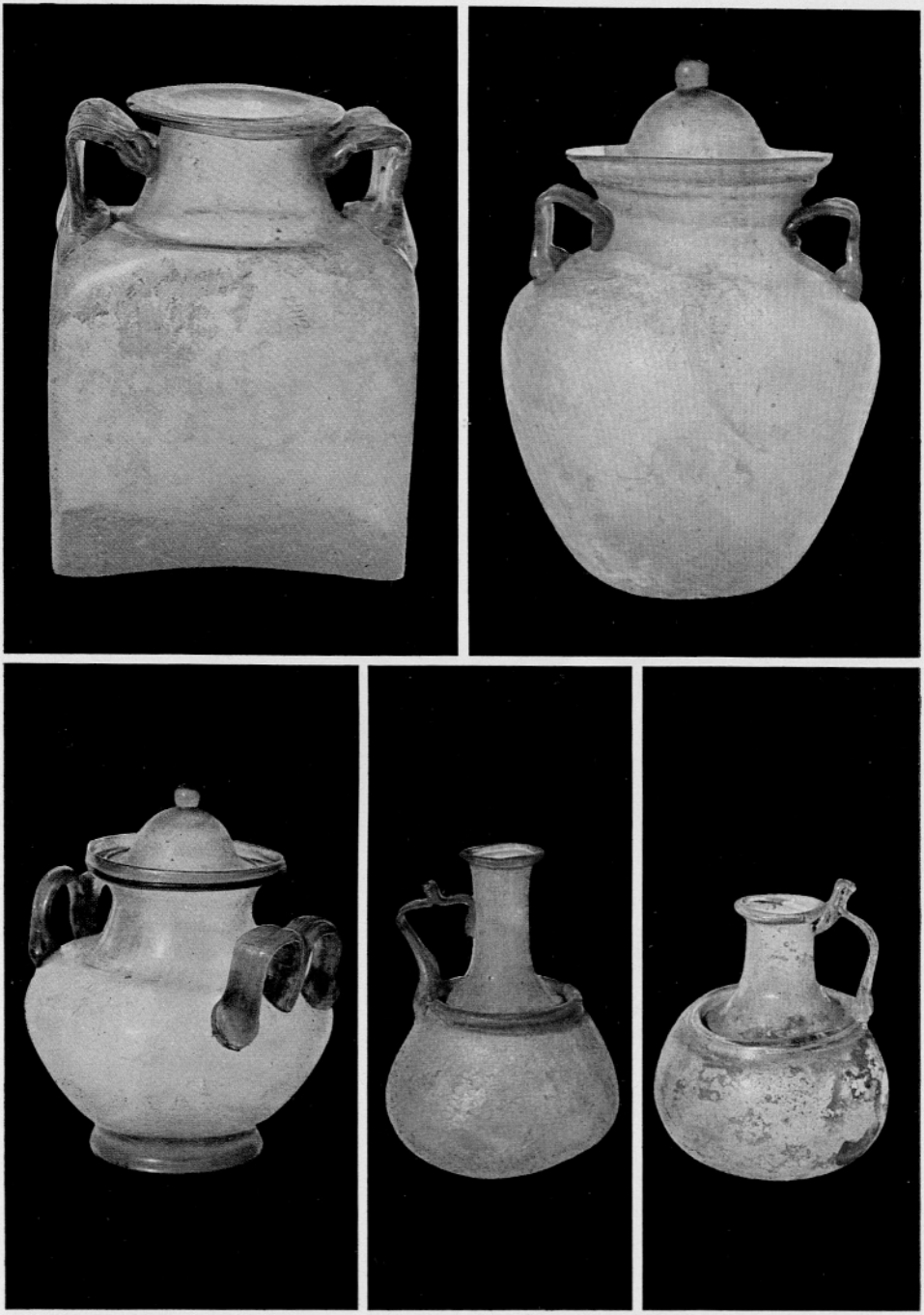

Tab. I — Pl. I

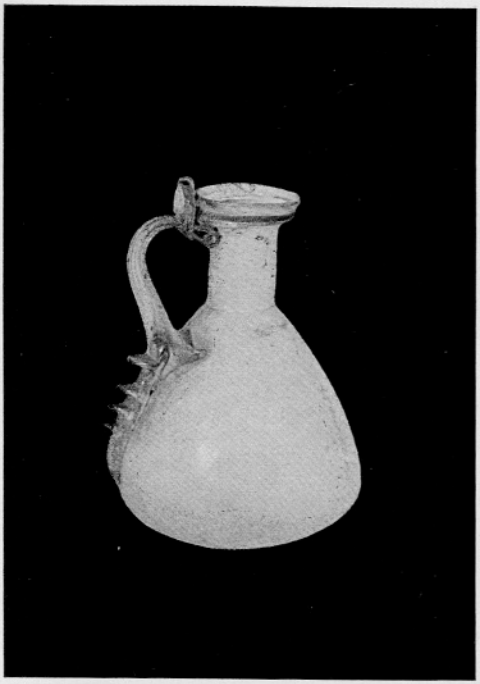

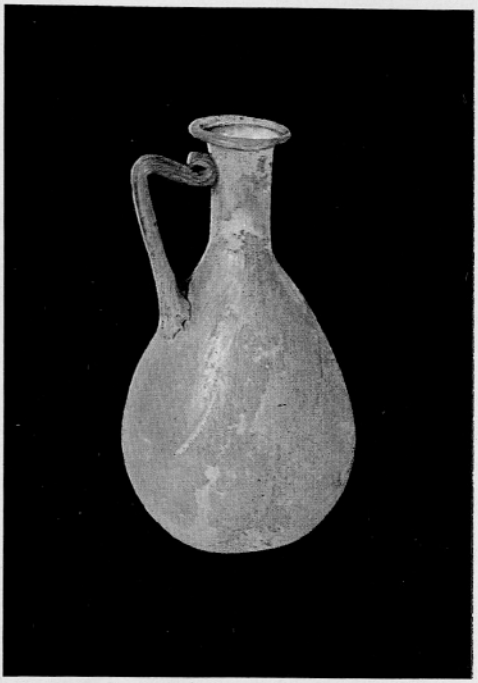

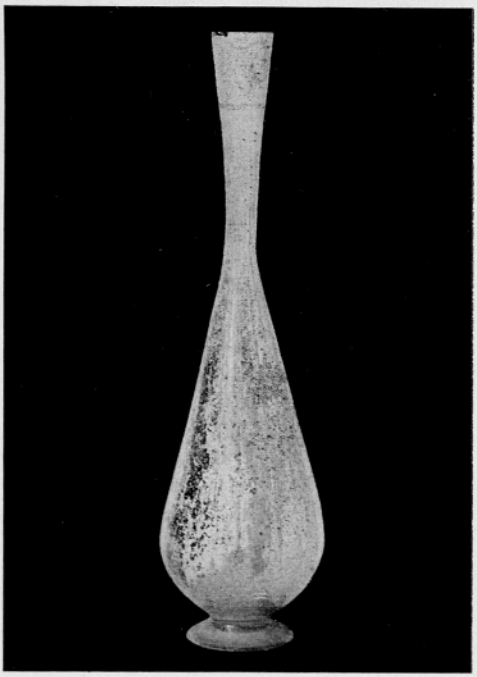

Tab. II — Pl. II

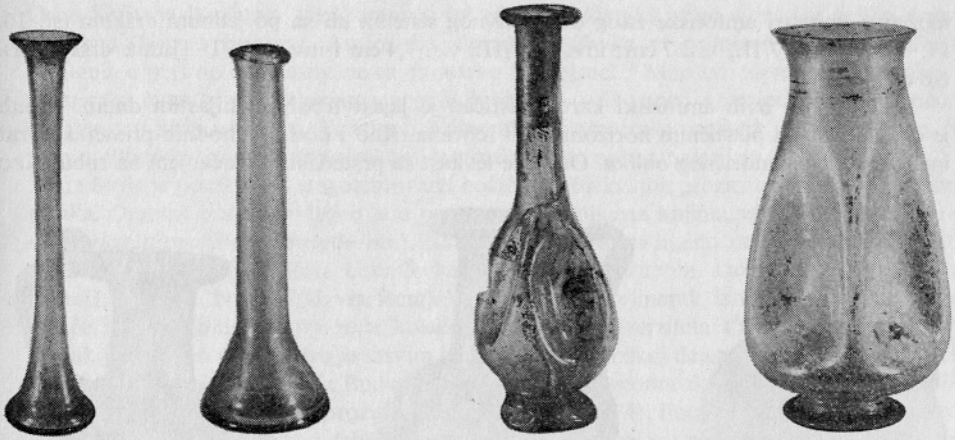

Sl. — Fig. 8, 9, 10, 11: Budva-Buthoe Dalm.

Bočice izrađene duvanjem u četverostrani ili cilindrični otvoreni kalup

U ovu grupu spadaju manje četvorostrane i jedna cilindrična boca o kojima je ranije bilo reči u vezi sa tehnološkim postupkom prilikom njihove izrade (sl. 12, 13, 14 i 15, inv. 1210/II., vis. 9,7 cm; inv. 1221/II, vis. 9,2 cm; inv. 1260/II., vis. 8,3 cm; inv. 1213/II [cilindrična], vis. 11,3 cm). Izrađene su od prozirnog plavičastog stakla. Za ove bočice karakteristične su široke trakaste drške sa ivičnim ojačanjima. Kod nekih primeraka otvor je levkast sa prstenastim ojačanjem usne, dok je kod primerka na sl. 12 otvor obrađen u obliku dvostrukog prstena. Hronološki i ova vrsta je karakteristična za I i II vek.[25] Tipološki u ovu vrstu spadaju bočice trostranog, šestostranog i osmostranog oblika ali one nisu konstatovane u Budvi. D. Charlesworth[26] smatra da je izrada bočica ovih oblika bila uslovljena praktičnim razlozima, tj. zbog lakšeg pakovanja i bezbednijeg transporta, o čemu svedoči prikaz na jednoj fresci u Pompejima na kojoj se jasno vidi drveni kontejner sa poređanim bočicama. Takođe i u Neumagen-u nalazimo predstavu kontejnera od pruća.[27] Morin Jean[28] datuje ovaj tip bočica u Avgustovo doba, dok ih C. Isings[29] pripisuje vremenu Klaudija. Primerci iz Budve hronološki ne izlaze iz okvira I veka n. e. i potiču iz Istočnog Mediterana[30] (Kipar?, Dura Europos?).

Staklo duvano u ornamentovanim kalupima

Za razrešavanje problema provenijencije stakla na ranorimskoj nekropoli u Budvi i njegove hronološke determinacije od velikog značaja je paralelna pojava minijaturnih amforiski od obojenog stakla izrađenih duvanjem u dvočlanim ornamentovanim kalupima, zajedno sa običnim staklom. Zbirka Muzeja raspolaže sa 12 primeraka ovih amforiski među kojima razlikujemo dva osnovna tipa. Njihova glavna karakteristika je u tome što su izrađivane od obojenog stakla duvanjem u dvostruki ornamentovan kalup. *Prvi tip* predstavljaju amforiske od ljubičastog stakla sa dve drške, jajastog oblika. Njihovo dno je naglašeno i ravno. Na sredini trbuha ovih amforiski nalazi se friz sa ornamentom u obliku plastične lozice izvedene od S spirala. Gornji i donji deo trbuha ukrašeni su radijalno raspoređenim vertikalnim rebrastim ornamentom. Na kratkom vratu aplicirane su naspramno dve drške, koje su po pravilu od staklene mase drukčije boje. Kao varijantu ovog tipa

možemo smatrati amforiske istog dekorativnog sistema ali sa po jednom drškom (sl. 16, 17, 18, inv. 1197/II., vis. 7 cm; inv. 1207/II., vis. 7,4 cm i inv. 1205/II [jedna drška], vis. 6,6 cm).

Za *drugi tip* ovih amforiski karakterističan je jajast trbuh sa šiljastim dnom. Trbuh je ornamentovan plastičnim horizontalnim rebrima. Kao i kod predhodnih primeraka vrat im je kratak i cilindričnog oblika. Otvor je levkast sa prstenastim ojačanjem na rubu. Kao

Sl. — Fig. 12, 13, 14: Budva-Buthoe Dalm.

varijanta ovog tipa mogu se smatrati, ustvari identične amforiske, ali sa po jednom drškom (sl. 19, inv. 1195/II., vis. 7,9 cm i sl. 20, inv. 1206/II., vis. 7,8 cm).

Amforiske pomenutih tipova predstavljaju specijalnost, uglavnom, sirijskih staklarskih radionica. Tehnološki postupak duvanja u kalup predstavlja njihov pronalazak. Sirija počev od I pa sve do III veka predstavlja glavni i najjači staklarski centar Rimske Imperije.

Sl. — Fig. 15, 16, 17: Budva-Buthoe Dalm.

Osim Sirije na Istočnom Mediteranu u ovo doba staklarski zanat cveta i u nekim drugim centrima (Kipar, Tesalija). Amforiske identičnog oblika sa primercima naših amforiski svrstanih u prvi tip konstatovane su na ostrvu Samotraci.[31] Mnoštvo identičnih ili analognih primeraka čuva se u kolekcijama pojedinih muzeja u Evropi i Americi. Svi oni potiču sa lokaliteta u Siriji i Libanu. Pomenuti primerak sa Samotrake datovan je u I vek n. e., što se u potpunosti slaže sa hronološkom determinacijom našeg materijala.

Iz Sirije je poreklom i fragmentovana bočica od žućkastog prozirnog stakla cilindričnog oblika. Omotač bočice podeljen je u pravougaona polja na kojima se nalaze reljefne predstave raznih predmeta (posuđe itd.). Rame je ukrašeno radijalno raspoređenim rebrastim ukrasima. Vrat je cilindričan. Usna levkasta sa ojačanim rubom. Donji deo boce nedostaje (tab. II, sl. 3, inv. br. 1217/II, vis. 9 cm). Veoma srodan primerak, izrađen istim postupkom, potiče iz Sirje (Sidon) čuva se u kolekciji Jelskog Univerziteta (Yale University).[32] Primerak je datovan u I vek što je sasvim identično hronološkoj determinaciji našeg primerka.

U zbirci rimskog stakla iz Budve predstavlja raritet veoma elegantna boca (inv. 1227/II, vis. 23,8 cm) od bezbojnog prozirnog stakla (tab. II, sl. 4). Boca se sastoji od veoma izduženog konično-kruškolikog trbuha na čijem se dnu nalazi posebno aplicirana kružna, pločasta noga. Vrat se levkasto širi prema otvoru ispod koga se nazire jedna ukrasna linija. Boca je izrađena duvanjem u kalup, što dokazuju diskretno naglašene plastične linije koje bocu dele po vertikali na kriške.

Sl. — Fig. 18, 19, 20: Budva-Buthoe Dalm.

Primerci stakla duvanog u ornamentovane kalupe (amforiske i dr.) nalaženi su, kako je već istaknuto, kao prilozi zajedno sa primercima običnog duvanog stakla u urnama od stakla i pečene zemlje. Ova činjenica se može uzeti kao potvrda i dokaz da stakleni materijal sa rimske nekropole u Budvi potiče iz istih radionica i da je hronološki istovremen. Rimske monete nalažene u urnama (od Avgusta do Nerona) generalno datuju materijal u prve tri

četvrtine I veka. Na osnovu analogija i tipoloških odlika, kao i na osnovu karakterističnog tehnološkog postupka izrade, sme se zaključiti da je ranorimsko staklo sa nekropole u Budvi importovano iz radionica sa Istočnog Mediterana. Amforiske sasvim sigurno potiču iz Sirije (Sidon?, Dura Europos?). Izvestan broj primeraka slobodno duvanog stakla kao i primerci duvani u otvorenim kalupima mogao bi biti poreklom sa Kipra(?).

Ranorimski stakleni materijal iz Budve svedoči o veoma živim trgovačkim i ekonomskim vezama koje i rimska Butua (*Buthoe*) održava morskim putevima prema vekovnoj tradiciji sa centrima u Istočnom Sredozemlju. Ne treba isključivati ni mogućnost da je staklena kao i ostala roba (ranorimska glazirana keramika) mogla indirektno dolaziti preko centara u Južnoj Italiji. Ne treba zaboraviti da je u primorsku Budvu bilo veoma lako dopremati brodovima velike količine raznovrsne robe i staklenih predmeta a isto tako mnoštvo raznovrsnih bočica i amforiski napunjenih mirisima i ostalim kosmetičkim sredstvima, lekovitim sirupima i sličnim tečnostima. Nadajmo se da će se objavljivanjem rezultata sa novijih arheoloških iskopavanja (1953—1957.) upotpuniti podaci o rimskom staklu iz Budve kao i o materijalnoj i duhovnoj kulturi njenog stanovništva u ranorimskom periodu.

[1] *Umetnički pregled*, I (Beograd, 1938) 241; II (Beograd, 1939) 168—172; O antičkoj Budvi vidi, K. Patsch, *R E*, s. v. Butua; M. Abramić, Antikni nalazi u Budvi, u *Glasniku Narodnog univerziteta Boke Kotorske*, 4 (1938); M. Abramić, *Archaeologische Forschung in Jugoslavien, Bericht über den VI internationalen Kongress für Archaeologie* (1939) 178 i dalje; M. Grbić, *Enciklopedija likovnih umetnosti*, s. v. Budva; veoma detaljan pregled helenističkog zlatnog nakita daje D. Rendić-Miočević, vidi Zlatni nakit helenističko-ilirske nekropole u Budvi u *Opuscula archaeologica*, 4 (Zagreb, 1959) str. 5 i dalje; o rimskoj Budvi (Butua), vidi, *Istorija Crne Gore*, 1 (Titograd, 1967) 219—220. U zbirci rimskog stakla Narodnog muzeja u Beogradu nalazi se 6 primeraka stakla iz Budve.

[2] *Umetnički pregled*, I (Beograd, 1938) sl. na str. 238, 240, 241; Dj. Mano-Zisi, *Antika u Narodnom muzeju* (Beograd, 1954) str. 9; *Istorija Crne gore*, 1, sl. 37 (staklena urna); *Narodni muzej*, (Beograd, 1970, vodič), str. 30, itd.

[3] Vidi, Napom. 1.

[4] Najveći broj primeraka zlatnog helenističkog nakita nije dospeo u zbirke muzeja. O ovom nakitu vidi D. Rendić-Miočević, *Op. cit.*, str. 5 i dalje, zatim, *Istorija Crne Gore*, 1, str. 123 i dalje.

[5] *Istorija Crne Gore*, 1, 122.

[6] *Umetnički pregled*, I, II, loc. cit., vidi napom. 1.

[7] *Istorija Crne Gore*, 1, str. 121—122, 220; vidi i napom. 1.

[8] *Op. cit.*, loc. cit.

[9] *Umetnički pregled*, I, II, loc. cit.; *Istorija Crne Gore*, 1. sl. 36, (str. 84).

[10] Iskopavanjima u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, najpre je rukovodio Dr M. Suić, a zatim, Dr D. Rendić-Miočević, profesori univerziteta iz Zadra, odnosno, iz Zagreba. Godine 1956., nastavak iskopavanja preuzeo je Arheološki institut SAN u Beogradu i pomenuti Zavod. Kako je u ovom delu iskopavanja učestvovao i Lj. Popović, kustos Narodnog muzeja u Beogradu, on je bio u mogućnosti da mi pruži izvesne podatke o karakteristikama staklenih i drugih nalaza iz ovog perioda iskopavanja na rimskoj nekropoli. Takođe, vidi i *Istorija Crne Gore*, 1, 220.

[11] *Istorija Crne Gore*, loc. cit. 1,

[11a] C. Isings, *Roman Glass from dated finds* Groningen, 1957), Form 67a.

[12] *Umetnički pregled*, I, sl. na str. 241; *Istorija Crne Gore*, 1, sl. 37

[13] *Umetnički pregled*, I, sl. na str. 238; Dj. Mano-Zisi, *op. cit.*, sl. na str. 9; *Narodni muzej* (vodič), Beograd, 1970, str. 30; C. Isings, *op. cit.*, Form 63; N. Jalouris, *Archaiologikon Deltion* 16 (1960) Tab. 117a; Ed. Spartz, *Antike Gläser* (Kataloge Kassel, No 1, 1967), Taf. 10, No 42.

[13a] Isings, *op. cit.*, Form 62. F. Fremersdorf, *Naturfarb. Glas*, 53, Taf. 120—122. Ed. Spartz, *op. cit.*, Taf. 13, No 50.

[14] C. Isings, *Roman Glass from dated finds* (Groningen, 1957) form 63.

[15] M. T. F. Canivet, I vetri romani di Carnus (Museo di Cagliari), *Journal of Glass Studies*, 11 (1969) fig. 5.

[16] O. Doppelfeld, *Römisches und fränkisches Glas in Köln* (Köln, 1966) No 37.

[17] S. Lancel, *Verrerie antique de Tipasa* (Paris, 1967) Nos 40—46.

[17a] C. Isings, *op. cit.*, Form 53. F. Fremersdorf, *op. cit.*, 34, Taf. 53. Ed. Spartz, *op. cit.*, Taf. 9, No 39. Nina Sorokina, Das Antike Glas der Nordschwarzmeerküste, *Annales du 4[e] Congres des Jours verres Internat, du verre* (Ravena—Venice, 1967) sl. 3, No 3.

Glass from ancient world (The R. Wienfield Smith Coll.), Corning — New-York, 1957), No 153.

[18] E. B. Dusenbery, Ancient Glass from the Cemeteries of Samothrace, *Journal of Glass Studies*, 9 (1967) No 47 (sl. 47), str. 47.

[19] O. Vessberg, *Cyprus*, Pl. V, 18 i 15,3, str. 126 (cit. po E. B. Dusenbery, *op. cit.*, str. 47, napom. 39).

[20] G. Brussin, *Aquileia, Guida storica e artistica* (Udine, 1929) str. 234, sl. 174; M. C. Calvi, *I vetri romani del Museo di Aquileia* (Aquileia, 1968), No 157, Tav. 7, sl. 3.

[21] *Trois millénaires d'art verrier* (Liege, 1958), No 95 (I—II vek).

[22] Nalazi se u Narodnom muzeju u Beogradu, Inv. br. 1366/II.

[23] M. C. Calvi, *op. cit.*, Tav. M, 1c; 2c.

[24] S. Lancel, *op. cit.*, No 163 (Pl. VIII, 8). A. Niessen, *Beschreibung römischer Altertümer* (Sammlung Niessen), Köln, 1911, Bd. I, II, No 270 (Taf. XVIII).

[25] D. Charlesworth, Roman square botles, *Journal of Glass Studies*, 8 (1966), str. 26 i dalje, br. 4; M. Vanderhoeven, *Verres romains* (Ier—IIIème siècle) *des Musées Curtius et du verre à Liège*, (Liège, 1961), No 56—63; C. Isings, *op. cit.*, Form 50a; F. Fremersdorf, *Das naturfarbene sogenannte blaugrüne Glas in Köln* (Die Denkmäler des römischen Köln, IV., Köln. 1958), Taf. 116, 51 (oko 100 god. n. e.); E. B. Dusenbery, *op. cit.*, str. 47, No 46 (Fig. 46). D. B. Harden, *Roman glass from Karanis*, Plate IX, No 757; L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa* (Basel, 1960), Taf. 13, No 199, 200.

[26] D. Charlesworth, *op. cit.*, str. 26.

[27] Navedeno po D. Charlesworth, *op. cit., loc. cit.*; vidi i C. Isings, *op. cit.*, str. 63, Form 50.

[28] Navedeno po D. Charlsworth, *op. cit.*, str. 30.

[29] C. Isings, *op. cit.*, Form 50.

[30] D. Charlsworth, *op. cit.*, str. 32, smatra da je tip 2 (vidi str. 27) karakterističan za Mediteran, posebno za Kipar i Siriju.

[31] E. B. Dusenbery, *op. cit.*, str. 40, No 13 (sl. 14, vis. 7,1 cm.). Nina Sorokina, *op. cit.*, Sl. 2, No 10, 11. Za drugi naš tip amforiski vidi F. Fremersdorf, *Geformtes Glas*, Taf. 65. Ed. Spartz, *op. cit.*, Taf. 37, No 37. R. Sunkovsky, *Antike Gläser in Carnuntum und Wien* (*Wien*, 1956) Abb. 30b, c. N. P. Sorokina, *Stekljanie sosudi iz Tanaisa, Drevnosti Nižnjevo Dona* (Moskva, 1965) str. 234, sl. 13 No 7. *Glass from ancient world*, No 85. F. Fremersdorf, *Römisches Buntglas in Köln*, Köln, 1958, Taf. 32, (42, 189).

[32] J. Hayard, Roman Mold-blown Glass at Yale University, *Journal of Glass Studies*. 4 (1962), str. 49—60, vidi sl. 8 (No 7) na str. 53, Nina Sorokina, Das Antike Glas der Nordschwarzmeerküste, *Annales du 4ème Congrès des Jours verres Internat. du verre* (Ravena—Venice, 1967) Sl. 2, No 9. *Glass from ancient world*, No 79.

TYPOLOGIE ET CHRONOLOGIE DE LA VERRERIE ROMAINE DE BUDVA (BUTHOE) DANS LA COLLECTION DU MUSÉE NATIONAL DE BELGRADE

Résumé

A la collection du Musée National de Belgrade on a apporté en 1937 un certain nombre d'exemplaires de verre romain, rassemblé sur la nécropole de la période hellénistique-romaine, découverte par hasard à l'occasion du début de la construction de l'hôtel actuel «Avala». La nécropole romaine à tombes à incinération se trouvait au-dessus de la nécropole hellénistique plus ancienne.

La collection du verre romain de Budva (dans l'antiquité *Butua, Buthoe*) se compose de plusieurs types des urnes (pl. I, fig. 1—3) ainsi que plus grand nombre de divers flacons, balsamaires et amphores. Ce menu matériel de verre a été trouvé avec le reste du mobilier aussi bien dans des urnes en verre que dans des urnes sphériques de terre cuite. D'après les données dont nous disposons, les urnes en verre étaient ordinairement mises dans des vases cylindriques spéciaux à couvercles, taillés dans la pierre. En raison de ce mode de sépulture, un grand nombre d'urnes se sont conservées indemnes ensemble avec l'inventaire qu'elles renfermaient.

A cause du fait que la nécropole a été découverte tout à fait par hasard, nous n'avons pas beaucoup de données sur les autres éléments importants, c.-à-d. sur les autres espèces de matériels, puis, quels objets ont été trouvés dans telle ou telle urne, etc. Grâce aux circonstances d'alors, aux travaux d'excavation pour les fondations de l'hôtel «Avala» a assisté le conservateur de cette période

du Musée National, J. Petrović, qui a rassemblé et remis le matériel au Musée. Il nous a laissé des notes, pauvres il est vrai, sur le mode de sépulture, ainsi que sur certaines trouvailles importantes pour la détermination chronologique de la nécropole et aussi du matériel. D'après ses données, dans les urnes de verre aussi bien que dans les urnes de terre cuite on a trouvé des pièces de monnaie en métal des empereurs romains, d'Auguste à Néron, ce qui permet de dater la nécropole au Ire siècle de n. è. De même, les comparaisons typologiques et morphologiques du matériel de verre confirment cette conclusion et prouvent à la fois que la plus grande partie du matériel de verre provient des ateliers de la région de la Méditerranée Orientale (Syrie? Chypre?). L'origine orientale incontestable du verre de Budva est attestée aussi par la présence d'un nombre important d'amphores en miniature de verre peint (violet, jaunâtre, blanc, etc.), exécutées par soufflage dans des moules ornementés à deux membres. Elles se manifestent en deux types fondamentaux ainsi qu'en plusieurs variantes (*premier type:* fig. 16, 17 et 18; *second type:* fig. 19 et 20) et représentent le produit des ateliers de verre syriens, d'où elles arrivent dans la Budva romaine par voie de mer. De provenance identique sont aussi les débris d'un flacon à ornements en relief (pl. II, fig. 3) et une haute bouteille très élégante au pied accentué (pl. II, fig. 4). Les deux exemplaires ont été exécutés avec une technologie identique, c.-à-d. par soufflage dans un moule. Chronologiquement, le materiel indiqué appartient au Ier siècle de n. è.

Certains flacons, exécutés par soufflage libre, peuvent se lier aussi à la production sculpturale, comme par exemple les flacons caractéristiques (pl. I, fig. 4 et 5) et le flacon en forme de poire (pl. II, fig. 1). A Samothrace et aussi à Chypre, on a établi des exemplaires identiques au flacon de Budva (pl. II, fig. 2). Les exemplaires de Samothrace et de Chypre appartiennent chronologiquement au Ier siècle de n. è. De même, les flacons (lagoena) (fig. 3, 4) sont le plus vraisemblablement originaires de la Méditerranée Orientale (Chypre?).

De ces territoires proviennent le plus vraisemblablement aussi les flacons de formes quadrangulaire et cylindrique, exécutés par soufflage dans un moule ouvert, unilatéral (fig. 12—15). Par le même procédé a été exécutée aussi l'urne en forme de parallélépipède (pl. I, fig. 1). Chronologiquement, ce genre de flacon appartient aussi au Ier siècle de n. è.

A la nécropole hellénistique-romaine de Budva, dans la période de 1953—1957 on a fait des fouilles de révision, mais malheureusement jusqu'à nos jours on n'en a pas publié les résultats. Espérons que lorsqu'elles seront publiées, ces données jetteront plus de lumière sur l'histoire de la Budva antique et de l'Adriatique méridionale, ainsi que sur le matériel qui est présenté ici sans données suffisantes.

PREGLED I RAZVITAK RIMSKOG STAKLA U CRNOJ GORI

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ

Beograd, Filosofski fakultet

Rimsko staklo u Jugoslaviji još uvek je nedovoljno proučeno da bi se o njemu mogle pisati sinteze; tek su započeti prvi koraci na njegovom proučavanju, koje se zasada svodi na tipologiju oblika, dok se vrlo malo računa vodi o strukturi stakla, koja bi mogla da dovede do izvesnih rezultata u vezi s analizom proveniencije istog. Svi ovi razlozi, kojima treba dodati nedovoljnu ispitanost rimskih nekropola i neobjavljivanje arheološkog materijala kao građe, doveli su do toga, da ovaj rad treba shvatiti kao mali doprinos daljem proučavanju rimskog stakla u našim oblastima, a posebno u Crnoj Gori.

Rimsko staklo u Crnoj Gori potiče sa triju nekropola, od kojih su dve sistematski istražene, Duklja i Komini, dok je treća, Budva, samo delimično istražena. Ispitivanje je otežano time što je budvanski materijal uglavnom neobjavljen i teško dostupan.[1] Analizirajući stakleni materijal sa ova tri nalazišta, možemo zaključiti da i u odnosu na staklo u Crnoj Gori mogu da se razlikuju tri kulturne zone ili pojasa; prva je primorska, koja je najpre došla u kontakt sa antičkom kulturom, te prema tome poseduje i najstarije antičke spomenike i tesno je povezana sa antičkom kulturom (Budva). Drugi pojas se nadovezuje uz prvi samo ide dublje u unutrašnjost i kasnije dolazi u kontakt sa Rimljanima (Dokleja); u njemu ima i ranog stakla, ali je poznije zastupljeno u većem broju. I najzad, treći pojas, kontinentalni u dubokoj unutrašnjosti provincije, gde je rimska kultura najkasnije prodrla nailazeći na jaku autohtonu komponentu, koja je postala baza rimske kulture u ovim krajevima (Komini-*Municipium S.*).

Budvanska nekropola, koja obiluje staklenim materijalom, nije nažalost u celini sistematski istraživana. Da bi stvar bila još tragičnija, najstariji stakleni materijal potiče sa iskopavanja pre rata, vršenih na brzinu prilikom građenja hotela, tako da nedostaju sigurni podaci o grobovima, njihovim konstrukcijama i ostalim grobnim prilozima, koji bi pomogli preciznijem datovanju.

Posmatrajući sa gledišta tipologije, kojom se moramo služiti u većini slučajeva, među najstarije primerke stakla u Budvi spadaju jajaste bočice sa jednom ili dve drške, koje mogu da prelaze obod posude (tab. I, sl. 1, 2); ove bočice su rađene u kalupima i na trbuhu ukrašene kanelurama i centralnim frizom sa volutama.[2] Nemoguće je zaključiti da li se radi o direktnom importu sa Orijenta[3] ili su pak ove bočice radovi aleksandrijskih zanatlija koji su radili u italskim radionicama. Sigurno je da ova vrsta staklenih bočica ima svoje prethodnike u helenizmu,[4] a da su u toku I veka trgovačkom mrežom i trgovačkom vezama

prešle i Alpe.[5] Pored pomenutih bočica ovom ranom periodu pripada i jedna druga, vrlo srodna vrsta tzv. sidonsko staklo,[6] čije je poreklo istočnjačko, iako pre feničansko no aleksandrijsko. Na bočnim pločama višestranih bočica pojavljuju se predstave raznih posuda, bahijskih simbola i drugih predmeta (tab. I, sl. 3).[7] Za obe vrste karakteristične su boje, ljubičasta, žuta, zelena i plava.[8]

Drugi rani oblik stakla u Budvi su bočice za mirise u obliku dveju ženskih glava[9] ili možda maski Meduza.[10] Budvanski primerci (tab. I, sl. 5) pripadaju I v. n. e. iako su pojedini primerci, nalaženi na drugim mestima, i stariji, odnosno mlađi,[11] kada su galske radionice počele da podražavaju ovaj istočnjački oblik. Prema Vesbergu[12] i Kisi[13] i ove bočice su orijentalnog porekla, nastale u Siriji, a vremenski pripadaju ranom carstvu. Istovremene su toaletne bočice jajastog oblika, sa dvema drškama i horizontalnim žljebovima na recipijentu (tab. I, sl. 4); i one su verovatno orijentalnog porekla, odnosno proizvodi aleksandrijskih radionica,[14] ma da se i za njih ne može sa sigurnošću utvrditi, da li su zaista nastale na istoku ili u italskim radionicama.

Trbušate bočice bez stope, sa drškom koja prelazi preko oboda i završava se jednim izraštajem (tab. I, sl. 7) predstavljaju jednu ranu varijantu bočica, koje se najranije pojavljuju u vreme tiberijansko-klaudijevske epohe,[15] a verovatno su služile kao bočice za mirise i ulja. Više vrsti tzv. balsamarija takođe spadaju u istu grupu bočica za mirise i ulja; to su bočice sa sužavanjem na vratu (tab. I, sl. 10) i njihova varijanta izduženijeg oblika,[16] kao i bočice sa kapljastim telom (tab. I, sl. 6, 9)[17] i najzad bočice sa recipijentom koji zahvata ½ celokupne visine (tab. I, sl. 8).[18] Sve navedene vrste balsamarija pripadaju uglavnom I veku, iako ima i pojedinih mlađih primeraka;[19] istome vremenu pripadaju i bočice u obliku batine,[20] koje nastavljaju da žive i u II veku.

U ranom periodu Budve nisu mnogo zastupljene čaše i pehari; tom vremenu pripada polusferična čaša na nozi (tab. I, sl. 11),[21] kao i mlečno bela čaša, omiljena u Italiji (tab. I, sl. 13),[22] zatim čaša sa dvojnim dnom koja pripada tipu cilindričnih čaša ili zdela (tab. I, sl.12), i koja može da bude i mlađa.[23] Poseban tip predstavlja čaša ili zdela na visokoj nozi (tab. I, sl. 15), sa profilisanim otvorom.[24] Četvrtaste čaše i čaše sa udubljenjima (tab. I, sl. 14, 16)[25] ne mogu se hronološki precizno odrediti, jer se njihov tip pojavljuje u I veku i traje do u IV vek, i budvanske primerke bi morali datovati na osnovu ostalih grobnih priloga.

U ovom periodu su dosta raširene razne vrste boca; četvrtaste niske boce (tab. II, sl. 4) sa drškom, manjih dimenzija i zelenkaste boje[26] pojavljuju se oko sredine I veka,[27] iako su možda i ranijeg, čak avgustovskog porekla.[28] Brojnije su od vremena Flavijevaca i traju do III veka.[29] Cilindrične boce sa jednom drškom[30] iako raširene u prva tri veka carstva, uglavnom su iz flavijevske epohe,[31] a ukoliko su zelenkastoplave boje mogu biti i egipatskog porekla, odnosno iz egipatskih radionica.[32] Cilindrični krčag ili boca, srodna prethodnom obliku, takođe pripada ovom vremenu.

Ranom periodu Budve pripada i dosta veliki broj krčaga; jedna vrsta sa naglašenim prelazom iz trbuha u donji deo pripada I veku (tab. II, sl. 3) a jedna varijanta se razvija iz flavijevskih bikoničnih krčaga.[33] I krčag sa jajastim telom pripada ovom vremenu.[34] Cilindrična boca ili krčag s drškom razlikuje se po obodu i vratu; u provincijama se pojavljuje pri kraju II veka, ali inače pripada I veku. Postoje dve njegove varijante, veća do 25 cm i manja do 10 cm. (tab. II, sl. 1).[35] Imitaciju bronzanih krčaga predstavlja krčag sa širokim otvorom; vremenski on pripada I—II veku (tab. II, sl. 2).[36]

Četvrtasta posuda sa profilisanim otvorom ne pojavljuje se pre flavijevske epohe, ali ima dug život i traje i do IV veka,[37] a u Budvi je dosta česta.

U većem broju su otkrivene i urne tj. ole; to su posude za svakodnevnu upotrebu, koje su tek u sekundarnoj upotrebi služile kao urne. Jedna vrsta su trbušate posude sa drška-

ma u obliku slova M (tab. II, sl. 6), koje predstavljaju najuobičajeniji tip posuda sa drškama;[38] ove mogu biti kraće ili zahvatiti celi prostor između ramena i oboda, što je nešto poznija karakteristika. Vremenski ove urne nisu sigurno opredeljene, nalaze se od I—III veka.[39] Drugu vrstu ola čine posude sa ravnim, malo profilisanim obodom, koje takođe predstavljaju uobičajan tip posude za svakodnevnu upotrebu (tab. II, sl. 5). Najranije pripadaju klaudijevsko-neronovskoj eposi i u upotrebi su do kraja II veka.[40]

Urne su obično poklopljene poklopcima, od kojih je češći poklopac sa dugmetom na vrhu (tab. II, sl. 6). Ova vrsta poklopaca počinje od I veka, i traje do vremena poznih Antonina.[41]

U II veku se u Budvi izgleda naglo smanjuje broj oblika stakla; i dalje su na prvome mestu razni oblici bočica za mirise i ulja, čaše i prizmatične boce, ali po svemu sudeći, u Budvi u II veku nema krčaga. Od bočica za mirise i ulja ovom periodu pripadaju zvonasti balsamarijumi, koji nastavljaju svoj život i u III veku,[42] zatim bočice tipa B 2 prema K. Izings, koji su, iako poreklom iz I veka, uglavnom pozniji, iz II i III veka.[43] Istom vremenu tj. II—III veku iako ranijeg porekla su i bočice tipa A 1 po podeli K. Izings.[44] Bočica koja svojom konturom potseća na violinu, sigurno je služila za mirise i ulja (tab. II, sl. 14) i verovatno je sirijski proizvod iz II—III veka.[45]

Čaše i pehari se nalaze i u ovom periodu, tako pehar sa udubljenjima i sa nogom,[46] zatim čaša na nozi za profilisanim otvorom, koja je uobičajena posuda za kućnu upotrebu.[47] Sličan oblik, samo bez stope, ima kruškast sud manjih dimenzija, sa posuvraćenim obodom, koji se datuje u II—III vek.[48]

Boce su i dalje u upotrebi, ali u daleko manjem broju; to su uglavnom prizmatične boce sa dve drške.

Pored ovih oblika, u II veku i dalje živi izvestan broj oblika, za koje smo u prethodnoj eposi napomenuli da imaju dug život i da se bez sigurnih podataka ne mogu hronološki opredeliti.

U III veku se broj oblika staklenih predmeta još više smanjuje; postoje samo najtipičniji oblici posuda III—IV veka, svedeni na minimum. To su hemisferične čaše ili zdele (tab. II, sl. 8), bez ukrasa ili sa horizontalnim rebrima,[49] bočice za toaletu[50] i boca sa levkastim vratom i ukrasom u obliku udubljenih krugova [51] (tab. II, sl. 11). Svi ovi oblici nisu izuzetno tipični za III vek, u kome se pojavljuju, već pre pripadaju IV veku, tako da je dosta neizvesno, bez sigurno datovanih ostalih grobnih priloga, da li u Budvi pripadaju III ili IV veku.

U IV veku izgleda kao da se siromaštvo oblika nešto smanjuje; i dalje preovlađuju čaše i pehari, sada brojno najviše zastupljeni, zatim bočice za toaletu i boce. Pehar na nozi sa udubljenjima (tab. II, sl. 7) predstavlja imitaciju poznorimskih crnih pehara i pojavljuje se u IV veku.[52] Male bočice za mirise (tab. II, sl. 16) sa trbušatim telom, profilisanim otvorom i naglašenom stopom, nastavljaju svoj život u IV veku,[53] a sličan tip, [54] samo nešto više kruškastog oblika, takođe se nalazi u ovom vremenu. Bočicama za mirise pripada i cilindrična bočica, čija varijanta ima sužavanje na bazi vrata (tab. II, sl. 9),[55] kao i vretenasti unguentarijum koji je takođe uobičajan u IV veku (tab. II, sl. 13).[56] Bočica sa razvraćenim obodom i okruglim telom pripada ovome vremenu i predstavlja varijantu boca sa levkastim vratom (tab. II, sl. 15).[57]

Ovom poznom periodu pripada i krčag sa trolisnim otvorom, koji je po svom obliku vrlo sličan ranim primercima (tab. II, sl. 12).[58]

Analizirajući stakleni materijal iz Budve mogli smo doći do sledećih zaključaka:

Najstarije staklo na teritoriji Crne Gore nalazi se u Budvi i potiče iz epohe ranog carstva; istovremeno se mora zaključiti da je staklo u Budvi u ovom ranom periodu i najbogatije, i to kako po raznovrsnosti oblika tako i po brojnosti objekata. Najbrojnije su bočice za mirise, koje su sigurno predstavljale vrlo raširen uvozni artikal; no pitanje porekla

ovih bočica za mirise ne može se zasada rešiti, jer nam nisu u dovoljnoj meri poznate orijentalne radionice; odnosno u vezi sa Budvom, možemo ove bočice smatrati ili poreklom sa istoka — bilo iz Sidona ili Aleksandrije — ili proizvodima orijentalnih majstora, koji su u vremenu ranog carstva radili u italskim radionicama. Put kojim su ove bočice dobavljene išao je verovatno preko Akvileje.

U poznijim epohama rimskog carstva, u Budvi takođe ima stakla, iako u manjoj meri i manji broj oblika. Ne može se sa sigurnošću reći, da li se i dalje radi o importu, jer karakterističnih importovanih komada nema, ili pak o proizvodima neke lokalne radionice u Dalmaciji ili Panoniji. Izvestan manji uspon može se primetiti u IV veku, koji je verovatno povezan sa opštom situacijom u staklarstvu za vreme Konstantina.

Najraniji primerci stakla sa jugoistočne nekropole Dokleje potiču iz vremena Klaudija; to su dve bočice za mirise, koje obe pripadaju varijantama uobičajnog tipa u obliku svećnjaka (tab. III, sl. 1, 6). Od velikog b oja balsamarija u Dokleji, samo mali broj je datovan nalazom novca, i to već pomenuta dva u vreme Klaudija, jedan u vreme Nerona i tri u vreme Flavijevaca.[59] Počev od kraja I veka balsamarija postaju brojnija, ali se nažalost njihova hronologija ne može bliže odrediti, sem u slučaju nalaza novca (tri u vreme Hadrijana,[60] mlađa Faustina).[61] Većina tih bočica pripada tipu u obliku svećnjaka i to varijantama A. i B. prema Klasini Izings;[62] izuzetak je jedan primerak cevastog balsamarija, koji pripada I—II veku (tab. III, sl. 18). U toaletne bočice spada i amforiskos, datovan novcem Hadrijana (tab. III, sl. 16),[63] kao i bočica datovana novcem Domicijana (tab. III, sl. 5).[64]

Na nekropoli Dokleje otkriven je veći broj urni,[65] koje sve pripadaju jednom istom tipu: to su trbušate posude sa uvučenim dnom, razgrnutim obodom, koji je nekad malo iskošen (tab. III, sl. 3) i nekad sa debljom brazdom ispod otvora. Najranije urne datovane su novcem u vreme Flavijevaca,[66] a ostali datovani primerci otkriveni su sa novcem Trajana,[67] Hadrijana[68] i mlađe Faustine,[69] što bi značilo da su one u upotrebi od druge polovine I veka do sredine II veka.

U ranom periodu su u Dokleji krčazi vrlo malo zastupljeni, postoje samo dva primerka, od kojih je jedan datovan novcem Domicijana (tab. III, sl. 4).[70] Dvojna boca nepoznate namene, nađena zajedno sa novcem Domicijana[71] takođe pripada ovoj eposi (tab. III, sl. 8), dok su boce drugih oblika poznije, iz prve polovine II veka (novac mlade Faustine)[72] (tab. III, sl. 12). Inače su u ranom periodu u Dokleji i boce malobrojne.

Čaše i pehari su relativno brojni, iako ne u onoj meri kao što su u poznijem periodu. Najstariji primerak je pehar sa udubljenjima, nađen zajedno sa novcem Flavijevaca (tab. III, sl. 9),[73] dok njegove varijante sa kosim stranama pripadaju II—III veku.[74] Verovatno I veku pripada i pehar,[75] čiji se oblik pojavljuje u I veku, da bi ponovo oživeo u IV veku. Istome periodu, tj. I veku pripadaju i tri čaše,[76] koje predstavljaju jednu varijantu čaše, datovanu počev od flavijevske upohe. Nešto poznije su hemisferične čaše na nozi, koje su istina poreklom iz I veka, ali uglavnom pripadaju II veku. Istome ranom vremenu pripadaju oblici, koji se ne mogu dovoljno precizno hronološki opredeliti,[77] kao i jedna vrsta pehara, antički karhezium, koja se pojavljuje u I veku, ali može da bude i poznija.[78]

Nesigurnu hronologiju ima i tzv. *gutus*, u obliku ptice (tab. III, sl. 14)[79] koji pripada I—II veku.

U poznom periodu su na jugoistočnoj nekropoli Dokleje izvesni oblici i dalje više, a drugi manje zastupljeni. Tako među malobrojne primerke spadaju zdele — ili tanjiri (tab. III, sl. 10, 11)[80] koje pripadaju jednom tipu i njegovim varijantama. Samo jedan primerak je nađen sa novcem Aleksandra Severa,[81] dok su ostala četiri primerka iz III veka, u rasponu od početka do kraja veka.

Druga malobrojna vrsta staklenih posuda u Dokleji su krčazi, koji su u poznom periodu nešto češći no u ranom. Jednu grupu čine primerci sa izduženim telom, naglašenim ra-

menom i širokom, uvučenom bazom, koji pripadaju III—IV veku.[82] Izvestan broj krčaga se zbog fragmentovanosti ne može bliže opredeliti, ma da je moguće da jedan pripada kelnskim proizvodima s početka IV veka.[83]

Brojno zastupljene čaše i pehari u poznom periodu Dokleje mogu se podeliti u dve grupe, u konične pehare (tab. IV, sl. 4, 9) i hemisferične čaše ili zdele, ma da postoji veći broj varijanti jednih i drugih. Pehari[84] sa razvraćenim obodom, prstenastom nogom i udubljenjima imaju svoje analogije u peharima sa udubljenim stranama iz I veka, ali kako su nađeni u skeletnim grobovima, a jedan od njih zajedno sa novcem tetrarhije,[85] nema razloga da sumnjamo u njihovo pozno datovanje. Varijante ovih pehara su brojne, a jedna vrsta spada među najraširenije grupe pehara i datuje se uglavnom u IV vek,[86] iako srodni primerci pripadaju kraju III veka. Konični pehar sa pravim stranama predstavlja mlađu varijantu pehara sa konveksnim stranama.[87]

Prelaz ka hemisferičnim čašama čine kupe sa prstenastom nogom koje su poreklom iz I veka (tab. IV, sl. 3),[88] iako su uglavnom poznije, iz II i ranog III veka.[89] Poluloptaste čaše ili zdele relativno su brojne u staklenom materijalu sa jugoistočne nekropole Dokleje (tab. IV, sl. 8);[90] ima više varijanti po obliku oboda, dubini recipijenta i po ukrasu. Iako poreklom iz druge polovine III veka, one su karakteristične za IV vek; pojedini primerci su naročito zanimljivi po svojoj dekoraciji.[91] Jednu varijantu ovih čaša čine i primerci u obliku cvetne čašice s kraja II i početka III veka.[92] Dug život imaju i čaše sa dvojnim prstenastim dnom,[93] od kojih je jedan primerak nađen sa novcem Marka Aurelija,[94] a drugi sa novcem Karakale[95]

Poseban tip pehara je pehar na nozi, sa udubljenjima na spoljnoj strani trbuha, koji pripada III—IV veku i možda je aleksandrijski proizvod toga vremena (tab. IV, sl. 5).[96]

Boce su takođe dosta zastupljene na nekropoli Dokleje i to više varijanti. Jednu grupu čine fragmentovane boce, koje su izgleda italski proizvod IV veka (tab. IV, sl. 15).[97] Cilindrična boca sa trakastim drškama i levkastim otvorom predstavlja jedinstven primerak u Dokleji i vezana je za kelnske radionice IV veka (tab. IV, sl. 10).[98] I druga jedna boca predstavlja unikat i pripada verovatno IV veku (tab. IV, sl. 11).[99] Pozni su i primerci sa jako okruglim recipijentom, neizraženim otvorom i sužavanjem na prelazu iz vrata u rame, dok je trbuh ukrašen koncentričnim linijama i kompozicijama sastavljenim od njih.[100] Iako rani primerci ovih boca pripadaju III veku, one su karakteristične za IV vek i to kao proizvodi kelnskih radionica.

Boca sa levkastim vratom pripada raširenom tipu boca za vino iz druge polovine III i iz IV veka (tab. IV, sl. 14);[101] možda je istočnog porekla, što nije sigurno.[102] Boca sa dugim, na bazi suženim vratom i telom u obliku glavice luka takođe pripada ovom vremenskom periodu.[103] Boce sa okruglim telom, cilindričnim vratom i razgrnutim obodom pripadaju IV veku i mogu se po dimenzijama podeliti na boce za vino i na bočice za kosmetične svrhe.[104]

Bočice za mirise su dosta brojne i u poznom periodu; tu spada čitav niz balsamarija uobičajenog tipa, koji su hronološki dosta neopredeljeni, zatim jedna vrsta trbušastih bočica sa dužim ili kraćim vratom, razgrnutim obodom i uvučenim dnom, malih dimenzija.[105] Jedan primerak je nađen zajedno sa novcem tetrarhije,[106] a ova vrsta uglavnom pripada prvoj polovini IV veka. Posebnu grupu čine toaletne boce vretenastog oblika (tab. IV, sl. 16), koje su karakteristične za IV vek i koje se pojavljuju u dvema varijantama, sa bazom ili bez nje.

Analiza rimskog stakla na jugoistočnoj nekropoli Dokleje pokazala je, da je staklo u prva dva veka carstva u samoj Dokleji bio luksuz, odnosno da je bilo daleko slabije zastupljeno no u poznijoj eposi, kada je staklo ušlo u svakodnevnu upotrebu, zahvaljujući masovnoj proizvodnji. U ranom periodu najbrojnije su bočice za mirise, koje su predstavljale raširen trgovački artikal i to su ostale kroz sva tri veka carstva, iako se izvestan porast

njihovog broja može primetiti pri kraju I i na početku II veka. Druga vrsta staklenog materijala, koja je u ranom periodu brojna, su ole, u sekundarnoj upotrebi kao urne, koje u Dokleji imaju dug život; isto tako su relativno brojne čaše i pehari i to počev od vremena Flavijevaca.

U poznom periodu su i dalje najbrojnije čaše i pehari u raznim varijantama, kao i razne vrste boca, dok su krčazi i tanjiri i dalje retki u Dokleji. Možda treba konstatovati na ovome mestu izvestan uspon pri kraju III i na početku IV veka, što je sasvim u skladu sa odredbama rimskih imperatora o oporezivanju stakla i staklara.

Stakleni materijal sa dveju nekropola u Kominima (*Municipium S.*)[108] nije ni izuzetno bogat niti raznovrstan, ali se njegova vrednost sastoji u tome što potiče i grobnih celina i što je dobijen prilikom sistematskih arheoloških radova.[109]

Najstariji primerci stakla nađeni su na starijoj nekropoli I, ali su oni malobrojni i moraju se datovati nešto ranije od ostalih primeraka svoje vrste. To se odnosi na balsamarijum u obliku svećnjaka (tab. V, sl. 8) koji pripada II veku[110] i na jednu hemisferičnu čašu, koja mora da pripada drugoj polovini III veka.[111]

Ostali primerci stakla otkriveni su na mlađoj nekropoli II, i skoro svi pripadaju jednom vremenu, odnosno III—IV veku.[112] Oblici su raznovrsni; to su čaše i pehari, boce i bočice za mirise. Čaše i pehari mogu se uvrstiti u dva tipa, u plitke čaše ili zdele hemisferičnog oblika, i u visoke konične pehare. Prve su u Kominima bez ukrasa ili sa ukrasom u obliku rebara[113] ili brušenih krugova.[114] Ove zdele sa brušenom ornamentikom u obliku okruglih i ovalnih udubljenja predstavljaju proizvode kelnskih radionica IV veka.[115]

Koničnim primercima pripadaju u Kominima tri primerka (tab. V, sl. 1, 2 i 3), od kojih su dva[116] varijante jednog tipa, koji je u Panoniji u upotrebi između 355. i 363. godine.[117] Ostala dva primerka pehara iz Komina su izuzetna, jer jedan ima analogije sa zvonastim peharima s kraja III i početka IV veka,[118] a drugi primerak je sasvim izuzetan, jer ide u red tzv. *fondo d'oro* (tab. V, sl. 5),[119] sa ukrasom od zlatnih listića u obliku kruga od rombova, koji okružuju neki ornamenat ili možda slova. Nije isključeno da je ovaj pehar, otkriven u jednoj komori grobnice ugledne porodice Pakonija poreklom iz Aleksandrije.[120]

Boca sa sužavanjem na bazi[121] vrata pripada tipu boca karakterističnih za IV vek (tab. V, sl. 12); takve boce, samo ukrašene, nalažene su kod nas na više mesta[122] i predstavljaju proizvode kelnskih radionica. Bočice za mirise iz Komina pripadaju uobičajenim tipovima u obliku svećnjaka i njegovim varijantama,[123] a datuju se u III vek, sem već pomenutog izuzetka sa starije nekropole I. Drugi tip bočica za mirise su bočice istog oblika kao i boce, samo se razlikuju po dimenzijama (tab. V, sl. 6);[124] one uglavnom pripadaju IV veku, iako se na drugim nekropolama pojavljuju i u III veku. Unikat je primerak koji pripada tipu cevastog ili vretenastog unguentarija koji se datuje u IV vek (tab. V, sl. 7).[125]

Prilikom analize staklenog materijala sa nekropola u Kominina može se na prvi pogled uočiti velika razlika između starije i mlađe nekropole i to u odnosu na broj staklenih posuda. Taj odnos je kao 1 : 6; najstariji primerci stakla potiču sa starije nekropole, ali su vrlo retki. Ta izuzetnost staklenog materijala s jedne strane obeležava nerazvijenost trgovine kao i ekonomsku slabost stanovnika ovog municipija, što je sasvim jasno u vezi sa samim razvitkom naselja. Stakleni materijal koji je brojniji u toku III i IV veka potvrđuje ovaj uspon naselja, čije cvetanje pada u III vek.

Inače se na osnovu oblika stakla ne mogu izvući nikakvi zaključci u vezi sa omiljenošći pojedinih oblika. Pojavljuju se uobičajeni oblici, kao što su bočice za mirise, čaše i pehari, dok drugi oblici sasvim nedostaju.

Rezimirajući sve do sada rečeno možemo konstatovati sledeće:

Najstariji stakleni materijal pojavljuje se u Crnoj Gori u Budvi i to već u prvoj polovini I veka n. ere, iako postoji i mogućnost da ima nekih starijih primeraka iz vremena nepo-

sredno pred našu eru. U ranom periodu, odnosno u I veku, Budva obiluje staklenim materijalom, koji je vrlo raznovrstan; najčešće su to bočice za mirise raznih oblika, kao i bočice i mali krčazi, koji su služili u iste svrhe.

Dublje u unutrašnjosti, odnosno u Duklji, staklo je bogatije zastupljeno tek od druge polovine I veka, konkretno od vremena Flavijevaca, od onog momenta kada Dokleja postaje flavijevski municipijum. Idući dalje u unutrašnjost kopna možemo zaključiti, da u I veku staklo ne postoji. No s druge strane dolazi sada do jednog obrta: dok se u Budvi gubi bogatstvo oblika u toku II veka, ono na ostalim nalazištima dublje u unutrašnjosti postaje brojnije (Duklja), da bi duboko u unutrašnjosti (Komini) do pojave stakla došlo tek pri kraju II veka. Drugim rečima, moglo bi se predpostaviti da je brojnost staklenog materijala i bogatstvo njegovih oblika u vezi sa razvitkom samog naselja.

S druge strane mora se konstatovati, da na svim lokalitetima u Crnoj Gori, u izvesnim periodima postoji neki uspon, koji se ogleda kako u brojnosti materijala tako i u bogatstvu oblika. Najevidentniji je taj uspon u Dokleji, gde pri kraju III i u prvoj polovini IV veka nailazimo na veliki broj staklenih predmeta, vrlo raznovrsnih po oblicima. Nije isključeno, da je izvesna stabilizacija rimske države u vreme tetrarhije i Konstantina, kao i poseban stav Konstantina prema proizvođačima stakla, igrao izvesnu ulogu u razvitku stakla i u našim oblastima.

Posmatrajući u celini sva tri lokaliteta možemo zaključiti da postoje oblici staklenih posuda koji su zajednički svim pomenutim lokalitetima; to su u I—II veku trbušaste urne (Budva, Dokleja), oblici ranih balsamarija, pojedine vrste čaša i pehara (sa udubljenjima, sa dvojnim dnom). Zatim u poznijem periodu opet pojedine vrste balsamarija, toaletne boce vretenastog oblika, trbušaste boce za mirise i ulja, konični pehari (Dokleja, Komini), hemisferične čaše (Budva, Dokleja, Komini) itd. S druge strane je zanimljivo da svaki od ova tri lokaliteta ima svoje posebne karakteristične oblike stakla, koji se ne pojavljuju na ostalima; u Budvi su to bočice u obliku dveju ljudskih glava i bočice od sidonskog stakla, u Dokleji proizvodi kelnskih radionica, kao što je to boca sa trakastom drškom i trbušata boca sa urezanom ornamentikom. Jedino Komini, sudeći bar po do sada poznatom materijalu, nemaju ničeg specifičnog u odnosu na stakleni materijal.

Ovim dodirujemo i pitanje proveniencije staklenog materijala iz Crne Gore. Nažalost, mi smo samo u mogućnosti da konstatujemo da se radi o importu, ali ne možemo ništa bliže reći o njegovom poreklu. Budvanski materijal I veka ima odlike istočnih proizvoda, aii se ne može sa sigurnošću reći da li se radi o istočnom importu iz Aleksandrije i Sidona, ili pak o proizvodima orijentalnih majstora koji su već prvih decenija I veka radili u italskim radionicama. To se odnosi na bočice za mirise u obliku dvojnih glava, amforiskosa rađenih u kalupima isto kao i na bočice sa kanelurama i na sidonsko staklo. Iako su Aleksandrija i Sidon u ovom ranom periodu preplavili tržište svojom robom, u italskim radionicama su njihovi proizvodi vrlo rano počeli da se kopiraju, što dovodi do nesuglasica u pogledu određivanja njihove proveniencije. Glavno tržište bilo je verovatno Akvileja, iako nije isključeno i neko drugo na našoj jadranskoj obali.

Slična je situacija i sa ranim materijalom iz Dokleje, koji je takođe import, nepoznatog porekla. Nešto je bolja situacija u poznijem periodu; iako je grô materijala nesigurne proveniencije, za pojedine objekte može se sigurno odrediti njihovo poreklo. To su trbušate boce sa urezanom ornamentikom i boce sa trakastim drškama, koje su najsigurniji reprezentanti kelnskih radionica poznog perioda. Izgleda da postoji i severnoitalski import, i to na kraju II veka i u IV veku, dok je rajnski import dosta nesiguran. Sa još manje sigurnosti se mogu odrediti istočne radionice; možda su aleksandrijski proizvodi jedan pehar i zdela, nađeni u istom grobu.

Za stakleni materijal iz Komina je sigurno da predstavlja import, ma da nije poznato odakle. Sa dosta verovatnoće se može predpostaviti da je importovano uglavnom iz zapadnih oblasti, i to prvenstveno iz Kelna (brušene hemisferične čaše), dok je import sa istoka dosta sumnjiv.

Oblast današnje Crne Gore održavala je veze i sa istokom i sa zapadom; po svemu sudeći izgleda da je istočni uticaj bio jači u I veku, a da se gubi u toku II veka, kada počinje da jača uticaj zapada i zapadnih radionica. Takav tok je i sasvim normalan, kada uzmemo u obzir i sam razvitak staklarske veštine; tek sa jačanjem zapadnih radionica, naročito onih u rajnskim oblastima, postaje uticaj zapada odlučujući.

Ostaje otvoreno pitanje lokalnih radionica, koje su sigurno postojale, naročito u poznom periodu carstva, ali koje se do sada nisu mogle lokalizovati. Da li su se nalazile i u provinciji Dalmaciji, ili samo u Panoniji, ili u obema, to su pitanja na koja će tek buduća arheološka iskopavanja pružiti odgovor.

[1] Prilikom rada na ovome referatu poslužila sam se budvanskim materijalom koji se nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu, zatim na Cetinju i u samoj Budvi, dok mi je budvanski materijal iz muzeja u Zagrebu nepoznat. Ovu priliku koristim da se zahvalim kolegama Lj. Popoviću i M. Veličkoviću iz Beograda, i Č. Markoviću sa Cetinja, koji su mi ljubazno dali materijal na uvid.

[2] A. Kisa, *Das Glas im Altertum*, Bd. III (1908) str. 718.

[3] *Ibid*, 718, i dalje.

[4] *Ibid.* 701.

[5] *Ibid*, 718. Više njih je nađeno u Kelnu, iz vremena s početaka carstva, v. A. Kisa, *op. cit.* 718.

[6] A. Kisa, *op. cit.* 700. Našem primerku iz Budve je, bar po ukrasu u metopama, najsličniji primerak iz New Yorka, v. A. Kisa, op. cit. II, sl. 267, str. 629.

[7] *Ibid.* 702, 716, 717.

[8] *Ibid.* 703.

[9] A. Kisa, *op. cit.* III, 752. I ove bočice su helenističkog porekla; pored ženskih glava (ili dečijih, jer su golobrade) postoje i bočice sa muškim glavama, tzv *Janusköpfe*, ali su retke, v. A. Kisa, *op. cit.* 753. B. Filarska, *Szkla starożytne* (1962) T. XVIII/3, Nr. 87, naziva ove bočice ampulama. Prema njoj je tehnička osnova — glava — nastala u Siriji, a u I. veku na terenu Aleksandrije, da bi u III veku bile ove bočice raširene po celoj imperiji, *ibid.* 112. Česte su od neprovidnog stakla; u Duri se pojavljaju od 1. veka st. ere i traju do I. veka n. ere, C. Isings, *Roman Glass From Dated Finds* (1957) str. 94, Form 78 b.

[10] O. Vessberg, *The Swedish Cyprus Expedition*, vol. IV, part 3 (1956 — The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus, the Glass) str. 203, fig. 49: 9, 10.

[11] C. Isings, *op. cit.* U Duri je jedna bočica nađena sa novcem Komoda, v. O. Vessberg, op. cit. 203, N. 5.

[12] *Op. cit.* 203.

[13] *Op. cit.* 753.

[14] R. Sunkovsky, *Antike Gläser in Carnuntum und Wien* (1956) sl. 30 b, c.

[15] Analogije iz Konstance (Tomi) datuje M. Bucovala, *Vase antice de sticla la Tomis* (1968) str. 24, Nr. 1—4 u vreme od I—IV veka. Pisac ne čini razliku između više sličnih tipova, koji se razlikuju po obliku otvora kao i po dršci, a samo im je zajedničko okruglo telo. Prema C. Isings, op. cit. 31, taj oblik, Form 14, je jedna rana varijanta koja pripada samo I veku.

[16] B. Filarska, *op. cit.* T. XLIII/2, Nr. 204, str. 189; prema tome piscu pripada I—II veku. Radionica se ne može konstatovati, ibid. XLIII/3, Nr. 206, str. 189 takođe pripada I—II veku. M. Bucovala, op. cit. Nr. 170 (po njemu tip XLIII) takođe datuje u I—II vek.

[17] M. Bucovala, *op. cit*, str. 255, tip XLVIII, datuje od I—IV veka. C. Isings, *op. cit. str.* 99, Form 83 takođe datuje u isti vremenski period.

[18] C. Isings, *op. cit.* 41, Form 28. Ovaj oblik se dosta teško datuje i razlikuje se od budvanskih po obodu i dnu.

[19] V. datovanje pojedinih tipova u napomenama 16, 17 i 18.

[20] C. Isings, *op. cit.* str. 97, Form 82, tip B 1, pojavljuje se i na istoku i na zapadu, a datuju se u I—II vek.

[21] M. Bucovala, *op. cit.* Nr. 33, iz II veka (ovaj tip, X. pisac inače datuje od I—III veka). Kod O. Vessberg-a, *op. cit.* 130, fig. 42: 27, tip B I alfa, a po C. Isings, *op. cit.* 59, Form 44, ovaj oblik pripada I veku. Inače se ovaj oblik čaše nalazi i u Dokleji, v. A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass From Doclea, *Arch. Iugoslavica* IX (1968) 33.

[22] C. Isings, op. cit. Form 41 b, donekle se razlikuje po nozi i profilaciji oboda. Obično je od plavkastozelenog ili žutog stakla i pripada I veku.

[23] C. Isings, *op. cit.* 56, Form 41 a. Nalazimo ovaj oblik i u Dokleji, v. A. Cermanović-

Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* X-1, (1968) 72.

[24] C. Isings, *op. cit.* 104, Form 87, teško se datuju uglavnom pripadaju I i ranom II. veku.

[25] *Ibid.* 81, Form 62, pripadaju I—IV veku. A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, str. 70. Primerak iz Duklje nađen je sa novcem Domicijana.

[26] B. Filarska, *op. cit.* T. XXI/3; primerak je viši i elegantniji od budvanskih primeraka i pripada II—III veku. U Švajcarskoj, Ch. Simonett, *Tessiner Gräberfelder* (1941) str. 162, 138, T. 12 nađene su sa novcem Nerona. U Konstanci pripadaju I—III veku, v. M. Bucovala, op. cit. tip V. C. Isings, *op. cit.* 63, Form 50 a.

[27] C. Isings, *op. cit.* 63.

[28] *Ibid.* 63.

[29] *Ibid.* 63.

[30] M. Bucovala, *op. cit.* tip IV, od I—II veka, Nr. 10, 11, 12. O. Vessberg, *op. cit.* 150, fig. 46: 22, tip A III alfa. C. Isings, *op. cit.* 67, Form 51 a.

[31] C. Isings, *op. cit.* 68.

[32] B. Filarska, *op. cit.* T. XXIX/2, Nr. 136, str. 143.

[33] C. Isings, *op. cit.* Form 55 b, inače je s kraja I i iz II veka.

[34] M. Bucovala. *op. cit.* Tip III, Nr. 6—9, od I.—III. veka

[35] C. Isings, *op. cit.* 67, Form 51 a.

[36] *Ibid.* 71, Form 54, razlikuje se po drški.

[37] *Ibid.* 31, Form 62; B. Filarska, *op. cit.* T. XXXIX/2, iz III—IV veka.

[38] C. Isings, *op. cit.* 81, Form 63; L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa* (1960) Taf. 13, Nr. 209, str. 79.

[39] C. Isings, *op. cit.* 81.

[40] *Ibid.* 86, Form 67 a.

[41] M. Bucovala, *op. cit*, tip XLV, Nr. 223, 227, II—III vek. B. Filarska, op. cit. T. XLIV/3, Nr. 220, str. 193, II—III vek.

[42] C. Isings, *op. cit.* 85, Form 66 a/3.

[43] *Op. cit.* 99, Form 82 B 2.

[44] *Ibid.* Form 82 A.

[45] B. Filarska, *op. cit.* XLIV/1, II—III vek.

[46] *Ibid.* T. XIII/2, II vek. Navedeni primerak se razlikuje od budvanskog primerka.

[47] C. Isings, *op. cit.* passim.

[48] M. Bucovala, *op. cit.* tip XXI, Nr. 59

[49] C. Isings, *op. cit.* 113, Form 96.

[50] Ibid. 126, Form 105, III—IV vek.

[51] B. Filarska, *op. cit.* T. XVIII/5, Nr. 89; Isings, *op. cit.* 122—123, Form 104 b.

[52] C. Isings, *op. cit.* 142—143, Form 114 a. Manji broj je sigurno datovan.

[53] Direktne analogije nisam uspela da nađem.

[54] Vidi prethodnu napomenu.

[55] C. Isings, *op. cit.* 120, Form 102 b.

[56] *Ibid.* 126, Form 105.

[57] Veći broj ovakvih i sličnih bočica nađen je u Duklji, A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass from Doclea, 39 i dalje.

[58] C. Isings, *op. cit.* 155, Form 124 b.

[59] Objavljen je samo jedan primerak iz groba 85: A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 63 i dalje. Ovom prilikom uzet je u obzir samo stakleni materijal sa jugoistočne nekropole, koji potiče sa novijih arheoloških istraživanja. Malobrojni stakleni materijal sa zapadne, mlađe nekropole, nije uzet u obzir.

[60] *Ibid.* 65, iz grobova 120 i 130.

[61] *Ibid.* grobovi 77, 232 A.

[62] *Op. cit.* 97, Form 82.

[63] A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 74, iz groba 130.

[64] Neobjavljeno.

[65] A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 68.

[66] *Ibid.* grob 85.

[67] *Ibid.* 55, grob 127.

[68] *Ibid.* 65, grob 120.

[69] *Ibid.* 66, grob 232 A.

[70] *Inventaria archaeologica*, 8, Y 68/3, grob 323.

[71] *Ibid.* Y 68/4; A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 70.

[72] A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 70, iz grobova 220, 232 A.

[73] *Ibid.* 70, iz groba 85.

[74] Iz groba 208.

[75] A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 71, iz groba 137.

[76] *Ibid.* 71, 72, iz grobova 9, 11 i 15.

[77] *Ibid.* 72, iz grobova 27 i 68.

[78] Iz grobova 112 i 100, v. A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass from Doclea, 35.

[79] Ovaj oblik posude se naziva i askosom, v. O. Vessberg, *op. cit.* 209, 210; A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 75, iz groba 316.

[80] A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass from Doclea, 31.

[81] *Ibid.* 44, Nr. 1 iz groba 41.

[82] *Ibid.* 45, iz skeletnih grobova, Nr. 39—42.

[83] *Ibid.* 45, možda primerak broj 44.

[84] *Ibid.* 44, Nr. 6 i 7.

[85] *Ibid.* Nr. 7, iz groba 30; *Inventaria archeologica* 8, Y 74/4.

[86] *Ibid.* 44, Nr. 10, 11.

[87] *Ibid.* 44, Nr. 13.

[88] *Ibid.* 44, Nr. 15, 16.

[89] C. Isings, *op. cit.* 97, Form 81.

[90] A. Cermanović-Kuzmanović, Einige spätrömische Glasformen aus Doclea, *Živa antika* 17 (1967) passim; A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass from Doclea, 33 i dalje.

[91] *Ibid.* 45, Nr. 30.

[92] *Ibid.* 45, Nr. 20—23.

[93] *Ibid.* 45, Nr. 31—34.
[94] *Ibid.* 45, Nr. 33 iz groba 40.
[95] *Ibid.* 45, Nr. 31, iz groba 21.
[96] *Ibid.* 45, Nr. 37.
[97] *Ibid.* 45—46, Nr. 47—49.
[98] A. Cermanović-Kuzmanović, Einige spätrömische Glasformen, 247.
[99] A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass, 46, Nr. 51.
[100] *Ibid.* Nr. 42—54; A. Cermanović-Kuzmanović, Einige spätrömische Glasformen, 246.
[101] C. Isings, *op. cit.* 122—124, Form 104; A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass, Nr. 55.
[102] C. Isings, *op. cit.* 122—124.
[103] A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass, Nr. 59, strana 46.
[104] *Ibid.* 46, Nr. 60—65.
[105] *Ibid.* 46, 47, Nr. 76, 82.
[106] *Ibid.* 39, Nr. 74, iz groba broj 30.
[107] A. Cermanović-Kuzmanović, Einige spätrömische Glasformen, 247; ista, Late Roman Glass, 47, Nr. 87—89.
[108] A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija Rimskog staklenog materijala iz nekropole Municipijuma S., *Živa antika* 21 (1971) 287—302.
[109] Celokupni materijal iz grobova sa nekropola u Kominima nije obrađen, već su dati samo preliminarni izveštaji u Arheološkom pregledu 6, 7, 8 i 9.
[110] A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija Rimskog staklenog materijala iz nekropole Municipijuma S., *Živa antika* 21 (1971) 287—302.
[111] *Ibid.* Br. 1.
[112] *Ibid.* Br. 1.
[113] *Ibid.* Br. 2.
[114] *Ibid.* Br. 3, 4.
[115] Za analogije vidi A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass, 34.
[116] A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija, Br. 7, 9.
[117] A. Sz. Burger, The Late Roman Cemetery at Sàgvar, *Acta Arch.* XVIII, (1966) 135.
[118] Primerak iz Dokleje nađen je zajedno sa novcem tetrarhije.
[119] A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija, passim.
[120] Jedan deo staklenog materijala otkriven je u komorama grobnice II, koja je pripadala porodici Pakonija.
[121] A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija, Br. 14.
[122] U Dokleji su otkrivena tri primerka, v. A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass, 37.
[123] A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija, broj 16—21.
[124] *Ibid.* broj 12. Veći broj primeraka otkriven je na Dokleji.
[125] *Ibid.* broj 15.

ENTWICKLUNGSÜBERSICHT DES RÖMISCHEN GLASES IN MONTENEGRO

Zusammenfassung

Das römische Glas in Montenegro stammt aus drei Nekropolen; zwei davon sind systematisch ausgegraben (*Doclea*, Komini) während nur Teile der dritten systematisch erforscht sind (Budva). Auch in Hinsicht auf das Glas lassen sich drei Kulturzonen festellen: die erste befindet sich an der Küste und ist am frühesten mit der antiken Kultur in Berührung gekommen (Budva); die zweite Kulturzone grenzt an die erste, reicht aber tiefer in das Binnenland *(Doclea)*, während die dritte, tief im Innern, am spätesten in Berührung mit der römischen Kultur gekommen ist (Komini).

Das älteste Glas stammt aus Budva aus der frühen Kaiserzeit. Die Glasformen sind zahlreich vertreten, besonders Salben- und Parfümfläschchen, meistens orientalischen Ursprungs, wie die sydonischen Glasfragmente zeigen. In der späteren Zeit, dem 2. und 3. Jahrh. verringert sich der Formenreichtum wie auch die Zahl der Glasgegenstande. Charakteristische Importstücke fehlen, und ein gewisser Aufstieg ist am Ende des 3. Jahrh. zu beobachten.

In *Doclea* finden wir frühes Glas aus dem 1. Jahrh., doch ist es nicht so zahlreich vertreten wie in der Spätzeit. In der Frühzeit sind Salben- und Parfümfläschchen am zahlreichsten, ferner Urnen, dann Becher und Trinkgläser. In der späten Kaiserzeit sind konische und halbkugelige Becher und Trinkgläser am zahlreichsten, dann Krüge und Fläschen.

Das Glas aus den beiden Nekropolen des *Municipiums S.* (Komini) ist weder zahlreich noch besonders interessant. Auf der älteren Grabstätte ist es äußerst selten (nur zwei Gefäße), während es auf der jüngeren etwas zahlreicher vertreten ist und hauptsächlich dem 3—4. Jahrh. angehört.

Auf Grund der Glasformen sowie der Grabbeigaben können wir folgendes feststellen:

Das älteste Glas in Crna Gora stammt aus Budva und gehört schon in die erste Hälfte des 1. Jahrh., wenn auch die Möglichkeit besteht daß einige Exemplare älter beziehungsweise jünger sind. In der Frühzeit sind in Budva Salben- und Parfümfläschchen am zahlreichsten.

Weiter im Binnenland, d. h. in *Doclea*, ist Glas erst von der zweiten Hälfte des 1. Jahrh. d. h. von der Zeit der Flavier an, reicher vertreten. Weitergehend in das Binnenland können wir feststellen, daß frühes Glas aus dem 1. Jahrh. nicht vorhanden ist. Anderseits ist zu beobachten, daß sich im Laufe des 2. Jahrh. der Formenreichtum verringert, während das Glas im Binnenland jetzt zahlreicher wird.

Auf der anderen Seite müssen wir feststellen, daß auf allen Fundstätten in Montenegro, in gewissen Perioden, ein kleiner Aufstieg bemerkbar ist, im Formenreichtum sowie in der Zahl der Glasgegenstände. Dieser Aufstieg ist am sichtbarsten in *Doclea*.

Weiter können wir feststellen, daß einige Glasformen allen drei Fundorten eigen sind: das sind im 1. bis 2. Jahrh. die Urnen (Budva, *Doclea*), mehrere Formen früher Salbenfläschchen, sowie Becher und Trinkgläser. In der Spätzeit sind es wieder einige Formen von Salbenfläschchen, saugheberartige Gefäße, bauchige Fläschchen für Öle und Salben, konische Becher (*Doclea*, Komini), halbkugelige Trinkgläser (Budva, *Doclea*, Komini) usw. Anderseits ist es interessant festzustellen, dass jeder Fundort seine eigenen charakteristischen Glasformen hat: in Budva sind es die Salbenfläschchen in Kopfform und das sydonische Glas, in *Doclea* die Gläser aus Kölner Werkstätten.

Was die Herkunft des Glases betrifft, so können wir in den meisten Fällen nur feststellen, dass es sich um Importstücke handelt. Das Glas aus Budva aus dem 1. Jahrh. hat alle Eigenheiten der orientalischen Werkstätten, doch können wir nicht mit Sicherheit sagen, ob es sich um orientalischen Import aus Alexandrien und Sydon handelt, oder um Werke orientalischer Meister, die schon Anfang des 1. Jahrhunderts in italischen Werkstätten arbeiteten. Die Importstücke kommen nach Budva über *Aquileia*, doch ist es nicht ausgeschlossen, daß sie auch über einen anderen Ort an der Adriaküste nach Budva gelangten.

Ähnlich steht es mit dem frühen Glas aus *Doclea*, welches ebenfalls importiert wurde. Etwas sicherer sind wir in der späten Kaiserzeit, wo wir für einen Teil der Glasgefäße sicheren Ursprung aus Kölner Werkstätten feststellen können.

Kölner Import finden wir auch am Anfang des 2. Jahrhunderst; norditalischer Import gehört dem Ende des 2. und dem 4. Jahrh. an. Der orientalische Import ist zweifelhafter; vielleicht alexandrinischen Ursprungs sind ein Becher und eine Schüssel, die in einen Skelettgrab gefunden wurden.

Das Glasmaterial des *Municipiums S.* ist sicher Import, und es scheint daß die meisten Exemplare aus dem Westen stammen, während ein Goldglas orientalischen Ursprungs ist.

Nach alldem können wir sagen, dass das Territorium der heutigen Republik Crna Gora Verbindungen mit den östlichen sowie den westlichen Provinzen hatte. Allen Anschein nach waren die östlichen Einwirkungen im 1. Jahrh. stärker; im Laufe des 2. Jahrhs. gingen sie verloren, während die westlichen Einflüsse stärker wurden, und im 4. Jahrh. vorherschten.

Die Frage nach Heimat-Werkstätten, die bestimmt existierten, bleibt auch fernerhin offen. Erst weitere Ausgrabungen werden eine Antwort auf diese Frage geben.

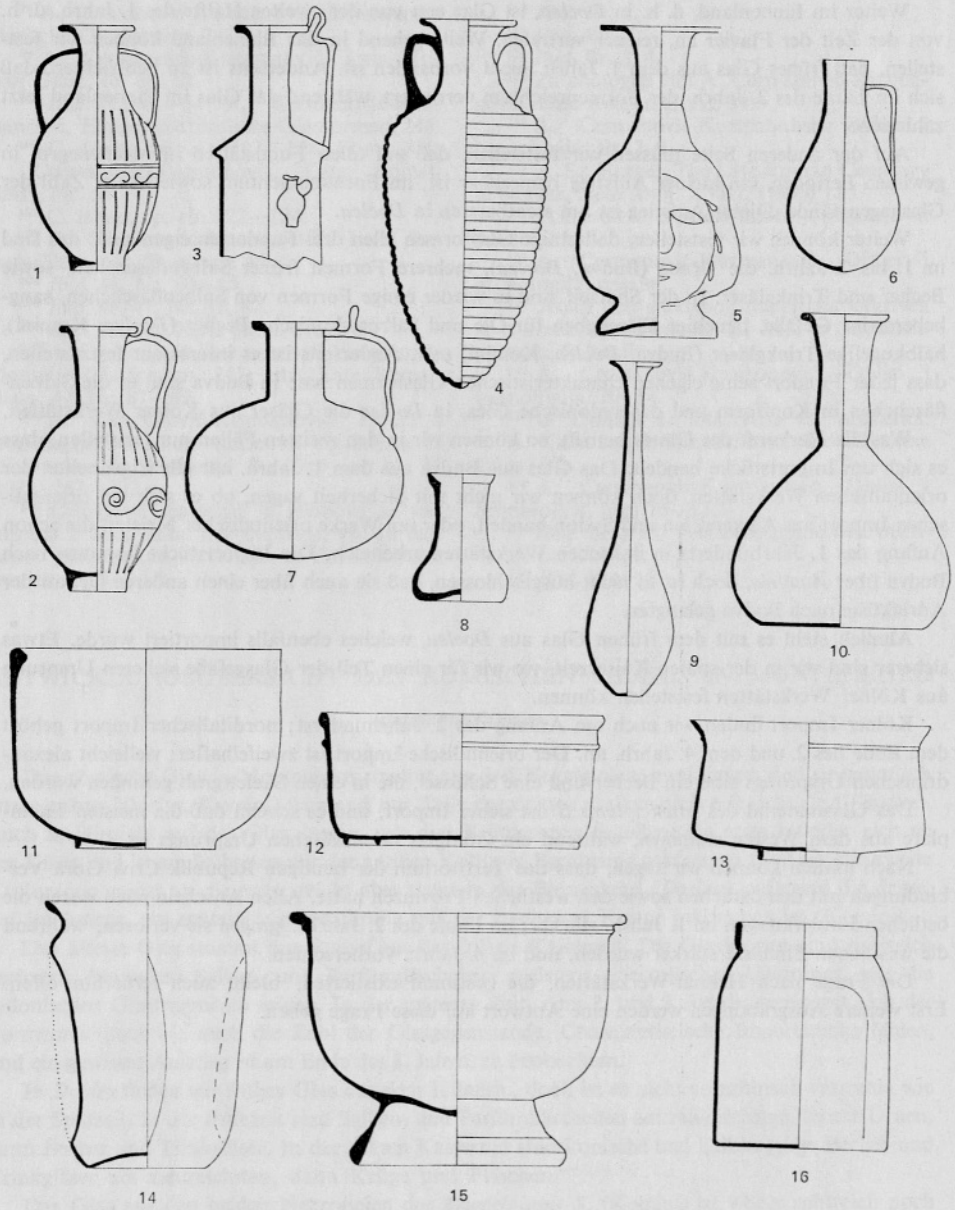

Tab. I — Taf. I
Rimsko staklo u Crnoj Gori — Das römische Glas in Montenegro

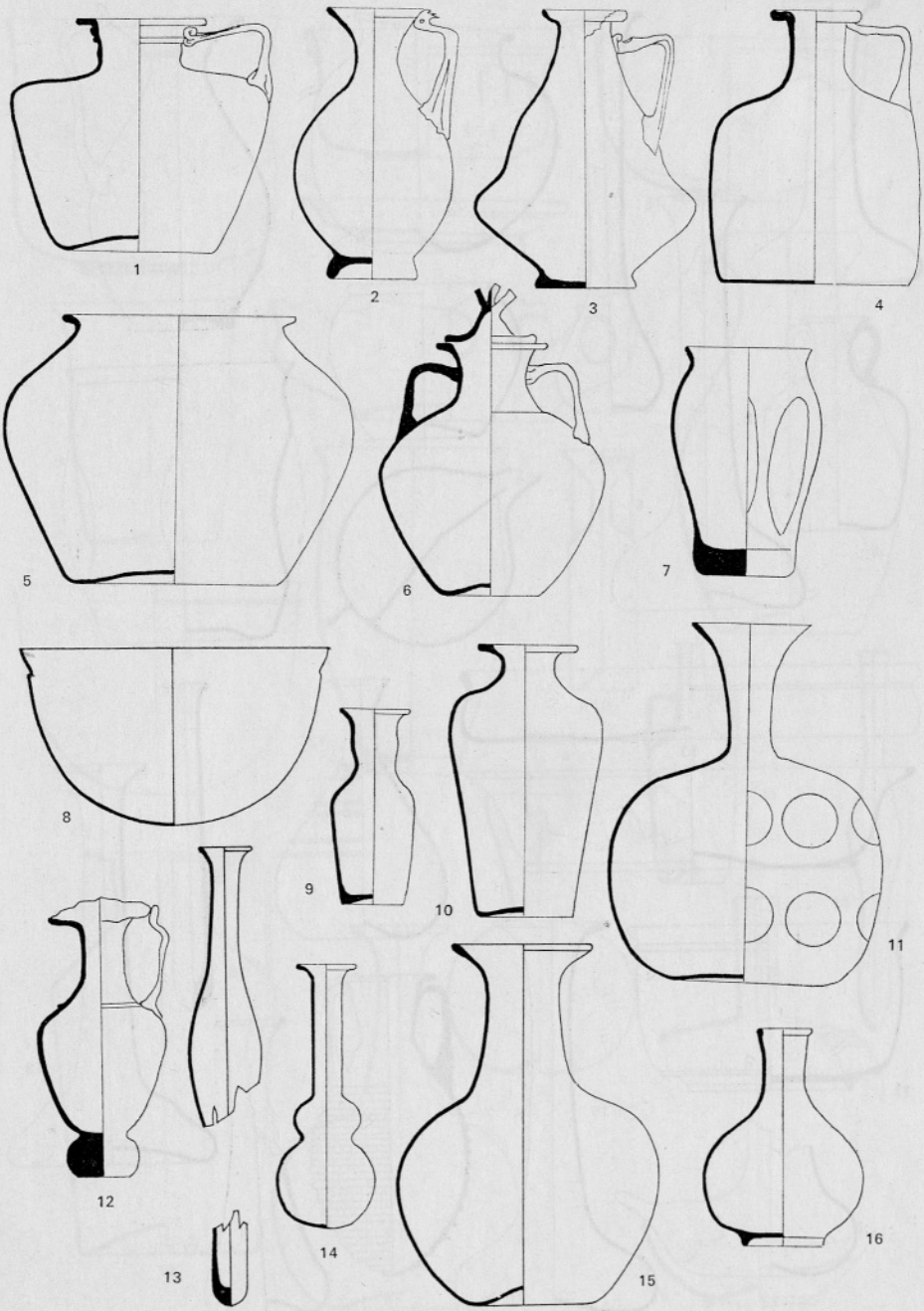

Tab. II — Taf. II
Rimsko staklo u Crnoj Gori — Das römische Glas in Montenegro

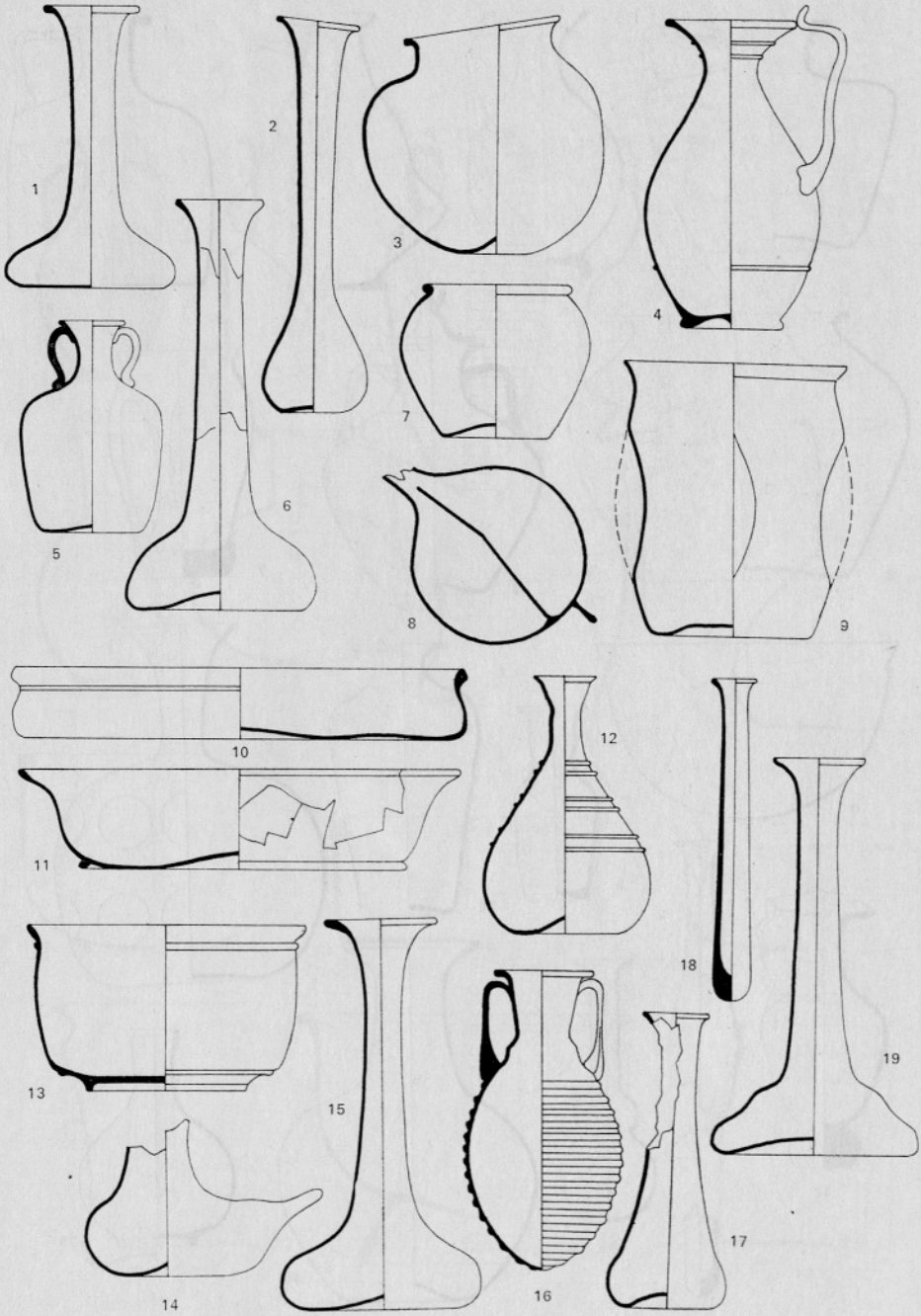

Tab. III — Taf. III
Rimsko staklo u Crnoj Gori — Das römische Glas in Montenegro

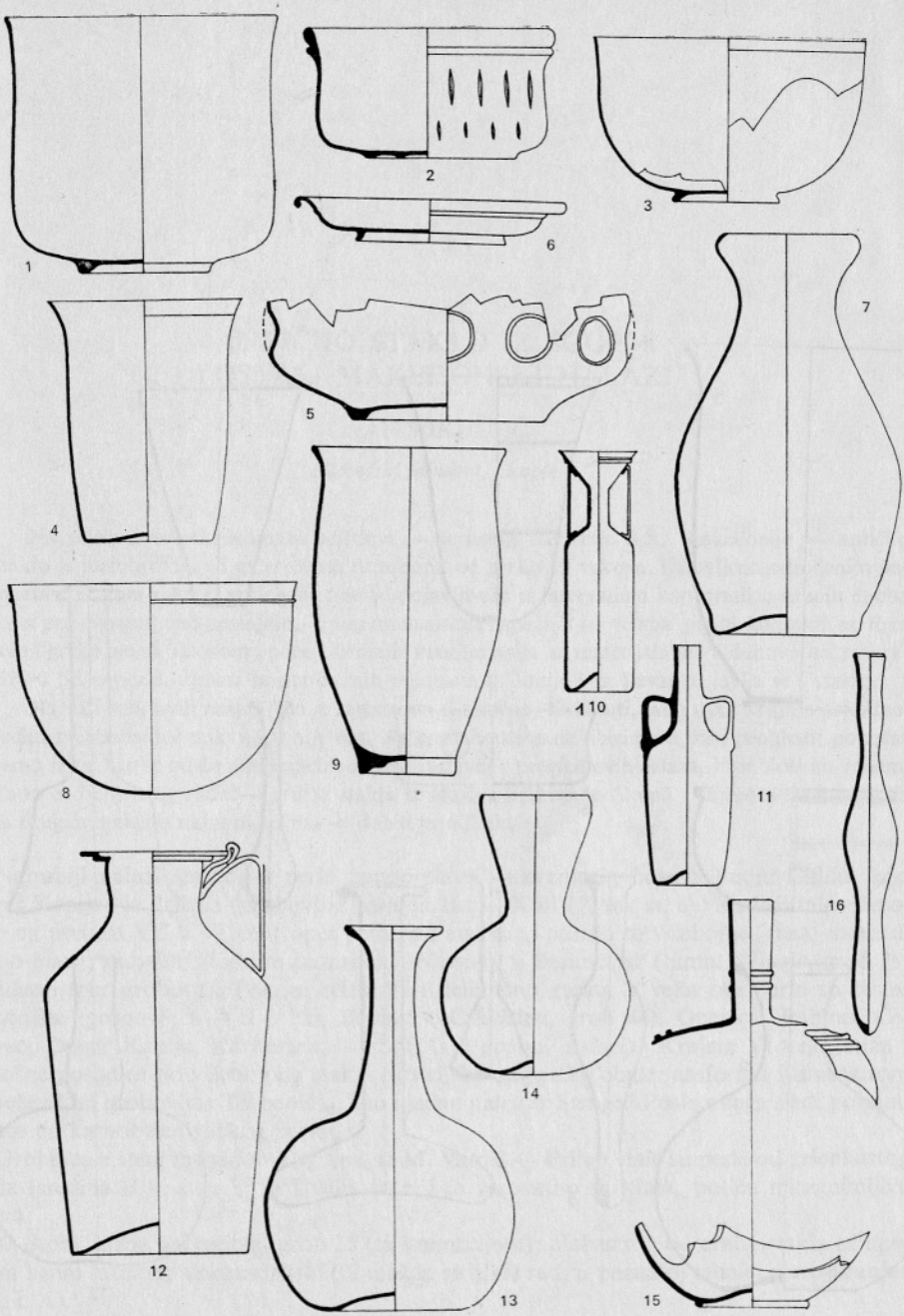

Tab. IV — Taf. IV
Rimsko staklo u Crnoj Gori — Das römische Glas in Montenegro

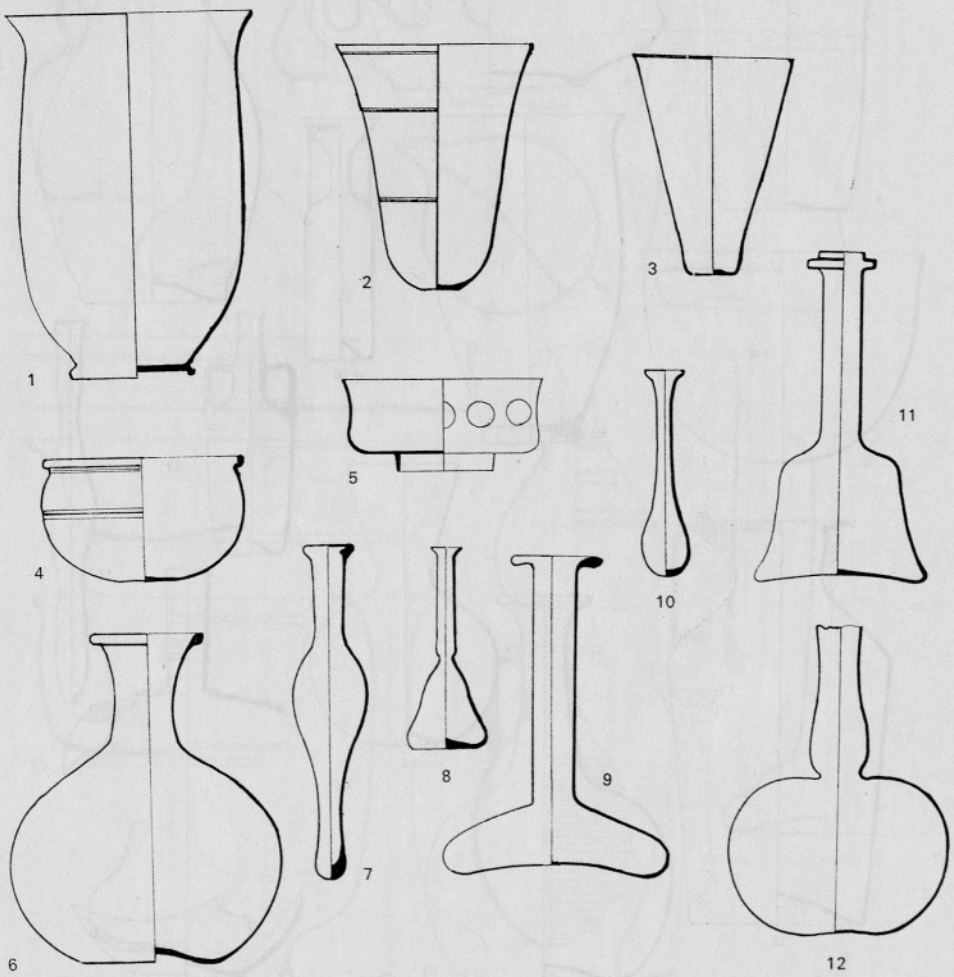

Tab. V — Taf. V
Rimsko staklo u Crnoj Gori — Das römische Glas in Montenegro

ANTIČKO STAKLO IZ SCUPI-a I OSTALI MAKEDONSKI NALAZI

IVAN MIKULČIĆ

Filosofski fakultet, Skopje

Na severnomakedonskim nalazištima — teritoriji današnje S.R. Makedonije — antičko staklo je malobrojno, ali ga srećemo u rasponu od preko 15 vekova. Uslovljeno određenim pojavama u ovom dugom vremenu, ono se pojavljivalo u intervalima kao pratilac kraćih epoha da bi ponovo potpuno nestajalo. U tim momentima zapažaju se veoma prisni kontakti sa Egejom i preko nje sa Istokom; pored brojnih manifestacija u materijalnom i duhovnom stvaralaštvu tih perioda, u masi importovanih predmeta iz Jonije i sa Levanta, javlja se i staklo.

Najveći broj ovih nalaza već je registriran u stručnoj literaturi, iako uvek krajnje oskudno. Jedan sveobuhvatni prikaz još nije dat. Na ovome mestu ne ulazimo u ovaj problem; pokušat ćemo samo kao uvod da u najkraćim crtama sastavimo pregled ovih nalaza, hronološkim redom. Tada će i cilj ovog rada — prikaz stakla iz Istočne nekropole Skupâ i njegova komparacija sa drugim makedonskim nalazima — dobiti jasniji okvir.

Najraniji nalazi stakla su perle tamno-plave i akvamarin boje u Budur-Čifliku kod Demir Kapije i iz Prilepa (grobovi iz perioda Ha B, X ili IX vek st. e).[1] Sledeći talas započinje na prelazu VII u VI vek: opet perle, od stakla ili paste i to višebojne (crna, mrka ili tamno-plava, sa belim ili žutim šarama ili »očima«), u Berancima (tumul »Visoi«, grob 28) i Radanji (par grobova). Tokom celog VI i delimično ranog V veka ove perle su česte: Trebenište (grobovi II—VII i 32), Beranci (»Crkvište«, grob 44), Openica, Babino, Čepigovo, Demir Kapija, Karaorman — Štip (sve grobni nalazi).[2] Krajem VI veka stižu i raskošne posudice od višebojnog stakla sa sirijsko-egipatske obale: amforisci i alabastroni u kneževskim grobovima Trebeništa, kao i jedan nalaz iz Struge.[3] Posle ovoga sledi potpuni hijatus do kasnohelenističkog perioda.

Grobnice u steni makedonskog tipa, iz M. Varoši — Prilep, dale su perle od zelenkastog stakla (sredina II v. st. e.).[4] Iz I veka st. e. i to verovatno sa kraja, potiču tri zanimljiva nalaza:

— Stobi, južna nekropola, grob 35 (sa kremacijom): alabastron od crnog stakla sa upečenim belim šarama; aleksandrijski (ili možda sirijski) rad, u poznatoj tehnici »emajliranja« (tab. I, A).[5]

— Čepigovo, antička *Styberra:* delovi rebraste zdele-tanjura, od raskošnog oniks-stakla. Svakako iz aleksandrijskih radionica (tab. I, B).[6]

— Demir Kapija, grob iz dvorišta bolnice (otkopan 1957 g.): 3 bočice od žućkastog stakla, sa izrazito loptastim telom i cilindričnim vratom bez profilacije usta. Možda južnoitalski proizvod.[7]

Sa ovim nalazima započinje ustvari talas stakla avgustovske epohe, potvrđen na nekropolama dvaju najvećih lokalnih centara, Stobâ[8] i Skupâ. Međutim ako izuzmemo ove centre, sa drugih nalazišta tokom cele ranocarske epohe staklo potpuno nedostaje.

Tokom epohe Kasnog Carstva staklo je opet češće. Srećemo ga i u nizu bogatijih grobova, uglavnom iz 1. polovine IV veka. Ako opet izuzmemo staklo iz gradskih naselja — dosta brojno iz Stoba[9] i u mnogo manjem obimu iz Heraklеje i Skupa, to bi bili sledeći nalazi:

— Dobri Dol kod Skopja (2 *unguentaria* — fiole; 2. četvrtina IV veka);[10] Dračevo—Skopje (2 veća vrča-*stamnia* s jednom drškom — jedan sa fasetiranim osmougaonim telom; nekoliko *unguentaria*; sredina IV v.);[11] Zajas kod Kičeva (2 raskošne amfore, 2 tanjura, 1 fiola — sredina IV v.), Ohrid (fiole, amforisk, IV v.);[12] Živojno kod Bitolja (2 amforiska, 1. pol. IV v.; tab. VIII, A, B);[13] nekropole kod sela Alinci, St. Lagovo i M. Varoš-Prilep (desetak vaza: *unguentaria*, pretežno sa modeliranim-četvrtastim telom, *stamnion*; kasni III do sredine IV v.);[14] Oreovec kod Prilepa (1 tanjur, *unguentaria* — sredina IV v.).[15]

Colonia Flavia Scupi po svome geografskom položaju izlazi iz okvira antičke Makedonije. To je južna periferija provincije Gornja Mezija. I po svome italskom-rimskom uređenju razlikuje se od helenskog-makedonskog sveta. Ipak postoje brojni elementi koji je povezuju sa susednim helenskim jugom. Od ranije je već uočen znatan procenat žitelja Skupa poreklom sa Istoka, odnosno iz helenskog sveta.[16] I pokretni arheološki materijal ukazuje na te veze, posebno iz najranijeg perioda Skupa, pre osnivanja kolonije. Ovaj potiče uglavnom sa Istočne nekropole.

Iskopavanjima u 1970 g. prvi put je potvrđeno postojanje ove nekropole. Fiksiran je njen obim i uhvaćena dva jezgra-začetci iz kojih se razvila ova nekropola. Prema nizu osobenosti možemo govoriti o njoj kao o ranoj nekropoli peregrina, i to autohtonih i stranih odvojeni jedni od drugih.

Grobovi autohtonih su skoro redovno datirani novcem, takođe i lucernama. Uz to, oni imaju veoma tipične forme grobne arhitekture, koje proživljavaju izraziti razvoj od vremena Avgusta pa do Severâ (u početku manje ovalne jame, zatim četvrtaste jame sa opaljenim stranama; zatim pojava velikih pravouglih jama etažnog tipa i silno nagorelih strana, kod kojih se razvija unutrašnji poklopac a zatim dvoslivni krov od tegula nad donjim etažom. Od vremena Hadriana pada pojava prvih zidanih grobova sa skeletnim ukopom; u vreme Severâ — deformisanje etažnog tipa jama i njihovo potpuno menjanje).

U ovoj skupini 24 groba je dalo staklo — ukupno 56 vaza; osim 2 izuzetka (iz IV veka), svi ostali komadi pripadaju vremenu od Avgusta do ranog III veka. Mogućnost njihovog finijeg datiranja unutar toga vremena i istovremeno praćenje različitih varijanti istog oblika i tipa vaza pretstavlja ustvari i osnovnu vrednost ovih nalaza.

Nasuprot ovoj skupini, među grobovima stranaca samo su 4 sadržavala staklo (br. 14, 24, 28, 98). Od njih, u tri groba je staklo gorelo na lomači, deformisano je i rasprskano.

Odabrali smo 19 grobnih celina sa staklom, koje mogu precizno da se datiraju, a u kojima su forme vaza sačuvane u celini. Dat ćemo sažeti kataloški pregled ovih vaza, sa napomenom o tipu groba i ostalim nalazima u svakoj celini. Redosled je uslovljen hronologijom.

Grob 110 sa kremacijom. Velika pravougaona jama etažnog tipa sa jako opaljenim stranama (2,50 × 1,40 m, na 0,40—1,00—1,30 m).

Staklo: — *unguentarium* od zelenkastog stakla, debljih zidova, sa veoma jakom iridacijom. Zdepasta forma: kruškoliko telo sa velikim ravnim dnom, jasno odeljen od cilindričnog vrata; obod usta izvučen van i koso nadole, rub stakla preklopljen gore unutra. H-123, R-52 mm. Inv. 210 (tab. I).

Još tri *unguentaria*, identični prvome; inv. 211 (tab. I), 213, 214.

Unguentarium veliki, masivno rađen od svetlo-zelenog stakla. Telo poluloptasto, dno veliko i ravno. Vrat cilindričan i jako krupan, oštro odeljen od tela. Obod uzan i horizontalno izvučen, rub stakla podvijen gore unutra. H-154, R-94 mm; inv. 215 (tab. I).

Unguentarium od bledog plavo-zelenkastog stakla, nežne izrade i tankih zidova. Jako vitka forma: malo konično telo sa blago utisnutim dnom, neprimetno prelazi u dugi vrat; ovaj se gore blago proširuje i lomi u uzani obod usta, izvučen van. Rub stakla uvijen nagore i unutra u smotuljak. H-105, R-29 mm; inv. 212 (tab. I).

Unguentarium od žućkastog stakla, nežne izrade, malen. Veoma vitka forma: malo konično telo blago prelazi u dugi cilindrični vrat. Nepotpun. Inv. 216.

Ostali nalazi: 3 glinene vaze (2 *vrča*, 1 *patera*); železni vrh koplja, 4 žel. klinca; 2 lucerne (rani italski tip, vreme Avgusta); 1 rimska moneta (Oktavijan Avgust — monetalis: *Maecilius Tullus*).

Datiranje: poslednja decenija I v. st. e. — sami početak I veka n. e.

Grob 24 sa kremacijom. Plitka ovalna jama, pokrivena dvoslivnim krovom od tegula.

Staklo: — ampula od bledog plavo-zelenkastog stakla, nežne izrade. Telo je sa bočnih strana spljošteno, dno jedva naznačeno — posudica nije mogla stajati. Obod usta naglašen, izvučen van, rub stakla preklopljen unutra. H-62, trbuh 28 × 17 mm; inv. 36 (tab. II).

Minijaturna ampula od pastoznog stakla beličaste boje, sa jakom belom iridacijom. Telo modelovano u oblik kocke, vrat kratak, rub stakla uvučen. H-26, R-12 mm; inv. 37 (tab. II).

Minijaturni amforisk od mlečno-belog stakla, sa jakom iridacijom. Drške od istog stakla. Izlomljen, nije rekonstruiran; inv. 38.

Ostali nalazi: 2 ukrasne igle od kosti, zlatna aplikacija; 2 vaze (vrča); lucerna (italski tip, I vek); 7 žel. klinaca; rimska moneta (Klaudije I).

Datiranje: sredina I veka.

Grob 122 sa kremacijom. Nepravilna ovalna jama u začetku etažnog tipa, sa nagorelim stranama.

Staklo: — *unguentarium* od gustog zelenkastog stakla, grube izrade, nepravilno modeliran. Forma tubulara: telo visoko i uzano, kruškoliko; vrat skoro iste debljine, pri korenu natečen, stešnjivanjem odeljen od tela; gore se levkasto širi u obod, koji je asimetrično izvučen. H-122, R-26 mm; inv. 264 (tab. II).

Ostali nalazi: grubi lonac predrimskog tipa, rađen rukom; bronzani okov od drvene kasete, 3 žel. klinca.

Datiranje: početak — rani I vek.

Grob 121 sa kremacijom. Četvrtasta jama sa opaljenim stranama.

Staklo: — *unguentarium* od slabog stakla zelenkaste boje, puno mehurića. Telo konično i uzano, zvonasto ulubljeno, dno ravno. Vrat cilindričan, u korenu naglašeno odeljen od tela. Obod uzan, izvučen, rub stakla podvijen unutra. H-87, R-32 mm; inv. 259 (tab. II).

Unguentarium od istog stakla, sličnog tipa kao prethodni. Deformisan prilikom modeliranja, staklo končasto istezano. Telo obuhvata po polovinu ukupne visine, neprimetno prelazi u vrat. H-95, R-31 mm; inv. 260 (tab. II).

Unguentarium od boljeg stakla, tamne zelenkaste boje. Telo malo, konično i ulubljeno, sa naglašenim ramenima koja oštro odvajaju vrat. Vrat je visok, gore se blago širi u konični obod usta. H-113, R-35 mm; inv. 261 (tab. II).

Ostali nalazi: glinena vaza (siva latenoidna ojnohoa); bronzana piksida sa poklopcem, 3 bronzane alke od pojasa, 9 žel. klinaca, 1 makedonska moneta (Neron).

Datiranje: sredina I veka.

Grob 124 sa kremacijom. Četvrtasta jama sa opaljenim zidovima.

Staklo: — *unguentarium* veći, od gustog zelenog stakla, sjajno, debelih zidova. Telo jako široko i poluloptasto, sa velikim ravnim dnom. Vrat cilindričan, visok, jasno odeljen; gore sa uzanim izvučenim obodom usta; rub stakla preklopljen gore i unutra. H-135, R-66 mm; inv. 269 (tab. II).

Unguentarium mali, od svetlo-zelenkastog stakla, istezanog ugore. Telo malo i konično, sa naglašenim ramenom. Vrat cilindričan, gore levkasto prelazi u široki obod usta. H-81, R-29 mm; inv. 270 (tab. II).

Ostali nalazi: *lucerna* (rani Firma-tip); vaza, žel. klinci (17 većih i 35 malih za potkiv obuće).

Datiranje: Flavijci.

Grob 148 sa kremacijom. Četvrtasta velika jama etažnog tipa, sa opaljenim stranama. Nad donjim etažom složen dvoslivni krov od tegula.

Staklo: — *unguentarium* od zelenog stakla, debelih zidova, sa veoma debelom iridacijom. Zdepasta forma: kruškoliko telo sa ravnim dnom jasno odeljeno od cilindričnog vrata. Obod usta izvučen van i udole, rub stakla preklopljen gore unutra. H-120, R-49 mm; inv. 355 (tab. II).

Ostali nalazi: 2 žel. klinca.

Datiranje: puni-odmakli I vek (konstrukcija groba i grupa).

Grob 14 sa kremacijom. Prosta, plitka kružna jama, delimično pokrivena komadima od tegula.

Staklo: — izlomljena čaša tankih zidova, od bledog zelenog stakla. Poluloptasta, sa blago izvijenim obodom usta koji je zadebljan. R-88 mm; inv. 26 (tab. IV).

Ostali nalazi: 2 patere.

Datiranje: oko sredine I veka.

Grob 102 sa kremacijom. Četvrtasta jama sa opaljenim zidovima, sa dvoslivnim krovom od tegula nad dnom.

Staklo: — mala čaša od zelenkastog stakla, veoma tankih zidova. Po formi identična čaši iz groba 14. Prstenasta noga nalepljena na dno. Izlomljena, nije rekonstruirana. Inv. 202.

Ostali nalazi: *lucerna* (kasnohelenistički tip, orijentalna); 14 žel. klinaca; rimska moneta (Kaligula).

Datiranje: 1. polovina — sredina I veka.

Grob 168 sa kremacijom. Četvrtasta jama etažnog tipa, sa jako nagorelim zidovima (2,48 × 1,30 m, na v 0,41—1,17—1,35 m). Nad donjim etažom dvoslivni krov od tegula i imbrices.

Staklo: — *unguentarium* od zelenkastog stakla dobrog kvaliteta. Vitka forma: dno veliko i blago utisnuto, malo konično telo blago prelazi u dugi cilindrični vrat. Obod usta širok, izvučen van, rub stakla smotan gore i unutra. H-109, R-45 mm (tab. III).

Pehar od sasvim bledog plavičastog stakla, jako tankih zidova. Dno blago utisnuto. Telo blago trbušasto, sa 4 strane utisnute duge i duboke partije koje oštro ocrtavaju zvonasti vrat. Ovaj se širi u jedva naznačeni rub usta, koji je nešto zadebljan. H-120, R-71 mm (tab. III).

Vrč (*prochus*) od bledog plavo-zelenkastog stakla, tankih zidova. Dno malo i blago utisnuto, telo loptasto; vrat kratak, blago se sužava nagore i oštro lomi u široki, vodoravno izvučeni obod usta. Rub oboda zadebljan. Trakasta drška sa širokim korenom nalepljena, na gornjem kraju pravi ukrasnu petlju (nabor). H-125, R-101 mm (tab. III).

Prochus od istog stakla, identičan prethodnome. Jedino mu je telo spoštenije, dno veće i dublje uvučeno, vrat i drška duži i vitkiji, petlja na drški veća. H-119, R-103 mm (tab. III).

Ostali nalazi: keramični *unguentarium*, *lucerna* (italski tip, I vek); ukrasna igla i gravirani diskovi od kosti; brojni bronzani okovi, aplikacije i mehanizam brave za drvenu toaletnu kutiju, sa dugom pletenom gajtanastom drškom; rimska moneta (Domicijan).

Datiranje: poslednja četvrtina I veka.

Grob 125 sa kremacijom. Velika četvrtasta jama etažnog tipa, sa nagorelim zidovima.

Staklo: — pehar od bledog žuto-zelenkastog stakla, veoma tankih zidova, nežne izrade. Dno ravno i blago utisnuto. Telo slabo trbušasto, sa 4 strane utisnuta duboka i dugačka udubljenja. Obod usta uzan, zvonasto izvučen, zadebljan. H-116, R-70 mm; inv. 285 (tab. VII).

Ostali nalazi: bronzana lampa, bronzana ukrasna alka; igla od kosti; zlatna aplikacija: 4 glinene vaze (među njima i 1 *frityllus* za bacanje kockica; lucerna; 24 žel. klinaca; 2 monete (Domicijan)

Grob 137. Prostrana četvrtasta grobnica, zidana od opeka (2,20 × 0,76 m, na V 1,25—2,05 m), sa skeletnim ukopom (žena).

Staklo: — *aribalos* od bledog plavkastog stakla, veoma tankih zidova. Loptasto telo bez noge neprimetno prelazi u nizak vrat, ovaj u široki obod usta, izvučen horizontalno. Drške nalepljene. H-42, R-34 mm; inv. 378 (tab. IV).

Amforisk od istog stakla, iste nežne izrade, sasvim blizak i po formi gornjem aribalu, no izduženiji: duži vrat, jajasto telo, dodata pločasta noga. Drške je povezivao lančić od 7 alki, izvučenih od staklene niti (1 alka i 1 drška odlomljeni). H-57, R-30 mm; inv. 379 (tab. IV).

Amforisk od tamno žutog stakla, kalupljen od 2 pole. Telo jajasto, sa oštrim horizontalnim rebrima. Vrat gladak, levkasto se širi u obod usta. Drške od tamno-plavog stakla, nalepljene. H-83, R-39 mm; inv. 382 (tab. IV).

Alabastron — ampula od finog stakla zatvorene smeđe boje, kalupljen od 2 pole. Telo u obliku izduženog tropskog ploda sa sitno nabranom površinom (kedrov orah?). Vrat kratak, obod usta izvučen i zadebljan. H-74 mm; inv. 377 (tab. IV).

Alabastron identičan prethodnom, kalupljen od nešto svetlijeg (žuto-smeđeg) stakla. Forma malo vitkija — vrat je izduženiji i odeljen od tela. H-75 mm; inv. 376 (tab. IV).

Unguentarium od slabijeg, pastoznog stakla zelene boje sa jako debelom iridacijom. Telo zvonasto prošireno i to neuobičajeno mnogo, dno kalotasto uvučeno veoma duboko — do pod koren vrata, zatvarajući skoro celu šupljinu tela. Telo postepeno prelazi u cilindrični vrat, obod usta je horizontalno izvučen, rub stakla preklopljen gore unutra. H-88, R-80 mm; inv. 375 (tab. V).

Unguentarium od dobrog, svetlo-zelenog stakla, debelih zidova. Krupna masivna forma: telo poluloptasto, dno ravno. Visok i debeo cilindrični vrat odeljen od tela, oštro se lomi u obod usta, koji je izvučen van i koso dole. Rub stakla preklopljen gore unutra. H.137, R-75 mm; inv. 371 (tab. V).

Unguentarium od dobrog zelenog stakla, debelih zidova. Zdepasta forma: telo kruškoliko-konično, dno ravno; cilindrični vrat oštro odeljen u korenu, lomi se u obod usta; ovaj je izvučen van i koso udole. Rub stakla preklopljen gore unutra. H-121, R-49 mm; inv. 372 (tab. V).

Unguentarium od zelenog stakla slabijeg kvaliteta, debelih zidova, silno iridira. Po obliku identičan prethodnom. H-120 mm; inv. 370.

Unguentarium od kvalitetnog stakla blede zelenkasto-plave boje. Forma izrazito vitka: malo kalotasto-konično telo se ravnim, blago utisnutim dnom; veoma dugi cilindrični vrat koji se blago proširuje na gore. Obod usta uzan, oštro prelomljen van i nešto udole, rub stakla savijen gore unutra. H-126, R-37 mm; inv. 380 (tab. V).

4 *unguentaria* od istog stakla, nežne izrade, identične forme; inv. 369 A-D.

Unguentarium od istog stakla, debelih zidova i slične vitke forme: malo zvonasto telo sa ravnim dnom; dugi cilindrični vrat pri korenu malo natečen a ispod toga stešnjen — jasno odeljen od tela; gore prelazi u levkasto rašireni vrat. H-114, R-35 mm; inv. 322 (tab. V).

Unguentarium od finog stakla, blede plavičasto-sive boje, tankih zidova, elegantne forme. Dno je malo i ravno, telo kruškoliko zaobljeno i neprimetno prelazi u visoki vrat. Ovaj se gore blago širi i oštro lomi u uzani obod usta. Obod izvučen van i koso udole, rub stakla podvrnut unutra. H-105, R-35 mm; inv. 393 (tab. V).

Unguentarium od retkog šupljikavog stakla zelenkaste boje, končasto istezanog, nepravilno modeliran. Forma tubulara: uzano i dugo mešasto telo neprimetno produžava u široki vrat. Obod usta oštro odeljen, uzan, izvučen van, rub stakla preklopljen gore unutra. H-107, R-30 mm; inv. 374 (tab. V).

Ostali nalazi: đerdan od privesaka na alkama (od više vrsta minerala, gorskog kristala, fajans, kost, staklo, kauri, morski puž, jantar); krupna okrugla perla od višebojnog stakla u mozaik-tehnici (oko smedjeg jezgra složeni štapići od belog, žutog, crvenog i crnog stakla; tab. IV); duga staklena igla (tab. IV); pogrebni prsten od jantara sa glavom Atisa; velika kauri-školjka; lucerna.

Datiranje: u nedostatku monete tu je najmerodavnija i možda još preciznija lucerna. Ova pripada italskom tipu — *Bildlampe*, varijanta sa oblim kljunom bez bočnih voluta, sa duboko utisnutim diskom koji nosi reljefnu pretstavu (zec u kupusu) i neukrašenim ramenom oko diska. Ova uprošćena varijanta je najčešća tokom 2 i 3 četvrtine I veka.[18] Ima analogije i među 12 lucerni ove varijante sa ove nekropole, sve datirane u I vek. Natpis na dnu (*Munares*) je povezuje sa lucernom iste radionice iz groba 143, datiran novcem Domicijana. Neposredno do groba 137 ukopan je grob 100-a, datiran isto novcem Domicijana; dao je lampu iste varijante, a reljefna pretstava obrađena je u istom specifičnom maniru kao i naša; potiču svakako iz istog centra i istog vremena. Ipak, grobna konstrukcija i skeletni ukop upućuju na vreme Hadrijana, kada se na ovoj nekropoli javljaju prvi sigurno datirani skeletni ukopi; a to potpuno odgovara i poznatim promenama na početku vladavine Hadrijana.[19] Zbog značaja materijala iz groba 137 i opreznosti možemo postaviti širi okvir datiranja — od Domicijana do početaka vlade Hadrijana.

Grob 81 sa skeletnim ukopom. Zidana grobnica od opeka sa malterom za jednu osobu (1,83 × × 0,40 × 0,42 m).

Staklo: — *unguentarium* od bledog plavo-zelenkastog stakla, izrazito velik i masivne izrade. Telo visoko, kalotasto-konično, dno duboko utisnuto. Vrat visok i cilindričan, pri korenu natečen a ispod toga stešnjen, odeljen od tela. Obod usta horizontalno izvučen, rub stakla podvijen. H-205, R-60 m; inv. 132 (tab. VI).

Ostali nalazi: 3 glinene vaze; *lucerna* (italski tip, prelaz 1. u 2. vek), rimska moneta (Hadrijan).

Datiranje: vreme Hadrijana.

Grob 155. Prosta plitka jama sa skeletnim ukopom.

Staklo: — *unguentarium* od kvalitetnog finog stakla, svetlo-plave boje. Izuzetno vitka forma: malo zvonasto telo, dno blago ulubljeno; veoma dugi vrat je dole gušasto nabrekao a stešnjavanjem se oštro deli od tela. Gore se levkasto širi i blago prelazi u široki levkasti obod usta. H-125, R-35 mm; inv. 401 (tab. VI).

Unguentarium identičan prvome, sa neznatnim razlikama: vrat se ne širi levkasto; jasnija profilacija cele vaze. H-132, R-35 mm; inv. 402 (tab. VI).

Ostali nalazi: 2 bronzane fibule; 4 glinene vaze; 9 žel. klinaca.

Datiranje kasni II vek.

Grob 140 sa kremacijom. Četvrtasta jama sa nagorelim zidovima i dvoslivnim krovom od tegula postavljenim nad dno.

Staklo: — boca od bezbojnog — beličastog stakla sa žutom iridacijom, tankih zidova, nežne izrade. Veliko jajasto telo modelirano je naknadnim utiskivanjem: na donjoj polulopti — trbuhu 5 većih kružnih udubljenja, na gornjoj polovini 6 užih. Dno je blago utisnuto, sa nalepljenom prstenastom nogom. Vrat mali, levkasto se širi nagore, bez profilacije usta; ukrašen prstenom od staklene niti. H-148, R-93 mm; inv. 334 (tab. VI).

Ostali nalazi: 3 keramične vaze; *lucerna* (grčki tip, kasni II vek); rimska moneta (II vek, nečitka).

Datiranje kasni II vek.

Grob 73 sa kremacijom. Četvrtasta jama etažnog tipa, sa opaljenim zidovima; nad dnom podignut dvoslivni krov od tegula.

Staklo: — bočica od bezbojnog slabog stakla, puno mehurića i pukotina. Telo loptasto, dno jedva naznačeno. Vrat mali, obod usta vodoravno izvučen. H-77, R-57 mm; inv. 106 (tab. VI).

Ostali nalazi: keramična vaza; *lucerna* (grčki tip — prelaz iz II u III vek); 1 žel. klinac.

Datiranje: kraj II početka III veka.

Grob 167. Jednostavna raka sa skeletnim ukopom, pokrivena komadima tegula (malo dete).

Staklo: — bočica — ampula od slabijeg bledo-zelenog stakla, istog kvaliteta i forme kao prethodna. Jedino je dno znatno veće i dublje utisnuto, a rub stakla oko usta podvijen gore i smotan unutra. H-80, R-57 mm (tab. VII).

Datiranje: rani III vek (tip groba i položaj — leži nad grobom 165 iz druge polovine II veka).

Datiranje: docni I vek.

Grob 136 sa kremacijom. Četvrtasta plitka jama, pokrivena lepo složenim dvoslivnim krovom od tegula i imbreksa.

Staklo: — *unguentarium* od svetlo-plavog stakla visokog kvaliteta, veoma tankih zidova. Izrazito vitka forma: malo konično telo blago prelazi u veoma dugi vrat; ovaj se levkasto širi i prelazi u uzani horizontalni obod usta. H-109, R-30 mm; inv. 324 (tab. VII).

4 *unguentaria* istog vitkog tipa, od istog stakla. Manja variranja kod širenja vrata ili u visini. Inv. 325, 326 A-C (tab. VII).

Datiranje: 1. polovina III veka (grobna konstrukcija).

Grob 86 sa skeletnim ukopom. Prosta uzana raka, pokrivena dvoslivnim krovom od tegula.

Staklo: — *unguentarium* od bledog, plavičasto-zelenog stakla slabog kvaliteta, nepravilno modeliran. Loptasto telo utiskivanjem grubo sa 4 strane i odozdo (dno) približava se formi kocke. Cilindrični vrat se levkasto širi u uzani i debeli obod. H-85, telo 39 × 39 mm; inv. 152 (tab. VIII).

Ostali nalazi: 2 glinene vaze (*chiara*), pozlaćena srebrna igla, prsten; 9 rimskih moneta (Konstancije I, Konstantin I, Konstantin II).

Datiranje: 2. četvrtina IV veka.

Grob 112 sa skeletnim ukopom. Uzana prosta raka, pokrivena komadima tegula i kamenom pločom. Odrasla žena.

Staklo: — fiola od gustog bezbojnog stakla sa zelenkastim odbleskom, debelih zidova. Cevasto telo na sredini je vretenasto prošireno, dno oblo, obod usta uzan i izvučen van. H-287 mm; inv. 232 (tab. VIII).

Ostali nalazi: 2 zlatne naušnice, srebrna igla, 4 kopče; đerdan od zrna stakla i jantara; 1 vaza (*chiara*); rimska moneta (*Vrbs Roma*).

Datiranje: vreme Konstantina I—2. četvrtina IV veka.

Na kraju da iznesemo i neka zapažanja o ovome staklu. Prvo analogije tipova i mogućnost određivanja proveniencije.

Za ranoavgustovske nalaze dat je već osvrt u uvodu (nap. 5, 6). Među ranorimskim staklom iz skupske Istočne nekropole daleko je najčešća forma *unguentaria* (46 primeraka). Pojavljuju se oba osnovna tipa, tubulari (2 komada) i u formi svećnjaka (ostali), ako prihvatimo tu podelu. Brojne varijante drugog tipa, dobro datirane, navode nas na već isticano mišljenje da je skoro nemoguće izgraditi preciznu hronologiju preko razvoja forme.[20] Postoji istovremena i uporedna egzistencija više varijanti, sa različitom dužinom života. Grob 137 sa svojih 11 *unguentaria* u 7 različitih varijanata najočitiji je primer ovoga. Ipak, veliki broj *unguentaria* iz našeg nalaza pridružava se već postojećih osnovnih konstatacija.

Forma tubulara je tipičnija za raniji period[21]: grob 122 — rani I vek, grob 137 — Domicijan-Hadrijan. Specifična kasna varijanta toga tipa — duga vretenasta fiola, povrđena je ovde u grobu 112 (2. četvrtina IV v.). Najbliži nalaz potpuno identičnih fiola je spomenuti Dobri Dol kod Skoplja (isto vreme).

Manir stezanja korena vrata, iznad kojeg se formira gušasta nateklina, pripada nešto kasnijem vremenu. I naši primeri se poklapaju s tim vremenom: veoma visoki komad iz groba 81 (Hadrijan), grob 137 (i. 322, Domicijan-Hadrijan) i grob 155 (kraj II—poč. III veka). Primerci iz poslednja dva groba imaju i malo zvonasto telo, visok vrat i levkasto raširen obod usta, na kome je rub stakla sečen po ivici oboda. Ova specifična forma se javlja takođe relativno kasno.[22]

Dve krupnije i zdepastije varijante provlače se nepromenjene od vremena Avgusta do Hadrijana najmanje: forma sa krupnim kruškoliko-kupastim telom i cilindričnim vratom — u grobovima 110 (i. 210, 211, 213, 214; Avgust), 148 (Flavijci) i 137 (i. 372; Domicijan-Hadrijan), svi međusobno identični po formi, veličini, kvalitetu i boji stakla. I najkrupnija varijanta — sa poluloptastim telom i visokim jakim vratom ispunjavaju isti okvir: grob 110 (i. 215), 124 (i. 269; Flavijci), i 137 (i. 371). Sva tri primerka su masivno livena od gustog zelenog stakla i pokazuju čak iste nepravilnosti kod modeliranja tela.

Nežna vitka varijanta sa malim koničnim telom koje neprimetno prelazi u veoma dugi vrat, potvrđena već u grobu 110 (i. 212; Avgust), ponavlja se i u 6 potpuno identičnih komada iz groba 136, iz ranog III veka, od istog finog svetlo-plavog stakla. Zakonitost razvoja forme tu je izostala.

Najveći deo III veka nije dao ni jedan *unguentarium*. Tek je grob 86 (iz 2. četvrtine IV veka) dao jedan, sa telom u obliku grubo modelirane kocke. Ovo je ustvari uobičajena forma za to vreme, poznata kod nas od Makedonije na jugu (pominjane nekropole oko Prilepa), preko *Naissus*-a do nekropola srednje-podunavskog Limesa.

Da zaključimo sa par reči i o staklu. Veliki i osrednji zdepasti primerci su od stakla zelenkaste boje. Kvalitet je samo u par slučajeva slabiji i tu se javlja veoma jaka iridacija. Prema većini istraživača to bi bilo staklo iz istočnih radionica. Svi manji primerci, vitkiji i nežnije izrade, duvani su od finog stakla bledo-plave ili akvamarin boje. Samo jedan primerak, iz groba 137, ima karakterističnu žućkasto-belu boju, koja bi ukazivala možda na italsko poreklo.

Ostale forme staklenih vaza imaju samo po 1—2 pretstavnika. Početcima ranorimske epohe pripadaju dve male čaše: iz grobova 102 (Kaligula) i 14 (sredina I v.). Ova forma se sreće na prostoru cele rimske imperije, rađena u staklu, glini ili metalu. Brojni nalazi pripadaju već ranom I veku.[23] Sudeći po staklu, i naši komadi bi poticali iz istočnih radionica.

Iz sredine I veka potiču i dve ampule (grob 24). Ove specifične bočice za toaletnu namenu potiču uglavnom iz istočnih radionica, a nalazi u Zap. Evropi su navodno import.[24]

Toliko pominjani grob 137 dao je i 5 nežnih posudica specifičnih formi. To su:

— Aribalos (»Delfin Aryballos«), potvrđen nizom direktnih analogija: u Dura-Europi (s novcem Trajana), više komada u Varšavskom Nar. muzeju (II vek),[25] londonskom Muzeju Viktorije i Alberta (I ili II vek),[26] Muzeju finih umetnosti u Bostonu (kasni I ili II vek).[27] Svi su proizvodi Istočnog Mediterana.

— Amforisk sa rebrastim telom, kalupljen od žutog stakla i sa plavim drškama je sirijski proizvod.[28] Identični komadi potiču iz Dokleje (grob 130 s novcem Hadrijana), iz Karnuntuma, Beča, iz Sirije.[29]

— Alabastroni (ampule) u obliku tropskog ploda (kedrov orah?), kalupljeni od duboko zagasitog smeđeg i žuto-smeđeg stakla, upućuju takođe na Istočni Mediteran. Direktne analogije mi nisu poznate. Inače, kalupljene forme voća i plodova česte su u II veku, a pojavljuju se nešto ranije.[30]

Iz grobova 168 i 125 potiču pehari, ukrašeni dubokim naborima sa 4 strane tela (*Faltenbecher*). Ova forma se javlja već u kasnom I veku (*Vindonissa*, Dokleja),[31] ali je u II i III veku najčešći: Muzej Viktorije i Alberta (II vek; iz Palestine),[32] Bostonski muzej (II—

III vek; Ist. Mediteran);[33] iz okoline Soluna (II—III vek; istočna rad.); u Varšavskom muzeju (kasni II i III vek; egipatski proizvodi).[34] I nalazi u Egiptu pripadaju kasnijem vremenu (od isteka II do sredine IV veka).[35] Naši primerci su datirani novcem Domicijana.

Pomenuti grob 168 dao je i 2 mala loptasta vrča — prohusa. Datiran je u vreme Domicijana. Ovaj tip posuda, sa kruškolikim ili loptastim telom, jedan je od najčešćih proizvoda zapadnih radionica.[36] I tipološka obeležja upućuju naše primerke u kasni I vek.[37]

Iz kasnog perioda, isteka II i ranog III veka, potiču i tri boce. Manji primerci, iz grobova 73 i 167 (početak — rani III vek), zdepastih kontura i grube izrade, imaju analogije iz istog vremena: u muzejima u Varšavi (III vek), Kairu (III—IV vek) i d.[38]

Nežno modelirana boca iz groba 140 je veoma markantna. Naduvano veliko telo sa naglašenim ramenima, blago levkasti vrat sa stegnutim korenom, svrstavaju ga u tip 103 kod C. Isings.[39] Veoma tanki zidovi i staklo svetle žućkaste boje su isto tako odlike, koje srećemo na analognim bocama u Dokleji (grobovi br. 111 i 243 A),[40] u Intercisi, Kelnu.[41] Forma i pre svega boja stakla ih opredeljuje, prema Radnoti-u, kao italski produkt.

I da zaključimo ovaj prikaz sa par opaski. Nalazi stakla na severno-makedonskom području su malobrojni, u odnosu na ostale nalaze antičkog perioda čak izrazito retki. To posebno važi za rimski ranocarski period.

Skupi se uvrštava u red rimskih naselja istog ili bliskog ranga u našim provincijama, gde ranorimske nekropole obiluju staklom. Ipak, i tu je upadljiva ograničenost kako formi tako i vrste stakla. Nedostaju uobičajene forme iz zapadnih radionica, česte na nalazištima naših zapadnih krajeva (urne, ole — vezane i za italski način sahranjivanja, zdele-tanjuri, čaše, lončići, crpaljke, vrčevi i dr., zatim kategorije bojenog zapadnog stakla). S druge strane, pojavljuju se uglavnom istočnjački oblici — pored upadljive brojnosti unguentaria tu su i aribalos, amforisci, forma ploda, ampule, pehar sa nabranim telom. Za boju i kvalitet stakla — njegovu pripadnost, već smo izneli mišljenje. Ovi elementi ukazuju uglavnom da su to radionice iz Istočnog Mediterana.

Ovakav repertoar stakla iz Skupa, sa nabrojanim obeležjima, tesno se vezuje za istovremene nalaze iz istočnih delova naše zemlje (*Butua*, *Doclea*, *Domavia*, Kosmaj), a ima veoma malo zajedničkog sa onima iz naših zapadnih krajeva. Uz to, i naše staklo bi se pridružilo već uočenim opaskama o poreklu ili kulturnim obeležjima kod ostalih ranih nalaza iz Skupâ, o njegovim tesnim vezama sa helenskim jugom i preko ovoga sa velikom zajednicom Istočnog Mediterana.

[1] J. Korošec, Zašt. iskopavanje u Demir Kapiji 1948 g., *Zbornik na Arheol. muzej* 1 (Skopje 1956) 104; — B. Kitanovski, Dva groba iz st. žel. doba kod Prilepa, *Starinar* 11 (Beograd 1960) 211, 212; — I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheol. nalaza — od Egejske seobe do Avgusta* (Beograd 1966) 10.

[2] I. Mikulčić, *op. cit.*, 32, 33.

[3] Egipatski amforisk identičan onima iz Trebeništa, nađen u koritu Crnog Drima kod Struge, sada u muzeju Struge, neobjavljeno.

[4] I. Mikulčić, *op. cit.*, 77.

[5] U skopskom Arh. muzeju, inv. hel. 602; I. Mikulčić-V. Dautovska, Stobi, *Arheoli pregled* 7 (Beograd 1965) 127; — veoma blisk. primerci kod B. Filarske, *Szkla starozytne* (Warszawa 1952) pp. 70, 72, Nr. 26, 29 (T. V, 4; VI, 3); za tehniku pocakljivanja u boji up. G. Richter, *Metropolitan Museum of Art, The Room of Ancient Glass* (New York 1916) 5.

[6] I. Mikulčić, *op. cit.*, 86, T. XXIX. d; identične zdele i kod: W. B. Honey, *Glass, Victoria and Albert Museum* (London 1946) Pl. 2. c; — Axel von Saldern, *Ancient Glass in the Museum of Fine Arts* (Boston 1968) Pl. No. 12; — dalje E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien* (Budapest 1964) S. 339, Taf. 231, 2, 232. 1 (nalazi iz Polhov Gradeca); — za ovu izvanrednu tehniku up. i B. Filarska, *op. cit.* II (Starozytne ozdoby i elementy dekoraciji w szkle), 89, Nr. 113, T. XXXII, 3—4.

[7] Za neke od nalaza iz ovog groba up. I. Mikulčić, *op. cit.*, 79.

[8] Iskopavanja 1970 i 71 g. u okviru jugoslovensko-američkog projekta Stobi, pod rukovodstvom J. Wiseman-a i Dj. Mano-Zisi;

grobovi pred jugozapadnom kapijom grada potvrdili su veoma jasno ovaj talas.

[9] U toku iskopavanja na nizu objekata u periodu od 1956—63 i s prekidima do 1970 g, staklo se pojavljivalo u ograničenom obimu — fragmenti od unguentaria, kupa, amforiska i čaša, najčešće kupa na nozi. Ovaj materijal je uglavnom propao u zemljotresu 1963, a ostatak, u skopskom Arheol. muzeju, teško je upotrebljiv za studiju. Najnovija akcija, u okviru spomenutog projekta, dala je nešto više stakla, uglavnom u objektu »Severna palata« (pod rukovodstvom potpisanog); i tu se, među staklom IV i V veka, ističu delovi od više desetina čaša (kupa) na nozi.

[10] D. Vučković-Todorović, Rimski dvojni grob iz Dobrog Dola, *Starinar* 7—8 (Beograd 1959) 295.

[11] B. Josifovska, Dve poznorimske grobnice iz Dračeva, *Živa Antika* 6 (Skopje 1956) 287; nap. 4 na str. 278 — za grob u dvorištu škole.

[12] V. Bitrakova, Rimski grob od Zajas, *Zbornik na Arh. muzej* 4—5 (Skopje 1966) 95, 96.

[13] Otkopani 1956 g. na nekropoli »Keralot«, u grobnici I, sa nalazima IV veka. U bitoljskom muzeju, v. k. 3009, 3010; bledo-plavičasto staklo; visina 164 i 170 mm.

[14] Materijal u muzeju Prilepa, neobjavljen; iskopavanja B. Babića, direktora ovog muzeja, kome zahvaljujem za ove podatke.

[15] B. Babić, Pešterica—Oreovac—Prilep, *Arheol. pregled* 7 (Beograd 1965) 130, 131.

[16] Najnoviji prikaz rimskih Skupâ kod A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der röm. Provinz Moesia Superior* (Budapest 1970) 70 ff.

[17] I. Mikulčić, Scupi - Ist. nekropola i j/i bedem grada, *Arheol. pregled* 12 (Beograd 1970).

[18] T. Szentlèleky, *Ancient Lamps* (Budapest 1969) pp. 95—100, Nos. 138—167, i pp. 101—103 sa navedenom literaturom.

[19] J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (London 1971) 40.

[20] B. Filarska, *op. cit.* I, 184—186, kat. Nr. 197—353; — R. Sunkovsky, Zur Entwicklung der röhrenförmigen Balsamare, *Jahresh. des Oesterr. Archäol. Institutes* 41 (1954) 102 ff; — C. Isings, *Roman Glass From Dated Finds* (Groningen 1957) 97.

[21] Za rano datiranje na pr. kod B. Filarske, *op. cit.*, Nr. 197—201 (T. XLII, 3—7; za kasnu formu — fiole, ista, Nr. 294.

[22] *Ibid.*, Nr. 261, 263 (T. XLVI, 5, 6), Nr. 303, 307 (T. L, 4, 5).

[23] *Ibid.*, 76; bliska analogija Nr. 32 (T. VII, 1).

[24] *Ibid.*, 110; bliske analogije u Nr. 84 (T. XVIII, 1) i Nr. 103 (T. XXII, 6).

[25] *Ibid.*, pp. 168, 170, Nr. 171, 172, 175 (T. XXXVIII, 2, 3, 6).

[26] W. B. Honey, *op. cit.*, Pl. 8. D.

[27] A. von Saldern, *op. cit.*, No, 60. sa bronzanim lančićem na drškama — kao naš amforisk i. 379!

[28] B. Filarska, *op. cit.*, 37.

[29] A. Cermanović, Jugoist. nekropola Dokleje, *Zbornik Filozof. fakulteta X*, 1 (Beograd 1968) 65, 74.

[30] C. Isings, *op. cit.*, 83, 108; B. Filarska, *op. cit.*, 112.

[31] A. Cermanović, *op. cit.*, 71.

[32] W. B. Honey, *op. cit.*, Pl. 8. C.

[33] A. von Saldern, *op. cit.*, No. 51.

[34] B. Filarska, *op. cit.*, 96, Nr. 62, 69 (T. XIII, 2 i XV, 1).

[35] D. B. Harden, *Roman Glass from Karanis* (University of Michigan Studies, H. S., vol. XLI, Chicago 1936) 137 ff.

[36] B. Filarska, *op. cit.*, 142, 143.

[37] *Ibid.*, 143, i Nr. 135 (T. XXIX, 1 — egipatski proizvod).

[38] *Ibid.*, 115, Nr. 86, 91 (T. XVIII, 2; XIX, 2) i osobito 126, Nr. 109 (T. XXIV, 4).

[39] C. Isings, *op. cit.*, 121.

[40] A. Cermanović, *op. cit.*, 69 (T. VIII, 7; XIII, 2).

[41] A. Radnóti, Glasgefässe und Glassgegenstände, *Intercisa* II (Budapest 1957) 146, 147.

ANCIENT GLASS FROM THE EAST NECROPOLIS OF SCUPI

Summary

The author attempts to form a coherent picture of the ancient glass objects found in the graves in the East Necropolis of Scupi, and further to establish parallels between these objects and those found in the neighbouring towns, and to make a typological classification. Description of glass is given above. For what follows below cf. illustrative material in the Plates.

The analogy of types and the possibility of determining the provenance. As regards the early Augustan finds, a review of them is given in the introduction. Among the early Roman glasswarl

from the East Necropolis by far the most common form is *unguentaria* (46 instances). We find both basic types: tubulars (2) and those in the form of a candlestick (the remaining), granted that we adopt this division. Numerous variants of the latter type, reasonably well dated, suport the view that it is almost impossible to reconstruct a precise chronology through the development of the form. There exists a simultaneous and a parallel multitude of variants, with different life-tme. Grave No 137, with its 11 *unguentaria* in 7 different variants is a most obvious case in point. Still, the big number of *unguentaria* from our place of discovery maintains the already existing basic observations.

The form of tubulars was more typical for the earlier period: Grave No 122 — early first century, Grave No 137 — Domitianus — Hadrianus. The specific later variant of this type — a long, spindle-shaped phial — is evidenced here in Grave No 112 (second quarter of the fourth century). The nearest where completely identical phials have been found is Dobri Dol near Skopje (from the same period).

The manner of protracting the root of the neck above which a goitrous swelling is formed belongs to a somewhat later period. Our examples also belong to that period; a very high object from Grave No 81 (Hadrian), Grave No 137 (Domitian — Hadrian), and Grave No 155 (end of second or beginning of third century). Examples from the last two mentioned graves have a somewhat bell-like body, a high neck, and a funnel-like, widened mouth, where the edge of the glass is cut along the margin of the external boundary. This specific form appears also comparatively late.

Two bigger and stocky variants extend in an unchanged form from the time of Augustus to at least that of Hadrian: the form with a big pear-shaped, conical body and a cylinder-shaped neck — in Graves No 110 (and 210, 211, 213, 214; Augustus), No 148 (Flavians) and No 137 (and 372, Domitian — Hadrian) — all of which are identical in form, size, as well as in the quality and colour of glass. And the biggest variant — with an almost globular body and a high, strong neck — comes within the same framework: Grave No 110 (and 215), 124 (and 269; Flavians), and 137 (and 317). All three examples are cast in massive, thick, green glass and show the same irregularities even in the shaping of the body.

The tender, slim variant, with a small, conical body passing imperceptibly into a rather long neck, is found already in Grave No 110 (and 212; Augustus), and recurs in 6 completely identical examples from Grave 136, from the early third century, all made of fine, light blue glass. The law of the development of the form is not observed here.

The largest part of the third century has not given a single *unguentarium*. It is only Grave No 86 (from the second quarter of the fourth century) that we get one example — with a body in the form of a crudely shaped cube. This is in fact a form usual for this period, known also in Macedonia (the necropolis in the surroundings of Prilep), *Naissus*, and in the necropolis of Limes on the middle part of the Danube.

To conclude with a few words about the glass. The big and the medium-sized stocky examples are made of greenish glass. Only in a few instances the quality of the glass is poorer and here we find a very strong irradiancy. According to most investigators, this will be the glass from eastern workshops. All the smaller examples, more slim and tender in design, are blown in fine glass of light-blue or aquamarine colour. One example only, from Grave 137, has a characteristic yellowish-white colour, which might be suggestive of a possible Italic origin.

The remaining forms of glass vessels are represented by only one or two specimens each. To the beginning of the early Roman period belong two small glasses: from Grave No 102 (Kaligula) and No 14 (middle of the first century). This form comes up throughout the territory of the Roman Empire, either in glass, or in clay, or in metal. Numerous finds come already from the first century. Judging by the glass itself, our specimens may well have their origin in eastern workshops.

From the middle of the first century come also two ampullas (Grave No 24). These little bottles used for toilet purposes come chiefly from eastern workshops, while finds in West Europe are considered to have been imported.

The often mentioned Grave No 137 has preserved also 5 delicate little vessels of specific forms. These are:

— Aribalos (»Dolphin Aryballos«), confirmed by a series of direct analogies: in Dura Europe (Traian's coins), several specimens in the National Museum in Warszaw (second century), in Victoria and Albert Museum in London (first and second centuries), in Museum of Fine Arts in Boston (late first or second century). All the articles have been produced in the east Mediterranean regions.

— Amphorisc, with a ribbed body, in yellow glass with blue handles, is a Syrian product. Identical specimens come from Docleia (Grave No 130, with Hadrian's coins), Karnuntum, Vienna, and Syria.

— Alabastrons (ampullas), in the shape of a tropical fruit (coco-nut?), made in dark-brown or yellowish-brown glass, also suggest an east Mediterranean origin. Direct analogies are not known. Otherwise molded forms of fruit are frequent in the second century, but they also turn up a little earlier.

From Graves No 168 and 125 come cups, adorned with folds (*Faltenbecher*). This form is to be found already in the late first century (Vindonisia, Docleis), but in the second and third centuries it is very common indeed: Victoria and Albert Museum (second century, from Palastine), Boston Museum (2nd-3rd century, East Mediterranean), the surroundings of Solun (2nd-3rd century, eastern workshops), Warszaw Museum (late 2nd and 3rd centuries, Egyptian products). Also these found in Egypt come from a later period (from the end of the second until the beginning of the fourth century). Our specimens are dated by the coins of Domitian an Julia Mamea.

The already mentioned Grave No 168 has preserved also two ball-like jugs — prohus. The date is roughly the time of Domitian. This type of vessel, with a pear-shaped or ball-like body, is one of the most common products of western workshops. Typological features indicate that our specimens belong to the first century.

From the same period, i.e. from the end of the second and the beginning of the third century, come also three bottles. Smaller specimens, from the Graves No 73 and 167 (early third century), bear analogy to specimens from the same period: in the museums in Warzsaw (third century) and in Cairo (3rd to 4th century), etc.

The delicately moulded bottle from Grave 140 is indeed outstanding. Its hugely blown body, with emphasized shoulders, and an almost funnel-like neck with a protracted root classify it for type No 103 according to C. Isings. The very thin walls and the glass of light brownish colour are features encountered also in analogous bottles in Docleia (Graves No 111 and 243 A), in Intercisa, and Keln. Their form, and even more the colour of the glass, classify them — according to Radnotti — as Italic products.

To conclude this presentation with a few remarks. The findings of glass in the north Macedonian region are few in number, or even quite scarce in comparison with other finds from the ancient period. This is true particularly of the early period of the Roman Empire.

Scupi ranks as a Roman settlement in our provinces where early Roman necropolises abound in glass. Yet here we find a striking limitation as regards both the form and the kind of glass. Lacking are the usual forms from western workshops which are usual in places to the west (urns, vessels related to the Italyc manner of burial, bowls-plates, glasses, little pots, jugs, etc, as well as other categories of glass). On the other hand, we find mostly eastern forms — beside the striking frequency of *unguentaria* we get here aryballos, amphoriscs, fruit-shaped forms, ampullas, and cups. Concerning the colour and the quality of the glass — hence its provenance — an opinion has already been stated. The elements generally indicate that the workshops producing these specimens were in East Mediterranean.

Such a repertoire of glass from Scupi, with all the characteristic features enumerated, is closely related to finds from the same period in eastern parts of this country, like *Butua*, *Doclea*, *Domavia*, and Kosmaj, but it has little in common with finds from the western parts. And so our glass comes within that characterized by the already mentioned observations concerning the origin and cultural features of other, earlier finds in Scupi, as well as its close connections with the Hellenistic South and thus with the large community of the East mediterranean.

Tab. I — Pl. I

A: *Stobi*, južna nekropola, grob 35. B: *Styberra* (Čepigovo). — Inv. br. 210, 211, 212, 215: *Scupi*, grob 110 (augustejska epoha).

Tab. II — Pl. II

Scupi. Inv. br. 264; grob 122 (početak I st.). Inv. br. 35 i 36: grob 24 (epoha cara Klavdija). Inv. br. 259, 260, 261: grob 121 (Neronova epoha). Inv. br. 355: grob 148 (I st.). Inv. 269 i 270: grob 124 (epoha Flavijevaca).

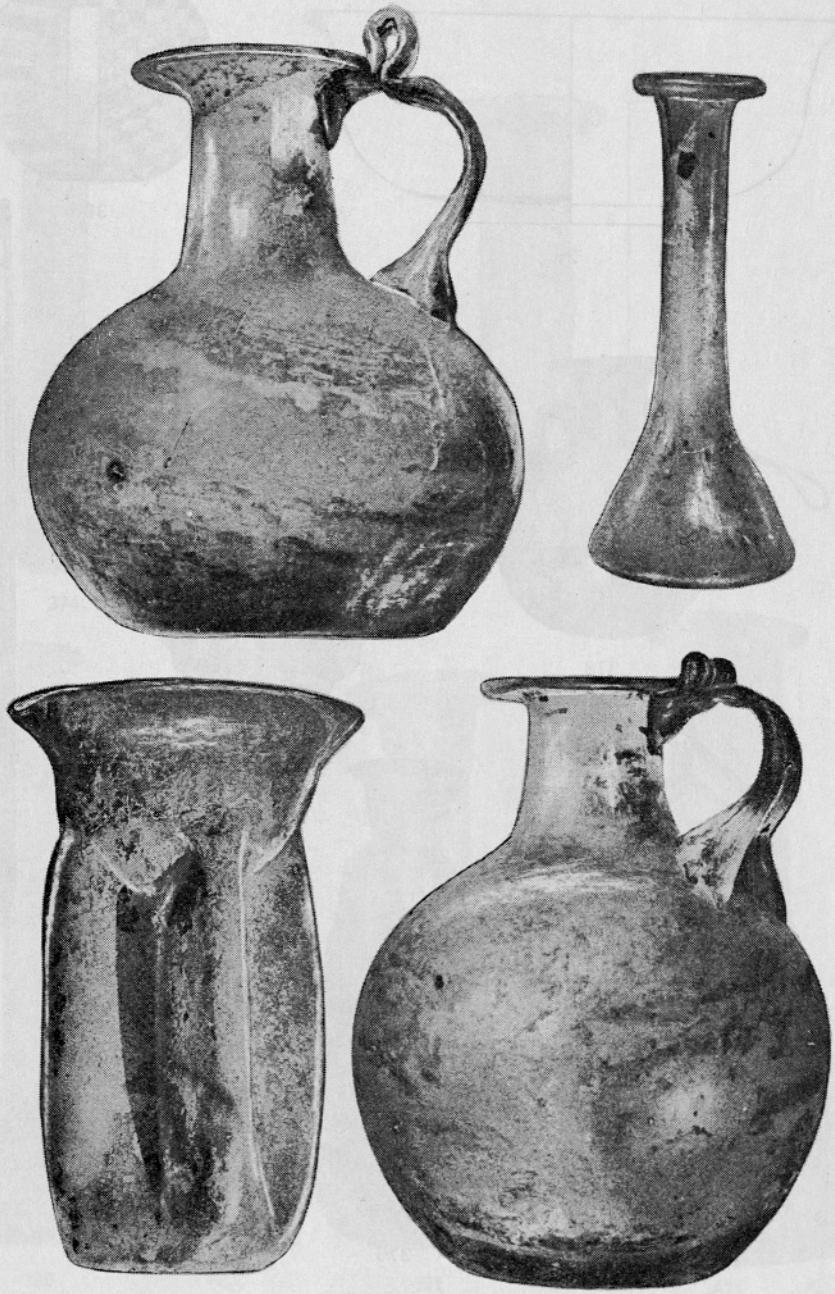

Tab. III — Pl. III
Scupi: grob 168 (epoha cara Domicijana).

Tab. IV — Pl. IV

Scupi. Inv. br. 26: grob 14 (I st.). Inv. br. 376, 377, 378, 379, 382, 385, 387: grob 137 (epoha Domicijan/Hadrijan).

374

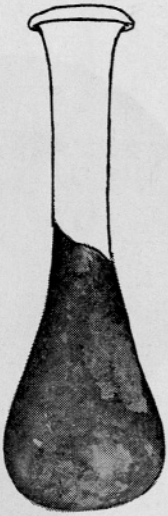

373

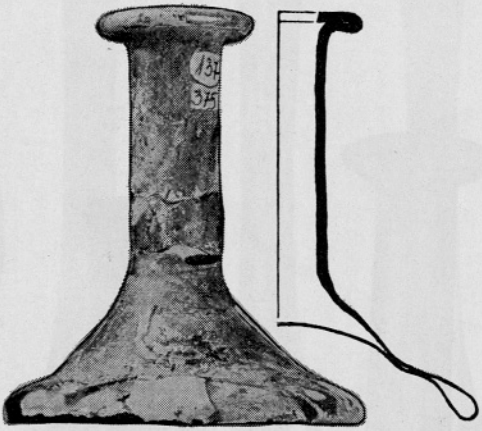

375

380

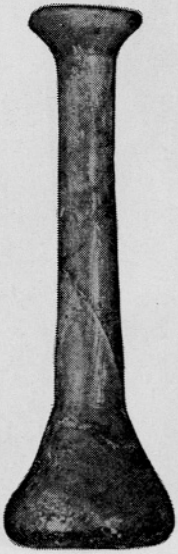

322

372

371

Tab. V — Pl. V

Scupi. Inv. br. 322, 371, 372, 373, 374, 375, 380: grob 137.

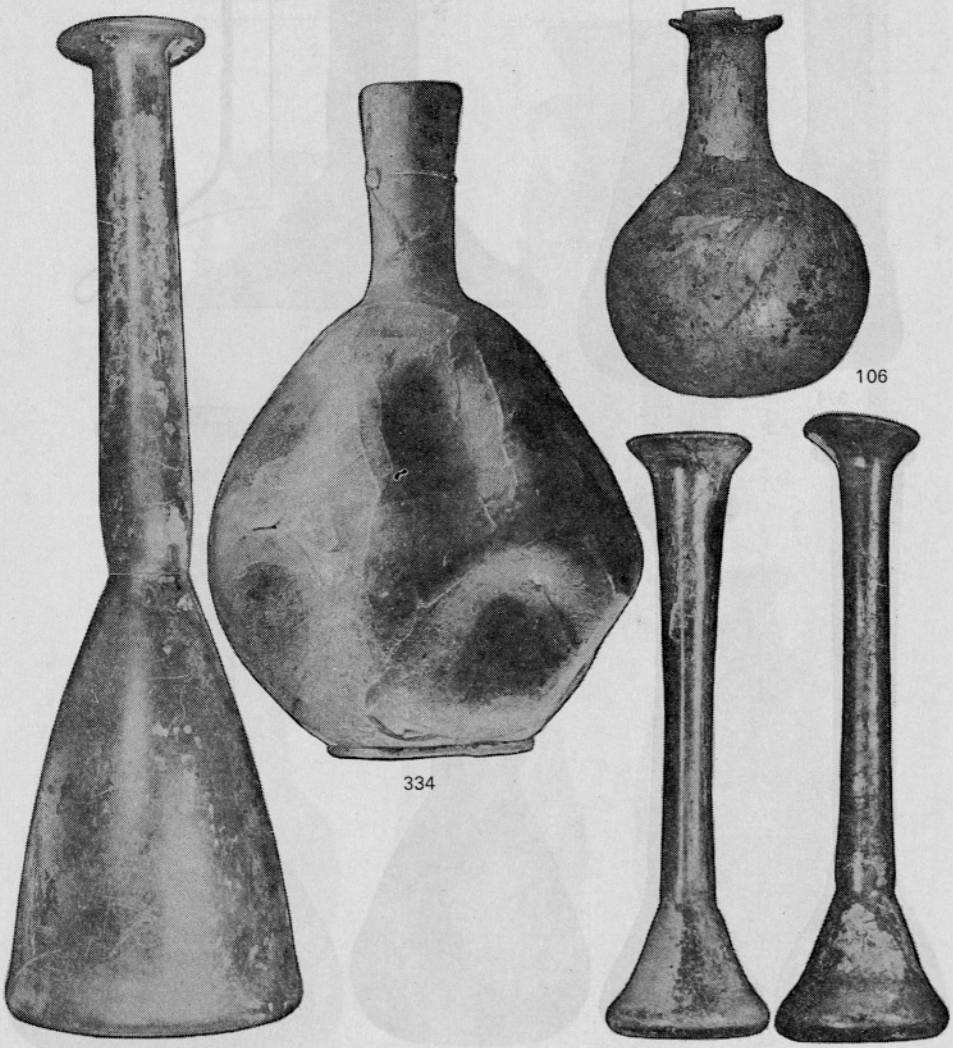

Tab. VI — Pl. VI

Scupi. Inv. br. 132: grob 81 (epoha cara Hadrijana). Inv. br. 334; grob 140 (kasno II st.). Inv. br. 401, 402: grob 155 (kasno II st.). Inv. br. 106: grob 73 (kraj II/početak III st.).

Tab. VII — Pl. VII

Scupi. Inv. br. 285: grob 125 (s novcem Domicijana). Inv. br. 324, 325, 326: grob 136 (prva polovina III st.). Br. 167: grob 167 (rano III st.).

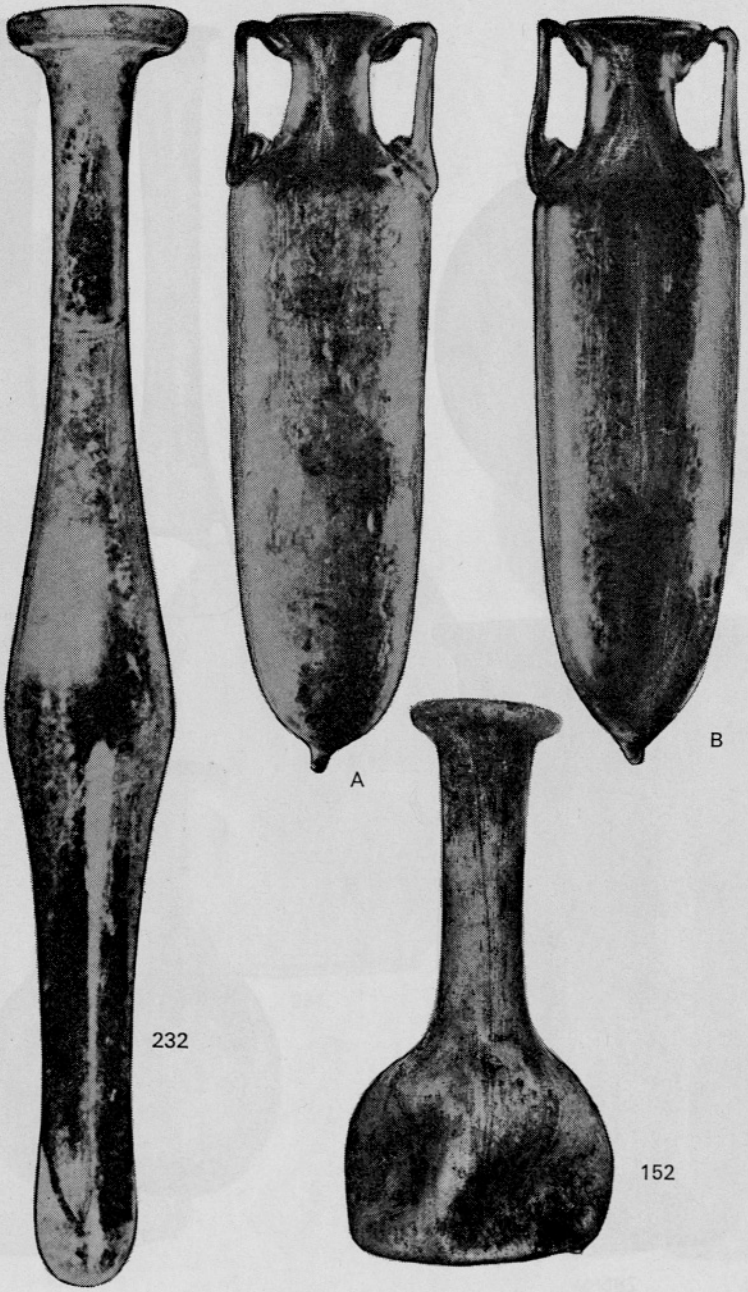

Tab. VIII — Pl. VIII

Scupi. Inv. br. 152: grob 86 (Konstantin ml.). Inv. 232: grob 112 (car Konstantin Veliki). A i B: nalazište Živojno (prva polovina IV st.).

EPIGRAPHICA NUMISMATICA

MALI NORIŠKI SREBRNIKI S KONJIČKI*

PETER KOS
Ljubljana

Mali noriški srebrniki z lečastim izbočenjem na averu ter podobo konjička na reveru so v strokovni literaturi obravnavani kot novci karlsteinskega tipa,[1] poimenovani po najdišču Karlstein pri Reichenhallu (Berchtesgaden).[2] Pod ta naziv so uvrščali do pred kratkim vse male novce s konjički, bodisi realistično, bodisi stilizirano upodobljene, v levo ali desno ali pa s konjički, ki tipološko povsem odgovarjajo velikim vzhodno-noriškim srebrnikom, kar je metodično gotovo zgrešeno.

Šele M. Mackensen je pri objavi manjše zakladne najdbe iz Celja (verjetneje gre za novce iz reke Savinje!) male noriške srebrnike s konjički označil kot novce skupine karlsteinska zvrst, da bi s tem nakazal razliko med novci tipa Karlstein.[3] Za novce tega tipa, najdene predvsem v Karlsteinu, je značilen skledičasti rever ter sama upodobitev konja v levo, pri katerem je glava z nazaj zavihanim dolgim ušesom nakazana z dvema pikama, povezanima s črto, rep pa se dviga navpično nad bunko, ki nakazuje zadnji del telesa, ter se nato skoro pravokotno lomi.[4]

Pri pripravljanju kataloga keltskih novcev Slovenije se je zaradi velike količine novcev karlsteinska zvrst, najdenih v reki Savinji v Celju, pokazala potreba izdelati detajlnejšo tipologijo, ki naj bi omogočala natančnejše določanje novcev tega tipa. Poimenovanje novcev po najdiščih sicer ni smotrno,[5] vendar zaradi ustaljene terminologije puščam oznako karlsteinska zvrst.

V osnovi delim novce karlsteinska zvrst v dve z rimskima številkama označeni skupini: I. konjički v levo, II. konjički v desno in dodajam skupino III. Tipe in podtipe v okviru obeh skupin označujem z velikimi oz. malimi črkami. Tako bo mogoče morebitne nove tipe uvrstiti v okvir že obstoječe tipologije enostavno z uvedbo naslednje črke.

V naslednjem tipologijo podrobneje razlagam (primerjaj tab. I a in I b):

I Konjiček v levo.

IAa Konj v koraku ima razmeroma realistično upodobljeno telo in glavo z ušesom. Griva je iz drobnih pik, visoko dvignjen rep se spušča v štrenah.

IAb Telo je zelo okorno, glava je le grobo nakazana, oboje še realistično. Griva je iz drobnih pik. Nerazgibane noge so iz paličastih elementov, na sklepih in kopitih poudarjene s pikami.

* Članek je razširjeno predavanje z numizmatičnega simpozija na temo: »Kovanje in kovnice antičnih in srednjeveških novcev«, ki je bil v Beogradu v organizaciji Narodnega muzeja od 30. I. do 1. II. 1975.

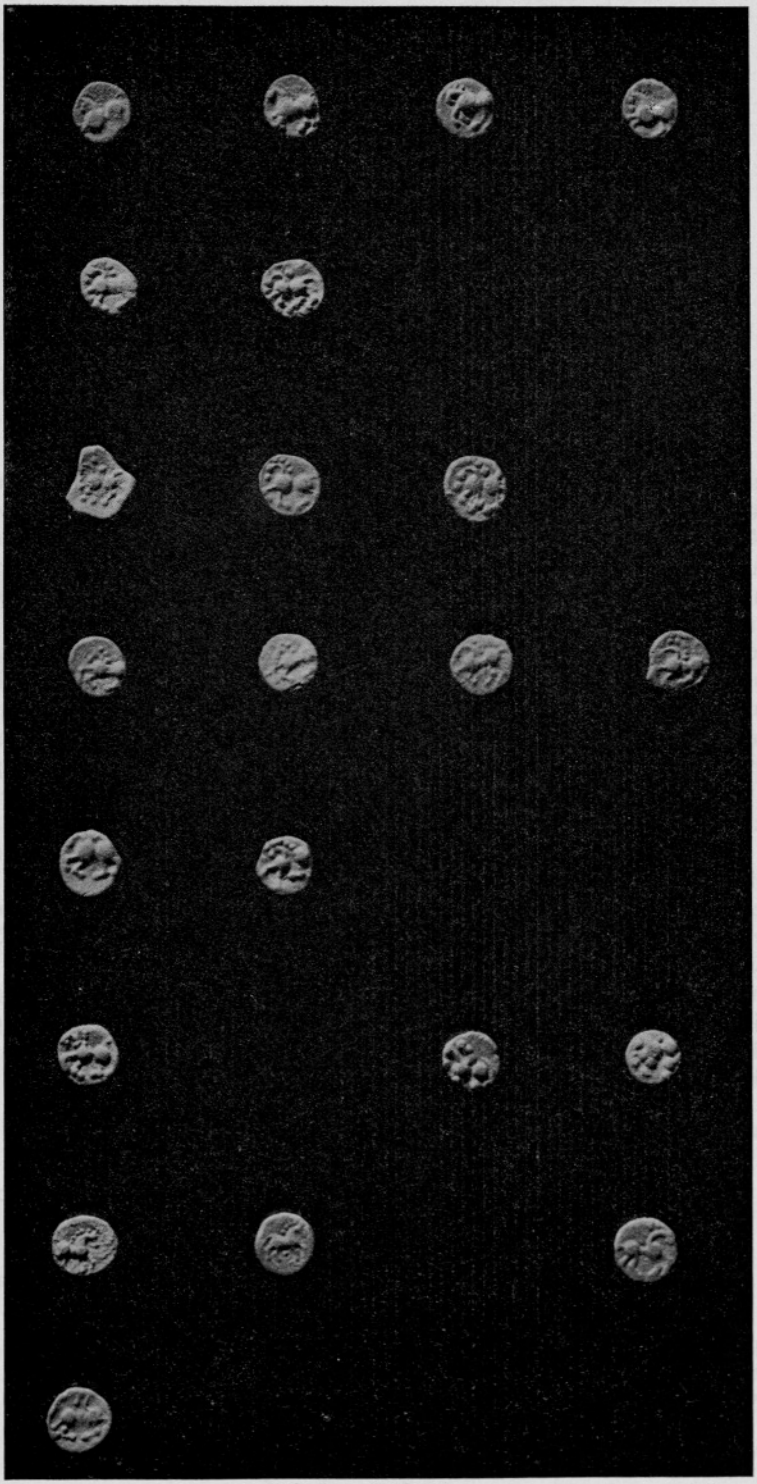

Tab. Ia — Taf. Ia

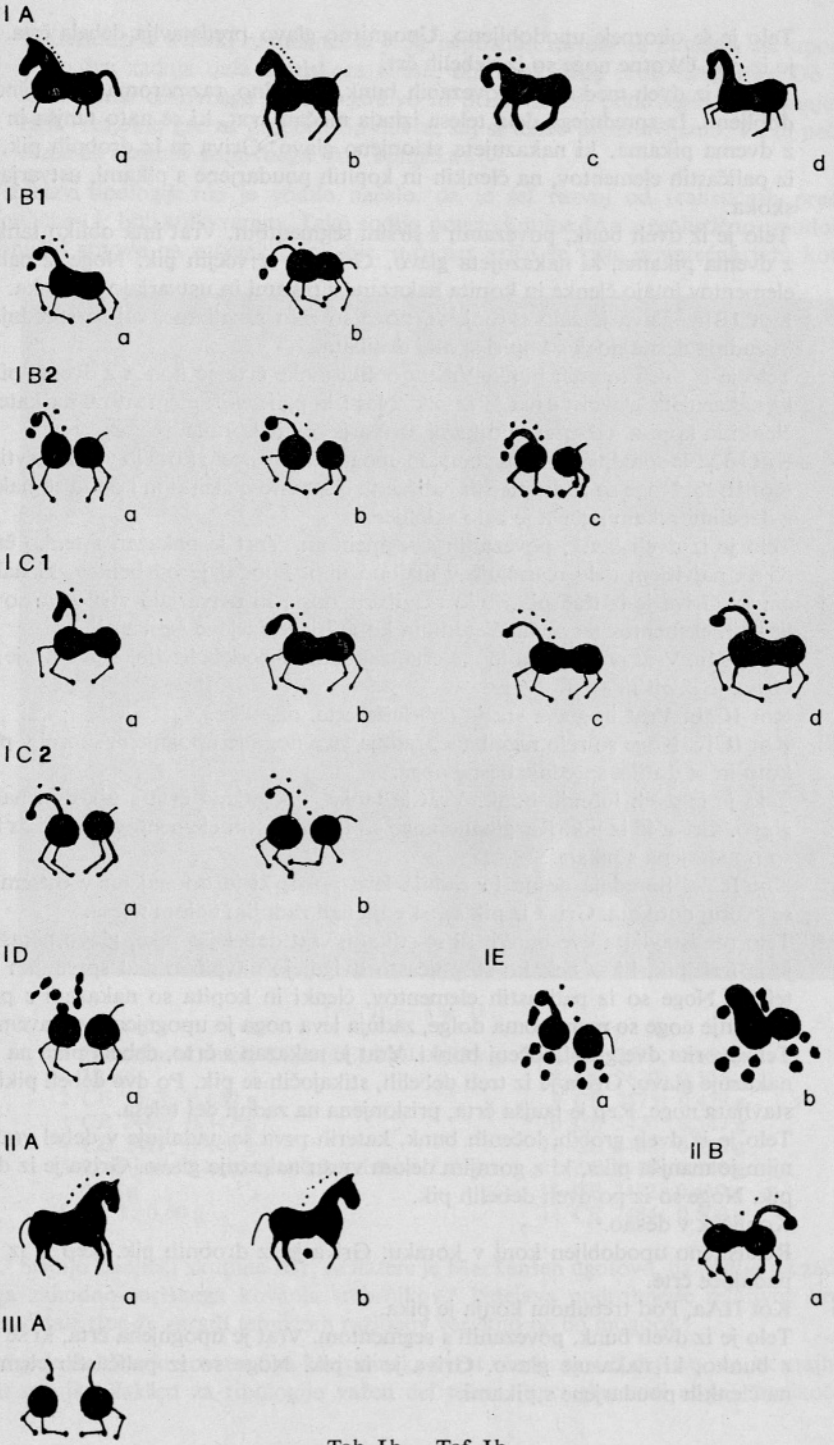

Tab. Ib — Taf. Ib

IAc Telo je še okorneje upodobljeno. Upognjeno glavo predstavlja debela črta. Griva je iz pik. Okorne noge so iz debelih črt.

IAd Telo je iz dveh med seboj povezanih bunk, še vedno razmeroma realistično upodobljeno. Iz sprednjega dela telesa izhaja močan vrat, ki se nato tanjša in konča z dvema pikama, ki nakazujeta sklonjeno glavo. Griva je iz drobnih pik. Noge iz paličastih elementov, na členkih in kopitih poudarjene s pikami, ustvarjajo vtis skoka.

IB1a Telo je iz dveh bunk, povezanih s širšim segmentom. Vrat ima obliko tanke črte z dvema pikama, ki nakazujeta glavo. Griva je iz večjih pik. Noge iz paličastih elementov imajo členke in kopita nakazana s pikami in ustvarjajo vtis teka.

IB1b Kot IB1a, glava je zelo sklonjena, noge so zelo razgibane, saj se sprednja leva in zadnja desna noga s kopiti skoraj dotikata.

IB2a Telo je iz dveh ločenih bunk. Vrat v obliki tanke črte se konča z dvema pikama, ki nakazujeta glavo. Griva je iz pik. Noge iz paličastih elementov, na katerih so členki in kopita nakazana s pikami, ustvarjajo vtis koraka.

IB2b Kot IB2a, le sprednje in zadnje noge so upognjene v ostrem kotu in vzbujajo vtis teka.

IB2c Kot IB2b. Noge so iz debelejših paličastih elementov, členki in kopita so nakazana z debelimi pikami, glava je zelo sklonjena.

IC1a Telo je iz dveh bunk, povezanih s segmentom. Vrat je nakazan s tenko črto, ki se na najvišjem delu nadaljuje v majhno uho. Spodaj je odebelitev, ki nakazuje glavo. Griva je iz treh pik. Zelo razgibane noge, ki ustvarjajo vtis teka, so iz paličastih elementov ter so na členkih in kopitih poudarjene s pikami.

IC1b Kot IC1a. Vrat predstavlja tanka črta, zaključena z odebelitvijo, ki nakazuje glavo. Griva je iz pik.

IC1c Kot IC1b. Vrat in glava sta iz debelejše črte, oz. pike.

IC1d Kot IC1c. Noge so zelo razgibane, zadnja leva noga je upognjena skoraj v pravem kotu in se dotika sprednje desne noge.

IC2a Telo je iz dveh ločenih bunk. Vrat je tanka, upognjena črta s piko, ki nakazuje glavo. Griva je iz pik. Razgibane noge so iz paličastih elementov, členki in kopita so poudarjena s pikami.

IC2b Kot IC2a. Sprednja desna in zadnja leva noga, ki je upognjena v ostrem kotu, se skoraj dotikata. Griva iz pik se začenja nad zadnjim delom telesa.

IDa Telo predstavljata dve bunki, ki se stikata, vrat debelejše pike, glavo pika. Griva je iz treh pik, ki se nekako stopničasto dvigujejo navpično nad sprednjim delom telesa. Noge so iz paličastih elementov, členki in kopita so nakazani s pikami. Sprednje noge so razmeroma dolge, zadnja leva noga je upognjena v pravem kotu.

IEa Telo tvorita dve grobi, ločeni bunki. Vrat je nakazan s črto, debela pika na koncu nakazuje glavo. Griva je iz treh debelih, stikajočih se pik. Po dve debeli piki predstavljata noge. Rep je tanjša črta, prislonjena na zadnji del telesa.

IEb Telo je iz dveh grobih, ločenih bunk, katerih prva se nadaljuje v debel vrat. Pod njim je manjša pika, ki z gornjim delom vratu nakazuje glavo. Griva je iz debelih pik. Noge so iz po dveh debelih pik.

II Konjiček v desno.[6]

IIAa Realistično upodobljen konj v koraku. Griva je iz drobnih pik. Rep je iz tanke, padajoče črte.

IIAb Kot IIAa. Pod trebuhom konja je pika.

IIBa Telo je iz dveh bunk, povezanih s segmentom. Vrat je upognjena črta, ki se konča z bunko, ki nakazuje glavo. Griva je iz pik. Noge so iz paličastih elementov, na členkih poudarjene s pikami.

IIIA V literaturi o keltski numizmatiki je še nepoznan novec, na katerem sta upodobljena dva zadnja dela konjskega telesa, obrnjena drug proti drugemu. Do take spremembe osnovnega motiva gotovo ni prišlo le pri ponovnem vrezovanju pečata. Verjetno gre za poseben tip novca, saj si težko predstavljamo, da bi pečatorezec ne razumel osnovnega lika (konjička).

Pri izdelavi tipologije me je vodilo načelo, da je šel razvoj od realističnih predstavitev konjičkov k bolj stiliziranim. Tako sodijo novci skupine IAa z realistično upodobljenimi konjički gotovo na začetek tipologije, o čemer priča že višja povprečna teža kot pri

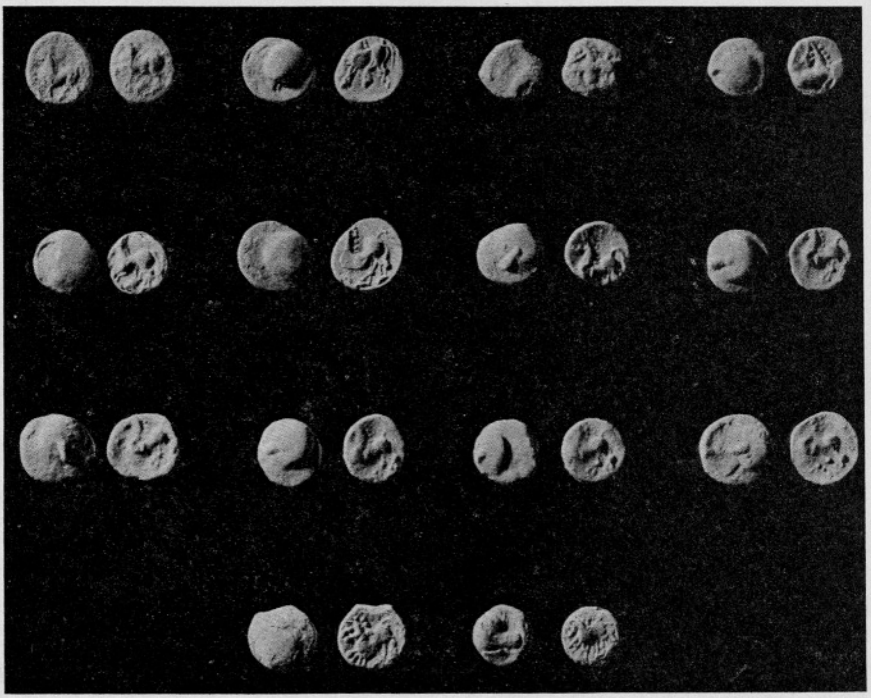

Tab. II — Taf. II

1 Pokrajinski muzej Celje (CE) 2701; 0,735 g, 12 h
2 CE 2563; 0,680 g
3 CE 2465; 0,347 g
4 CE 2497; 0,400 g
5 Ljubljana, Numizmatični kabinet (LJ) 33; 0,39 g
6 LJ 3; 0,60 g
7 CE 2581; 0,488 g
8 CE 2620; 0,505 g
9 CE 2575; 0,429 g
10 CE 2420; 0,547 g
11 CE 2488; 0,520 g
12 CE 2716; 0,540 g
13 CE 2432; 0,410 g
14 CE 2484; 0,500 g

ostalih.[7] Sledijo konjički skupine IB1, za katere je Mackensen ugotovil, da sodijo na začetek mlajšega zahodno-noriškega kovanja srebrnikov.[8] Izdelava podrobnejše relativne kronologije za ostale tipe že zaradi tehničnih razlogov verjetno ne bo mogoča.[9]

Čeprav je določanje novcev tipa karlsteinska zvrst včasih zaradi dejstva, da na majhnem surovcu manjka kakšen za tipologijo važen del telesa (npr. glava ali noge), otežkočeno,

Sl. 1. Karta razprostranjenosti novcev karlsteinska zvrst ◇ in vzhodnonoriških malih srebrnikov □.
Abb. 1. *Verbreitungskarte der Münzen von Gruppe der Karlsteiner Art ◇ und ON — Kls □.*

— **1**) Trnovo pri Ilirski Bistrici (1 Karl. A., 1 VN): W. Šmid, Die Keltenmünzen des Rudolfinums. Landesmuseum Rudolfinum in Laibach. *Bericht für das Jahr* 1906 (1907) 38, Nr. 2, 3, Taf. 2, 3 [dalje citiram — *im folgenden* Šmid (1907)]. — **2**) Šilentabor (1 kom. — *St.*): Šmid (1907) 44, Nr. 33. — **3**) Šmihel pri Hrenovicah (1 kom.—*St.*): Šmid (1907) 40, Nr. 12. — **4**) Vrhnika (4 kom.—*St.*): C. Deschmann, Ueber Funde von gallischen Münzen und anderer Gegenstände bei Ober-Laibach *MZK* 13 (1887) CXLIII, Fig. 3; 1, 2, 5, 8; Šmid (1907) 43, Nr. 28—31. — **5**) Kranj (1 kom.—*St.*): A. Valič, *VS* 13—14 (1970) 193. — **6**) Mihovo (1 kom. —*St.*): Šmid (1907) 40, Nr. 14. — **7**) Spodnji Lanovž (6 kom.—*St.*): A. Luschin von Ebengreuth, Neue Funde von Keltenmünzen aus Steiermark, *MZK* 5 (1906) 190, Nr. 5. — **8**) Celje (330 Karl. A., 76 VN). — **9**) Lemberg (2 kom. — *St.*) — **10**) Spodnja Hajdina pri Ptuju (1 kom.—*St.*). — **11**) Magdalensberg (50 Karl. A., 1 VN): H. Bannert und G. Piccottini, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich, Kärnten* 1: Die Fundmünzen vom Magdalensberg (Kärntner Museumsschriften 52, Klagenfurt 1972). — **12**) Aguntum (2 kom.—*St.*): G. Dembski, Die keltischen Fundmünzen von Aguntum, *NZ* 86 (1971) 43—50, Taf. 8; 2, 3. — **13**) Gurina (4 kom.—*St.*): R. Paulsen, *Die Münzpragungen der Boier* (Leipzig/Wien 1933), Bd. 2, Taf. 27; 654—657. — **14**) Moggio (1 kom.—*St.*): R. Paulsen (1933) Bd. 2, Taf. 27, 652.

JADRANSKO MORJE
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14

upam, da bo tipologija svoj namen — olajšati določanje in citiranje novcev — izpolnila, gotovo pa bo sčasoma doživela dopolnitve.

Da podobno kot zahodno-noriškim tudi vzhodno-noriškim velikim srebrnikom odgovarjajo mali srebrniki, je ugotavljal že K. Castelin,[10] da pa najdemo take primerke tudi med malimi srebrniki karlsteinskega tipa, je opozoril R. Göbl,[11] M. Mackensen pa je objavil nekaj novcev, ki odgovarjajo velikim srebrnikom tipa Varaždin,[12] Samobor A/B, očesnega, razkuštranega in zabrisanega tipa.[13]

V naslednjem bi rad opozoril še na nekaj zanimivih malih srebrnikov, najdenih na področju Slovenije, s katerimi se spekter poznanih malih vzhodno-noriških srebrnikov znatno razširja.

Novec (tab. II, sl. 1), ki tehta 0,735 g, je razmeroma slabo ohranjen, vendar je kljub temu na obeh straneh novca razločno viden konj v koraku na levo.[14] Konj na sprednji strani je nekoliko bolje ohranjen, telo, glava in noge s kopiti so realistično upodobljeni. Griva je iz drobnih pik, rep pa je visoko dvignjen in pada v štrenah. Na sprednjem delu telesa je nakazana prsna muskulatura. Konj na reveru novca ima podobne tipološke značilnosti, ki dovoljujejo, da tudi celjski novec pripišemo srebrnikom Varaždin A tipa.[15]

Novec (tab. II, sl. 2) s težo 0,680 g ima na sprednji strani lečasto izbočenje, na zadnji strani pa je razgibano upodobljen konj v teku na levo. Glava zaradi decentriranosti ni več na novcu, viden je le vrat z grivo iz pik. Telo je realistično prikazano, prsno mišičevje je nakazano s tremi, čeprav slabo vidnimi pikami. Zelo močan pregib zadnje leve noge se zajeda v telo. Razgibane noge so iz po dveh vzporednih črt, na členkih so poudarjene s pikami, kljukasta kopita pa so v obliki na ven odprtega polmeseca. Rep je visoko dvignjen in se spušča v štrenah. Stilistično odgovarja novec velikim srebrnikom tipa Đurđevac.[16]

Razmeroma slabo je ohranjen novec (tab. II, sl. 3), ki tehta 0,347 g. Na sprednji strani opazimo neznatno izbočenje, na zadnji strani pa je upodobljen konj v levo. Telo je sicer precej zabrisano, vendar ga po sklonjeni, trikotniško oblikovani glavi z naprej obrnjenim, rogu podobnim ušesom, lahko pripišemo skupini velikih srebrnikov tipa prestasto uho A.[17]

V celjski najdbi so zastopani tudi mali vzhodno-noriški srebrniki, ki po tipoloških značilnostih odgovarjajo velikim srebrnikom tipa prestasto uho B. Na novcu (tab. II, sl. 4) teže 0,400 g z lečastim izbočenjem ter malo, zrklu podobno izboklino na sprednji strani, je na zadnji strani upodobljen konj v levo. Zaradi decentriranosti ter slabe ohranjenosti novca je dobro vidna predvsem glava. Na vsaki strani gobca se zaključuje s piko, uho je visoko dvignjeno, oko je nakazano s piko. Griva je iz drobnih pik.[18]

Novec, najden v Šilentaboru s težo 0,39 g[19] (tab. II, sl. 5), neznatno izbočen na averu, predstavlja na reveru konja v koraku na levo. Glave ni na novcu, telo je razmeroma realistično upodobljeno, prsna muskulatura je nakazana s tremi izredno plastičnimi pikami. Noge so iz po dveh vzporednih paličastih elementov, na členkih poudarjene s pikami, kopita pa so polmesečaste oblike. Zaradi plastično nakazane prsne muskulature, oblike telesa ter kopit lahko pripišemo novec velikim srebrnikom zabrisanega tipa s pečatom za rever 161.[20]

Pri malih srebrnikih, ki odgovarjajo novcem očesnega tipa, ločimo celo več pečatov.[21] Tako je bil v Trnovem pri Ilirski Bistrici najden novec s težo 0,60 g[22] (tab. II, sl. 6) z lečastim izbočenjem na sprednji strani ter upodobitvijo vitkega, realistično prikazanega konja v levo na zadnji strani. Hrbtenični lok je zelo upognjen in se nadaljuje v vitek, visoko dvignjen vrat. Griva je iz drobnih pikic, glava pa zaradi premajhnega surovca ni na novcu. Razgibane noge so iz po dveh vzporednih paličastih elementov, ki se na členkih združijo v piko, kopita so v obliki na ven odprtega polmeseca. Navedene karakteristike odgovarjajo velikim srebrnikom očesnega tipa s pečatom za rever 163.[23]

Zelo dobro je ohranjen mali srebrnik s težo 0,488 g (tab. II, sl. 7), ki ima na sprednji strani lečasto izbočenje, z zrklu podobno majhno izboklino. Na zadnji strani je upodobljen

konj v koraku na levo. Vrat je masiven in nosi visoko vzravnano glavo z dvignjenim ušesom. Griva je nakazana s pikami, rep je visoko dvignjen in pada v štrenah. Hrbtenični lok je zelo upognjen, na sprednjem delu telesa je nakazana prsna muskulatura. Na omenjenem novcu so noge le delno prikazane. Pač pa so prikazane na skupini novcev, pečatno identičnih z omenjenim novcem. Novci tehtajo 0,505 g, 0,547 g, 0,429 g, 0,520 g in 0,540 g (tab. II, sl. 8—12) in imajo prav tako isti pečat. Vitke, visoke noge so nakazane s po dvema vzporednima črtama, ki se na členkih združita v piko, široka kopita imajo obliko polmeseca. Po vseh tipoloških značilnostih (lamini podobna glava, prsna muskulatura, ki pa ni niti iz pik niti iz poševnih črt) lahko novce pripišemo velikim srebrnikom očesnega tipa s pečatom za rever 163 Z.[24]

Novec (tab. II, sl. 13) teže 0,410 g ima na sprednji strani lečasto izbočenje, na zadnji strani pa je upodobljen konj v koraku na levo. Telo je razmeroma okorno. Glava na nizkem vratu ima s piko nakazano oko, s pikama se končuje tudi konjski gobec. Uho je koničasto in usmerjeno naprej. Griva je iz drobnih pik, rep se spušča v obliki dveh vzporednih črt. Noge so iz po dveh vzporednih paličastih elementov, členki so poudarjeni s pikami, kopita pa so v obliki na ven odprtega polmeseca. Stilistično odgovarja konj upodobitvam na novcih očesnega tipa s pečatom za rever 167.[25]

Velikim srebrnikom razkuštranega tipa odgovarja mali novec (tab. II, sl. 14) s težo 0,500 g, na sprednji strani izbočen v obliki nekakšnega geometrijskega lika (polkrog, v katerega se zajeda kvadrat) na zadnji strani pa s konjem v koraku na levo. Telo je razmeroma masivno, na kratkem vratu je sklonjena, ovalna glava z očesom v obliki pike. Griva je iz drobnih pik. Noge so iz po dveh vzporednih črt, ki so na členkih združene in se končajo z rahlo polmesečastimi kopiti. Te karakteristike so značilne za novce razkuštranega tipa s pečatom za rever 176.[26]

Vzhodno-noriški mali srebrniki so podrobneje obdelani na drugem mestu.[27] Z obravnavanimi nekaj primeri sem hotel le opozoriti, da skoraj za vse vzhodno-noriške velike srebrnike že poznamo ustrezne male novce in da s podrobno primerjavo pečatov tudi pri le-teh lahko zasledujemo njihov razvoj.

Podrobneje se tu v kronološke probleme nimam namena spuščati. Poudaril bi le, da mali vzhodno-noriški srebrniki kot drobiž odgovarjajočih velikih srebrnikov z le-temi gotovo tudi časovno sovpadajo. Zato lahko črtamo tako Pinkovo[28] kot Castelinovo[29] datacijo kovanja omenjenih srebrnikov.

Karta razprostranjenosti novcev tipa karlsteinska zvrst in malih vzhodno-noriških srebrnikov (sl. 1) nam jasno kaže, da so omenjeni novci, zlasti še vzhodno-noriški mali srebrniki, izrazita posebnost vzhodno-noriškega prostora. Izredna koncentracija novcev s konjički na področju Celja, precejšnje število novcev, izkovanih z istim pečatom ter najdba dveh surovcev teže 0,833 g in 0,524 g v reki Savinji v Celju, dovoljuje domnevo, da je bila na področju Celja kovnica omenjenih malih srebrnikov. Hkrati pa opozarjam, da bomo o kovnici z vso gotovostjo lahko govorili šele takrat, ko bodo za to na voljo oprijemljivi arheološki dokazi.[30]

[1] K. Pink, Keltisches Silbergeld in Norikum, *WPZ* 24 (1937) 54. Isti, Die keltischen Münzen vom Magdalensberg, *Carinthia I* 148 (1958) 139.

[2] H. F. von Koblitz, Funde keltischer Münzen bei Reichenhall und im Kronlande Salzburg, *NZ* N. F. 3 (1910) 33—36

[3] M. Mackensen und E. Wankmüller, Ein Depotfund norischen Kleinsilbers aus Celje *JNG* 23 (1973) 78 op. 3.,

[4] H. F. von Koblitz, *NZ* N. F. 3 (1910) Taf. 4; 6, 7. R. Paulsen, *Die Münzprägungen der Boier* (Leipzig/Wien 1933) Bd. 2, Taf. 27; 620—628.

[5] Primerjaj preimenovanje novcev tipa Gurina v tip Magdalensberg — K. Pink, *WPZ 24* (1937) 54. Isti, *Carinthia I* 148 (1958) 140.

[6] Opozarjam, da je ta del tipologije verjetno nepopoln, ker je novcev te skupine zelo malo.

[7] R. Paulsen, *Die Münzprägungen der Boier* (Leipzig/Wien 1933) Bd. 1, 70.

[8] M. Mackensen, Zur westnorischen Kleinsilberprägung, JNG 23 (1973) 87—88, Taf. 7, 2 a—b.

[9] Cf. R. Göbl, Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse, *Denkschriften* Bd. 113 (1973) 48 (dalje citiram *TKN*).

[10] K. Castelin, K mincovnictví norických Keltů, *Numismatické listy* 20 (1965) 1—9. Isti, Keltische Tetradrachmen und ihre Teilstücke in Noricum, *Numizmatičke vijesti* 15 (1968) 37—44. Isti, Keltske tetradrahme i njihovi dijelovi u Norikumu, *Bilten Hrvatskog numizmatičnog društva* 9 (mart 1971) 1—6.

[11] *TKN* 47.

[12] M. Mackensen, Ein nicht ediertes ostnorisches Kleinsilberstück, *JNG* 22 (1972) 7—9.

[13] M. Mackensen und E. Wankmüller, Ein Depotfund norischen Kleinsilbers aus Celje, *JNG* 23 (1973) 77—85, Taf. 6, 68—72.

[14] M. Mackensen, *JNG* 22 (1973) 7—9, Taf. 1, 1a—b, objavlja kot drobiž velikih srebrnikov tipa Varaždin podoben novec, na katerem je na sprednji strani upodobljen konj v desno, na zadnji strani pa podoben konj v levo.

[15] *TKN* Taf. 19; 2, 3.

[16] *TKN* Taf. 25, 10.

[17] *TKN* Taf. 33; 23—32.

[18] *TKN* Taf. 34.

[19] W. Šmid, Die Keltenmünzen des Rudolfinums. Landesmuseum Rudolfinum in Laibach. *Bericht für das Jahr 1906*, (1907) 44, Nr. 33, dalje citiram Šmid (1907).

[20] *TKN* Taf. 35; 5—22.

[21] Glej tudi M. Mackensen und E. Wankmüller, *JNG* 23 (1973) 83, Taf. 6, 68.

[22] Šmid (1907) 38, Nr. 3, Taf. 2, 3.

[23] *TKN* Taf. 36; 2—7.

[24] *TKN* Taf. 36; 8—10.

[25] *TKN* Taf. 36; 17, 18.

[26] *TKN* Taf. 39; 28—32.

[27] P. Kos, Keltski novci Slovenije, Situla (v pripravi).

[28] K. Pink, *Carinthia I* 148 (1958) 143 stavlja kovanje novcev karlsteinskega tipa v čas nekaj po letu 80 pr. n. št.

[29] K. Castelin, Wann endete der keltische Münzumlauf in Österreich? *MÖNG* 17 (1971) 13. Isti, Zur Datierung der spätnorischen Kleinsilbermünzen, *SM* 21 (1971) 36. Isti, Spätkeltische »Didracmen« in Noricum und im Karpatenbecken, *SM* 22 (1972) 47. Isti, Wann endete der keltische Münzumlauf in Manching?, *SM* 23 (1973) 124 — kovanje teh novcev stavlja v zadnjo četrtino prvega stoletja pr. n. št.

[30] Cf. tudi M. Mackensen, The State of Research on the »Norican« Silver Coinage, *World Archaeology* 6 (1975), 252.

NORISCHE KLEINSILBERMÜNZEN MIT PFERDCHEN

Zusammenfassung

Norische Kleinsilbermünzen mit Linsenkopf oder Buckel auf dem Avers und Pferdchen auf dem Revers wurden bis vor kurzem in der Fachliteratur als Karlsteiner Typ bezeichnet.[1] Unter dieser Benennung wurden alle Münzen mit Pferdchen nach links oder rechts gerichteten, sowohl die naturalistischen wie auch die schon stilisierten Formen und diejenigen Münzen, die »ostnorischen« Großsilbermünzen entsprechen, eingereiht. Erst M. Mackensen und E. Wankmüller haben die Karlsteiner-Typen bei der Vorlage eines Depotfundes norischen Kleinsilbers aus Celje in Karlsteiner Art umbenannt sowie eine »naturalistische Variante« von der Menge der bereits stärker stilisierten Formen abgesetzt, um eine Verwechslung mit dem Typ Karlstein zu vermeiden.[3]

Der Verf. hatte bei der Vorbereitung des Katalogs der keltischen Münzen Sloweniens die Gelegenheit, eine differenzierte Typologie der Kleinsilbermünzen der Karlsteiner Art zu erarbeiten.

Die Münzen lassen sich in zwei Hauptgruppen teilen: I. Pferdchen links und (seltener) II. Pferdchen rechts (siehe Taf. Ia — b). Die Typen einer Gruppe sind mit großen Buchstaben bezeichnet (z. B. I A — E; II A — B); möglicherweise neu auftretende Typen lassen sich durch die Einführung eines neuen Buchstabes leicht in die bestehende Typologie einreihen (z. B. I F bzw. II C).

I Pferdchen links.

IAa Schreitendes Pferd mit naturalistisch dargestelltem Leib und Kopf mit spitzem Ohr. Die Mähne besteht aus kleinen Kugeln; der Schwanz besteht aus einem Strang.

IAb Ähnlich wie IAa, aber etwas unförmiger; der Kopf zeigt keine Ohren.

IAc Der Leib wirkt noch unförmiger. Der gebogene Kopf wird durch eine am Ende leicht verdickte Linie dargestellt. Punktmähne aus kleinen Kugeln. Die Beine bestehen aus relativ starken Linien.

IAd Naturalistisch ausgeführter Leib; der Kopf wird von zwei Kugeln, die Mähne von kleinen Kugeln gebildet.

IB1a Der Leib besteht aus zwei Kugeln, die durch einen Steg verbunden sind. Der Hals wird durch eine dünne Linie dargestellt, der Kopf von zwei Kugeln gebildet. Die Mähne besteht aus Kugeln, die größer wie bei IA sind. Die angewinkelten Vorder- und Hinterbeine werden von stabförmigen Elementen, die Kniegelenke und Hufe von kleinen Kugeln gebildet.

IB1b Ähnlich wie IB1a, aber mit stark angewinkelten Beinen (rechte Vorder- und linke Hinterbeine berühren sich beinahe) und nach unten gebeugtem Hals.

IB2a Der Leib besteht aus zwei größeren, getrennten Kugeln. Den Hals bildet eine dünne Linie; am oberen Ende des Halses ist eine kleine Kugel, die mit einer weiteren Kugel den Kopf formt. Die Mähne wird von kleinen Kugeln gebildet. Die Beine setzen sich aus stabförmigen Elementen und kleinen Kugeln als Kniegelenke und Hufe zusammen.

IB2b Ähnlich wie IB2a, aber mit stark angewinkelten Beinen. Die Beine, von denen das linke Hinterbein stark angewinkelt ist, setzen sich aus stabförmigen Elementen und kleinen Kugeln als Kniegelenke und Hufe zusammen.

IB2c Ähnlich wie IB2b, aber mit stark gebeugtem Hals und etwas unförmigeren Beinen.

IC1a Der Leib besteht aus zwei größeren Kugeln, die durch einen Steg verbunden sind. Der längliche Kopf zeigt ein spitzes Ohr. Punktmähne. Die angewinkelten Beine bestehen aus stabförmigen Elementen, die Kniegelenke und Hufe werden als kleine Kugeln dargestellt.

IC1b Ähnlich wie IC1a. Der längliche Kopf erscheint als Verdickung des Halsendes.

IC1c Ähnlich wie IC1b, aber mit kugelförmigem Kopf.

IC1d Ähnlich wie IC1c, aber mit stark angewinkelten Beinen.

IC2a Der Leib besteht aus zwei größeren, getrennten Kugeln. Der Kopf wird am Ende des gebogenen, mit Punktmähne versehenen Halses von einer Kugel gebildet. Die angewinkelten Beine bestehen aus stabförmigen Elementen, die Kniegelenke und Hufe werden von kleinen Kugeln gebildet.

IC2b Ähnlich wie IC2a. Rechtes Vorder- und linkes Hinterbein, das rechtwinklig gebogen ist, berühren sich fast. Die Punktmähne setzt schon an der hinteren der beiden Kugeln des Leibes an.

IDa Der Leib besteht aus zwei Kugeln. Der Hals wird von dicken Kugeln, der Kopf von einer kleinen Kugel gebildet. Die von kleinen Kugeln gebildete Punktmähne setzt senkrecht über der vorderen Kugel des Leibes an.

IEa Der Leib besteht aus zwei großen Kugeln. Der Kopf wird am Ende des Halses von einer größeren Kugel, die Punktmähne von drei größeren Kugeln gebildet. Die Beine werden je durch zwei große Kugeln dargestellt.

IEb Ähnlich wie IEa, aber die vordere Kugel des Leibes geht in den Hals über.

II Pferdchen rechts. (Die Typologie der Gruppe II. scheint wegen der kleineren Quantität bekannter Stücke wohl noch nicht vollständig zu sein.)

IIAa Naturalistisch dargestelltes Pferd. (Ähnlich wie IA, aber seitenverkehrt.)

IIAb Ähnlich wie IIAa, aber zwischen den Vorder- und Hinterbeinen des Pferdes befindet sich ein Punkt.

IIBa Der Leib besteht aus zwei, durch einen Steg verbundenen Kugeln. Kugelförmiger Kopf und Punktmähne. Die angewinkelten Beine bestehen aus stabförmigen Elementen, die Kniegelenke und Hufe werden von kleinen Kugeln gebildet.

IIIA Zwei spiegelbildlich dargestellte Pferdehinterteile mit angewinkelten Hinterbeinen, die aus stabförmigen Elementen bestehen und deren Kniegelenke und Hufe von kleinen Kugeln gebildet werden.

Grundlage der Abfolge war die Entwicklung von feiner, naturalistischer zu stilisierter Darstellung. Auf diese Weise wurde die »naturalistische Variante« (IA) vorangestellt. Die Pferdchen IB1 entsprechen dem Beginn der jüngeren westnorischen Schicht.[8] Das Aufsetzen einer detailierter relativ — chronologischer Abfolge der restlichen Typen wird wahrscheinlich schon aus technischen Gründen nicht möglich sein.

Im folgenden stellt der Verf. einige bisher nicht bekannte »ostnorische« Kleinsilbermünzen vor. Das »ostnorische« Kleinsilber wird an anderer Stelle ausführlicher bearbeitet werden;[27] hier soll nur betont werden, daß »ostnorische« Kleinsilbermünzen nicht nur einzelnen Typen der entsprechenden Großsilberprägung sondern sogar einzelnen Reversstempeln der Tetradrachmenprägung zugeordnet werden können (siehe Beispiel für Augentyp — Stamm).

Die Münze (Taf. II, Abb. 1) von 0,735 g Gewicht zeigt beiderseits ein naturalistisch dargestelltes Pferd im Trab nach links und entspricht aufgrund typologischer Kriterien den Großsilbermünzen des Typ Varaždin A[15]. Die Münze (Taf. II, Abb. 2) mit einem Gewicht von 0,680 g mit einem Linsenkopf auf der Vorderseite zeigt auf der Rückseite ein nach links schreitendes Pferd — dessen Kopf wegen des zu kleinen Schrötlings nicht sichtbar ist — mit naturalistischem Leib sowie der wohl als Kugelgelenk dargestellten Brustmuskulatur und Sichelhufen. Das rechte Vorderbein ist stark angehoben. Stilistisch kann dieses Stück den Großsilberprägungen des Typ Đurđevac zugewiesen werden.[16]

Bekannt sind die folgenden Teilstücke: die Münze vom Typ Brezelohr/A — (Taf. II, Abb. 3) mit einem Gewicht von 0,347 g zeigt auf der Rückseite ein Pferd mit dreieckigem Kopf mit hornartigem Ohr;[17] diejenige vom Typ Brezelohr/B — Gruppe (Taf. II, Abb. 4) wiegt 0,400 g und zeigt auf der Rückseite ein Pferd mit Zangenkopf mit spitzem Ohr[18] und diejenige vom Verschwommenen Typ (Taf. II, Abb. 5) mit Gewicht von 0,39 g zeigt ein naturalistisch dargestelltes Pferd mit dem sog. Kugelgelenk, zweilinigem Schwanz und Plattenhufen am Ende der Beine, die jeweils aus zwei parallelen, stabförmigen Elementen geformt sind.[20] Beim Augentyp — Stamm kann man die entsprechenden Teilstücke von verschiedenen Rückseitenstempeln unterscheiden. So entspricht stilistisch den Großsilbermünzen mit Reversstempel 163 das Kleinsilberstück (Taf. II, Abb. 6).[23] Die Münzen (Taf. II, Abb. 7—12), die stempelgleich sind, kann man aufgrund typologischer Merkmale (Lamaköpfiges Pferd; Brustmuskulatur, aber ohne Kugeln und Rippenzug) den Großsilbermünzen vom Augentyp — Stamm mit Reversstempel 163 Z zuweisen.[24] Auf der Münze (Taf. II, Abb. 13) mit einem Gewicht von 0,410 g ist ein Pferd mit durchgebogener Wirbelsäule, Zangenkopf mit nach vorne gerichtetem spitzem Ohr, Plattenhufen und zweilinigem Schwanz dargestellt. Es liegt nahe, daß es sich um ein Teilstück der Großsilbermünzen des Augentyp — Stammes mit Reversstempel 167 handelt.[25] Aufgrund typologischer Kriterien kann man das Kleinsilberstück (Taf. II, Abb. 14), das 0,500 g wiegt, als Teilstück der Wuschelkopf — Gruppe bezeichnen.[26]

Aus der Verbreitungskarte der Münzen der Karlsteiner Art und des »ostnorischen« Kleinsilbers (Abb. 1), ist klar ersichtlich, daß die erwähnten Münzen die Eigenheit des ostnorischen Raumes sind. Eine Konzentration der Kleinsilbermünzen mit Pferdchen im Bereich von Celje, die zahlreichen stempelgleichen Münzen — besonders »ostnorisches« Kleinsilber — und die Funde von zwei Schrötlingen mit einem Gewicht von 0,833 g bzw. 0,524 g im Savinjafluss in Celje erlauben die Vermutung, daß sich in diesem Bereich eine Münzstätte der Kleinsilbermünzen mit Pferdchen befunden haben könnte. Es muss jedoch betont werden, daß die Annahme einer Münzstätte erst mit archäologischen Mitteln bewiesen werden muss.[30]

ŽIGI NA RIMSKIH OPEKAH IZ DEPOJA POMORSKEGA MUZEJA »SERGEJ MAŠERA« V PIRANU

ELICA BOLTIN-TOME

Pomorski muzej »Sergej Mašera«, Piran

Med skromnim arheološkim gradivom, ki je bilo prineseno v piranski muzej po njegovi ustanovitvi 1954. l., je tudi nekaj opek z žigi opekarn. Najdene so bile z ostanki drugega rimskega gradbenega materiala ali s fragmenti grobe rimske keramike v krajih na območju Pirana, Izole in Kopra, kjer so bile v letih 1956 do 1972 sondažne, zaščitne ali sistematične arheološke raziskave. Mojo pozornost je pritegnila predvsem pestrost žigov z delno odkrite vile rustike v Grubelcah, ki leži ob severnem robu sečoveljske doline in iz najdišča »Mlini« pri naselju Dragonja, ki so prišli na dan med regulacijo reke Dragonje. Iz ostalih najdišč so znani le posamezni primeri.

Večina navedenih žigov je v Istri že znana. Nekaj jih je objavil P Kandler v delu *Iscrizioni Romane dell'Istria* in tudi Th. Mommsen v Korpusu *inscriptionum Latinarum* vol. V. V drugi polovici preteklega stoletja pa je C. Gregorutti zbral in dopolnil največje število do takrat v Istri najdenih žigov rimskih opekarn in jih objavil v članku »La figulina imperiale Pansiana di Aquileja ed i prodotti fittili dell'Istria«[1] in v članku »Le marche di fabbrica dei laterizi di Aquileja«.[2] V teh dveh delih je zbral največje število žigov z akvilejskega področja in Istre, tako da nam še vedno lahko služita kot vodilo pri identifikaciji v Istri najdenih žigov.

PREGLED ŽIGOV

1. *Q(uinti) Clodi Ambrosi* (tab. I, sl. 1), inv. št. 710.

V temeljih rimske vile v Grubelcah ob sečoveljski dolini je bil med sistematičnimi raziskavami najden večji del rimske tegule peščenorumene barve z dobro ohranjenim žigom. Posamezne v opeko vtisnjene črke so 2,4 cm visoke in lepo oblikovane. Kasneje sta bila najdena v Grubelcah še dva fragmenta omenjenega žiga. Na majhnem kosu svetlordeče opeke so ohranjene črke *A*[.]*bro* (inv. št. 796), na kosu opeke peščenorumene barve (inv. št. 799) pa le črki *br*.

Po Gregoruttiju je žig *Q(uintus) Clodi(us) Ambrosi(us)* med najbolj razširjenimi žigi v Akvileji. Izven akvilejskega prostora ga je možno pogosto najti tudi v Epiru, Picenu, Dalmaciji in Istri, to je predvsem v krajih ob Jadranu, kamor so opeko izvažali iz Akvileje po pomorski poti. V seznamu istrskih najdišč tega žiga srečamo imena Koper, Piran, Buje, Poreč, ki jih razen Gregoruttija omenjajo še drugi avtorji.[3]

Položaj opekarne ni znan. Glede na največje število do sedaj najdenih žigov v Akvileji in Istri misli Patsch, da je treba opekarno iskati na območju Akvileje,[4] medtem ko po mnenju S. Panciere to še ni zadosten dokaz, da bi morala biti opekarna v Akvileji ali bližnji okolici.[5] Gregorutti išče

opekarno v S. Giorgio di Nogaro z utemeljitvijo, da tam še vedno izdelujejo opeko, katere barva ustreza barvi antičnih opek, ki so nosile ta žig. Žal so bili vsi do sedaj znani primeri najdeni v sekundarnem položaju, zato tudi sam priznava, da ima premalo dokazov, ki bi govorili v prid tej domnevi.[6]

2. [*C(ai) Pe]troni Apri* (*Caiae*) *Epidi*(*ae*) *Av*(*itiana*) (tab. I, sl. 2), inv. št. 708.

V neposredni bližini opeke z že omenjenim žigom je ležala v temeljih rimske vile v Grubelcah opeka peščenorumene barve z le delno poškodovanim žigom. Posamezne črke so 1,8 cm visoke in vtisnjene v opeko. Po Gregoruttiju obrazložen žig pove, da je postala lastnica opekarne 'Avitiana' Caia Epidia, žena Caia Petronia Apra. Ti žigi se v Akvileji in okolici pogosto najdejo, pri nas ga poznamo le še iz Škocjana pri Kopru.[7]

3. *Valeriae Magn*[*ae Epidi*(*ana*) *Av*(*itiana*)] (tab. I, sl. 3), inv. št. 645.

Kot lastnica opekarne *Avitiana* je na žigu omenjena *Valeria Magna*. Del tega žiga je bil najden v Grubelcah le 8 m zapadneje od prej omenjenega. Tudi tu je ime *Epidia Avitiana*, ki je po mnenju Gregoruttija dobila naziv po nekdanji lastnici *Gaji Epidii*.

Tudi ta žig je pogost na opekah iz Akvileje in okolice, pri nas so znani le posamezni primeri iz Buj, Poreča in Labina.[8] Črke žiga so 1,4 cm visoke in vtisnjene v opeko peščenorumene barve.

4. [*L*(*uci*) *Epidi Th*]*eodori*, (tab. I, sl. 4).

Žig spada med razmeroma znane žige z 1,3 cm visokimi vrezanimi črkami. Fragment z nekaj ohranjenimi črkami je bil najden med izkopavanji v Predloki pri Črnem kalu 1972. l.

Še en primer tega žiga je znan iz okolice Pirana in dva iz okolice Kopra, oba shranjena v Pokrajinskem muzeju v Kopru. Gregorutti pa navaja poleg najdišč iz okolice Akvileje še primere iz Poreča.[9]

5. *P*(*ubli*) *Ituri Sab*(*ini*), (tab. I, sl. 5, 6), inv. št. 800, 26.

Žig *P*(*ubli*) *Ituri Sab*(*ini*) je fragmentarno ohranjen na kosu opeke svetlo rdeče barve iz Grubelc (tab. I, sl. 5), na dveh fragmentih iz Mlinov pri naselju Dragonja (tab. I, sl. 6, inv. št. 26, 31), na fragmentu iz Padne (inv. št. 80) in iz rimskega groba, odkritega na Kaštelirju pri Dvorih nad Izolo (inv. št. 264)[10]. Vtisnjen trakast žig je 4 cm širok, reliefne črke pa 2,7 cm visoke, skrbno izdelane in lepo oblikovane. Vsi žigi so fragmentarno ohranjeni, vendar toliko, da jih je mogoče dopolniti in razbrati. Na fragmentu iz Grubelc je deloma še vidna oljčna vejica, ki je običajen dodatek žiga na njegovem začetku in koncu.

Sl. 1. Mlini pri Dragonji. Glej katalog št. 7.

Poznamo dve varianti žiga *P*(*ubli*) *Ituri Sab*(*ini*), ki se ločita le po izvedbi črk A in B. Na že objavljenem žigu iz Dvorov nad Izolo (Kort) sta pisani v ligaturi.[11] Za naše primere, razen za fragment žiga iz Grubelc, kjer je zadnji del žiga izgubljen, pa lahko trdimo, da pripadajo drugi varianti tako kot že znani žigi te opekarne, najdeni na Šentomaju pri Kopru, Trstu in okolici, Piranu, Viližanu pri Izoli in Dvorih nad Izolo (Kortah).[12]

Najdišča navedenih primerov kažejo, da je bil ta žig razprostranjen le v Trstu in okolici ter v severnem delu Istre.

6. *L(uci) Q(uinti) Thal(us)*, (tab. I, sl. 9), inv. št. 33.

Žig je precej poškodovan. Vtisnjen je na teguli rdeče barve, ki je najdena v Mlinih pri Dragonji med fragmenti opek in amfor. Žig je širok 2,6 cm, lepo oblikovane črke so 2 cm visoke. Gregorutti ga je zabeležil v Simonovem zalivu v Izoli, v Loronu blizu Poreča in v Rovinju. Po njegovem mnenju je Thalus ime sužnja opekarnarja *L. Quintiusa*.

7. [-]*onisq*[-] (tab. I, sl. 7), inv. št. 802 (sl. 1).

Med razvalinami rimske vile v Grubelcah je bil 1971. l. najden kos svetlordeče žgane opeke, na katerem je ohranjen del 2,7 cm širokega vtisnjenega žiga z 2,2 cm visokimi in lepo oblikovanimi črkami v reliefu.

Obe strani žiga sta poškodovani in ga zato ni mogoče prebrati niti s pomočjo že znanih istrskih in akvilejskih žigov.

8. *PC*[-] (tab. I, sl. 8), inv. št. 803.

Na majhnem fragmentu svetlordeče opeke, ki je bil 1971. l. najden v Grubelcah, sta ohranjeni le dve začetni črki žiga opekarne. Vtisnjeni trakasti žig je 3,2 cm širok, črki pa sta visoki 2,2 cm.

Za kateri žig gre, je v tem primeru težko reči. Če iščemo analogije med objavljenimi Gregoruttijevimi žigi, bi ga lahko prisodili žigoma *P(ubli) C(aecili) Quiri(ni)*,[14] ki je bil najden na Siparju, ali *P(ubli) Cal(i) Tima(rkus)*,[14] ki je shranjen v muzeju v Trstu. Žal pa so podatki, ki jih navaja Gregorutti zelo sumarni, tako da ni mogoče odločiti, ali pripada fragment enemu ali drugemu teh dveh žigov ali kakemu tretjemu.

9. *C(aius) Avet(ius) N(iger)* (tab. I, sl. 12), inv. št. 19, 32.

Med žige z lepo oblikovanimi črkami lahko uvrstimo tudi tega, ki je ohranjen na dveh fragmentih opeke svetlordeče barve. Črke v reliefu so 1,4 cm visoke, žig pa je 2 cm širok. Oba fragmenta sta bila najdena v Mlinih pri Dragonji.

C. Gregorutti tega primera ne navaja, na obeh opekah pa je žig tako dobro ohranjen, da lahko poskušamo dopolniti okrajšave.

Črka *C* označuje *praenomen Caius*. V sledeči ligaturi je verjetno skrito gentilno ime *Ante(ius)* ali *Avet(ius)*. J. Šašel meni, da gre za *Anteius*.[16] Po tehnični izvedbi ligature pa mislim, da gre za črko *V* in ne *N*, sicer bi bile črke *ATE* povezane z nekoliko širšim *N*, ki pa bi še vedno lahko ohranil značilno obliko. V našem primeru pa je pravilno oblikovana črka *A* preko črke *V* povezana s *T* in *E*. Črka *N* na koncu žiga je morda okrajšan kognomen *Niger*.

Čeprav poznam zaenkrat le omenjena primera tega žiga iz najdišča ob Dragonji, se mi zdi malo verjetno, da ga do sedaj ne bi zasledili niti v Istri niti v Akvileji.

10. [-] *Crispinilla*[*e*], (tab. I, sl. 13), inv. št. 798.

Na opeki svetlordeče barve iz Grubelc je ohranjen vtisnjen trakast 2,5 cm širok žig *Crispinillae* z 1,7 cm visokimi črkami. Enak žig je nepopolno ohranjen še na enem fragmentu tegule iz Grubelc (inv. št. 797) in na treh fragmentih iz najdišča Mlini pri Dragonji (inv. št. 25, 30, 34).

Gregorutti je zabeležil 7 primerov tega žiga v Barkovljah pri Trstu in nekaj primerkov na Siparju. Mnenja je, da gre za varianto žiga Krispine-žene imperatorja Komoda, in zato dopušča možnost, da prihaja tudi ta iz opekarn »Pansiana«. Žig *Cal(viae) Crispinillae* se razen na opekah najde v Istri tudi na amforah.[17]

Sl. 2. Grubelce, Glej katalog št. 11.

11. [....] *Fl(avi) Petr(onius)*, (tab. I, sl. 11), inv. št. 806.

Žig je zelo slabo ohranjen na teguli svetlordeče barve, ki je ležala med ruševinami rimske vile v Grubelcah. Trakast žig je 2 cm širok, reliefne črke so 1,7 cm visoke (sl. 2).

Prva polovica žiga je popolnoma uničena. V drugem delu pa lahko preberemo najprej črki *FL*, kar je okrajšava za *Flavius*. Iz sledečih črk *PETR*, ki so tudi precej zbrisane, pa bi lahko prebrali Petronius. Med Gregoruttijevimi žigi ni primera, ki bi bil identičen z našim.

1

2 4

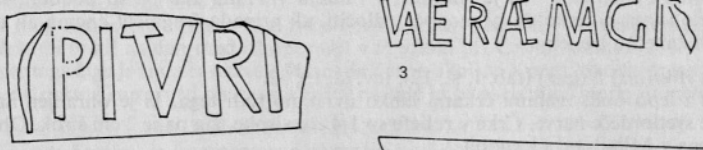

5 3

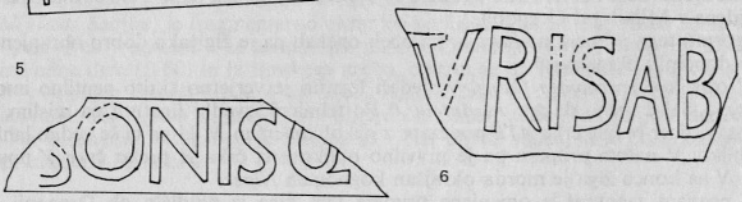

6 7

8 10

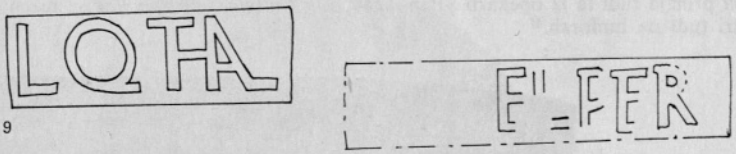

9 11

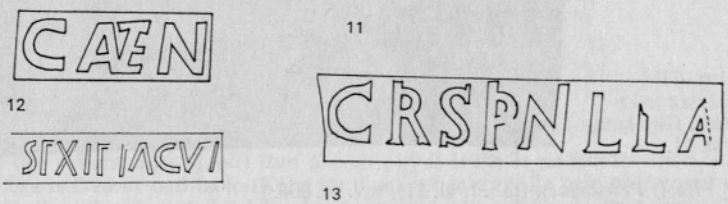

12 13 14

Tab. I — Pl. I
Žigi na rimskih opekah. 1—14 = ½
Roman brick-stamps

12. *Terentior*, (tab. I, sl. 10), inv. št. 804.

Tegula z žigom *Terentior* je bila najdena razbita v temeljih rimske vile v Grubelcah 1971. l. in je svetlordeče barve. Trakast vtisnjen žig je 2 cm širok, reliefne črke pa 1,8 cm visoke in izdelane bolj površno kot pri že omenjenih žigih naše zbirke.

Žig *Terentior(um)* iz Dekanov pri Kopru omenjata že P. Kandler in Mommsen.[18] Več tudi C. Gregorutti ne navaja,[19] pozna le še dva primera iz muzeja v Trstu. Del tegule z lepo ohranjenim žigom *Terentior* je tudi v zbirkah Pokrajinskega muzeja v Kopru. Ni znano, kje je bil najden.

13. *Sex(ti) Hei Acuti* (tab. I, sl. 14), inv. št. 801.

Med ruševinami vile rustike v Grubelcah je bil 1971, l. skupaj z žigi na tab. I, sl. 7, 8, 11 tudi najmanjši žig naše zbirke ...*Sex(ti) Hei Acuti*. Žig je spredaj poškodovan, vendar se črka *S* že razločno vidi. Možno je, da je bila pred to še ena črka. Žig je le 1,2 cm širok. Reliefne črke so visoke 1 cm, precej poškodovane in komaj čitljive. Tegula, na kateri je žig ohranjen, je peščenorumene barve.

Med Gregoruttijevimi žigi našega primera ni najti. Največjo podobnost vidimo v prav tako širokem žigu *C(ai) Hei Acut(i)* na teguli peščenorumene barve.[20] Lahko domnevamo, da izhajata oba žiga iz iste opekarne z dvema lastnikoma ali pa gre za prevzem lastništva opekarne.

ZAKLJUČNE MISLI

Naš, čeprav maloštevilen izbor žigov je po obliki kot po izvedbi dokaj pester, posebno še, če upoštevamo, da izhajajo žigi iz med seboj le malo oddaljenih najdišč. Zastopani so žigi z vtisnjenimi črkami in trakasti žigi s skrbno in bolj površno oblikovanimi reliefnimi črkami. Tudi po velikosti so različni, tako da jih, če upoštevamo Gregoruttija, lahko časovno razporedimo nekako od prvega stoletja n. št. pa do konca drugega stoletja n. št.[21]

Večina primerov je v Istri že ugotovljena, le za žige (tab. I, sl. 7, 11, 12) lahko rečemo, da manjkajo. Nedvomno so prišli v zadnjem času na dan še marsikje v Istri in Akvileji novi primeri, saj so podatki C. Gregoruttija, na katere se v glavnem sklicujemo, pomanjkljivi. Raziskovalci pa se še vedno sklicujejo le na izsledke Gregoruttija in jih le dopolnjujejo s svojimi mnenji.[22]

Iz Gregoruttijevega dela izvemo, da je iskal središče opekarske industrije za Akvilejo, Dalmacijo in Istro v Akvileji in njeni okolici. To tudi ni čudno, saj so arheološka raziskovanja na območju Akvileje dala ogromno opečnega gradiva in raznovrstnih žigov, kar kaže, da je bila opeka zelo zgodaj najbolj priljubljen gradbeni material na tem področju.[23] Panciera pa meni, da to še ni dovolj utemeljeno, kajti in situ najdenih žigosanih in nežigosanih opek skoraj ne poznamo. Opeka je povsod najdena v sekundarnem položaju kot že uporabljen gradbeni material ali pa, pravi Gregorutti, kaže najdba različnih žigov na istem kraju na skladišče opeke, za kar imamo dejanske primere v sami Akvileji, ob reki Kormor blizu Vidma in v Loronu blizu Poreča v Istri.[24]

Glede na množino v Akvileji in okolici najdenega opečnega gradiva, mislim, da ne moremo dvomiti, da je bil ta, na različne načine uporabljen material res izdelan v Akvileji, posebno še, ker je bilo v ta namen uporabnega materiala tudi drugod dovolj na razpolago.

Na osnovi mnogih v Istri in Akvileji najdenih žigov vidimo, da je trgovina z opeko med tema deželama cvetela. Tudi prevoz tega težkega tovora je bil po morju olajšan z manjšimi obalnimi ladjami in mnogo cenejši kot po suhozemnih poteh s težkimi vozili v sosednje pokrajine. Mnenja pa sem, da kot drugod tudi v Istri, posebno v njenem severnem delu, upravičeno lahko iščemo manjše opekarne, ki svojih izdelkov niso žigosale, ali pa podružnice večjih opekarn akvilejskega območja.

Če upoštevamo, da je bila Istra v antičnem času razmeroma gosto naseljena, da je imelo v Istri tedaj svoja posestva in obrti mnogo Akvilejcev in premožnih meščanov drugih mest in da je v Istri še danes na razpolago dovolj v ta namen uporabne gline, je namreč malo verjetno, da bi uvažali prav ves za gradnjo tako dragocen material. Danes vemo, da je obstajala v tem času v Istri lončarska industrija, saj istrske amfore srečamo v severnih krajih

Italije, v Panoniji, Noriku in verjetno tudi drugod.[25] Nimamo pa še podatkov, ki bi kazali na obstoj rimskih opekarn tudi pri nas. Precej obetavne so v zadnjih letih nekatere arheološke najdbe in zapiski topografskih raziskav na Koprskem.

Že A. Degrassi je poročal o najdišču v Viližanu pri Izoli.[26] Na polju v neposredni bližini opekarne »Ruda« je s pomočjo takratnega lastnika opekarne N. Udina zabeležil nekaj najdb. Razen velikega števila kosov rimske opeke in grobe rimske keramike je bila najdena in situ opečna cev oziroma kanal, ki je po njegovem mnenju služil za odtok vode. Na eni izmed opek tega kanala je bil ohranjen v severni Istri in Trstu pogost žig *P(ubli) Ituri Sab(ini)*. Blizu kanala, le kakih 140 m od današnje obale pa je bil najden približno 4 m globoko povprečno 1,15 m širok zid, grajen iz velikih, pravokotnih in naravno oblikovanih kosov laporja iz bližnjih hribov. Zid je bil dolg približno 30 m in je potekal proti Izoli. Razen teh najdb je A. Degrassi izsledil na morskem dnu v Viližanu temelje razmeroma obsežnega rimskega pristanišča, ki je po njegovem mnenju moralo zajemati približno 5300 m² površine. To pristanišče, ki je bilo najdeno v Viližanu in leži približno kilometer in pol vzhodno od Izole, je le kake 3 km oddaljeno od rimskega pristanišča v Simonovem zalivu na zahodni strani Izole. O najnovejših najdbah v Viližanu je poročal tudi Emil Zlobec, nekdanji direktor opekarne Ruda. Ko so l. 1954/55 kopali v že obstoječi lončarski peči temelj za nove dimne naprave, so naleteli na približno 30 cm visok opečnat zid, ki je omejeval prostor elipsoidne oblike s približno 20 m dolgim najdaljšim premerom in 1,2 m dolgim premerom na najširšem delu. Kot pravi Zlobec, je bil zid grajen iz precej debelih rdeče žganih opek. Pod samim hribom ob opekarni, kjer so kopali material za opeko, pa so našli veliko kosov opek. Ne spominja se žigosanega primera opeke. O temeljih rimske hiše in temeljih rimske opekarske peči, najdenih v opekarni »Ruda« v Viližanu pri Izoli poroča tudi V. Šribar.[27]

Čeprav so podatki o najdbah na kraju, kjer stoji danes opekarna, zgovorni, vseeno ne moremo reči, da na njihovi osnovi lahko na tem mestu iščemo tudi antično opekarno. Tudi edina tu najdena žigosana tegula *P(ubli) Ituri Sab(ini)*, je bila najdena v sekundarnem položaju. Rečemo lahko le, da je tu stal že v antiki pomembnejši objekt, saj pravi tudi Degrassi, da je morala v antiki stati v Viližanu večja tovarna ali naselje, ki je imela močne zidove in svoje obsežno pristanišče.[28]

Vsi tu navedeni podatki kličejo po arheoloških raziskavah v Viližanu. Žal, na kraju današnje tovarne sistematično ne bi bilo mogoče več raziskovati. Ker pa na osnovi najdb lahko sklepamo, da gre tu za pomembnejšo antično lokaliteto, bi morda dale dragocene podatke tudi raziskave na polju v neposredni bližini tovarne.

Zanimivo se mi zdi tudi najdišče »Mlini« pri naselju Dragonja, kjer so bili slučajno najdeni kar štirje različni žigi, ki so znani le v severnem delu Istre. Najdišče je ležalo v antiki verjetno blizu morske obale ali ob njej, kar lahko sodimo po podatkih o začetku in razvoju sečoveljskih solin, ki naj bi prvotno segale globoko v sečoveljsko dolino.[29] V neposredni bližini imamo tudi podatke o rimskih žganih grobovih in o najdbi amfor.

Topografski zapiski o nekdaj obstajajoči opekarni v zaselku blizu Vanganela pri Kopru in še pred nedavnim obstajajoči opekarni v Fiesi pri Piranu so zelo skromni, vendar bi opravičili sondažno iskanje antičnih opekarn v severnem delu Istre, ki je tudi kasneje nudila ugodne pogoje za razvoj lončarske in opečne industrije.

Kljub velikemu številu različnih žigov, ki so že znani v Istri, okolici Trsta in Akvileje, lahko rečemo, da raziskovalci temu gradivu tako v Akvileji kot pri nas posvečajo premalo pozornosti. Pri svojih prispevkih se sklicujejo pretežno na Gregoruttijevo zbirko in njegove ugotovitve. Pomen in vrednost žigov pri dataciji zgradb poudarjata med drugimi avtorji tudi G. Lugli[30] in Dressel.[31] Na približno 1000 m² površine delno raziskane vile rustike v Grubelcah je bilo najdenih 10 različnih žigov, ki so po vsej verjetnosti pripadali širšemu časovnemu razdobju (tab. I, sl. 1, 2, 3, 5, 7, 8, 10, 11, 13 in 14). Drobnih arheoloških pred-

metov je bilo le malo najdenih, ohranjeni so večinoma temeljni zidovi, zato bi nam bili žigi na opekah lahko tembolj v pomoč pri dataciji obsežne zgradbe oz. njihovih gradbenih faz, če bi bili raziskani.

Vsa navedena vprašanja, ki so tesno povezana s problematiko na rimskih opekah ohranjenih žigov, terjajo nov in popolnejši izbor ter temeljito obdelavo tovrstnega rimskega materijala iz Akvileje in Istre — dveh v antiki med seboj tesno povezanih prostorov. Pri tem delu bi bilo sodelovanje naših kot tujih proučevalcev neobhodno potrebno, ker bi le tako lahko prišli do zaželenih podatkov.

[1] *Atti e memorie della Societa Istriana di archeologia e storia patria*, 2 (1886) 219. (poslej *Atti e mem.*).

[2] *Archeografo Triestino* 14 (1888) 345 (poslej *AT*).

[3] Mommsen, *CIL* V 8110, 70; Carli, *Ant. Ital.* 203; P. Kandler, *Iscrizioni romane dell'Istria*, 60 (660); A. Šonje, 'Antički natpisi nađeni u Poreštini poslije drugog svjetskog rata', *Živa antika* 12 (1962) 160.

[4] C. Patsch, *WMBH* 6 (1889) 235—236.

[5] S. Panciera, *Vita economica di Aquileia in eta romana* (1957) 37.

[6] C. Gregorutti *AT* 14 (1888) 358.

[7] C. Gregorutti, *AT* 14 (1888) 380; *Atti e mem.* 2 (1886) 242; Carli, *Ant. ital.* 313; P. Kandler, *Inscrizioni romane dell'Istria* 59; *CIL* V 8110, 116.

[8] C. Gregorutti, *AT* 14 (1888) 394.

[9] *L. c.* 364.

[10] E. Boltin, *AV* 9—10 (1958-59) 237.

[11] C. Gregorutti, *AT* 14 (1888) 369.

[12] *L. c.* 369; A. Degrassi, *AT.*[4] 7 (1913) 127.

[13] C. Gregorutti *AT.* 14 (1888) 383; *Atti e mem.* 2 (1886) 232.

[14] *AT* 14 (1888) 356.

[15] *L. c.* 357.

[16] V pismu.

[17] *AT* 14 (1888) 362; A. Degrassi, *Scritti vari di antichità* 2, 957.

[18] P. Kandler, *Iscrizioni romane dell'Istria*, 58 (580); *CIL* V. 8110, 142.

[19] *AT* 14 (1888) 389.

[20] *L. c.* 369.

[21] *L. c.* 345.

[22] S. Panciera, *Vita economica di Aqileia in eta romana*, 37.

[23] *C.* Gregorutti, *AT* 14 (1888) 364.

[24] *L. c.* 347; R. M. Cossar, *Parentium* (1926) 36.

[25] A. Degrassi, 'Aquileia e l'Istria in età romana', *Scriti vari di antichitá 2*, 957.

[26] A. Degrassi, *AT* 3 (1913) 123.

[27] V. Šribar, *Geologija* (Razprave in poročila) 10 (1967) 271.

[28] A. Degrassi, *Scritti vari di antichita 2*, 833.

[29] M. Pahor-Tatjana Poberaj, *Stare piranske soline*, (0000) 6; E. Nicolich, *Cenni storici sulle saline di Pirano* (Trst, 1882) 53, 54.

[30] G. Lugli, *La tecnica edilizia romana*, (0000) 553.

[31] H. Dressel, *CIL* XV, pars I.

ROMAN TILE-STAMPS FROM THE COLLECTION IN THE MARINE MUSEUM »SERGEJ MAŠERA« IN PIRAN

Summary

Among the archaeological material in Piran museum there are also several bricks with stamped impressions from Roman brickyards. They come from thirteen different yards. The bricks were discovered in the foundations of the partly excavated Roman villa rustica at Grubelce, at the canalisation of the river Dragonja at Mlini near the village of Dragonja, at Kaštelir near Dvori above Izola, and at Padna and Predloka near Črni Kal.

The majority of the stamps preserved in the museum were identified with the help of the most complete collection to date of stamps from Istria and Aquileia and its surroundings, published by C. Gregorutti in two articles.

In the ruins of the only partly excavated villa at Grubelce near Sečovlje a brick was found bearing the stamp *Q(uinti) Clodi Ambrosi* (pl. I, fig. 1), inventory no. 710 as well as two other fragments of this stamp (inv. no. 796, 799). The following stamps were also found: [*C(ai) Pe*]*troni Apri* (*Caiae*) *Epidi*(*ae*) *Av*(*itiana*) (pl. I, fig. 2), inv. no. 708; *Valeriae Magn*[*ae Epidi*(*ana*) *Av*(*itiana*)] (pl. I, fig. 3),

inv. no. 645; *Terentior* (pl. I, fig. 10), inv. no. 804; [*L(uci) Epidi Th*]*eodori* (pl. I, fig. 4), *Sex(ti) Hei Acuti* (pl. I, fig. 14), inv. no. 801. The stamp *P(ubli) Ituri Sab(ini)*, which was found relatively frequently in Istria and the surroundings of Trieste, is partly preserved on fragments from Grubelce, (pl. I, fig. 5), inv. no. 800, at Mlini near the village of Dragonja (pl. I, fig. 6), inv. no. 26, 31, at Padna, inv. no. 80 and at Kaštelir near Dvori above Izola, inv. no. 264. The stamp *I.(uci) Q(uinti) Thal(us)* (pl. I, fig. 9), inv. no. 33 is from Mlini near Dragonja; *Crispinillae* is found on the fragment of a tegula from Grubelce (pl. I, fig. 12), inv. no. 798 and on three fragments from Mlini near Dragonja, inv. no. 25, 30, 34. The poorly preserved stamps on pl. fig. 7, 8, 11, inv. no. 802, 803, 806 from Grubelce and the stamp *C(aius) Avet(ius) N(iger)* (pl. I, fig. 13), inv. no. 19, 32 from Mlini are not found in Gregorutti's collection.

The range of stamps is obviously a wide one, and if we accept Gregorutti's scheme of dating stamps from the Aquileian brick — yards, we can place them within a period from the beginning of the first to the end of the second centuries A. D. As our examples show, Gregorutti's collection can no longer be regarded as complete, although it still remains the most extensive work in existence. Since the publication of this material, new stamps, unknown to Gregorutti, have undoubtedly been discovered in Istria and Aquileia.

There is also insufficient foundation for Gregorutti's opinion that Aquileia was the centre of the brick industry, from where bricks were transported by sea to coastal regions, including Istria. It must be remembered that in Roman times brick was a very common building material in Istria as is indicated by finds, and that especially northern Istria had sufficient raw materials available for making bricks, so that there are grounds for looking for at least a small brickyard there. As yet there are no proofs in support of this theory, but the finds at Viližan, about 1.5 km east of Izola, are most interesting in this connection. A. Degrassi discovered the foundations of a Roman harbour, and beside the modern brickyard which was in the immediate vicinity of the harbour he found extensive walls and a brick canal. In 1954/55 brick walls, ellipsoid in shape, were also discovered in the brickyard itself.

There is still too little attention devoted to the stamps on Roman bricks, because a good knowledge of this material could be instrumental in the dating of buildings, as specialists in Roman architecture are realizing.[4] The over-superficial knowledge of Istrian and Aquileian stamps also calls for a new and more complete collection and a more thorough study of them. For more successful results, collaboration between researchers into this material in the various countries with a common interest in Roman history would also be desirable.

DOPOLNILO K RIMSKEMU NAPISU IZ LESC (CIL III 3888 = 10779)

ANA ŠAŠEL

Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Nagrobnik *CIL* III 3888 = 10779 je prvi zabeležil A. T. Linhart v *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen südlichen Slaven Oesterreichs* 1 (1788) 437. Za njim V. Vodnik v *Laibacher Wochenblatt* 1818 nr. 43. V *Anzeigeblatt für Wissenschaft und Kunst* — priloga k reviji *Wiener Jahrbücher der Litteratur* — 46 (1829) p. 45 ga je po rokopisnem zapisku, ki je prispel v ‚Kunsthistorisches Museum' povzel nepodpisani pisec; A. Müllner pa ga je objavil v *Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain* 18 (1863) 76 ter v delu *Emona* (1879) 263 nr. 129 s skopimi podatki, da je kamen, ki je vzidan v župno cerkev v Lescah, siv apnenec iz okolice Radovljice in da meri 73 × 56,4 cm.

Nazadnje je bil napis objavljen v Korpusu *inscriptionum Latinarum*. Po *CIL* III 10779 (čitala O. Hirschfeld in A. Frankfurter), ki nekoliko popravlja Mommsenovo čitanje 3888, se napis glasi: *D. m.* | *M. Lartid* | *Dribalo* | *Caeserni* |[5] *Severe* | *parenti* | *pientissi*[*mo*].

Ko so leta 1965 kamen vzeli iz leške cerkve, se je pokazalo, da je bilo zazidanih nekaj črk na desni strani in nekaj spodaj. Kamen, ki meri zdaj 87 × 100 cm, so hkrati z *AIJ* 218 prepeljali v Kranj v Gorenjski muzej. Danes je vzidan v južno zunanjo steno farne cerkve v Kranju (gl. sl. 1).

Na vprašanje, kdaj, kje, kako je bil napis najden in kdaj so ga vzidali v leško cerkev, nam odgovori zapis, ki izvira iz leta 1743 (ali le neznatno kasneje) in je torej dokaj starejši od prve doslej znane omembe napisa pri Linhartu. Gre za *Protocoll des Kaysserl. Beneficy B. M. und S. Catharinae zu Lees de anno* 1726—1732 *item Urbarium manuale ab anno* 1740, ki ga hrani Arhiv Slovenije[1] v zbirki urbarjev I|68. Tu so na zadnjem listu[2] med noticami, ki jih je zabeležil tedanji leški beneficijat Georgius Sigefridus de Coppini, podatki o najdbi (gl. faksimile, sl. 2). Zapis doslej ni bil znan v strokovni literaturi in seveda ni bil upoštevan.

Ko napiše, da so 5. maja 1735 Marijino cerkev v Lescah začeli popravljati tako rekoč od temeljev — *eccl*(*esia*) *Lees*(*ensis*) *B*(*eatae*) *V*(*irginis*) *pene a fundamentis in meliorem forman dirigi coepit* — pod radovljiškim župnikom Sebastijanom Pogazharjem, de Coppini nadaljuje: *Penes ecclesiae fundamenta sequens monumentum repertum est, et inde non procul parieti insertum: D. m. s.* | *M. Lartidio Dribalo* | *et* | *Caeserniae Severe* |[5] *parenti*[*bus*] | *pientissi*[*mis*] | *duo fra*[*tres*] | *posuerunt.*

Tako zdaj vemo, da je bil napis najden 1735 v Lescah ob temeljih cerkve, ko so jo temeljito popravljali, nato — ob istih delih — v cerkev vzidan. Glede besedila napisa je

očitno, prvič, da de Coppini besedila ni razporedil točno po vrsticah, kakor jih imamo na nagrobniku, temveč je imena smiselno grupiral, in drugič, da je bil napis, ko je bil najden, na desni strani manj poškodovan kot danes in da ga je bilo spodaj več ohranjenega.

Če ohranjeni del napisa izpopolnimo z de Coppinijevim zapisom, lahko določimo prvotno obliko napisa takole: *D(is) m(anibus) s(acrum)* | *M. Lartidio* | *Dribalo et* | *Caesserniae* |[5] *Severe* | *parenti[bus]* | *pientissi[mis]* | *duo fra[tres]* | *posuerunt.*

Vrstica 3: na koncu danes *e[t]*. 4: Danes *Caesern[i]a[e]*. 8: Danes *duo fr[atres]*. 9: Danes manjka.

Sl. 1. — Abb. 1. *CIL* III 10779

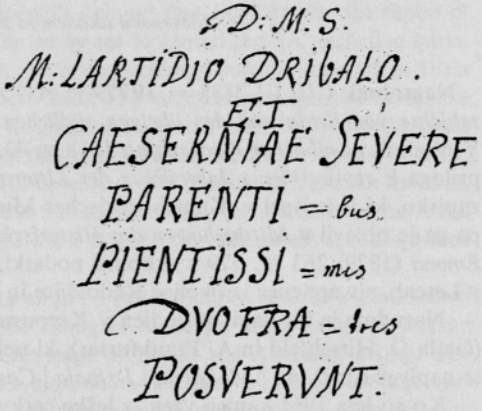

Sl. 2. De Coppinijeva risba rimskega napisa, faksimile po ‚Urbarium manuale'

Abb. 2. De Coppinis Zeichnung der Inschrift, Faksimile nach dem ‚Urbarium manuale'

ERGÄNZENDES ZUR RÖMISCHEN GRABINSCHRIFT AUS LESCE IN OBERKRAIN, CIL III 3888 = 10779

Zusammenfassung

Als erster veröffentlichte das unten abgebrochene und links beschädigte Denkmal A. Linhart in: *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen südlichen Slaven Oesterreichs* 1 (1788) 437. Er notierte nur den Standort — eingemauert in der Pfarrkirche von Lesce (deutsch Lees) — und brachte weder die technischen Details noch die Fundumstände. Unlängst wurden auf dem letzten Blatt im *Protocoll des Kaysserl. Beneficy B. M. und S. Catharinae zu Lees de anno* 1726—1732 *item Urbarium manuale ab anno* 1740 (aufbewahrt im Archiv Sloweniens, Urbare I/68) in der Handschrift des damaligen Pfarrers Georgius Sigefridus de Coppini dazu neue Angaben entdeckt (s. Faksimile, Abb. 2). Vorallem ist nun die Fundstelle gesichert. Der Stein wurde im Jahre 1735 neben den

Fundamenten der damals gründlich reparierten Pfarrkirche zu Lesce teils beschädigt ausgegraben und sofort in die Wand derselben eingelassen, wobei der rechte Rand noch mehr litt, die letzte Zeile vollkommen und die vorletzte zum grössten Teil abgesplittert wurden. Der Pfarrer notierte auch den vollständigen Wortlaut, welchen er in der beigefügten Zeichnung jedoch nicht getreu, sondern sinngemäss auf die Zeilen verteilte. Detaile und Literaturangaben sind dem Faksimile und dem slowenischen Text zu entnehmen, wo — am Ende — die nun definitive Lesung vorgelegt ist. Der Grabstein befindet sich seit 1965 in der Südmauer (aussen) der Pfarrkirche in Kranj eingemauert (s. Abb. 1). Bei der Herausnahme und nachfolgender Reinigung wurden rechts ein paar Buchstaben und unten Überreste der 8. Zeile sichtbar.

[1] Napis je odkril in nas nanj prijazno opozoril arhivar J. Kos, ki nam je z arhivsko-tehničnimi nasveti pomagal in omogočil objavo faksimila.

[2] Zadnji in predzadnji list sta iz knjige bila nekoč iztrgana, vendar skrbno vložena nazaj. Na prvi strani predzadnjega je zaključek priročnega urbarja, na drugi opis in risba medalje, ki so jo bili našli in poslali v Škofijski arhiv v Ljubljani; na prvi strani zadnjega lista je med drugim obravnavani napis (glej faksimile, sl. 2), na drugi pa omemba posvetitve cerkve v Lescah po zaključenih obnovitvenih delih, kar je bilo dne 24. avgusta 1743, vse v de Coppinijevem rokopisu.

ANTIČKI NATPIS IZ VRSARA

ANTE ŠONJE

Poreč, Muzej Poreštine

Vrsarski župnik Anđelko Grubišić je 24. listopada 1969. obavijestio Zavičajni muzej Poreštine u Poreču da su radnici Samostalnog građevnog poduzeća »Jože Šuran« iz Poreča našli latinski natpis na kamenu kopajući u vrsarskoj luci jarak za postavu odvodnih cijevi kanalizacije kino dvorane u izgradnji. Istog dana po primljenoj obavijesti kustos muzeja, pisac ovih redaka, otišao je u Vrsar na mjesto nalaza kamo je stigao u času kad su radnici spomenuti kamen vadili iz zemje.

Vrsar, turističko naselje u razvoju, nalazi se 11 km južno od Poreča uz morsku obalu nedaleko Limskog zaljeva. Kamen je bio uzidan u zidu i to položen po svojoj dužini od jugoistoka prema sjeverozapadu s natpisom okrenutim prema moru, tj. prema jugozapadu. Položaj je ovoga kamena na cesti gdje spomenuta kanalizacija skreće u more i to 1,50 m jugozapadno od zidne ograde dvorišta »Neona« — radionice rasvjetnih cijevi i 17,20 m južno od jugoistočnog ugla napuštene samostanske zgrade koja je prizidana do romaničke bazilike Majke Božje od Mora. Iz rova su ga neoštećena izvadili radnici Ivan Liović, Stipe Marunić i Ante Skender.[1] Ovaj kamen s natpisom prenešen je iz Vrsara u Poreč gdje se čuva u muzeju.

Nadgrobni kamen (*cippus*) izrađen je od tvrdog, tzv. vrsarskog kamena (eocenski vapnenjak, tvrd s kristaličnom strukturom); visok je 1,33 m, širok u bazi 62 i po sredini 51 cm, debeo u bazi 45 cm i po sredini 42 cm. Sasvim je dobro sačuvan, jedino mu je s donje strane rub malo oštećen, a s gornje strane odlomljen piramidalni završetak. Straga je potpuno neobrađen, a na bočnim stranama su ostali neobrađeni dijelovi koji su bili predviđeni za obradu likovnog ili ornamentalnog ukrasa. Natpis se nalazi na prednjoj strani. Slova su visoka 7 cm, a razmak među redovima 2,5 cm. Riječi su rastavljene bršljanovim lišćem (sl. 1).

Dis Manib(us). | *Securae* | *coniugi* | *dulcissimae* |[5] *Aurelius* | *Cresces fecit.*

Kod ovog je nadgrobnog kamena neobičan piramidalni završetak. U Poreštini i uopće u Istri nije nađen antički nadgrobni *cippus* sa sličnim završetkom. Završetak vrsarskog cippusa nije morao završavati šiljato poput vrha piramide. Bridovi piramide nisu ravni, nego se prema dolje udubljeno povijaju kao i tri plohe koje s ovim bridovima završavaju. Dužina odlomljenog dijela završetka iznosi 20 cm. Prema tome šiljak je bio viši od visine pretpostavljene piramide, a sačuvao se visoko gdje bi trebao završavati šiljak pretpostavljene piramide koje bi mjere odgovarale proporcijama gornjeg dijela cippusa. Prema navedenim

Sl. 1. Nadgrobni spomenik Sekure iz Vrsara — Fig. 1. Orsera, cippo funerario

podacima uvjerljivo možemo tvrditi da je vrh opisanog cippusa završavao s plastičnim ukrasom.

Ovaj nadgrobni kamen prema stilizaciji slova i rastavljanju riječi u natpisu s bršljanovim lišćem ne možemo datirati prije II st. Sekurin muž Aurelije Cresces koji je podigao spomenik, na natpisu se imenjuje bez osobnog imena (*praenomen*), stoga je on nomen Aurelius mogao dobiti po caru Marku Aureliju (161—180), koji mu je dao rimsko građansko pravo. Prema tome on je svojoj ženi podigao spomenik u vrijeme dok je car još bio živ ili desetak godina poslije careve smrti. Sekurin se nadgrobni spomenik može datirati u 8. ili 9. decenij II st., što se podudara sa stilizacijom natpisa.

Okolica Vrsara obiluje tvrdim kristaličnim vapnencem od kojega je izrađen Sekurin nadgrobni spomenik. Dva prastara kamenoloma ove vrsti kamena nalaze se u neposrednoj blizini Vrsara: jedan je na rtu sa sjeverne strane luke, a drugi na Gavanovom vrhu, na brežuljku koji se nalazi nedaleko ceste, 1 km istočno od mjesta. Koliko je poznato, u ovom se kamenolomu kamen vadi od XV st., a uvjerljivo možemo tvrditi da se u njemu kamen vadio od XII st. za gradnju romantičkih kuća u Poreču i Vrsaru. Ukoliko opisani *cippus* ne potječe iz vrsarskih, tada bi on mogao potjecati iz rovinjskih kamenoloma. U okolici Rovinja ističe se kamenolom na Rtu Muntravu (Montauro) u kojem se ta vrst kamena iskorištavala u isto vrijeme kad i u spomenutom vrsarskom kamenolomu. Sigurno opisani nadgrobni spomenik ne potječe iz poznatih antičkih kamenoloma u Istri južno od Poreča, ili Šandalja i Vinkurana nedaleko Pule.[2] Kamen je ovih kamenoloma bijeli meki vapnenac s kompaktnom strukturom. Kameni blokovi za izradu antičkih baza spomenika, ara, stella i cippusa, ponekad teški preko jedne tone, nisu rađeni iz površinskih slojeva, nego iz debelih slojeva u kamenolomima koji su se planski iskorištavali s planiranom radnom snagom. Prema tome u Istri su postojali antički kamenolomi sa kristaličnim vapnencem. U njima se vadio kamen za izradu spomenika od kojih su se sačuvali razni ostaci s natpisima kao i obrađeni veliki blokovi koji potječu iz reprezentativnih antičkih građevina. No, o lokaciji antičkih kamenoloma s kristaličnim vapnencem danas nije ništa poznato. Njihovim iskorištavanjem od romantike do danas zameo se svaki trag po kojemu bismo mogli zaključiti da se u njima kamen vadio u doba rimske vlasti u Istri. Veći antički kamenolomi u Istri sa kristaličnim vapnencem mogli su biti samo oni koje smo spomenuli u okolici Vrsara i Rovinja.

Opisani *cippus* nije izrađen naročito vješto. Bočne su mu strane ostale potpuno neobrađene. Stoga možemo pretpostaviti da je lokalni klesar izradio samo klesarski dio obrade s natpisom. Bočne strane, koje su bile predviđene za likovan sadržaj, ostale su neobrađene, jer za njihovu obradu u Vrsaru nije bilo vještog klesara ili kipara koji bi mogao obraditi i reljef s likovno vrijednim sadržajem.

Prema svemu tome što smo naveli vrsarski nadgrobni spomenik izradio je lokalni klesar i to od kamena koji potječe iz jednog od spomenutih vrsarskih kamenoloma.

Zid u kojemu je nađen opisani nadgrobni spomenik pripadao je arhitekturi od koje su se sačuvali ostaci na području napuštenog samostana i zgrada »Neona« — radionice cijevi električne rasvete. To se područje proteže uz morsku obalu od ulice kojom se silazi u luku s istočne strane »Neona« do romaničke bazilike Majke Božje od Mora. Tu su nađena dva sloja arhitekture: jedan antički, koji Mirabella Roberti datira u I st.,[3] a drugi kasnoantički. Antičkom sloju pripada ostatak malog bazena koji je nađen poslije drugoga svjetskog rata u blizini sjevernog perimetralnog zida spomenute romaničke bazilike.[4] Ostaci zida istog sloja arhitekture postoje u vrtu s istočne strane napuštene samostanske zgrade. To su posljednji ostaci antičke zgrade. S arheološkim bi se iskapanjem našao još poneki ostatak zida ove zgrade. Prema sačuvanim ostacima zidova možemo tvrditi da je u I st. n. e. na spomenutom području u vrsarskoj luci postojala prostrana i lijepo uređena stambeno-

gospodarska zgrada. Njen gospodarski dio nalazio se na položaju oko romaničke bazilike, a stambeni na području dvorišta »Neona«.

Drugi sloj kasnoantičke arhitekture mnogo bolje se sačuvao. To je građevni ansambl starokršćanske bazilike, podignut u prvoj polovini IV st. na položaju jugoistočnog dijela spomenute antičke zgrade.[5] Bazilika je uzdržavana kroz puna tri stoljeća, sve do prve polovine VII st., kada su je Slaveni (Hrvati) što su u to vrijeme došli u zapadnu Istru, upotrijebili za uljaru.[6]

Jugozapadni dio zida, u kojem je bio uzidan opisani nadgrobni spomenik, nađen je 1964. god., kad je na cesti ispod ogradnog zida dvorišta »Neona« kopan rov za postavu vodovodnih cijevi. Tada je utvrđeno da su ostaci zida u rovu paralelni s pročelnim zidom starokršćanske bazilike. U isto vrijeme utvrđeno je da njegov jugoistočni završetak svršava s uglom od kojega se jedan ugaoni krak pruža okomito prema spomenutom pročelnom zidu starokršćanske crkve. Istraživanjem bi trebalo utvrditi da li ostaci zida u spomenutom rovu pripadaju antičkom ili kasnoantičkom sloju arhitekture, koji se nalaze na području oko radionice »Neon«. No, ako je u tom zidu nađen antički nadgrobni spomenik iz kraja II st., tada ostaci zida u rovu pripadaju kasnoantičkom sloju. U tom slučaju ostaci zida, koji su nađeni u rovu, pripadaju jugozapadnom zidu narteksa starokršćanske crkve. Ovaj narteks Mirabella Roberti datira u V st.[7]

Vrsar, slikovito mediteransko naselje, nalazi se nedaleko istarskog fjorda Lima, jednog od najljepših zaljeva na Jadranu, okružen čarobnim arhipelagom malih otočića i poluotočića. Bio je naseljen u doba prethistorije. Na vrhu njegove uzvisine nađeni su ostaci života iz brončanog doba — 2. tisućljeća prije nove ere.[8] Iz istog razdoblja potječe i njegov naziv, koji je nastao od riječi »*Ur.*« kako su praindoevropski mediteranski moreplovci nazivali izvore vode kod samog Vrsara i obližnjeg mjesta Funtane. U doba antike vrsarski je arhipelag dobio naziv *Ursaria*. Ilirske su se gradine nalazile nedaleko Vrsara na brežuljcima Mugrašelu (Mongrasso), Martuzolu i Jugovcu Na Gavanovom vrhu (Monte ricco) sa sjeverne strane Vrsara postojala je ilirska gradina koja je bila naseljena u posljednjim stoljećima prije n. e. u vrijeme rimskog osvajanja Istre. Na njenom položaju Rimljani su podigli veliku stambeno-gospodarsku zgradu (*villa rustica*) u I st. pr. n. e., još u doba Republike.[9]

Ostaci spomenute stambeno-gospodarske zgrade na području radionice »Neon« svjedoče da je Vrsar u doba antike bio naseljen u I st. n. e. U II i III st. on je bio gospodarski centar

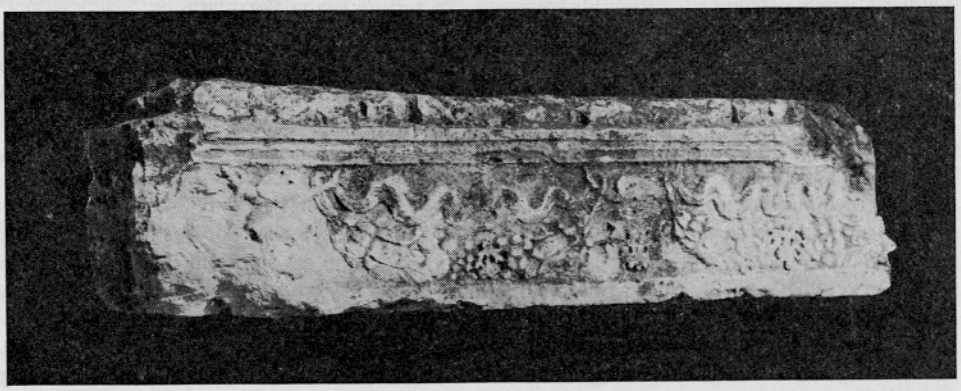

Sl. 2. Ulomak gredice iz uvale Valkanela ukrašen girlandama, koji se nalazi s južne strane romaničke bazilike Majke Božje od Mora u vrsarskoj luci

Fig. 2. Vallcanella presso Orsera, trave decorata con i festoni

za promet produkata svoga kraja: ulja, vina i žita. U blizini luke su nađeni ostaci zidova velikog magazina i drugih zgrada.[10] Ostaci antičke vile sačuvali su se jugoistočno od mjesta u uvali Fojagi na Limu. Antička je stambeno-gospodarska zgrada bila sjeverozapadno od Vrsara, 100 m sjeverno od kuća zaselka Valkanela na oranici istoimenog lokaliteta. Vlasnik oranice Ivan Poropat, obrađujući spomenutu oranicu oko godine 1932, našao je veliki kameni blok koji je s prednje strane ukrašen. Na ovoj oranici, koja je danas djelomično pod vinogradom, nađeno je građevnog kamenja zidne, žbuke i mnogo ulomaka tegula i amfora. Ivan Poropat, starac od 93 godine i njegova supruga pričaju da su vidjeli raznih kanala, sličnih onima kakvi se nalaze kod mlinova za preradu maslina. Polovina spomenutog kamena ukrašena plastičnim reljefom danas se nalazi s južne strane romaničke bazilike Majke Božje od Mora u vrsarskoj luci:

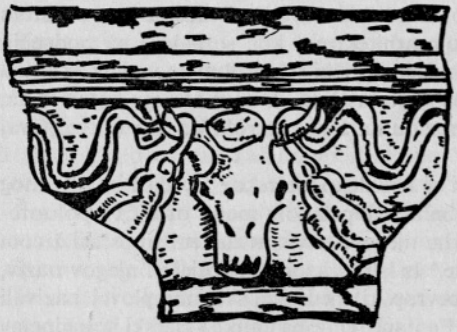

Sl. 3. Ulomak gredice ukrašen girlandama iz uvale Valkanela, koji se nalazi uzidan u zidu gospodarske zgrade Ivana Poropata u zaselku Valkanela sjeverno od Vrsara

Fig. 3. Vallcanella presso Orsera, trave decorata con i festoni

a) Ulomak gredice, dug 130 cm, širok 70 cm i debeo 28 cm (sl. 2). S lijeve bočne strane je odlomljen. Ukrašen je s desne bočne i prednje strane girlandama koje vise na rogovima volovskih lubanja.

Drugu polovicu ovog kamenog bloka radnici su slomili u dva dijela i uzidali u zid gospodarske zgrade Ivana Poropata:

b) Ulomak gradice, dug 62, visok 28 cm (sl. 3). Odlomljen je sa svih strana osim sa prednje gdje je ukrašen girlandama koje vise na rogovima volovske lubanje. Nalazi se uzidan s istočne strane istočnog zida gospodarske zgrade Ivana Poropata.

c) Ulomak gredice, dug 30 cm, visok 28 cm (sl. 4). Odlomljen je sa svih strana osim sa prednje gdje je ukrašen girlandom koja visi na rogovima volovske lubanje. Rogovi su ove lubanje mnogo više zaobljeni prema gore nego rogovi lubanja na opisanim ulomcima iste gredice. Nalazi se uzidan sa sjeverne strane sjevernog zida gospodarske zgrade Ivana Poropata.

Sva tri ulomka su izrađena od istog mekog vapnenca. Njihov je ukras istog stila — provincijsko klasične stilizacije. Prema stilu može se datirati u II st. n. e.

Rasuđujući prema ukrasu opisane gredice, antička vila je bila vrlo raskošno uređena. No, pored tog ukrasa ona je, sudeći prema njenom položaju na plodnom terenu i izjavama vlasnika zemljišta na lokalitetu nalaza, imala, osim stambenog i gospodarski dio zgrade. Iz područja, na kojemu se nalaze ostaci njene arhitekture, potječe kamena baza s udubinom za postavu okomitog stožera tijeska za vino ili ulje. Spomenuta se baza danas nalazi uzidana s unutrašnje strane zida do desnog dovratnika ulaznih vrata u vilu s galerijom akademskog kipara Dušana Džamonje koja se nalazi nedaleko zaselka Valkanela na proplanku slikovitog pejzaža s pogledom na prostranstvo Poreštine, vrsarske utvrde i čarobni arhipelag s brojnim otočićima i poluotočićima.

Vrsar je u doba kasne antike od IV do VI st. bio lijepo i razvijeno naselje. Nalazio se u luci kraj obale. O njegovom prosperitetu u ovom razdoblju svjedoče spomenuti ostaci građevnog ansambla starokršćanske bazilike koji se nalaze u dvorištu radionice »Neon« u vrsarskoj luci.

[1] Ovi su radnici, poznati po marljivosti i poštenju, mnogo rada uložili da se nadgrobni natpis iz zida izvadi čitav i preveze u porečki muzej. Oni su se u Poreštinu doselili poslije drugog svjetskog rata, i to Liović i Marunica iz okolice Sinja u Funtanu, a Skender iz okolice Makarske u Vrsar.

[2] Pregled antičkih kamenoloma u Istri obradio sam u radnji: Kupola Teodorikovog mauzoleja u Ravenni iz istarskog kamenoloma kod Poreča (rukopis).

[3] M. Mirabella Roberti, 'Una sede paleocristiana ad Orsera', *Atti dell'Istituto Veneto di scienze lettere ed arti*, Anno academico 1943—44, Tomo CIII — Parte II: Cl. di scienze, mor. e lett. (Venezia 1944) str. 513 i 531.

[4] Ovaj bazen je uklesan u litici. S unutrašnje strane je obložen hidrauličkom žbukom, koja se po kvaliteti može datirati u isto vrijeme kao i ostaci mozaika koje Mirabella Roberti datira u I st. (M. Mirabella Roberti, *sp. dj.*, str. 513).

[5] M. Mirabella Roberti, *sp. dj.*, str. 538.

[6] B. Marušić, 'Slavensko-avarski napadaji na Istru u svjetlu arheološke građe', *Peristil* (Zagreb 1957) str. 67—68.

[7] M. Mirabella Roberti, *sp. dj.*, str. 538. Mirabella Roberti je istraživao samo područje vrta u kojem se bila počela graditi tvornica ribljih konzervi, gdje se danas nalaze dvorane radionice električnih cijevi »Neon«. On se u navedenoj radnji osvrće na potrebu arheoloških istraživanja i sa vanjske strane zidne ograde spomenutog vrta. Nalaz zida u rovu na cesti prema moru do jugozapadnog ogradnog zida opravdava potrebu da se istraži cijelo područje oko radionice »Neon«.

Ostaci građevnog ansambla starokršćanske cerkve u dvorištu radionice »Neon« u vrsajskoj luci predstavljaju veliku vrijednost iz vremena razvoja starokršćanske arhitekture u Istri. Oni spadaju u krug iste starokršćanske arhitekture iz IV st. čiji su ostaci nađeni kod Eufrazijeve bazilike u Poreču i kod katedrale u Puli. Ostaci podnog mozaika vrsarske bazilike po svojoj se kulturno historijskoj i estetskoj vrijednosti mogu usporediti s mozaicima južne dvorane Teodorove bazilike u Akvileji (prva polovina IV st.). Premda je ovaj mozaik istražen i objavljen, on se nalazi u vrlo nepovoljnoj situaciji. Preko njega prolazi dvorišni prolaz radionice »Neon« za prijevoz, utovar i istovar robe. Na području zidova oko mozaika nedavno su posađena stabla, čije žile, inače na plitkom terenu, lako mogu oštetiti posljednje ostatke vrijednog spomenika. Mozaik bi trebalo otkriti, konzervirati i reprezentirati kako bi postao turistička atrakcija Vrsara, istaknutog turističkog mjesta na zapadnoj obali Istre.

[8] A. Šonje, 'Prethistorijski nalazi poslije drugog svjetskog rata u Poreštini', *Jadranski zbornik* (Rijeka 1966) str. 318.

[9] A. Šonje, *sp. dj.*, str. 318; isti, 'Gavanov vrh, Poreština Istra', *Arheološki pregled* 6 (1964) str. 94—95, tab. XXII. Ostaci ilirske gradine većim dijelom su uništeni prije drugog svjetskog rata za vrijeme vađenja kamena gotovo na cijeloj površini brežuljka, a osobito s jugozapadne strane gdje se nalazi napušten kamenolom velike površine. Ostaci antičke vile stradali su poslije drugog svjetskog rata gradnjom bazena vrsarskog vodovoda. Bazen se namjeravalo graditi na položaju antičke cisterne. Ona nije uništena, jer su graditelji vodovoda bazen sagradili nešto zapadnije od nje, gdje se nalazio centralni dio vile. Ovom prilikom je uništen dio peristila i nekoliko prostorija s podovima od mozaika, od opeke slaganih u ukrasu ribljih kosti i velika naslaga površinske zidne žbuke koja je bila oslikana likovno vrijednim freskama. Ovaj zanimljiv arheološki lokalitet postao je žrtva vrsarskog vodovoda. Da bi ironija nemarnosti bila veća okolina bazena je uređena i ogradom zaštićena. Ovom prilikom uređenjem okoline bazena uništeni su, isključivši cisternu, svi ostaci antičke vile, podni mozaici i zidovi sa temeljima. Samo troškovima za uređenje okoline oko bazena mogli su se istraživati, konzervirati i reprezentirati ostaci antičke vile; to bi ujedno bilo i uređenje okoliša oko bazena. Tako bi Vrsar s uređenjem arheološkog lokaliteta bio dobio zanimljivu atrakciju koja mu je kao turističkom mjestu neophodno potrebna.

[10] M. Mirabella Roberti, *sp. dj.*, str. 510.

L'ISCRIZIONE ROMANA DA ORSERA

Riassunto

Il pubblicato cippo coll'iscrizione fu innalzato nella seconda metà del II secolo da Aurelio Cresces, per la carissima moglie Secura (fig. 1).

Il cippo fu trovato nei resti del muro della chiesa paleocristiana nella via presso il mare dal lato occidentale del cortile dell'officina »Neon« in Orsera.

In relazione a questo cippo, l'autore prende in considerazione i ritrovamenti preistorici, romani, tardo romani ed altomedioevali di Orsera e dei suoi dintorni.

Orsera era abitata nell'età del bronzo (II millenio avanti Cristo). I resti dei castellieri illirici si trovano sulle colline Jugovaz, Martizuol, Mongrasso e Monte Ricco. Questo ultimo castelliere era abitato nel tempo dell'occupazione romana dell'Istria. Su di esso nell'età della repubblica romana fu riedificata una grande villa rustica.

Ville romane esistevano in Valle Foiago a Leme e nella Vallcannella a settentrione d'Orsera. A quest'ultima villa apparteneva una trave decorata con i festoni (fig. 2—4).

Orsera in età romana era un centro per il traffico dei prodotti del suo paese. Nel porto esisteva una grande fabbrica che si estendeva dalla chiesa romanica Madona del Mare sino al cortile »Neon«. Nel suddetto cortile sopra i resti dei muri romani si trovano i resti di un complesso architettonico di chiesa paleocristiana. I resti del pavimento musivo di questa chiesa si possono paragonare con i mosaici dell'aula di Teodoro in Aquileia (prima metà del IV secolo).

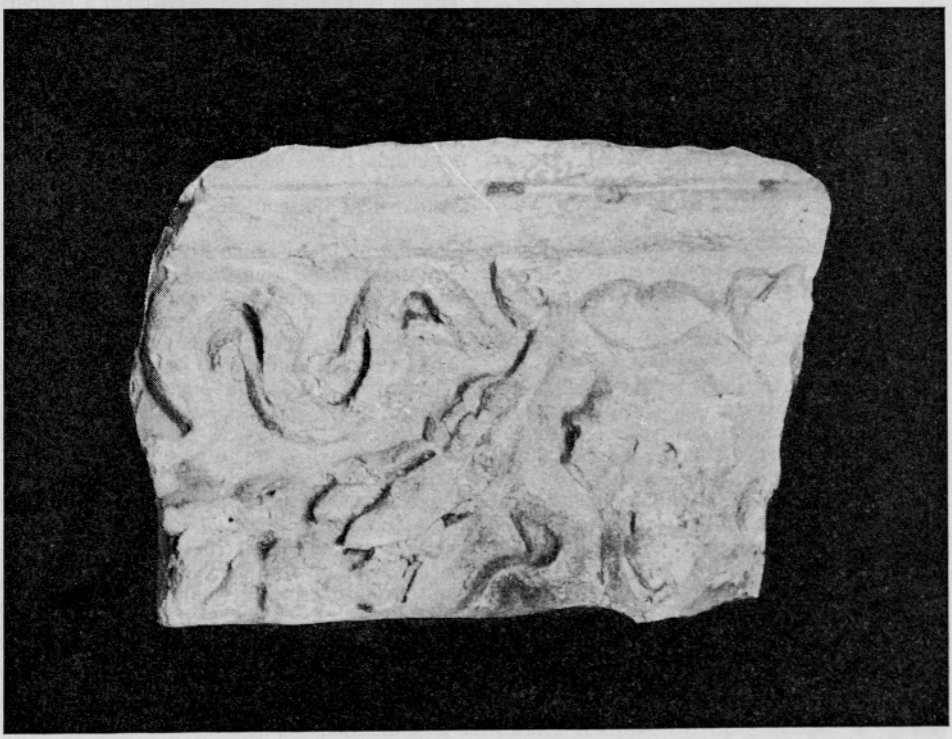

Sl. 4 — Fig. 4

NALAZ ANTIČKIH NATPISA NA POLOŽAJU HOTELA NEPTUNA U POREČU

ANTE ŠONJE

Poreč, Muzej Poreštine

Od avionskih bombi je god. 1944. porušena gradska četvrt koja se nalazi po sredini južnog dijela grada između Beogradske ulice i obale, a zapadno od dijela kuće Danelol (današnje odmaralište »Iskra«) i istočno od zgrade na koje je položaju u srednjem vijeku postojala gradska vijećnica (tab. I). Spomenuto bombardirano područje je poslije drugog svjetskog rata očišćeno od porušenih zgrada. Tako je u urbanoj jezgri srednjovjekovnog grada, što čuva plan antičkog municipija, nastala praznina koju je trebalo ispuniti s odgovarajućom arhitekturom. Pogodan položaj po sredini prometne obale poticao je da se tu, u mjestu koje je dostiglo veliki turističko-ugostiteljski razvoj, podigne hotel.

Ugostiteljsko poduzeće »Rivijera« je god. 1967. na spomenutom području izvršilo ispitivanje terena sa sondama da se prikupe podaci o sastavu tla za gradnju temelja planiranog hotela »Neptuna«.[1] U sondi na jugoistočnom uglu istraženog terena a u najdubljem sloju kultivirane zemlje otkriveni su ostaci zida. Taj zid je, sudeći prema načinu zidanja, sastavu žbuke i dubini sloja, pripadao antičkoj arhitekturi (tab. I, a).

Spomenuti nalaz antičkog zida, kao i položaj ostataka južne strane srednjovjekovnog gradskog bedema, pojavili su se kao uvjerljiva dokumentacija o arheološkom lokalitetu kojega bi trebalo sistematski istražiti prije prekopavanja terena za gradnju temelja spomenutog hotela. Nastojanje Zavičajnog muzeja Poreštine, da se izvrši neophodno potrebno arheološko iskapanje, ostalo je bez uspjeha. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Rijeci rješenjem, s kojim je izdana dozvola za gradnju hotela, nije uvjetovao neophodno potrebno arheološko istraživanje. Pripremni su radovi za gradnju hotela počeli s rušenjem zgrade na sjeveroistočnom uglu terena predviđenom za gradnju hotela. Poslije čišćenja terena od materijala srušenih zgrada iskopani su široki rovovi za temelje s tamponima od nabijenoga drobljenog kamena. Ti su se radovi odvijali velikom brzinom i do tada još neviđenom u Poreču mehanizacijom. Buldožeri su ravnanjen terena uništavali sve do litice i neobrađenog sloja zemlje do dubine od 2,5 m do 3,5 m. Pod takvim okolnostima nije bilo moguće pratiti tok radova u namjeri da se prikupe podaci o slojevima i raznim nalazima u njima. Pored svih nepogoda ipak se uspijelo registrirati dosta zanimljivih podataka i otkriti nekoliko nalaza što ih objavljujemo u ovoj radnji. Za taj mali, ali vrijedan uspjeh zahvaljujemo se dip. inž. Dragutinu Rastovskom, rukovodiocu gradilišta izvođača građevnog poduzeća »Novogradnja« iz Zagreba, koji je u predahu radova dozvolio obilazak gradilišta i pomogao da se nalazi zaštite i prenesu u muzej. Osim toga zahvaljujemo se radnicima spomenutog poduzeća i Porečanima koji

Tab. I. Pregled nalaza na području hotela ‚Neptun' u Poreču
Taf. I. Baugrund für das Hotel ‚Neptun' in Poreč: Fundplan

su sa strane gradilišta promatrali tok mehaniziranih radova i upozoravali na razne nalaze, osobito na obrađeno kamenje što su ih buldožeri izbacivali na površinu terena. Ta su upozorenja bila vrlo važna jer se iskopani materijal odmah izvažao iz gradilišta.

Opis sondiranja terena za postavljanje tampona

S odvaženjem materijala od porušenih kuća i poravnavanjem terena potpuno su uklonjeni temelji kuća koje su se nalazile na području novoizgrađenog hotela Neptuna.

Široki rovovi i sonde za postavljanje tampona, na kojima počivaju temelji hotela sa sjeverne strane do Beogradske ulice, kopani su do litice, duboko najmanje 2 m, a s južne strane prema moru dublje od 3 m. Prema jugu, gdje se teren prema moru spušta, nije se kopalo do litice niti do neobrađene crvene zemlje. Tu je cijeli sloj iskopanog terena od nabacane zemlje i raznog građevnog materijala. Mjestimično, u dubini do 3,5 m, nailazilo se na blato istog sastava kao i morski mulj. Vjerojatno je u antičko doba spomenuti teren sa blatom bio pod morem. Na cijelom području iskopanog terena u dubini ispod 3 m nađeno je mnogo ulomaka amfora, hrbina antičke i kasnoantičke keramike — od terre sigillate do prostih lonaca od crne keramike iz IV—VI st. Nađeno je nekoliko rimskih novčića i drugih zanimljivih nalaza kojima se zameo svaki trag, a da ih se nije uspijelo niti evidentirati.

Za vrijeme poravnavanja terena i prevažanja ruševnog materijala od sjevernog dijela zgrade Danelon, koja se nalazila na sjeveroistočnom dijelu područja novoizgrađenog hotela Neptuna, nađen je nadgrobni spomenik Elije Fortunate (tab. I, x; sl. 2). U velikoj sondi na istom području,

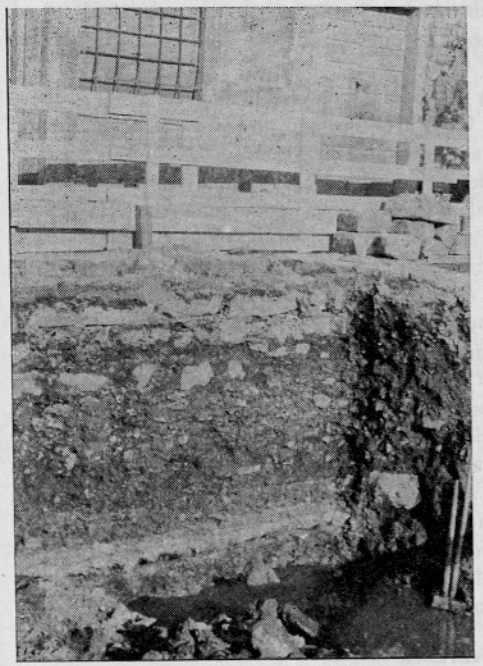

Sl. 1. Ostaci kamena od ruba nogostupa antikne ulice
Abb. 1. Fussteigrand einer römischer Strasse in Parentium

Sl. 2. Nadgrobna ara Elije Fortunate
Abb. 2. Grabaltar für Aelia Fortunata

a na položaju ispod sjevernog zida spomenute zgrade do Beogradske ulice nađeno je nekoliko obrađenih kamena (tab. I, A; sl. 1). Nešto zapadnije od spomenutih blokova nađen je davno napušten kanal (tab. I, sl. B) koji nema veze s postojećom gradskom mrežom kanalizacije u Beogradskoj ulici.

Sa zapadne strane spomenutih nalaza nedaleko južnog zida zgrade Danelon, gdje je 1967. nađen ostatak antičkog zida i gdje je ukopano uzemljenje električnih vodova hotela Neptuna, nađena su dva kamena bloka klasarski obrađena i s prednje strane na rubovima profilirana (tab. I, x; sl. 8). U sondi za postavu temelja nađen je gornji dio baze nepoznatog kipa i do baze dio antičkog stupa od domaćeg mekog vapnenca (sl. 6).

U sondi sa sjeverne strane na sjeverozapadnom dijelu terena nađeni su ostaci oko 20 cm dugog zida koji se pruža od juga prema sjeveru. S južne je strane lomljen, a prema sjeveru se dalje nastavlja na neiskopanom dijelu terena (tab. I, b). Vanjska mu je strana, ona koja se vidjela u iskopu, zidana s kockasto obrađenim lomljencima vezanim s bogatim namazom žbuke. U žbuci je bilo zrnaca čistog vapna i tučene opeke. Temalj se opisanog zida nalazi ispod iskopana sonde duboke 2 m. To je kasnoantički zid, najkasnije iz VII—VIII st., orijentiran je pravilno u skladu s urbanističkim planom antičkog Poreča.

Sa zapadne strane opisanog kasnoantičkog zida postoje ostaci raznih zidova (tab. I, II), kod kojih su nađeni ostaci dijelova profiliranih pragova gotičkih prozora. Najvjerojatnije spomenuti ulomci prozora i zidova potječu od gotičkih zgrada koje su imale svjeverno pročelje prema Beogradskoj ulici u produženju prema istoku sjeverne fasade gotičke palače Giosefi.

Sa sjeverne strane kasnoantičkog zida nađeni su ostaci od još dva zida, debeli oko 80 cm (tab. I, 1 i 2). Zidani su jedan prema drugome, ali nisu međusobno konstruktivno vezani. Ti zidovi, sudeći prema položaju, stratigrafiji i načinu zidanja, ne potječu od porušenih kuća i nisu stariji od 17. ili 18. stoljeća.

Na cijeloj dužini sa zapadne strane sondiranog područja prema obali nađeni su zidovi gradskih bedema (tab. I, bedemi su označeni s crticama). Uvjerljivo možemo tvrditi da tu postoje ostaci od dva sloja bedema. Oni stariji srednjovjekovni nalaze se prizidani jedan do drugoga. Vanjski se bedem, onaj prema obali, sudeći prema klesanim blokovima južne njegove strane datira u X—XII st. Na njemu se vide tragovi prezidivanja koja su nastala u vrijeme Venecijanske republike (XIV—XVII st.). Sudeći prema položaju i načinu zidanja unutrašnji bedem je stariji od onoga s vanjske strane. Nesumljivo je to ranosrednjovjekovni bedem. U njemu su nađeni razni klesarski obrađeni kameni blokovi velikih dimenzija kao i profilirani dijelovi vjenca antičke arhitekture.

Najvrijedniji nalazi su nađeni u ovom bedemu i to u sondi po sredini prekopavanog terena (tab. I, z). Tu je bedem građen s mnogo ostataka antičke arhitekture. Buldožer je iskopao nekoliko kamenih blokova velikih dimenzija (125 × 80 × 40 cm; 90 × 75 × 40 cm; 120 × 90 × 40 cm; 160 × 98 × 40 cm; 130 × 72 × 60 cm), jedan profilirani vjenac (sl. 7) i bazu s natpisom (sl. 3).

Opisani su se ostaci zidova i bedema mogli vidjeti samo na izlomljenim dijelovima. Buldožer je sve uništavao pa se istraživanje nije moglo izvađati kako bi se prikupili podaci o nalazima za opis valorizacije njihovog sadržaja. Zbog istog se razloga i neprekopani dijelovi terena s ostacima zidova zgrada i gradskih bedema nisu mogli istražiti kako bi se utvrdila njihova stratigrafija i da bi ih se moglo pouzdano datirati. Jedina je mogućnost postojala da se prikupe razni nalazi koji su dolazili na površinu iskopanog terena. Poneki nalaz je nađen na Čimareu s istočne strane grada gdje su kamioni prevažali iskopan materijal iz rovova i sonda iskapanog terena.

OPIS NALAZA

1. Nadgrobna ara od tvrdog istarskog vapnenca (sl. 2). Visoka je 102 cm. U bazi je široka 66 cm, a po sredini 55 cm. U bazi je debela 44 cm, a po sredini 35 cm. Dosta je dobro sačuvana. Na rubovima je oštećena, osobito u donjem dijelu i na profilaciji u gornjem dijelu. Za vrijeme nalaza oštećena je na lijevom rubu prednje strane. Na istoj strani je kljun buldožera ostrugao dugi rez po sredini

natpisa. Ostale su strane profilirane i lijepo klesarski obrađene. Završni je dio are nešto tanji od sredine a profiliran je samo sprijeda i straga. Posredini se opisanoga završnog dijela are nalazi mala kvadratična udubina, duboka 4 cm, široka 6,5 cm i duga 7,5 cm. Natpis je na prednjoj strani. Dosta je izlizan, a u donjem dijelu teško čitljiv. Slova su u prvom redu visoka 5,5 cm; u redovima se prema dolje smanjuju, tako da su u najdonjem retku visoki samo 3 cm. Razmak je među recima 1 cm. Riječi su rastavljene s trokutnim točkama koje su većinom izlizane i samo ponegdje se zapažaju njihovi ostaci.

D(iis) M(anibus) | *Ael(iae) Fortuna|tae coniugi* | *sanctissimae Iuni(us)* |[5] *Aprio vivus fecit* | *et sibi posterisq(ue)* | *suorum.*

Aru je prvi put otkrio Kandler 9. rujna 1845.[2] Osim Kandlera o njoj su pisali Mommsen[3] i Degrassi koji navodi mjesto i položaj gdje bi se ona mogla naći u podrumu kuće Danelon.[4] No, ara nije nađena za vrijeme čišćen a ruševina terenskih radova na području podruma kuće Danelon, nego na Cimareu sa sjeverne strane Poreča, na mjestu gdje je prevažan materijal od srušenih zidova spomenute kuće. U vrijeme kada je ona nađena, njen je natpis bio premazan žbukom. Prema tome tačno je Degrassijevo mišljenje da je ara bila uzidana i žbukom premazana u zidu podruma spomenute kuće Danelon.

Ara je teškom mukom izvučena iz blatnjavog nanosa zemlje i prenešena na čuvanje u lapidarij porečkog muzeja.

Sudeći prema stilu slova i profilu rubova, opisana je ara rađena u drugoj polovini I st. ili u prvoj polovini II st. n. e.

2. Baza spomenika (sl. 3). Izrađena je od tvrdog istarskog vapnenca. Visoka je 137 cm. Po sredini je široka 63 cm. Najveći joj je profil širok 78 cm. Na istom mjestu po sredini debela je 48 cm i kod spomenutog profila 52 cm. Sačuvana je dosta dobro, osim što joj je odlomljen donji dio desne i oštećen gornji dio lijeve strane. Sa svih je strana lijepo klesarski obrađena i profilirana, osim straga gdje je potpuno neobrađena. Na lijevom dijelu gornje strane sačuvala se 10 cm široka udubina ispunjena olovom. Ostaci od jedne manje udubine nalaze se na desnom dijelu iste strane. Natpis je na prednjoj strani. Slova, koja se po recima odozgo prema dolje umanjuju, u prvom su retku visoka 5 cm, a u najdonjem 4 cm. Riječi su rastavljene s bršljanovim listićima koji su većinom oštećeni. Razmak među recima je 1 cm.

C(aio) Flaminio | *G(ai) f(ilio) Vel(ina tribu) Marcel|lo, tr(ibuno) coh(ortis) VI pr(aetoriae),* | *p(rimo) p(ilo) bis, donis don(a)*|[5]*to a divis Vespa|siano et Tito* | *Ti(berius) Cl(audius) Atticus* | *amico optimo.*

Gaj Flaminije Marcel pripadao je Velina tribus u kojem su bili upisani rimski građani Akvileje i Pule. Prema tome on nije bio rodom iz Poreča, nego iz jednog od spomenutih gradova. Nije sigurno niti da je on umro u Poreču ili u njegovoj okolici. Teška baza opisanog spomenika ne bi nikoga zainteresirala da ju prenaša iz velike udaljenosti za zidanje srednjovjekovnih gradskih bedema Poreča. Kamen je bio postament spomenika na kojemu se nalazio kip Gaja Flaminija Marcela. Naše mišljenje potvrđuju dvije udubine na gornjoj strani baze koje su služile da se na njoj pričvrsti kip, ili u svakom slučaju gornji dio spomenika. Položaj rupa odgovara impostaciji nogu antički stiliziranog kipa. Tiberije Klaudije Atik (najvjerojatnije Grk iz Atike) je u Poreču, gdje je boravio vjerojatno po odsluženju vojne službe, podigao spomenik na uspomenu svoga najmilijeg prijatelja koji je bio postigao veliki rang u vojnoj službi.

Car Vespazijan (69—79) i Tito (79—81. god.) su Gaja Flaminija Marcela nagradili s vojnim počastima. On je radi svojih vrlina bio promaknut u rang ispred prvog satnika centurije (*primipilus*). Kasnije je bio promaknut za tribuna 6. pretorijanske kohorte. Te časti je on postigao za vrijeme palestinskog rata kojega je god. 67. protiv Jevreja počeo Vespazijan, a god. 79. dovršio Tito s rušenjem Jeruzalema. Moguće je Gaj Flaminije Marcel u osvajanju Jeruzalema sudjelovao kao viši časnik vladareve tjelesne straže.

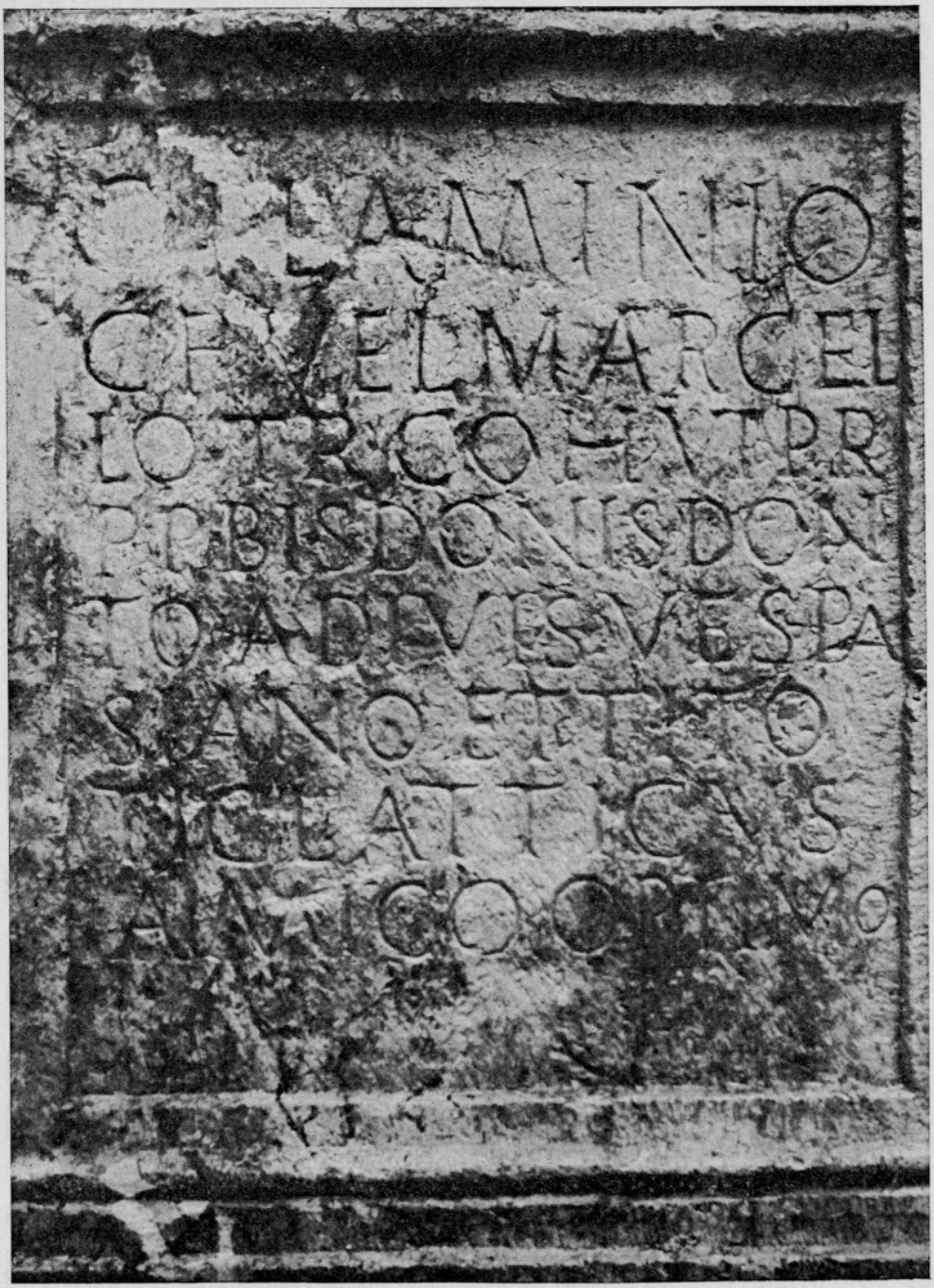

Sl. 3. Baza spomenika Gaja Flaminija Marcela
Abb. 3. Basis für C. Flaminius Marcellus

Na natpisu se opisanog spomenika spominje da je Gaj Flaminije Marcel bio nagrađen od božanskih careva Vespazijana i Tita. Prema tome Tiberije Klaudije Atik svom prijatelju podigao je spomenik u Poreču poslije smrti spomenutih careva.

3. Gornji dio baze spomenika od tvrdog istarskog vapnenca. Obrađena je i profilirana sa svih strana, osim straga (sl. 4). S donje strane je odlomljena. Na gornjoj se strani nalaze dvije udubine koje su, sudeći prema njihovoj poziciji i obliku služile da se u njih postave stope nogu klasično stiliziranog stava ljudskog lika: kip je stajao na lijevoj nozi, a desnu je imao malo prema naprijed položenu. Prednja je strana baze bila uokvirena profilom kao i kod baza antičkih spomenika s natpisom. No, od natpisa se na sačuvanom dijelu nađene baze ništa nije sačuvalo, premda bi se moglo očekivati ostatak natpisa. Prednji je dio baze dosta visoko sačuvan, na kojemu se je mogao sačuvati ostatak natpisa, ako je on bio klesarski urezan. Vjerojatno je natpis bio pisan samo bojom bez ureza.

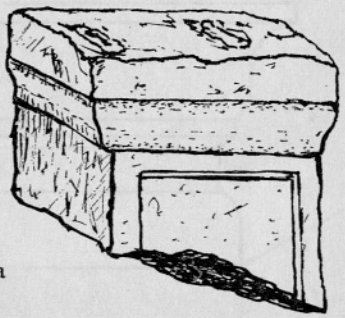

Sl. 4. Dio baze antičkog spomenika
Abb. 4. Fragmentierte Basis

Od opisane se baze spomenika može priložiti samo crtež što ga je crtao pisac ovih redaka kada je pregledavao materijal koji se od područja za postavljanje tampona novoga hotela prevažao na području Čimarea sa sjeverne strane Poreča. Opisani dio baze nije se uspijelo prenjeti na mjesto gdje bi bio trajno sačuvan. Dan kasnije, kada ga se namjeravalo zaštititi, to nije bilo moguče. Bager je poravnavao nanešeni materijal i toliko spomenuti dio baze zatrpao da su svi pokušaji za njegovo ponovno pronalaženje ostali bez uspjeha.

Sudeći prema opisanom dijelu sačuvane baze, ona je bila slično rađena kao i baza spomenika Gaja Precelija.[5] Približno je bila visoka, samo nešto uža, kao i baza spomenika cara Licinija.[6] Obje su spomenute baze nađene na području Poreča. Gore opisani dio baze do danas je četvrta baza spomenika koji se nalazio na forumu ili na nekom drugom javnom mjestu antičkog Poreča.[7]

4. Dio profiliranog vijenca od istarskog tvrdog vapnenca (sl. 5 i 7). Dug je 90 cm, širok 75 cm i debeo 40 cm. Površina mu je dosta oštećena od zuba vremena.

Opisani dio vjenca je stiliziran jednostavno s odmjenim profilima klasičnih proporcija. Sudeći prema veličini on potječe od vjenca neke reprezentativne zgrade, koja je postojala u Poreču. Prema stilu ga možemo datirati u I st. n. e., a kao građevni materijal je bio upotrebljen za gradnju kasnoantičkih gradskih bedema.

5. Baza stupa od mekoga istarskog vapnenca (sl. 6). Baza ima plintu i samo jedan torus. Stranica je kvadratne plinte duga 38 cm, toliko je dug i promjer torusa. Plinta je visoka 8, a torus 4 cm, sačuvani je dio baze visok 14 cm. Ona je klasično stilizirana, odmjerenih proporcija i profinjene površinske obrade. Da je opisana baza dio atičke baze rimskog stupa korintskog stila, ona bi s gornje strane trebala imati trohilos i još jedan torus. No, ona s gornje strane nije odlomljena, nego klesarski obrađena s urezanim krugom koji označava položaj za postavu debla stupa. Prema tome, uvjerljiva je pretpostavka da je opisana baza dio stupa rimsko-toskanskog stila. Ona inače nije

usamljeni nalaz starije rimske arhitekture toskanskog stila na području Poreštine.[8] Ta baza je rađena u doba Rimske republike prije nego što je Oktavijan utvrdio vlast imperatora. Na antičkoj arhitekturi u Istri u doba Augusta i njegovih nasljednika Julijevaca općenito se upotrebljavao stup korintskog stila s atičkim bazama kao što su baze stupova Augustovog hrama u Puli i Neptunov hram u Poreču. Prema iznesenom mišljenju opisanu bazu možemo datirati u I st., pr. n. e. Ona nije nađena u gradskom bedemu. Radi toga ne bi bilo uvjerljivo tvrditi da je ta baza donesena od nekud za gradnju srednjovjekovnih bedema. Ona je nađena u najdonjem sloju prekopavanog područja među

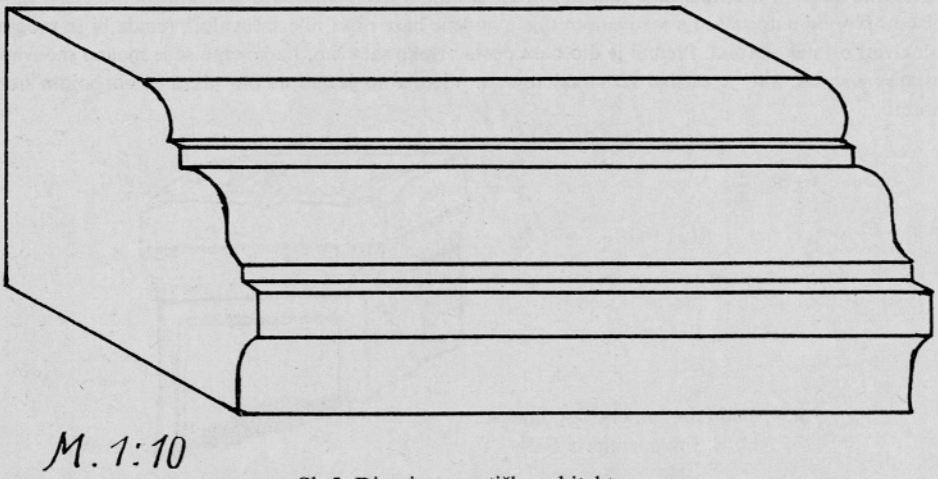

Sl. 5. Dio vjenca antičke arhitekture
Abb. 5. Gesimsfragment

hrbinama antičke keramike u blizini ostataka antičkih zidova. Prema tome, uvjerljivo je naše mišljenje da opisana baza potječe od antičke arhitekture od koje su se sačuvali ostaci zidova na području gdje je izgrađen hotel Neptun.

6. Ostaci antičke ulice i kasnoantičke kanalizacije. U sondi na sjeveroistočnom uglu područja novoistraženog hotela Neptuna na položaju srušenog sjevernog zida podruma kuće Danelon u dubini od 1,85 m nađena su tri kamena od istarskog vapnenca (tab. I, A). Srednji kamen je dug 1,20 m i širok 0,35 m. Ostala su dva kamena široka 42 cm. Dužina im se nije mogla izmjeriti, jer su dijelom ukopani u sloju zemlje koja se u vrijeme gradnje hotela Neptuna nije prekopavala. Sjeverni se kamen jednim dijelom nalazi pod sjevernim zidom zgrade Doma odmora »Iskra« iz Kranja sl. 1). Sva su tri kamena bloka debela 28 cm, klesarski obrađena, jedan od drugog po dužini položena i s uzdužnom ravnom stranom okrenuta prema Beogradskoj ulici. Od pročelja romaničke kuće »Dva sveca« udaljeni su 2,90 m. Sva tri kamena, osim dijela onog istočnog koji se nalazi ispod zida spomenutog odmarališta, uništena su u vrijeme rada na podlozi za postavu tampona novosagrađenog hotela. Do opisanih se kamena u Beogradskoj ulici nalazi nekoliko slojeva od nabijene žbuke koji potječu od porušene zgrade. Najdonji sloj žbuke, debeo 10 cm, nalazi se na nivou donjeg ruba opisanog kamena (sl. 1).

U jugozapadnem uglu iste sonde nađen je kanal u dubini od 2,41 m (tab. I, B). Taj se kanal nalazi 2,45 m udaljen od zapadnog prozora spomenute romaničke kuće. Dubok je 36 cm, širok 25 cm i zidan s pritesanim lomljencima vezanih žbukom. Kanal je popločan i pokriven s tankim i neobrađenim pločama od kamena (škrilje). Položaj mu je usmjeren od jugozapada prema sjeveroistoku.

Opisani kameni blokovi potječu od pješačke staze južne strane antičke ulice, tj. od nogostupa sporedne južne Dekumanske ulice antičkog Poreča.[9] Nađeni kanal je davno napušten i bez ikakve upotrebe. Nalazi se oko 2 m ispod današnje gradske kanalizacije sa kojom nema nikakve veze. Sudeći prema njegovoj prostoj obradi, on nije građen u doba antike, premda se nalazi u nivou ispod površine antičke ulice. On nije niti kasnoantički, budući njegov položaj nije usmjeren prema ortogonalnom planu antičkog Poreča, koji je u doba kasne antike još čuvao svoju staru urbanističku strukturu. To je najvjerojatnije ostatak ranosrednjovjekovne gradske kanalizacije. Taj se kanal ne bi mogao datirati poslije spomenutog razdoblja radi njegove velike dubine ispod nivoa poviše prizemnih podova susjednih romaničkih i gotičkih kuća srednjovjekovnog Poreča.

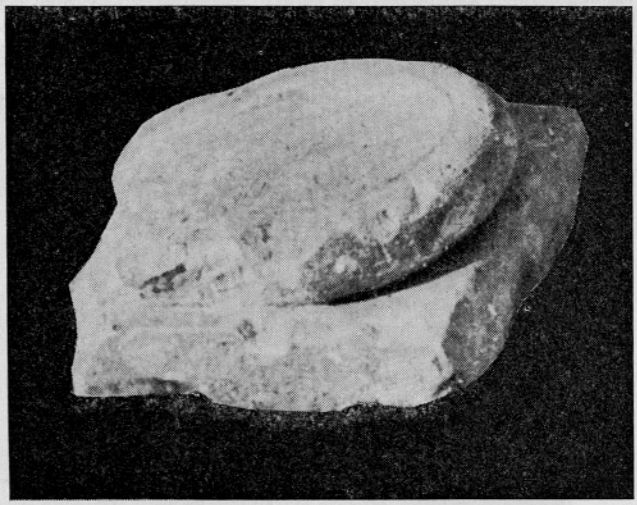

Sl. 6. Dio baze antičkog stupa
Abb. 6. Säulenbasis

7. Ostaci antičkog zida. Od zidova, nađenih na području terena gdje je izgrađen hotel Neptun, posebno ćemo se osvrnuti na zid nađen ujesen 1967. u sondi na jugoistočnom dijelu spomenutog terena (tab. I, a). Zanimljivo bi bilo istražiti ostatke gradskih bedema da bi se moglo datirati njihovi slojevi i da bi se našli razni dijelovi antičke arhitekture i u njima ugrađenih spomenika. No, ostatke gradskih bedema nije bilo moguće istražiti u vrijeme spomenutih sondažnih radova kao što to nije moguće niti danas, jer se nalaze pod izgrađenim hotelom. Podaci o zidovima, koji također nisu potpuno istraženi, naše znanje ne bi obogatili više od onog što smo naveli o srednjovjekovnoj arhitekturi na istraženom području hotela Neptuna.

Antički zid, onaj što je nađen u jugoistočnom dijelu sondiranog područja za gradnju hotela Neptuna (tab. I, a), 1,60 m je bio ispod zelena površine istog područja na kojemu su očišćene ruševine kuća bombardiranih prošlog rata, a oko 1 m ispod poravnate površine tla za gradnju hotela. To je tlo na istom nivou kao i pločnik na obali. Zid je u zemlji ukopan najmanje 1 m ne računajući sloj zemlje ponad njega. Zid se nije mogao dublje izmjeriti jer se nalazi u dubokoj i uskoj sondi u kojoj je za vrijeme plime borčata voda nadirala do njegove sačuvane visine. Taj zid je zidan vrlo lijepo s pravilno pritesanim lomljencima vezanim s kvalitetnom žbukom. Orijentiran je od juga prema sjeveru. On je izmjeren samo u dužini od 2,70 m, koliko je bila duga iskopana sonda. Nastavlja se prema sjeveru pod slojem zemlje i prema jugu pod ostacima gradskog bedema. Zid se nalazi u blatnom sloju zemlje koja je za vrijeme plime dolazi pod površinu mora. U tom sloju je nađeno ulomaka od tegula, amfora i raznih antičkih i kasnoantičkih zemljanih posuda.

U proljeće 1968. god. u vrijeme izvađanja terenskih radova za gradnju hotela Neptuna, iskopana je sonda za uzemljenje električnog kabla upravo na dijelu gradskog bedema pod kojim se

nalazi južni dio opisanog zida (tab. I, y). U toj je sondi ispod bedema nađen vrlo lijepo klesarski obrađen kamen od mekog istarskog vapnenca (sl. 8). Dug je 58 cm, širok 48 cm i debeo 30 cm. S jedne je bočne strane odlomljen. S prednje je strane ukrašen jednostavnim rubnim profilima. Odnos tog kamena prema opisanom antičkom zidu, koji je usmjeren od juga prema sjeveru, nije se mogao utvrditi. Radi toga sam nastojao prisustvovati kod uzemljenja električnog voda u sondi u kojoj je nađen opisani kamen. No, dotičnog dana kada se uzemljivao električni vod, nisam bio u Poreču. Radnici, koji su kopali sondu, tražili su me. Ali, kada me nisu mogli naći, oni su posao nastavili. Kopajući u spomenutoj sondi našli su još jedan kamen rađen na isti način i od istoga vapnenca kao i gore spomenuti kamen: debeo 30 cm, širok 55 cm i dug 1,08 cm. Kamen je s jedne bočne strane lomljen, prema tome bio je duži od navedene mjere. Radi toga što nisam mogao prisustvovati iskapanju spomenute sonde izbjegla je mogućnost da se upozna situacija položaja i

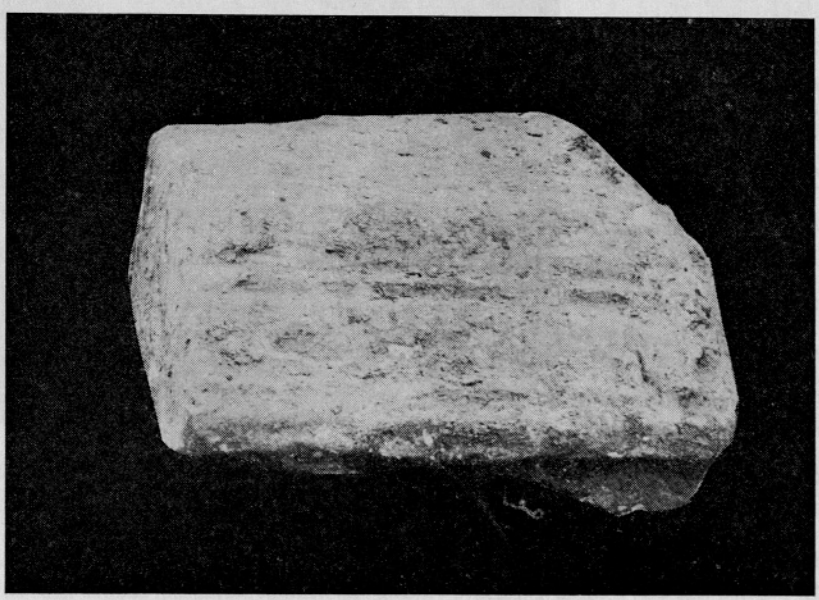

Sl. 7. Dio profiliranog vjenca antičke arhitekture
Abb. 7. Gesimsfragment

odnosa opisanih kamenova prema antičkom zidu kod kojega su oni nađeni. Sigurno je utvrđeno samo to da spomenuti antički zid, onaj što je usmjeren od juga prema sjeveru, tj. prema moru, nije išao dalje od gradskog bedema. Sudeći prema pričanju radnika i znatiželjnih promatrača, koji su bili prisutni kod gore spomenutog jarka, vidjevši opisani kamen in situ, oba kamena nisu bila kao spolij ugrađena u gradskom bedemu. Oni su bili dio gradskog zida koji postoji pod gradskim bedemom po dužini usmjeren od istoka prema zapadufi na kojemu je bio okomit antički zid kojega su ostaci nađeni u sondi iskopanoj 1967. Prema tome možemo uvjerljivo zaključiti da opisani kameni potječu od stope zida koji postoji pod gradskim bedemom, tj. oni su bili prizidani s vanjske strane spomenutog zida.

Oba zida, onaj što je usmjeren od juga prema sjeveru i onaj što je usmjeren od istoka prema zapadu, u kojemu su nađeni opisani kameni s profiliranim rubovima na jednoj strani, u harmoniju su s ortogonalnim planom antičkog Poreča. Sudeći prema njihovom položaju, dubini sloja u kojem su nađeni i prema njihovoj obradi skupa sa klasično stiliziranom stopom, oni potječu od zgrade

koja je pripadala najstarijem sloju antičke arhitekture u Poreču. Ta zgrada je građena u I st. pr. n. e. u vrijeme utvrđivanja rimske vlasti u Istri. Prednja strana kamenih blokova, tj. stopa tih zidova rađena je jednostavno i čisto poput klasično stiliziranih profila grčke arhitekture koja je izravno iz Grčke ili južne Italije vršila snažan utjecaj na rimsko graditeljstvo u posljednjem stoljeću republike, prije nego je taj neoklasicizam u vrijeme Augusta potpuno prevladavao u graditeljstvu širom Rimskog carstva.

Nalaz opisanog antičkog zida, koji bi imao postolje, tj. na tlu prema vani izbočeni dio, nije se očekivao na zapadnoj granici arhitekture antičkoga grada u Poreču. Tu se očekivao ostatak antičkog bedema do kojega bi bio podignut srednjovjekovni bedem. Jedini do danas sigurno utvrđeni ostatak antičkog bedema nađen je poslije drugog svjetskog rata za vrijeme istraživanja na

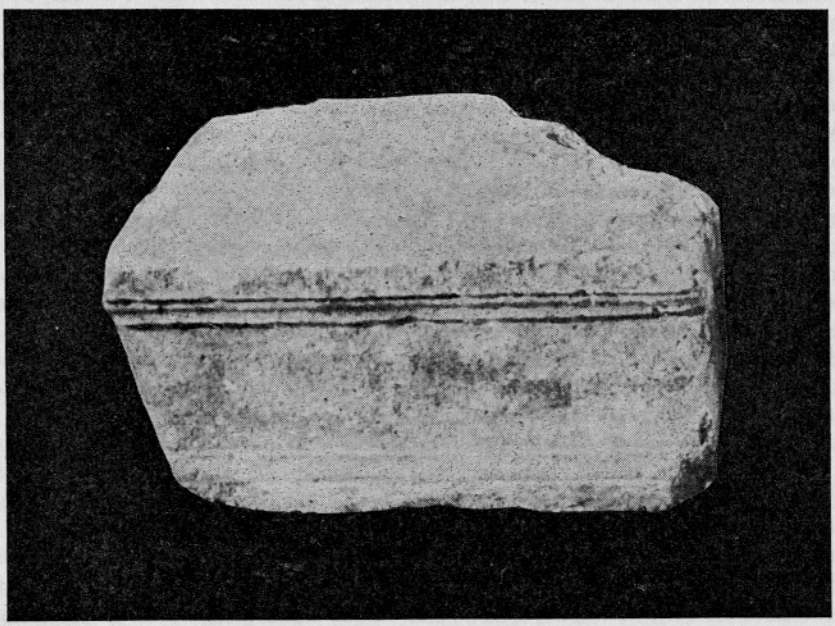

Sl. 8. Profilirano postolje antičkog zida
Abb. 8. Profilierter Mauerstein

području prve bazilike sa sjeverne strane Eufrazijane.[11] To je ostatak gradskog bedema koji se spominje na ulomku natpisa iz druge polovine IV st. Na njemu se navodi da se relikvije mučenika Maura nalaze među zidinama grada Poreča.[11] Prema tome Poreč je u IV st. bio opasan gradskim bedemom. U tom slučaju u kasnoj antici Poreč je imao bedem i s južne strane na području terena gdje je izgrađen hotel Neptun. Spomenuti ostaci gradskog bedema kod Eufrazijeve bazilike sigurno su stariji od IV st. Sudeći prema načinu zidanja njegove vidljive fasade, koja je zidana sa dugoljastim i pritesanim lomljencima, on spada među najstariji način zidanja rimskih gradskih bedema. Taj se bedem može datirati u I st. pr. n. e., u vrijeme utvrđivanja rimske vlasti na zapadnoj obali Istre. S vanjske, tj. sa sjeverne njegove strane prizidani su srednjovjekovni bedemi.

Ako je antički Poreč sa svih strana bio opasan sa bedemom, tada taj bedem trebamo očekivati i s južne strane grada na položaju novosagrađenog hotela Neptuna. Međutim, s te strane grada na spomenutom području ispod kasnoantičkog bedema nađen je samo opisani antički zid sa podnožjem. Antički bedem nije postojao sjeverno od zida sa podnožjem. Tu se je sačuvao ostatak zida

antičke zgrade (tab. I, a) koja se protezala do zida s podnožjem, tj. do južne granice grada do kuda se protezala antička arhitektura. Antički bedem nije postojao niti sa južne, tj. s vanjske strane spomenutog zida s podnožjem. S južne strane kao sa sjeverne strane Poreča do antičkog bedema bi trebalo biti prizidan ranosrednjovjekovni bedem i do toga još jedan kasniji srednjovjekovni bedem. Arheološki je dokazano da su ostaci antičkog zida s podnožjem kao i ostaci srednjovjekovnih bedema zidani na muljevitom tlu uz neposrednu blizinu morske obale. More je u doba antike po sredini južne obale porečkog poluotoka bilo u neposrednoj blizini antičke arhitekture kao i u srednjem vijeku kako se to vidi na starim vedutama Poreča.[12] To nam dokazuje i konfiguracija terena s južne strane grada gdje je more najdublje blizu kopna. Radi toga je s te strane grada na najdubljem položaju luke građen gat za pristajanje brodova.

Prema iznesenom mišljenju uvjerljivo možemo tvrditi da antički bedem nije bio građen sa zapadne strane antičkog područja grada, tj. sa zapadne strane antičkih hramova koji su bili podignuti na forumu. Na području sa zapadne strane hramova nisu nađeni ostaci bedema. Tu bedem nije nikada postojao. Kasnoantički i srednjovjekovni gradski bedem je bio podignut ponad ostataka zapadnog perimetralnog zida velikog hrama kao i ponad zapadnog i sjevernog perimetralnog zida Neptunovog hrama. Jedna kula srednovjekovnih gradskih bedema sačuvala se na sjeverozapadnom uglu Neptunova hrama. Kasnoantički bedem (VI st. ?) je prizidan od njegovog sjeveroistočnog ugla. Taj bedem je stariji od onog koji je građen u doba Venecije. Ostaci bedema, onaj koji je prizidan do sjeveroistočnog ugla Neptunovog hrama, prema istoku se nastavlja bez veze s kasnijim srednjovjekovnim bedemom. U njemu su nađeni ulomci antičke arhitekture, među kojima se ističu ukrašeni ulomci vijenca arhitrava Neptunovog hrama. Taj bedem je građen u isto vrijeme kao i onaj s južne strane grada od kojega su ostaci nađeni na području novoizgrađenog hotela Neptuna i u kojemu su nađeni brojni dijelovi antičke arhitekture i ulomci spomenika. To je onaj bedem što je građen ponad antičkog zida s podnožjem. To su kasnoantički bedemi (onaj do sjeveroistočnog ugla Neptunovog hrama, kao i onaj na položaju istoga hrama) među koje možemo ubrojiti unutrašnju stranu bedema do sjeveroistočne okrugle kule. Tu se nalaze dvije velike slijepe arkade. Lukovi su tih arkada zidani na isti način kao i lukovi prozora na apsidi biskupije Eufrazijeve bazilike iz sredine VI st. Taj se kasnoantički način konstrukcije lukova, g;je je okomiti sloj opeke ili pločastih kamena s gornje strane obložen s pločasto složenim opekama ili kamenim pločama, u širu upotrebu počeo primjenjivati u doba Konstantina Velikoga na građevinama od opeke u Carigradu i na bazilici u Trijeru. Spomenuti lukovi slijepih arkada porečkih bedema mogli su biti podignuti u ranom srednjem vijeku. U tom razdoblju lokalne sredine u Istri čuvaju tradicionalan kasnoantički način zidanja. No lukovi spomenutih slijepih arkada, sudeći prema njihovoj veličini, odmjerenim proporcijama, tehničkoj vještini konstrukcije i lijepom načinu zidanja, nisu građeni u ranom srednjem vijeku, kada se kasnoantička tradicija nastavlja u retardiranim oblicima. Ti lukovi nisu građeni niti u doba romanike. Oni se potpuno razlikuju od proporcija, konstrukcije i oblika romaničkih lukova koji su nam dobro poznati na sačuvanim spomenicima tog stila u Poreču.

Kasnoantički bedemi, sudeći prema navedenim podacima, postojali su s južne, zapadne, sjeverne i istočne strane, tj. sa svih strana cijelog kasnoantičkog područja grada (*civitas*).[13] Prema sačuvanim ostacima kasnoantičkog bedema kod sjeveroistočnog ugla Neptunova hrama, možemo uvjerljivo zaključiti da su ti bedemi građeni u vrijeme kada su antički hramovi sa zapadne strane foruma napušteni u ruševnom stanju. Spomenuti su hramovi u prvoj polovini IV st. još bili u upotrebi. U to vrijeme je u gradu postojala jaka konzervativna poganska struja koja je na forumu dala podići spomenik caru Liciniju, Konstantinovom protivniku.[14] Na kraju IV st., iza kako je Teodozije kršćanstvo proglasio službenom vjerom, poganski su hramovi u Poreču izgubili onu ulogu koju su nekada vršili u životu grada. — Malo po malo su ostali napušteni. U kasnoj antici ruševine hramova služile su za gradnju gradskih bedema podignutih najkasnije u VI st. kada je nastala opasnost od Langobarda i avaro-slavenskih provala u Istru.

Prema navedenim podacima uvjerljivo je naše mišljenje da je arhitektura na području porečkog poluotočića u doba kasne antike bila opkoljena sa gradskim bedemom. No, to isto ne možemo tvrditi da je s bedemom bila opkoljena sva arhitektura antičkog grada. Ostaci antičkih bedema nađeni su samo sa sjeverne strane Eufrazijeve bazilike. Sigurno je bedem postojao i prema kopnu, tj. s istočne strane grada. Ako je antički Poreč bio bedemom opasan sa spomenute dvije strane, tada je on bio zaštićen s južne i zapadne strane.

Spomenuli smo da sa zapadne strane antičkih hramova, tj. zapadno od foruma nisu nađeni ostaci antičkih bedema. Osim toga možemo navesti podatke da antički bedemi nisu postojali niti oko foruma sa zapadne strane Poreča. Ujesen 1969, kada se poravnavao teren za parkiralište auta iza hotela Riviere, nađeni su ostaci južnog dijela zapadnog gradskog bedema. To je ostatak srednjovjekovnih gradskih zidina koji su bili podignuti i ponad zida velikog tz. Martovog hrama. S unutrašnje strane nađenog bedema sačuvali su se ostaci cisterne za vodu koja se datira u II—III st. Zapadno od te cisterne nije mogao biti građen gradski bedem, jer je teren zapadno od nje nasipan. More je tu dopiralo gotovo do južnog dijela srednjovjekovnoga zapadnog bedema. Iz područja sa sjeverne strane foruma ispred Neptunova hrama po stepenicama se ulazilo na plato između Velikog i Neptunovog hrama.[15] Ukoliko je gradski bedem postojao sa sjeverne strane foruma, tada iz malog, gotovo neupotrebljivog područja između pročelja Neptunovog hrama i zapadne fasade antike zgrade sa sjeverne strane foruma, ne bi bilo potrebno graditi nikakve stepenice. Spomenute masivne i prostrane velike stepenice služile su za pristup na plato među hramovima iz područja antičkog Poreča. Najvjerojatnije je tu bio pristup do antičkog gata kojega je u prvoj polovini I st. n. e. podigao porečki mecena Tito Abudije Vero.[16] Ako antički bedem nije postojao sa zapadne strane foruma, tada je on morao biti negdje drugdje podignut, u svakom slučaju na području grada s istočne strane foruma. Do danas nije dokazano da su rimski kolonisti na području Poreča osnovali *castrum*, tj. utvrđeni logor vojnog karaktera.[17] Antički je Poreč nastao na položaju starijeg ilirskog naselja. On se je postepeno razvijao u sve veći i ljepši urbani centar.[18] Plinije ga spominje u I st. n. e. kao *oppidum civium Romanorum*, tj. kao utvrđeni grad.[19] On najvjerojatnije spominje Poreč pod tim nazivom prema starijim izvorima dok je još imao status municipija, prije nego što je podignut na rang kolonije.[23] Opidum je mogao biti jezgra oko koje se postepeno razvio antički grad. Sjeverni bedem opiduma nađen je, kako smo spomenuli, sa sjeverne strane Eufrazijeve bazilike. Istočni njegov bedem mogao je biti na položaju postojećeg srednjovjekovnog bedema prema kopnu, zapadni negdje s istočne strane Marafora.[21]

Opidum je prema jugu dopirao do morske obale gdje su na području novosagrađenog hotela Neptuna nađeni ostaci antičkog zida s podnožjem. Tu se je nalazio njegov južni perimetralni zid koji u svojoj cjeloj dužini nije morao biti građen kao jednostavan bedem bez zidnih ukrasa. Najvjerojatnije ostaci spomenutoga antičkog zida s klasično stiliziranim podnožjem potječu od južnog perimetra oppiduma koji je mogao biti ukrašen s raznim arhitektonskim dodacima. Moguće od tih ukrasnih dodataka potječe baza stupića nađena nedaleko spomenutog antičkog zida s podnožjem.

Glavni je ulaz u oppidumu bio s istočne strane, tj. s kopnene strane. S južne njegove strane prema moru moglo je biti uređeno pristanište za lađe. Tu su prema luci mogle biti reprezentativna vrata. Antički zid sa podnožjem ne možemo shvatiti drukčije ako ne kao ostatak južnog zida oppiduma koji je bio ukrašen s raznim arhitektonskim dekoracijama. Vjerojatno je porečkom oppidumu rimski vojni logor bio uzor u tlocrtu i u izgradnji sa tri obrambene fasade. No, glavni njegov izgled mogao je biti s južne strane prema luci s gradskim zidom koji je u većem dijelu svoje dužine mogao imati niše ili slijepi trijem sa stupićima. Takvo bi riješenje južnog pročelja bilo moguće, ako je oppidum građen u I st pr. n. e. kada je od Cezara ili Oktavijana dobio status municipija.[22] To bi odgovaralo situaciji prihvaćanja kulturnih utjecaja iz helenističkog Istoka u Cezarovo i osobito u Augustovo doba. Ostaci antičkih hramova na obalama Jadrana još danas svjedoče o kulturnoj snazi tih utjecaja. Rastvaranje pročelja, tj. istaknutih fasada postalo je uobičajno u rimskoj arhitekturi. Lijepi su primjeri takvog riješevanja bile fasade antičkih vila u Aleksandriji i sjevernoj Africi.

Posebno riješenje sličnog karaktera rastvorenih fasada prema moru imao je rimski dvorac u zaljevu Verige na otoku Velikom Briunu.[23] U kasnijem razdoblju rimskog carstva rastvorena pročelja imale su brojne palače od kojih se najbolje sačuvala Dioklecijanova palača u Splitu.[24]

Za vrijeme terenskih radova na području novosagrađenog hotela Neptuna u kasnoantičkom bedemu uspijeli smo naći barem jedan novi antički natpis i nekoliko ulomaka detalja antičke arhitekture. Rezultat bi bio mnogo veći da je spomenuti bedem sistematski istražen, jer je on građen materijalom arhitekture i spomenika antičkog Poreča. S istraživanjem bi o ostacima antičkog zida s postoljem dobili dokumentaciju prema kojoj bi mogli uvjerljivo tumačiti problematiku o porečkom oppidumu, sigurno bi bili jasniji podaci o njegovom južnom prema luci položenom pročelju. Ta je fasada mogla po sredini imati svečano rastvoren ulaz i u gornjem dijelu zida niše, slijepi ili rastvoren trijem. Mišljenje, koje smo iznjeli, neka potakne daljnje istraživanje antičkog Poreča, barem na mjestu gdje postoje objektivne mogućnosti. No, treba voditi računa i o položajima gdje postoji izgrađena arhitektura. S istraživanjem bi se na tom području moglo naći zanimljive rezultate u vezi s bilo kakvim građevnim i terenskim radovima koje moderni način života za sobom povlači.

[1] Na praznom prostoru pred obalom, gdje je podignut hotel Neptun, pred nekoliko godina namjeravalo se izgraditi dvije stambene zgrade.

[2] P. Kandler, *L'Istria*, I (1846) str. 105; isti, *Inscrizioni del Litorale* (Trieste 1855) str. 276.

[3] T. Mommsen, CIL, V 343.

[4] A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae, vol. X, Parentium* (Roma 1934) br. 25. Natpis, kojega donosi Degrassi u navedenom djelu, potpuno odgovara onom koji je sačuvan na ari. No, crtež ne odgovara njegovim proporcijama i profilima.

[5] A. Degrassi, sp. dj., br. 8.

[6] Isti, sp. dj., br. 7.

[7] Isti, sp. dj., br. 7, 8 i 16.

[8] Neobjavljeni nalazi antičkog hrama rimskoto skanskog stila nađeni su u Poreču sa zapadne strane Marafora na području između velikog i Neptunova hrama. Neobjavljeni nalazi antičkih baza rimsko toskanskog stupa nađeni su na području antičke vile na rtu Zorna u Zelenoj Laguni s južne strane Poreča i na položaju ostataka antičke vile sa cisternom na Gvanovom vrhu (Monte ricco) s istočne strane nedaleko Vrsara gdje se nalazi rezervoar vrsarskog vodovoda.

[9] Kameni blokovi trotoara antičkih ulica nađeni su u Beogradskoj ulici kod Supilovova trga (sjeverni rub antičke ulice), u Ljubljanskoj ulici (sjeverni rub antičke ulice nešto istočnije od križanja Ljubljanske i Karda) i u Dekumanskoj ulici (južni rub antičke ulice zapadno od prolaza prema Supilovom trgu u dužini od 60 m).

[10] A. Šonje, Il complesso della prima basilica nella zona della basilica Eufrasiana a Parenzo, *Atti del VI Congresso Internazionale di archeologia cristiana* (Ravenna 1962) str. 800—801, bilj. 6, tav. II — 1; isti, Kompleks prve bazilike na području Eufrazijane, *Bulletin*, JAZU, god. X, br. 1 i 2 (Zagreb 1962) str. 30, tab. II, I; isti, Eufrazijeva bazilika, Poreč — ostaci antičke arhitekture, *Arheološki pregled* 5 (Beograd 1963) str. 100—101, tab. XXV, sl. 1 i 2.

[11] A. Degrassi, sp. dj., br. 187.

[12] M. Prelog, *Poreč — grad i spomenici* (Beograd 1957) str. 29.

[13] U ovoj smo se radnji osvrnuli na problematiku o kasnoantičkim bedemima Poreča i to na temelju slučajno nađenih njihovih ostataka. Ta problematika zaslužuje poseban studij ovisan o neophodno potrebnim arheološkim istraživanjima. S istraživanjem bi se postigli zanimljivi rezultati. No, za njihovo bi izvađanje bila potrebna velika svota novaca i to uz vrlo teške uvjete rada među postojećom arhitekturom grada. Trebalo bi nastojati da se istraže barem ona područja gdje uz bedeme nema izgrađenih zgrada i gdje se namjeravaju rekonstruirati postojeće ili izgraditi nove zgrade.

[14] A. Degrassi, sp. dj., br. 7.

[15] A. Šonje, Comitium coloniae Juliae Parentium, *Živa Antika*, 16 (1966) str. 402, sl. 6. Arheološki nalazi, koji su nađeni poslije drugoga svjetskog rata na području oko Marafora nisu objavljeni. Podaci o tim nalazima nalaze se u rukopisu kod pisca ove radnje.

[16] A. Degrassi, sp. dj., br. 7.

[17] R. M. Cossar, *Parentium, Guida storica di Parenzo* (Parenzo 1926) str. 9.

[18] U radnji, koja se spominje u bilješci 15, na slici 6 — Forum s ostacima antičke arhitekture u Poreču — uneseni su podaci prvobitnog hrama koji je postojao prije velikog tz. Martovog i Neptunovog hrama. Gradnjom novih hramova, koje je u prvoj polovini 1. st. n. e. podigao Tito Abudije Vero (A. Degrassi, sp. dj., br. 7), bilo je uređeno cijelo područje oko hramova. Forum je tada bio potpuno

preuređen, najvjerojatnije u prvoj polovini 1. st. n. e.

[19] Plin. III, 129.

[20] Degrassi izričito navodi da je porečki oppidum imao status municipija. Prema tome on nije bio utvrđeno naselje, nego u pravom smislu utvrđen grad (A. Degrassi, *Il confine nord — orientale dell'Italia Romana*, Bern 1954, str. 69; isti Epigraphica II, *Atti dell'Accademia nazionale dei Lincei*, Memorie classe di scienze morali, storiche e fotologiche, ser. VII, vol. XI, fasc. 5, 1965, 264, str. 243).

[21] S istraživanjem dokumentacije o oppidumu trebalo bi početi sa sjeverne strane Eufrazijeve bazilike. Vjerojatno bi se istraživanjem zapadnog bedema utvrdio opseg oppiduma i njegov odnos prema zapadu proširenog dijela antičkog grada.

[22] A. Degrassi, sp. dj., str. 72.

[23] Š. Mlakar, Briunski otoci, *Enciklopedija likovnih umjetnosti* (Zagreb 1959) str. 500—501.

[24] J. Marasović — Tomislav Marasović, *Diokle cijanova palača u Splitu* (Zagreb 1968) str. 9.

FUND ROMISCHER INSCHRIFTEN IM BAUGRUND DES HOTELS NEPTUN IN POREČ

Zusammenfassung

Im Jahre 1967 wurden bei der Fundamentsaushebung für das Hotel ‚Neptun' ettliche Uebereste römischer Antike und spätrömische Mauerzüge freigelegt (s. Plan). Unter anderem in zweiter Verwendung auch ein Grabstein für *Aurelia Rufina* (Abb. 2); in der mittelalterlichen Stadtmauer eine Basis für *C. Flaminius Marcellus*, dem Tribun der 6. Gardistenkohorte (Abb. 3); ferner Postamente, Gesimse u. ä. (s. Abb. 4—8). Erwähnenswert ist ferner, daß sich an der westlichen Seite im Hafen wahrscheinlich eines der Stadttore und nebenan eine Säulenhalle feststellen ließ.

BOUNDARY STONES IN ROMAN DALMATIA

I. THE INSCRIPTIONS

J. J. WILKES

formerly University of Birmingham, now Institute of Archaeology, London

The twenty-seven Dalmatian boundary stones, many of which record details of the circumstances in which they were set up, form an almost unique record of Roman provincial government. The majority are dated to the Julio-Claudian period while they are concentrated in the south of the province, that is the limestone and karst of the Velebit, the Ravni Kotari, and the region of Poljica. Their distribution is indicated on the general map A, and on the three section maps, B—D. In this paper it is the intention only to offer a republication of the stones, including photographs and drawings where these are available. In the second part I hope to discuss these boundary settlements, along with similar records from other provinces, in the wider context of Roman provincial government.

It is a pleasure to record my gratitude to Dr. Jaroslav Šašel, especially for his infinite patience and energy during our travels in September 1973 in order to relocate and record those of the inscriptions discussed here which survive. I should also like to record my thanks to Mr. Harry Buglass, draughtsman in the Department of Archaeology and Ancient History, University of Birmingham, for his care in drawing the figures and the maps, and to Miss J. M. Reynolds, Newnham College Cambridge, for generous advice and criticism.

1 (Pl. I, 1) Undressed limestone block with only a roughly smoothed face for the inscription. Approximately 1.00 m. high, 0.40 m. wide at the top, 0.20 m. at the bottom, and c. 0.35 m. thick. Found probably 'in situ' in the remains of a 1.00 m. high dry stone wall, an ancient boundary line above Jablanac near Stinica. Now in the town (or local) Museum at Senj.

Ex dec[*r*(*eto*)] | *P*(*ubli*) *Cornel*[*i*] | *Do*⟨*l*⟩*label*⟨*l*⟩*ae* | *leg*(*ati*) *pr*(*o*) *pra*[*et*(*ore*)] |[5] [!!!!!!!!!!!!!!!!] *int*(*er*) *Beg*(*i*?)*os et Ortopli*[*n*(*os*)].

'According to the decree of P. Cornelius Dolabella, legate of the emperor with praetorian rank (? the boundary) between the Begi and the Ortoplini'. Mentioned by D. Rendić-Miočević, *Akte IV. int. Kong. gr. u. lat. Epigraphik* (Wien, 1964) 339 note 8. Published incomplete by the same scholar, *Rad Jug. akad. znanosti i umjetnosti* 339 (1965) p. 134, but fully, including photographs, *Vjesnik Arh. muz. u. Zagr.* (3rd. ser.) III (1968) 63—73 with plates II and III. See also J. Šašel, *RE* Suppl.-Bd. XIV (1974) 73—5.

2. (Pl. I, 2) Inscription on a natural vertical face of limestone 8.00 m. by 4.50 m. by 4.00 m. On the eastern side of the Velebit mountains between Jablanac on the coast and Kosinj gornji, in he sectorLegenac of the forest ravine Lomska duliba, 27 m. from the forest road leading to Kosinjka Begovača and Bakovac.

Ex conventione finis | *inter Ortoplinos et Pare*|*ntinos aditus ad aquam* | *vivam Ortoplinis passus* |[5] *D latus I.*

[6]According to the agreement the boundary between the Ortoplini and the Parentini. The approach to the water source allowed to the Ortoplini 500 paces (long) and 1 pace wide.' J. Brunšmid, 'Međašnji kamen između Ortoplina i Parentina', *VHAD* N. S. III (1898) 174—7 (from MS copies). C. Patsch, *Die Lika in römischer Zeit* (Wien, 1900) 22 f. (from same MS copies). J. Brunšmid, *VHAD* N.S. VI (1901) 99 ff. with photograph, republished also by D. Rendić-Miočević, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu* 3rd. ser. III (1968) 65 f. and plate I (from Brunšmid). O. Hirschfeld, *CIL* III p. 2328[171] no. 15053 (from Brunšmid and Patsch, *opp. cit.*).

Fig. 1 (no. 3) *JÖAI* XII (1909) Bb. 32

3. (Fig. 1) Limestone fragment 0.36 m. high, and 0.36 m. broad, with legible letters similar to no. 6 below. Built into the east wall of the house of Bare Jokić, about 1 km. north of St. Michael's church at Popović (Corinium). No trace or record of the stone was known to the inhabitants on 10th September 1973.

[*E*]*x dec*[*reto* | *P*(*ublii*)] *Corne*[*li* | *Do*]*label*(*lae*) *le*[*g*(*ati*) *pro* | *pr*(*aetore*)] *finis int*[*er* |[5] *? Neditas et*...

'According to the decree of P. Cornelius Dolabella, legate with praetorian rank, the boundary between [? the Neditae and ...' M. Abramić and A. Colnago, *JÖAI* XII (1909) Bb. 32 no. 3.

4. (Pl. I, 3) Limestone fragment. In the Franciscan monastery at Karin, built into the wall of the monastery cloister immediately opposite the entrance. The removal from its former position in the threshold of the gate leading into the garden of the monastery has resulted in much less of the stone being now visible. Present measurements: 0.76 m. high and 0.36 m. wide. Height of letters: v. 2—3 6.5 cms., v. 7—8 7.0 cms, v. 96.5 cms.

L[.... | ...] *nus Laco* | [(*centurio*)? *l*]*eg*(*ionis*) *VII iudex* | [... *datu*]*s ex convent*|[5][*ione eo*]*r*(*um*) *ab L. Volus*[*io*] | *Saturnino le*[*g*(*ato*) | *p*]*ro pr*(*aetore*) *C*(*ai*) *Caesari*[*s* | *A*]*ugusti Germ*[*a*|*ni*]*ci inter Ned*[*i* |[11] *tas et* ...

'... nus Laco, centurion (?) of legion VII, appointed judge after agreement of the parties by L. Volusius Saturninus, legate with praetorian rank of Caius Caesar Augustus Germanicus, (to determine the boundary) between the Neditae and ...'

S. Gliubich (Ljubić), Studi archeologici sulla Dalmazia, *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* vol. 22 (Wien, 1860) p. 241. Th. Mommsen, *CIL* III p. 373 no. 2882 'descripsi sollicite et explevi in re praesenti', cf. O. Hirschfeld, *AEM* XIII (1890) 103.

v. 2: C appears as G; v. 3: *l]eg* only now visible, also *iude[x*; v. 4: now only *e]x* and only *conveṇ[t-*; v. 5: *ab] L.* and now *Voluş[io*; v. 6: almost illegible; v. 7: almost illegible; v. 8: now *Aug]usti*; v. 9: now only *i]ṇter* visible.

5. In the vicinity of Karin near the hamlet of Lacmanović, in the middle of wooded and cleft-ridden rocky conglomerate ground. The boundary of the Nedinum territory indicated in letters 0.25 m. This suggests that in many areas the boundary was marked in the natural rock rather than by cippi.

Finis Neditі[nus

'Boundary of Nedinum'

M. Abramić and A. Colnago, *JÖAI* XII (1909) Bb. 32 f. no. 4.

6. (Pl. II, 4) Limestone block, 1.82 m. high (visible above ground), 0.56 m. wide, and approximately 0.17 m. deep. It now forms the left side of the south doorway of St. Michael's Church at Popović (Corinium). There is no evidence for its original situation. The height of the letters varies from 6.0 cms in v. 1 to 4.0 cms in v. 17.

Ex edictu P. Cor | *neli Dolabele leg(ati)* | *pro pr(aetore) determinav[it]* | *S(extus) Titius Geminus* |[5] *pri(nceps) posterior leg(ionis)* | *VII inter Neditaş* | *et Corinienses* | *restituti iussu A(uli)* | *Duceni Gemini* |[10] *leg(ati) Augusti pr(o) p[r(aetore)]* | *per A(ulum) Resium [M]ą* | *ximum (centurio) leg(ionis)* VII | *C(laudiae) p(iae) f(idelis) pr(incipem) posterior(em)* | *et Q(uintum) Aebutium* |[15] *Liberalem hastaṭ (um)* | *posteriore(m) leg(ionis)* | *eiusdem.*

'According to the edict of P. Cornelius Dolabella, legate with praetorian rank, Sextus Titius Geminus, princeps posterior (centurion) of legion VII, fixed (this boundary) between the Neditae and the Corinienses. (The boundary stones) were restored by order of Aulus Ducenius Geminus, legate of Augustus with praetorian rank, through Aulus Resius Maximus, princeps posterior centurion of legion XI Claudia pia fidelis, and Quintus Aebutius Liberalis, hastatus posterior centurion of the same legion.' M. Glavinić, *BD* II (1879) p. 146 cf. Fr. Bulić, *BD* V (1883) p. 65. O. Hirschfeld, *AEM* IX (1885) p. 4 f. no. 1, whence *CIL* III p. 1634 no. 9973 and Dessau, *ILS* no. 5953. M. Abramić and A. Colnago, *JÖAI* XII (1909) Bb. 32 no. 2 fig. 6 (photograph) with corrected reading.

v. 1: the letter *ę* can be detected; v. 2: the last letter has now been lost, reading now *le[g(ati)*; v. 3: nothing can now be traced after the *n*, reading now *determin[avit]*; vv. 11—12: letters at the end are barely detectable; v. 15: last letter now barely legible.

7. At St. Martin's church in Novigrad (Manutius, MS Vat. 5237 p. 91). No church of this name is known in the area. The line divisions indicated follow those in the MS.

Fin[i]s inter Neditas et Corinienses | *derectus mensuris actis iussu* | *[A. Du]ceni Gemini leg(ati) per A(ulum) Resium* | *Maximum (centurionem) legionis XI principem* |[5] *posteriorem c(oh)o[r(tis)] I et per [Q(uintum)] A[e]butium* | *Liberalem (centurionem) eiusdem leg(ionis) (h)astatum* | *posteriorem c(o)hor(tis) I.*

'The boundary between the Neditae and the Corinienses fixed with surveyed measurements by order of Aulus Ducenius Geminus, legate (of the emperor with praetorian rank), through Aulus Resius Maximus, princeps posterior centurion in the first cohort of legion XI, and through Quintus Aebutius Liberalis, hastatus posterior centurion in the first cohort of the same legion.' Manutius, *MS Vat.* 5237 p. 91, whence Th. Mommsen *CIL* III p. 373 no. 2883.

It is possible that the fragment recorded under no. 8 below is either from the same monument, or at least another record of the same settlement.

8. (Fig. 2 and Pl. II, 6) Limestone fragment 0.32 m. high, 0.46 m. wide, with letters 4.5 cms at the top decreasing in the lower lines to 3.5 cms. Built into the wall of the house of Josip Batura, in the courtyard near the pigsty, in the village of Pridraga near Karin.

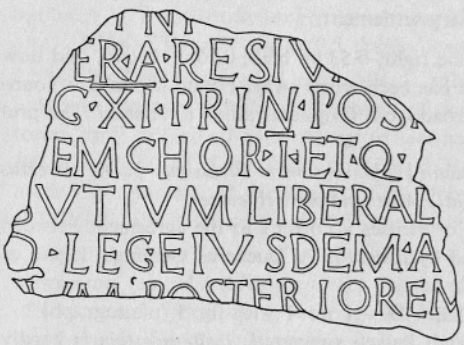

Fig. 2 (no. 8) *JÖAI* V (1902) Bb. 4

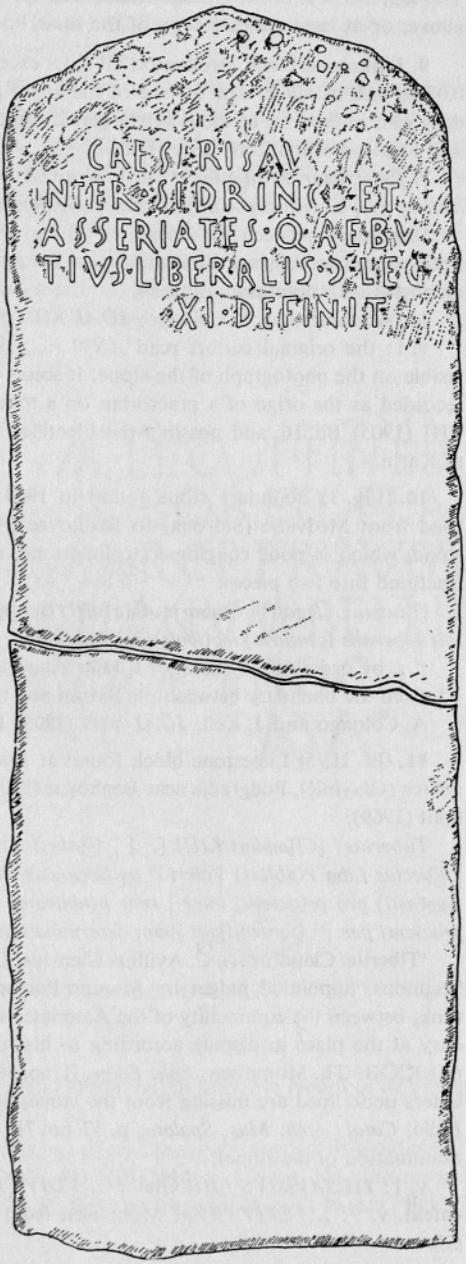

Fig. 3 (no. 10) *JÖAI* VIII (1905) Bb. 53

[*iussu A(uli) Duceni Gem*]*ini* [*leg(ati)*)] | *per A(ulum) Resium* [*Maximum* (*centurionem*) | *le*]*g(ionis) XI prin(cipem) pos*[*terio*]|*rem c(o)hor(tis) I et Q(uintum)* [*Ae*]|[5]*butium Liberal*[*em*] | (*centurionem*) *leg(ionis) eiusdem (h)a*[*sta*|*t*]*um posteriorem.*

(Translation clearly similar to no. 7 above.) Fr. Bulić, *BD* XXIV (1902) p. 110. H. Liebl, *JÖAI* V (1902) Bb. 4 f. no. 1. O. Hirschfeld, *CIL* III p. 2328[169] no. 15045[2]. Probably identical with no. 7 above, or at least another copy of the same boundary settlement.

9. Limestone block, broken on all sides except the right, 0.53 m. high, 0.65 m. broad, and now 0.07 to 0.09 m. thick. The surface of the upper part has been worn away. Found in modern boundary wall at the foot of the Ivanova glavica on the road from Cvijina Gradina to Asseria. The present location of the stone is not known.

[? *finis*] *inter Ansi*[*enses et* | *Co*]*riniens(es) secundum* | [*c*]*onventionem utrius*|*que partis derectus mensu*|[5][*ris*] *actis iussu A(uli) Duceni* | [*Gem*]*ini leg(ati) Aug(usti) pro pr(aetore).*

'Boundary between the Ansienses (?) and the Corinienses according to the agreement between both parties established after survey on the ground by order of A. Ducenius Geminus, legate of Augustus with praetorian rank.'

M. Abramić and A. Colnago, *JÖAI* XII (1909) Bb. 29—31 no. 1 with fig. 5 (photograph).

v. 1: the original editors read *AN*?? [..., although Patsch suggested *Ansi*[*enses* this is hardly visible on the photograph of the stone. It seems probable that they were the inhabitants of Ansium, recorded as the origo of a praetorian on a tombstone from the same area, *CIL* III 2887 cf. *JÖAI* VIII (1905) Bb. 16, and possibly the identified Roman settlement on the Cvijina Gradina, north of Karin.

10. (Fig. 3) Boundary stone found in 1903 probably 'in situ' amongst dressed stones in the road from Medvidje (Sidrona) to Benkovac (Asseria), about 3 km. from the former place. The stone, which is poor conglomerate limestone, stands 1.90 m. high, 0.66 m. broad, 0.20 m. thick, fractured into two pieces.

[? *iussu ... legati*] | *Caesaris Au*[*g(usti) Germ(anici)*] *inter Sidrinos et* | *Asseriates Q(uintus) Aebu*| *tius Liberalis* (*centurio*) *leg(ionis)* |[5] *XI definit.*

'... by order of ... legate] of Caesar Augustus, Quintus Aebutius Liberalis, centurion of legion XI, fixed the boundary between the Sidrini and the Asseriates.'

A. Colnago and J. Keil, *JÖAI* VIII (1905) Bb. 52—5: 'Römischer Grenzstein bei Bruška.'

11. (Pl. II, 5) Limestone block found at Dobropoljci (probably Alveria) on a hill called Smerdeljica (Glavinić), Podgradje near Benkovac (Bulić). Now somewhere in the Archaeological Museum Split (1969).

Ti(berius) [*Cl*]*audius LIIII* [...] | *C(aius) Avillius Clemen*[*s*] | *L(ucius) Coelius Capella P(ublius)* | *Raecius Libo P(ublius) Valeri* |[5] *us Secundus iudices* | *dati a M(arco) Pompeio Silva*|*no leg(ato) Aug(usti) pro pr(aetore) inter* | *rem p(ublicam) Asseriatium et rem p(ublicam) Al*|*veritarum in re praesenti per* |[11] [*sententi*]*am suam determina*|*verunt.*

'Tiberius Claudius ..., C. Avillius Clemens, L. Coelius Capella, P. Valerius Libo, and P. Valerius Secundus, appointed judges by Marcus Pompeius Silvanus, legate of Augustus with praetorian rank, between the community of the Asseriates and the community of the Alveritae, fixed the boundary at the place in dispute according to his ruling.' M. Glavinić, *Mitt. Central-commission* 1878 p. LXXXI. Th. Mommsen, *Eph. Epigr.* II no. 563, from the drawing and sqeeze of Glavinić. The letters underlined are missing from the stone, but were obtained by Glavinić from his friends. Fr. Bulić, *Catal. Arch. Mus. Spalato*, p. 37 no. 71. O. Hirschfeld, *CIL* III p. 1631 no. 9938 (based on examination of the stone).

v. 1: *TILSAVDIVS LIIII* Glav., ... *VDIVS L.* ... Mommsen from squeeze, *AVDIVS LII* Hirschfeld. v. 9: ...*VERITARVM* Mommsen from squeeze, ERITARVM Hirschfeld, ... *RITARVM* Glav.

12. (Fig. 4) Boundary stone found in June 1889 at Razvadje near Promina at the source Bunarača (Bulić, p. 116). Formerly with the Franciscans in Knin (Hirschfeld). It could not be located in September 1973 and may be somewhere in Knin or was perhaps among those stones brought to the Archaeological Museum Split after the Second World War.

... ? *Vib*]*ullius T*[... | ... *le*]*g*(*ionis*) *VII et L*(*ucius*) *Sa*[*l*|*vius*?] *M*(*arcus*) *Sueto ce*[*n*|*t*]*uriones leg*(*ionis*) *X*[*I*|[5] *iu*]*dices dati ex* | [*co*]*mventione* (sic) *a* | [*L*(*ucio*) *V*]*olusio Satur*|[*ni*]*no leg*(*ato*) *pro pr*(*aetore*) | [*C*(*ai*) *C*]*aesaris Aug*(*usti*) | [11] [*Ger*]*manici inter* | RV ⌈...

'? Vibullius (? tribune) of legion VII, L. Salvius and M. Sueto, centurions of legion XI, appointed judges in accordance with an agreement of the parties by L. Volusius Saturninus, legate with praetorian rank of Gaius Caesar Augustus Germanicus, (to fix the boundaries) between ...' Fr. Bulić, *BD* XII (1890) p. 97 no. 74 cf. p. 116 f. E. Hula, *AEM* XIII (1890) p. 102, with reconstructions made from squeeze. O. Hirschfeld, *CIL* III p. 1621 no. 9832 (following Hula, *op. cit.*). C. Patsch, *WMBH* V (1897) 212 no. 77 fig. 76 (line drawing).

v. 1: *t*[*rib*(*unus*)] restored by Hula. However the letter may be the beginning of a cognomen, and Mommsen (ap. Hirschfeld, *op. cit.*) suggested that (*centurio*) has been lost from the beginning of v. 2. v. 11: [*A*]*ru*[*pinos*], Bulić, p. 97. However it is clear that the letters are not part of the primary inscription, cf. Hula, *op. cit.*

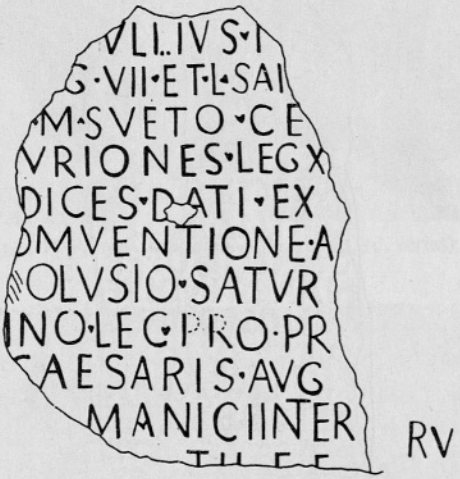

Fig. 4 (no. 12) *WMBH* V (1897) 212 fig. 76

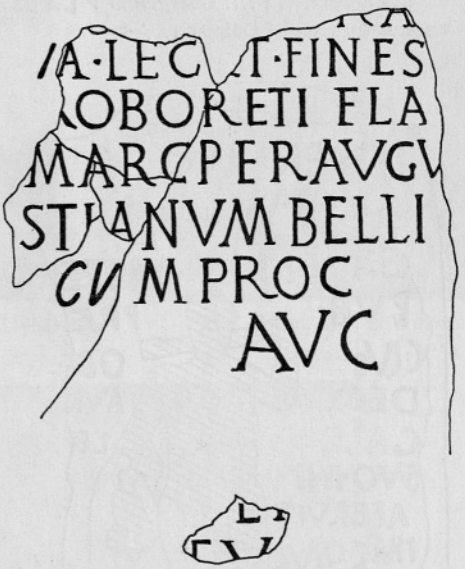

Fig. 5 a-b (no. 14) *WMBH* V (1897) 215 fig. 80, 216 fig. 81

13. Fragment of boundary settlement found at Oklaj (Promina) in 1889. No record of its present whereabouts.

L(*ucio*)] *Volus*[*io* | *Satu*]*rnino* [*leg*(*ato*) | *pro*] *pr*(*aetore*) *C*(*ai*) *C*[*aesaris* | *Aug*(*usti*) *G*]*erm*[*anici* ... (for probable translation see no. 12 above). Fr. Bulić, *BD* XII (1890) p. 116 no. 101 with restorations. O. Hirschfeld, *CIL* III p. 1621 no. 9833 (with H. Dessau) from squeeze. C. Patsch, *WMBH* V (1897) 213.

Presumably part of a similar settlement to no. 12 above.

14a-b. (Fig. 5a-b.) Limestone block broken into five fragments. 1.10 m. high, 0.60 m. wide, and 0.15 m. thick. Found October 1890 on Vedropolje hill near Uzdolje (district of Knin) on the farm of Nikola Malić, in the Kosovo polje. Formerly with the Franciscans in Knin, now in the Archaeological Museum Split. Good standard of lettering. Below the last line is uninscribed surface.

[*Termini*? *p*]*o*[*s*(*iti*) *inter p*]*ra*|[*t*]*a leg*(*ionis*) *et fines* | *roboreti Fla*(*vii*) | *Marc*(*iani*) *per Augu* |[5] *stianum Belli*|*cum proc*(*uratorem*) | *Aug*(*usti*).

'(boundary stones) set up between the legionary meadows and the oak woodlands of Flavius Marc(ianus?) through Augustianus Bellicus, procurator of Augustus.'

Fr. Bulić, *BD* XIV (1892) p. 17 no. 12. O. Hirschfeld, *CIL* III p. 2167 no. 13250 (somewhat more complete in v. 2 and v. 6 than when examined by Patsch). C. Patsch, *WMBH* V (1897) 215 f. no. 81 fig. 80 (line drawing) cf. *CIL* III p. 2328[13] add. no. 13250, cf. Dessau, *ILS* 5968.

Also a small fragment with four or five letters which may belong to this boundary stone, *BD* XIV (1892) p. 17 no. 2 cf. Patsch, *op. cit.* 216 fig. 81 (line drawing).

v. 1—2: *p*]*ra*[*t*]*a* is preferable to *p*]*ra*[*ed*]*ia* on grounds of space. The *TA* in v. 2., Schulten, *Hermes* XXIX p. 491, is unfounded.

15. Stone fragment found at Salona in 1884. Cannot now be located.

...? *iu*]*de*[*x* ... | ...? *Cons*]*tantio V* [... | ...] *DEA*'? judge (appointed by Flavius Valerius) Constantius (praeses of Dalmatia...'

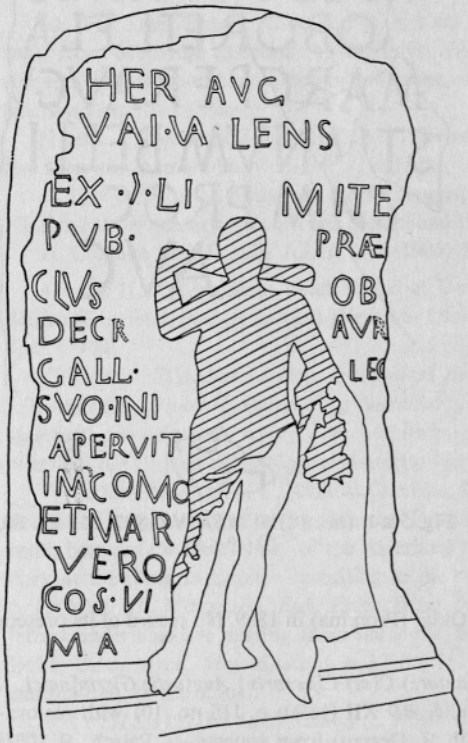

Fig. 6 (no.16) J. J. Wilkes

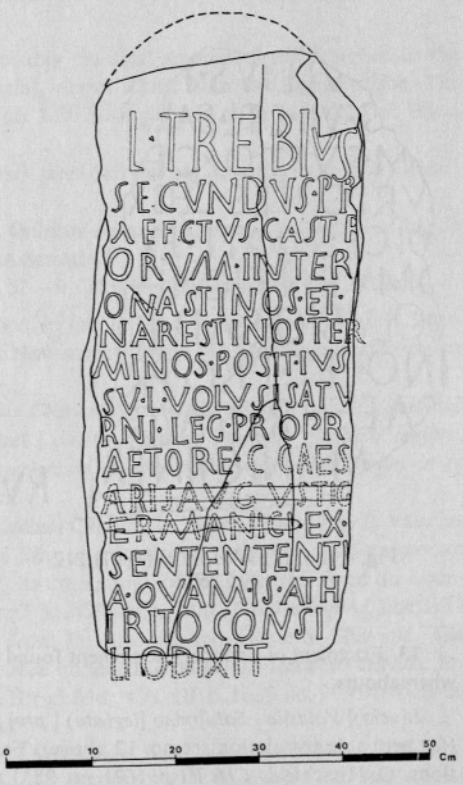

Fig. 7 (no. 17) J. J. W.

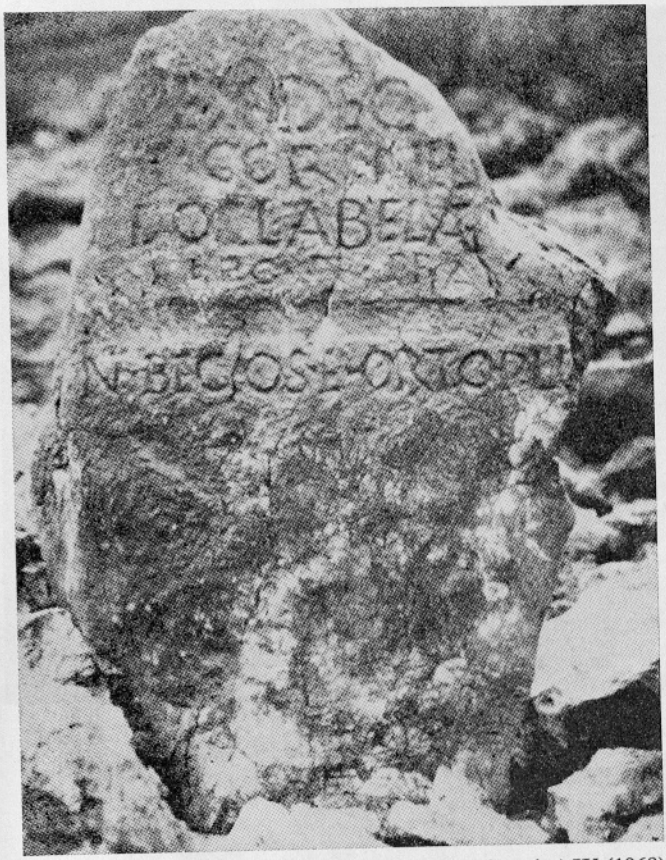

Pl. I, 1 (no. 1) *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu* (3rd. series) III (1968) plate II

Pl. I, 3 (no. 4) J. J. Wilkes

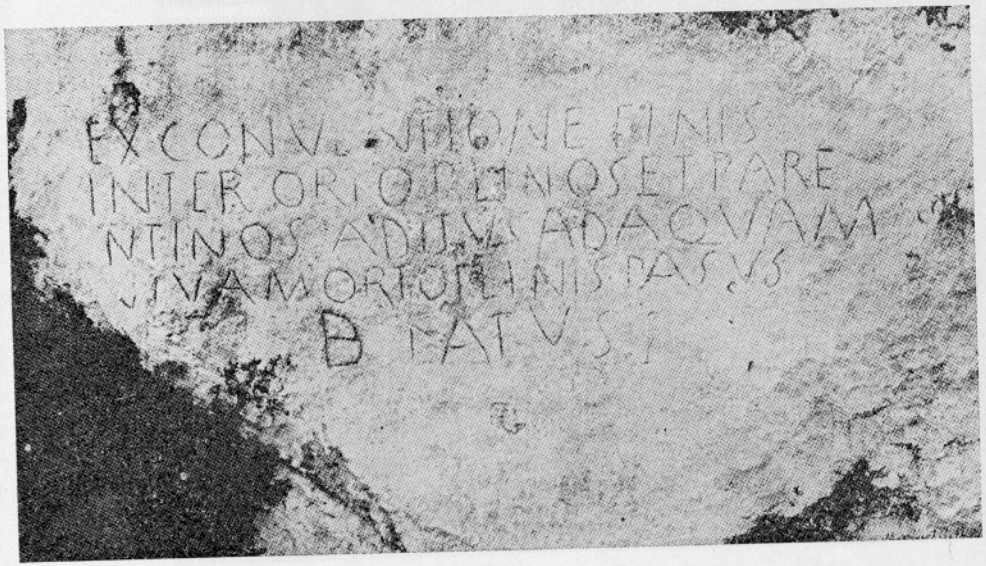

Pl. I, 2 (no. 2) *Vjesnik Hrvatskog arh. društva* N. S. VI (1901) 99 f.

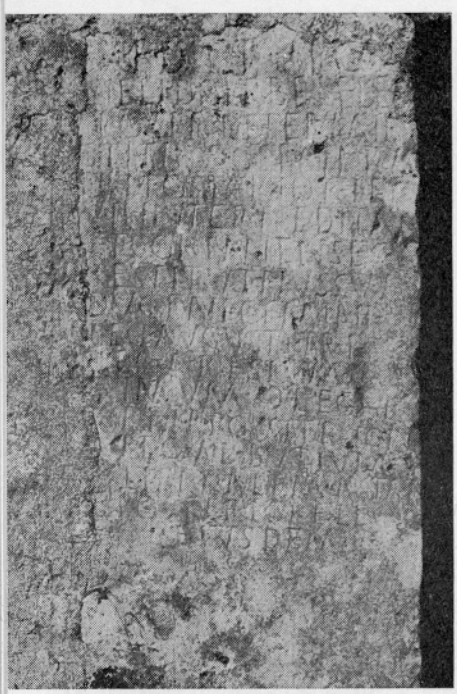

Pl. II, 4 (no. 6) J. J. W.

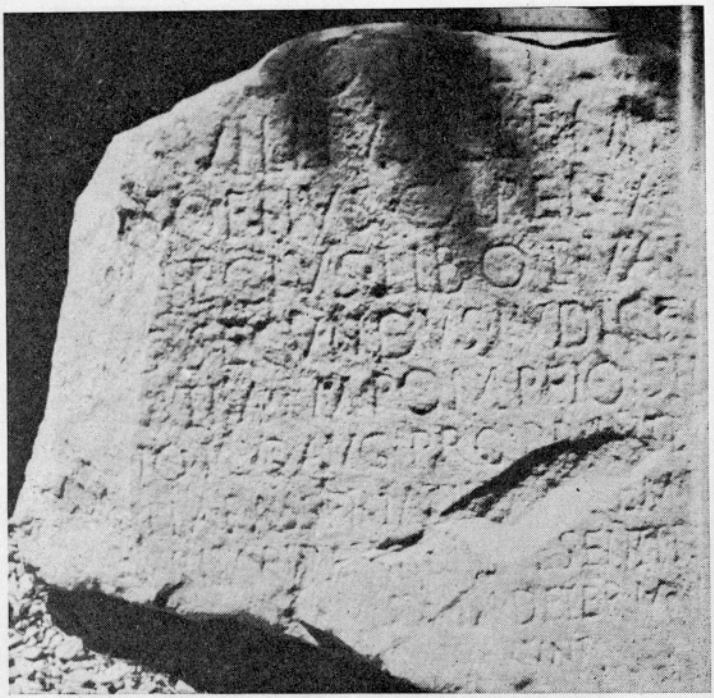

Pl. II, 5 (no. 11) J. J. W.

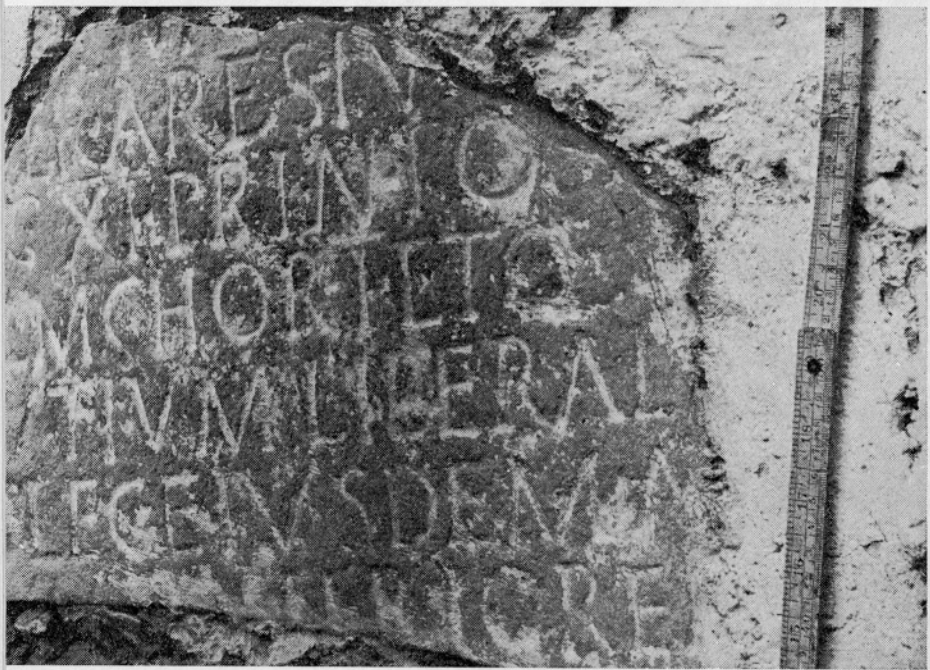

Pl. II, 6 (no. 8)
J. J. W.

Pl. III, 7 (no. 16) J. J. W.

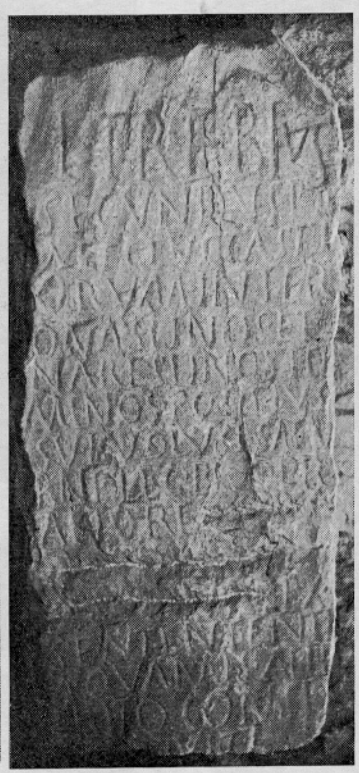

Pl. III, 8 (no. 17) J. J. W.

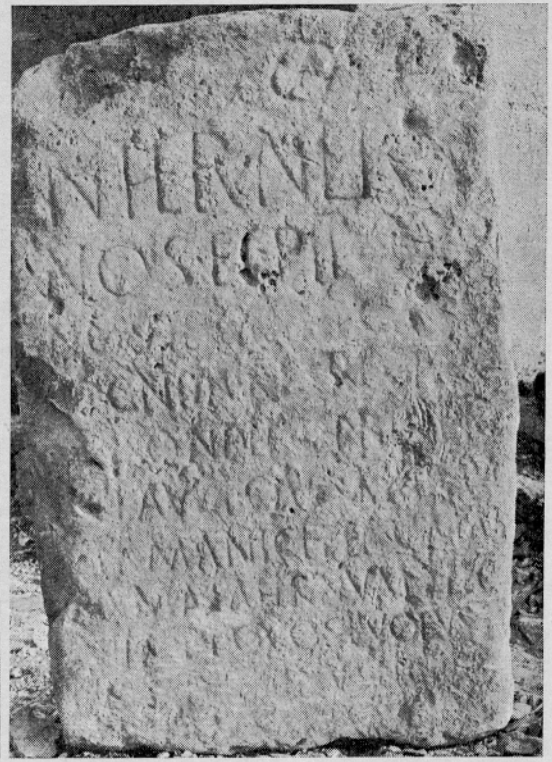

Pl. III, 9 (no. 19) J. J. W.

Pl. IV, 10 (no. 20) J. J. W.

Pl. IV, 11a, b (no. 25) J. J. W.

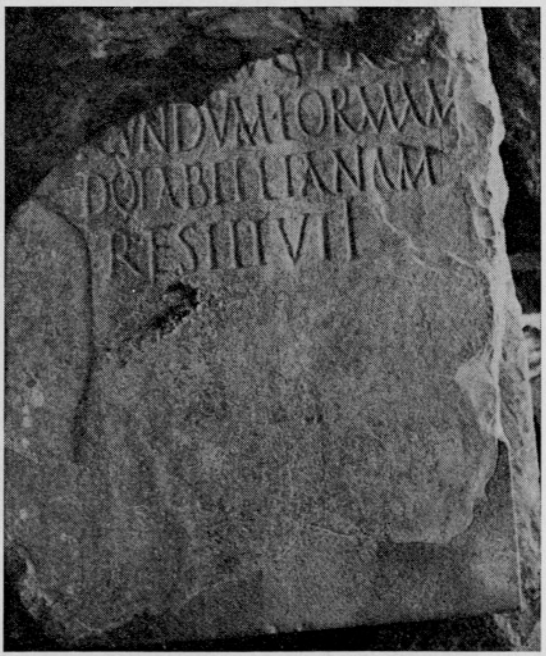

Pl. IV, 12 (no. 26) J. J. W.

Fr. Bulić, *BD* VII (1886) p. 68 no. 205, *Catal. Spalato* p. 225 no. 980. O. Hirschfeld and Fuchs, *CIL* III p. 1520 no. 8716a.

v. 1: thus Hirschfeld, *ADL* Fuchs, *C* Bulić. v. 2: the restoration remains doubtful, cf. Jagenteufel, *Statthalter der römischen Provinz Dalmatia* (Wien, 1958) p. 63.

16. (Fig. 6 and Pl. III, 7) Limestone altar 0.95 m. high, 0.52 m. wide, and 0.19 m. deep. Found at Salona in the house of Dujmo Katić (Hirschfeld). Now in the Archaeological Museum Split (1973). The centre of the front face is dominated by a relief of Hercules 0.25 m. to 0.30 m. in depth. The figure stands holding a lion's skin in his left hand and holds in his right hand a club across his right shoulder. The edges of the inscribed surface have been damaged at the top and on the right, but it is not certain how much, if anything, has been lost from the text. The incising of the letters is very poor, and in vv. 10—14 the lines are not horizontal. The height of the letters in vv. 1—3 is 4 cms., the rest 3.5 to 3.0 cms. The v. 2 runs along the moulding panel across the top of the altar.

Her(culi) Aug(usto) [sac(rum) | *.] Val(erius) Valens v[et(eranus)]* | *ex (centurione) limite[m]* | *pub(licum) prae* |[5] *clus(um) ob decr(etum) Aur(eli)* | *Gall(i) leg(ati)* | *suo inp(endio)* | *aperuit* |[10] *imp(eratore) Com(m)o[do II]* | *et Mar[tio]* | *Vero [II]* | *co(n)s(ulibus) VI [Kal(endas)]* | *Ma[i(as)]*.

'Dedicated to Hercules Augustus. Valerius Valens, veteran and former centurion, opened up at his own expense the public boundary road which had been formerly closed off owing to the decree of Aurelius (or Aufidius) Gallus, the legate, on the sixth day before the Kalends of May in the second consulship of the emperor Commodus and Martius Verus.'

Lanza MSS, whence Mommsen, *CIL* III 3157 (without findspot). O. Hirschfeld, *AEM* IX (1885) p. 7. Fr. Bulić, *Catal. Spalato* p. 12 no. 913. O. Hirschfeld, *CIL* III p. 1515 no. 8663 with restorations by Mommsen. W. Kubitschek, *CIL* III p. 2326 no. 14239[4] (revised reading). A. Jagenteufel, *op. cit.* p. 48 with line drawing.

v. 1: *Herc(uli)* of Bulić is not legible; v. 5: or possibly *ob dec(essionem)* having also the sense of either death or departure, cf. Jagenteufel, op. cit. p. 48 note 463. The last letter is uncertain, either *Aur(elius)* or *Auf(idius)*. v. 13—14: the date is 27 April 179, birthday of Marcus Aurelius.

17. (Fig. 7 and Pl. III, 8) Limestone boundary stone found in September 1889 near Krug by Jesenice on the hill Greben above the cemetery Sustjepan. It measures 0.76 m. by 0.34 m. by 0.08 m. and was discovered on the farm of Katarina Lozić. Now in the Archaeological Museum Split. The letters vary from 3 to 4 cms, incised on a roughly dressed surface.

L(ucius) Trebius | *Secundus pr*|*aefectus castr*|*orum inter* |[5] *Onastinos et* | *Narestinos ter*|*minos pos(u)it ius*|*su L(uci) Volusi Satu*|*rni(ni) leg(ati) pro pr*|[10]*aetore C(ai) Ca[es*|*ari]s Au[g]u[sti] G* | *[e]rmanici ex* | *sentent⟨ent⟩i*|*a quam is ath*|[15] *irito* (sic) *consi*|*lio dixit* (vac.).

'L. Trebius Secundus, camp prefect, fixed the boundary stones between the Onastini and the Narestini on the order of L. Volusius Saturninus, legate with praetorian rank of Gaius Caesar Augustus Germanicus, according to a ruling which he delivered after summoning his advisory council.' Fr. Bulić, *BD* XII (1889) p. 145 no. 128 with commentary cf. p. 179. *Catal. Spalato* no. 1534 A. E. Hula, *AEM* XIII (1890) p. 104 (from squeeze). O. Hirschfeld, *CIL* III p. 1499 no. 8472, whence Dessau, *ILS* 5948. A. Betz, *Untersuchungen* etc. 30 no. 3.

v. 9: the reading is clearly as here and is not *NNI* as in *CIL* and elsewhere. The mark above the *N* is a natural fault.

vv. 10—12: some letters have been substantially erased by a deep scoring of the surface, although traces of some can be traced above and below the erasure.

v. 15: the *R* is clearly an error for *B*.

18. At Krug near Jesenice in the wall of the house of Marta Kadić. Could not be located in September 1973.

...] *ex se*[*ntentia*] | *quem is adhib*[*ito con*]|*silio dixit.*

(for translation see above under no. 15)

Fr. Bulić, *BD* XII (1890) p. 151 no. 129. E. Hula, *AEM* XIII (1890) p. 104 (from squeeze). O. Hirschfeld, *CIL* III p. 1499 no. 8473 (from squeeze).

Probably a fragment from the same boundary settlement recorded on no. 17 above.

19. (Pl. III, 9) Boundary stone found at a place called Krć near the village of Dubrava in Poljica. Formerly in the cemetery of St. Luke's church serving as a modern tombstone. Relocated in the path leading to the door of the church and placed in the keeping of the cemetery curator (8 September 1973). The surface of the stone has suffered much wear and damage since the original transcription by Bulić. Measurements 0.86 m. by 0.56 m. by 0.15 m.; the letters vary from 8.5 to 3.5 cms.

...i]*nter Ner*[*a*|*sti*]*nos et Pitunti*|*nos termini r*[*ec*|*o*]*gniti et restitu*[*ti*] *a* |[5] [*P*]*isone leg*(*ato*) *pro pr*(*a*)*etore* | [*Ti*(*berii*)] *Claudi Caesaris* [*Aug*(*usti*)] | *Germanici per C*(*aium*) *Ma*[*r*]|*ium Maternum* (*centurionem*) *leg*(*ionis*) | *VII C*(*laudiae*) *p*(*iae*) *f*(*idelis*) *quos L*(*ucius*) *Volus* |[10] [*ius Saturninus leg*(*atus*) *pro* | *pr*(*aetore*) *statuendos curaverat.*]

'Boundary stones between the Nerastini and the Pituntini, which L. Volusius Saturninus, legate with praetorian rank, had charged to be set up, reidentified and set up by Piso, legate with praetorian rank of Ti. Claudius Caesar Augustus Germanicus, through C. Marius Maternus, centurion of legion VII Claudia pia fidelis.' Fr. Bulić, *BD* XIII (1891) p. 145 no. 79. O. Hirschfeld, *CIL* III p. 2131 no. 12794, whence Dessau, *ILS* 5952.

For a possible boundary stone between Omiš and Makarska see Bulić, *VAHD* XLIX (1926—7) 67.

20. (Pl. IV, 10) Large fragment from a stone plaque broken into three fragments measuring 0.59 m. by 0.08 m. by 0.47 m. found at Šušnjar between Vrlika and Koljane (upper Cetina valley) in 1933.

... *V*... | ...]*s Bassus* [*leg*(*atus*) *Aug*(*usti*) *pr*(*o*) *pr*(*aetore*)] | *inter Barizani*[*ates et*] | *Lizaviates in neg*(*otio*) |[5] *finali C*(*aium*) *Plotium Ma*|[*xi*]*mum iudicare iussit* | [...] *A p*[*ra*]*ecepit ut* | [*diceret se*]*ntentiam* | [*de ponendis ter*]*minis.*

'...]s Bassus (legate of Augustus with praetorian rank) ordered C. Plotius Maximus to make a judgement on the matter of the boundary line between the Barizaniates and the Lizaviates, and instructed that he should give a ruling regarding the setting up of the boundary stones.'

Noted first by A. Mayer, *Glotta* XXIV p. 165 f. Fully published by B. Gabričević, *VAHD* LV (1953) 103 ff., 104 fig. 1 (photo). Now in the collection of the Franciscans at Sinj (1973).

21. Boundary settlement inscribed on rock rising 1.10 m. above the ground surface at Kosijerevo on the left bank of the river Trebišnjica (district of Nikšić, in Montenegro). It lies about 300 m. upstream from the old railway station, 30 m. from the river and about 12 m. above the original water level. First discovered in 1919 and relocated during the flooding of the Trebišnjica valley for a hydro-electric project.

There are 8 lines of text, varying in length from 0.49 m. to 0.69 m., governed by the surface of the stone. Vv. 1—4 and 7 have lost their initial two or three letters. The height of the letters is approximately 8 cms. The inscription was carved by an unskilled hand.

[*L*(*ucius*) *F*]*unisulanus Vet*|[*to*]*nianus leg*(*atus*) *pr*(*o*) *pr*(*aetore*) | [*po*]*ntem et terminos* | [*re*]*novari ius*(*s*)*it per* [25] *Cas*(*s*)*ium Fron*(*t*)*one*(*m*) | *o*(*ptionem?*) *leg*(*ionis*) *IIII F*(*laviae*) *f*(*elicis*) *in* | [*fun*]*do Vesi*⟨*i*⟩ *o c*(*urante?*) | *sc*(*ripturam*) *D*(...) *L*(...) *v*(*ilico?*)

'L. Funisulanus Vettonianus, legatus with praetorian rank, ordered the bridge and the boundary stones to be renewed through Cassius Fronto? optio of legion IIII Flavia felix on the estate of the

Vesii, the supervision of the inscription being carried out by D(...) L(...), the steward.' D. Ser. gejevski, *Arch. Iug.* V (1964) 93—5 (without photograph or drawing).

22. A boundary settlement is inscribed on a rock near to Gacko. It consists entirely of abbreviations.

GZMBH XLII (1931) 22 cf. *Arch. Iug.* V (1964) 95 (neither with record of text).

23. Boundary settlement inscribed on a rock called Blizanci at Vaganj (district of Gornji Vakuf) in the Vrbas valley near Šipovo east of Jajce, near to the river and the town Kotor.

L(ucius) Arruntius Camil[l]us Scri|b[o]nia[n]us le[g(atus)] pro | pr(aetore) C(ai) [C]ae[s]aris Aug(usti) |[5] *Germanici iudicem | dedit M(anium) Coelium (centurionem) | leg(ionis) VII inter Sapuates | e[t ...]matinos ut fines | [reg]eret et terminus po[n(eret)].*

'L. Arruntius Camillus Scribonianus, legate with praetorian rank of Gaius Caesar Augustus Germanicus, appointed as judge Manius Coelius, centurion of legion VII, to fix the boundaries and set up boundary stones between the Sapuates and the [-]matini.'

Konstantin Hörmann, *GZMBH* II (1890) 306—8 (with photograph but inaccurate transcription)

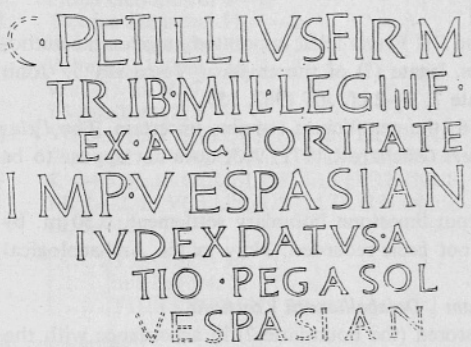

Fig. 8 (no. 25) J. J. W.

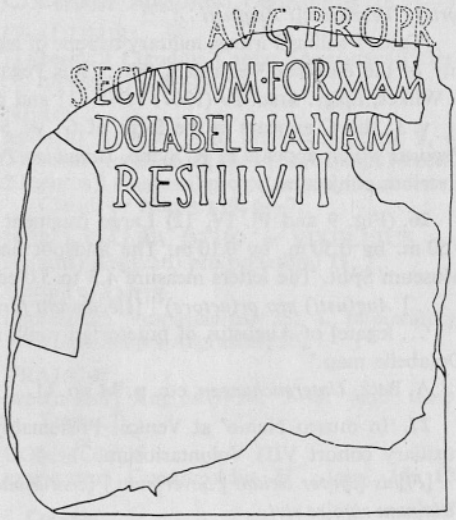

Fig. 9 (no. 26) J. J. W.

cf. also *GZMBH* L (1938) 60. O. Hirschfeld, *CIL* III p. 1624 no. 9864a (from squeeze supplied by O. Benndorf, also copy from Bulić, based on a squeeze) cf. p. 2165, 2270. v. 8: the second of the communities involved may be restored *[La]matinos*, from *Lamatis* of Geogr. Rav. IV 19 (p. 217, 17 Pinder-Parthey) and *Tab. Peut.*, or *[Ae]matinos* of *Aemate*, *It. Ant.* 269, 1 (ed O. Cuntz), both referring to the same people who are probably to be located on the Dobrinja plateau, cf. A. Mayer, *Sprache der alten Illyrier* I (Wien, 1957) 33 f.

24. A stone column on the road between Grahovo and Glamoč, 'passato il primo monte'.

... | iu[d]ex [d]a[t]us a [F]la|vio Va[ler]io Cons|[t]a[nt]io [v(iro) c(larissimo)] p(raeside) p(rovinciae) [D]elm(atiae) | [f]i[ne]s i[nt]e[r] Salv |[5] *ia[t]as e[t] S[tr]ido|[n]e[n]ses [d]e[t]e[r]m|i[n]avi[t].*

'...] appointed as judge by Flavius Valerius Constantius most distinguished citizen, governor of the province of Dalmatia, fixed the boundary between the Salviates and Stridonenses.'

Restored by G. Alačević, *BD* V (1883) p. 136 from the notes of Stjepan Petković of Knin (c. 1808). These were sought without success by Hirschfeld, who published the transcription of Alačević, *CIL* III p. 1623 no. 9860.

The unusually late date, the name Valerius for Constantius, the reference to Stridon (birthplace of St. Jerome), led many scholars to doubt its authenticity, for example Mommsen and Hirschfeld, *CIL* III loc. cit. See also W. Kubitschek, *VHAD* N.S. XV (1928) (Festschrift Brunšmid) 35—42. N. Vulić, *Zbornik filoloških i lingvističkih studija A. Beliću povodom 25-godišnjice njegova naučnog rada* (Festschrift Belić), Beograd 1921, 30—2.

25. (Fig. 8 and Pl. IV, 11 a, b) Badly weathered and fractured limestone block, 0.93 m. by 0.65 m. by 0.22 m. Height of letters: v. 1, 4, and 7: 11 cms. v. 2: 9 cms. v. 3, 5—6: 7 cms. Not all the letters are regular. The *S* in v. 1 is only 10 cms. No record of the findspot. Now in the garden behind the Archaeological Museum Zadar. Therefore probably from somewhere in the Ravni Kotari.

C(aius) Petillius Firm[us] | *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) IIII F(laviae) [f(elicis)]* | *ex auctoritate imp(eratoris) Vespasian[i]* |[5] *iudex datus a* [... | ...]*tio Pegaso l[eg(ato) pr(o) pr(aetore)* | *imp(eratoris)* | *Vespasian[i Aug(usti* ...

'Caius Petillius Firmus, military tribune of legion IIII Flavia felix, appointed judge on the authority of the emperor Vespasian, by ... tius Pegasus, legate (?) of the emperor Vespasian ...' John J. Wilkes, *Epigr. Stud.* IV (1967) 119—121 and plate 7, 1—2 cf. *AE* 1967, 355.

v. 3: the *C* appears in the form of *G*; vv. 5—6: the gentilicium remains uncertain. The *I]tius Pegasus* which appears in R. Syme, *Danubian Papers* (Bucharest 1971) 203, does not appear to be a serious conjecture.

26. (Fig. 9 and Pl. IV, 12) Large fragment from limestone boundary settlement, 0.50 m. by 0.50 m. by 0.50 m. by 0.10 m. The findspot has not been recorded. Now in the Archaeological Museum Split. The letters measure 4.5 to 5.0 cms.

...] *Aug(usti) pro pr(aetore)* | *[s]ecundum formam* | *Dolabellianam* | *restituit.*

'... legate] of Augustus of praetorian rank, restored (the boundaries?) in accordance with the Dolabella map.'

A. Betz, *Untersuchungen*, etc. p. 34 no. 11.

27. 'In museo Nanio' at Venice. Presumably from Dalmatia because of the reference to the auxiliary cohort VIII Voluntariorum.

[Fi]nis [i]n|ter Seium | *Severinum* | *(centurionem) coh(ortis) VIII* | *Vol(untariorum) et Bae|bid(ium) Titia|num rigo|re rivi.*

'The boundary between (the estate of) Seius Severinus centurion of cohort VIII Voluntariorum and Baebidius Titianus, along the course of the river.'

Mommsen, *CIL* III p. 402 no. 3163.

INDICES

1. **Personal**

a) nomina

Q. Aebutius Liberalis **6,** 14—17. **10,** 3—5. [Q.] A[e]butius Liberalis **7,** 5—7. Q. [Ae]butius Liberal[is] **8,** 4—7.
L. ARRUNTIUS CAMILLUS SCRIB[O]NIA-[N]US **23,** 1—3. AUF(IDIUS?) or (L.)AUR-(ELIUS) GALL(US) **16,** 6—7.
C. Avillius Clemen[s] **11,** 2.
Baebidius Titianus **27,** 5—7.
(L. CALPURNIUS) PISO (CN. f.) **19,** 5—7. Cas(s)ius Fron(t)o **21,** 5—6.
Ti. [Cl]audius [.....] **11,** 1.
(Ti. Claudius) August⟨i⟩anus (Alpinus L.) Bellic(i)us (Sollers) **14,** 5—8.
M' Coelius **23,** 6—7.
L. Coelius Capella **11,** 3.
P. CORNELIUS DOLABEL(L)A **6,** 1—2. P. CORNEL[IUS] DO⟨L⟩LABELA **1,** 2—4. [P.] CORNEL[IUS DO]LABEL(LA) **3,** 2—3. FORMA DOLABELLIANA **26,** 2—3.
A. DUCENIUS GEMINUS **6,** 9—10. [A. DU]CENIUS GEMINUS **7,** 3. [A. DU-

CENIUS GEM]INUS **8**, 1. A. DUCENIUS [GEM]INUS **9**, 5—6.
Fla(vius) Marc(ius or -ianus) **14**, 4—5.
[F]lavius Va[ler]ius Cons[t]a[nt]ius 24, 1—3.
? **Fla(vius) Cons[tantius** [... **15**, 2.
[L. F]UNISULANUS VET[TO]NIANUS **21**, 1—2.
C. Ma[r]ius Maternus **19**, 7—9.
(P). MAR[TIUS] VERUS **16**, 10—14.
C. PETILLIUS FIRMUS **25**, 1—5.
C. Plotius Maximus **20**, 5—6.
M. POMPEIUS SILVANUS **11**, 6—7.
P. Raecius Libo **11**, 3—4.
A. Resius Maximus **7**, 3—4. A. Resius [M]aximus **6**, 11—13. A. Resiu[s Maximus] **8**, 2—4.
L. Sa[.....] **12**, 2—4.
Seius Severinus **27**, 2—3.
M. Sueto **12**, 3.
S. Titius Geminus **6**, 4—7.
L. Trebius Secundus **17**, 1—2.
P. Valerius Secundus **11**, 4—5.
Val(erius) Valens? **16**, 2—3.
Vesi ⟨i⟩ us **21**, 7.
? Vib]ullius **12**, 1.
L. VOLUSIUS SATURNINUS **12**, 7—10. **17**, 8—12. L. VOLUS[IUS] SATURNINUS **4**, 4—6. [L.] VOLUSI[US SATU]RNINUS **13**, 1—2. L. VOLUS[IUS SATURNINUS] **19**, 9—10.

[.....]S BASSUS **20**, 2.
[.....]nus Laco **4**, 2.
[.....]TIUS PEGASUS **25**, 6.

b) cognomina

August«i»anus **14**, 5—6.
BASSUS **20**, 2.
CAMILLUS **23**, 2.
Capella **11**, 3.
Clemen[s] **11**, 2.
Cons[t]a[nt]ius 24, 2. **Cons]tantius 15**, 2.
DO⟨L⟩LABEL(L)A **1**, 3. [DO]LABEL(LA) **3**, 2. DOLABELE **6**, 2. DOLABELLIANA **26**, 3.
FIRMUS **25**, 1.
Fron(t)o **21**, 5.
GALL(US) **16**, 6.
GEMINUS **6**, 9. **7**, 3.
[GEM]INUS **8**, 1. **9**, 6.
Geminus **6**, 4.
Laco **4**, 2.
Liberalis **6**, 14. **7**, 5. **10**, 4. Liberal[is] **8**, 5.
Libo **11**, 4.
Marc(ianus?) **14**, 5.
Maternus **19**, 8.
[M]aximus **6**, 12. **7**, 4. **20**, 5. [Maximus] **8**, 2.
PEGASUS **25**, 6.
PISO **19**, 5.
SATURNINUS **4**, 5. **12**, 7. **17**, 9. [SATU]RNINUS **13**, 1. [SATURNINUS] **19**, 9.
SCRIBONIANUS **23**, 2.
Secundus **11**, 5. **17**, 2.
Severinus **27**, 2.
SILVANUS **11**, 6.
Titianus **27**, 6.
Valens **16**, 2.
VERUS **16**, 11.
VET[TO]NIANUS **21**, 1.

2. Emperors

TIBERIUS
leg(atus) pr(o) pr(aetore) Aụg(usti) **1**, 4 (sc. sub. temp. Tiberii).

GAIUS
C. Caesar [A]ugustus Germ[ani]cus **4**, 6—8.
[C. C]aesar Aug[ustus Ger]manicus **12**, 8—10.
C. C[ạẹṣạṛ Ạụgụṣṭụṣ G]ẹṛṃ[ạṇịcụṣ] **13**, 3—4.
Ç. Çạ[ẹṣạṛị]ṣ Ạụ[g]ụ[ṣṭị] Ġ[ẹ]ṛṃạnịçị **17**, 10—12.
C. Cạe[s]ạr Aụg(ustus) Germanicus **23**, 4—5.

CLAUDIUS
[Ti(berius)] Claudius Caesar [Aug(ustus)] Germanicus **19**, 6—7.

NERO
leg(atus) Augusti pr(o) pr(aetore) **6**, 10. **9**, 6.
?]Caesar Au[g(ustus)] **10**, 1 (? sub temp. Neron.)
? leg(atus)] Aug(usti) pro pr(aetore) (? sub temp. Claud. or Neron.) **19**, 6—7.

NERO, GALBA, OTHO, or VITELLIUS
leg(atus) Aug(usti) pro pr(aetore) **11**, 7.

VESPASIANUS
imp(erator) Vespasian(us) **25**, 4. imp(erator)] Vespasian[us Aug(ustus) **25**, 7.

TRAJAN?
proc(urator) Aug(usti) **14**, 7—8. (sub. temp. Traian.?)

COMMODUS
imp(erator) Com(m)o[dus II ...cos. **16**, 10.

3. Consuls

A. D. 179: imp. Com(m)o [do II] et Mar[tio] Vero II cos. VI [kal.] Ma[i(as)] (27 April) **16**, 10—14.

4. Governors and Procurators

a) legatus Augusti pro praetore

P. Cornelius Dolabella (cos. A. D. 10) before 14—20.
leg(atus) pro pra[et(ore)] **1**, 4.
le[g(atus) pro pr(aetore)] **3**, 3.
leg(atus) pro pr(aetore) **6**, 2.
L. Volusius Saturninus (cos. A. D. 3) ? 21 — c. 40.
le[g(atus) p]ro pr(aetore) C. Caesari[s A]ugusti Germ[ani]ci **4**, 5—9.
leg(atus) pro pr(aetore) [C. C]aesaris Aug[usti Ge]rmanici **12**, 7—10.

[leg(atus) pro] pr(aetore) C. C[aesaris Aug(usti) G]erm(anici) **13,** 1—4.
leg(atus) pro praetore C. Caesaris Aug(usti) Germanici **17,** 8—12.
[leg(atus) pro pr(aetore) ...] **19,** 9—10.
L. Arruntius M. Camillus Scribonianus (cos. 32) c. 40—42.
le[g(atus)] pro pr(aetore) Cae[s]aris Aug(usti) Germanici **23,** 1—5.
(L. Calpurnius) Piso Cn. f. (cos. 27) after 43
leg(atus) pro pr(a)etore [Ti.] Claudi Caesaris [Aug(usti)] Germanici **19,** 5—7.
A. Ducenius Geminus (cos. c. 56/7) c. 63—7
leg(atus) Augusti pr(o) p[r(aetore)] **6,**9—10, **11,** 6.
leg(atus) **7,** 3.
[leg(atus)] **8,** 1.
M. Pompeius Silvanus (cos. 45) 67—70
leg(atus) Aug(usti) pro pr(aetore) **11,** 6—7
[.....]**tius Pegasus** (cos. ?) ?c. 71—4
l[eg(atus) Aug(usti) imp. ?] Vespasiani[**25,** 6—7.
[L. F]unisulanus Vet[to]nianus (cos. ? 78) c. 80—3.
leg(atus) pro pr(aetore) **21,** 2.
Auf(idius) or **Aur(elius) Gall(us)** in 179
leg(atus) **16,** 6—7.
[.....]**s Bassus**
[?leg(atus)] **20,** 2.
[.....]
[leg(atus)] Caesaris Au[g(usti) Germ(anici)] **10,** 1.
[.....]
[leg(atus)] Aug(usti) pro pr(aetore) **26,** 1.

b) praeses provinciae

Flavius Valerius Constantius 282—4
p(raeses) p(rovinciae) [D]elm(atiae) **24,** 1—3.

c) procurator Augusti

(Ti. Claudius) August«i»anus (Alpinus L.) Bellic(i)us (Sollers) proc(urator) Aug(usti) **14,** 5—8.

5. Army

a) legions

IIII Flavia felix
trib(unus) mil(itum) leg(ionis) IIII F(laviae) [f(elicis)] **25,** 1—5.
? o(ptio) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis) **21,** 5—6.

VII (after 42) **Claudia pia fidelis**
?t[rib(unus) le]g(ionis) VII **12,** 1.
pri(nceps) posterior leg(ionis) VII **6,** 4—7.
(centurio) leg(ionis) VII **4,** 2. **23,** 6—7.
? (centurio) l]eg(ionis) VII **4,** 3.
(centurio) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) **19,** 7—9.

XI (after 42) **Claudia pia fidelis**
(centurio) leg(ionis) XI hastatus posterior coh(ortis) I **6,** 14—17. **7,** 5—7. **8,** 4—7. **10,** 3—5.
(centurio) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis) pr(inceps) posterior **6,** 11—13. **7,** 3—4. **8,** 2—4.
(centurio) leg(ionis) XI **12,** 2—5 (2 ex.).

b) auxilia

coh. VIII Voluntariorum civium Romanorum
(centurio) coh(ortis) VIII Vol(untariorum) **27,** 2—3.

c) officia militaria

centurio
4, 2. **6,** 4—7. **6,** 11—13. **6,** 14—17. **7,** 3—4. **7,** 5—7. **8,** 2—4. **8,** 4—7. **10,** 3—5. **12,** 3—5. **19,** 7—9. **23,** 6—7. **27,** 2—3.
[(centurio)]? **4,** 3. **12,** 2—5. **16,** 2—3.
hastatus posterior **6,** 14—17. **7,** 5—7. **8,** 4—7.
princeps posterior **6,** 4—7. **6,** 11—13. **7,** 3—4. **8,** 2—4.
o(ptio) ? **21,** 5—6.
praef(ectus) castr(orum) **17,** 1—4.
trib(unus) mil(itum) **25,** 1—5. **12,** 1(?).
v[et(eranus) ?] **16,** 2—3.

6. The Language of Boundary Settlements

aditus, ad aquam vivam **2,** 4—5.
auctoritas, imp. Vespasian(i) **25,** 3—4.
consilium, adhibitum **17,** 4—6. (scr. athiritum) **18,** 2—3.
conventio, ex conventione **2,** 1. ex convent[ione **4,** 4—5. ex co]mventione **12,** 6. secundum [c]onventionem utriusque partis **9,** 2—4.
dec*r*(*etum*) or dec(essio) **16,** 6.
decretum (legati Augusti pro praetore) ex dec[r(eto)] **1,** 1. e]x dec[reto **3,** 1.
definire, definit **10,** 5.
determinare (sc. fines), determinav[it] **6,** 3. determinaverunt, **11,** 10—11.
edictum (legati Augusti pro praetore), e]x edictu **6,** 1.
finis, finis Nedi[tinus **5.,** fines ... derectus mensuris actis **7,** 1—2. **9,** 1—5., fines determinare **24, 6**—7., finis inter ..... **2,** 2., finis int[er ... **3,** 4., [f]i[ne]s inter ... **24,** 4., fi]nis inter **27,** 1., fines regere **23,** 8—9., fines roboreti **14,** 3—4.
forma, secundum formam Dolabellianam restituere **26,** 2—3.
[fun]dus Vesi«i»us ? **21,** 7.
iudex, iudex datus **12,** 2—5. **12,** 3—5. **23,** 6—7. **25,** 1—5. **25,** 5., iudex [datu]s **4,** 3—4., iu]de[x ?datus **15,** 1., iu[d]ex [d]a[t]us **24,** 1., iudices dati **11,** 5—6 (5 ex.) **12,** 5., iudicem dedit **23,** 5—6. iudicare (iussus) **20** 5—6.
iussus **6,** 8. iussum **7,** 3. **8,** 1. **17,** 7—8.
limes, limite(m) pub(licum) praecluṣ(um) **16,** 3—4.
negotium, neg(otium) finale ? **20,** 4—5
pons, [po]ntem et terminos renovari **21,** 3—4.

praecepere, p[ra]ecepit ut [diceret se]ntentiam **20,** 17—18.
pratum, p]ra[t]a leg(ionis) **14,** 2—3.
res praesens, in re praesenti **11,** 9.
rigor rivi, rigore rivi **27,** 7—8.
scriptura, sc(ripturam?) **21,** 8.
sententia, per [sententi]am suam **11,** 10.
sententiam dicere **17,** 13—16. **18,** 1—3. **20,** 8.
terminus, terminos ponere, termini positi **14,** 1—2. **17,** 6—7. **20,** 9. **23,** 9., termini recogniti et restituti **19,** 3—4., [po]ntem et terminos [re]novari
iussit **21,** 3—4.
v(ilicus)? **21,** 8.

7. **Geographical**

[Ae]matini ? **23,** 8.
Alveritae, res p(ublica) Alveritarum **11,** 8—9.
Ansi[enses ? **9,** 1.
[A]ru[pini* ? **12,** 11.
Asseriates **10,** 3. res p(ublica) Asseriatium **11,** 8.
Barizani[ates] **20,** 3.
Begi (Begii) **1,** 7.
Corinienses **6,** 7. **7,** 1. [Co]riniens(es) **9,** 2.
[La]matini ? **23,** 8.
Lizaviates **20,** 4.
Narestini **17,** 6. Ner[asti]ni **19,** 1—2.
Neditae **6,** 6. **7,** 1. Ned[itae] **4,** 9—10.
Neditі[nus] **5.**
Onastini **17,** 5.
Ortoplini **2,** 2—3. 5—6. Ortopli[ni] **1,** 7.
Parentini **2,** 3—4.
Pituntini **19,** 2—3.
Salvia[t]ae ? **24,** 4—5.
Sapuates **23,** 7.
Sidrini **10,** 2.
S[tr]ido[n]e[n]ses **24,** 5—6.

MEJNIKI V RIMSKI PROVINCI DALMACIJI. I. DEL

Povzetek

Avtor objavlja prvi del študije o mejnikih, na katerih so besedila formulirana po guvernerjevem dekretu kot razsodba na konkretno pritožbo. Zbral in pregledno predložil je vseh 27 doslej znanih mejnikov iz rimske Dalmacije, objavljenih v različnih glasilih (oziroma v Korpusu *inscriptionum Latinarum*) deloma v prejšnjem deloma v tem stoletju. Katalogu napisov, katerih tretjina je danes pogrešana, je dodal *index*. Večina tekstov spada v julijsko-klavdijsko obdobje in najdeni so v glavnem na jugu province. Ker je v napisih zabeleženih mnogo podrobnosti v zvezi z dekreti o razmejitvi oziroma z razmejitvijo samo (npr. med plemenoma zaradi paše, zaradi pristopa k studencu itd.), so zelo važni za osvetlitev upravnih določil na tem področju, dalje je zanimiva tudi tehnika tega poslovanja, lokalno-topografska problematika in še marsikaj, kar bo vsebina drugega dela razprave.

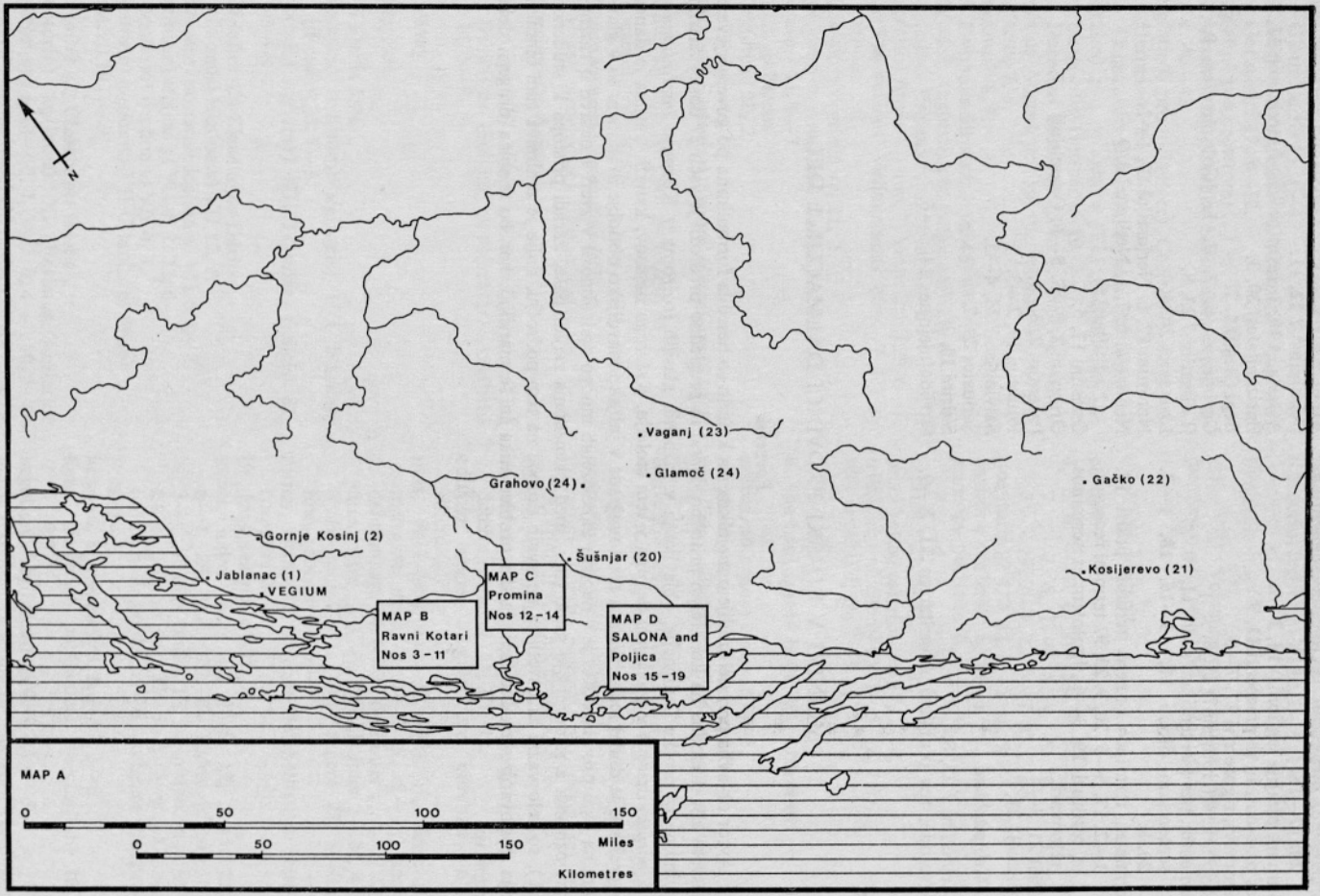

A General Map

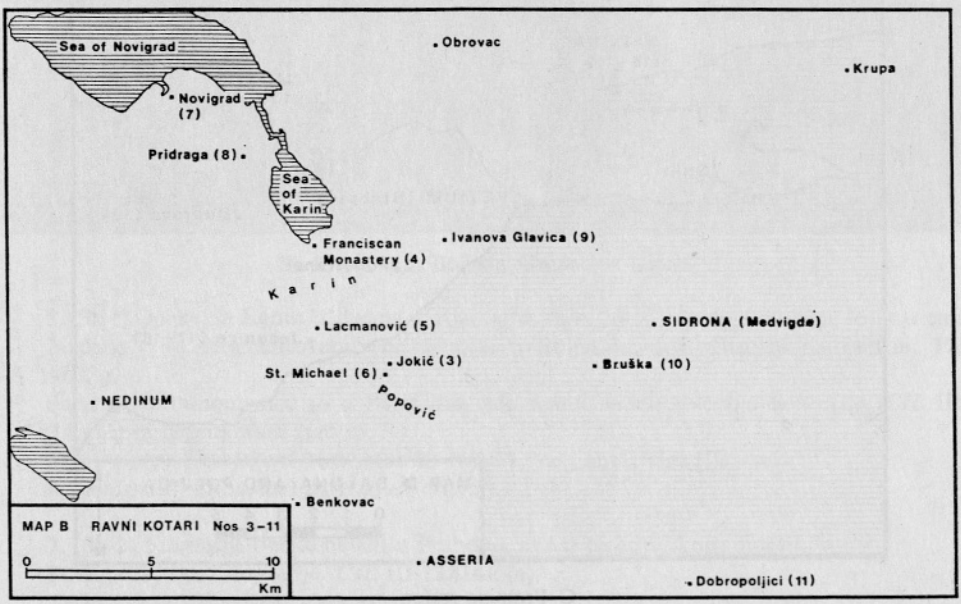

B Ravni Kotari

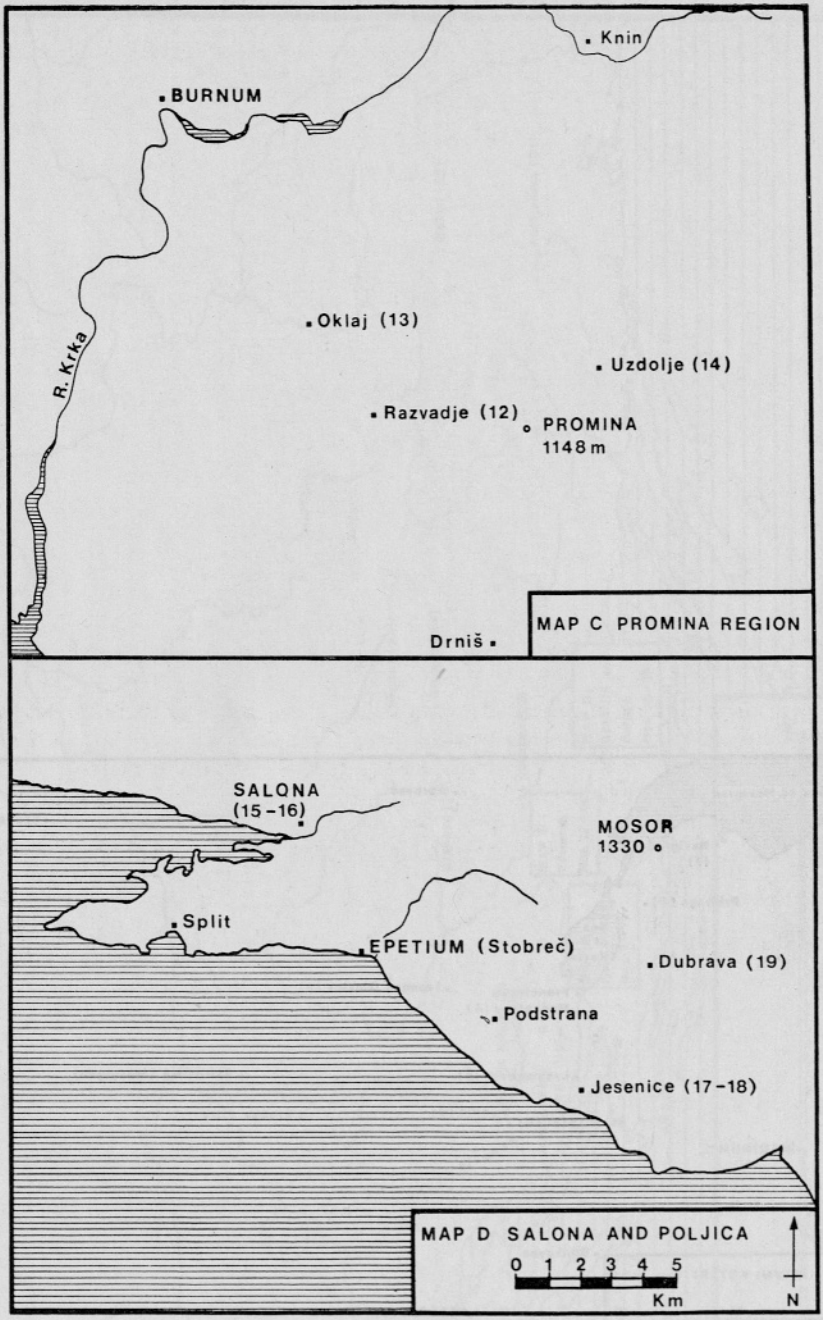

C Promina region
D Salona and Poljica region

PRAEPOSITVS RIPAE LEGIONIS U NATPISIMA OPEKA PRVE MEZIJE

MILENA DUŠANIĆ

Beograd

Arheološka iskopavanja na Đerdapu, vršena proteklih godina, donela su između ostalog i nekoliko varijanti poznoantičkih opeka, čiji nam natpisi daju nove podatke o savremenoj organizaciji vojske. Jedna veća grupa opeka otkrivena je u antičkom kastrumu kod Boljetina, uzvodno od Donjeg Milanovca,[1] dok su pojedinačni primerci nalaženi i u drugim mestima duž Dunava.

Sl. 1. — Fig. 1. Boljetin, Gradac na Lepeni

1. (Sl. 1) Opeke, sa žigom u dvema varijantama. dim. 26 × 15 cm, dim. žiga 16 × 3 cm. Nađene (više fragmentovanih primeraka) u Boljetinu, lok. Gradac na Lepeni, 17. 8. 1968. g.

Sada u Narodnom muzeju u Beogradu, gde sam ih videla. Neobjavljeno (up. *CIL* III 13814a (b) sa nepotpunim žigom).

S(ub) c(ura) Hermogeni p(rae)p(osito) r(ipae) (varijanta: *ripe* [!])
leg(ionis) VII Cl(audiae) part(is) cit(erioris).

2. (Sl. 2) Fragment opeke nađen u Prahovu, sad u Negotinskom muzeju.[2]

Poznajem je sa fotografije. *CIL* III 13814a (a).

Su(b) c(ura) Hermogeni p(rae)p(osito)
rip(ae) leg(ionis) VII Cl(audiae) par(tis) ce(terioris) (!)

Sl. 2. — Fig. 2. Prahovo

3. (Sl. 3) Fragment opeke, dim. 29 × 15 × 6 cm. Pečat, u negativu, u tabula ansata, oštećen, dim. 12 (gornji rub) i 15 (donji rub) × 3,3 cm.

Nađeno u Saldumu, 16. 7. 1968. g., inv. br. 309. Sada u Narodnom muzeju u Beogradu, gde sam je videla.

[ ] *Hermogeni p(rae)p(osito) RIPI* [ ]
[ ] *Cl(audiae) par (tis) ceterior(is)* [ ]

4. (Sl. 4) Fragment opeke, dim. 22 × 24 cm, dim. žiga (negativ u jednom redu) 18,5 × 2 cm.

Nađena u Boljetinu, lok. Gradac na Lepeni, 10. 8. 1965. g.

Sl. 3. — Fig. 3. Saldum

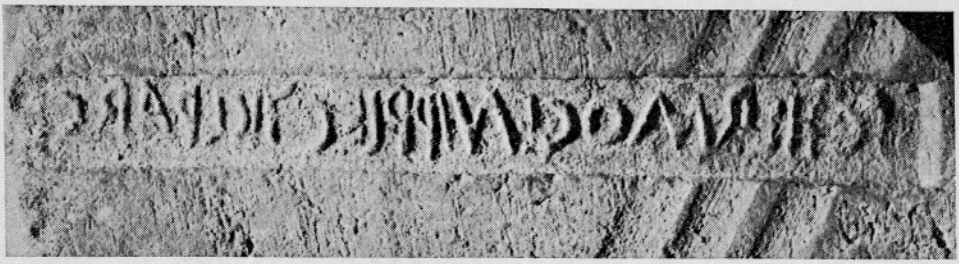

Sl. 4. — Fig. 4. Boljetin, Gradac na Lepeni

Sada u Narodnom muzeju u Beogradu, gde sam je videla. Neobjavljena.
(*Sub cura*) *Hermogeni p*(*rae*)*p*(*osito*) *leg*(*ionis*) *VII* (*Claudiae*) *par*(*tis*) *ce*(*terioris*).

Ime *Hermogenus* nisam našla posvedočeno, već svuda dosledno Hermogenes; stoga oblik *Hermogeni* ovde shvatam kao adnominalni dativ, umesto običnijeg genitiva iza *sub cura*.

Oblik *su*(*b*) *c*(*ura*) na opeci br. 3 ukazuje na asimilaciju *b* + *c* u *cc*, odnosno na oblik *suc cura*.[3]

Fonetska promena u obliku *ceterior* — prelazak nenaglašenog *i* u *e* inače je dobro poznata u poznoj antici.[4]

Grupu slova na kraju natpisa br. 2, *PARCE*, izdavači su tumačili ili kao naziv nekog nepoznatog utvrđenja (*CIL*), ili kao početak imena crepara — *Parcilius*, *Parconius* i sl.[5]

N. Vulić[6] je čak pretpostavio da umesto... *p*(*rae*)*p*(*ositi*)] *rip*(*a*)*e*— u *CIL* III 13814a. (b) — treba čitati samo *praepositi*, smatrajući da je na žigu stajalo *PPRIP*, ili još pre *PRIP* ili *PREP* i navodeći da za dodatak *ripae* nema analogija na dunavskim opekama.

Novopronađene opeke potvrđuju zvanje prepozita ripe i pokazuju da se odnosna slova *PARCE* mogu razrešiti jedino u *par*(*tis*) *ci*(*terioris*).[7]

Prilikom datovanja opeka najpre treba pomenuti da je običaj njihovog signiranja natpisima prestao širom Carstva krajem epohe Severa i da je oživeo tek u doba Dioklecijana.[8] Naše opeke po svemu pripadaju poznoj antici. Otkopane su u boljetinskom sloju koji prema Lj. Zotović pripada razmaku kraj III—početak V veka, mada se prema dosadašnjim arheološkim rezultatima ne mogu datovati i bliže u okviru tog raspona.[9] Istorijski podaci o intenzivnom građenju na dunavskom limesu pod Dioklecijanom i Konstantinom takođe govore da su ove tegule, zajedno sa velikom grupom ostalih, nastale u ovo vreme. Obično se pretpostavljaju tri etape izgradnje pod Dioklecijanom, oko 294., 297. i 303. godine, u vezi sa carevim putovanjima duž dunavske granice.[10] Pored obnove već postojećih utvrđenja, građena su i nova. Tako natpisi pokazuju da je dignuto bar četiri kastela na limesu u Drugoj Meziji i u Pribrežnoj Dakiji.[11] Kako je poznato, Konstantin je takođe organizovao obimne građevinske radove duž Dunava,[12] najpre zajedno sa Licinijem, a posle Licinijeve propasti i sam. 324.—328. g. izgradio je neka nova utvrđenja, među kojima i poznatu Konstantinijanu Dafne, na suprot Transmarisci. On ili njegovi naslednici podigli su i kastel Konstanciju na Dunavu, naspram Marguma.[13] Konstantinova aktivnost se, po svemu sudeći, osetila i na mezijskom delu limesa.

A. Premerstein i N. Vulić, koji su izdali veliki broj opeka epigrafski bliskih našim[14] dali su i njihovo okvirno datovanje — III—IV vek. Pri tom su se rukovodili najčešće oblikom slova, ali su sem toga predložili i identifikaciju dva *dux*-a zabeležena na opekama sa istoimenim poznatim ličnostima sa početka IV veka.[15] Ovo datovanje je prihvatio E. Ritterling[16] koji je i sam predložio jednu takvu identifikaciju: prepozit *Bonitus*, posvedočen na opeci iz

Viminacijuma,[17] istovetan je sa Konstantinovim vojskovođom iz doba borbi sa Licinijem.[18] Sve tri identifikacije su ubedljive — podudaraju se ne samo imena, inače dosta retka, već i titule. U našem Hermogenu možda se može prepoznati istoimeni dedikant jedne lepe ranohrišćanske svetiljke iz okoline Smedereva, datovane na prelaz III u IV vek.[19] Za ovu pretpostavku govori okolnost što svetiljka potiče iz iste oblasti i iz istog vremenskog perioda kao opeke.

Za zvanje prepozita ripe u Prvoj Meziji prvi put saznajemo zahvaljujući njihovom pomenu na opekama. Ono se ne sreće u delu Noticije dignitatum posvećenom Prvoj Meziji, ali se u sličnom obliku nalazi u glavama posvećenim Drugoj Meziji[20] i Skitiji,[21] zatim, u nešto izmenjenom, i u drugim provincijama. Rukopisna lekcija ovih rubrika Noticije glasi: *praefectus ripae legionis... cohortis quintae.* Po predlogu Th. Mommsena[22] ona je ispravljena u *praefectus ripae legionis cohortium quinque.* Mommsen je, naime, čitanje *cohortis quintae* protumačio kao pogrešno razrešenu skraćenicu *coh. V.* S tim u vezi se ustalilo mišljenje da je jedna legija imala dva prefekta ripe, koji su upravljali svaki sa po pet kohorti uzvodno i nizvodno od logora legije, i koji su bili potčinjeni prefektu cele legije; uz njih je mogao postojati i prefekt ripe, koji je zapovedao odnosnom flotom.[23] Naš materijal nalaže, kako izgleda, reviziju ovog shvatanja; da bi se ustanova prepozita odn. prefekta ripe bolje razumela, potrebno je zabaviti se njenom prethodnom istorijom.

Kako je već zapaženo, *praefecti ripae* iz Noticije imaju svoje prethodnike u prefektima ripe epigrafski posvedočenim u I i II veku na Dunavu,[24] Rajni i Eufratu. Ove epigrafske potvrde su, međutim, retke, tako da položaj ovih ranih prefekata nije sasvim jasan. Ipak, može se zaključiti da je tu reč o oficirima ranga zapovednika kohorte odn. legijskog tribuna, koji, po jednima, vrše carinski nadzor, a po drugim nadgledaju vojno važne delove reke.[25] Da je ova funkcija ustvari njihova prava funkcija, vidi se po analognim zvanjima, koja se u ovoj vezi ne pominju u dosadašnjoj diskusiji. To su *praefecti orae maritimae*, koji se sreću u prvom veku i prvoj polovini drugog oko Tarakona, čiju obalu štite od gusara.[26] Oni zapovedaju odredom jačine jedne ili dveju kohorti.[27] Sličan im je *praepositus orae gentium Ponti Polemiani* koji je sa jednom kohortom, nadgledao crnomorsku obalu za vreme partskog rata L. Vera.[28] Kasnije, od sredine III veka, javljaju se u Africi *praepositi limitis.*[29] Ova služba dosta je dobro poznata, zahvaljujući afričkim natpisima i podacima u Noticiji, a vršili su je oficiri ranga komandira augzilijarnih kohorti nadgledajući određeni deo granice.[30]

Izneti podaci pokazuju, na prvom mestu, da je teško usvojiti gledište po kome praefecti ripae iz Noticije zapovedaju polovinom legije.[31] U svim nabrojanim slučajevima, koji i vremenski i stvarno, preko prepozita limitis i naših opeka, stoje u vezi sa Noticijinim prefektima ripe, reč je o zapovednicima nižeg stepena, koji odgovaraju zapovedniku jedne legijske kohorte. Stoga nam izgleda da treba zadržati rukopisnu lekciju Noticije *praefectus ripae legionis... cohortis quintae.*

Oskudnost podataka o prepozitima ripe tokom I i II veka može se objašnjavati povremenim karakterom ustanove, ali je teško tako činiti i za III i IV veka, kad su varvarski napadi na granice postali neprekidni, i kad očevidno postoji redovna služba prepozita limesa. Stoga nije jasno zašto nema više vesti o ovim oficirima u poznoj antici. Objašnjenje može biti u sklonosti ka pojednostavljenju i ujednačenju titula ispisivanih u natpisima; pošto je prepozit ripe po rangu odgovarao prepozitima ostalih veksilacija, nije imao razloga da insistira na preciznom navođenju svoje titule. Razlika je izgledala utoliko nevažnija kad je proces rasparčavanja legije odmakao, pa se njena taktična celovitost osećala slabije ili nikako. Razume se, teško je reći zašto u tom pogledu postoji neujednačenost u Noticiji. Evolucija legije nije morala svuda teći istim pravcem i tempom dok, s druge strane, postoji verovatnoća da podaci Noticije pripadaju nekolikim hronološkim slojevima.[32]

U taktičkom pogledu prepozite ripe i njihove odrede odlikuje znatna raznolikost. *Notitia dignitatum* XXXIX, 35 im daje i pešake i flotu, jedan natpis sa Rajne samo flotu,[33] ostali primeri verovatno samo pešake. U Skitiji[34] i Drugoj Meziji[35] *ripa* se kvalifikuje *partis superioris* i *inferioris*, na našim opekama samo *partis citerioris*, u Pribrežnoj Dakiji samo toponimom Varinia.[36] Valeria[37] i Prva Panonija[38] imaju *pars superior* i *inferior* bez oznake ripa, Druga Panonija[39] ima samo *pars superior* — takođe bez ripe — dok su u Reciji[40] zabeleženi pored *pars superior* i *inferior* još i *pars media*. Najzad, karakteristično je da se u svim slučajevima gde Noticija precizira kojom kohortom komanduje prefekt ripe, radi o petoj kohorti odgovarajućih legija. Da bi se objasnilo ovo šarenilo potrebno je više izvorne građe nego što je imamo.

U nauci se dosad nastojalo da se ovi podaci što više ujednače. Na primer, pretpostavljalo se da je reč koja nedostaje sakrivena u koruptnom tekstu[41] ili je ispala prilikom jedne od redakcije spisa.[42] Takav stav je u vezi sa uverenjem da ove *partes* odražavaju podelu legije na dva dela od po pet kohorti. Međutim, ako odbacimo gledište o prepozitu — prefektu ripe kao zapovedniku pet kohorti, dosledno rekonstruisanje Noticijinih beleški o *partes* legijske obale postaje manje logično. Uopšte, kad se cela građa posmatra bez predubeđenja, mora se zaključiti da podela legije i njene ripe nije bila jedinstveno sprovedena, već je pokazivala znatnu neujednačenost, zavisnu od razvoja jedinice i strateških okolnosti. To je očevidno na primer kad se radi o zapovedniku ripe i floti: u Skitiji prefekt ripe drži pod sobom i brodove (35), te zato nema posebnog komandanta rečne flotile; u Drugoj Meziji, gde se takav komandant spominje (36), svi prefekti ripe zapovedaju samo pešadijom. Teoriju o opštoj podeli legijske obale na dva dela opovrgava podatak Noticije, nezapažen u ovoj vezi, da je retijska *legio III Italica* kontrolisala teritoriju podeljenu na tri dela: *pars media* se izričito spominje (*Occ.* XXXV 19).[43] Slično, nema smisla pretpostavljati da je u Drugoj Panoniji *legio V Iovia*, čiji je prefekt rezidirao u Burgenama (*Not. Occ.* XXXII 46), a prefekt *ripae partis superioris* u Bononiji (*ib.* 44), imala razloga držati poseban odred za *pars inferior*, između Burgena (Novi Banovci) i Singidunuma (koji je pripadao

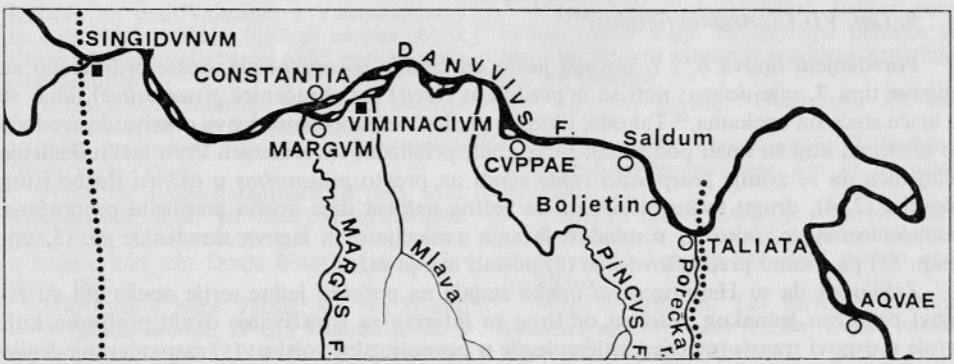

Sl. 5. Limes Prve Mezije
Fig. 5. The Limes of Moesia Prima

drugoj provinciji i posedovao legiju *IV Flavia*), s obzirom na kratkoću i zaštićenost ove deonice. Nameće se zaključak da Noticijine podatke treba više poštovati.

U našem slučaju, *praepositus ripae leg. VII Cl. partis citerioris* sledstveno ne mora podrazumevati jednog nepotvrđenog prepozita *ripae partis ulterioris*, niti se stanje o kojem svedoče za *legio VII Claudia* mora pretpostaviti i za legiju *IV Flavia*. S obzirom da Noticija beleži posebne komandante flote u Prvoj Meziji (38 sq.), naš prepozit je verovatno zapovedao samo pešadijom. Da li se radilo o petoj kohorti legije, kao u Drugoj Panoniji, Drugoj Meziji i Skitiji, teško je reći. Pridev *citerior* »ovostrani«, svakako obeležava područje delovanja veksilacije s obzirom na reku i osnovni logor VII Klaudije, Viminacijum,[44] ali se može dvojako tumačiti: prema Dunavu (tada bi bio ravan pridevu »južni«) ili prema nekoj desnoj pritoci Dunava.

Prvo tumačenje izgleda verovatnije s obzirom da je pod Dioklecijanom i Konstantinom bilo posednuto više kastela na severnoj obali gornjomezijskog Dunava;[45] situacija opisana u Noticiji, sa dva prefekta legije, u Viminacijumu i Kupama, ne ide u prilog drugom tumačenju.[46]

Pada u oči da četiri navedene varijante Hermogenovih žigova ne sadrže tekstove jednake dužine: skraćivanje ide dotle da se kod br. 4. izostavlja cela reč *ripae*. Prirodno je pretpostaviti da su potpuniji tekstovi raniji,[47] a kraći pozniji, kada su ustanova prepozita *ripae legionis* — pa i samo Hermogenovo ime — postali dobro poznati. Ova okolnost nas upućuje da među sličnim ali kraćim natpisima drugih opeka iste provincije potražimo Hermogenove naslednike. Zanemarivši brojne varijante, mogu se izdvojiti sledeći osnovni tipovi natpisa:

1. *S. c. Hermogeni pp. ripae leg. VII Cl. part. cit.*
2. *S. c. Tarae pp. ripae leg. VII Cl.*[48]
3. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini pp.*[49]
4. *Leg. VII Cl. Tara pp.*[50]
5. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini*[51]
6. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini pp. f(ecit) Vitalianus*[52]
7. *Leg. VII Cl. s. c. Ursaci p. f(ecit) Argutio*[53]
8. *Leg. VII Cl. Argutio fig(ulus)*[54]

Poređenjem tipova 6. i 7. postaje jasno da čitanje *p(rae)f(ectus)*, opšte prihvaćeno za žigove tipa 7, nije dobro; radi se o predikatu *f(ecit)* iza skraćenice *p(raepositus)*, koja se i inače sreće na opekama.[55] Takođe, ukupan pogled na pobrojane tipove otkriva da svedoče o oficirima koji su imali podjednak rang i bili, približno, savremenici. Prvu tačku ilustruje činjenica da se zvanje *praepositus ripae* svodi na prosto *praepositus* u okviru službe istog čoveka (2, 4), drugu tačku okolnosti da većina natpisa daje imena prepozita propraćena skraćenicama *pp*, iako su u mlađim fazama evolucije ovih žigova skraćenice *pp*. (5, up. nap. 55) pa i samo prepozitovo ime (8) postali manje važni.

Zaključak da su Hermogenove opeke stajale na početku jedne serije opeka čiji su žigovi približno jednakog sadržaja, od šireg su interesa za istraživanje dvaju problema koji stoje u osnovi transformacije klasične legije u poznorimsku vojsku: (1) rasparčavanje legije i (2) veza *ripae legionis* sa *milites riparienses*. U ovom članku ne mogu ući u diskusiju rečenih problema. Napomenuću samo to da su, kao i Hermogen, prepoziti opeka Prve Mezije zapovednici nižeg ranga.[56] U tome smislu govori činjenica da naše opeke pominju — ne računajući prepozite čije se zvanje izričito opredeljuje genitivom *ripae* — petoricu prepozita VII Klaudije i četvoricu IV Flavije. Taj se broj čini prevelik ako računamo sa dijahronom pojavom ovih ljudi za interval manji od 40 godina, koliko je najviše trajala proizvodnja razmatranim opeka. O veličini i postanku delova legije čije prepozite vidimo na našim natpisima, jednu indiciju pruža savremeni (verovatno s kraja III v.) žig nedavno objavljene

opeke obližnje legije *V Macedonica: [L(egio) V] M(acedonica). P(rae)p(ositus) c(ohortis) (tertiae).*[57] Po njemu sudeći moglo bi se pretpostaviti da je taktičko osamostaljivanje — često praćeno odvajanjem u novi logor — pojedinih legijskih odreda u poznom carstvu vršeno po pravilu tako što su osamostaljivane jedinice ranga kohorte.

[1] Njih mi je ljubazno ustupila na objavljivanje Ljubica Zotović, viši naučni saradnik Arheološkog instituta u Beogradu. O boljetinskim iskopavanjima v. Lj. Zotović, *Stare kulture u Đerdapu* (Beograd 1969) 197.

[2] U Prahovu je nađena i opeka sa oštećenim žigom, istim kao naš br. 1. Podatke o ovim opekama, kao i o opeci iz Salduma, br. 3, dugujem P. Petroviću, naučnom saradniku Arheološkog instituta u Beogradu.

[3] Up. H. Mihaescu, *Limba Latinâ in provinciile Dunârene ale imperiului Roman* (Bucureşti 1960) § 123.

[4] Ib. § 39.

[5] E. Swoboda, *Forschungen am obermoesischen Limes* (Wien 1939) 35.

[6] *Bulletin de la société historique Bulgare* (Recueil P. Nikov) XVI—XVII (1939) 560—562.

[7] Što se svakako odnosi na *fluminis*, up. *Thes. L. Lat.* s. v.

[8] Kako se to vidi po brojnim proizvodima carskih ciglana iz okoline Rima, up. H. Dressel, *CIL* XV, 1 str. 9.

[9] Ne računajući vreme Dioklecijana i Konstantina, o kojem niže govorim, u razmaku kraj III — početak V veka ima još samo jedna faza važnije građevinske delatnosti na našem Dunavu — pod Valensom i Valentinijanom. Iz epigrafskih razloga (dužina natpisa, oblik slova) tako pozno datovanje naših opeka izgleda neprihvatljivo.

[10] Up. o tome opširnije K. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa* III (Wien 1928) 8; W. Seston, *Dioclétien et la tétrarchie* (Paris 1946) 132 sq.

[11] Natpisi u Sexagintapristi (*AE* 1966, 357), Transmarisci, (*CIL* III 6151), Durostorumu, (*AE* 1936, 10) i neobjavljen natpis, nađen u kastelu kod sela Donje Butorke, blizu Kladova, 1972 g.

[12] O tome v. napr. Patsch, *loc. cit.* 33 sqq.

[13] Patsch, *loc. cit.* 17 sq., smatrao je da je ovo utvrđenje izgradio Konstancije II u vreme ratova sa Sarmatima 358. g. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Donjoj Meziji* (Beograd 1968) 52, nap. 24, vezuje ga za Konstantina, koji je rat sa Sarmatima završio 328. g. u Margumu, pa je onda, radi obezbeđenja, verovatno obnovio staro utvrđenje na suprot ovog mesta. Za ovo datovanje ima i drugih indicija.

[14] Pre svega u dodatku *Jahresh. d. österr. arch. Instituts in Wien* 6 (1903).

[15] (1) *CIL* III 8275, 2, Premerstein-Vulić, *Jahresh.* 6 (1903) Beibl. 55 br. 78: *Leg(io) VII Cl(audia) reno(vata) / temp(ore) Concor(dii) duc(is).* Pomenuti *dux* identifikuje se kao Valerije Konkordije, *dux* Germanije Prime u doba Konstancija Hlora. (2) Premerstein-Vulić, *Jahresh.* 6 (1903) Beibl. 56, br. 86: *Cas(tra) Vim(inacensia) s(ub) c(ura) Se/necionis du[c(is)]*, smatraju Seneciona istovetnim sa Aurelijem Senecionom, dux-om iz oko 311. g. (*CIL* III 5565). Jones-Martindale-Morris, *Prosopography of the Later Roman Empire* (Cambridge 1971) s. v. prepoznaju u njemu istoimenog Licinijevog prijatelja (Anon. Val. 5, 15).

[16] 'Legio', *RE* XII (1924) 1624.

[17] Opeku je objavio Vulić, *Jahresh.* 12 (1909) Beibl. 168, br. 27.

[18] Vojskovođu Bonita spominje Amijan, XV 5, 33.

[19] V. Popović, 'Ranohrišćanska bronzana lampa iz okoline Smedereva', *Starinar* 20 (1969) 323—330 (raniji izdavači, L. Pavlović i V. Popović, čitali su ime kao Termogenes).

[20] *Not. dign. Or.* XL 31—35.

[21] *Or.* XXXIX 30, 31, 33, 34.

[22] *Hermes* 24 (1889) 213 nap. 1 = *Ges. Schr.* VI 222, nap. 1.

[23] *Not. dign. Or.* XXXIX 35.

[24] Jedan *praef(ectus) rip(ae) Danuvi*, prethodno tribun legije *IV Scythica* pominje se napr. na jednom natpisu iz pisidijske Antiohije, up. *AE* 1926, 80.

[25] Up. W. Ensslin, 'Praefectus', *RE* XII (1954) 1335.

[26] Up. opširno o tome zvanju G. Barbieri, Il praefectus orae maritimae, *Riv. fil. ist. class.* 69 (1942) 275.

[27] *CIL* II 4264 i 4266; up. i Barbieri, *Riv. fil. ist. class.* 24 (1946) 169 koji izričito kaže da je prefekt kohorte isto što i prefekt orae maritimae.

[28] H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-empire romain* (Paris 1960) I 444 i 480 sq.

[29] A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire* (Oxford 1964) 652.

[30] Up. R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique* (Paris 1892) 765 sq. Greši Seston, *op. cit.* 120, 307, 312 kad ih upoređuje sa *duces* provinciae; up. o rangu prepozita limesa i R. Grosse, *Röm. Militärgesch.* (Berlin 1920) 144 sq.

[31] U tom smislu govori i podatak iz Noticije (*Occ.* XXXIII 54) *praefectus legionis secundae*

adiutricis tertiae partis superioris, Acinco. Tertiae, što O. Seeck u svom izdanju Noticije izbacije, odnosilo se svakako na kohortu. Na drugom mestu u Noticiji (*Or.* XXXIX 35) navodi se *praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortis... et secundae Herculiae musculorum Scythicorum et classis*, gde bi trebalo zadržati reč *cohortis*, koju Mommsen, *Hermes* 24 (1889) 213, briše.

[32] Napr. Panonija nema *ripae*, *Occ.* XXXIV 38, 40.

[33] Nesselhauf, *Ber. Röm. — Germanischer Komission* 27 (1937) 97 sq, 103 sq; up. Vittinghoff, *RE* XII (1953) 354.

[34] *Not. dign. Or.* XXXIX 30, 31, 33—35.

[35] *Not. dign. Or.* XL 31—35.

[36] Up. D. Tudor, 'Contributii privitoare la armata Daciei Ripensis', *Studii şi cerc. de ist. veche* 11 (1960) 339, br. 11.

[37] *Not. dign. Occ.* XXXIII 51—54.

[38] *Ib.* XXXIV 38, 39.

[39] *Ib.* XXXII 44, 45.

[40] *Ib.* XXXV 17—19.

[41] Tako T. Nágy, *Acta ant. acad. sc. Hungaricae* 7 (1959) 188.

[42] Id. *ib.* 187.

[43] Up. Haug, *RE* I A (1914) 59.

[45] V. M. Mirković, *op. cit.* 51

[44] Na jednoj opeci, koja nije sigurno poznoantička, zabeležena je i *Ripa Vim(inacensis)*, v. L. Pavlović, *Muzej i spomenici kulture Smedereva* (Smederevo 1972) 62.

[46] S obzirom da je najviše primeraka Hermogenovih opeka nalaženo u Boljetinskoj tvrđavi i njenoj okolini, bilo bi teško razumeti da se pridev *citerior* ticao npr. Mlave ili Peka. U tome slučaju bi deo obale oko Boljetina morao biti kvalifikovan kao *ulterior* (prema Viminacijumu).

[47] Eksplicitnost formule na Hermogenovim žigovima može biti znak recentnosti ustanove prepozita ripe. Nije ipak isključeno da je to nalagala samo administrativna praksa obnove žigova na opekama u vreme Dioklecijana; analognu eksplicitnost nalazimo i na proizvodima carskih rimskih ciglana istog vremena.

[48] Tekst natpisa rekonstruisan po *CIL* III 1700, 4 i po fragmentima opeka koje objavljuje Mirković, *op. cit.* 108 sq.

[49] Premerstein-Vulić, *Jahresh.* 6 (1903) Beibl. 54 br. 75.

[50] Mirković, *op. cit.* 108.

[51] *CIL* III 1700, 3.

[52] Premerstein-Vulić, *l. c.* br. 76.

[53] *Ib.* br. 77.

[54] W. Kubitschek, *AEM* 4 (1880) 120, k.

[55] Up. Premerstein-Vulić, *Jahresh.* 6 (1903) 53 br. 68: ... *s. c. Tate p(raepositi)*; analogne slučajeve srećemo i na opekama Pribrežne Dakije, v. Tudor, *l. c.* 344, br. 31.

[56] Suprotno Ritterling, *l. c.* 1624, koji ih drži za komandante legije.

[57] Isto kao i *Leg(ionis) V M(acedonicae) c(ohors) IV*, Tudor, *l. c.* 337, br. 5.

THE *PRAEPOSITUS RIPAE LEGIONIS* AND TILE-STAMPS FROM MOESIA PRIMA

Summary

Bricks with military stamps from Moesia Prima offer four variants mentioning certain Hermogenes, *praepositus ripae legionis VII Claudiae partis citerioris* (above, p. 275—277; figs. 1—4). Two of them (nos. 1 and **3**), which make possible the complete reading of Hermogenes' titles, are published here for the first time.

These tiles, archaeologically dated to the period between the end of IIIrd, and the beginning of Vth, century (the fort at Boljetin, where the most part of them were excavated), actually belong, to judge from the epigraphical indications and historical probability, to the time of important building activity on the Danube under Diocletian and Constantine.

The *praepositus ripae legionis partis citerioris* is not known otherwise but finds his close parallels in the Notitia's *praefecti ripae legionis*, who are qualified in a similar way, *partis superioris/inferioris* (*Or.* XXXIX 30, 31, 33—35, Scythia; XL 31—35, Moesia Secunda; cf. *Occ.* XXXIII 51—54, Valeria; XXXIV 38—39, Pannonia Prima; XXXII 44—45, Pannonia Secunda) or even *partis mediae* (*Occ.* XXXV 17—19, Raetia). The charge has its antecedents in the *praefecti ripae* (*praefecti orae maritimae*, *praepositi limitis*) of the previous centuries (cf. a *praefectus ripae Danuvi* in *AE* 1926, 80), who commanded, as a rule, units whose strength amounted to one cohort approximately. The occurrence of the charge within the Notitia and elsewhere shows a considerable variety depend-

ing on local conditions; the general opinion that a pair of the *praefecti* commanding five cohorts each (downstream and upstream to the legion's main camp respectively) should be assumed everywhere, is not very plausible. Neither Th. Mommsen's correction (Ges. Schr. VI, 222 n. 1) of the Notitia's ms. reading (*praefectus ripae legionis...*) *cohortis quintae* into *cohortium quinque* seems necessary (the tradition *cohortis* in *Or.* XXXIX 35, and *tertiae* in *Occ.* XXXIII 54, is significant); it is contradicted by the indications drawn from the earlier history of the institution, and corroborated by the Moesian evidence, on the modest strength of units headed by the *praefecti/praepositi ripae*.

The words *partis citerioris* stamped on Hermogenes' tiles probably refer to the Danube and attest to a phase in the history of *Legio VII Claudia* during which the northern bank of the river -not only the southern one, *pars citerior* from the Viminacian point of view- was of certain importance. This may be connected to the erection of some transdanubian forts, e. g. Constantia across Margum (most likely Constantinian).

Hermogenes' stamps open a series of the *praepositi* tile-stamps from Moesia Prima. Epigraphically they are close and the differences among them may have simply resulted, at least in part, from the constant abbreviation, as shown by the representative examples quoted below (for references see notes 48—54):

1. *S. c. Hermogeni pp. ripae leg. VII Cl. part. cit.*
2. *S. c. Tarae pp. ripae leg. VII Cl.*
3. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini pp.*
4. *Leg. VII Cl. Tara pp.*
5. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini*
6. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini pp. f(ecit) Vitalianus*
7. *Leg. VII Cl. s. c. Ursaci p. f(ecit) Argutio*
8. *Leg. VII Cl. Argutio fig(ulus).*

The links between the types signed by the obviuosly same men (2, 4; 3, 5, 6; 7, 8) even suggest that the whole group must be roughly contemporary, and that these *praepositi* were officers of equal rank. It could not have been that of the legions's commander-in-chief (the common reading *p(rae)f(ectus)* in 6 should obviously be abandoned), as the comparatively high number of names so far known reveals (not counting Hermogenes or Tara, five *praepositi* of the *Legio VII Claudia*, four of the *Legio IIII Flavia*). Such a conclusion seems to be supported by a comparable tile-stamp from Dacia Ripensis (*SCIU* 11, 1960, 337 no. 5: *[L(egio) V] M(acedonica). P(rae) p(ositus) c(ohortis) III*) where a *praepositus* of the legions third cohort is explicitly mentioned. As a result, the evidence of the military bricks of Moesia Prima is of a broader interest in two points, which reflect the transformation of the traditional legion into the army of the Later Empire: the parallel and independent appearance of several fractions of the legion, embodied in their *praepositi*; the connection of those fractions to the *ripa legionis*. The latter may have had its part in the formation of the *milites ripariensis*.

VARIA

HALŠTATSKE NEKROPOLE V BOHINJU

STANE GABROVEC

Narodni muzej, Ljubljana

V naselitveni zgodovini Bohinja ima halštatsko obdobje posebno važno mesto.[1] Poleg že znanih naselbin na Ajdovskem gradcu in Dunaju pri Jereki,[2] ki so že zelo zgodaj vzbudile pozornost in nato ostale vseskozi v središču zanimanja, so vendarle nekropole dale najbolj dragoceno gradivo, ki ni pomembno le za naselitveno zgodovino samega Bohinja, ampak važno dopolnjuje podobo jugovzhodne alpske halštatske kulture. Zato želimo na tem mestu združiti vse halštatsko grobno gradivo, da bo tako ob že objavljenem naselbinskem gradivu z Ajdovskega gradca in Dunaja pri Jereki[3] laže dostopno na eni strani raziskovalcem okalne bohinjske zgodovine in na drugi tudi raziskovalcem halštatske kulture (glej sl. 1).

BITNJE V BOHINJU

Nasproti Ajdovskega gradca na levem bregu Save, je na Krašici (Žvabov travnik), kat. št. 129, sedaj last M. Rozmana, p. d. Žvabovega, Bitnje 10 (glej sl. 2), W. Schmid izkopal avgusta 1937 majhno halštatsko nekropolo, ki pripada naselju na Ajdovskem gradcu. Grobišče leži pod bunkerjem (zahodno od njega), ki so ga na skalnatem griču nad železniško čuvajnico med zadnjo svetovno vojno zgradili Nemci. Na tem mestu tvori hrib teraso dolgo 20 m (smer sever-jug) in široko ca 15 m (smer vzhod-zahod). Grobovi so ležali le v ravninskem delu in so prenehali, kjer se začenja ravnica dvigati v hrib. W. Schmid je izkopal prostor, ki meri približno 15 : 10 m. Izkopavanje je trajalo od 4.—10. avgusta 1937.[4] Možno je, da sodi k naši nekropoli že grob, ki so ga odkrili v Bitnjah 8. aprila 1912. Grob naj bi bil že prekopan in so v njem našli le steklene jagode.[5]

O samem izkopavanju so ohranjeni Schmidovi terenski zapiski, ki jih hrani Joanneum v Gradcu in ki mi jih je dal direktor prof. dr. W. Modrijan ljubeznivo na razpolago. Načrta W. Schmid očitno ni delal. Teren sam mi je razkazal Martin Rozman, sedanji lastnik, ki je pri Schmidu kopal in se je izkopavanja še zelo dobro in stvarno spominjal.[6]

Arheološko gradivo je po izkopavanju prišlo v Narodni muzej, kjer sem ga leta 1955 po priloženih Schmidovih listkih in muzejskih fotografijah inventariziral. Kljub temu da je gradivo dolgo ležalo neinventarizirano, in to v vojnem in povojnem času, ko se je mnogo prestavljalo, ni prišlo do večjih zamešav. Grobne celote se v glavnem skladajo s podatki v Schmidovih terenskih zapiskih povsod, kjer je kontrola možna. W. Schmid namreč ne navaja vedno vseh grobnih pridatkov v svojih terenskih zapiskih, ohranjenega gradiva je

običajno več, kot to navaja Schmid. Grobne celote podajam po muzejsko izročenih enotah, v primerih, ki so lahko sumljivi, navajam tudi podatke iz Schmidovih terenskih zapiskov.

Pridržal sem tudi Schmidovo delitev posameznih objektov na grobove in ustrine, čeprav iz njegovih opisov ustrin ni razvidno, da gre res za prostore, kjer so sežigali mrtve. Le grobu, ki je izročen pod rimsko številko II (v nasprotju z drugimi grobovi, ki nosijo arabske številke) sem dal novo številko (grob 25).

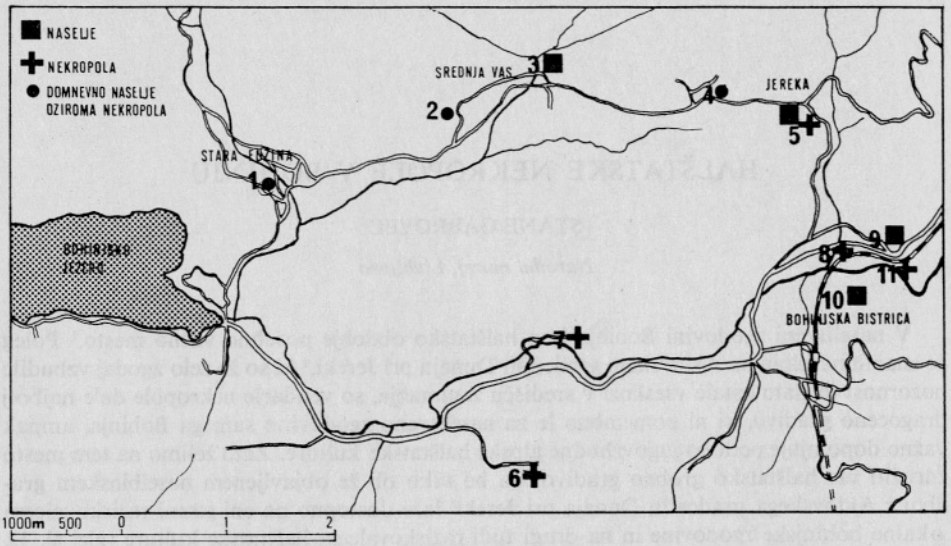

Sl. 1. Bohinj, železodobna najdišča

Abb. 1. *Eisenzeitliche Fundstellen* 1. Stara Fužina, 2. Studor, 3. Srednja vas, 4. Češnjica, 5. Jereka, 6. Žlan, 7. Brod, 8. Bitnje, 9. Spodnje Gradišče, 10. Ajdovski gradec, 11. Lepence

Grob 1 (žgan)

Ležal je 30 cm pod površino. V žganini je ležala cista s skromnimi sežganimi ostanki mrtvega.

1. Bronasta cista, fragmentarno ohranjena. Ohranjen je ročaj pravokotnega preseka (pr. 15,7 cm), obe ataši, ob eni tudi vertikalni pas plašča, kjer je bil spet z zakovicami. Dno je profilirano. Plašč je bil na obodu uvit navznoter okoli svinčene žice. Ohr. pr. dna 10 cm, v. plašča 11 cm. Inv. št. P 10020. Tab. I, sl. 1. Objavljena: B. Stjernquist, *Ciste e cordoni* (Rippenzisten) II (1967) 46. Taf. XXI, 8. (Acta arch. Lundensia Ser in 4°. Nr. 6).

2. Železen nož. Srednji del je oblikovan v držaj pravokotnega preseka z odrezanimi robovi, konca v polkrožno oz. ravno rezilo. D. 18,5 cm. Inv. št. P 10022. Tab. I, sl. 2.

Grob 2 (žgan)

Pokrit s ploščo (125 : 86 : 10 cm), ki je ležala 55 cm pod površino. Grobna jama z ravnim dnom (70 : 85 cm) je bila 15 cm na debelo zapolnjena z žganimi ostanki. Dno v globini 90 cm. Schmid omenja 3 certoške fibule, 2 votivni roki, obroček. Ohranjeni inventar fibul ne soglaša popolnoma s Schmidovimi navedbami.

1. Bronasta ceroška fibula, ohranjena brez noge. Ohr. d. 5,2 cm. Inv. št. P 10034. Tab. I, sl. 3.

2. Fragment peresovine nedoločljive fibule. V. 2,3 cm. Inv. št. P 10036. Tab. I, sl. 5.

3. Bronasta fibula svetolucijskega tipa z nesimetrično, ornamentirano nogo. Na fibuli so po vsej verjetnosti viseli obeski, ki so sedaj ohranjeni ločeno. D. 5,7 cm. Inv. št. P 10035. Tab. I, sl. 4.

4. 3 bronasti obročki različne profilacije in ornamenta. Pr. 2, 5 oz. 2,7 cm. Inv. št. P 10037. Tab. II, sl. 10—12.

5. 2 trikotniška obeska z zanko na vrhu. Ornamentirana z vtolčnimi krožci. Eden je ohranjen fragmentarno. V. 4,3 : 2,3 cm. Inv. št. P 10024—25. Tab. I, sl. 6—7.

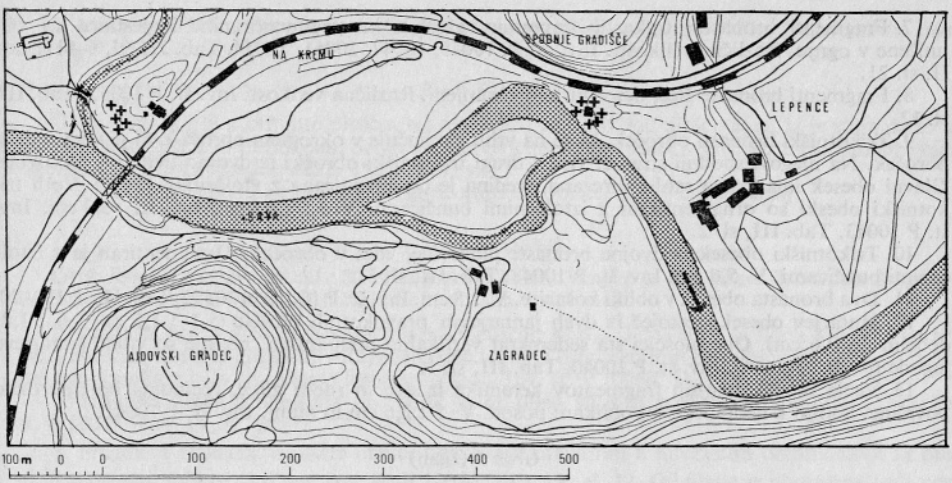

Sl. 2. Bitnje in Lepence, lega nekropol in pripadajočih naselbin

Abb. 2. *Lage der hallstattzeitlichen Nekropolen und dazugehörigen Siedlungen* (Ajdovski gradec, Spodnje gradišče)

6. 2 obeska v obliki desne roke. Obesek ima na vrhu luknjico, v kateri še tiči verižica. Obeska sta ornamentirana s črtami, ki poudarjajo poteze roke. V. 4,2 oz. 3 cm. Inv. št. P 10026—27. Tab. 2, sl. 3, 5. Istovrstnem obesku pripada tudi fragment inv. št. P 10028, tab. II, sl. 13.

7. Bronasti obesek v obliki petelinčkove glavice, ki visi na verižici. Fragmentarno ohranjen. V. glavice 2,1 cm. Inv. št. P 10029. Tab. II, sl. 6.

8. Bronast obesek v obliki košarice. V. 3 cm. Inv. št. P 10031. Tab. II, sl. 7.

9. Dvakrat po dva bronasta obeska v obliki votle kroglice, ki sta vdeta v obroček. Glavici sta sestavljeni iz dveh polovic, ki se spajata v vratni zanki. Pr. glavice 2 cm. Inv. št. P 10032—33. Tab. II, sl. 1—2.

10. Bronast uhan s kaveljčkom na eni in luknjico na drugi strani. Horizontalno profiliran. Pr. 4,5 : 3,2 cm. Inv. št. 10030. Tab. II, sl. 9.

11. 4 fragmenti keramike iz temnosive gline, porozne površine. 2 fragmenta pripadata dnu manjše posode, eden ustju nedoločljive oblike. V. 5,5 cm in manj. Inv. št. P 10023. Tab. II, sl. 8

Grob 3 (žgan)

Ležal je ob grobu 2, ločen od njega z rumenimi laporastimi ploščami, ki jih je Schmid tolmačil kot grobni znak. Grobna jama (65 : 60) je bila zapolnjena s 7 cm debelo žganino. Dno jame 90 cm pod površino.

1. Bronasta fibula očalarka brez osmice. D. 10 cm. Inv. št. P 10038. Tab. II, sl. 17.

2. Bronasta ločna fibula svetolucijskega tipa s simetrično nogo. D. 6 cm. Na fibuli vise ornamentirani obročki (pr. 2,2 cm). Inv. št. P 10042. Tab. II, sl. 14.

3. Rtasta fibula z masivnim lokom. Na fibuli sta visela 2 obročka. D. 8 cm. Inv. št. P 10049. Tab. II, sl. 15.

4. Fragment peresovine bronaste fibule. Peresovina je bila odlomljena in ponovno speta z zakovico na trakast lok V 3,2 cm. Inv. št. P 10053. Tab. II, sl. 16.

5. Dve dvakrat uviti bronasti zapestnici ločnega preseka. Konci se ožijo, tako da se trakasta oblika končuje v okrogli žici. Robove poudarjajo dve kanelirani liniji, ki se v zoženem delu stikata v vrhu. Pr. 7,3 cm. Inv. št. P 10039. Tab. III, sl. 4—5.

6. Dve zapestnici iz trakaste bronaste pločevine s kaveljčkom na eni in luknjico na drugi strani. Zapestnici sta po sredini ornamentirani z iztolčenimi bunčicami, na robovih z vrezanimi črtami in motivom smrekove vejice. Fragmentarno ohranjeni. Pr. 6,7 cm. Inv. št. P 10044 in 10046. Tab. II, sl. 18, 22.

7. Fragmenti bronastih trakastih zapestnic, gladkih in ornamentiranih. Zapestnice so bile uničene v ognju. Različne velikosti. Inv. št. P. 10045, 10047, 10051, 10054. Tab. III, sl. 6—11; tab. II, sl. 21.

8. Fragmenti bronaste žice, deformirano ohranjeni. Različna velikost. Inv. št. P 10055. Tab. III, sl. 12.

9. Trikotniški bronasti obroček, ki se na vrhu zaključuje v okroglem obročku, ki je vdet v drug obroček. Na njegovi spodnji stranici vise 4 drugi trikotniški obročki iz dvojno uvite br. pločevine. Glavni obesek ima kraka rahlo narezana, sredina je ornamentirana z vtolčenimi krožci. Votli trikotniški obeski so ornamentirani z iztolčenimi bunčicami. V. 5,5 : 3,8 cm, oz. 3,1 : 3,3 cm. Inv. št. P 10043. Tab. III, sl. 2.

10. Trikotniški obesek iz dvojne bronaste pločevine, vdet v obroček. Ornamentiran je z iztolčenimi bunčicami. V. 5,6 cm. Inv. št. P 10048. Tab. III, sl. 3.

11. Dva bronasta obeska v obliki košarice. V. 1,8 cm. Inv. št. P 10050 in 10052. Tab. II, sl. 19—20.

12. Jantarjev obesek, sestoječ iz dveh jantarjevih pravokotnih ploščic (5,1 : 1,5 oz. 5,6 : 1,8, debelih do 0,6 cm). Obe ploščici sta sedemkrat vertikalno preluknjani, raz nje so visele jantarjeve jagode (pr. 0,2—2 cm). Inv. št. P 10040. Tab. III, sl. 1.

13. Večje število manjših fragmentov keramike iz sive in rdeče gline, večinoma bolj porozne površine. Sodijo k nedoločljivim oblikam posod. V. 5 : 2,6 cm in manj. Inv. št. P 10041.

Grob 4 (žgan)

Za grobno jamo v premeru 120 cm, vkopano 90 cm globoko, daje Schmid sledeči profil: 40 cm humusa, 10 cm rjave zemlje, 30 cm žganine in pod njo še 10 cm rjave zemlje. V žganini so ležali kamni prodniki in nekaj lomljencev. Med najdbami omenja mlajšo čolničasto in (eno) rtasto fibulo.

1. Bronasta čolničasta fibula. Lok je na obeh straneh prečno narezan. D. 5,7 cm. Inv. št. P 10059. Tab. IV, sl. 1.

2. 2 bronasti rtasti fibuli, fragmentarno ohranjeni. Ohr. d. 4,2 oz. 2,8 cm. Inv. št. P 10056—57. Tab. IV, sl. 3—4.

3. Bronasta fibula s trakastim lokom, fragmentarno ohranjena. Ohr. d. 5,2 cm. Inv. št. P 10058. Tab. IV, sl. 2.

Grob 5 (žgan)

1 m pod površino pravokotna grobna jama (55 : 55), pokrita s kamnito ploščo (110 : 85 : 10 cm). Žganina je nasuta 25 cm debelo. Schmid omenja žganino še 1 m južno od groba, v njej je bila najdena rtasta fibula, ki pa ni ohranjena (morda ena izmed rtastih fibul v grobu 4?), v sami grobni jami pa sta ležali očalarka in igla.

1. Fibula očalarka brez osmice. D. 7 cm. Inv. št. P 10060. Tab. IV, sl. 5.

2. Bronasta igla, glavica ni ohranjena. Ohr. d. 8,3 cm. Inv. št. P 10061. Tab. IV, sl. 6.

Grob 6 (skeletni)

V globini 45 cm so ležali v dolžini 1 m ostanki zelo slabo ohranjenega skeleta. Brez pridatkov

Grob 7 (žgan)

Schmid ima naznačeni v skici dve površini žganine, eno pravokotno (35 : 25 cm), drugo ovalno (22 : 28 cm) v medsebojni razdalji 35 cm, v globini 70 cm.

1. 2 fragmenta keramike iz sive grobe gline atipične oblike. V. 5,5 cm in manj. Inv. št. P 10062.

2. Ovratnica iz steklenih jagod in ene jantarjeve. 7 jagod je okraste barve z modrimi očesci, 3 so modre z valovnico, 3 drobne so prosojno modre. V. jantarjeve 1,6 cm, steklenih 0,4 cm do 1,4 cm. Inv. št. P 10063. Tab. IV, sl. 9.

3. Bronasta profilirana ploščata glavica z zatikom. Pr. 1 cm. Inv. št. P 10064. Tab. IV, sl. 7.

Grob 8 (žgan)

Grobna jama je bila 4—5 cm debelo obložena z ilovico. Na oblogi je ležalo 15 cm žganine, nad njo ilovnat obok ilovice. Grob je bil vkopan v globino 80 cm. Brez pridatkov.

Grob 9 (žgan)

Grobna jama (50 : 50) vkopana v globino 70 cm. Grob je bil pokrit z rumeno laporasto ploščo (40 : 50 : 5 cm).

1. Fragment bronaste kačaste fibule. V. 2,5 cm. Inv. št. P 10066. Tab. IV, sl. 10. V grobu je bilo še nekaj bronastih fragmentov, tako glavica noge fibule. Tab. IV, sl. 11.

2. 4 fragmenti keramike iz sive gline, porozne površine, atipične oblike V. 2,8 cm in manj. Inv. št. P 10065.

Grob 10 (žgan)

Grob je bil pokrit s kamnito ploščo. Na njej nekaj črepinj. Pod ploščo žara, ki je stala na 15 cm debeli žganini. Žara ni ohranjena, Schmid jo je verjetno vzel s seboj v Gradec zaradi analize njene vsebine. Cfr. *Slovenec* z dne 22. 8. 1937. 1937, str. 7.

1. 2 fragmenta keramike iz črnosive gline atipične oblike. V. 3,7 cm in manj.

Grob 11 (žgan)

Grob je ležal na površini 60 : 50 cm v globini 30 cm. V njem je bila 10 cm debela plast žganine. W. Schmid omenja le svetolucijsko fibulo in obeske.

1. Bronasta fibula svetolucijskega tipa s simetrično nogo. D. 5,3 cm. Na fibuli vise a) trije bronasti obročki, b) štirje kroglasti votli, eden izmed njih je ornamentiran z vtolčenimi krožci, c) modra steklena jagoda z belo cikcakasto linijo na obodu. Inv. št. P 10068. Tab. IV, sl. 18.

2. Bronasta fibula sanguisuga tipa. Lok je na obeh straneh prečno narezan. D. 6,3 cm. Inv. št. P 10069. Tab. IV, sl. 14.

3. Fragment bronaste trakaste fibule. Lok je ornamentiran z mrežastim ornamentom in prečnimi zarezami. Ohr. d. 2,6 cm. Inv. št. P 10070. Tab. IV, sl. 12. Od fibule je ohranjena tudi noga, ohr. d. 3,4 cm.

4. Bronasta sanguisuga fibula s polnim lokom. Lok je ornamentiran z mrežastim ornamentom in s trikotniško prelomljenimi in prečnimi črtami. D. 5,6 cm. Inv. št. P 10071. Tab. IV, sl. 15.

5. Bronasta rtasta fibula. Ohranjen je le masivni lok. Ohr. d. 2,6 cm. Tab. IV, sl. 20.

6. Bronasta noga kačaste fibule, ki se končuje v profilirani glavici. D. 4,3 cm. Inv. št. P 10074. Tab. IV, sl. 16.

7. Fragment noge certoške fibule. D. 2,3 cm. Inv. št. P 10072. Tab. IV, sl. 17.

8. Fragment trakastega bronastega uhana s kaveljčkom, ornamentiranega s horizontalnimi vzporednimi črtami. Ohr. 2,3 cm. Inv. št. 10075. Tab. IV, sl. 21.

9. Bronast kroglast votel obesek. Sestavljen iz dveh polovic, ki se spajata na vrhu v zanki. Visi na malem obročku. V. 3,1 cm. Inv. št. P 10073. Tab. IV, sl. 19.

10. 4 jantarjeve jagode. V. 0,9—1,6 cm. Inv. št. P 10076. Tab. IV, sl. 22.

Grob 12 (žgan)

Grob je ležal na površini 80 : 100 cm, v globini 60 cm. V njem je bil 20 cm debela žganina. Pokrit je bil z rumeno laporasto ploščo (105 : 65 : 10 1m). Schmid omenja kot pridatke le fibulo z obeski, čolničasto fibulo, zapestnice in obročke.

1. Bronasta ločna fibula svetolucijskega tipa s simetrično nogo, ornamentirano z vtolčenimi krožci. D. 6 cm. Na fibuli vise:

a) bronast sklenjen trakast obroček. Drže se ga ostanki železnega obročka. Pr. 2,5 cm.

b) obroček iz široke bronaste pločevine s presegajočima se koncema, ki sta speta z zakovico. Ornamentiran je z vodoravnimi črtami, z motivom ribje kosti in s poševnimi črticami. Pr. 2,4 cm.

c) Na njem visi vdet v bronast obroček trikotniški obesek iz dvojno uvite bronaste pločevine, ornamentiran z iztolčenimi bunčicami. V. 2,5 : 3,8 cm.

č) 4 masivni bronasti gumbi na visokem profiliranem vratu. Vise na verižicah, spletenih iz dvojne žice, ki ima 16 do 20 členov. V. gumbov 2,1 cm, z verižico do 9,5 cm. Inv. št. 10077. Tab. V, sl. 1.

2. Bronasta ločna fibula svetolucijskega tipa s simetrično nogo. D. 6 cm. Inv. št. P 10083. Tab. V. sl. 2.

3. Bronasta čolničasta fibula ornamentirana z dvotračnimi lomljenimi in prečnimi črtami. Ohranjen je lok s peresovino. D. 4,7 cm. Inv. št. P 10080. Tab. V, sl. 5.

4. Bronasta votla fibula z nizkim lokom sanguisuga tipa. Lok je ornamentiran s snopi gostih tankih in manj gostih globljih prečnih črt. D. 9,3 cm. Inv. št. P 10078. Tab. V, sl. 6.

5. Bronasta fibula s trakastim lokom, ki je ornamentiran z vodoravnimi zarezami, ki jih obdajajo prečne. Fragmentarno ohranjena. D. 5 cm. Inv. št. P 10081. Tab. V, sl. 3.

6. Bronasta samostrelna fibula segmentnega preseka. Noga se končuje v vodoravni kvadratni ploščici, ki je prečno nažlebljena. D. 4,5 cm. Inv. št. 10079. Tab. V, sl. 4.

7. Bronasta zapestnica rombičnega preseka. Ornamentirana z rombičnimi motivi. Pr. 6,1 cm. Inv. št. 10087. Tab. V, sl. 9.

8. Bronast prstan polkrožnega preseka, deformirano ohranjen. Ornamentiran z dvotračnimi prelomljenimi črtami. D. 3 cm. Inv. št. P 10084. Tab. V, sl. 7.

9. Fragmenti žice okroglega preseka, deformirano ohranjene. Različna velikost. Inv. št. P 10085—85, 10094. Tab. V, sl. 10—12, 15—17, 19.

10. Fragmenti trakastega brona. Eden je prečno nažlebljen. Pripadajo prstanom oz. zapestnicam. V. 2,7 cm in manj. Inv. št. P 10095. Tab. V, sl. 13—14, 18.

11. Ovratnica iz jantarjevih (39) in ene steklene jagode. Pr. jagod 0,5—1,4 cm. Inv. št. P 10082. Tab. V, sl. 8.

Grob objavlja že W. Schüle, *Madrider Mitt.* 2 (1961) 55 ss. Abb. 20. in *Trabajos d. Seminario de hist. primitiva* (Universidad de Madrid) II (1961) 22 fig. 9.

Grob 13 (žgan)

V naravni globeli (40 : 60 cm) 50 cm pod površino je bila plast 10 cm debele žganine. Schmid v svojih zapiskih najdb ne omenja. V muzejskem gradivu so bile pod tem grobom izročene najdbe pod št. 1—5. Drugo gradivo je bilo deponirano ob grobu 13 brez izrečne oznake, da sodi v grob 13. Ker sodi velik del tega gradiva k obeskom svetolucijske fibule, ki je v samem grobu sicer ni, je pripadnost tega gradiva k grobu 13 zelo dvomna.

1. Bronasta fibula tipa sanguisuga. Ohr. d. 4,6 cm. P 10038. Tab. VI, sl. 1.

2. Bronasta glavica z vratom, zaključek neke fibule. D. 1,2 cm. Inv. št. P 10090. Tab. VI, sl. 5.

3. 1 fragment jagode iz steklene paste okraste barve z modrimi očesci (pr. 1,1 cm) in glinasta nepreluknjana kroglica (pr. 0,8 cm). Inv. št. P 10091. Tab. VI, sl. 3—4.

4. Fragmenti trakaste in okrogle bronaste žice. D 5,5 cm in manj Inv št P 10092 Tab VI, sl. 6—7.

5 Fragment dna posodice iz sive gline Pr 5,1 cm Inv št 10098 Tab VI, sl 2

6. Prstan iz bronaste pločevine s presegajočima se koncema, ki sta speta z zakovico. Po sredini je ornamentiran z iztolčenimi bunčicami, po robovih z dvema horizontalnima črtama. Pr. 2,1 cm. Inv. št. P 10134. Tab VI, sl. 12.

7. Bronast trakast prstan z dotikajočima se koncema. Ornamentiran z motivom ribje kosti. Pr. 2,2 cm. Inv. št. 10133. Tab. VI, sl. 13.

8. 3 bronasti obročki iz odebeljene trakaste žice (pr. 2,2 cm), četrti je iz okrogle žice (pr. 1,7 cm). Inv. št. P 10135. Tab. VI, sl. 14—17.

9. Fragment zapestnice iz bronaste pločevine, ornamentirane z iztolčenimi bunčicami in motivom smrekove vejice. Oh. d. 5 cm. Inv. št. P 10132. Tab. VI, sl. 21.

10. Fragment zapestnice iz trakaste bronaste žice, prečno narezan. D. 3,6 cm. Inv. št. 10137. Tab. VI, sl. 11.

11. 2 fragmenta bronaste trakaste žice, ornamentirane s podolžnimi horizontalnimi črtami. D. 2, 6 c. Inv. št. P 10136. Tab. VI, sl. 20.

12. Ostanki okrogle bronaste žice. D. 3,8 cm in manj. Inv. št. P 10131. Tab. VI, sl. 18, 22.

13. Bronasta igla z drobno glavico. V. 4 cm. Inv. št. P 10131. Tab. VI. sl. 23.

14. Fragment noge rtaste fibule. Ohr. d. 5,5 cm. Inv. št. P 10138. Tab. VI, sl. 9.

Grob 14 (žgan)

Grobna jama (84 : 60 cm) je segala v globino 82 cm. V njej 25 cm debela žganina. Pod njo 60 cm globoka luknja (15 : 23 cm) napolnjena z rjavo zemljo. Fibula je ležala v žganini.

1. Bronasta fibula svetolucijskega tipa z nesimetrično nogo. D. 5,5 cm. Na fibuli visijo:

a) 4 obročki iz trakaste bronaste žice, nesklenjeni, pr. 2,2 cm.

b) 2 obročka z izrastki na obodu, pr. 2,6 cm.

c) 3 kroglasti votli obeski, ornamentirani s vtolčenimi krožci. Na vrhu se spajajo v zanki, ki je udeta v obroček. V. 3,2 cm. Inv. št. P 10093. Tab. VI, sl. 24.

Grob 15 (žgan)

Skalnata plošča (80 : 30 cm) je ležala 60 cm globoko in pokrivala 10 cm debelo žganino. Schmid najdb ne omenja.

1. Fibula očalarka brez osmice. D. 6,8 cm. Inv. št. P 10096. VI, sl. 26.

2. Bronasta fibula z odebeljenim trakastim lokom, ki je ornamentiran po sredini z vodoravnimi, ob strani s prečnimi črtami. D. 7,3 cm. Inv. št. P 10097. Tab. VI, sl. 25.

3. Dva bronasta obročka trikotnega preseka, večkrat prelomljena. Pr. 2,8 cm. Inv. št. P 10098 Tab. VI, sl. 27—28.

4. Dva fragmenta obročka iz trakaste bronaste pločevine, ornamentirane z iztolčenimi bunčicami po sredini in ob robu z vodoravnimi črtami. V. frgt. 1,1 cm. Inv. št. P 10099. Tab. VI, sl. 29.

Grob 16 (žgan)

V globini 60 cm je ležal v skalni globeli 30 cm debel sloj žganine na površini 100 : 60 cm. Žganina je bila pokrita s skalnato ploščo.

1. Bronasta rtasta fibula. Lok je na sredini čolničasto izvotlen. D. 7,2 cm. Inv. št. P 10100. Tab. VII, sl. 3.

2. Bronast obroček trikotnega preseka, sklenjen. Pr. 2,5 cm. Inv. št. P 10101. Tab. VII, sl. 1.

3. Fragment železnega rezila noža. D. 6 cm. Inv. št. P 10102. Tab. VII, sl. 2.

Grob 17 (skeletni)

Grob je ležal 45 cm pod površino. Ohranjen je bil v dolžini 90 cm. Uhan je ležal ob desnem ušesu.

1. Uhan iz bronaste trakaste pločevine s kaveljčkom na eni in luknjico na drugi strani. Pr. 3,1 cm. Inv. št. P 10103. Tab. VII, sl. 4.

Grob 18 (žgan)

Grobna jama (50 : 75 cm) je bila vkopana v globino do 75 cm in napolnjena s 35 cm debelo žganino. Grob je bil pokrit s skalnato ploščo, ki je ležala 40 cm pod površino.

1. Bronasta certoška fibula na samostrel, ki je izdelan posebej. D. 4,7 cm. Inv. št. P 10104. Tab. VII, sl. 5.

Grob 19 (skeletni)

Položen je bil v skrčeni legi in pošev v globino: glava je bila 30 cm pod površino, noge pa 80 cm. D. groba 100 cm. Skelet je bil zelo slabo ohranjen. Brez pridatkov.

Grob 20 (žgan)

Grobna jama (100 : 60 cm) je bila vkopana v globino 60 cm. Žganina z ostanki mrtvega je bila debela 10 cm. Brez pridatkov.

Grob 21 (žgan)

10 cm debela žganina je bila na površini 110 : 100 cm v globini 55 cm. Pokrita je bila s ploščo vel. 50 : 56 : 12 cm. Brez pridatkov.

Grob 22 (žgan)

Grobna jama premera 70 cm je bila vkopana 80 cm globoko. Pokrita je bila s ploščo (40 : : 40 : 10 cm), ki je ležala 50 cm globoko. Pod njo je ležala rjava zemlja in nato sloj 20 cm žganine, ki je bil obdan 5 cm na debelo s savskim peskom.

1. Bronasta rtasta fibula. Ohr. d. 9,1 cm. Inv. št. 10106. Tab. VII, sl. 6.

2. Bronasta rtasta fibula, glavica noge ni ohranjena. D. 8 cm. Inv. št. P 10107. Tab. VII, sl. 7.

3. Fragmenti bronaste fibule z odebeljenim trakastim lokom, ki je bil ornamentiran z mrežastim ornamentom. V. fragmentov 2 cm in manj. Inv. št. P 10113. Tab. VII, sl. 9.

4. Fragmenti zapestnice iz bronaste pločevine ornamentirane z iztolčenimi bunčicami in pikami, s kaveljčkom za spenjanje. V. fragmentov do 3,8 cm. Inv. št. P 10108. Tab. VII, sl. 8.

5. Fragmenti trakaste bronaste zapestnice ornamentirane s prečnimi in prekrižanimi črtami. Vel. 5 cm. Inv. št. 10109. Tab. VII, sl. 11, 14.

6. Fragmenti trakaste žice, horizontalno profilirane. Fragmenti uhana. Vel. fragmentov 3,3 cm in manj. Inv. št. 10110. Tab. VII, sl. 10.

7. Fragment prstana iz trakaste žice. Pr. 2,1 cm. Inv. št. 10112. Tab. VII, sl. 12.

8. 3 jagode. Ena je iz modrega stekla (pr. 0,5 cm), drugi nepreluknjani iz gline (pr. 0,8—1 cm). Inv. št. P 10111. Tab. VII, sl. 13.

Grob 23 (žgan)

V globini 60 cm je ležala 10 cm debela žganina s sežganimi ostanki mrtvega na ravni skali v premeru 70 cm.

1. Bronasta fibula svetolucijskega tipa z nesimetrično nogo, ornamentirano z vtolčenimi krožci. D. 5 cm. Na fibuli vise:

a) 2 bronasta obročka, eden z izrastki na obodu, pr. 2,6 oz. 2,8 cm;

b) 3 kroglasti votli obeski, na vrhu uviti v pentljo, ki je vdeta v bronast obroček (ne enem visita dva, na drugem en obesek). V. 3,4 cm. Inv. št. P 10105. Tab. VIII, sl. 3.

2. Uhan iz bronaste pločevine s kaveljčkom na eni in luknjico na drugi strani. Pr. 3,6 cm. Inv. št. P 10115. Tab. VIII, sl. 1.

3. Ovratnica iz jantarjevih jagod valjaste in diskaste oblike. Ohranjenih je 11 jagod. Pr. 1—2,2 cm. Inv. št. P 10116. Tab. VIII, sl. 2.

4. 2 fragmenta keramike atipične oblike. V. 3,3 cm in 2 cm. Inv. št. P 10114.

Grob 24 (žgan)

25 cm debel sloj žganine pr. 60 : 50 cm je ležal na ilovnatih tleh v globini 70 cm. V žganini omenja Schmid le keramiko.

1. Fragmenti keramike pripadajo 2 posodam. Ena je iz rjavkaste gline domače izdelave. En profiliran kos pripada prehodu iz ramena v vrat. Druga posoda iz rdečkaste rumene gline pripada importirani italski (?) keramiki. Vel. 6 : 4 cm in manj. Inv. št. P 10118.

2. Železen nož z dvema ročajema. Eden je uvit pravokotno na rezilo in spiralno zavit, drugi trnast. D. 14 cm. Inv. št. P 10117. Tab. VIII, sl. 4.

Grob 25

Pod to številko groba smo uvrstili jantarjevo ovratnico, ki smo jo našli v depojskem gradivu pod oznako groba II. V zapiskih omenja W. Schmid grob II dvakrat. Prvič v zvezi z ustrino II (*Ustrine II und Grab II*), drugič v zvezi z grobom II. V prvem primeru je v zapiskih prečrtal rimsko II, ne da bi jo nadomestil s kako drugo oznako, drugič pa jo je zamenjal z arabsko 2. Jantarjeve ovratnice izrečno ne omenja ne v enem ne v drugem primeru. Kljub temu ni izključeno, da pripada grobu 2.

1. Ovratnica iz 28 jantarjevih jagod. Pr. 0,6—14 cm. Inv. št. P 10119. Tab. VIII, sl. 5.

W. Schmid omenja v svojih zapiskih tudi 8 ustrin. Iz njegovih zapiskov ni jasno, zakaj je posamezni objekt poimenoval ustrino, po opisu se namreč ne razlikujejo od grobov, le da so v glavnem bile brez najdb. Pač pa so bili v njih sežgani ostanki mrtvega, razen v ustrini VI in VII, ki jih zato Schmid tolmači kot spominski ogenj (Gedächtnisfeuer). Možno bi torej bilo, da so tudi ustrine grobovi, le brez pridatkov. V nasprotju z grobovi jih Schmid v svojih zapiskih vedno označuje z rimskimi številkami. Le iz ustrine V so hranjene tudi najdbe, ki jih navaja že Schmid v zapiskih.

1. Bronast obroček z izrastki na obodu. Pr. 2,4 cm. Inv. št. P 10121. Tab. VIII, sl. 7.
2. Fragment noge bronaste certoške fibule. D. 2 cm. Inv. št. P 10124. Tab. VIII, sl. 6.
3. 2 bronasta fragmenta uničena v ognju. Eden pripada nogi fibule, drugi trakasti zapestnici. V. 2,8 cm. Inv. št. 10122. Tab. VIII, sl. 8, 9.
4. Trije fragmenti keramike atipične oblike. V. 2 : 1,7 cm in manj. Inv. št. P 10123.

Raztresene najdbe

1. Bronasta certoška fibula. D. 7 cm. Inv. št. P 10130. Tab. VIII, sl. 10.
2. Lok bronaste certoške fibule. Ohr. d. 4,5 cm. Inv. št. P 10139. Tab. VIII, sl. 11.
3. Fragment fibule očalarke, pr. 2 cm. Inv. št. P 10127. Tab. VIII, sl. 13.
4. Fragment bronaste trakaste zapestnice. D. 3,5 cm. Inv. št. 10128. Tab. VIII, sl. 14.
5. Železen nož. D. 15 cm. Inv. št. P 10125. Tab. VIII, sl. 12.

LEPENCE

V Lepencah je bilo izkopano leta 1878 grobno gradivo, ki ga hrani Narodni muzej v Ljubljani pod inv. št. 3134—3158 in 5090—5091 in delno tudi Naravoslovni muzej na Dunaju (inv. št. 21764-65). Kot ledinsko ime navaja inventarna knjiga *Na Kremnu*. Pod tem imenom razumejo domačini poljsko področje ob železnici vzhodno od Bitenj do Lepenc. Pravo najdišče bo zahodno od vasi Lepence na mestu, kjer se cesta, železnica in struga Save skoraj stikajo (glej sl. 2). Južno pod cesto in železnico so na tem mestu razvaline lanišnice, hiše za sušenje lana, ki so jo med zadnjo vojno porušili Nemci. Šest metrov od omenjene lanišnice je ponovno kopal J. Pečnik leta 1906 ob priliki Szombathyjevega in Žmavcevega obiska v Bohinju, ki je imel prav namen preveriti Pečnikove arheološke podatke v Bohinju.[7] Odkril je 4 grobove, v enem sta bili dve certoški fibuli. Rokopisno poročilo izrecno omenja, da je ob tej priliki naletel na že prekopane grobove. Verjetno smemo na to področje locirati tudi grobove, ki so jih izkopali leta 1878. Prostor nekropole sega od stičišča Save, železnice in ceste na zahodu približno do vasi Lepence. Najdbe so zanesljivo izpričane okoli stare lanišnice, mimo katere je peljala stara cesta, in na prostoru, kjer teče železnica — ob njeni gradnji naj bi bili prav tako uničeni grobovi.

V Lepencah — točno mesto tudi v tem primeru ni znano — je izkopala en grob tudi vojvodinja Mecklenburška 20. avgusta 1907. Poročilo govori, gotovo napačno, o gomili.[8] Po pripovedovanju domačinov je na tem mestu kopal tudi W. Schmid za časa svojih raziskovanj v Bohinju.

Severno od nekropole, že preko Save, železnice in ceste se dviga 40 m nad cesto Spodnje Gradišče.[9] Tu je kopal od 3.—5. avgusta 1939 W. Schmid in odkril halštatsko hišo, ki je bila zaradi apnenice že tako porušena, da ni mogel dobiti jasnega tlorisa. V svojih zapiskih omenja tla iz ilovice, ilovnati hišni omet ob stenah, črepinje in ruševinske ostanke. Od hišne konstrukcije omenja večje vogalne kamne, delno zložene iz več plošč. Prav tako omenja ognjišče, klop ob steni in vrata. Iz njegovih zapiskov dobimo model hiše, kot ga že poznamo iz Ajdovskega gradca, Dunaja pri Jereki, pa tudi že drugih njegovih naselbinskih izkopavanj iz halštatskega obdobja, ki ga seveda tudi to pot ne moremo zadostno preveriti.

Važno je samo dejstvo, da lahko zanesljivo računamo z večjo ali manjšo naselbino na Spodnjem Gradišču, da torej naselje ni bilo omejeno na Ajdovski gradec, in da smemo domnevati, da je prav k temu naselju sodila tudi nekropola v Lepencah. Nad Spodnjim Gradiščem imamo še Zgornje Gradišče, od koder pa prazgodovinska poselitev ni izpričana z gradivom. Po podatkih domačinov naj bi tam kopal pred prvo svetovno vojno učitelj Mencinger.

Iz Lepenc nimamo ohranjenih grobnih celot. Vemo le za grob z dvema certoškima fibulama iz leta 1906 (ki pa nista ohranjeni), in za grob, ki ga je izkopala Mecklenburška

leta 1907, v katerem je bila poleg železnih ostankov le bronasta pasna spona, ki jo hrani Peabody Museum v Harvardu. Prof. dr. H. Hencken mi je ljubeznivo poslal njeno risbo, ki jo na tem mestu objavljamo (tab. X, sl. 18).

Glede načina pokopa moramo misliti na žgane plane grobove, katerih st ukturo nam omenja Szombathy.[10] Grobne jame so merile 40—50 cm v premeru in so bile vkopane 90 cm globoko. Keramika ni ohranj na. Szombathy omenja med črepinjami ostanke grobnih skodel in posode na nogi. Gradivo navajam po tipoloških enotah.

Ločne fibule svetolucijskega tipa:

1. Simetrična noga je na zadnji strani ornamentirana s tremi vtolčenimi krožci. Na fibuli visita dva obeska v obliki votle kroglice, ornamentirane z vtolčenimi krožci. D. 7,2 cm. Inv. št. P 3137. Tab. IX, sl. 3.
2. Simetrična noga je na zadnji strani ornamentirana z dvotračnima pokončnima črtama. D. 6 cm. Inv. št. P 3138. Tab. IX, sl. 1.
3. Nesimetrična noga je ornamentirana z vtolčenimi krožci. D. Naravoslovni muzej Dunaj inv. št. 21674. Tab. IX, sl. 2.
4. Bronasta fibula sanguisuga tipa D. 6 cm. Inv. št. P 3139. Tab. IX, sl. 6.

Tri kačaste fibule:

5. Lok je uvit v zanko. D. 12,5 cm. Inv. št. P 3135. Tab. IX, sl. 8.
6. Lok je kolenčasto preprosto uvit. D. 12,2 cm. Inv. št. P 3134. Tab. IX, sl. 9.
7. S pestičastimi izrastki in rozetami na loku, fragmentarno ohranjena. D. 9,5 cm. Inv. št. P 3136. Tab. X, sl. 1.

Certoške fibule:

8. Klasične sheme z velikim gumbom na loku. Brez peresovine, ki se je odlomila. Iglo so nato z zakovico pritrdili na lok. D. 15,2 cm. Inv. št. P 5090. Tab. IX, sl. 11.
9. Dvodelna na samostrel, ki ni ohranjen. Lok ornamentiran s podolžnimi kanelurami, ki jih obdajajo prečne. D. 4,3 cm. Inv. št. P 3140. Tab. IX, sl. 10.
10. Dvodelna na samostrel. Noga je ornamentirana z vtolčenimi krožci. D. 8 cm. Inv. št. P 3141. Tab. IX, sl. 4.
11. Z ornamentiranim lokom in diskasto ploščico mesto peresovine. D. 7 cm. Inv. št. P 3142. Tab IX, sl. 7.
12. Dvodelna na samostrel. Noga ni ohranjena. D. 5,5 cm. Inv. št. P 3143. Tab. IX, sl. 5.
13. Bronasta zapestnica s presegajočima se koncema, ornamentirana s snopi prečnih zarez. Pr. 7,2 cm. Inv. št. P 3144. Tab. X, sl. 9.
14.—16. Trije bronasti obročki z izrastki na obodu. Pr. 2,4—2,7 cm. Inv. št. P 3145—47. Tab. X, sl. 5—7.
17.—25. Devet bronastih obročkov, različnih oblik in okrasa. Inv. št. P 3148—3155 in Naravoslovni muzej Dunaj 21675 (tab. 10, sl. 17). Tab. X, sl. 8, 10—17.
26. Bronast votel obesek diskaste oblike, spet iz dveh pločevin, ornamentiranih z iztolčenimi bunčicami in krožnicami. Trakasta zanka je vdeta v obroček in je z zakovico pritrjena na obesek. Pr. 4 cm. Inv. št. P 3157. Tab. X, sl. 4.
27. Dva bronasta obeska v obliki votle kroglice obešena na obroček. Pr. 2 cm. Inv. št. P 3156. Tab. X, sl. 2.
28. Ovratnica iz jantarjevih jagod. Ohranjenih je 11 jagod, pr. 1—2,1 cm. Inv. št. 3158. Tab. X, sl. 3.
29. Bronasta pasna spona, dvakrat prelomljena in ponovno speta. Kavelj železen. D. 18,5 cm. Peabody Museum. Tab. X, sl. 18.

JEREKA

Na planoti jugovzhodno od Dunaja (sl. 3), od koder poznamo železodobno naselitev, so leta 1947 oz. 1948 pri postavljanju daljnovoda Jereka—Bitnje, ki je speljan približno po stari cesti, naleteli na žgan grob in ga uničili. Grob je bil odkrit pri postavljanju četrtega droga, če štejemo napeljavo južno od ceste Jereka—Bitnje. Omenjeni drog stoji na najvišjem mestu planote, ki proti severu strmo pada v ravnino, kjer teče omenjena glavna cesta, proti zahodu pada v grapo, ki loči našo vzpetino od Dunaja, na zahodu jo omejuje stara cesta, proti jugu pa se nadaljuje v smeri stare ceste in daljnovoda proti Bitnjam. Omenjeno

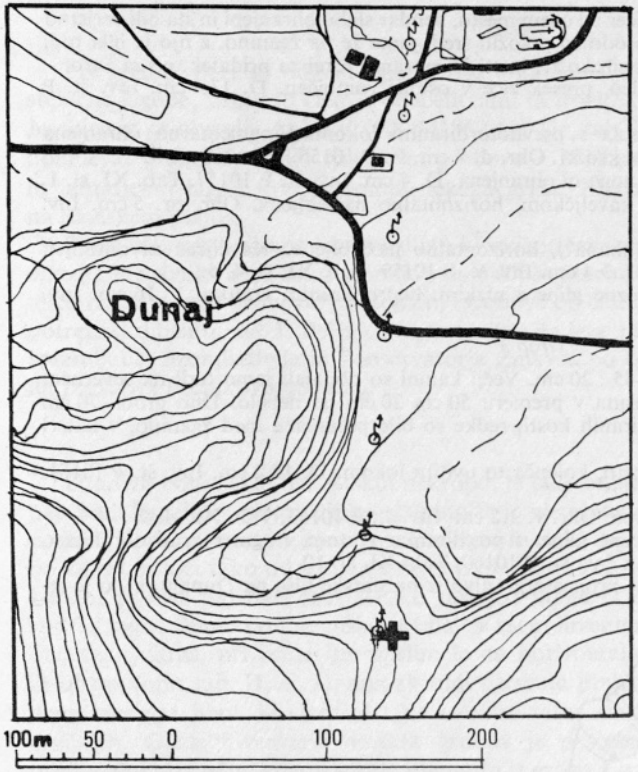

Sl. 3. Jereka. Lega nekropole in naselja
Abb. 3. *Lage der Nekropole und der Siedlung* (Dunaj)

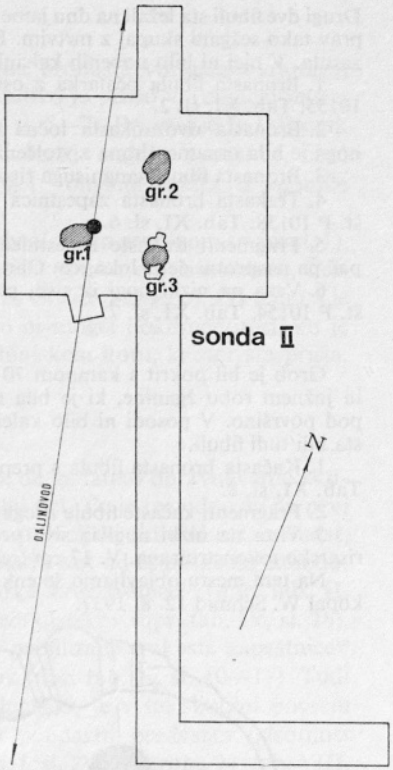

Sl. 4. Jereka. Lega grobov v sondi II
Abb. 4. *Plan der Graber im Schnitt II*

planoto je zaradi najdbe groba sondiral 26.—31. avgusta 1955 Narodni muzej in v razdalji 1 m od omenjenega droga naletel še na dva grobova (grob 2 in 3). Na prekopani površini (glej sl. 4) smo naleteli le še na grobno jamo groba 1 ob električnem drogu, ne pa več na druge grobove. Na celotni planoti sega raščena skala skoraj do površine, le v predelu najdenih grobov sega skala nekaj niže in je tako nastala kotanja prekrita z ilovico. Po strukturi tal je teren precej podoben nekropolama v Bitnjah in v Lepencah.

Grob 1

Jugovzhodno od droga daljnovoda smo še naleteli na grobno jamo premera 80 cm, ki je segala v globino do 75 cm in bila napolnjena z žganino. Pridatkov nismo več našli. Po pripovedovanju delavca A. Medija iz Jereke 33, ki je izkopal jamo za električni drog, je bil grob pokrit s ploščo, pod njo je bila keramična posoda in tudi nekaj bronastih predmetov, ki so se s keramiko vred izgubili.

Grob 2

Grob je bil pokrit z apnenčevim, nepravilno lomljenim kamenjem. Največji kamen (80 : 45 : : 20) je gledal še iz tal. Takoj pod oblogo se je začela žganina, ki je bila nasuta 30 cm globoko. Stene jame (50 : 70) so bile navpično vkopane, delno je bila jama v svojem spodnjem delu celo širša kot v zgornjem. Prav isto smo lahko opazovali tudi pri grobu 1. Kalcinirane kosti, ki jih je bilo malo, niso bile skrbno odbrane, ampak raztresene po vsej grobni jami, pomešane z ogljem in pepelom. V našem grobu se je dalo opazovati, da so nekatere pridatke sežgali skupaj z mrtvim, druge pa so položili vanjo naknadno. Fibula očalarka je ležala brezhibno ohranjena *na* žganini v vzhodnem delu grobne jame, obročast okras pa je bil fragmentarno ohranjen raztresen po vsej grobni jami.

Drugi dve fibuli sta ležali na dnu jame sicer na enem mestu, vendar slabo ohranjeni in sta bili verjetno prav tako sežgani skupaj z mrtvim. Posodo so položili sredi jame že na žganino, z njo je bila tudi zasuta. V njej ni bilo nobenih kalciniranih kosti; imeti jo moramo torej za pridatek, ne za žaro.

1. Bronasta fibula očalarka z osmico, presek žice v osmici rombičen. D. 13,4 cm. Inv. št. P 10155. Tab. XI, sl. 2.

2. Bronasta dvozankasta ločna fibula s psevdotordiranim lokom. Fragmentarno ohranjena noga je bila ornamentirana z vtolčenimi krožci. Ohr. d. 8 cm. št. P 10156. Tab. XI, sl. 3.

3. Bronasta fibula sanguisuga tipa, noga ni ohranjena. D. 4 cm. Inv. št. P 10157. Tab. XI, sl. 1.

4. Trakasta bronasta zapestnica s kaveljčkom, horizontalno nažlebljena. Ohr. pr. 5 cm. Inv. št. P 10158. Tab. XI, sl. 6.

5. Fragmenti trakaste zapestnice (uhana?), horizontalno nažlebljene. Kavelj̆ček ni ohranjen pač pa nasprotni del z luknjico. Ohr. pr. 3,4 cm. Inv. št. P 10159. Tab. XI, sl. 4, 5.

6. Vaza na nizki nogi iz sive, porozne gline z nizkim, neprofiliranim vratom. V. 16 cm. Inv. št. P 10154. Tab. XI, sl. 7.

Grob 3

Grob je bil pokrit s kamnom 70 : 45 : 20 cm. Večji kamni so obdajali jamo tudi na severnem in južnem robu žganine, ki je bila nasuta v premeru 50 cm 20 cm na debelo. Dno groba 70 cm pod površino. V posodi ni bilo kalciniranih kosti, redke so bile pomešane med žganino, v kateri sta bili tudi fibuli.

1. Kačasta bronasta fibula s preprosto, kolenčasto uvitim lokom. D. 12,2 cm. Inv. št. P 10161. Tab. XI, sl. 8.

2. Fragmenti kačaste fibule istega tipa. Ohr. v. 3,2 cm. Inv. št. P 10162. Tab. XI, sl. 9.

3. Vaza na nizki nogi iz sive porozne gline, s profiliranim vratom, fragmentarno ohranjena, risarsko rekonstruirana. V. 17 cm (rek.). Inv. št. P 10160. Tab. XI, sl. 10.

Na tem mestu objavljamo še enkrat bronasto gradivo iz halštatske hiše na Dunaju, ki jo je izkopal W. Schmid 12. 8. 1937.

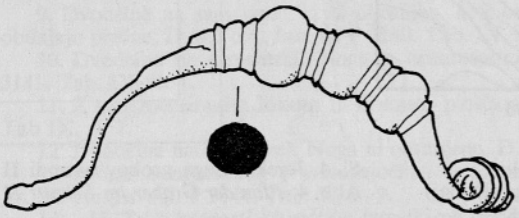

Sl. 5. Sv. Lucija — Most na Soči. Posamezna najdba — *Einzelfund*

1. Certoška bronasta fibula, noga ornamentirana z iztolčenimi krožci. D. 7,4 cm. Inv. št. P 10323. Tab. XI, sl. 11. Obj.: S. Gabrovec, *AV* 17 1966 264, tab. II, sl. 11.

2. Bronast prstan. Pr. 2,7 cm. Inv. št. P 10326. Tab. XI, sl. 12. Obj.: 1. c. tab. II, sl. 12.

Ob priliki topografskih del v Bohinju v avgustu 1955 nam je Hribar Jože podaril fragment latenske fibule, ki jo je našel v krtini na svojem vrtu (Jereka št. 1, parc. št. 641/1). Sonda na njegovem vrtu je bila brez rezultata.

1. Fragmentarno ohranjena latenska fibula z vozlastim lokom. Noga nedodelana, ali naknadno skovana v žico. Peresovina odlomljena. D. 6 cm. Inv. št. P 10163. Tab XI, sl. 13. Mesto poskusa rekonstrukcije glej fragment istega tipa iz Sv. Lucije (sl. 5). Naturhistorisches Museum Dunaj inv. št. 34705. Za tip fibule cfr. še Idrijo ob Bači: Szombathy, *MPK* 1 (1903) 310 ss. Fig. 73, 77, 80 idr.

ŽLAN

Jugozahodno od vasi, na kraju, ki ga ljudje imenujejo Groblje in ki ga še danes zajema le ena parcela (št. 18, kat. mapa Savica) so še danes dobro vidni nasipi (d. ca 30 m). Tu je izkopaval 27. sept. 1938 W. Schmid in našel pod hišnimi zidovi suhe konstrukcije (Schmid je tolmačil hišo kot srednjeveški »Hausberg«) 2 žgana grobova.[11]

Grob 1 je ležal 40 cm pod površino, grobna jama je bila široka 70 cm. V 26 cm debeli žganini so bili ostanki posode.

Grob 2 je bil pokrit s ploščo (70 : 60 : 11 cm), na kateri je bila zgrajena stena hiše. Pod ploščo je bila 20 cm globoka in 68 cm široka grobna jama napolnjena z žganino. V njej je bila fibula očalarka, vozlasta ovratnica in fragmenti keramike. Kje so danes najdbe, ni ugotovljivo.

BROD

Pri gradnji poti so odkrili žgan grob, v katerem je bila bronasta vozlasta ovratnica, steklene jagode, bronasti členi z odebelitvami in trnek. Gradivo je prišlo v Tehnični muzej Jesenice in ga objavlja A. Valič (*VS* 8 [1960-61] 228, tab. X, sl. 5—7). Pri vasi je že J. Pečnik domneval prazgodovinsko naselje in grobove.[12] Müllner[13] omenja najdbo zapestnic, fibul in jantarjevih jagod pri planiranju nekega griča. Mencinger[14] omenja najdbe iz »gomile na Saviškem polju«.

Poleg nekropol, ki smo jih navedli in ki so izpričane z arheološkim gradivom (prim sl. 1), omenja J. Pečnik[15] med železodobnimi najdišči še Staro Fužino (grobove in naselbino), Češnjico (naselbino in grobove) in Nomenj (grobove ob cesti, na Goričici naselje). Pri tem pa je potrebno omeniti, da J. Pečnik svojih trditev že leta 1906 ni mogel dokumentirati, ko je spremljal J. Szombathyja in konservatorja Žmavca po bohinjskem kotu, kamor sta prišla, da preverita Pečnikove podatke.

*

Gradivo bohinjskih halštatskih nekropol je tako enotno, da ga lahko obravnavamo skupaj. Sodi izrazito v svetolucijsko skupino in je njen integralni del. To je razvidno že na prvi pogled. Vodilno mesto v njem ima prav gradivo, ki daje svetolucijski skupini originalnost, po kateri se loči tako od sosednje dolenjske skupine na vzhodu kot od estenske na zahodu. Le kot primer naj navedem žensko nošnjo: fibule očalarke brez osmice[16] (npr. tab. II, sl. 17), ločno fibulo svetolucijskega tipa[17] z vsem inventarjem obeskov (npr. tab. IV, sl. 18), obročasti okras, pri čemer ne mislim le na horizontalno profilirane trakaste zapestnice[18] in uhane (npr. tab. II, sl. 9), ampak tudi na vrsto prstanov (npr. tab. X, sl. 10—17). Tudi drug inventar fibul, ki sicer ni tako izrazito samo svetolucijski, je v tej skupini povsem običajen. Glede inventarja moških grobov je potrebno poudariti predvsem odsotnost orožja. Pojav orodja, kamor sodita oba noža iz groba 1 (tab. I, sl. 2) in iz groba 24 (tab. VIII, sl. 4) je najbrž pozen in že nakazuje posebnosti idrijske skupine, ki nadaljuje v latenskem obdobju na prostoru svetolucijske skupine njeno dediščino.[19] Vključitev Bohinja v svetolucijsko skupino je razvidna tudi v načinu pokopa.

Žgan plan grob je pravilo. Grobne jame so običajno ovalne, redko pravokotne in dokaj pravilno vkopane v zemljo. Kake posebne obloge grobna jama ne pozna, le v dveh primerih imamo poročila, da je bila grobna jama obložena z ilovico (v Bitnjah grob 6 in 8), enkrat s savskim peskom (grob 22). Pogosto so pokrite s kamnitimi ploščami (v Bitnjah v 10 primerih od 24, v Jereki v vseh treh). Grobna jama je napolnjena z žganino iz ustrine do 30 cm globoko, v njej leže običajno le maloštevilne sežgane kalcinirane kosti pokojnih in pridatki. Da je običajno le malo kalciniranih kosti, vzbuja misel, da so jih le površno odbrali iz ustrin, mnogo jih je moralo ostati še na samem mestu, kjer so mrtve sežigali. V večini primerov leže sežgane kosti prosto v grobni jami, pomešane z žganino, in ne v žari. Tudi v primerih, kjer poznamo keramiko v grobu, niso položili sežganih kosti v posodo, ampak prosto v jamo. V Bohinju poznamo le en primerek, da se dobe sežgane kosti tudi v žari, in sicer v kovinski cisti, v grobu 1 v Bitnjah. Pridatki so delno že sežgani skupaj z mrtvim in v nekaterih primerih tudi že nasilno uničeni (npr. tab. III, sl. 6—12), vendar le v manjši meri; precejšnji del je bil položen šele po sežigu v grobno jamo, kot lahko sklepamo iz dobre ohranjenosti predmetov, ki ne kažejo sledov ognja. Načrtov z lego grobov ne poznamo, tako da ne moremo reči, kakšna je razporejenost grobov, poročila vsekakor ne govore o kakem urejenem vrstnem sistemu. V nekaj primerih poroča Schmid za Bitnje o rumenih laporastih ploščah, ki naj bi označevale mejo grobov. V Bitnjah naj bi bila najdena tudi sežigališča skeletov — ustrine — in kultna mesta. Schmidova poročila o ustrinah in kultnih

mestih sicer niso presenetljiva, saj jih poznamo že z Bleda in Kobarida,[20] vendar so dokaj nejasna. Po Schmidovem opisu se ustrine po zgradbi in velikosti ne razlikujejo od grobov, le pridatkov nimajo. Kultna mesta — Gedächtnisfeuer jih imenuje Schmid v svojih zapiskih — pa ne poznajo niti sežganih kosti. Schmidove ustrine iz Bitenj bi torej lahko bile tudi grobovi brez pridatkov, posebej še, ker Schmid tudi pri ustrinah pogosto omenja grobno jamo in ker tudi po velikosti ne presegajo navadnih grobnih jam. Schmidovih 8 ustrin je tudi velika številka za tako majhno nekropolo kot je bitenjska. Koliko moramo v Schmidovih ustrinah in kultnih mestih videti tudi otroške grobove, ostaja seveda odprto vprašanje. Nasproti žganim pokopom poznamo v celotnem bohinjskem kotu le tri skeletne pokope, in sicer v Bitnjah. Skeleti so ležali sredi žganih pokopov in so bili v dveh primerih brez pridatkov, v enem je nosil skelet uhan (tab. VII, sl. 4) — skeleti imajo torej skromnejše podatke. Po spolu jih žal ne moremo opredeliti, verjetno je bil skelet z uhanom ženski.

Opisani način pokopa do podrobnosti ustreza načinu pokopa v Sv. Luciji in se bistveno razlikuje od mladohalštatskega običaja na Dolenjskem, kjer imamo v tem času skoraj izključno skeletni pokop v gomilah. V svetolucijski skupini nimamo le planega žganega pokopa (do leta 1893 je odkril Marchesetti v Sv. Luciji le tri skelete med 2950 žganimi, le nekaj več Szombathy), ampak tudi grobove pokrite s ploščami, prav tako je podobno kot v Bohinju komaj 9,50% grobov z žarami, čeprav dobimo kot pridatek keramiko dosti pogostejše. Za žaro so služile pogosto kovinske posode, slično kot je tudi v Bitnjah v edinem primeru, kjer imamo opravka z žaro, to bila kovinska cista. Skupnosti s svetolucijsko skupino so še večje: prav tako kot v svetolucijski skupini se tudi v Bohinju zadrži v tem času običaj, da se pokoplje moškega brez orožja: iz celotnega bohinjskega kota ne poznamo iz grobov niti ene sulice in sekire. Tudi za moške grobove tako značilne pasne spone so v Bohinju redke. Poznamo le eno (tab. X, sl. 18). Podobno je tudi v Sv. Luciji.[21] Kot v svetolucijski skupini tudi v Bohinju v tem času težko razlikujemo moške in ženske grobove. Med 24 grobovi v Bitnjah lahko le grob 1 in 24 po pridatkih zanesljivo prisodimo moškim. O sociološki strukturi grobišč teže govorimo, ker ne poznamo grobišč z večjim številom grobov. Izjema so Bitnje, kjer nam pa Schmidova problematična oznaka ustrin, ki so v mnogih primerih verjetnejše le grobovi brez pridatkov, jemlje zanesljivost pri presojanju. Če je Schmidova opredelitev ustrin pravilna, bi imeli v Bitnjah 20% grobov brez pridatkov, v nasprotnem primeru pa bi se povišal procent na 43, kar je nekoliko več kot v Sv. Luciji (32, 73%, Marchesettijeva izkopavanja do leta 1893).

Kronološko lahko grobove dobro opredelimo na podlagi razdelitve, kot sem jo skiciral za svetolucijsko skupino v kongresni publikaciji[22] in kot jo je sedaj dopolnila Lj. Teržan.[23] Ni pa naš namen na tem mestu izpopolnjevati kronološke skice, to bi bilo sredi priprav za objavo celotne Sv. Lucije tudi nesmiselno. Gradivo je pretežno mladohalštatsko (Sv. Lucija II) in v okviru te stopnje porazdeljeno na vse podstopnje (II a—c). Sam začetek je lahko tudi nekaj starejši: grob 2 iz Jereke bi zaradi dvozankaste ločne fibule smeli še uvrstiti v stopnjo Ic, prav tako tudi grob v Žlanu, v katerem omenja Schmid vozlasto ovratnico in fibulo očalarko. Dvozankasta ločna fibula s pseudotordiranim lokom je v okviru svoje vrste pozna, vendar še starohalštatska,[24] fibula sanguisuga tipa, ki jo spremlja, pa nastopa v svetolucijskih grobovih tako v Ic 2 kot v IIa stopnji. Teoretično bi lahko sodil v starejšo skupino tudi še grob 5 iz Bitenj (tab. IV, sl. 5, 6), ali pa grobovi z rtastimi fibulami (npr. grob 16, 22; tab. VII, sl. 1—3, 6—14). Tudi za rtaste fibule velja isto kot za fibule tipa sanguisuga. Najstarejše variante nastopajo gotovo že v Ic 2. Vendar tipičnega gradiva v smislu stopnje Ic ne poznamo več. Tako bo večji del omenjenih grobov vendarle verjetnejše že mlajši. Za mlajšo stopnjo je prav značilno, da ob zadržanju inventarja fibul, ki nastopi prvič v Ic 2, nastopi še nekaj novosti, ki so v srednjeevropskem smislu mladohalštatske, to je predvsem različne variante kačastih fibul; kot domača značilnost velja

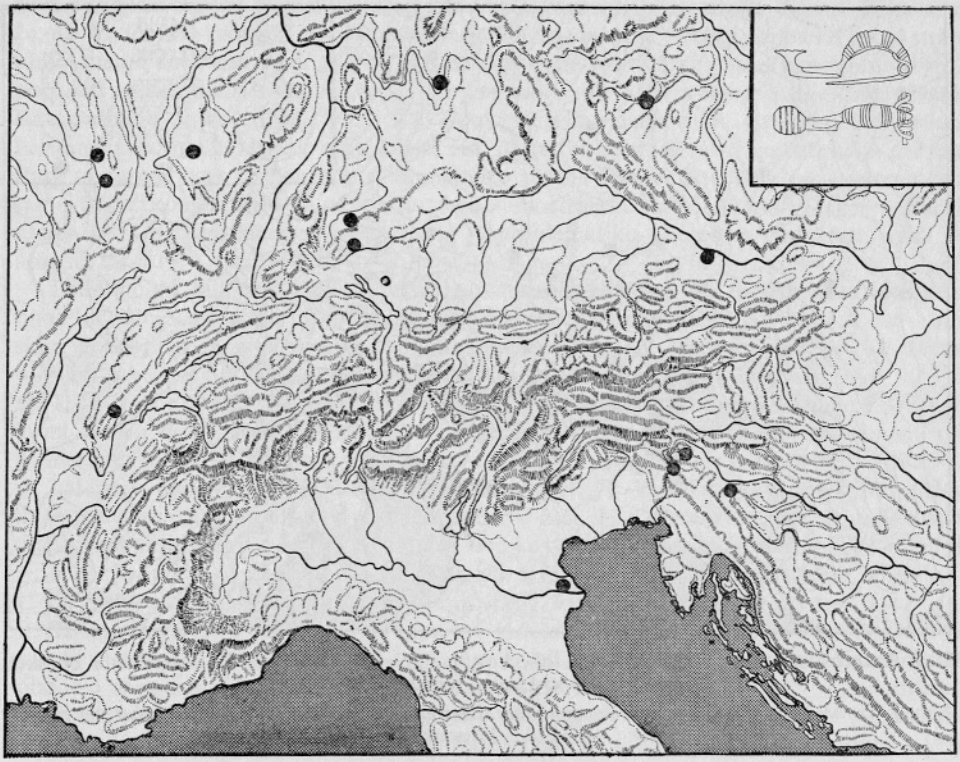

Sl. 6. Razprostranjenost fibul s kvadratno nogo
Abb. 6. *Verbreitung der Fußzierfibeln mit quadratischem Fuß*

nastop svetolucijske fibule. Ločna fibula dvozankaste sheme in svetolucijska enozankasta se v gradivu vedno izključujeta.

V poznejši stopnji (IIb) nastopi še certoška fibula kot eden najbolj značilnih nadregionalnih tipov, v njenem spremstvu pa fibula s trakastim lokom in mrežastim ornamentom, kot je sedaj pokazala Teržanova. V našem gradivu pa moramo še posebej omeniti samostrelno fibulo s kvadratasto ploščo na nogi, ki sodi v okvir zahodnohalštatskih vplivov na severnoalpski in jugovzhodnoalpski prostor, kakor jih je prav v zadnjem času na novo definiral O.-H. Frey.[25]

Tako bi smeli videti v grobovih 3, 4, 13, 15, 16, 22 iz Bitenj, v grobu 3 iz Jereke predstavnike IIa stopnje, v grobovih 2, 11, 12, 14, 23 pa predstavnike IIb stopnje.

V stopnjo IIc bi z rezervo postavili grobova 1 in 24, kolikor smemo v pridatkih orodja dejansko videti pendant pridatkom orožja, gotovo certoško fibulo iz Lepenc (tab IX, sl. 11), verjetno tudi grobove z nekaterimi certoškimi, samostrelnimi fibulami (npr. tab. VII, sl. 5; tab. IX, sl. 10).

V tej naši kronološki opredelitvi bi želeli še enkrat poudariti tekoč razvoj brez ostrih meja, kjer se posamezni tipi ponavljajo v dveh podstopnjah: prvič kot novi, »napredni«, kjer se še družijo z gradivom prejšnje stopnje, in drugič kot »konservativni« tipi, katerim so se pridružile že nove, moderne oblike.

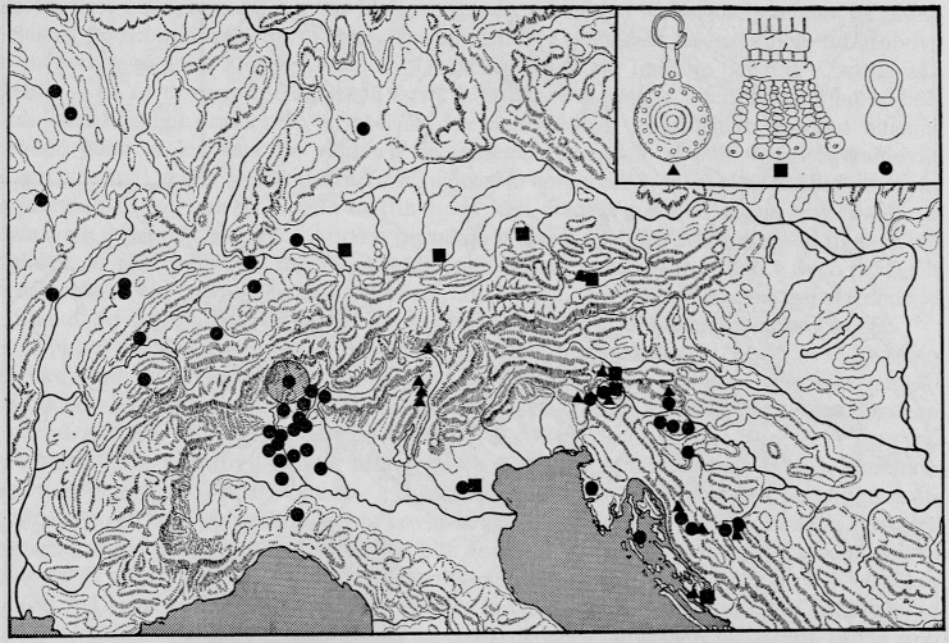

Sl. 7. Razprostranjenost diskastih votlih obeskov, jantarjevih razdelilcev in košaričastih obeskov (dopolnjeno po Lunzu, Kossacku in Pauliju)

Abb. 7. *Verbreitung der Doppelscheibenanhänger, Bersteinschieber und Körbchenanhänger mit rundem Boden (Nach Lunz, Kossack, Pauli, ergänzt)*

Na tem mestu ne želimo podrobno analizirati posameznih tipov gradiva, čeprav naše gradivo prinaša sorazmerno mnogo novega, posebej, če upoštevamo, da Sv. Lucija in Kobarid še nista objavljena. Ker pa je katalog Sv. Lucije v pripravi, ne bi želeli začenjati problematike, ki jo bomo lahko ob publiciranem gradivu obravnavali dosti bolj dokumentirano. Zato na tem mestu še enkrat opozarjam na predavanje Lj. Teržanove.[26] Njenih ugotovitev na tem mestu ni potrebno ponavljati.

Pri svetolucijski fibuli misli Teržanova na izvor iz severnoitalske fibule goseničastega tipa. Mislim, da je potrebno poudariti tudi možnost domačega izvora iz ločne fibule dvozankaste sheme. Že bohinjsko gradivo nakazuje tudi pot tega razvoja: vozlasti lok je starejši in ga v tej obliki pozna že dvozankasta shema; od nje je prevzeta tudi simetrična noga, ki ima ležišče za iglo zadaj v nasprotju s fibulami z nesimetričnimi dolgimi nogami. Mlajša varianta pa ima nesimetrično nogo, ležišče za iglo spredaj, tudi lok ni več vozlasto razčlenjen, ampak le na vrhnjem delu prečno nažlebljen. Izjema je grob 11 (tab. IV, sl. 8), kjer ima sicer simetrična noga ležišče za iglo spredaj, ima pa zato tudi mlado oblikovan lok. Goseničast tip fibule pa ima od vsega začetka ležišče za iglo spredaj.[27]

Posebej naj omenimo še grob 12 (tab. V) s samostrelno fibulo s kvadratastim zaključkom noge, ki sodi med elemente zahodnohalštatskega vpliva v našem prostoru, ki ga je O.-H. Frey postavil v čas okoli 500 pred Kr. Karta razprostranjenosti (sl. 6) kaže dejansko zahodno razširjenost, v zahodnem razvojnem krogu jo tudi lažje razložimo v okviru tako imenovanih fibul z okrasno nogo (Fußzierfibel). Vendar nosi fibula iz Bitenj že lokalne poteze (ornament noge, loka) in je torej komaj direkten uvoz. Prav zato nas grob prese-

neča s svojimi starimi elementi: čolničasta fibula, svetolucijska starejše sheme. Rekli smo že, da W. Schmid v svojih zapiskih inventarja fibul ne omenja v celoti, da pa na drugi strani tudi nimamo določenih razlogov, da bi sumili v pristnost grobne celote. Tako moramo grob postaviti na začetek IIb stopnje, podobno kot tudi grob 2229 in Svete Lucije (izkopavanje Szombathy) s fibulo istega tipa.[28] S to fibulo niso izpričani le prvi kontakti z zahodnohalštatskim krogom, ampak tudi, kot se zdi, najstarejša samostrelna konstrukcija pri nas. Prav ta razmeroma zgoden pojav samostrelne peresovine narekuje, da ne smemo vezati samostrelne konstrukcije le na pozno fazo samostrelnih certoških fibul. Njen nastanek danes še ni povsem jasen. W. Schüle, ki je problematiko podrobno obdeloval, misli na španski izvor.[29]

Podobno bi bila hvaležna obdelava posameznih obeskov na fibulah svetolucijskega tipa, ki kažejo podobno razširjenost: obeski-košarice so posebej povezani z južnoalpskim področjem in preko njega tudi z zahodnohalštatskim krogom (glej sl. 7), obeski v obliki roke (tab. II, sl. 3—5) bolj jadransko in s Picenom,[30] votli kroglasti (npr. tab. II, sl. 1, 2) je podobno kot sama svetolucijska fibula znak svetolucijske skupine.[31] Okrogel votel obesek diskaste oblike (tab. X, sl. 4) je zopet alpski in le nekoliko spremenjen tudi zahodnobalkanski (sl. 7). Enako velja tudi za jantarjevo garnituro iz groba 3 (tab. III, sl. 1), na katero je opozoril že G. Kossack[32] (glej karto sl. 7). V nasprotju s prejšnjimi obeski kaže jantarjeva garnitura na alpske povezave v času HaD1, medtem ko so prej našteti obeski nekoliko mlajši. To velja tudi za obeske v obliki petelinčkove glavice[33] (tab. II, sl. 6). V tej zvezi je potrebno še omeniti, da obesek-košarica ni tako strogo omejen na HaD2,[34] ampak moramo računati že na starejši čas, kot pove prav dobro že naš grob 3 iz Bitenj.

Iz naše analize je razvidno, da moramo računati z intenzivno poselitvijo Bohinja na koncu starohalštatskega obdobja. Pred tem je bil Bohinj komaj naseljen. Za neolitsko obdobje navaja A. Melik najdbo kamnite sekire ob jezeru v Stari Fužini[35] — tako imenovani artefakt poznam le po fotografiji in bo komaj umetno delo, vsekakor pa premalo izrazito, da bi smeli z njim dokazovati naseljenost Bohinja že v neolitu. Podobno velja tudi za artefakte iz Studorja,[36] ki so sicer umetno delo, vendarle najdeni v recentnem okolju in zaradi tega časovno nepreverljivi, za primerke, ki jih navaja A. Rjazancev iz Spodnjih Gorjuš in Rudnega polja,[37] za drobce kresilnika in kosti iz Savice.[38]

Zanesljivo pa so v Bohinju izpričani ostanki življenja iz konca bronaste dobe. V tej zvezi ni potrebno omeniti le že dolgo znano bodalo iz Lipance,[39] ampak tudi bronasto plavutasto sekiro iz Broda.[40] Oba kosa lahko povežemo z že poznano prisotnostjo žarnogrobiščnega prebivalstva na višinskih planinskih postojankah[41] in s prehodnostjo visokogorskih prelazov v tem času,[42] kakor tudi s podobnimi znaki življenja na področjih, ki so bila pozneje komaj ali sploh nenaseljena.[43] Ta prisotnost seveda še ne pomeni prave poselitve Bohinja. To pa smemo reči za naselitev v železni dobi. Njen čas lahko še natančneje določimo v konec starohalštatskega obdobja (stopnja Sv. Lucija Ic). To je prav v času, ko se pojavi v svetolucijski skupini večje bogastvo in je brez dvoma v zvezi z njim. Nedvomno je tudi, da so bohinjski kot poselili iz soške strani. Skoraj vse nekropole začenjajo istočasno, kar kaže na močan poselitveni val okoli leta 600 pr. Kr. V tem času je prebivalstvo svetolucijske skupine vključilo Bohinj v svoj življenjski prostor. Vzrok je vsekakor v bogastvu železne rude v bohinjskem prostoru. Bohinj je postal pravo železorudno zaledje za svetolucijsko skupino.

Preučevanje prazgodovinskega in antičnega železarstva v Bohinju ima že pomembno zgodovino in je že od vsega začetka združevalo zgodovinarje in železarske strokovnjake. Med pomembnimi raziskovalci moramo omeniti Morlota,[44] Müllnerja[45] in Schmida.[46] Po zadnji svetovni vojni je poživil ta prizadevanja predvsem Tehnični muzej na Jesenicah in njegov prizadevni sodelavec A. Rjazancev.[47] Na tem mestu opozarjam na njegova te-

renska udejstvovanja in na dela v Tehnični prilogi Železarja, kjer dobimo bogate podatke in analize, ki bodo zelo dobro dopolnile našo objavo in interpretacijo arheološkega gradiva.

S koncem starejše železne dobe, to je okoli 600 pr. Kr., je torej Bohinj zadobil geopolitično mesto, ki je bilo nato zanj usodno vse do danes. Železarstvo je imelo pomembno vlogo v srednjeveški zgodovini in v moderni vse do nastopa moderne industrije, ostala pa tudi je živa povezava Bohinja z zahodom. Bohinj je kljub visokim prelazom ostal vse do modernega časa odprt proti Tolminski. O tem ne govore samo trgovske povezave — na bohinjske sejme so hodili iz tolminske in laške strani, na Laško so prodajali železo[48] — ampak tudi upravne in duhovne. Poročajo, da so še v 17. stol. pokopavali iz spodnje doline na Tolminsko in F. S. Finžgar[49] poroča v svojih spominih, da so še v njegovem času prihajali na romanje k Sv. Janezu ob Bohinjskem jezeru zelo radi tudi iz tolminske strani.

Seznam najdišč h kartama razprostranjenosti (Sl. 6 in 7)
Fundlisten zu den Verbreitungskarten (Abb. 6 und 7)

1. Fibule z nogo, ki se končuje v kvadratni ploščici (*Fußzierfibel mit quadratischem Fuß*) Sl. 6 — *Abb. 6*

1. Bitnje (Bohinj). Tab. 5, sl. 4.
2. Magdalenska gora, Tum. XIII, grob 153. G. Kossack, *Südbayern während der Hallstattzeit* (Röm. Ger. Forsch. 24, 1959) Abb. 9, 26.
3. Sveta Lucija, gr. 2707 (Marchesetti). *Boll. Soc. Adr.* 15 (1893) Tav. 19, 18. Gr. 2229 (Szombathy), Naturhistorisches Museum, Dunaj (neobjavljeno).
4. Adria. O.-H. Frey, *Oblatio, Raccolta in onore A. Calderini* (1971) 361 Abb. 3, 9.
5. Champ-Grand-Jean-Bas (Jura). Corot, *Revue des Musées* 1—2 (1925—27), 230 s. Fig. 2.
6. Château-sur-Salins. Piroutet-Déchelette, *Rev. arch.* 4. Ser. 13 (1909) 199, Abb. 4, 1.
7. Chamouilley (Haute-Marne). Déchelette, *La collection Millon* (1913) 74 ss. Fig. 8, 1. Tab. 23, sl. 3—4.
8. Les Jogases (Marne). Favret, *Préhistoire* 5 (1936) 90. Fig. 34, 21. 71. *Rev. arch.* 5 Ser. 26 (1927), 123, fig. 15, 21, 71.
9. Bleichstetten. Bittel, *Die Kelten in Würtemberg* (1934) 7.
10. Jungnau. Rieth, *Vorgeschichte d. Schwäbischen Alb* (1938) 159, Abb. 96, 4. H. Zürn, *Inv. Arch.* D 30, 5.
11. Schwarzenau (Kitzingen). *Bayer. Vorgeschichtsbl.* 27 (1962 [1965]) 222 Abb. 36.
12. Linz. a. Donau. *WPZ* 30 (1943) 163 ss.
13. Plzen (»Muzej Plzen«). Filip, *Keltové v Střední Evrope* (1956) 79 obr., 21, 1.

2. Obeski v obliki košarice z oblim dnom (*Körbchenanchänger mit rundem Boden*). Sl. 7 — *Abb. 7*

Za južnoalpsko in zahodnoalpsko področje prevzeto po L. Pauli, Die Golaseccakultur und Mitteleuropa, *Hamburger Beiträge z. Arch.* 1 (1971) 54 s. Karte 9. Naš seznam se nanaša na jugovzhodnoalpsko in jadransko področje. Za zadnje cfr. še F. Lo Schiavo, *Il gruppo liburnico-japodico* (1970) 470.

1. Bitnje. Tab. 2, sl. 7, 19, 20.
2. Sveta Lucija (Most na Soči). C. Marchesetti, *Boll. Soc. Adr.* 15 (1893) tav. 16, 12.
3. Stična. Izkopavanje Mecklenburg. Nepublicirano.
4. Podzemelj. Narodni muzej inv. št., P 10896.
5. Vače. F. Stare, *Vače* (katalog) tab. 66 (sredina).
6. Toplice. Naturhistorisches Museum Dunaj inv. št. 57206.
7. Šmarjeta. Naturhistorisches Museum Dunaj, inv. št. 65694.
8. Dobrnič. Naturhistorisches Museum, inv. št. 66409.
9. Picugi. Amoroso, *Atti e Mem. d. Soc. Istr.* 5 (1889). Tav. 7, 17.
10. Osor na Velikem Čresu. Marchesetti, *Not Sc.* 1924 fig. 24.
11. Kompolje. R. Drechsler-Bižić, *Vjesnik* Zagreb 3 ser. 2, (1961), tab. 6, sl. 10; tab. 23, sl. 1; tab. 13, sl. 2.
12. Prozor. R. Drechsler-Bižić, *Vjesnik* 3 ser. 6—7 (1972—73), tab. 8, sl. 13; tab. 30, sl. 2; tab. 31, sl. 1. Lo Schiavo, *o. c.* tav. 11, 13.
13. Jezerine, V. Radimsky, *WMBH* 3 (1895), fig. 198.
14. Golubić. *Glasnik* Sarajevo N. S. 23 (1968), tab. 1, sl. 25; tab. 2, sl. 19.

Za estenski prostor, ki ni kartiran v celoti, cfr. O.-H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst* (Röm.-Ger. Forsch. 31, 1969) 21 s.

3. Diskasti votli obeski iz dvojne bronaste pločevine (*Doppelscheibenanhänger*). Sl. 7 — *Abb. 7*

Karto razprostranjenosti daje R. Lunz, *Studien zur End-Bronzezeit und älteren Eisenzeit im Südalpenraum* (1974) 136. Taf. 86 A.

Iz njegovega seznama sta izpadli najdišči:

1. Hallstatt. K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt* (1959) Taf. 251.
2. Sv. Lucija (Most na Soči). Marchesetti, *Boll. Soc. Adr.* 15 (1893) tav. 11, 3. 8.

Dopolnjeno z:

3. Bitnje. Tab. 10, sl. 4.
4. Kanzianberg bei Villach. H. Müller-Karpe, *Carinthia I* 141 (1951), Abb. 1, 11.
5. Vače. F. Starè, *Vače* (1954) Tab. 58, sl. 7, 8, 11.

Za jadransko področje jih je zbrala F. Lo Schiavo, *Il gruppo liburnico-japodico* (1970) 470 s. (Nr. 36: *Pendaglio a bulla bivalve*)

6. Nin. Lo Schiavo *l. c.*, nepublicirano.
7. Kompolje. B. Drechsler-Bižić, *Vjesnik* Zagreb 3 ser. 2 (1961), tab. 8, sl. 1. *Inv. Arch.* Y 86, 4.
8. Jezerine. Radimsky, *WMBH* 3 (1895) fig. 135
9. Prozor. B. Drechsler-Bižić. *Vjesnik* 3 ser. 6—7 (1972—73) tab. 21, 4; 31, 5.

4. Jantarjevi razdelilci (*Bernsteinschieber*). glej sl. 7 *(Abb. 7)*

Po G. Kossack, *Südbayern während der Hallstattzeit*, Röm. Germ. Forsch. 24 (1959), Abb. 18. Seznam na str. 277.

[1] Za naselitveno zgodovino glej A. Melik, *Planine v slovenskih Alpah* (1950) 60. A. Rjazancev, Železar (Tehnična priloga) 5 (1963) 43 ss. Cfr. tudi: *l. c.* 4 (1962) 30 ss.; *l. c.* 6 (1964) 42 ss.

[2] Omenjata se že zelo zgoraj. *Illyrisches Blatt* 1821, 62. Morlot, *Jhb. d. geol. Reichsanstalt* 1 (1850) 199 ss. Costa, *Reiseerinnerungen aus Krain* (1848) 179. In nato še pogosto. Tako, Deschmann-Hochstetter, *Denkschriften* (1879) 42. M. Hoernes, *MAGW* 18, 1888 (87). A. Kobler, *LMS* 1892, 180 ss. Müllner Argo 4 (1895) 23 in 61 ss. Isti, *Geschichte des Eisens* (1909) 52 in 84. Schmid, *BerRGK* 15 (1925) 193. Mencinger, *Ljubljanski zvon* 3 (1883) 18 ss. Tominšek, *Dom in svet* 24 (1911) 53 ss.

[3] S. Gabrovec, *AV* 17 (1966) 243 ss.

[4] Časopisna poročila: *Slovenec* 22. 8. 1937, str. 7; *Jutro* 22. 8. 1936 in 11. 8. 1937. Ohranjeni so tudi Schmidovi terenski zapiski.

[5] *MZK* III. F. 11 (1912) 282. Že leta 1906 je Szombathy ob priliki svojega obiska v Bohinju iskal na tem mestu grobišče, a ni našel ničesar.

[6] Teren sem si ogledal avgusta 1955 ob priliki izdelave bohinjske topografije. Po podatkih M. Rozmana sem lahko grobišče tudi natančno lociral.

[7] Cfr. Szombathy, *MZK* III. F. 5 (1906) 258. O bohinjski poti je ohranjeno v arhivu tudi obširno Žmavčevo poročilo Centralni komisiji na Dunaju.

[8] *Treasures of Carniola* (1934) 128.

[9] Gradišče omenjata na tem mestu že Dežman, *Führer* (1888) 96 in A. Müllner, *Geschichte des Eisens* (1909) 84.

[10] *MZK* III. F. 5 (1906) 258.

[11] *Kronika* 5, 1938, 56. *Jutro* 9. 10. 1938. A. Rjazancev, *Železar* (Tehnična priloga) 5 (1963) 48. Podatke dajem po originalnih Schmidovih zapiskih v Joanneumu.

[12] *IMK* 14 (1904) 125 s.

[13] *Geschichte des Eisens* (1909) 87.

[14] *Ljubljanski zvon* 3 (1883) 20.

[15] *IMK* 14 (1904) 125 s.

[16] P. Betzler, Die Fibeln in Süddeutschland, Oesterreich und der Schweiz I *PBF* XIV, 3 (1974) 134 ss. jih sedaj imenuje prav očalarke svetolucijskega tipa in jih obravnava v širšem kontekstu. Iz njegove analize pa ni razvidno morda najvažnejše dejstvo, da so fibule te vrste v Sv. Luciji neposredno nadaljevanje ljubljanskih, kjer lahko njih začetek zelo natančno postavijo v stopnjo Lj. II b.

[17] Karto razprostranjenosti daje Teržan, *AV*, 24 (1973) sl. 4, 2. Cfr. tudi Primas, *Die südschweizerische Grabfunde der älteren Eisenzeit und ihre Chronologie*, Mon. z. Ur. u. Frühgesch. d. Schweiz 16 (1970) Taf. 52.

[18] Tovrsten okras je dobro povezan z južnoalpskim področjem (Golasecca kul.). Cfr. Primas, *o. c.* Taf. 11, B 3; C 4 in dr.

[19] S. Gabrovec, *AV* 17 (1966) 187 ss.

[20] Gabrovec, *Prazgodovinski Bled* (1960) 43. Duhn-Messerschmidt, *Italische Gräberfunde* 2 (1939) 109.

[21] Vsi omenjeni statistični podatki so vzeti iz C. Marchesetti, *Boll. Soc. Adr.* 15 (1893) 140 s. Marchesetti navaja *l. c.* sicer 84 pasnih spon, vendar nas že pogled na tab. 26 pouči, da jih ne moremo primerjati z dolenjskimi.

[22] Frey-Gabrovec, *Actes du VIIIe Congrès Beograd* (1971) 193 ss.

[23] *AV* 24 (1973) 416 ss.

[24] Gabrovec, *Godišnjak* Sarajevo 8 (1970) 29. Podobno velja za pseudotordirane ovratnice. Cfr. F. Starè, *AV* 4 (1953) 112 ss. Tab. 1, 5.

[25] *Oblatio. Raccolta Calderini* (1971) 355 ss.

[26] *AV* 24 (1973) 416 ss.

[27] Cfr. Primas, *o. c.* 21. Abb. 4, B 3—4; 23, Abb. 5, B 2.

[28] Žal pa tudi v grobu 2229 grobna celota ni popolnoma jasna. Pri inventariziranju sta bila zamešana grobova 2229 in 2233. V Szombathyjevem dnevniku izkopavanj pa naša fibula ni jasno imenovana. Verjetno je bila najdena v veliki žari z rebri skupaj s kačasto, dvortasto in trakasto (kot v našem grobu 12, tab. 5, 3) fibulo.

[29] *Madrid. Mitt.* 2 (1961) 55 ss. *Trabajos d. Seminario de Hist. primitiva de la Universidad Madrid* II (1961) 2 ss.

[30] Pri nas se dobi še v Sv. Luciji (*Boll. Soc. Adr.* 15 [1893] tav. 11, 5), Brezju (Kromer, *Brezje* Taf. 3, 4), Libenski gori (Schmid, *Südsteiermark in Altertum* Taf. 1), Magdalenski gori (Laviosa-Zambotti, *Mon. Ant.* 1938, 337). Dobimo jih tudi v Este in Bologni. Picenske primerke navajata predvsem Duhn-Messerschmidt, *Italische Gräberkunde* 2 (1939), npr. Taf. 33 b (Numana). Cfr. še str. 232, op. 3; 236, 246, 263 i. dr. Cfr. še: K. Kromer, Zum Picenterproblem, *MPK* 5 (1950) 137, Abb. 1. Po obliki so dosti različni, moramo pa računati s skupno simboliko duhovnega sveta, ki tiči za to nošnjo.

[31] Marchesetti, *Boll. Soc. Adr.* 15 (1893) tav. 11, 1. 2. 6; 12, 2. 3; 16, 33. Gabrovec, *Prazgodovinski Bled* (1960) Tab. 19, 8, kjer je gotovo mlajši kot grobni inventar. Dobi se tudi v Velem-St. Vidu, Miske, Taf. 38, 38. 39.

[32] G. Kossack, *Südbayern während der Hallstattzeit*, Röm.-Germ. Forsch. 24 (1959) 116 s. Abb. 18.

[33] Paralele: Stična gom. I gr. 8, izkop. Mecklenburg, po fotografiji v arhivu Landesmuseum Zürich. Brezje: Kromer, *Brezje*, Taf. 35, 7. Vinkov vrh: V. Starè, *AV* 15—16 (1964—1965) 222, tab. 18, 17. Marchesetti, *Boll. Soc. Adr.* 15 (1893) 287 navaja še: Kobarid, Este, Picugi, Caverzano, Cordenons, Bologna, Prozor, Glasinac, Podlaze, Ascoli Piceno.

[34] Tako misli O.-H. Frey, *Germania* 35 (1957) 244.

[35] Glej A. Melik, op. 1.

[36] *VS* 7 (1958—59) 317. Sl. na str. 310.

[37] A. Rjazancev, *Železar* (Teh. priloga) 5 (1963) 44.

[38] *Jahresbericht des Joanneums* 79 (1891) 52.

[39] Müllner, *Argo* 3 (1894) 104 in 120. Schmid, *Carniola* 2 (1909) 126. V. Šribar, *Geografski zbornik* 3 (1955) 321 ss. je najdišče sondiral in našel poleg srednjeveške tudi prazgodovinsko keramiko.

[40] A. Valič, *VS* 13—14 (1968—69) 148. Tab. 2, 1.

[41] Pri nas poleg Lipance še Belšica, planina nad Javornikom. Schmid, *Carniola* 2 (1909) 126 in Vel. planina nad Kamnikom (M. Župančič, *VS* 10 [1966] 193 in V. Kopač, *VS* 17—19/1, 1974, 185 s. Sl. 110—112.

[42] Pittioni, *Urgeschichte des öst. Raumes* (1954) 446.

[43] Tako npr. na Kočevskem: Kočevje, ob gradnji proge (H. Müller-Karpe, *Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern* [1961] 63. Taf. 57, 1. Ribnica: *VS* 7 (1970) 321, tab. 5, 4. Žlebič: Šmid, *Carniola* 2 (1909) 132.

[44] *Jhb. d. geol. Reichsanstalt* 1 (1850) 199 ss.

[45] *Geschichte des Eisens* (1909) 83 ss.

[46] Važna so predvsem njegova izkopavanja v Bohinju v letih 1936 do 1939, ki sem jih objavil v *AV* 17 (1966) 243 ss in na tem mestu. Njegova poročila o delu za Železarno Jesenice uporablja tudi A. Rjazancev (glej naslednjo opombo).

[47] *Železar* (Teh. priloga) 4 (1962) 30 ss. 5 (1963) 43 ss. 6 (1964) 42 ss. Poleg te še *Železar* 9 (1960) 54 ss.; 90 ss.; 122 ss.; 149 ss; 181 ss.; 10 (1961) 12 ss.; 118 ss.; 170 ss.

[48] Poljuden pregled glej pri A. Rjazancev v navedenih delih, predvsem *Železar* (Teh. pril.) 5 (1963) 54 ss.

[49] *Leta mojega popotovanja* (1962[2]) 72.

DIE HALLSTATTNEKROPOLEN IN BOHINJ

Zusammenfassung

In der Abhandlung werden die Hallstattnekropolen in Bohinj veröffentlicht, die zu bereits bekannten und zum Teil auch schon veröffentlichten Ansiedlungen gehören (Abb. 1).

Am wichrigsten ist die von W. Schmid im August 1937 ausgegrabene Nekropole in Bitnje (Taf. I—VIII). Sie besteht aus 25 Gräbern, 22 Brand- und 3 Skelettbestattungen (Gr. 6, 17, 19). W. Schmid erwähnt auch 8 Ustrinen bzw. Gedächtnisfeuer, doch sind seine Deutungen dieser Objekte zum Teil zweifelhaft; zum mindesten bei einigen Beispielen dürfte man nämlich auch Gräber (vielleicht Kindergräber) ohne Beigaben annehmen. Die Nekropole in Jereka umfasst nur 3 Gräber (Taf. XI, 1—10), eines davon zerstört, und wurde im Jahr 1955 ausgegraben. Am längsten kennen wir die Gräber aus Lepence (Taf. IX—X), ausgehoben schon im Jahr 1878, doch waren die Grab-

zusammenhänge nicht erhalten. Eine Ausnahme stellt das in den Grabungen der Herzogin von Mecklenburg ausgehobene Grab (Taf. X, 18) dar, dessen Inventar gegenwärtig im Peabody Museum in Harvad verwahrt wird.

Das Fundmaterial ist von einheitlichem Charakter und gehört zur Gänze in die Sv. Lucija-Gruppe. Zugunsten dieser Auffassung sprechen sowohl die Bestattungsweise als auch die Funde selbst.

Die Verstobenen wurden in flachen Brandnekropolen bestattet, die auch in Einzelheiten alle Merkmale der Sv. Lucija-Bestattungsweise aufweisen. Solche Einzelheiten sind: die Brandschüttungsgräber sind mit einer Platte bedeckt, die spärlichen Uberreste der verbrannten Knochen in der ganzen Grabgrube verstreut, und auch wenn im Grab Keramik enthalten ist, diente sie lediglich als Beigabe. Nur die Ziste aus Grab 1 in Bitnje (Taf. I, 1) fungierte als Urne, so wie auch in Sv. Lucija Metallgefässe als Urnen dienten.

Chronologisch können wir die Gräber vor allem in die Junghallstattstufe einordnen, in die Stufe Sv. Lucija II a—c, im Sinn, wie wir diese Stufe in der Kongresspublikation definiert haben (Anm. 22). Einige Gräber könnten auch etwas älter sein und würden ans Ende der Stufe Sv. Lucija I c gehören (I c 2, wie jetzt diese Stufe von Lj. Teržan definiert worden ist; Anm. 23). So Jereka Grab 2 (Taf. XI, 1—7), Bitnje Grab 5 (Taf. IV, 5—6). In den Gräbern 3, 4, 13, 15, 16, 22 aus Bitnje und in Grab 3 aus Jereka dürfte man Vertreter der Sv. Lucija-Stufe II a sehen, in den Gräbern 2. 11, 12, 14, 23 dagegen Vertreter der II b-Stufe. In die Stufe II c könnte man mit Reserve die Gräber 1 und 24 aus Bitnje setzen, insofern man in den Werkseugbeigaben ein Pendant zu den Waffenbeigaben annehmen darf; mit Sicherheit die Certofafibel aus Lepence (Taf. IX, 11), wahrscheinlich jedoch auch die Gräber mit einigen Armbrust-Certosafibeln (z. B. Taf. VII, 5; IX, 10), Eine derartige chronologische Einordnung ist im Vergleich mit der Sv. Lucija-Nekropole gut begründet.

Das Fundgut zeigt typische Eigenheiten und Zusammensetzung der Sv. Lucija-Gruppe. In diesem Zusammenhang seien bloss die Fibeln des Typs Sv. Lucija mit dem Gesamtinventar ihrer Anhänger erwähnt (z. B. Taf. II, 14; IV, 18), doch auch das übrige im slowenischen Text analysierte Fundgut. Auch die Beigabenstruktur hat Sv. Lucija-Charakter, sowohl in den Frauen- als auch in den Männergräbern.

Das Fundmaterial rundet gut das bereits bekannte Bild der Sv. Lucija-Gruppe ab, wichtig ist es aber auch für die Siedlungsgeschichte von Bohinj. Obwohl der »Bohinj-Winkel« mit dem Raum von Sv. Lucija nur durch hohe und schwer passierbare Gebirgspässe verbunden ist — am leichtesten zugänglich ist noch der Pass über die Bača — wurde er zur Gänze von dort aus besiedelt, und zwar am Ende der älteren Hallstattzeit. Das ist eben zur Zeit, da die Sv. Lucija-Gruppe zu grösserem Reichtum gelangt, was zweifellos mit der Expansion der Bevölkerung von S. Lucija in Zusammenhang steht. Fast alle Nekropolen in Bohinj setzen gleichzeitig ein, was auf eine starke Besiedlungswelle um das Jahr 600 v. Chr. schliessen lässt. In diesem Zeitraum hat die Bevölkerung der Sv. Lucija-Gruppe Bohinj in ihren Lebensraum mit einbezogen. Der Grund dafür ist jedenfalls im Eisenerzreichtum des Raumes von Bohinj zu suchen. Bohinj wurde ein wahres Eisenerzgewinnung-Hinterland für die Sv. Lucija-Gruppe.

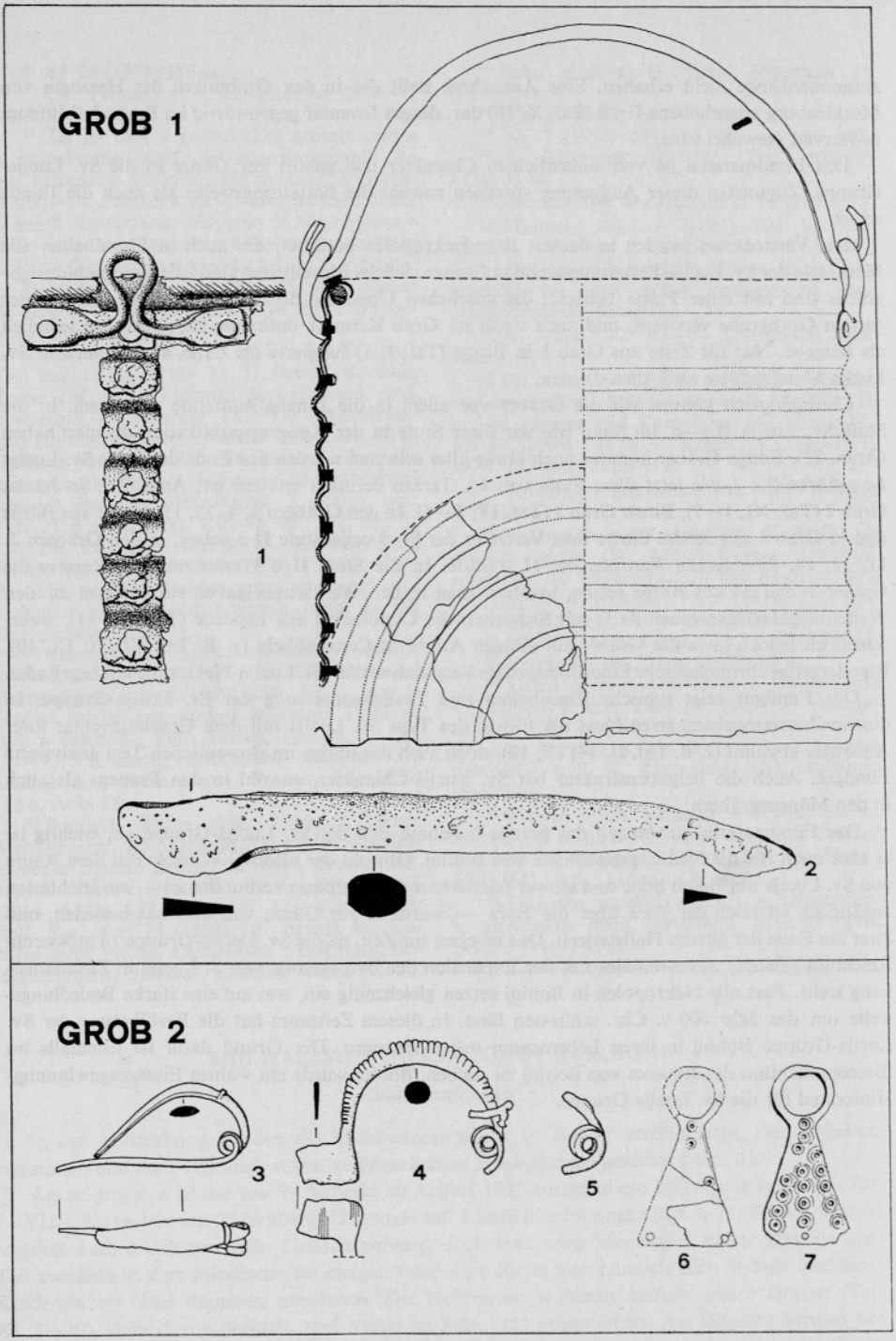

Tab. I. Bitnje. M. 1 : 2

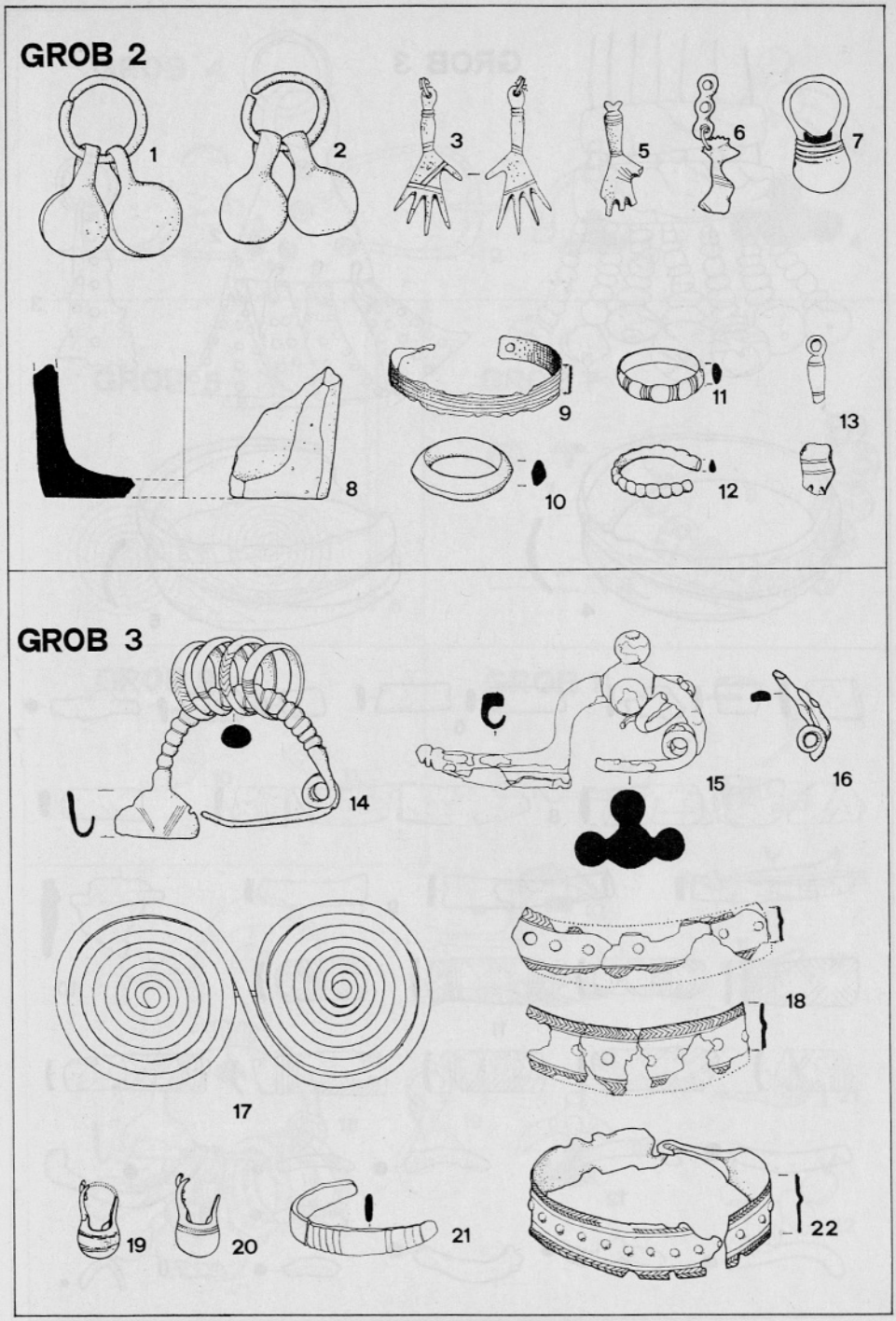

Tab. II. Bitnje. M. 1 : 2

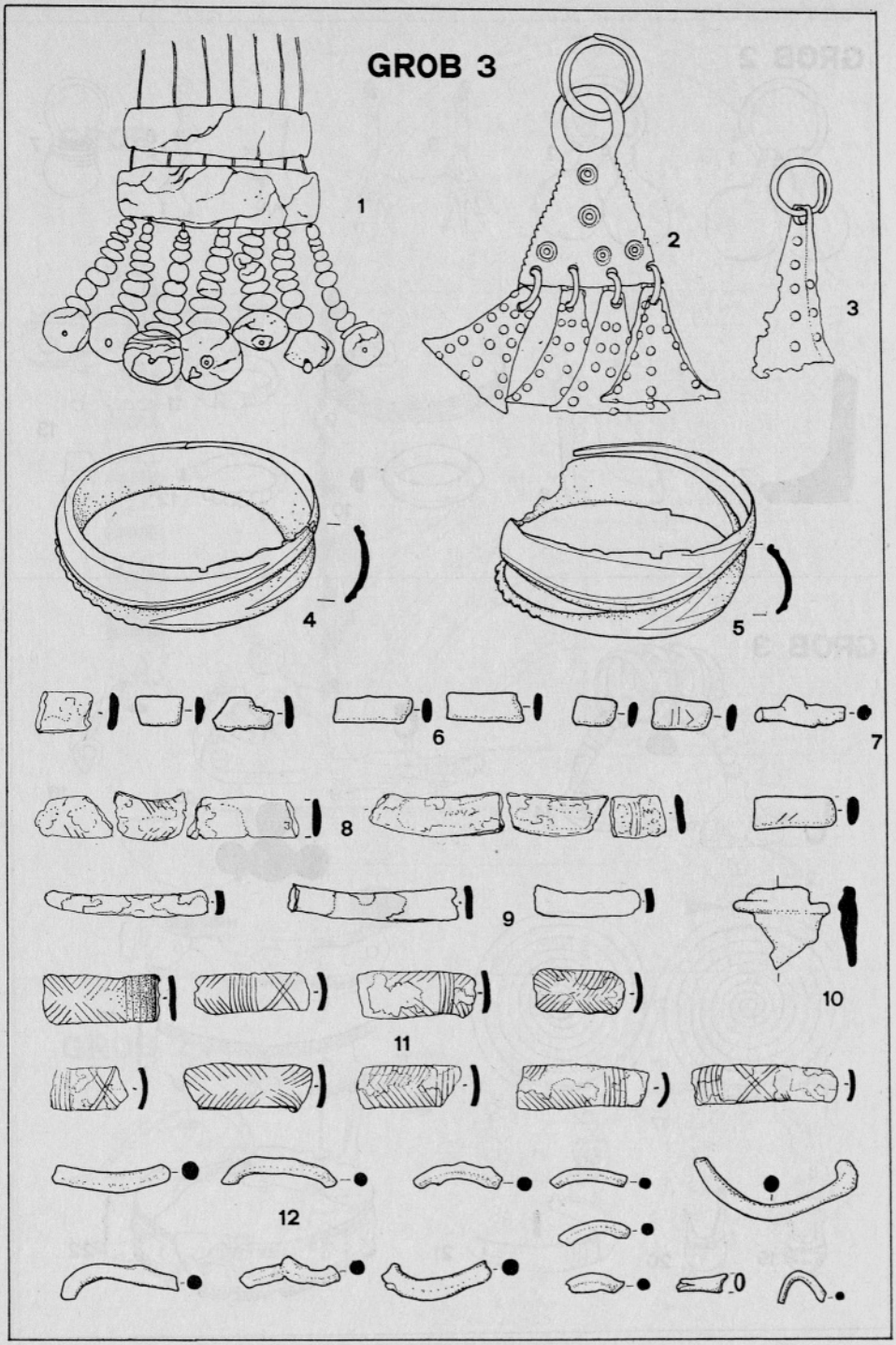

Tab. III. Bitnje. M. 1 : 2

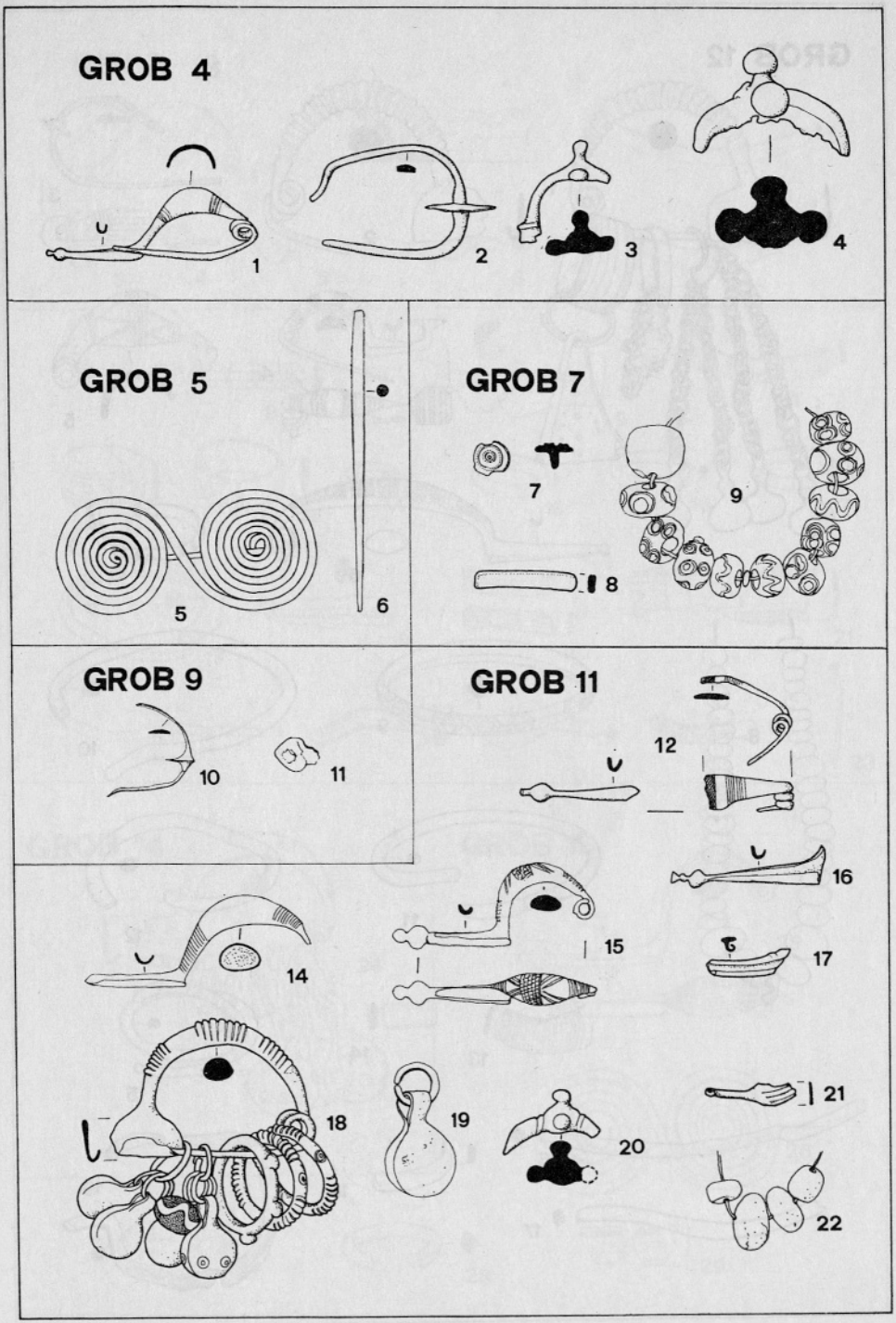

Tab. IV. Bitnje. M. 1 : 2

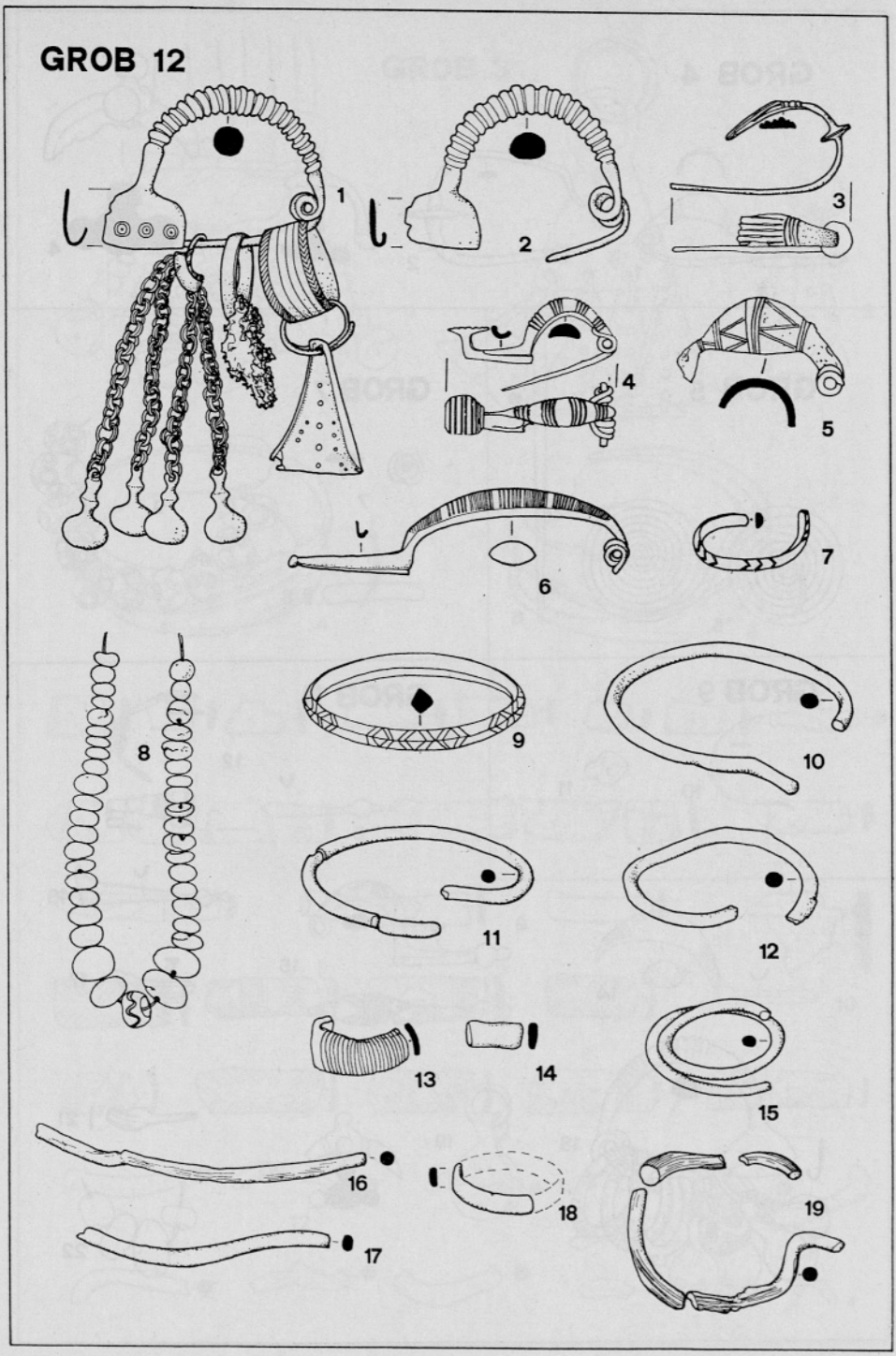

Tab. V. Bitnje. M. 1 : 2

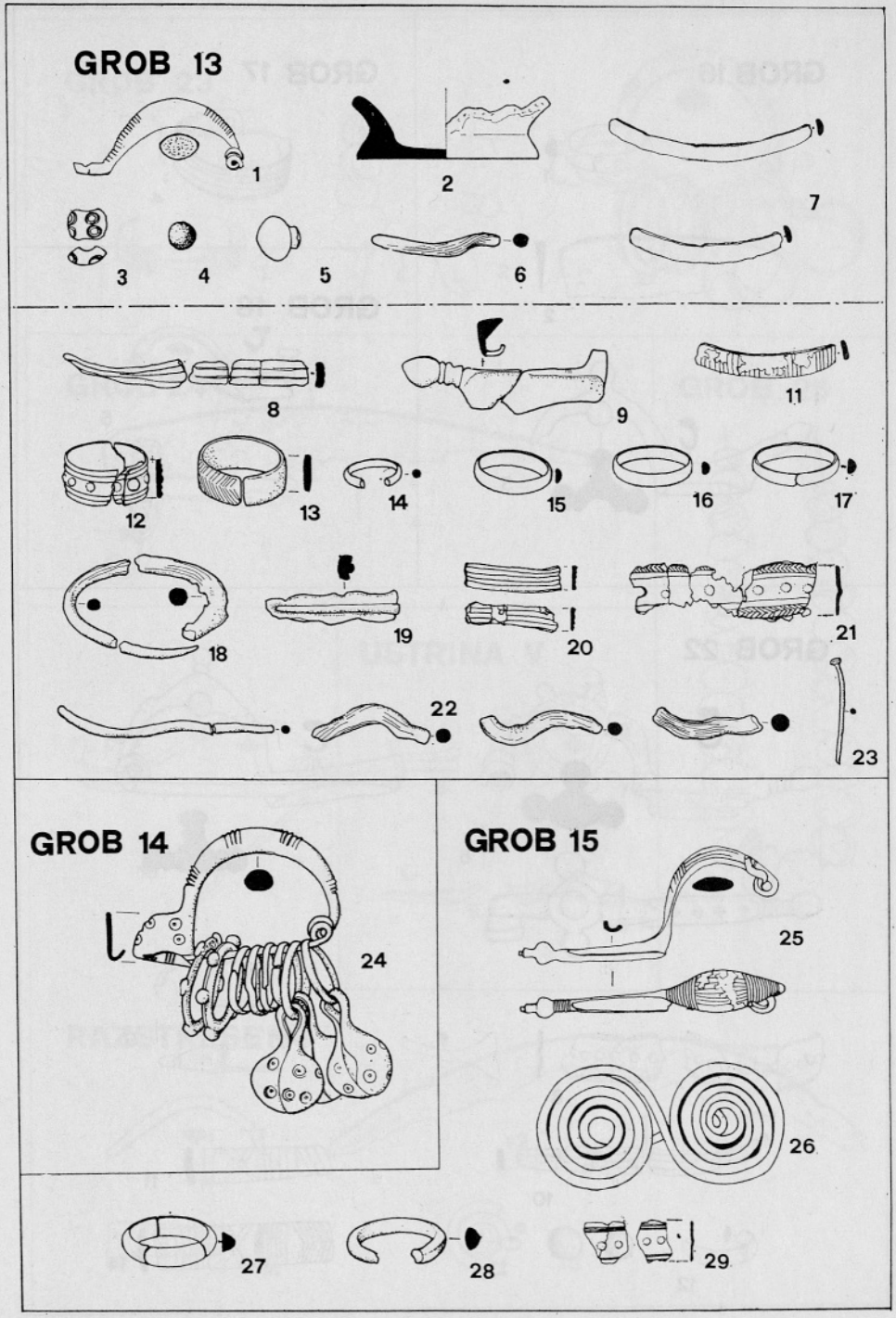

Tab. VI. Bitnje. M. 1 : 2

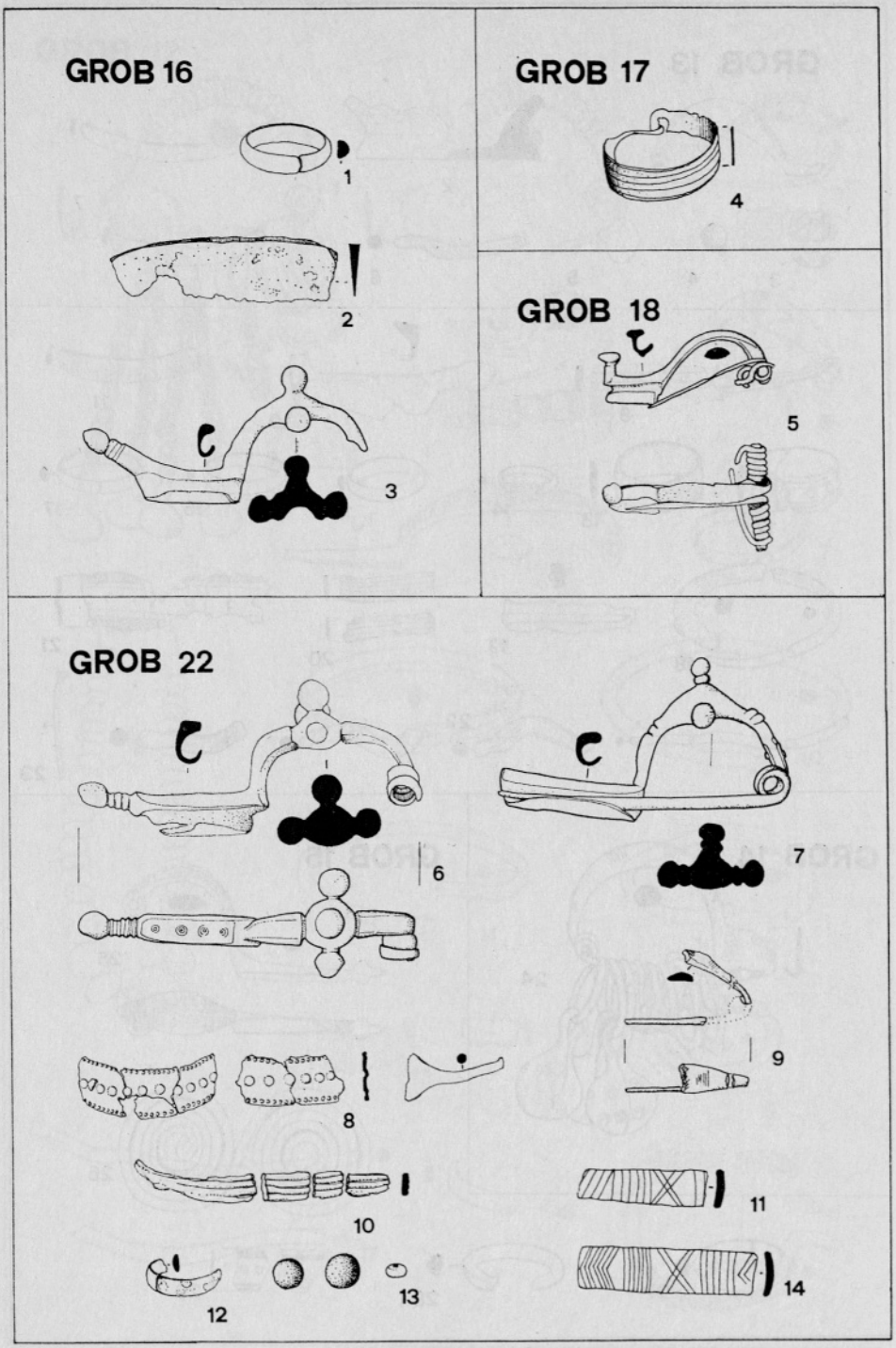

Tab. VII. Bitnje. M. 1 : 2

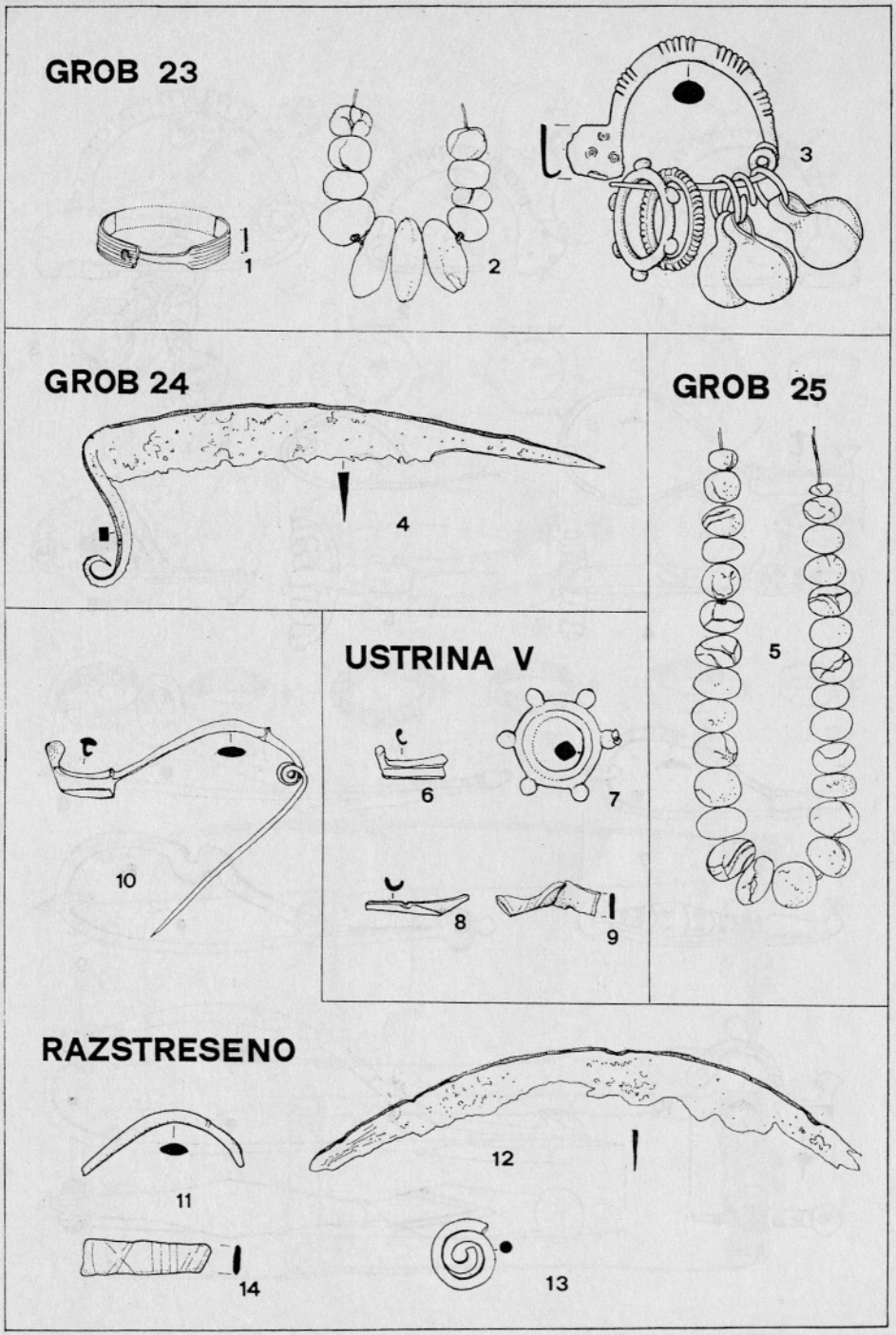

Tab. VIII. Bitnje. M. 1 : 2

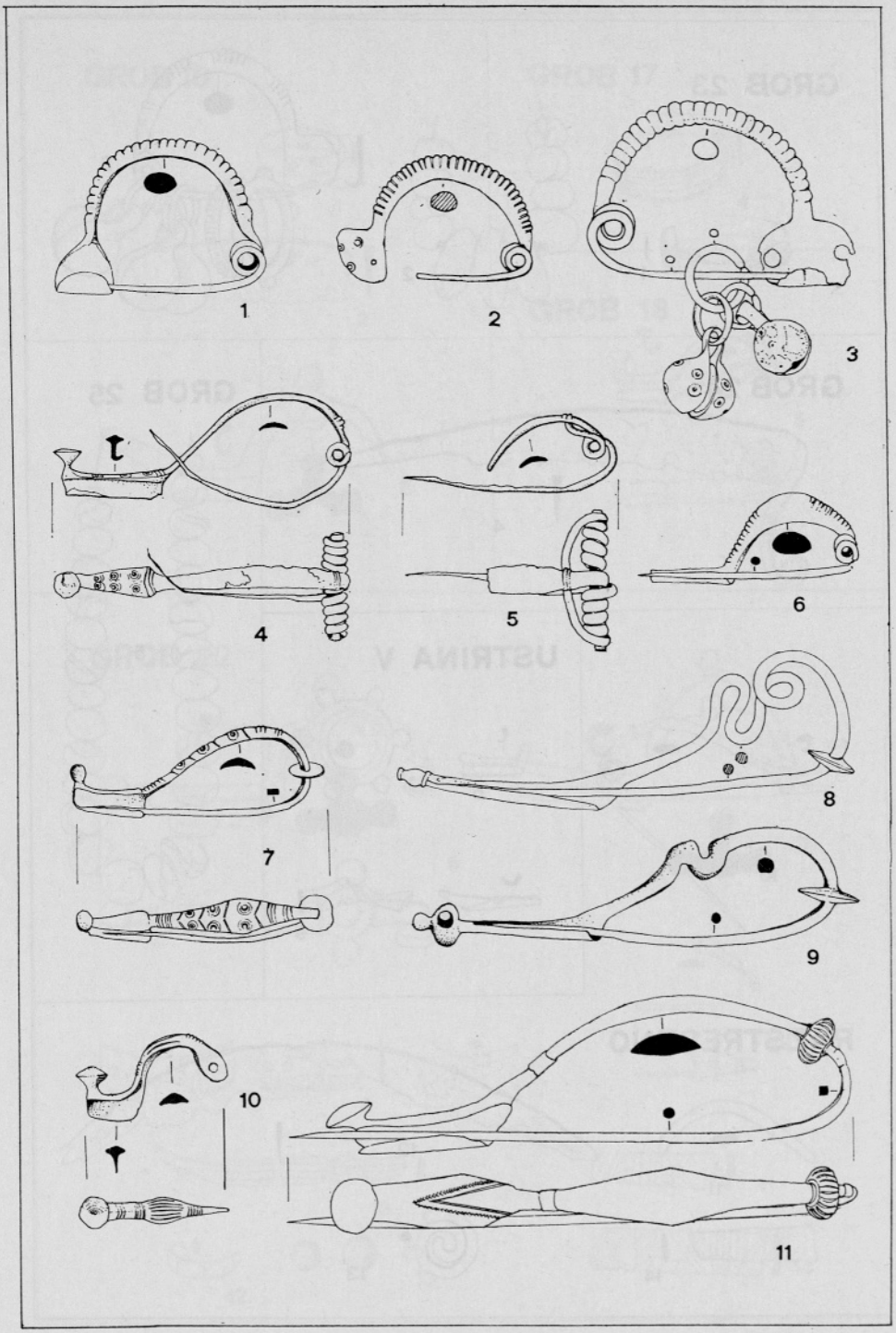

Tab. IX. Lepence. M. 1 : 2

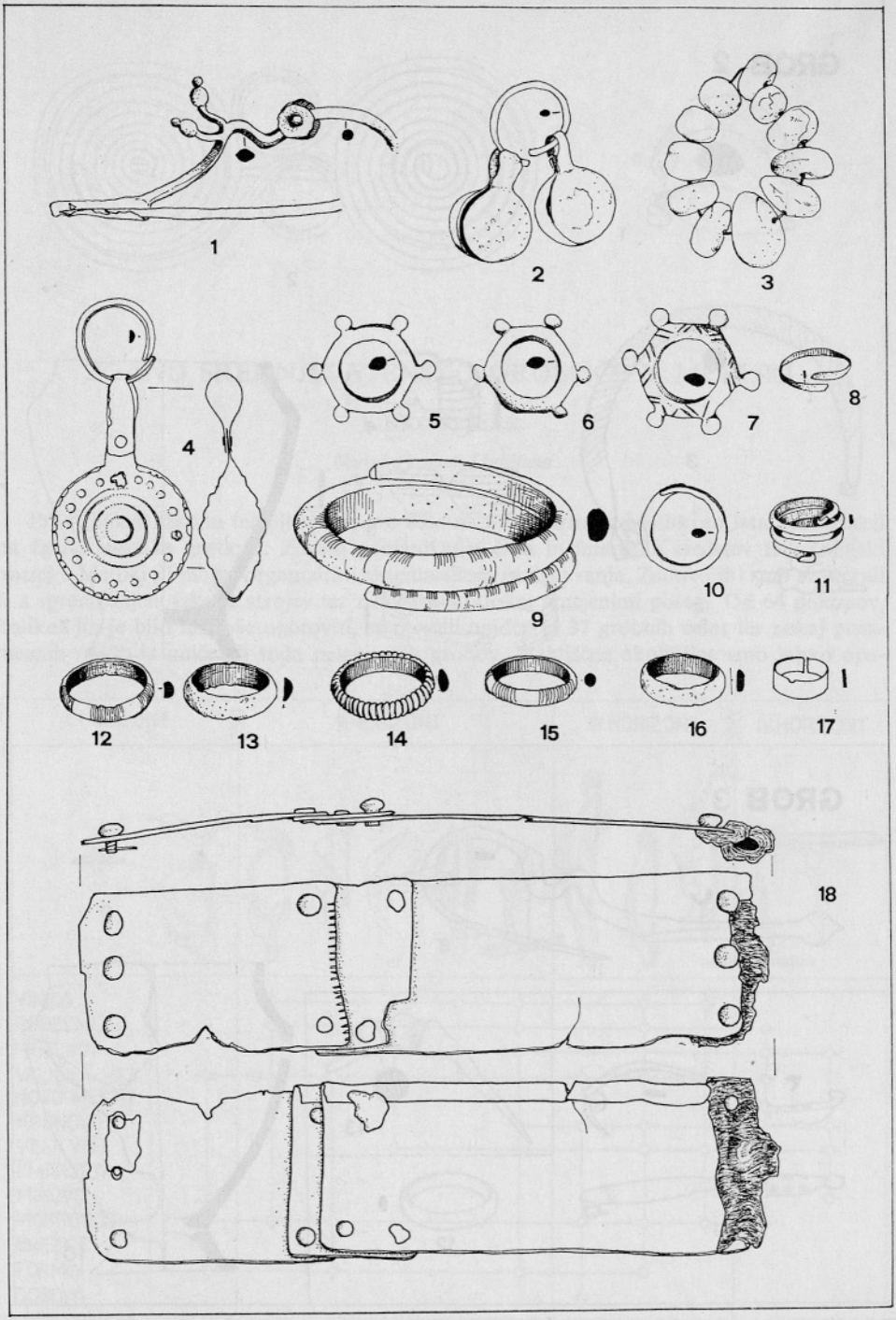

Tab. X. Lepence M. 1 : 2

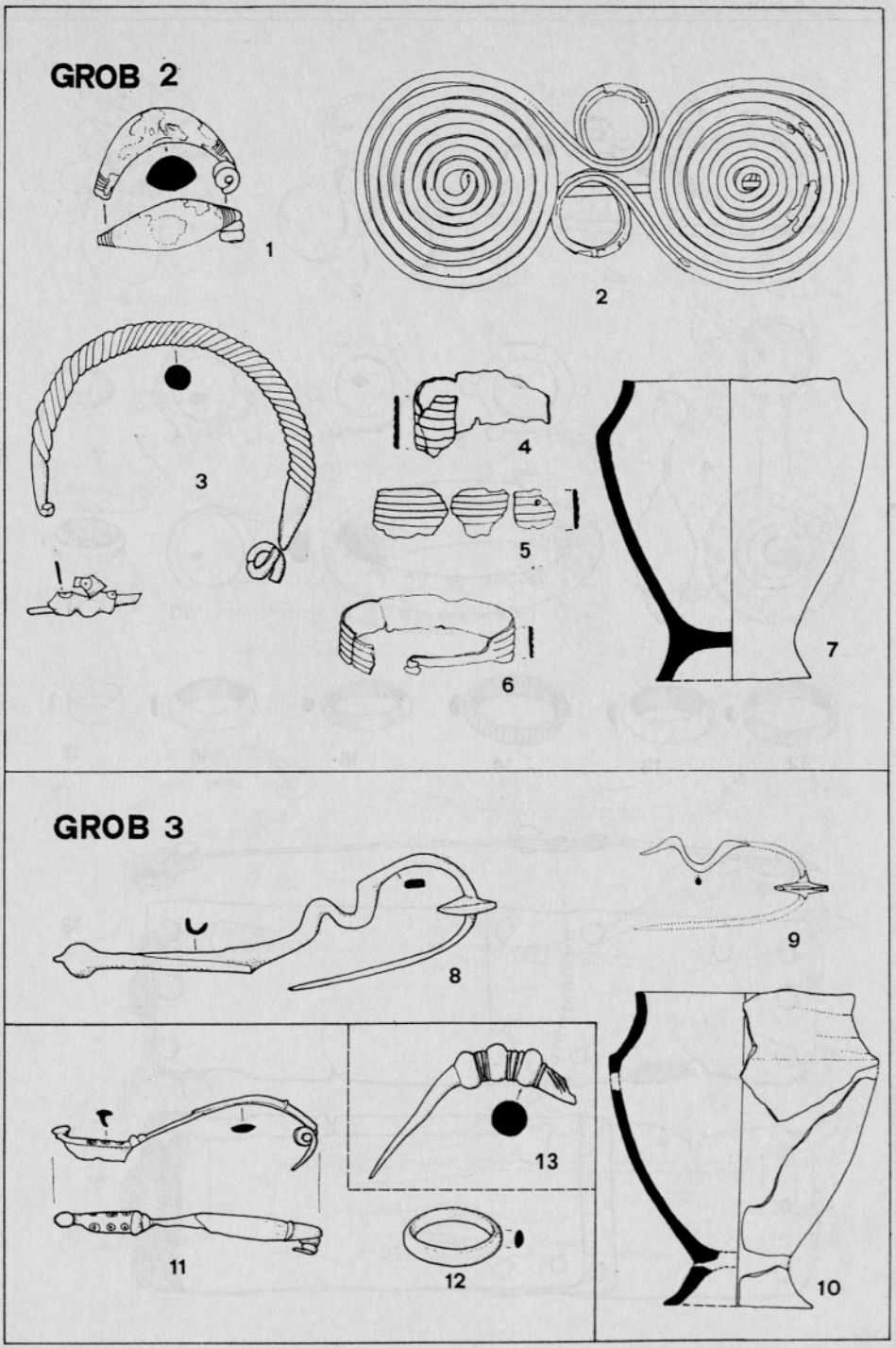

Tab. XI. Jereka. 11—12 naselbinske najdbe-*Siedlungsfunde*. 13 posamezna najdba-*Einzelfund*. 7, 10 M. 1 : 4, drugo-*sonst* M. 1 : 2

ŽGANO SREDNJELATENSKO GROBIŠČE V METLIKI

VINKO ŠRIBAR

Narodni muzej, Ljubljana

Pri strojnem izkopu temeljev za novo šolo na »Pungartu« v Metliki so leta 1965 zadeli na žgane latenske grobove. Zaradi pomanjkanja časa in finančnih sredstev Belokranjski muzej v Metliki ni mogel organizirati sistematskega raziskovanja. Zadovoljiti smo se morali le s spremljanjem izkopa strojev ter z občasnimi dokaj omejenimi posegi. Od 64 pokopov, kolikor jih je bilo mogoče ugotoviti, smo rešili najdbe iz 37 grobnih celot ter nekaj posameznih najdb iz uničenih toda nelociranih grobov. Najdiščne okoliščine smo lahko opa-

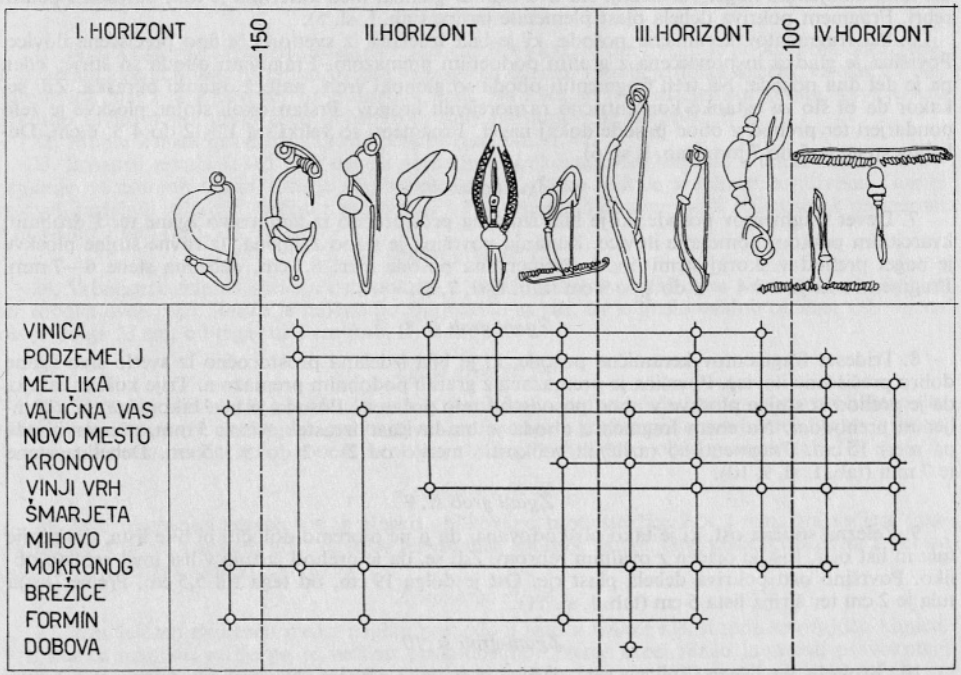

Časovna razpredelnica

zovali samo pri grobu št. 50. Grobne jame so bile praviloma vkopane v plast ilovice, in sicer v globinah od 0,5 do 2,8 m pod današnjo površino. Grobišče je na parceli št. 1696/1, kat. občina Metlika. To je del najniže ležeče terase na SZ pobočju hriba »Veselice« nad Metliko. Terasa je naravna, ostre robove je dobila zaradi poljedelske obdelave. Grobovi s plitvimi vkopi so na notranjem delu terase, z globokimi pa na zunanjem delu. Razlago za različne globine grobov moramo iskati v kasnejšem odlaganju erodiranega gradiva ob zunanjem robu terase, in ne v namernem globljem izkopu grobnih jam (glej situacijo).

Ohranjene grobne celote imajo številke v takem zaporedju, kot smo označili vsako novo odkrito grobno jamo.

Pregled najdb v ohranjenih grobnih celotah:

Žgani grob št. 2

1. Peresovina z enajstimi navoji iz bronaste žice, skoraj zanesljivo del fibule. Žico pokriva debela plast plemenite patine. Premer žice je 2 mm, navoja 7 mm, njena dolžina pa 3 cm (tab. I, sl. 1).
2. Košček bronaste žice, ki je na enem koncu koničast. Površino pokriva debela plast plemenite patine. Najbrž gre za sestavni del igle uničene fibule, ki jo omenjamo pod 1. Dolžina žice je 40 mm premer 3 mm (tab. I, sl. 2).
3. Bikonično vretence, izdelano iz svetlo rdeče fino prečiščene ilovice. Premer je 35 mm, višina 25 mm (tab. I, sl. 3).

Žgani grob št. 5

4. Vrbolistna železna sulična ost z rombično ojačanim rebrom. List in tul sta zelo poškodovana. Površino pokriva debela plast rje. Ost je dolga 24 cm, od tega tul 10 cm. Premer tula je 2 cm, širina lista 3,5 cm (tab. I, sl. 4).
5. Fragment vlite bronaste fibule, ki je bila izdelana po srednjelatenski shemi. Ohranjen je le del loka z objemko noge. Na slednji sta dva ovalna gumba, med katerima je lok, okrašen s petimi rebri. Fragment pokriva debela plast plemenite patine (tab. I, sl. 5).
6. Pet fragmentov keramične posode, ki je bila izdelana iz svetlordeče fino prečiščene ilovice. Površina je gladka in prevlečena z grafitu podobnim premazom. Fragmenti oboda so štirje, eden pa je del dna posode. Na treh fragmentih oboda so globoki vrezi, najbrž ostanki okraska. Zdi se, kakor da bi šlo za ostanke koncentrično razporejenih krogov. Prstan okoli stojne ploskve je zelo poudarjen ter prehod v obod posode dokaj nagel. Fragmenti so veliki od 1 × 2 do 4 × 6 cm. Debelina stene je 5 do 7 mm (tab. I, sl. 6).

Žgani grob št. 6

7. Devet fragmentov posode, ki je bila izdelana prostoročno iz temnosivo žgane ter z drobnim kvarcitnim peskom pomešane ilovice. Zunanja površina je slabo zglajena. Iz ravne stojne ploskve je nagel prehod v skoraj strmi obod. Premer dna posode meri 6,5 cm, debelina stene 6—7 mm. Fragmenti merijo od 4 × 4 do 8 × 9 cm (tab. I, sl. 7, 8).

Žgani grob št. 8

8. Trideset fragmentov keramične posode, ki je bila izdelana prostoročno iz svetlo sivo žgane dobro prečiščene ilovice. Površina je premazana z grafitu podobnim premazom. Trije koščki kažejo, da je prehod iz stojne ploskve v obod posode bil zelo počasen. Posoda je bila bikonična ter z lomljenim prehodom. Na enem fragmentu oboda je bradavičast izrastek, visok 5 mm, premer oboda pa meri 15 cm. Fragmenti so različnih velikosti; merijo od 2 × 2 do 5 × 5 cm. Debelina stene je 7 mm (tab. I, sl. 9, 10).

Žgani grob št. 9

9. Železna sulična ost, ki je tako poškodovana, da ji ne moremo določiti oblike lista, dimenzije tula in list osti. List je ojačen z ovalnim rebrom. Zdi se, da je prehod iz tula v list imel srčasto obliko. Površino osti pokriva debela plast rje. Ost je dolga 19 cm, od tega tul 5,5 cm. Premer ustja tula je 2 cm ter širina lista 5 cm (tab. I, sl. 11).

Žgani grob št. 10

10. Širokolistna železna sulična ost, ojačena z ovalnim rebrom. Na prehodu iz tula je list zelo širok ter s polkrožno osnovo. Manjkata obe rezili ter ustje tula. Vso površino pokriva debela plast

rje. Ost je dolga 32 cm, od tega tul 10 cm. Premer tula je 22 cm, širina lista v osnovi pa okoli 60 cm (tab. II, sl. 1).

11. Dvaindvajset fragmentov posode, ki je bila izdelana prostoročno iz dobro prečiščene temnosivo žgane ilovice. Zunanja površina je prevlečena s temnim, grafitu podobnim premazom. Stojna ploskev je ravna, z usločenim prehodom v obod, ki ima velik premer. Fragmenti merijo od 3 × 4 do 6 × 10 cm (tab. II, sl. 2).

Žgani grob št. 12

12. Vlita bronasta fibula, izdelana po srednjelatenski shemi z dokaj visokim široko oblikovanim lokom. Objemka na nogi je okrašena s tremi plastičnimi rebri. Na nogi sta še dva trikratno profilirana gumba. Peresovina je samostrelna in ima 14 navojev, dolgih 5 cm. Površino pokriva debela plast divje patine. Fibula je dolga 6 cm, lok je visok 1,5 cm, debelina žice pa je 7 mm (tab. II, sl. 3).

Žgani grob št. 15

16. Fragment peresovine (samostrelne) iz bronaste žice, ki ima premer 2 mm. Premer navoja je 7 mm. Žico pokriva debela plast plemenite patine (tab. II, sl. 5).

17. Pet fragmentov oboda posode, ki je bila izdelana prostoročno iz rdeče žgane, fino prečiščene ter z drobnim peskom pomešane ilovice. Obe površini sta izdelani zelo grobo in slabo zglajeni. Fragmenti merijo od 3 × 2 do 6 × 4 cm.

Žgani grob št. 17

18. Zelo poškodovana železna sulična ost. Obliko lista nismo mogli določiti. Rebro je imelo ovalen prerez. Cela površina je pokrita z debelo plastjo rje. Ost meri 29 cm, od tega tul 6 cm (tab. II, sl. 8).

Žgani grob št. 20

19. Vrbolistna železna sulična ost, ki je zelo poškodovana. Rebro je le rahlo poudarjeno. Površino pokriva debela plast rje. Ost je dolga 24 cm, od tega tul 8 cm (tab. I, II, sl. 1).

20. Zelo poškodovana železna sulična ost z ovalnim rebrom. Manjkajo začetek tula in robova obeh rezil. Ost meri 22 cm, od tega tul 10 cm (tab. III, sl. 2).

Žgani grob št. 22

21. Fibula tipa »Ornavasso«, izdelana iz srebrne žice s premerom 2 mm. Je popolnoma ohranjena, le površina žice je pokrita s tanko plastjo srebrovega oksida. Fibula je dolga 6,5 cm, visoka 1,7 cm. Peresovina ima 2 × 8 navojev in je dolga 4,5 cm. Na loku so trije razčlenjeni gumbi: prvi je nad trikotno zavito nogo, drugi pred objemko in tretji na sami objemki (tab. II, sl. 3).

22. Fibula z enakim opisom kakor pod 21 (tab. III, sl. 4).

23. Bronasti gumbi iz 0,5 mm debele pločevine, oblikovani skodeličasto s tanko zanko za zapenjanje na notranji strani. Ohišje gumba je skupaj z zanko nastalo z enkratnim ulivom. Gumbi so dveh različnih velikosti: 4 kosi s premerom 7,2 in višino 4,5 mm ter okoli 100 kosov s premerom 4 in višino 3 mm (tab. III, sl. 10).

Žgani grob št. 23

24. Vrbolistna železna sulična ost, pokrita z debelo plastjo rje. Manjka skoraj cel tul, konica ter robova dveh rezil. Rebro je močno poudarjeno in se zdi, da je imelo ovalno obliko. Ohranjena ost je dolga 23 cm, od tega tul 5 cm (tab. II, sl. 5).

Žgani grob št. 24

25. 27 fragmentov večje posode, ki je bila izdelana iz temno rdeče žgane dobro prečiščene ilovice. Obe površini (tj. notranja in zunanja) sta premazani z grafitu podobno barvo. Stojna ploskev je ravna, z rahlo poudarjenim robom in skoraj strmim prehodom v obod posode (tab. III, sl. 6, 7).

Žgani grob št. 25

26. Dva fragmenta peresovine iz plosko oblikovane bronaste žice 2 × 1 mm. Na večjem fragmentu je 14 in na manjšem po 7 navojev ter ostanek spodnje zanke. Oba kosa sta pokrita z debelo plastjo divje patine (tab. III, sl. 8, 9).

Žgani grob št. 28

27. Zvit železen dvorezen meč z naglim prehodom lista v trn ter s postopno se ožajočo konico. Vrh konice manjka, rezilo pa je večkrat poškodovano. Prerez skozi rezilo je skoraj pravokoten. Meč je zvit v spiralo z dvema zavojema. Ohranjeni meč je dolg okoli 90 cm, pred prehodom v trn pa širok 4,5 cm. Trn je dolg 12 cm (tab. IV, sl. 1).

28. Vrbolistna železna sulična ost z ovalnim, rahlo poudarjenim rebrom. Manjka začetek tula in vrh osti, poškodovana sta tudi oba robova rezila. Ohranjena ost je dolga 34 cm, od tega tul 8 cm. Največja širina osti je okoli 5 cm. Cela površina osti je pokrita z debelo plastjo rje (tab. IV, sl. 2).

29. 5 fragmentov železne nožnice za meč pod št. 27. Kosi merijo od 3 × 3 do 9 × 4,5 cm. Robova nožnice sta vzporedna ter nekoliko poudarjena. Pločevina med obema robovoma je nekoliko napeta. Debelina pločevine je 2,5 mm. Površina je pokrita z debelo plastjo rje (tab. IV, sl. 3).

30. Železen obroček z dokaj neravno površino. Premer je 50 cm, prerez pa 10 mm. Površino pokriva debela plast rje (tab. IV, sl. 4).

Žgani grob št. 30

31. Fragmentirana železna sulična ost, verjetno vrbolistne oblike, pokrita z debelo plastjo rje. Ohranjen je samo gornji del osti. Rebro je bilo verjetno rombično. Ost je dolga 13,5 cm, spodnji del je širok okoli 3 cm (tab. IV, sl. 5).

32. Trije fragmenti oboda posode, ki je bila izdelana iz svetlo rdeče žgane, fino prečiščene ilovice. Površina je pokrita s črnim, grafitu podobnim premazom. Fragmenti merijo 2 × 3,2, 5 × 4 cm. Debelina stene je 8 mm (tab. IV, sl. 6).

Žgani grob št. 32

33. Dolga vrbolistna železna sulična ost, ojačena z rombičnim rebrom. Manjka konica, robova rezila ter večji del tula. Površino pokriva debela plast rje. Ohranjena ost je dolga 38 cm, od tega tul 7 cm. Širina je 5 do 6 cm, debelina rebra 8 mm (tab. IV, sl. 7).

34. Fragment nekega predmeta, ki je bil izdelan iz železne pločevine, debele 2 mm. Površina je pokrita s plastjo rje ter s sledovi ognja. En rob je raven, drugi pa ima nepravilen prelom. Na enem koncu je videti trapezoiden zaključek. Predmet je upognjen, obe strani pa sta speti z dvema zakovicama. Ohranjeni kos meri 8 × 10 cm. Prostor med obema glavicama zakovic oziroma obema pločevinama meri 7 mm. Funkcijo predmeta še ni možno zanesljivo določiti (tab. IV, sl. 8).

Žgani grob št. 34

35. Širokolistna železna sulična ost z rahlo poudarjenim ovalnim rebrom. Površina je pokrita z debelo plastjo rje. Rahlo je poškodovan vrh ter na enem kraju rob rezila. Ost je dolga 25 cm, od tega tul 9 cm. Prehod iz tula v list in lista v konico je postopen. Na najširšem delu je ost široka 5,5 cm. Premer tula ob ustju je 2,2 cm (tab. V, sl. 1).

36. Pet fragmentov posode, ki je bila izdelana iz svetlo rdeče žgane, dobro prečiščene ilovice. Na površini, ki je zelo groba, so sledovi metličastega okraševanja. Kosi so veliki od 2 × 3 do 6 × × 5 cm (tab. V, sl. 2).

Žgani grob št. 35

37. Vrbolistna železna sulična ost z rahlo poudarjenim rebrom. Manjka vrh osti, poškodovan pa je tul ter oba robova rezila. Površina je pokrita z debelo plastjo železne rje. Ohranjena ost je dolga 20 cm, od tega tul 7 cm, širina rezila na prehodu iz tula je 3 cm, najmanjši premer tula pa je 1,5 cm; debelina lista je 3 mm (tab. V, sl. 3).

38. Fragment sulične osti nedoločljive oblike je pokrit z debelo plastjo rje. Ohranjena ost je dolga 15 cm, od tega tul 7 cm. Od prvotnih mer je ohranjen še premer tula na prehodu v list, ki meri 1 cm ter debelina ovalnega rebra, ki znaša 0,7 cm (tab. V, sl. 4).

Žgani grob št. 37

39. Vrbolistna železna sulična ost z rahlo poudarjenim rebrom. Manjka večji del tula, ter vrh osti, poškodovana pa sta oba robova rezila. Površina je pokrita z debelo plastjo rje. Ohranjena ost je dolga 23 cm, od tega tul 4,5 cm. Od prvotnih mer je ohranjena le debelina rebra, ki znaša 0,5 cm (tab. V, sl. 5).

40. Fragment nekega železnega predmeta, pokrit z debelo plastjo rje. Vsi robovi so lomljeni. Gre verjetno za konico sulične osti ali vrh bojnega noža. Fragment je dolg 7 cm, širok, 28 cm, debel 0,4 cm (tab. V, sl. 6).

41. Devet fragmentov oboda ter dva koščka dna keramične posode, ki je bila izdelana prostoročno iz črno svetlo rdeče žgane, fino prečiščene ter s kvarcitnim peskom pomešane ilovice. Površini sta lepo zglajeni. Posoda je bila srednje velika ter z naglim prehodom iz dna v obod. Fragmenti merijo od 3 × 3 do 5 × 3 cm, debelina stene 1 cm (tab. V, sl. 7).

Žgani grob št. 39

42. Pet fragmentov dna in sedem kosov oboda keramične posode, ki je bila izdelana prostoročno iz svetlo rdeče žgane, fino prečiščene ter z redkimi zrni kremenčevega peska pomešane ilovice. Obe

površini sta slabo zglajeni. Premer dna meri okoli 12 cm, stane je debela do 12 mm. Koščki so različnih velikosti in merijo od 2 × 3 do 6 × 8 cm.

Žgani grob št. 44

43. Trije kosi železnega dvoreznega meča: 1. Poškodovana konica meča. Fragment pokriva debela plast rje. Dolg je 14, širok na prehodu v konico okoli 4 ter debel okoli 0,6 cm (tab. VI, sl. 1). 2. Poškodovani gornji del meča z ohranjenim zvončastim prehodom v trn. Kos je dolg 18 cm, od tega prehod v trn 5 cm. Rezilo je široko 4,2 in debelo 0,7 cm. Površina je pokrita z debelo plastjo rje (tab. VI, sl. 2). 3. Kos gornjega dela nožnice z deloma ohranjenim zvončastim zaključkom. Nožnica je izdelana iz železne pločevine, debele 1,5 mm. V celoti je ohranjena ataša, ki je z dvema zakovicama pritrjena na nožnico. Osrednji del ataše je pravokoten, oba dela z zakovicami pa imata nepravilno ovalno obliko. Površino fragmenta nožnice pokriva tanka plast rje. Fragment je dolg 5,5, širok 4,5 cm. Ataša je dolga 5 in široka 2,8 cm (tab. VI, sl. 3).
fibule (tab. VI, sl. 6).

44. Železen bojni nož z ravnim hrbtom in navzdol zavihanim ročajem, ki ima na koncu ovalno oblikovani obroček. Prehod ročaja v rezilo je usločen. Rezilo in njegov prerez imata trikotno obliko. Manjka konica noža. Nož je dolg 29 cm, od tega ročaj 10 cm. Rezilo je široko 5 cm, na hrbtu debelo 0,5 cm. Površina je pokrita z debelo plastjo rje (tab. VI, sl. 4).

Žgani grob št. 45

45. Vrbolistna železna sulična ost s fragmentiranim tulom ter rahlo poudarjenim rebrom. Površina je pokrita z debelo plastjo rje. Ost je dolga 21 cm od tega list 11 cm. Ost je široka 3,8, debela 0,8 cm (tab. VI, sl. 5).

Žgani grob št. 46

46. Dva fragmenta tula železne sulične osti, nedoločljive oblike. Popolnoma je ohranjeno ustje tula. Tul meri 8 cm; premer ustja 2,8 cm, premer tanjšega dela 1,9 cm. Površina obeh kosov je pokrita z debelo plastjo rje (tab. VI, sl. 8).

Žgani grob št. 47

47. Spirala z osmimi navoji in spodnjo zanko iz bronaste žice, ki je pokrita z debelo plastjo divje patine. Premer navoja je 8 mm, žice 2,5 mm. Po vsej verjetnosti gre za ostanek peresovine neke fibule (tab. VI, sl. 6).

48. Več fragmentov oboda ter dna neke večje bikonične keramične posode, izdelane prostoročno iz temnosivo žgane fino pripravljene ilovice. Stene posode so porozne in slabo zglajene. Prehod iz dna v obod je zelo postopen, fragment največjega oboda pa kaže nagel prehod iz spodnjega v gornji del posode. Kosi merijo od 4 × 2 do 8 × 7 cm (tab. VI, sl. 7).

Žgani grob št. 48

49. Železen dvorezen meč z rahlo poudarjenim rebrom. Prehod iz rezila v trn je zvončast, v konico pa zelo kratek. Prerez skozi trn je pravokoten. Na začatku trna je trakast odtis, širok 1 cm. Meč je dolg 72,5 cm, od tega ima trn 12 cm in je širok 4,2 cm, debel 0,6 cm. Vrh trna kakor tudi oba robova rezila so deloma poškodovani. Površina meča je pokrita z debelo plastjo rje. (tab. VII, sl. 1).

50. Gibljiva veriga za obešanje meča, sestavljena iz sedmih členov, ki so izdelani iz trakasto kovanega železa. Posamezni členi imajo obliko dvakrat uvite osmice. Veriga je zaključena. Na enem koncu verige je zanka, nasprotni zaključek pa manjka. Veriga je dolga okoli 20 cm. Širina členov je do 1,2 cm. Posamezni členi so dolgi do 3,2 cm. Površina verige je pokrita z debelo plastjo rje (tab. VII, sl. 2).

51. Širokolistna železna sulična ost z močno poudarjenim rombičnim rebrom. Manjka skoraj ves tul in začetek lista. Površina je pokrita z debelo plastjo rje. Ost je dolga 31, široka 6 cm. Rebro je debelo 8 mm (tab. VII, sl. 3).

Žgani grob št. 49

52. Vrbolistna železna sulična ost. Robova rezila sta skoraj popolnoma uničena. Površina je pokrita z debelo plastjo rje. Danes je ost dolga 24,5 cm, od tega tul 9 cm. Premer ustja tula je 2,1 cm. Ojačani srednji del lista je debel 0,7 cm (tab. VII, sl. 4).

53. Kos železne pločevine z lomljenimi robovi, najbrž fragment ščitne grbe. Površina je pokrita z debelo plastjo rje. Velikost 9 × 7 × 0,3 cm (tab. VII, sl. 5).

Žgani grob št. 50

Grobna jama nepravilne štirikotne oblike s površino okoli 1 m² je bila vkopana v sterilno ilovico. Dno je bilo okoli 1 m pod današnjo površino. V severnem delu jame je stala žara, ob njej pa je ležala sulična ost s konico, obrnjeno proti središču jame. Ost je bila položena v grob brez toporišča. Južni in severni del grobne jame je bil deloma omejen s kamnitimi ploščami, velikimi od 10 × 10 do 30 × 50 cm, ki se deloma prekrivajo. V vzhodnem vogalu jame je površina 20 × 30 cm, na kateri je žganina delno prekrita z dvema ploščama (tab. VIII, sl. 1).

54. Žara bikonične oblike, z ravno stojno ploskvijo in zelo počasnim prehodom iz oboda v ramena ter v nizek cilindrični vrat. Izdelana je iz oranžno žgane dobro prečiščene ilovice. Površina je gladka in prvotno prevlečena z nekim temnim premazom. Ustje manjka. Premer dna je 12,5, premer največjega oboda 19, premer vratu 12 ter ohranjena višina posode 19 cm. Te dimenzije je bilo mogoče izmeriti predvsem zaradi ilovnatega čepa, ki se je izoblikoval v notranjosti posode (tab. VIII, sl. 2).

55. Vrbolistna železna sulična ost z rahlo poudarjenim rebrom. Deloma sta poškodovana konica in ustje tula. Površina je pokrita z debelo plastjo rje. Ost je dolga 25 cm, od tega tul 9 cm. Tul meri ob ustju 2,4, ob prehodu v list pa 1,3 cm. Širina lista je 3,6, debelina rebra 6,5 cm (tab. VIII, sl. 3).

Žgani grob št. 51

Za grob smo označili površino okoli 4 m², ki je skoraj v celoti bila pokrita z velikimi kosi oglja. Med ogljem so ležali keramični fragmenti, poogleneli koščki človeških kosti, dve poškodovani fibuli ter košček steklene zapestnice. »Grobna jama« je bila vkopana v ilovico ter okoli enega metra pod današnjo površino. Robov izkopa za »grobno jamo« nismo mogli ugotoviti. »Grobna jama« je v narekovaju, ker ne vemo, ali je termin za objekt oziroma najdbo pravilen. Izven vsakega dvoma je, da je na tem mestu pokojnik bil sežgan. Pomanjkanje opisov načina pokopavanja pri grobovih z enakim ali sorodnim gradivom v ožji in širši metliški okolici, kakor tudi v ostali Sloveniji in obmejnih krajih Hrvaške, nam onemogoča primerjanje.

56. Najdeno je bilo 28 keramičnih fragmentov, ki pripadajo najmanj petim posodam:

56/1. Pet kosov oboda posode, ki je bila izdelana prostoročno iz grobo pripravljene svetlo rdeče žgane ilovice. Sodeč po ploskovitosti sorazmerno velikih fragmentov ter zaradi njihove debeline lahko trdimo, da je posoda bila velika. Na enem fragmentu je bradavičast izrastek. Fragmenti merijo od 5,5 × 3 do 7 × 5 cm. Debelina stene 1,3 cm (tab. VIII, sl. 4).

56/2. Sedem fragmentov posode, ki je bila izdelana prostoročno iz sivo rdeče žgane, z drobnim peskom pomešane ilovice. Fragmenti merijo od 2,7 × 2 do 6,7 × 5 cm, debelina je 1 cm.

56/3. 12 fragmentov posode, ki je bila izdelana prostoročno iz temno rdeče žgane, z drobnim peskom pomešane ilovice. Razen enega fragmenta, ki kaže na usločeno dno, ter nagel prehod v obod, so ostalo deli oboda, ki kažejo zelo velik premer. Fragmenti merijo od 2 × 2 do 4 × 5 cm; debelina stene je 0,8 cm.

56/4. Trije fragmenti oboda posode, ki je bila izdelana na lončarskem vretenu iz fino prečiščene svetlo rdeče žgane ilovice. Površini sta lepo zglajeni. Na enemu kosu, ki bi utegnil biti prehod iz ramen v vrat posode, je nizko rebro. Fragmenti merijo od 6 × 3 × 0,8 cm, 5,5 × 3 × 0,8 cm ter 4,5 × 4 × 0,3 cm.

56/5. Fragmenti posode, ki je bila izdelana prostoročno iz temno sivo žgane, fino prečiščene ilovice. Na zunanji strani je nakazano plastično rebro. Velikost 7 × 4,5 × 0,7 cm.

56/6. Žara, izdelana iz oranžno žgane, fino prečiščene ilovice. Površina je zglajena in prevlečena z zelo temnim premazom. Ohranjen je samo spodnji del, manjkajoče je uničil buldožer. Prehod iz rahlo usločene stojne ploskve v obod je postopen. Premer dna je 8 cm, višina ohranjenega dela je 11, debelina stene 0,7 cm (tab. VIII, sl. 8).

56/7. Segment profilirane zapestnice, izdelane iz prozornega stekla. Na notranji strani je debel temno rumen premaz. Zapestnica je široka 2,7 cm, visoka 1,3 cm; dolžina segmenta je 2 cm (tab. VIII, sl. 5).

56/8. Fibula, izdelana po srednjelatenski shemi iz bronaste žice. Peresovina ima 4 navoje in zgornjo zanko. Noga in igla sta poškodovani. Površino pokriva debela plast divje patine. Fibula je dolga 10,5 cm, lok pa je visok 2,8 cm; premer navojev na peresovini je 1,5, premer žice 0,25 cm (tab. VIII, sl. 6).

56/9. Del loka fibule, ki je bil izdelana po srednjelatenski shemi z dvostrano peresovino, verjetno s 6 navoji. Površino pokriva debela plast divje patine. Fragment je dolg 3,5 cm, od tega peresovina s premerom navojev 0,9 in premerom žice 0,2 cm (tab. VIII, sl. 7).

Žgani grob št. 52

57. Vrbolistna železna sulična ost z rahlo poudarjenim rebrom. Poškodovani sta obe rezili in konica. Površina je zelo razjedena ter pokrita z debelo plastjo rje. Danes je ost dolga 28 cm, od tega tul 10 cm; premer tula na ustju meri 2 cm, na prehodu v list pa 1,2 cm. Širina lista je okoli 6, debelina rebra 0,6 cm (tab. IX, sl. 1).

Žgani grob št. 53

58. Dolgolistna železna sulična ost z močno poudarjenim rombičnim rebrom. Konica in rezilo sta močno poškodovana. Površino pokriva debela plast rje. Ost je dolga 37 cm, od tega tul 9,5 cm. Premer tula ob ustju je okoli 2 cm, debelina rebra 1,4 cm (tab. IX, sl. 2).

59. Fibula iz bronaste žice, izdelana po srednjelatenski shemi z gumbom na nogi. Peresovina je samostrelna z 12 navoji in spodnjo zanko. Del igle manjka, noga pa je bila pri izkopu poškodovana. Površino pokriva debela plast divje patine. Fibula je dolga 12,5, višina pri gumbu 2 cm. Peresovina je dolga 3,8 cm, premer žice 0,25 cm (tab. IX, sl. 3).

Žgani grob št. 55

60. Fibula, izdelana po srednjelatenski shemi iz kovane železne žice. Manjka igla in del peresovine. Površina je pokrita z debelo plastjo rje. Pri izkopu je bila fibula delno poškodovana. Dolžina loka je 9 cm, višina 2 cm. Debelina žice pri gumbu je 0,4 cm. Premer navoja je 1 cm (tab. IX, sl. 4).

Žgani grob št. 57

61. Železna sulična ost z močno poudarjenim rombičnim rebrom. Manjka večji del rezila. Površino pokriva debela plast rje. Ost je dolga 21,5 od tega tul 8,5 cm. Premer tula ob ustju je 2,3, ob prehodu v list pa 1,5 cm. Debelina rebra je 1 cm (tab. IX, sl. 5).

62. Fragment vlite bronaste fibule: širokolistni lok z nazaj zavihano zakovičeno nogo, na kateri sta dva gumba. Prvi je ovalen in okrašen z vrezanim enakostraničnim trikotnikom; drugi gumb je okrogel ter okrašen s tremi vrezanimi koncentričnimi krogi. Fibulo pokriva debela plast divje patine. Fibula je dolga 6,5 cm, visoka 2 cm (tab. IX, sl. 6).

Žgani grob št. 58

63. Širokolistna železna sulična ost z rahlo poudarjenim rebrom. Poškodovano je ustje tula ter mestoma površina rezila. Konica je ohranila skoraj v celoti svojo prvotno gladko površino. Ost je dolga 34,5 cm, široka 5 cm. Premer tula pred prehodom v list je 1,1 cm, debelina rebra 0,6 cm (tab. X, sl. 1).

Žgani grob št. 62 — brez slikovnega gradiva

64. Trije fragmenti žare, ki je bila izdelana prostoročno iz rdeče žgane, z drobnim peskom pomešane ilovice. Stene posode so zelo gladke in prevlečene z nekim zelo temnim premazom. Fragmenti so veliki 2,5 × 1,8, 3 × 2,5 in 4 × 3 cm, debelina 1 cm.

Žgani grob št. 63

65. 19 kosov oboda in dva fragmenta ustja žare, ki je bila izdelana prostoročno iz svetlo rdeče žgane ilovice. Stene posode so lepo zglajene in prevlečene z nekim temnim premazom. Kosi oboda nakazujejo zelo velik polmer. Vrat je zelo nizek ter prehaja v rahlo navzven zavihano ustje. Premer ustja je meril okoli 18 cm. Fragmenti merijo od 2 × 3 do 5 × 8 cm, debelina stene 0,8 cm (tab. X, sl. 2, 3, 4).

Žgani grob št. 64

66. 16 keramičnih fragmentov, ki sodijo vsaj k dvema posodama.

66/1. Trije fragmenti posode, ki je bila izdelana prostoročno iz oranžno rdeče slabo preparirane in porozno žgane ilovice. Stene so bile slabo zglajene. Fragmenti merijo 3 × 2, 5,5 × 4 in 5 × 3 cm, debelina sten je 1,5 cm.

66/2. 12 kosov oboda posode z velikim polmerom, ki je bila izdelana iz oranžno žgane, fino prečiščene ilovice. Stene so lepo zglajene. Koščki so različnih velikosti, merijo od 2 × 3 do 8 × 5 cm.

66/3. Fragment dvojno profiliranega ročaja z enako fakturo materiala kakor so ga imeli kosi posode, ki smo jih pravkar opisali. Fragment je dolg 3 cm, ročaj je bil širok 2 in debel 1,5 cm.

67. Vrbolistna železna sulična ost z rahlo poudarjenim rebrom. Rezilo osti, konica in ustje tula so poškodovani. Vsa površina je pokrita z debelo plastjo rje. Danes je ost dolga 24 cm, od tega tul 8,5 cm. Premer tula ob ustju je okoli 2,1 ter na prehodu v list 1,3 cm (tab. X, sl. 5).

68. Okov v obliki črke »S« iz kovanega železnega traku, širina 0,5 cm, dolžina okova 4 cm. Površino je mestoma napadla rja (tab. X, sl. 6).

69. Fragment nekega predmeta, ki je bil izdelan iz kovanega železnega traku, širina 0,5, debelina 0,15 cm. Fragment je dvakrat ukrivljen in se zdi, kakor da gre za kos okova. Dolžina 6 cm (tab. X, sl. 7).

70. Dva kovana železna žeblja s štirikotnim prerezom. Oba sta ukrivljena in zarjavela. Prvi je dolg 4,8 ter debel 0,4 mm. Drugi je dolg okoli 6,5 in debel 0,2 cm (tab. X, sl. 8, 9).

Sporadične najdbe — najbrž iz uničenih vendar neregistriranih grobnih celot

71. 15 fragmentov posode, ki je bila izdelana prostoročno iz oranžno žgane, fino prečiščene ilovice. Površina je gladka in prevlečena z nekim zelo temnim premazom. Fragmenti sodijo k posodi, ki je imela dokaj velik premer največjega oboda. Košči merijo od 2 × 2 do 2,5 × 3,5 cm.

72. Štirje fragmenti posode, ki je bila izdelana na lončarskem vretenu iz svetlo sivo žgane, fino prečiščene ilovice. Površina je gladka in prevlečena z nekim temno sivim premazom. Posoda je imela najbrž dokaj velik premer. Fragmenti merijo od 3,5 × 1,5 do 3,5 × 3,5 cm.

73. Fragment dna posode, ki je bila izdelana prostoročno iz temno sivo porozno žgane ilovice. Zunanja površina je bila obdelana dokaj grobo. Kos meri 5 × 2 cm.

74. Fibula, izdelana iz bronaste žice po srednjelatenski shemi. Peresovina ima štiri navoje z zanko odzgoraj na notranji strani loka. Notranja stran loka je rahlo sploščena. Fibula je dolga 6, lok je visok 1,5, premer peresovine je 0,7, debelina žice je 0,15 cm (tab. XI, sl. 8).

75. Vlita bronasta fibula, izdelana po srednjelatenski shemi. Manjka večji del noge in igle. Na ohranjenem delu noge so trije gumbasti okraski. Vmesni prostor je okrašen s prečnimi rebri. Lok je ploščat ter ima obliko enakostraničnega trikotnika. Peresovina je samostrelna z 20 navoji in zanko na zunanji strani spodaj. Ohranjeni del fibule je dolg 4, peresovina 6,5, premer navojev 0,6 cm. Površino fibule pokriva debela plast plemenite patine (tab. XI, sl. 5).

76. Dva fragmenta peresovine z 11 navoji iz bronaste žice s polkroglim prerezom. Oba fragmenta sta močno patinirana. Skupna dolžina je 3 cm; premer navoja je 0,8 cm, širina žice 0,25 cm (tab. XI, sl. 6).

77. Zvita igla iz bronaste žice. Površino pokriva plast plemenite patine. Igla je dolga okoli 8,5 cm, premer pa 0,4 cm (tab. XI, sl. 11).

78. Dva člena bronaste verige, ki je bila sestavljena iz profiliranih vlitih osmic in obročkov, zvitih iz žice ovalnega prereza. Površina je pokrita z divjo patino. »Osmice« so dolge 3 cm, široke 0,75 cm in debele 0,8 cm. Premer obročka je 2,2 cm, premer žice pa okoli 0,4 cm (tab. XI, sl. 10).

79. Pinceta iz bronaste pločevine. Spodnja konca sta lopatasto razširjena. Z notranje strani pregiba je vložek za boljše vzmetenje. Po sredi ozkega dela pincete teče plitvo vrezana črta. Ena lopatica je odlomljena. Površino pokriva debela plast divje patine. Dolga je 9,5 cm, široka na ožjem delu 0,5 cm, na širšem pa 1,8 cm (tab. XI, sl. 17).

80. Širokolistna železna sulična ost z močno poudarjenim ovalnim rebrom. Manjka ves gornji del osti. Površina je gladka in le deloma zarjavela. Ost je dolga 25 cm, od tega tul 5 cm, široka je 6,5 cm, debelina rebra je 0,7 cm, premer ustja tula pa 2,4 cm (tab. XI, sl. 1).

81. Dolga ozkolistna železna sulična ost z rahlo poudarjenim rombičnim rebrom. Ost je zvita ter ima poškodovani obe rezili. Dolga je okoli 49 cm, od tega tul 13,5 cm; debelina rebra je 1 cm, premer tula ob ustju pa 2 cm. Površino pokriva debela plast rje (tab. XI, sl. 4).

82. Fragment tula železne sulične osti z ohranjenim ustjem. Površino pokriva debela plast rje. Dolžina je 5 cm, premer ustja pa 2 cm.

83. Fragment ustja tula železne sulične osti, zelo zarjavel. Dolžina je 5,5 cm, premer ustja pa okoli 2,5 cm.

84. Fragment rezila železnega meča. Prvotna širina meča je ohranjena samo na enem mestu. Površina je močno razjedena in pokrita z debelo plastjo rje. Fragment je dolg 13 cm, širok 4,3 cm, debelina je 0,6 cm (tab. XI, sl. 9).

85. Železen bojni nož z ravnim hrbtom in navzdol zapognjenim ročajem, ki je okrašen z gumbasto odebelitvijo na sredi ter z obročkom na koncu ročaja. Prehod iz ročaja v rezilo je zelo usločen. Manjka konica, močno pa je poškodovano rezilo in obroček na ročaju. Površina je močno razjedena in pokrita z debelo plastjo rje. Nož je dolg 23 cm, širok pa 5 cm; dolžina ročaja je 9 cm, širina hrbta 0,6 cm, premer obročka na ročaju 2,8 cm in premer gumba 2,5 cm (tab. XI, sl. 2).

86. Okov iz železne pločevine v obliki dvojne črke »T«. Na obeh koncih, ki sta razširjena, sta luknji s premerom 0,5 cm. Srednji del okova je ovalen, medtem ko sta oba razširjena konca ploščata. Površina okova je gladka in le mestoma jo je napadla rja. Dolžina je 14,5 cm, širina srednjega dela 1,5 cm in njegova debelina 0,3 cm; razširjena konca merita 3,8 × 2 × 0,2 cm. Okov predstavlja najbrž ročaj na notranji strani ščita oziroma ščitne grbe (tab. XI, sl. 3).

87. Zvit železen dvorezen meč z zvončastim nastavkom na prehodu iz rezila v trn ter z »V« konico. Prerez skozi rezilo ima eliptično, skozi trn pa pravokotno obliko. Površino pokriva debela plast rje. Rezilo je poškodovano. Meč je dolg 80 cm, od tega trn 15 cm. Rezilo je široko 5 cm, debelo pa okoli 0,3 cm (tab. XII, sl. 2).

88 Zvit železen dvorezen meč z zvončastim nastavkom na prehodu v trn, z rombičnim prerezom ter z »U« konico. Trn prehaja v rebro, ki teče do dveh tretjin dolžine meča. Površino pokriva debela plast rje. Na mestu kjer je meč bil zvit, je kasneje počil na dva neenako dolga dela. Meč je dolg 97 cm, od tega trn 14 cm. Rezilo je široko 5,5 cm in debelo 0,5 cm (tab. XII, sl. 1).

89. Fragmentiran zvit železen meč z zvončastim prehodom iz rezila v trn. Rezilo ima eliptičen trn in pravokoten prerez. Tudi fragmenti rezila so zelo poškodovani. Površino pokriva debela plast rje. V sedanjem stanju je meč dolg 66 cm, od tega trn 9 cm. Rezilo je široko 4,5 cm in debelo 0,5 cm (tab. XII, sl. 3).

90. Vogalni del nekega pravokotno oblikovanega predmeta, ki je bil izdelan iz železne pločevine, debele 1 mm. Na površini, ki je deloma pokrita z rjo, so sledovi obdelave. Kos ima obliko nepravilnega trikotnika. Fragment meri 9 × 9 cm. Ob temu je bil še manjši fragment iz enake pločevine, velik 6 × 3 × 0,5 cm. Najbrž gre za ostanke srednjega dela ščitne grbe.

91. Vrbolistna železna sulična ost z rombično oblikovanim rebrom. Rezili, ustje tula ter konica so poškodovani. Površino pokriva debela plast rje. Ost je dolga 23 cm, od tega tul 8 cm. Širina osti 4 cm, premer tula 2 cm (tab. XII, sl. 5).

92. *H grobu 31.* Rombično oblikovano rebro in del tula železne sulične osti. Površino pokriva debela plast rje. Ost je dolga 28 cm, od tega tul 5 cm. Premer tula je 1,6 cm, debelina rebra 1 cm (tab. XII, sl. 6).

93. *H grobu 46.* Vrbolistna, popolnoma ohranjena železna sulična ost z rahlo poudarjenim rebrom. Površino osti deloma pokriva rja. Ost je dolga 29 cm, od tega tul 12 cm. Premer tula je 2,5 cm, širina osti 5,5 cm in debelina 0,5 cm (tab. XII, sl. 4).

94. Dva koščka železne žice nepravilnega ovalnega prereza, dolga 2,5 cm in 3,5 cm. Površino pokriva debela plast rje.

95. Fragmentirana bikonična posoda, ki je bila izdelana iz grobo prirejene rumenkasto rdeče žgane gline. Premer stojne ploskve je 10 cm, največjega oboda 25 cm, debelina stene 1,4 cm. Obliko vratu in ustja ni mogoče rekonstruirati (tab. XII, sl. 7).

96. Fragmentiran bikonični lonček, najbrž s cilindričnim vratom, izdelan iz temnosive žgane fine prečiščene ilovice, ki je pomešana z drobci sljudovca. Premer dna je 8,5 cm, največjega oboda 16 in vratu 10 cm. Debelina stene je 0,6 cm (tab. XII, sl. 8).

97. Fragmentaren bikoničen lonček s stopničastim prehodom v lijakast vrat in rahlo navzven zavihanim ustjem. Izdelan je iz fine, prečiščene, svetlo rdeče žgane gline. Premer dna je 7,5 cm, največjega oboda okoli 15 cm, vratu 11 cm ter debelina stene 0,6 cm (tab. XII, sl. 9).

TIPOLOGIJA

Na latenskem grobišču na »Pungartu« je prišel na dan naslednji drobni inventar: keramika, fibule, steklena zapestnica, razno železno okovje, meči, verige, deli ščitnih grb, bojni nož, železne sulične osti ter fragmenti bronaste pločevine.

Keramika

Ostanke keramičnih posod smo našli v 9. grobovih ki praviloma pripadajo trem tipom posod: prvi tip ima ravno stojno ploskev, nizko oblikovano nogo, dokaj počasen prehod v najširši obod ter po sorazmerno dobro ohranjeni posodi v grobu 50 sodeč, visok cilindrični vrat z najširšim obodom na polovici višine posode. Taka posoda je bila v grobovih 5, 6 in 50. Poznamo jo iz srednjelatenskih najdišč na panonskem prostoru,[1] z Marofa v Novem mestu,[2] v dokaj sorodnih izvedbah je znana tudi na Češkoslovaškem.[3] Najsorodnejši in časovno najbližji je keramični primerek iz Novega mesta, ki smo ga svoj čas opredelili kot halštatsko dediščino.[4]

Drugi tip posode ima ravno stojno ploskev, nizko prstanasto nogo ter nagel prehod proti največjemu obodu, ki je bil nad polovico višine posode. Ta tip je bil v grobovih 15, 24, 37 in 51. Tipološko je skoraj popolnoma enaka posoda iz Bata na Madžarskem.[5] Dokaj podoben tip je znan tudi na čeških planih grobiščih.[6]

Tretji tip posode z ravno stojno ploskvijo, ki prehaja naravnost v skoraj pokončen obod, ima situlasto obliko. Ta vrsta keramike je bila v grobovih 34 in 47. Čeprav za omenjene primerke ne poznamo popolnih analogij, jih imamo za derivate tipa št. 2. Situli podobna keramika se praviloma pojavlja komaj v času opidov, tj. najprej v drugi polovici drugega st. pr. n. št.[7]

Fibule

Na Pungartu je bilo najdeno 12 fibul, ki jih delimo v štiri skupine:

1. Fibule tipa ornavasso, ki so bile najdene v grobovih 12, 14, 22, 53 in dve iz uničenih grobnih celot. Popolne analogije najdemo v Kronovem,[8] Šmarjeti,[9] v Podzemlju,[10] Mihovem[11] ter na raznih najdiščih od Češkoslovaške do sev. Italije.[12]

2. V grobovih 5, 15 in 51 so bili fragmenti fibul, ki jih ne bi mogli zanesljivo rekonstruirati. Zdi se le, da so bile izdelane po srednjelatenski shemi.

3. V tretjo skupino postavljamo fibule, ki so bile v grobovih 51, 55 ter ena v uničeni grobni celoti (tab. XI, sl. 8). To je ena izhodiščnih oblik srednjelatenske fibule iz žice. Noga je pripeta na lok skoraj nad peresovino, ki ima le štiri navoje ter zanko na notranji strani. Najdemo jo skoraj na vseh bližnjih latenskodobnih najdiščih, tako v Šmarjeti,[13] v Mokronogu,[14] Podzemlju[15] itd.

4. V četrto skupino uvrščamo fibulo iz uničene grobne celote (tab. IX, sl. 6), za katero ne najdemo popolne analogije, toda sodi v skupino srednjelatenskih fibul z rozeto na široki nogi.[16] Ta tip je pri nas najštevilnejši v Vinici.[17] Primerek iz Podzemlja ima nogo pripeto na lok z objemko.[18]

Zapestnice

V grobu 51 (tab. VIII, sl. 5) je bil najden fragment zapestnice iz prozornega stekla s tremi rebri in rumenim premazom na notranji strani. Razširjena je po srednji in zahodni Evropi.[19]

Meči

Meči so bili v grobovih 28 (tab. IV, sl. 1); 44 (tab. VI, sl. 1, 2); 48 (tab. VII, sl. 1) in štirje meči iz uničenih grobnih celot (tab. XI, sl. 9, tab. XII, sl. 1, 2, 3). Meča iz prvih dveh grobov in meči v tab. XII, sl. 1, 2, 3 so zviti, medtem ko je meč v tretjem grobu raven. Ni nobenega dvoma, da je treba slednjega postaviti v skupino »V« mečev.[20] Dolga, počasi se zožujoča konica kaže še vezi z zgodnjelatensko »O« skupino mečev. Tovrsten meč je zelo pogost pri nas, npr. v Mokronogu,[21] v Forminu,[22] kakor tudi drugod po srednjeevropskem prostoru.[23] Meč iz groba 44 (tab. VI, sl. 1, 2) je zelo izrazit predstavnik Mobergove »V« skupine. Zvončasti nastavek in dvojno srčasta ataša le še dodatno potrjujeta to opredelitev.[24] V Mokronogu so meči z enakim zvončastim nastavkom in atašo.[25] Meč z enako atašo je bil najden tudi na vzhodnem Tirolskem,[26] ki ga je Müller-Karpe opredelil kot srednjelatenskega.[27] Podobne primere poznamo še na Koroškem,[28] v Forminu,[29] kjer je bil tudi meč z zvončastim nastavkom.[30]

Ravni meč iz groba 48 (tab. VII, sl. 1), s kratko konico, zvončastim prehodom v trn ter z verigo iz kovane železne žice s členi, izdelanimi v obliki dvojno zavite osmice, sodi v oblikovni horizont »V« mečev. Meč inv. št. NM. P. 3491 iz Mokronoga ima enako rezilo in okrašeno nožnico. Isto je z meči iz Formina.[31] Primerjalno gradivo najdemo tudi na Koroškem,[32] srčasta ataša na meču iz Förka[33] pa dokazuje, da dosedaj omenjeni trije meči iz Metlike predstavljajo samo tri variante mečev enega časovnega horizonta.

Verige

Za železno verigo iz groba 48 (tab. VII, sl. 2) so analogije v Mokronogu,[34] v Valični vasi[35] ter v Forminu.[36] Tudi bronasta veriga (tab. XI, sl. 10), sestavljena iz obročkov in ležeči

osmici podobnimi veznimi členi, je zastopana med inventarjem na Malencah,[37] v Valični vasi.[38] Omenja jo tudi Hundyadi na Madžarskem prostoru.[39] Skoraj popolnoma enako verigo, ki je bila najdena na skeletnem grobišču v M. Libochovice,[40] obravnava tudi J. Filip. Opredelil jo je kot ženski uporabno, okrasni predmet, zelo pogost v vsakdanji uporabi srednjelatenskega časa.[41]

Ščiti

Na »Pungartu« lahko sklepamo o ščitih le po trakastem ročaju na notranji strani ščitne grbe, ki je pripadal uničeni grobni celoti (tab. XI, sl. 3). Vsi dosedaj najdeni ročaji za ščit na najdiščih v neposredni soseščini, npr. v Mokronogu,[42] v Valični vasi[43] in tudi na Forminu[44] imajo zaobljene robove na razširjenem delu ročaja. Popolnoma enak ročaj, tj. s pravokotno oblikovanim razširjenim delom, poznamo do sedaj le v Pécsu na Madžarskem.[45] Ščitne grbe v Mokronogu so trakaste,[46] vendar se pri nekaterih že kaže tendenca prehoda v ovalen oziroma okrogel obod.[47] Trakaste so praviloma tudi ščitne grbe iz grobišča na Forminu.[48] Čeprav maloštevilni, sodijo med trakasti tip ščitnih grb tudi skoraj praviloma vsi primerki, najdeni na madžarskem prostoru.[49] Čeprav ta analiza zajema ščitne grbe samo na najbližjih najdiščih, vendar zadostuje, da tudi na Pungartu domnevamo obstoj trakaste ščitne grbe.

Oslanjaje se ne samo na pojav ščitnih grb na češkoslovaškem prostoru, J. Filip dopušča možnost, da so ščitne grbe te vrste rabili do 1. st. pr. n. št.[50]

Na Pungartu je bil najden samo en bojni nož (tab. XI, sl. 2). To je tip z upognjenim ročajem, z obročkom na koncu in močno profiliranim gumbom pred prehodom v rezilo, ki je na panonskem prostoru zelo pogost na prehodu iz 2. v 1. st. pr. n. št.[51] Najdbe skoraj identičnih nožev na Forminu[52] in v Mokronogu[53] potrjujejo to opredelitev kot veljavno tudi v našem primeru.

Sulične osti

Osemindvajset suličnih osti, kolikor je bilo najdenih v grobovih na Pungartu, delimo po obliki na vrbolistne, dolge ozkolistne, osti z nedoločljivim listom, širokolistne ter male vrbolistne. Za vrbolistne smo opredelili osti v grobovih 5 (tab. I, sl. 4); 9 (tab. I, sl. 11); 10 (tab. II, sl. 1); 28 (tab. IV, sl. 2); 35 (tab. V, sl. 3); 38 (tab. V, sl. 5); 49 (tab. VII, sl. 4); 50 (tab. VIII, sl. 3); 52 (tab. IX, sl. 1); 57 (tab. IX, sl. 5); 58 (tab. X, sl. 1); 64 (tab. X, sl. 5). Vrbolistne sulične osti najdemo tudi v Mokronogu,[54] Kronovem,[55] Valični vasi,[56] Forminu[57] itd. Ozkolistne osti so bile v grobovih: 17 (tab. II, sl. 8); 20 (tab. III, sl. 1); 32 (tab. IV, sl. 7); 52 (tab. IX, sl. 2) in v uničeni grobni celoti (tab. XI, sl. 4). Primerjalno gradivo je že spet v Mokronogu[58] in v Valični vasi.[59]

Ker so osti slabo ohranjene, ni mogoče določiti njihovega tipa v naslednjih grobovih: 20 (tab. III, sl. 2); 23 (tab. III, sl. 5); 30 (tab. IV, sl. 5); 48 (tab. VII, sl. 3).

Širokolistna ost je bila najdena samo ena. Take poznamo tudi v Mokronogu,[60] Kronovem,[61] v Valični vasi,[62] Forminu.[63] Ta vrsta osi je sodila skoraj v standardno oborožitev keltskega bojevnika v drugem stoletju pr. n. št. oziroma v horizont fibule z močno vozlasto odebelitvijo na koncu noge.[64]

Male vrbolistne osti so bile samo tri, grob: 34 (tab. V, sl. 1); 35 (tab. V, sl. 4); 45 (tab. VI, sl. 5). Tudi za te imamo primerjavo v Mokronogu[65] in v Valični vasi.[66]

Pri sorazmerno visokem številu osti sta samo dve vrsti prerezov, in sicer: rombični in ovalni. Oba prereza sta zastopana pri vseh oblikah osti. V grobu 20 in 35 sta bili po dve osti in v obeh primerih različne oblike in velikosti. Mogoče bi zaslužilo še posebno obravnavo dejstvo, da so velike in male vrbolistne, kakor tudi dolge ozkolistne osti na moč podobne ostem enakega tipa na Vačah.[67]

Tipološka analiza osti s Pungarta je pokazala najtesnejšo povezavo z oblikami osti v Mokronogu, Valični vasi, Kronovem, Forminu itd., toda ni nam dala elementov za ožjo časovno opredelitev. Že J. Filip je ugotovil, da osti malokrat oziroma izjemoma nudijo možnost bližjega opredeljevanja.[68] V našem primeru bi mogoče bila izjema le širokolistna ost. Do bližjih tipoloških in časovnih izsledkov nas ne bi pripeljal niti poiskus primerjanja z najdišči in z gradivom ostalih območij, ki sodijo v svet keltske civilizacije.

H KRONOLOGIJI GROBIŠČA NA »PUNGARTU«

Pri tipološki analizi smo ugotovili, da vse fibule sodijo v okvir D-tipa,[69] s časovnim razponom od horizonta širokolistne fibule z zakovičeno nogo, okrašeno z rozeto kot starejšo ter z horizontom fibule tipa ornavasso kot mlajšo časovno mejo. Ornavasso fibula s svojimi derivati je brez dvoma najmlajši element na metliškem grobišču. V časovni okvir, ki ga nakazuje tipološki razpon fibul, postavimo lahko tudi ostali inventar s Pungarta. Horizont širokolistne fibule z rozeto dopolnjuje tudi mala širokolistna sulična ost, horizont ornavasso fibule pa še naknadno najdeni meč »U« oblike.[70]

Za vse gradivo s Pungarta smo našli primerjavo v Mokronogu. Gre še za nekaj več. Na Pungartu nimamo samo najzgodnejših elementov iz Mokronoga, kot je npr. fibula z gumbastim okraskom na loku,[71] ki jo J. Filip postavlja v sredo 2. st. pr. n. št.,[72] ampak sta vzporedna ter z enakim habitusom. Res je, da na Pungartu nismo dosedaj našli mečev z okrašeno nožnico, toda upravičeno jih pričakujemo, kajti tudi ti sodijo med »V« meče, kot jih že imamo na Pungartu.[73] O nekropoli v Mokronogu imamo vtis, da prevladujejo grobovi z orožjem, isto bi lahko rekli tudi za grobišče v Metliki. V času nehanja oziroma v najmlajšem horizontu na Pungartu se pojavi grupa grobov v Kronovem.[74] Tu je zastopana le fibula tipa ornavasso s svojimi derivati »d« tipa. Ob Kronovo je treba takoj postaviti najdbe iz grobišča v Šmarjeti, pri katerem razlikujemo najmanj dva časovna in tipološka horizonta: prvič je tu ornavasso fibula[75] in drugič izhodiščni tipi fibule z »Y« shemo.[76] Podobo tega horizonta dopolnjuje meč s konico »U« sheme ter s celično predrto okrasno bronasto pločevino na nožnici.[77] Kronovo in mlajša Šmarjeta sta si torej vzporedni v času »D« sheme ornavasso fibule. Najboljšo ilustracijo časa, v katerem dominirajo elementi ornavasso fibule, imamo, vsaj za sedaj, v Mihovem ter na arheološkem kompleksu Vinji vrh — Bela cerkev. Latensko Mihovo, tako kot ga pojmujemo še danes,[78] nastane v času Kronovega, nakar razvija do dokončnih inačic vse derivate ornavasso fibule v časovnem in tipološkem obsegu »D« in »Y« sheme. Samo sporadično se pojavljajo ob njih ostali istočasni ali starejši srednjelatenski tipi fibul.[79] Vinji vrh je mimo tega v celoti vzporeden z Mihovim, kar vidimo iz serije razvoja ornavasso fibule.[80] Vendar tu ugotavljamo poseljenost tudi v starejših obdobjih srednjega latena. V ta čas sodijo žičnate fibule,[81] fibule z okrašenim lokom viniškega tipa[82] in končno čolničasta fibula srednjelatenske sheme, ki je bila najdena skupaj s čelado tipa Montefortino.[83] Slednjo bi morali po dosedaj veljavnih datacijah[84] te čelade postaviti zanesljivo v čas pred letom 300 pr. n. št.[85] V Bosni, kjer je tovrstna čolničasta fibula doma,[86] jo že Radimski in Fiala opredeljujeta kot zgodnjelatensko.[87] Čeprav so fibule tega tipa bile najdene v žganih grobovih, so vendarle v neposredni soseščini skeletnih pokopov. Žgani grob 521 b iz Jezerin, v katerem je bila čolničasta fibula, je med dvema grobovoma s skeletnim pokom, tj. 521 a in 524. Zato mogoče ni brez pomena ugotoviti, da so tudi na južnem pobočju Vinjega vrha, na parcelah 1595, 1562 in 1563 bili latenski skeletni grobovi.[88] Keltska plana skeletna grobišča trajajo namreč vse do drugega stoletja, ko jih po fazi biritualnega pokopa popolnoma zamenjajo žgani pokopi.[89] Čeprav je tudi na zahodnobosenskih najdiščih, npr. v Sanskem mostu in v Jezerinah položaj isti,[90] bi bila primerjava z njimi zaradi različnega etničnega porekla nosilcev neumestna.[91] Skeletni

pokopi na Vinjem vrhu se ujemajo s podobo časa v katerem nastopa zgodnji tip čelade Montefortino in ga v naših razmerah še bližje determinira čolničasta fibula, ki ima izhodiščno obliko zgodnjesrednjelatenske objemke. S tem smo za dolino Krke postavili gornjo časovno mejo za srednji laten oziroma ugotovili dosedaj najstarejše srednjelatenske elemente za to območje. Tako rekonstruirano podobo srednjega latena na kompleksu Vinjega vrha potrjuje kulturna slika latenodobne Valične vasi, kjer ne manjka noben člen razvoja od zgodnjega do poznega latena. Tu je ena od izhodiščnih oblik zgodnjelatenskih fibul, št. NM. P. 12617 in fibule z gumbastim zaključkom na nazaj zavihani nogi, inv. št. NM. P 6991 in 6992. Fibula, inv. št. 2529, predstavlja prejšnji tip, obogaten s primitivno objemko na koncu noge. To je edina fibula na območju doline Krke, ki kaže tipološki prehod zgodnjega latena v srednji in povezuje Valično vas z začetki Mokronoga. Gre za tipološke povezave, ki so v tem slučaju jasne v fibulah z hruškasto oblikovanim gumbom in enostavno objemko na nogi.[92]

Izbor srednjelatenskih fibul v Valični vasi je zelo pester: ob najenostavnejših iz bronaste žice in enostavno objemko na koncu noge[93] se vzporedno pojavljajo fibule z dvema gumboma na loku.[94] Najti je tudi fibule s plastičnimi okraski na loku[95] in končno vrsto fibul z vozlastimi okraski na loku, in sicer izdelanih po srednje-[96] in poznolatenski shemi.[97] Po čisti »Y« shemi z vlito trikotno predrto nogo je samo fibula z lopatasto razširjeno glavo loka, inv. št. 6996. Fibule v Valični vasi kažejo časovni in tipološki razpon skozi ves srednji laten in je nedvomno, da so nastale sukcesivno. Lahko bi govorili tudi o časovnih oziroma tipoloških horizontih. V najstarejšega sodi vsekakor fibula z dvema gumboma na loku ter fibule iz žice z enostavno zanko na koncu loka. Slednja pomeni nadaljevanje razvoja fibule tipa Duchca, saj v Valični vasi poznamo tudi vmesno razvojno stopnjo, tj. primerek kjer se je podaljšek gumba spremenil v primitivno objemko (inv. št. 2529). Za fibule s plastičnim okraskom na nogi je primerjava samo na Vinici, kjer, čeprav srednjelatenske, predstavljajo drugo stopnjo razvoja plastičnega stila. To fibulo iz Valične vasi postavljamo ali ob fibule z dvema plastičnima gumboma na loku ali pa v čas, ki mu neposredno sledi. Odgovor na to vprašanje bi mogoče dobili z detajlnejšim primerjanjem Valične vasi in Vinice. Edina stična točka med obema omenjenima najdiščima je fibula s plastičnim okraskom na loku. Primerek inv. št. 6823 iz Vinice ter primerek inv. št. 6970 iz Valične vasi sta skoraj identična. V seriji srednjelatenskih fibul v Vinici je ta edina te vrste, kar ne izključuje možnosti, da je še katera tega tipa v tistem delu Meklenburške zbirke, ki je bila prodana na avkciji v Zürichu l. 1934. Med tipološko starejšimi latenskimi fibulami v Vinici je izbor tipov dokaj reven: to je masivna fibula z enim gumbom in objemko na nogi ter tri variante fibul s ploščato razširjenim lokom. Fibula s tremi gumbi in objemko na nogi, še edina iz srednjelatenskega okvira, je istočasna ali pa tudi mlajša. Na Forminu sodi ta fibula v horizont mlajših srednjelatenskih fibul. Najbrž je prav Formin odločilen za presojo časa, ko se pri nas pojavijo fibule te vrste. Oblikovna vsebina srednjelatenskih oblik na Forminu je zelo čista in enostavna. Nedvomno starejšemu horizontu fibul z enim ali dvema okroglima gumboma na loku, ki so tudi najštevilnejši, sledi horizont z že prej omenjeno fibulo s tremi oziroma štirimi gumbi na loku, fibula s plastičnim okraskom v obliki rozete ter po vsej verjetnosti enostavna fibula iz žice z ovalnim srednjevisokim lokom in preprosto objemko na nogi. Tudi pri mečih je izražen dualizem, nakazan s fibulami. Tu je starejša »V« in mlajša »U« oblika. Po trajanju in moči je vsekakor prevladoval starejši horizont, kajti ščitne grbe kažejo enotno sliko: bile so trakaste, z rombičnimi krili. Tako kot smo za najdbe s Pungarta dobili primerjavo za vse posamezne predmete v Mokronogu, tako z njim lahko primerjamo Formin kot celoto. Tudi v Mokronogu je horizont fibule z enim ali dvema gumboma na loku najmočnejši, nakar bi sledil horizont s fibulo s plastičnim okraskom v obliki rozete na loku in s fibulami iz žice s preprosto zanko na koncu noge ter fibule z dvema

gumboma na loku. Do tod je vzporednost Mokronoga s Forminom popolna, tudi pri oborožitvi. Toda od tu naprej Mokronog nadaljuje s horizontom fibul, ki imajo dolgo peresovino in jih je treba spravljati v neposredno zvezo s fibulami tipa ornavasso. Sem je treba postaviti najbrž tudi tiste ščitne grbe, ki niso trakaste in predstavljajo tipološki prehod od trakastih k okroglim.[98] Neposredna primerjava z Mokronogom kot celoto se nam vsiljuje tudi ob pogledu na fibule, najdene v Podzemlju. Najdenih je bilo 13, in sicer: dve iz žice s peresovino s štirimi navoji, spodnjo zanko na zunanji strani ter objemko na koncu noge (inv. št. 3559, 3561), tri fibule z okrašeno nogo (3549, 3550 in 3554), fibula z dvema gumboma na loku, s štirimi navoji peresovine in z zanko na zunanji strani spodaj (inv. št. 3560) ter 7 skoraj enakih fibul, in sicer z listasto razširjenim lokom, dolgo peresovino z zanko na zunanji strani spodaj ter z razčlenjeno nogo pred njenim prehodom v objemko (inv. št. 3553, 3555, 3548, 3552, 3531, 3556 in 3557). To je tipološka razvrstitev, ki se popolnoma ujema s tipološkim razvojem v Mokronogu, in sicer od trenutka ko se pojavijo fibule z rozeto oziroma s plastičnimi okraski na nogi pa vse do pojava prvih poznolatenskodobnih oblik. In prav to je časovni okvir, ki smo ga dobili pri vrednotenju najdb s Pungarta. Res je, da v Metliki nismo našli toliko fibul kot v Podzemlju, vendar jih pričakujemo. Po dosedanjem stanju najdb z obeh najdišč lahko trdimo, da gre za isti kulturni profil in za isti čas. Primerjava z ostalimi najbolj tipičnimi najdišči na Dolenjskem na eni ter s Forminom na drugi strani je jasno pokazala nekatere razlike in tudi sovpadanja.

Prav je, če časovno in oblikovno primerjamo samo Valično vas in Mokronog od pojava fibule z enim gumbom na nazaj zavihani nogi, in sicer münsinškega tipa, do pojava kasnosrednjelatenskih fibul z več vozlastih odebelitev na loku. V Mokronogu manjka predstavnik fibule »Y« tipa, torej poznolatenski horizont, Kljub časovni in tipološki povezanosti obeh najdišč je habitus Mokronoga nekoliko drugačen. Je mlajši in ima značaj vojaške nekropole. Ob Mokronog postavljamo tudi Formin, saj ostale najdbe govorijo o istovetnosti habitusa. Čeprav je neraziskano, se zdi, da imata nekropoli v Brežicah[99] in Dobovi [100] ista hotenja. Primerjava Vinice s pravkar omenjeno skupino najdišč je lahko samo časovna. Tipološka sorodnost je le formalna, stil plastičnega dekoriranja ter popolnoma drugačen habitus grobišča kot celote veže Vinico z japodskim zaledjem. Pritrditi pač moramo Ložarjevi ugotovitvi, da je Vinica samo refleks bogatega centra.[101] V naslednjo, mlajšo skupino latenskih najdišč tega območja sodi Kronovo, s pridržki Vinji vrh, Podzemelj ter Metlika, o katerem pravkar teče beseda. V Kronovem in Metliki je najzgodnejša fibula z rozeto, pritrjeno na lok, najpoznejša pa že večkrat omenjeni derivat ornavasso fibule. Splošni habitus latenskega Podzemlja je enak omenjenima najdiščema, toda tu je še fibula z enim gumbom na loku, ki bi utegnila biti še nekaj starejša. Toda dokler je stanje najdb tako, bo treba Podzemelj pustiti v pričujoči skupini najdišč. Tudi Vinji vrh sodi sem, toda obravnavati bi ga morali ločeno zaradi upravičene domneve o obstoju faze skeletnih pokopov, kar meče novo luč na dosedanje opredeljevanje latena na Dolenjskem. Vsa najdišča, ki smo jih pritegnili pri tej obravnavi, kažejo tesno medsebojno povezanost v horizontu nastanka razčlenjenje fibule in skozi ves čas plastičnega stila, kar je razumljivo spričo splošnega blagostanja, ki ga doseže keltstvo srednje Evrope v tem času.[102] Zanimivo je dejstvo, da prav mlajša skupina najdišč, v kateri smatramo Kronovo za najbolj značilno, preživi spremembe, ki nastanejo kot posledica premikov v prehodnem času iz 2. v 1. st. pr. n. št.

Ob potrebi, da grobišču na Pungartu poiščemo ustrezen časovni in kulturni okvir, se je izoblikovala neka slika odnosov med najdišči, ki bi ob temeljitejši analizi utegnila služiti za vodilo pri razčlenjevanju srednjega latena na Dolenjskem ter v Beli krajini.[103] Na tem prostoru je računati najmanj s štirimi različnimi pojavi v času srednjega latena: 1. Eventualna faza skeletnih keltskih pokopov, za katere obstajajo še nepopolnoma prever-

jene toda dokaj verodostojne indicije. To je Valična vas na eni in Vinji vrh oz. Bela cerkev na drugi strani. 2. Valična vas, Mokronog, Brežice, Dobova itd. postavljeni ob Forminu kot merilo, predstavljajo skupino najdišč s skupnimi črtami in istim nosilcem, ki se tu pojavi v prvi polovici 2. st. 3. V najdbah iz Kronovega, Vinjega vrha, Metlike in Podzemlja vidimo mlajšo skupino najdišč, katerih začetke srečamo komaj v drugi polovici 2. st. pr. n. št., toda ustvarjalni so še v začetkih prve polovice zadnjega st. pr. n. št. 4. Vinico smo že opredelili kot pojav, ki ga ne moremo vezati neposredno na nosilca ostalih najdišč.

Po Filipu lahko razčlenimo naš srednji laten na posamezne časovne horizonte po vodilnih oblikah fibul.[104] Na območju, ki ga obravnavamo, ugotavljamo štiri take horizonte:

1. Mlajšo fazo Duks-horizonta, ki ga pri nas predstavljajo fibule z gumbom na koncu zavite prosto stoječe noge. Časovno sega še v začetke 2. st. pr. n. št. sl. 2.

2. Horizont različnih fibul z nogo, že pritrjeno na lok: fibule z enim ali dvema gumboma na loku, širokolistna fibula z rozeto na koncu noge ter formalno tudi čolničasta fibula z objemko na koncu noge. Slednjo je treba opazovati ločeno od ostalih fibul v tej skupini, oslanjaje se bolj na opredelitev čolničastih fibul z Vinice,[105] Sanskega mostu,[106] iz Jezerin[107] in Ribiča,[108] ki so postavljene v zgodnejši čas, kar je za primerek iz Bele cerkve spričo druščine z montefortinsko čelado tudi bolj sprejemljivo. Vodilna v tej skupini je vsekakor fibula z enim ali dvema gumboma na loku ter vezano nogo. V Valični vasi je to prva fibula tega tipa, ki naredi prehod v srednjelatensko shemo, najbrž ne pred polovico 2. st.[109]

3. Horizont mode dolgih in razčlenjenih fibul ter najbrž iz teh oblik izvirajočega plastičnega stila postavlja J. Filip na konec 2. st.[110]

4. Pojav gladke fibule predstavlja zadnji horizont v razvoju srednjega latena[111] in je tudi neposredna priča nastanka fibule tipa ornavasso oziroma prehoda v tipološko zakladnico poznega latena. Oblikovna razvojna nit Filipovih oziroma po njem posnetih horizontov je najbrž v svojem vertikalnem relativnem odnosu nesporna, zato so pa njihovi časovni limiti le bolj okvirni. Bliže je opredeljiva le spodnja časovna meja grobišča na Pungartu, ki je vezano neposredno na pojav ornavasso fibule. Termin »ornavasso fibula« se prvič pojavi pri J. Dechelettu.[112] To je zaponka, ki je praviloma srebrna in ima zelo dolgo peresovino, visoko uvit lok ter z dolgo nazaj zavihano nogo, pripeto na lok z razčlenjeno prstanasto oblikovano objemko.[113] Vodilna je na grobiščih Ornavassa[114] in ostalih tičinskih najdiščih ter značilna za ves čas od srednjega latena do Avgustovega časa.[115] Mimo Decheletta se je s pojavom te fibule bavil tudi Ulrich,[116] A. Crivelli,[117] Patekova,[118] Hunyady;[119] najobširneje jo obravnava Moberg.[120] Nekateri, npr. Kovrigova, jo obravnavajo le ob robu ostalega gradiva.[121] Müller-Karpe je izbral fibule tega tipa za šmarješko-mokronoški kompleks, toda brez bližje opredelitve.[122] V Mihovem se pojavlja ta fibula v skupini najstarejših grobov z orožjem.[123] Danes lahko dodamo še vrsto novih spoznanj, pomembnih za časovno opredelitev te fibule in za pojasnitev vloge, ki jo je imela v srednjeevropskem prostoru. Klasični tip ornavasso fibule je omejen le na nekatera severnoitalijanska in švicarska najdišča. Fibula, ki sta jo za srednjeevropski prostor označila kot »ornavasso tip« — derivati najprej Patekova[124] in po njej Hunyadijeva,[125] se bistveno razlikuje od italijanskih vzorcev: lok italijanske forme je vitek ter s trikotnim prečnim prerezom. Lok našega tipa je močan, širok in z ovalnim prečnim prerezom. Okrasni element na izvirni ornavasso fibuli je le trojno razčlenjeni gumb, ki veže nogo z lokom. Na naših primerih je vezna objemka enako oblikovana, vendar daleč masivnejša ter z zelo poudarjenimi razčlenitvenimi elementi. Na nogi je še enako oblikovan gumb z močneje poudarjenim srednjim delom. Naši in italski primerki so si identični v izvedbi peresovine, v obliki vzdolžnega prereza ter v izbiri materiala. Obe grupi uporabljata srebro, vendar je nekaj izjem.[126] Taka podobnost oblik in izvedbe ne more biti slučajna. Naše fibule predstavljajo samo naprednejšo oblikovno stopnjo prave ornavasso fibule in je zato upravičen termin »derivat«.

Na najdiščih Ornavassa se pojavi v začetku 1. st. pr. n. št. fibula, ki jo je Bianchetti imenoval »ad arpa«.[127] Ta živi poslej vzporedno s klasično ornavasso fibulo, ki ji je Moberg dal še svoj naziv »T«-tip.[128] Fibula »ad arpa« je ponovitev sheme »T« fibule, toda v tehniki masivnega vlivanja. Nov dekorativni element na njej je še en gumb pred prehodom v spojko na koncu noge. Nesporna je tipološka in časovna sorodnost med »T« fibulo iz Ornavassa in našimi primerki, pri katerih je pojav »ad arpa« fibule pogojil nastanek dekorativnega elementa na spojki noge z lokom. Mimo izjemnih primerov »T« ornavasso fibule na srednjeevropskem prostoru, npr. ena v Stradonicah, ki je najbrž le napol uspel posnetek italskega vzora,[129] je »ad arpa« zastopana na najdiščih,[130] ki jih mahoma opredeljujemo kot poznolatenska. Na madžarskem najdišču Regölyi se pojavlja klasična »ad arpa« fibula in ob njej naš derivat ornavasso »T« fibule.[131] Slednjo so našli tudi na nekaterih najdiščih panonskega prostora.[132] Toda najštevilnejša je v dolini reke Krke, kjer ugotavljamo množico njenih inačic. Najdemo jih v Mokronogu,[133] v Valični vasi,[134] v Šmarjeti,[135] na Vinjem vrhu,[136] v Mihovem,[137] ki je najbogatejše s temi fibulami in končno še v Kronovem.[138] Mimo fragmentiranih fibul P 3937 in 3907 iz Kronovega, ki sodijo k drugim oblikam srednjelatenskega oblikovnega zaklada, so vse ostale fibule iz kompleksa »T« ornavasso fibule in njenih neposrednih nasledkov. Zdi se, da so v Kronovem bili najdeni skoraj izključno grobovi z orožjem, ki kažejo dokaj enotno tipološko podobo.[139] To nas sili k sklepu, da pojav ornavasso fibule s svojimi derivati predstavlja v Kronovem in drugih najdiščih, kjer se pojavlja, časovni horizont, ki je vezan na posebnega nosilca. Iz Kronovega in Mihovega, kjer se je ta nosilec naselil takorekoč na sterilna tla, je razširil svoj vpliv, kot je to videti po zgoraj navedenih najdiščih, na celo dolino Krke. Zaradi naštetih okoliščin se zdi opravičljivo, da bi pričujočo fibulo poimenovali za »mihovsko«. Mimo podatka, da se pojavi v Panoniji ob fibuli tipa »ad arpa«, bi bilo treba upoštevati, da je navzoča tudi na najdiščih, kjer najdemo tudi gladke fibule, ki jih ni na vodilnih najdiščih mihovske fibule, tj. v Kronovem in Mihovem. Iz tega seveda sledi sklep, da je mihovška fibula mlajša od gladke, kar nas pri pelje najbrž globlje v prvo polovico 1. st. pr. n. št.

Pungart živi v razponu od začetka drugega do začetkov četrtega horizonta, kar bi po Filipu ustrezalo času konsolidacije keltstva v srednji Evropi.[140] Čeprav s svojo spodnjo mejo tako pozen, Pungart ne vsebuje nobenega poznolatenskega elementa razen mihovske fibule, ki jo lahko postavimo na začetek poznega latena v dolini Krke in v Beli krajini. Ob primerjavi s priznanimi časovno-kulturnimi razpredelnicami, veljavnimi za srednje evropski prostor, ugotavljamo, da je treba Pungart vzporejati s C stopnjo in z začetki D 1 stopnje v Manchingu[141] ali po Hachmannu z zgodnjo fazo in začetki zgodnje srednje faze v vzhodnem delu srednje Evrope.[142]

Krämerjeva časovna opredelitev je najbrž veljavna tudi v našem primeru, saj pojav »mihovske« oziroma naših derivatov ornavasso fibule pomeni neposredni uvod v tisto fazo, ki jo opredeljujemo kot pozni laten.

Času Pungarta ustreza v Donji Dolini Period II b in deloma C^{153} ali pa po istem avtorju »treća faza keltskih uticaja na Bosnu i Hercegovinu«.[144] Toda ta primerjava nam daje le časovni odnos dveh sosednjih grupacij najdišč brez prave vsebinske povezave.

Pričujoča analiza ni težila po detajlnem orisu notranje podobe, kulturnem razponu ali po historičnem orisu časa v katerem se pojavljajo nosilci najdb s Pungarta. Pokazala naj bi le relativni odnos, kulturni in kronološki, do ostalih srednjelatenskih manifestacij najbližjega okolja. Toda tudi tako skopo zasnovana analiza nam je orisala profil, v katerem spoznavamo enega od predstavnikov tiste grupe, ki je veljala do sedaj za sinonim srednjega latena doline Krke.

Glej časovno razpredelnico na str. 319.

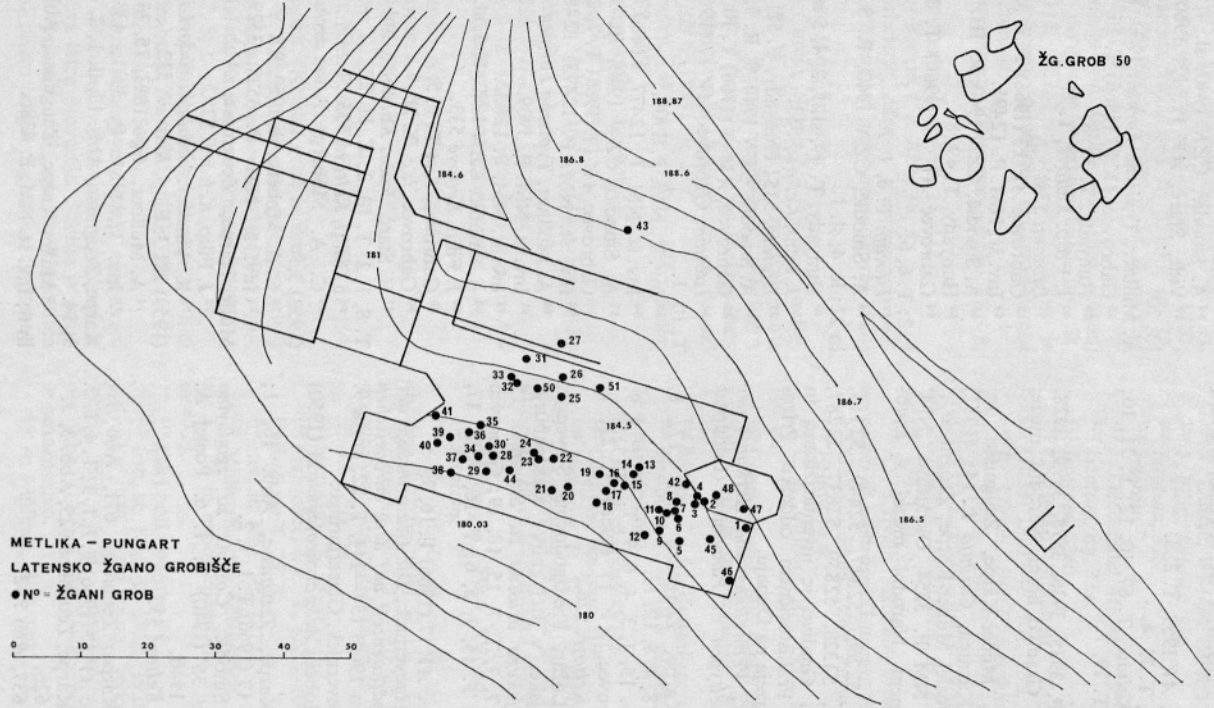
METLIKA – PUNGART
LATENSKO ŽGANO GROBIŠČE
● Nº – ŽGANI GROB
0 10 20 30 40 50
ŽG.GROB 50
188,87
186,8
188,6
184,6
181
184,5
186,7
186,5
180,03
180

Situacija

[1] I. Hunyady, *Kelták a Kárpátmedencében* (Die Kelten in Karpatenbechen, Diss. Pann. Ser. II, 18, 1942), T. 63, 9; T. 79, 2. Poslej Hunyady...

[2] V. Šribar, *Arheološki vestnik* 9-10 (1958—1959) 109; T. 2, 6, poslej V. Šribar, *AV* 1959.

[3] Jan Filip, *Keltové ve střední Evropě* (Praha 1956) T. 12, 2; T. 65, 8; T. 81, 6. Poslej J. Filip, *Keltové*.

[4] V. Šribar, *AV* 1959, T. 2, 3.

[5] Hunyady, T. 73, 4.

[6] J. Filip, *Keltové*, T. 67, 10, 12; T. 71, 10; T. 76, 10, 11; T. 79, 7.

[7] Idem 537.

[8] Inv. št. P. 3935, 3936, 3898, 3899, 3928, 3929 ?, 3962. Gradivo hrani Narodni muzej v Ljubljani.

[9] Hermann Müller-Karpe, Zeugnisse der Taurisker in Kärnten, *Carintia I*, 141 (1951) Abb. 17, 1; Poslej Müller-Karpe, Zeugnisse...

[10] Inv. št. NM P. 3554, Okrajšava ‚NM' pred P, pomeni Narodni muzej v Ljubljani.

[11] Inv. št. 52266, 52347, 52449, 52113, 52246, 52269, 52328, 52859, 52837, 52287, 52292, 52337. Gradivo je inventarizirano in shranjeno v Prahistoričnem oddelku Prirodoslovnega muzeja na Dunaju.

[12] E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien* (Budapest 1942) 80 ss.

[13] Müller-Karpe, Zeugnisse Abb. 17, 8, 12, 14; Abb. 18, 4, 8, 12, 13.

[14] Ib., Abb. 15, 1, 3, 4, 6. 9; T. 12, 1, 3, 9.

[15] P. Gabrovec, *AV* 17 (1966) T. 21, 2.

[16] J. Filip, *Keltové*, 526.

[17] Rajko Ložar, Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Meklenburg, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 15 (1934) 26, T. 7, 7, T. 7, 15, 18, 19; Gabrovec *AV* 17 (1966) T. 15, 3, 5, 6; T, 16, 4, T. 17, 5 itd.

[18] Gabrovec *AV* 17 (1966) T. 16, 9.

[19] Th. E. Haevernick, *Die Glasarmringe der Mittel und Spätlatenzeit auf dem europeischen Festland* (Bonn 1960) 134—144, T. 22, karta 9. Poslej Th. Haevernick, Glasarmringe.

[20] C. A. Moberg *Acta archeologica* 21 (1950) 87.

[21] Müller-Karpe, Zeugnisse, Abb. 16, 1; Gabrovec *AV* 17 (1966) T. 1, 1, 2.

[22] Anton Smodič, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 35 (1940) T. 1. 6. Poslej A. Smodič, *ČZN* 1940.

[23] J. Filip, *Keltové* 532.

[24] *Istotam.*

[25] Müller-Karpe, Zeugnisse 671, Abb 16, 1, 3; Gabrovec *AV* 17 (1966) T. 1, 1, 3; T. 4, 1, 2.

[26] Müller-Karpe, Zeugnisse 625, Abb. 3, 3.

[27] *Istotam* 626.

[28] *Istotam* 637, Abb 7, 2.

[29] A. Smodič, *ČZN* 1940, R 1, 1a, 5.

[30] *Istotam* R. 11, 3, 5.

[31] *Istotam*, 3; R. 1, 1—4.

[32] Müller-Karpe, Zeugnisse, Abb 7, 2; Abb 8, 1.

[33] Müller-Karpe, Zeugnisse 639, Abb 8, 1.

[34] Gabrovec *AV* 17 (1966) T. 4, 3, 6.

[35] Inv. št. NM. P. 12406.

[36] A. Smodič, *ČZN* 1940, sl. 4, 3, 4 in 5.

[37] Vida Starè, *AV* 11, 12, 1960—1961, T. 13, 20.

A. Müllner, *Typische Formen* 1900, T. 35,

[38] Gabrovec *AV* 17 (1966) T. 25, 1.

[39] Hunyady, T. 35, 8.

[40] J. Filip, *Keltové*, T. 27, 5.

[41] *Istotam*, 534.

[42] Gabrovec *AV* 17 (1966) T. 7, 3, 4.

[43] Inv. št. NM. P. 12495.

[44] A. Smodič, *ČZN* 1940, R. III, 19a.

[45] Hunyady, T. 49, 8.

[46] Gabrovec *AV* 17 (1966) T. 3, 4; T. 7, 1, 2; T. 6, 6.

[47] *Istotam* T. 6, 1, 2.

[48] A. Smodič, *ČZN* 1940, R. 3, sl. 19, 20 in 21; R. 4, sl. 1.

[49] Hunyady, T. 49, sl. 1, 2, 4, 5 in 9.

[50] J. Filip, *Keltové* 533.

[51] *Istotam*, 535; Hunyady, T. 52, sl. 6.

[52] A. Smodič, *ČZN* 1940, 8, R. 3, sl. 15.

[53] Gabrovec, *AV* 17 (1966) T. 10, 7.

[54] *Istotam*, Gabrovec *AV* 17 (1966) T. 9, 1; T. 10, 1.

[55] Inv. št. NM. P. 3909.

[56] Inv. št. NM. P. 12477, 12480.

[57] A. Smodič, *ČZN* 1940, R. 3, sl. 1—5.

[58] Gabrovec *AV* 17 (1966) T. 7, 2.

[59] Inv. št. NM. P. 12473, 12483?, 12606.

[60] A. Müllner, *Typische Formen*, T. 41, 4, 7.

[61] Inv. št. NM. P. 3909.

[62] Inv. št. NM. P. 12622.

[63] A. Smodič, *ČZN* 1940, R 3, sl. 9.

[64] J. Filip, *Keltové* 533.

[65] Gabrovec, *l. c.* T. 9, 5.

[66] Gabrovec, *l. c.* T. 26, 7.

[67] F. Staré, *Vače*, *Katalog* (Ljubljana 1959), T. 8, 1, 2; T. 10, 2; T. 11, 2.

[68] J. Filip, *Keltové* 533.

[69] C. A. Moberg, *Acta archeologica* 23 (1952) 3.

[70] C. A. Moberg, ib 1950, 87.

[71] Inv. št. NM. P. 3528, 3529, 3531 itd. Müller-Karpe, Zeugnisse, Abb. 15, sl. 17.

[72] J. Filip, *Keltové*, 525.

[73] K. Vinski, *Arheološki radovi i razprave* 1 (1959) 281 J. Filip, *Keltové*, 532.

[74] A. Müllner, *Argo* 1893, 75, 76.

[75] Inv. št. NM. P. 3931, 4387; Müller-Karpe, Zeugnisse, Abb. 17, sl. 1, 2, 3, 5, 7—11, 3, 14.

[76] Müller-Karpe, Zeugnisse, Abb. 17, sl. 4 in 6; Inv. št. NM. P. 4386.

[77] Müller-Karpe, Zeugnisse, Abb. 18, 1.

[78] E. Beninger, 'Spätkeltisches Schwert aus Mihovo', *Wiener Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Asiens* 9 (1935) 35.

[79] Npr. gr. 56, parcela 1656, inv. št. 52200; gr. 17, parcela 1656, inv. št. 52267. Gradivo je v Prahistoričnem oddelku Prirodoslovnega muzeja na Dunaju. Gr. 76, parcela 1657, inv. št. 52945; gr. 38, parcela 1657, inv. št. 52705; gr. 40, parcela 1657, inv. št. 52720; grob 55, parcela 1657, inv. št. 52800; gr. 72, parcela 1657 B, inv. št. 53058 in gr. 4, parcela 1657, inv. št. 52495.

[80] Za vsako od štirih razvojnih stopenj omenjamo po enega predstavnika: inv. št. 52266, 52113, 52287 in 52249. Gradivo je v Prahistoričnem oddelku Prirodoslovnega muzeja na Dunaju.

[81] Müller-Karpe, Zeugnisse, Abb. 18, 8, 12, 13.

[82] Müller-Karpe, *l. c.* Abb. 18, 11.

[83] Müller-Karpe, *l. c.* Abb. 18, 3.

[84] J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gal-romain* (Paris 1914) 1164

[85] *Istotam*, 1161, fig. 480, 2.

[86] Vejsil Čurčić, *WMBH* 7 (1900) 3 ss. fig. 8, 27, 40, 38; W. Radimský, 'Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać', *WMBH* 3 (1895) fig. 580; Franz Fiala, 'Das Flachgräberfeld und prähistorische Ansiedlung in Sanski most', *WMBH* 6 (1899) fig. 169.

[87] Radimsky, *WMBH* 1895, 178; Fiala, *WMBH* 1899, 107.

[88] S. Rutar, *MCC* 17, 1901, 27.

[89] J. Filip, *Keltové* 548.

[90] Fiala *WMBH* 1899, 111; Radimsky *WMBH* 1895, 186.

[91] R. Bižić, *VHAD* 13 (1958) 54 ss.

[92] Gradivo iz Valične vasi je v depoju Arheološkega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani.

[93] Gabrovec, **AV** 17 (1966) T. 25, 5.

[94] Gabrovec, *l. c.* T. 25, 7.

[95] *Istotam* T. 25, 6, 8.

[96] *Istotam* T. 25, 7, 8, 2.

[97] Inv. št. NM. P. 6992, 12432, 12433, 12434.

[98] Gabrovec, *l. c.* T. 6, 1, 2.

[99] T Bregant, 'Keltski grob iz Brežic', *AV* 5 (1954) 378; V. Šribar, 'Latenski grob s sejmišča v Brežicah', *Varstvo spomenikov* 10 (1965) 196.

[100] S. Škaler, *Varstvo spomenikov* 9 (1962—1964) 141, T. 5, 1—5.

[101] R. Ložar, 'Prazgodovina Kranjske v luči zbirke Meklenburg', *GMDS* 15 (1934) 79, 80, 81.

[102] J. Filip, *Keltové*, 541.

[103] Dr. Stane Gabrovec, višji znanstveni sodelavec v Narodnem muzeju v Ljubljani je obdelal srednji laten Slovenije. Študija je pravkar v tisku pri AV. Pri obravnavi grobišča na Pungratu nisem mogel na žalost upoštevati izsledkov dr. S. Gabrovca, kar bo pripeljalo do eventualnega ponavljanja gradiva in izsledkov.

[104] J. Filip, *Keltové*, 540.

[105] R. Ložar, *GMDS* 1934, 25.

[106] F. Fiala, *WMBH* 1899, 107, fig. 169.

[107] W. Radimsky, *WMBH* 1895, 178, fig. 580.

[108] V. Čurčić, *WMBH* 1900, 11, fig. 8.

[109] J. Filip, *Keltové*, 540.

[110] *Istotam*, 526.

[111] *Istotam.*

[112] J. Dechelette, *Manuel*, 1259, 1260.

[113] *Istotam*, fig. 339.

[114] *Istotam*, 1260.

[115] Christoph Simonett, *Tessiner Gräberfelder* (Basel 1941) 46. 101, 135, 153. 154, 175.

[116] R. Ulrich, *Die Gräberfelder von Bellinzona, K. Tessin* (Zürich 1914) 379, 418, 471. Citirano po E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien* (Budapest 1942) op. 6.

[117] A. Crivelli, *Studio cronologico della necropoli di ornavasso* (Lugano 1957).

[118] Glej E. Patek, *Die Verbreitung*, 9—14.

[119] Hunyady, 82.

[120] C. A. Moberg, *AA*, 1952, 11 ss; cf. 1950, 107 ss.

[121] Ilona Kovrig, *Die Hauptypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien* (Budapest 1937) T. 31.

[122] Müller-Karpe, Zeugnisse, Abb. 17.

[123] Grobova 17 in 40 s parcelo 1656 in grob 71 s parcelo 1657.

[124] Glej pod opombo 118.

[125] Glej pod opombo 119.

[126] Npr. inv. št. 52347 iz groba 40 s parcele 1656 v Mihovem (Fibula je v Prahistoričnem oddelku Prirodoslovnega muzeja na Dunaju).

[127] Moberg *AA* 1950, 108, fig. 9.

[128] *Istotam.*

[129] J. L. Pič, *Le Hradischt de Stradonitz en Bohême* (Leipzig 1906) 32, Pl. 3, sl. 7.

[130] *Istotam*, Pl. 4, 11—30. Na str. 34 omenja dosedaj vsa znana najdišča za to fibulo.

[131] *AE* 1891, 280.

[132] Hunyady, T. 23, sl. 1—5.

[133] Gabrovec, *l. c.*, T, 12, 8, 10.

[134] *Istotam* T. 25, 8.

[135] Inv. št. NM. P. 4387.

[136] Müller-Karpe, Zeugnisse, Abb. 17, 1 ali 3, 7, 6 in neobjavljene inv. št. NM. P. 4461 in 4773.

[137] Glej pod opombo 11.

[138] Inv. št. NM. P. 3928, 3929, 3931, 3962. Odvodi: 3932, 3933, 3934, 3900, 3901, 3935, 3936, 3899, 3938. Identificiranje teh fibul po Abb. 17 pri Müller-Karpeju, Zeugnisse je nezanesljivo.

[139] A. Müllner, *Argo* 1893, 75, 76.

[140] J. Filip, *Keltové* 541.

[141] Werner Krämer, 'Manching II', *Germania* 49 (1962) 306.

[142] L. Hachmann, 'Die Chronologie der jüngeren Vorrömischen Eisenzeit', *Germania* 41 (1960) 231.

[143] Zdravko Marić, 'Donja dolina', *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu* 19 (1964) 49 in 74.

[144] Zdravko Marić, 'Keltski elementi u mlađem željeznom dobu BiH', *GZMS* 18 (1963) 75.

BRANDGRÄBER AUS DEM MITTLEREN LA-TÈNE IN METLIKA

Zusammenfassung

Beim Baggerausschachten der Fundamente für das neue Schulgebäude auf dem »Pungart« in Metlika stieß man auf Brandgräber aus dem mittleren La-Tène. Von nur 37 Grabeinheiten wurden die Funde gerettet. Die Grabschächte lagen in der Regel in einer Lehmschicht und zwar in einer Tiefe von 0,5 bis 2,8 m unter der heutigen Oberfläche. Die Gründe für die heute unterschiedliche Tiefe ist im ungleichmäßigen Ablagern von erodiertem Material von den Hängen des Berges »Veselica« zu suchen, der oberhalb einer Terrasse liegt, die der »Pungart« genannt wird. Die höher gelegenen Gräber befinden sich an der Innenseite der Terrasse und die tiefer gelegenen an der Außenseite. Außer dem Fundgut aus den Gräbern gibt es noch zahlreiche sporadische Funde, die wir aber den zerstörten Grabeinheiten zuschreiben.

Keramikgefäße gab es in neun Gräbern, und sie gehören in der Regel drei verschiedenen Typen an: der erste hat eine gerade Standfläche, einen niedrigen, ringförmigen Fuß, einen allmählichen Übergang zum größten Umfang hin und einen zylindrischen Hals. Analogien dazu findet man im nahen Novo mesto, an Fundstätten des pannonischen Raums und in der Tschechoslowakei. Der zweite Gefäßtyp hat eine ebene Standfläche, einen niedrigen Fuß und einen jähen Ubergang zum größten Umfang hin. Ähnliche Beispiele kennen wir bei den tschechischen Oberflächengrabstätten. Auf dem »Pungart« befand er sich in den Gräbern 15, 24, 37 und 55. Der dritte Typ hat eine ebene Standfläche, die in einen fast senkrechten Umfang übergeht. Diese Form müßte man der Situlenart beiordnen. Sie wurde in den Gräbern 34 und 37 gefunden. Das ist der allgemein bekannte Opidum-Typ.

Es gibt zwölf Fibeln, sie werden in vier Gruppen aufgegliedert:

1. In den Gräbern 2,14 und 22 gab es Fibeln des »Ornavasso«-Typs.

2. In den Gräbern 5, 15 und 51 fand man Fibel-Fragmente, die man nicht mit Sicherheit rekonstruieren kann.

3. In den Gräbern 51 und 55 befand sich eine Fibel aus dem mittleren La-Tène aus Draht, bei der der Fuß fast unmittelbar über der Sprungfeder am Boden befestigt ist. Analoge Beispiele dazu kennen wir auf allen benachbarten La-Tène Grabstätten.

4. Aus den zerstörten Grabeinheiten stammt die Fibel mit der Rosette am Bogen.

In Grab 51 befand sich ein Armband-Fragment aus durchsichtigem Glas mit drei Rippen und einem grünen Uberzug auf der Innenseite.

Schwerter wurden in den Gräbern 28, 44 und 48 gefunden, dazu gehören noch 4 Stücke aus den zerstörten Grabeinheiten. Alle Schwerter sind verbogen bis auf eines. Alle gehören in die Moberg-Gruppe »V«, eines jedoch in die Moberg-Gruppe »U«. Analogien gibt es auf allen einheimischen La-Tène Grabstätten.

Was die Schildhalter betrifft, so fand man nur einen bandförmigen Griff mit viereckigen Erweiterungen an den beiden Enden. Es scheint, daß er zu einem bandförmigen Schildhalter gehörte. Ebenso wurde nur ein Kampfmesser gefunden Es handelt sich um einen Typ mit gebogenem Griff, einem kleinen Ring am Ende und einem stark profilierten Knopf unmittelbar vor dem Übergang in die Schneide. Identische Messer gibt es auf Formin und Mokronog.

Die 28 Lanzenspitzen werden ihrer Form nach in 4 Gruppen eingeteilt: Weidenblatt, langes schmales Blatt, breites Blatt und kleines Weidenblatt. Zu all diesen Typen kennen wir Analogien auf den benachbarten La-Tène-Fundstätten in Dolenjsko. Aber die Spitzen allein bieten uns keine Möglichkeit für eine genauere Zeitangabe. Die einzige Ausnahme wäre vielleicht die Breitblattspitze, die man als allgemein bekannt in das zweite Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung setzen könnte.

Zur Chronologie der Grabstätten auf dem »Pungart«

Bei der typologischen Analyse haben wir festgestellt, daß alle Fibeln zum D-Typus gehören. Aber sie umfassen eine Zeitspanne vom Horizont der Breitblattfibel mit rosettengeschmücktem Verschlußfuß bis zum Horizont der »Ornavasso«-Fibel als jüngerer Zeitgrenze. In den so gegebenen Zeitrahmen gehört auch das übrige Inventar aus den Gräbern auf dem »Pungart«. Der Horizont der Breitblattfibel mit der Rosette am Fuß wird durch die kleine Breitblatt-Lanzenspitze vervollständigt, und der Horizont der »Ornavasso«-Fibeln durch das Schwert der »U«-Form.

Die typologische Analyse des Fundguts vom »Pungart« hat zutage gebracht, daß es für das ganze Material Vergleiche in Mokronog gibt. Auf dem »Pungart« sind nur die frühesten Elemente aus Mokronog nicht zu finden. Beide Fundstätten sind zeitlich im großen und ganzen parallel anzusetzen und haben den gleichen Habitus. Bei der Notwendigkeit, zum Gräberfeld auf dem »Pungart« den entsprechenden zeitlichen und kulturellen Rahmen zu finden, hat sich ein Bild von den Beziehungen zwischen den La-Tène-Fundstätten von Bela krajina und Dolenjsko zusammengefügt. In diesem Raum hat man mindestens vier verschiedene Erscheinungen aus der Zeit des frühen La-Tène in Betracht zu ziehen:

1. Eine mögliche Phase keltischer Skelettbestattung, für die es noch nicht genügend geprüfte Indizien aus Valična vas und Vinji vrh gibt.

2. Valična vas, Mokronog, Brežice und Dobova dürften — an Formin gemessen — eine Fundstättengruppe darstellen mit gemeinsamen Zügen und gemeinsamem Nenner, der in diesen Gebieten in der ersten Hälfte des zweiten Jahrhunderts vor unserer Zeitrechnung aufgetaucht ist.

3. In den Funden aus Kronovo, Vinji vrh, Metlika und Podzemelj sehen wir eine jüngere Gruppe von Fundstätten, deren Anfänge erst in der zweiten Hälfte des zweiten Jahrhunderts vor unserer Zeitrechnung zu suchen sind, deren Tätigkeiten jedoch noch im 1. Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung zu spüren sind.

4. Vinica wird als Erscheinung eingeordnet, die nicht unmittelbar an die Träger der bereits erwähnten Fundstättengruppe geknüpft werden kann. Der Leitfaden für die Formentwicklung der Filip-Horizonte — bzw. der nach Filip benannten Horizonte — ist in seiner vertikal-relativen Beziehung wahrscheinlich unbestritten, dafür kann aber das zeitliche Limit dieser Horizonte nur als Rahmen erfaßt werden. Genauer bestimmbar ist nur die untere Grenze, die an die Erscheinung der »Ornovasso«-Fibel geknüpft ist. Der klassische Typ dieser Fibel ist nur auf einige norditalienische und schweizerische Fundstätten begrenzt. Die Fibel, die von Frau Patek und danach von Frau Hunyadi als ein Derivat der »Ornavasso«-Fibel bezeichnet wurde, unterscheidet sich vom italischen Beispiel wesentlich. Wir können sie als formell fortschrittlicher betrachten. Ein Derivat dieser Fibel ist im Krka-Tal am stärksten verbreitet, vor allem in Mihovo, wo alle Variationen und Entwicklungsstufen der »Ornavasso«-Fibel vertreten sind. Deshalb meinen wir, es wäre richtig, sie die *Mihovo-Fibel* zu nennen. Außer bei uns wurde ein Exemplar im pannonischen Raum gefunden. Für die Einschätzung des Zeitraums, in dem sie bei uns auftaucht, ist der Fund aus Regöly maßgebend, wo neben der Mihovo-Fibel auch die »ad arpa«-Fibel gefunden wurde. Wir sind der Ansicht, daß sie der unmittelbare Anlaß für die Formierung der Mihovo-Fibel war. Die »ad arpa«-Fibel bzw. die Mihovo-Fibel taucht bei uns nach der glatten Fibel auf. Damit geraten wir freilich schon tiefer in die erste Hälfte des ersten Jahrhunderts vor unserer Zeitrechnung hinein.

Der »Pungart« lebt in der Zeitspanne von den Anfängen des zweiten bis zu den Anfängen des vierten Jahrhunderts, was nach Filip der Konsolidierungszeit des Keltentums in Mitteleuropa

entsprechen würde. Obwohl der »Pungart« mit seiner unteren Grenze so spät liegt, enthält er keine Elemente des späten La-Tène außer der »Ornavasso«-Fibel. Das können wir aber als oberen Markstein setzen für das späte La-Tène im Kolpa- und Krka-Tal. Im Vergleich mit den anerkannten zeitlich-kulturellen Aufgliederungen, die für den mitteleuropäischen Raum gültig sind, stellen wir fest, daß der »Pungart« mit den Anfängen der C- und den Anfängen der D-1-Stufe in Manching oder, nach Hachmann, mit der frühen Phase und den Anfängen der frühen mittleren Phase im östlichen Teil Mitteleuropas einzuordnen ist. Der Zeit des »Pungart« entspricht die Periode II-B in Donja Dolina, oder, nach Marič, »die dritte Phase der keltischen Einflüsse auf Bosnien und Herzegowina«. Dieser Vergleich aber gibt uns nur ein zeitliches Verhältnis zweier benachbarter Fundstätten-Gruppierungen, jedoch ohne die richtige inhaltliche Verbindung.

Die vorliegende Analyse trachtet nicht nach einem detaillierten Umriß des inneren Bildes der kulturellen Tragweite oder der historischen Darstellung der Zeit, in der die Träger der »Pungart«-Funde auftauchen, sie sollte uns nur die relative Beziehung zu den übrigen Manifestationen des mittleren La-Tène in der engsten Umgebung aufzeigen. Aber auch bei einem so knapp angesetzten Rahmen erkennen wir in den Trägern vom »Pungart« unschwer Vertreter jener Gruppe, die bisher als synonym für das mittlere La-Tène im Krka-Tal gegolten hat.

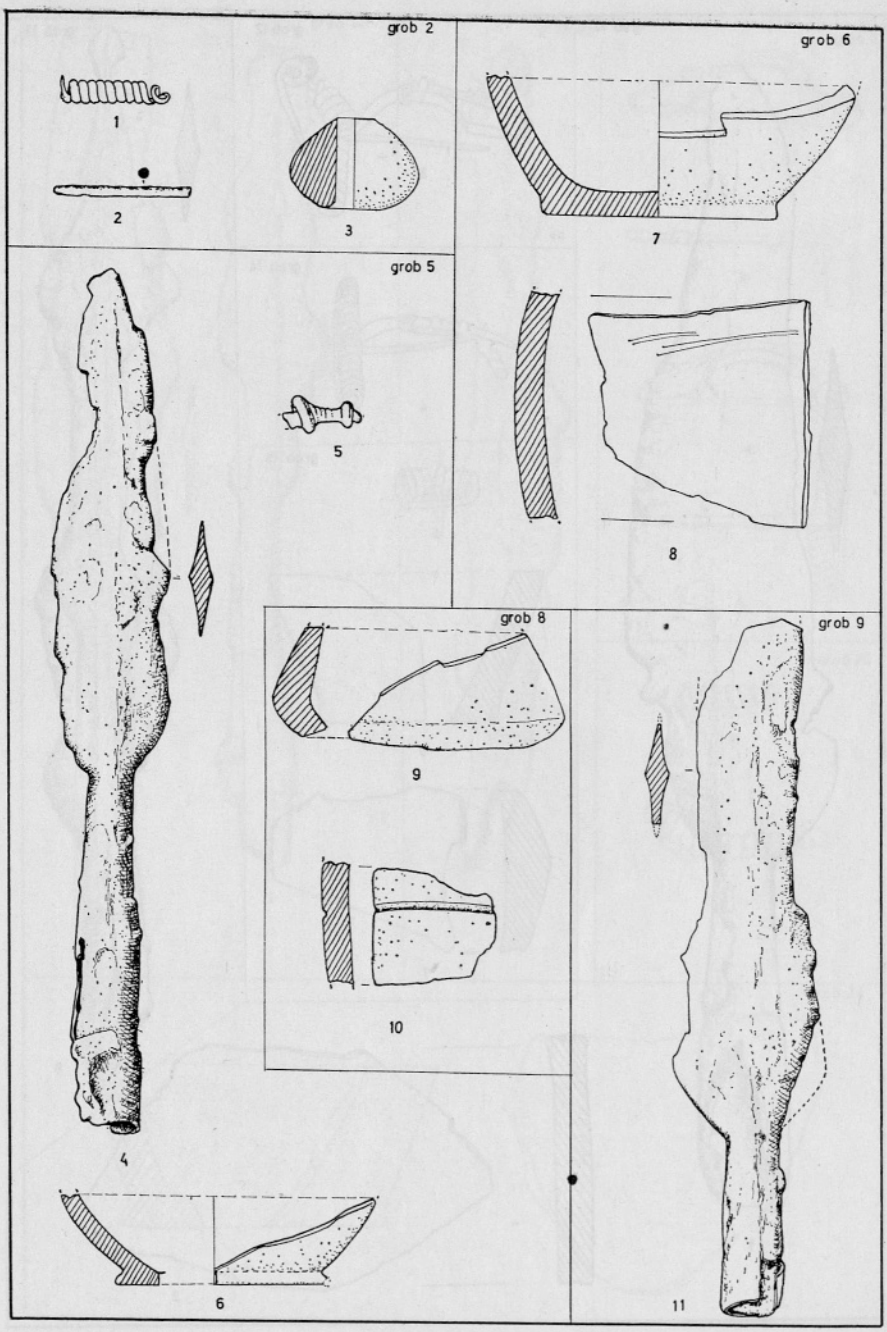

Tab. I — Taf. I
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 = 1/2

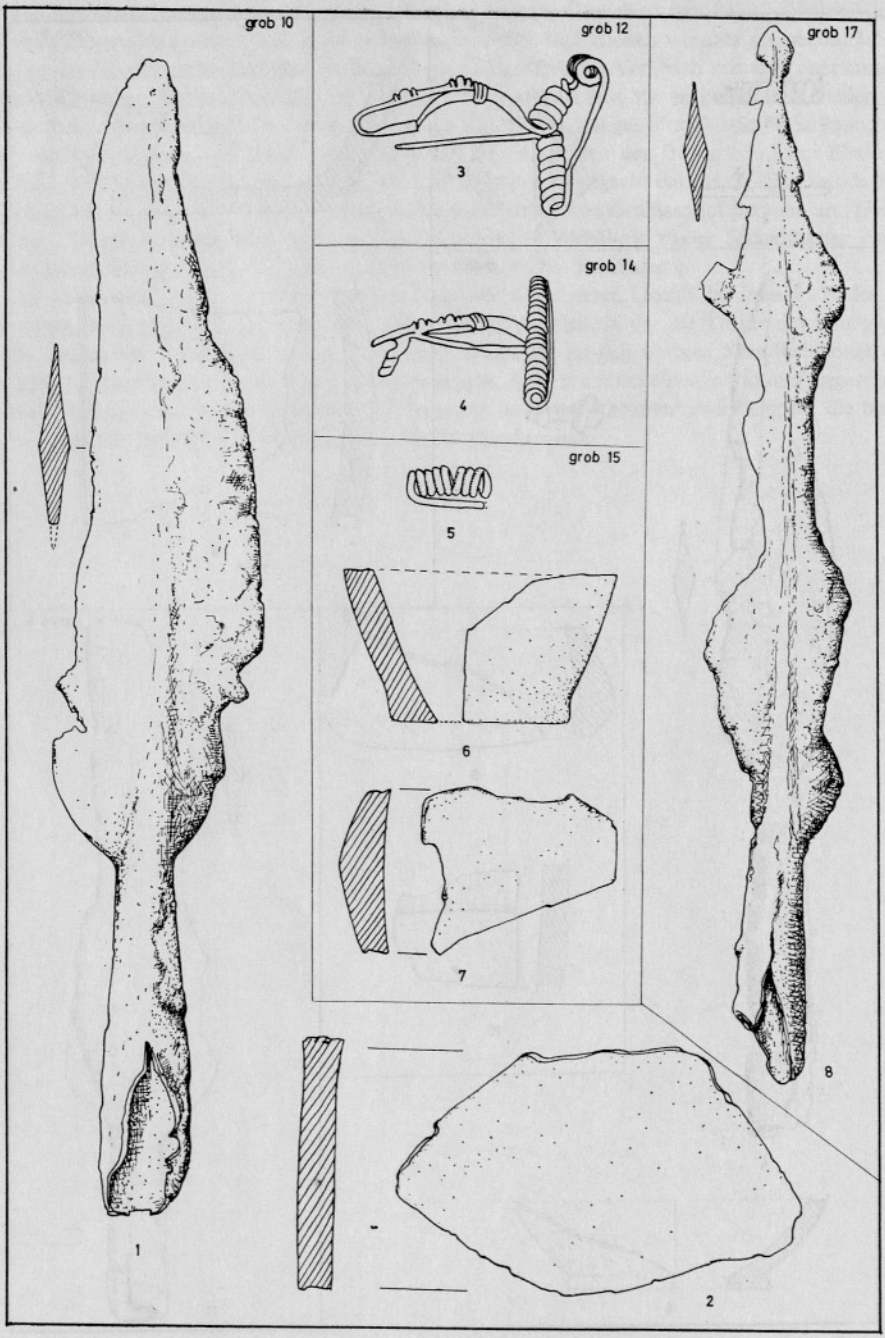

Tab. II — Taf. II
1—8 = 1/2

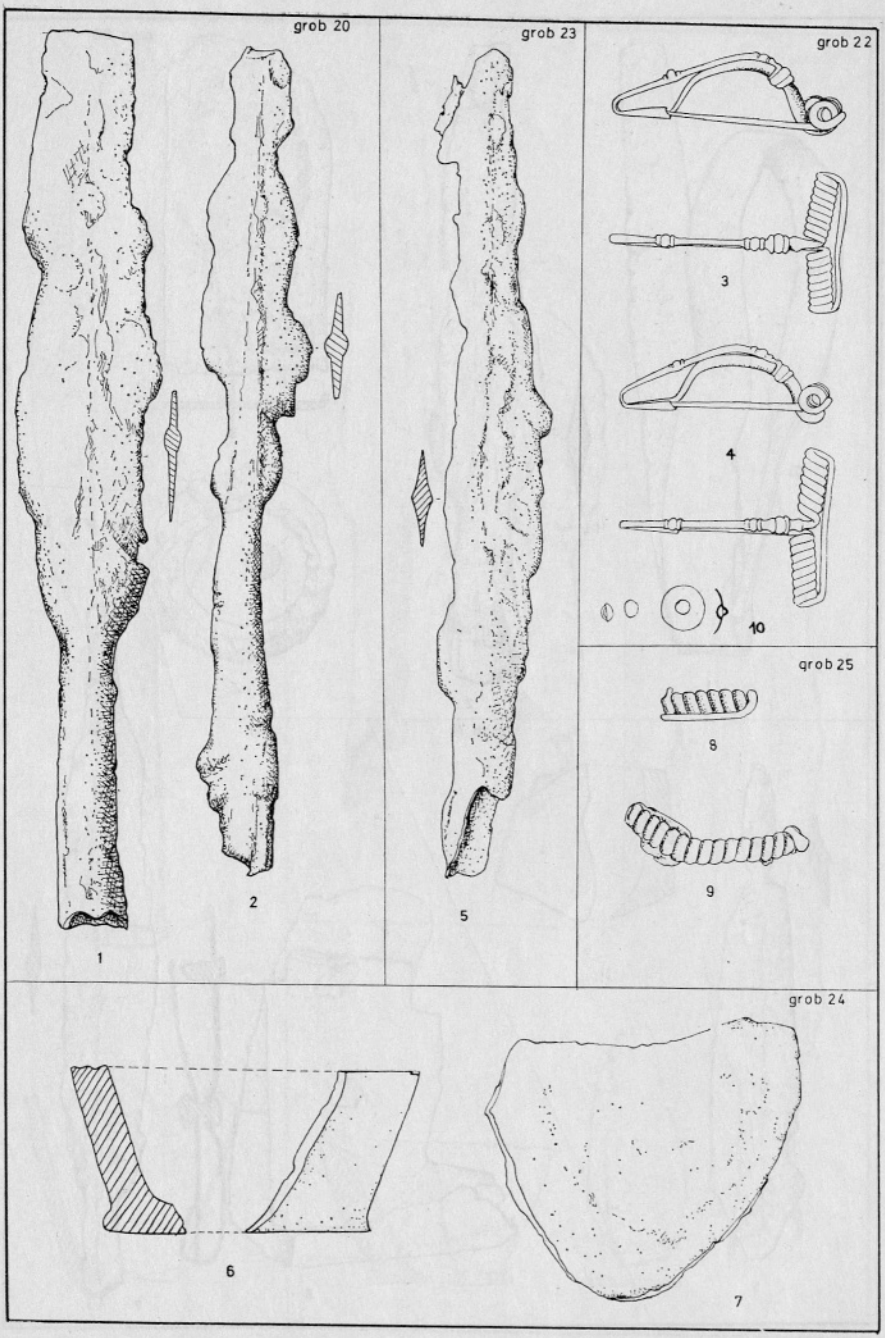

Tab. III — Taf. III
1—10 = 1/2

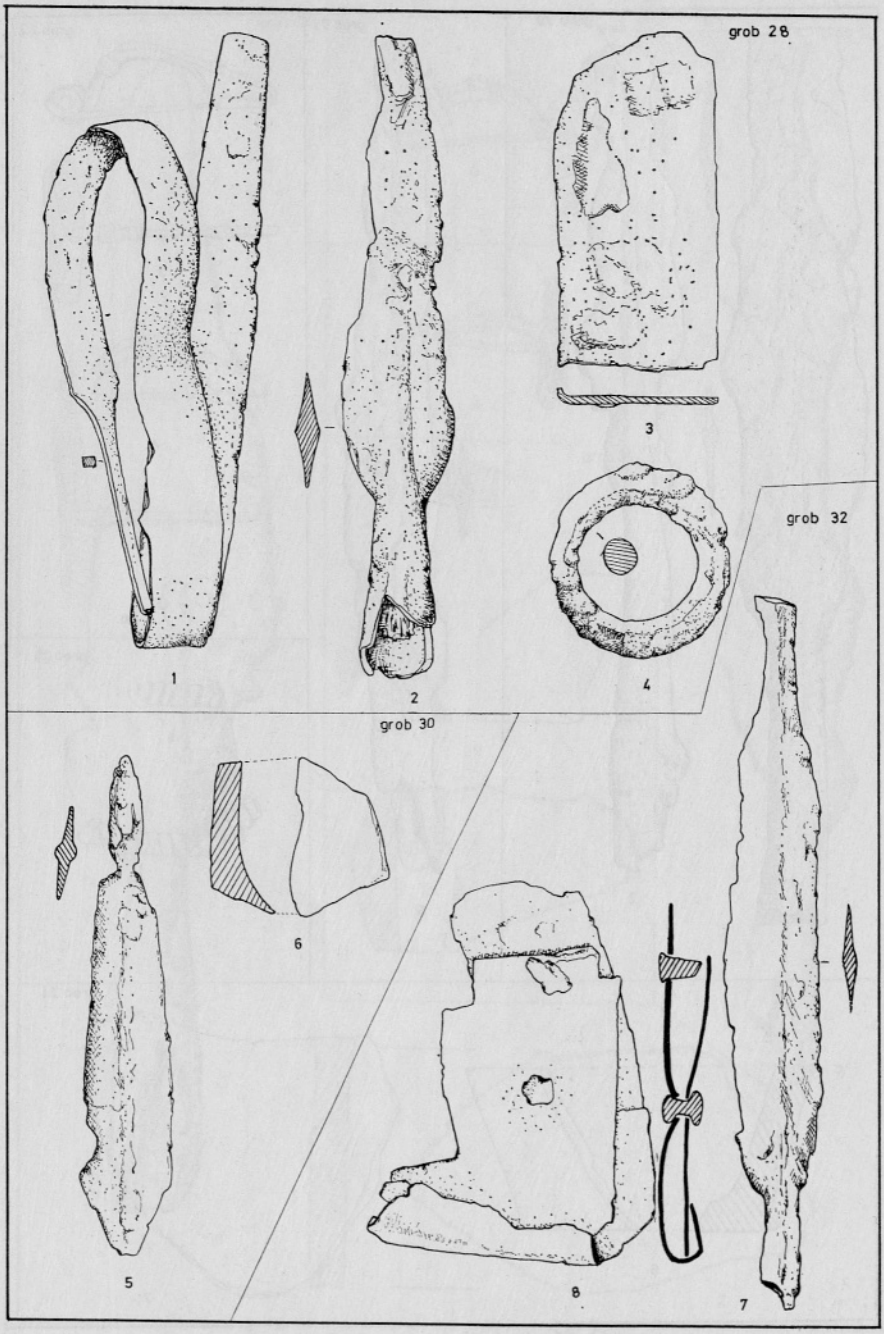

Tab. IV — Taf. IV
1, 2, 7 = 1/4; 3, 4, 5, 6, 8 = 1/2

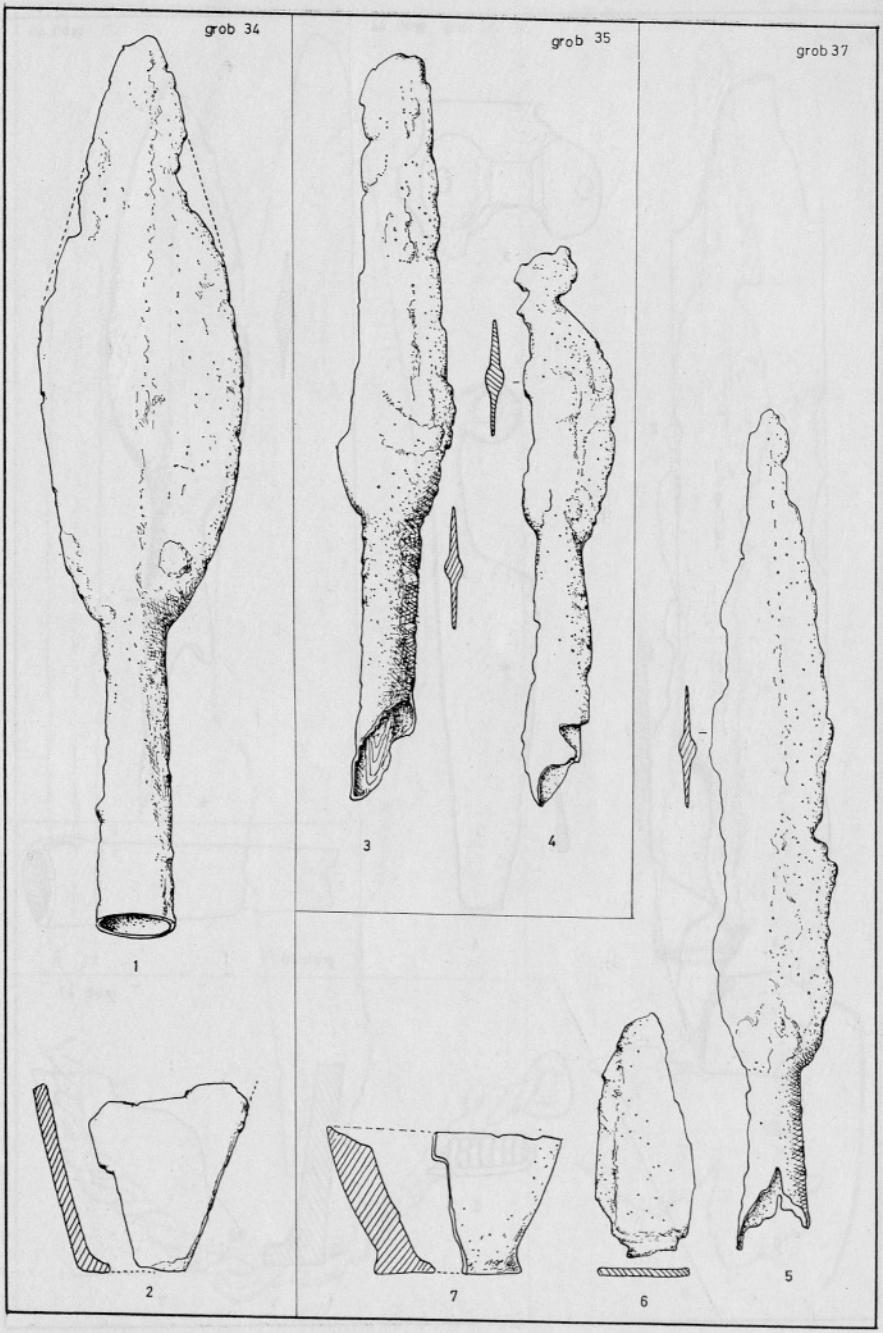

Tab. V — Taf. V
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 = 1/2

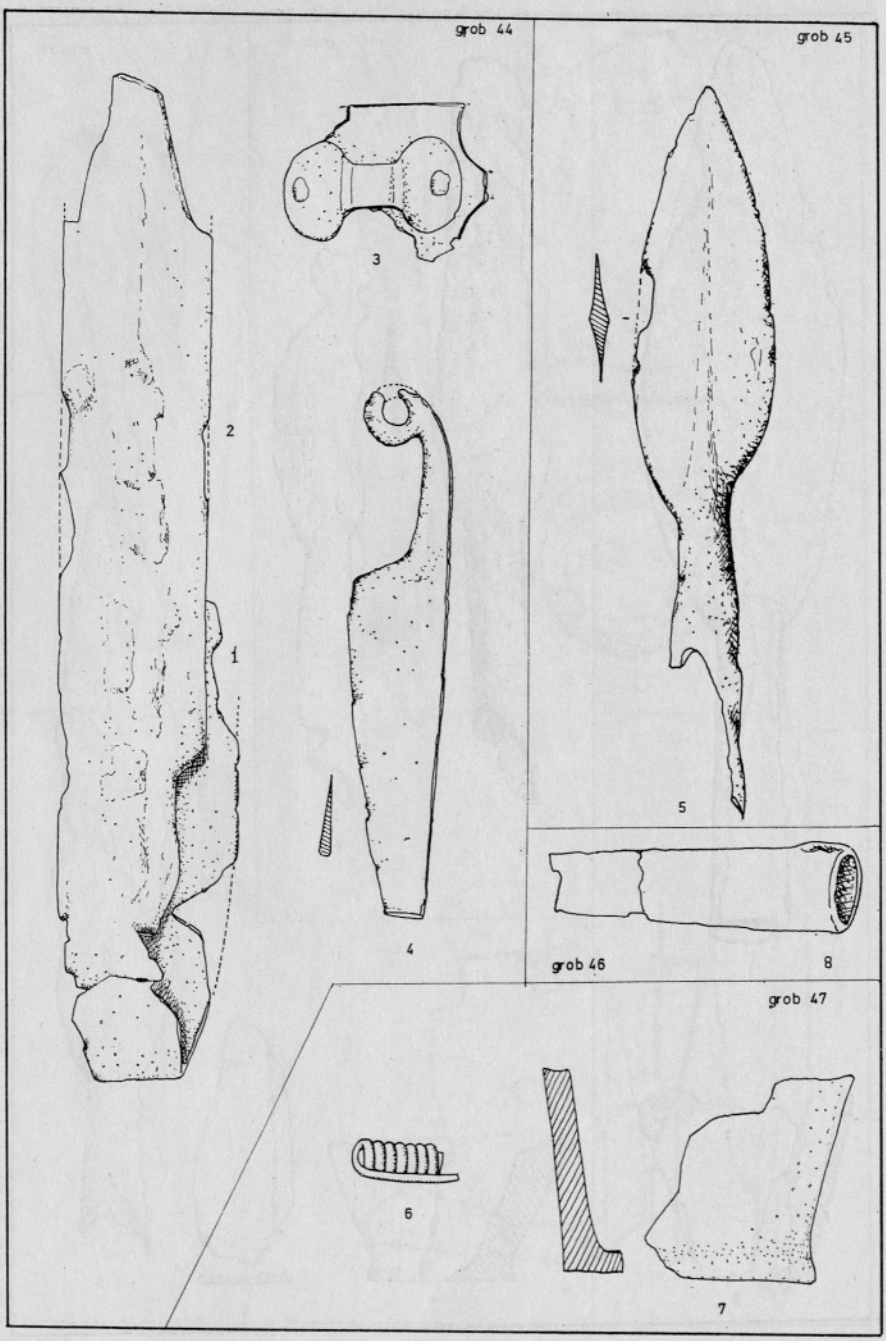

Tab. VI — Taf. VI
1/2: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8; 1/4 : 4

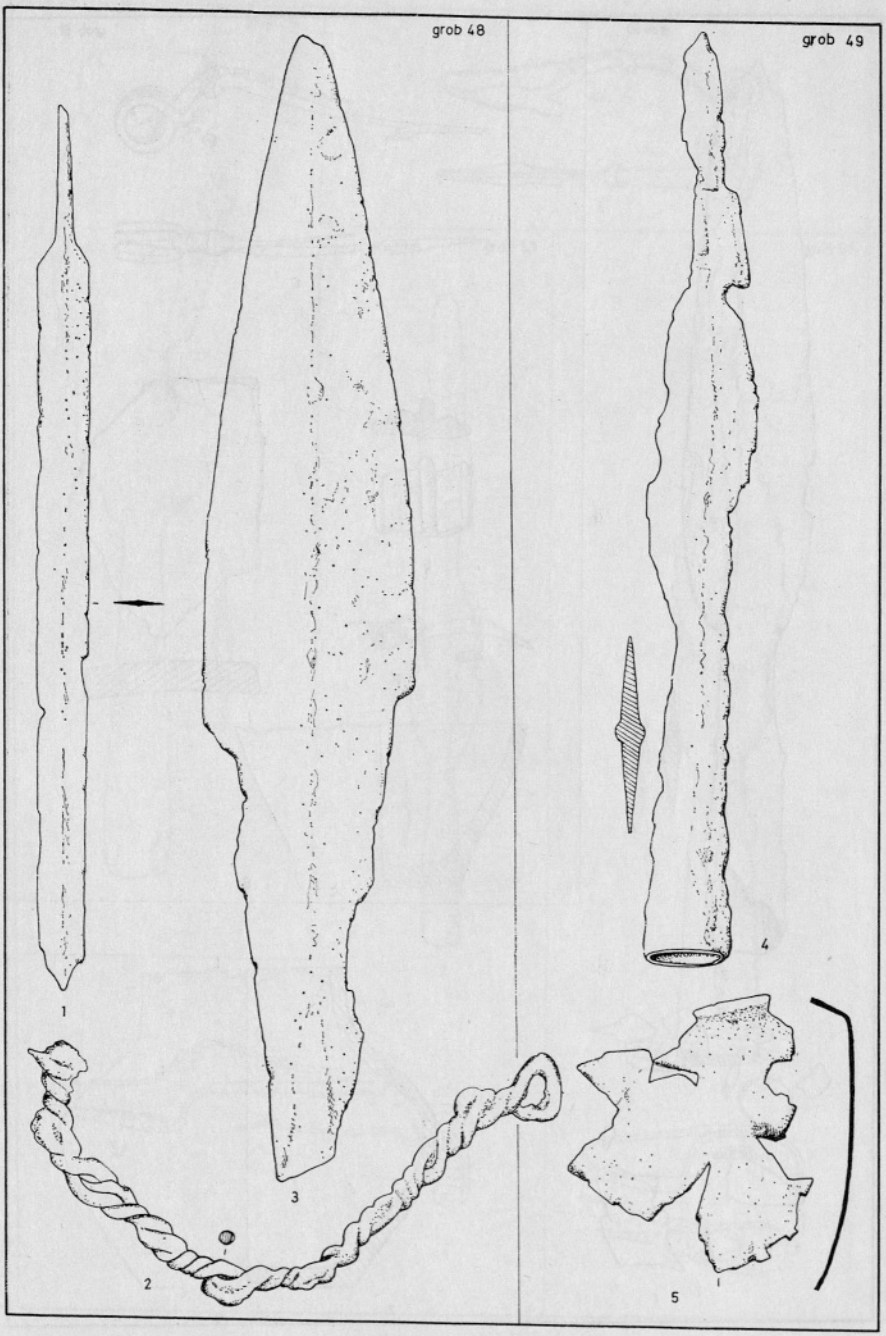

Tab. VII — Taf. VII
1/2 : 2 — 5 1/6 : 1

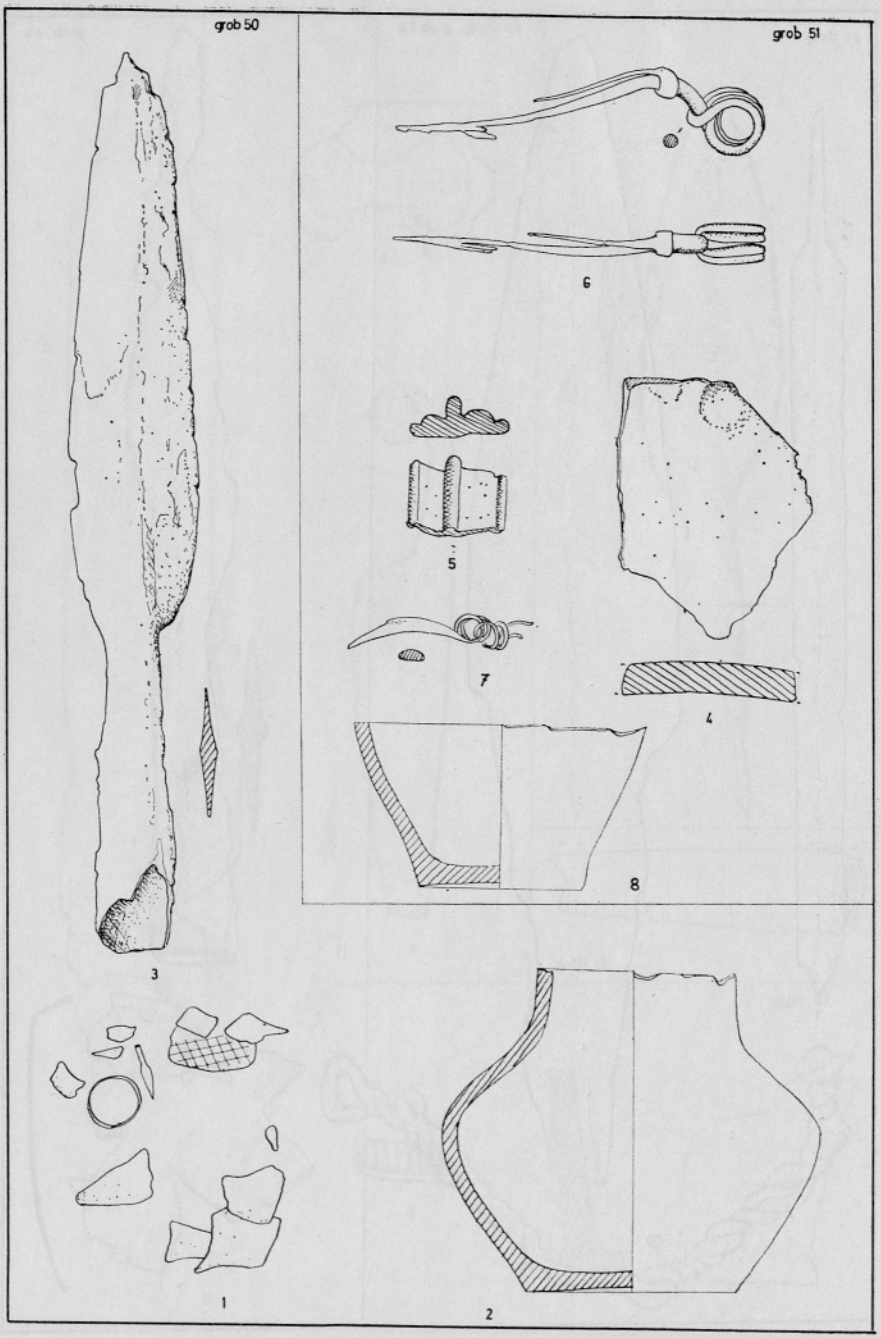

Tab. VIII — Taf. VIII
1/40 : 1; 1/4 : 2, 8; 1/2 : 4, 5, 6, 7

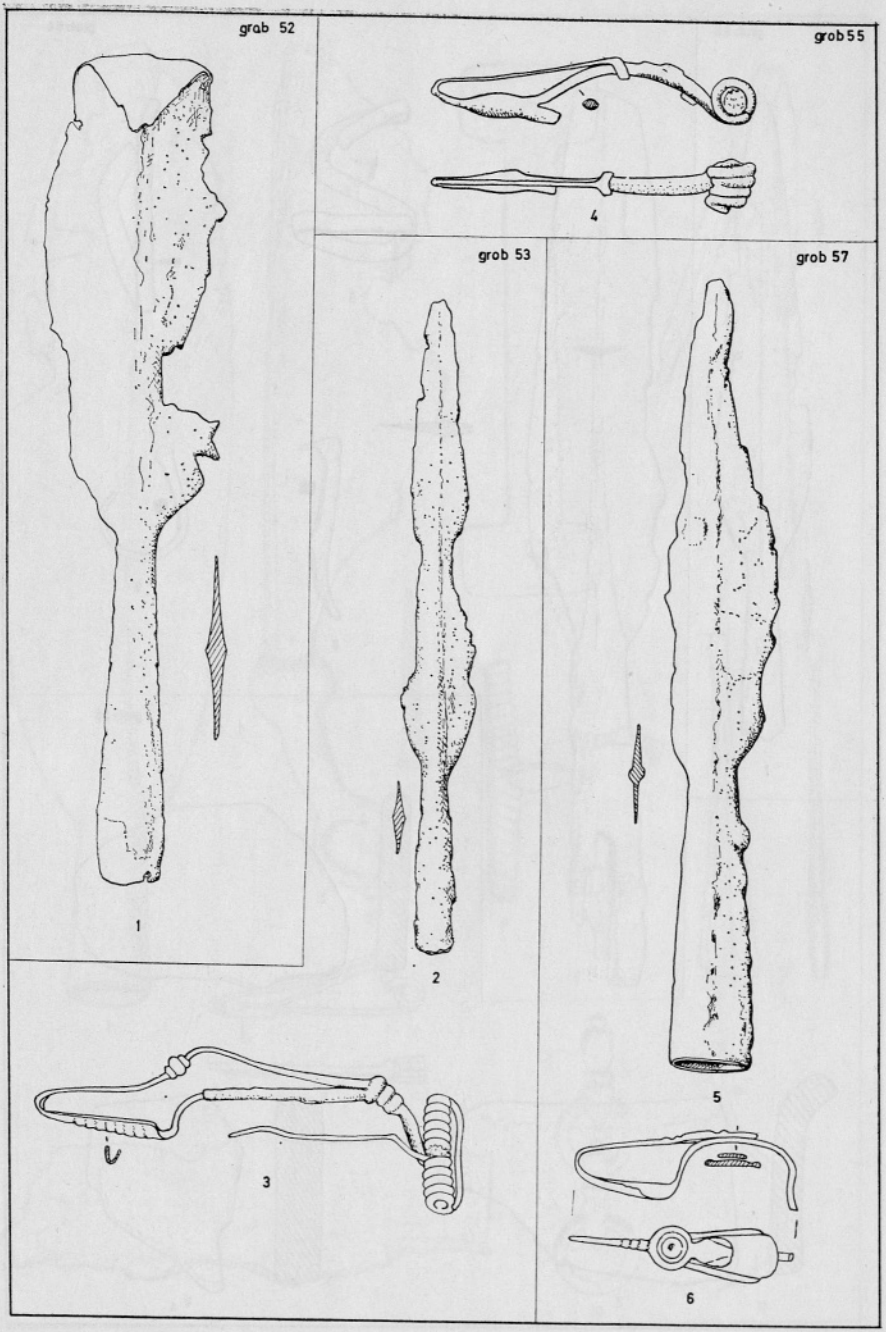

Tab. IX — Taf. IX
1/2 : 1, 3, 4, 5, 6; 1/4 : 2

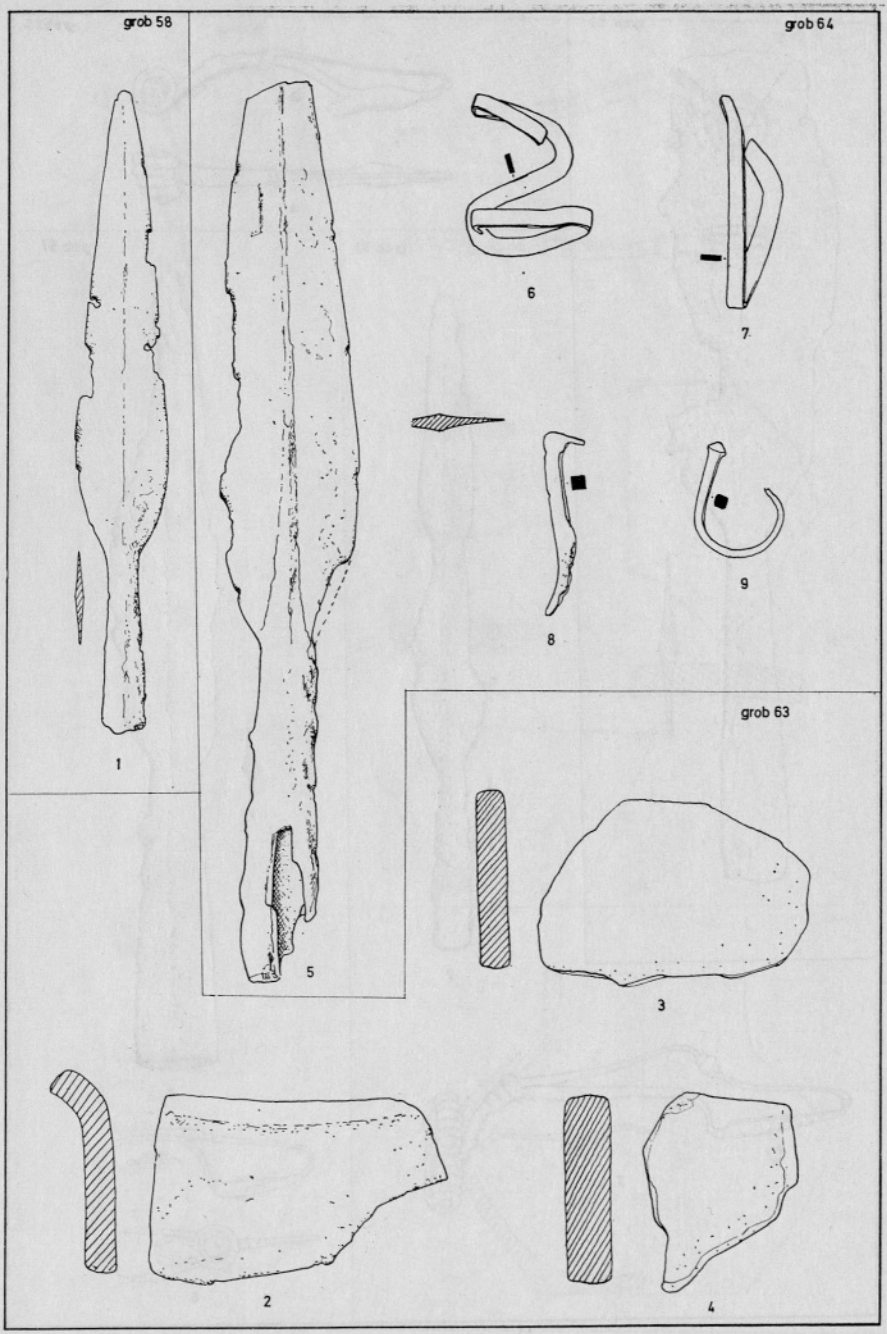

Tab. X — Taf. X
1/2 : 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9; 1/4 : 1

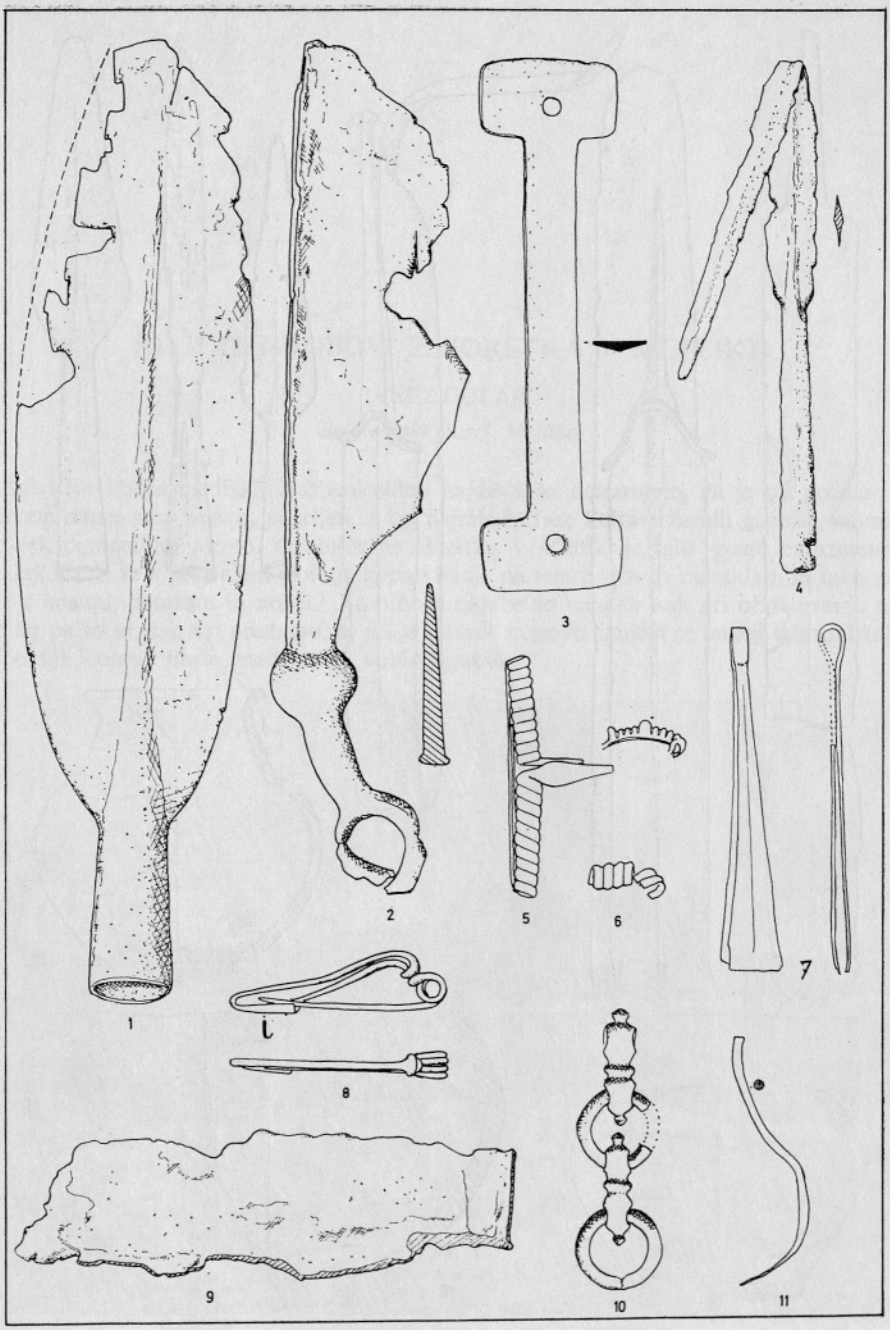

Tab. XI — Taf. XI
1/2 : 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11; 1/4 : 4

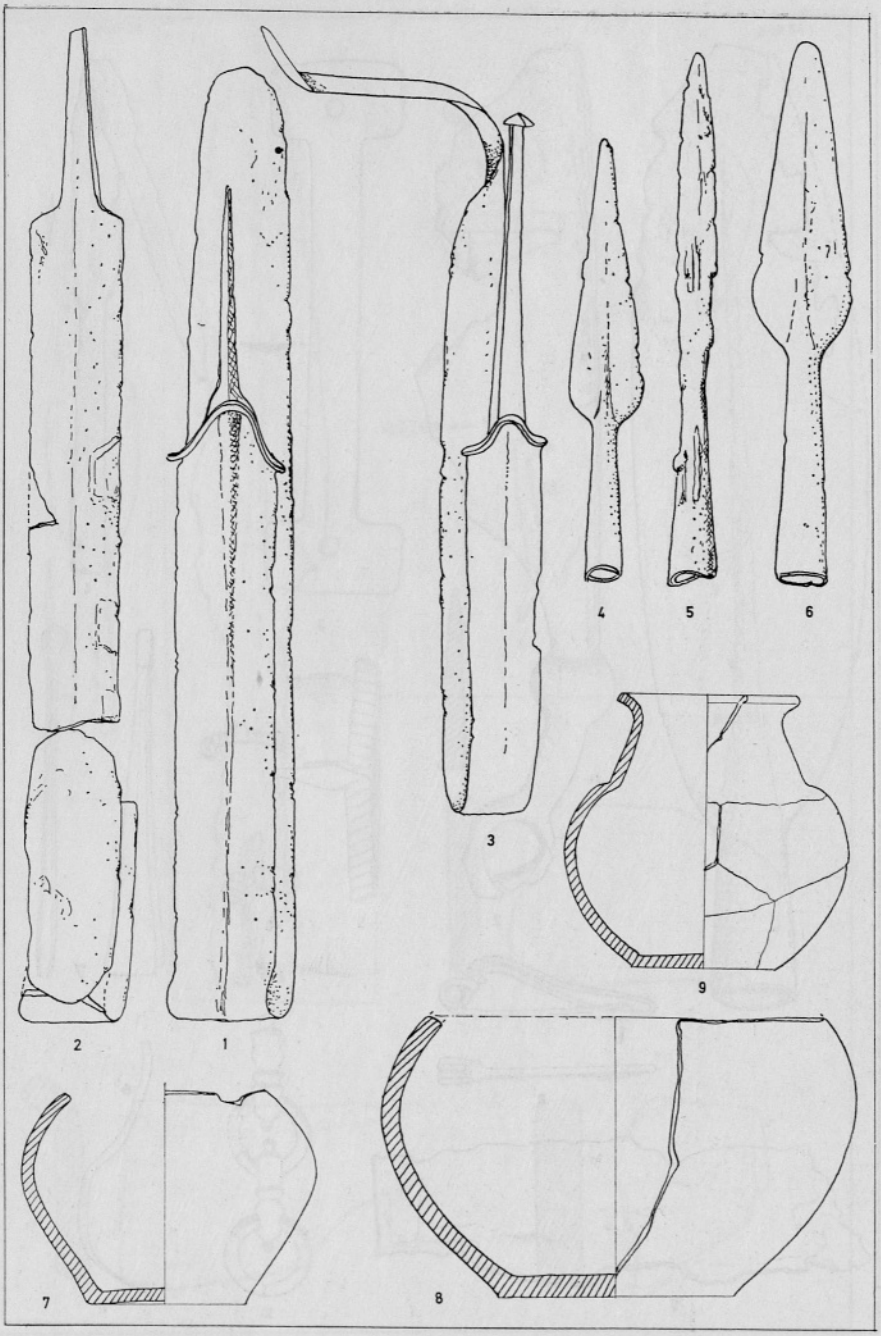

Tab. XII — Taf. XII
1/4 : 1, 2, 3, 5, 6, 9; 1/6 : 4, 7; 1/2 : 8

RIMSKI GROBOVI Z BORŠTKA V METLIKI

JANEZ DULAR
Belokranski muzej, Metlika

Med številnimi metliškimi arheološkimi najdišči, ki dokazujejo, da je bil prostor, na katerem danes stoji mesto, poseljen že od najmlajše faze kulture žarnih grobišč, zavzema Borštek pomembno mesto. Grobišče na Borštku v Metliki je bilo znano sorazmeroma zgodaj, saj so že v prejšnjem stoletju kopali ljudje na tem prostoru za zakladi in tako našli žare s kostmi, pepelom in novci.[1] Na mnoge najdbe so naleteli tudi pri obdelovanju njiv, vendar pa so se, žal, vsi predmeti, ki jih je shranil za novo snujoči se muzej takratni šolski inšpektor Konrad Barle, med zadnjo vojno izgubili.

Sl. 1. Pogled na Borštek v Metliki od jugovzhoda
Abb. 1. Blick auf Borštek in Metlika von Südosten

Tako je prejel Belokranjski muzej prve najdbe s tega najdišča šele 1952. leta, ko so naleteli vojaki pri kopanju strelskih jarkov na lep prazgodovinski grob. Ker so bili na severnem in vzhodnem pobočju Borštka leta 1956 uničeni še štirje prazgodovinski grobovi, se je Belokranjski muzej odločil, da bo organiziral vsaj zaščitna izkopavanja in tako rešil preostale grobove uničenja. Delo je prevzela ekipa Narodnega muzeja iz Ljubljane, ki jo je vodil arheolog Vinko Šribar,[2] zraven pa je vseskozi sodeloval tudi ravnatelj Belokranjskega muzeja Jože Dular. Tako so v več zaporednih kampanjah, izkopavanja so z večjimi ali manjšimi presledki trajala vse do leta 1968, sistematično raziskali 104 kvadrante (4 × 4 m), kar je skoraj tretjina celotne površine. Odkrili so 47 prazgodovinskih in 11 rimskih grobov, vendar pa število še vedno ni dokončno. Vse keramične najdbe je restavriral preparator Janez Gojkovič. Izkopano gradivo hrani Belokranjski muzej v Metliki.

Grobišče na Borštku v Metliki leži sredi novega naselja, na majhnem kopastem hribu, ki ga oklepata Tovarniška cesta in Cesta bratstva in enotnosti. Že prva izkopavanja so pokazala, da je Müllnerjeva notica, v kateri omenja tudi najdbe novcev, popolnoma pravilna, in da imamo na najdišču resnično tako prazgodovinske kot tudi rimske pokope.[3] Prazgodovinsko žarno grobišče, ki sodi v čas najmlajše faze kulture žarnih grobišč in sega po vsej verjetnosti še v začetek halštatskega obdobja, ne bomo podrobneje obravnavali. Pomemben se nam zdi predvsem odnos med prazgodovinskimi in rimskimi grobovi, njihova medsebojna lega in razprostranjenost. Na prilogi 1 je dobro vidno, da so bili rimski žgani grobovi vkopani v zemljo brez vsakega reda in zato ne moremo govoriti o kakem istemu pokopavanja. Prav tako so bili grobovi med seboj tudi pomešani in vse kaže, da

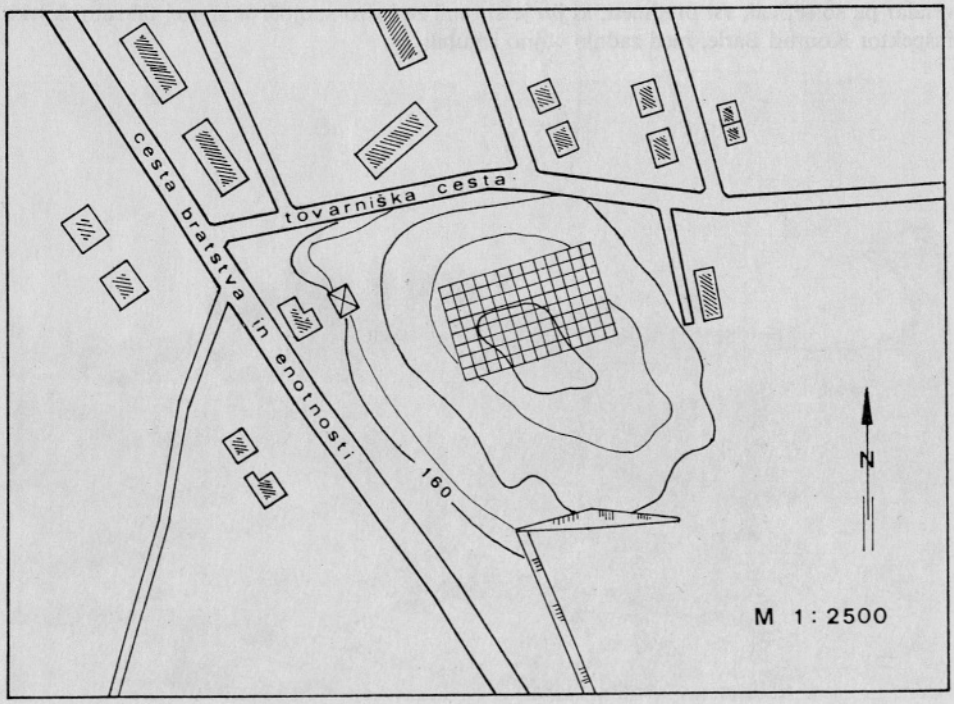

Sl. 2. Lega grobišča na Borštku v Metliki
Abb. 2. Die Lage des Gräberfeldes von Borštek in Metlika

rimski prebivalci niso pokazali nobene pietete do svojih starejših predhodnikov. Žgani rimski grobovi so najbolj zgoščeni na zahodnem delu doslej prekopanega prostora, zato je precej verjetno, da se nadaljujejo še naprej po pobočju proti Cesti bratstva in enotnosti.

OPIS GROBOV

Grob 1 (tab. I, sl. 2) je bil vkopan v plast ilovice in obdan s kamnitimi ploščami. Notranjost skrinje je bila pregrajena na dva neenaka dela. V manjšem so ležali ostanki sedmih keramičnih posod, v večjem prostoru ni bilo ničesar. Nekaj keramičnih fragmentov je bilo tudi izven grobne skrinje. Opis pridatkov:

1. Fragmenti dna, trupa in ustja posode, narejene na lončarskem vretenu, iz prečiščene, temno sivo žgane gline. Premer dna je 7,6 cm, oboda okoli 20 cm in ustja 14 cm (tab. I, sl. 1).
2. Dno in del trupa posode, narejene na vretenu iz prečiščene rumenkasto žgane gline. Velikost 17,6 cm, premer dna 9,4 cm (tab. I, sl. 7).
3. Fragment posode s cilindričnim obodom, narejene na lončarskem vretenu iz temno sivo žgane gline. Velikost 17 cm × 13 cm, stena je debela do 0,7 cm (tab. I, sl. 3).
4. Fragment dna posode, narejene na vretenu iz rumeno žgane gline. Premer dna je 9,4 cm (tab. I, sl. 5).
5. Fragment oboda posode, narejene na lončarskem vretenu iz rumeno žgane gline. Posoda je imela bikonično obliko in je bila na največjem obodu okrašena s kaneluro in tremi pasovi vrezov. Fragment je velik 13 cm × 10 cm, stena pa je debela do 0,6 cm (tab. I, sl. 4).
6. Fragment strehe žare z gumbastim zaključkom, narejen na vretenu iz prečiščene rumenkasto žgane gline. Prehod pokrova v gumb ni ohranjen. Približen premer 20 cm (tab. I, sl. 6).

Grob 2 je bil vkopan v plast ilovice in je imel nepravilno pravokotno obliko. Po ostankih keramike lahko sklepamo, da je bil grob že pri obdelovanju (oranju) močno poškodovan. V grobu so bili naslednji pridatki:

1. Fragmenti dna in trupa posode, izdelane na lončarskem vretenu iz rdečerjavo žgane gline. Premer dna meri okoli 8,5 cm (tab. II, sl. 5).
2. Fragmenti ustja in trupa posode, izdelane na vretenu iz svetlo sivo žgane gline. Skupaj 7 fragmentov (tab. II, sl. 1).
3. Fragmenti ustja in trupa posode, narejene na lončarskem vretenu iz svetlo rjavo žgane gline. Skupaj 12 fragmentov (tab. II, sl. 3).
4. Bronast fragment, valjaste oblike. Velikost 2 cm, premer 1,2 cm (tab. II, sl. 4).
5. Močno razjeden bronast novec (tab. II, sl. 2).

Grob 3 je bil vkopan 30 cm pod današnjo površino v plast z boksitom pomešane ilovice. Pokrit je bil z manjšo kamnito ploščo, ki je bila velika 40 cm × 59 cm. Pridatek v grobu:

1. Oljenka, narejena iz svetlo rjavo žgane gline. Na disku ima vtisnjeno reliefno podobo dirjajočega konja. Dolžina 9,8 cm, višina 2,5 cm, premer diska 7,1 cm (tab. II, sl. 6).

Grob 4 (tab. II, sl. 8) je imel nepravilno okroglo obliko in je bil vkopan v plast zelo zbitega boksita. Na dnu grobne jame, ki je bila 30 cm pod današnjo površino, je stala žara s pepelom in majhno čašo. Ostali predmeti so bili razmetani po površini groba (posledica oranja). Opis pridatkov:

1. Hišasta žara, narejena na lončarskem vretenu iz rjavo žgane gline. Vrhnji del posode ni ohranjen. Na zunanji strani je bila žara obarvana z rdečo barvo. Višina 24,8 cm, največji premer 22 cm (tab. II, sl. 11).
2. Fragment strehe žare z gumbastim zaključkom, narejen na lončarskem vretenu iz svetlo rjavo žgane gline. Na zunanji površini so še vidni sledovi rdeče barve. Prehod v gumb ni ohranjen. Približen premer 18 cm (tab. II, sl. 7).
3. Posodica, narejena na lončarskem vretenu iz svetlo rjavo žgane gline. Zunanja stena je prevlečena z rdečo barvo. Višina 7,9 cm, premer 8,8 cm (tab. II, sl. 9).
4. Fragmenti dna in trupa posode, narejene na lončarskem vretenu iz sivo žgane gline. Približen premer dna je 8 cm (tab. II, sl. 10).

Grob 5 (tab. III, sl. 2). Grobna jama je bila vkopana 50 cm globoko v plast rdečkaste ilovice, pomešene z grudami boksita. Po dolžini je bila pregrajena na dva skoraj enaka dela s 73 cm dolgo ploščo iz apnenca. Jugozahodni del jame je zaključeval zid iz lomljencev, velikih do 28 cm × 15 cm, ki med seboj niso bili vezani z malto. Po dnu južnega dela jame, v katerem je bila tudi manjša čaša, je bil potresen pepel, pomešan z drobci ožganih kosti. V grobu so bili naslednji pridatki:

1. Lonec, narejen na lončarskem vretenu iz svetlo rjavo žgane gline. Na zunanji strani so vidni sledovi barve. Premer dna 11,2 cm, premer trupa 24,8 cm (tab. III, sl. 1).
2. Čaša s koničnim vratom, ki je okrašen s štirimi plastičnimi rebri. Narejena je bila na lončarskem vretenu iz temno sive gline. Višina 8,6 cm, premer največjega oboda 8,2 cm (tab. III, sl. 3).

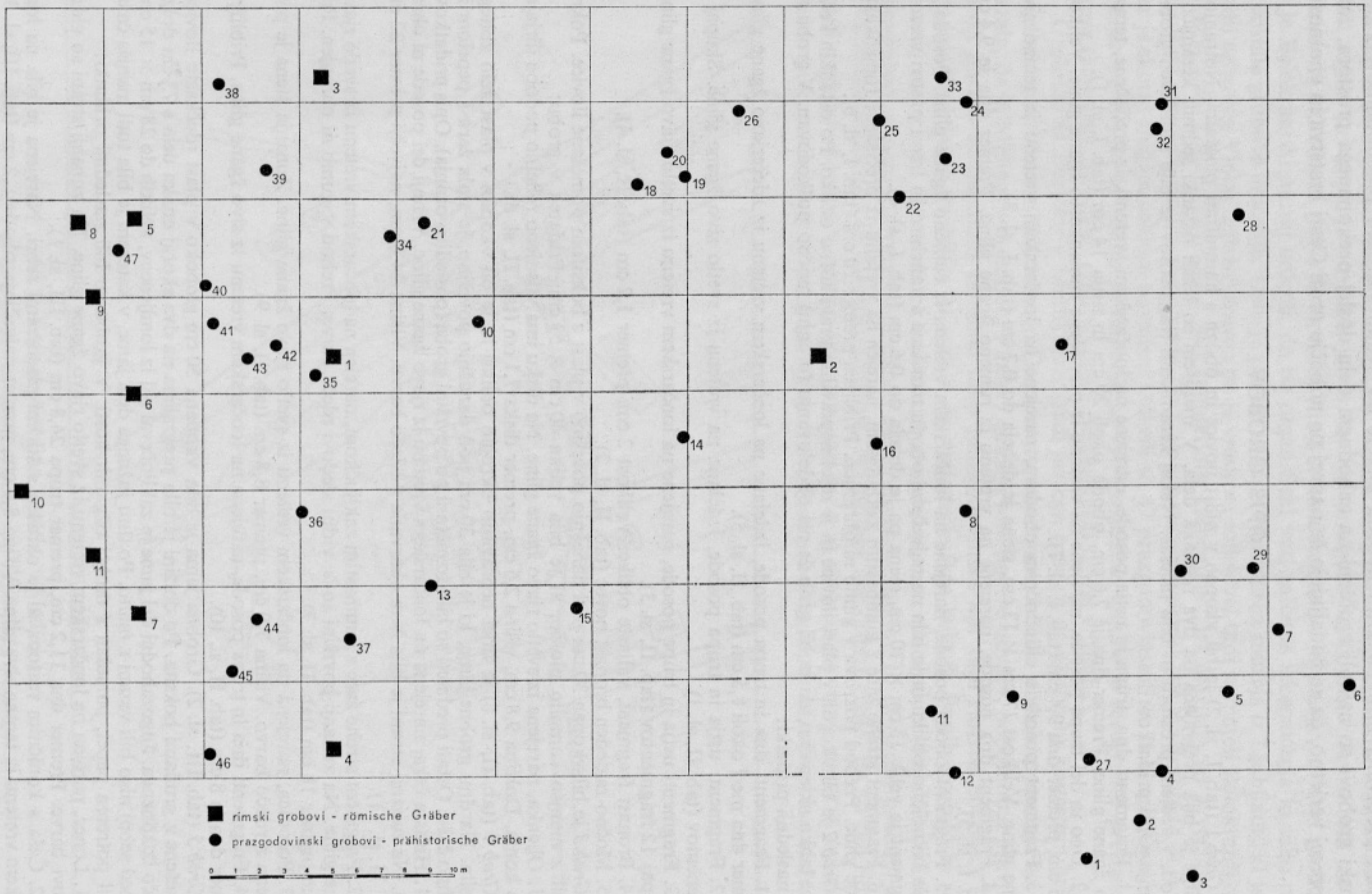
rimski grobovi - römische Gräber
prazgodovinski grobovi - prähistorische Gräber
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 m

3. Fragment samostrelne peresovine iz bronaste žice. Ohranjenih je še osem navojev. Velikost 2,5 cm (tab. III, sl. 4).

4. Fragment trikotne noge bronaste fibule. Lok je imel na prehodu v nogo rombičen presek. V ležišču za iglo je ohranjen še del igle (tab. III, sl. 5).

5. Železen fragment, pravokotnega preseka, močno razjeden od rje. Velikost 2,2 cm (tab. III, sl. 6).

6. Železen fragment, koničaste oblike. Mogoče je del rezila, velikost 2,6 cm (tab. III, sl. 7).

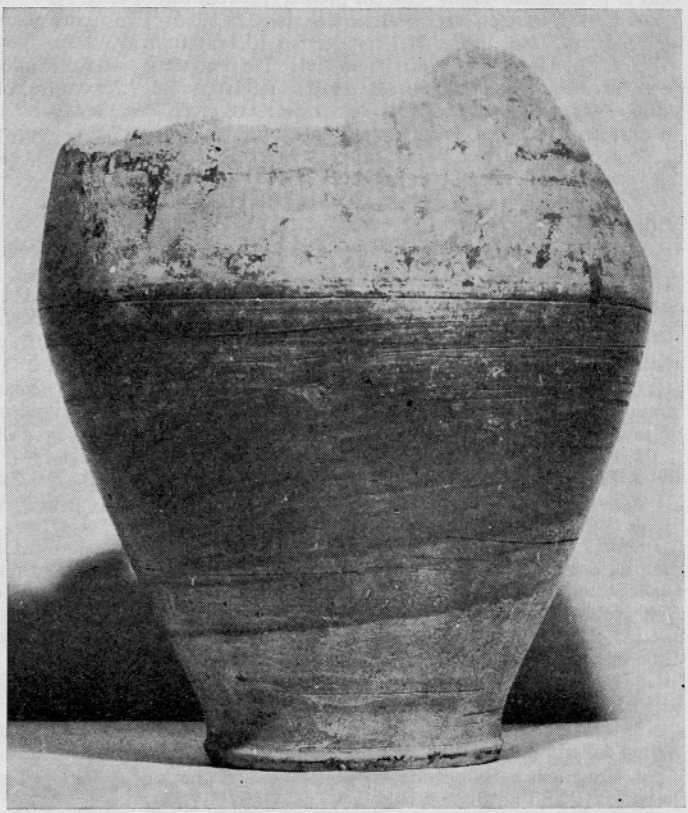

Sl. 3. Borštek v Metliki. Hišasta žara iz groba 4

Abb. 3. Borštek in Metlika. Die Hausurne aus dem Grab 4

Grob 6 (tab. III, sl. 11). Grobna jama je bila vkopana 55 cm globoko v plast boksita, pomešanega z rdečkasto ilovico. Po dnu grobne jame je bil raztresen pepel, pomešan z drobci oglja in kosti. Opis pridatkov:

1. Dvoročajen vrč, narejen na lončarskem vretenu iz svetlo rjavo žgane gline. Višina 45 cm, premer največjega oboda 32 cm (tab. III, sl. 12).

2. Lonec, narejen na lončarskem vretenu iz sivo rjavo žgane gline. Koničen vrat, ki ga krasita dve vodoravni plastični rebri, prehaja v kroglast, proti dnu pa nekoliko koničen trup. Višina 17,5 cm, premer 20 cm (tab. III, sl. 8).

3. Čaša, narejena na lončarskem vretenu iz rjavo žgane gline. Ustje je izvihano. Višina 7 cm, premer 8,3 cm (tab. III, sl. 9).

4. Skodelica, narejena na lončarskem vretenu iz svetlo rjavo žgane gline. Prstanasta stojna ploskev. Višina 3,7 cm, premer 12,3 cm, debelina sten 0,3 cm (tab. III, sl. 10).

Grob 7 (tab. IV, sl. 12) je bil vkopan v plast z boksitom pomešane ilovice. Vrh groba, ki je bil 45 cm pod hodno površino, je pokrivala 140 cm dolga, 95 cm široka in 12 cm debela kamnita plošča. Po dnu jame je bil potresen pepel. Med njim je bilo tudi več koščkov oglja in slabo sežganih kosti. V grobu so bili naslednji pridatki:

1. Lonec, narejen na lončarskem vretenu iz prečiščene sivo žgane gline. Dvakrat poudarjen izvihan vrat prehaja v kroglast in proti dnu nekoliko koničen trup. Višina 25,6 cm, premer 25 cm (tab. IV, sl. 1).

2. Skleda, narejena na lončarskem vretenu iz črno žgane, glajene gline. Ustje je navzven odebeljeno, trup usločen in proti stojni ploskvi koničen. Dno je prstanasto. Višina 12,3 cm, premer ustja 20,5 cm (tab. IV, sl. 2).

3. Lonec, narejen na lončarskem vretenu iz sivo žgane gline. Koničen vrat krasi plastično rebro, dno je prstanasto. Višina 11,6 cm premer 13,6 cm (tab. IV, sl. 5).

4. Lonec, narejen na lončarskem vretenu iz temno sivo žgane gline. Vrat krasi plastično rebro, dno je prstanasto. Višina 11,7 cm, premer 13,1 cm (tab. IV, sl. 6).

5. Čaša, narejena na lončarskem vretenu iz prečiščene sivo žgane gline. Ustje, ki je rahlo izvihano, je okrašeno z dvema kanelurama. Višina 6,3 cm, premer 7,5 cm (tab. IV, sl. 3).

6. Čaša, narejena na lončarskem vretenu iz prečiščene sivo žgane gline. Ustje je rahlo izvihano in okrašeno z dvema vodoravnima kanelurama. Višina 6,7 cm, premer 7,7 cm (tab. IV, sl. 4).

7. Krožnik, narejen na lončarskem vretenu iz svetlo rjavo žgane gline. Stene krožnika so rdeče barvane. Višina 3,7 cm, premer 17 cm (tab. IV, sl. 13).

8. Fragmentirana, bronasta, samostrelna fibula z gumbom na loku in nogi. Lok je na prehodu v peresovino rombične oblike. Velikost 5,1 cm (tab. IV, sl. 11).

9. Bronasta samostrelna fibula, s trojno profiliranim gumbom na loku in gumbom na nogi. Velikost 5,1 cm (tab. IV, sl. 10).

10. Fragment brona, verjetno del fibule. Dolžina 2,7 cm (tab. IV, sl. 8).

11. Fragment samostrelne peresovine iz bronaste žice. Velikost fragmenta 2,5 cm (tab. IV, sl. 9).

12. Pet kosov stopljenega stekla, zelenkaste barve. Velikost fragmentov je 8,5 × 5,5 cm in manj (tab. IV, sl. 7).

Grob 8 je bil vkopan 53 cm pod današnjo površino v zbit sloj boksita. Na dnu jame, ki je imela pravokotno obliko, je bila tanka plast žganine in v njej nekaj kovinskih predmetov. Grob je bil že uničen, saj je bila žganina razmetana tudi zunaj vkopanega prostora. Pridatki v grobu:

1. Fragment noge bronaste fibule. Velikost 2,1 cm (tab. V, sl. 1).

2. Fragment samostrelne peresovine iz bronaste žice. Velikost 1,8 cm (tab. V, sl. 2).

3. Bronast fragment, verjetno del zaponke. Velikost 1,5 cm (tab. V, sl. 3).

4. Bronast novec, popolnoma razjeden od patine (tab. V, sl. 4).

Grob 9 (tab. V, sl. 6). Grobna jama, vkopana v sloj z boksitom pomešane zemlje, je bila pregrajena na dva dela z 58 cm dolgo, 36 cm visoko in 3,5 cm debelo kamnito ploščo. V grobu je brez vsakega reda ležalo tudi nekaj manjših kamnov, ki so morda nekoč obrobljali izkopani prostor. Vrh groba je bil 20 cm pod današnjo površino. Opis pridatkov:

1. Lonec, narejen na lončarskem vretenu iz sivo žgane gline. Trebuh je visok, dno prstanasto, ustje manjka. Višina 14,8 cm, premer 31 cm (tab. V, sl. 10).

2. Fragmenti dna in trupa posode, narejene na lončarskem vretenu iz rumeno rjavo žgane gline. Skupaj 27 kosov. Premer dna je 10 cm (tab. V, sl. 7).

3. Krožnik, narejen na vretenu iz rumeno žgane gline. Posoda je bila obarvana z rdečo barvo. Višina 4,5 cm, premer 14,8 cm (tab. V, sl. 5).

4. Fragment ustja posode, ki je bila narejena na lončarskem vretenu iz sivo žgane gline. Ustje je bilo zavihano navzven. Velikost 5,7 cm (tab. V, sl. 8).

5. Fragment ustja posode, ki je bila narejena na lončarskem vretenu iz svetlo rjavo žgane gline. Fragment krasi vodoravno plastično rebro. Velikost 3,1 cm × 3,4 cm (tab. V, sl. 9).

6. Bronasta fibula s samostrelno peresovino ter gumbom na loku in nogi. Lok je nekoliko deformiran. Velikost 5,3 cm (tab. V, sl. 11).

Grob 10 (tab. VI, sl. 3) je bil vkopan 24 cm pod današnjo površino v sloj boksita. Na dnu grobne jame je bila temnejša z ogljem pomešana zemlja, v kateri so bili tudi drobni koščki kosti. Pridatki v grobu:

1. Vrč, narejen na lončarskem vretenu iz svetlo rumeno žgane gline. Dno je prstanasto, kroglast trup pa oklepata zgoraj in spodaj dva vodoravna vreza. Ročaj in vrat manjkata. Ohranjena višina 22,8 cm, premer 25 cm (tab. VI, sl. 1).

2. Skodelica, narejena na lončarskem vretenu iz rjavo rumeno žgane gline. Ustje krasijo trije vodoravni vrezi, na obodu je plastičen okras. Višina 5 cm, premer 8,6 cm (tab. VI, sl. 2).

Grob 11 (tab. VI, sl. 7) je bil ravno tako vkopan v plast boksita. Na dnu jame, ki je bila 50 cm pod hodno površino, je bila precej debela plast žganine. V njej so ležali dokaj veliki koščki slabo sežganih kosti in oglja. Opis pridatkov:

1. Lonec, narejen na lončarskem vretenu iz temno sivo žgane gline. Rahlo koničen vrat krasita dve plastični rebri, dno je ravno. Višina 13,5 cm, premer 14,5 cm (tab. VI, sl. 8).

2. Skodela, narejena na lončarskem vretenu iz sivo žgane gline. Višina 5,9 cm, premer 15,4 cm (tab. VI, sl. 6).

3. Fragment bronaste fibule. Ohranjena je le glava s samostrelno peresovino. Velikost 1,5 cm (tab. VI, sl. 4).

4. Bronast novec, popolnoma razžrt od patine (tab. VI, sl. 5).

5. Fragmenti popolnoma uničenega lonca, ki je bil narejen iz temno rjave porozne gline. Obliko lonca ni mogoče obnoviti.

ZAKLJUČEK

Kljub velikemu številu rimskih lokacij, ki jih širom po Beli krajini omenjajo Müllner, Rutar in Pečnik,[4] imamo s teh najdišč ohranjenega le malo drobnega gradiva. Tako so novi grobovi z Borštka v Metliki, čeprav dokaj skromni, nadvse pomembni za spoznavanje antičnega življenja na prostoru med Gorjanci in Kolpo.

Grob 1 z Borštka, ki je bil že objavljen[5] in ga zaradi tega, da bo gradivo zbrano na enem mestu, znova prinašamo, daje vtis izredno slabo ohranjene celote. To je deloma tudi res, vendar pa je dokaj gotovo, da pripadajo dno (tab. I, sl. 5), obod (tab. I, sl. 4) in streha z gumbastim zaključkom (tab. I, sl. 6) eni posodi. Tako imamo pred sabo zelo fragmentirano hišasto žaro, ki je bila očitno bikonične oblike. Za kronološko vrednotenje sta pomembna predvsem lonec (tab. I, sl. 1) in klekasta skodela (tab. I, sl. 3), toda zaradi slabe ohranjenosti je njuna rekonstrukcija zelo problematična. Težave nastopijo zlasti pri loncu, kjer se razmerje med ustjem in dnom ne da najbolje obnoviti. Zato je možna tudi nekoliko drugačna oblika, ko je trebuh dvignjen še nekoliko više in postane spodnji del posode bolj koničen. Tako moramo kljub naštetim nevšečnostim uvrstiti grob 1 nekako v sredino ali še bolje v drugo polovico 1. stoletja.

Zelo slabo je ohranjen tudi grob 2. Vseboval je sicer novec, ki pa je bil močno razjeden in zato nedoločljiv. Pomagamo si lahko le s fragmentom ustja oziroma vratu posode (tab. II, sl. 1), ki pripada verjetno tipu lonca s koničnim vratom. Ker pa ne vemo, kakšen je bil prehod vratu v trup posode, moramo dopustiti nekoliko širši časovni okvir, v katerega bomo vstavili naš grob. S precejšnjo gotovostjo lahko primerjamo fragment (tab. II, sl. 1) z loncem iz Globodola, ki ga S. Petru z ostalim grobnim gradivom datira v čas 2. stoletja.[6] Ker pa je lonec iz tega groba tipološko starejši, bo imel tudi grob 2 z Borštka svoje mesto nekje v drugi polovici prvega stoletja.

Grob 3 je vseboval oljenko tipa Loeschke I. C, ki sodi v zadnjo četrtino 1. stoletja.[7]

Nekoliko teže je opredeliti starost groba 4. V njem so bili najdeni predmeti, ki v ostalem antičnem gradivu nimajo prave paralele in jim je zato dokaj težko določiti pravo starost. Zanimiva je predvsem fragmentirana hišasta žara (tab. II, sl. 7 in 11), ki ima deloma ohranjen tudi rdeče slikan okras in jo po obliki lahko primerjamo s podobnimi posodami iz sosednje Dolenjske.

P. Petru je omejil čas, v katerem se bikonične oblike hišastih žar spreminjajo v kroglaste, na konec 1. in začetek 2. stoletja.[9] Tako bi mogli po vsem tem sodeč pripisati tudi naši žari iz groba 4 približno enako starost.

Noga fibule iz groba 5 (tab. III, sl. 5) pripada obliki zaponke, ki je bila razširjena v 1. in 2. stoletju.[10] Nekoliko ožje lahko opredelimo rdeče obarvan lonec jajčaste oblike (tab. III, sl. 1), ki nastopa v Cambodunu od 2. do 4. periode.[11] Tudi Bonisova postavlja tovrstno posodo v konec 1. in začetek 2. stoletja.[12] Nekako v sredino prve polovice 2. stoletja sodi tudi čaša (tab. III, sl. 3), ki ima paralelo v podobnem primerku iz druge grobnice na Škabernetovem vrtu v Novem mestu.[13] Tako lahko grob 5 z Borštka v Metliki uvrstimo v začetek 2. stoletja.

Starejši je grob 6. To bi dokazovala zlasti dvoročajni vrč (tab. III, sl. 12), značilen za skupino posod, ki so močno zastopane v tiberijsko-klavdijskem času,[14] in lonec s koničnim

vratom (tab. III, sl. 8). Pri loncu prehod vratu v trup še ni preveč poudarjen in stoji zato posoda tipološko bolj na začetku razvoja.[15] Vendar pa je bila v grobu 6 najdena tudi skodelica z izvihanim ustjem (tab. III, sl. 10), ki je značilna za prvo polovico 2. stoletja.[16] Ker pa se lahko tako skodelica[17] kakor dvoročajni vrč[18] izjemoma pojavljata tudi v drugi polovici 1. stoletja, moramo grob 6 postaviti v ta čas.

Obe čaši iz groba 7 (tab. IV, sl. 3, 4) spadata v začetek 2. stoletja,[19] kamor bi sodil tudi krožnik (tab. IV, sl. 13).[20] Oba lonca s koničnim vratom (tab. IV, sl. 5, 6) sta nekoliko starejša. Starejši je tudi velik lonec (tab. IV. sl. 1), ki spada v flavijsko obdobje.[21] Podobne klekaste skodele (tab. IV, sl. 2) so našli tudi v Ptuju in Drnovem. Bonisova jih datira v 1. in zlasti v 2. stoletje.[22] Tudi obe fibuli (tab. IV, sl. 10, 11) sta značilni za ta čas.[23] Tako lahko postavimo grob 7 v dobo po Flavijcih, to je na začetek 2. stoletja.

Grob 8 je bil popolnoma uničen. Zelo slabo so ohranjeni tudi pridatki, tako da si z njimi ne moremo dosti pomagati pri ožji časovni opredelitvi.

Rdeče obarvan krožnik iz groba 9 (tab. V, sl. 5) bo sodil v konec 1. ali začetek 2. stoletja, saj se tudi v Cambodunu tovrstna keramika prične pojavljati v večjih količinah šele v 4. periodi.[24] Velik lonec (tab. V, sl. 10), ki mu, žal, manjka ustje, kaže na flavijski čas; enako starost bi mogli pripisati tudi fibuli tipa Almgren 69 (tab. V, sl. 11).

Grob 10 lahko uvrstimo v drugo polovico 1. stoletja, vendar pa je opredelitev le okvirna, ker je enoročajni vrč (tab. VI, sl. 1) ohranjen brez dulca in zato ne vemo, kakšna je bila njegova prvotna oblika. Grobu 11 omogočata datacijo skodela (tab. VI, sl. 6) in lonec (tab. VI, sl. 8), saj je bil tudi tokrat novec popolnoma uničen. Skodelica je iz druge polovice prvega stoletja, kar bi dokazoval podoben primer iz groba A 8 v Dobovi.[25] Lonec s koničnim vratom to datacijo potrjuje.

Če pogledamo oblike grobov, ki so bili odkriti na Borštku v Metliki, vidimo, da je bilo pet od skupaj enajstih preprosto žganih in vkopanih v plast boksita ali zemlje. Takšna oblika pokopa je tudi na Dolenjskem zelo pogosta, saj so bili slični načini shranjevanja umrlih odkriti tudi v Dobovi, Petrušnji vasi, Pristavi pri Trebnjem in drugod.[26] V enem primeru (grob 4) je bila žganina spravljena v žaro. Tretja varianta, ki je zastopana na Borštku v dveh primerih (grob 3 in grob 7), je preprosta grobna jama, vkopana v plast zemlje in nato prekrita z večjo kamnito ploščo. Plošči sta bili v obeh primerih posebej izbrani, saj sta imeli pravilno pravokotno obliko. Grob 1, ki je bil obložen s kamnitimi ploščami in predeljen s pregrajo na dva dela, je četrta oblika pokopa, ki je bila odkrita na tem najdišču. Vsekakor sta bila po obliki najzanimivejša grobova 5 in 9. V obeh primerih grobna jama ni bila obložena (razen nekaj kamnov, ki so ležali brez vsakega reda), imela pa je pregrajo (tab. III, sl. 2 in tab. V, sl. 6). Takšna oblika pokopa do danes na Dolenjskem še ni znana.

Iz teh izvajanj lahko na koncu strnemo nekaj zaključnih misli. Kljub majhnemu številu grobov vidimo, da so na Borštku v Metliki pokopavali v prvem in drugem stoletju po našem štetju. Grobovi so si po starosti izredno blizu, zato se nam zdi, da grobišča niso dalj časa uporabljali; večina najdb je resnično zgoščena v konec prvega in začetek drugega stoletja. Dokaj nenavadna je tudi lega nekropole, ki leži na griču sredi prazgodovinskih grobov in se tako ne drži nobene antične tradicije. Rimska grobišča so se namreč največkrat razprostirala ob cestah, ki so vodile iz mest. Žal v Metliki ni bilo najdenih nobenih sledov, ki bi potrjevali, da je bil prostor stalno poseljen tudi v rimskem času. Mogoče je bila nekje v bližini mesta speljana vicinalna cesta, vendar pa so to le splošne domneve, ki jim manjkajo trdnejši materialni dokazi.[27] Tako je grobišče na Borštku v Metliki zaenkrat v svojem okolju močno osamljeno. Dokaj osamljena in neznana pa je tudi celotna Bela krajina, v kateri vse od začetka 20. stoletja ni bilo večjih raziskovanj. Vseeno pa bi bilo prav, da

bi v kratkih potezah, kljub skromnim najdbam, ki jih imamo na razpolago, poizkusili očrtati njeno podobo v rimskem času.

Za spoznavanje antičnega življa so važen vir kamniti spomeniki.[28] Skoraj pri vseh se čuti močan lokalni vpliv v tehniki izdelave in v tematiki upodobljenih scen. Kaj lahko je opaziti rustikalen izraz, saj izdelovalec v večini primerov ni bil kos zahtevni tehniki klesanja. Ta nespretnost se izraža zlasti na nagrobnikih AIJ 490, AIJ 492 in na še neobjavljenem nagrobniku iz Ravnac, kjer so podrobnosti oseb podane popolnoma risarsko, brez čuta za plastičnost. Izjema je pravzaprav le nagrobnik iz Črnomlja (AIJ 487), pri katerem oba mojstrsko izdelana portreta umrlih kažeta, da ga je izdelala vešča kamnosekova roka.

Enako je s prizori. Tu za avtohtono, predrimsko idejo govore scene darovanja (keltska sedmina AIJ 477, AIJ 488, AIJ 490 in AIJ 491) in češčenja božanstev kot sta Silvanus

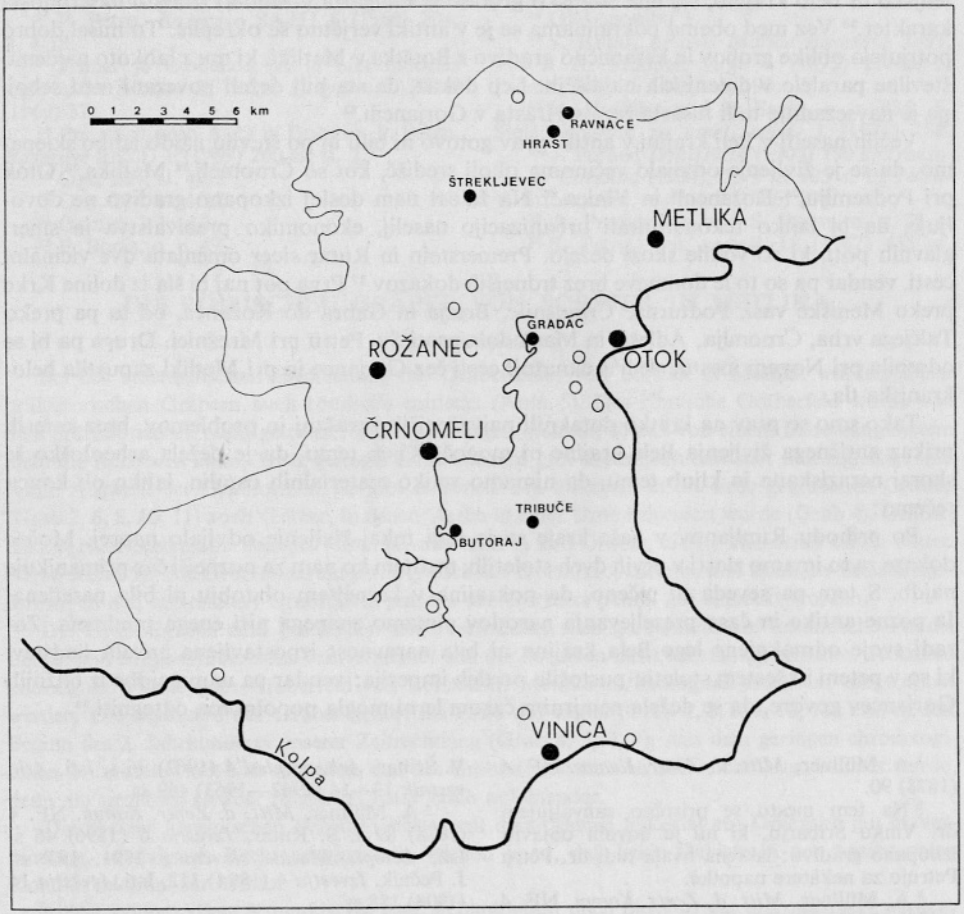

Sl. 4. Zemljevid rimskih najdišč v Beli Krajini. Črni krogi označujejo poznana, votli pa domnevna najdišča

Abb. 4. Römische Fundstellen in Bela Krajina. Schwarz: sichere, weiß: vermutete Fundplätze

(AIJ 486) in Cernunnos (AIJ 492). Zlasti Cernunnos je izrazito keltsko božanstvo, povezano z rodovitnostjo narave in plodnostjo človeka ter živali.[29]

Če se še enkrat ozremo po napisnem gradivu iz Bele krajine, opazimo, da sta tako naročnik kot izdelovalec domačina. Za prvega je dober dokaz noša in trdna zakoreninjenost v verskih predstavah, ki imajo svoj začetek še daleč v predrimskem času. Na drugi strani pa je izdelovalec-kamnosek vklenjen v staro avtohtono ustvarjanje, ki se je prenašalo iz roda v rod in še ni obvladovalo zakonov plastičnosti, proporca in dinamike. Zato so osebe nagnetene, toge in puste, skorajda brez življenja.

Med najbolj žgoče probleme sodi prav gotovo vprašanje, pod kateri okoliš je v antiki spadala Bela krajina. Zopet je neraziskanost glavni vzrok za nastale težave. Jasno je, da z golo arheološko metodo ne bomo mogli zadovoljivo rešiti tega vprašanja, saj so sklepanja na podlagi doslej znanega gradiva veliko prezgodnja in negotova. Z dokajšnjo verjetnostjo pa lahko trdimo, da Gorjanci že v prazgodovini niso bili večja prepreka med Dolenjsko in Belo krajino, saj ima latensko grobišče s Pungarta v Metliki izrazito mokronoški karakter.[30] Vez med obema pokrajinama se je v antiki verjetno še okrepila. To misel dobro potrjujejo oblike grobov in keramično gradivo z Boštka v Metliki, ki mu z lahkoto najdemo številne paralele v dolenjskih najdiščih. Lep dokaz, da sta bili deželi povezani med seboj, pa je navsezadnje tudi hišasta žara s Hrasta v Gorjancih.[31]

Večjih naselij v Beli krajini v antiki prav gotovo ni bilo in po številu najdb lahko sklepamo, da se je življenje odvijalo večinoma okoli središč, kot so Črnomelj,[32] Metlika,[33] Otok pri Podzemlju,[34] Rožanec[35] in Vinica.[36] Na žalost nam doslej izkopano gradivo ne dovoljuje, da bi lahko rekonstruirali urbanizacijo naselij, ekonomiko prebivalstva in smeri glavnih poti, ki so vodile skozi deželo. Premerstein in Rutar sicer omenjata dve vicinalni cesti, vendar pa so to le domneve brez trdnejših dokazov.[37] Prva pot naj bi šla iz doline Kike preko Meniške vasi, Podturna, Črmošnjic, Brezja in Gabra do Rožanca, od tu pa preko Talčjega vrha, Črnomlja, Adlešič in Marindola proti Sv. Petru pri Mrežnici. Druga pa bi se odcepila pri Novem mestu, sledila današnji cesti čez Gorjance in pri Metliki zapustila belokranjska tla.

Tako smo se prav na kratko dotaknili najvažnejših vprašanj in problemov, brez katerih prikaz antičnega življenja Bele krajine ni mogoč. Kljub temu, da je dežela arheološko še skoraj neraziskana in kljub temu, da nimamo veliko materialnih ostalin, lahko ob koncu rečemo:

Po prihodu Rimljanov v naše kraje se je tudi tukaj življenje odvijalo naprej. Močne dokaze za to imamo zlasti v prvih dveh stoletjih, medtem ko nam za poznejši čas primanjkuje najdb. S tem pa seveda ni rečeno, da pokrajina v kasnejšem obdobju ni bila naseljena. Iz pozne antike in časa preseljevanja narodov nimamo znanega niti enega predmeta. Zaradi svoje odmaknjene lege Bela krajina ni bila naravnost izpostavljena navalu ljudstev, ki so v petem in šestem stoletju pustošila po tleh imperija; vendar pa nam najdbe iz bližnjih Gorjancev govore, da se dežela nemirnim časom le ni mogla popolnoma odtegniti.[38]

[1] A. Müllner, *Mitt. d. Zentr. Komm.* NF. 4 (1878) 90.

[2] Na tem mestu se prisrčno zahvaljujem dr. Vinku Šribarju, ki mi je dovolil objaviti izkopano gradivo; iskrena hvala tudi dr. Petru Petruju za nekatere napotke.

[3] A. Müllner, *Mitt. d. Zentr. Komm.* NF. 4 (1878) 90. Druge objave, ki omenjajo najdišče: J. Pečnik, *Izvestja* 14 (1904) 189. V. Šribar, *Varstvo spomenikov* 7 (1958—1959) 278. J. Dular, *Varstvo spomenikov* 9 (1962—1964) 139. V. Šribar, *Arh. pregled* 4 (1962) 96 s. Isti, *Arh. vestnik* 13—14 (1962—1963) 469 ss.

[4] A. Müllner, *Mitt. d. Zentr. Komm.* NF. 4 (1878) 89 s. S. Rutar, *Izvestja* 6 (1896) 46 s. Isti, *Letopis Matice slovenske* 1891, 193 ss. J. Pečnik, *Izvestja* 4 (1894) 112. Isti, *Izvestja* 14 (1904) 188 ss.

[5] V. Šribar, *Arh. vestnik* 13—14 (1962—1963) 469 s. P. Petru, *Hišaste žare Latobikov* (= Situla 11, 1971) 18 s.

[6] S. Petru, Razpra. SAZU 6 (1969) 95, tab. 5/6.

[7] S. Loeschke, *Lampen aus Vindonissa* (1909) 30.
[8] P. Petru, *Hišaste žare Latobikov* (= Situla 11, 1971) priloga 1.
[9] O. c. 85.
[10] E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien* (= Diss. Pann. II/19, 1942) 93 ss.
[11] U. Fischer, *Cambodunumforschungen* 1953 — II (= Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte, Heft 10, 1957) 21.
[12] E. Bonis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien* (= Diss. Pann. II/20, 1942) 40 s.
[13] T. Knez, *Razprave* SAZU 6 (1969) 132, tab 19/5.
[14] P. Petru, *Razprave* SAZU 6 (1969) 198.
[15] S. Petru, *Razprave* SAZU 6 (1969) 95.
[16] P. Petru, *Razprave* SAZU 6 (1969) 204, sl. 4/18.
[17] Primer je skodelica, ki je bila najdena v grobu 7 v Ribnici. P. Petru, *Razprave* SAZU 6 (1969) 37.
[18] Primer je grob A 23 iz Dobove. P. Petru, *Razprave* SAZU 6 (1969) 200 ss, sl. 2.
[19] O. c. 204, sl. 4/3.
[20] O. c. 204, sl. 4/17.
[21] O. c. sl. 3/1 in 2.
[22] E. Bonis, o. c. 49.
[23] E. Patek, o. c. 96.
[24] U. Fischer, o. c. 21, tab. 30/15 in 18.
[25] P. Petru, *Razprave* SAZU 6 (1969) 35, tab. 1/4.
[26] T. Knez, *Arh. vestnik* 19 (1968) 222.
[27] A. Premerstein und S. Rutar, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain* (1899) 30.
[28] V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft 1 (1938) 484—494.
[29] P. Petru, *Situla* 4 (1961) 31 ss.
[30] V. Šribar, *Varstvo spomenikov* 10 (1965) 196. Isti, *Varstvo spomenikov* 12 (1967) 85.
[31] T. Knez, *Varstvo spomenikov* 9 (1962—1964) 179.
[32] S. Rutar, *Izvestja* 6 (1896) 46. J. Pečnik, *Izvestja* 14 (1904) 189. V. Hoffiller und B. Saria, o. c. 484 in 487—491.
[33] Glej opombo 3.
[34] S. Rutar, *Letopis Matice slovenske* 1891, 194 s. A. Müllner, *Argo* 4 (1895) 11 ss. J. Pečnik, *Izvestja* 14 (1904) 190.
[35] V. Hoffiller und B. Saria, o. c. 485. F. Stelè, *Zbornik za umet. zgod.* 1 (1921) 188.
[36] J. Pečnik, *Izvestja* 14 (1904) 190 s. *Treasures of Carniola* (1934), 55 s in 105 s. P. Petru-V. Šribar, *Arh. vestnik* 7 (1956) 298.
[37] A. Premerstein und S. Rutar, o. c. 29 s.
[38] S. Petru, *Arh. vestnik* 18 (1967) 435 ss.

DIE RÖMISCHEN GRÄBER VON BORŠTEK IN METLIKA

Zusammenfassung

Bei der systematischen Erforschung des Gräberfeldes von Borštek in Metlika wurden neben prähistorischen Gräbern auch römische entdeckt (Anm. 5). Das römische Gräberfeld wurde von dem prähistorischen nicht getrennt; die Gräber lagen gestreut, so daß von einem Beisetzungssystem nicht die Rede sein kann. Trotz geringer Gräberanzahl gibt es dennoch eine sehr mannigfaltige und reiche Auswahl der Grabformen. So gibt es neben den üblichen, in die Erde gegrabenen Gruben (Grab 2, 6, 8, 10, 11) auch Gräber, in denen Asche in einer Urne beigesetzt wurde (Grab 4), Gräber, die mit einer Steinplatte bedeckt waren (Grab 3 und 7) und Gräber, die ein steinernes Gitter hatten (Grab 5 und 9). Die Grabkonstruktion ist typisch für Dolenjsko, denn es sind ähnliche Beisetzungsformen in den zahlreichen Grabstätten jenseits der Gorjanci (Anm. 26) entdeckt worden.

Die Grabbeigaben sind bescheiden und beschränken sich größtenteils auf keramische Funde. Leider sind einige Gräber zum Teil vernichtet und die Beigaben nicht vollständig erhalten. Trotzdem können die Funde vom Graberfeld von Borštek in Metlika chronologisch unschwer eingeordnet werden. Die Mehrzahl der Gräber gehört ins Ende des ersten (Grab 1, 2, 3, 6, 10, 11) und in den Beginn des 2. Jahrhunderts unserer Zeitrechnung (Grab 4, 5, 7, 9). Aus dem geringen chronologischen Unterschied läßt sich schließen, daß das Gräberfeld wahrscheinlich nicht lange benutzt wurde, denn die einzelnen Gräber folgen im Alter rasch aufeinander.

Die übrigen keramischen Beigaben stehen mit dem irdenen Material aus Dolensko gut in Verbindung, so daß mit Recht angenommen werden kann, daß beide Gebiete in der Antike guten Kontakt miteinander hatten.

Leider können diese Kontakte bis jetzt archäologisch noch nicht so gut dokumentiert werden. In Bela krajina sind nämlich noch zu wenig Nachforschungen betrieben worden, die die Problematik der Siedlungen und Straßenverbindungen erhellen könnten. Es wird also noch viel Arbeit notwendigsein, wenn man das Bild von Bela krajina in der Antike besser umreißen und ausleuchten will.

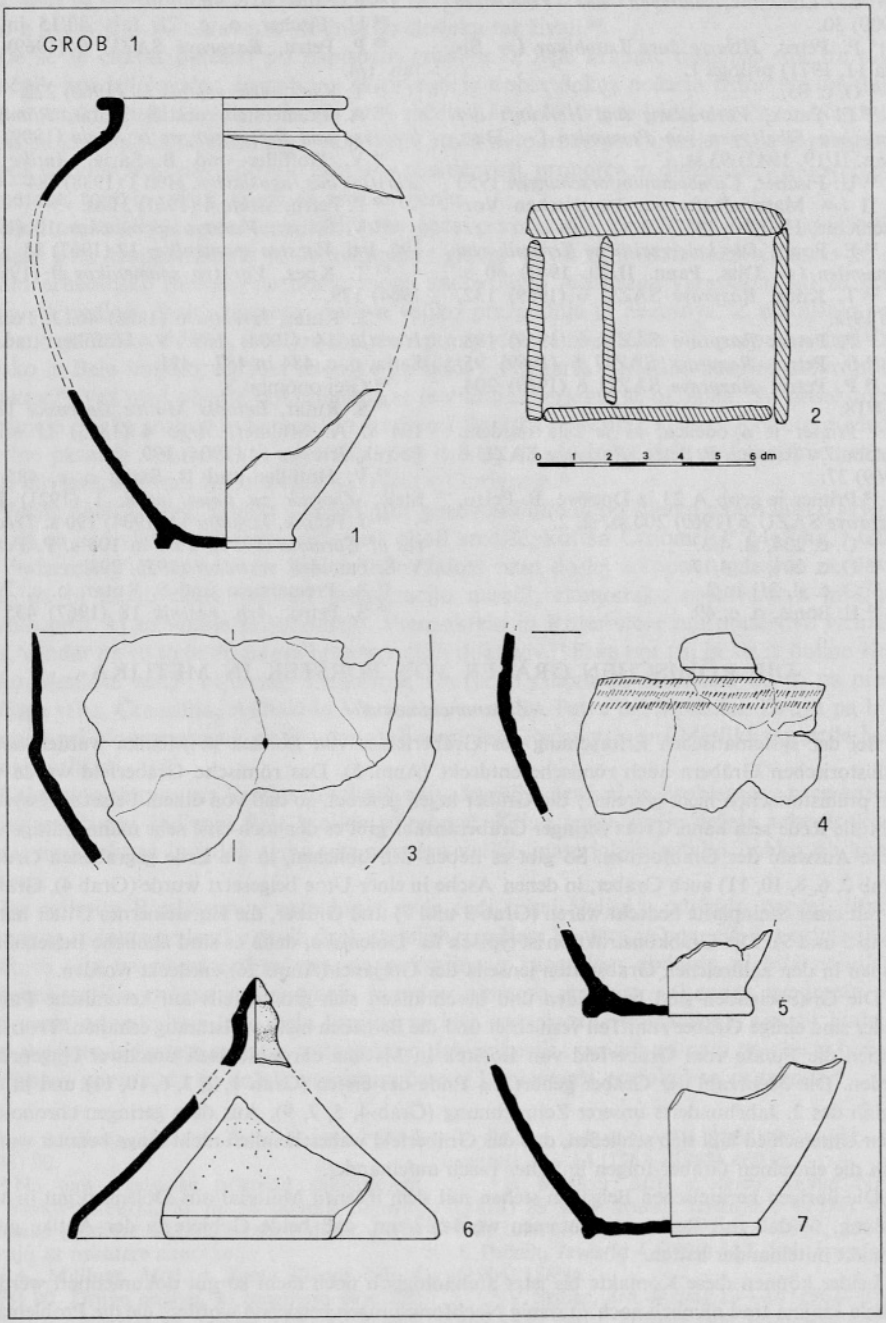

Tab. I — Taf. I
Borštek v Metliki (1, 3—7 = 1/4; 2 = 1/20)

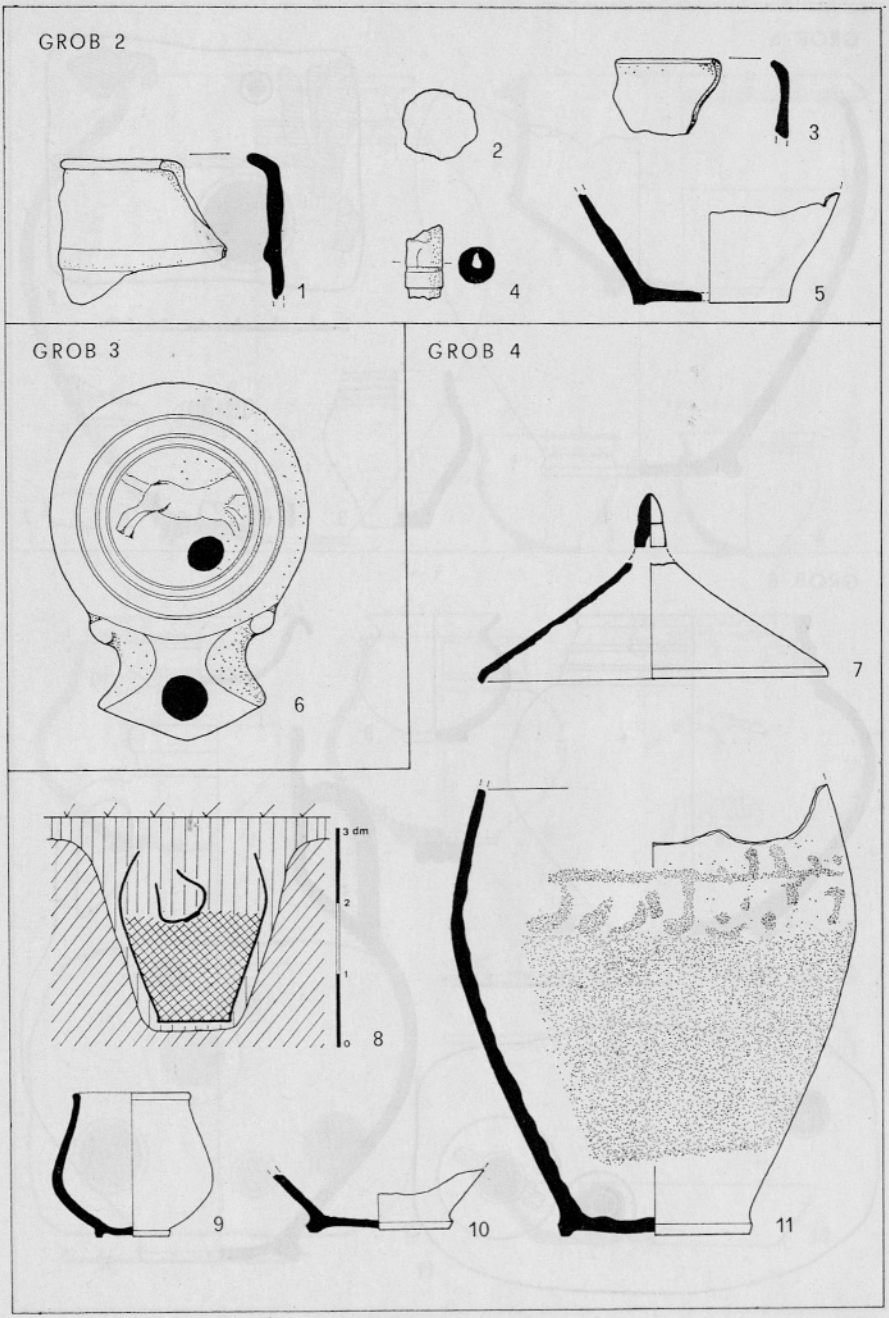

Tab. II — Taf. II
Borštek v Metliki (1—4, 6 = 1/2; 5, 7, 9—11 = 1/4; 8 = 1/10)

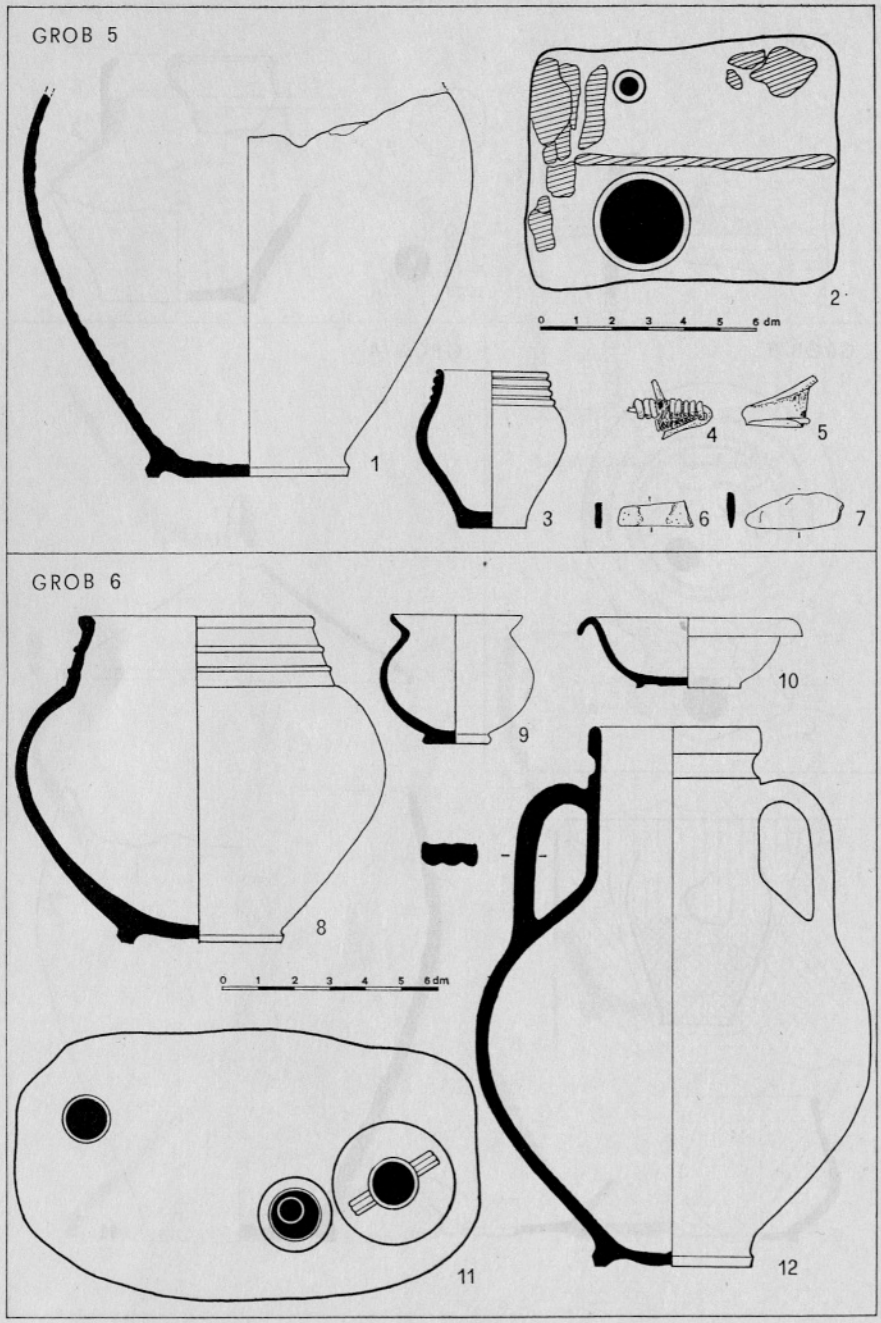

Tab. III — Taf. III
Borštek v Metliki (4—7 = 1/2; 1, 3, 8—10 = 1/4; 12 = 1/6; 2, 11 = 1/20)

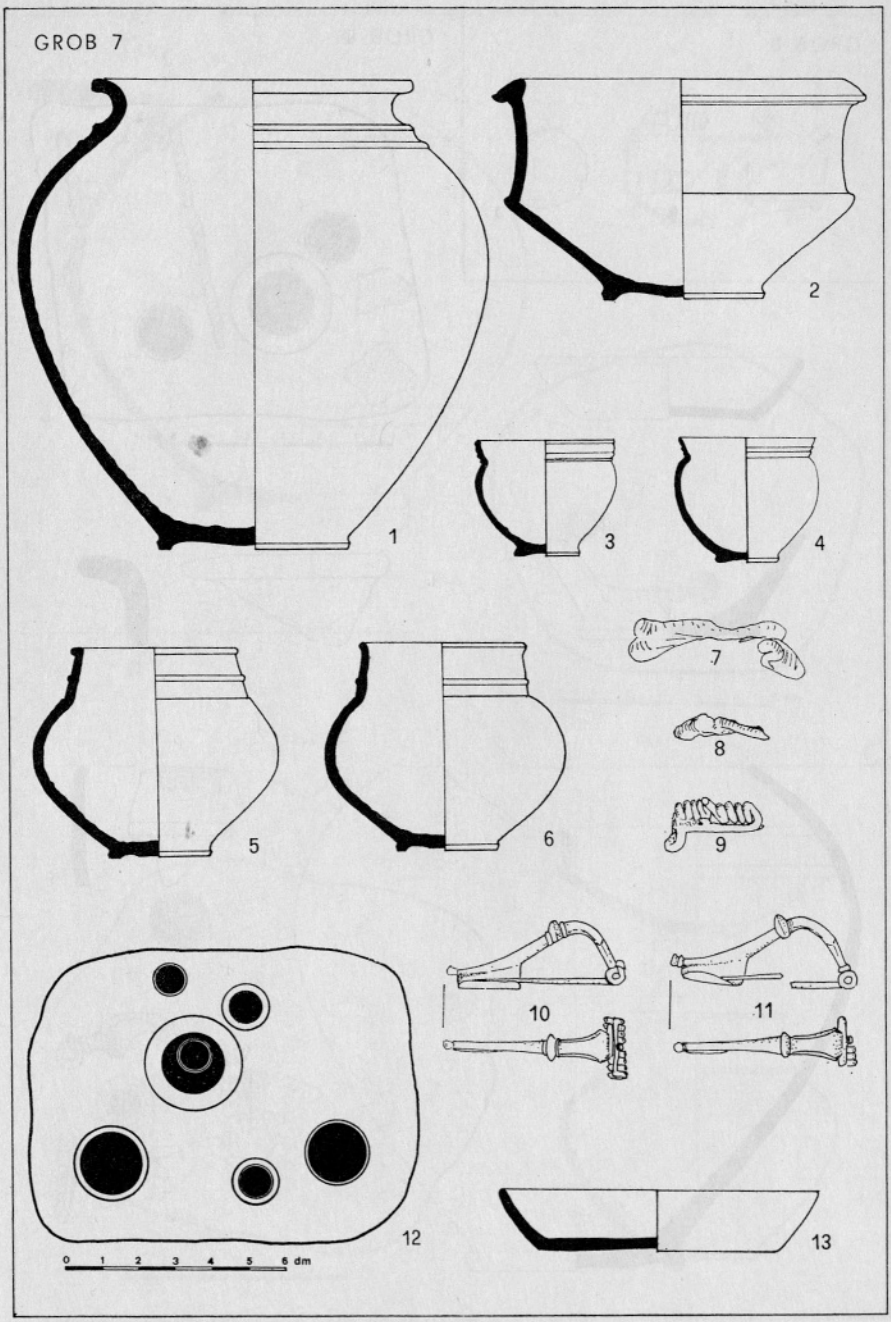

Tab. IV — Taf. IV
Borštek v Metliki (7—11 = 1/2; 1—6, 13 = 1/4; 12 = 1/20)

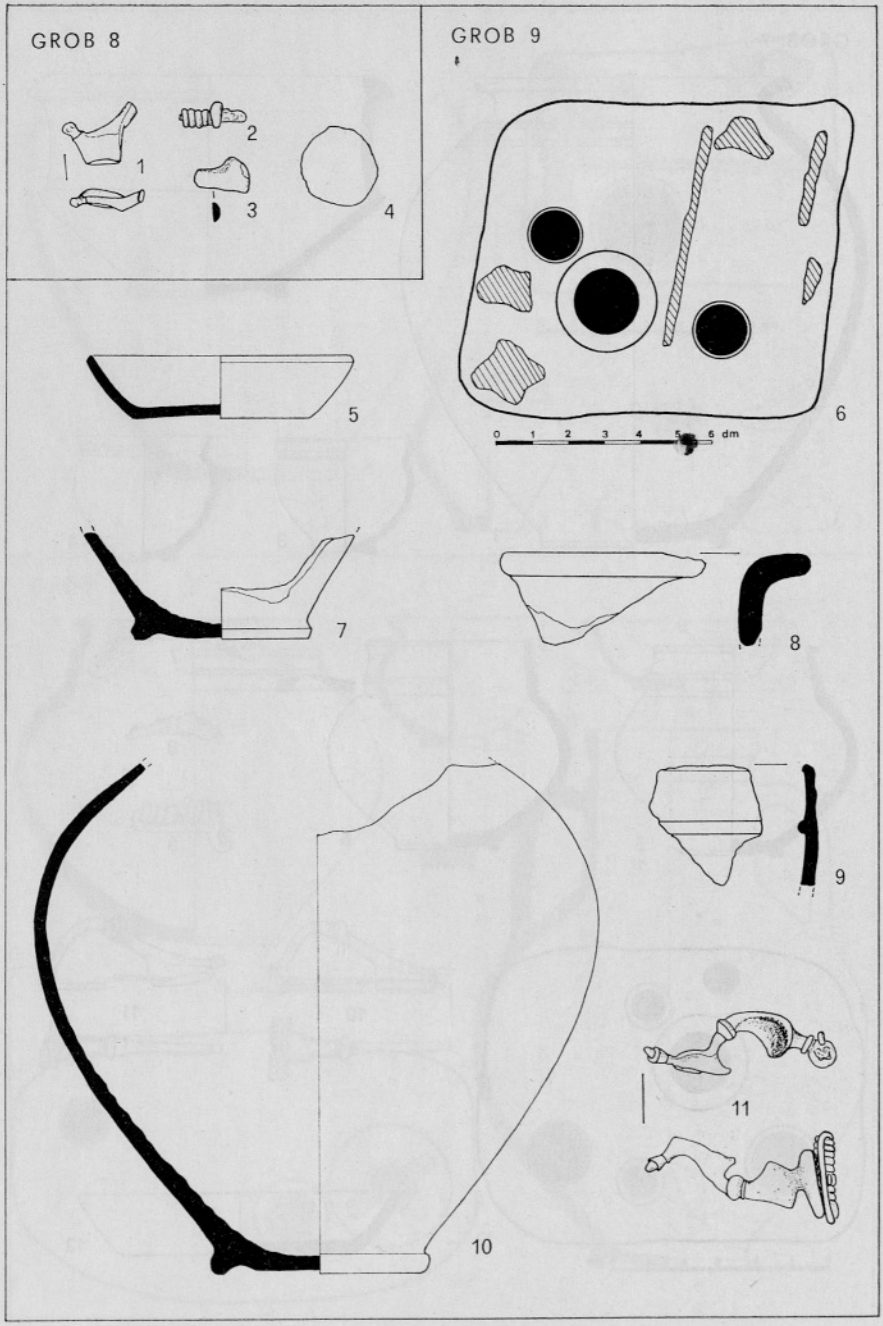

Tab. V — Taf. V
Borštek v Metliki (1—4, 8, 9, 11 = 1/2; 5, 7, 10 = 1/4; 6 = 1/20)

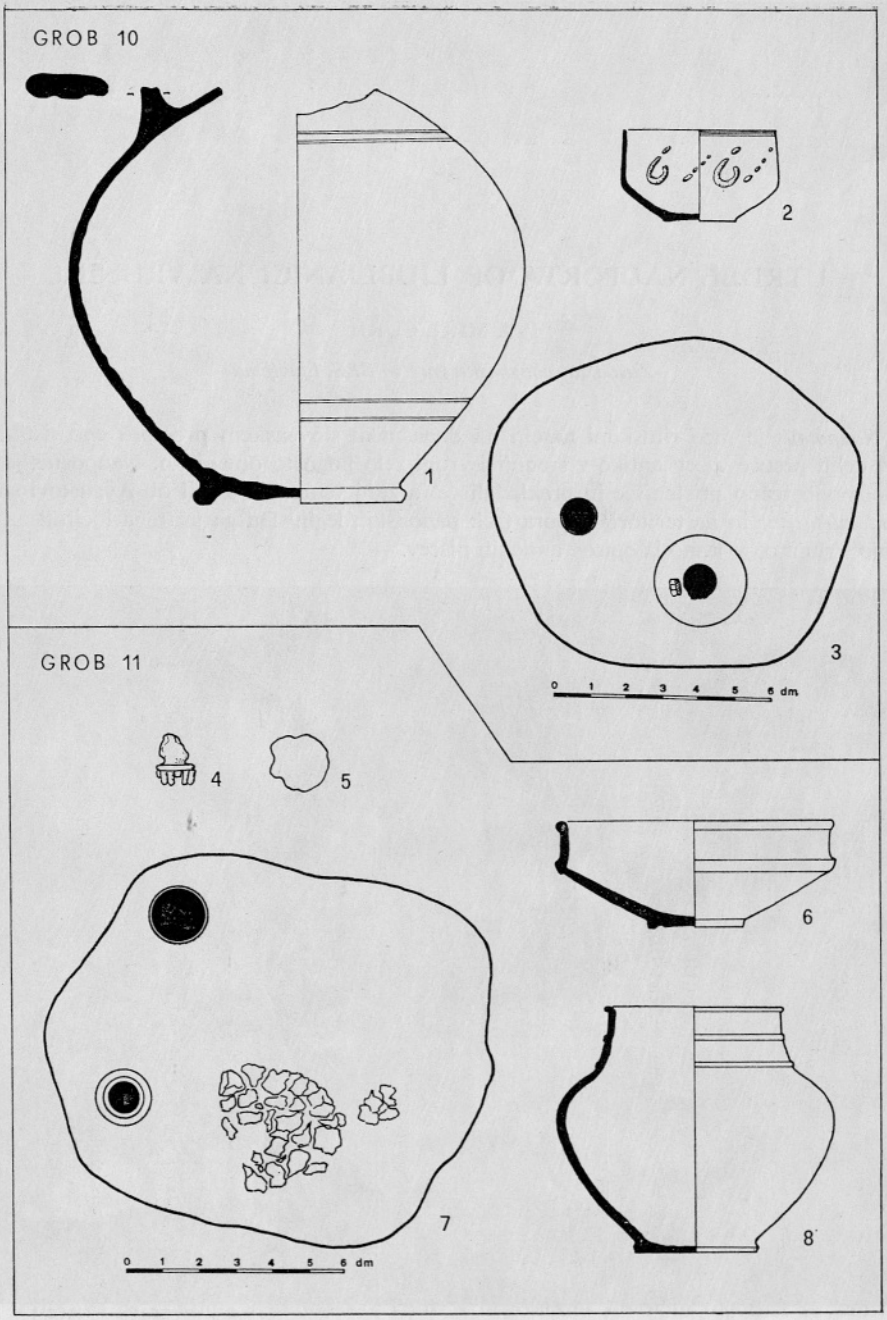

Tab. VI — Taf. VI
Borštek v Metliki (4, 5 = 1/2; 1, 2, 6, 8 = 1/4; 3, 7 = 1/20)

UTRDBE NAUPORTA OB LJUBLJANICI NA VRHNIKI

IVA MIKL CURK

Zavod za spomeniško varstvo SRS, Ljubljana

Nauportus je med rimskimi naselji na današnjem slovenskem prostoru eno tistih, ki je v delih preučevalcev antike v srednji Evropi zelo pogosto omenjeno. Nauportus je bil pomembno rečno pristanišče in prekladališče in zanj vemo, da je bil ob Avgustovi smrti *municipii instar* in na teritoriju upora treh panonskih legij.[1] Da ga je treba locirati na sedanjo Vrhniko, je jasno iz opisov antičnih piscev.

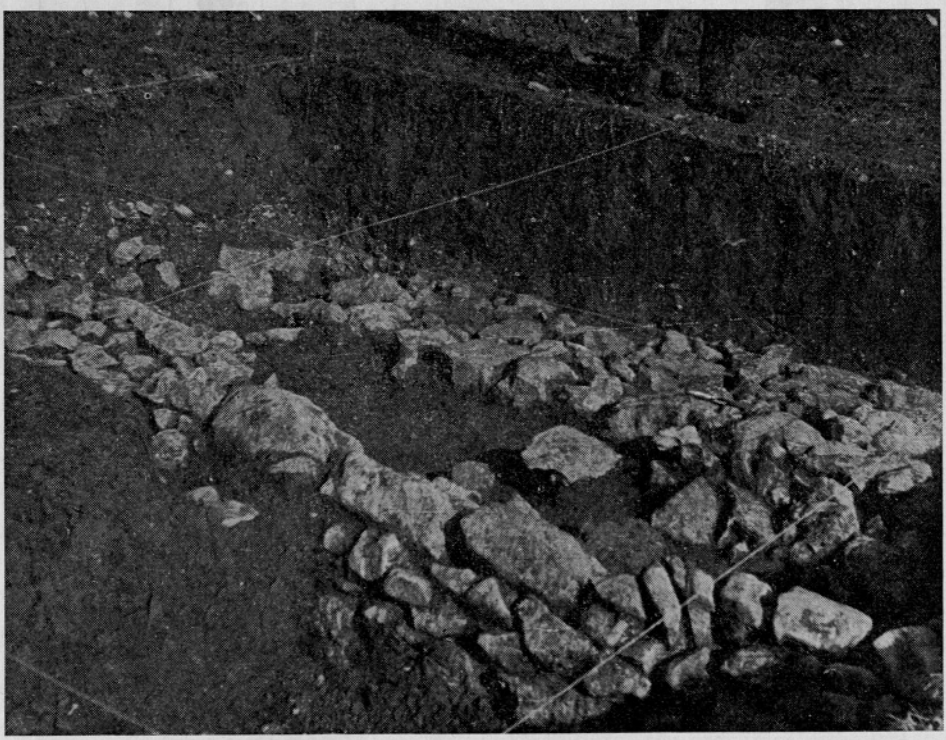

Sl. 1. Temelji vzhodnega kraka obzidja na parc. 1065
Fig. 1. Foundations of eastern flank of walls on plot 1065

Sl. 2. Detajl vzhodnega kraka obzidja na parc. 1065
Fig. 2. Detail of eastern flank of walls on plot 1065

Literarnim virom o pomenu kraja so se že relativno zgodaj, torej konec preteklega in v začetku tega stoletja, pridružili tudi številni arheološki viri,[2] med njimi dragoceno epigrafsko gradivo (CIL III 3776 in 3777), plod slučajnih odkritij in namernih izkopavanj (npr. K. Deschmann, S. Jenny, F. Schultz in G. Jelovšek).[3] Med obema vojnama pa je na Vrhniki obsežneje kopal le še V. Šmid.[4] V novejšem času je J. Šašel študiral historični pomen kraja,[5] v okviru preučevanja kraških zapor pa je bilo tudi manjše izkopavanje kastela na Hribu (S. Petru),[6] sicer o Nauportu ni bilo novih spoznanj.

Že odkritja pred prvo svetovno vojno so opozorila na do neke mere osrednjo vlogo parcel 1051—1066 k. o. Vrhnika na ledini Dolge njive in na desnem bregu Ljubljanice. Ta prostor je bil z glavno cesto povezan z mostom, katerega opornike so našli. Izkopavanja V. Šmida so prostor predstavila skoraj v celoti.[7] Ta izkopavanja so pokazala, da je bil nekako 150 × 150 m obsegajoči štirikotni prostor na strani proti reki obzidan in utrjen s stolpi, da je imel vzdolž obzidja dolge ozke stavbe — skladišča in da sta bila osrednji pro tor in svetišče tlakovana. Številne drobne najdbe, z izjemo zakladne najdbe keltskih novcev ali želoda za prače,[8] niso bile objavljene, zdi se pa, da sodijo vse v izrazito zgodnjo antiko.[9] Vztrajno pripovedovanje domačinov o najdbah in stari podatki[10] pa so dali slutiti, da je bil zazidan tudi levi breg Ljubljanice v višini Dolgih njiv.

Priprave za gradnjo avtomobilske ceste v neposredni soseščini najdišča so zahtevale večja zaščitna izkopavanja v letih 1969 in 1970.[11] V skladu z namenom izkopavanja, neugodnim letnim časom in sprotnimi rezultati smo bolj sistematično raziskovali na štirih mestih,

in sicer na parceli 1065, 1059, 1051—1054 in 2768/1, medtem ko smo na ogroženih mestih le sondirali (glej prilogo 1).

1. Pri raziskovanju na parc. 1065 (priloga 1, B) smo naleteli na zelo zanimiv vogal obzidja.

Opis plasti: Tik pod rušo so se že začele vrhnje plasti v sterilni ilovici v rel. globini do 0,75 m vkopanega temelja obzidja iz lomljenega apnenca. Na zunanjo stran se je v isti rel. globini 0,5 do 0,75 m in v širini 3 m od temelja širil sip drobnejšega kamna, ilovnatega stenskega lepa in peska. Na notranji strani temelja in znotraj stolpa je bila le nekaj centimetrov debela kulturna plast svetlo rjava, dokaj čista glina. (glej slike 1—3). Majhno število drobnih najdb in mnogo ilovnatega stenskega lepa smo pobrali v vrhnjem humusu, v plasti sipa ob obzidju in v omenjeni svetli glini. Vse to nam nesporno dokazuje, da je morala biti antična površina ilovnatega, danes neznatno napetega in zelo vlažnega zemljišča enaka današnji.

Opis tlorisa: V celoti smo odkrili jugovzhodni vogal prej neznanega, proti kopnem obrnjenega obzidja trga ob Ljubljanici. Odkopali smo 16 m vzhodnega in 18 m južnega kraka obzidja, ki sta se lomila malone v pravem kotu in skoraj v celoti vogalni, diagonalno orientirani štirikotni stolp. Obzidje samo je bilo do 3 m široko; notranji del skrbno zloženega obzidja iz lomljencev je meril v širino okoli 0,8 m, nanj pa se je na zunanji strani naslanjal nekak kasetni sistem. Kasetni sistem smo rekli zato, ker je bil srednji del obzidja delno zgrajen iz nasipa ilovice, drobnega kamenja in peska, zunanji pas pa spet iz zloženega lomljenca, a tu v širšem, in gotovo tudi prvotno nižjem zidu kot na notranji strani. Prečno je bil ta sistem nekako na vsaka 2 m povezan z 0,5 m debelim zidcem iz lomljenca in v notranjosti posameznih predelkov, kaset, kot govore ohranjeni sledovi, z lesenimi vodoravnimi ali poševnimi bruni (glej prilogo 2, slika 1—6). Vsi ti detajli konstrukcije so bili dobro spoznavni le na vzhodnem kraku obzidja, medtem ko so bili na južnem skoraj povsem uničeni.

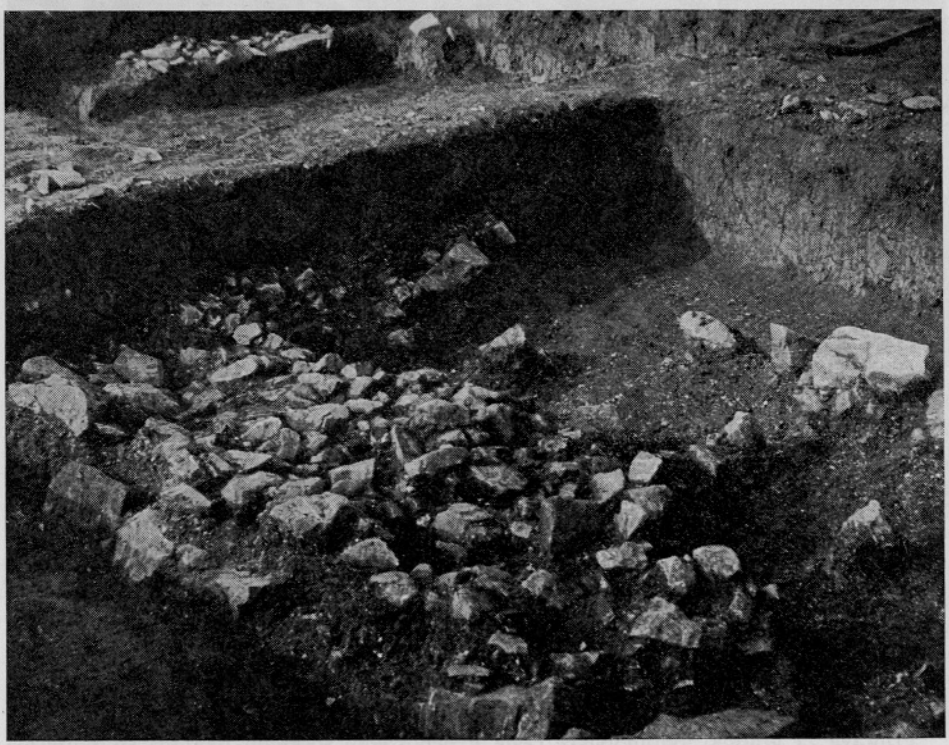

Sl. 3. Temelji južnega kraka obzidja na parc. 1065
Fig. 3. Foundations of southern flank of wall on plot 1065

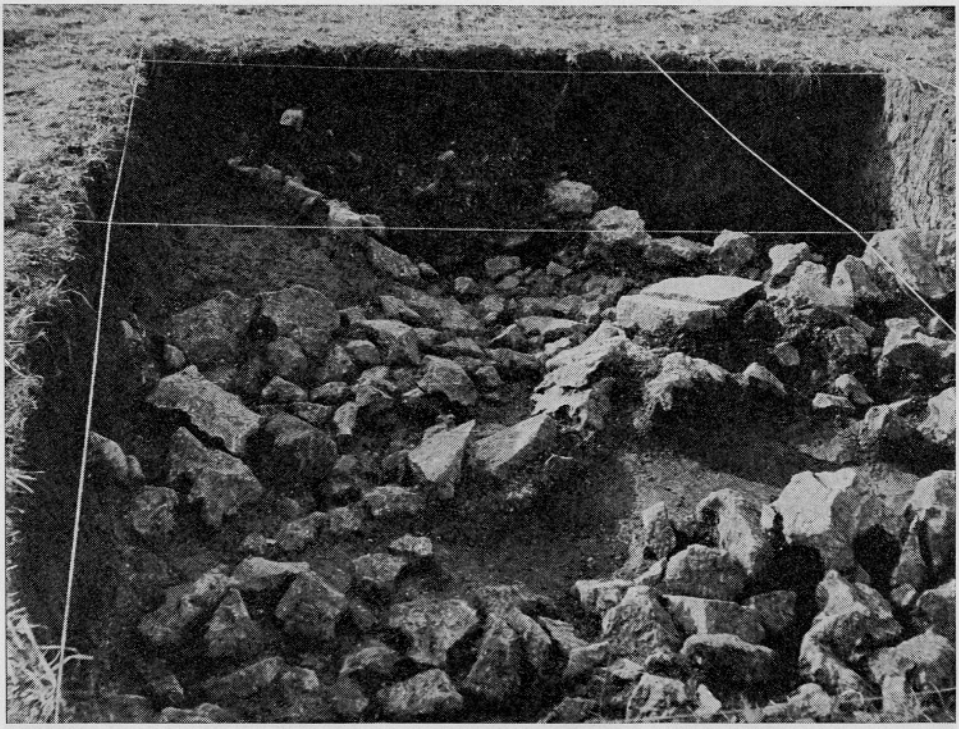

Sl. 4. Detajli temeljev spoja jugovzhodnega stolpa in obzidja
Fig. 4. Details of foundations of join of south-east tower with walls

Verjetno so zaradi statičnih razlogov (noben element v stikih zidov nam ne dopušča domneve o dveh gradbenih fazah — glej slike 4—6) združili temeljne plasti obeh krakov obzidja v pravem kotu, in šele nanju diagonalno zgradili votel temelj štirikotnega vogalnega stolpa z 1 m širokim, iz lomljenca zidanim obodnim zidovjem. Znotraj stolpa smo našli jasne sledove lesenega poda ali druge lesene konstrukcije, temelj pa je bil vsaj na enem mestu ojačen s prečno položenim tramom.

V vsem zidovju ozir. temeljih nismo našli nikakršnih sledov veziva, edino pesek v omenjenem ilovnatem sipu ob ruševinah bi mogel biti ostanek razpadle malte,[12] a še to le iz vrhnjih slojev obzidja.

Južno od južnega kraka obzidja smo našli v globini 0,6 m pod ruševinskim ilovnatim sipom zaplate do 20 cm debele plasti iz drobnejših kamnov, ki se je spuščala globlje (glej profil 1). Mogla bi biti sled tlakovanega prostora pred obzidjem. Podaljševanje izkopa proti jugu, da bi odkrili sledove morebitnega jarka, je bilo brezuspešno že zaradi visoke talne vode. V arheološko sterilnih ilovicah nismo mogli ugotoviti nobenih sprememb. Teren je moral biti tudi v antiki močviren in je zato kaj lahko mogoče, da je bil obrambni jarek nepotreben.

Opis najdb: Drobne najdbe so, kot smo že omenili, zelo maloštevilne.

a) V humusu smo našli nekaj nesporno rimske opeke, precej hišnega lepa z odtisi debelejšega protja in tanjših količev ter naslednjo keramiko: zelo porozno žgano in izrazito profilirano rdečo in sivo (tab. I, sl. 10), diskasto nogico svetlo rdeče čaše iz zelo trdo žgane gline, nekaj drobcev sten amfor, del stene sivega lonca z metličastim vrezom (tab. I, sl. 12), drobec stene rdeče premazane čašice, drobec stekla (tab. I, sl. 7) in del stene prazgodovinske posode (tab. I, sl. 11). Del tega gradiva sodi gotovo v nearheološke dobe.

b) V glinasti plasti ob temelju je bilo spet precej hišnega lepa, ustje ali noga krožnika iz domače, rjavkaste keramike (tab. I, sl. 14) ter noga velikega aretinskega pladnja iz sigilate (tab. I, sl. 13), Tega lahko jasno datiramo v Avgustov čas, in sicer v leta okoli začetka našega štetja.[13] Najdba tako precej dobro služi za datacijo antične hodne površine ob obzidju in v stolpu.

c) V ruševinskem sipu nad temelji obzidja in predobzidnega prostora smo našli poleg hišnega lepa kose velikega rdečega rimskega vrča, drobec stene črnega lonca z debelim metličastim vrezom prav do dna (tab. I, sl. 17), drobec t.im. črne sigilate, več drobcev rjavkastih loncev z metličastim vrezom, fragmente amfore, nedokončano bronasto fibulo[14] (tab. I, sl. 15) in nekaj koscev prazgodovinskih posod (tab. I, sl. 18, 20).

2. Na parc. 1059 smo morali izkop zaradi neugodnega vremena in narasle talne vode omejiti le na ogroženo mesto (glej prilogo 1 C). Rezultat je bil tudi tu dovolj zanimiv.

Opis plasti: Tik pod oranico je bila ilovnata rjava plast, pod to v gl. 0,5 m do 15 cm debela plast kamna in posameznih kosov opeke (tegul), neprekinjena, brez veziva, vsekakor nek tlak. Pod tem so se začele arheološko sterilne ilovice. Samo v vzhodnem delu izkopa smo naleteli med oranico in višino opisanega tlaka na vrsto zloženih večjih lomljencev, podobnih notranjemu pasu obzidja na parc. 1065.

Opis tlorisa: Celotni raziskani prostor je v antiki (danes relativna globina 0,5 m) pokrival kamnit, v ilovico vložen tlak, ki je potekal v vsaj 8 m širokem pasu tudi proti jugu, preko črte, ki veže ali zadnji, prej odkriti stolp ob Ljubljanici in vogalni stolp na parc. 1065 ali preko podaljšane črte na parc. 1065 odkritega južnega obzidja. Le na vzhodu je do izkopišča na parc. 1059 segla vrsta lomljencev (glej slika 7), povsem identičnih z najslabše ohranjenim mestom na notranjem delu južnega obzidja, na parceli 1065, in sicer prav na mestu, ki je točni podaljšek linije notranjega pasu južnega kraka obzidja. Okrog teh sledov obzidja, če jih smemo tako označiti, so bile ruševine tlaka. To nas sili k domnevi, da se je tlak šele v neki kasnejši gradbeni fazi pretrgal in da ga je nadomestilo obzidje.

Med delom na parc. 1059 so nas lastniki novih hiš v Janezovi vasi, torej na podaljšku ravne črte od rimskega mostu proti jugu prek izkopišča na parc. 1059, opozorili, da so enak tlak, kot smo ga odkopali mi, uničili pri gradnji nekaj hiš in to tudi v nekako 8 m širokem pasu.

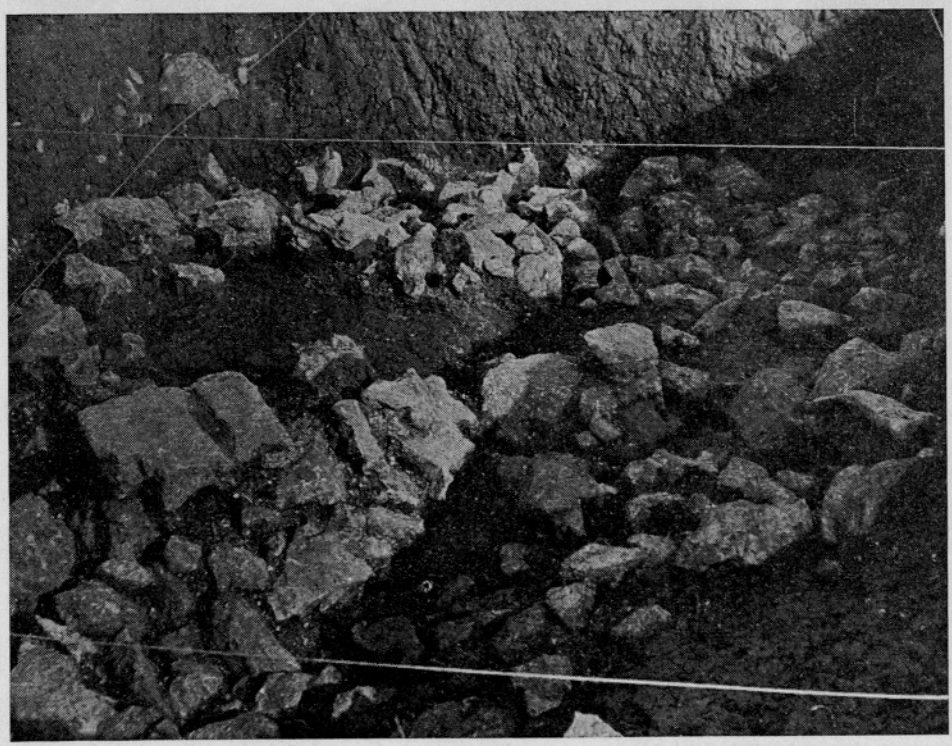

Sl. 5. Detajli temeljev spoja jugovzhodnega stolpa in obzidja
Fig. 5. Details of foundations of join of south-east tower with walls

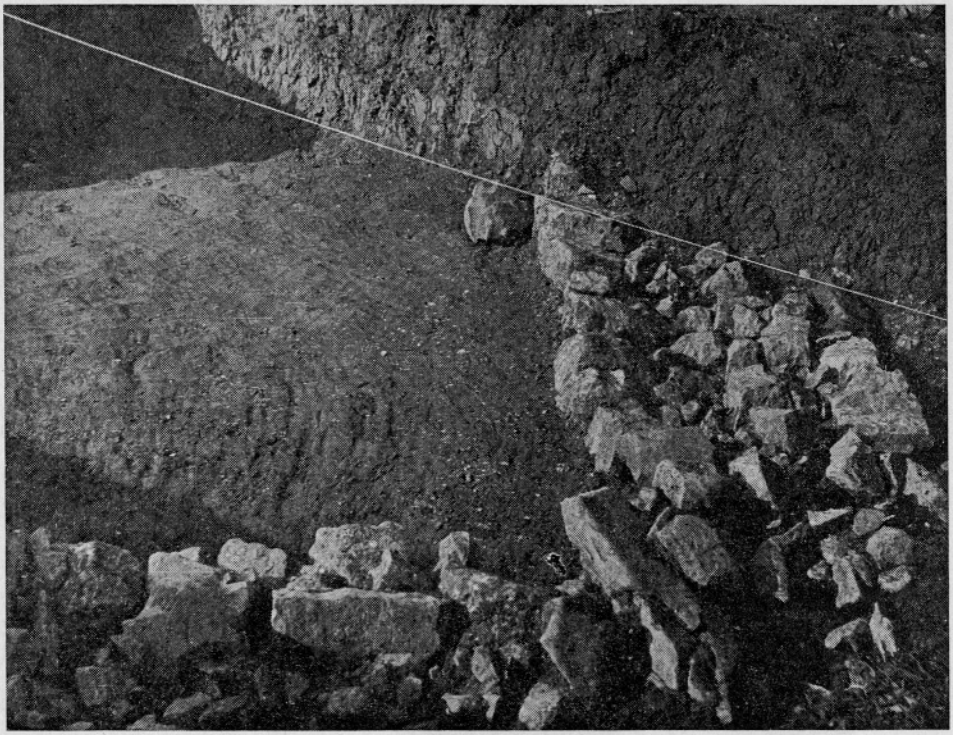

Sl. 6. Temelji jugovzhodnega stolpa
Fig. 6. Foundations of south-east tower

Drobnih najdb v tem delu izkopišča ni bilo.

3. Na parc. 1052—1054 smo nekoliko preverili le stratigrafijo, obširnejši pa je bil le izkop na parc. 1051, kjer smo odkopali zaradi gradnje delno ogroženi jugozahodni stolp, že znan iz Šmidovih izkopavanj (glej prilogo 1, D in priloga 3).

Opis plasti: Na parcelah 1052—1054 je bilo moč ugotoviti med oranico in sterilno ilovico, ki se pojavlja tudi tu v rel. globini 0,6 m, precej maltasto ruševinsko plast. V tej smo našli le kos kamnitih žrmelj (glej prilogo 1, h, i, j).

Na parceli 1051, torej čisto blizu Ljubljanice, kjer so že prejšnji izkopavalci ugotovili obzidje trga, smo ugotovili, da je moral biti antični nivo terena malone višji kot današnji, saj se je v rel. globini 0,4 m začela arheološko sterilna ilovica. Na tej leži (v današnji oranici) spodnja plast lomljencev temeljev obzidja. Na vrhnjem delu lomljencev smo našli več sledov malte, sledov, ki podkrepljujejo izraženo domnevo, da so bili višji sloji obzidja vezani z malto.

Opis tlorisa: Tudi v jugozahodnem vogalu sta se južni in zahodni krak obzidja stikala skoro v pravem kotu in je bil mednju vgrajen, glede na sled linije obzidja, votel štirikoten stolp. Temelji so bili tu mnogo slabše ohranjeni, razporeditev sledov in njih mere pa dopuščajo misel, da sta bila jugozahodni vogal in zahodni krak obzidja zgrajena enako kot letos bolje raziskani jugovzhodni vogal in dobro ohranjeni vzhodni krak obzidja in da so bile tudi mere obzidja in stolpa enake onim na jugovzhodnem vogalu (glej prilogo 3).

Opis najdb: V oranici in med ruševinami obzidja smo naleteli le na nekaj drobnih najdb, na dva kosa hišnega lepa z odtisi večjih količev, nekaj drobnih črnih in belih mozaičnih kock, drobec železa, nekaj črepinj rdečih in sivih posod, profilirana ustja loncev (tab. I, sl. 2, 3), drobec sive skodelice tenkih sten (tab. I, sl. 9), verjetno padske sigilate iz prve polovice 1. stol. (tab. I, sl. 6), drobec rdeče čašice ter drobec »črne sigilate« (tab. I, sl. 8).

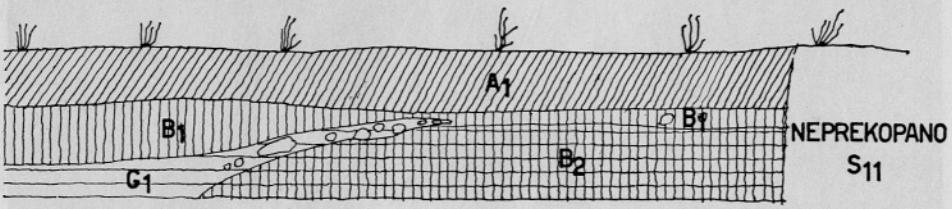

Prof. 1. Prerez plasti pred južnim krakom obzidja na parc. 1065
Legenda: *A* prst, *B* 1 glinasti nivo, *C*1 ruševinska plast, *B*2 sterilna ilovica
Prof. 1. Section through layers in front of southern flank of walls on plot 1065
Key: *A* soil, *B*1 clay level, *B*2 sterile clay, *C*1 layer with ruins

Vse to gradivo je dokaj raznoliko in tudi iz nearheoloških dob (profilirana ustja loncev), le črno sigilato moramo datirati najpozneje v Avgustov čas.[15] Dejstvo ne preseneča, saj smo na zemljišču, ki je bilo že intenzivno prekopano.

Dalj proti vzhodu smo na desnem bregu Ljubljanice, na ogroženem zemljišču, skopali več sond, kot smo že omenili, v njih pa nismo našli arheoloških sledov, kar priča, da se stavbe preko obzidja niso širile proti vzhodu (glej priloga 1, a—g).

4. S sistemom sond smo pregledali tudi ves ogroženi prostor na parceli 2768/1. Pri tem smo ugotovili, ne le, da je bil tudi ta prostor v antiki poseljen, ampak da je bila zazidava tudi tu skoro enaka kot na drugem bregu Ljubljanice (glej prilogo 1, 4, 5).

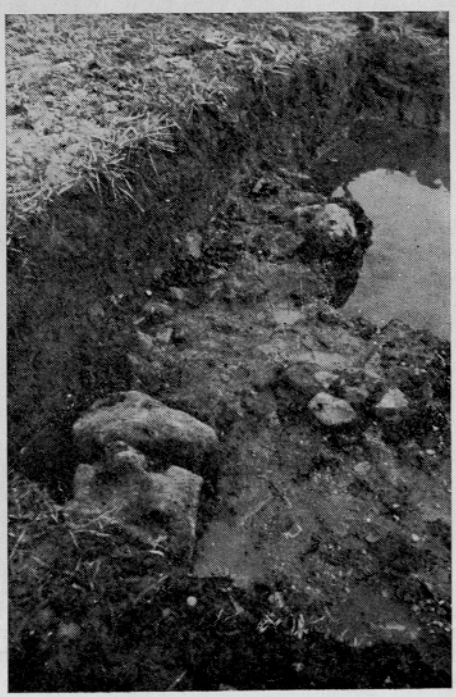

Sl. 7. Ruševine na parc. 1059
Fig. 7. Remains on plot 1059

Opis plasti: Na zahodni strani izkopišča, blizu ceste proti Ljubljani, je sodobno obdelovanje vrtov pokrilo arheološke plasti z do 20 cm debelim slojem čistega, skoraj gotovo navoženega humusa. Temu je v gl. 0,4 m sledila ilovnata ruševinska plast, kjer je bilo nekaj malte, peska, opečnega in tegulnega drobiža, oglja in črepinj. Ta plast je počivala na tenki zbiti peščeni plasti, zdi se, da na nekakem tlaku ali hodni površini. V njej so bile še posamezne rimske najdbe. V rel. globini 0,5 m je bila arheološko sterilna ilovnata plast (profil 2). V srednjem delu izkopišča smo v ruševinski ilovnati plasti naleteli na spodnjo plast temelja (debeline 0,6 m), pravokotno se sekajočega spleta zidov iz lomljenca, ki je slabo vezan z malto. V tem delu izkopišča je bila med humus in ruševinsko plast včasih tudi vrinjena trda, arheološko sterilna ilovnata plast, verjetno posledica poznejših prekopavanj (glej profil 3). Na zemljišču pri Ljubljanici pa vrhnjega humusa takorekoč ni bilo, po čemer moramo sklepati, da je bil tudi levi breg Ljubljanice v antiki skoraj višji kot danes. V bližini brega pa smo spet naleteli na plast suhozidnega temelja iz lomljenca, segajočega že v sterilno rumeno ilovico.

Opis tlorisa: V srednjem delu izkopišča smo našli temelje po straneh neba orientiranega stavbnega objekta ali objektov. Temelj je bil iz lomljenca in slabo vezan z malto. Na enem od temeljev

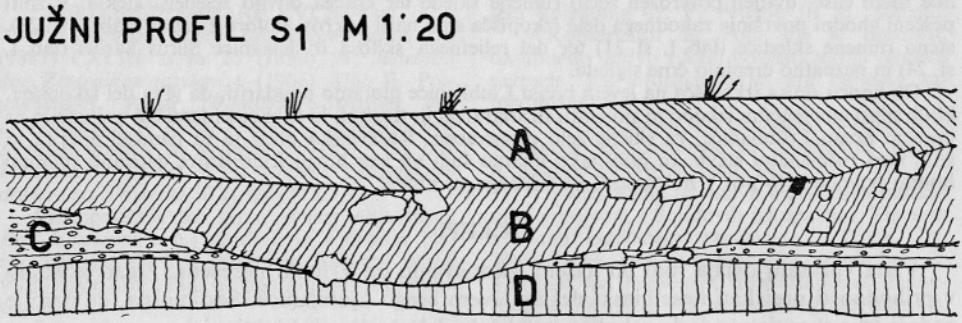

Prof. 2. Prerez plasti v zahodnem delu parc. 2768/1
Legenda: *A* humus, *B* ruševinska prst, *C* peščeni sip, *D* rjava ilovica

Prof. 2. Section through layers in western part of plot 2768/1
Key: *A* humus, *B* earth containing ruins, *C* powdery sand, *D* brown loam

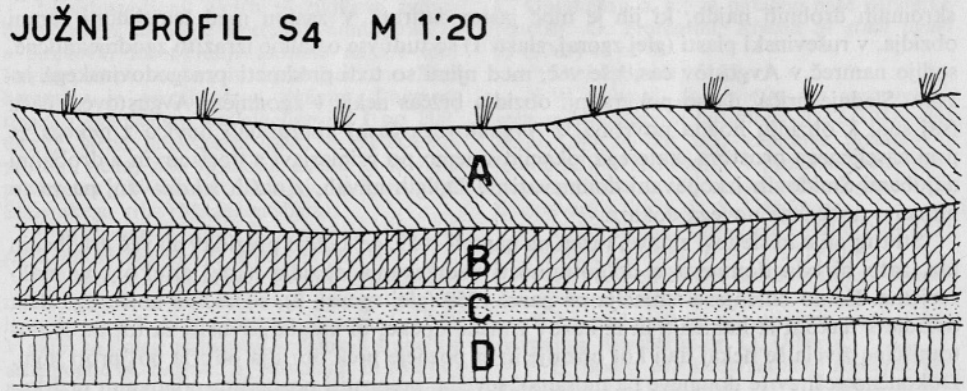

Prof. 3. Prerez plasti na sredi parc. 2768/1
Legenda: *A* humus, *B* zelo črna ruševinska prst, *C* peščeni sip, *D* rjava ilovica

Prof. 3. Section through layers in the middle of plot 2768/1
Key: *A* humus, *B* black earth layer with remains, *C* powdery sand, *D* brown loam

je bil jasno spoznaven recenten vkop, mogoče nezabeleženega arheološkega izkopavanja (glej prilogo 5 in prilogo 1). Tlakov stavbnih objektov nismo mogli zaslediti. Sodeč po zbiti peščeni plasti so se stavbe menjavale z večjimi prostimi površinami. Sodeč po rezultatih v vzhodnem delu izkopišča, bliže Ljubljanici, so se te po straneh neba orientirane stavbe naslanjale na obzidje, speljano vzporedno z bregom Ljubljanice. To obzidje smo pri opisu plasti že omenili. Odkrili smo ga le malo in je bilo slabo ohranjeno, a videti je povsem enako onemu na desnem bregu, tako po stratigrafiji kot po merah in tehniki. Nanj se pravokotno naslanja vsaj 10 m dolg nosilni zid stavbe, ki je bila 8 m stran od obzidja, pregrajena s tanjšim zidcem (glej prilogo 4 in prilogo 1, r, s, t). Po tem fragmentarnem odkopu bi mogli soditi, da je bil tudi prostor na levem bregu Ljubljanice prav podobno zazidan kot na desnem. Bil je utrjen z obzidjem, ki so se nanj naslanjale v notranjost utrjenega prostora potegnjene velike stavbe in da so bile tudi na tem bregu Ljubljanice večje proste površine. Obodno obzidje ozir. njegovi temelji so danes na levem bregu bolj odmaknjeni od Ljubljanice kot na desnem.

Opis najdb: V skladu z zelo reducirano stratigrafijo in mogoče tudi v skladu s funkcijo stavb je število najdb izredno skromno. V humusu arheološkega materiala takorekoč ni. V slednjem in tudi v kulturni plasti, čeprav smo v notranjosti obzidja, nismo našli nobenega novca. V ilovnati ruševinski plasti med zidovjem stavb smo našli le nekaj atipičnih črepinj boljše rdeče keramike in fine rdeče čaše, dvojen polkrožen ročaj rumene sklede ter košček olivno zelenega stekla. V zbiti peščeni »hodni površini« zahodnega dela izkopišča smo našli pokrov amfore z žigom (tab. I, sl. 23), steno rumene skledice (tab. I, sl. 21) ter del reliefnega skifosa iz delavnice Surus Sarius (tab. I, sl. 24) in neznatno črepinjo črne sigilate.

Ob koncu opisa izkopišča na levem bregu Ljubljanice moramo poudariti, da je ta del izkopišča, kljub silno omejenemu izkopu in situaciji, stratigrafski in tlorisni, ki je skoro identična s situacijo na desnem bregu Ljubljanice, za sklepe zelo pomemben. Ruševinska plast je tu namreč odkrita in situ, med ruševinami stavb. In prav tako imamo tudi na tem bregu Ljubljanice datirano spodnjo hodno površino, to pot v notranjosti obzidanega prostora.

SKLEPI

Vrsta vprašanj ostaja tudi po našem izkopavanju na Vrhniki nerešena. Zlasti je nujno v prihodnosti preiskati naselbinski del na levem bregu Ljubljanice. Sodimo pa, da nam je zadnje izkopavanje vendarle nekoliko približalo del naselja ob Ljubljanici.

V vsem izkopišču namreč, kar smo videli iz opisov, nismo v nedotaknjeni arheološki plasti nikjer našli nikakršnega predmeta, ki bi ga bilo treba kakorkoli datirati pozneje kot v Avgustov čas, pač pa bi bilo treba nekatere datirati še dalj nazaj. V Avgustov čas moramo postaviti hodno površino ob obzidju in jugovzhodnem stolpu (glej zgoraj, izkopišče na parc. 1065, 1) in hodno površino na levem bregu Ljubljanice (glej zgoraj, **4**), oboje na podlagi skromnih drobnih najdb, ki jih je moč jasno datirati. V zasipu med temeljnimi kamni obzidja, v ruševinski plasti (glej zgoraj, zlasti **1**) so tudi vse ostaline izrazito zgodnjeantične, sodijo namreč v Avgustov čas,[16] še več, med njimi so tudi predmeti prazgodovinskega izvora. Slednje priča, da so pri gradnji obzidja bržčas nekje v zgodnjem Avgustovem času (saj sodi k obzidju hodna površina iz Avgustovega časa) uporabljali ilovico z nekega že prej naseljenega prostora, katerega lokacijo smemo po primerjavi s tlorisom in z drobnimi najdbami Šmidovih izkopavanj domnevati na Dolgih njivah, z naših izkopavanj pa za to nimamo nobenega novega dokaza.

Stratigrafija in sledovi zidave, razen na parceli 1059, ne kažejo prezidav ali več gradbenih faz, zato bi bila domneva o dolgotrajnosti vzdrževanja obzidja skozi antiko bolj malo verjetna. Edino omenjena situacija na parc. 1059 (glej zgoraj, **2**), soseščina uničenega dela obzidja s tlakom iz kamenja in iz kosov rimske opeke, bi mogla govoriti za to, da je notranjščine živela še nekaj dalj kot obzidje in si pozneje prek obzidja odprla pot proti jugu. Dokončno rešitev te domneve pa moramo, seveda, prepustiti poznejšim ponovnim raziskavam notranjosti obzidanih delov naselja. Tako se zdi glavna ugotovitev našega raziskovanja datacija obzidja, ali bolje, vsaj nekaterih krakov obzidja naselbinskih delov Nauporta ob Ljubljanici, v Avgustov čas, in ugotovitev, da sta obstajala dva utrjena dela na obeh bregovih Ljubljanice ter da je bil vsaj eden obzidan krog in krog.

Zanimiva pa so tudi nova zapažanja o načinu zidave te utrdbe. Pri nas doslej še nismo imeli prilike tako preučevati kako zgodnjeantično obzidje. Zelo poučen je študij tehnike prazgodovinskih utrdb,[17] saj se tu srečujemo s kasetastim obzidjem ali tlakovanim predzidnim prostorom. Vidimo pa, da poznajo poznoprazgodovinske in zgodnjerimske utrdbe drugje podvojitve zidov,[18] proti sovražniku obrnjeno in znižano okrepitev glavnega zidu ozir. nasipa[19] ali pa horizontalno podlaganje zidu z lesom na vlažnem terenu.[20] Vse to nas vodi k misli, da so bili graditelji utrdb zgodnjerimskega Nauporta, ki je postal *municipii instar*, vendarle v neki meri povezani z domačim zidarskim izročilom. Med maloštevilnimi ostanki materialne kulture pa najdemo posamezne predmete vsakdanje rabe (domača kuhinjska keramika),[21] ki jih je prispeval, kljub prevladovanju predmetov iz uvoza, domači civilizacijski element.

[1] Plin. *nat. hist.* III 128. Strabo IV 6, 10; V, 1, 8. Tac. *ann.* I 20.

[2] Prikaz pri B. Saria, RE XVI 2008 ss.

[3] *Mitteilungen der Zentralkommission* 13 (1887) CXLIII ss in 25 (1899) 54; *Jahrbuch der Zentralkommission* 4 (1906) 276; E. Premerstein-S. Rutar, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain* (1899) 11; *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 9 (1899) 35; *Das Ioanneum* 6 (1943) 9 ss; *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20 (1939) 145.

[4] Izkopavanja so samo delno objavljena, *Das Ioanneum* l. c.; gradivo je v depoju Narodnega muzeja v Ljubljani in Narodni muzej v Ljubljani hrani tudi originalni načrt izkopanih objektov.

[5] *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata* (1966) 198 ss.

[6] Objava v pripravi.

[7] C. Deschmann, *MZK* 13 (1887) CXLIII; S. Jenny, *J dZK* 4 (1906) 279 ss; Premerstein-Rutar 11; W. Schmid, *Das Ioanneum* 6 (1943) 9 ss.

[8] C. Deschmann o. c.

[9] Kustosu Sonji Petru se najlepše zahvaljujem za to, da mi je omogočila študij gradiva s Šmidovih izkopavanj. Drobne najdbe niso številne, so pa vse izrazito zgodnjeantične. Med keramiko je precej »črne sigilate«, fragment izrazito avgustejske sigilate (service I po Halternu), stena latenskega lonca z metličastim vrezom, nekaj zelo zgodnjih oljenk in še vrsta predmetov, ki imajo analogije s koroškega Štalenskega vrha (Magdalensberg).

[10] *Mitteilungen des historischen Vereines für Krain* 11 (1856) 77; *Argo* 1 (1892) 40.

[11] *Varstvo spomenikov* 13—14 (1971), poročila za leto 1969. Izkopavali smo v oktobru in novembru l. 1969 in aprilu in maju l. 1970. V ekipi so poleg podpisane sodelovali študentje arheologije N. Jurgele, A. Ravnikar, B. Martinšek in B. Slapšak, ter preparator iz Pokrajinskega muzeja v Ptuju J. Gojkovič. Za nadzor izkopavanj in strokovno pomoč pa se zahvaljujem kolegoma dr. P. Petruju in M. Slabetu.

[12] Konservator E. Pohl me je opozoril, da apneno vezivo v kisli ilovnati zemlji povsem razpade. Za informacijo se mu najlepše zahvaljujem.

[13] C. Goudineau, *La ceramique aretine lisse*, Melanges d'archeologie et d'histoire, suppl. 6, Bolsena IV (Paris, 1968) 243, 238.

[14] Slična fibula je tudi v Narodnem muzeju med gradivom s Šmidovih izkopavanj. Tip sam z vsemi različicami postavlja E. Patek, *Die Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien* (Dissertationes Pannonicae II 19, 1942) 87 s, v čas okrog začetka n. št.

[15] Splošno o tej vrsti keramike: N. Lamboglia, *Atti del I. congresso internazionale di Studi Liguri, 1950* (Bordighera 1952), 139—206; isti, *Istituto internazionale di Studi Liguri II*, Gli Scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana (Bordighera 1950) 65 ss; A. Bruckner, *Carinthia* I 153 (1963) 281 ss; C. Goudineau o. c.; za datacijo naše keramike posebej: G. Fiorentini, *Rivista di studi liguri* 29 (1963) 40 ss.

[16] Glej opombo 13, 15.

[17] W. Schmid, *Jahreshefte des oesterreichischen archäologischen Institutes*, 21/22 (1922—24) Beibl. 280 ss. Za zelo zanimive podatke o fortifikaciji in tlakovanju v predobzidnem prostoru gradišča v Stični se zahvaljujem vodji izkopavanj v Stični dr. S. Gabrovcu.

[18] F. X. Kohla, *Carinthia I* 150 (1950) 413; H. Vetters, *Carinthia I*, 141 (1951) 714.

[19] H. V. Petrikovits in G. Müller, *Bonner Jahrbücher* 161 (1961) 449 ss.

[20] Za podatke se zahvaljujem vodji izkopavanj na Auerbergu dr. G. Ulbertu.

[21] E. Bonis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien* 1 (Diss. Pann, II 20, 1942) 37 ss.

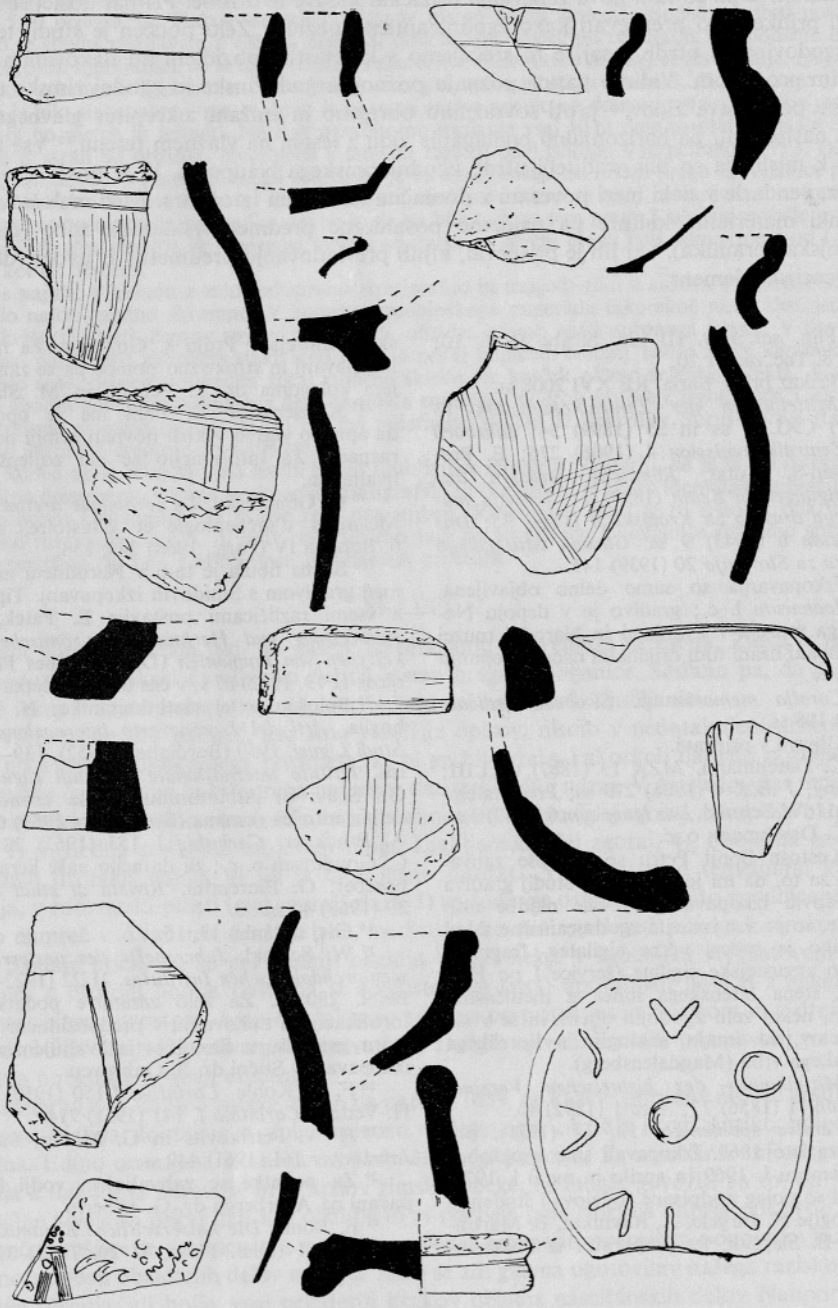

Tab. I. 1—25 = 1/2
Pl. I. All 1/2 natural size

NAUPORTUS FORTRESSES BY THE RIVER LJUBLJANICA AT VRHNIKA

Summary

The article begins with a summary of present knowledge about Vrhnika-Nauportus, without doubt one of the most interesting early Roman strongholds on present-day Slovene territory. It then goes on to describe the results of protective excavations undertaken at the central part of archaeological Vrhnika on the banks of the Ljubljanica, before the motorway was built. During these excavations it was possible to examine three sections of the southern flank of the walls of a large walled area on the right bank of the Ljubljanica, which was previously known about. We established that the lower layers of the wall were constructed in the dry-walling technique, the inner side was more massive and probably originally higher; a coffer system of thinner, small walls and earth filling leant against the outside of this wall while the outermost band of the walls was wider and probably also originally lower. The slanting wooden buttresses of the main inner wall were supported against this outer wall. The whole terrain was originally as high as it is today, so that there is little preservation of ruins and cultural layers in the highest layers of earth. On the south-east side of the walls was a diagonally placed, hollow, rectangular tower, built of or faced in wood. The filled dyke between the walls contained a lot of building mortar and some cultural remains from the Hallstatt and very early Roman periods (pl. I, fig. 15, 17, 18, 19, 20), while Augustan sigillata was found on the floor inside the tower and walls (pl. I, fig. 13). A paved way heading southwards probably later intersected the middle part of the southern flank of the walls. The excavation of the south-western corner of the walled area which had already been systematically excavated previously, showed that the south-western tower and west flank of the walls had been built in the same technique as the section now uncovered, only that previous excavators had not been able to observe details because of poor preservation. A special point of interest in the latest excavations was the discovery of a similar walled area, with long buildings leaning against the walls, on the other bank of the Ljubljanica. Finds from the floor level on the left bank of the river served to place the buildings and walls into the period of Augustus (pl. I, fig. 21, 22, 23, 24, 25). From neither bank of the Ljubljanica was it possible to establish whether the area was settled for any length of time after Augustus's death, a problem which has not been settled conclusively by the archaeological finds published to date, either. The building technique of this Augustan fortress is also very interesting. The coffer construction of the walls and the double wall points towards the pre-Roman tradition followed by the builders of the Roman economic bases on the Karst crossings, while walls reinforced on the outside and supported by wood in the most important spots are found in pure Roman military strongholds of the early Roman period.

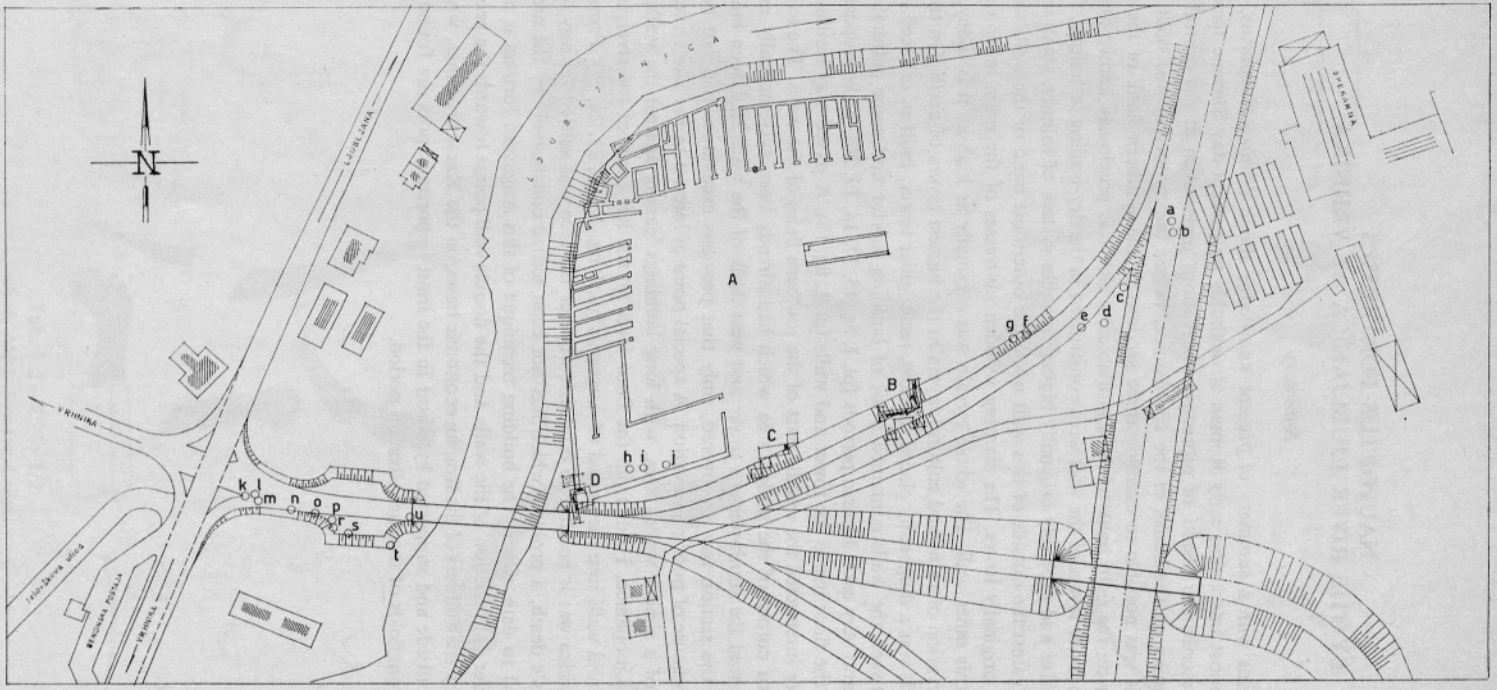

Pril. 1. Situacija izkopišča z vrisanimi objekti A, izkopanimi l. 1934 (objekti vrisani po načrtu, last Narodnega muzeja)

Plan 1. Situation of excavation site with building A, excavated in 1934, drawn in (buildings drawn in according to the plan, property of the National Museum)

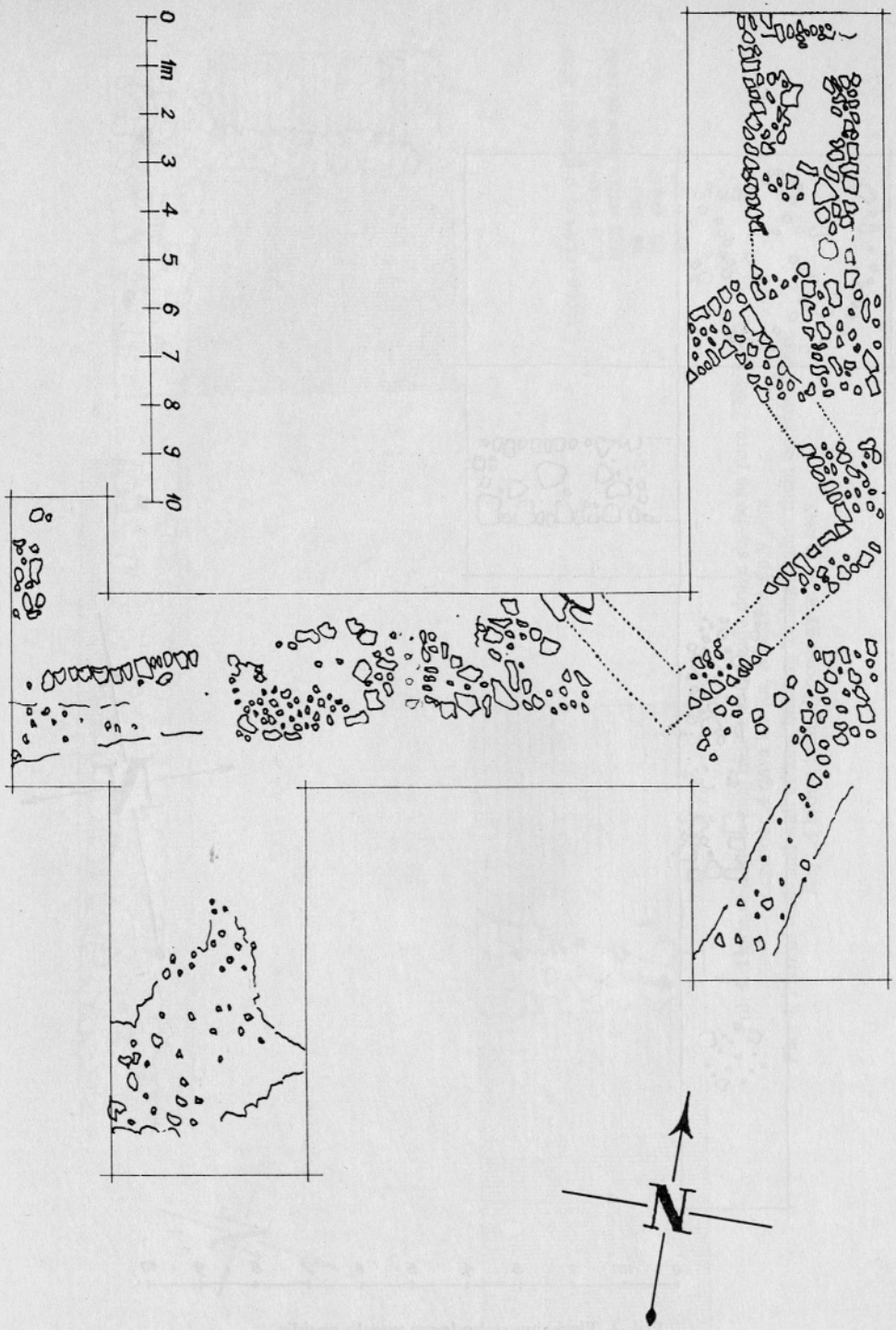

Pril. 2. Tloris jugovzhodnega vogala obzidja na parc. 1065
Plan 2. Plan of south-east corner of walls on plot 1065

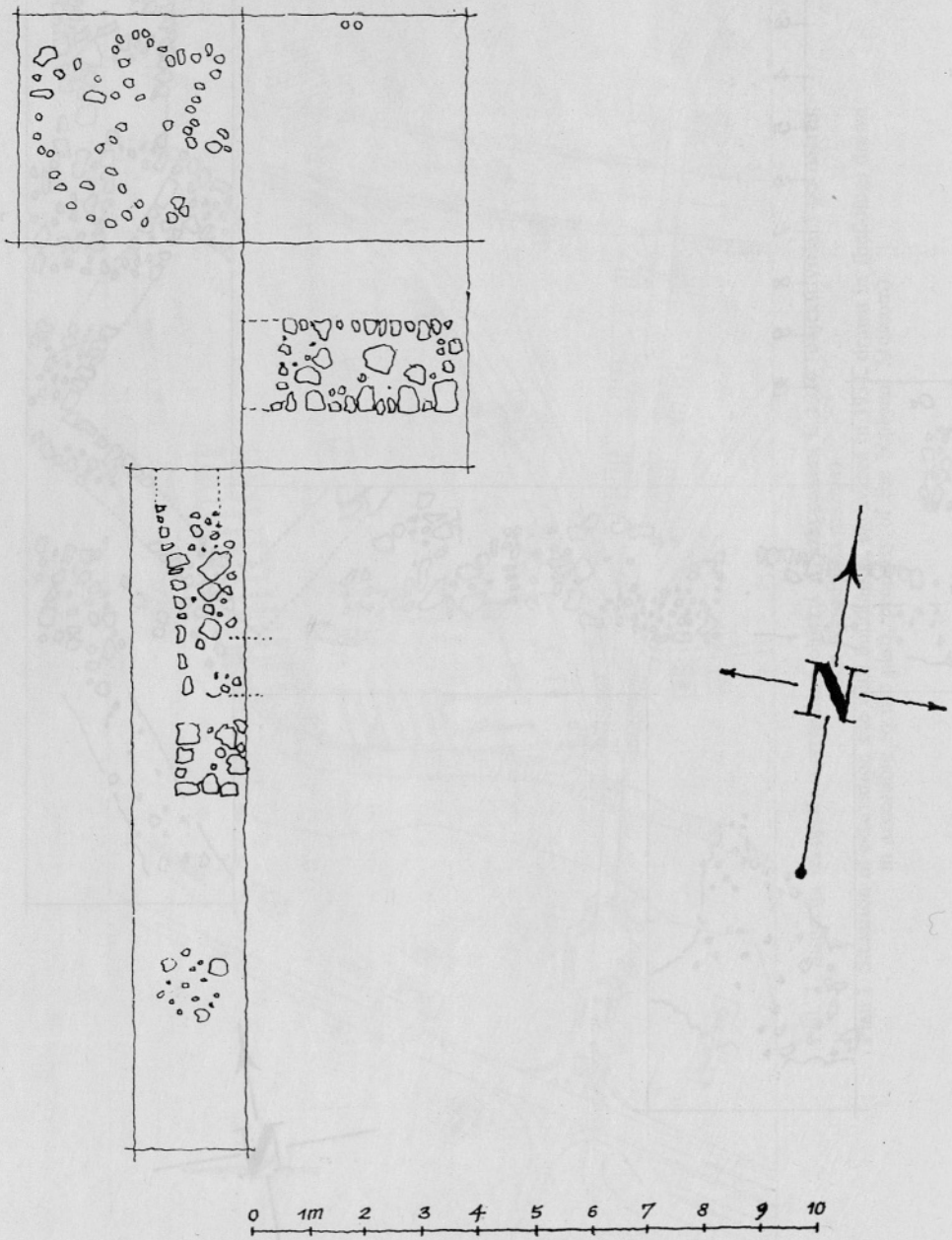

Pril. 3. Tloris jugozahodnega vogala obzidja
Plan 3. Plan of south-east corner of walls

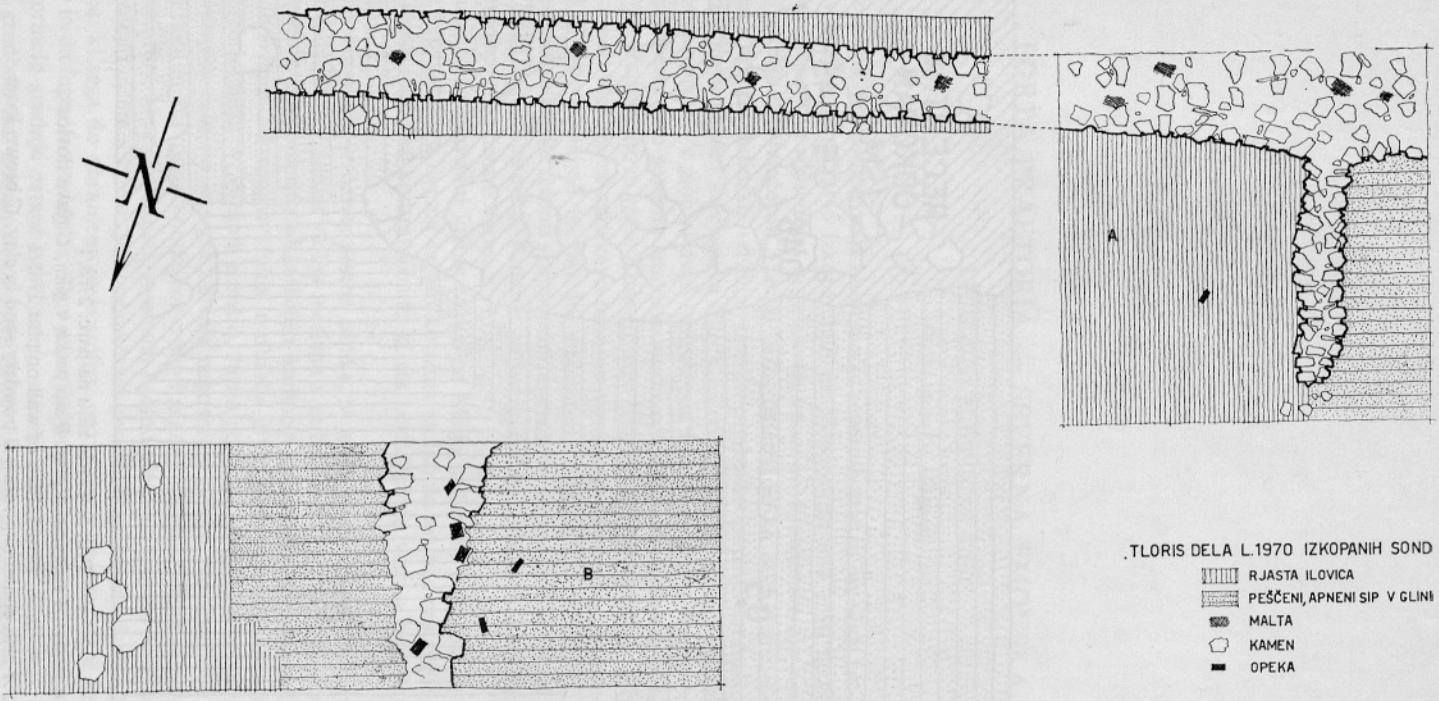

Pril. 4. Tloris obzidja in nanj naslonjenega zidu dolge stavbe na parc. 2768/1
Legenda: *A* rjava ilovica, *B* peščeni sip v glini

Plan 4. Plan of walls and wall of long building leaning against them on plot 2768/1
Key: *A* brown loam, *B* powdery sand in clay

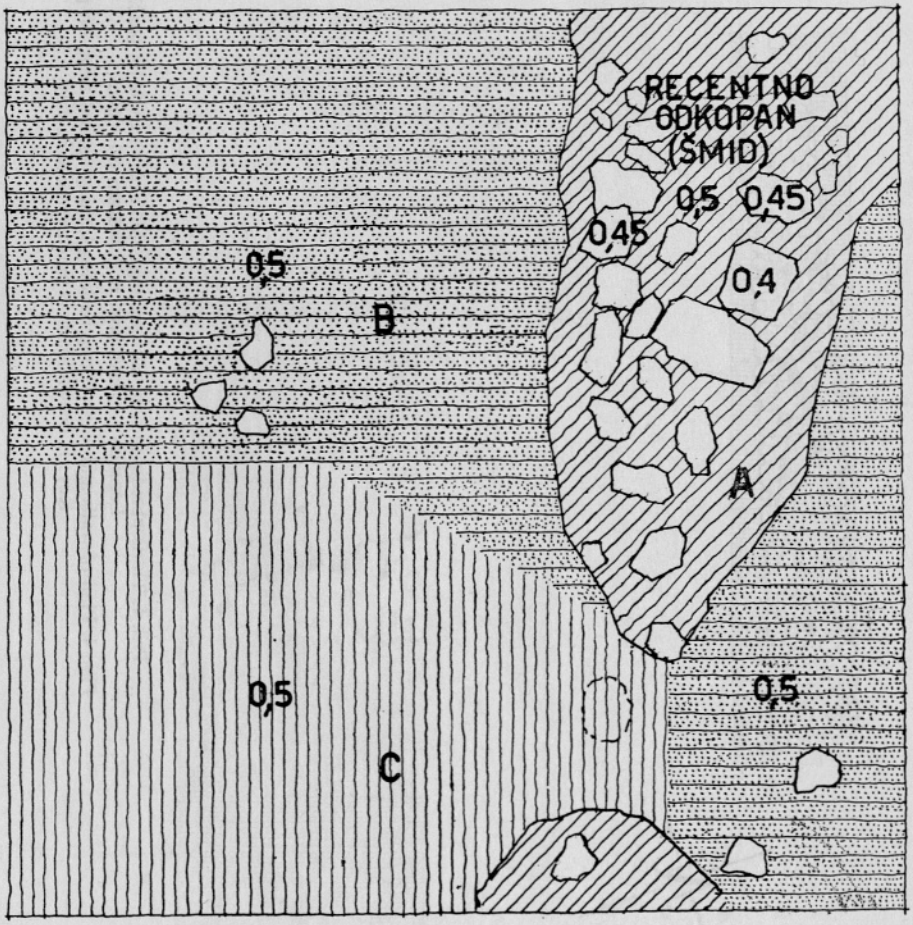

Pril. 5. Tloris zidu na parc. 2768/1
Legenda: *A* ruševinska prst, *B* sip peska v glini, *C* rjava ilovica
Plan 5. Plan of wall on plot 2768/1
Key: *A* arth containing ruins, *B* powdery sand in clay, *C* brown loam

PORTA PRAETORIA — SEVERNA EMONSKA VRATA

LJUDMILA PLESNIČAR-GEC

Mestni muzej, Ljubljana

Prva zaščitna izkopavanja na območju severnih vrat so potekala leta 1890. Simon Rutar piše v svojem poročilu o izkopaninah na Slovenskem leta 1890 takole: »Ko so namreč meseca avgusta in septembra kopali velik kanal od Ljubljanice čez Kongresni trg in dalje mimo igrišča do Vrtače ob Tržaški cesti, naleteli so na zelo imenitne starine. Najprej so izkopali pred Uršulinsko cerkvijo rimsko opeko in črepinje lončenih svetilk. Prav pred Wurzbachovo nekdaj Zwejerjevo hišo v začetku Gradišča našli so glavna rimska vrata — porta praetoria — v globini dveh metrov pod sedanjimi tlemi.«[1]

Dokončno smo severna emonska vrata odkopali spomladi leta 1963 ob pripravljalnih delih za ureditev nove trase Titove ceste. Izkopavanja so potekala v okoliščinah, ki niso bila najbolj idealna za raziskavo tako pomembnega spomenika. Zaradi ozko odmerjenega prostora smo odkopali le vzhodni obrambni stolp vrat in le delček zahodnega stolpa. Vrata sama, ali bolje rečeno vratna odprtina med stolpoma, je bila delno poškodovana prvič leta 1890,[2] kakor opisuje S. Rutar v svojem poročilu, in leta 1953 ob regulaciji kanalizacije, kar je potrjeval recentni vkop.

Analogno z glavnimi južnimi vrati na Mirju, zidanimi v isti osi S—J, so tudi severna vrata bila ojačena z dvema četverokotnima stolpoma ter bila sestavljena, ali bolje rečeno, podaljšana z dvema kontraforoma, ki sta podaljševala vratno odprtino proti notranjosti mesta.[3]

Vzhodni stolp je četverokotne oblike, v jedru povezan s strukturo brambnega zidu in kontraforjem. Velikost stolpa merjena v temeljih je 6,40 m × 6,70 m. Zunanja obloga stolpa je iz enakomerno sestavljenih kamnov iz golovškega apnenca, vezanih z malto (*opus incertum*). Notranjost stolpa in obzidja je konglomerat, sestavljen iz večjih in manjših golovških lomljencev, vezanih z malto. Južna polovica stolpa je bila mnogo bolje ohranjena od severnega dela, za kar gre zahvala neposredni bližini Wurzbachove stavbe, in prav ta predel nam ni dal mnogo podatkov o sami gradnji objekta. Južna stena stolpa kaže na dve gradbeni fazi, ki se razlikujeta v samem načinu gradnje. Starejša faza, ki sega od temeljev navzgor do višine 130 cm, je kompaktneje grajen. Fuge so zadelane s fino malto. Vrhnja faza pa, ki sega do ohranjene meje stolpa, se razlikuje po tem, da je vezana z bolj grobo malto in da fuge niso zadelane. Sicer pa se fazi po samem materialu v ničemer ne razlikujeta. Tudi princip gradnje ostane isti (*opus incertum*). Zato ne bi mogli reči, da gre za časovno ločeni gradbeni fazi ampak za gradbeni zastoj, iz česar lahko sklepamo, da je bila prav v tej

višini gradnja prekinjena in da je delo po vsej verjetnosti nadaljeval drugi mojster, ki je uporabljal drugačen sestav malte in bil pri sami izdelavi zidu nekoliko površen.[4]

Vrata so bila ojačena s kontraforjema, ki sta služila kot opora stolpoma in obenem podaljšala vratno odprtino proti notranjosti mesta z obokanim hodnikom. Med vzhodnim stolpom in kontraforjem ni bilo mogoče določiti meje. Enak konglomerat malte in kamenja tvori oba, z razliko od kontraforjev stranskih vrat na južnem obzidju na Mirju, kjer je bilo opaziti med kontraforji in stolpi 10 cm odstopa, iz česar lahko sklepamo, da so bili pozneje

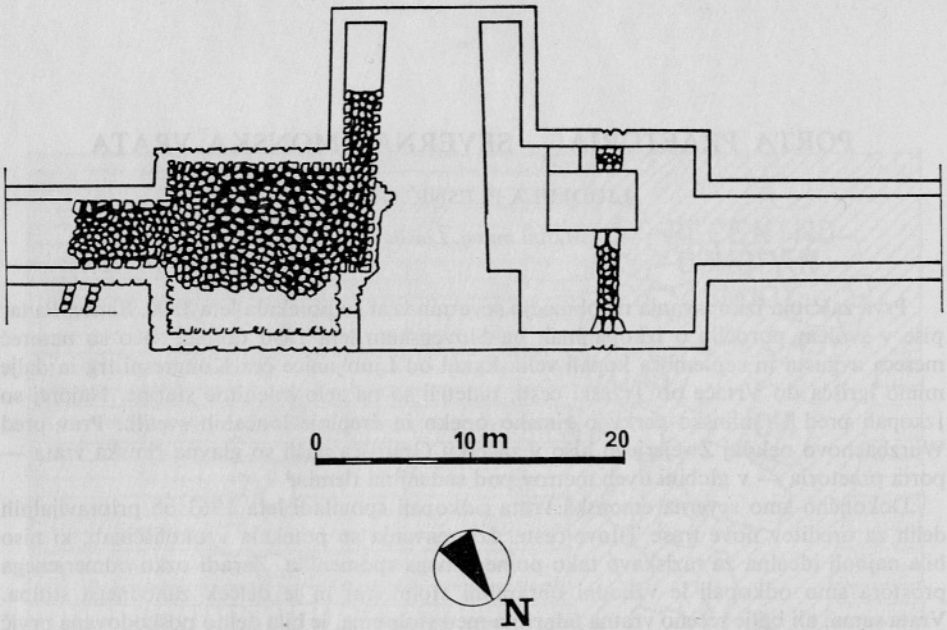

Sl. 1. Porta praetoria, tloris
Fig. 1. Pianta della porta praetoria

dozidani.[5] Kontrafor je na severnem delu lepo zaključen, prav tako na vzhodni strani južno od stolpa, južna stena je bila presekana in deloma uničena ob gradnji Wurzbachove stavbe. Tako ni bilo mogoče določiti dolžine kontraforja in s tem tudi ne dolžine vratne odprtine. Kot analogija nam lahko služijo južna glavna vrata, kjer doseže vratna odprtina (hodnik) dolžino 6,30 m.[6]

Za razliko od južnih vrat se kontrafor proti notranjosti mesta širi, iz česar lahko sklepamo, da se je vratna odprtina v notranjosti ožila, zaradi česar je bil dosežen obrambni efekt.

Obrambni zid je ohranjen le v podaljšku vzhodnega stolpa in tvori z njim organsko celoto. Temeljna širina zidu znaša 4,20 m. Zidna obloga je grajena v isti tehniki kakor stolp (opus incertum). V globini 3,92 m pod današnjim nivojem in 1 m pod pričetkom zidne obloge smo naleteli na zidan kanal, ki je odvajal mestne fekalije v obrambni jarek pred obzidjem.

Vratna odprtina in zahodni stolp sta bila deloma že predhodno uničena, deloma pa ob mehanskem odstranjevanju zemlje za kolektor. Razen tega je polovica zahodnega stolpa pod temelji stavbe Veselova 2. Vendar nam je dal prečni profil, ki je nastal ob vkopu za

kolektor, dovolj podatkov za študij in rekonstrukcijo zahodnih vrat. Nov moment pri obravnavanju strukture obrambnih stolpov in vrat je odprtina v samem zahodnem stolpu. Zadelana je bila z recentnim materialom, ki je nastal ob uničenju stolpa in ob zidavi temeljev za stavbo Veselova 2. Pri odstranjevanju tega materiala smo naleteli na zahodno steno te odprtine, ki je bila zgrajena v isti tehniki (*opus incertum*) kot sama zunanja obloga stolpa in obrambnega zidu. Širina odprtine je 2 m, idealna dolžina pa 3 m. Glede na ohranjen tlak (naložene oblice vezane z malto) je bilo mogoče določiti nivo vhoda, ki je bil 70 cm nad temelji stolpa. Vratne odprtine stolpa nismo našli, ker je bil stolp uničen pri vkopu za kolektor, vendar lahko na samo situacijo odprtine iz obrambnih razlogov sklepamo, da je bil vhod iz notranje, mestne strani.

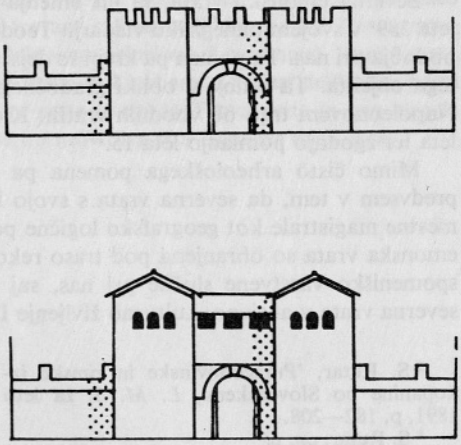

Sl. 2. Porta praetoria, dve od možnosti za rekonstrukcijo zunanje fasade
Fig. 2. Porta praetoria, due ricostruzioni della facciata esterna

Pri obravnavi rekonstrukcije fasade in funkcionalnosti severnih vrat težko govorimo o prvotni višini objekta. Ostankov ruševin, ali bolje rečeno porušenega zidu, ni bilo. Ves gradbeni material, ki je nekoč pripadal obzidju in stolpoma, so v srednjem veku porabili za gradbeni material. Tako odpade možnost, da bi iz količine ruševinskega materiala lahko določili višino stolpov in obzidja. Ostanejo nam le analogije južnega obzidja na Mirju

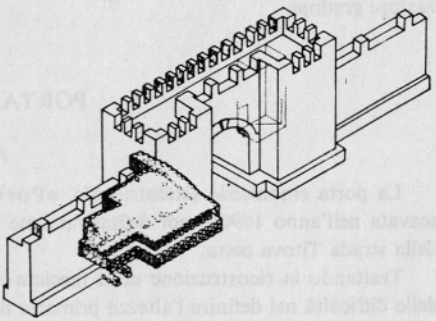

Sl. 3. Porta praetoria, poskus rekonstrukcije
Fig. 2. Porta praetoria, proposta di una ricostruzione

in ostanki podobnih obrambnih obzidij v rimskem imperiju.[7] Izsledki izkopavanj južnega predela zidu kažejo, da so bili zgornji deli stolpov leseni, pokriti z opeko.[8] Za severna vrata ne moremo tega trditi, ker nimamo ohranjenih elementov, ki bi to potrdili. Pri rekonstruk-

ciji se lahko opiramo le na dokaz, da je bil dohod na ploščad skozi odprtino v zahodnem stolpu, iz česar lahko sklepamo, da je bil plato za branilce ali odprt in zavarovan s cinami, ali, kar je bolj verjetno, pokrit s streho po vzoru južnega obzidja.

Pri raziskavi tega spomenika smo imeli na razpolago le malo prostora. Popolnoma neraziskan je še predel izven območja mestnega areala pred samimi vrati in s tem problem cestnega prehoda preko obrambnih jarkov. Razen tega so razni srednjeveški in recentni vkopi poškodovali plasti in s tem vse drobne najdbe, ki so važen element za kronološko opredelitev ostankov arhitekture. Ostane nam le možnost, da se opiramo na izsledke pri obravnavi južnega obrambnega sistema in te dopolnimo z novimi, ki lahko v marsičem dopolnijo sliko strukture in funkcionalnosti obrambnega sistema v Emoni.

Severna emonska vrata, ki jih omenja že antični pisatelj Latinus Pacatus Drepanius leta 389[9] v svojem panegiriku vladarju Teodoziju, tvorijo važno kulturno ostalino antičnega obdobja pri nas. Ta pomen pa krepi še dejstvo, da imamo ohranjen morda odlok o pozidavi tega objekta. Ta odlok v obliki gradbenega napisa je bil najden v prejšnjem stoletju na Napoleonovem trgu ob vhodnih vratih. Klesan in postavljen je bil med 19. avgustom 14. leta ter zgodnjo pomladjo leta 15.[10]

Mimo čisto arheološkega pomena pa moramo poudariti tudi urbanističnega, ki je predvsem v tem, da severna vrata s svojo lego v osi Titove ceste izpričujejo kontinuiteto mestne magistrale kot geografsko logične poti skozi osrednji del ljubljanskih vrat. Severna emonska vrata so ohranjena pod traso rekonstruirane Titove ceste. To je edinstven poseg spomeniško varstvene službe pri nas, saj majhna razstavna galerija vključuje emonska severna vrata v aktivno, kulturno življenje Ljubljane.

[1] S. Rutar, 'Prazgodovinske in rimske izkopanine po Slovenskem', *L. M. S.* za leto 1891, p. 182—208.

[2] S. Rutar, *op. c.*

[3] W. Schmid, Emona 1, *Jahrbuch f. Altertumskunde* 7 (1914) p. 78.

[4] Ob raziskavah na novem Trgu revolucije leta 1961/62 smo opazili pri prerezu obrambnega zidu več etap gradnje v sami prvi fazi pozidave. Razlika je bila vidna v sami gradnji, kvaliteti veziva in po vmesnem, ponekod 1 do 2 cm debelem sloju blatne usedline med notranjo strukturo zidu, ki je verjetno nastala ob manjšem zastoju gradnje.

[5] W. Schmid, *op. cit.* p. 71.

[6] W. Schmid, *op. cit.* p. 78 (Abb. 10).

[7] Jakobi, *Das Römerkastell Saalburg* (1897). W. Alzinger, 'Stadtmauerprobleme', *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institut* 45 (1960) 25. H. Schönberger, 'Ein augusteisches Lager in Rödgen bei Bad Nauheim', *Saalburg — Jahrbuch* 19 (1961) p. 37.

J. Baradez, *Vue Aérienne de l'organisation Romaine dans le Sud- Algérien* (1949).

[8] W. Schmid, *op. cit.* p. 74.

[9] Latini Pacati Paneg. 36.

[10] *IL Jug.* 303. Šašel-Weiler, *Carnuntum-Jahrb.* 1963—1964, p. 40.

PORTA PRAETORIA

Riassunto

La porta emoniense settentrionale, »Porta Praetoria«, fu per la prima volta parzialmente scavata nell'anno 1890 e poi definitivamente sterrata nel 1963 durante i lavori di ristrutturazione della strada Titova cesta.

Trattando la ricostruzione della facciata e la funzionalità della porta settentrionale insorgono delle difficoltà nel definire l'altezza primaria dell'opera. Tutto il materiale edile, di cui a suo tempo furono composte le mura e le torri, venne riusato nel Medioevo per altre costruzioni. Per poter paragonare ci rimangono solo le analogie del lato meridionale delle mura conservato a Mirje e i ruderi di simili costruzioni difensive conservate in altre località dell' Impero romano. Le scoperte che sono venute alla luce durante gli scavi sul lato meridionale delle mura indicano che le strutture

superiori delle torri erano in legno e coperte di tegole. Lo stesso non si puo asserire per la porta settentrionale venendo a mancare il materiale di prova. Con certezza, secondo le prove, allo spiazzo portava un'apertura nella torre occidentale, ciò che fa facilmente presumere che il gradone per i difensori era scoperto ma munito di feritoie protettive, oppure, cosa ancor piu probabile, che fosse ricoperto di tetto come è dato il caso del lato meridionale. La porta emoniense settentrionale, menzionata dallo scrittore antico Latinus Pacatus Drepanius già nel 389 nel panegirico dedicato a Teodosio, è un importante rudere culturale dell'Antico dalle nostre parti. Inoltre, quest' importanza viene corroborata anche dall'iscrizione forse relativa, scoperta nel secolo scorso presso la porta orientale, l'attuale Trg Francoske revolucije (Piazza della Rivoluzione francese), e che fu scolpita e innalzata tra il 19 agosto dell'anno 14 e la tarda primavera dell'anno 15. Accanto al valore prettamente archeologico che quest'opera muraria vanta bisogna notare anche quello urbanistico dato che la porta settentrionale emoniense venne a trovarsi sull'asse dell'odierna via Titova cesta, confermando con ciò l'esistenza di un tracciato stradale senza soluzione di continuità, identificando la via maestra cittadina con la logica geografica del Passo di Ljubljana. I ruderi dell'antica porta settentrionale emoniense sono attualmente conservati sotto la strada Titova cesta in una piccola galleria d'esposizioni dove questo cimelio viene inserito nell'attiva vita culturale della città.

PLAZ IN RIMSKA CESTA PRI SLOVENSKI BISTRICI

STANKO PAHIČ

Pokrajinski muzej Maribor

Med najrazličnejše usode posameznih odsekov rimskih cest se uvršča tudi tisti njen del, ki pelje skozi zaselek Brinje v Sp. Novi vasi pri Slov. Bistrici prek 300 oz. 50 m visokega grebena iz Bistriške v Devinsko dolino. Ugodno mesto za prečkanje grebena se je graditeljem ponujalo že od daleč, saj je bilo za 15 m znižano sedlo vidno kot obzorna črta. Zato je trasa ceste prečkala teraso Bistriškega polja prav v taki smeri, da je dosegla greben tik pod njim. Ugoden je bil tudi vzpon po pobočju, ki je bilo že v antiki s plazovi, kakršni so na zahodni strani tega grebena česti in se na novo pojavljajo še danes, razčlenjeno v dve stopnici. Rimska cesta se je dokaj naravnost povzpela na hrbet spodnjega plazu, nato pa pošev zavila po pobočju navzgor do prevala, ki so ga očitno še nekoliko priredili oz. znižali. Trasiranje ceste prek plazu res da ni bila najboljša rešitev, a plaz je očitno že miroval, zato je ugodnost nizkega prevala odtehtala morebitne nevšečnosti. Te so se pričele sprva pojavljati z druge strani: pobočno izpiranje večinoma drobnopeščenih tal je najbrž nenehoma prekrivalo pobočni del cestišča. To je polagoma privedlo do tega, da je bil nazadnje prevozen le še zunanji del ceste, dokler niso bili nekoč pozneje prisiljeni 120 m dolg kos ceste sploh opustiti in zgraditi tik pod njo obvoznico v zmanjšani širini prvotnega cestišča. Nazadnje, a najbrž šele po propadu antične prometne mreže, ker drugih nadomestnih tras ni bilo opaziti, se je pričel gibati oz. trgati plaz in tako je bila rimska cesta pretrgana na dveh mestih (pril. I). Delovanje pobočnih voda je uničevalno delo pozneje še pospešilo, saj je dele cestišča odplavilo, na drugih mestih pa prekrilo z naplavinami. Tako nudi komaj 400 m dolg odsek rimske ceste na zahodnem pobočju grebena Sp. Nove vasi v Brinju kaj pestro podobo, ki smo jo skušali ujeti v desetih prečnih in nekaj podolžnih in pomožnih profilih (pril. II). Na nekaj mestih cestišče sploh manjka, ponekod se je ohranil le še gornji obcestni jarek, drugod le del cestišča, a tudi od ohranjenih cestišč so nekatera hudo poškodovana od izrabe, druga pa nalomljena od plazu.

Stanje rimske ceste, ugotovljeno v letih 1971—1973, je bilo pomembno ugotoviti tudi zato, ker se poslej ni več ohranilo v celoti. Po skoro dva tisoč letih so se na isti preval namreč vrnili graditelji sodobne hitre ceste »Slovenike« in tik zraven antičnega izkopali nov mnogo globji usek, pobočje s plazovi pa nasuli v visok nasip. S tem je ta del grebena dobil povsem novo podobo, obnovljeni tranzitni pomen pa bo imel poslej proti severu tudi drugo smer — proti Mariboru in Gradcu, kamor je antična cesta zavijala šele pozneje po trdnih prodnatih tleh Dravskega polja pri Šikolah. Ob odpiranju nove prometne črte naj zato ta prikaz

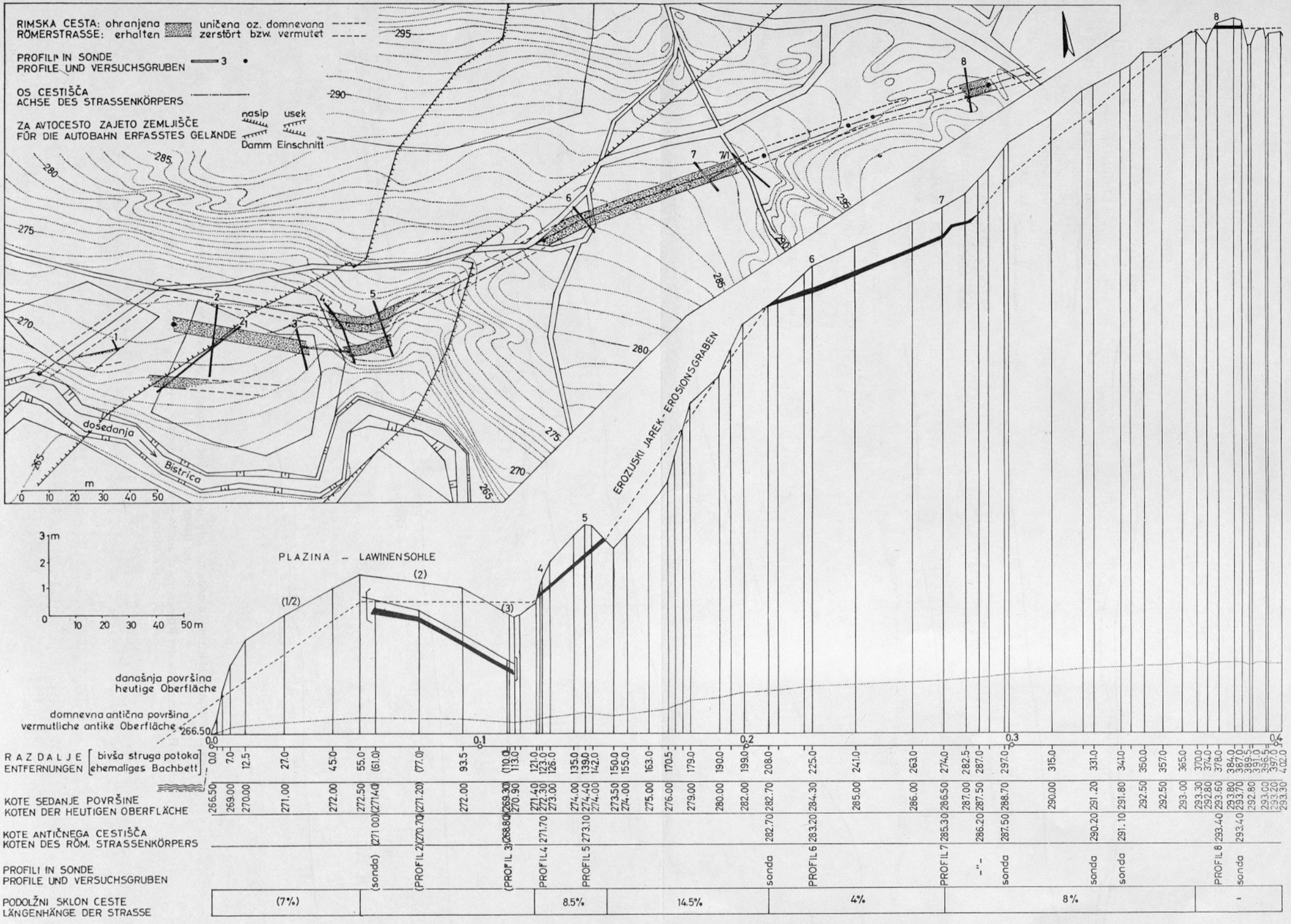

Priloga I: Tloris in podolžni profil trase rimske ceste med 0—402 m raziskovalnega odseka Sp. Nova vas pri Slovenski Bistrici (skica — po topografsko-katastrskem načrtu 1 : 1.000 in dodatnih meritvah)

Beilage I: Grundriss und Längenprofil des Verlaufes der Römerstrasse zwischen 0—402 m des Forschungsabschnittes Sp. Nova vas bei Slovenska Bistrica (Skizze — nach topographischem-Katastralplan 1 : 1.000 und zusätzlichen Abmessungen)

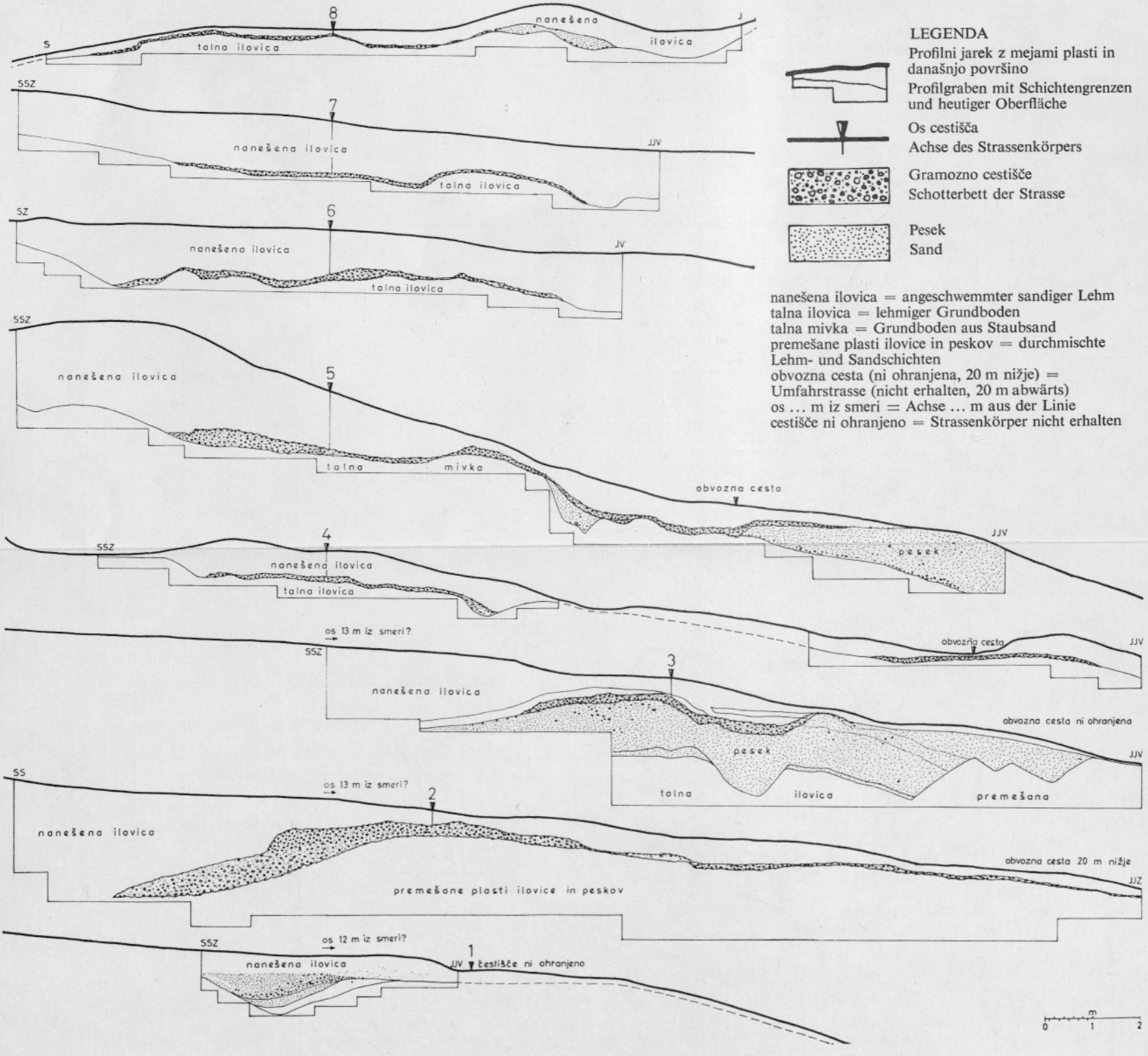

LEGENDA

Profilni jarek z mejami plasti in današnjo površino
Profilgraben mit Schichtengrenzen und heutiger Oberfläche

Os cestišča
Achse des Strassenkörpers

Gramozno cestišče
Schotterbett der Strasse

Pesek
Sand

nanešena ilovica = angeschwemmter sandiger Lehm
talna ilovica = lehmiger Grundboden
talna mivka = Grundboden aus Staubsand
premešane plasti ilovice in peskov = durchmischte Lehm- und Sandschichten
obvozna cesta (ni ohranjena, 20 m nižje) = Umfahrstrasse (nicht erhalten, 20 m abwärts)
os ... m iz smeri = Achse ... m aus der Linie
cestišče ni ohranjeno = Strassenkörper nicht erhalten

Priloga II: Prečni profili rimske ceste na zahodnem pobočju grebena Sp. Nova vas pri Slovenski Bistrici (izkopavanja 1971—3)

Beilage II: Querprofile der Römerstrasse am Westabgang des Hügelkammes von Sp. Nova vas bei Slovenska Bistrica (Grabung 1971—3)

obudi spomin na davno izumrlo staro in ob vsej širokopoteznosti antičnih graditeljev cest pokaže tudi njihovo nemoč pred prirodnimi pojavi, ki jih sodobna graditeljska tehnika tudi na tem mestu poskuša preprečiti že v kali.

Profil št. 1 (njiva parc. 249, k. o. Sp. Nova vas), ugotovljen v treh jarkih v treh različicah. Vsem je skupno, da cestišče na tem delu plazu, že na pobočju proti dnu doline, ni več ohranjeno, temveč je bilo mogoče zaslediti le notranji obcestni jarek. Ta je najbolje ohranjen v različici b (pril. II, sl. 1), kjer tvori 4,3 m široko in ob izkopu do 0,9 m globoko kotanjo v rumeni ilovici osnovnih tal. Jarek je zapolnjen sprva s temnejšo sivo ilovico kot nekdanjo površinsko plastjo, nato pa s 40 cm debelo plastjo svetlo rjave peščene ilovice oz. rjavega ilovnatega peska kot usedlino izpranih površin. Na pricestni strani je večinoma peščen gramoz, prinešen s cestišča, raztreseni prodniki gramoza pa leže tudi drugod po jarku. Do 20 cm debela črnikasta humozna ilovica prekriva spodnje plasti v nekdanji višini tal in nakazuje že opuščen oz. zapolnjen ter s travo prerasel jarek. Nad njo leži do 40 cm svetlo rjave ilovice, nanešene z višjih leg pobočja v poznejšem času in do danes z oranjem v vrhnji legi spremenjene v temnejšo sivo rjavo ornico. Tam, kjer bi se moralo pričeti cestišče, so le še obrobni ostanki gramoza na temno sivih nekdanjih humoznih tleh, ki prekrivajo drobno prodnato in z ogljem mešano sivo rjavo ilovico nad sterilno podlago. Ker te ilovice v podaljških sonde ni, gre bodisi za del od plazu nanešenih plasti, bodisi za posebej nasuta tla pod cestiščem. Teren cestišča je bil do danes spran v pobočje prečne raztrganine plazu.

Profil št. 2 (travišče parc. 250, k. o. Sp. Nova vas), izkopan skozi sredino spodnjega plazu (pril. II, sl. 2). Sterilne podlage tu tudi v globini 2,8 m (globje ni bilo mogoče kopati zaradi talne vode) še ni bilo, pač pa so se vse do sodobne površine menjavale raznolike plasti rumenih ilovic, raznobarvnih peskov, črnikastih humoznih prog in drobnega prodca. To pomeni, da hrbet plazu, po katerem je potekala rimska cesta, ni enovita masa, temveč je nastala s postopnim plazenjem plasti oz. z njihovim prekrivanjem, kar je vidno po tem, da so plasti nagnjene navznoter. Nad njimi leži plast nasutega gramoza rimske ceste v skupni širini 9 m, ki tvori danes hrbtu plazu se prilegajoči rob. Ker se je plaz s cestiščem vred premikal proti dolini, je na zgornji strani nastajal jarek, ki se je polagoma poglabljal. Plasti, ki so se nagibale v jarek, so nagnile tudi cestno površino, kar so popravili z dosipavanjem gramoza. Ta je zato na gornjem robu nazadnje 6 m širokega cestišča debel do 0,8 m, medtem ko se debelina gramozne plasti v sredini cestišča giblje okrog 0,4 m. Z nagibom se je gramoz s cestišča pomikal v jarek, kjer po 3,5 m klinasto preneha. Nad njim leže peščene plasti, prav tako sprane z vrha cestišča, ki jih je nazadnje prekrila humozna površina nekdanjih tal, ta pa označuje vrh udornega jarka v zadnji fazi rimske ceste. Z nadaljnjim naplavljanjem peščenih plasti s pobočja in usedanjem glinenih delcev v stoječi vodi se je ta jarek do današnjih dni zapolnil in tako na zunaj zakril nekdanja dogajanja.

Medtem ko sega gramozna plast glavnega cestišča na opuščeni njivi skoro do površine, pa je v profilu št. 2 že vidno obvozno cestišče 20 m stran od 0,5 m pod recentno površino. Celotna plast obvoznega cestišča je široka tu 5 m in največ 20 cm debela, kar — skupno s situacijo v profilih št. 4 in 5 — kaže, da gre za zasilno rešitev. Gramoz s tega cestišča leži v globini do 30 cm še niže na pobočju.

Profil št. 3 (travišče parc. 250), izkopan na vzhodnem pobočju plazu tik pred prečnim udorom plazu (pril. II, sl. 3). Sterilna osnova rumene ilovice je valovito nagubana v skladu s premikanjem plazu. Prekrivajo jo deloma ostanki temno sive humozne ilovice nekdanje površine, na tej pa leži v osrednjem delu profila do 1,3 m debela plast svetlega rumenkasto rjavega peska. Na spodnji strani pesek preneha ob poševni steni ilovice, na zgornji pa se spušča v udorni jarek in mu zaradi talne vode nismo mogli ugotoviti konca, verjetno pa preneha v obliki klina ob dnu jarka. Pesek je na tem mestu tuj element, čeprav je sicer kot glavna plast prisoten v grebenu. Možno je, da je z naplavljanjem prišel v prvotno kotanjo

ob plazu z nekega odprtega profila višje na pobočju, ali pa so ga sem nasuli graditelji ceste, da bi zapolnili kotanjo in napravili podlago za cestišče. To je ob iskopu sestavljala do 6 m široka in do 25 cm debela plast nasutega gramoza. Kot v prejšnjem profilu se je tudi tu gornji rob cestišča, a verjetno šele po odmiku s prvotnega mesta, upognil navzdol v jarek, z gibanjem plazu pa se je cestišče prelomilo tudi v sredini. Po opustitvi ceste se je v spodnji kotanjasti polovici cestišča pričela usedati glina, ki je dobila humozno prevleko nekdanje površine, kakršna sega potem prek gornje polovice cestišča navzdol v udorni jarek. Globina in obseg tega jarka sta ostala neznana, nad humozno plastjo pri dnu pa je v celoti verjetno vsaj do 2 m na debelo zapolnjen z nanešeno svetlo rjavo, pri dnu bolj peščeno, pri vrhu pa čistejšo ilovico. Poprejšnje oranje na tem mestu gramoza na cestišču ni bistveno poškodovalo. Na pobočju pod njim so se nabrale do 0,7 m debele plasti s cestišča spranih peskov, ki so v vrhnjem delu najbrž že odplavljeni. Os cestišča v dosedanji legi je za 13 m premaknjena od domnevane prvotne osi višje na pobočju. Prečni udor, ki ga je izrazito določeval jarek med plazom z njivo in nepremaknjenim pobočjem v gozdu, je dokončno pretrgal tako glavno kot obvozno cesto. Poznejše zveze so bile možne le višje na pobočju, kjer je bil viden usek opuščenega kolovoza in so za kmečke potrebe do gradnje sedanje ceste uporabljali večinoma utrjen novejši kolovoz. Antične obvozne poti v profilu št. 3 ni bilo mogoče zajeti, ker je bila s površine nagnjenega in premaknjenega pobočja odplavljena.

Profil št. 4 (gozd parc. 248/2, k. o. Sp. Nova vas), izkopan na meji gozdne površine in tik nad prečnim udornim jarkom (pril. II, sl. 4). Ta del pobočja je ostal v prvotni legi in tako izven plazu. Sterilna podlaga so v gornjem delu drobni (mivkasti) sivi peski, ki nato preidejo pod vrhnjo plast rumenkasto rjave ilovice. Na tej leži z vzdolžno denudacijo (ker zajema profil cestišče v klancu) že močno poškodovana 6 m široka in do 20 cm debela plast gramoza. Gramoz je neenakomerno debel in podolž naguban. Na zgornji strani preneha ob ploskem vkopu v pobočje, na spodnji pa pada v 1,2 m širok in v antiki pribl. 60 cm globok jarek, ki je obrobljal cestišče. Gramoz se navzgor nadaljuje proti profilu št. 5, navzdol pa preneha že 2 m po profilni črti zaradi prečnega udora oz. poznejše erozije.

V tem profilu je spet vidno gramozno cestišče obvozne ceste, široko tukaj 4,5 m in debelo do 20 cm. Na tem mestu je precej oddaljeno od glavne ceste, saj je med osema obeh cest 13,5 m razdalje. Obvozno cestišče leži 1,6 m nižje od glavne ceste in sicer tik na robu police ob pobočju, ki nato strmo pade v dolino k potoku.

Profil št. 5 (gozd parc. 248/2, k. o. Sp. Nova vas), izkopan na 25 m dolgi polici izven plazu (pril. II, sl. 5). Sterilna podlaga je v višji legi pobočja rumena ilovica, nižje pa večinoma svetlo sivi drobni (mivkasti) peski. Teren za cestišče je bil vkopan v pobočje, na 10 m široko polico pa nato nasut gramoz. Ta je bil ohranjen v š. 7 m ob zunanjem robu police in je bil na pobočni strani še 40 cm debel, ker je bila ta polovica zaradi nanašanja plasti s pobočja prej opuščena. Druga polovica cestišča je bila močno iztrošena in spremenjena v plitev usek. Ko so se s pobočja nanešene ilovnate plasti razširile še na drugo polovico cestišča, je bilo to opuščeno, v pobočje pod njim pa izkopan nov usek. S tem vkopom je bila presekana do 60 cm debela plast z gornje ceste spranega peska, ki sicer pokriva pobočje pod njo. Na izravnana tla, ki so deloma odkrila sterilno mivkasto peščeno podlago, deloma pa so ležala na peščeni plasti z vrhnjega cestišča, so nasuli 4 m široko plast gramoza, ki se je ohranil 10—20 cm na debelo. Z vožnjami in vzdolžnim odplavljanjem na klancu se je cestišče na pobočni strani poglobilo v plitev usek. Ozek jarek med obvoznim cestiščem in steno pobočja se je polagoma zasul z naplavljeno ilovico in prodniki z višjih leg. Svetla rumenkasto rjava ilovica nad spodnjim cestiščem je prišla na to mesto s počasnim enakomernim nanašanjem. V nasprotju z gornjo cesto obvozno cestišče ni bilo prekrito s pobočnim nanašanjem, zato v tej plasti ni humoznih prog, v pobočju pa se je usek videl kot polica do današnjih dni.

Profil št. 6 (gozd parc. 257/4, k. o. Sp. Nova vas), izkopan na vrhnji (udorni?) polici pobočja, ki visi tu tudi povprek proti erozijski zajedi v grebenu (pril. II, sl. 6). Zaradi take lege so tu odkopali del pobočja, da so izravnali tla za cestišče, ob njem pa pustili 2 m širok plitev jarek. Do 6 m široka plast gramoza cestišča je bila tudi tu podolž nagubana in zato tudi na površini neravna, ob zunanjem robu pa močno iztrošena. Gramoz je bil še do 30 cm debel, humozna ilovica nad njim pa je kazala na kotanjo v cestišču. Poševno pobočje pod cesto je bilo prekrito z odplavljenimi plastmi gramoza in peska, cestišče in okolica ob njem pa sta danes skrita pod nanešeno rjavkasto rumeno peščeno ilovico, ki sega do 1 m nad antična tla.

Profil št. 7 (gozd parc. 257/4, k. o. Sp. Nova vas), izkopan na polici pred pričetkom sedanjega širokega useka na hrbtu grebena (pril. II, sl. 7). Kot poprej tudi tu tla še vise povprek v erozijsko zajedo, ki je nastala ob sedaj prekritem izviru podtalnice. Zaradi neznatnega stranskega nagiba tu bržkone ni bilo treba izravnavati podlage, temveč so gramoz nasuli kar na naravna tla. Gramozna plast je bila ohranjena v širini 8,5 m in največ do 15 cm debela. Na pobočni strani klinasto preneha, na drugi strani pa se spušča proti jarku, ki je bil morebiti namenoma izkopan zaradi odvodnjavanja ali pa je bil že del erozijskega poglabljanja. Tudi tu je na eno polovico cestišča gramoz poglobljen v plitek usek, v katerem pa ni temno sive ilovice kot v drugem delu ceste. Rjave in svetlo rjave plasti peščene ilovice in vmesnih prodcev prekrivajo tod cestišče do 1,2 m na debelo. Te plasti izvirajo že iz tal useka na hrbtu grebena, koder je izpiranje površine uničilo tudi antično cestišče. To je bilo mogoče ugotoviti v vzdolžnem profilu navzgor, kjer je gramoz izginil po trinajstih metrih čeprav so današnja tla tam za 1,3 m višja od antičnih.

Profil št. 8 (gozd parc. 257/6, k. o. Sp. Nova vas), izkopan na umetni polici — useku v pobočje na vrhu grebena (pril. II, sl. 8). Mesto tega profila leži že skoro povsem na vrhu antičnega prelaza, ki pa je zaradi recentnih posegov že deformiran. Cesta je prečkala greben v poševni smeri in je bila zato tu naslonjena že na vzhodno pobočje naravnega sedla in sicer bržkone ob njegovo znožje. Zato so odkopali pobočje le v toliko, da so dobili obcestni jarek, ki je bil dokaj plitek. Gramozno cestišče je bilo tu močno iztrošeno in se gramoz na neravni površini izrabljene ceste ni obdržal povsem v strnjeni legi. Na pobočni strani ceste proti jarku nagnjena plast peska govori za to, da je bila gramozna plast cestišča v tem profilu nekoč občutno debelejša, sedanji nasip nad antičnim cestnim robom pa je nastal potem, ko so nanešeno plast pobočja s poznejšimi kolovozi, ki so tu vzporedni z rimsko cesto, poglobili v recentni, sedaj že opuščeni usek. Na spodnji strani se pobočje že spušča v prečno dolino, ki prihaja do grebena od severne strani.

Gramoz, uporabljen za nasipavanje ceste na tem odseku, izvira iz doline Bistrice, deloma verjetno iz potoka samega, deloma pa morebiti iz prodnih ostankov teras ob njem višje proti Pohorju. Kot na drugih presekih rimske ceste na Bistriškem polju je tudi tu gramoz dokaj grobega sestava in pomešan z oblicami s pr. do 25 ali več cm. To ustreza transportni moči potoka Bistrice na prostoru od Zg. Bistrice navzdol in loči gramoz tega predela od tistega iz dolin Ložnice in Devine, ki zaradi nekoliko daljšega ravninskega poteka do območja rimske ceste nista prinašali proda v taki sestavi. Preskrbovalni obseg bistriškega proda je na zahodu segal do neposredne bližine Ložnice, na vzhodu pa po vsem severovzhodnem znožju grebena Sp. Nove vasi vsaj do Devine ali morebiti še preko doline.

Situacija trase ceste na Bistriškem polju sicer kaže, da je bila usmerjena na vrh prelaza, vendar se je pod grebenom nekoliko zaobrnila na levo, da se je laže in od strani povzpela na takrat verjetno 5 m višji hrbet plazu oz. polico kot jo je takrat izoblikoval. Natančneje višinske razlike med cesto v dolini in traso na spodnji polici pobočja sedaj ni mogoče več ugotoviti, ker cestišče v dolini manjka, polica pa se je s premikanjem tudi nekoliko posedla. Zanesljivo višinsko točko nudi tu najprej šele profil št. 5, kjer je imel teren do izgradnje sedanje ceste še antično lego. Od tod dalje je mogoče izračunati strmec rimske ceste vsaj

v glavnem vse do sedanjega vrha v profilu št. 8. Po vzponu na spodnjo polico se je rimska cesta očitno blago vzpenjala vse do profila št. 4, odkoder dalje je morala prebiti izrazit rob terasi podobne vrhnje police. Vmesne sonde so pokazale, da prihaja gramoz, ki je v profilu št. 6 še 1 m pod sedanjo površino, že po desetih metrih nizdol na površje, s čimer je bil strmec med to vmesno točko in 60 m navzgor ležečim prof. št. 7 oz. koncem gramoza 13 m dalje s 4% precej blažji od tistega na vzponu po profilu št. 5, ki je znašal 14%. Nadaljnji potek ceste je imel najbrž vse do profila št. 8 enakomeren spet občutno zmanjšan strmec s poprečno 8%. Danes je usek na hrbtu grebena, še na zahodni strani in v gozdu, širok pri dnu 25 m, kar v skladu s traso ceste kaže, da se je razširil predvsem proti zahodu. Težko je presoditi, ali je ta širina nastala že v antiki, kar bi bilo zaradi peščenih plasti, ki so primerne za gradnje, tudi mogoče. Izraba terena zaradi antične ceste in prometa v njeni smeri do sedanjih dni sama ni mogla privesti do tolikšnega preoblikovanja, hudourniško spiranje peščenih plasti pa najbrž ne bi privedlo do izrazito pravilnega in strmega zahodnega roba useka. Antična tla je mogoče bolje razločiti v gornjem delu useka pred profilom št. 8, kjer se je večinoma še ohranila prvotna površina oz. je po usekih v njo in ob njej mogoče zasledovati njeno preoblikovanje. Vsekakor bi nekatere teh usekov smeli tudi tu povezati z uporabo te prometne smeri še po propadu rimske ceste, saj jih je najti na vzporednem poteku tudi na severovzhodnem pobočju grebena Sp. Nove vasi in na pobočjih Velenika, koder je pač gozd varoval prvotne oblike površine.

Prirodne sile, ki so ogrožale rimsko cesto, so bile raznolike. Kako so v dolini obvladali potok Bistrico, ni znano, ker ob znožju grebena prvotnih tal ni več, do sedanje regulacije pa se je potok od tod dalje do konca grebena v Lokanji vasi tesno privijal k pobočju. Plaz v spodnji polovici grebena je bil v času gradnje ceste očitno povsem umirjen in ni vzbujal nobenih pomislekov. Kot je vidno v profilu št. 2, se je njegovo gibanje oz. drsenje obnovilo šele pozneje, bilo pa je najbrž tako umirjeno, da je bilo potrebno dosipavati le gornji rob ceste, ki je drsel v nastajajoči vmesni jarek. Čeprav se je do današnjih dni ta jarek povsem zapolnil z nanešenimi plastmi s pobočja, je kotanja takega jarka od poznejšega udora na robu gozda še danes očitna, bila pa bi večja, če ne bi deževje po kolovozu navzdol nanašalo vedno novih naplavin. Po prečkanju spodnjega plazu so morali v pobočje vkopati usek, da bi jo lahko izpeljali na vrhnjo polico. Odprto pobočje useka ter prevladovanje ilovnato peščenih plasti v grebenu je ob tem pospešilo spiranje in naplavljanje ob vsakem deževju, tako da je bilo treba cesto na tem mestu verjetno redno čistiti, dokler v neki dobi skrb za čiščenje ni popustila ali pa se je nanašanje toliko okrepilo, da je pričelo cesto zapirati. Po profilu št. 5 je videti, da je promet tekel po zunanji polovici cestišča še nekaj časa, nato pa so se raje odločili za gradnjo obvoznice nekaj metrov nižje. Obvoznica je bila očitno bodisi le zasilna rešitev bodisi pa znamenje neskrbnosti časa, pri čemer bi lahko pomislili na pozno antiko, ko je jel organiziran promet po tej poti že pešati. Kulturne ostaline v stavbi št. 2 na Bistriškem polju, sezidani tik ob cesti, kažejo na to, da je bil promet vsaj do sredine 4. stoletja še dovolj živahen, da je opravičeval take gradnje. To bi lahko potrjevalo domnevo, da je bila obvozna trasa zgrajena šele v tem stoletju. V rabi je bila nato verjetno do prekinitve cestne zveze z novim udiranjem in lomljenjem plazu. Za ugotavljanje časa tega udora in uničenja ceste za vselej ni na voljo arheoloških podatkov. Ker na grebenu Sp. Nove vasi ni zanesljivih sledov drugih tras rimske ceste, lahko domnevamo, da novih obvoznih smeri ni bilo več. V takem primeru pa je bil antični promet že tako šibak, da gradnja nove ceste ni prišla več v poštev. Če vzamemo to domnevo kot *terminus ante quem non*, potem to nikakor ne sme izključevati možnosti, da se je plaz udrl in raztrgal šele kdaj pozneje v poantičnem obdobju. Ker je s tem odrinil tok potoka od grebena, je možno tudi, da je tok vode sam pripomogel k udiranju, podobno kot se je to dogajalo do regulacije v neposredni bližini tega mesta še sedaj.

Vzporedno z dokončnim propadom rimske ceste je najbrž potekalo tudi odnašanje cestišča med profiloma št. 5 in 6, tj. na vzponu na gornjo polico. Tu so si hudourniške vode našle najkrajšo pot v dolino pošev prek ceste, dokler ji niso nazadnje obrusile in odnesle celotno cestišče. Nekdanji usek na gornjo polico je bil tako do gradnje sedanje ceste spremenjen v pobočni jarek s strmim odtokom proti potoku Bistrici tik ob znožju, od cestišča pa je v steni pobočja ostal le še ozek rob gramoza. Recentni odkop peska je na tem mestu dokončno uničil cesto med obema profiloma.

Žrtev podobnega spiranja in odplavljanja je bil tudi odsek ceste med profiloma št. 7 in 8 na vrhnjem vzponu pred prelazom. To uničevanje je segalo do bližine profila št. 6, kjer usedanje ilovice v kotanji na cestišču kaže na umirjena tla. Usek levo ob cestišču pod profilom št. 8 je precej globji od antičnih tal, kar kaže na njegovo mlajše poreklo, čeprav je morebiti nastal že iz nekdanjega antičnega obcestnega jarka. Verjetno pa je precej prispeval k nanašanju peščenih plasti na antično površino, s katerimi je ta danes prekrita v širokem useku na vrhu pobočja. Kot se na tem mestu to dogaja še dandanes, vsaka odprta površina gozdnih tal, odkop, kolovoz ali cesta, ob deževjih, še zlasti pa seveda ob nalivih in neurjih, dokaj naglo spreminjajo okoliška tla, sklenjen gozd pa jih varuje. Zato se je tudi prelaz v Brinju do današnjih dni obdržal v taki obliki, da ob sondiranju omogoča rekonstruirati antično podobo. Srečno naključje pri tem je, da so sodobni graditelji »Slovenike« presekali greben tik zraven antičnega prelaza in so ga tako ohranili tudi prihodnosti. Tako bo ostal kot redek spomenik kraja, kjer sta si dve med seboj povsem tuji dobi podali roke z načinom gradnje cest nekdaj in sedaj.

ERDLAWINE UND RÖMERSTRASSE BEI SLOVENSKA BISTRICA

Zusammenfassung

Autor bespricht im obigen Aufsatz denjenigen Abschnitt der römischen Strasse Celeia — Poetovio, wo sie zwischen dem Bistrica- und Devinatal den um 50 m höheren Rücken an einem natürlichen Sattel überquerte. Am westlichen Abhang verlief die Strasse dabei über eine alte Lawinenstufe, die später wieder allmählig in Bewegung kam und zuletzt die Verkehrslinie gänzlich unterbrach (Beilage I). Seine Ausführungen stützt der Autor auf Daten, die er in den mehr als zehn Profilen aus den Quer- und Längsgräben erworben hat und welche hier kurz beschrieben sowie auf der Beilage II wiedergegeben sind.

Die Römer hatten ihre Strasse schnurgerade über die Terasse des Bistricafeldes angelegt, wo sie meistens noch erhalten war. In der Talniederung des Baches Bistrica ist jedoch der Strassenkörper abgeschwemmt, so dass auch der Anfang des Aufstieges auf den Rücken fehlt. Die Strasse bestieg in leichtem Bogen die Lawinenstufe, wo sie verschiedenartig erfasst werden konnte (Prof. 1—3), setzte sich durch einen Seiteneinschnitt (Prof. 4—5) auf die obere Terasse fort (Prof. 6—7), von wo sie nach kürzerem Verlauf in den künstlichen Einschnitt eintrat und so den Sattel bewältigte (Prof. 8).

Die Lawine war zur Zeit des Strassenbaues gewiss insoweit ruhend, dass sie den Römern keine Bedenken gab, die Strasse auf ihrem Rücken anzulegen, denn durch ihre stufenartige Lage am Fusse des Abhanges war die Erreichung des Sattels nur erleichtert. Das nachfolgende allmählige Rutschen machte es notwendig, den Strassenkörper durch neue Beschotterungen am inneren Rande zu befestigen (Prof. 2). Die ernstere Bedrohung der Strasse gab es aber im Bereiche des Profiles 5, wo die vom Abhange abgespülten und auf der Strasse aufgelagerten Ton- und Sandschichten den Strassenverkehr zuerst eingeengt und schliesslich ganz unmöglich gemacht hatten. Dies zwang die Römer einige Meter unterhalb eine Umwegstrasse zu bauen, die jedoch nicht die ganze Breite der

Hauptstrasse hatte (Prof. 4—5), was die Annahme rechtfertigt, dass sie als Notlösung in der späteren Zeit entstand. Sie wurde, schlecht unterhalten, einige Zeit befahren, da starke Abnützungsspuren festzustellen sind, bis die Lawine durch Querrisse neulich zum Abrutschen kam. Dadurch war diese Strassenlinie endgültig unterbrochen und weder hier noch in der näheren Umgebung erneuert. Den sichersten *Terminus ante quem non* bilden die Funde aus den Häusern in der Talsohle, die aus dem 3. und 4. Jahrhundert stammen und durch ihre Lage unmittelbar an der Strasse zweifellos mit dem Strassenverkehr verbunden waren. Es muss aber auch die Möglichkeit herangezogen werden, dass die Unterbrechung der Strasse erst einmal in der späteren, postantiken Zeit erfolgte.

Nach Auflassen des Verkehrs wurden die römischen Strassenreste dem Spiel der Naturkräfte überlassen. Der Strassenkörper wurde an mehreren Stellen abgeschwemmt (Prof. 1 und 3, im Einschnitt zwischen den Prof. 7 und 8) oder durch die Erosionseinwirkungen samt der Unterlage gänzlich abgetragen (zwischen den Profilen 5 und 6). Neue Auflagerungen der sandigen Tonschichten hatten dicht unterhalb des Sattels den antiken Boden oder noch erhaltene Strassenreste bis zu 1 m hoch überdeckt (Prof. 6 und 7). Somit hat sich der Längsprofil der Strassenlinie bis heutigen Tagen stark verändert, so dass es nur durch tiefere Grabungen möglich war, den alten Zustand wieder rekonstruieren zu können. Dazu gab es in den Jahren 1971—1973 noch die letzte Möglichkeit, denn die Erbauerer der neuen Autobahn »Slovenika« haben denselben Sattel aufgesucht und ihn durch den viel tieferen Einschnitt ganz umgeändert. Die oberste Stelle des antiken Strassenverlaufes mit dem durch den späteren Gebrauch stark erweiterten Einschnitte blieb dabei glücklicherweise der Zukunft erhalten, der untere Teil des Abhanges wurde jedoch mit dem mächtigen neuen Strassendamm meistens überdeckt. So reichten sich hier zwei weit auseinander liegende Epochen die Hände und bilden auf derselben Stelle das seltene Denkmal des Strassenbaues von Einst und Jetzt.

VELIKI KAMEN

SLAVKO CIGLENEČKI

Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Manjše naselje, Veliki Kamen pri Senovem, ki leži ob lokalni cesti Kozje—Senovo, je postalo arheološko pomembno šele leta 1962, ko so bile na tem prostoru prvič odkrite zidane rimske grobnice z velikim številom hišastih žar.

Naselje leži na prehodu hribovitega Bohorja in Vetrnika v nižino krškega polja, kjer se zadnji višji hribi (Lasiča in Šikovec) spustijo v ravnino ob brestaniškem potoku. Razvilo se je na ozkem prostoru, ki ga na eni strani omejujejo strmi hribi in na drugi močvirje ob brestaniškem potoku. Ob njem stoji podružna cerkev sv. Martina. V arheološki literaturi

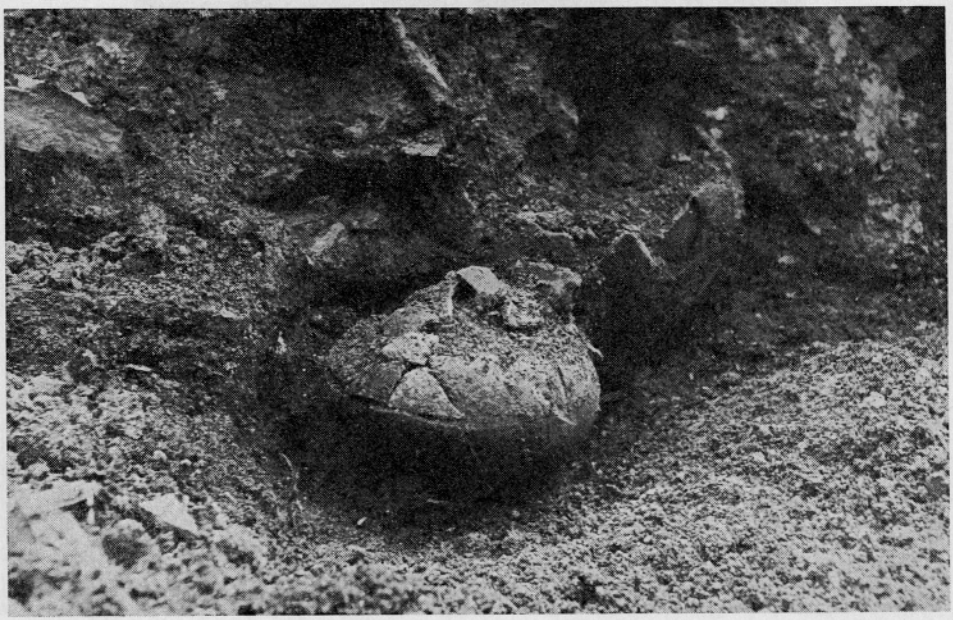

Sl. 1. Veliki Kamen, žare v grobnici, odkopani leta 1972
Fig. 1. Veliki Kamen, urns in the Roman grave, excavated in 1972

se kraj prvič omenja po l. 1949, ko so pri podiranju drevesa ob hiši št. 49, neposredno poleg ceste Kozje—Brestanica, našli izolirano kamnito kladivo. F. Stare, ki je kladivo objavil, je časovno in kulturno opredelitev pustil odprto.[1]

Tudi naslednje odkritje v tem kraju je bilo slučajno. Junija 1962 je F. Mirt pri kopanju temeljev za novo hišo zadel na keramične posode. Sledilo je najprej zaščitno nato sondažno in sistematično izkopavanje pod vodstvom arheologinje A. Uršičeve, pri čemer so bile najdene grobnice s številnimi pridatki.[2] Nekropola je obsegala štiri grobnice precej nenavadnih oblik (okrogli tlorisi in kupolast svod, pri eni pa pravokotna nadgradnja), v katerih je bilo

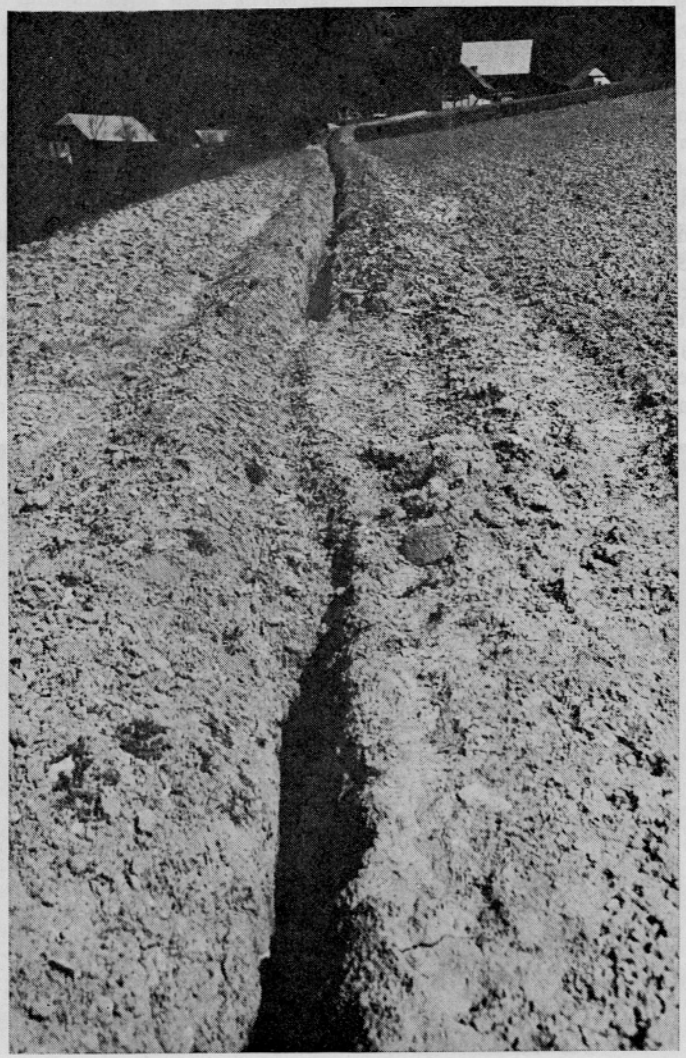

Sl. 2a. Veliki Kamen, jarek za vodovod
Fig. 2a. Veliki Kamen, the ditch for the waterworks

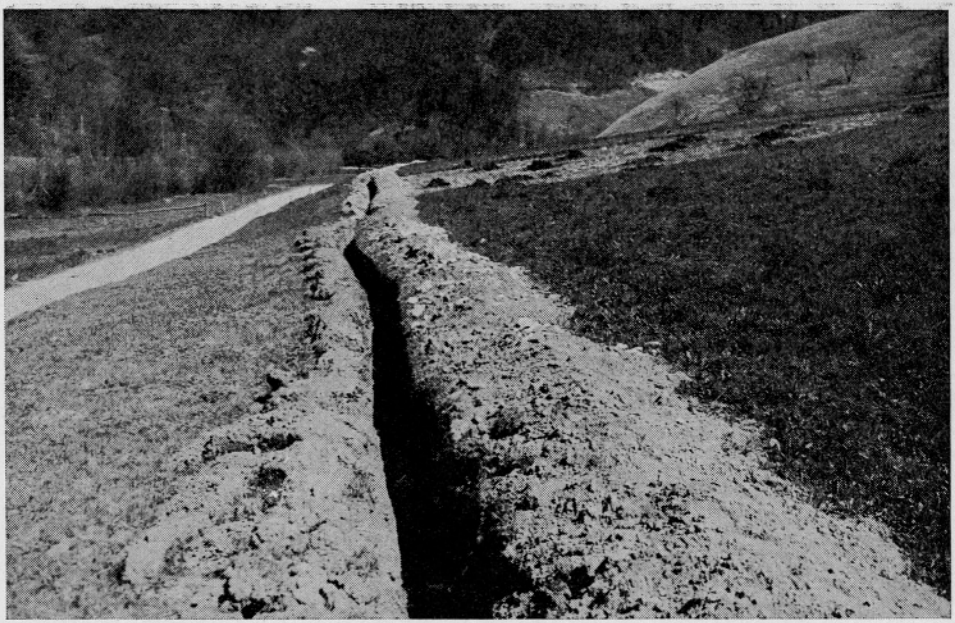

Sl. 2b. Veliki Kamen, severovzhodni del rimskodobne naselbine
Fig. 2b. Veliki Kamen, north-eastern part of the Roman settlement

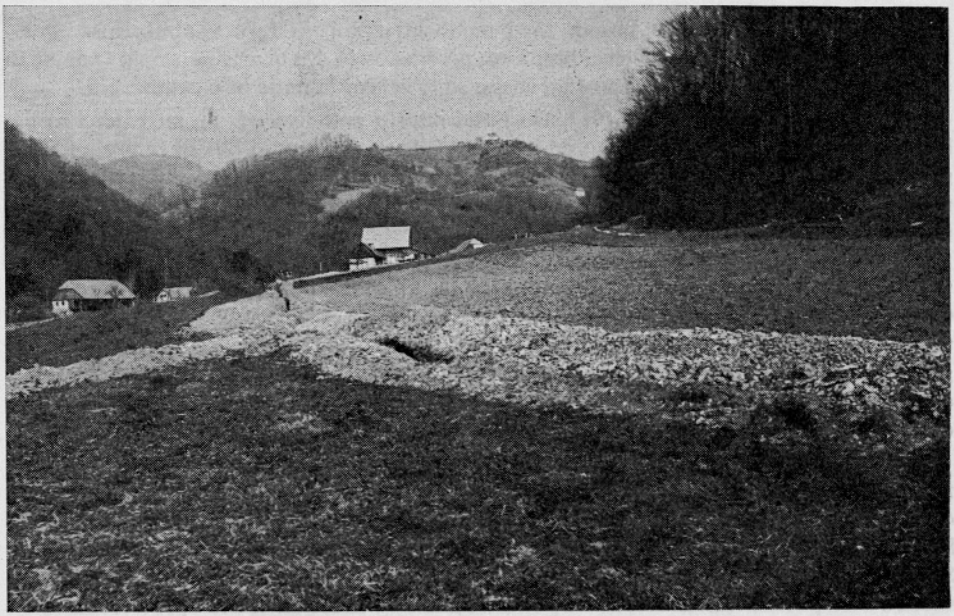

Sl. 3a. Veliki Kamen, pogled na osrednji del rimskodobne naselbine
Fig. 3a. Veliki Kamen, the view at the central part of the settlement of the Roman period

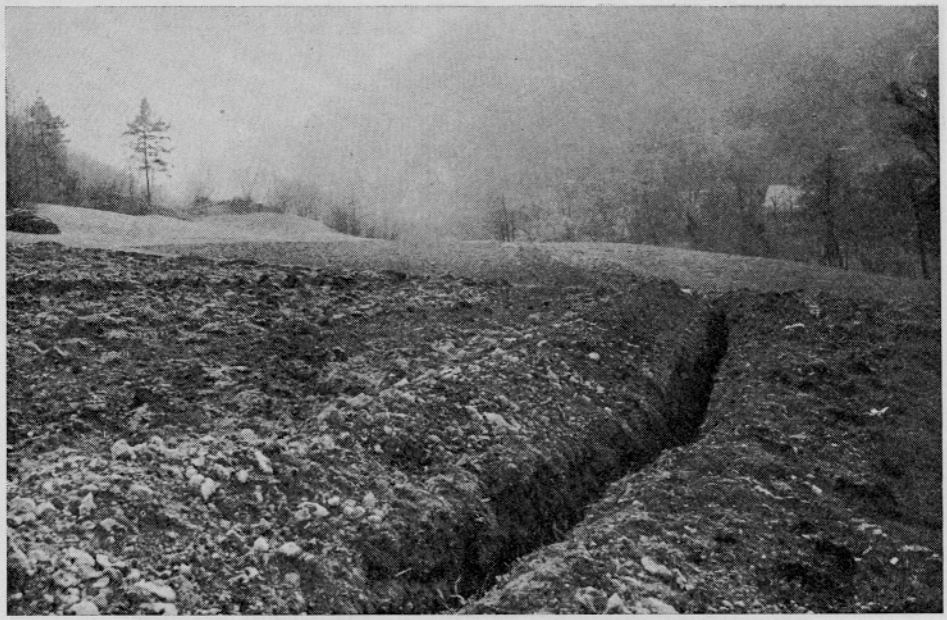

Sl. 3b. Veliki Kamen, jugozahodni del rimskodobne naselbine
Fig. 3b. Veliki Kamen, south eastern part of the settlement of the Roman period

najdenih mnogo keramičnih posod. Med najdbami izstopajo žare v obliki hiše. Poleg keramike je bilo najdenih tudi nekaj bronastih predmetov in dva bronasta novca. O najdbah še nimamo na voljo izčrpnega poročila, znane so le iz krajših notic in omemb.[3]

Pri slučajnem ogledu aprila 1972 sem našel odprto grobnico (sl. 1) na katero so naleteli pri planiranju terena zahodno od hiše F. Mirta, v neposredni bližini že prej odkritih grobnic.[4] Izgrebli so več posod, med njimi nekaj popolnoma ohranjenih. V nadaljnjem sem izvedel še za napisno ploščo, ki so jo našli pri hiši V. Omerzuja, Veliki Kamen 22.[5] Izkazalo se je, da gre za fragmente rimskega nagrobnika. Obvestil sem Zavod za spomeniško varstvo, ta pa S. Škalerja, ki je nato najdbe odpeljal v Posavski muzej v Brežice. Naslednje leto sem v okviru topografske akcije »Kozjansko« (regija 8) znova obiskal teren in našel pri V. Omerzuju fragmente novega rimskega nagrobnika. Tudi tega je lastnik izkopal pri pripravi terena za sadovnjak v bližini prejšnjega. Zdi se, da je vzbočeni prostor, kjer sta bila nagrobnika najdena, nastal umetno s kopičenjem kamenja, vendar ni izključena možnost, da predstavlja izboklina le del plazu s Šikovca. Raziskal sem najbližjo okolico najdišča, da bi našel nekropoli pripadajočo naselbino, kar mi pa tedaj ni uspelo.

Mesto naselbine sem odkril šele ob ponovnem ogledu letos spomladi, ko sem v jarku za vodovod, ki je presekal celotno področje ledine »Dobrova« (razprostira se severovzhodno od najdišča nagrobnikov, kat. št. 33, 127/1, 127/2, 127/3, 127/5, 130, 132, 136 in 137/1 k o. Veliki Kamen), našel ostanke kamnitih objektov in fragmente rimske keramike. Situacija je za naselitev privlačna: odlična lega na nizki terasi nad topliškim potokom ob stičišču dveh potokov, dveh cest in več poti (sl. 5). Kraj je dobro zavarovan proti vremenskim neprilikam, na jugu s Šikovcem, na zahodu z Lasičo, s severne in vzhodne strani pa segajo do sem zadnji izrastki Bohorja in Vetrnika (k navedenemu glej sl. 2a—4).

Posebno zanimiva je najdba fragmentirane, preluknjane kamnite kladivaste sekire (sl. 6) in temnih, prostoročno izdelanih črepinj, ki jih je v jarku na ledini »Dobrova« našel V. Omerzu. Predmeti so bili v globini 50—60 cm.

V jarku so bili vidni v neenakomernih razdaljah v sicer popolnoma enoviti ilovici pasovi kamenja različne širine (največkrat dolgi natančno 10,50 m). Posebno dobro so se videle te razlike v odkopani zemlji s Tolstega vrha. Pri neki taki grupaciji kamenja, približno 100 m severovzhodno od hiše št. 22, je bila situacija naslednja: dolžina kamnite proge 10,50 m, na vsaki strani je bil viden kompaktnejši zid širok 70 cm, ki je segal do sterilne plasti. V vertikalni stratigrafiji je bila pod rušo (15 cm) plast rjave ilovice z manjšimi in večjimi drobci kamenja ter morda ostanki malte (45 cm) in nato sterilna zemlja.[6] Žganine v jarku nisem opazil. Domnevanih hiš je okoli 10. Teren je dolg okoli 400 m, širok 50—70 m, ostanki v večkrat že nekoliko zasutem jarku pa nejasni, zato bodo natančnejše meritve in identifikacija stavb možni šele pri kasnejših izkopavanjih. Pri hiši št. 25 (lastnik Slavko Drenovec) sem izvedel, da so pri gradnji kozolca zadeli v zemlji na precejšnje množine kamenja. Ker leži kozolec le nekaj deset metrov više od črte jarka z ostanki stavb, bi lahko paralelno s prvo vrsto stavb domneval še drugo. S tem bi se število hiš približno podvojilo.

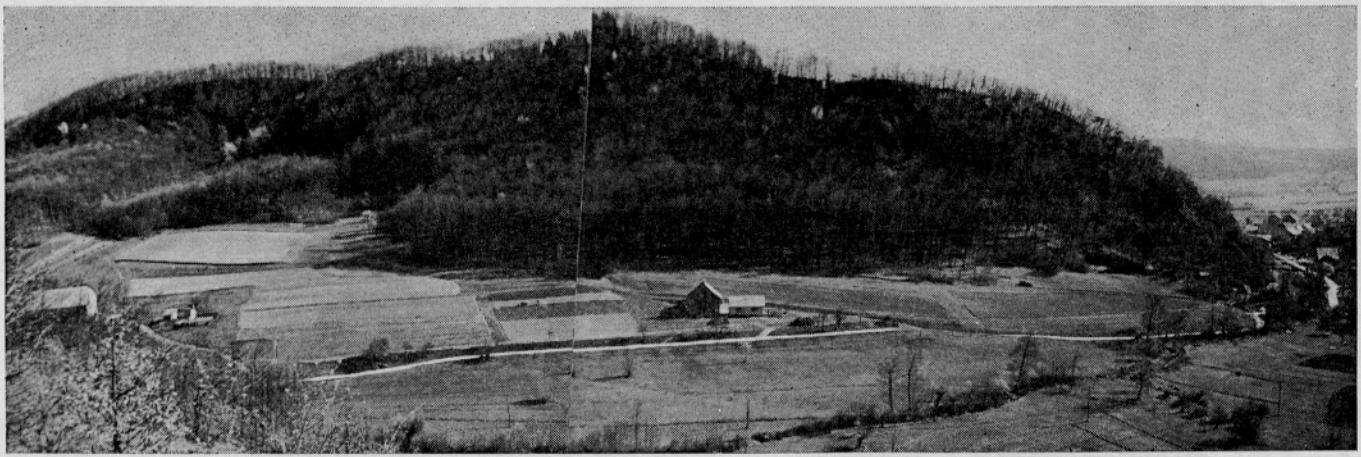

Sl. 4. Veliki Kamen, pogled na mesto rimskodobne naselbine, v ozadju Šikovec
Fig. 4. Veliki Kamen, the view at the place of the settlement of the Roman period, at the background the hill Šikovec

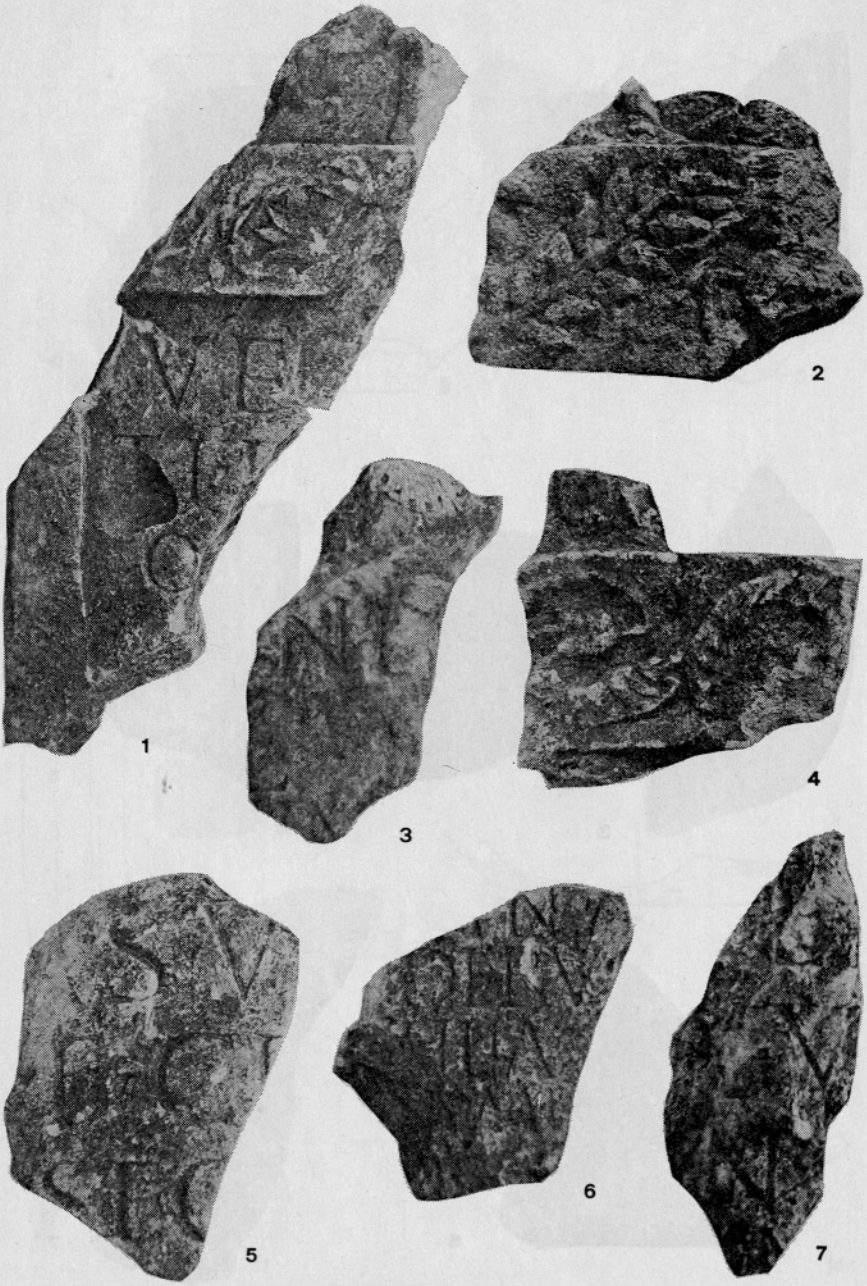

Tab. I. Veliki Kamen, fragmenti nagrobnika št. 1 (različna merila)
Pl. I. Veliki Kamen, fragments of the tombstone No. 1 (diferent scales)

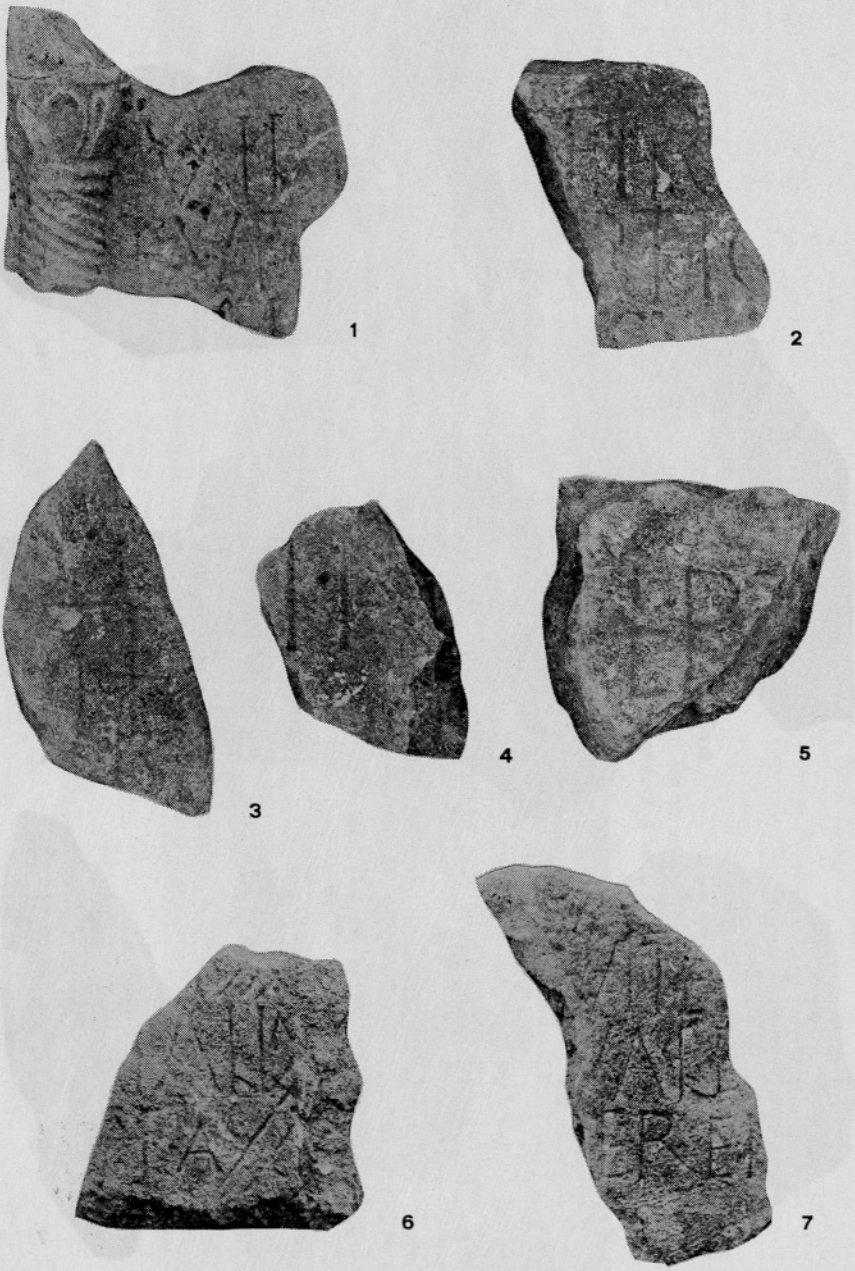

Tab. II. Veliki Kamen, fragmenti nagrobnika št. 2 (različna merila)
Pl. II. Veliki Kamen, fragments of the tombstone No. 2 (diferent scales)

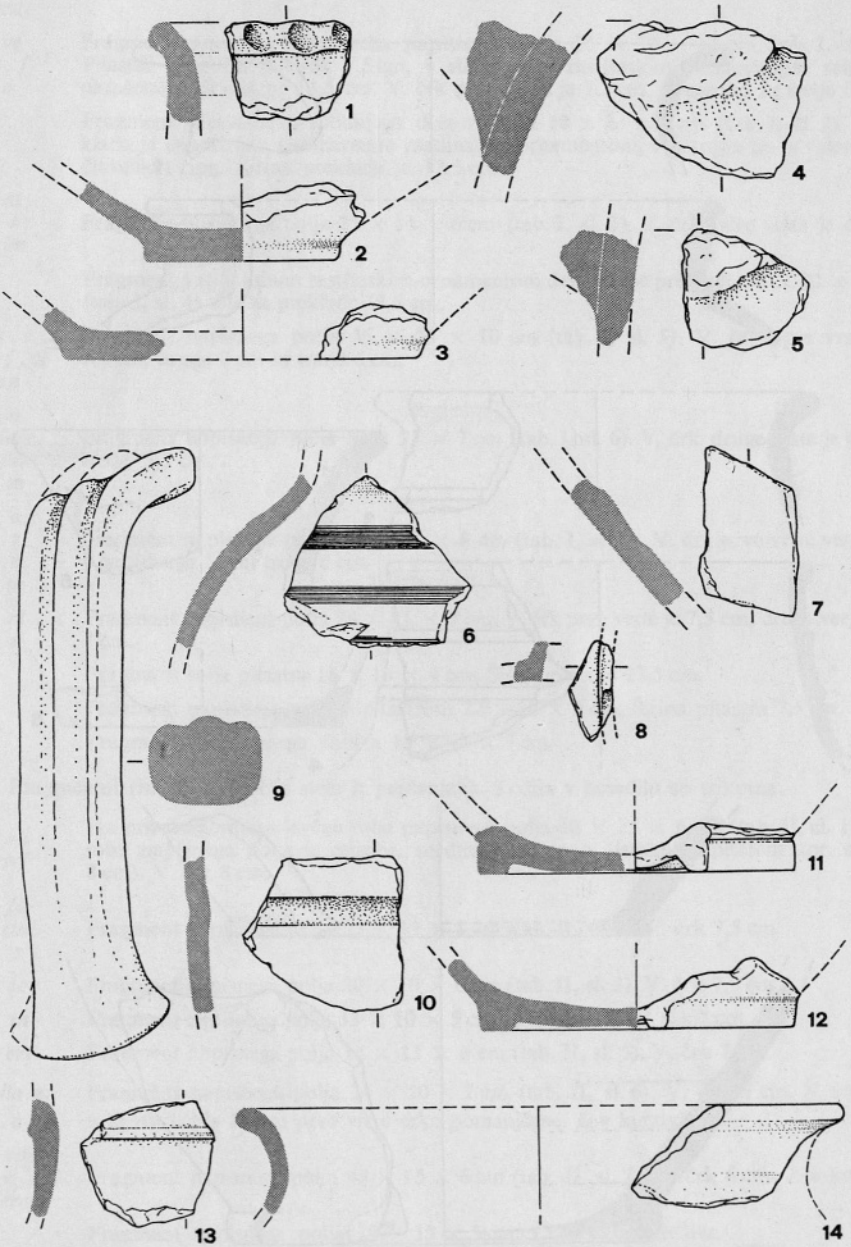

Tab. III. Veliki Kamen, keramični fragmenti (risala D. Lunder). Merilo 1 : 2
Pl. III. Veliki Kamen, fragments of ceramics (designed by D. Lunder). Scale 1 : 2

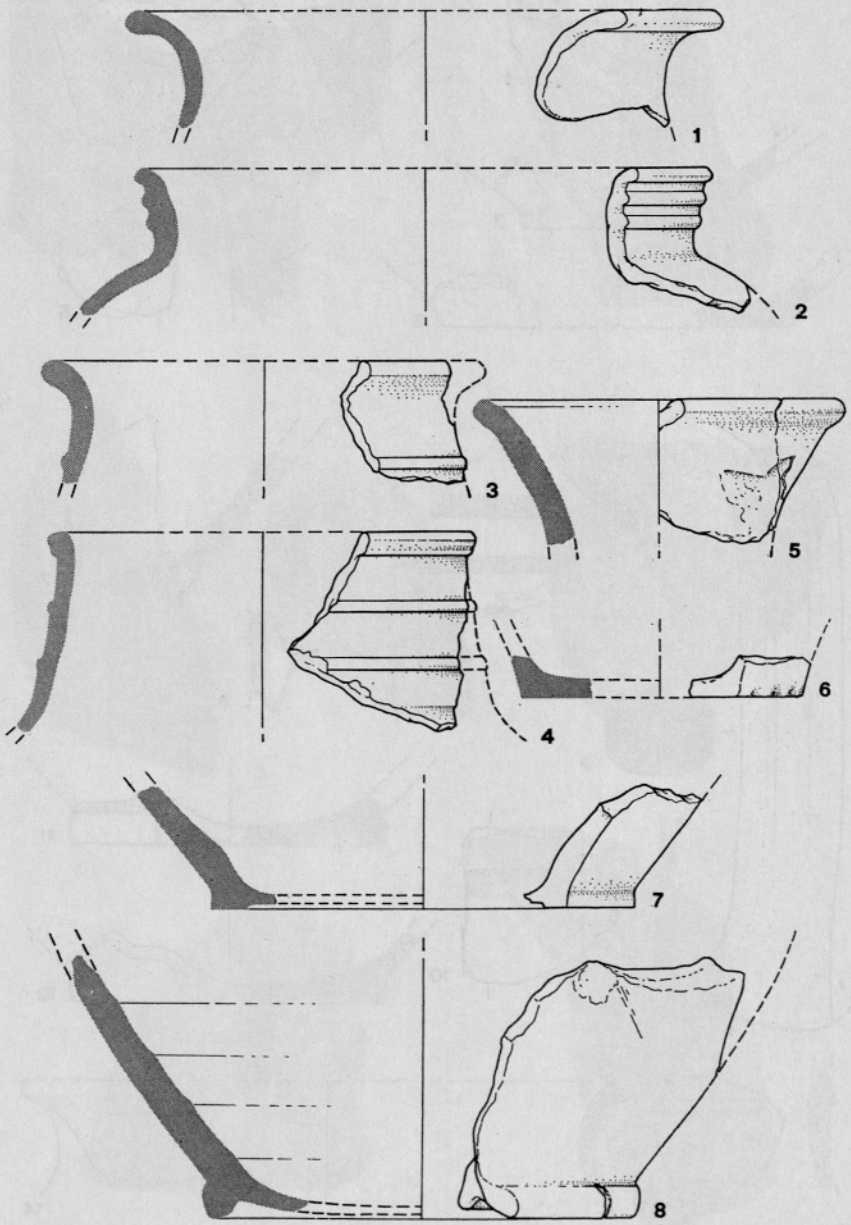

Tab. IV. Veliki Kamen, keramični fragmenti (risala D. Lunder). Merilo 1 : 2
Pl. IV. Veliki Kamen, fragments of ceramics (designed by P. Lunder). Scale 1 : 2

SEZNAM NAJDB

1. Fragmenti rimske nagrobne stele iz peščenjaka. Sestaviti sta se dala le dva kosa. Ločila so trikotna.

ve
ti . f
o — Fragment zgornjega levega roba napisnega polja 75 × 30 × 12 cm (tab. I, sl. 1). Pilaster ob robu je širok 7,5 cm, s stiliziranim rastlinskim ornamentom reliefno okrašena preklada pa 13,5 cm. V. črk prve vrste je 7,5 cm, druge 6,5 in tretje 6 cm.

Fragment preklade in spodnjega dela zatrepa 18 × 23 × 6 cm (tab. I, sl. 2). Preklada je dekorirana s stiliziranim rastlinskim ornamentom, v zatrepu pa je viden par človeških nog. Širina preklade je 13,5 cm.

ni
l
im — Fragment napisnega polja 33 × 14 × 6 cm (tab. I, sl. 3). V. črk prve vrste je 6 cm.

Fragment s stiliziranim rastlinskim ornamentom dekorirane preklade 24 × 22 × 7 cm (tab. I, sl. 4). Širina preklade 13,5 cm.

s . v
. f . ci
sec — Fragment napisnega polja 35 × 23 × 10 cm (tab. I, sl. 5). V. črk prve vrste je 7,5 cm, druge 7 cm in tretje 6 cm.

n
derv
ilia
m — Fragment napisnega polja 30 × 27 × 7 cm (tab. I, sl. 6). V. črk druge vrste je 6 cm, tretje 5,5 cm.

e
v
n
m — Fragment napisnega polja 35 × 13 × 8 cm (tab. I, sl. 7). V. črk prve vrste verjetno 7 cm, druge 6 cm, tretje 6 cm.

ri
n — Fragment napisnega polja 24 × 21 × 7 cm. V. črk prve vrste je 7,5 cm, druge verjetno 7 cm.

Fragment roba pilastra 18 × 13 × 4 cm. Širina roba je 13,5 cm.

Fragment napisnega polja s pilastrom 22 × 18 × 9 cm. Širina pilastra 7,5 cm.

Fragment profiliranega kamna 15 × 15 × 7 cm.

2. Fragmentni rimske nagrobne stele iz peščenjaka. Ločila v besedilu so trikotna.

vii
ivf — Fragment zgornjega levega roba napisnega polja 30 × 25 × 6 cm (tab. II, sl. 1). Na robu napisnega polja je reliefni, tordirani steber z listnim kapitelom (pr. stebra 8 cm). V. črk 8 cm.

fir
rtic
s — Fragment napisnega polja 23 × 13 × 5 cm (tab. II, sl. 2). V. črk 7,5 cm.

te — Fragment napisnega polja 20 × 10 × 6 cm (tab. II, sl. 3). V. črk 7,3 cm.

in — Fragment napisnega polja 13 × 10 × 5 cm (tab. II, sl. 4). V. črk 7 cm.

ert — Fragment napisnega polja 14 × 13 × 6 cm (tab. II, sl. 5). V. črk 7 cm.

ialia xx
i . a xx — Fragment napisnega polja 24 × 20 × 7 cm (tab. II, sl. 6). V. črk 7 cm. X dvakrat v ligaturi. Na koncu prve vrste črke pomanjšane. *L* v kurzivi.

viie
a . l
erei — Fragment napisnega polja 45 × 15 × 6 cm (tab. II, sl. 7). V. črk 6 cm. *L* v kurzivi.

Fragment napisnega polja 20 × 15 × 5 cm. Črke neugotovljive.

ia iv ax xxii — Fragment spodnjega desnega roba napisnega polja 25 × 25 × 7 cm. Višina velikih črk 6 cm, majhnih 2 cm. Na robu napisnega polja je reliefni tordiran steber, pr. 7,5 cm. X dvakrat v ligaturi.

Fragment tordiranega stebra 25 × 10 × 6 cm, pr. 8 cm.
Fragment roba plošče 50 × 20 × 7 cm. Na njej je 3 cm globok vsek, ki se na eni strani zaključuje ravno, na drugi strani pa tvori nekakšno ostro voluto.
Štirje fragmenti kamnov z 2—2,5 cm širokim žlebastim trakom.

3. Fragmentirana kladivasta sekira iz kremenčevega peščenjaka. Sl. 6. Ohranjena dolžina 13 cm, največja širina 6 cm. Ob straneh je visoka povprečno 6,2 cm. Pr. luknje 2 cm. Na vseh straneh je lepo zglajena, na rezilu pa se poznajo sledovi uporabe.

4. Fragment ustja iz rjavo pečene ilovice, okrašen na vrhu z ornamentom okroglih vdolbin. Izdelan je prostoročno. Vel. 3,6 × 2,8 cm, deb. 0,8 cm (tab. III, sl. 1).

5. Fragment dna iz rjavo pečene ilovice. Izdelan je prostoročno. Vel. 7 × 7,5 cm, deb. 0,9 cm (tab. III, sl. 2).

6. Fragment dna iz sivo črno pečene ilovice. Izdelan je prostoročno. Vel. 3 × 1,5 cm, deb. 0,8 cm (tab. III, sl. 3).

7. Fragment posode iz rjavo rdeče pečene ilovice z aplicirano izboklino. Izdelan je prostoročno. Vel. 6 × 4,5 cm, deb. 1 cm (tab. III, sl. 4).

8. Fragment keramike iz rjavo rdeče pečene ilovice z aplicirano izboklino. Izdelan je prostoročno. Vel. 3,5 × 3,5 cm, deb. 1 cm (tab. III, sl. 5).

Vsi naslednji fragmenti posod so narejeni na lončarskem vretenu.

9. Fragment keramike iz rjavkasto sivo žgane gline. Okrašen je s tremi pasovi vzporednih žlebov. Zgornji pas jih ima 6, srednji 4 pri spodnjem pa sta vidna samo dva. Vel. 6 × 5 cm, deb. 0,6 cm (tab. III, sl. 6).

10. Fragment keramike iz rjavkasto sivo žgane gline. Vel. 4 × 2,5 cm, deb. 0,7 cm (tab. III, sl. 7).

11. Fragment keramike iz rdeče žgane gline z 0,5 cm visokim robom. Vel. 2,8 × 1,3 cm, deb. 0,5 cm (tab. III, sl. 8).

12. Profiliran ročaj amfore rdeče barve. Vel. 17 × 3 cm, deb. 2,3 cm (tab. III, sl. 9).

13. Fragment keramike iz svetlo rdeče žgane gline z 0,8 cm širokim plitvim žlebom. Vidni so sledovi premaza s temno rdečo barvo. Vel. 4,5 × 4,5 cm, deb. 0,8 cm (tab. III, sl. 10).

14. Fragment dna s prstanasto nogo iz svetlo rdeče žgane gline. Vel. 5 × 4 cm, deb. 0,5 cm (tab. III, sl. 11).

15. Fragment dna s prstanasto nogo iz svetlo rdeče žgane gline. Vel. 7 × 5,5 cm, deb. 0,5 cm (tab. III, sl. 12).

16. Fragment keramike sivo rjave barve z rebrom. Vidni so sledovi premaza s črno barvo. Vel. 3,8 × 3,5 cm, deb. 0,6 cm (tab. III, sl. 13).

17. Fragment keramike z izvihanim ustjem iz svetlo rdeče žgane gline. Vel. 6 × 3 cm, deb. 0,5 cm (tab. III, sl. 14).

18. Fragment ustja iz svetlo rdeče žgane gline. Vel. 9 × 3 cm, deb. 0,5 cm (tab. IV, sl. 1).

19. Fragment ustja z dvema rebroma na vratu iz sivo rjavo žgane gline. Primešan je droben pesek. Vel. 5 × 3,5 cm, deb. 0,6 cm (tab. IV, sl. 2).

20. Fragment ustja z rebrom na vratu iz svetlo rdeče žgane gline. Vidni so še sledovi temno rdečega premaza. Vel. 5 × 3 cm, deb. 0,6 cm (tab. IV, sl. 3).

21. Fragment vratu z ustjem in dvema rebroma na vratu iz sivo žgane gline. Vidni so sledovi črnega premaza. Vel. 6,5 × 5,5 cm, deb. 0,5 cm (tab. IV, sl. 4).

22. Fragment vratu in ustja vrča iz svetlo rdeče žgane gline s sledovi temno rdečega premaza. Vel. 7,5 × 4,5 cm, deb. 0,7 cm (tab. IV, sl. 5).

23. Fragment dna iz svetlo rdeče žgane gline, primešan je droben pesek. Vel. 3,5 × 2 cm, deb. 0,6 cm (tab. IV, sl. 6).

24. Fragment dna iz svetlo rdeče žgane gline, primešan je droben pesek. Vel. 6 × 4 cm, deb. 0,7 cm (tab. IV, sl. 7).

25. Fragment dna s prstanasto nogo iz svetlordeče žgane gline. Vel. 9,5 × 7,5 cm, deb. 0,9 cm (tab. IV, sl. 8).

Poleg bogatih najdb, ki izvirajo iz grobnic, odkritih 1962 in 1963 leta in še niso podrobno objavljene, imamo za datacijo na voljo le nekaj slučajno najdenih fragmentov keramike in kladivasto sekiro.

Datacija fragmentiranih nagrobnikov ni zanesljiva, podobne oblike nagrobnih stel se pojavljajo predvsem v 2. st. Prvi nagrobnik bi lahko z ozirom na bogato ornamentiko in lepe pravilne črte postavili v začetek 2. st., medtem ko je drugi verjetno nekoliko mlajši.

Črepinje št. 4—8 so zelo neizrazite in bi jih lahko po mnenju nekaterih arheologov datirali v bronasto dobo, najverjetneje v pozno.[7] Pri drugih fragmentih (rimskodobna keramika) ni pomemben toliko časovni moment kot dejstvo, da so bili najdeni na širokem prostoru ledine »Dobrova« in so s tem pripomogli k lociranju same naselbine. Omenim naj le fragment vratu in ustja lonca s cilindričnim narebrenim vratom (št. 21), ki sodi v prvo polovico 2. st. in je značilen za prostor dolenjskih Latobikov.[8]

Od gradiva izkopanega v grobnicah, so objavljene le hišaste žare. P. Petru jih datira v prvo polovico 2. st.[9]

Okolica Velikega Kamna je arheološko popolnoma neraziskana, vendar je verjetno, da bi npr. hribovit svet severno od ceste Kozje—Brestanica, ki se na severu nadaljuje z vrhovi Vetrnika in Bohorja dal marsikateri dragocen podatek za razumevanje nastanka

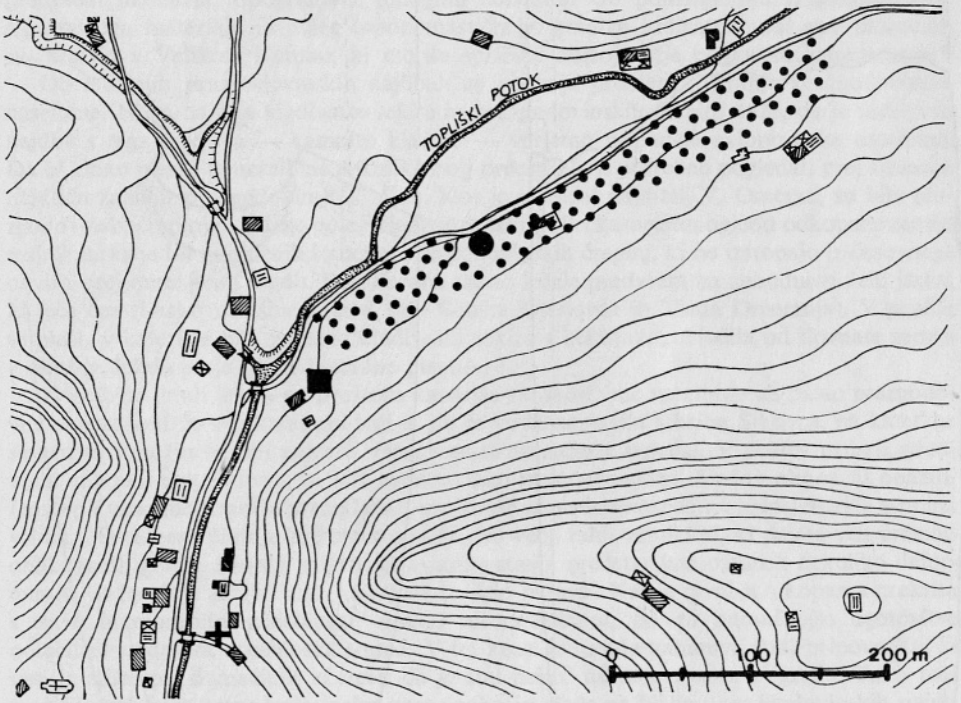

rimskodobna naselbina
the settlement of the Roman period

najdišče kladivaste sekire in prazgodovinskih črepinj
the finding place of the axe-hammer and fragments of prehistoric ceramics

prostor, kjer so bili najdeni nagrobniki
the place where the tombstones were found

nekropola
necropolis

Sl. 5. Veliki Kamen, situacijska skica najdišča
Fig. 5. Veliki Kamen, the plan of the site

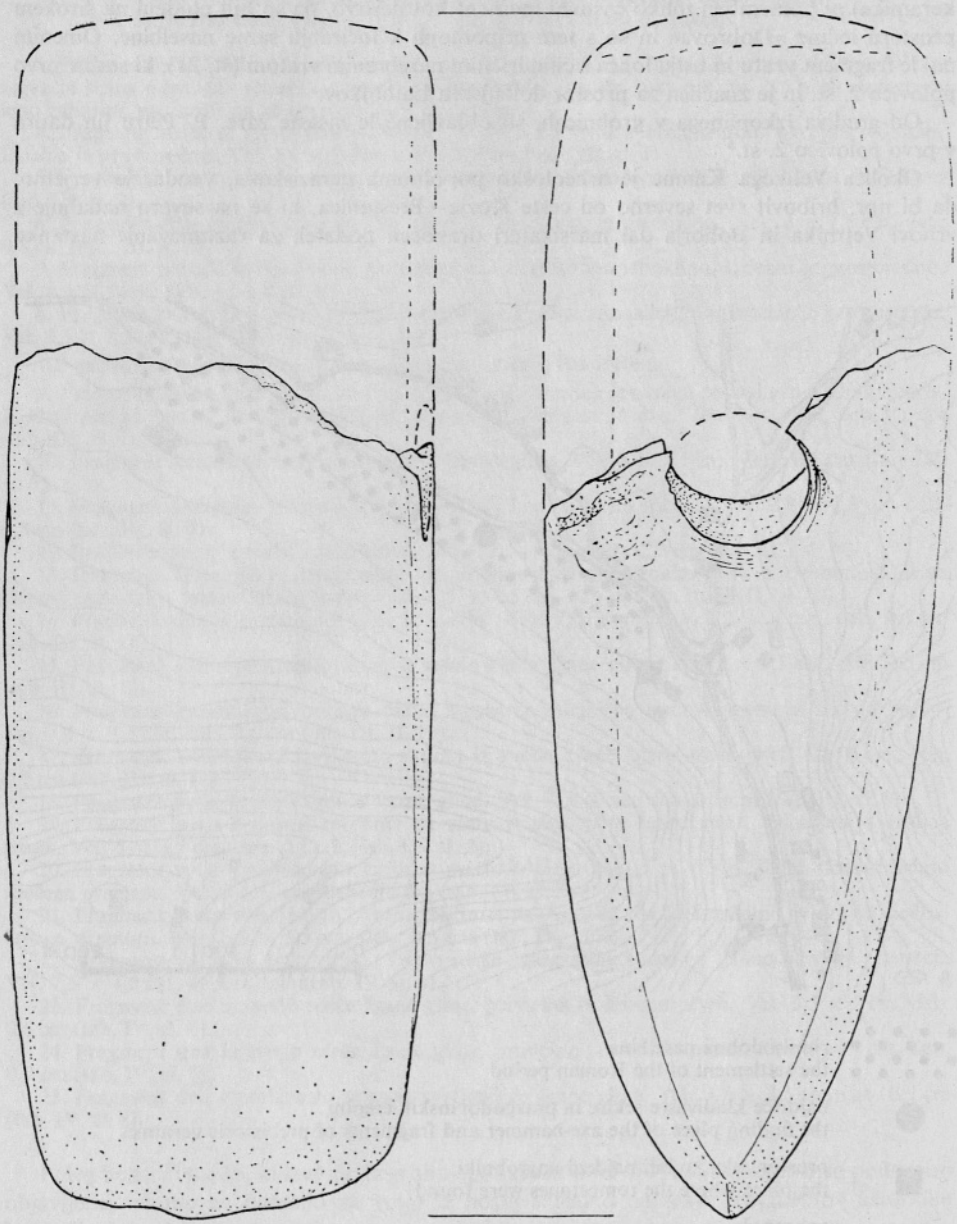

Sl. 6. Veliki Kamen, kladivasta sekira (risala D. Lunder). Merilo 1 : 1
Fig. 6. Veliki Kamen, axe-hammer (designed by D. Lunder). Scale 1 : 1

prazgodovinske, predvsem pa rimskodobne naselbine v Velikem Kamnu. Teren sem si nekoliko ogledal in preveril nekaj arheološko sumljivih toponimov.[10] Med njimi izstopa predvsem Gradišče. Ime nastopa dvakrat, in sicer: Gradišče (pri Pokojeku), približno uro in pol hoda severno od Velikega Kamna, in Gradišče (pri Okiču), eno uro hoda proti vzhodu. Za zadnjega sem izvedel od domačinov pripovedko o »gradu«, ki je stal na njem. Najdbe s teh dveh Gradišč niso znane. Relativno blizu drugega Gradišča sem opazil neko umetno tvorbo, ki predstavlja verjetno gomilo iz prazgodovinske dobe. Obstoj gomile lahko predvidevamo tudi glede na dejstvo, da je najsevernejše gomile omenjal Pečnik še v Podsredi, ki je oddaljena od Velikega Kamna nekaj kilometrov.[11] Na nobenem od obeh Gradišč nisem opazil kakšnih izrazitih okopov, oba pa karakterizira težko dostopna lega. Zanimiva so še naslednja poimenovanja: Mrčna sela, Gračni vrh, Lasiča, Vojsko in Stari travnik.[12] Da bi ugotovili eventualen arheološki pomen teh imen pa bo potrebna predvsem natančna topografija z mnogimi sondami. Ob pomanjkanju arheološko bolj izpovednega materiala je poleg toponomastičnega gradiva indikator tudi star patrocinij sv. Martin v Velikem Kamnu, ki morda spričuje obstoj večje poganske aglomeracije.[13]

Ob letošnjih prazgodovinskih najdbah se pojavlja problem lociranja prazgodovinske naselbine. Nova najdba kladivaste sekire in prazgodovinskih črepinj kaže, da je tudi prva najdba s tega najdišča — kamnito kladivo — verjetno pripadala sklopu neke naselbine. Da bi lahko mesto te naselbine nekoliko bolj precizirali, je potrebno pogledati prej situacijo najdišča zadnjih prazgodovinskih najdb. Kot je povedal najditelj V. Omerzu, so bile prazgodovinske črepinje najdene poleg kladivaste sekire. Pri kasnejšem ogledu odkopane zemlje vzdolž jarka je bilo najdenih še nekaj prazgodovinskih črepinj, ki ne izstopajo iz časovnega okvira prej omenjenih najdb. Domnevam, da so ležale predvsem na zahodnem delu jarka, ki teče čez rimsko naselbino (med hišo Slavka Drenovca in Vlada Omerzuja). V profilu se plast, v kateri je bila najdena kladivasta sekira s keramiko, ni ločila od ilovnate zemlje v okolici, ležala pa je tik nad sterilno plastjo.

Naselbina je ali ležala na prostoru kasnejše rimskodobne naselbine ali pa so prazgodovinski predmeti že v sekundarni legi in jih je voda naplavila s hriba Šikovca, na katerega severnem vznožju so bili najdeni. Hrib sem si natančneje ogledal. V poštev prihaja predvsem zahodni del Šikovca, ki leži natanko nad mestom najdbe. Sledov okopa ni opaziti. Dostop z vzhodne strani je precej lahek, na drugih straneh pa so robovi precej ostri in strmina velika. Na samem platoju hriba sta opazni dve večji rahli vzboklini, ki dajeta vtis umetno oblikovanih gomil. Morda prikrivata ostanke stavb, predstavljata ostanek nekoliko deformirane nadgrobne arhitekture, ali pa sta le delo narave? Ker je ravnica s kopama prekrita s travo in morebitni arheološki ostanki niso evidentni, bo za natančnejše ugotovitve odločilna predvsem arheološka sonda. V tej zvezi je morda zanimiva tudi pripovedka, ki sem jo slišal pri domačinih in sicer, da je stal nekoč na tem prostoru »grad«. Tako tudi tradicija pripisuje temu hribu neko postojanko in glede na bližino prazgodovinskih najdb morda ravno naselbino iz tega obdobja.

Sledovi rimskodobne naselbine so precej izrazitejši in čeprav so najdbe ravno tako slučajne, dajejo vendar nekaj osnovnih informacij. Skromni ostanki kažejo, da gre za neko naselje in z ozirom na pomanjkanje ostankov opeke lahko sklepamo, da so bile stavbe krite s slamo (to lahko trdimo vsaj za tiste, čez katere je bil speljan jarek za vodovod). Po analogiji z drugimi rimskodobnimi naselbinami v širši okolici lahko ugotovimo, da zaradi figuracije terena ne pride v poštev villa rustica. Prej omenjeno pomanjkanje opeke in revne arheološke ostaline, najdene v jarku, kažejo na ne ravno bogato ali le krajši čas obljudeno naselbino. Za razumevanje značaja naselbine bi lahko precej pripomogla oba nagrobnika, a sta žal toliko fragmentirana, da trenutno ni mogoče razbrati imen ali določiti status pokojnikov.

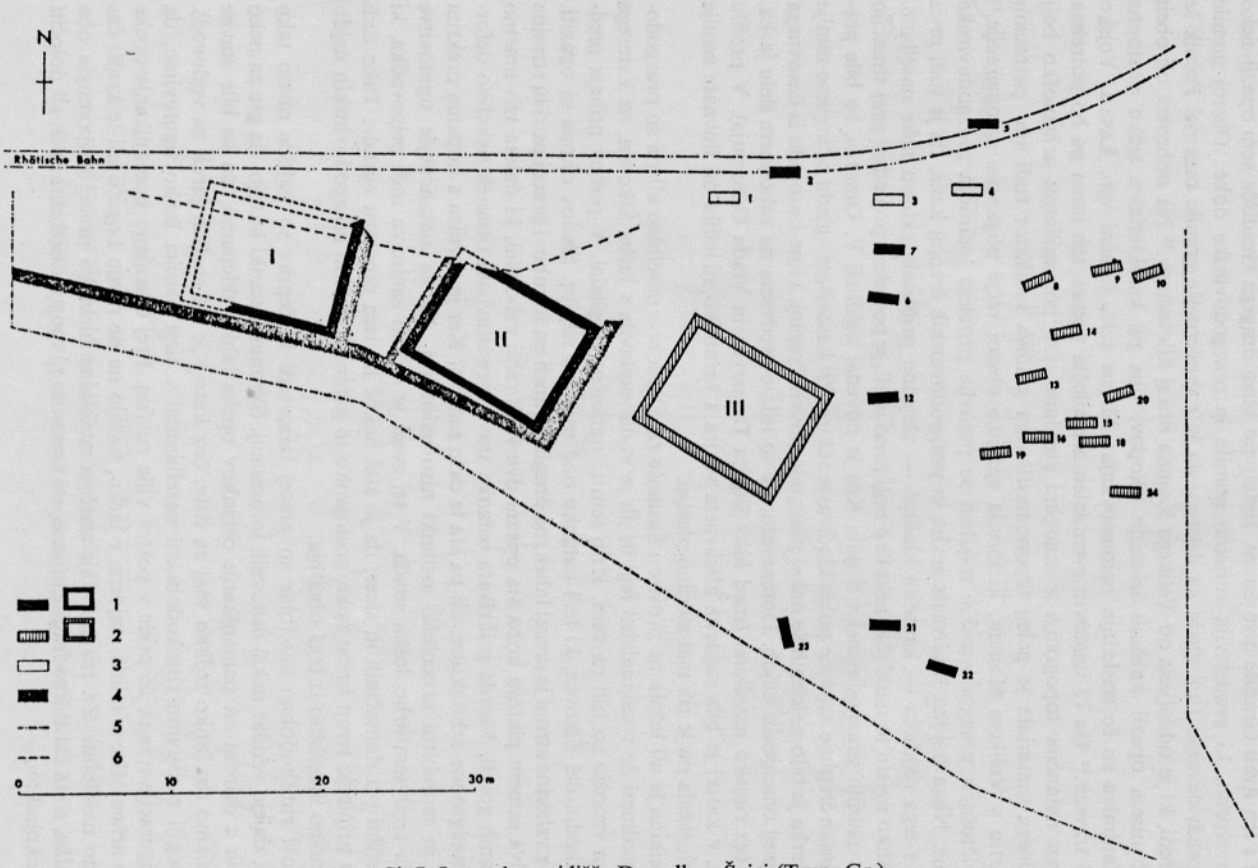

Sl. 7. Latensko najdišče Darvella v Švici (Trun, Gr.)
Fig. 7. Latene finding place Darwella in Switzerland (Trun, Gr.)

Ob približni razdalji 400 m (potrjeni z najdenimi fragmenti keramike in pasovi kamenja) dolge naselbine se postavlja vprašanje istočasnega nastanka ali pa lahko domnevamo sukcesivno rast. Z ozirom na število stavb bi lahko sklepali, da se je nekropola razprostirala na precej večjem prostoru kot pa je bil tisti, na katerem so bile do danes odkrite grobnice. V poštev pride predvsem prostor med naselbino in odkritimi grobnicami, najverjetneje na levi strani brestaniškega potoka. V bližini bi bilo treba iskati tudi cesto, ki je vodila od naselbine mimo nekropole in se nekje južno od Velikega Kamna spojila z domnevno večjo rimsko cesto Kozje—Brestanica. Zaradi precejšnje erozije bi bilo ta odcep težko slediti, čeprav je njegova smer v glavnem jasna.

Naselja s podobno razvrščenimi in tako številnimi hišami v naši literaturi nisem zasledil. Nekaj podobnega je morda v Dolgi vasi pri Lendavi, le da so stavbe tam lesene, medtem ko gre tu za kamnito arhitekturo.[14] Nekaj sorodnih značilnosti kaže tudi rimskodobna naselbina v Slovenski Bistrici.[15] Tam so našli stavbe razvrščene po dolžini z zidanimi temelji, krite pa so bile s slamo. Seveda je kakšna podrobnejša primerjava trenutno nemogoča, potrebno pa je opozoriti, da je naselbina v Slovenski Bistrici stala ob itinerarski cesti *Celeia—Poetovio* in je verjetno zaradi tega imela drug pomen. Pri Velikem Kamnu je situacija vsekakor drugačna. Čeprav je stala naselbina blizu domnevne rimske ceste, je vendar zaradi zakotnosti naselbine jasno, da je do nje vodil le kak manjši odcep, saj je nadaljevanje od tu dalje proti severu zaradi visokih hribov (500—700 m) praktično nemogoče.[16] Vsekakor je verjetnejša trasa čez Podsredo in od tu na Kozje kot pa čez hribe. Krajšo povezavo s severnejšimi predeli pa lahko kljub temu domnevamo v obliki poti, saj je v bližini več arheološko zanimivih točk (Kozje, Pilštanj, Planina, idr.). V literaturi sem naletel na najdišče Darvella (Trun, Graubünden-Grischun, Švica), kjer so bile najdene latenske hiše, katerih podolžne stranice merijo 10,50 m, temelji pa so iz suhega zidu — torej podobna situacija kot v Velikem Kamnu (sl. 7). Verjetno slučajna, a kljub temu zanimiva je še ena podobnost tega najdišča z Velikim Kamnom: v bližini latenskih hiš je bila odkrita tudi bronastodobna naselbina.[17]

Če sumiramo prej navedene značilnosti — zakotnost naselbine, odmaknjenost od domnevne rimske ceste, hišaste žare, s slamo krite hiše in tudi pomanjkanje terre sigillate v grobnicah — ugotavljamo, da bi govorilo vse za neko večje naselje avtohtonih prebivalcev. Pri odgovoru na vprašanje o plemenski pripadnosti prebivalcev tega naselja nam pomaga dejstvo, da je bilo tu najdenih več hišastih žar in loncev s cilindričnimi, narebrenimi vratovi, značilnost — kot je dokazal P. Petru — plemena Latobiki.[18]

Naloge, ki se ob nakazanih problemih tega najdišča pojavljajo, so naslednje: natančna topografija širše okolice, lociranje prazgodovinske naselbine in morebitnega grobišča, ugotovitev obsega in značaja rimskodobne naselbine, domnevno nadaljevanje nekropole in ugotovitev poteka rimskodobnih komunikacij. Tako raziskano najdišče bi pomenilo lep doprinos k enemu dosedaj arheološko najbolj neraziskanih področij in bi pomagalo pri razjasnitvi za slovensko provincialno arheologijo še mnogih neodgovorjenih vprašanj.

[1] F. Stare, *Arheološki vestnik* 3 (1952) 296 ss.

[2] A. Uršič, *Varstvo spomenikov* 9 (1962—64) 155 in 187 ss. A. Uršič, *Arheološki pregled* 4 (1962) 7 s. T. Knez, *Dolenjski list* 27. 9. 1962, 7 s

[3] Poleg prej navedenih še P. Petru, *Arheološki vestnik* 13—14 (1962—63) 500 s ter *Situla* XI, 20 ss.

[4] Za pomoč pri terenskem delu se zahvaljujem svojemu očetu Ladislavu Ciglenečki.

[5] Na tem mestu bi se rad zahvalil Vladu Omerzuju za sodelovanje in skrb, ki jo je pokazal pri reševanju arheoloških spomenikov.

[6] Vprašanje uporabe malte na tem najdišču ostaja odprto; vse kaže, da so bile stavbe zgrajene iz suhega zidu. Na celem terenu sem našel samo en drobec, ki bi utegnil predstavljati malto!

[7] Za pomoč pri dataciji se zahvaljujem dr. T. Bregantovi in dr. F. Lebnu.

[8] P. Petru, *Razprave SAZU* 6 (1969) 207 ss.

[9] P. Petru, *Situla* XI, priloga 1.

[10] Pri tem sem si pomagal predvsem s katastrsko mapo in osnovno državno karto 1:5000.

[11] J. Pečnik, arhiv v NMLj, fasc. Razno I/42, z dne 8. 10. 1905.

[12] F. Truhlar, Krajevna imena »Gradišče«, »Gomila«, »Groblje« in »Žale« v delu *Arheološka najdišča Slovenije*.

[13] F. Truhlar, *Bogoslovní vestnik* 33 (1973) 78 s.

[14] I. Curk, *Časopis za zgod. in narodopisje*, Nova vrsta 6 (1970) 6 ss.

[15] S. Pahič, *Varstvo spomenikov* (v tisku).

[16] J. Šašel, *Situla* 14/15 (1974) sl. 1.

[17] Archäologischer Fundbericht, *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 56 (1971) 199 ss.

[18] P. Petru, *Situla* XI, 123 ss.

VELIKI KAMEN

Summary

Veliki Kamen, a small village in the vicinity of Senovo has been known up to the present as a finding place of rich graves of the Roman period. The occasional finds in the years 1972, 1973 and 1974 have completed the archeological picture of this place.

Working behind the house of V. Omerza, Veliki Kamen No. 5, the fragments of two Roman tombstones were excavated. Later by digging the ditch for the waterworks, material of the prehistoric period and traces of the settlement of the Roman period were found.

The settlement extended in the length of cca 400 m. The traces of several houses were found In the western part of the ditch there were fragments of prehistoric ceramics and a stone axe. The matter of special interest is the size of the settlement. The author supposes over ten buildings (most of them are of the same length — 10,50 m).

Beside the other problems there is also an important question of the location of the prehistoric settlement. There is a considerable probability that the finds were washed ashore from the hill Šikovec.

The extend and the character of the Roman period settlement are pretty problematic, because they were stated only according to the finds in the ditch of the waterworks.

The similar form of the settlement in Slovenia can be found in Slovenska Bistrica and Dolga vas pri Lendavi. It is also interesting that there is a great similarity with the La Tène period houses from Darvella (Trun, Graubünden-Grischun, Switzerland), which were built in *murrus Gallicus* technique and were of the same length of 10,50 m. According to the author's opinion the autohton inhabitants lived in the settlement (what is represented by house urns, thatched houses, the lack of terra sigillata in the graves and the remote position from the Roman road).

The Roman finds in Veliki Kamen date from the first two centuries A. D. — the later elements are missing.

The more concise statements about this settlement won't be known earlier than the precise topography of the area and systematic excavation has been carried out.

POZNOANTIČNI STAROSELSKI GROB IZ DAN PRI STAREM TRGU

MARIJAN SLABE

Ljubljanski Regionalni zavod za spomeniško varstvo

Julija 1972. leta je posestnik Franc Kandare, Dane pri Ložu 22, pri izkopu gornjega zemeljskega sloja v peskolomu na parceli, poimenovani »Pod češnjo«, pod hribom Devin odkopal skeletni grob s pridatki. Po kasnejšem ogledu terena in po posestnikovem spominu smo mogli zbrati še naslednje podatke (glej situacijo na sl. 1, predmete na tab. I).

Skelet je ležal v smeri zahod—vzhod, morebitnega odklona seveda ni bilo mogoče več ugotoviti. Glava skeleta naj bi ležala na prsih. Vse pridatke so našli v pasnem delu oziroma ob roki, samo lonček je ležal ob nogah. Dolžina skeleta naj bi bila okoli 140 cm? Roki je imel ob telesu, nogi iztegnjeni. Globina jame je znašala komaj 41 cm.

Zemeljski sloj je na tem mestu zelo enostaven, in sicer sledi gornji rušnati plasti (deb. 8 cm) rjavo rdeča sipka humusna plast (deb. 33 cm), pod njo pa prične čist apnenčast pesek. Skelet je ležal na meji obeh zadnjih plasti.

Nekaj fragmentov cevastih kosti in dva zoba, ki so bili pobrani v okolici grobne jame, kažejo, da gre verjetno za pokop odraslega moškega (mnenje antropologa).

1. Prevrtan bronast novec z deloma nazobčanim obodom. Površina je močno patinirana in izlizana. Na njej so opazni sledovi kasnejšega brušenja (2,6 cm × 2,2 cm) (sl. 5).
2. Poškodovana polovica kraguljčka (3,1 cm × 2,5 cm) (sl. 2), izdelanega iz bronaste litine, z odlomljenim nastavkom za obešanje. Pod bazo nastavka je izvrtana luknja s tanjšo prečno zarezo. Največjo izboklino deli na dva dela izdolbena podolžna zareza. Na dnu kraguljčka je opazna sled večje okrogle luknje. Površino je močno načela patina.
3. Dva, po velikosti različna, po obliki skoraj identična, neenakomerno debelo vlita bronasta masivna obroča z okroglimi notranjimi stenami, medtem ko sta zunanji strani oblikovno predstavljeni kot sedmerokotnika, katerih vogali so poudarjeni z izrastkom (3,5 cm × 3,5 cm; 3,6 × × 3,8 cm). Na nekaterih mestih sta obroča precej obrabljena, predvsem pa so obrabljeni izrastki (sl. 3, 4).
4. Tanko vlit bronast pasni jeziček z odlomljenim delom za pritrditev (3,7 cm × 2 cm) (sl. 1). Oblika okova spominja na trebušasto antično amforo z elipsastim spodnjim delom, ki prehaja preko profiliranega nastavka v profiliran ročaj. Površina je na obeh straneh okrašena z nizom petih krožcev s piko v navpični smeri in s po dvema krožcema ob strani, na trebušastem delu.
5. Fragment rezila železnega noža z močno od rje načeto površino (4,5 cm × 1,2 cm) (sl. 6).
6. Ostanek konice nožnice iz zvite bronaste pločevine (1,7 cm × 1,1 cm) (sl. 7).
7. Močno fragmentaren lonec iz sivo rjave žgane gline (15 cm × 16,5 cm) (sl. 8), ki je bila močno pomešana z drobnimi zrnci peska. Dno je ravno. Največji obod je poudarjen in zaobljen. Vrat je sedlast, ustje izvihano. Na površini posode je opazen vodoraven glavničast ornament, na ramenu pa je grobo vrezana valovnica. Sledove glavničastega predmeta zasledimo tudi v notranjosti posode.

V tipološki analizi pridevkov se nam kaže določeno vsebinsko neskladje, kar seveda otežuje natančnejšo kronološko in etnično predstavo. Prevrtan bronast novec je zaradi obrabljenosti časovno nedoločljiv in ga že zaradi sekundarne uporabe, kot obesek, ne moremo jemati v poštev pri kronološkem opredeljevanju. Potrebno pa je poudariti, da pojav, ko se rabi novec kot obesek, zasledimo pri nas le v grobovih najkasnejšega antičnega obdobja in pozneje. Vsekakor pa je to izjemen pojav v starejšem času. Tako npr. po dosedanjem poznavanju gradiva na vseh emonskih grobiščih, ni bil doslej zapažen niti en tak primer,[1] pač pa sta bila dva primerka najdena na grobišču preseljevanja narodov v Dravljah, ki pripadata prvi polovici 6. stoletja.[2] Znani pa so tudi primerki iz istega obdobja na grobiščih v Kranju[3] in seveda na več nekropolah, ki pripadajo kasnejšemu zgodnjeslovanskemu kulturnemu horizontu.[4] Posebno tipičen je v gradivu belobrdske kulture.[5]

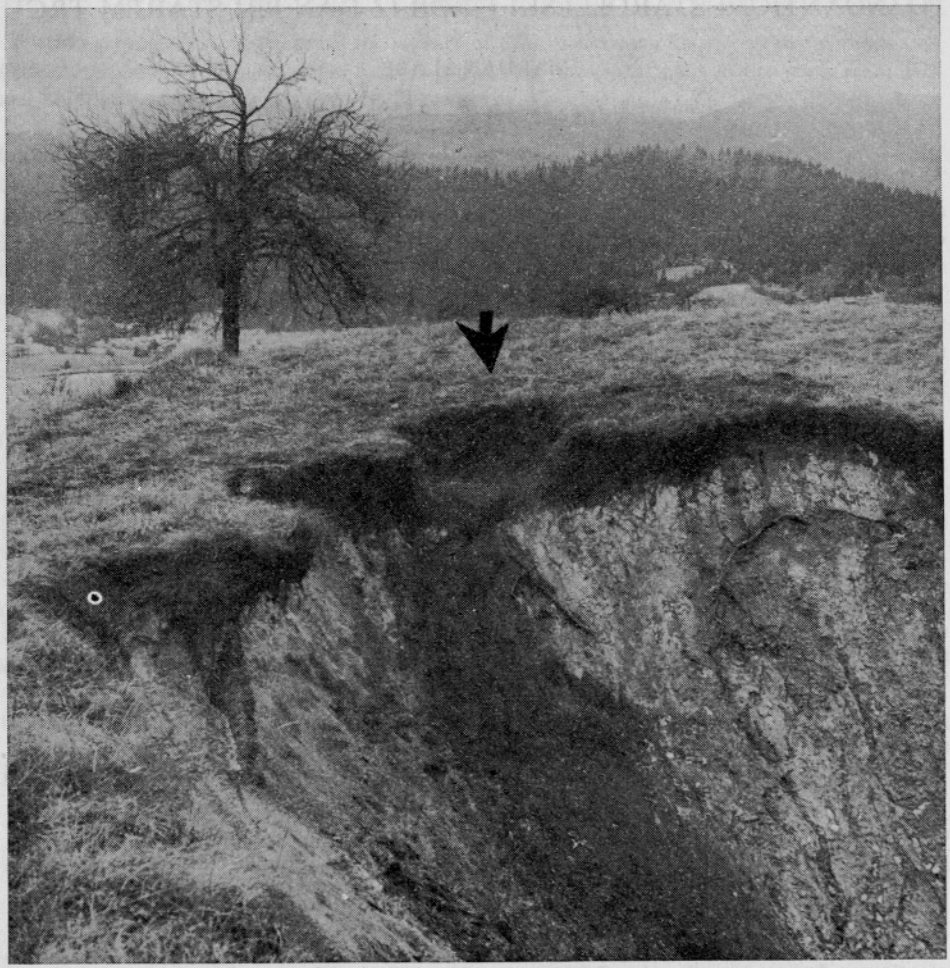

Sl. 1. Dane pri Starem trgu. Ostanek grobne jame po nestrokovnem odkopu
Fig. 1. Dane near Stari trg. Remains of gravehole after unscientific excavation

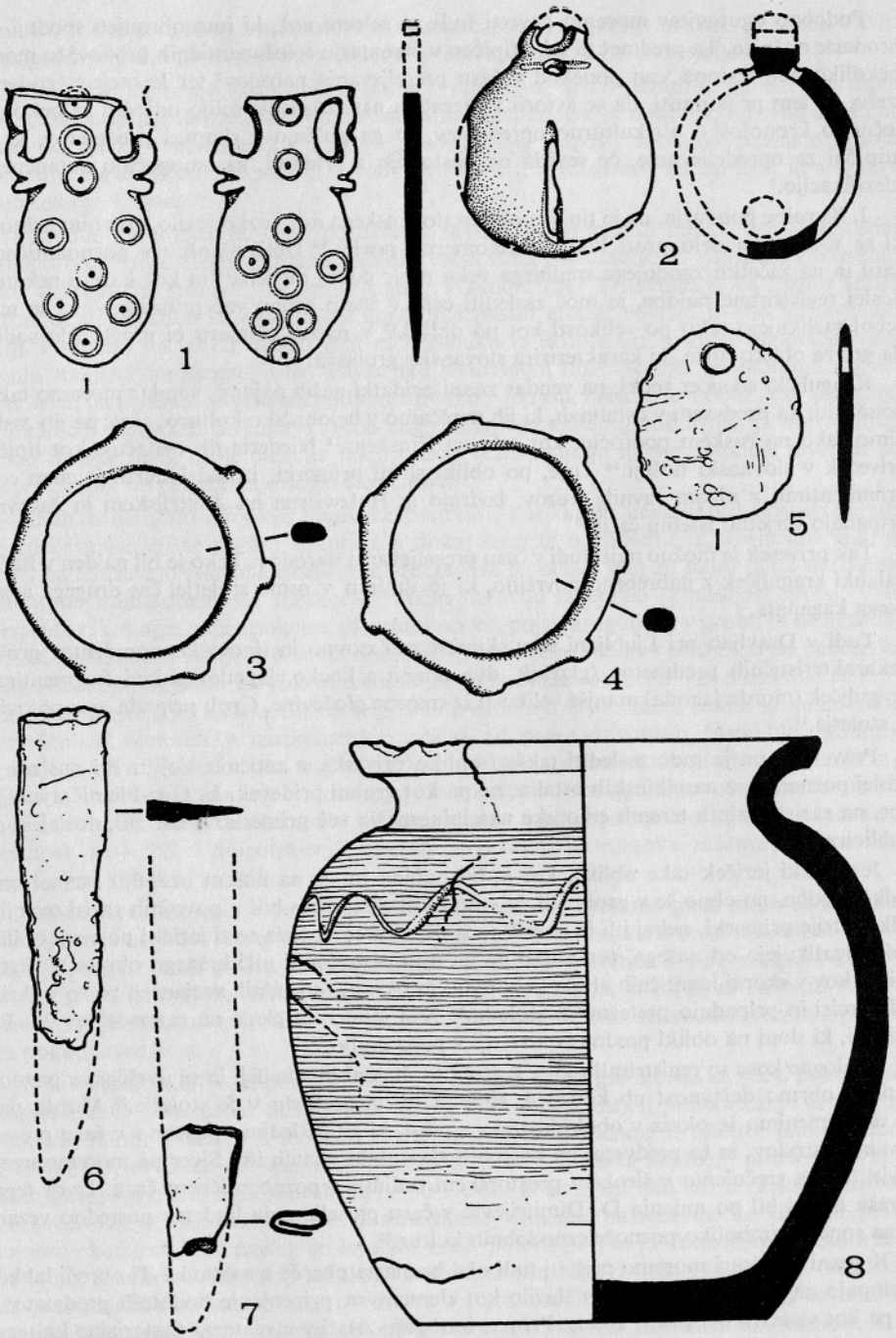

Tab. I — Pl. I. Dane. 1—7 = 1/1; 8 = 1/2

Podobno ugotovitev moremo navesti tudi za železni nož, ki ima ohranjen spodnji del bronaste nožnice. Ta predmet ni tako tipičen v inventarju splošnoantičnih grobov[6] in morda nekoliko bolj izstopa vsaj ponekod v času preseljevanja narodov[7] ter kasneje,[8] vendar je treba ob tem pripomniti, da se avtorji v literaturi največkrat ne želijo odločiti za neko določnejšo kronološko ali kulturno opredelitev, in ga puščajo v skupini predmetov, ki so atipični za opredeljevanje, če seveda ne nastopajo s pridatki, ki omogočajo natančnejšo klasifikacijo.[9]

J. Korošec poudarja, da je tipična oblika slovanskega noža ozko rezilo z ravnim hrbtom, ki se v zadnjem delu proti konici enakomerno povija.[10] Oblika nožev v poznoantičnem času in na začetku zgodnjega srednjega veka pa je dokaj različna[11] in kot kažejo nekatere doslej registrirane najdbe, je moč zaslediti celo v istem grobu več primerkov, ki se med seboj razlikujejo tako po velikosti kot po obliki.[12] V našem primeru bi mogli celo soditi, da gre za obliko noža, ki karakterizira slovanska grobišča.

Kraguljčki so sicer redki, pa vendar znani pridatki naših najdišč, vendar moramo takoj poudariti, da predvsem v ostalinah, ki jih uvrščamo v belobrdsko kulturo, sicer pa jih zasledimo tako na ruskem področju, kot celo na Finskem.[13] Niederle jih označuje kot tipični privesek v slovanski nošnji.[14] Trije, po obliki slični primerki, izmed katerih je eden celo ornamentiran z nizom ravnih vrezov, izvirajo iz Holzwiesna na Avstrijskem in časovno pripadajo verjetno istemu času.[15]

Tak privesek je možno najti tudi v času preseljevanja narodov. Tako je bil najden v Bački Palanki kraguljček z nabrebrno površino, ki je datiran v osmo stoletje, čas drugega avarskega kaganata.[16]

Tudi v Dravljah pri Ljubljani se v skupini za časovno in tipološko opredelitev groba nekarakterističnih predmetov (glavnik, dva uhana s kocko, jagode) pojavi fragmentiran kraguljček (morda jagoda) manjše velikosti iz srebrne pločevine. Grob pripada prvi polovici 6. stoletja.[17]

Prav tako pa je moč zaslediti takšno obliko priveska v antičnih slojih. Pri nas mi je doslej poznan le iz naselbinskih ostalin, ne pa kot grobni pridevek. L. Gec-Plesničarjeva je npr. na raziskovalnih terenih emonske naselbine našla več primerkov, kar žal, doslej še ni publicirala.[18]

Jermenski jeziček take oblike, kot je bil najden tu, je na našem ozemlju razmeroma redka najdba, posebno še v grobovih. V emonskih plasteh so bili v povojnih raziskovanjih odkriti trije primerki, nekaj jih je znanih tudi že od prej. Seveda se ti jezički po svoji obliki dokaj razlikujejo od našega, prav tako pa na njih ni zaslediti nikakršnega okrasa.[19] Vrsto primerkov v skoraj identičnih ali pa oblikovno in okrasno sorodnih variantah pa so odkrili v Intercisi in pripadajo pretežno 4. stoletju.[20] Naš jeziček bi glede na razpodelitev M. R. Alföldi, ki sloni na obliki predmeta, uvrstili v prvo grupo.[21]

Analogne kose so registrirali tudi v Karnuntu, Saloni in Akvileji in se uvrščajo v poznoantično obrtno dejavnost ob koncu 4. stoletja in na prehodu v 5. stoletje.[22] Morda naj ob tem omenimo še okras v obliki krožcev s piko, ki ga zasledimo posebno v času preseljevanja narodov, in to predvsem na koščenih glavnikih, uhanih itd. Sicer pa moremo ugotoviti, da ga srečujemo v širokem prostorskem radiusu v poznoantičnem času. Izvor tega okrasa naj bi bil po mnenju D. Dimitrijević v času preseljevanja ljudstev posredno vezan še na sončno simboliko poznoželeznodobnih kultur.[23]

K pasni garnituri moremo prišteti tudi oba bronasta obroča z nastavki. Ti obroči lahko nastopajo na pasu samostojno in služijo kot element za pripenjanje dodatnih predmetov, ali pa kot sestavni del pasne spone. Pri nas izstopajo zlasti v inventarju materialne kulture železne dobe, tako npr. iz Brezij,[24] Vač[25] itd., skoraj neznani pa so v antičnem in kasnejšem

času. En tak obroč, ki pa ima samo 4 nastavke, izvira iz ženskega groba v Brakaču v Istri in pripada verjetno predvsem avtohtonemu prebivalstvu iz 7. oz. 8. stoletja n. št.[26]

Keramični lonec po svoji obliki, fakturi, barvi itd. in ne nazadnje po okrasni motiviki, odseva tipične domače-avtohtone elemente poznoantičnega obdobja. Po svoji uporabni zvrsti pa spada v inventar kuhinjskega posodja, kjer pogosto srečamo površino posode obdelano z glavnikom, ki poteka v vodoravni smeri, z valovnico na ramenu in s sledovi primitivnega vretena.[27]

Podobno keramiko, posebno po okrasu, fakturi, barvi in tudi obliki, čeprav je zadnji element redkeje dokazan, moremo zaslediti večkrat na poznoantičnih najdiščih v Sloveniji, tako v Ptujskem gradivu, na Brinjevi gori, v Emoni (M. Vrhovnik).[28] Za pozno antiko v Emoni so posebno karakteristični npr. lonci pustih grobih površin in močno izvihanih ustij. Podobno pa lahko trdimo tudi za keramiko iz Britofa pri Kranju, keramične fragmente najdene na limesu, s Sv. Pavla nad Vrtovinom itd.[29] Seveda pa moramo ob tem poudariti, da pa vrsto navedenih podobnosti tako v okrasu, fakturi, kot obliki itd. zasledimo v lokalnem domačem inventarju že od najzgodnejšega antičnega obdobja tja do srednjega veka. Iz tega sledi, da je datacija takih posod vezana vedno na spremljajoči inventar oz. da je odvisna od ostalih najdiščnih elementov.

Gradivo nam zaradi svoje tipološke pestrosti, kot zaradi nekarakterističnosti za ožje opredeljevanje, saj se po eni strani kaže dokaj izrazita poznoantična tvornostna sila, na drugi pa izraževajo silnice kasnejšega obdobja, vse pa odeva bolj ali manj plašč staroselske avtohtone tradicionalnosti, otežkoča določiti časovno in etično pripadnost groba. Vrsta elementov, kot npr. način pokopa, prevrtani novec, pojav kraguljčka v grobu in ne nazadnje oblika noža, nas navajajo k časovni opredelitvi, ki bi se nagibala v prid času po padcu rimskega imperija, medtem ko bi keramični lonec ter bronasta obročka lahko smatrali za relikt staroselske tradicije, od katerih sta se posebno zadnja dva predmeta zaradi svoje uporabne specifičnosti ohranila v nespremenjeni obliki od prazgodovinskih časov do zgodnjega srednjega veka. Vsekakor sta ta dva predmeta atipična za kakršnokoli opredeljevanje in je njihova vrednost predvsem v dokazu o dolgotrajnem ohranjevanju posameznih nespremenjenih oblik. Pasni jeziček pa v tem primeru ne izključuje možnosti, da gre tudi tu za predmet, ki je bil v dolgotrajnejši uporabi. Vsekakor pa njegova začetna faza ne more segati pred konec 4. stoletja.

Zdi se torej, da smo v dokajšnji meri upravičeni, da moremo grob pripisati začetkom preseljevanja narodov, torej nekam v čas druge polovice petega oz. ev. v začetek 6. stoletja. Morda smemo v teh grobih karakteristikah iskati celo prelomnico med antičnim avtohtonim pogrebnim kultom in novim porajajočim se obredom, kjer pa še ni zaslediti izrazitih elementov materialne kulture novodošlih ljudi. To nas sili v domnevo, da gre v tem primeru za pokop staroselca.

Na vprašanje, ali je to posamičen pokop ob poti ali pa gre morda za večje pokopališče, danes, zaradi nezadostno raziskanega terena, kakor tudi zaradi pomanjkanja drugih morebitnih vidnih znakov, ni mogoče odgovoriti. Iz Dan, točneje iz okolice ponora Obiha v Golobino, so znane le posamične antične in prazgodovinske najdbe,[30] medtem ko bi po zadnjih topografskih ugotovitvah na hribu Devin, ki se dviga nad obravnavanim grobom, obstojala domnevna prazgodovinska naselbina.[31] Omeniti pa moram, da tik nad peskolomom v katerem je bil najden doslej edini grob, poteka pot, ki jo imenujejo tudi stara cesta in ki naj bi bila po nekaterih lokalnih izročilih še rimskega izvora. Poudariti je tudi treba, da je to najdišče obdano v širšem prostoru z vrsto znanih antičnih postojank, kot so Šmarata in Ulaka nad Starim trgom itd. Ali je pokopani pripadal eni izmed teh naselbin ali pa še neodkritemu naselju v okolici današnjih Dan, zaenkrat lahko le domnevamo.

[1] Podatek L. Gec—Plesničar.

[2] M. Slabe, 'Grobišče iz dobe preseljevanja narodov v Dravljah', *Arheološki vestnik* 21—22 (1970—71) 141 sl.

[3] J. Žmavc, 'Das Gräberfeld im Lajh bei Krainburg', *JZK* NF. 2 (1904) 250, fig. 206. V grobu 50 je bil npr. najden pozlačen srebrnik, ki je služil kot obesek.

[4] J. Korošec, Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu (Dela SAZU I, 1950) 87 in 189; navaja dva prevrtana bronasta novca, ki sta ležala v grobu 77 in 193.

A. Valič omenja najdbo dveh prevrtanih novcev v grobovih 4 in 47; A. Valič, *Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu* (Situla 7, 1964) 43.

S. Pahič, 'Staroslovanski grobovi z Brezij pri Zrečah', *Arheološki vestnik* 6 (1955) 330 sl. (v grobu št. 1 prevrtan bronast novec).

Primerjaj tudi ovratnico iz rimskih bronastih novcev iz groba 95 na Bledu; J. Kastelic, *Slovanska nekropola na Bledu* (Dela SAZU 2, 1950) 36.

[5] J. Korošec, *ibidem* 87.

[6] Statistične analize doslej sicer niso bile izdelane, vendar že okvirni pregledi v obstoječi literaturi nas podpirajo v tej trditvi.

[7] Primerjaj najdišče v Dravljah, na Rifniku in Kranju.

[8] S. Pahič, 'Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami', *Razprave SAZU* VI (1969) op. 84, str. 283 in 284.

[9] S. Pahič, *ibidem*, 254.

J. Bološević, 'Ranosrednjevekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra', *Diadora* 4 (1968) 228.

[10] J. Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka* (1952) 226.

[11] Primerjaj najdbe nožev na Rifniku, Kranju in v Dravljah.

[12] V grobu 19 v Dravljah so bili poleg enoreznega meča najdeni trije noži povsem različnih oblik.

[13] J. Korošec, *Uvod* 300.

J. Korošec, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji* (1947) 87s z navedeno literaturo.

[14] L. Niederle, *Rukovět slovanske archeologie* (1931) 269.

[15] J. Reitinger, *Oberösterreich in Ur- und Frühgeschichtlicher Zeit* (1969) 397 sl. T. 328, sl. 15, 16, 17.

[16] *Seoba naroda* (Zemun 1962) 36, sl. 2. Dokaj sorodni kos je poznan iz Roj pri Gabrovki (D. Vuga, v tisku).

[17] Gradivo še ni objavljeno.

[18] Sporočilo L. Gec-Plesničar.

[19] Po podatkih L. Gec-Plesničar, še neobjavljeno. Primerjaj tudi: P. Petru, Razprave SAZU 6, 1969, 211, T. 1: 15, P. Petru-V. Šribar, Arheološki vestnik 7/3, 1956, 298, T. 4:2.

[20] M. R. Alföldi, *Intercisa* II (Archaeologica Hungarica SN XXXVI, 1957) 456 sl. Abb. 103.

[21] *Ibidem* 463.

[22] H. Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge* (Dissert. arch. Gandenses XII, 1969) 30 ss, B. Tab. XII, sl. 1, 1a; Tab. XIII, sl. 5, 5a; Tab. XV, sl. 6, 6a.

V. Lanyi, *Die spätantike Gräberfelder von Pannonien*, 110, T. 54, sl. 22 s.

[23] D. Dimitrijević, 'Gepidska nekropola »Kormadin« kod Jakova', *Rad vojvodanskih muzeja* 9 (1960) 10.

[24] K. Krommer, *Brezje* (Arheološki katalogi Slovenije, zv. 2, 1959) T. 26, sl. 3; T. 20, sl. 13; T. 15, sl. 7, itd.

[25] F. Stare, *Vače* (Arheološki katalogi Slovenije, zv. 1, 1955) T. 36, sl. 3; T. 41, sl. 2; T. 42, sl. 1a; T. 45, sl. 4; T. 54, sl. 1, 2, 3; itd.

Primerjaj tudi:

V. Stare, 'Železnodobne gomile na Vinkovem vrhu', *Arheološki vestnik* 15—16 (1964—65) T. 11, sl. 15; S. Gabrovec, 'Srednjelatensko obdobje v Sloveniji', *Arheološki vestnik* 17 (1966) T. 30, sl. 5, 6.

[26] B. Marušič, 'Nekropole VII. in VIII. stoljeća u Istri', *Arheološki vestnik* 18 (1967) 339, T. 6, sl. 13.

[27] I. Mikl-Curk, 'Zapažanja o temni rimski kuhinjski lončeni posodi v Sloveniji', v tisku v *AV*.

[28] *Ibidem*.

[29] *Ibidem*.

[30] Tu sta bili najdeni halstatski zapestnici in rimski lonci, Pajk, *MZK*, 10 (1911) 504.

[31] Podatek M. Urlebove.

THE LATE ROMAN AUTOCHTHONOUS GRAVE FROM DANE NEAR STARI TRG

Summary

Diggings in a sand quarry chanced upon a skeleton grave, which contained the following objects: several arm and leg bones, a pierced bronze coin, a little broken bronze bell, the damaged tongue of a bronze belt buckle, two bronze rings with attachments, the fragmented blade of an iron knife, a piece of the end of a bronze sheath and pieces of an oval ceramic pot with a grey-brown surface, bearing the impression of a wavy line and a horizontal, comb-like ornament. The grave lay 41 cm deep in a west-east direction.

The contents of the grave reveal a certain typological inconsistency, which prevents the construction of a more exact chronological and ethnical picture. The bronze coin, which here served as an ornament, cannot be used as a means of dating the grave. It must be stressed that pierced coins appear in Slovenia mostly at the very end of the Roman period and later. Exceptionally they can also be found earlier. They are known especially from the period of the migration of nations[2,3] and are very typical of the Belo Brdo culture.[5]

A similar case is presented by the iron knife, which can be traced through the late Roman period,[6] but more often even later.[7]According to J. Korošec, by its shape our knife might even be Slavonic, as it has a narrow blade with a straight back, whose last part curved evenly towards the tip.[10] However, it is more probable that knives should only be considered together with more characteristic objects and not as independent material.[9]

Little bells are a known, if rare, find in Slovenia. They are most usually found in the Belo Brdo culture.[13] Niederle characterizes them as a typical appendage to Slavonic dress.[14] They can also be found in Austria during the same period, for example,[15] and also during the first Avar Khanate (8th century) e. g. in Bačka Palanka.[16] One example (possibly a button), made from plate silver, was found in the Dravlje cemetery, which belongs to the first half of the 6th century.[17] Several examples have also been found in Emona, although only in the settlement strata, etc.[18]

Amphora-shaped belt tongues are relatively very rare in Slovenia. Several examples of similar shape were discovered on Emona territory, but they have not yet been published.[19] Analogous types may also be found in Intercisa[20,21], Carnuntum, Salona and Aquileia and belong to the end of the 4th century and the period of transition into the 5th.[22] The two bronze rings with attachments also seem to be part of a belt and such rings can as yet be traced only in prehistoric layers (Brezje, Vače, Vinkov vrh etc.).[24,25] One example of a similar ring was also found in the female grave in Brakač in Istria, which probably belonged to the autochthonous population of the 7th or 8th centuries.[26]

In its workmanship, colour, decorative motifs and shape the ceramic pot reflects typical late-Roman autochthonous elements and has often been found in several sites in Slovenia.[28] However it must be stressed that these elements are to a considerable degree characteristic of the autochthonous inventory of earthenware which can be traced from the early Roman period to the Middle Ages. At any event, we must range this pot among the material which is not typical of any chronological classification.

The material reflects late-Roman and later creative forces, although both are much impregnated with autochthonous traditions. Individual elements, such as the alignment of the grave, the pierced coin, the presence of a little bell in the grave and perhaps also the form of the knife, lead us towards a classification of the grave into the second half of the 5th or beginning of the 6th centuries. The ceramic pot, bronze rings and perhaps also the belt tongue could be regarded as objects in longer use, with prevailingly autochthonous elements.

The lack of signs of the material culture of newly-arrived people indicates that the deceased belonged to the autochthonous population, either from already known Roman settlements (Šmarata, Ulaka) or from as yet unknown settlements around Dane.

SVETA GORA V ZASAVJU (ROVIŠČE)

DAVORIN VUGA

Zavod za spomeniško varstvo SRS, Ljubljana

Ljubljanski Narodni muzej hrani nekaj predmetov s Svete gore v Zasavju, ki so bili doslej objavljeni posamezno ali pa zgolj omenjeni. Ker je najdišče iz obdobja pozne antike in preseljevanja narodov, je obdelava vsega gradiva upravičena.[1] Žal se je del starejših najdb že porazgubil in tudi predmeti z zadnjega izkopavanja so neobjavljeni.

ZEMLJEPISNA LEGA

Sveta gora v Zasavju,[2] uradno Rovišče[3] (nm. v. 849 m na jugosl. special. karti M 1 : 50000 list Celje 3, 1956) leži na strmem dolomitnem slemenu v pogorju Svete planine, vzhodno od Vač in severno od Save. Zaselek, ki zdaj pripada Rovišču, predstavljajo ž. c. Rojstva D. M. s pokopališčem in taborskim obzidjem, župnišče ter bližnja planinska koča. Vsa župniji prideljena naselja ležijo precej nižje po okoliškem hribovju. Takoj nam pade v oči dominantna lega Svete gore, saj je daleč naokoli najvišja naseljena točka. Leži na razvodju med dolinama reke Save in njenega kasnejšega pritoka Medije ter med njima oblikuje naravno pregrado. Na severni strani Svete gore se dolina Medije odpira na zahod proti Moravčam, na jugovzhod proti Zagorju in sotočju Medije s Savo, na severu pa je povezana preko doline potoka Orehovice s Trojanami. Na južni strani Svete gore se hribovski svet položno spušča preko Rovišča na Senožete, od koder je možen nadaljnji spust po soteski manjšega potoka vse do reke Save. Od Svete gore se dostop odpira po hribovju prav tako na zahod proti Vačam in na vzhod preko Šentlamberta proti Zagorju. Na dlani je, da je Sveta gora na vozlišču in je tisti, ki jo je posedoval, lahko nadzoroval promet v okolici. Širše zaledje Svete gore je bilo gosto naseljeno v prazgodovinski dobi (sl. 1) in iz teh časov je izkopanega največ arheološkega gradiva.[4] Prazgodovinske najdbe so bile doslej ugotovljene ob prometni zvezi z Vačami preko Cveteža in Klenika, na poti proti Zagorju (Vodice), v dolini reke Save (Sava, Leše), na poti proti Savski dolini (Rovišče), v dolini Medije (Strahovlje, Šemnik, Medija) in Orehovice (Suhi potok). Antična doba je zastopana le na Trojanskem klancu (Trojane, Ovčjak), v dolini Medije (Šemnik) in Save (Sava). Antične najdbe sicer kažejo na kontinuiteto nekaterih starih prometnih zvez, vendar je v glavnem ves prostor doline Medije in pogorja Svete planine nenavadno prazen, z izjemo prej omenjenega Šemnika. Iz pozne antike in preseljevanja narodov poznamo najdbe le na Sveti gori v Zasavju.[5] Sledov slovanskega zgodnjega srednjega veka ni ne v bližnji ne daljnji okolici.

NASELBINA

Izredna strateška lega Svete gore je vzbudila pozornost že tedanjemu dvornemu svetniku Ferdinandu von Hochstetterju. Ko sta skupaj s Karlom Dežmanom, tedanjim muzejskim kustosom iz Ljubljane raziskovala leta 1878 Vače in okolico, je zapisal: »... spoznal sem, da je morala biti Sveta gora kot najimenitnejša točka v okolici pomembna že v prazgodovini«. Von Hochstetter dalje pravi, da so na nekem mestu na severni strani cerkve na Sveti gori, v bližini mežnarije vidni

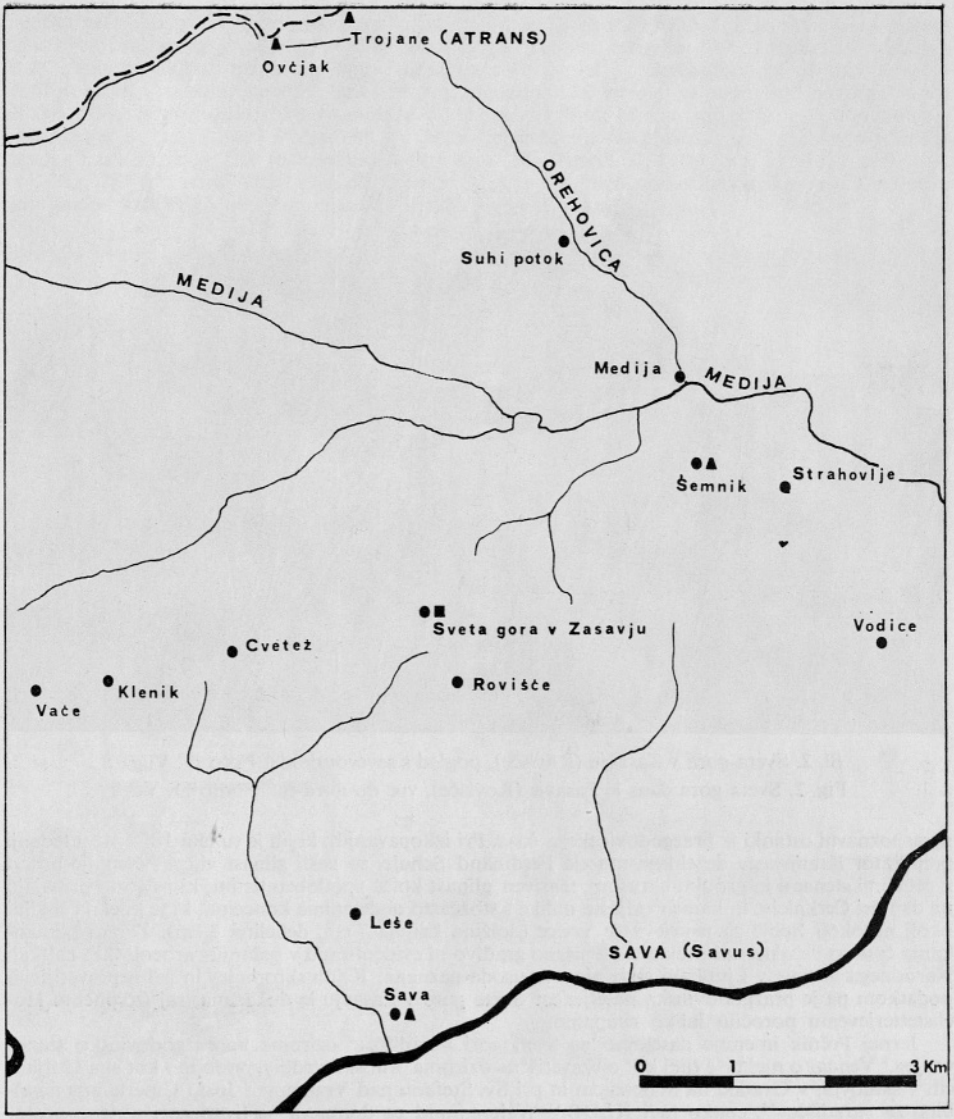

Sl. 1. Arheološka najdišča v okolici Svete gore v Zasavju (Rovišča), vnesena na izseku iz jugosl. special. karte M 1 : 50000, list Celje 3, 1956

Legenda:

● prazgodovina
▲ antika
■ pozna antika in preseljevanje narodov
— — rimska itinerarska cesta Emona—Celeia. Risal D. Vuga

Fig. 1. Localités archéologiques aux environs de Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče), reportées en section de la carte youg. spéciale. Échelle 1 : 50000, feuille Celje 3, 1956

Légende: ● préhistoire, ▲ antiquité, ■ antiquité avancée et migration des peuples, — — voie itinéraire romaine de Emona à Celeia. Dessiné par D. Vuga

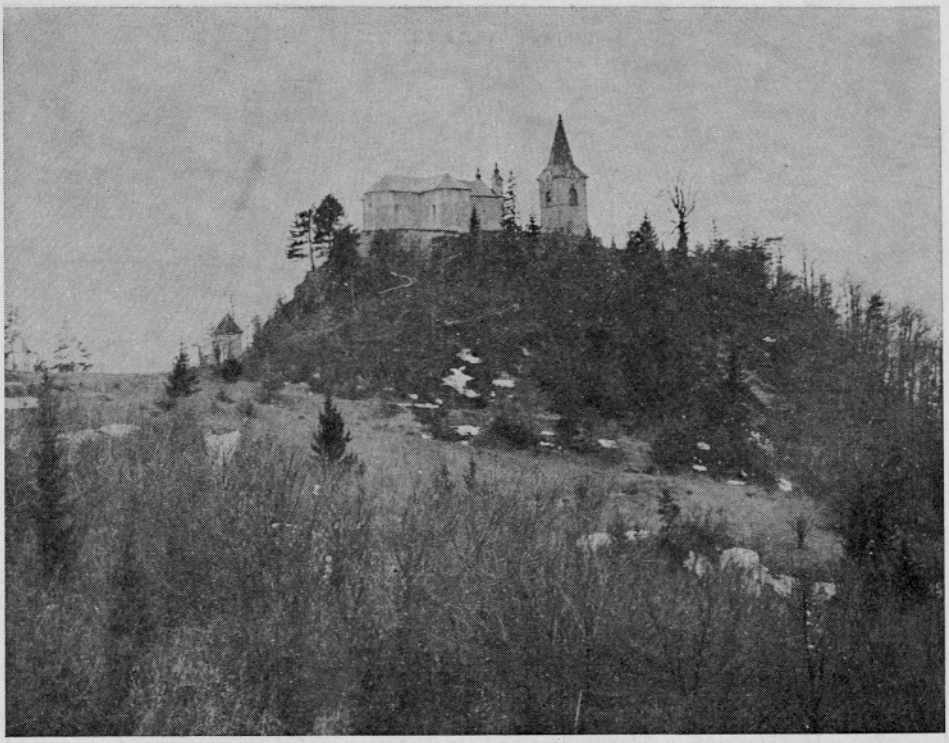

Sl. 2. Sveta gora v Zasavju (Rovišče), pogled s severovzhoda. Foto D. Vuga
Fig. 2. Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče), vue du nord-est. Photo D. Vuga

neraspoznavni ostanki iz prazgodovinskega časa. Pri izkopavanjih, ki jih je tu leta 1879 začel tedanji preparator Kranjskega deželnega muzeja Ferdinand Schulz, so našli glinast vijček, črepinje posod z debelimi stenami in grobim okrasom, masiven glinast kolač »podoben tistim, ki pogosto prihajajo na dan pri Cerknici«, in kamen valjaste oblike s stožčasto obdelanima koncema, ki je imel na sredini okoli na okoli žlebič za pritrjevanje vrvice (dolžina kamna 7 cm, debelina 3 cm). Zaradi pomankanja časa so delo morali prekiniti.[6] Opisano gradivo ni evidentirano v sedanjih arheoloških zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani in je njegova usoda neznana. Kljub skromnim in žal nepreverljivim podatkom pa je prazgodovinska naseljenost Svete gore v Zasavju le dokazana, saj izčrpnemu Hochstetterjevemu poročilu lahko zaupamo.

Jernej Pečnik imenuje naselbino na Sveti gori »gradišče«[7] oziroma »predzgodovinsko stanovanje«.[8] Vendar o njej piše tudi kot o »zavetišču« oziroma »rimski utrdbi«, podobno kot »na Gorjancih v skalovju, v Gradcu na Štajerskem in pri Sv. Štefanu nad Vranjem«.[9] Josip Ciperle ima naselbino za »gradišče«[10], enako tudi KLDB.[11] Walter Šmid pa domneva na Sveti gori utrjeno postojanko v vrsti trdnjav, »ki oblikujejo langobardski limes v črti Dol pri Paternjonu—Hanjžev vrh pri Vratcih—Kranj—Ljubljanski grad—Sv. Gora—Sv. Lovrenc pri Polhovem Gradcu«.[12] Tako Pečnikova kot Šmidova domneva o zatočišču oziroma trdnjavi imata trdno podlago, saj to možnost nakazujejo prav najdbe z grobišča, kot bomo videli malo dalje.

Naposled moramo v zvezi z naselbino na Sveti gori v Zasavju omeniti še t. i. jantarjevo pot, ki naj bi po Šmidu vodila preko Trojan po dolini Medije, čez Strahovlje in Sveto goro na Vače. Nadalje naj bi se med Zgornjim logom in Kresnicami strnila s savsko potjo.[13]

Pri obhodu zemljišča naselbine dne 18. aprila 1970 sem zbral le-te podatke. Sveta gora v Zasavju je podolgovat, z listnatim gozdom porasel greben, ki se vleče v smeri SZ—JV. Na svoji najvišji točki oblikuje majhno ploščad, dostopno po kolovozu z vaške smeri na SZ oziroma po cesti z roviške smeri na JV (sl. 2). Ploščad ima vse ugodnosti za naselitev. Na severu in jugu pobočje hriba strmo pada ter se na južni strani končuje celo s prepadom. Na vrhu bolj ali manj ravnega,

umetno nekoliko uporabi prilagojenega hriba stoji *ž. c. Rojstva D. M.* z dobro ohranjenim taborskim obzidjem, znotraj katerega je zdaj pokopališče. Tabor s cerkvijo obsega najbolj nedostopen in za obrambo najbolj pripraven jugovzhodni konec hriba (sl. 3). Severozahodni in južni del ploščadi pokrivajo ruševine novejših stavb in poslopje župnišča, vendar so precejšnje površine nepozidane. Na severozahodnem koncu ploščadi je viden vsek poti, ki se nato spušča po severnem pobočju hriba in zavije proti Vačam (sl. 4). Območje naselbine na ploščadi ima naslednje parcelne številke k. o. Rovišče: 287 (pokopališče s cerkvijo), 286 (župnišče), 1498 (pot, ki vodi k cerkvi od JV), 283, 285 (porušeni hiši).[14] Na celotnem zemljišču naselbine nisem ugotovil nobenih površinskih najdb. Vrh hriba ima koordinate: »desno« — 5492,20 km; »zgoraj« — 5109,45 km.

Sl. 3. Sveta gora v Zasavju (Rovišče), župna cerkev Rojstva D. M. Pogled z zahoda na cerkev s taborskim obzidjem. Na ploščadi na vrhu hriba je teren prazgodovinskega gradišča in poznoantičnega pribežališča oziroma trdnjave iz preseljevanja narodov. Foto D. Vuga

Fig. 3. Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče), église par. de la Naissance de la Vierge Marie. Vue du sud-ouest sur l'église avec l'enceinte du camp fortifié. Sur la plate-forme au sommet de la colline est le terrain de l'habitat préhistorique et du refuge de l'antiquité avancée ou de la forteresse de la migration des peuples. Photo D. Vuga

Sl. 4. Sveta gora v Zasavju (Rovišče), župna cerkev Rojstva D. M. Pogled z vzhoda na vsek poti, ki se nahaja na zahodnem robu ploščadi na vrhu hriba. Foto D. Vuga

Fig. 4. Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče), église par. de la Naissance de la Vierge Marie. Vue de l'est sur l'entaille du chemin qui se trouve au bord occidental de la plate-forme au sommet de la colline. Photo D. Vuga

GROBIŠČE

Na Sveti gori v Zasavju je bilo odkrito tudi grobišče s skeletnimi pokopi. Prvi poroča o njem von Hochstetter: *Na južni strani cerkve še zdaj zadenejo v neznatni globini na povsem ohranjena človeška okostja, čeprav tam nikoli ni bilo pokopališča. Domnevno so bili tu pokopani padli Turki. Gosp. Schulz je tam začel svoja izkopavanja. Po kratkem času kopanja je naletel na deset okostij, od katerih je tri popolnoma ohranjena poslal v muzej. Pri enem je ležal bronast obroček. Pri glavi drugega so bili ostanki koščenega glavnika, podobnega onemu, ki ga je dvor. svetnik von Hochstetter našel na Rojah pri Moravčah. Tretje okostje je imelo okoli vratu steklene jagode in med njimi tudi jantarne. Steklene, v fasete zglajene jagode so povsem sodobnega videza. Po poročilu gosp. Schulza so okostja pokopana v vrstah. Glava leži proti jugu, noge proti severu. Gotovo je tam preko 100 skeletov. Nobenega sledu pa ni bilo o črepinjah žar.*[15]

O svojem delovanju na skeletnem grobišču piše tudi Pečnik: *Precej pod cerkvijo na župniških njivah je bilo lepo grobišče; kostnjaki z lepimi priložki: zapestnicami, fibulami, sulicami, sekirami in noži. Tu sem prekopal več grobov za Ljubljanski muzej l. 1887.*[16] Od najdb, ki so prišle v tedanji Kranjski deželni muzej Rudolfinum pred letom 1888, navaja Dežman s »sv. Gore pod cerkvijo« dve majhni srebrni fibuli v obliki črke S z vloženimi

koščki rdečega stekla (!), glinaste in steklene jagode, bronasto pasno sponо ž manjkajočim trnom in dva slabo ohranjena koščena glavnika.[17]

V inventarni knjigi Narodnega muzeja v Ljubljani[18] so vpisani zgolj naslednji predmeti s Svete gore v Zasavju: dve fibuli v obliki črke S, dva koščena glavnika, fibula s čebuličastimi glavicami (ta v starejši literaturi ni bila omenjena) in jagode (inv. št. R 2625 in R 2626).[19] Očitno manjka pri Dežmanu omenjena pasna spona, ki se je morala izgubiti v času med 1888 in Müllnerjevo inventarizacijo muzejskih arheoloških zbirk. Če primerjamo opis izkopanega gradiva, ki ga danes hrani NMLj, z onim, ki ga je izkopal leta 1879 Schulz, vidimo, da je pri nas ohranjeno gradivo lahko le plod Pečnikovih izkopavanj iz leta 1887. Pa še tu gre verjetno le za del najdb, sodeč po Pečnikovem poročilu. Kje je torej končalo tako arheološko kot osteološko gradivo s Schulzovih izkopavanj? Zelo verjetno je že njega dni šlo prek tedanjih kranjskih deželnih meja, saj bi sicer Dežman zanj gotovo vedel.

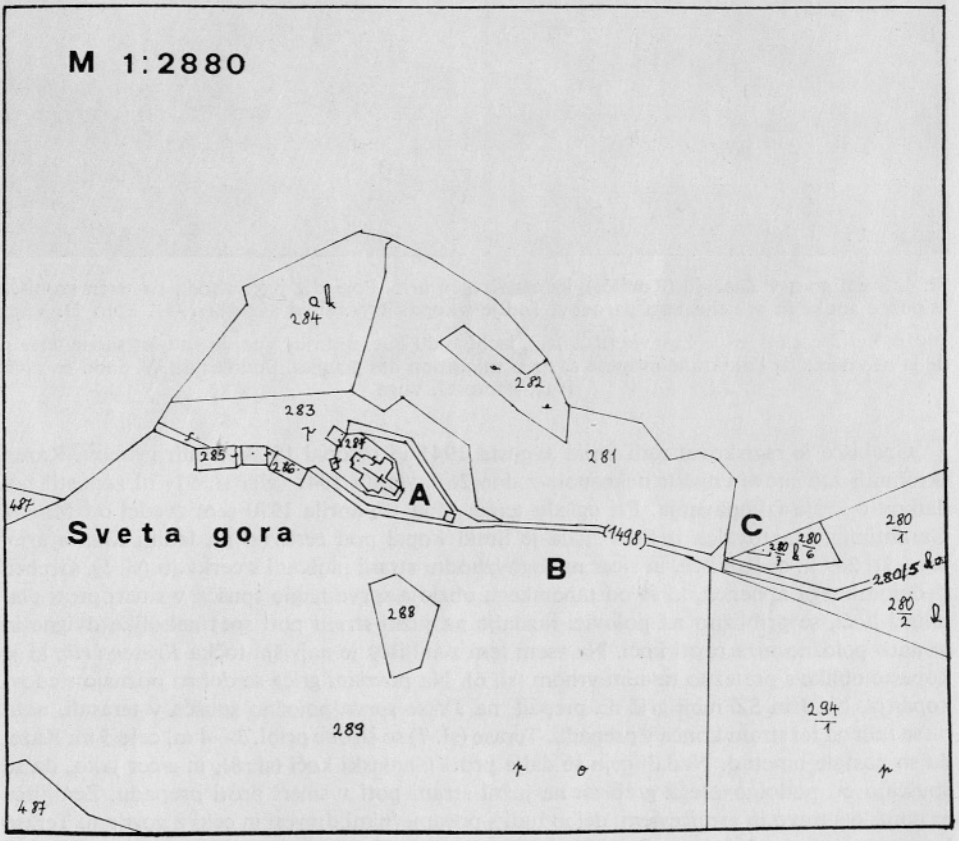

Sl. 5. Sveta gora v Zasavju (Rovišče): izris dela katastrske mape, ki pripada katastrski občini Rovišče. Risal D. Vuga

Legenda: *A* župnijska cerkev Rojstva D. M., *B* ledina Kresen hrib, *C* planinska koča

Fig. 5. Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče): détail de la situation (mape cadastrale Rovišče).

Légende: *A* église par. de la Naissance de la V. M., *B* jachère du Kresen hrib, *C* chalet de montagne

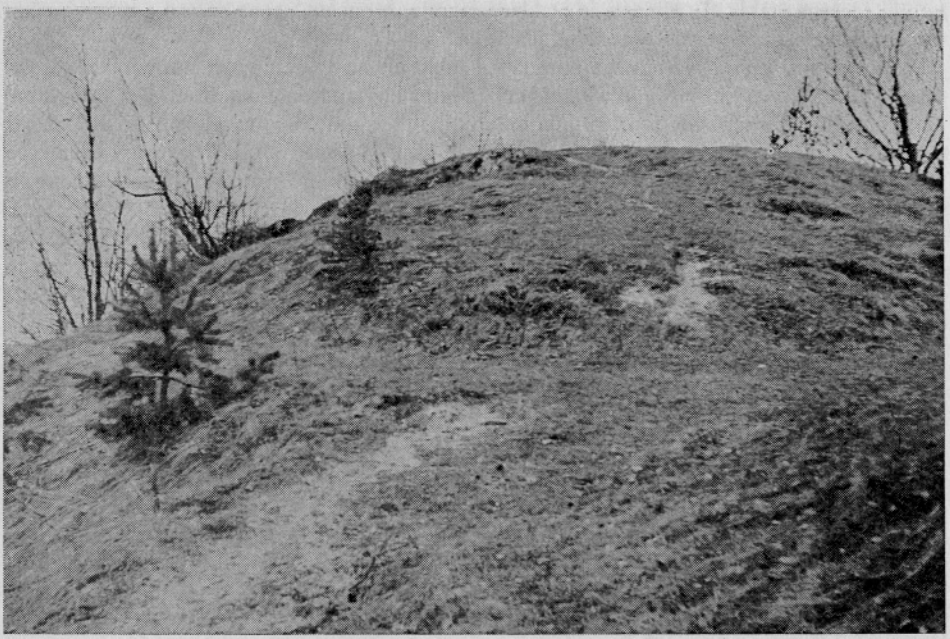

Sl. 6. Sveta gora v Zasavju (Rovišče), ledina Kresen hrib. Pogled z jugovzhoda na teren grobišča iz pozne antike in preseljevanja narodov. Tod je izkopaval W. Šmid avgusta 1941. Foto D. Vuga

Fig. 6. Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče), jachère du Kresen hrib. Vue du sud-est sur le terrain de la nécropole de l'antiquité avancée et de la migration des peuples. Fouilles de W. Šmid en août 1941. Photo D. Vuga

Grobišče je raziskoval tudi Šmid avgusta 1941 in izkopal 19 skeletnih grobov. Razen skromnih zapiskov in načrta nekropole z dne 26. avgusta 1941 (glej sl. 91) ni zapustil podatkov o kraju izkopavanja. Pri ogledu terena dne 18. aprila 1970 sem zvedel od Milana Garantinija, kmetovalca iz Selc 2, da je Šmid kopal pod cerkvijo na ledini *Kresen hrib*, parc. št. 289 k. o. Rovišče, in sicer na jugovzhodni strani ploščadi s cerkvijo (sl. 5). Greben iz dolomitnega apnenca, ki se od taborskega obzidja sprva naglo spušča v smeri proti planinski koči, se približno na polovici razdalje na južni strani poti spet nekoliko dvigne in se nato položno niža proti koči. Na vsem tem zemljišču je najvišja točka *Kresen hrib*, ki je kopaste oblike s pretežno ravnim vrhom (sl. 6). Na površini griča se dobro poznajo sledovi kopanja. Na J in SZ meji grič na prepad, na JV se sprva položno spušča v terasah, nato pa se tudi na tej strani konča v prepadu. Terase (sl. 7) so široke pribl. 3—4 m, celo 5 m. Kaže, da so nastale umetno. Nadaljujejo se dalje proti planinski koči (sl. 8), in sicer tako, da se spuščajo od podolgovatega grebena na južni strani poti v smeri proti prepadu. Zemljišče je poraslo s travo in grmičevjem, delno tudi s posameznimi drevesi in celo z gozdom. Terase ležijo na parc. št. 289 k. o. Rovišče. Vidne pa so tudi na parc. št. 281, na severni strani poti, ki vodi od planinske koče proti cerkvi. Pred zadnjo vojno so bile na terasah cerkvene njive, zdaj pa je zemljišče družbena last občine Zagorje ob Savi in ni več obdelano.[20]

Šmidovo gradivo hrani neobjavljeno graški Joanneum. O izkopavanju poroča lapidarno le Dinklage.[21] Šmidovi nemško pisani zapiski, ki jih prav tako hrani Joanneum, se nanašajo na opis grobov, najdb ne omenjajo:

Grob 1: glava Z 276°, širina 55 cm, rdeča zemlja; dolžina 2,05 m.
Grob 2: glava SV 33°, noge JZ 212°, dolžina 1,62 m; roke iztegnjene ob obeh straneh telesa.
Grob 3: dolžina 1,75 m, širina 50 cm. V—Z, noge V 98°.
Grob 4: glava Z 268°, lega V—Z.
Grob 5: dolžina 1,70 m, širina 60 cm, JZ 240° — SV glava.
Grob 6: uničen.
Grob 7: glava 230°, dva majhna otroka drug nad drugim; dol. 0,90 m, šir. 55 cm, dol. groba 1,55 m.
Grob 8: glava Z 236°, dolžina 1,50 m, širina 0,78 m; skelet z iztegnjenimi rokami.
Grob 9: proti Z poleg gr. 8. Glava in ena roka.
Grob 10: glava SZ 316°, dolžina 1,75 m; iztegnjene roke.
Grob 11: glava V 84°, dolžina 1,70 m; desna roka iztegnjena, leva upognjena; roka leži na deski.
Grob 12: dolžina 1,70 m.
Grob 13: dolžina 1,42 m. Glava Z 270°.
Grob 14: uničen.
Grob 15: dolžina 1 m, širina 55 cm. Glava Z 300°.
Grob 16: več skupaj zmetanih lobanjskih ostankov.
Grob 17: glava Z 247°, dolžina 1,66 m.
Grob 18: glava Z 254°, dolžina 1,75 m.
Grob 19: otroški grob, glava ohranjena, glava 253° Z.

Večina grobov leži v smereh Z—V (21%), ZJZ—VSV (16%) in JZ—SV (11%). Vse ostale smeri, in sicer SSV—JJZ, VSV—ZJZ, V—Z, ZSZ—VJV, SZ—JV so znane le v posameznih primerih. Končno moramo pripomniti, da je kar pri 21% grobov usmerjenost

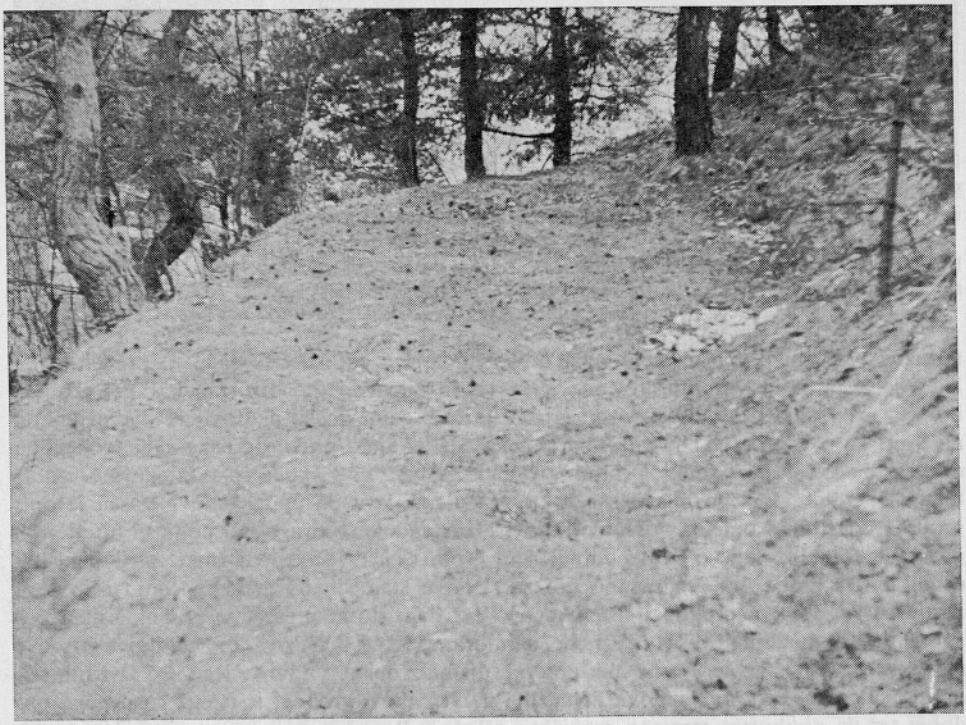

Sl. 7. Sveta gora v Zasavju (Rovišče), ledina Kresen hrib. Pogled z jugovzhoda na teraso 4 (mišljeno od vrha hriba), ki leži na južni strani ledine. Foto D. Vuga

Fig. 7. Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče), jachère du Kresen hrib. Vue du sud-est sur la terrasse 4 (du sommet de la colline), qui se trouve au côté méridional de la jachère. Photo D. Vuga

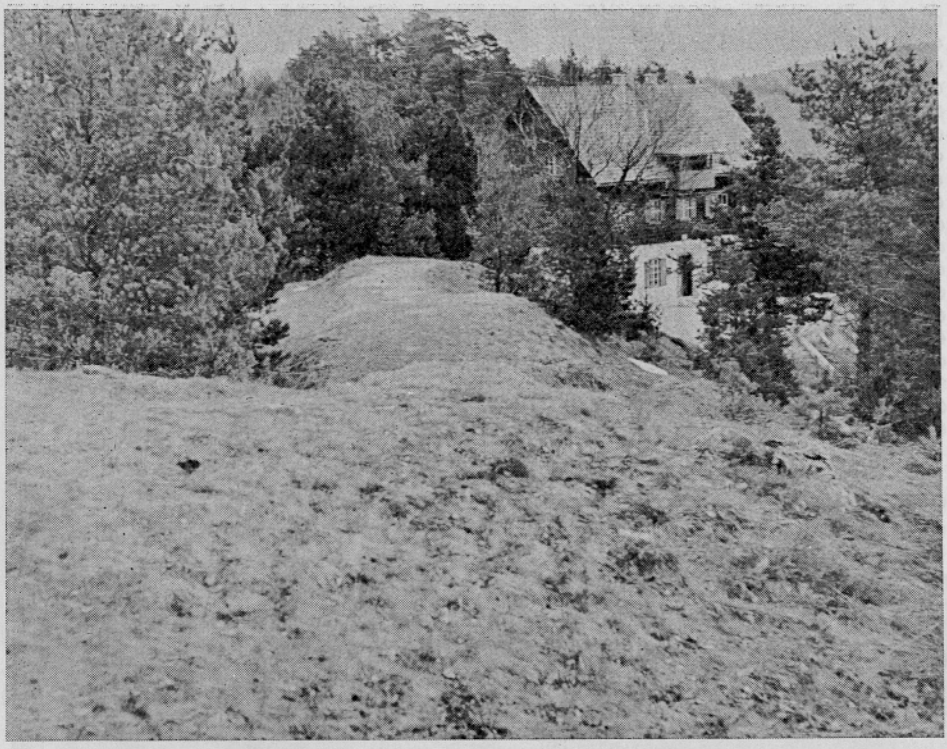

Sl. 8. Sveta gora v Zasavju (Rovišče), ledina Kresen hrib. Pogled s jugozahoda na teren grobišča iz pozne antike in preseljevanja narodov. V ozadju je terasasti greben, ki se spušča proti planinski koči. Foto D. Vuga

Fig. 8. Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče), jachère du Kresen hrib. Vue du sud-ouest sur le terrain de la nécropole de l'antiquité avancée et de la migration des peuples. A l'arrière-plan il y a une crête en terrasses, qui descend vers le chalet. Photo D. Vuga

neznana, v enem primeru pa je nenatančno podana v osi JZ—SV (glej razpredelnico).[22] Nadalje je iz Šmidovih zapiskov razvidno, da je bilo verjetno otroških kar pet grobov, in sicer gr. 7, 8, 13, 15, 19. Otroški grob 7 je tudi edini doslej ugotovljeni dvojni pokop na Sveti gori. V grobu 11 je bila uporabljena deska. Šmid pravi, da roka skeleta »leži na deski«.[23] Lego rok poznamo le pri treh grobovih. V gr. 2 in 8 so bile roke iztegnjene vzdolž telesa, v grobu 11 pa je bila desna roka iztegnjena, leva pa upognjena. Nejasen je opis groba 1, kjer Šmid omenja »rdečo zemljo«. Navsezadnje so dragoceni podatki o uničenih grobovih 6 in 14, dalje o delno ohranjenem grobu 9 in »več skupaj zmetanih lobanjskih ostankih« iz groba 16. Nedvomno gre za sledove starejših izkopavanj. Šmid celotnega zemljišča verjetno ni prekopal sistematično, kar dajo slutiti precejšnje praznine med posameznimi skupinami grobov. Možno je, da moramo iskati Schulzove in Pečnikove grobove na *Kresnem hribu*. To se v osnovnih potezah ujema z opisom njihove lege. Po izvirnih poročilih sklepamo, da so Šmidovi, Schulzovi in Pečnikovi grobovi iz istega časovnega obdobja ter da oblikujejo strnjeno grobiščno celoto.[24] Po medsebojni primerjavi dosedanjih poročil lahko zaokrožimo število na *Kresnem hribu* izkopanih grobov na okoli 30. Takšni gostoti pokopavanja zemljišče na *Kresnem hribu* ustreza. V kolikor se grobišče nadaljuje tudi na bližnjih terasah, je mogoče na Sveti gori pričakovati do sto grobov.

Smer	Število grobov (v %)	Grobovi (lega glave)
S—J		
SSV—JJZ	1	2 (33°)
SV—JZ		
VSV—ZJZ	1	5 (60°)
V—Z	1	11 (84°)
VJV—ZSZ		
JV—SZ		
JJV—SSZ		
J—S		
JJZ—SSV		
JZ—SV	2 (11%)	7 (230°), 8 (236°)
ZJZ—VSV	3 (16%)	17 (247°), 18 (254°), 19 (253°)
Z—V	4 (21%)	1 (276°), 3 (278°), 4 (268°), 13 (270°)
ZSZ—VJV	1	15 (300°)
SZ—JV	1	10 (316°)
SSZ—JJV		
JZ—SV (neprecizno)	1	9
Neznano	4 (21%)	6, 12, 14, 16

Razpredelnica usmerjenosti grobov, ki jih je izkopal Walter Šmid avgusta 1941 na ledini *Kresen hrib*.

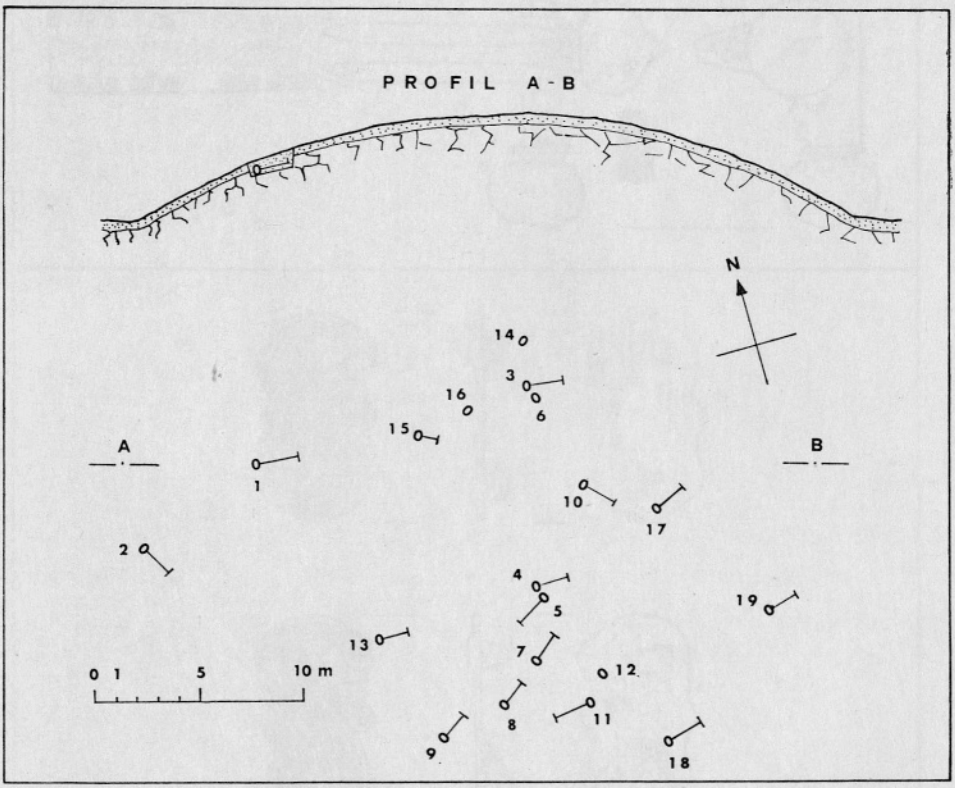

Sl. 9. Sveta gora v Zasavju (Rovišče), ledina Kresen hrib; načrt izkopavanja W. Šmida z dne 26. avgusta 1941 (po originalni risbi, ki jo hrani Joanneum v Gradcu, Avstrija). Risal D. Vuga

Fig. 9. Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče), jachère du Kresen hrib; projet des fouilles de W. Šmid du 26 août 1941 (selon le dessin original conservé par le Musée Joanneum de Graz, Autriche). Dessiné par D. Vuga

Tab. I — Pl. I

Sveta gora v Zasavju (Rovišče), ledina Kresen hrib, izkopavanje J. Pečnika iz l. 1887
1 grobna najdba; 2, 3 ženski grob/1887 (delna rekonstrukcija); 1 bron; 2, 3 srebro s pozlato in vloženimi almandini. Merilo 1 : 1. Risala N. Trampuž

Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče), jachère *Kresen hrib*, fouilles de J. Pečnik de 1887
1 trouvaille tombale; 2, 3 tombe féminine/1887 (reconstruction partielle); 1 bronze; 2, 3 argent avec dorure et almandines insérées. Échelle 1 : 1. Dessiné par N. Trampuž

Tab. II — Pl. II

Sveta gora v Zasavju (Rovišče), ledina Kresen hrib, izkopavanje J. Pečnika iz l. 1887
1, 2 grobni najdbi; 1, 2 kost z železnimi zakovicami. Merilo 1 : 1. Risala N. Trampuž

Sveta gora dans le Zasavje (Rovišče), jachère *Kresen hrib*, fouilles de J. Pečnik de 1887
1, 2 trouvailles tombales; 1, 2 os avec des rivets en fer. Échelle 1 : 1. Dessiné par N. Trampuž

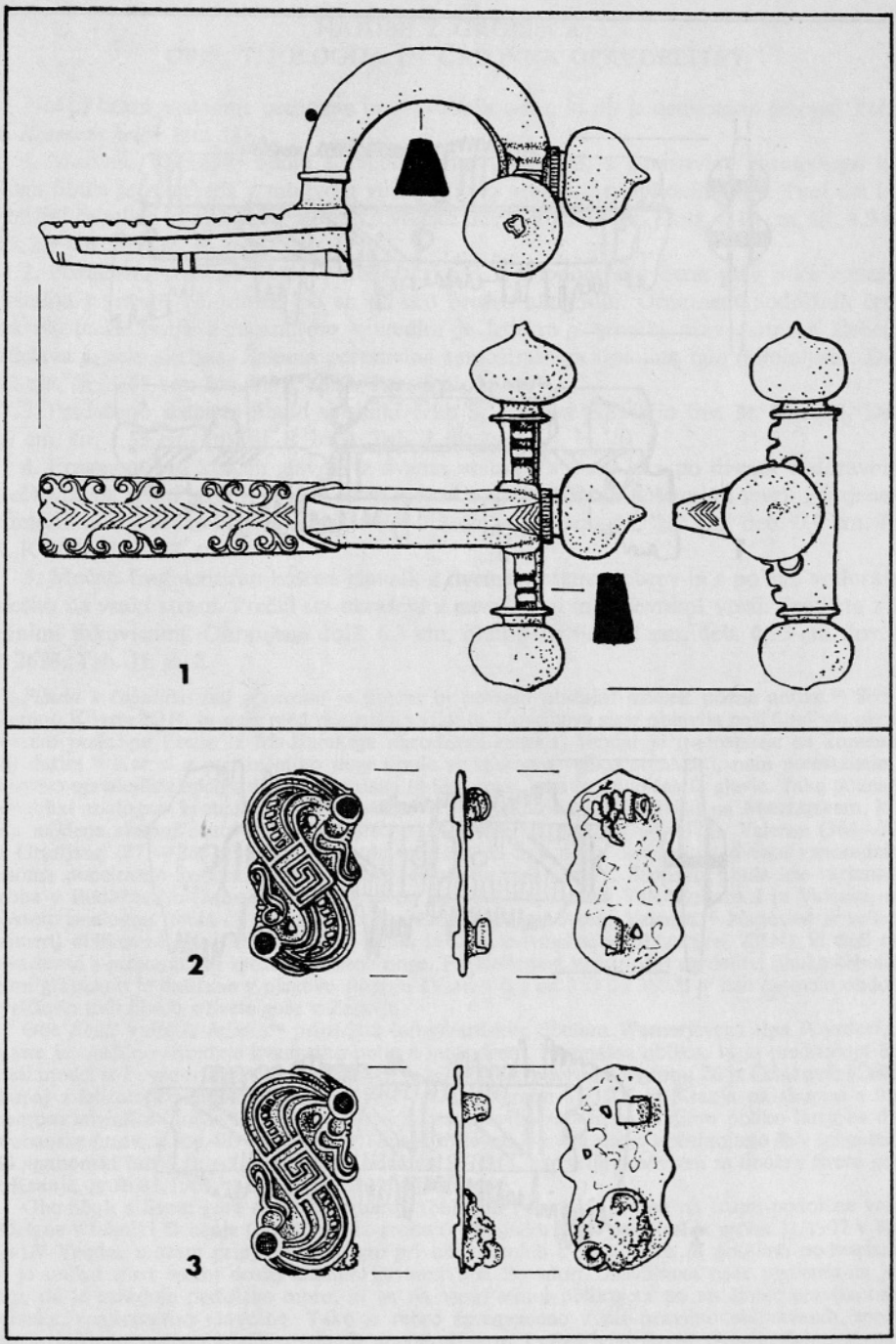

Tab. I — Pl. I

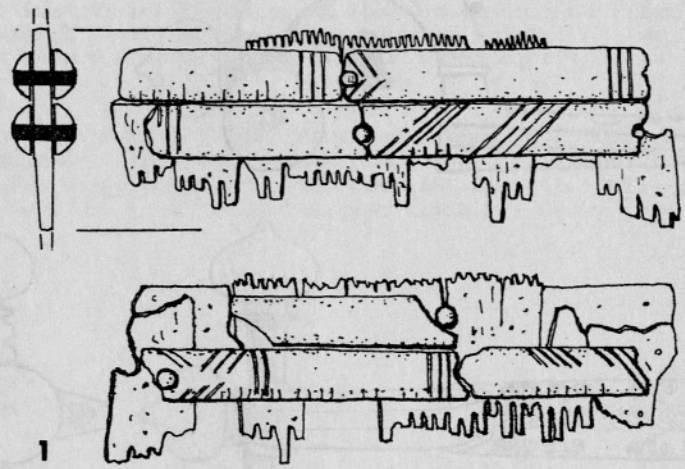

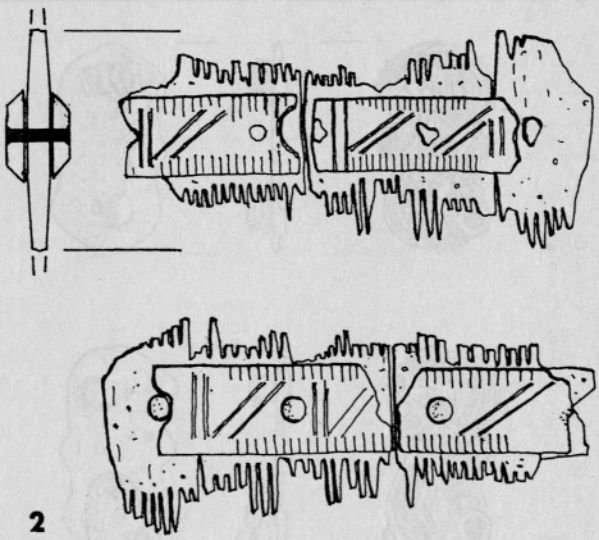

Tab. II — Pl. II

NAJDBE Z GROBIŠČA: OPIS, TIPOLOGIJA IN ČASOVNA OPREDELITEV

NMLj hrani naslednje predmete brez grobnih celot, ki jih je nedvomno izkopal Pečnik na *Kresnem hribu* leta 1887:

1. Masivno bronasto fibulo s čebuličastimi glavicami, s peresovino šarnirskega tipa. Noga fibule je okrašena z motivom vlitih vitic in vrezanih smrekovih vejic. Tudi del loka v bližini čebulice je okrašen z motiviko vrezanih smrekovih vejic. Dolž. 8,15 cm, šir. 4,9 cm, viš. 2,9 cm. Inv. št. R 2622. Tab. I, sl. 1.

2. Pozlačeno srebrno fibulo v obliki črke S, z upodobitvijo dveh glav ptice roparice, ki imata namesto oči vložen po en plosko brušen almandin. Ornament podolžnih črt in pravokotnega polja z meandrom v sredini je izdelan v tehniki pravokotnega žlebenja. Izdelava je zelo skrbna. Železna peresovina samostrelnega tipa ima iglo odlomljeno. Dolž. 2,7 cm, šir. 1,55 cm. Inv. št. R 2623. Tab. I, sl. 2.

3. Pozlačeno srebrno fibulo v obliki črke S, povsem podobno inv. št. R 2623. Dolž. 2,7 cm, šir. 1,55 cm. Inv. št. R 2624. Tab. I, sl. 3.

4. Fragmentiran koščen glavnik z dvema vrstama zobcev in s po dvema vodoravnima prečkama na vsaki strani. Prečke so okrašene z navpičnimi in poševnimi vrezi. Pritrjene so z železnimi zakovicami. Ohranjena dolž. 7,2 cm, ohranjena šir. 2,2 cm, deb. 0,9 cm. Inv. št. R 2627. Tab. II, sl. 1.

5. Močno fragmentiran koščen glavnik z dvema vrstama zobcev in s po eno vodoravno prečko na vsaki strani. Prečki sta okrašeni z navpičnimi in poševnimi vrezi. Speti sta z železnimi zakovicami. Ohranjena dolž. 6,3 cm, ohranjena šir. 3,1 cm, deb. 0,95 cm. Inv. št. R 2628. Tab. II, sl. 2.

Fibula s čebuličastimi glavicami je tipični in povsem običajni izdelek pozne antike.[25] Sodi v skupino Kovrig XIII, in sicer med razvitejše variante. Kovrigova sicer objavlja naši fibuli po okrasu povsem podobno fibulo iz Madžarskega narodnega muzeja, vendar je podrobneje ne komentira niti datira.[26] Ker si z ornamentiko noge fibule ne moremo veliko pomagati, nam preostanejo za časovno opredelitev oprijemljive točke zlasti oblika noge, loka in čebuličastih glavic. Tako poznamo po obliki analogno bronasto fibulo iz groba 29 v Dunapenteleju (Intercisi) na Madžarskem, ki je bila najdena skupaj z novci Jovijana (363—364), Valentinijana I (364—375), Valensa (364—378) in Gratijana (375—383).[27] Fibula pripada varianti, ki ima nogo okrašeno z dvema vzporednima nizoma punciranih koncentričnih krožcev, po pet na vsaki strani. Bronasta fibula iste variante iz groba v Budakesziju (Madžarska) je časovno opredeljena z novci Valentinijana I in Valensa, njej povsem analogna fibula iz Csákavárja (Madžarska) pa z novcem Valensa.[28] Naposled je našemu primeru oblikovno zelo blizu bronasta fibula iz Lindau-Aeschacha (Bavarsko, ZRN), ki tudi sodi v varianto s punciranimi krožci okrašene noge. Po Kellerjevi kronološki razdelitvi fibul s čebuličastimi glavicami je datirana v njegovo stopnjo IV ali v čas od 350 do 380.[29] V isto časovno obdobje uvrščamo tudi fibulo s Svete gore v Zasavju.

Obe *fibuli v obliki črke S*[30] pripadata langobardskim fibulam Wernerjevega tipa Poysdorf, za katere je značilno osrednje kvadratno polje z meandrom. Normalna oblika, ki jo predstavlja bronasti model iz Poysdorfa (spodnja Avstrija), je bila najdena paroma v grobu 26 iz Čelakovic (Češko) skupaj z izlizanim solidom Anthemija (467—472), v grobu 31/1907 iz Kranja pa skupno s fragmentom »tirinške« ločne fibule. Po Wernerju predstavlja nedvomno vodilno obliko langobardske »donavske faze«, tj. od 489 do 526/527. Toda upoštevati je treba njeno kontinuiteto še v langobardski »panonski fazi«, tj. po letu 526/527 oziroma 547/548, kar velja predvsem za fibule s Svete gore, iz Kranja, grob 31/1907, in Testone (Piemont, Italija).[31]

Obe fibuli s Svete gore sodita k varianti fibul tipa Poysdorf, ki ima na trupu podolžne vreze, izdelane v tehniki žlebenja (npr. fibula iz groba 6 v Poysdorfu ali par fibul iz groba 31/1907 v Kranju).[32] Vendar moram pripomniti, da gre pri obeh fibulah s Svete gore za posebno podvarianto, ki je unikat med vsemi doslej znanimi primeri tipa Poysdorf. Značilnost naše podvariante je v tem, da je osrednje podolžno rebro, ki ga na vsaki strani oblikujeta po en žlebič pravokotnega preseka, enakomerno narezano. Tako je rebro spremenjeno v niz pravilno oblikovanih, močno izstopajočih in prečno ležečih majhnih pravokotnikov. Podvarianti Sveta pora je delno sorodna fibula iz Jardin Dieu de Cugny, Ct. Saint-Simon (dép. Aisne, Francija).[33] ki ima podobno obliko-

vano le spodnjo polovico osrednjega podolžnega rebra, medtem ko je zgornja polovica podolžno razdeljena na dve tanki reberci. Podobno, vendar primitivnejše okraševanje spodnjega dela srednjega podolžnega rebra vidimo pri podvarianti Testona, ki tudi sicer izstopa zaradi nadomestitve motiva meandra s celico, kamor je bil vložen zdaj že izpadli almandin izbokle oblike.[34] Par fibul iz groba 31/1907 v Kranju kaže spet drugo podvarianto tipa Poysdorf. Pri njej so namreč podolžna rebra okrašena s prečno razporejenimi vdolbinami, nastalimi v bolj ali manj enakomerni razdalji zaradi udarcev z dletcem.[35] Po obliki glave in kljuna ptice roparice je podvarianta Sveta gora zelo sorodna s parom fibul iz Doudlevc (Češko), ki sicer sodi v varianto s prečnimi vdolbenimi žlebiči na trupu.[36] Podobna, vendar manj skrbno izdelana kot par iz Doudlevc, je tudi fibula iz Nikića — Nikitscha (Gradiščansko, Avstrija), ki sodi v varianto fibul tipa Poysdorf s podolžnimi rebri.[37]

Po Wernerju sta fibuli s Svete gore v Zasavju ena od najdb, ki spremljajo prodor Langobardov po letu 547/548 na področje Celeje, Ljubljanske kotline in Gorenjske.[38] Zaradi presenetljive podobnosti obeh fibul je povsem verjetno, da sta izdelek istega mojstra. Dalje z gotovostjo domnevamo, da sta bili najdeni v istem ženskem grobu, saj poznamo številne ženske langobardske pokope s parom povsem analognih fibul v obliki črke S.[39] Pripomniti moram, da imajo nekateri ženski langobardski grobovi tudi par fibul v obliki črke S različnih tipov,[40] nekateri pa imajo celo eno samo fibulo v obliki črke S.[41] Ni lahko razložiti takšno raznolikost načina nošnje fibul v obliki črke S. Ločne fibule npr. so po Wernerju običajno vedno paroma v germanskih grobovih. Ob primeru groba 13 iz Várpalote pa Werner razvija tezo na podlagi lege skeletov, da je bila nosilka ločne fibule Langobardinja. Vendar je pripadala že obrskemu klanu oziroma je bila žena Obra, pokopanega v grobu 12.[42] Tudi fibule v obliki črke S so v grobovih običajno paroma, in sicer po dve povsem enaki skupaj. Pri grobu 34 iz Várpalote sta sicer zastopani dve fibuli v obliki črke S, vendar pripadata dvema povsem različnima tipoma. Tudi ta grob Werner datira v čas po letu 568 in je v njem pokopana Langobardinja prav tako pripadala Obru oziroma verjetneje južnoruskemu nomadu iz groba 12.[43] Ali torej v primerih pokopov z eno samo germansko fibulo oziroma z dvema germanskima fibulama različnih tipov lahko pričakujemo spremenjeno socialno ali celo etnično strukturo nosilca? Zadovoljiv odgovor na to vprašanje bodo morda prinesle nove grobne najdbe, pri katerih bomo dosledno skušali kar podrobneje analizirati osteološko gradivo. Številni in raznovrstni pokopi žensk s fibulami v obliki črke S na ozemlju SR Slovenije že zdaj opozarjajo na ta problem, enako tudi pokopi žensk z ločnimi fibulami.[44]

Naj povzamem, da sta bili obe fibuli v obliki črke S s Svete gore v Zasavju zelo verjetno najdeni v istem ženskem grobu, ki ga bom odslej označeval kot *ženski grob/1887*. Žal sta obe fibuli edini preostanek bržkone bogatega grobnega inventarja, ki je kot celota za vedno izgubljen. Zelo verjetno je v grobu pokopana ženska bila Langobardinja.

Koščene *glavnike z dvema vrstama zobcev*, ki so tako pogosti v arheoloških kompleksih 5.—7. stoletja, zasledimo že v poznoantičnih grobovih.[45] Prav tako se podobni glavniki pojavijo že koncem 4. stoletja na področju etnično še vedno problematične kulture Sînt Ana de Mures — Černjahovo.[46] V germanskih grobovih je glavnik z dvema vrstama zobcev splošno v uporabi že v 5. stoletju, kar kažejo najdbe z alamanskega poselitvenega področja.[47] Na ozemlju Gepidov so najdbe glavnikov tega tipa prav tako številne in pripadajo okvirno času med 484 in 568.[48] Dalje se uporabljajo glavniki z dvema vrstama zobcev v 7. stoletju na ozemlju Avstrazije, tj. v Šampanji, v Pomozelju in Pomasju s tedanjim glavnim mestom Reimsom.[49] V precej spremenjeni obliki se glavniki z dvema vrstama zobcev obdržijo še v 8. stoletju.[50] Seveda bi lahko našteval uporabo tega tipa glavnikov pri raznih germanskih ljudstvih, kar ni moj namen. Naj še dodam, da tudi Slovani uporabljajo glavnike z dvema vrstama zobcev. Vendar se ti glavniki po obliki delijo na svojevrstne podtipe in variante.[51]

Koščena glavnika s Svete gore v Zasavju[52] pripadata tipu glavnikov z dvema vrstama zobcev, vendar se glede na število vodoravnih prečk ločita na dve varianti. Eno predstavlja glavnik s tab. II, sl. 2, ki ima na vsaki strani po eno vodoravno prečko trapezoidnega preseka, okrašeno z vrezi. Povsem podobna primera glavnikov poznamo iz grobov 2 in 4 ob cerkvi sv. Jožefa na Vinjem vrhu pri Beli Cerkvi, ki ju Werner uvršča v langobardsko »panonsko fazo«.[53] Veliko podobnost kaže tudi glavnik iz groba 83 na Rifniku,[54] ki ga glede na inventar lahko uvrstimo v sredino ali 2. polovico 6. stoletja. Primer iz groba 21 na Rifniku pa se od naše variante glavnika že nekoliko razlikuje, in sicer po okrasu vodoravne prečke,[55] glede na grobni inventar sodi na začetek oziroma v 1. polovico 6. stoletja. Zanimiva za kronologijo je tudi zgornja površina vodoravne prečke pri glavniku s tab. II, sl. 2. Po Mitschi — Märheimu je zgornja površina prečke pri glavnikih iz 6. stoletja skoraj vedno ravna in ima le redkokdaj zaokrožene robove. Pri glavnikih iz 7. stoletja pa je zgornja površina prečke enakomerno zaokrožena.[56] Torej lahko varianto glavnika z dvema vodoravnima prečkama na vsaki strani s tab. II, sl. 2 z vso verjetnostjo postavimo v čas 6. stoletja.

Tudi glavnik s tab. II, sl. 1 spada v posebno varianto glavnikov z dvema vrstama zobcev, in sicer med tiste primere, ki imajo na vsaki strani po dve vodoravni prečki, okrašeni z vrezovanjem. Prečki imata polkrožen presek. Pri njegovi dataciji si lahko okvirno pomagamo s kronološko raz-

delitvijo Mitsche-Märheima,[57] čeprav ima že glavnik arhaične oblike iz groba v Nagoldu (5. stoletje) zgornjo površino enakomerno zaobljeno.[58] Vendar je po obliki in okrasu boljša paralela našemu primeru glavnik iz groba 83 na Lorenzbergu pri Epfachu (Bavarsko, ZRN), ki je datiran v 1. polovico 7. stoletja.[59] Oblikovno je precej blizu tudi glavnik, ki je bil najden v grobu 162 iz Hertna (Južno Badensko, ZRN) in ki je uvrščen v 2. polovico 7. stoletja.[60] Glavnik s tab. II, sl. 1 med doslej objavljenim tozadevnim gradivom iz SR Slovenije nima analogij in je zato njegova pravilna časovna opredelitev malce težavna. Vendar vse prej naštete paralele izven naših meja govorijo za čas 7. stoletja.

Ugotovitev, da se ta tip glavnikov razvije prav v poznoantičnem kulturnem svetu, nas napeljuje na domnevo, da je takšne glavnike moralo na prehodu iz pozne antike v zgodnji srednji vek uporabljati tudi domače delno romanizirano prebivalstvo, ne glede na to, da so jih vzporedno z njim rabila razna germanska ljudstva. Zanimivo sliko o tem vprašanju nam nudijo najdbe iz Slovenije, čeprav je še vedno premalo objavljenega sicer davno izkopanega gradiva. Tako je glavnik z dvema vrstama zobcev znan v dveh primerih grobov s tipičnimi germanskimi predmeti, datiranih v sredino oziroma v 2. polovico 6. stoletja. To sta grobova 4 z Vinjega vrha — »sv. Jožef« pri Beli Cerkvi[61] in 83 z Rifnika.[62] Nekoliko več je na razpolago publiciranih grobov brez tipičnih germanskih predmetov, v katerih inventarju so prav tako glavniki z dvema vrstama zobcev. To so grob 2 z Vinjega vrha — »sv. Jožef« pri Beli cerkvi[63] ter grobova 21[64] in 118 z Rifnika,[65] vsi iz prehoda pozne antike v zgodnji srednji vek. Očitno je videti, da so v obdobju germanske okupacije v 6. stoletju ta tip glavnikov uporabljali tako zavojevalci kot domače staroselsko prebivalstvo. Natančnejše izsledke o tem problemu bodo dale le nove raziskave.

Zanimiv je moral biti položaj po odhodu Germanov iz naših krajev. Naj opozorim na najdbo glavnika z dvema vrstama zobcev iz ženskega groba/1878 na Rojah pri Moravčah, ledina »na Rojah« ali »Ajdov britof«,[66] ki ga glede na kronološko lestvico Mitsche — Märheima lahko uvrstimo v 7. stoletje. Zelo je podoben tudi glavnikom iz Čelege pri Novem Gradu v Istri, ki jih Marušič postavlja v isti čas.[67] Tako na Rojah kot v Čelegi ne poznamo za Germane značilnih najdb. Čelego Marušič prišteva med grobišča novo naseljenih svobodnih Slovanov iz 2. polovice 7. stoletja, vendar se pri njih kažejo vplivi običajev in obrtniške veščine starega istrskega romanskega prebivalstva.[68] Tudi na Rojah so bili doslej že najdeni za staroselce značilni predmeti,[69] tako da lahko v »mikroregiji Roje« pričakujemo simbiozo Alpskih Slovanov in staroselcev, še posebno, ker je v sestavu grobišča na Rojah zastopan tudi horizont prehodne skupine med karantansko in t.i. ketlaško skupino oziroma zelo izrazit t.i. ketlaški horizont.[70] Očitno v 7. stoletju ostanki staroselskega prebivalstva še uporabljajo glavnike z dvema vrstama zobcev in jih posredujejo svojim staroslovanskim sosedom. Pri tej domnevi mislimo prav na ženski grob/1878 z Roj pri Moravčah[71] in na grob 38 z Brezij pri Zrečah.[72] Ker pa je tudi za glavnik s Svete gore (tab. II, sl. 1) možna uvrstitev v 7. stoletje, se s tem tudi na našem najdišču odpirajo novi problemi.

ZAKLJUČEK

V dosedanji literaturi so najdbe z grobišča na *Kresnem hribu* na Sveti gori v Zasavju različno razlagali.[73] Prav fibula s čebuličastimi glavicami daje slutiti, da imamo na Sveti gori poleg Langobardov v veliki meri opraviti tudi z domačim delno romaniziranim prebivalstvom. Res ne moremo po eni sami fibuli sklepati, da je grobišče obstajalo že v 2. polovici 4. stoletja. Bolj verjetno je, da je fibula služila kot del noše staroselskega prebivalstva v nekoliko kasnejšem času. Podoben primer poznamo prav v grobu IV/1904 iz Kranja — »na Lajhu« — iz 2. polovice 6. stoletja. V njem je bila najdena in situ na levem ramenu fibula s čebuličastimi glavicami in je morala pomeniti znak dostojanstva.[74] Nedvomno je bilo na Sveti gori v Zasavju pribežališče (*refugium*) staroselskega delno romaniziranega prebivalstva, podobno kot npr. na Rifniku pri Šentjurju,[75] na Vranju pri Sevnici[76] in na Polhograjski gori (Gori sv. Lovrenca) pri Polhovem gradcu.[77] Težko je za zdaj presoditi, od kdaj je bila poznoantična postojanka obljudena. Vsekakor so se je polastili kot takšne Langobardi ob svojem pronicanju v nekdanjo poznoantično provinco Savijo po letu 547/548. Točka jih je morala zanimati zaradi bližine in možnosti nadzora glavne prometne zveze preko Trojanskega klanca oziroma vodne poti po reki Savi. Prav verjetno je bila v pribežališču manjša langobardska posadka, ki je v trdnjavi prebivala skupaj s svojimi druži-

nami. Po odhodu proti Italiji kmalu po letu 568 je *refugium* verjetno še nekaj časa životaril v težko dostopnih hribih. Medtem so alpski Slovani v prvih valovih polagoma preplavljali ravnine in doline. Morda bi prav glavnik s tab. II, sl. 1 lahko opozarjal na nadaljevanje življenja in poznoantične tradicije na Sveti gori v Zasavju še po letu 600.

[1] Zahvaljujem se ravnatelju Narodnega muzeja v Ljubljani dr. Petru Petruju, ki mi je dovolil obdelavo vsega v muzeju shranjenega gradiva in mi hkrati omogočil uporabo Šmidove dokumentacije iz graškega Joanneja.

[2] Dosedanja literatura zaselek različno imenuje. V slovensko pisanih delih je najbolj razširjeno ime Sveta gora (npr. J. Pečnik, *IMK* 14 [1904] 132 št. 7), ki so ga dopolnjevali še kot Sveta gora nad Savo (npr. D. Vuga, *VS* 15 — 1970 [1972] 171), Sveta gora nad Vačami (W. Schmid pri J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja* [1939] 8 op. 3), Sveta gora pri Vačah (S. Gabrovec, *Argo* 10 [1971] 38), Sveta gora pri Litiji (V. Šmid, *Lj. Zvon* 28 [1908] 105), Sveta gora nad Zagorjem (npr. B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 1 [1954] 79 — odslej ZSN 1) in Sveta gora v Zasavju (M. Slabe, *Kronika* 20 [1972] 79). Nemška in nemško pisana literatura pozna kraj pod imenom Heiliger Berg (npr. K. Deschmann, *Führer durch das krainische Landes-Museum* itd. [1888] 116 s), oziroma pod njegovimi dopolnitvami Heiliger Berg ober Watsch (npr. F. von Hochstetter, 3. Bericht d. Präh. Comm. d. math. — naturwiss. Cl. d. Kais. Akad. d. Wiss., *Sitzber. d. Kais. Akad. d. Wiss. I. Abth.* Bd. 80 [1879] 12) in Heiliger Berg bei Watsch (npr. K. Dinklage, *MAG* 71 [1941] 235 op. 2). Topografsko še najbolj ustreza Reineckejeva oznaka »Heiliger Berg — östlich Watsch« (P. Reinecke, *Germania* 12 (1928) 91 op. 4). Mnogi kraj označujejo s širokim in zemljepisno popolnoma napačnim pojmom »Vače« (npr. S. Gabrovec, *Najstarejša zgodovina Dolenjske* [1956] 32, priloga 1 št. 22 — odslej Dolenjska), oziroma v njegovi ponemčeni obliki »Watsch« (npr. S. Fuchs — J. Werner, *Die langobardische Fibeln aus Italien* [1950] 61). Kovačević ne razlikuje »Vač« od Svete gore, saj obe imeni navaja ločeno in pri tem misli na dve različni najdišči (J. Kovačević, *Arheologija i istorija varvarske kolonizacije* itd., Vojv. muzej — posebna izdaja 2 [1960] 29, sl. 49). Werner ima sicer enkrat kraj pravilno označen kot »Sv. Gora«, vendar se mu je kar na dveh mestih vrinila napaka »Sveti Gora« (cf. J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien* [1962] 125, 159 s št. 78, 169 nepravilno, tab. 38, 16—17 pravilno — odslej Die Langobarden). Tako razumemo ponovitev iste napake pri Filipu, ki najdišče citira kot »Vače — Sveti Gora«, torej dvakrat nepravilno (cf. J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch* itd. 2 [1969] 1561 — J. F.). Sam sem se odločil, da bom zaradi arheološke tradicije in zemljepisne ustreznosti uporabljal ime Sveta gora v Zasavju, sedanji uradni naziv kraja pa v oklepaju. Tako se približujem Slabetovemu stališču.

[3] Po *Kraj. leks. LRS* (1954) 617 in *Imeniku naselij LRS* (1961) 187 ima kraj še naslednje dopolnilne topografske oznake: sektor Senožeti, arheol. enota Trbovlje, obč. Zagorje ob Savi.

[4] Podatki o arheoloških najdiščih v okolici Svete gore v Zasavju so bili zbrani po Evidenčni kartoteki ZSV SRS.

[5] Pri A. Globočniku, *MMVK* 2 (1889), 'Die archäol. Karte von Krain' je sicer označen kraj Sava kot merovinško najdišče. Vendar pa je Globočnik edini, ki prinaša ta podatek in ga podrobneje tudi ne razčlenjuje. Menim, da ga zato ne moremo z gotovostjo vnesti v našo karto najdišč. Bolj preprosto je v primeru Strahovelj, pri katerih je Pečnik našel grobove »podobne tistim staroslovanskim z Bleda...« cf. J. Pečnik-S. Rutar, *IMK* 4 (1894) 79. Nesporazum s strahoveljskimi skeletnimi grobovi, ki naj bi pripadali zgodnjemu srednjemu veku, je odpravil Gabrovec. Po uhanih jih je opredelil kot prazgodovinske iz halštatskega obdobja (cf. S. Gabrovec, *AV* 17 [1966] 28, 33).

[6] F. von Hochstetter, *o. c.*, 12.

[7] J. Pečnik, *IMK* 4 (1894) 8.

[8] J. Pečnik, *IMK* 14 (1904) 132 št. 7. Id.: *Cilli-Ratschach*, št. 7 (tipkopis J. Žmavca z dne 17. 9. 1906 Pečnikovega rokopisa iz marca 1904, hrani NMLj).

[9] J. Pečnik, *DiS* 5 (1892) 225.

[10] J. Ciperle, *Kranjska dežela* (1899) 70.

[11] *Kraj. leks. Drav. ban.* (1937) 322 — odslej KLDB.

[12] W. Schmid pri J. Žontar, o. c., 8 op. 3.

[13] W. Schmid, *GMS* 20 (1939) 96.

[14] D. Vuga, *o. c.*, 171.

[15] F. von Hochstetter, *o. c.*, 13.

[16] J. Pečnik, *IMK* 14 (1904) 132 št. 7.

[17] K. Deschmann, *o. c.*, 116 s.

[18] Zahvaljujem se višjemu kustosu dr. Vidi Stare, ki mi je gradivo s Svete gore v muzejskem depoju poiskala in me hkrati opozorila, kateri predmeti manjkajo.

[19] Jagode pod obema navedenima inv. št. so danes izgubljene. Še leta 1941 pa jih je videl Šmid. To lahko ugotovimo po njegovih nemško pisanih zapiskih o Sveti gori. V njih si je izpisal in skiciral nekaj že do tedaj znanega gradiva s Svete gore.

[20] D. Vuga, *o. c.*, 171.

[21] K. Dinklage, *MAG* 71 (1941) 235 op. 2. Id., *Carinthia I* 131 (1941) 360 op. 2.

[22] Za usmerjenost poznoantičnih grobov cf. S. Pahič, *Razprave SAZU* 6, raz. z. zgod. i. družb. vede (1969) 274 op. 11. Primerjaj tudi smer grobov z Brezij pri Zrečah na razpredelnici na str. 223.

[23] Vinski poroča, da je pri grobovih s pridatki na grobišču v Kninu (Dalmacija) pogost pojav pokrivanje mrliča z desko. Podobno je zabeležil tudi Šmid pri vrsti (po Vinskem negermanskih) grobov nekropole v Kranju — »na Lajhu«, cf. Z. Vinski, *VAMZ* 3. S. 3 (1968) 137 op. 185.

[24] F. von Hochstetter, *o. c.*, 13. J. Pečnik, *IMK* 14 (1904) 132 št. 7. K. Dinklage, *MAG* 71 (1941) 235 op. 2. Id., *Carinthia I* 131 (1941) 360 op. 2.

[25] V literaturi se fibula prvič omenja pri D. Vuga, *o. c.*, 171.

[26] I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln* itd., Diss. Pann. S. 2 nr. 4 (1937) 125 ss, 96, tab. 33, 6.

[27] I. Kovrig, *o. c.*, 128, tab. 36, 3. S. Paulovics, *Die römische Ansiedlung von Dunapentele* (Intercisa), Arch. Hung. S. N. 2 — 1926 (1927) 122 s, sl. 56.

[28] I. Kovrig, *o. c.*, 80, 128, tab. 18, 188: obe fibuli imata na nogi dva vzporedna niza s po štirimi koncentričnimi punciranimi krožci.

[29] B. Overbeck, *Bayer. Vorgeschichtsblätter* 33 (1968) 127, sl. 1: fibula ima na vsaki strani noge po tri koncentrične puncirane krožce. Za kronološko razdelitev fibul s čebuličastimi glavicami glej E. Keller, *Die spätrömische Grabfunde in Südbayern*, Münch. Beitr. z. Vor-und Frühgeschichte 14 (1971).

[30] Lit.: T. Bregant, *ZČ* 14 (1960) 249: »dve langobardski pasni sponi v obliki črke S« sta po avtorici locirani na Gorjance, kar je zgrešeno, saj gre v resnici za obe fibuli v obliki črke S s Svete gore v Zasavju. K. Deschmann, *o. c.*, 116: prvi in dokaj natančen opis obeh fibul v obliki črke S z dokaj dobro terensko lokacijo; avtor ju navaja kot najdbi iz alamanskih grobov v vrstah, »ki padajo v čas od 5. do 8. stoletja«. K. Dinklage, *MAG* 71 (1941) 235: kot priči langobardskega obdobja iz 2. pol. 6. stol. do 1. pol. 7. stol. omenja najdbo fibul, vendar ne pove določneje, za kateri tip gre. J. Filip, *o. c.*, 1561 (J. F.): citira »par srebrnih pozlačenih fibul v obliki črke S«, in sicer kot langobardske najdbe. S. Fuchs — J. Werner, *o. c.*, 61: kot paralela primeru iz Testone, še vedno langobardskemu »panonskemu«, je navedena tudi fibula, narisana pri B. Salinu in označena pod »Watsch in Krain«. S. Gabrovec, *Dolenjska*, 32: omenja »dve srebrni zaponki v obliki črke S z Vač«. Id., *Argo* 10 (1971) 38: navaja »*zaponke*« s Svete gore kot najdbe iz zgod. sred. veka. B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod* itd., Dela SAZU 7. Inšt. z. zgod., sekc. z. obč. i. narod. zgod. 1 (1952) 415 — odslej Ustoličevanje: omenja »nekaj zaponk iz Svete gore nad Zasavjem«. J. Kovačević, *o. c.*, 29, sl. 49: avtor spravlja v zvezo z Langobardi »par malih zoomorfnih S-fibula iz Vače«; objavljena risba ene fibule je netočna. A. Müllner, *Typische Formen aus den archäologischen Sammlungen* itd. (1900) tab. 57, 15 ab: prva objava obeh fibul v obliki črke S, vendar sta žal predmeta na fotografiji v premajhnem merilu; po avtorju sta predmeta »iz srebra z rdečim steklenim talilom«. B. Salin, *Die altgermanische Thierornamentik* (1904 [reprint 1935]) 368 št. 185, sl. 185: avtor citira primer fibule v obliki črke S z »Vač« v podkrepitev svoje kronološke lestvice razvoja tega tipa fibul, in sicer jo ima za starejšo; avtor tudi prvi objavlja risbo ene fibule v merilu 1:1, v precej dobri, a vendar ne povsem točni izvedbi; fibula je »srebrna«. M. Slabe, *o. c.*, 79: omenja »najdbo dveh pozlačenih srebrnih S fibul iz skeletnih grobov na Sveti gori v Zasavju, ki sta brez dvoma langobardskega porekla«. Z. Vinski, *AV* 11—12 (1960—1961) 231: opozarja na netočno Kovačevićevo risbo ene od obeh fibul v obliki črke S in jo primerja z »daleko preciznijim crtežom« B. Salina. D. Vuga, *o. c.*, 171: avtor omenja »dve langobardski esasti fibuli«. J. Werner, *Die Langobarden*, 77 s, 125 159 s št. 78, 169, tab. 38, 16—17: avtor objavlja zelo povečani fotografiji obeh fibul, in sicer le njuno prednjo stran; več o Wernerjevem komentarju k obem fibulam glej v nadaljevanju mojega sestavka.

[31] J. Werner, *Die Langobarden*, 77 s.

[32] Cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 169, tab. 38, 12, 15.

[33] Cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 170, tab. 38, 14.

[34] Cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 77, tab. 37, 2.

[35] Cf. J. Werner, *Die Langobarden*, tab. 38, 15.

[36] Cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 169, tab. 38, 10.

[37] Cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 169, tab. 38, 13.

[38] J. Werner, *Die Langobarden*, 125.

[39] Takšne primere poznamo v Várpaloti, Madžarsko, gr. 1, 4, 17, v Sarchingu, Gornja Falca, ZRN, gr. 14, v Schwechatu, Spodnja Avstrija, gr. 13 (cf. J. Werner, *Die Langobarden*, tab. 1, 3, tab. 7, 1—2, tab. 9, 3—4, tab. 39, 13—14, tab. 36, 31—32), Kranju, gr. 96/1904 (cf. J. Žmavc, *JZK NF* 2/1 [1904] sl. 222 ab) itd.

[40] Takšne primere imamo v Várpaloti, gr. 34 (cf. J. Werner, *Die Langobarden*, tab. 3, 5—6), na Rifniku, gr. 57 (cf. L. Bolta, Necropole du Bas-Empire à Rifnik itd., *Inv. Arch.* fasc. 12 [1969] Y 114, 2—3 — odslej Rifnik itd.

[41] Glej npr. grob 29 iz Várpalote, grob 26 iz Jutasa, Madžarsko (cf. J. Werner, *Die Langobarden*, tab. 9, 10, tab. 16, 3), grobova 29/1904 in 61/1904 iz Kranja (cf. J. Žmavc, *o. c.*, sl. 200 d, sl. 208 d) in grob 210 iz Bleda (cf. J. Kastelic, *Slovanska nekropola na Bledu*, Dela SAZU 13, razr. z. zgod. i. družb. vede, sekc. z. arheol. 9 [1960] tab. 12, sl. 20, 3, tab. 15, sl. 52, 4 — odslej Bled I).

[42] J. Werner, *Die Langobarden*, 29 s, tab. 71, 2. A. Salamon pa meni, da »avarski grobovi« na langobardski nekropoli v Várpaloti kakor tudi podobno gradivo z nekropole v Jutasu predstavljajo ostaline tistega prebivalstva, ki je tu živelo še pred naselitvijo Avarov. Pri tem misli na tukajšnje bizantinske plačance in na tiste Langobarde, ki so imeli rodbinske vezi s pripadniki bizantinske vojske. Dopušča možnost, da so bili med temi bizantinskimi četami tudi elementi nomadskih ljudstev in da so z njimi lahko prišli v Evropo tudi »Avari«. Vendar A. Salamon meni, da moramo biti pozorni tudi na »porenjska« ljudstva (cf. A. Salamon, *AAHung.* 21 [1969] 288 op. 71).

[43] J. Werner, *Die Langobarden*, 29 ss, tab. 71, 2.

[44] Fibulo v obliki črke S iz groba 210 na Bledu datira Werner skupaj z grobom v 2. pol. 6. stoletja oziroma v langobardsko »panonsko fazo« (cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 128 s). Po Kastelicu pa najdba fibule v obliki črke S povsem ustreza stanju, ko je langobardski element vzhodno od langobardskega limesa v 7. stoletju že pomešan z novimi avaro — slovanskimi najdbami in je relativno star. V začetku 7. stoletja je možen tudi langobardski import v avaro — slovanske predele, ker je v tem času, sicer kratkotrajna, zveza med Langobardi, Obri in Slovani proti Bizancu. Dalje Kastelic omenja »podoben argument, kot ga navaja Werner za martinovsko kulturo: tudi na Bledu imamo namreč eno samo S-fibulo v grobu 210 v nasprotju z dvojicami S-fibul v zanesljivo germanskih grobovih Kranja, podobno kot imamo v martinovski kulturi 7. stoletja po eno lokasto fibulo v nasprotju z dvojicami fibul v gotskih nekropolah« (cf. J. Kastelic, *Bled* I, 35, 39). Podoben problem je tudi v zvezi z grobom 9 z Rifnika, v katerem je bila najdena lokasta fibula gotskega tipa. Bolta dvomi, da je bila v grobu pokopana ženska zagotovo Gotinja (cf. L. Bolta, *AV* 18 (1967) 406, tab. 3, 1—4).

[45] To dokazuje začetne oblike tega tipa glavnikov, ki so bile najdene npr. v gr. 316 in 326 iz Bazla, Aeschenvorstadt, Švica, datiranima v 4. stoletje (cf. R. Degen, *Ur-Schweiz — La Suisse Primitive* 21/1 [1957] 19, sl. 12, 4, sl. 19, 10), v grobu 85 iz Abbevilleja, dép. Aisne, Francija, uvrščenemu v 1. četr. 5. stoletja (cf. H. Roosens, *Quelques mobiliers fnéraires de la fin de l'époque romaine dans le nord de la France*, Diss. Arch. Gandenses 7 [1962] 20, tab. 9, 7) itd. V Lauriaku, Gornja Avstrija so takšni glavniki pretežno datirani z novci iz 4. stoletja (cf. S. Pahič, *o. c.*, 257 op. 99).

[46] Glej primer takšnega glavnika iz groba 17 v Spantovu, Muntenija, Romunija (cf. B. Mitrea-C. Preda, *Necropole din secolul al IV*[lea] *e. n. in Muntenia*, Biblioteca de archeologie 10 [1966] 186 ss, sl. 223: avtorja menita, da kulture Sînt Ana de Mureș — Černjahovo po vsej verjetnosti ni moč prištevati k germanskim, pač pa da predstavlja zmes avtohtonih karpskih in dačansko — romanskih elementov).

[47] Glej najdbe glavnikov z dvema vrstama zobcev iz Nagolda in Heilbronna, Virtemberško, ZRN (cf. W. Veeck, *Die Alamannen in Württemberg*, Germ. Denkmäler der Völker. wanderungszeit 1 [1931] 24, tab. 12 A, 4, tab. 9 B, 3).

[48] Naj navedemo glavnike z dvema vrstama zobcev iz groba 38 v Szentes-Kökönyzugu, iz groba 24 v Kiszomborju, iz groba 20 v Szentes-Nagyhegyju in iz groba 30 v Szöregu (cf. D. Csallány, *Archäol. Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Arch. Hung. S. N. 38 [1961] 333, tab. 9, 2, tab. 94, 5, 12, tab. 40, 3, 13, tab. 167, 19).

[49] Takšne primere glavnikov poznamo npr. v gr. 91 b in 131 iz Kölna — Müngersdorfa, v grobu 6 iz Remagena, v grobu iz Sinzinga in v grobu 59 iz Oberolma, ZRN (cf. J. Werner, *Münzdatierte austrasiche Grabfunde*, Germ. Denkmäler der Völkerwanderungszeit 3 [1935] 41 ss, 59 ss, tab. 9 A, 12, tab. 15 A, 22, tab. 24 A, 10, tab. 35 B, 5, tab. 36 A, 19).

[50] Glej primer iz groba v Eltvilleju (cf. F. Stein, *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*, Germ. Denkmäler der Völkerwanderungszeit S. A/9 [1967] tab. 43, 9).

[51] Glej najdbe nekaj različnih podtipov glavnikov z dvema vrstama zobcev z gradu v Pragi iz 10. stoletja (cf. R. Turek, *Čechy na usvite dějin* [1963] sl. 46).

[52] Lit.: K. Deschmann, *o. c.*, 117. P. Korošec, *Materijali* 9 (simpozijum srednjev. sekc. ADJ, Prilep 1970 [1972]) 42 op. 38. D. Vuga, o. c., 171.

[53] Cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 125, 159 št. 76, tab. 67, 7, 9: Wernerjeva oznaka najdišča »Bela Cerkev« ni dovolj natančna.

[54] Cf. L. Bolta, *Rifnik*, Y 117, 1: Bolta datira grob 83 v začetek oziroma v 1. polovico 6. stoletja. To je vsekakor preuranjeno prav zaradi fibule v obliki črke S tipa Schwechat — Pallersdorf, ki sodi po Wernerju v langobardsko »panonsko fazo«, uporablja pa se še kasneje v Italiji (cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 75 s, 171, tab. 70, 2). Datacija groba 83 z Rifnika v sredino oziroma v 2. pol. 6.

stoletja se mi zdi bolj upravičena, posebno če jo primerjamo z Wernerjevo datacijo groba 210 z Bleda v 2. pol. 6. stoletja (cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 129). Ne oporekam Wernerjevi časovni opredelitvi samega primera blejske fibule v obliki črke S. Vendar menim, da Kastelic pravilneje razlaga prisotnost tega osamljenega langobardskega predmeta na Bledu. Kastelic tudi točneje datira grobno celoto (prim. op. 44).

[55] L. Bolta, *AV* 18 (1967) tab. 7, 1: za datacijo groba je pomembna ledvičasta pasna spona s topim, nekoliko odebeljenim trnom (tab. 7, 5).

[56] H. Mitscha — Märheim, *Carinthia I* 143 (1953) 788 s.

[57] Prim. op. 56.

[58] Cf. W. Veeck, *o. c.*, tab. 12 A, 4.

[59] Cf. H. Dannheimer, *Das alamannische Reihengräberfeld, Der Lorenzberg bei Epfach*, Veröffentlichungen d. Komm. z. archäol. Erforschung d. spätröm. Raetien 2 (Epfach II [1969]) 217, tab. 60, 27.

[60] Cf. F. Garscha, *Die Alamannen in Südbaden*, Germ. Denkmäler der Völkerwanderungszeit S. A/11 (1970) 147, tab. 42, 9.

[61] Cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 159 op. 76, tab. 42, 5, tab. 67, 9: Werner postavlja grob v langobardsko »panonsko fazo«.

[62] Cf. L. Bolta, *Rifnik*, Y 117, 1—9: grob je zanimiv tudi zaradi tega, ker je bila v njem najdena ena sama fibula v obliki črke S; o dataciji groba prim. op. 54.

[63] Cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 159 št. 76, tab. 67, 7—8: grob uvršča v langobardsko »panonsko fazo«.

[64] Cf. L. Bolta, *AV* 18 (1967) tab. 7, 1—9: za datacijo groba prim. op. 55.

[65] L. Bolta, *Rifnik*, Y 118, 1—10: grob lahko postavimo zaradi uhanov s košarico tipa Bled V (cf. J. Kastelic, *Bled I*, tab. 10, sl. 18, 5) v konec 6. stol. oziroma v 7. stoletje. Datacija v 1. pol. 6. stol., za katero se zavzema Bolta, je vsekakor preuranjena.

[66] Cf. C. Deschmann — F. von Hochstetter, *Prähistorische Ansiedlungen und Begräbnisstätten* itd., Denkschriften d. math.-naturwiss. Cl. d. Kais. Akad. d. Wiss. 42 (1879) 32 s, sl. 11.

[67] Cf. B. Marušič, *AV* 9—10 (1958—1959) 211, tab. 3, 2—4, tab. 4, 1—3.

[68] B. Marušič, o. c., 216.

[69] Cf. Z. Vinski, AV 11—12 (1960—1961) 231.

[70] Nova izkopavanja nekropole »na Rojah«, ki sta jih v letu 1970 vodila viš. konservator Lj. regional. ZSV M. Slabe in konservator ZSV SRS D. Vuga, niso prinesla novih najdb o staroselskem horizontu. Pač pa se je povečalo število najdb iz t.i. ketlaškega horizonta.

[71] Poleg glavnika je v ženskem grobu 1878 zanimiva tudi posoda, ki je bila izdelana na lončarskem vretenu, in ki ima na zunanji površini trupa plitve vodoravne kanelure (cf. C. Deschmann — F. von Hochstetter, *o. c.*, 32 s, sl. 10—11). Pokopana ženska je bila dolgoglava. Szombathy je pripisal njeno lobanjo »tipu grobišč v vrstah« (cf. C. Deschmann — F. von Hochstetter, *o. c.*, 33, Anhang: J. Szombathy, Die Skelette aus den Gräbern von Roje bei Moräutsch, 50, tab. 10). Povsem možno je, da je bila pokojnica alpska Slovanka. Glavnik iz groba je Dinklage skušal datirati v 8. stoletje kot »tipičnega naslednika merovinških nemških glavnikov« (cf. S. Pahič, *o. c.*, 255 op. 95). Sam datiram glavnik v 7. stoletje in verjetno sodi v zgodnji čas staroslovanske naselitve tudi grobna celota.

[72] Pri glavniku iz groba 38 z Brezij pri Zrečah je po Pahiču »merovinški izvor pomemben le kot časovna opredelitev, ki bi tudi v tem primeru ob upoštevanju neznanih časovnih zakasnitev mogla imeti svojo skrajno zgornjo mejo v VIII. stoletju« (cf. S. Pahič, *o. c.*, 257).

[73] Prvi je etnično opredelil najdbe z grobišča na Sveti gori v Zasavju Dežman in jih pripisal alamanskim grobovom v vrstah iz časa od 5. do 8. stoletja (cf. K. Deschmann, *o. c.*, 116 s). Globočnik je grobove prišteval k merovinškim (cf. Globočnik, *o. c.*, Die archäol. Karte von Krain.) Pečnik in Rutar imata grobove za slovanske, podobne tistim z Bleda in iz Strahovelj pri Zagorju (cf. J. Pečnik — S. Rutar, *o. c.*, 79). Müllner meni, da so najdbe s Svete gore frankovske (cf. A. Müllner, *o c.*, 8). Šmid ima nekropolo za staroslovansko in jo uvršča med že tedaj znane na Bledu, v Komendi, Mengšu, Črnomlju in Bohinju (cf. V. Šmid, *o. c.*, 105). Reinecke navaja najdbe s Svete gore kot gradivo germansko-meroviškega karakterja, ki je znatno mlajše od Hilderikovega groba (cf. P. Reinecke, *o. c.*, 91 op. 4). KLDB prinaša, da odkopani staroslovenski grobovi pričajo o zgodnji slovenski naselitvi (cf. *KLDB*, 322). Dinklage je starejše najdbe s Svete gore (fibuli) postavil v langobardski čas od 2. pol. 6. stol. do 1. pol. 7. stol., kot langobardske pa je označil tudi Šmidove grobove (cf. K. Dinklage, *MAG* 71 [1941] 235 op. 2. Id., *Carinthia I* 131 [1941] 360 op 2). Werner prišteva vse gradivo s Svete gore (obe fibuli v obliki črke S in perle) v čas langobardskega prodora na področje Celeje, Ljubljanske kotline in Gorenjske (cf. J. Werner, *Die Langobarden*, 159 s št. 78, 125). Kovačević in Vinski govorita le o obeh langobardskih fibulah (cf. J. Kovačević, *o. c.*, 29, sl. 49. Cf. Z. Vinski, *AV* 11—12 [1960—1961] 231). Kastelic omenja Sveto goro le nasplošno med germanskimi najdišči v Sloveniji (cf. J. Kastelic, *AV* 15—16 [1964—1965] 112). Gabrovec na enem mestu omenja obe langobardski fibuli (cf. S. Gabrovec, *Dolenjska*, 32), na drugem pa govori o Sveti gori kot o zgodnje-

srednjeveškem najdišču (cf. S. Gabrovec, *Argo* 10 [1971] 38). Tudi Filip povzema po Wernerju le langobardske najdbe (cf. J. Filip, *o. c.*, 1561 J. F). Grafenauer našteva Sveto goro med germanskimi najdbami (cf. B. Grafenauer, *ZSN* 1, 79) oziroma med germanskimi garnizoni v Sloveniji (cf. B. Grafenauer, *Ustoličevanje*, 415). Slabe navaja obe langobardski fibuli v obliki črke S, najdeni v skeletnih grobovih (cf. M. Slabe, *o. c.*, 79). P. Korošec našteva oba glavnika in jagode s Svete gore med najdbami iz obdobja preseljevanja narodov v Sloveniji (cf. P Korošec, *o. c.*, 42 op. 38 op. 48). Knific omenja najdbe s Svete gore kot zanesljivo langobardske (cf. T. Knific, *Tovariš* 29 št. 9 [1973 III. 5] 57). V svojem citiranem poročilu omenjam vse ohranjeno gradivo z grobišča na *Kresnem hribu* in ga označujem kot zapuščino iz pozne antike in preseljevanja narodov (Langobardi) (cf. D. Vuga, *o. c.*, 171).

[74] Cf. J. Žmavc, *o. c.*, 270, 273, sl. 236, sl. 238.

[75] L. Bolta, *AV* 18 (1967) 397—408, sl. 1, tab. 1—8 s cit. starejšo literaturo. V. Kolšek, *VS* 9 (1962—1964) 161 ss, 188 ss.

[76] E. Riedl — O. Cuntz, *JfA* 3 (1909) 1—34, sl. 1—48, tab. 1—2. P. Petru, *Osječki zbornik* 12 (1969) 15 s, sl. 15, karta.

[77] P. Petru, *o. c.*, 15, karta. Id., *AV* 18 (1967) 453—460, sl. 1—2, tab. 1.

SVETA GORA DANS LE ZASAVJE (ROVIŠČE)

Résumé

Sveta gora dans le Zasavje, officiellement Rovišče, se trouve à 849 m d'altitude dans des monts difficilement accessibles au nord de la vallée de la Save, entre les localités de Vače et Zagorje. Au sommet de la crête plate, sur laquelle se trouve l'église paroissiale de la *Naissance de la Vierge Marie* avec une enceinte de camp fortifié, il y avait primitivement un habitat préhistorique. Les premières traces en ont été découvertes en 1879 par Schulz, faisant des fouilles au voisinage de l'église. Dans la période de l'antiquité avancée et de la migration des peuples, il y avait sur le même plateau un refuge fortifié ou une forteresse lombarde.

Au côté sud-est du plateau avec l'église, sur la jachère de *Kresen hrib* on a découvert une nécropole à squelettes d'environ 30 tombes. Les fouilles ont été effectuées là en 1879 par Schulz, en 1887 par Pečnik et en 1941 par Šmid. Parmi les trouvailles de Pečnik, qui sont entrées au Musée provincial de Carniole d'alors (Rudolfinum), maintenant Musée national à Ljubljana, on a conservé jusqu'à nos jours les objets suivants: deux fibules d'argent doré zoomorphes en forme de la lettre S, ornées dans la technique à entailles et avec des almandines taillées en plan insérées, une fibule massive en bronze à têtes en forme de bulbes et deux peignes en os fragmentés avec deux rangées de dents. Les matériaux de Šmid non publiés se trouvent au Musée Joanneum à Graz (Autriche). Le sort des matériaux de Schulz non publiés est inconnu.

La fibule à têtes en forme de bulbes, n. inv. NMLj R 2622 (Pl. I, fig. 1) est un produit typique de l'antiquité avancée que nous rangeons entre 350 et 380, ce qui correspond à l'échelon de Keller IV.

Les deux fibules en forme de la lettre S, n. inv. NMLj. R 2623 et R 2624, (Pl. I, fig. 2—3) appartiennent au type Poysdorf de Werner, qui est la forme guide de la »phase danubienne« lombarde, c.-à-d. de 489 à 526/527, et se poursuit encore dans la »phase pannonienne« lombarde, c.-à-d. de 526/527 ou de 547/548 à 568, ce qui vaut précisément pour la paire de fibules de Sveta gora dans le Zasavje et de Kranj (*Carnium*), tombe 31/1907 et pour l'exemplaire de Testona (Piémont, Italie). Pour les deux fibules en forme de S de la Sveta gora dans le Zasavje (pour la littérature à ce sujet voir op. 30), il est fort probable qu'elles ont été trouvées en tant que paire dans la même tombe féminine. Depuis lors nous désignons cette tombe comme *tombe feminine/1887* et ainsi nous reconstruisons en partie son mobilier. La femme enterrée dans cette tombe était fort probablement une Lombarde. Etant donné les particularités de l'ornementation sur les deux fibules tout à fait analogues, nous proposons de les classer en sous-variante de Sveta gora.

Les deux peignes à deux rangées de dents sont à notre avis des produits que dans notre cas aurait pu porter soit la population du pays en partie romanisée, soit les conquérants germaniques de toute

façon moins nombreux. Notre conjecture sur le caractère atypique ethnique des peignes à deux rangées de dents est confirmée surtout par les trouvailles dans les tombes des habitants primitifs et des Germaniques du 6e siècle ou encore après l'an 600 sur le territoire de la R. S. de Slovénie Après son arrivée dans la nouvelle patrie, la population slave aussi est manifestement venue en contact avec de tels peignes. Avec le temps elle les a probablement repris de l'ancienne population, avec laquelle de son peuplement même elle vécut en coexistence, tout en l'assimilant lentement. Temporellement nous pouvons ranger le peigne de la Pl. II, fig. 2, n. inv. NMLj R 2628, qui fait partie de la variante à un rang horizontal de chaque côté au 6e siècle. Le peigne de la Pl. II, fig. 1, n. inv. NMLj R 2627, qui fait partie de la variante à deux rangs horizontaux de chaque côté, se range vraisemblablement au 7e siècle. Précisément la possibilité de ranger un peigne dans la période après 600 laisse pressentir qu'il y avait encore de la vie alors dans le refuge de Sveta gora dans le Zasavje. Bien que nous connaissions une trouvaille déjà de la seconde moitié du 4e siècle, nous pouvons parler avec sûreté du peuplement du refuge seulement au 6e siècle. Pour un classement plus ancien du poste il y a pour le moment encore trop peu de preuves. Cependant, justement la fibule à têtes en forme de bulbes laisse pressentir qu'on a affaire dans le refuge principalement à la population ancienne du pays, en partie romanisée. Cette fibule a probablement été utilisée encore plus tard, ce que nous concluons par la comparaison avec la fibule du même type d'une variante analogue de la même période, trouvée dans la tombe d'un ancien personnage éminent de Kranj (*Carnium*), tombe IV/1904 de la jachère »na Lajhu«; cette fibule servait encore dans la seconde moitié du 6e siècle comme partie du costume et elle était un signe de dignité.

Après l'arrivée des Lombards dans la province Savia de l'antiquité avancée en 547/548, le refuge de Sveta gora dans le Zasavje dut être occupé par une petite garnison lombarde, avec sa famille. La présence des Lombards à Sveta gora est bien compréhensible, parce que de la forteresse ils pouvaient contrôler les principales voies de communication proches par la route de *Celeia—Emona* ou par la Save. La présence des Lombards est fort probablement prouvée par la tombe féminine de 1887. Après le départ des conquérants germaniques peu après 568 vers l'Italie, l'élément primitif continua probablement à vivre encore quelque temps dans la montagne difficilement accessible, tandis que les Slaves des Alpes commençaient peu à peu à coloniser la plaine et les vallées. Pour le moment il est encore tout à fait impossible de dire quand le refuge s'est entièrement éteint et comment s'est passé le peuplement des Slaves et l'assimilation des autochtones sur le territoire du Zasavje. Nous savons seulement que le revirement dans la structure ethnique de ces lieux a dû commencer dans les années 80 du 6e siècle.

KOPER

JAROSLAV ŠAŠEL

Slovenska akademija znanosti in umetnosti

O začetkih in zgodnjem razvoju Kopra je bilo mnogo pisano, več kot je virov na voljo. Ne mislim izgubljati časa z navajanjem strokovno obledele historične bibliografije, ki za razvoj znanja ni več potrebna, zlasti ne zato, ker je za izhodišče zbiranja zdaj na voljo delo Marije Pije Billanovich-eve (napisano delno skupaj z G. Mizzon) 'Capodistria in età romana e il pittore Bernardino Parenzano', *Italia medioevale e umanistica* 14 (1971) 249—289; prim. tudi zgoščen pregled, ki ga je napisal R. Cessi v *Enc. Ital.* 8 (1930) 873. V tej studiji so doslej najboljše misli o začetkih Kopra in avtorica je predložila hkrati večino narativnih in listinskih virov. V naslednjem delno povzemam njena izvajanja, ki jih skušam nekoliko dopolniti.[1]

Z Billanovichevo se strinjam v ugotovitvi, da lahko le arheološko raziskovanje prinese nove podatke in pomaga razjasniti problematiko prvih 1000 let Kopra. Žal nam je, da lokalni muzej in občina, ki sta imela v povojni zazidalni mrzlici glede tega edinstveno priliko, nista izpolnila svoje dolžnosti, ampak s tem, da sta to priliko zamudila, povzročila nepopravljivo škodo lastnemu mestu in vedi.

Členitev snovi: Pregled podatkov (I) arheoloških, (II) geografsko-prometnih, (III) narativnih s komentarjem, ter (IV) poskus sklepnega orisa.

I ARHEOLOŠKI PODATKI

Kamnitih spomenikov, za katere bi se dalo dokazovati, da so bili odkriti na otočku, ni.[2]

Omenjajo sporadično najdene rimske novčiče, brez podrobnosti.[3]

Brez podrobne lokacije se iz Kopra navajajo tegule z žigi opekarjev pretežno iz 2. stoletja po Kr.: *Q. Clodi Ambrosi*, *P. Ituri*( ), *C. Petroni Apri Epidiana*, *L. St*( ) *Iusti*.[4] Tegule so bile odkrite na Obali sv. Petra[5] (podrobnosti niso navedene) ter blizu bolnice, kjer so ob gradbenih delih 1949 naleteli na ne podrobneje popisan muzivni tlak iz 4. stoletja.[6]

Morda je iz Kopra tudi oljenka z žigom *Fortis* iz prve polovice 2. stoletja.[7]

Arheološka najdišča v koprskem območju ponazarja karta (glej), dokumentacijo zanje navaja delo *Arheološka najdišča Slovenije* (v tisku).

Izolirane rimske stavbne ruševine sicer same po sebi ne nudijo močne opore za topografsko-arheološki sklep, da gre za *villae rusticae*, vendar ta sklep dovoljujejo v tem primeru več kot številne istrske analogije s poudarjeno kontinuitetno tendenco in premislek, da jih je v

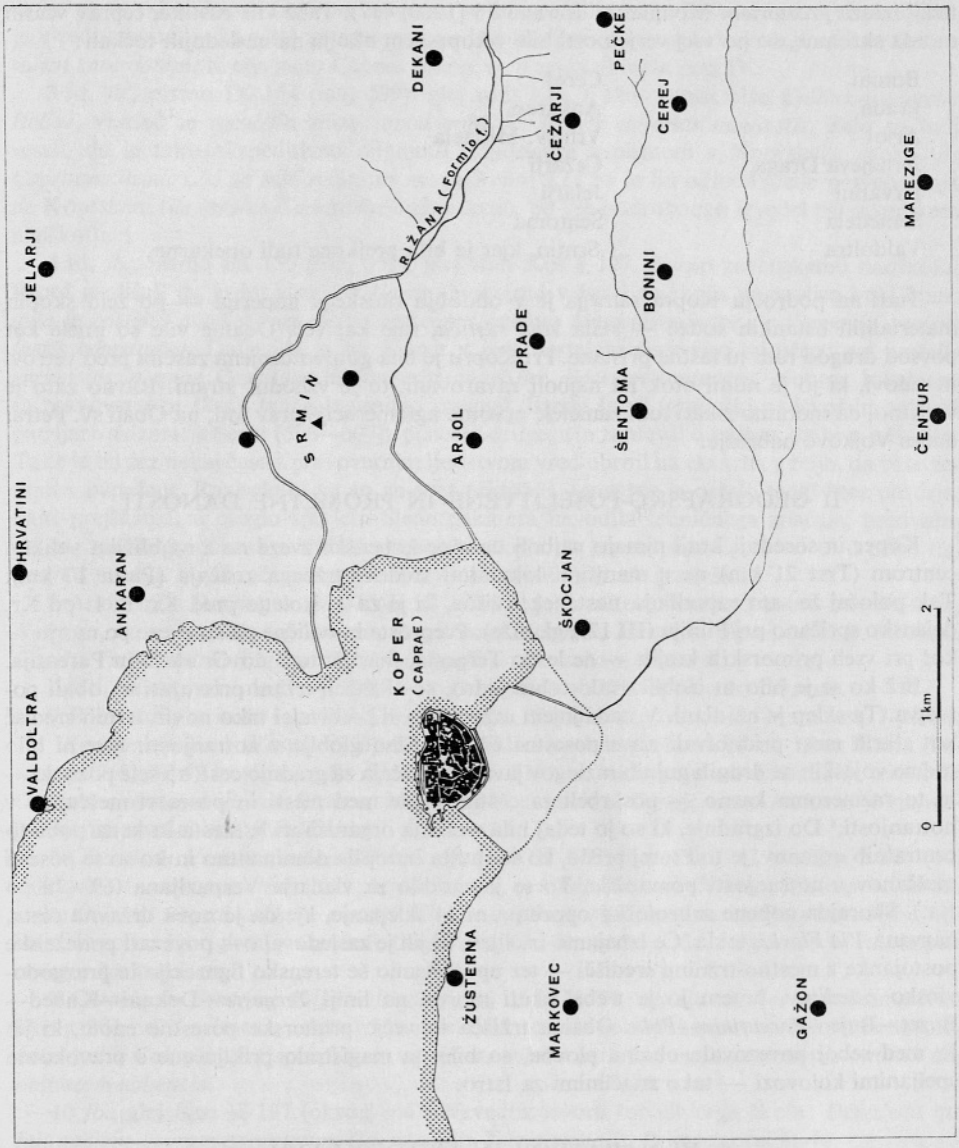

Sl. 1. Koprščina: Domnevni rimski podeželski dvorci in posestva
Capodistriano: Probabili ville rusticae romane

rodovitnem, za naselitev vedno privlačnem prostoru in ob masovni dokumentaciji težko kako drugače interpretirati. Še Cassiodor (*Variae* XII 22, 5) se sklicuje, ko piše Istranom 537/538, na slavno preteklost Histrije, občuduje deželo in njeno rodovitnost, opazujoč jo z ladje in posebej notira *praetoria longe lateque lucentia in margaritarum speciem putes esse disposita. Villae rusticae*, podeželski dvorci, so se torej kar nizali (prim. k tej interpre-

taciji izraza *praetorium* Mommsen, *Hermes* 35 [1900] 437). Take vile rustike, čeprav včasih morda skromne, so po vsej verjetnosti bile v koprskem okolju na naslednjih točkah:

Bonini	Cerej
Prade	Ankaran
Arjol	Vrh sv. Mihaela
Jernejeva Draga	Čežarji
Hrvatini	Jelarji
Semedela	Šentoma
Valdoltra	Srmin, kjer je bila prejkone tudi opekarna.

Tudi na področju Kopra samega je v obdobju rimskega imperija — po zelo skopih materialnih ostankih sodeč — stala *villa rustica*, raje kaj več. Obalne vile so imele kot povsod drugod tudi tu lastne pristane. Pri Kopru je bila gotovo cenjena zaščita pred vetrovi in valovi, ki jo je nudil otok na najbolj zavarovani, to je vzhodni strani. Ravno zato je verjetno, da moramo iskati tudi zametek prvotne aglomeracije prav tod, na Obali sv. Petra, danes Vojkovo nabrežje.

II GEOGRAFSKO-POSELITVENE IN PROMETNE DANOSTI

Koper in sosednji kraji nimajo najbolj ugodne kopenske zveze ne z najbližjim velikim centrom (Trst 21 km) ne z manjšimi lokalnimi središči tržnega značaja (Piran 17 km). Tak položaj že sam vzpodbuja nastanek tržišča, ki je za 1. stoletje pred Kr. in 1. po Kr. dejansko spričano pri Pliniju (III 129, gl. niže). Preproste in odlične pa so zveze po morju — kot pri vseh primorskih krajih — ne le do Tergesta, marveč tudi do Gradeža in Parentija.

Brž ko se je bilo tu izoblikovalo tržno jedro, so si začeli tržani prisvajati na obali posestva. Ta sklep je na dlani. V nadaljnjem razvoju so si prebivalci tako novih tržnih središč kot starih mest pridobivali nove posestne enote vedno globlje v notranjosti. Ker ni bilo tod ne vojaških ne drugih nujnih razlogov javnega značaja za gradnjo cest, so šele pozneje — in to razmeroma kasno — poskrbeli za cestne zveze med mesti in posestvi meščanov v notranjosti.[8] Do izgradnje, ki so jo tedaj bila zmožna organizirati le mesta in le na pobudo centralnih organov, je tod torej prišlo, ko so mesta izstopila dominantno in ko so se posesti meščanov v notranjosti pomnožile. To se je zgodilo za vladarja Vespazijana (69—79 po Kr.). Skorajda nobene arheološke opore pa ni za sklepanje, kje da je nova državna cesta, nazvana *Via Flavia*, tekla. Če izhajamo iz ciljev, ki jih je zasledovala — povezati podeželske postojanke z mestno-tržnimi središči — ter upoštevamo še terensko figuracijo in prazgodovinsko poselitev, potem jo je treba iskati morda na liniji *Tergeste*—Dekani—Kubed—Buzet—Buje—*Parentium*—*Pola*. Obalna tržišča in večje primorske posestne enote, ki jih je med seboj povezovala obalna plovba, so bile na magistralo priključene s pravokotno speljanimi kolovozi — tako značilnimi za Istro.

III NARATIVNI IN LISTINSKI VIRI

1 Plinij, *naturalis historia* III 129 (sredina 1. st. po Kr., izpisano iz avgustejskih virov): *oppida Histriae civium Romanorum Aegida, Parentium, colonia Pola*. Iz konteksta izhaja, da je rimski pozno republikanski tržni center Aegido iskati na prostoru med reko *Formio* (Rižana) in mestom Parentijem, več glej niže.

2 Gregorii papae I *registrum epistolarium* edd. P. Ewald, L. M. Hartmann, v: *MGH* Epistolae II (1890), IX 152 (maj 599), glej tudi Kos I 124. Naslov: *Habitatoribus insulae Capreae Histriae provinciae*. Papež odobrava odločitev ljudstva proti istrski shizmi; če

se bo za to odločil tudi škof, za katerega so bili prosili, da bi jih v njih cerkvi poučeval, je v redu, če ne, je že pisal ravenskemu nadškofu *quomodo vestra ecclesia proprium habere valeat sacerdotem.* K enačenju Caprea insula = Aegida gl. niže pod IV.

3 Id. *ib.*, pismo IX 154 (maj 599), glej tudi Kos I 126. Papež piše *Callinico exarcho Italiae*, veseleč se njegovih zmag: *quod mihi de Sclavis victorias nuntiastis.* Zelo ga tudi veseli, da je tako ekspeditivno odpremil odposlance s pismom s Koprskega otoka (*de Capritana insula*), ki se žele zediniti s sv. cerkvijo; kar pa je bil odločil glede posvečevanja na Koprskem (*de insulae Capritanae ordinatione*), bo vse podrobnosti izvedel pri ravenskem nadškofu.

4 Id. *ib.*, pismo IX 155 (maj 599), glej tudi Kos I 127. Pismo ravenskemu nadškofu. Papež je slišal, da je bil v mestu *Novas* (Novigrad v Istri) za škofa postavljen neki Ivan: *quia in castello quod Novas dicitur episcopus quidam Iohannes nomine de Pannoniis veniens fuerit constitutus.* Dalje, da je bil Koper s tem kastelom cerkveno združen: *cui castello eorum insula quae Capritana dicitur erat quasi per diocesim coniuncta.* Novega lokalnega in pravovernega škofa Ivana je nasilno pregnal 'istrski škof' (gradeški nadškof in oglejski patrijarh shizmatik Sever [586—607]), posvetil drugega in zahteval od njega, da biva v Kopru. Ta se je bil čez nekaj časa s pravovernim ljudstvom vred obrnil na eksarha z željo, da bi se zedinil s papežem. Razkolniki pa so ga spet pridobili. Ljudstvo je ostalo tedaj brez pastirja, kajti prejšnjega ni moglo sprejeti. Slede nekatera navodila tehničnega značaja, predvsem pa naj nadškof poskusi pridobiti prejšnjega škofa na pravo pot. Če to ne bi uspelo, naj posveti novega in ga začasno podredi ravenski nadškofiji, ne gradeški.

5 Anonymus Ravennas IV 31 (7. ali 8. stoletje): našteva istrska obalna mesta *Arsia, Nessatio, Pola, Ruginio seu Ruigno, Parentium, Neapolis, Humago, Siparis, Silbio, Piranon, Capris, Tregesten, Foroiulium, Puciolis, Aquileia, Concordia, Altinum.*

6 Isti, na drugem mestu — V 14 — v glavnem isto: *Pirano, Capris, Tergeste.*

7 Rižanski placitum leta 803/810, glej Kos II 23 in predvsem C. Manaresi, *I placiti del 'Regnum Italiae'* (Roma 1955) 50—56. Sklic istrskih prebivalcev na ukaz Karla Velikega (768—814) in sina kralja Pipina (777—810) k zborovanju ob Rižani: *in territorio Caprense, loco qui dicitur Riziano.* Mesto je torej imelo teritorij; *locus Rizianus* je najverjetneje na ravnici ob izlivu Rižane.

8 *Chronicon Venetum vulgo Altinate*, glej MGH Scriptores XIV 17 ter Kos I 184 (10. stoletje): *Agaton patriarcha* (sc. Aquileiensis), *qui fuit nacione Continopolis caput Ystriae civitatis, vixit in patriarchatu ann. 10.* Continopolis je okrajšava za zmotno navedbo Constantinopolis. Korigira jo Danduli *Chronicon* VI 10 z oznako za istega: *hic in Justinopoli civitate Istriae natus.*

9 *Chronicon Venetum vulgo Altinate*, glej Kos II 24, navaja za čas aproksimativno okrog 804 po Kr. imena nekaterih rodovin, ki so se z raznih krajev naselile v Benetkah, tako tudi: *Calbani de Capra Ystrie venerunt, tribuni ante fuerunt, convenientes omnem humilitatem habentes.*

10 *Ib.*, glej Kos II 197 (okrog 864). Navedba izvora torcellskega škofa: *Deusdedit qui fuit nacione suorum parentorum Continopolis Ystrie civitatis.* Prim. zgoraj št. 8.

11 Kos II 344 (24. april 908). Kralj Berengar je sprejel pod svoje osebno varstvo: *Adlegidam abbatissam ex cenobio Iustinopolitane civitatis pariter cum suo monasterio*, ter z vso imovino po Istri (to so npr. *mansiones, cortem de Visiano*) in osebjem. Več o tem Dümmler v *Forschungen zur deutschen Geschichte* I 286.

12 Kos II 380 (14. jan. 932). Sklenitev določenega ekonomsko-političnega razmerja med Koprom in Benetkami. Predvsem je šlo za organizacijo varnosti in plovbe po severnem Jadranskem morju. Podpis: *Ego Georgius dyaconus et notarius per consensu populorum scripsi et firmavi* itd., *actum in civitate Justinopoli.* Mesto je dosledno tako označeno. Od

prebivalcev so med drugimi imensko navedeni tudi: *Audebertus locopositus et Johannes scavinus, Faragarius advocatus tocius populi.* Listina posreduje vpogled v celotno upravno osebje tedanjega mesta.

13 Kos II 381 (12. marec 933). Mirovna pogodba med mejnim grofom Uuintherius ter beneškim dožem Petrom Kandijanom, dana diakonu Juriju v prepis: *Georgio dyacono et notario de civitate Justinopolim.* Med pričami in zapriseženci so med drugimi navedene tudi štiri osebe: *de civitate Capras.*

14 Kos II 449 (2. april 974). Listina cesarja Otona II. (973—983), s katero poklanja gradeški cerkvi posestva tudi *in Iustinopoli;* določene samoupravne pravice pa prejmejo z njo *Caprenses.*

15 Kos II 457 (16. april 977). Oton II. je potrdil gradeškemu patriarhatu: *locum qui dicitur Insula cum suis apendiciis tam infra civitatem Iustinopolim quam extra que vocatur Capras;* podeljuje mu tudi vse davščine: *omnem censum quem predicte Insule homines infra civitatem Iustinopolim in domibus vel ceteris rebus regiae potestati atque imperiali actenus persolvere visi sunt.* Insula je današnja Izola.

16 Kos II 462 (12. okt. 977). Obnovitev pogodbenih in mirovnih obveznosti med Koprom in Benetkami, ker je bil ogenj uničil vse stare listine: *Actum in civitate Justinopolim;* s tem izrazom je mesto v dokumentu dosledno označevano.

17 Kos II 476 (7. junij 983). Pogodba med cesarjem Otonom II. in beneškim dožem glede odnosov med enim in drugim teritorijem; med drobnimi določili stoji tudi, da je dovoljeno, da Koprčani (*Capriani*) sekajo les po starem v Furlanskem gozdu.

18 Kos II 499 (5. okt. 991). Sodna razprava, ki jo je vodil istrski grof o imovinskem sporu med poreškim škofom in uglednim zasebnikom. Med pravnimi svetovalci je bil tudi *Petrus scavinus civitatis Justinopolis,* civilna stranka pa je imela odvetnika Benedikta *de civitate Justinopoli.*

19 Konstantinos VII. Porphyrogenetos, *De administrando imperio* 27, 71—74 (913 do 959). Koper omenja z oznako κάστρον Ἰο στινιάνα.

20 S. Tonolli, 'Fermo e Rustico', *Bibliotheca sanctorum* V (1964) 634—639 (z navedbo virov). Firmus in Rusticus sta bila diokletijanska mučenca, po rodu iz Afrike, njuna *passio* je bila napisana v 6. st., medtem ko je rokopis za *translatio* iz 10. st., vendar aludirajo nanjo že *Laudes Veronensis civitatis* (*MGH* Poetae Latini aevi Carol. I [1881] p. 118—122), napisan med leti 796/815 in katerih anonimni pisec je translatiji sami prisostvoval (verjetno med 757/774). Svete ostanke v Veroni mučenih svetnikov so bili prenesli v Kartagino, piše *passio* (glej G. Cuperus, *AASS* Aug. t. II [1867]: 9. Aug. p. 419 D ss.), in nadaljuje (cap. 10): *evoluto autem non modico tempore, erat vir quidam gentilis in provincia Histria, nomine Terentius, in civitate Capris, nobili quidem oriundus genere ac locuples valde.* Bil je trgovec, križaril po morjih, tudi s sinom Gaudentijem, ki sta ga nekoč čudežno rešila imenovana svetnika. V zahvalo je oče v Kartagini, kjer sta odkrila grob obeh, odkupil relikvije in jih prepeljal *ad oppidum suum Capris: condiderunt corpora Sanctorum in ecclesia sanctae ac perpetuae Virginis Dei genitricis Mariae.* Ker so pozneje postali časi nemirni — za vlade Desiderija in Adelgisa (757—774) — Langobardi in Avari so vdirali v Istro, plenili, so svetnika prepeljali najprej v *Tregeste* (dosledno tako pisano), in sicer za časa veronskega škofa Anno (ok. 750—760), ki ju je v Trstu odkupil in prepeljal v domovino.

21 Kos III 92 (4. junij 1035). V darilni listini cesarja Konrada II. (1024—1039) Kopru so prebivalci naselja imenovani kot sledi: *homines habitatores civitatis Justinopolis que alio nomine Capras vocatur.*

22 Guido iz Pize 20 (leta 1119). V izpisku iz dela anonimnega geografa iz Ravene navaja istrska mesta v naslednjem zaporedju: *Sapara quae et Sibaris, Silvium, Piranium, Capris, Treiesta, Foroiulii, Puciolis, Aquileia, Concordia, Altinum.*

23 Id., 117. Podobno: *Capris, Tergeste, Alessiccion, Foroiulium.*

24 A. Dandolo, *Chronicon* V 8, 1; glej Kos I 75. Dož je umrl leta 1354; njegovi podatki so zanesljivi. Piše: *Stephanus episcopus Aquileie creatus est anno Domini nostri Iesu Christi V^c XXI°. Huius tempore Ystrorum gens, barbarorum invasionibus graviter afflicta, in Caprariam insulam secedunt, et domos construunt, et in gloriam catholici principis fundatum oppidum Iustinopolim vocaverunt.* Štefan je postal akvilejski škof 521, vsekakor pa je Istra tedaj živela v obdobju miru, bizantinska uprava ni mogla tedaj tam ustanavljati nobenega mesta, ker je deželi vladal gotski kralj Teoderik Veliki. Gre za kontaminacijo z vladarjem Justinom II. (565—578), za čigar časa so Langobardi vdrli v Furlanijo (568) in se je moral pred njimi akvilejski škof Pavel (557/558—569/570) umakniti na Gradež. Tedaj, a tudi prej, so se prebivalci nedvomno radi umikali na otoke, Bizantinci pa, ki so medtem bili porazili Gote, so izgrajevali svojo oblast in postavljali utrdbe.

25 Id., VII 10, 2; glej Kos I 230. Papež Štefan II. (752—757) je na prošnjo koprske duhovščine in ljudstva odobril Kopru škofa in ga posvetil. *Hoc favente Stephanus papa supplicatione cleri et populi Justinopolitani placatus indulsit, ut Justinopolitana ecclesia amodo cathedralis existeret, sicque Ioanni a clero et populo ejusdem ecclesiae electo hic patriarcha* (sc. Vitalianus) *confirmationem et consecrationem contulit et sponsionem metropolitano debitam ab eo suscepit, et eo mortuo Senatori successori ejus subsequenter fecit.* C. de Franceschi 10 dvomi v verodostojnost notice, vendar brez argumenta.

SEZNAM IMEN ZA KOPER IN NASELJENCE

(v oklepaju je navedeno stoletje zapisa, pred njim številka dokumenta)

Aegida 1 (I/I)
Capodistria *srednjeveška in moderna italijanska oblika*
Capra 9 (IX)
Caprae 5 (VIII). 6 (VIII). 15 (X). 20 (X). 21 (XI). 22 (XII). 23 (XII).
— civitas 13 (X). 20 (X)
— oppidum 20 (X)
Capraria insula 24 (XIV)
Caprea insula 2 (VI)
Capritana insula 3 (VI). 4 (VI)
Caprense territorium 7 (IX)
Caprenses 14 (X)
Capriani 17 (X)
Caput Ystriae 8 (XIV). 10 (IX)
Cavrisani *italijanski dialektični naziv za prebivalce*
Contínopolis 8 (XIV). 10 (IX)
Giusterna *italijanska oblika za Podmarkovec*
Iustiniana kastron 19 (X)
Justinopolis 14 (X). 25 (XIV)
— civitas 8 (XIV). 12 (X). 13 (X). 15 (X). 16 (X). 18 (X)
— civitas que alio nomine Capra vocatur 21 (XI)
— oppidum 24 (XIV)
Justinopolitana civitas 11 (X)
— ecclesia 25 (XIV)
Justinopolitanus populus 25 (XIV)
Kâpərə *današnji slovenski dialektični izgovor*
Kopar *hrvaška oblika*
Koper *srednjeveška in moderna slovenska oblika*

IV SKLEPNI ORIS

Toponim *Aegida* (**1**) je grškega jezikovnega izvora (αἴξ, αἰγός koza). Na osnovi Plinijevega konteksta je aglomeracijo iskati med reko *Formio* (Rižana) in mestom *Parentium* (Poreč). Na prostoru med mesti *Piranon* (Piran) in *Tregesten* (Trst) se v delu anonimnega geografa iz Ravene pojavi tudi latinsko krajevno ime Capris (**5**, **6**), ki ga tako kontinuiteta v dokumentaciji kot v imenskem prevzemu enači s Koprom. Ker pomenita grška in latinska (*capra*, *ae* koza) oznaka eno in isto (‚kozje'), ker so Rimljani dejansko obe oznaki zamenjavali oz. prevajali,[9] ker obe spadata med redka toponima v teh krajih in ker je obe treba locirati v istem ožjem geografskem krogu, ne nasprotuje praktično nič njunemu enačenju. Res je, da za istovetenje nimamo absolutnega dokaza in je vsekakor treba notirati Mommsenovo principielno skepso (*CIL* V p. 49), vendar jo navedeni logizmi praktično zavračajo. Identifikacijo *Caprae* — Koper dodatno podpira dejstvo, da po vsej zahodni istrski obali, kjer je sporočenih nemalo starih imen za poselitvene enote, nobeno drugo ni nelokalizirano in da je bila naselbina *Caprae* zgrajena na otoku, kot pričajo viri, otoki pa so v zgoraj omenjenem prostoru zgolj trije, namreč Koper, Izola, Umag, od katerih slednja zaradi eksplicitne dokumentacije ne prideta v poštev.

Istovetenja med nadaljnjimi izrazi, ki so za Koper tudi sporočeni, so listinsko spričana[10] (gl. indeks na str. 451). Ti izrazi so: srednjeveški *Justinopolis;* ime je vzniknilo v bizantinskem obdobju istrske zgodovine in bilo dano po vladarju Justinu II. (565—578). Skonstruirana italijanska oznaka *Capodistria* se izvaja iz *Caput Histriae*, za kar ugotavlja Billanovicheva nedvomno pravilno, da je nekaka ljudsko-etimološka prilagoditev, nastala iz *Capris Histriae*.[11] Slovenski *Koper* (izgovori Kâpərə) in hrvaški *Kopar* se najmočneje približata stari nominativni obliki *Caprae* in eo ipso dokazujeta, da je ta oblika edina bila razširjena med ljudstvom,[12] ter hkrati, da jo je slovanski živelj prevzel direktno od romaniziranih staroselcev. Notiram naj še, da je okolišnje prebivalstvo meščane imenovalo *Cavrisani*, da nosi Podmarkovec tudi lokalno oznako *Giustérna*, ki je morda v povezavi z izrazom *Justinopolis*, ter da se listinsko pojavlja za mesto tudi ime *Continopolis*, okrajšava za *Constantinopolis*, kar mislim, da je pokvarjen zapis (**8**, **10**).

Dejstvo, da imamo za eno in isto postojanko pet imen (Aegida, Caprae, Justinopolis, Koper, Capodistria) kaže na pestro zgodovino, ki jo je preživljala.

Gospodarsko gledano ima Koper ne veliko, vendar zadostno agrikulturno območje ter precejšnje hribovito zaledje med Dragonjo in Rižano. Odločilna za nastanek aglomeracije je bila obalna plovba, ki so jo sprva gojili predvsem grški kolonisti v kasno-helenističnem obdobju na Jadranu. Odtod toliko krajevnih oznak grškega jezikovnega izvora kot npr. *Neapolis* (Novigrad), *Piranon* (Piran), *Aegida* (Koper), prim. tudi Diomedovo svetišče na izlivu Timava, dalje *Pola* (Pula), *Apsoros* (Osor), tudi *Nauportus* (Vrhnika) in z etimološkimi priličenji verjetno še *Emona* (Ljubljana) in *Ad Pirum* (Hrušica). Po rimski zasedbi Istre (177 pred Kr.) so plovbo prevzeli akvilejski kolonisti, še pozneje tergestinski in parentinski prekupčevalci in posestniki. Helenistična brodarska postaja *Aegida* na otoku, ki jo domnevam in na katero sklepam predvsem na osnovi imena — prav postaje te dobe so pogosto na otokih — je po rimski zasedbi postala močno tržišče, ki so ga začeli v 2. in 1. stoletju pred Kr. naseljenci pravno oblikovati, da je postalo v sklopu provincialne uprave *oppidum civium Romanorum*, kar je navadno zadnji status pred municipalnim.

Kakšni ekonomski razlogi so to pogojili, lahko zgolj ugibamo. Mislim, da zemljiška posest, koprske soline, prekupčevanje, posebej po tovorni smeri na Kranjsko, ter razmeroma gosta poselitev okolišnjega hribovja (morda s pripadniki plemena Katalov).

Pa še nekaj je verjetno soodločalo. Postojanka je v 1. stoletju pred Kr. spadala v provinco *Cisalpina-Illyricum* in postala l. 42 pred Kr., ko je bila Cisalpina do Formiona (do reke

Rižane) vključena v Italijo, zadnja mejna postojanka province Ilirika. Med letom 4/14 po Kr., ko je bila še Istra do Arsije (reka Raša) priključena Italiji, je bila dodeljena k *ager Tergestinus*. Upravno se zato ni mogla več razviti v samostojno mesto. Ker je bila za Vespazijana (69—79 po Kr.) še državna cesta speljana daleč od naselja in ker se je mogočno razmahnilo mesto *Tergeste*, je naselje *Aegida-Caprae* kot razvojno perspektivni *oppidum* zatonilo in obstalo v najboljšem primeru kot lokalno tržišče poljedelskih proizvodov. Tako je teklo do pozne antike. Tedaj je nastopil čas, ko je v primorskem zaledju iliro-italskega vojaško-zapornega sistema na Krasu, ki ga imenujemo tudi *claustra Alpium Iuliarum*, jela uspevati sleherna aglomeracija kot oskrbovalna postojanka. Do še večjega razcveta takih postojank je prišlo tedaj, ko so se zaradi pritiska državne uprave na mesta meščani-posestniki začeli za stalno naseljevati na podeželju. Hkrati sta negotova atmosfera 4. in 5. stoletja ter občasni sovražni pritisk na podeželje tirala prebivalce, da so se iz varnostnih razlogov vse intenzivneje selili v stare otočne naselbine. Iz navedenih virov in podatkov je dejansko razvidna močnejša refugialna poselitev otoka v pozni antiki, prejkone že v 5. stoletju, ki se je v nadaljnjem intenzivirala.

Po propadu gotske vlade sredi 6. stoletja (v Istri 539) je nova bizantinska organizacija z glavnim sedežem v Raveni — in z novim lokalnim v Novigradu — posebej z vojaškega in mornariškega vidika nedvomno postrojila lokalno varnostno službo, usposobila vsa pristanišča, ki so po langobardski zasedbi zaledja postajala bolj in bolj važna, ter ščitila svoje področje pred invazijo Langobardov, vpadi Avarov in Slovanov, kar je v glavnem uspešno opravila. Proti koncu 6. stoletja — torej po langobardskem vdoru — je mestece sprejelo tudi večje število ubežnikov iz panonskega področja. Ker je tedaj že govora o škofiji, je nedvomno obstajala na otoku cerkev z drugimi pripadajočimi stavbami. S tem je naselje nedvomno definirano za pozno antično mesto.

V istem času in morda v sklopu širšega koncepta izgradnje varnostne službe na severnem delu bizantinskega področja[13] je bil poleg refugialnega mesteca *Caprae* zgrajen (**24**) — nedvomno na najvišji točki otoka — *castrum*,[14] ki so ga začeli imenovati *Justinopolis*. Možnost, da bi bil le-ta zgrajen na kopnem nasproti otoku, npr. v Podmarkovcu, kjer je ohranjen toponim *Giustérna*, ni velika. To je misel, ki je sicer prirodna in s katero se ukvarja tudi Cessi,[15] vendar ji Dandolova kronika (**24**) izrecno nasprotuje. Žal doslej ni bilo najdenih arheoloških ostalin utrdbe in mesta, ki jih pričakujemo.

Ker so se razmere sčasoma ustalile, smemo računati s postopnim delnim izseljevanjem zemljiških posestnikov na kopnino. *Placitum in territorio Caprense* (**7**) kaže, da so lastniki živeli od bližnjih rodovitnih polj, ki so jih imeli v lasti, in hkrati, da se je shod vršil v obalnem pasu, verjetno v območju izliva Rižane, ne pa globoko kje v njeni dolini. V 7. in 8. stoletju je med naseljenci že računati z nižjim in relativno imovitim plemstvom, ki je pošiljalo otroke v šole in samostane (**8**, cf. **10**), posamične veje nekaterih družin so se selile v politična središča (**9**).

Koncem 8. stoletja (788) so področje zasedli Franki, ga administrativno vključili v Furlansko marko in podpirali slovanski živelj v politični borbi proti romaniziranim meščanom. Za 9. stoletje je izpričan administrativni kader (**12**, **13**, **16**, **18**), ki pa je moral obstajati v mestu že dokaj poprej (cf. **9**). Koper je po frankovskem umiku 952 pripadel Bavarski, 976 Koroški vojvodini, menjal v nadaljnjem večkrat gospodarja, dokler ni 1279 podlegel Benetkam, s katerimi je bil v mejah samoupravnih pravic iz ekonomskih razlogov prisiljen paktirati sicer že od 10. stoletja (**12**, **16**), vendar se je vse do zadnjega krčevito boril za neodvisnost. Obzidje je morda v 11. stoletju zaobjelo ves otok.

Poznoantične cerkvene razmere v Istri so bile napete, ker je bizantinska uprava podpirala ortodoksno vero, gradeški p imas, pod čigar cerkveno upravo je dežela spadala, pa tako imenovano istrsko shizmo,[16] ki so jo priznavali tudi škofje na teritoriju arijanskih

Langobardov. Hkrati se je v atmosferi splošnega razsula v drugi polovici 6. stoletja umikalo v Istro mnogo ljudi iz panonskega in noriškega prostora, med njimi tudi posamezni škofje. Te naj bi po papeževi direktivi sobratje sprejemali in jim pomagali. Tudi Johannes, 'iz Panonije' se je — če poskusimo rekonstrukcijo — zatekel v Istro, kjer ga je očividno še predhodnik gradeškega nadškofa Severa (Helias [571—586]) umestil v glavnem in novozgrajenem mestu bizantinske lokalne uprave, to je v Novigradu, kjer je ustanovil zanj novo škofijo (**2, 4**). Z njim so pribežali delno njegovi stari verniki, ki so se naselili tudi drugod, npr. v Kopru. Ker je bil škof ortodoksen, ga je sledeči novi gradeški nadškof, brezkompromisni pobornik 'istrske shizme', Sever (586—607) odstavil in posvetil drugega, ki naj bi — demonstrativno in v nasprotju s prejšnjimi uredbami, ki so nedvomno bile uživale podporo tudi z bizantinske strani — stoloval v Kopru. Bizantinski spretnosti in ortodoksnemu ljudstvu pa je uspelo novega škofa idejno toliko omajati, da se je oficielno poskušal preko eksarha približati papežu, vendar ga je primas v zadnjem trenutku prisilno odvrnil od tega. Ljudstvo ga zato ni hotelo več sprejeti in je ostalo brez pastirja. Eksarh je leta 599 takoj odpremil v Rim večje poslanstvo prizadetih vernikov, ki je papeža zaprosilo za posredovanje. Iz Rima se je le-to napotilo na Sicilijo obiskat svojega starega, iz Novigrada izgnanega panonskega škofa, ki ga je bil tja poslal papež. Papež je koprsko-novigrajsko škofijo začasno podredil ravenskemu nadškofu in ga prosil, naj najprej poskusi odpadlega škofa pridobiti, če to ne bi šlo, pa naj umesti novega. Več podatkov nimamo. Izgleda, da je škofija v politično-religioznih trenjih med Rimom in Carigradom, Oglejem in Rimom, Langobardi in Carigradom začasno zamrla in jo je na prošnjo ljudstva in klera ponovno ustanovil šele papež Štefan II. (752—757, glej št. **25**). Škofija ponovno zamre,[17] naseljenci se za njeno oživitev stalno trudijo, njih najostrejša nasprotnika sta bila tržaški škof in oglejski patrijarh, medtem ko ju zaradi zavezniškega razmerja dož ni podpiral. Obnovitev je uspela leta 1177, ko sta se cesar Friderik I. in papež Aleksander III. mudila v Benetkah. Danduli *Chronicon* IX 15, 12 notira v marginalnem pripisu že za ok. 1166: *papa etiam Justinopolitanam urbem quae jamdiu cathedrali sede privata fuerat, ad supplicationem ducis Venetiarum, cujus fideles erant, in integrum restituit et episcopum eis dedit* (prim. Kos IV 587 in 588, pa tudi 632 in 727 a ter C. de Franceschi 13 s prepričljivo utemeljeno možnostjo, da je bila škofija v resnici obnovljena leta 1159). Za nadaljnje podatke, posebej za pričetek nove administrativne fevdalno-meščanske izgradnje, glej gradivo, ki ga navajata Kos III ss in pass., ter C. de Franceschi 7 s. Nakar šele je trajala neprekinjeno do 1830, ko je bila vključena v tržaško diecezo.

Arheološko-arhitektonskega pričevanja o tem obdobju na otoku nimamo veliko. Pričakovati moramo cerkev z baptisterijem iz 6. stoletja, podobno kot jih poznamo vrsto v akvilejskem patriarhatu. Po obnovitvi škofijskega sedeža sredi 8. stoletja je gotovo sledila cerkveno-gradbena dejavnost. Iz tega časa je ohranjena rotunda sv. Elije.[18] Že v 9. stoletju je obstajal v mestu ekonomsko močan ženski samostan (bližnji paraleli zanj sta Monastero in Štivan), ki je imel posestva raztresena po širokem celinskem zaledju (**11**). Baptisterij pri stolnici je iz 12. stoletja, raziskave pa so pokazale, da je v osnovi predelana romanska cerkvica. Pričakovati je treba škofijsko palačo, dalje v trdnjavi in v naselju *Caprae* pa s škofijskim sedežem povezane hiše in poslopja, ki se delno omenjajo tudi v listinah.[19]

[1] Okrajšano citiram: Bilanovich: kot pravkar navedeno.
CIL: Corpus inscriptionum Latinarum.
C. de Franceschi: C. de Franceschi, 'Delle origini di Capodistria e del suo vescovato' *Archivio Veneto*[5] 46—47 (1950) 1ss.
In. It.: Inscriptiones Italiae.
Kos: F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I (1902), II (1906), III (1911).
MGH: Monumenta Germaniae historica.

Nekaterih problemov se nisem dotaknil, ker smatram, da jih je Billanovich-eva ali rešila

ali pravilno postavila; npr. zavrnitev zmotnega mnenja, da je treba enačiti Plinijevo navedbo pravnega položaja Aegide (*oppidum civium Romanorum*) z municipalnim statusom, kar zagovarjata F. Vittinghoff, 'Zur vorcaesarischen Siedlungs-und Städtepolitik in Nordafrika. Bemerkungen zu den 'Städtelisten' des Plinius (n. h. V)', *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata* (1966) 225 ss ter A. Degrassi, *Scritti vari di antichità* II (1962) 818 (prim. Billanovich 285 ss.); ali da je treba Aegido locirati po vsej priliki na Srmin kot zagovarja Degrassi *l. c.* in da je v oznakah Aegida in Caprae treba videti dvoje naselij (*l. c.*). Ne ponavljam analiz kamenitih spomenikov v koprskem muzeju z ozirom na njihovo provenienco, ker so skoraj vsi brez sporočenega najdišča, k čemur glej Degrassi *o. c.* 798 ss. ter Billanovich 273 ss. Danes tudi ni več potrebno upoštevati študij kot npr. P. Pervanoglu, 'Dei nomi antichi attribuiti alla città di Capodistria', *Archeogr. Triest.* NS 12 (1886) 208 ss. ali pripomb G. de Vergottinija, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio evo* (Roma 1924, ponatis Trieste 1974) 13 ss, ki tudi odločno zagovarja mnenje, vendar brez argumenta, da se najzgodnejše omembe *Caprae* nanašajo na Caorle v beneški laguni, k čemur se — neutemeljeno — nagiba tudi C. de Franceschi v *Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria* NS 19 (1971) 107.

[2] Glej tudi prejšnjo op. Čeprav je koperski lapidarij poln epigrafskih spomenikov, za nobenega ni mogoče trditi, da izvira s prostora tega mesta. Nagrobniki dajejo sicer fragmentaren vpogled, vendar v normalno strukturo prebivalstva. Omemba VI vira *Augustalis* (*In. It.* X 3, 1) iz 1. ali 2. stoletja, ki je Izidin žrtvenik postavil na prostoru, določenem po sklepu neke skupnosti; dalje, obstoj 'sodnih izvedencev' (*iuratores*, *In. It.* X 3, 6 in 7) verjetno iz 1. stoletja po Kr., ter sakralna organizacija orientalskega kulta (8 ter 1. 4) iz 1./2. stoletja, ter morda *Il vir iure dicundo quinquenalis* iz 1. stoletja (3) — pa že nudijo elemente za sklepanje na obstoj neke administrativne organizacije. Pod pogojem seveda, če bi bili gotovi, da dokumenti izvirajo iz Kopra ali koperskega okolja. To pa nismo. Ne smemo pozabiti, da je bil Koper najbogatejše in najbolj kultivirano istrsko mesto v srednjem veku, ki je rado slišalo o svoji slavni minulosti. Ta tendenca zgolj povečuje našo skepso.

[3] A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana* (1954) 72 op. 118.

[4] *CIL* V 8110[70] f, 8110[96] a, 8110[116] d, 8110[137] b. Prim. tudi B. Slapšak, *Situla* 14—15 (1974) 173 ss.

[5] Degrassi *l. c.* E. Boltin-Tome, 'Zametki primorskih mest', *Arheološki vestnik* 21—22 (1970—1971) 169.

[6] Degrassi, *l. c.* Boltin-Tome *l. c.* (najdišče: za hotelom 'Triglav').

[7] F. Miltner v *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts* 24 (1929) Bb. 172 nr. 68. Boltin-Tome *l. c.* govori še o eni oljenki z najdišča blizu bolnice (za hotelom 'Triglav').

[8] Drugače so usmerjeni avtohtoni prebivalci zaledja, ki težijo k primorskim tržiščem ali po dobrih ali po slabih kolovozih, žene jih potreba po kolonialnem blagu in soli.

[9] Billanovich 271 z izčrpno zbranim gradivom. Prim. tudi C. de Franceschi 3. Za grški izvor imena in naselja govori dejstvo, da ga navaja Plinij, ki črpa iz starih virov; prim. dalje, da je Plinij porabil nek grški vir tudi pri opisu pohoda C. Sempronija Tuditana (leta 129 pred Kr.) na Histre in Liburne, kot je pokazal M. Gwyn Morgan v *Philologus* 117 (1973) 29. Končno prim. k intenzivno prisotnem grštvu po severnem Jadranu dela L. Braccesija, posebej *Grecità adriatica* (1971).

[10] Posebej 21 in druge. K izrazu Justinopolis opozarja C. de Franceschi 3, da ga anonimni geograf iz Ravene ne uporablja, da je prišel torej kasneje v rabo (po 9. stoletju). Argument ne drži, ker so najmlajši viri, ki jih je geograf uporabljal, iz justinijanskega obdobja.

[11] Billanovich 271. Prim. listino št. 9. C. de Franceschi 4 opozarja, da so z atributom morjeplovci naselje ločevali od drugih istoimenskih (npr. v beneških lagunah ležeče *Caprae*-Caorle).

[12] Prim. tudi R. Cessi, *Enc. Ital.* 8 (1930) 873.

[13] Prim. M. Brozzi, 'I primi duchi Longobardi del Friuli e la politica bizantina verso il ducato', *Arheološki vestnik* 21—22 (1970—1971) 75 ss.

[14] K izrazu in zanimivi problematiki v zvezi z njim na prostoru romanskih jezikov prim. H. Diament, *The Toponomastic Reflexes of Castellum and Castrum* (Heidelberg 1972).

[15] Glej op. 12.

[16] Prim. k njej W. H. C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement* (Cambridge 1972). — Sv. Nazarij je justinopolitanski zavetnik, o katerem pa so ohranjene zgolj legende sumljive provenience, objavljene šele v začetku 17. stoletja: Nicolo Manzuoli, *Vite dei santi istriani* (Venezia 1612). Bil naj bi koprski škof, ponovno odkrit 806; pozneje relikvije ugrabljene in odpeljane v Genovo, 1370 restituirane. Da bi bil kdaj koprski škof, je zavrnil C. de Franceschi 9, kot tudi F. Lanzoni, *Le diocesi d'Italia* II (1927) 861.

[17] Glej analizo podatkov v delih F. Babudri, 'Cronologia dei vescovi di Capodistria', *Archeografo Triestino*[3] 33 (1909) 173 ss. ter C. De Franceschi, 'Delle origini di Capodistria e del

suo vescovato', *Archivio Veneto*[5] 46—47 (1950) 1 ss. O tem ali je Koper cerkveno začasno prideljen Trstu ali ne, mnenja divergirajo, podatkov ni, soodločala bo, mislim, poglobljena analiza politične pripadnosti, kadar bo predložena.

[18] M. Zadnikar, *Romanska arhitektura na Slovenskem* (1959) 265.

[19] Mnogo pobud in tehtne kritike sem dobil za pričujočo analizo iz razgovora s profesorjem Bogom Grafenauerjem poleti 1974, za kar sem zelo hvaležen. Povabljen, sem o prvih 1000 letih Kopra referiral na 17. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Piranu dne 3. oktobra 1974.

CAPODISTRIA (KOPER)

L'opera di M.-P. Billanovich (parzialmente scritta assieme a G. Mizzon) »Capodistria in età romana e il pittore Bernardino Parenzano« uscita nell' *Italia medioevale e umanistica* 14 (1971) pagg. 249—289 prendiamo qui per punto di partenza nel trattare l'argomento e per confronto diamo uno sguardo al saggio condensato di R. Cessi pubblicato nell'*Enciclopedia Italiana*, vol. VIII, pag. 873 (1930). Incontriamo nell'opera i migliori pensieri sugli inizi di Capodistria e la maggior parte dei documenti narrativi e scritti che l'autrice volle esporre contemporaneamente. Pertanto tenteremo di dare qui di seguito un riassunto del tema e di completarlo con delle nostre osservazioni (1). Sta ben chiaro che solo la ricerca archeologica può offrire nuovi dati e può aiutare a spiegare i problemi dei primi mille anni di vita della città di Capodistria (Koper). Rincresce molto che né il Museo locale né il Comune, nel perdurare della febbrile ricostruzione postbellica, seppero sfruttare l'occasione unica che si offriva loro in quel tempo tralasciando di adempiere agli obblighi e lasciandosi sfuggire il momento propizio arrecando un danno irreparabile alla propria città e alla scienza.

I. *Dati archeologici.* Non esistono monumenti litici per cui si potrebbe provare che fossero rinvenuti nell'isola (2). Sporadicamente vengono citate solo delle monete romane senza altri particolari (3). Senza una collocazione più precisa vengono segnalate di origine capodistriana tegole munite di sigilli dei fornaciai *Q. Clodi Ambrosi*, *P. Ituri Sab* ( ), *C. Petroni Apri Epidiana*, *L. St* ( ) *Iusti* (4). Tegole furono scoperte anche in Riva San Pietro (5) (senza che vi siano aggiunte altre particolarità) e vicino all'Ospedale, dove nel 1949, durante i lavori edili pervenne alla luce un pavimento musivo del IV sec., per altro descritto senza maggiori particolari (6). Sarà forse di provenienza capodistriana la lucerna con sigillo *Fortis* della prima metà del II sec. (7). Le località archeologiche di epoca romana rinvenute nel Capodistriano sono segnate sulla mappa (q. v.) e corredate di documentazione nella pubblicazione *Arheološka najdišča Slovenije* (Località archeologiche della Slovenia) in corso di stampa.

Isolati ruderi di case romane da soli non offrono validi appigli per formulare delle conclusioni topografico-archeologiche, ma che si tratta di *villae rusticae* è una conclusione assodata corroborata dalle più che numerose analogie istriane dall'accentuata continuità della tendenza insediativa nonchè dal pensiero che nello spazio attraente e fertile la presenza di tanti insediamenti, di cui esiste una massiccia documentazione, è impossibile interpretare diversamente. Ancora Cassiodoro (*Variae* XII 22, 5) ammira la terra istriana e la sua fertilità dalla nave che la costeggia, e in particolare annota *praetoria longe lateque lucentia in margaritarum speciem putes esse disposita* mentre scrive agli Istriani nell'anno 537/538.

Le *villae rusticae*, corti di campagna, si succedevano l'una all'altra (confrontare l'interpretazione del termine *praetorium* Mommsen, *Hermes* 35 [1900] 437), e simili, seppur a volte forse più modeste costellavano il Capodistriano, con ogni probabilità, presso le seguenti località:

Bonini	Ceretto
Prade	Ancarano
Ariolo	S. Michele
Valle San Bartolo	Cesari
Crevatini	Elleri

Semedella	San Tomà (di Capodistria)
Val d'Oltra	Sermino, ove di certo stava una fornace.

Anche lì, sull'area oggi occupata da Capodistria, all'epoca dell'Impero romano, giudicando dai molto parvi resti materiali, sorgeva una *villa rustica* e fors'anche qualcosa di più. Le ville ubicate in riva al mare, come del resto anche altrove, erano dotate di approdi e presso Capodistria si trovava di certo un'apprezzato riparo dai venti e dai marosi offerto dall'isola nel suo lato più riposto, vale a dire dalla parte orientale. Ed è per questo che l'inizio della primordiale agglomerazione va cercato proprio qui, lungo la Riva San Pietro, oggi Vojkovo nabrežje.

II. *Geografia degli insediamenti e del traffico.* Sia Capodistria che le località contermini non sono dotate di buoni collegamenti terrestri né con il grande centro più vicino (Trieste a 21 km) né con quelli minori, mere borgate mercantili (Pirano a 17 km). La conseguenza di tal stato di cose è la formazione di un mercato, cosa che puntualmente avviene ed è del resto dimostrata (Plinio *N. H.* 3,129, vedere avanti). Le communicazioni via mare sono semplici ed eccellenti non solo fino a Trieste ma bensì fino a Grado e Parenzo.

Appena ebbe messo bene le radici il nucleo mercantile i borghigiani incominciarono ad appropriarsi le terre sulla costa. E si tratta di una conclusione ovvia. Nel susseguirsi dello sviluppo gli abitanti dei nuovi borghi mercantili nonché quelli delle vecchie città entravano viepiù in possesso delle nuove unità terriere, spingendosi sempre più verso l'interno. In mancanza di necessità urgenti o militari la costruzione delle strade ebbe inizio abbastanza tardi e quando fu intrapresa sviluppò una rete di collegamenti tra le cittadine e i possedimenti dei borghigiani situati all'interno (8). Organizzare l'opera di erigere le strade era allora possibile solo alle città e anche queste subivano l'iniziativa degli organi statali centrali, i quali diedero l'avvio ai lavori dopo che il dominio delle città divenne evidente e i possedimenti dei cittadini verso l'interno ebbero a moltiplicarsi. A quanto ci è dato di vedere ciò avvenne all'epoca dell'imperatore Vespasiano (69—79 d. C.). Però non esiste quasi appiglio archeologico per definire il percorso della nuova strada statale chiamata *via Flavia*. Se per ipotesi prendiamo gli obbiettivi che perseguiva, cioè collegare le basi provinciali con i centri civico-mercantili, e consideriamo la configurazione del terreno e gli insediamenti preistorici, allora la strada va forse tratteggiata sulla direttrice *Tergeste* — Villa Decani — Cóvedo — *Piquentum* — Buie — *Parentium* — *Pola*. I borghi marittimi nonchè i maggiori possedimenti costieri, collegati tra loro dal piccolo cabotaggio, venivano ora raccordati alla strada maestra con carrarecce perpendicolari ad essa tanto caratteristiche per l'Istria.

III. *Fonti scritte e narrative*, **1—25**; vedere sopra pagg. 448—451.

IV. *Descrizione conclusiva.* Il toponimo *Aegida* (**1**) è di origine greca (αἰξ, αἰγός = capra). Dal contesto di Plinio risulta che l'agglomerato va cercato tra il fiume *Formione* (Risano — Rižana) e la cittadina di *Parentium* (Parenzo — Poreč). Nello spazio tra le città di Pirano e *Tergeste*, nell'opera di geografo annonimo ravennate, compare anche il toponimo latino al locativo *Capris* (**5, 6**) che la continuità toponomastica e protocolare identifica con Capodistria (Koper). Siccome il vocabolo greco e quello latino (*capra, -ae*) hanno lo stesso significato e dato che i romani i due termini in effetti o sostituivano o traducevano l'uno con l'altro (9) e tanto più che ambo i nomi sono una rarità toponimica da queste parti, nonchè che ambedue devono venir collocati nello stesso ristretto spazio geografico nulla osta alla loro identicità. Vero è che non siamo in possesso di una prova assoluta di identificazione perciò è nostro dovere prender nota anche dello scetticismo di Mommsen, da questi espresso per principio (*CIL* V p. 49), nonostante lo escludessero praticamente già i logismi citati. L'identicità di *Caprae*—Capodistria — Koper viene ulteriormente sorretta dal fatto che su tutta la costa occidentale istriana di cui sono documentati non pochi nomi antichi per le località popolate, nessun altro rimane non localizzato e, inoltre, che l'agglomerato *Caprae* venne eretto su di un'isola, come risulta dalle fonti consultate, e che di queste isole nella parte alta dello spazio menzionato ve ne sono solo tre e precisamente Capodistria, Isola d'Istria

e Umago, tra cui le ultime due, grazie a documenti inoppugnabili, non possono venir prese in considerazione.

L'identità di altri termini pure usati per Capodistria risulta testimoniata nei documenti (10) (vedere pure l'indice a pag. 451). Il nome di *Justinopolis* lo ebbe nell'epoca bizantina della storia istriana e le fu dato in onore dell'imperatore Justino II (565—578). La forma italiana di Capodistria deriva da *Caput Histriae* e la Billanovich constata giustamente che si tratta di un'adattamento etimologico-popolare da *Capris Histriae* (11). Il Koper sloveno (nella pronunzia dialettale Kâpərə) e Kopar croato sono più vicini alla vetusta forma al nominativo di *Caprae* ed *eo ipso* dimostrano che fu questa l'unica forma diffusa tra la popolazione (12) e allo stesso tempo dimostra che la popolazione slovena ebbe modo di apprenderla direttamente dagli aborigeni romanizzati. Mi sia permesso ancora di far notare che la popolazione dei dintorni chiamava i cittadini *Cavrisani* e che l'attuale Podmarkovec (tratto di costa ai piedi del San Marco) si avvale del toponimo Giusterna (forse in qualche modo legato al nome di *Justinopolis*) e che nei documenti compare a indicare la città anche il nome di *Continopolis*, abbreviazione di *Constantinopolis*, ma che ritengo si tratti di una annotazione manomessa (**8**, **10**).

Per la formazione dell'agglomerato fu decisivo il cabotaggio che i colonizzatori greci svilupparono nel periodo tardo ellenico nell'Adriatico; e da qui che a tante località derivano i nomi di origine greca e per esemplificare eccone alcuni: *Neapolis* (Cittanova—Novigrad), *Piranon* (Pirano — Piran), *Aegida* (Capodistria — Koper) e per comparazione alle foci del Timavo il tempio di Diomede, poi ancora *Pola* (Pula), *Apsoros* (Ossero — Osor), e perchè no anche *Nauportus* (Vrhnika) poi ancora con arrangiamento etimologico probabilmente anche *Emona* (Ljubljana) e *Ad Pirum* (Hrušica). Dopo l'occupazione romana dell'Istria (177 a. C.) la navigazione passò in mano ai colonizzatori aquileiesi e più tardi agli incettatori e possidenti tergestini a parentini. L'approdo ellenistico sull'isola *Aegida* (che intendiamo e argomentiamo dal nome), e gli ormeggi di quell'epoca sono spesso situati proprio sulle isole, divenne dopo l'occupazione romana un forte centro commerciale a cui gli abitanti incominciavano nel corso del II e I secolo a. C. a dare le norme legati tanto da assurgere, nell'ambito dell'amministrazione provinciale, ad *oppidum civium Romanorum*, in pratica l'ultimo gradino prima dello stato municipale.

Noi oggi possiamo solo supporre quali furono le ragioni economiche che condizionarono tale sviluppo e più precisamente i possedimenti, le saline, l'incetta nonchè la carovaniera che si inerpicava verso la Carniola e il fitto popolamento dei colli circostanti, forse di elementi della tribù dei *Catali*.

A creare queste condizioni probabilmente concorse anche il fatto che l'agglomerato, nel I sec. a. C., fece parte della provincia *Cisalpina-Illyricum* e, nel 42 a. C., allorquando la Cisalpina venne inclusa nell'Italia fino al Formione (Risano—Rižana), divenne località confinaria della provincia Illirica. Tra il 4 e il 14 d. C., mentre l'Istria fino all'Arsa (Raša) veniva annessa all'Italia, fu trasferita all'*ager Tergestinus* e ciò le impedì di svilupparsi ulteriormente in città autonoma. All'epoca di Vespasiano anche la strada statale venne tracciata lontano dall'abitato mentre si sviluppava molto la città *Tergeste*, cosicchè l'*Aegida-Caprae*, *oppidum* di sviluppo prospettivo, tramontò e nella migliore delle ipotesi rimase al grado di mercato locale di prodotti agricoli. E così passò il tempo fino al tardo Antico. Poi venne il periodo in cui nel retroterra del sistema difensivo illirico-italico sul Carso, detto anche *Claustra Alpium Juliarum*, incomincia a fiorire ogni agglomerazione in funzione di base di rifornimento. Un'ulteriore sviluppo ebbero queste località quando i cittadini-possidenti vennero ad abitarle fuggendo le pressioni esercitate dall'amministrazione statale sulle città. Poi, ancora, l'aria di incertezza che spirava nel IV e V sec. e le periodiche incursioni nemiche nelle campagne rispinsero gli abitanti, per ragioni di sicurezza, a stabilirsi nei vecchi abitati adagiati sulle isole. Dalle fonti consultate e dai dati esposti risulta maggiore la parte degli sfollati riparata sull'isola, quasi certamente già nel V sec., ed in seguito ancor più intensificata.

Alla caduta del dominio gotico verso la metà del VI sec. (in Istria nel 539) l'amministrazione bizantina, con sede centrale in Ravenna e quella periferica locale a Cittanova (Novigrad), per ra-

gioni strategiche militari e marittime in particolar modo, ha certamente sollevato il servizio di sicurezza locale, riattivato tutti i porti divenuti, dopo l'occupazione longobarda dell'Italia settentrionale, sempre più importanti ed eretto la difesa del proprio territorio contro le invasioni longobarde, le scorrerie avare e slave, conseguendo dei buoni successi. Verso la fine del VI sec., dopo l'invasione longobarda, la città ebbe modo di accogliere un gran numero di fuggiaschi dalla zona pannonica. Poichè si parla già allora di vescovado sull'isola, doveva esservi, senza dubbio alcuno, ubicata una chiesa. Con l'intervento organizzativo di tal genere nella vita degli aborigeni, che in Istria non doveva essere unico (confrontare *Neapolis*, *Humagum*, *Insula* etc)., e con direttive adeguate emanate dagli organi competenti del governo centrale, fors'anche nell'ambito di un concetto più vasto dell'instaurazione del sistema difensivo nella parte settentrionale del territorio bizantino (13) venne, accanto alla città *Caprae*, ridotta a rifugio (**24**), eretto certamente sul punto più alto dell'isola un *castrum* (14) e il tutto battezzato, per date ragioni, con la derivazione dal nome dell'imperatore Justino II, *Justinopolis*. La possibilità che Justinopolis quale città separata fosse sorta in terraferma di fronte all'isola, per es. ai piedi del San Marco, dove si conserva tuttora il toponimo Giusterna, non ha grandi probabilità. E'un pensiero naturale questo e se ne occupa Cessi (15), però la *Cronaca di Dandolo* (**24**) lo osteggia decisamente. Purtroppo fino ad oggi non sono stati trovati resti archeologici né della fortificazione né della città che però noi ci attendiamo di scoprire.

Le condizioni andarono col tempo a consolidarsi perciò è da ritenere che ci fu un graduale trasferimento dei possidenti sulla terraferma. Il *Placitum in territorio Caprense* (**7**) mostra che i proprietari di terre vivevano con il raccolto dei campi vicini in loro possesso e, allo stesso tempo, che il raduno ebbe luogo nella fascia costiera, probabilmente alla foce del Risano e non in profondità lungo la vallata. Nei secc. VII e VIII compare già la nobiltà sebbene ancora piccola, ma già relativamente ricca, che inviava i propri figli alle scuole e nei conventi (**8**, cf. **10**), mentre dei rami di certe famiglie prendono la via dei centri politici (**9**). Verso la fine dell' VIII sec. (nel 788) i Franchi occuparono il territorio, lo incorporarono nella marca friulana e beneficarono le popolazioni slave nella loro lotta politica contro i cittadini romanizzati. Per il IX sec. è confermata l'esistenza dei quadri amministrativi (**12. 13. 16. 18**) ma che dovevano esistere in città anche molto prima (cf. **9**).

Dopo il ritiro dei Franchi, Capodistria divenne nel 952 possesso della Baviera, nel 976 del ducato di Carinzia e, in seguito, cambiò più volte padrone fino al 1279, quando soccombette a Venezia con cui fu costretta, a prescindere dai limiti dei diritti autonomi, a scendere a patti per ragioni economiche già nel X sec. (**12. 16**), nonostante combattesse accanitamente per la propria indipendenza fino all'ultimo. Forse già nel XI sec. tutta l'isola era cinta da mura.

I rapporti ecclesiastici del tardo Antico in Istria erano tesi giacchè l'amministrazione bizantina appoggiava la religione ortodossa, mentre il primate gradese, alla cui giurisdizione ecclesiastica apparteneva la regione, appoggiava il cosidetto *scisma istriano* (16), a sua volta riconosciuto dai vescovi insediati in territorio dei longobardi ariani. Allo stesso tempo, nella seconda metà del VI sec., nell'atmosfera di un generale disfacimento, fugiva verso l'Istria una moltitudine di gente proveniente dall'area pannonica e norica tra cui vennero a trovarsi anche alcuni vescovi che, secondo gli ordini impartiti dal papa, dovevano venir accolti e soccorsi dai confratelli in loco. Anche Johannes »della Pannonia« (se tentiamo la ricostruzione) cercò scampo in Istria, dove, come si vede, già il predecessore del vescovo gradese Severo, Helias (571—586), lo insediò nella principale città dell'amministrazione bizantina locale, vale a dire a Cittanova, fondando qui la diocesi. Assieme al vescovo fuggiasca arrivò anche parte dei suoi fedeli che però presero dimora anche altrove come per es. a Capodistria. Ma per il fatto che questi era ortodosso, il nuovo arcivescovo gradese, l'intrasigente propugnatore dello *scisma istriano*, Severo (586—607), lo destituì e ne consacrò uno nuovo dimostrativamente e in contrasto ai precedenti regolamenti convalidati e appoggiati da parte bizantina, insediandolo ora a Capodistria. Ma l'abilità bizantina e la popolazione ortodossa fecero vacillare ideologicamente il nuovo vescovo tanto che questi tentò l'avvicinamento ufficiale al papa tramite l'esarca ma ne fu forzatamente impedito dal primate proprio all'ultimo istante. Il popolo non lo accolse più e

preferí la conseguenza di rimanere senza pastore. Nel 599 l'esarca inviò a Roma una rappresentanza allargata di fedeli coinvolti nel caso, con la supplica che il papa intervenisse; compiuta la missione la rappresentanza se ne andò in Sicilia in visita al proprio vecchio vescovo pannonico colà trasferito dallo stesso papa dopo che aveva subìto l'espulsione dall'Istria. In seguito, il papa sottomise temporaneamente la diocesi di Capodistria e Cittanova all'arcivescovo ravennate pregandolo di tentar di ricondurre all'ovile il prelato apostata e se ciò non gli fosse possibile di insediarne uno nuovo. Non siamo in possesso di altri particolari. Pare che la diocesi venutasi a trovare incastrata negli attriti tra Roma e Costantinopoli, tra Aquileia e Roma, tra Longobardi e Costantinopoli, fosse temporaneamente estinta e che su petizione del popolo e del clero venisse di nuovo fondata dal papa Stefano II (752—757) (vedere il n. **25** e n. 17). La diocesi di nuovo decade (17), ma gli immigrati continuarono a prodigarsi per ridarle vita contro gli acerrimi avversari, il vescovo di Trieste e il patriarca aquileiese e senza l'appoggio del doge sebbe fosse alleato di Capodistria. Il ripristino riuscì nel 1177, nel mentre l'imperatore Federico I e il papa Alessandro III convenivano a Venezia. La Cronaca di Dandolo IX 15, 12 annota in margine già per il 1166 circa: *papa etiam Justinapolitanam urben quae jamdiu cathedrali sede privata fuerat, ad supplicationem ducis Venetiarum, cujus fideles erant, in integrum restituit et episcopum eis dedit* (confrontare Kos IV 587 e 588, inoltre 632 e 727, nonchè C. de Franceschi 13, con convincente fondata possibilità che il ripristino della diocesi avvenne concretamente nel 1159). Per ulteriori dati, in particolare per ciò che concerne l'inizio della strutturazione della nuova amministrazione feudo-cittadina vedere il materiale citato da Kos III ss e passim e C. de Franceschi 7 s.

Testimonianze archeologico-architettoniche sull'isola di quell'epoca non ne possediamo molte; noi speriamo che verrano alla luce prima o poi la chiesa e il battistero del V e VI sec. e che ci attendiamo simili alle già tante note nel patriarcato aquileiese. Dopo il restauro della sede episcopale, verso la metà dell'VIII sec. quasi certamente ebbero inizio i lavori edili ecclesiastici. Appartiene a quell'epoca la conservata rotonda di San Elia (18). Al massimo di un secolo posteriore è il testimoniato grande convento femminile economicamente forte possessore di terre sparse nel vasto retroterra (**11**). Il battistero presso la cattedrale data del XII sec. mentre le ricerche condotte hanno dimostrato che si tratta in effetti di una rifatta chiesetta romanica. Ce da attendersi di scoprire il palazzo vescovile e, inoltre, nella fortezza e nell'abitato, le case e gli edifici collegati alla sede episcopale in parte menzionati nei documenti (19).

*

Medtem ko sem pripravljal gornji doprinos oziroma ko je bil že v tisku, je F. Semi izdal poetično napisano študijo 'Capris, centro religioso criptopolitico della Romanità?', ki je izšla v glasilu *Ateneo Veneto* NS 10 (1972) 81—98, v kateri poskuša predvsem z antroposociološkimi prijemi osvetliti odnose države do orientalskih kultov in njihovih religioznih občestev. Poudarja državno kontrolo nad njimi in skuša dokazovati, da jih je treba tudi v Kopru tolmačiti kot izraz prikritih protestnih gibanj proti obstoječemu socialno-ekonomskemu redu. Ker A. Degrassi v osnovni analizi o lokaciji koprskih spomenikov 'Abitati preistorici e romani nell'agro di Capodistria e il sito dell'antica Egida', ki je sedaj ponatisnjena v njegovih *Scritti vari di antichità* II (1962) 785—819, dokazuje, da ni zanesljivo sporočenih spomenikov iz Kopra, se Semi najprej posveti zbiranju in analiziranju relevantnega gradiva, kiso ga doslej spregledali, ter navaja arheološko-topografske drobce, ki govorijo za poselitev otoka v antiki in v mnogem dopolnjujejo, kar sem zgoraj predložil. Semijevih topografskih podatkov nisem mogel še preveriti, vendar naj jih v naslednjem sumarno navedem in hkrati notiram, da močno podprejo mojo zgoraj postavljeno tezo o identifikaciji Aegide in *Caprae* ter lokacijo naselja na otok, medtem ko sam avtor zastopa stara mnenja (Koper = *Capris*, Srmin = *Aegida*). Gre za naslednje topografske točke.

Najdišče Bolnica. Precizira, da je bil mozaik najden 1944 (profesor Benedetto Lonza) na prostoru cerkve Servitov.

Vrt palače Belli. 1917 so odkrili tam mozaične kamenčke, zid, dva novca vladarja Klavdija (?). V neposredni bližini je bil 1971 odkrit kip Aktaiona, ki ga trgajo psi.

Vrt palače Gravisi-Barbabianca. Kamenita moška glava, najdena v kotu pri Pretorijski palači.

Nekje na koprski obali je bil najden relief Priapa.

Koprski otok: med novci najdenimi na njem, omenja rimske republikanske, Konstancijeve in Honorijeve.

*

Durante la redazione del presente contributo, più precisamente, mentre era già dato alle stampe, F. Semi pubblicò lo studio 'Capris — centro religioso criptopolitico della Romanità?', scritto con senso poetico e uscito sul periodico *Ateneo Veneto* NS 10 (1972) 81—98, in cui, in primo luogo, con metodo antroposociologico, tenta di gettare luce sulla posizione che lo Stato tenne verso i culti orientali e le loro comunità religiose, sottolineandone il controllo esercitato su questi e tentando di dimostrare che anche a Capodistria, le misure statali, vanno intepretate come espressione dell'esistenza di movimenti di protesta clandestina avverso l'ordine socio-economico costituito. Giacchè, A. Degrassi, nell'analisi basilare sulle ubicazioni dei monumenti capodistriani nell' 'Abitati preistorici e romani nell'agro di Capodistria e il sito dell'antica Egida', attualmente ristampato nei suoi *Scritti vari di antichita* II (1962) 785—819, dimostra che non vi sono certe sull'esistenza di monumenti d'origine capodistriana di quel periodo, Semi dedica per primo l'attenzione alla raccolta e all'analisi del rilevante materiale, fino allora passato inosservato, elencando minuterie archeologico-topografiche le quali stanno a indicare che l'isola veniva popolata già nell'Antico, completando parecchio quello che io presento sopra. Non sono stato ancora in grado di verificare i dati topografici forniti da Semi, ma mi sia lo stesso permesso di elencarli sommariamente qui di seguito e aggiungere che fortemente suffragano la mia suesposta tesi sull'identicità di *Aegida* e *Caprae* e sull'ubicazione dell'abitato sull'isola nel mentre l'autore citato propugna le vecchie opinioni (Capodistria = *Capris*, Sermino = *Aegida*). Queste le località topografiche:

Ospedale: per cui si precisa che il mosaico scoperto nel 1944 (prof. Bendetto Lonza) era ubicato nell'area della chiesa dei Serviti.

Giardino del Palazzo Belli: in cui, nel 1917, furono rinvenute tessere di mosaico, un muro, nonchè due monete dell'imperatore Claudio (?) e, nel 1971, nelle immediate vicinanze, fu scoperta la statua di Attaione sbranato dai cani.

Giardino del Palazzo Gravisi-Barbabianca: scoperta della testa litica di uomo trovata nell'angolo presso il Palazzo Pretorio.

Sulla riva capodistriana, con ubicazione non meglio precisata, fu trovato un rilievo di Priapo.

Isola di Capodistria: per le monete rinvenute sulla stessa si fa menzione di quelle romane repubblicane, nonchè di quelle di Constantino e quelle di Onorio.

OD KOD KETLAŠKE NAJDBE V FURLANIJI?

VINKO ŠRIBAR in VIDA STARE

Narodni muzej, Ljubljana

Številni avtorji so doslej ugotovili, da je na prostoru vzhodne Furlanije drobno gradivo, ki so ga praviloma pripisali ketlaški kulturi.[1] Vsi so se zadovoljili v glavnem z ugotovitvijo, da je treba pojav te kulture v Furlaniji pripisati slovenski migraciji v času 9. in 10. stol. S problemi tipološke in kronološke opredelitve so se ukvarjali le sumarično.

Ekspanzija ketlaške kulture na furlansko ozemlje je izredno zanimiv kulturno-politični pojav, saj predstavlja edini primer migracijske ekspanzije nosilcev ketlaške kulture. Z detajlno tipološko analizo ketlaških pojavov v Furlaniji ter z njeno učlenitvijo v tipološko razvojno zaporedje te kulture kot celote, bi morali praviloma priti do izsledka od kod in na kateri razvojni stopnji svoje kulture se Slovenci priselijo v obdobju zgodnjega srednjega veka na prostoru Furlanije (sl. 1).

Tipološka analiza ketlaških najdb z najdišč v Furlaniji

Analizirali bomo samo luničaste uhane in broše, ki so značilni ne samo zaradi svoje oblike, temveč predvsem zaradi ornamentike, ki jasno govori o enotni motiviki na prostoru od Furlanije prek vsega jugovzhodno predalpskega prostora do Donave in Bavarske. Druge predmete ketlaške kulture s furlanskih najdišč bomo upoštevali kot gradivo, ki dopolnjuje kulturno in časovno podobo ketlaške kulture v Furlaniji. Gradivo s furlanskih najdišč bomo opazovali po naslednjem zaporedju:

Leta 1963 je M. Brozzi v *Ce fastù*[2] objavil štiri nove luničaste uhane, ki jih doslej naša literatura ni upoštevala. To so uhani iz Clavaisa, Andrazza, Luincisa in Mosse. Ti uhani predstavljajo na tem prostoru likovno in najbrž tudi časovno noviteto in je prav, da se z njimi tudi bliže seznanimo. Vsi štirje uhani so kovani in jim je to tudi edina skupna poteza, kajti vsak zase predstavlja svojo tipološko zvrst, ki je verjetno zelo pomembna pri preučevanju razvoja luničastih uhanov.

Na uhanu iz Clavaisa (tab. I, sl. 1), kjer sta bila v grobu dva enaka primera, ugotavljamo zelo zanimivo ornamentiko. Spodnji del uhana je trapezoidno razširjen ter ima nazobčan zunanji rob lunule. Cela površina lunule je bila okrašena z vrezanimi krogci. Zanimivo je dejstvo, da je s krogci okrašen tudi locenj, ter da krogci na locnju skupaj s krogci ob robu lunule nakazujejo obliko obsenčnega obročka. Ta učinek povzroča vrezana črta, ki loči vrsto krogcev ob robu od ostalih na površini lunule. To je primer uhana, kjer ornamentika nakazuje razvoj iz obsenčnega obročka v luničast uhan.

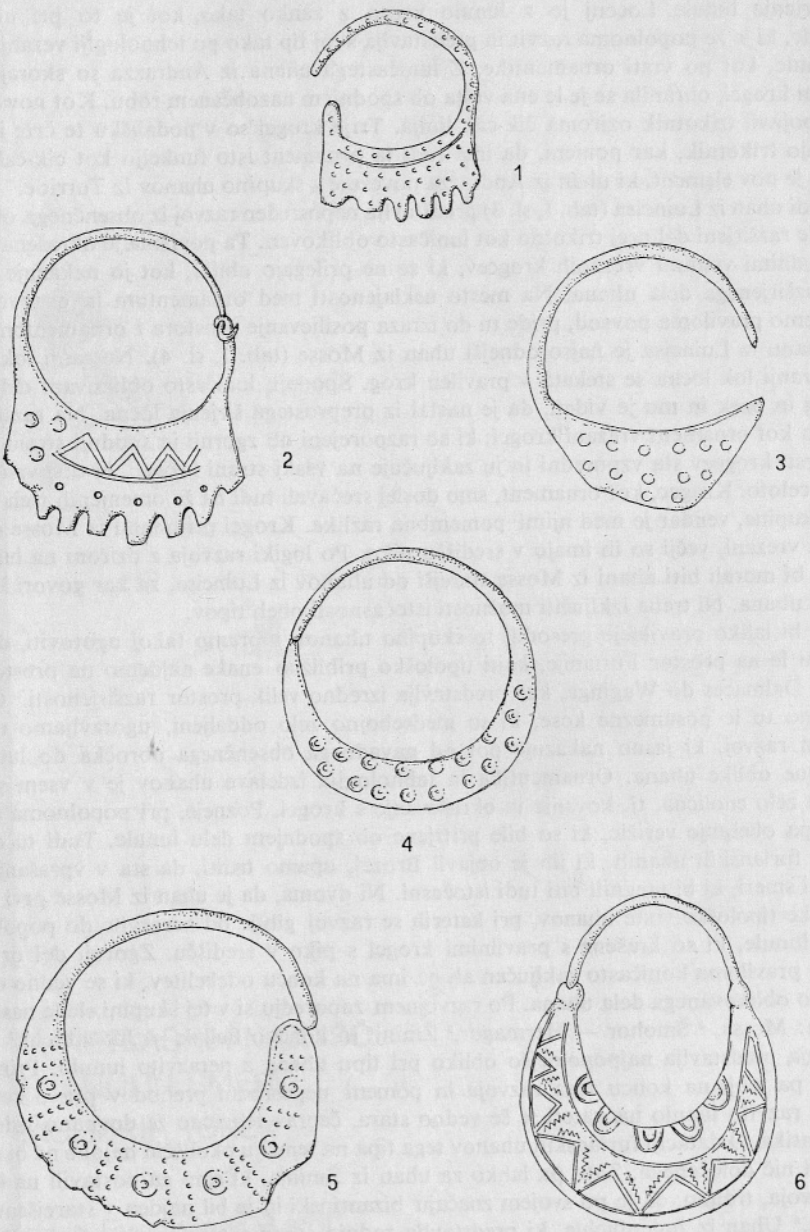

Tab. I — Taf. I

1 *Clavais*; 2 *Andrazza*; 3 *Luincis*; 4 *Mossa*; 5 *Žminj*; 6 *Turrida*

Uhan iz Andrazza (tab. I, sl. 2) predstavlja brez dvoma člen v tako zarisani črti. Trapecoidni del lune je bolj poudarjen in ornamentika je razvitejša. Ločevanje locnja od lunule je na uhanu iz Andrazza popolnoma izginilo, čeprav ornamentika tudi nakazuje postopno širjenje lunule. Locenj je z lunulo vezan z zanko tako, kot je to pri uhanu iz Turride, ki je že popolnoma razvit in predstavlja svoj tip tako po tehnologiji vezanja locnja in lunule, kot po vrsti ornamentike. Z luničastega uhana iz Andrazza so skoraj izginili vrezani krogci, ohranila se je le ena vrsta ob spodnjem nazobčanem robu. Kot nov element se je pojavil trikotnik oziroma cik-cak linija. Trije krogci so v podaljšku te črte in predstavljajo trikotnik, kar pomeni, da ima tudi ta ornament isto funkcijo kot cik-cak linija. To pa je nov element, ki uhan iz Andrazza povezuje s skupino uhanov iz Turride.

Tudi uhan iz Luincisa (tab. I, sl. 3) predstavlja neposreden razvoj iz obsenčnega obročka, le da je razširjeni del prej trikotno kot luničasto oblikovan. Ta površina je okrašena s tremi vzporednimi vrstami vrezanih krogcev, ki se ne prilegajo obliki, kot jo nakazuje zgornji rob razširjenega dela uhana. Na mesto usklajenosti med ornamentom in osnovo, ki jo srečujemo praviloma povsod, pride tu do izraza posiljevanje prostora z ornamentom.

Uhanu iz Luincisa je najsorodnejši uhan iz Mosse (tab. I, sl. 4). Notranji lok lunule in notranji lok locna se stekata v pravilen krog. Spodnji, luničasto oblikovani del uhana je dolg in ozek in mu je videti, da je nastal iz preprostega širjenja locna. Na razširjenem delu so kot ornament vrezani krogci, ki so razporejeni ob zgornji in spodnji strani lunule. Obe vrsti krogcev sta vzporedni in ju zaključuje na vsaki strani krogec, ki obe vrsti povezuje v celoto. Krogec, kot ornament, smo doslej srečavali tudi na že omenjenih treh uhanih iz te skupine, vendar je med njimi pomembna razlika. Krogci pri uhanu iz Mosse so praviloma vrezani, večji so in imajo v središču piko. Po logiki razvoja z ozirom na luničasto obliko bi morali biti uhani iz Mosse starejši od uhanov iz Luincisa, za kar govori izvedba prvega uhana. Ni treba izključiti možnosti istočasnosti obeh tipov.

Da bi lahko pravilneje presodili to skupino uhanov moramo takoj ugotoviti, da niso omejeni le na prostor Furlanije, kajti tipološko približno enake najdemo na prostoru od Kalaje Dalmaces do Waginga, kar predstavlja izredno velik prostor razširjenosti.[3] Čeprav poznamo tu le posamezne kose, ki so medsebojno zelo oddaljeni, ugotavljamo tudi tu določen razvoj, ki jasno nakazuje pot od navadnega obsenčnega obročka do luničasto razširjene oblike uhana. Ornamentika in tehnologija izdelave uhanov je v vsem svojem razvoju zelo enolična, tj. kovanje in okraševanje s krogci. Pozneje, pri popolnoma razviti lunuli pa obešanje verižic, ki so bile pritrjene ob spodnjem delu lunule. Tudi tu enako, kot pri furlanskih uhanih, ki jih je objavil Brozzi, upamo trditi, da sta v vprašanju dve razvojni smeri, ki bi utegnili biti tudi istočasni. Ni dvoma, da je uhan iz Mosse prvi v razvoju neke tipološke vrste uhanov, pri katerih se razvoj giblje od nerazvite do popolnoma razvite lunule, ki so krašene s pravilnimi krogci s piko v središču. Zgornji del oziroma locen je praviloma koničasto zaključen ali pa ima na koncu odebelitev, ki se vedno dotika luničasto oblikovanega dela uhana. Po razvojnem zaporedju si v tej skupini slede naslednja najdišča: Mossa, [4] Šmohor — Hermagor,[5] Žminj[6] in končno Beljak — Judenbichl.[7] Uhan iz Žminja predstavlja najpopolnejšo obliko pri tipu uhana z nerazvito lunulo. Primer iz Beljaka pa stoji na koncu tega razvoja in pomeni neposredni prehod v prave ketlaške uhane z razvito lunulo na kateri je še vedno stara, čeprav tehnično že dognano izdelana, ornamentika. O dataciji furlanskih uhanov tega tipa na temelju okoliščin najdbe ne bi mogli povedati nič določenega. Zato pa lahko za uhan iz Žminja, ki smo ga postavili na konec tega razvoja, trdimo, da je po svojem značaju bizantinski in je bil najden v starejšem delu grobišča.[8] Uhan iz Judenbichla, ki predstavlja zadnjo stopnjo tega razvoja, je H. Dolenz postavil v čas že razvite ketlaške kulture, kar je opravičeno zaradi habitusa najdb na grobišču in zaradi dejstva, da je na zunanji strani istega uhana vgravirana že degenerirana

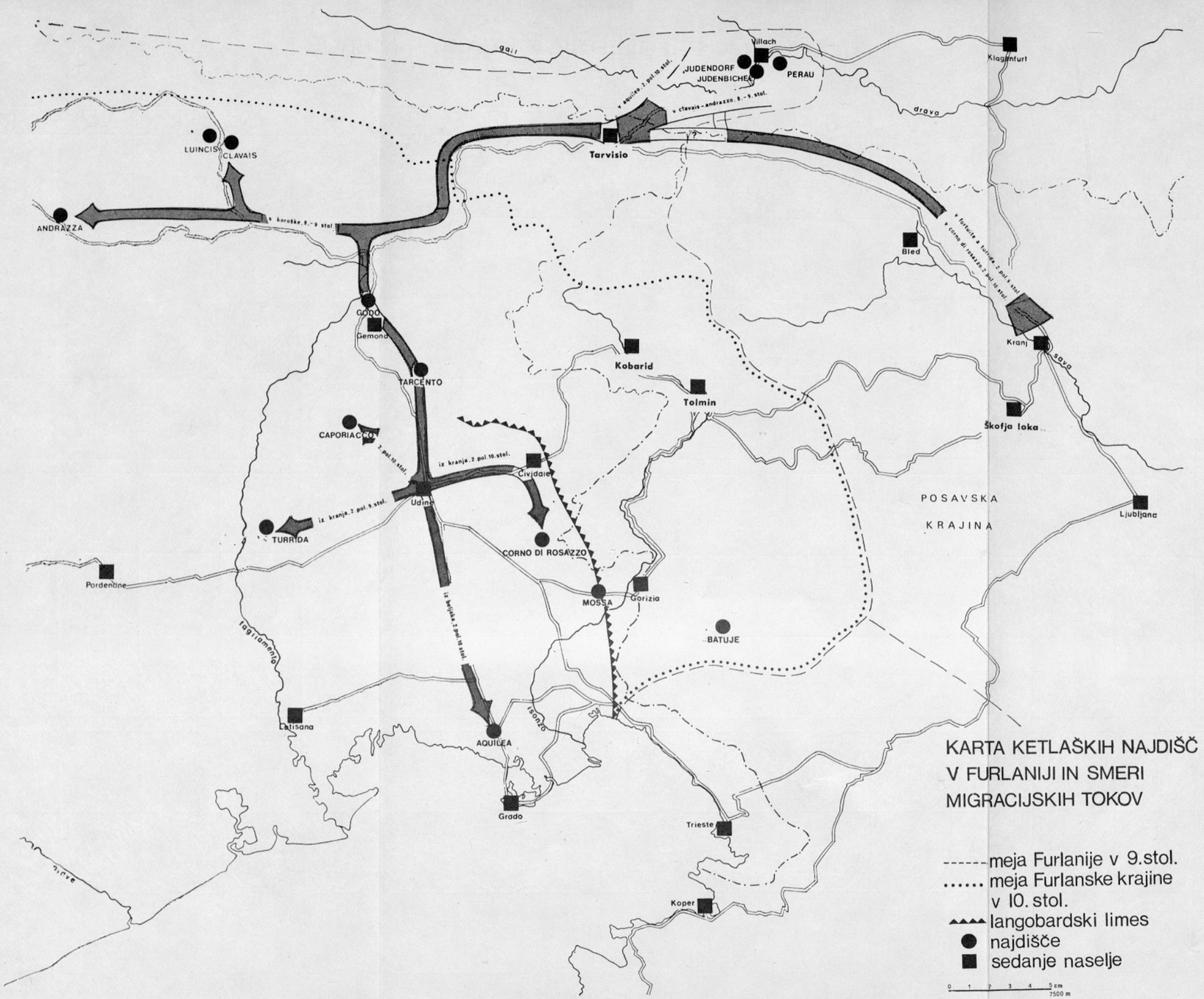

Sl. 1 — Abb. 1. Fundorte köttlacher-Kultur in Friaul und Migrationswege

TIPOLOŠKA PREGLEDNICA UHANOV IN BROŠ

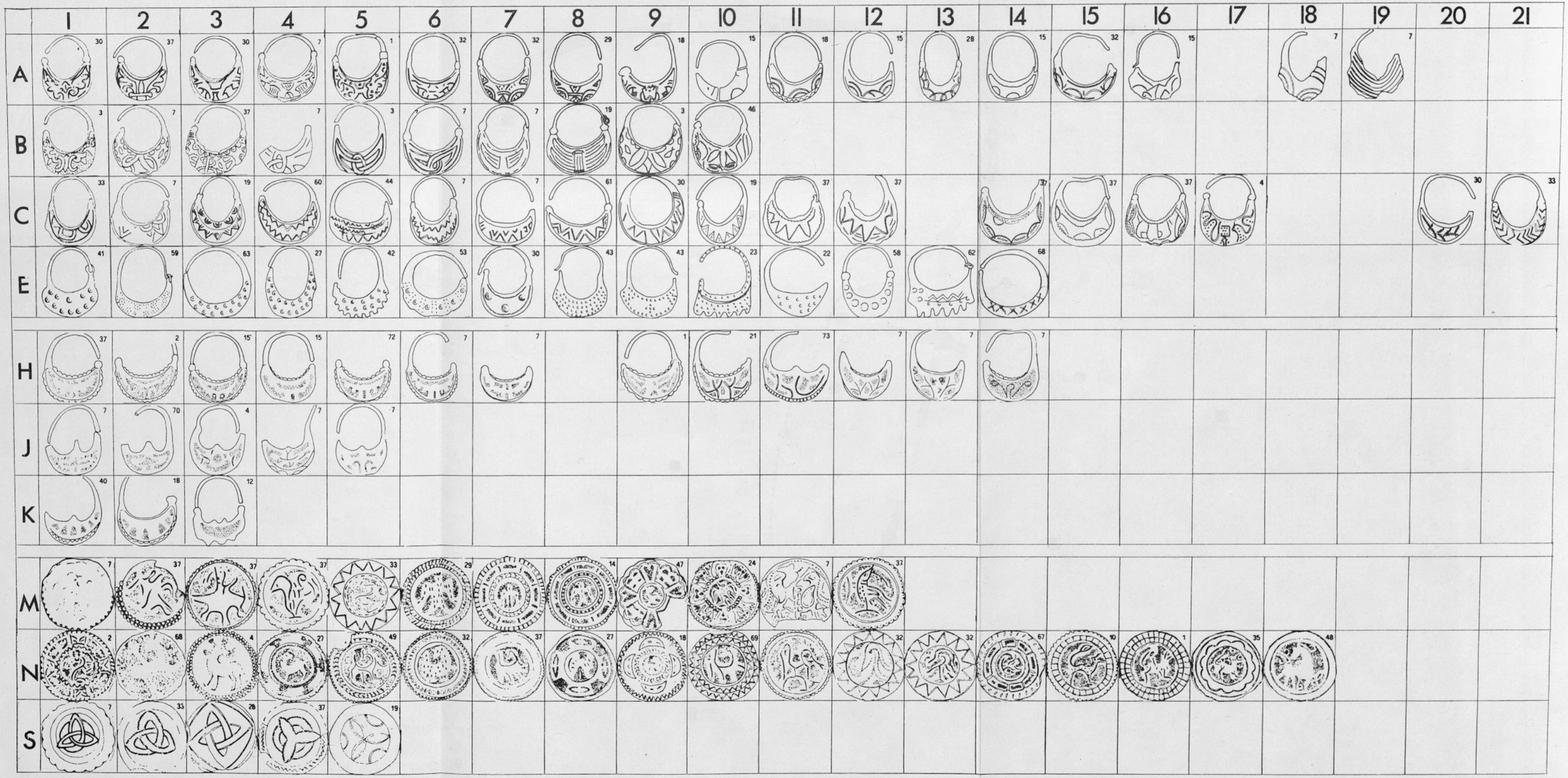

Sl. 2 — Abb. 2

rastlinska ornamentika.[9] Kot poseben prispevek k časovni opredelitvi furlanskih uhanov tega tipa je vsekakor dejstvo, da uhan iz Mosse postavljamo v čas pred uhanom iz Žminja, in da je tipološko najbližji, čeprav ne iz istega časa, uhanu iz Hermagorja.[10] V analizi, ki smo jo ravnokar opravili, smo se pri analogiji srečavali s podobno tehniko, sorodno ornamentiko in pa z najdbami, ki so primerom iz Furlanije geografsko zelo blizu. Pri vseh primerih pa ni šlo za prave analogije, spoznali smo le dejstvo, da npr. uhan iz Mosse ni nobena izjema, temveč da je le predstavnik iz razvojno zelo jasno zarisane geneze. Daleč preprostejši primer so uhani iz Clavaisa in Andrazza. Povezanost s primeri, ki jih citiramo kot analogije, je daleč večja in razvoj jasnejši. Najdbo iz Clavaisa postavljamo na začetek te vrste uhanov, ki mu brez dvoma sledi uhan iz Andraz a. Z ozirom na trapezoidno oblikovanje luničastega dela uhana in tudi po načinu izvedbe vrezanih krogcev je najsorodnejši uhan iz Waginga, pri katerem so tudi ohranjene luknjice ob spodnjem delu lunule.[11] Uhan iz Inziga, ki ga razvojno postavljamo takoj za primerkom iz Waginga, ima na lunuli še vedno trapezoidno obliko, vendar brez luknjic ob spodnjem robu lunule in kaže določeno sorodnost z uhani iz Andrazza, ker je locen povezan z lunulo z zanko, ki teče skozi luknjico na rogljastem zaključku lunule.[12] Na uhanu iz Inziga so lepo vrezani krogi s piko v sredini, ki spominjajo na dekoracijo iz prejšnje skupine. Sem postavljamo tudi oba uhana iz Hörpöldinga,[13] ki sta ornamentirana z drobnimi majhnimi krogci, ki so podobni onim na uhanu iz Clavaisa. V to skupino uhanov postavljamo tudi znani prime ek iz Kalaje Dalmaces,[14] ki ima enako ornamentiko ter se tudi zapenja z zanko in kvačico. Z ozirom, da so v tej skupini v glavnem uhani z geometrično obliko lunule, postavljamo sem tudi uhan iz Luincisa, ki bi po ornamentaciji sicer sodil v prvo skupino. P. Korošec je uhane iz Hörpöldinga, Inziga in Waginga postavila v karantansko oziroma v predhodno skupino.[15] Ker ni dvoma, da obstaja neka notranja povezanost v tej skupini uhanov, lahko s pravico trdimo, da sta oba uhana iz Clavaisa in Andrazza z ozirom na razvojno stopnjo nekoliko starejša od omenjenih uhanov iz karantanske skupine. Za pravilno presojo uhanov iz Furlanije je treba upoštevati še dva uhana, ki imata značaj obeh omenjenih skupin, tj. že omenjeni uhan iz Inziga, ki smo ga sicer postavili na konec razvoja v drugi skupini, na katerem pa je ornamentika takšna kot pri vseh uhanih prve skupine. To dejstvo se nam zdi pomembno, ker kaže na tipološko in časovno povezanost med obema skupinama predmetov. Drugi je še neobjavljeni uhan iz Batuj v Vipavski dolini, ki je po obliki in tehnologiji analogen uhanu iz Mosse, le da še na bolj impresiven način kaže, kako je nastajala lunula s širjenjem spodnjega dela obročka. Oba uhana se razlikujeta le po ornamentiki. Medtem ko so na uhanu iz Mosse (na tipološki preglednici sl. 2, pod E 3) vzorno vtisnjeni krogci, je na uhanu iz Batuj sistem križanih črt, ki oblikujejo trikotnik in romb. S to dekoracijo se uhan iz Batuj močno približa uhanu iz Andrazza, ki smo ga postavili na čelo razvoja v drugi skupini.[16] Z uhanom iz Batuj je še enkrat prikazan vzporeden razvoj obeh skupin. Pri nadaljnjem preučevanju keltaške kulture v Furlaniji bo uhan iz Batuj igral pomembno vlogo zaradi neposredne geografske soseščine, ki tudi sicer kaže možnost medsebojnega kulturnega vplivanja. Pri analizi tega tipa uhanov iz Furlanije ter pri iskanju analognih primerov smo se pri njihovem tipološkem razvrščanju držali načela razvoja preprostega k naprednejšemu, kar pa ni vedno slučaj, posebno ko gre za primere posnemanja motivike, pri katerih zatem motiv in tehnologija doživljata degeneracijo. Kljub temu je pričujoča analiza dala določene izsledke. Obe skupini uhanov sta razširjeni na geografsko velikem prostoru in jih ne moremo med seboj neposredno tesno povezovati, vendar kažejo duh nekega zaključnega časa in prostora, kjer so tehnološki procesi in dosežki približno enaki. Kot problem, ki se nam trenutno najbolj vsiljuje, je odnos obeh skupin uhanov do drugega ketlaškega gradiva, kakor v Furlaniji, tako tudi na preostalem prostoru. Enkrat smo že ugotovili, da so uhani iz Clavaisa, Andrazza, Luincisa in Mosse starejši od karantanskega

gradiva iz Hörpöldinga, Inziga in Waginga, pri katerih ne dvomimo v povezanost s kasnejšim ketlaškim gradivom. Zato bi morali dosledno temu dopustiti tudi možnost povezanosti med starejšo skupino uhanov z mlajšimi, kot so tisti iz Turride ali drugi iz Akvileje, Caporiacca in Corno di Rosazza. Ker je situacija v Furlaniji glede na razvoj in razširjenost kulture nekoliko bolj zapletena kot na preostalem ketlaškem prostoru, bi morali to našo hipotezo podpreti ne samo z analogijamo iz Koroške in Štajerske, temveč bi v sami Furlaniji morali poiskati nove elemente, ki govorijo za našo tezo. Pri opisovanju uhana iz Andrazza smo ugotovili, da sta na lunuli dva ornamenta in to vrezani krogci in dvojna cik-cak linija, ki je z dodatno črto spremenjena v zaporedje enakostraničnih trikotnikov. Enak ornament pa ugotavljamo najmanj na treh uhanih iz Turride in v nekoliko spremenjeni obliki še na dveh uhanih iz istega najdišča ter na uhanu iz muzeja v Udinah, ki je verjetno iz Tarenta ali kot sklepa P. Korošec iz Tarcenta.[17] Ta istovetnost v ornamentiki ni slučajna. Tako bi lahko skoraj govorili, kot sklepa P. Korošec, o lokalnih delavnicah ketlaškega stila. Čeprav moramo takoj ugotoviti, da ima prav ta, že ketlaška skupina uhanov iz Turride, številne in popolne analogije na celi vrsti uhanov na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem. Taki so npr. Langenschönbichel,[18] Wallersdorf,[19] Beljak,[20] Kranj[21] in Ljubljana.[22] S tem, da smo postavili trditev o neposrednem stilnem odnosu najdišč in materiala iz Andrazza in Turride in posredno tudi z gradivom iz Clavaisa, se postavlja vprašanje, v kakšnem odnosu je Andrazzo in Clavais s karantansko skupino. Mogoče je le dvoje, da obe furlanski najdišči predstavljata varianti karantanskega tipa ali da so v vprašanju staroselci, ki imajo v času karantanske kulture določene kulturne vezi s Karantanci in da ti kasneje v času pravih ketlaškodobnih kulturnih manifestacij v Furlaniji sovplivajo oziroma sodelujejo pri oblikovanju lokalne ketlaške variante v vzhodni Furlaniji. Ta druga možnost nam je po sedanjem poznavanju gradiva bolj sprejemljiva. Da pa bi o tem vprašanju lahko razpravljali bolj poglobljeno, bi bilo treba temeljiteje obravnavati obe zgoraj omenjeni skupini kovanih uhanov.

Pri analizi te skupine luničastih uhanov, ki jih je objavil M. Brozzi, smo ugotovili, da ne gre za osamljen kulturni pojav v Furlaniji. Hkrati pa ne sprejemamo brez pridržkov njegovo tezo o protoslovanski pripadnosti teh uhanov, kajti ugotovili smo, da so praviloma predketlaški in da sodijo tipološko v neko kulturno dogajanje na prostoru, ki daleč presega ketlaški kulturni prostor in morebitna historična dogajanja, ki so pogojevala razvoj ketlaške kulture. Kot je videti iz teksta, smo uhane te skupine razdelili v dve poskupini. Izhodišče za tako delitev smo videli v osnovni obliki luničasto oblikovanega dela uhana ter v tipu in izvedbi ornamenta na uhanu. Dopustili smo tudi časovno povezanost med obema skupinama, kajti v nekaterih primerih prihaja do protislovnega odnosa med razvojem ornamenta in luničastega dela uhana. Tako je npr. zelo razvita oblika okraševanja površine lunule s krogci in s pikami na uhanu iz Kalaje Dalmaces še na zelo nerazviti obliki lunule.

Na naši tipološki preglednici smo vse uhane, o katerih je bilo doslej govora, postavili v skupino E. Od uhana E 1 do uhana E 7 vidimo krog s piko v središču kot dekorativni element na lunuli. Na uhanu E 7 iz Beljaka, ki je v tej skupini zanesljivo najmlajši, vidimo najenostavnejšo risbo, ki so jo dosegli z uporabo ornamenta kroga. Pri drugih, kot so uhani E 1 in E 5 itd., je risba bolj enotna, čeprav je tvegano govoriti o tem, da so drugi uhani iz te skupine veliko starejši. Zanesljivo velja to samo za uhan iz Žminja E 6.[23] Razvoj ornamentike, ki smo jo pokazali na razpredelnici od E 1 do E 7 bi lahko bil le formalnega značaja ter brez medsebojne vsebinske povezanosti, kar je po drugi strani zopet težko verjeti zaradi raznih elementov, ki nakazujejo medsebojno likovno povezanost. Na isti tipološki preglednici od E 8 do E 13 so uhani okrašeni s pikami in majhnimi krogi. Tudi v tem primeru ne smemo izključiti verjetnosti in časovne povezanosti kljub geografski oddaljenosti posameznih najdišč, ki je manjša kot v skupini E 1 do E 7. Čeprav smo se pri tej analizi naslanjali

na umetnostnozgodovinski razvojni prijem, ki ga arheolog praviloma zavrača, bo obveljala trditev o stilni in časovni enotnosti tega gradiva. Dokončni odgovor bomo dobili šele pri presoji na temelju grobnih najdb in habitusa celotnega grobišča, iz katerega izvirajo. Vendar nam je že v naprej jasno, da bomo ta poseg lahko opravili samo za nekatere primerke.

V zaporedju uhanov E skupine lahko časovno bližje opredelimo le dva primera, in sicer uhan E 6 iz Žminja, ki smo ga sicer postavili kot tretjega v zaporedju prve skupine uhanov. B. Marušič ga opredeljuje kot uhan bizantinskega tipa, ki sodi v najstarejši del žminjskega grobišča, kar bi absolutno kronološko utegnilo pomeniti konec 8. ali začetek 9. st.[24]

V približno isti čas sodi tudi uhan E 7 iz Judenbichla — Beljaka, ki ga H. Dolenz postavlja v čas po letu 740 oziroma v starejši del grobišča, ki ga opredeljuje v čas od 9. do 11. st.[25]

Tako smo prvo skupino, v kateri so v glavnem uhani iz prvega dela E skupine, tj. od E 3 do E 7, postavili v čas 8. in v začetek 9. st. Za drugo skupino, ki obsega uhane E 1, E 2 in E 8 — E 13, pa smo dopustili možnost, da so s prvo skupino najbrž vzporedni. Taka časovna opredelitev pa pritrjuje naši tezi o predketlaškem značaju E skupine uhanov.

Tako opredelitev opravičuje tudi popolno pomanjkanje drugega spremnega gradiva, ki bi npr. najdišča Clavais, Luincis, Andrazzo in Mosso postavilo v neki zgodnejši ali poznejši čas.

Pri opisovanju uhanov prve skupine od E 3 do E 6 smo postavili tezo o razvoju luničastega uhana iz obročka in sicer na prostoru ketlaške kulture in zahodne jadranske obale. Tej tezi v prid govori tudi neobjavljen uhan iz grobišča v Batujah, ki kaže naslednje značilnosti: locen in zunanji rob luničasto razširjenega dela tvorita popolnoma pravilen krog, in drugič, uhan iz Batuj predstavlja najožjo obliko lunule, ki nastane s kovanjem oziroma razširjenjem spodnjega dela obročka. Na lunuli je vrezan križni cik-cak ornament. O časovni opredelitvi uhana iz Batuj ne bi mogli povedati še nič določenega.

Pri opisovanju uhana iz Andrazza smo postali pozorni na njegovo ornamentiko, še posebno na cik-cak ornament, oziroma na zaporedje trikotnikov, ki smo ga primerjali s podobnim okraševanjem na celi vrsti uhanov v Turridi in smo jih uvrstili v skupino C naše tipološke razpredelnice.

Za neposredno analogijo za uhan iz Andrazza navajamo uhan iz Turride, ki ga na naši razvojni tabeli označujemo s C 4, pri katerem je luničasti del ohranil še trapecoidno obliko. Namesto ene vrste zaporednih trikotnikov se tu pojavljata dve vrsti zaporednih trikotnikov. Ugotavljamo, da je isti sistem, tj. dveh vrst zaporednih trikotnikov, tudi na uhanu iz Langenschönbichla.[26] Neposrednja analogija za ta uhan iz Turride je uhan iz istega najdišča (tab. II, sl. 4, 5), ki ima lepo oblikovano lunulo in z ozirom na prejšnjo kaže naprednejšo stopnjo razvoja. Verjetno sta oba uhana istočasna. Neposredno tipološko povezanost z obema prejšnjima kaže uhan tudi iz Turride (tab. II, sl. 5), vendar se pri njem enako oblikovani lunuli in locnu, namesto dveh zaporedij trikotnikov javlja le ena vrsta, ki sega s konicami do zunanjega roba lunule. S prejšnjima ga povezuje ne samo enaka oblika, ampak tudi sam ornament, predvsem pa popolnoma enak okras ob notranjem robu lunule, s katerim tečeta vzporedno dve zarezi, ki ju veže zaporedje kratkih črt. Ta zadnji uhan smo postavili v naši tipološki preglednici v skupino C s številko 10, za katero poznamo neposredne, analogije v Kranju v grobu 12 iz leta 1953.[27] Na uhanu iz Kranja je prostor med trikotniki izpolnjen s horizontalnimi vzporednimi vrezi. Analognost ornamenta med obema uhanoma je popolna in jo še bolj dopolnjujeta dva uhana enakega tipa iz Turride (tab. II, sl. 7, 9). Povezanost z omenjenimi uhani kaže tudi C 3 (tab. II, sl. 8) z istega najdišča, ki pa ima že nekoliko razvitejšo obliko lunule s približno enako razporeditvijo trikotnih okraskov kot smo imeli to pri C 10, le z razliko, da se je ob notranjem loku lunule pojavilo še zaporedje polkrožnega okraska, ki je vrezan z dvojno črto. Enak uhan izvira tudi iz Taranta ali, kakor trdi P. Korošec, iz Tarcenta.[28]

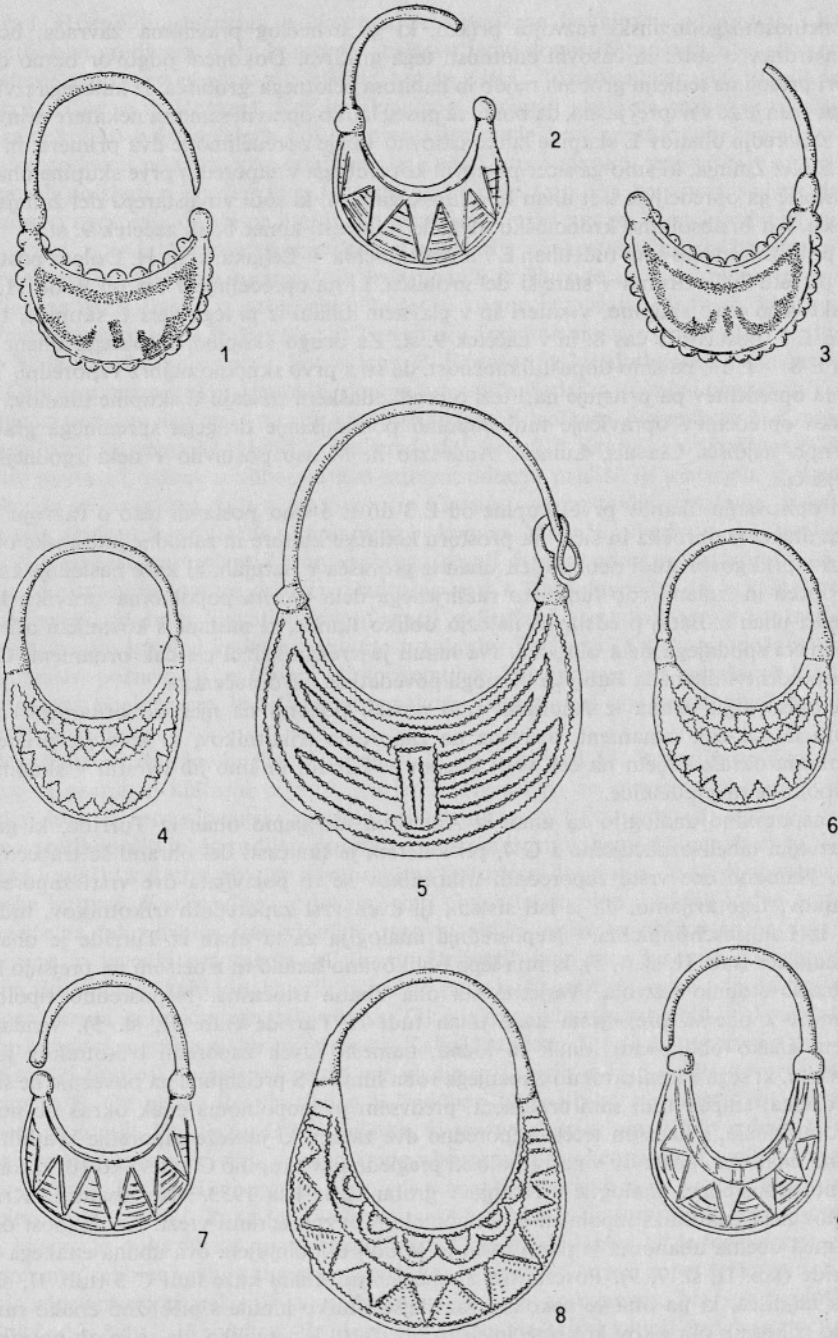

Tab. II — Taf. II
1—9 *Turrida*

Obravnavana skupina kovanih uhanov z vrezanim trikotnim ornamentom iz Turride zavzema zelo pomembno mesto na tipološki preglednici v okviru skupine C. V njej praviloma obravnavamo kovane luničaste uhane, pri katerih je površina okrašena s pravilnimi ali nepravilnimi trikotniki ter z vsemi odvodi iz trikotnika, ki največkrat kažejo degenerativne smeri. Od C 1 do C 6 so prikazani uhani z najmanj dvema vrstama trikotnikov oziroma z eno vrsto trikotnikov in drugo polkrogov. Od naštetih uhanov, kot smo jih našteli v okviru te skupine, pripadajo kar štirje Kranju in Turridi, ki pa kažejo razvitejšo stopnjo od tistih v Kranju. To se posebno dobro vidi pri uhanu C 2 in C 3. Prvi je iz Kranja, drugi pa iz Turride.

Z ozirom, da pri razvoju ornamentike v Köttlachu skoraj praviloma govorimo o degenerativnih procesih, tj. o procesu poenostavljanja in rustifikacije izvedbe ornamenta, predstavljajo po tej logiki uhani iz Kranja starejšo stopnjo od horizonta, ki ga nakazujejo uhani iz Turride (primer iz Turride C 3, Kranj C 2 ali C 4 za Turrido in C 6 za Kranj). Podoben proces kažejo tudi uhani te skupine od C 7 do C 17 in C 21, kjer se npr. v okviru tipa C 10 srečujeta istočasno uhan iz Turride in uhan iz Kranja. Izhodiščna oblika za drugo skupino uhanov v okviru C skupine od C 1 do C 17 predstavlja uhan iz Kranja C 7, kjer imamo na lunulu zaporedje ene vrste trikotnikov, ki do C 10 zadrži še svojo izhodiščno obliko in se poslej le razkraja. Tudi v tej skupini ob predmetih iz Kranja in Koroške nastopajo uhani tega tipa iz Turride. Kasneje od C 11 naprej se pojavi tudi skupina uhanov iz Köttlacha, ki kažejo že popolno degeneracijo. Ta tipološki prikaz razvoja luničastih uhanov s trikotnim ornamentom kaže zanimivo zakonitost. Razvite oblike te zvrsti pripisujemo kranjsko-gorenjskemu ter furlanskemu prostoru, le deloma pa koroškemu. Šele popolnoma razvit ornament tega tipa se pojavi na avstrijsko-štajerskem prostoru oziroma v Köttlachu in Krunglu.

Ker nimamo za nobeno grobnih celot z uhani iz skupine C bližje časovne opredelitve, se moramo trenutno zadovoljiti le s splošno ugotovitvijo, da gre verjetno za najzgodnejše oblike ketlaških kovanih uhanov.

Preseneča nas kovani uhan iz Turride (tab. II, sl. 5 na preglednici B 8), na katerem se locen povezuje z lunulo z zanko in kvačico in sicer tako, da S-zanka izhaja iz lunule, s kvačico pa se zaključuje locen. Takšno zapenjanje oziroma oblikovanje ketlaških luničastih uhanov ni v navadi in opredeljujemo take primere kot izjeme. Takoj moramo poudariti, da to ni edini primer tega zapenjanja na prostoru Furlanije, saj ga poznamo tudi na uhanu iz Andrazza (tab I, sl. 2). Tudi to sorodnost med uhani iz Turride in starejšo skupino uhanov je treba še posebej poudariti, kajti kot smo to opazili že pri ornamentu, vidimo tudi pri tej tehnični podrobnosti dodatno povezavo med starejšo in že ketlaško skupino luničastih uhanov. To kar nas pri uhanu iz Turride predvsem preseneča je ornamentika za katero nimamo doslej prav nobene analogije v Furlaniji ali na vsem ketlaškem kulturnem prostoru. Ornamentika je zasnovana tako, da je ob neki vertikali, ki ponazarja drevesno deblo in deli površino uhana na dva simetrična dela, izhajajo štiri stilizirane, kot palmeta oblikovane veje, po dve na vsaki strani vertikale. Palmete imajo obliko sferičnih trikotnikov. Njihova razporeditev je simetrična. Trikotniki so nakazani z dvojno vrezano črto. Ker ni dvoma, da gre za svojstven prikaz simbola drevesa življenja smo postavili ta uhan v B skupino na naši tipološki preglednici uhanov v kateri se srečujemo z različnimi prikazi tega simbola. Uhan iz Turride smo na preglednici postavili na mesto B 8, tako da je na koncu razvojne vrste, ki kaže način kako so trikotne plamete nastale z degeneracijo dvojno prestastega dvotračnega svitka. To je zaključek degenerativnega procesa, ki se začenja z uporabo pleteninastega ornamenta in se z njegovim razkrajanjem zaključi z degenerirano obliko plametenega trikotnika. Da bi lahko pravilneje presojali čas, ko se takšen uhan pojavi na prostoru Furlanije moramo najprej ugotoviti, da se ves proces

od prestastega pleteninastega ornamenta pa do oblike, ki jo vidimo na tem uhanu iz Turride regionalno omejuje na prostor Gorenjske oziroma Bleda in Kranja in se zaključi v Furlaniji. Ta proces lokalnega dogajanja je pripeljal na Gorenjskem do pojava palmetnega drevesa s trikotnikom na vsaki strani. Iz tega moremo sklepati, da ta uhan iz Turride predstavlja naslednjo degenerativno stopnjo. S to analizo smo ugotovili, da uhan iz Turride kaže povezanost samo s tovrstnim razvojem ornamenta na Gorenjskem in da se pojavi v Furlaniji šele v času ko je ta proces na Gorenjskem že zaključen.

Oblika lunule z uhana v Turridi je izredno podobna številnim kovanim uhanom iz Kranja in drugih gorenjskih in ketlaških najdišč s Koroške in Štajerske npr. B 1, B 2, B 4, B 5, B 6, B 7, C 2 in C 6, ker je prehod iz lunule v locen piramidalne oblike. Le uhan iz Turride je podobno oblikovan (tab. II, sl. 8). Iz navedenega lahko sklepamo na lokalno furlansko delavnico, ki kaže svojo zakoreninjenost v koroško-gorenjskem prostoru. Čeprav do sedaj ni opravljena detajlna kronološka opredelitev gradiva z grobišča v Kranju upamo trditi, da sodijo navedeni uhani v zgodnejše obdobje te nekropole.[29]

Tipološko podobo okrasnih predmetov iz Turride dopolnjujejo še liti bronasti uhani okrašeni z vloženim emajlom ter okrogla broša s cvetnim ornamentom. Na naši tipološki preglednici smo oba uhana z emajlom postavili v H skupino na začetek razvoja upodabljanja rastlinskega ornamenta, ki simbolizira drevo življenja. Vložek iz emajla, ki ima obliko lunule, kajti poglobitev teče vzporedno z robom lunule, omejuje vertikala, iz katere izhajata dve palmetam podobi veji, ki sta simetrično razporejeni glede na srednjo vertikalo. Gornji rob obeh palmet se združuje v neprekinjeno črto, ki teče vzporedno z zgornjim robom vložka in emajla. Spodnji rob palmetnih vej je razčlenjen in nakazuje listnato strukturo vej. Med številnimi analogijami s to motiviko najdemo popolnoma analogno izvedbo le na najdišču v samem Köttlachu.[30] Druge analogije s koroško-kranjskega prostora in deloma tudi iz Štajerske, kot jih navajamo v razpredelnici od H 2 do H 7, pa nakazujejo že delno razkrajanje tega ornamenta.

Upodobitev drevesa, kot ga vidimo na uhanih iz Turride in na primerku iz Köttlacha predstavljajo najpopolnejšo izvedbo tega ornamenta pri luničastih uhanih z vloženim emajlom ter višek umetno obrtnega obvladovanja te vrste tehnike.

Z. Vinski postavlja pojav emajla v mlajšo fazo ketlaške kulture z začetkom v polovici 9. st. Ker je uhan iz Turride, ki smo ga na razpredelnici opredelili z oznako G 1, na začetku stilnega razvoja tega drevesnega ornamenta, ki sodi med najstarejše ornamente tudi v zgodnjem srednjem veku in so ga vrezovali tudi že v kovane luničaste uhane, imamo najbrž prav, ko ta uhan postavljamo v čas pojava emajla, tj. v polovico 9. st., in menimo, da sodi med najstarejše uhane z vloženim emajlom. Ker na prostoru Furlanije ne najdemo kasnejših razvojnih stopenj tega ornamenta sklepamo, da tudi ta uhan ni bil izdelan v domačih delavnicah. Kot smo to dopustili pri grupi kovanih uhanov v Furlaniji, predstavlja verjetno import s koroškega ali kranjskega prostora. Menimo, da je bolj sprejemljiva teza o importu s kranjskega prostora.[31] Tej tezi v prid govori tudi dejstvo, da kasneje na furlanskem prostoru ne poznamo več uhanov s tem motivom, ker bi govorilo o nadaljnjem stilnem in tehnološkem razvoju ornamentike na eni in tehnike vlaganja emajla na drugi strani.

Med najbolj karakterističen ketlaški material sodijo broše. V Turridi je bila najdena bronasta broša z vsločenim osrednjim delom, na katerem je upodobljen cvetni ornament s tremi listi (tab. IV, sl. 6). Na tipološki preglednici je ta tip ornamentike na brošah v S-skupini. Primerek iz Turride je opredeljen kot S 4. Iz razvoja tega ornamenta je na razpredelnici videti, da je njegov nastanek povezan s trikratnim pleteninastim prestastim svitkom, ter da je povezan s poenostavljanjem tega ornamenta. Razvojno izhodišče oblike za ornamentiko z omenjene broše iz Turride najdemo v Förku,[32] Krunglu,[33] Kranju[34] in Köttlachu.[35]

Navedene analogije kažejo, da je bil ta ornament razširjen na drobnih predmetih Kranjske in Štajerske ter da primerek iz Turride predstavlja le najmlajši odvod tega ornamenta. Z ozirom na tehniko vrezovanja ornamenta predstavlja ta primerek zaključeno obdobje v starejši fazi ketlaške kulture po opredelitvi, ki jo je opravil Z. Vinski[36] in se je teoretično lahko pojavil še skupaj z obema luničastima uhanoma z vloženim emajlom na tem najdišču, tj. konec prve in v začetku druge polovice 9. stol.

Iz Turride izvira tudi drugo gradivo, ki ni neposreden predmet naših tipoloških raziskav, vendar ti izredno dobro dopolnjujejo podobo, ki smo jo dobili z analizo uhanov in broš v Turridi. Tako so od tu tudi obsenčniki z odebeljenimi konci, obsenčnik, spet z zanko in kvačico in z žico, navito na loku, ki je služila kot distančnik za dvodelne zvončaste obeske. In končno je tu še dvoramna fibula z vrezanim cvetom stilizirane lilije kot ornamentom. Obsenčni obroček z dvodelnimi zvončastimi obeski sodi tudi v starejšo ketlaško kulturo[37] in verjetno moramo trditi isto tudi za opisano dvoramno fibulo.[38] Drugi drobni predmeti, ki so bili najdeni na tem najdišču, kot so puščične osti, nož in prstan, so premalo značilni, da bi jih lahko stilno in časovno detajlnejše opredelili.

Tudi analiza okrogle fibule s cvetnim ornamentom, kakor tudi drugo spremno gradivo, jasno kažejo na izredno povezanost najdb iz Turride s koroško-štajerskim in predvsem kranjskim prostorom ter kot celota predstavljajo najdiščni kompleks najbrž iz časa prehoda iz starejše v mlajšo fazo ketlaške kulture, tako da brez posebnega tveganja lahko trdimo, da fundus Turride kot celote sodi v čas polovice 9. st.

V okviru Furlanskih najdišč ketlaške kulture vzbuja posebno pozornost Akvileja z maloštevilnimi, vendar izredno karakterističnimi najdbami. To so kovani in vliti luničasti uhani z vloženim emajlom ter enkratna broša z upodobitvijo *Agnus Dei*. Preseneča dejstvo, da vsak teh predmetov predstavlja unikat ne samo v sami Akvileji, ampak tudi na prostoru cele Furlanije. Najdbe iz Akvileje je objavila P. Korošec ter ugotovila, da so ob zgoraj naštetih predmetih bili v Akvileji najdeni še prstani in dva obsenčnika.[39] Posebno nas zanimajo uhani in broše. Kot starejše opredeljujemo tri kovane uhane (tab. III, sl. 1, 2, 4), ki smo jih na naši tipološki razpredelnici postavili v A skupino.

Prva dva uhana predstavljata stilizirano drevo življenja, tretji uhan pa je močno degeneriran derivat prvih dveh. Na prvem uhanu iz te skupine (tab. III, sl. 1) je na osrednjem delu lunule upodobljen močno degeneriran drevesni simbol. Na tipološki razpredelnici je ta uhan dobil oznako A 7 ter tipološko kaže popolno degeneracijo rastlinskega ornamenta in njegovo prehajanje v dekorativno geometrični ornament, ki pa z ozirom na razporeditev črt kaže vse sestavne prvine drevesa življenja. Drugi uhan tega tipa iz Akvileje (tab. III, sl. 2) ohranja le še geometrični simbol nekdanjega rastlinskega ornamenta, ki je ponazarjal drevo življenja in smo ga na razpredelnici označili s simbolom A 9. Oba uhana iz Akvileje predstavljata konec razvojne poti upodabljanja drevesa življenja na kovanih uhanih in ju zaradi tega postavljamo v čas neposredno pred nehanjem kovanih luničastih uhanov. Druga polovica 9 st. je verjetno najpoznejši čas, kjer kovani uhani dosegajo to stopnjo razvoja.

Tretji kovani uhan, ki ga hrani arheološki muzej v Akvileji (tab. III, sl. 4) predstavlja verjetno zadnjo stopnjo razkroja tudi geometričnega ornamenta iz te skupine, ki ponazarja rastlinski ornament drevesa življenja. Na razpredelnici smo ga označili z A 11 in po svoji vsebini, tj. ponazoritvijo treh lokov, ki izhajajo iz zunanjega loka lunule, kažejo na zadnji ostanek dekorativno geometričnega oblikovanja, kot smo ga srečali na uhanu (tab. III, sl. 1), oziroma pri uhanu A 7. Tudi uhan A 11, ki ga opredeljujemo kot derivat iz uhana A 7, predstavlja časovni nasledek obeh omenjenih uhanov tako, da tudi za njega lahko trdimo, da sodi v okvir 9. st. Tudi uhan A 7 ima svoje neposredne analogije v uhanu iz Kranja tj. A 4,[40] iz Srednje vasi v Bohinju,[41] tj. A 5, in v uhanu iz Beljaka.[42] Uhan iz grobišča v Kranju

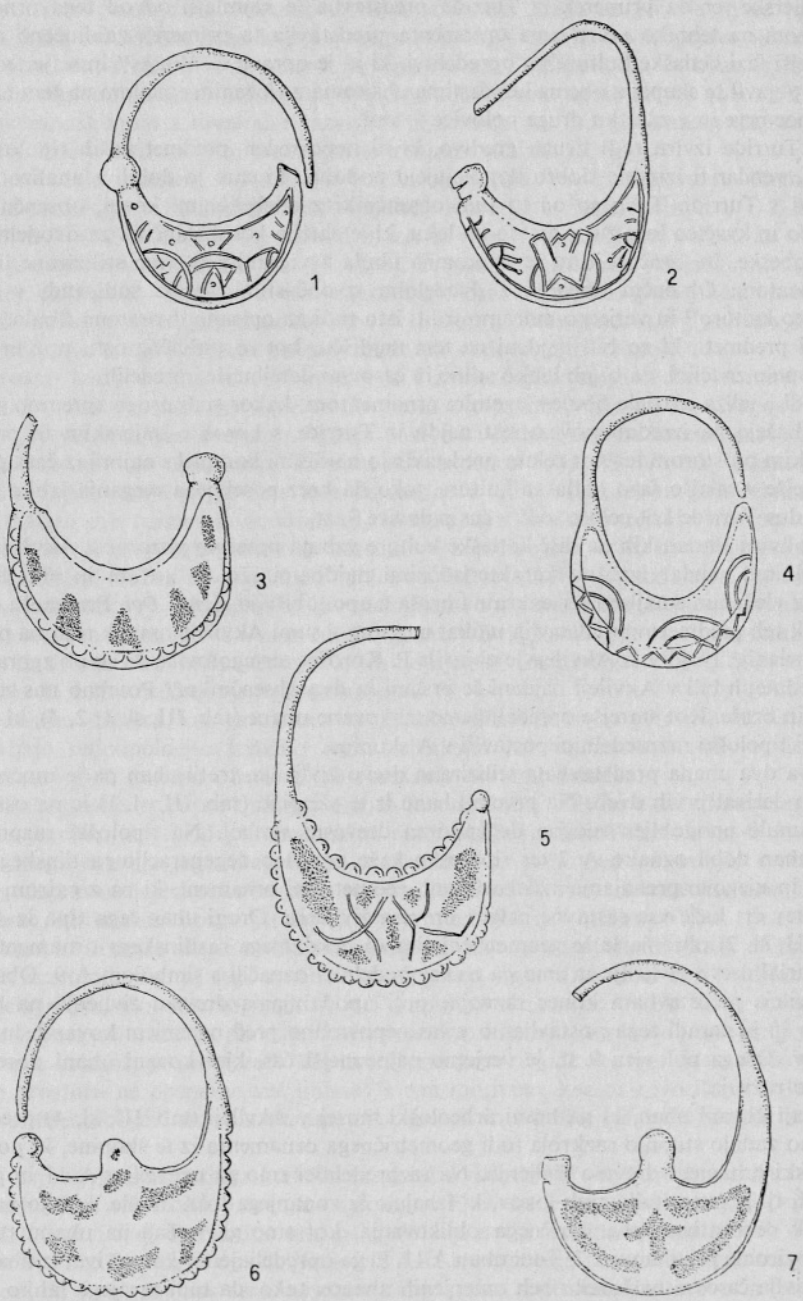

Tab. III — Taf. III

1—4 *Aquielea*; 5 *Caporiacco*; 6—7 *Corno di Rosazzo*

ki smo ga opredelili kot A 4, ima na hrbtni strani ornament iz dveh geometrično oblikovanih uhanov z vloženim emajlom. Isto lahko trdimo za skupino uhanov iz grobišč v okolici Beljaka, tj. Judenbichel in Judendorf. Tako najdemo, npr. na uhanu A 6 na hrbtni strani dekoracijo s tremi krogi s piko v sredini, ki smo ga že obravnavali v okviru E skupine in smo ga postavili v čas že razvite ketlaške kulture. Iz vseh teh podrobnih analiz sklepamo, da so se uhani A 7, A 9 in A 11 pojavili v Akvileji že v obdobju razvite ketlaške kulture, oziroma v času pojavljanja litih luničastih uhanov z vloženim emajlom. Tej domnevi v prid govori tudi najdba z vloženim emajlom iz Akvileje (tab. III, sl. 3), ki smo ga na tipološki razpredelnici postavili v K skupino pod oznako K 2. Skupaj z uhanom iz Windischgarstna[43] predstavlja uhan iz Akvileje najprimitivnejše okraševanje luničaste površine z emajlom. Iz zunanjega loka namreč izhaja vrsta z emajlom napolnjenih trikotnikov s konicami ob notranjem robu lunule. V odnosu na uhan iz Windischgarstna predstavlja uhan iz Akvileje le slabo kopijo prvega. Tako tudi ta uhan potrjuje razmeroma zgodnjo opredelitev najdb iz Akvileje, kajti ti ne morejo segati globje v mlajšo stopnjo ketlaške kulture. Tudi tu ugotavljamo povezanost tega uhana z vzorniki iz matičnega ketlaškega prostora.

Med ketlaško kulturno gradivo je P. Korošec uvrstila okroglo brošo z upodobitvijo *Agnus Dei* iz muzeja v Akvileji.[44] Čeprav je to storil že K. Dinklage[45] moramo ugotoviti; da prav ta broša predstavlja likovni tujek med ostalimi ketlaškimi brošami (tab. IV, sl. 4), na tipološki razpredelnici smo jo uvrstili v N skupino, kjer ima oznako N 9. Med dosedaj znanimi brošami ketlaške kulture nimamo neposredne analogije za njo in to ne samo po načinu upodabljanja jagenjčka, ampak tudi po ostali spremni ornamentiki na broši. Predvsem moramo ugotoviti, da je jagnje obrnjeno z glavo na desno stran, ter da se namesto stilizacije jagnjeta, kot smo navajeni skoraj na vseh brošah, tu srečujemo z realističnim prikazovanjem, kar pa ni popolnoma uspelo in nas rahlo spominja na upodobitev na broši iz Beljaka — Perave,[46] ki smo jo uvrstili kot N 6. Realistično prikazovanje se pa pojavi šele pri zelo poznih brošah, ki imajo vse značilnosti neposredno predromanskega časa, kot to vidimo na broši iz grobišča na blejskem gradu,[47] ki je na naši preglednici označen z N 3. Pri broši iz Akvileje razlikujemo notranji medaljon, ki ga omejuje motiv ribje kosti, ob zunanjem robu pa teče cik-cak ornament. Na vmesnem polju so križno razporejeni štirje lunasti okraski z vloženim emajlom. Na vsaki lunuli so tri nepravilna trikotna polja z emajlom. Vsak lunasti okrasek posnema skoraj verno lunasti del uhanov in sicer takega kot smo ga že srečali in obdelali med materialom iz Akvileje (tab. III, sl. 3) in za katerega smo našli analogijo v Windischgarstnu. Oba citirana uhana smo uvrstili v K skupino pod številko 1 in 2. Kljub vsem nenavadnostim, ki smo jih ugotovili pri tej broši, vidimo določene stilne sorodnosti z že znanimi brošami, ki so izdelane po principu notranjega medaljona, ki ga od ostale površine broše deli ornament ribje kosti. Analogije za ta tip broše so redke, saj jih poznamo le iz Kranja[48] in Slovenj Gradca, ki pa je analogna kranjski.[49] Po svoji križni zasnovi je sorodna tudi broša iz Žirovnice.[50] Medtem ko za vse druge broše lahko govorimo o regionalni ali tudi delavniški pripadnosti tega ne moremo reči za brošo iz Akvileje. Vidimo, da ima nekatere skupne stilne značilnosti z ostalimi ketlaškimi brošami tega tipa in da časovno verjetno sodi v kasno 10. stol. Ta časovna opredelitev je le sumarična in se naslanja samo na progresivno stopnjo likovne obdelave ter na splošno opredelitev, ki smo jo za obdobje Köttlacha povzeli po Z. Vinskem.[51] Ob razglabljanju o tej broši bi morali dopustiti tudi možnost, da je nastala na prostoru Furlanije.

Če še enkrat povzamemo izsledke, ki smo jih dobili pri analizi gradiva iz Akvileje vidimo, da gradivo kot celota ni istočasno, temveč kaže časovni razpon, ki je najbrž večji od sto let, tj. nekako od polovice 9. pa najmanj do konca 10. st. Medtem ko smo pri prvi skupini predmetov iz Akvileje ugotovili veliko stilno sorodnost in najbrž ozek časovni razpon, nam broša dopušča postaviti tezo o širokem časovnem razponu ketlaških kulturnih

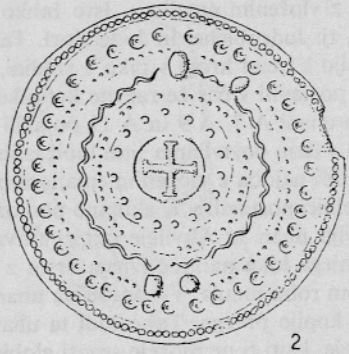

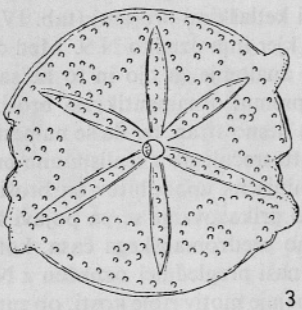

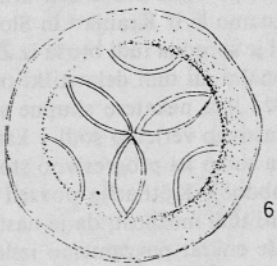

Tab. IV — Taf. IV

1—4 *Aquilea*; 5 *Torcello*; 6 *Turrida*

pojavov na tleh ožjega področja Akvileje. Lahko gre tudi za dva pojava, ki nista med seboj povezana. Pojav kulturne kontinuitete nam je metodološko bolj sprejemljiv, tolmačenje o dveh neodvisnih pojavih pa je najbrž historično stvarnejši.

V nasprotju z večjimi skupinami ketlaških uhanov in drugih predmetov, kot smo jih videli v Turridi ali v Akvileji so še posamezna najdišča, kjer se pojavljajo le posamezni oziroma maloštevilni ketlaški predmeti. Tako npr. iz Caporiacca izvira luničast uhan z vloženim emajlom ter nazobčanim zunanjim in notranjim lokom lunule — imitacija granulacije (tab. III, sl. 5). V tipološki preglednici smo ga uvrstili v H skupino z zaporedno številko 10. Na lunuli je upodobljen že popolnoma razkrojen ornament stiliziranega drevesa življenja, na katerem ugotavljamo zanimiv pojav, da je ornament vrezan in vmesni prostori zapolnjeni z emajlom. Da gre v tem primeru za razkrojen drevesni ornament vidimo iz razvoja, ki ga kaže skupina H. Menimo, po dosedanjem stanju poznavanja uhanov z emajlom, ki ponazarjajo drevesni ornament, da skupaj z uhanom iz Strasskirchna predstavlja konec razvoja tega ornamenta. Zdi se, da uhan iz Caporiacca predstavlja derivat uhana iz Strasskirchna[52] in da je to tudi edini primer, ki je analogija za furlanske uhane ob severnem robu ketlaškega kulturnega prostora. Zaradi stopnje razvoja ornamentike sodi ta uhan verjetno v drugo polovico 10. st.

Skoraj enako stopnjo razvoja, kot na uhanu iz Caporiacca ugotavljamo na uhanu iz Corno di Rosazza. Na njem je upodobljena zelo shematizirana geometrična upodobitev panterja (tab. III, sl. 6), ki smo ga v tipološki razpredelnici postavili v L skupino s številko 3. Tudi pri tem uhanu je zunanji rob nazobčan oziroma okrašen z imitacijo granulacije. Na notranjem loku lunule je rogu podoben izrastek, ki ga ugotavljamo pri številnih iz brona vlitih uhanih z vloženim emajlom skoraj na vsem ketlaškem kulturnem prostoru.

Luničasti uhani z vloženim emajlom, ki predstavljajo panterja, ki prehaja že v geometričen ornament, so v okviru ketlaške kulture zelo redki. V glavnem jih poznamo iz samega najdišča Köttlach[53] in so kot izhodišče za tovrstno upodabljanje tega ornamenta. Zatem sledi uhan iz Krungla.[54] Uhana iz Krungla in Köttlacha kažeta medsebojno stilno povezanost. Na naši razpredelnici so ti trije uhani z oznako L 1, L 4 in L 5. Po likovnem izrazu je najbližji izhodiščni obliki iz Köttlacha uhan iz Kranja, ki je na preglednici v L skupini pod oznako L 3[55] in predstavlja neposreden vzor za uhan iz Corno di Rosazzo.[56] Ta izvor vidimo ne samo v neposredni kopiji risbe kranjskega uhana, ampak tudi v nadaljevanju razkroja elementov, ki jih vsebuje tudi kranjski uhan. Če še enkrat pogledamo celo zaporedje L skupine, ugotavljamo, da se je tudi Kranj pri ustvarjanju tega dekorativnega vzorca vzgledoval po štajerskih oziroma ketlaških vzorih. Z ozirom na stopnjo razkroja, ki ga kaže L skupina kot celota, vidimo, da je to dogajanje povezano z obdobjem ugašanja ketlaške obrtne umetnosti, kar je vsekakor treba povezovati z obdobjem 10., če ne celo druge polovice 10. st. Ugotoviti moramo tudi, da predstavlja L skupina samo razvojno nadaljevanje N skupine in sicer od zaporedja 13—16, ki samo po sebi predstavlja višek obvladovanja tehnologije izdelovanja drobnih bronastih predmetov, ki so okrašeni z vloženim emajlom. Tudi to dejstvo priča, da so naši uhani iz L skupine zelo pozni.

V Corno di Rosazzo imamo še en uhan, ki je po oblikovanju lunule podoben prejšnjemu, tj. da iz notranjega roba lunule izhaja roglast izrastek. Na lunuli je upodobljen lilijin cvet, ki izhaja iz notranjega roba lunule. Cvet in rob lunule obdaja vložek iz emajla[57] (tab. III, sl. 7). Na razpredelnici je ta uhan v J skupini in sicer pod številko 1. Po dosedanjem stanju poznavanja je veliko uhanov s tem ornamentom iz Kranja. Od petih uhanov iz te skupine, ki kažejo celoten razvoj od pisane izhodiščne oblike ornamenta do njegovega popolnega razvoja sodijo kar trije uhani v Kranj, eden na Bled in le eden v Corno di Rosazzo. Izhodiščna oblika je iz Kranja, uhan iz Corno di Rosazzo pa predstavlja le njegov rustificirani derivat. Tudi ta vrsta uhana sodi v čas razkrajanja ornamenta na uhanih z emajlom. Formalno kro-

nološko, če se naslonimo na Z. Vinskega,[58] pomeni to čas od 9. do 10. st. Pri tem moramo tudi upoštevati dejstvo, da se vsi ornamenti niso pojavili naenkrat in da se verjetno nekateri pojavijo šele v 10. st. Ta možnost obstaja tudi v našem primeru. Do natančnejše kronološke podobe o času pojavljanja posameznih predmetov bo treba pri dokončni kronološki opredelitvi upoštevati izvor ornamentike iz starejših kovanih uhanov, zatem točnejšo ugotovitev, kdaj se vlaganje emajla pri nas pojavi ter še upoštevanje kronologije, ki bo izhajala iz grobnih celot. Kot začasni zaključek naj tudi v tem primeru velja predpostavka, da uhan iz Corno di Rosazza z ozirom na prejšnje stilne ugotovitve, sodi v časovni okvir 10. st. Najdbo obeh uhanov iz Corno di Rosazzo dopolnjuje še obsenčni obroček z odebeljenima koncema.[59]

Za najdbo iz Corno di Rosazzo in prav tako za ostala najdišča Furlanije nimamo neposredne analogije. Dovolimo si le začasni sklep, da je luničasti uhan z lilijo iz Corno di Rosazzo po svoji likovni zasnovi na enaki tehnološki stopnji kot uhani H skupine iz Turride.

Po stanju ketlaškega gradiva, ki je objavljeno s prostora Furlanije in sicer med uhani in brošami, nismo še ovrednotili izreden primerek broše iz Torcella (tab. IV, sl. 5), na preglednici M 10.[60] Na broši razlikujemo notranji medaljon, ki je dvignjen nad robom, na katerem je upodobljen ptič z razprostrtimi perutmi, ozadje oziroma okolica ptiča pa izpolnjuje jamičasti emajl. Telo ptiča dopolnjujejo vrezi in gravirane linije. Na prostoru med zunanjim robom broše in notranjim medaljonom so križno razporejene štiri srčaste oblike iz celičnega emajla ter štiri antropomorfne oblike z rokami v položaju orans. Upodobitev človeških postav je dopasna z dvignjenima rokama od komolcev navzgor z jasno nakazanimi prsti in zapestji. Število prstov ni pri vseh upodobitvah enako. Pri treh upodobitvah so oči nakazane s krogi s piko v središču ter z močno poudarjenimi obrvmi. Pri levi spodnji figuri pa so namesto krogov za oči le vodoravni vrezi. Oblika glave je nepravilno štirikotna. Po obliki figure oransa imamo neposredno analogijo v broši iz Beljaka—Perave,[61] ki je nekoliko boljše upodobljena. Glava in izraz obraza sta bolj individualna. Za upodabljanje oči pa navajamo kot neposredno analogijo brošo z grobišča na Žalah na Bledu.[62] Vendar kljub tem formalnim analogijam predstavlja fibula iz Torcella osamljen primerek, za katerega kot za celoto ni analogij. Podobnost detajlov kaže na ketlaški kulturni krog, vendar z nekim posebnim izrazom, o čimer govorijo upodobitve orantov, src in tudi ptiča, ki je v primeru z drugimi naravnost realističen, saj prikazuje ptiča, ki stoji na veji z razprostrtimi krili in visoko dvignjenim kljunom. Za položaj telesa, predvsem pa za položaj na veji, vidimo primerjavo v treh fibulah iz Köttlacha[63] ter primerku iz Pfalzinga.[64] Na naši razvojni preglednici je broša iz Torcella v M skupini z zaporedno številko 10. To kaže na zaključno fazo razvoja ptičjega ornamenta na brošah z vloženim emajlom in verjetno ni dvoma, da jo je treba postaviti v pozni čas 10. st. Čeprav kaže fibula iz Torcella na sorodnost s fibulami iz Koroške in predvsem iz kranjske ter s severnim robom ketlaškega kulturnega prostora. Na fibuli iz Pfalzinga npr. ugotavljamo prav tako štiri srca, ki so razporejena v obliki križa, vendar še vedno ostajamo pri ugotovitvi o posebnosti te fibule ter trenutno še nismo v stanju določiti njen neposreden izvor ali delavnico.

Ketlaškodobno kulturno podobo v Furlaniji dopolnjujejo še najdbe z drugih najdišč, ki jih nismo tipološko analizirali, ker smo se omejevali na luničaste uhane in broše. Taka najdišča so npr. Gorica in Godo di Gemina[65] ter še neobjavljene najdbe z raznih najdišč, ki ležijo še neobdelana v muzejskih depojih Furlanije.

Postopna analiza uhanov in broš ter upoštevanje ostalih najdb s ketlaškodobnih najdišč s prostora Furlanije nas je pripeljalo do naslednjih zaključkov:

1. Kovani uhani takega tipa, kot so bili najdeni na najdiščih Clavais, Andrazza, Luincis in Mossa, predstavljajo posebno tipološko skupino, ki se povezuje tudi s podobnimi uhani iz najdišč Koroške, Kranjske, Štajerske, prostora Slovenskega primorja in Istre. Ti uhani

predstavljajo neposreden prehod v ketlaško kulturno skupino in so večinoma datirani v čas 8. st. Čeprav tudi te uhane označujemo kot slovenske, moramo dopustiti možnost, da je pri njihovem oblikovanju in uporabi prišel do izraza tudi staroselski etnični element. Že pri analizi teh uhanov smo ugotovili, da je njihov nastanek vezan na daleč širši prostor, kot ga obsega ketlaška kultura in verjetno lahko trdimo, da so ti uhani povezani z razvojem kasnejših ketlaških luničastih uhanov. Ta trditev ne velja za prostor izven ketlaškega kulturnega kroga.

2. Skupino uhanov iz Turride, skupaj s primerkom iz Tarcenta, predstavljajo ločeno skupino s popolnoma enotnim stilnim in časovnim značajem ter z neposredno povezanostjo s koroškim oziroma daleč bolj s kranjskim prostorom. To skupino smo časovno postavili v polovico 9. st. oziroma v čas pojavljanja uhanov z vloženim emajlom. Poudariti moramo, da najdbe iz Turride kažejo neposredno povezanost z gradivom z grobišča okoli župne cerkve v Kranju. Ker so najdbe te vrste na enem najdišču, tj. v Turridi si dovoljujemo sklep, da ne gre za trgovsko širjenje predmetov iz kranjske delavnice temveč, da je v vprašanju migracija s kranjskega prostora v Furlanijo, posebno v okolico Turrida.

3. Tudi za ketlaške najdbe iz Akvileja ugotavljamo, da predstavljajo tipološko enotno skupino, ki kaže neposredno stilno povezanost s kovanimi uhani z beljaških grobišč za katere tudi lahko trdimo, da imajo svoje posebnosti, ki govore za lokalno beljaško delavnico. Najdbe iz Akvileje predstavljajo stilno in časovno celoto, ki pa je le poznejša razvojna stopnja beljaških uhanov z upodobitvijo stiliziranega drevesa življenja. Nadaljevanje razvojne stopnje, ki jo vidimo na uhanih iz Akvileje, vidimo še na beljaških najdiščih ter na sosednjih koroških in štajerskih najdiščih. Luničasti uhan s trikotniki vloženega emajla, ki je prav tako iz Akvileje govori za to, da se je celotni ketlaški material pojavil tu zelo pozno, najbrž šele v drugi polovici 10. stol. Za tako časovno opredelitev govori tudi najdba okrogle broše z upodobitvijo jagenjčka in križa. Tudi za skupino akvilejskih najdb trdimo, da predstavlja v okviru furlanskih ketlaških najdišč samostojno celoto, ki izhaja iz beljaških delavnic. Tudi v tem primeru smo mnenja, da ne gre samo za dokumente o trgovskih vezeh, temveč za migracijo prebivalcev iz Beljaka v okolici Akvileje.

Najdba obeh uhanov iz Corno di Rosazzo, kot smo to ugotovili pri njihovi analizi vodi svoje poreklo iz kranjskih delavnic in so vsekakor dokumentacija o neki ponovni migraciji 10. st. na prostor Corno di Rosazza. V ta pozni časovni okvir sodi tudi broša z Torcella, ki je pa nismo dokončno ovrednotili. Sem sodi tudi uhan iz Caporiacca.

S tako analizo smo ugotovili, da imamo na prostoru Furlanije opraviti s štirimi stilnimi in časovnimi skupinami protoketlaškega ali ketlaškega kulturnega gradiva. Ob pogledu na geografsko karto Furlanije opažamo zanimivo podobo razširjenosti teh najdišč. Skupina najdišč z najzgodnejšim gradivom iz 8. st. je z območja gornjega toka Tagliamenta, kjer so si najdišča med seboj tudi razmeroma zelo blizu ter tako predstavljajo geografsko celoto. Turrida, kot najdišče 9. st., leži ob srednjem toku Tagliamenta. Druga najdišča so ob spodnjem toku Soče, razen Caporiacca, ki je bližje Tagliamentu in Godo, ki pa je verjetno zgodnejši. Med najdišči spodnjega toka Soče sodi v zgodnejši čas tudi grobišče iz Mosse. V času analiziranja ketlaškega gradiva iz prostora Furlanije so se nenehno vsiljevale analogije iz Koroškega in Kranjskega. S tem je tudi nakazana Kanalska dolina, kot pot, po kateri pridejo te najdbe v Furlanijo. Tako je tolmačiti tudi ketlaško grobišče iz Tolmina, ki brez dvoma sodi v časovni okvir naše zgodnje skupine.[66] Taka geografska razširjenost kaže na migracijske tokove, ki jih nakazujejo naši in italijanski zgodovinarji.

4. Čeprav smo pri tipološki obravnavi posameznih kosov segali po analogijah s Slovenskega primorja in Istre, opažamo, da furlansko-ketlaška najdišča kot celota kažejo odvisnost od že prej omenjenega koroškega in kranjskega prostora in nimajo odgovarjajoče poselitvene ali kulturne protiuteži s slovenskim prostorom na levem bregu Soče, tj. na

prostoru Slovenskega primorja, kar samo po sebi govori v prid tezi o migraciji z zgoraj navedenega prostora.

5. Skupina najdišč ob Soči pa proti Caporiaccu po svoji razširjenosti odgovarja poteku langobardskega limesa. V naši zgodovini najdemo brez dvoma vire, ki govorijo o naseljevanju Slovencev v Furlaniji po madžarskih vdorih (899—942),[67] medtem ko italijanski zgodovinarji omenjajo tudi naselitev po alpskih brežinah in dolinah rek, ki jo favorizira in organizira kaptol iz Čedada. Posebno močna je bila poselitvena skupina iz doline Natissana in njegovih pritokov, ki so bili organizirani v vojne enote, ki so čuvale posamezne alpske prehode.[68] Migracijske tokove slovenskega prostora v Furlaniji v času po letu 976 pa verjetno omogoča tudi nova upravna podoba, ko Furlanija preide v sestavo velike Karantanije.[69] Omenjena zgodovinska dejstva v veliki meri pojasnjujejo migracijske tokove v času 10. st. Za najdbe iz zgodnejšega obdobja, npr. iz časa 8. in 9. st. pa je treba iskati odgovor v priključitvi langobardskega prostora v frankovsko državno tvorbo (774) in s tem v zvezi tudi vse premike, ki so se dogajali na koncu 8. in v teku 9. st. To obravnavo opredeljujemo predvsem kot prispevek k preučevanju migracijskih tokov v Furlanijo, kajti v različnem značaju posameznih najdišč leži odgovor o kronoloških problemih ter o migracijskih izhodiščih. V nasprotju z ostalim ketlaškim prostorom, kjer skoraj nimamo konkretnih možnosti za bližjo kronološko opredelitev nam ketlaško gradivo iz Furlanije v povezavi s historičnimi dogajanji ponuja možnost absolutnega kronološkega opredeljevanja. Tako bi lahko gradivo iz Turride pripisali prvemu migracijskemu toku v času ogrskih vdorov v začetku 10. st. Prav tako si je težko zamisliti oboroževanje Slovencev v Furlaniji in slovenske posadke na gorskih prehodih pred trenutkom ko preide Furlanija v sestav velike Karantanije. V ta čas sodi najbrž tudi gradivo iz Akvileje, Corno di Rosazza in Caporiacca. Ista opredelitev velja najbrž tudi za najdišča ob langobardskem limesu. S tega zornega kota pa je vsekakor težko opredeliti gradivo iz Luincisa, Clavaisa in Andrazza itd.

S to analizo smo le načeli problematiko Slovencev v Furlaniji, nadaljevali jo bomo lahko le ob obdelavi grobiščnih kompleksov ter ob jasnem poznavanju odnosa med slovenskimi in langobardskimi najdišči. Zavedamo se tudi, da so Akvileja, Gradež in Čedad imeli veliko vlogo pri zgodovinskih in kulturnih procesih na prostoru ketlaške kulture, in da ta predstavlja novi zorni kot, pod katerim bi morali osvetliti tipološka dogajanja v ketlaški kulturi. Ob študijah P. Korošec in M. Brozzija je to le nadaljnji prispevek k poglobljenemu poznavanju vseh tistih elementov, ki so pomagali oblikovati takorekoč skupni kulturni jezik furlanskega in večjega dela ketlaškega kulturnega prostora.

[1] M. Brozzi, *Ce fastù?* 39 (1963) 63. P. Korošec, *Arheološki vestnik* 6 (1955) 247 ter 7 (1956) 459—62. K. Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seine Marken*, (Ljubljana 1943). V. Šribar, *Balcano slavica* 2(1973) 109.

[2] M. Brozzi, *Ce fastù?* 39 (1963) 63: Stanziamenti paleoslavi dell 9. — 10. sec. in Friuli

[3] K. Dinklage, Frühdeutsche Volkskultur in Spiegel der Bodefunde von Steiermark und Krain, *MAGW* 71 (1942).

[4] M. Brozi, *Ce fastù?* 1963, 69, T. 3, 26.

[5] H. Dolenz, *Carinthia I*, 150 (1960) 735, sl. 6, 12, T. 8, 2.

[6] B. Marušič, *Istra u ranom srednom veku* (Pula 1960) 24.

[7] H. Dolenz, Die Gräberfelder von Judendorf. Neues aus Alt Villach, *Museum der Stadt Villach, Jahrbuch* 6 (1969) 30.

[8] B. Marušič, *l. c.* 24, 25.

[9] H. Dolenz, *l. c.*, gr. 93, T. 31, 3, 4 in T. 33, 6.

[10] H. Dolenz, *l. c.*

[11] K. Dinklage, *Carinthia I*, 131 (1941) 370, T. 2, 11.

[12] H. Bolt, *Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit* (München 1952) 461, T. 11, 7.

[13] A. Riegel, *Spätrömische Kunstindustrie Österreich-Ungarn* 2 (1923) 74, sl. 66.

[14] Nopcsa, *WMBH* 12 (1912) 191, fig. 73.

[15] P. Korošec, *Zgodovinski časopis* 15 (1961) 157, T. 3, sl. 3, 4, 5.

[16] Staroslovansko grobišče okoli domnevne cerkve sv. Jurija v Batujah sta raziskovala Goriški muzej in Narodni muzej iz Ljubljane. Preliminarno informacijo o izkopavanju je podal D. Svoljšak v *Goriških srečanjih* 12 (1968)

20. Raziskovalna dela so bila zaključena v letu 1973.

[17] P. Korošec, *Arheološki vestnik* 6 (1955) 252.

[18] W. Modrijan, *Schild von Steier* 19 (1963) 57, sl. 16.

[19] K. Dinklage, Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seine Marken (1943) T. 3, 9.

[20] H. Dolenz, *l. c.* 30, T. 33, 9 in T. 24, 1, 2.

[21] Neobjavljeni kovani uhani iz gr. 12 in 117 iz grobišča pri farni cerkvi leta 1953.

[22] R. Ložar, *GMDS* 18 (1937) 135, sl. 1.

[23] B. Marušič, *Istra u ranom srednom veku* (Pula 1960) s. 24, 25.

[24] B. Marušič, *l. c.* T. VIII, 2.

[25] H. Dolenz, *l. c.* 51, 52, T. 33, 6 in T. 31, 3, 4.

[26] K. Dinklage, *Carinthia I*, 131 (1941) 370, T. 2, 7.

[27] Grobovi so še neobjavljeni.

[28] P. Korošec, *Arheološki vestnik* 6 (1955) 252.

[29] J. Kastelic, *900 let Kranja* (Kranj 1960) 43—46. A. Valič, *Zgodnji srednji vek Slovenije* (Ljubljana 1967) 110, T. 1, 4.

[30] R. Pittioni, *Der frühmittelalteriche Gräberfund von Köttlach* (Wien 1943) T. 6 sl 11.

[31] Z. Vinski, v delu: Jan Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* (Prag 1969) 632.

[32] K. Dinklage, *Carinthia I*, 141 (1951) s. 235.

[33] E. Diez, *Jahrbuch d. Zentrallkomm.* 1906, T. 9, 21.

[34] A. Valič, *Zgodnji srednji vek Slovenije* (Ljubljana 1967) 110, 111, T. 1, 6.

[35] R. Pittioni, *l. c.* T. 10, 5.

[36] R. Pittioni, *l. c.*

[37] P. Korošec, *Arheološki vestnik* 6 (1955) T. 2, 2.

[38] P. Korošec, *l. c.*, T. 1, 1, str. 248.

[39] P. Korošec, *Arheološki vestnik* 7 (1947) T. 1, 1—8.

[40] A. Valič, *Zgodnji srednji vek Slovenije* (1967) T. 1, 4a.

[41] Uhan je neobjavljen in je v depoju Narodnega muzeja v Ljubljani, inv. št. R 6860.

[42] H. Dolenz, Die Gräberfelder von Judendorf bei Villach. Neues aus Alt-Villach, *Museum der Stadt Villach, Jahrbuch* 6 (1969) T. 33, 3—6.

[43] Kenner, *Sitzungsberichte d. K. K. Akademie der Wissenschaften* 1873, T. 5, 8.

[44] P. Korošec, *Arheološki vestnik* 7 (1956) 462, T. 1, 8.

[45] K. Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seine Marken*, (Ljubljana 1943) Tab. 2, 7.

[46] K. Dinklage, *l. c.*, T. 2, 5.

[47] A. Valič, Staroslovensko grobišče na blejskem gradu, *Situla* 7 (1964) T. 48, 2.

[48] A. Valič, *Zgodnji srednji vek Slovenije* (Ljubljana 1967) T. 2, 3.

[49] P. Korošec, *Zgodovinski časopis*, 1961, T. 8, 1.

[50] V depoju Narodnega muzeja v Ljubljani, brez inv. št.

[51] J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* (Prag, 1969) 632.

[52] P. Reinecke, *Germania* 20—21 (1937—1938) T. 42, 1, 2.

[53] R. Pittioni, *Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach* (Wien 1943) T. 6, 8, 9.

[54] O. Fischbach, *Arch. Ert.* 1897, 133, 139, 143, T. 3, 3.

[55] Uhan ni objavljen in je iz groba 49 z izkopavanja Narodnega muzeja v Ljubljani okoli župne cerkve v Kranju 1953.

[56] P. Korošec, *Arheološki vestnik* 6 (1955) 247, T. 3, 2.

[57] P. Korošec, *l. c.*, T. 3, 1.

[58] Z. Vinski, gl. op. 31, 632.

[59] P. Korošec, *l. c.*, T. 3, 1.

[60] K. Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seine Marken* (Ljubljana 1943) 7, T. 2, 4.

[61] H. Dolenz, *Carinthia I*, 123 (1933) 15.

[62] W. Šmid, *Carniola* 1 (1908) T. 3, 6.

[63] R. Pittioni, *Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach* (Wien 1943) T. 6, 5, 6, 7.

[64] K. Dinklage, *l. c.* T. 2, 3.

[65] P. Korošec, *AV* 7 (1956) T. 2, 2—5.

[66] S. Gabrovec, *AV* 6 (1955) T. 1, 1—4.

[67] M. Kos, *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1933) 120.

[68] P. S. Leicht, *Breve storia di Friuli* (Udine 1952) 77, 78.

[69] B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* (Ljubljana, 1954) 154.

[70] B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Ljubljana 1952) 398 ss.

WOHER STAMMEN KÖTTLACHER FUNDE IN FRIAUL?

Zusammenfassung

Das aus friaulischen Fundorten stammende und der Köttlach-Kultur angehörende Fundgut wurde im vergangenen Jahrzehnt von einer Anzahl von Archäologen verschiedener Interessensrichtung untersucht und bearbeitet. Für die italienischen Geschichts- und Altertumforscher war

Fundgut ein Beleg für die Verbreitung der Köttlach-Kultur. Einige behandelten das Problem der es vorallem ein Beweis der slowenischen Besiedlungskultur in Friaul, anderen wiederum war das Chronologie, denn das friaulisch-köttlacher Fundgut ist mit Migrationsströmungen verbunden, von denen wenigstens einige in chronologischer Hinsicht dokumentiert sind. In unserer Abhandlung befassen wir uns mit der detaillierteren Typologie anhand der halbmondförmigen Ohrgehänge und Broschen, da uns so die Rekonstruktion der Migrationszüge, ihrer Ausgangspunkte, Wege und Endziele möglich wurde. Die eingehendere Analyse ermöglichte ferner die Datierung einzelner Migrationszüge.

Wir fassen nun die erlangten Resultate zu folgenden Feststellungen zusammen:

1. Die geschmiedeten Ohrgehänge diesen Typus, wie sie in den Fundorten Clavais, Andrazza, Luicinis und Mossa gefunden wurden bilden eine typologische Sondergruppe, die an ähnliche Ohrringe anknüpft, die aus Fundorten in Kärnten, Krain, Steiermark und im Raum des slowenischen Küstenlandes und Istrien stammen. Diese Ohrgehänge stellen den unmittelbaren Übergang in die köttlacher Kulturgruppe dar und gehören zum grössten Teil dem 8. Jahrhundert an. Obwohl wir auch diese Ohrringe als slowenisch bezeichnen, müssen wir doch die Moglichkeit zulassen, dass bei ihrer Gestaltung und Anwendungsweise auch das ethnische Element der Ursiedler zum Ausdruck kam. Schon bei der Wertung dieser Ohrgehänge konnten wir feststellen, dass ihr Entstehen an einen beträchtlich grösseren Raum gebunden ist als es das Einwirkungsgebiet der Köttlach-Kultur ist und man könnte sogar die Behauptung aufstellen, dass diese Ohrringe mit der Entwicklung der späteren köttlacher halbmondfförmigen Ohrgehänge in Verbinfung standen. Diese Fesstellung allerding trifft für Gebiete ausserhalb der Köttlach-Kultur nicht zu.

2. Die Gruppe der Ohrgehänge aus Turrida samt des Exemplars aus Tarcento bilden eine Sondergruppe mit zur Gänze einheitlichem Stil- und Zeitcharakter. Sie knüpfen ferner umnittelbar an derartige Funde im Raum von Kärnten und noch mehr in Krain an. Wir reihen sie in die Zeit um die Mitte des 9. Jahrhunderts ein, bzw. in die Zeit in der die Ohrringe mit Grubernemail erscheinen. Wir müssen weiters noch hervorheben, dass die Funde aus Turrida unmittelbar mit dem Fundgut aus dem Gräberfeld an der Pfarrkirche in Kranj in Verbindung stehen. Da sich die friauler Funde auf einen Fundort d. i. Turrida beschränken sind wir wohl zur Annahme berechtigt, dass es sich nicht um den handelsmässigen Vertrieb von Erzeugnissen der Werkstätte in Kranj handelt sondern um die Frage eines direkten Migrationszuges aus dem Raum von Krain nach Friaul, vorallem in das Gebiet von Turrida.

3. Auch für die köttlacher Funde aus Aquileia stellen wir fest, dass sie eine typologisch einheitliche Gruppe darstellen, die eine unmittelbare stilistische Verbindung mit den geschmiedeten Ohrringen aus den villacher Gräberfeldern zeigen, für die wir ebenfalls feststellen können, dass sie Eigentümlichkeiten aufweisen, die für eine lokale Werkstätte im Raum von Villach sprechen. Die Funde aus Aquileia bilden eine zeitlich und stilistisch abgegrenzte Gruppe, die aber (mit der stilisierten Darstellung des Lebensbaumes) lediglich eine spätere Entwicklungsstufe der villacher Ohrringe ist.

Die Weiterführung der Entwicklungstufe, die wir an den Ohrgehängen von Aquileia warnehmen, stellen wir auch in den villacher und den benachbarten Fundorten in Kärnten und Steiermark fest. Das halbmondförmige Ohrgehänge mit dreieckigen Emaille-Einlagen, ebenfalls aus Aquileia, spricht dafür, dass sich das gesamte, dem köttlacher Kulturkreis angehörende Material hier sehr spät einfindet, wohl erst in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts. Für eine derartige zeitliche Einreihung spricht der Fund der Rundbrosche mit der Darstellung des Opferlammes. Auch für die Gruppe der Funde aus Aquileia können wir die Behauptung aufstellen, dass sie im Rahmen der friaulisch-köttlacher Fundorte eine eigene Gruppe darstellt, deren Ursprung wir im villacher Fundbereich festlegen können. Wir sind ferner der Meinung, dass es sich auch hier nicht lediglich um Zeugenschaften von Handelsbeziehungen handelt, sondern um den Beleg einer Abwanderung aus dem villacher Raum in die Umgebung von Aquileia.

4. Die Analyse der beiden Ohrgehänge aus Corno di Rosazzo erwies ihre Herkunft aus krainischen Werkstätten. Somit bekunden sie eine abermalige Abwanderung im 10. Jahrhundert in den Raum von Corno di Rosazzo. In diesem späten Zeitabschnitt wäre ferner auch die Brosche aus Torcello und der Ohrring aus Caporiacco einzureihen, wobei aber erstere noch, nicht endgiltig beurteilt wurde.

Anhand dieser Analyse stellten wir fest, dass im friaulischen Raum vier, zeitlich und stilistisch, unterschiedliche Gruppen des protoköttlacher und köttlacher Kulturmaterials vorliegen. Ein Blick auf die Landkarte Friauls bekundet ein interessantes Verbreitungsbild der Fundorte. Die Fundoter mit dem frühesten Material — 8. Jahrhundert — liegen verhältnismässig dicht gruppiert am Oberlauf des Tagliamento stellen so eine geographische Einheit dar. Turrida — ein in das 9. Jahrhundert datierender Fundort — liegt am Mittellauf des Tagliamento. Die übrigen Fundorte liegen — mit Ausnahme des wohl jüngeren Caporiacco, das näher zu Tagliamento und Godo liegt — am Unterlauf des Isonzo-Flusses. Von den Fundorten im Raum des Unterlaufes des Isonzo ist auch das Gräberfeld von Mossa als jünger einzustufen. Bei der Analyse des köttlacher Kulturgutes aus dem friaulischen Raum drängten sich stets die Analogien aus Kärnten und Krain auf. Hiemit deutet sich auch das Kanaltal als der Weg, über den die Funde nach Friaul kamen an. Auf gleiche Weise ist auch das köttlacher Gräberfeld aus Tolmin erklärbar. Es ist zeitlich ohne Zweifel in die frühe Gruppe einzureihen.[66] Die geographische Verbreitung lässt Migrationszüge erkennen, die von unseren und den italienischen Geschichtsforschern angedeutet wurden.

5. Obwohl wir bei der typologischen Wertung der einzelnen Fundstücke Analogien aus dem slowenischen Küstenland und Istrien heranzogen, stellen wir dennoch eine Abhängigkeit der friaulisch-köttlacher Fundorte von dem bereits erwähnten Raum von Kärnten und Krain fest. Weiters, sie haben kein entsprechendes Gegebild in der Siedlungs- und Kultursituation am linken Ufer des Isonzo, d. i. im Raum des slowenischen Küstenlandes. Dies bringt uns der These von Abwanderungszügen aus dem Raum von Kärnten und Krain näher.

6. Die Gruppe der Fundorte am Isonzo-Fluss in Richtung Caporiacco entspricht dem Verlauf des langobardischen Limes. Es sind Geschichtsquellen vorhanden, die von einer slowenischen Besiedlung von Friaul zur Zeit der ungarischen Einfälle (899—942) sprechen.[67] Italienische Geschichtsforscher erwähnen hingegen auch eine Besiedlung der alpinen Hangregionen und Flusstäler, die vom Kapitol in Cividale organisiert und gefördert wurde. Besonders stark war die Besiedlungsgruppe im Tal des Natisso-Flusses und seiner Zuflüsse. Sie war in Gefechtseinheiten zur Verteidigung der Alpenpässe organisiert.[68] Die Migrationszüge aus dem slowenischen Raume nach Friaul in der Zeit nach 987 wurden wahrscheinlich durch die neue Verwaltungsstruktur begünstigt, da zu diesem Zeitpunkt Friaul in das Gefüge von Grosskarantanien eingegliedert wurde.[69] Die angegebenen Geschichtsdata klären erheblich die Wanderungszüge im 10. Jahrhundert auf. Für die Funde aus den früheren Zeitabschnitten z. B. aus dem 8. und 9. Jahrhundert, müssen wir eine Erklärung im Anschluss des langobardischen Raumes an das fränkische Staatengebilde (774) suchen, da in Verbindung damit auch alle Verschiebungen, vom Ende des 8. und während des 9. Jahrhunderts, stattfanden.

Die vorliegende Abhandlung werten wir vorallem als Beitrag zur Erforschung der Migrationszüge nach Friaul. Denn im unterschiedlichen Charakter der einzelnen Fundorte liegt die Beantwortung der Fragen hinsichtlich der Chronologie und der Ausgangspunkte der Abwanderungen. Zum Unterschied zu dem übrigen köttlacher Kulturraum, wo wir fast nirgends auf konkrete Möglichkeiten für eine eingehende chronologische Bewertung stossen, bieten sich bei dem friauler Kulturgut im Zusammenhang mit geschichtlichen Vorgängen die Möglichkeiten zur Festlegung von Zeitabläufen. So konnten wir das Fundgut aus Turrida in den ersten Migrationszug — in die Zeit der ungarischen Einbrüche am Beginn del 10. Jahrhundert — einorden. Ebenson schwierig ist eine Vorstellung der slowenischen Bewaffnung in Friaul und der slowenischen Besatzungen an den Bergübergängen vor der Angliederung Friauls an Grosskarantanien. In diesen Zeitab-

schnitt wäre wohl auch das Material von Aquileia, Corno di Rosazzo und Caporiacco einzuordnen. Die gleiche Werdung gilt wohl auch für die Fundorte längs des langobardischen Limes. Die Bewertung des Fundgutes aus Luincis, Clavais und Androzza ist jedoch von diesem Gesichtspunkt schwierig.

Mit der vorliegenden Analyse schnitten wir die Fragestellung über die Slowenen in Friaul an. Eine Weiterforschung ist nur möglich anhand der Bearbeitung der Gräberfelderkomplexe und der Beziehungen zwischen den slowenischen und langobardischen Fundorten. Wir sind uns ferner bewusst, dass Aquileia, Grado, Cividale eine grosse Rolle in den geschichtlichen und kulturellen Prozessen im Einflussbereich der Köttlach-Kultur hatten. Dies stellt einen neuen Gesichtspunkt dar, von dem aus die typologischen Geschehnisse in der köttlacher Kultur zu werten wären. Neben den Arbeiten von P. Korošec und Brozzi ist dies lediglich ein weiterer Beitrag zur Klärung aller ener Elemente, die sozusagen zur gemeinsamen Kultursprache des friaulischen und dem überwiegenden Teil des köttlacher Kulturgebietes beitrugen.

Tolmač k tipološki preglednici uhanov in broš (šifra najdišča s tega tolmača ustreza številki v zgornjem desnem kotu risb na tipološki preglednici uhanov in broš).

Šifra najdišča	Najdišče kovanega uhana A, B, C, E
1	Bohinjska srednja vas
3	Bled — Pristava
4	Bled — Grad
7	Kranj
15	Ptujski grad
18	Aquileia
19	Turrida
22	Luincis
23	Clavais
27	Hermagor
28	Förk
29	Judendorf
30	Judenbichl
32	Perau
33	Krungl
37	Köttlach
41	Inzig
42	Waging
43	Hörpölding
44	Wallersdorf
46	Strassengel
53	Žminj
58	Biaći
59	Kalaja Dalmaces
60	Langenschönbichl
61	Afram
62	Andrazza
63	Mossa
68	Batuje

Šifra najdišča	Najdišče litih uhanov H, J, K
1	Bohinjska srednja vas
2	Žirovnica
4	Bled — Grad
7	Kranj
12	Moravče
15	Ptujski grad
18	Aquileia
21	Caporiacco
37	Köttlach
40	Windischgarsten
70	Udine
72	Salzburg
73	Strasskirchen

Šifra najdišča	Najdišče broš M, N, S
1	Bohinjska srednja vas
2	Žirovnica
3	Bled — Pristava
4	Bled — Grad
7	Kranj
10	Mengeš
14	Slovenjgradec
18	Aquileia
19	Turrida
24	Torcello
27	Hermagor
28	Förk
29	Judendorf
32	Perau
33	Krungl
35	Brunn
37	Köttlach
47	Pfalzing
48	Mainz
49	Wiesbaden
67	Brez najdišča
68	Batuje
69	Bad Goisern

ARHEOLOŠKE RAZISKAVE NA SVETIH GORAH NAD SOTLO

PAOLA KOROŠEC

Ljubljana

Naslednje poročilo zajema arheološke raziskave, narejene v letih 1971 in 1972. Dozdaj opravljena dela na zunanjem prostoru zgornjega platoja na Svetih gorah so pokazala, da se kulturna plast razteza v glavnem na vzhodno in severno pobočje ter delno na terase, ki leže nekoliko niže. Zato smo vse nadaljnje raziskave usmerili na omenjene areale. Delno je tako usmeritev narekovalo usklajevanje z restavracijskimi deli na sakralnih stavbah tega hriba.[1] Tako so v letu 1971 zunanje raziskave opravljene na prostoru (sektor A) med glavno fasado Marijine cerkve in apsido kapele sv. Jurija. Tu je položen strelovod z zvonika in preurejeno stopnišče, ki vodi v vežo pod njim. Leta 1971 so raziskana tudi tla v Boštjanovi kapeli, ki so po odkritju in konzervaciji fresk (iz 15. in 16. st.) na novo tlakovana. Čeprav so zunanja dela v tem letu, glede na nakazana finančna sredstva Posavskega muzeja v Brežicah bila omejena le na nujno raziskovanje vnaprej določenega prostora, smo sondirali tudi areal (D) na spodnjem koncu današnjih stopnic, ki peljejo od nove strme poti na vrh hriba.

Najdbe in rezultati dognanj preteklih let so narekovali načrtno prekopavanje zemljišča, kar je pokazalo, da je arheološko zanimiv areal prostranejši kot so domnevali na začetku.

Leta 1972 je podpora Sklada za pospeševanje kulturnih dejavnosti SRS omogočila načrtnejše raziskave najdišča. Prekopano je bilo področje severno od apside omenjene Marijine cerkve proti prostoru, ki je bil prekopan 1967/68. 1. (sektor B) ter od tod proti lurdski kapeli (oziroma na sektorju C), kjer smo 1967. l. odkrili sondi 5—5a, vendar zaradi vremenskih pogojev tedaj nismo do konca raziskali.[2] S prekopanimi sektorji so bile načrtno povezane na vzhodnem pobočju vse sonde, narejene v prejšnjih letih v 5 m širokem pasu, in to od Jurijeve kapele do mesta, kjer sta bili omenjeni sondi iz leta 1967.

V tem letu smo raziskali tudi tla Martinove kapele. Dvignili smo betonsko plast, ki je prekrivala ladjo in prezbiterij, ter istočasno odprli sonde v humusu pod njo. Tudi na zidovih v ladji smo naredili manjše sonde in očistili del zidu, na katerem so strgali omet.

Od preostalih del moramo omeniti še manjšo sondo pod robom zgornje terase za lurdsko kapelo. Dela na tem prostoru (sektor E) so priprava za nadaljnje raziskave.

Sektor A. Na tem prostoru so dognali globljo vdolbino,[3] zaprto na zahodu s skalnatim grebenom, ki gre z določenim nagibom od zvonika proti jugu. To vdolbino deli manjša skala v dve kotanjici. Skalnata tla na tem prostoru se proti severu nekoliko pogrezajo, medtem ko se proti jugu vzdigujejo, tako da pri apsidi Jurijeve kapele dosežejo zunanji

nivo zemljišča. Glede na konfiguracijo tal smo tu odprli 3,90 × 5,75 m — 2,30 × 2 m veliko sondo.[4] Sediment, ki je izpolnjeval vdolbino v severnem delu v dolžini zvonika, je v zgornji plasti pod recentnim humusom gradbeni šut, medtem ko je na preostalem delu rjavo siva in globlje sivo črna zemlja, ki v severnem delu formira šele tretjo plast. V tej plasti so bili vkopani grobovi. Debelina sedimenta je varirala od zahoda proti vzhodu od 1,10—0,70 m, v severnem in v južnem delu 0,30—0,10 m. Glede na to, da je plast nekdanjega humusa (rjavo siva zemlja) bila relativno tanka, so dna vseh grobov vkopana v skalnata tla. Kjer so bila dna zelo plitka, so rakev obkrožili z večjimi kamni. (Pril. 1, 2.)

Sektor B. Na tem prostoru smo odprli 2,10 × 5 m veliko sondo. Tu se pod današnjim humusom (0,10 m) pojavlja kulturna plast, ki je relativno plitka (0,20 m). Tudi tu so grobne jame vklesane v skalo in na enak način omejene kot v prejšnjem sektorju.

Na podlagi teh dognanj na sektorju za Boštjanovo apsido lahko trdimo, da se do Jurijeve kapele in verjetno še dalje proti jugu razteza razsežna zgodnjesrednjeveška nekropola, katere grobovi so večinoma pripadali zgodnji slovanski fazi. Da se grobiščni prostor širi proti zahodu govore dna grobnih jam, ki smo jih zasledili v skalnati zasnovi tal Boštjanove kapele.[5] Razmetane kosti pod omenjenim stopniščem pri zvoniku Marijine cerkve in druge indicije tudi pričajo, da so bili grobovi tudi na delu vzhodne polovice Marijine cerkve in zlasti na prostoru njene apside.[6] Ali se je grobišče širilo na posameznih mestih tudi ob robu zahodnega pobočja, je glede na najdbe v posameznih sondah[7] za sedaj težko sklepati, zlasti ker so denudacija na zgornjem delu hriba[8] in novejše imbonacije terena za razširitev zemljišča ob Marijini cerkvi[9] popolnoma spremenile nekdanji videz vrha. Med vzroki, ki so imeli pomembno vlogo pri oblikovanju zgornje terase, so tudi številne gradbene dejavnosti, o katerih bomo pozneje govorili.

V sektorju A je bilo deset bolj ali manj nepoškodovanih grobov in grob, ki je bil očitno v sekundarni legi,[10] v sektorju B pa so bili le trije dobro ohranjeni pokopi. Odkriti grobovi so ležali v dveh plasteh. Čeprav so bili vkopani v humusni plasti in so bile grobne jame vklesane v skalo, so bila dna posuta s kamenim drobirjem in rečnim peskom. Skeleti so imeli praviloma hrbtno lego z različno obrnjeno glavo. Roke so bile položene ob telesu ali zvite v komolcu ter položene na stegnenico, kolk ali prsi. Smer skeletov je imela večji ali manjši odklon od osi Z—V, obstajala pa je tudi izrazita orientacija J—S. Skeleti so ležali v jamah posamično, bilo pa je nekaj primerov, da sta bila skupaj tudi po dva individua (odrasel in otrok). Sledov desk ali krst ni bilo. Kosti so bile relativno dobro ohranjene, čeprav so zaradi pritiska zemlje in hoje vse razpokane in nalomljene. V severnem kotu sektorja A je bilo videti dokajšnje število uničenih grobov, ne samo s polaganjem novega strelovoda, marveč tudi pri izgradnji omenjenih stopnic, ki peljejo v vežo pod zvonikom.

Grobovi v sektorju B, ki so ležali dokaj plitko (0,15 m) pod površino zemlje, se ne ločijo od prejšnjih. Čeprav ne moremo zaradi majhne raziskane površine dati dokončnega sklepa, je nedvomno, da so bili na tem mestu vkopi enakomerno razporejeni.

Ne glede na uničene grobove ali na še neodkrite dele grobišča, je izpričano, da je bil slovanski del nekropole dokaj velik. Do sedaj smo na kompletnem arealu odkrili 16 grobov z okoli 27 dognanimi pokopi. Razen v primeru groba št. 1 in 1 a ter 7 in 10, o katerih smo že poročali in za katere domnevamo, da pokopa nista istočasna,[11] je nedvomno, da so tudi na Svetih gorah pokopavali pri istočasni smrti odraslega in otroka v isto grobno jamo (grob št. 2, 18 in 19).

Pridatke je med do zdaj odkritimi grobovi imelo malo število, in sicer le 30% grobov. Ker smo za posamezne elemente, ki smo jih odkrili pri prvih raziskavah, že dali podrobne analize, se bomo omejili na konstatacijo, da sodijo nove najdbe v isti kulturni okvir,[12] s to razliko, da smo odkrili še druge elemente belobrdske variante, ki je znana ne samo na ozemlju Svetih gora marveč na vsem vzhodnem delu Slovenije, in katera po prenehanju

Sl. 1. Pogled na del nekropole v sektorju A
Fig. 1. Vue d'une partie de la nécropole dans le secteur A

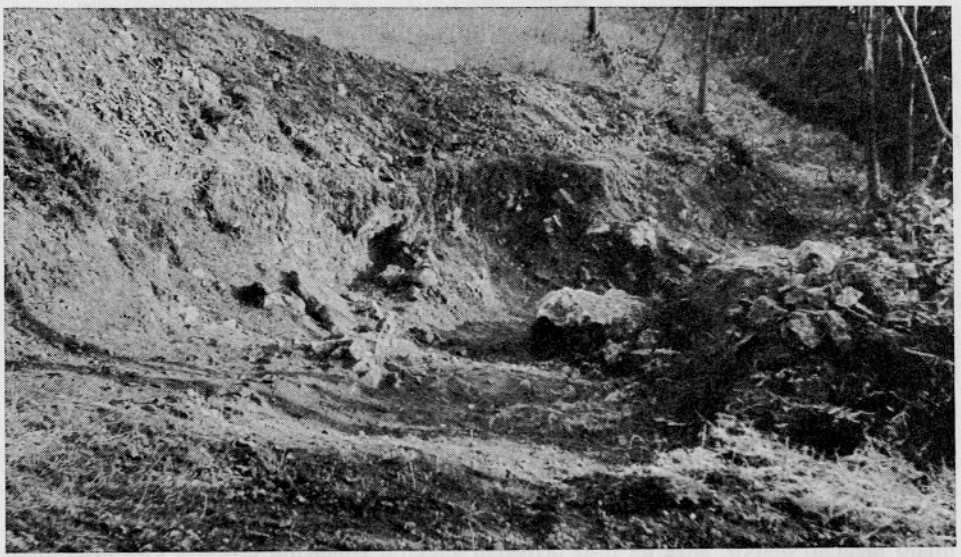

Sl. 2. Pogled na uničen germanski grob v sondi 5—5a/67
Fig. 2. Vue d'une tombe germanique détruite dans le sondage 5—5a/67

ketlaške kulturne skupine zavzema tudi njen zahodni del. Zaradi najdenega navadnega grozdastega uhana v grobu št. 2 (6) se kronološka meja lahko prestavi v sredino 11. stoletja ali celo na njegov konec. (Tab. VI, sl. 1—3.)

O usmeritvi grobov v osi J—S lahko sklepamo glede na pridatke v grobovih, da ta nima določenega kulturnega pomena, in da je ne moremo vezati na neko določeno fazo. Dejstvo, da se enaki elementi materialne kulture pojavljajo v grobovih z usmeritvijo Z—V in J—S, potrjuje, da sta bili hkrati v rabi. Toda zelo pogosta uporaba usmeritve J—S kaže, da je bila izjemno priljubljena prav na tem najdišču in je morda celo vezana na neko starejšo tradicijo.[13] (Tab. I, sl. 1.)

Najdbe v sektorju C. Na tem sektorju je kulturna plast ležala takoj pod rušo in je glede na obliko skalnate zasnove bila različno debela (0,30—1,20 m). Sediment je sestavljen iz relativno črno rjave prsti med katero je bilo določeno število večjih in manjših kamnov. Žal je bil skoraj ves severni del zlasti ob vzhodnem pobočju, ki je bil najbogatejši z najdbami, dokaj uničen z recentnimi jamami za odlaganje smeti in pepela. Sonda je v tem sektorju merila 10,5 × 5,5 m, na nekaterih mestih tudi samo 2,5 m. Z odkopom v dolžini 6,50 m od zidu Boštjanove kapele smo zajeli prostor, ki 1967. leta ni bil v celoti raziskan, medtem ko je bil ostali del prvič odprt.

Na raziskanem sektorju razen groba v sondi 5—5a/67 ni bilo nobenih sledi, ki bi govorile o morebitnih ostankih grobnih jam. Razen nekaj fragmentov človeških kosti v sondi št. 19/67 ob zahodnem vogalu severne stene Boštjanove kapele[14] na preostalem prostoru ni bilo podobnih najdb. Presenečа množina keramičnih fragmentov v sedimentu vzhodnega dela in zlasti njihovo večje število v severnem kot južnem delu. Nekaj fragmentov keramike na površju mesta sonde 5—5a/67 kaže, da ta prihaja z erozijo z višje ležečih točk, ter da je na tem mestu v sekundarni legi. (Tab. I, sl. 2.)

Sediment na tem sektorju je imel neenako višino. Čeprav je neenakomerna površina skalnate zasnove imela na več mestih manjše vdolbine, je bil prostor, kjer je bila narejena sonda 5—5a/67, posebej poglobljen in poravnan, tako da je bil na tem mestu tudi sediment debel 0,98 m. Medtem ko je bil ves prostor pod rušo prekrit z navadno rjavo zemljo, se je na vzhodni strani v bližini omenjene sonde še 10 cm nadaljevala plast črne zemlje, pod katero so ležali večji kamni. Večja gomila tako nevezanih kamnov je tudi na severni in južni strani rakve. Med njima je bila črno rjava zemlja, v kateri je bilo 0,90 m globoko nekaj razmetanih človeških kosti. Približno 10 cm nižje, ob severovzhodnem robu, smo našli fragment železnega umba, dva železna noža in nekaj fragmentov železne in bakrene pločevine. Dno jame je bilo prekrito z 10 cm debelo plastjo rdeče peskaste zemlje. Na njeni zgornji površini je bil edini fragment črno sive bikonične skledice in dva kosa okovja. Približno 2,60 m od vsekane skale in 2 m severno od zidu Boštjanove kapele smo zasledili ostanke zidu, ki je šel vzporedno z osrednjim vzhodnim grebenom hriba proti severu. Po ca. 1 m dolžine je sled zidu popolnoma zbrisana z recentnimi vkopi.

Iz teh arheoloških podatkov je razvidno, da je bil nekdaj tudi ta sektor del vzhodnega pobočja hriba, katerega so v mlajšem času preoblikovali sprva z omenjenim zidom, pozneje pa z vsekom današnje poti.

Omenjeni predmeti, fragmenti kosti, oblika in velikost jame so nespodbitni dokazi, da gre za uničen grob. Medtem ko za vse naštete elemente najdemo razlage, tega ni možno reči za pojavljanje številnih kamnov, ki se nedvomno kljub njihovi dislokaciji, vežejo za arhitekturo grobne jame. Grobovi tega tipa nimajo za sedaj primerjave na področju Slovenije. Glede na to, da kamni niso med seboj povezani z malto, da so različno veliki in da imajo različno obliko, kaže da niso pripadali kakemu zidanemu objektu. Gre nedvomno za kamne, ki so bili nametani ozirom položeni na grob v obliki gomile ali samo zloženi čez grob. Tip groba z napisom kamnov ali obložen s kamnom (t. i. Steinpakungsgräber)

Sl. 1. Grob št. 10 (15) s pridatki
Fig. 1. Tombe No 10 (15) avec mobilier

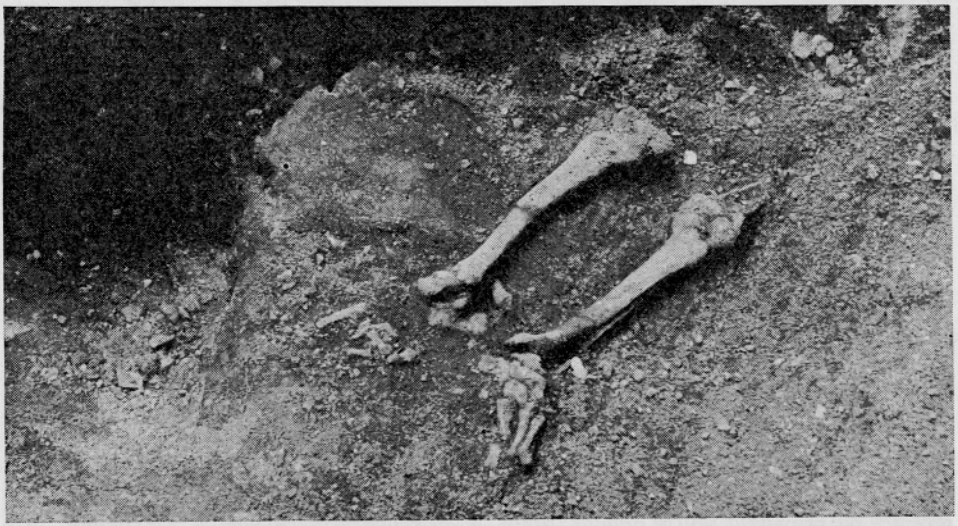

Sl. 2. Grob št. 2 (6)
Fig. 2. Tombe No 2 (6)

je značilen za področje Polabja, in to za srednjo Nemčijo[16] ter severno Češko.[17] Oba tipa pokopov sodita v skupino planih grobov. Za prvi tip so ugotovili, da so dali mrtveca v krsto, ki so jo obložili s kamni v obliki svoda, pri drugem tipu pa, da so kamne naložili kar na mrtveca. Ker je naš grob dokaj uničen, je glede na sporadične fragmente zoglenelega lesa v sedimentu[18] težko soditi, ali gre tudi v našem primeru za krsto ali samo za navadno desko.[19] (Tab. V, sl. 2.)

Glede na to, kako je bilo oblikovano dno rakve, je skelet lahko ležal v smeri S—J ali J—S. Rezultati raziskav na nekropolah s temi tipi grobov so pokazali, da je večina ležala v smeri S—J, po tem lahko domnevamo, da je tudi v našem primeru skelet imel enako lego.[20]

Rezultati raziskav na nekropolah s takimi tipi grobov so pokazali, da so značilni na Češkem za vinařic stopnjo, in to za njeno starejšo fazo, ki po B. Svobodi zajema čas do konca 5. st.[21] Enako datirajo najdbe Niemberger skupine na območju srednje Nemčije, le da se posamezni tako usmerjeni grobovi pojavljajo tudi v 6. st. kot tendenca po obnovi starejših šeg.[22]

Premično gradivo, ki ga lahko prištevamo k pridatkom tega uničenega groba, je dalo ravno tako nekaj zelo zanimivih podatkov.

Umbo. — Ni dvoma, da je najbolj zanimiv predmet te jame umbo. Čeprav fragment pripada samo zgornjemu koničastemu delu z dolgim podaljškom, ni težko presoditi njegove prave oblike. Danes vemo, da je bil ta železni del pritrjen na zunanji strani usnjenega ali lesenega ščita in da je imel lahko znotraj tudi železno držalo.[23] Žal, na našem primeru ni ohranjena nikakršna sled, ki bi pričala o kakovosti ostalega dela ščita, niti ni med ostalimi skupaj najdenimi kovinskimi fragmenti ničesar, kar bi sodilo k manjkajočemu delu umba ali njegovemu ročaju. (Tab. VIII, sl 3; XIII, sl. 1.)

Na območju Slovenije je ta umbo do zdaj med zgodnjesrednjeveškimi najdbami prvi primer te vrste. Po objavljenem gradivu je verjetno tudi edini v Jugoslaviji.[23a] Sicer se umbo omenja pri nekropoli, ki so jo odkrili na najdišču »Pesak« v bližini vasi Bočar.[24] Ker to nekropolo avtorja postavljata v začasnem poročilu na konec 5. in na začetek 6. st., etnično pa jo prisojata Gepidom,[25] čeprav se omenjajo tudi sarmatski in avaroslovanski grobovi,[26] je težko presoditi, ali lahko svetogorski umbo primerjamo s to najdbo.[27] Glede na to, da spada omenjeni umbo k t. i. turinškemu tipu, pridejo za nas kot primerjalno gradivo v poštev umbi iz germanskih krogov severno od Donave in ne umbi, ki se pojavljajo južno od tod, imenovani »panonski« ali gepidski tip. Za turinški tip umba domnevajo, da se je v splošnem razvil iz antičnih prototipov,[28] da je v 5. st. doživljal določen razvoj v kulturnih skupinah srednjenemškega kroga,[29] na začetku naslednjega stoletja pa je začenjal počasi spreminjati svojo obliko. Tako se njegov zunanji stožčasti del v dokajšnji meri zaokroži v bolj kalostasto obliko, trnek se občutno zniža in dobi gumbast sploščen vrh, ki je lahko tako kot zakovice ornamentiran.[30] Po tem lahko sodimo, da naš fragment, kljub majhnemu ohranjenemu delu, prepričljivo pripada tipu s stožčastim zgornjim delom, ki se na vrhu končuje z dolgim trnom.[31]

Do zdaj je najpopolnejša slika o razvoju umba in s tem tudi njegova kronološka razvrstitev podana v mejah srednjenemškega kulturnega kroga. Če primerjamo naš fragment umba z raznimi fazami razvoja s tega področja, lahko rečemo, da sodi v fazo II b, ki jo predlaga B. Schmidt za omenjeni kulturni krog. Približno enako kronologijo in razvoj so lahko dognali tudi na področju Češke.[32] Kronološko postavljajo to fazo v leta med 480 in 525[33] oziroma na konec petega stoletja.[34]

Noži. — Skupaj z umbom sta bila najdena dva noža. Če analiziramo njune elemente, lahko rečemo, da pripadata tipu z dolgim trnom. Naša primera predstavljata bolj majhne nože z ostro ločenim ozkim rezilom. Eden je z nekoliko širšim in krajšim trnom, drugi z zelo ozkim in dolgim trnom. Po obliki zelo spominjata na stilete,[35] samo da je naš tip mnogo

Sl. 1. Grob št. 6 (11)
Fig. 1. Tombe No 6 (11)

Sl. 2. Grob št. 1 (4—5), 3 (7), 3a (8)
Fig. 2. Tombe No 1 (4—5), 3 (7), 3a (8)

manjši in zato nedvomno predstavlja navaden nož. Na področju Slovenije je znan z nekropol in drugih najdišč iz poznorimskega obdobja in zlasti iz časa preseljevanja narodov. (Tab. VII, sl. 6, 7; VIII, sl. 6, 7; XIII, sl. 1—3, 6.)

Ta varianta nožev je v splošnem zelo razširjena in jo srečujemo gotovo v vseh kulturnih krogih zgodnjega srednjega veka.[36] Prevladuje mnenje, da ima germanski izvor[37] oziroma da je izdelek germanskih obrtnikov še v rimskem času, ko so jih izdelovali v srebru in celo pozlačene.[38] Nož se najbolj pogosto pojavlja v grobovih sam,[39] ne izostaja pa tudi v inventarju z orožjem.[40] Čeprav spominjajo na stilete — predvsem zaradi vzdolžne kanelure na enem nožu (tab. XIII, sl. 1) — kaže obraba rezila na nekaterih slučajno najdenih primerih (tab. VIII, sl. 6; XIII, sl. 3), da so jih rabili kot navadne nože.

Vsi noži, najdeni zlasti v grobovih, so zelo zanimivi, ker kažejo način izdelave. Po vdolbinah, ki so se pokazale izpod rje, je vidna s kovanjem obdelana površina in rezilo.

Fragment koničaste posode. — Fragment pripada skledici, od katere je ohranjen samo vrat in spodnji konusni del. Na kleku je ohranjen zelo poškodovan in majhen delček površine, ki govori, da je bila na tem delu, ki je bil dokaj izvlečen, še posebno okrašen. Po ohranjenih sledovih neravnin lahko sklepamo, da so bile na kleku manjše vzbokline, nastale s posebno nalepljenimi bradavicami, s širšimi prečnimi vmesnimi odtisi ali pa z ločnimi izsečki. Za ta fragment je značilno, da ima čvrsto fakturo, in da je črno sivo enakomerno žgan. Izdelan je iz dobro prečiščene zemlje, kateri je v večji meri dodan zdrobljen kremenec. Oblikovan je ročno in verjetno dodelan na lončarskem vretenu manjše rotacije. Po fragmentu sodeč je bila posoda relativno majhna (tab. XII, sl. 2).

Na našem ozemlju do zdaj niso našli podobne keramike. Posode z okrasnimi venci na največji periferiji so značilne za pozno rimsko obdobje in za začetek obdobja preseljevanja narodov na območju Češke[41] in Polabja.[42] Sprva ima ta posoda majhne plastične vzbokline in se veže pretežno na žgane grobove, pozneje pa so zanjo značilni ločni izseki in rahlo navzven potegnjeno nekoliko stanjšano ravno odrezano ustje.[43] V primerjavi s temi primerki sodi naša posoda glede na ornamente k variantam, ki niso bogato okrašene, oziroma ki nimajo drugega ornamentnega detajla razen omenjenega plastično oblikovanega roba.[44]

Čeprav je naš fragment poškodovan prav na delu, ki je za natančnejšo opredelitev zelo pomemben, bomo uvrstili posodo v mlajše časovno obdobje. Če upoštevamo kulturno — s tem tudi oblikovno — in kronološko razporeditev posameznih variant teh posod, je to čas, ki je na Češkem zaznamovan s stopnjo vinařic. Skledice z izrezljanim robom se pojavljajo na tem ozemlju v več variantah in bo sodile k raznim razvojnim stopnjam. Glede na to, da se enake pojavljajo tudi na področju Polabja v skupini Niemberg, jih na Češkem pripisujejo keramiki, ki je nastala pod zunanjim vplivom. Po Svobodi zajema vinařic stopnja relativno dolgo obdobje. Pojavlja se z že formiranimi elementi na začetku 5. st. in traja vse do njegovega zadnjega desetletja.[45] Tudi na področju Polabja jo postavljajo približno v enako obdobje. Glede na to, da tu nekatere grobne celote vsebujejo mlajše elemente, postavljajo njeno uporabo še v prvo četrtino 6. st.[46] in ker se pojavljajo tudi v grobovih z deformirano lobanjo, sklepajo, da ne morejo biti mlajše.[47]

Kovinasto okovje in drugi fragmenti. — Poleg dela ščita in nožev so bili na obravnavanem mestu še nekateri metalni deli, med katerimi so nekateri pripadali okovju.

Elipsasto zvit nesklenjen prstan, izdelan iz širšega železnega traku, je lahko sodil k okovju nekega večjega predmeta. Tudi drugi fragment je nedvomno del okovja, ki je bil z zakovicami pritrjen na nek predmet. (Tab. VII, sl. 4.)

Sledita dva večja fragmenta pločevine (eden iz brona, drugi iz železa), ki bi glede na prepognjeni rob lahko bila fragmenta kovinskih posod. Fragment bronaste pločevine kaže, da gre za posodo z ravnim vodoravnim ustjem. Na področju Češke se omenjajo v grobovih vinařic stopnje bronaste posode v obliki kotla ali vedra z ročajem iz debelejše žice.[48] Tudi

Sl. 1. Grob št. 8 (13)
Fig. 1. Tombe No 8 (13)

Sl. 2. Grob št. 5 (10) in pod njim št. 9 (14)
Fig. 2. Tombe No 5 (10) et au-dessous d'elle No 9 (14)

na območju Polabja omenjajo podobne bronaste posode, ki se pridružujejo elementom tamkajšnje II. in III. stopnje.[49] Zanimivo je, da ni nikjer omenjena posoda iz železa, zato tudi ostaja vprašanje glede našega železnega fragmenta odprto. (Tab. VII, sl. 1, 2.)

Da so bile v krogih zgodnjesrednjeveških kulturnih skupin v rabi tudi posode, narejene iz železne pločevine, priča najdba s Polhograjske gore nad Polhovim Gradcem.[50] Poleg fragmentov dveh tolčenih bronastih skodel z bisernim nizom na robu[51] so bili tu najdeni tudi fragmenti neke večje železne skodele, pokrova z nizkim cilindričnim nastavkom, krožnika, manjše skodelice, koničnega tulca in še ploskega krožnika.[53] Po naštetih oblikah je videti, da niti eni naštetih posod ne ustrezajo naši fragmenti. Navzlic tej ugotovitvi je nedvomno, da je uporabo posod iz železne pločevine tudi za ta področja možno prisoditi poznemu 5. in zelo zgodnjemu 6. st., čeprav polhograjske najdbe povezujemo z langobardskim in frankovskim prodorom v te kraje, tj. v obdobje po letu 535 oziroma med letoma 547 in 548.[54]

Ne glede na predmete, ki jih za sedaj ne moremo zanesljivo klasificirati,[55] tvori gradivo, zlasti sulica, izkopana pri prvih raziskovalnih delih, s sedanjim gradivom zaprto kulturno celoto. Čeprav smo tedaj uvrstili v širok kulturni okvir obdobja preseljevanja narodov, zahvaljujoč obdelanim najdbam, ji lahko bolj natančno določimo mesto.[56]

Sulice s tulastim nastavkom so bile (za razliko od drugih germanskih kulturnih skupin[57]) na območju Polabja v rabi nepretrgoma od rimskega časa dalje. Ščit, meč in drugo orožje je glavni del inventarja bojevniških grobov.[58] Nasprotno se na Češkem pojavljajo v grobovih merovinške faze in sodijo, glede na ostalo gradivo v posameznih zaprtih kulturnih celotah, da so značilne za 1. pol. 6. stoletja.[56]

Če strnemo arheološke podatke, ki smo jih dobili z analizo posameznih najdb, lahko brez tveganja postavimo grob iz sonde 5—5a/67 v skupino bojevniških pokopov z območja Polabja in severne Češke. To opredelitev opravičuje tip groba, umbo, noži, sulica in predvsem keramika. Glede na datacijo posameznih elementov, katere izpričujejo dobro raziskana najdišča omenjenih pokrajin, je nedvomno, da predstavlja sulica med njimi najmlajši element. Če upoštevamo ta moment in izpričani skeletni pokop sodijo najdbe v prvo četrtino 6. stoletja (po B. Svobodi).[60]

Čeprav je možno kronološko opredeliti našo najdbo, ostaja nedognano, kako povezati njen pojav z ostalimi kulturnimi manifestacijami tega časa na vzhodnoalpskem ozemlju. Sklepajoč po ohranjenih elementih, je očitno, da predstavlja najdba na našem področju popolnoma tuj in osamljen pojav.[61] Glede na to, da se veže na kulturni krog Polabja in Češke, moramo omeniti najdbe s področja zahodne Madžarske, katere pripisujejo t.i. vzhodnemu merovinškemu krogu planih grobov, ki so značilni za področje severno od Donave. Med temi je tudi določeno število bojevniških grobov, ki so, sodeč po pridatkih, mlajši kot naš primer. Upoštevaje dejstvo, da se ostala materialna kultura teh najdb veže s svojimi elementi na najdbe onstran Donave, sklepajo, da sta bili obe področji istočasno naseljeni, zlasti ker se med gradivom pojavljajo tipični elementi Polabja.[62] V kronološki tabli B. Svobode je razvidno, da na področju Češke, verjetno tudi Moravske, po vdoru turinškega kroga na tem področju paralelno še živi nekdanja kultura.[63]

Sektor D. V zadnjih štirih letih so večkrat ob robu »nove« poti, ki pelje po severnem pobočju zahodno od omenjenih stopnic, zasledili fragmente keramike, živalske kosti in druge drobne predmete. Najdbe so bile zlasti pogostne ob samih stopnicah. Prvotno smo imeli namen očistiti mesto in fotografirati profil. Pri tem delu smo naleteli na zelo velike kamne, ki so bili povezani z močno apnenčasto malto, zato smo odprli 6 m dolgo in 1 m široko sondo. Pod rušo in gozdnim humusom (0,20 m deb.) je bila nekoliko svetlejša humusna plast temne zemlje, v kateri smo zasledili nekaj keramičnih fragmentov in mnogo živalskih kosti, ki so bile, sodeč po patini, iz recentnega časa. Očitno je bilo, da je to sediment

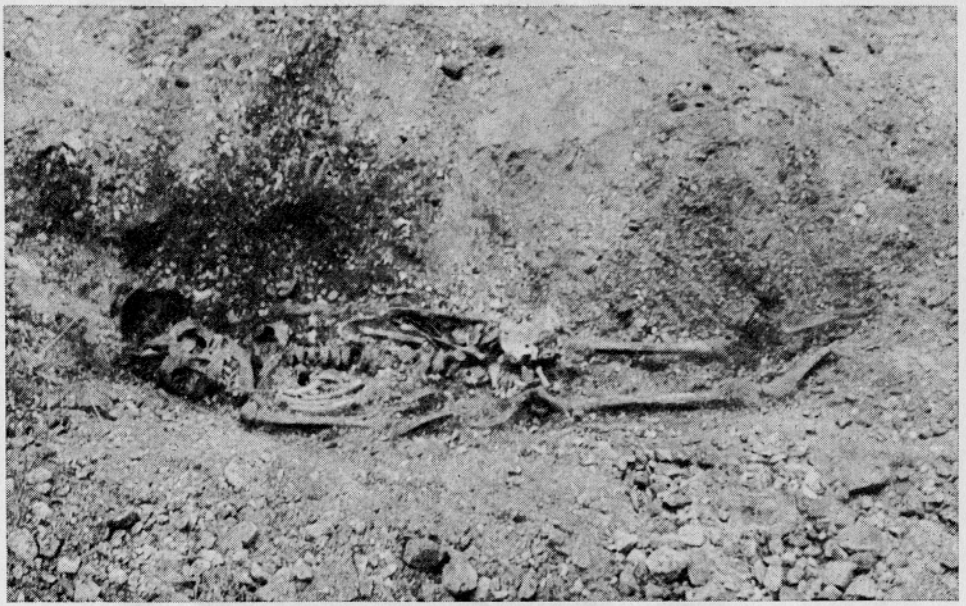

Sl. 1. Grob št. 1 (17)
Fig. 1. Tombe No 1 (17)

Sl. 2. Detajl germanskega groba v sondi 5—5a/67
Fig. 2. Détail d'une tombe germanique au sondage 5—5a/67

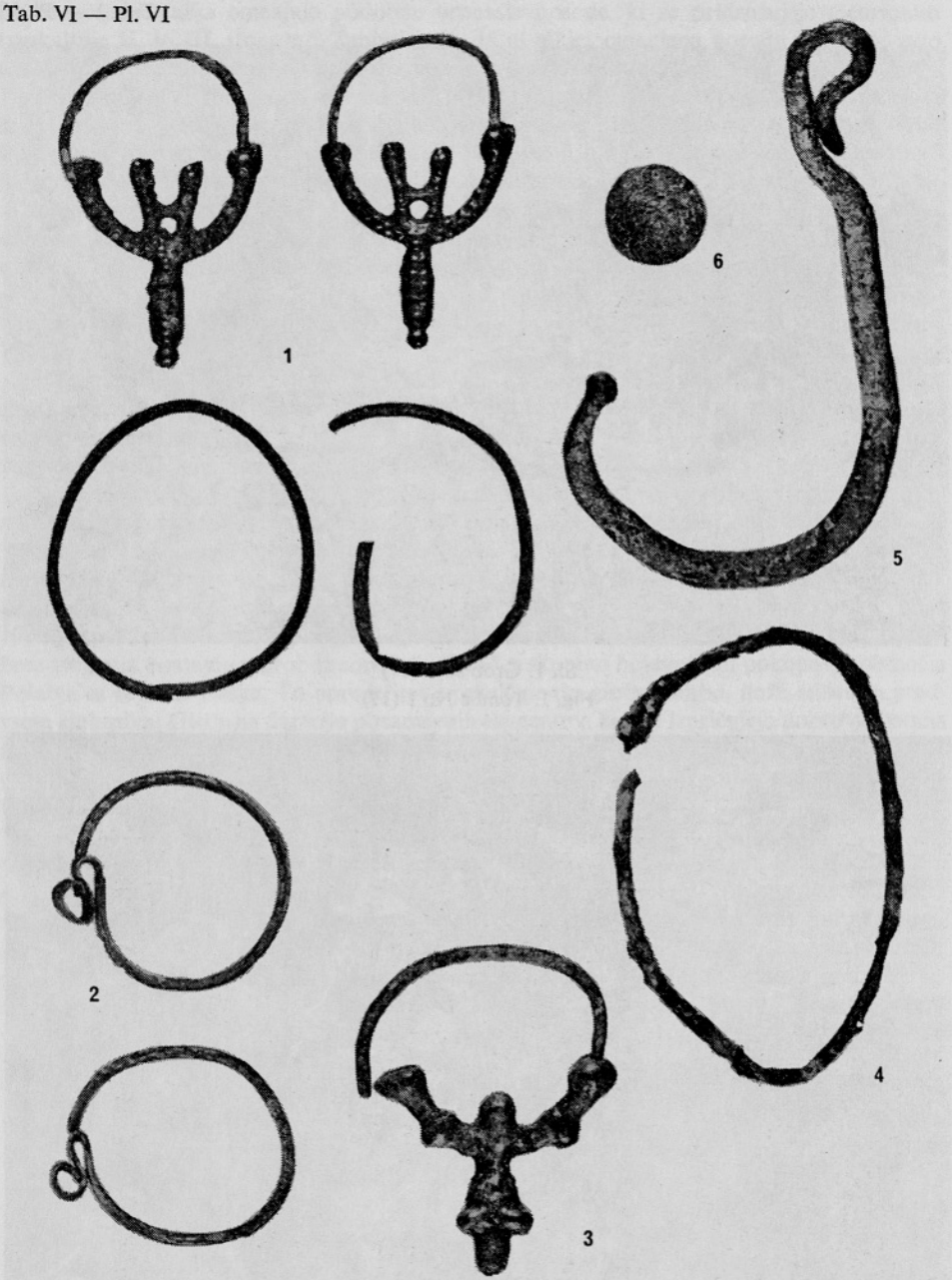

Sl. 1. Pridatki groba št. 10 (15). Sl. 2. Št. 9 (14). Sl. 3. Slučajna najdba št. 2 (6). Sl. 4. Slučajna najdba št. 10 (15). Sl. 5—6. Slučajni najdbi

Fig. 1. Mobilier de la tombe No 10 (15); fig. 2. No 9 (14); fig. 3. Trouvaille occasionnelle No 2 (6); fig. Trouvaille occasionnelle No 10 (15); fig. 5—6. Trouvailles occasionnelles

Sl. 1—7. Pridatki germanskega groba
Fig. 1—7. Mobilier d'une tombe germanique

z višjih površinskih točk. Pri poglabljanju smo v globini 0,45 m naleteli na zgornjo površino omenjenega zidu. Velike neravnine na njem in ob njegovih straneh pričajo, da je bil zid nekoč višji in širši. V sondi, ki je bila v višini omenjenega zidu, se je v smeri proti pobočju hriba pokazala plast gosto položenih kosov zdrobljenega kamenja, ki niso bili sestavni del omenjene konstrukcije. Razširili smo sondo za 1 m in dognali, da je tu peljala starejša steza, ki je v loku zavijala okoli tega dela hriba in se spojila z današnjo cesto, ki pelje za lurdsko kapelo na najvišjo teraso.

Ostanek omenjenega zidu je pri raziskavah meril še 4 m v dolžino in 1,60 m v višino. Čeprav je malta vsebovala presenetljivo velik odstotek apna, je bil zid iz mlajšega (mogoče iz prejšnjega) stoletja. Porušen je bil pri gradnji današnje ceste za vozove. Ali je ta ostanek zidu pripadal temeljem neke kapele, ostaja za zdaj odprto vprašanje, ni pa izključeno, da predstavlja del navadnega obzidja.

Zadnja popravila in restavriranje sakralnih objektov so terjala v letu 1972 razširitev omenjene ceste za dovoz gradbenega materiala. Izravnavanje terena z buldožerjem in širjenje cestišča je na več mestih na zgornjem delu pobočja odprlo nove profile v zemlji. Na teh mestih je zaradi padavin prišlo na površje precejšnje število fragmentov keramike in večje število kovinskih bolj ali manj fragmentiranih predmetov.

V sektorju E, ki leži ca. 1,60 m višje od omenjenega ostanka zidu, je majhen terasast prostor. Ker je bil videti, kot da bi bil namenoma narejen, smo na tem mestu odprli manjšo sondo (3 × 3 m). Pod rušjem, gozdnim osipom in humusom (deb. 0,25 m) se je pokazala površina, ki je bila pravilno tlakovana z srednje velikimi kosi ploščatih kamnov. Ob robu, ki se drži pobočja, smo zasledili neko vrsto *suhozida*, ki je služil kot podpora proti osipanju zgornjih plasti zemlje. V relativno tenki plasti kulturnega humusa nad omenjeno podlago smo zbrali relativno veliko število fragmentov keramike, fragmentov železne in druge pločevine, dobro ohranjen nož in železni zapah. (Tab. VIII, sl. 2—6; IX.)

Premično gradivo in slučajne najdbe. — V opisanih sondah ter na drugih že omenjenih točkah smo naleteli na številno gradivo. Med naštetimi fragmenti železne pločevine, ki so verjetno pripadali prevleki kakih vrat, zapaha, ki izvira morda iz 16. st., je:

1. Bronast, kavljasto zvit okov. Kljub izrazito latenoidnemu videzu sodi k predmetom zgodnje antike. Prav tak je najden v Halternu, le da je iz železa. G. Kropatscheck [63a] ga prišteva k okovju konjske opreme (tab. VI, sl. 5; XII, sl. 7). Vel. 7,3 × 4,4, pr. 0,45 cm.

2. Zapestnici podoben obroč, ki je ležal v zasipni zemlji v grobu št. 10 (16/71) v sektorju A. Izdelan je iz relativno tanke železne žice z nekoliko sploščenimi in razširjenimi konci. Direktne analogije za tak tip zapestnice iz železa nimamo. Njena faktura spominja na slovanske uhane, izdelane ravno tako iz železne žice, čeprav je ta nekoliko tanjša.[64] Čeprav je obroč pripadal grobnemu inventarju, ostane odprto vprašanje, kateremu času pripada. Ker vemo, da zapestnice niso značilne za slovanske grobove na področju vzhodnih Alp, lahko domnevamo, da sodi v obdobje pred slovansko naselitvijo (tab. VI, sl. 4; XII, sl. 5). Vel. 7,0 × 3,65, pr. 0,2 cm.

3. Majhen sileks, kakršnega poznamo iz vrste prazgodovinskih najdišč, ter zgodnjesrednjeveških[65] in slovanskih grobov,[66] za katere je ugotovljeno, da bi lahko bili pod vplivom Panonije. Po teh podatkih bi lahko sklepali, da je tudi naš primer del kakega grobnega inventarja (tab. XII, sl. 8). Viš. 1,4 cm.

4. V plasti pod recentnim humusom v sektorju A smo poleg nekaj recentnih svetilnic in cenenega recentnega nakita našli dokaj izlizan bakren pozlačen kovanec. Ker napisa ni možno prebrati, domnevamo, da je ogrskega izvora iz 16. st.[67]

5. Manjši fragment ročaja ali okovje nedoločljivega predmeta iz zlitine železa, svinca in bakra (tab. XIII, sl. 4). Dolž. 3,1 cm.

6. Nekoliko fragmentiran biser iz steklene modre paste (tab. XIII, sl. 10). Pr. 0,7 cm.

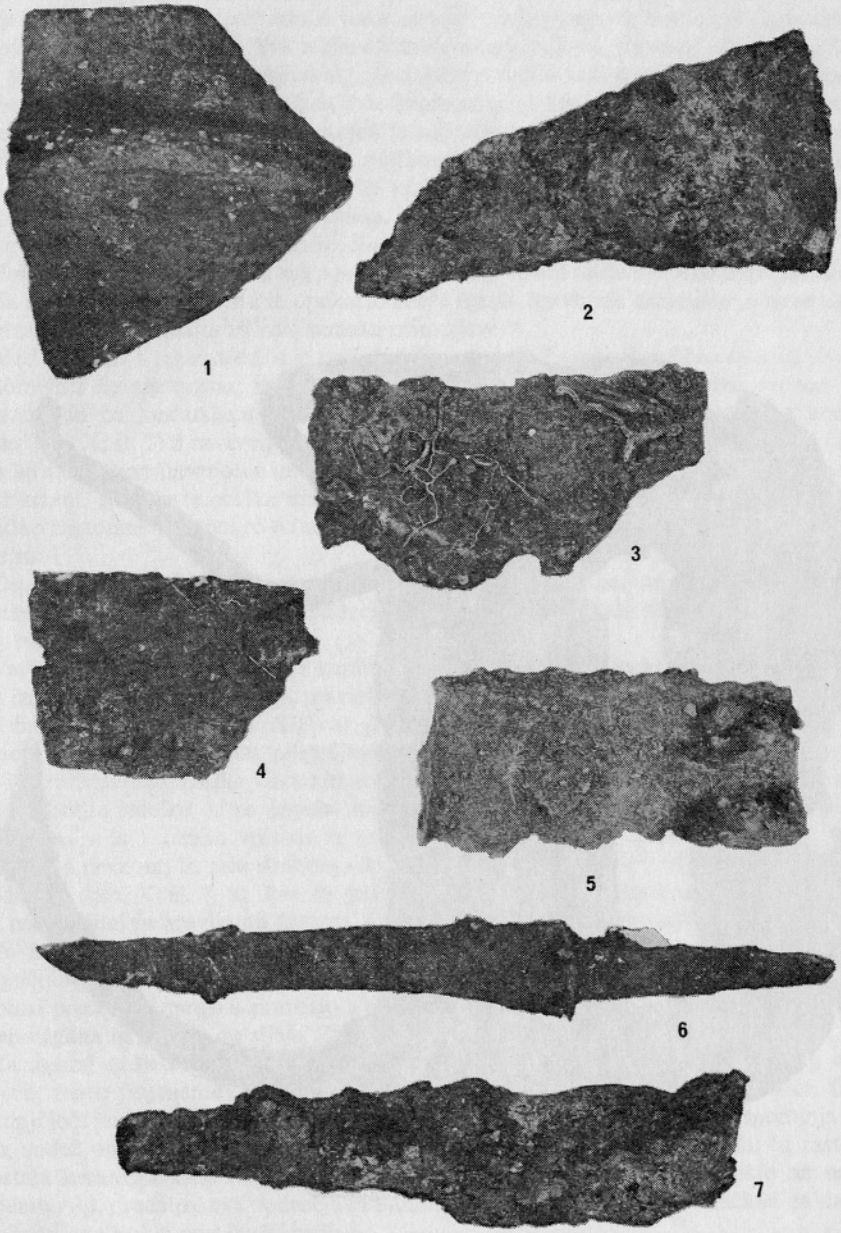

Sl. 1. Fragment skodelice iz germanskega groba. Sl. 2—7. Slučajne najbe
Fig. 1. Fragment d'écuelle d'une tombe germanique. Fig. 2—7. Trouvailles fortuites

Fragment železnega zapaha
Verrou en fer fragmenté

7. Keramika. Izkopani in zbrani fragmenti posod niso enotni. Razlike so bolj občutne v njihovi izdelavi kot v oblikah, čeprav so tudi te v nekaterih primerih odvisne od tipov in se razlikujejo druga od druge. Glede na to, da nimamo zanesljivih stratigrafskih podatkov o najdbah, ker je ugotovljeno, da je vse v sondah naplavljeno, se bomo pri obdelavi držali predvsem delitve po fakturi. Tak način obravnave terja dejstvo, da se prav določena faktura veže samo na določeno keramično skupino, katero ločijo tudi določene oblike posod.

Popolnoma ločeno se postavljata dva fragmenta, od katerih pripada eden dnu in spodnjemu delu posode, drugi pa delu ramen in največji periferiji. Prvi fragment je del posode, ki je bila v spodnjem delu koničasto oblikovana. Izdelana je iz dobro presejane zemlje, prevlečene s tanko plastjo fine gline in verjetno barvana. Oblikovana je na lončarskem vretenu in verjetno opekasto rdeče žgana.

Drugi fragment je ravno tako izdelan iz presejane zemlje, prekrit z obeh strani s fino prevleko in ni dvoma, da je bila vsa posoda na zunanji strani rdeče oranžno barvana. Izdelana je bila na lončarskem vretenu in opekasto rdeče žgana. Spominja na imitacijo terre sigillate. Fragmenta sta izjemna in za zdaj nimata primerjave.[68]

Med keramiko tega najdišča je tudi določeno število fragmentov črno sivo ali sivo črno enakomerno žganih posod, izdelanih iz presejane zemlje, kateri je dodan droben pesek. Obdelane so na lončarskem vretenu. Med tipi posod prevladuje polkroglasta koničasta skleda (tab. X, sl. 1) z navzven potegnjenim ustjem. Rob ustja je pogosto odebeljen (tab. X, sl. 4) ali potegnjen navznoter in navadno profiliran (tab. X, sl. 10; XII, sl. 4, 6) na vrhu ali ob strani. Koničaste oblike imajo rob na zunanji strani odebeljen (tab. X, sl. 3). Poleg posod so zastopani tudi pokrovi (tab. X, sl. 9), ki so polkroglastega tipa s stlačenim gumbom na vrhu.

Čeprav lahko rečemo, da ta keramika ni ornamentirana, ampak samo facetirana, so bile v ta namen uporabljene vodoravne, plitve kanelure ali navadni žlebovi (tab. X, sl. 4, 10).

Verjetno sodijo v to skupino keramike tudi nekateri primerki zelo dobre kakovosti, ki so izdelani iz presejane zemlje, prevlečeni s finim premazom in na koncu progasto ali celo črno barvani do sijaja (tab. XIII, sl. 7). Takšni fragmenti pripadajo koničastim, dokaj plitkim posodam z navznoter odebeljenim robom ustja. Oblikovani so na lončarskem vretenu in predstavljajo izdelke visoke kakovosti. Med našimi najdbami je najden le en primer.

Med boljše izdelke, ki se popolnoma ločijo od te in naslednje keramike, so fragmenti kroglastega vrča z ozkim vratom in ročajem elipsoidnega preseka. Izdelan je iz zemlje, pomešane s peskom, in zelo drobnega kvarcita ter prevlečen z zelo finim premazom, ki se v vodi topi (tab. X, sl. 7, 8). Posoda je bila ornamentirana od ramena navzdol z vodoravnimi paralelnimi in pravilnimi žlebovi. Izdelana je na lončarskem vretenu.[69]

Po fakturi in obliki je popolnoma osamljen fragment z navzven potegnjenim ustjem in koničnim vratom, verjetno neke bolj podolgovato jajčaste posode. Posoda je bila izdelana iz dobro presejane zemlje s primesjo sljude. Prevlečena je bila z gladkim premazom, rjavo rumeno žgana in glajena do sijaja. Zgotovljena je bila na lončarskem vretenu (tab. X, sl. 2).

Za zgoraj naštete fragmente keramike lahko rečemo, da predstavljajo dokaj enotno skupino, razen fragmentov, ki so za zdaj brez paralele in omenjeni fragment vrča. Čeprav se zadnji loči po fakturi od antičnih vrčev, s svojo svetlo barvo in obliko zelo spominja nanje, ki so, sodeč po nekaterih fragmentih dna (tab. X, sl. 12), verjetno bili tudi tu zastopani. Preostala keramika kaže standardne tipe 1. st. n. e., ki se pojavljajo pogosto na ozemlju vzhodnih Alp, predalpskega področja in Panonije. Na našem ozemlju je značilna za najdišča ki so ležala na dokaj odročnih krajih.

Preostalo keramiko lahko uvrstimo v drugo skupino, ki po fakturi in oblikah kaže skupne lastnosti. Njena posebnost je, da je izdelana iz zemlje, pomešane z velikim odstotkom

zdrobljenega kvarcita, kar se kaže na površini posode in jo dela hrapavo, čeprav je ta prevlečena z bolj ali manj fino glinasto prevleko. Zgotovljena je na lončarskem vretenu, katerega sledovi so vidni v notranjosti, na zunanji strani in zlasti na ustju posode. Med keramiko te fakture se pojavljajo lonci jajčasto podolgovate oblike, z bolj ali manj usločenim vratom ter navzven upognjenim ustjem, ki je lahko neprofilirano ali nažlebljeno na zunanji in notranji strani (tab. X, sl. 5; XI, sl. 1, 3, 4, 6, 7, 10—13). Popolnoma so identični vrči, katerih ročaj elipsoidnega preseka je povezoval ustje in rame posode. Dno je ravno, brez odebeljenega roba (tab. X, sl. 11), vendar na zunanji strani ni ostro ločeno. Drugih znakov na dnu nimajo. Od preostalih oblik je moč omeniti še koničaste pokrove s stlačenim gumbom na vrhu (tab. X, sl. 6),[70] dalje posode, katere bi lahko uvrstili med krožnike (tab. XIII, sl. 8).[71] Ni izključeno, da je število oblik nekoliko večje, videti pa je, da se pojavljajo v glavnem samo omenjeni tipi v več variantah. Zanimivo je tudi, da na najdišču posode ne presegajo srednje velikosti. Tako med fragmenti najdenih primerkov ni takih, ki bi jih lahko uvrstili med velike posode za shranjevanje živil.[72]

Razlika med številnimi fragmenti obstaja le v barvi, ki je pri enem delu svetlo rumeno siva, pri drugem delu pa so odtenki sivo črne ali črno sive barve. Glede na skupne lastnosti obeh keramik bi različna barva žganja in delno različna ornamentika kazali na možnost, da pripadata dvema variantama. To domnevo podpirajo nekatere slučajne najdbe svetlo žgane keramike, ki je neornamentirana ali okrašena z vodoravnimi žlebovi od ramena do iznad dna, in ki je na posameznih najdiščih sama zastopana.[73] Za razliko od takih pojavov se na Svetih gorah pojavlja svetla varianta, čeprav najpogosteje s paralelnimi vodoravnimi žlebovi, včasih tudi z enojno valovnico, ki je lahko omejena s skupinami vodoravno vrezanih črt ali z večjimi vbodi (tab. XI, sl. 3, 4). Če uporabimo tip ornamentike kot določeno merilo, moramo omeniti, da se vodoravni žlebovi na večji površini pojavljajo tudi na posodah, ki so črno sivo žgane. Ta tip ornamenta ima posoda z valovnico, in sicer je en motiv na notranji, drugi pa na zunanji strani (tab. XI, sl. 2). Ne glede na take primerke, ki so sicer dokaj redki, pojavljanje obeh variant keramike na Svetih gorah ni izjemno, saj se pojavljata na številnih najdiščih Slovenije[74] in Hrvatske[75] istočasno.[76]

Za razliko od mnogih najdišč med fragmenti s Svetih gora ni bil do zdaj najden niti en fragment s fakturo, ki bi lahko pripadal vrsti mestne keramike ali kateri njenih imitacij.[77]

Preden preidemo na vprašanje kronologije, velja opozoriti še na nekatere druge momente. Glede na to, da se ta zvrst keramike pojavlja najpogosteje na najdiščih seliščnega značaja, je videti, da so to izdelki, ki so jih med preprostejšo lončevino začele po keltskih predlogah zelo zgodaj izdelovati domače lončarske delavnice.[78] Ugotovljeno je, da je lonec tega tipa zelo značilen za obdobje pred Markomanskimi vojnami. Po tem času naj bi bil upad, ker začnejo domači lončarji imitirati izdelke zahodnorimskih delavnic. Vračanje k prvotnemu je zaslediti v mlajši dobi.[79] Čeprav te ugotovitve veljajo za večje naselbine, zlasti mestnega značaja (kot so Emona, Petovija, Zagreb, Siscia, Andautonia, Aquae Jassae itd.), moramo domnevati, da je v določeni meri prišlo do sprememb tudi na keramiki podeželja. Ker je prav barva posode odvisna od načina žganja, menimo, da moramo spremembo v barvi te podeželske keramike iskati v želji posnemati lončevino boljše kakovosti.

Datirane najdbe kažejo, da se najpogosteje pojavlja domača keramika z avtohtonimi elementi v prvem stoletju, poleg nekaterih še izrazito latenskih posod, v obliki velikih loncev za shranjevanje živil.[80] Večji del teh posod je bil izdelan ročno, po pravilu sivo črno ali črno sivo žgan in če je bil ornamentiran, so pri tem uporabljali okraševanje z metličastimi potezami, ki so šli od ramena navzdol ali vodoravno po vsej površini posode. Zelo redka je enojna ali večkratna valovnica, kot tudi večkratni vodoravni žlebovi.[81] Za te najdbe se ve, da so bile v rabi po vsem cesarstvu še v drugem stoletju. V drugi polovici istega stoletja se že pojavlja druga faktura in svetlo žgana, nekoliko mlajša varianta.[82] Za razliko

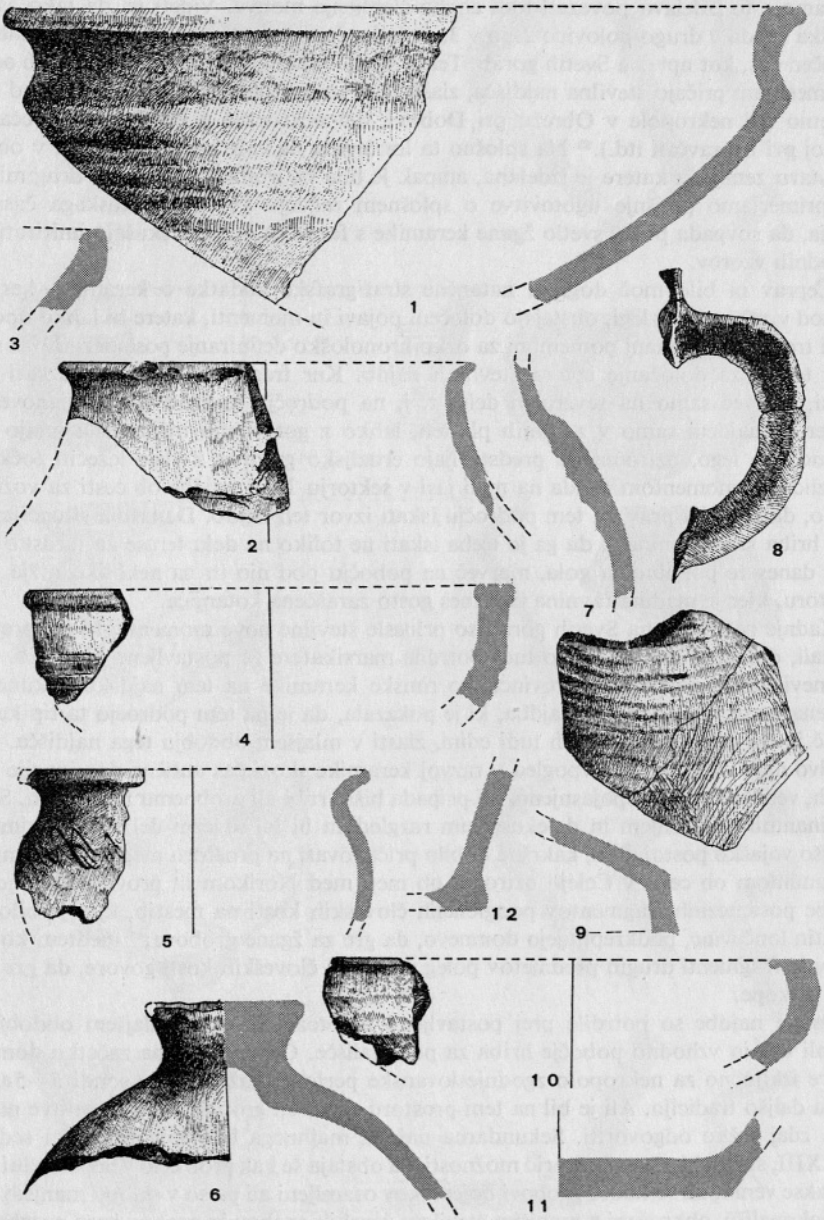

Sl. 1—12. Slučajno najdeni fragmenti keramike
Fig. 1—12. Fragments de céramique trouvés par hasard

od prejšnjih uporabljajo novo fakturo in svetlo žganje samo za srednje velike posode za domačo rabo. Ta posoda je izdelana na lončarskem vretenu, katerega sledovi se kažejo na ravnih površinah, v pravilni oblikovanosti ter v žlebljenju robov ustja. Ni dvoma, da moramo s to izdelavo povezati tudi enako žlebljenje motiva. Videti je, da tako žgana keramika spada v drugo polovico 2. in v 3. stoletje, čeprav se na nekaterih lokalitetah obdeži določen čas, kot npr. na Svetih gorah. Temu sledi keramika, žgana v temno sivih odtenkih, o čemer nam pričajo številna najdišča, zlasti iz 4. in 5. stoletja (Panorama in grad v Ptuju, verjetno del nekropole v Obrežu pri Dobovi, del nekropole v Brezjah pri Zrečah, grob iz Roj pri Moravčah itd.).[83] Na splošno ta lončevina ne kaže spremembe niti v obliki niti v sestavu zemlje iz katere je izdelana, ampak je bila nedvomno žgana pod drugimi pogoji. Če primerjamo prejšnje ugotovitve o splošnem razvoju keramike rimskega časa in te, izhaja, da sovpada pojav svetlo žgane keramike s fazo, ko lončarji skušajo imitirati izdelke zahodnih vzorov.

Čeprav ni bilo moč dognati natančne stratigrafske podatke o keramiki, ker je bila povsod v sekundarni legi, obstajajo določeni pojavi in momenti, katere bi lahko upoštevali. Ti bi trenutno bili manj pomembni za ozko kronološko definiranje posameznih faz razvoja, toda tehtni za določanje izvora številnih najdb. Ker fragmenti niso bili razsuti po vsej terasi, marveč samo na severnem delu, t. j. na področju severno od Boštjanove kapele in ker so najdeni samo v zgornjih plasteh, lahko z gotovostjo trdimo, da imajo tudi tu sekundarno lego, oziroma da predstavljajo erozijsko gradivo z višje ležečih točk terase. Navzlic tem momentom sonda na mali jasi v sektorju D in najdbe ob cesti za vozila[84] govorijo, da je treba prav na tem področju iskati izvor teh najdb. Današnja situacija na tem delu hriba sili k domnevi, da ga je treba iskati ne toliko na delu terase za lurdsko kapelo, ki je danes že popolnoma gola, marveč na pobočju pod njo in na nekoliko nižje ležečem prostoru, kjer je majhna ravnina in danes gosto zaraščena kotanjica.

Zadnje raziskave na Svetih gorah so prinesle številne nove momente, ki jih prej nismo poznali, določene najdbe pa so tudi potrdile marsikatere že postavljene hipoteze. Prvotni domnevi, da je pojavljanje provincialno rimske keramike na tem najdišču sekundarnega pomena, nasprotuje sedanja najdba, ki je pokazala, da je na tem področju ta tip keramike vodeč in po vsem sodeč včasih tudi edini, zlasti v mlajšem obdobju tega najdišča. Bogato gradivo daje sicer določen vpogled v razvoj keramike skozi čas antične dominacije v naših krajih, vendar ostane nepojasnjeno, ali pripada hišni rabi ali grobnemu inventarju. S svojim dominantnim položajem in dalekosežnim razgledom bi bil severni del terase primeren za manjšo vojaško postojanko, kakršne bi bilo pričakovati na prostoru med Malencami in Neviodunumom ob cesti v Celejo oziroma ob meji med Norikom in provinco Savijo. Toda najdbe posameznih fragmentov pooglenelih človeških kosti na mestih, kjer je bilo največ razbitin lončevine, podkrepljujejo domnevo, da gre za žgane grobove;[85] medtem ko najdbe nožev in fragmenti drugih predmetov poleg nežganih človeških kosti govore, da gre za skeletne pokope.

Ostale najdbe so potrdile prej postavljeno hipotezo, da so v mlajšem obdobju uporabljali vrh in vzhodno pobočje hriba za pokopališče. Čeprav smo na začetku domnevali, da gre izključno za nekropolo zgodnjeslovanske periode, kaže grob v sondi 5—5a/67, da gre za daljšo tradicijo. Ali je bil na tem prostoru samo en grob iz obdobja selitve narodov, je za zdaj težko odgovoriti. Sekundarna najdba majhnega bisera v njegovem sedimentu (tab. XIII, sl. 10) bi govorila v prid možnosti, da obstaja še kak grob celo v neposredni bližini. Iz prakse vemo, da so lahko grobovi bojevnikov osamljeni ali pa so v sklopu manjših rodovnih pokopališč, obkroženi z manjšim številom ženskih grobov in grobov brez posebnih pridatkov.[86] Dokajšnja verjetnost, da je svetogorska terasa služila kot pokopališče že pred preseljevanjem narodov, za gotovo pa po tem obdobju, daje prednost domnevi, da je bilo

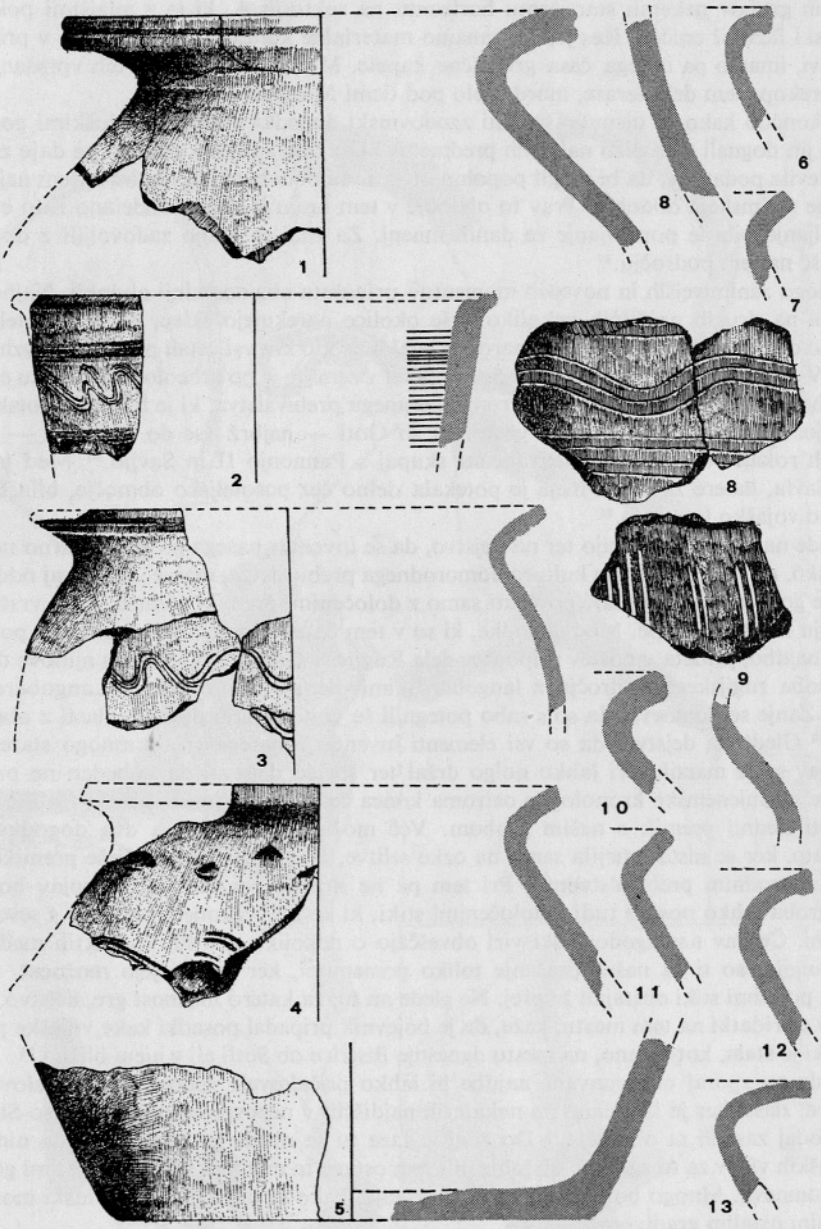

Sl. 1—13. Slučajno najdeni fragmenti keramike
Fig. 1—13. Fragments de céramique trouvés par hasard

tu več grobov iz tega časa. Čeprav je videti zaradi bolj redkih pokopov na sektorju C, da se v zgodnjem času ni pokopavalo južneje, ni izključeno, da bi v predslovanski fazi rabili prostor v te namene. Končno ni tudi izključeno, da ni pripadal določen del kosti uničenih grobov nekemu starejšemu horizontu na sektorju A, ki je z mlajšimi pokopi v slovanski fazi bil uničen. Res je, da nimamo materialne kulture, ki bi govorila v prid taki domnevi, imamo pa iz tega časa grobiščne kapele. Morda leži ključ do teh vprašanj prav na neprekopanem delu terase, morda celo pod tlemi Marijine cerkve.

In končno kako se ujemajo splošni zgodovinski dogodki s temi arheološkimi podatki, ki smo jih dognali z analizo najdenih predmetov? Do zdaj najdeno gradivo ne daje zadostnega števila podatkov, da bi mogli popolno orisati vsa obdobja življenja na našem najdišču, zlasti ne v rimskem obdobju. Prav to obdobje v tem kraju je dobro obdelano zato bi naše poglabljanje bila le ponavljanje že danih mnenj. Za zdaj se bomo zadovoljili z dognanji z najdišč na tem področju.[87]

Mnogo zanimivejših in novejših momentov prinašata obe naslednji obdobji. Najnovejša odkritja na drugih najdiščih nekoliko širše okolice narekujejo sklep, da je Posotelje nedvomno delilo v času preseljevanja narodov enako usodo kot vsi ostali predeli jugovzhodnih Alp.[88] V času, ko je grob iz sonde 5—5a/67 prišel v zemljo, je po arheoloških virih tu cvetela dokaj bogata kultura domorodnega romaniziranega prebivalstva, ki je bilo pod gotsko dominacijo.[89] Iz zgodovinskih virov vemo, da so Goti — najbrž vse do 536. leta — držali v svojih rokah Noricum Mediterraneum skupaj s Pannonjo II in Savijo.[90] Med temi je zlasti Savia, katere zahodna meja je potekala delno čez posoteljsko območje, bila še pod posebno vojaško kontrolo.[91]

Glede na splošno situacijo ter na dejstvo, da se inventar našega groba kulturno ne veže na gotsko, niti na materialno kulturo domorodnega prebivalstva, marveč na dokaj oddaljeni krog, je gotovo, da ga je moč povezati samo z določenimi premiki plemen, ki se vrstijo na področju srednje Evrope. Med dogodke, ki so v tem času nastali in ki bi se lahko povezali z našo najdbo, prideta v poštev pripojitev dela Rugijcev Gotom po propadu njihove države in zasedba rugijskega področja z langobardskimi plemeni ter odselitev Langobardov v Italijo. Zanje se domneva, da so s sabo potegnili še vrsto drugih plemen, zlasti z območja Češke.[92] Glede na dejstvo, da so vsi elementi inventarja našega groba mnogo starejši — in čeprav se je marsikateri lahko dolgo držal ter spričo dejstva, da nobeden ne presega III. faze srednjenemške kronologije oziroma konca češke merovinske faze — bi bilo težko uskladiti slednji premik z našim grobom. Več možnosti imata prva dva dogodka, posebej zato, ker se nista omejila samo na ozke selitve, ampak sta izzvala širše premike tudi med domorodnim prebivalstvom.[93] Pri tem pa ne smemo prezreti, da se pojav bojevniškega groba lahko poveže tudi z določenimi stiki, ki so jih bržkone Goti imeli s severnimi deželami. Čeprav nas zgodovinski viri obveščajo o nekoliko mlajših kontaktih med Goti in Turingijo, so ti za naše vprašanje toliko pomembni, ker dovoljujejo možnost, da so taki ali podobni stiki obstajali že prej. Ne glede na to, za katero možnost gre, dejstvo, da je ta grob s pridatki na tem mestu, kaže, da je bojevnik pripadal posadki kake vojaške postojanke, ki je stala, kot rečeno, na mestu današnje Bistrice ob Sotli ali v njeni bližini.[94]

Glede na zgoraj obravnavane najdbe bi lahko pričakovali sledove zgodnje slovanske naselitve, zlasti ker je izpričano na nekaterih najdiščih v neposredni okolici, da so Slovani zelo zgodaj zasedli ta območja.[95] Do zdaj te faze tu še nismo zasledili, tako da nimamo arheoloških virov za to zgodnje obdobje in s tem ostane ta moment v zvezi s Svetimi gorami samo domneva. Mnogo bolj zanimivo je vprašanje, kako se ujemajo zgodovinski momenti s celotnim ostalim gradivom.

Zgodovina nam pove, da je brežiški kot med Savo in Sotlo že od 9. st. v sestavu Posavske krajine. Ko se po zmagi nad Madžari vnamejo od Dunajskega gozda do Gorjancev

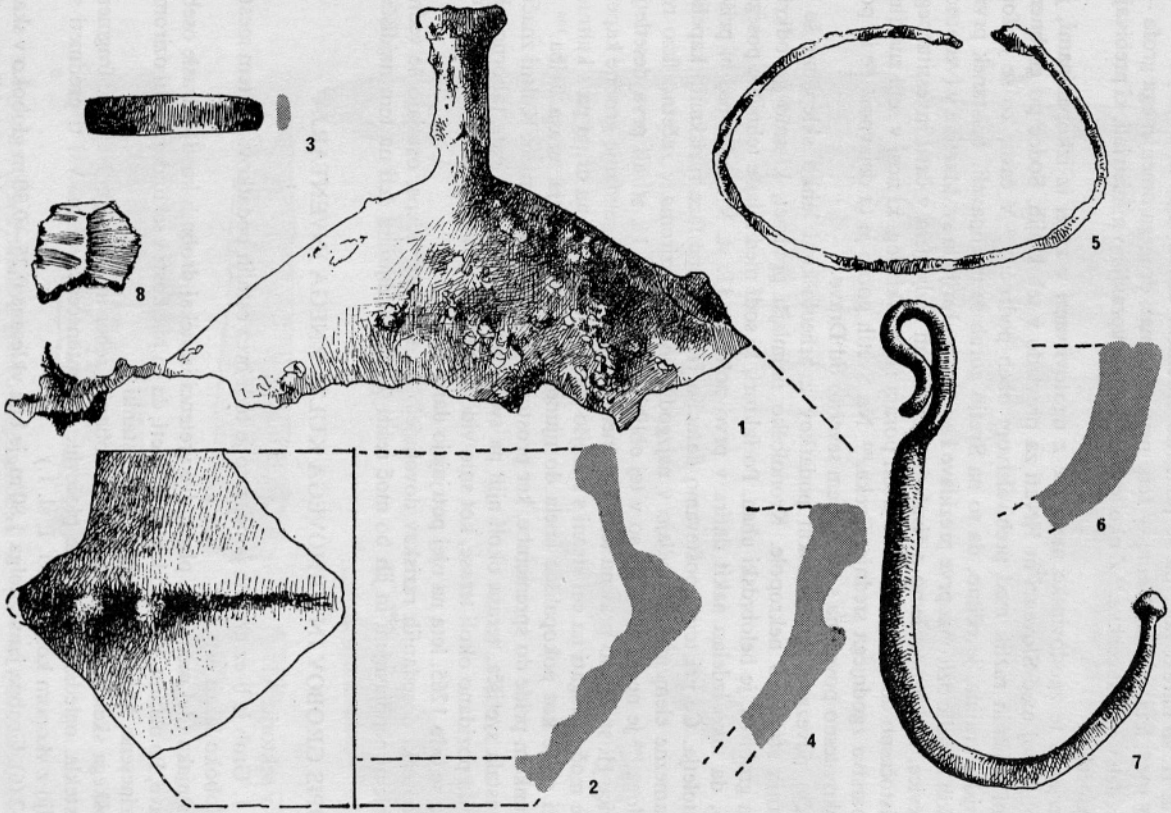

Sl. 1. Fragment umba; sl. 2. Rekonstrukcija skodelice; sl. 3. Železen okov iz germanskega groba; sl. 4—8. Slučajno najdeni keramični in kovinasti predmeti

Fig. 1. Fragment d'umbo; fig. 2. Reconstruction d'une écuelle; fig. 3. Ferrure d'une tombe germanique; fig. 4—8. Objets de céramique et de métal trouvés par hasard

razmejitveni boji, je brežiško Posavje zelo pogosto prizorišče borb med hrvatskimi in slovenskimi plemeni za prevlado nad temi kraji. V času ko se vzhodno območje formira v Savinjsko krajino, usodo teh krajev kroji prvi krajiški grof Viljem I. Okoli leta 1000 uspe z orožjem prisvojiti pilštajnski okraj Slovencem in postaviti krajiško in državno mejo na Sotlo in spodnjo Krko. Čeprav ni bila meja takoj potrjena, je omenjena zmaga toliko pomembna, ker je prinesla veljavno razmejitev med Hrvati in Slovenci.[96] Okoliščine po smrti grofa Viljema II. so narekovale, da se ponovno spremeni usoda tega dela krajine.[97] Po smrti (najbrž 1045. leta) grofice Heme — žene prvega in mati drugega omenjenega grofa — preidejo ti predeli v posest cerkve.[98] Z okolico Svetih gora upravljajo ministriali, ki prebivajo v gradu Kunšperk.[99]

Če primerjamo te zgodovinske momente z ugotovitvami v zvezi iz izkopaninami, je delno razumljiv boj med Slovenci in Hrvati za prevlado v teh krajih. Sodeč po grobnem inventarju, ni etničnih razlik med prebivalstvom obeh področij.[100] V času, ko se je formirala Savinjska krajina, je očitno, da so na Svetih gorah še pokopavali. Nastanek prvih predromanskih kapelic oziroma prve prezidave kapelice sv. Jurija in sv. Martina v (verjetno) zasebne cerkvice, lahko povežemo z živahnim cerkvenim življenjem v času investiturnega boja. To je istočasno doba, ko se v umetnosti poraja romanski slog, ki nosi v sebi značilne prvine stavbarstva zgodnjega srednjega veka.[101] Na Svetih gorah je ta dejavnost že iz političnih vzrokov tesno povezana s področjem severno od Drave.

S pomočjo povezave zgodovinskih podatkov z arheološkimi lahko sklepamo še o odnosu kultnih stavb do nekropole. Kronološko najmlajši predmet, ki smo ga odkrili na zgornjem grobišču, je belobrdski uhan. Po fakturi, ki sodi med mlajše tehnične posege, je izpričano, da tako izdelan nakit datira v prvo polovico 11. st. V zemljo naj bi prišel sredi tega stoletja. Če pri tem upoštevamo datacijo II. gradbene faze raziskanih kapelic, katerih posamezne elemente postavljajo v najzgodnejšo fazo oziroma v začetno fazo romanskega sloga,[102] je nedvomno, da so v tej obliki nastale sredi 11. st. ali prva desetletja druge polovice 11. st. Da so prav na tem odročnem mestu obnovili nekdanje grobne kapele v cerkvici, je moč razlagati na eni strani s starejšo stavbno tradicijo, na drugi pa s kultnim značajem, ki ga je kot pokopališče imela do njune dograditve zgornja terasa hriba.[103] Z njunim nastankom pride do spremembe, ker prostor izgubi nekdanji pomen. Kultni značaj dobe novonastala svetišča, terasa okoli njih pa svetni pomen. O tem pričata taborno obzidje, ki je bilo pozidano okoli terase, kot smo videli, kmalu po II. gradbeni fazi kapelic,[104] in dejstvo da se celo 1265. leta na njej potrjujejo darovnice.[105]

Čeprav dosežki dosedanjih raziskav dovoljujejo že določene sklepe, ostajajo še vedno številni problemi nepojasnjeni in jih bo moč rešiti šele z nadaljnjimi deli na tem najdišču.

OPIS GROBOV IN NJIHOVEGA KULTURNEGA INVENTARJA

Grobovi v sektorju A:

Grob št. 1. Grob je brez grobne jame, zato je tudi brez ostalih podatkov. Na tem mestu so 0,20 m globoko ležali ostanki:

1(4) okostnjaka (del medenice, pleče, dve vretenci in nekaj drobnih kosti) odrasle osebe močne postave. Po načinu, kako so ležali, je videti, da so bile kosti v sekundarni legi oziroma da so bile prinesene. Med kostmi so se ločili ostanki:

2(5) otroškega skeleta (nekaj fragmentov lobanje, reber in vretenc). Najdbe: fragment recentnega stekla, ogledala, kositrene pločevine, recenten cenen uhan. Vsi ti predmeti so prišli v zemljo z vkopom kosti. (Tab. I, sl. 1.)

Grob št. 2 (6). Grobna jama, dolga 1,80 m, je bila vklesana 0,25—0,30 m globoko v skalnata tla. Na zahodni strani je bila uničena pri polaganju strelovoda. Dno jame je bilo posuto

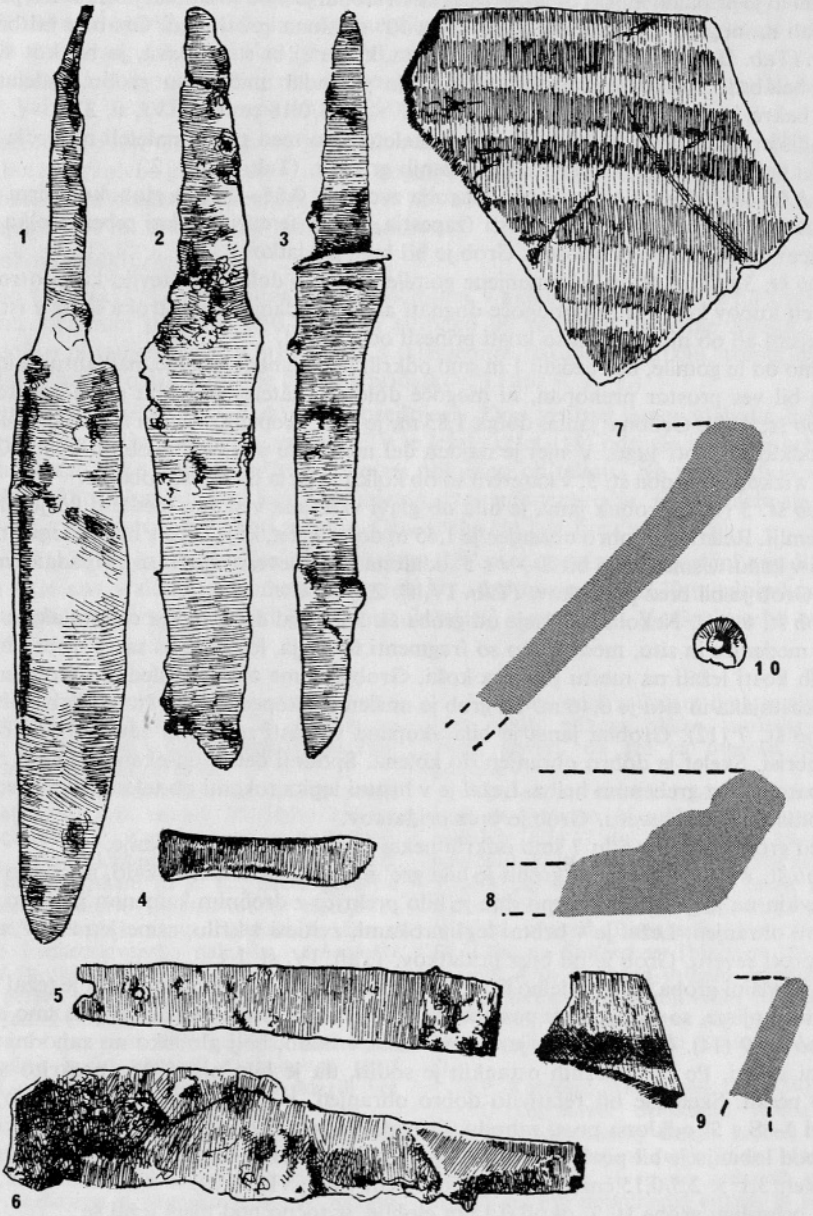

Sl. 1, 2, 5. Pridatki iz germanskega groba; sl. 3, 4, 6—10. Slučajne najdbe
Fig. 1, 2, 5. Mobilier d'une tombe germanique; fig. 3, 4, 6—10. Trouvailles fortuites

s temno zemljo. V njej je bil ohranjen skelet in situ od stegnenice do stopal. Nekoliko proti zahodu je bilo nekaj kosti lobanje, vendar je vprašanje, ali pripadajo temu okostnjaku. Po legi ohranjenih ostankov skeleta je nedvomno, da je imel hrbtno lego z iztegnjenima rokama ob telesu in je pripadal moški osebi. Po legi kosti stopal je moč soditi, da je bil umrli pokopan z obuvali na nogah. Usmerjen je bil Z—V z 10° odklona proti jugu. Grob je bil brez pridatkov. (Tab. II, sl. 2.) Okoli 0,25 m od mesta, kjer naj bi stala glava, je bil kot slučajna najdba belobrdski uhan grozdastega tipa, ki je pripadal uničenemu grobu. Izdelan je iz zlitine bakra in vlit v dvodelni kalup. Vel. 4,2 × 3,35/0,18 cm (tab. VI, sl. 3).

Pri čiščenju zemljišča vzhodno od nog skeleta smo med prstjo naleteli na večje število kosti, ki pripadajo večjemu številu tu uničenih grobov. (Tab. III, sl. 2.)

Grob št. 3 (7). Nekoliko vzhodno od roba zvonika, 0,65—0,80 m globoko v črni zemlji, smo naleteli na gomilo zbranih kosti (zapestja, lakta, femurja, nekaj reber, kolka in del hrbtenice) dokaj močnega okostja. Grob je bil brez pridatkov.

Grob št. 3a (8). 0,10 m od omenjene gomile je ležalo določeno število kosti otroka. Po legi obeh kupov kosti ni bilo mogoče dognati ali je nekdanji grob otroka ležal v isti plasti kot prejšnji ali ob njem ali pa so kosti prinesli od drugod.

Južno od te gomile, na razdalji 1 m smo odkrili še fragment lobanje, nadlahtnice in tibije. Ker je bil ves prostor prekopan, ni mogoče določiti, kateremu grobu pripadajo te kosti.

Grob št. 4 (9). Grobna jama, dolga 1,85 m, je bila vkopana v skalo in usmerjena Z—V z 25° odklona proti jugu. V njej je najden del medenice in nekaj drobnih kosti. Grob je uničen z izkopom groba št. 5, v katerem so ob kolku skeleta bile kosti lobanje.

Grob št. 5 (10). Grobna jama je bila ob glavi vklesana v skalo, medtem ko je bil ostali del v zemlji. Relativno dobro ohranjen je 1,65 m dolg skelet, ki je ležal v hrbtni legi z rokami, zvitimi v krilu. Usmerjen je bil Z—V s 5° odklona proti severu. Kosti so pripadale močnejši osebi. Grob je bil brez pridatkov. (Tab. IV, sl. 2.)

Grob št. 6 (11). Nekoliko južneje od groba št. 5 je ležal del drugega okostnjaka s kostmi rok in medenice in situ, medtem ko so fragmenti femurja, lobanje, os sacre, rebra in nekaj drobnih kosti ležali na mestu prsnega koša. Grobne jame nismo zasledili. Ohranjena dolžina okostnjaka in situ je 0,46 m. Ta grob je uničen z izkopom groba št. 5. (Tab. III, sl. 6.)

Grob št. 7 (12). Grobna jama je bila vkopana v plasti zemlje in zato se niso ohranili njeni obrisi. Skelet je dobro ohranjen do kolena. Spodnji del je odsekan z zidavo zidu, ki je šel paralelno z grebenom hriba. Ležal je v hrbtni legi z rokami ob telesu, usmerjen Z—V z 10° odklona proti severu. Grob je brez pridatkov.

Med grobovoma št. 6 in 7 smo odkrili nekaj fragmentov kosti lobanje.

Grob št. 8 (13). Tudi temu grobu je bila grobna jama vklesana v skalo, nekoliko globlje pri glavi in na južni strani. Njeno dno je bilo prekrito z drobnim kamenim peskom. Skelet je dobro ohranjen. Ležal je v hrbtni legi z rokami, zvitimi v krilu, usmerjen Z—V s 5° odklona proti severu. Grob je bil brez pridatkov. (Tab. IV, sl. 1.)

Že na višini groba št. 4 in delno št. 6, kakor tudi pod velikim kamnom, ki je ležal sekundarno med njima, so se pokazale posamezne kosti novega groba. Na tem mestu smo odkrili:

Grob št. 9 (14). Grobna jama je bila vsekana v skalo, bolj globoko na zahodni kot na vzhodni strani. Po posameznih ostankih je soditi, da je bilo njeno dno prekrito s tanko plastjo peska. Skelet je bil relativno dobro ohranjen, v hrbtni legi, z rokama ob telesu, v smeri J—S s 5° odklona proti zahodu. Pripadal je ženski osebi. Pridatki: ob vsaki strani glave pod lobanjo je bil po 1 obroček s S petljo. Obročka sta iz tanke žice, ki je iz bele kovine. Vel. 3,1 × 2,5/0,15 cm; 3,1 × 2,75/0,15 cm (tab. VI, sl. 2).

Pri privzdigu groba št. 7, okoli 0,15 m globlje, je točno pod njem ležal še:

Grob št. 10 (15). Imel je grobno jamo, vsekano v skalo. Skelet brez glave in spodnjega dela nog je ležal v hrbtni legi, z rokami ob telesu, v smeri Z—V s 5° odklona proti severu.

Ohranjena dolžina je 1 m. Verjetno je pripadal odrasli ženski osebi. Ni izključeno, da so fragmenti glave med grobovoma št. 6 in 7 pripadali temu skeletu. (Tab. II, sl. 1.) Pridatki:

Na mestu, kjer je ležala glava, smo našli in situ ob vsaki strani po 1 lit bronast grozdast uhan, z dvema koncema nad lokom obroča. Uhana sta ulita v dvodelni kalup. Na rogljih se vidi, kako je obroček, ki je iz navadne žice, vstavljen v jagodo. Vtaknjen je po ulitju. Vel. 4,0 × 2,6 cm; 4,0 × 2,45 cm; (tab. VI, sl. 1 zgoraj).

Poleg teh je bil po 1 obsenčnik z ravno odrazanimi konci iz tanjše žice, ki je iz bele zlitine. Vel. 3,8 × 3,45/0,1 cm; 3,45 × 2,6/0,13 cm; (tab. VI, sl. 1 spodaj).

Grob št. 11 (16). Grobna jama je ležala v humusni plasti 0,65 m globoko. V njej je bil skelet brez ohranjene glave kakor tudi ne noge od kolena dalje. Ležal je v hrbtni legi z zvitimi rokami na medenici, v smeri Z—V z 12° odklona proti severu. Ohranjena dolžina okostnjaka 1,05 m. Grob je bil brez pridatkov.

Grobovi v sektorju B:

Grob št. 1 (17). Grobna jama je bila vklesana v skalo. Njeno dno je bilo prekrito z drobnim kamenim peskom, 0,50—0,35 m globoko od recentne površine zemlje. V njem je bil dobio ohranjen skelet v hrbtni legi, s sklenjenimi rokami v naročju, usmerjen Z—V. Pripadal je mlajši osebi. Grob je bil brez pridatkov. (Tab. V, sl. 1.)

Grob št. 2 je ležal 0,50—0,40 m od prejšnjega. Dno grobne jame, globoke 0,45 m, je bilo prekrito z belim kamenim peskom. Tu je ležal skelet (18) odrasle osebe, v hrbtni legi z zavito desno roko v naročju, levo roko pa položeno ob telesu. Na njegovi levi strani je bil skelet (19) otroka, v hrbtni legi, s sklenjenima rokama v naročju. Oba skeleta sta usmerjena J—S, z odklonom 30° proti zahodu. Oba groba sta bila brez pridatkov.

Grob št. 3 (20) je bil oddaljen od prejšnjega 0,50 m v smeri proti Marijini apsidi. Rakev je bila vklesana v skalo in je imela dno prekrito z belim peskom 0,30 m globoko. Skelet brez stopal je ležal v hrbtni legi, z rokama ob telesu, v smeri Z—V. Grob je bil brez pridatkov.

[1] Izvajajo jih strokovnjaki Zavoda za varstvo spomenikov SRS v Ljubljani in Zavoda za varstvo spomenikov v Celju, finansira pa župnijski urad v Bistrici ob Sotli.

[2] P. Korošec, Raziskave na Svetih gorah na Bizeljskem, *Arh. vestnik* 20 (1969) 230 ss; odslej citirano: P. Korošec, *Arh. vestnik* 1969. P. K., Tretja kampanja raziskav na Svetih gorah na Bizeljskem in P. K., Svete gore na Bizeljskem, *Varstvo spomenikov* (v tisku). P. Korošec, Svete Gore na Bizeljskom, kasno antično i staroslavensko nalazište, *Arheološki pregled* (v tisku) P. in J. Korošec, Staroslavenski period na Svetim Gorama na Bizeljskom, *Materijali* X (Prilep), v tisku.

[3] Da bi povezali vzhodno žico strelovoda z zahodno in ju povezali s skalo, so prvo speljali okrog zvonika in pri tem odkrili ves prostor do določene globine.

[4] V severnem delu nismo nadaljevali sonde, ker je bil prostor proti vzhodu, t.j. proti današnji škarpi, zasut verjetno v času, ko je bila Marijina cerkev razširjena s stransko ladjo. V južnem delu se sonda proti vzhodu ni nadaljevala, ker kopanja niso dovoljevale skale in stara pot, ki je na tem mestu vsekana v jedro hriba.

[5] Čeprav je bil sediment črne zemlje v njih brez najdb, njihova oblika, usmeritev in velikost govori, da gre za ostanke nekdanjih grobov.

[6] Da so pri razširitvi Marijine cerkve naleteli na grobove, bi pričale številne pravljice, nastale v 16. in 17. stol. (torej v času, ko so cerkev povečali), ki se nanašajo na grobove na Gorah. V njih naj bi bila pokopana razna gospoda z okoliških graščin. Npr. grob, ki ga povezuje pravljica z grofi Tatenbach (Avg. Stegenšek, *Sv. Gore na Štajerskem* [Maribor 1911] 15 in opombi 4 in 5). Med drugim omenjajo tudi, da je bil na mestu, kjer stoji veliki oltar, pokopan nek človek. Pred desetletji naj bi ga odkopali in pokopali pri strelovodu (*ibidem* 16, opomba 3).

[7] P. Korošec, *Arh. vestnik* 1969, 240 s.

[8] O sukcesivni denudaciji terena zaradi delovanja atmosferilij dajejo najbolj nazorno sliko temelji kapel sv. Jurija in sv. Martina ter temelji zvonika, ki so do nedavnih restavracijskih del bili popolnoma odkriti in pozidani.

[9] Za formiranje poti na zahodni strani uporabljajo odpadni gradbeni material, ki ostane pri obnovah cerkva.

[10] Verjetno, da gre v tem primeru za grob z močnimi kostmi, ki ga omenja Stegenšek (*ibidem* 16, opomba 3), da leži poleg strelovoda.

[11] P. Korošec, *Arh. vestnik* 1969, 243.

[12] *Ibidem* 244 ss.

[13] Na to bi v določeni meri kazal starejši kulturni segment tega najdišča. Naj opozorimo na usmerjenost cerkva na tem hribu, katerih odstopanja od smeri V—Z ne bi mogla biti izpričana z ozko površino terase, vsaj ne za kapelo sv. Jurija in za lurdsko.

[14] P. Korošec, *Arh. vestnik* 1969, 241.

[15] Tudi pri prvih raziskovalnih delih je dognano, da je keramika, ki ima latenoidno obliko in spominja na slovanske posode, ležala v zgornjih plasteh te sonde.

[16] B. Schmidt. *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland* (Halle, Salle 1961) 74 s; poslej: B. Schmidt 1961.

[17] B. Svoboda, *Čechy v době stěhovanu národu* (Praha 1965) 78 s; poslej B. Svoboda 1965.

[18] P. Korošec, *Arh. vestnik* 1969, 241.

[19] B. Svoboda 1965, 80.

[20] H. Preidel, Ein völkerwandergszeitliches Frauengrab aus Michelob, Ipek 13—14 (1939—1940) 108. V zvezi z usmeritvijo S—J je večina znanstvenikov mnenja, zlasti če gre za sedečo lego, da je glede na najdbe s Podkavkaza značilna za Alane. Medtem M. Parducz povezuje ta pojav s hunskim prihodom v Evropo in meni, da so to šego lahko prevzeli za časa svojega bivanja na področju Kavkaza (M. Parducz, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn, *Studia Archaeologia* I [1963] 63.

[21] B. Svoboda 1965, 78, 214 s.

[22] B. Schmidt 1961, 58 in 173.

[23] Kako so izgledali germanski ščiti je med najdbami v alamanskih grobovih dognal W. Veek. Pri tem je celo zasledil, da mnogi od njih niso imeli železnega okovja.

[23a] Umbo so odkrili tudi na nekropoli iz konca 6. in začetka 7. stol. v kraju Aradac—Mečki v neposredni bližini Tise. Obdelavo najdb pripravljajo za tisk v: *Inventaria Archaeologica*. Še en fragment umba naj bi bil znan tudi iz Bosne (neobjavljeno). Podatke je posredovala kolegica D. Dimitrijević iz Novega Sada, za kar ji prisrčna hvala.

[24] M. Girić, *Arh. pregled* 5 (Beograd 1963) 130 s.

[25] D. Dimitrijević - M. Girić, Pesek apres de Bočar, Recherches et resultats, *Epoque préhistorique et protostorique en Yougoslavie* (Belgrad 1971) 190 s.

[26] *Seoba naroda, Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja* (Zemun 1962) 13 ss.

[27] Tudi J. Werner ločuje panonsko-spodnjeavstrijske najdbe, za katere domneva, da so pod vplivom bizantinskih in gepidskih tipov (J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien* [München 1962/1] 80).

[28] Na naselbinskem območju Sasov je videti, da obstajajo določene najdbe, ki kažejo še starejše prototipe, t.j. iz poznega latenskega časa. Po tem se sklepa, da je umbo na splošno izrazito germanski rekvizit (G. Mildenberg, *Die germanischen Funde der Völkerwanderungszeit in Sachsen* [Dresden 1959] 13 ss).

[29] B. Svoboda 1965, 201 s. B. Schmidt 1961, 154 s.

[30] Tako tudi umbo iz groba 52/XLVIII iz Záluži-Čelakovice, čeprav ima še relativno dolg podaljšek na vrhu in se končuje že z bolj gumbastim koncem, je nedvomno, da spada k mlajši varianti z že stlačenim konusom. B. Svoboda (*ibidem* T. CV: 13) ga postavlja že v svojo »merovinško« fazo (*ibidem* 201), J. Werner pa po letu 530 (*o. c.* 1962/1, 92).

[31] Kot je umbo iz groba št. 2 iz Reudena (B. Schmidt 1961, sl. 58 a, sl. 30).

[32] Tej varianti bi na področju Češke ustrezal umbo iz groba v Konobři, le da je ta zelo poškodovan in zlepljen (B. Svoboda 1965, 202 in op. 97).

[33] B. Schmidt 1961, sl. 49.

[34] B. Svoboda 1965, 220.

[35] Videz stileta daje slučajno najden primerek (T. 8: 6, 13: 3), na katerem je ohranjena še prečka na prehodu med rezilom in ročajem.

[36] B. Svoboda 1965, T. 26: 13, 71: 5, 101: 1.

[37] M. Hahn, Neue Funde aus Kaiserzeit, *Altschlesien* I (1926) sl. 5, 6.

[38] V. Ondrouch, *Bohaté groby z doba rímskej na Slovensku* (Bratislava 1957) 149, T. 45: 3, 4.

[39] Naj omenimo samo Vitovje (M. U. [Mehtilda Urlep], *Varstvo spomenikov* 8 (1962) 218 s, T. na str. 602).

[40] V grobu št. 19. v Dravljah je najden ozek enorezni meč v razpadli leseni nožnici, železna pasna spona in trije železni noži.

[41] B. Svoboda 1965, 94 s, 219 s.

[42] B. Schmidt 1961, 97 s. B. Svoboda 1965, sl. 31.

[43] *Ibidem*, sl. 9: 2, 11: 7, str. 51 s.

[44] B. Schmidt 1961, T. 12 in 13.

[45] B. Svoboda 1965, 94 s.

[46] To datacijo Schmidt jemlje po G. Mildenbergu, *Die germanischen Funde* (Dresden 1959). Žal so vsi grobovi s to keramiko na tem področju uničeni, tako da je njuna datacija le približna.

[47] Tudi grob iz Ingerslebna je datiran le na osnovi deformirane lobanje in avtor na podlagi tega elementa sklepa, da se grob lahko postavi v drugo polovico 5. ali v prva desetletja 6. stoletja, s tem da ne presega te meje. Ravno tako ostaja izvor za severnejše pojave s področja Polabja in Havellanda ter Stare Marke za danes odprto vprašanje spričo neobdelanega gradiva,

čeprav vplivi kažejo enake smeri (B. Schmidt 1961, 97 s).

[48] B. Svoboda 1965, 109.

[49] B. Schmidt 1961, 116.

[50] P. Petru, Zgodnjesrednjeveška naselbina na Polhograjski gori, *Arh. vestnik* 18 (1967), 458 s.

[51] *Ibidem*, 457, Sl. 2: 1, 11, T. I: 3a, b.

[52] *Ibidem*, 458, T 1: 2, sl. 2: 6, 7.

[53] *Ibidem*, Sl. 2: 2—5, 9, 10.

[54] Nedvomno je uporabo posod iz bronaste pločevine tudi na našem ozemlju moč prisoditi k poznemu 5. in zelo zgodnjemu 6. stol. Glej W. Radimský, Die Befestigung auf der Crkvenica und das Castrum bei Doboj, *WMBH* 1 (1893) 270, sl. 28, 29.

[55] Zlasti za fragmente okovja.

[56] P. Korošec, *Arh. vestnik* 1969, 250.

[57] K. Böhner, *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes* (Gemanische-Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Berlin 1958) 151.

[58] B. Schmidt 1961, 151.

[59] B. Svoboda 1965, 199, T. LV: 14, LIV: 9.

[60] *Ibidem* 220 s.

[64] Ali imamo posamezne grobove te vrste tudi na nekropoli Lajh v Kranju do objave celotnega gradiva ni moč odgovoriti. V literaturi se omenja le ena turinška grobna najdba s podnožja Staffelberga (J. Werner, 1962/A, 134 in op. 3).

[62] I. Bóna, Langobarden in Ungarn, *Arh. vestnik* 21—22 (1970—1971) 45 s.

[63] B. Svoboda 1965, 230 s.

[63a] G. Kropatscheck, Mitteilungen der Altertums-Kominission für Westfalen V, Münster i. 35. 1909, 360 s: 7, T. XLI, sl. 1.

[64] Kot npr. uhan iz groba št. 15 iz Bohinjske Srednje vasi (W. Šmid, Altslovenische Gräber Krains, *Carniola* 1 (1908) T. II: 16, 17) in Bled-Pristava (neobjavljeno).

[65] P. Korošec, Slovanske ostaline na dvorišču SAZU v Ljubljani, *Arh. vestnik* 2 (1951) 156 ss.

[66] Josip Korošec-Paola Korošec, Predzgodovinsko in staroslovansko grobišče pri Turnišču v bližini Ptuja, *Razprave SAZU* 3 (1953) 202, 214. Itd.

[67] Klasifikacijo je opravil A. Jeločnik, za kar se mu najlepše zahvaljujemo.

[68] Enako je s fragmentom, ki so ga odkrili na stari oz. levi cesti, ki pelje na hrib (P. Korošec, *Arh. vestnik* 1969, 247 s, T. 3: 1), katerega je pomotoma redakcija določila sondi 5—5a/67. Čeprav smo njegovo obliko skušali uvrstiti med tipe grških vaz, ki so se izdelovale na jadranskem območju, ostane pojav tudi v tem krogu dokaj osamljen.

[69] Fragmente smo izkopali na mestu nekdanje sonde 5—5a. Bili so v plasti pod rušo. En fragment smo odkrili na tem mestu že 1967. (*ibidem*, T. 2: 1). Glede na najdbo groba v tej sondi je vprašanje, če vrč ne pripada k njegovemu inventarju, kakor posoda s sploščenim dnom (*ibidem*, T. 3: 3), od katere smo dobili tudi to leto nekaj fragmentov.

[70] Pokrovi so podobni primeru iz sonde 5—5a/67 (*ibidem*, T. 2: 8).

[71] Da ne predstavljajo pokrova, govori neobdelana zunanja spodnja površina dna.

[72] B. Vikić-Belančić, Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar* 13—14 (1965) 109, sl. 46. Na Svetih gorah so med keramičnimi najdbami nekateri fragmenti, ki bi lahko pripadali takim posodam, a ker so ti tako majhni, ni možna zanesljiva opredelitev.

[73] S. P. (S. Pahič), Čadram pri Oplotnici, *Varstvo spomenikov* 12 (1969) 87 s.

[74] Naj omenimo poleg Čadrama še Rodine, ki se kronološko postavljajo v 2. stol. (A. Valič-S. Petru, Antični kompleks sa Rodinah, *Arh. vestnik* 15—16 (1964—1965) 328, T. 8: 1), dalje Predjama, katere keramika nima zanesljivih stratigrafskih podatkov, itd.

[75] V. Hoffiller, Predmeti iz rimskog groblja u Stenjevcu, *Vjesnik hrv. arh. društva* 7 (1903/4) 166 ss. B. Vikić-Belančić, Istraživanja u Jalžabetu kao prilog upoznavanju života u zaleđu dravskog limesa, *Vjesnik hrv. arh. društva* III (1968) 75 s.

[76] Kot npr. v Čadramu (*Varstvo spomenikov* 1968, 88), kjer domnevajo, da gre za bolj intenzivno naseljeno področje.

[77] Za zdaj ostane še vedno brez paralele tip rdečkasto rumeno žgane bolj fine keramike na katero smo naleteli v zgornjih plasteh, vendar kot slučajne najdbe leta 1967. Ni izključeno, da pripadajo kaki lokalni imitaciji boljše keramike (P. Korošec 1969, T. 2: 2, 4).

[78] V zvezi s problemom provincialno rimske keramike v Sloveniji so mnenja, da se že ob koncu 1. in na začetku 2. stoletja čuti razvoj domače obrti, predvsem keramične (P. Petru, Nekateri problemi provincialno rimske arheologije v Sloveniji, *Arh. vestnik* 15—16 [1964—1965] 79 ss).

[79] B. Vikić-Belančić 1965, 89.

[80] *Ibidem*. A. Valič - S. Petru, *Arh. vestnik* 1964—1965, 328. M. Urleb, Križna Gora in okolica v antiki, *Arh. vestnik* 19 (1968) T. 2: 8, 478 s. D. Svoljšak, Zgodnjeantična plast na sv. Pavlu, *Arh. vestnik* 19 (1968) 430, T. 1: 1. Verjetno temu obdobju pripada tudi lonček, čigar fragmente so odkrili na temenu gomile z žganim grobom v Britofu pri Kranju: A. V. (A. Valič), *Varstvo spomenikov* 13—14 (1970) 159.

[81] Glej našo opombo 72.

[82] Glej našo opombo 74.

[83] Številno gradivo s Panorame in Ptujskega gradu ni objavljeno, enako niso v celoti obdelane najdbe z nekropole v Obrežu. S. Pahič, Staroslovanski grobovi v Brezju pri Zrečah,

Arh. vestnik 18 (1967) 357 s. M. Much, *Kulturhistorischer Atlas* (Wien 1889) 212, T. 94: 15, 17.

[84] Na tem delu ceste smo našli tudi obdelano sivo črno žgano keramiko brez primesi kvarcita. Glede na to, da je bila popolnoma izolirana na kupu ob severozahodnem ovinku ceste, jo v določeni meri loči od ostalih najdb v zaprto kulturno celoto.

[85] Naselbino ali postojanko, ki naj bi se vezala za to nekropolo, bi lahko iskali na območju današnje vasi Bistrica ob Sotli.

[86] I. Bona, *Arh. vestnik* 21—22 (1970—1971) 53 s. B. Schmidt 1961, 164 s.

[87] To so poleg že omenjenega Nevioduna in Velikih Malencev še Rifnik in Vranje nad Sevnico.

[88] To lahko sklepamo po raznih najdbah iz časa pozne rimske faze in faze po njej v nekropolah v Neviodunu in okolici ter ostalih območjih Slovenije in severne Hrvatske.

[89] O kulturni značilnosti tega obdobja v teh krajih govore z gotovostjo grobišča, katera so odkrili na številnih točkah. Naj omenimo samo Rifnik, Vranje nad Sevnico itd. Podatke o tem dolgujemo mlademu kolegu J. Gieslerju iz Münchna.

[90] Glej literaturo J. Werner 1962/A, 133. B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (1952) 409 s.

[91] Nedvomno, da lahko med *civitas Noricum*, katera pridejo nekoliko pozneje v zgodovino, upoštevamo tudi utrdbe tega kraja in ne samo Petovijo in Celejo (R. Egger, Civitas Noricum, *Wiener Studien*, 47 [1929] 146 s. B. Saria, Germanische Bodenfunde aus dem westlichen Sudosten, *Südostdeutsche Archiv* 1 [München 1958] 86), ker je tu bil odcep od glavne magistrale *Siscia—Emona* za Celejo.

[92] B. Svoboda 1965, 235.

[93] Čeprav je dognano, da so Langobardi samo šli čez ozemlje Češke, ni izključeno, da se jim niso priključili nekateri rodovi ali posamezniki domorodnega prebivalstva.

[94] Da je bila v rimskem obdobju neka postojanka na tem mestu, govore starejše (J. Klemenc-B. Saria, *Blatt Rogatec* [1939] 45) in novejše najdbe (J. Korošec ml., *Varstvo spomenikov* [v tisku]).

[95] Knez-Petru-Škaler, *Municipium Flavium Latobicorum — Neviodunum*, 45, T. VI.

[96] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*. Od naselitve do petnajstega stoletja, (Ljubljana 1955) 174 ss.

[97] »Savinjska krajina, ki je bila z neznatnimi izjemami eno samo ogromno lastno veleposestvo — alod — savinjskih krajišnikov«, je s Heminimi darovnicami popolnoma razpadla in s tem je propadel zadnji poskus ujedinjenja večjega dela slovenskih dežel (B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* II [1955] 84).

[98] Med drugimi pride tudi področje od Bizeljskega do Pohorja pri Vitanju s Heminimi darovnicami v last ženskega samostana na Krki na Koroškem (M. Kos 1955, 162 s).

[99] Glede na vir, ki govori, da je škof Henrik (1167—1174) »Chuongisperch destruxit« (A. Jaksch, *Monumenta ducatus Carinthiae* I, 191). To pomeni, da so prvi grad verjetno sezidali sredi 11. stol. prvi ministeriali.

[100] Glede na arheološko gradivo iz Krškega (K. Dinklage, *MAGW* 71 [1942] 239 s) in iz Sela pri Dobovi je nedvomno, da to območje sodi k izrazitemu krogu belobrdske skupine. P. Korošec, Kulturni in časovni oris slovenskega zgodnjega srednjega veka na območju Slovenije, *Arh. vestnik* 1970—1971, 98 s.

[101] M. Kos 1955, 165 s.

[102] S. Stelè, Vorromanisches aus Slowenien, *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte* I, Festschrift für R. Egger (1952) 367 s.

[103] Posvátným a kultovnim místem bylo Slovanum každé pohřebiště, místo žalu a každá mohyla: J. Eisner, *Rukověť slovanské archeologie* (Praha 1966) 483.

[104] Glej J. Korošec ml., Dodatno poročilo o raziskavah zgodnjesrednjeveške gradbene dejavnosti na Svetih gorah nad Sotlo (v tisku v tem glasilu).

[105] A. Jaksch 1896, 191.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES A SVETE GORE EN AMONT DE SOTLA

Résumé

Parmi les travaux archéologiques exécutés dans les années 1971 et 1972 se rangent les recherches à l'emplacement extérieur de la terrasse sur la colline, en raison de travaux de conservation et de restauration sur les édifices sacrés de cet endroit. Ainsi, en 1971 on a recherché le secteur A, qui se trouve entre l'escalier droit et le clocher de l'église de la Vierge Marie, en raison de la mise du paratonnerre à la terre et de la réorganisation de l'escalier mentionné. Les travaux de conserva-

Pril. 1. Del nekropole v sektorju A z grobovi 1—11
a) objekt pod stopniščem; b) ostanek tabornega zidu

Ann. 1. Partie de nécropole dans le secteur A avec les tombes 1—11
a) objet sous l'escalier; b) reste de l'énceinte du camp

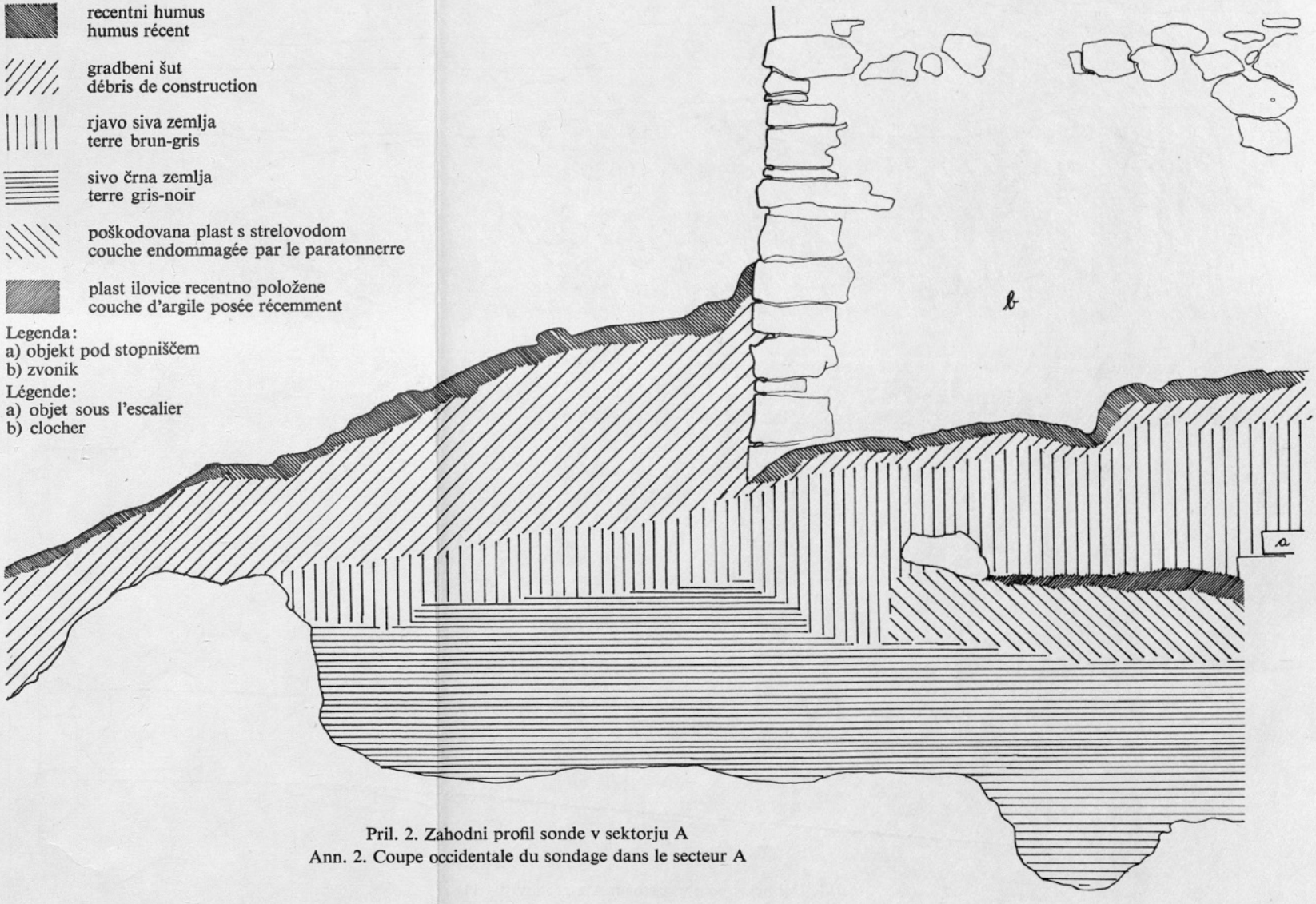

Pril. 2. Zahodni profil sonde v sektorju A
Ann. 2. Coupe occidentale du sondage dans le secteur A

tion et de rénovation dans les chapelles de St. Boštjan et de St. Martin ont aussi exigé des recherches. On a recherché en outre le secteur D à l'extrémité inférieure à cause de l'escalier actuel qui mène à la colline et à un petit terrain plat sous le bord de la terrasse derrière la chapelle de Lourdes (secteur E).

Tous ces résultats et les résultats précédents imposaient des recherches organisées de cette localité. A cette fin on a recherché l'emplacement qui se trouve au nord de l'abside de la Vierge (secteur B), qui a été en partie sondé en 1967/68, et l'emplacement suivant vers la chapelle de Lourdes (secteur C), où en 1967 on a fait le sondage 5—5a, reliant par ces travaux tout l'emplacement de l'abside de la chapelle de St. Georges au versant supérieur oriental sur une largeur de 5 m.

Secteur A. A l'emplacement entre l'escalier et le clocher de l'église de la Vierge Marie et l'abside de la chapelle de St. Georges dans une vaste cavité, nous avons effectué un sondage d'nue grandeur 3.90 × 5.75 — 2.30 × 2.0 m. Les sédiment se composaient d'humus récent, de débris de construction et de terre brun-gris. Dans cette dernière couche étaient enterrées des tombes à une profondeur de 0.70—1.10 m à l'extrémité nord et 0.10—0.30 m à l'extrémité sud. Les fosses tombales étaient au fond pour la plupart enfouies dans une base rocheuse; là où il n'y en avait pas, les tombes étaient entourées de pierres.

Le secteur B a connu un sondage d'une grandeur de 2.10 × 5 m. Aussitôt au-dessous de l'humus récent il y avait la couche culturelle (0.20 m) et la base rocheuse, où étaient enterrées les fosses tombales.

Ces données attestent que sur le versant oriental à la partie supérieure s'étendait une nécropole du Haut Moyen âge, dont les tombes appartenaient pour la plupart à la phase slave précoce. Par les fosses tombales dans le sol de la chapelle de St. Boštjan (Sebastian) et par le nombre des os dispersés on peut conclure que la nécropole était assez grande. Dans le secteur A nous avons découvert 10 tombes in situ et 1 en position secondaire, et dans le secteur B 3 tombes. Ils gisaient en deux couches. Selon la règle, la fosse tombale était couverte de gravier et de sable de rivière. Les squelettes étaient couchés sur le dos, les bras le long du corps, ou ils étaient déposés sur la hanche ou la poitrine. Ils étaient orientés en direction O—E ou S—N. Ils gisaient dans la fosse séparément ou deux personnes étaient enterrées ensemble en même temps. Il n'y avait pas de traces de cercueil ou de planches. Dans le secteur A il y avait beaucoup de sépultures détruites. Dans la superficie recherchée jusqu'à présent, nous avons découvert dans 16 tombes environ 23 sépultures. Dans les tombes nous avons trouvé très peu d'inventaire qui comme les précédents fait partie du même cercle culturel, à la différence que maintenant avec les éléments découverts il détermine chronologiquement les découvertes jusqu'à la moitié ou même jusqu'à la fin du 11e s. Étant donné l'unité de la culture matérielle des tombes, l'orientation S — N n'a pas de signification culturelle et chronologique déterminée, et probablement elle se base sur la tradition plus ancienne.

Dans *le secteur C*, les sédiments variaient de 0.30—1.20 m d'épaisseur. Ils se composent de terre noir-brun, mélangée de pierres. Cette couche est fortement endommagée par les fosses récentes pour le dépôt des ordures et des cendres. Le sondage mesurait 10.5 × 5.5 ou 2.5 m. A cet emplacement, à l'exception de la tombe au sondage 5—5a/67 il n'y avait aucune fosse de tombes. Comme les sédiments ici n'étaient pas particulièrement résistants, l'emplacement de la fosse tombale a été fortement approfondi et au fond aplani jusqu'à la profondeur de 0.98 m. Au voisinage se trouve une couche de terre noire, où il y avait de grandes pierres non liées entre elles. Un plus grand nombre de pierres se trouvait aussi aux côtés nord et sud de la fosse, tandis qu'au milieu il y avait de la terre noire avec des os humains particuliers dispersés. Au bord nord-est de cet emplacement il y avait un fragment d'umbo, deux couteaux de fer et quelques fragments de tôle de fer et de cuivre. Le fond de la fosse était recouvert d'une couche de terre gréseuse rouge de 10 cm d'épaisseur, sur laquelle nous avons découvert l'unique fragment d'écuelle biconique cuite noir-gris et deux fragments de ferrure.

Au nord du mur de la chapelle de St. Boštjan, nous avons trouvé des restes d'un mur (1 m de long), qui allait parallèlement à la crête de la colline vers le nord.

Les objets mentionnés, les fragments d'os, la forme et la grandeur de la fosse sont des preuves irréfutables qui attestent qu'il y avait là une tombe détruite. Les pierres non liées dispersées font partie du type des tombes à empierrement du défunt, type qui n'a pas de comparaison sur notre territoire. Elles sont caractéristiques comme tombes plates sur le territoire de l'Elbe et de l'Allemagne centrale et pour la Bohème septentrionale. Dans la tombe de Svete gore on été détruites toutes les traces, par lesquelles il serait possible d'établir à quelle variante de ce type de tombes elle appartient. Par la forme de la fosse, il est sûr que l'orientation était en direction N — S. Ce type de tombes est caractéristique au 5e siècle en Bohème comme groupe «vinařic», et en Allemagne jusqu'au début de 6e s. comme groupe «Niemberg».

Parmi les *materiaux mobiles*, une place particulière revient à l'umbo, dont est conservée seulement la partie supérieure à prolongement en forme de tige. Parmi tous les exemplaires trouvés en Yougoslavie, il est le seul qui appartienne au type turingien. Il s'est développé à partir des prototypes antiques dans le cercle culturel de l'Allemagne centrale au 5e siècle. Il fait partie du type IIb et à l'échelle chronologique de la phase la période de jusqu'à l'an 500 ou plus précisément entre 480 et 525. Les deux couteaux, qui étaient à côté de l'umbo, appartiennent au type à lame étroite et à longue épine du manche. Pour nos endroit, il est caractéristique pour la période romaine avancée et la période de la migration des peuples, comme pour tous les cercles culturels médiévaux. L'opinion prédomine qu'il a une origine germanique, resp. qu'il est l'oeuvre d'artisans germaniques déjà à la période romaine. Bien que par la forme ils rappellent les stylets, il est indubitable qu'ils ont pu servir à la fois d'armes et d'outils.

Pour les découvertes *céramiques*, nous avons mentionné un fragment d'écuelle conique à col plus cylindrique. A la courbure, le vase avait une couronne aujourd'hui détruite, probablement avec de petites bosselures, collées séparément, ou de larges empreintes transversales ou des coupures arquées. Le vase était fait de terre, à laquelle on ajoutait du sable silicé. Il était forme à la main et achevé sur un tour simple. Bien qu'en Slovénie on connaisse deux trouvailles d'écuelle coniques de la période de la migration des peuples, il est indubitable que ce type n'est pas né ici et qu'il ne s'y est pas développé. Nous trouvons des analogies dans la céramique du type «vinařic» de la Bohème septentrionale, ou «Niemberg» de la vallée de l'Elbe, où elle se manifeste comme une des formes guides au 5e siècle, pouvant être encore utilisée dans le premier quart du 6e siècle.

Parmi les *objets metalliques* il y a encore une ferrure en forme d'anneau non fermé et ellipsoïdalement courbée, probablement d'un objet plus grand. Les fragments de tôle métallique sont aussi difficiles à déterminer. Selon l'auteur, ils peuvent se ranger dans les récipients, bien que dans les cercles culturels nord mentionnés on ne mentionne que des récipients en bronze. D'après les récipients en fer de Polhov grad, il conclut encore qu'à la fin du 5e s. et au début du 6e, on pouvait faire des récipients aussi à partir de ce métal, bien que ceux-ci aient d'autres formes.

Sans égard aux objets qu'il n'est pas possible de déterminer, il est certain que cette découverte, ensemble avec les autres objets de 1967, surtout avec la lance, représente un ensemble culturel fermé. D'après les éléments qui le composent, la tombe du combattant est apparentée à celles de la vallée de l'Elbe et de la Bohème septentrionale, et non aux trouvailles analogues du cercle mérovingien oriental de la Pannonie. Il est possible de dater la tombe dans les premières décennies du 6e s., en prenant comme limite extrême la fin de son premier quart.

Secteur D. Plusieurs fois on a découvert de nombreux fragments de céramique, d'os animaux et autres menues trouvailles au bord de la «nouvelle» voie, qui mène le long du versant nord a l'ouest de l'escalier mentionné au sommet de la colline. Les sondages effectués ont montré qu'ici, au début même du chemin, il y avait probablement jadis une construction, derrière lequel passait aussi un chemin plus petit. Le mur était construit avec des grands blocs de pierre, liés avec un mortier fortement calcaire. Le mur conservé avait une longueur de 4 m et une hauteur de 1.60 m. Il est probablement du siècle précédent.

A environ 1.60—1.80 m plus haut que le mur mentionné, dans le *secteur E*, dans un sondage de 3 × 3 m, sous les taillis, les dépôts forestiers et l'humus est apparue une surface pavée de pierres plates de grandeur moyenne. Vers le versant supérieur de la colline, sa bordure a une espèce de mur sans mortier, comme protection contre le glissement des couches supérieures de la terre. A cet emplacement ainsi que sur le chemin vers son élargissement, il y a eu un nombre important de trouvailles. A côté des fragments de tôle de fer — peut-être le revêtement d'une porte — et d'un verrou, probablement du 16e s. (pl. IX), il y a ici une ferrure d'armennent de cheval (pl. VI, fig. 5; pl. XII, fig. 7), un anneau en fer, semblble à un bracelet aux extrémités aplaties (pl. VI, fig. 4; pl. XII, fig. 5), un petit silex (pl. XII, fig. 8), une pièce de monnaie en cuivre doré illisible (hongrois du 16e s.?), deux couteaux en fer (pl. VIII, fig. 6, 7; pl. XIII, fig. 3, 6), un fragment de ferrure (pl. XIII, fig. 4) et un fragment de perle bleue (pl. XIII, fig. 10). Parmi les trouvailles, c'est la céramique qui est la plus nombreuse. Par la facture elle se distingue en plusieurs groupes. Comme elle était toute en position secondaire, nous n'avons pas de données stratigraphiques. La répartition en facture exige que celle-ci se lie à un groupe déterminé, marqué par des formes determinées. A côté de deux fragments dont il n'est pas possible de déterminer la période, on distingue les groupes gris-noir et noir-gris de vaisselle de terre cuite (semi-circulaire conique) (pl. X, fig. 1; pl. XII, fig. 2, 6), les écuelles coniques (pl. X, fig. 3), les couvercles (pl. X, fig. 9) et la vaisselle conique peu profonde (pl. XIII, fig. 7). Cette vaisselle est faite de terre mélangée avec du sable, parfois revêtue d'un enduit fin noir brillant, et formée sur un tour de potier. Bien que certains fragments (pl. X, fig. 7, 8, 2) se distinguent encore de cette céramique, nous pouvons dire que la vaisselle ci-dessus représente en gros un groupe culturel homogène avec des types standard de poterie du Ier siècle de n. è. des territoires des Alpe Orientales et de la Panonnie. Elle est caractéristique pour les localités provinciales.

L'auteur essaie de répartir le reste de la céramique en deux groupes. Elle est toute faite de terre fortement mélangée avec des débris de quartzite, plus ou moins finement revêtue et achevée sur un tour de potier. A côté de la cruche, prédominent le pot allongé ovale avec une embouchure courbée à l'extérieur et profilée (pl. X, fig. 5; pl. XI, fig. 1, 3, 4, 6, 7, 10—13) et un fond plat (pl. X fig. 11), les couvercles coniques avec un bouton au sommet (pl. X, fig. 6) et la vaisselle en forme d'assiette (pl. XIII, fig. 8). Le nombre des formes est certainement plus grand qu'il est possible de l'énumérer ici. Toute la vaisselle de céramique est de grandeur moyenne. La différence entre les groupes mentionnés est dans la couleur de la cuisson et le type des détails d'ornementation, ce qui indiquerait deux variantes. Parmi ces matériaux, la poterie gris-jaune clair est de règle non ornementée ou décorée de cannelures horizontales de l'épaule à au-dessus du fond. Dans certaines localités, on l'a trouvée sans l'accompagnement de céramique cuite gris-noir, qui est ornementée par une ligne ondulée ensemble avec des traits horizontaux ou par une série de points assez grands (pl. XI. fig. 3, 4). Si nous prenons comme échelle le type d'ornementation, nous devons souligner que, bien que seulement avec des fragments particuliers, à Svete gore se présentent aussi des exemplaires qui sont décorés avec les deux ornements à la fois, bien que séparés, sur le même récipient (pl. XI, fig. 2). A la différence des nombreuses localités avec cette céramique sur le territoire de la Slovénie et de la Croatie, où les deux groupes se présentent aussi en même temps, à Svete gore on n'a pas découvert un seul exemplaire de la céramique soi-disant urbaine ou de son imitation. Il est caractéristique pour cette céramique qu'elle se lie toujours aux habitats, où elle se présente d'une façon plus ou moins intensive comme le produit des ateliers locaux, formé sur des modèles celtes. Son apparition en tant que la poterie gris-noir fait partie de la période avant les guerres marcomaniques. L'auteur est de l'opinion que la cuisson en des nuances plus claires fut un essai des potiers du pays pour imiter les produits des ateliers ouest-romains. Bien que toutes les conclusions pour cette céramique soient liées à des localités plus grandes de caractère urbain, il est certain que les divers changements ont eu leur écho aussi sur la céramique de la campagne.

L'apparition la plus précoce de la poterie romaine provinciale sous forme de grands récipients pour la conservation des aliments est datée de la période du Haut-empire à partir du Ier s. de n. è.,

lorsqu'elle est encore toute faite à la main, cuite en gris-noir ou en noir-gris et décorée d'ornements faits comme avec un balai. Mais avec cette poterie, dans la seconde moitié de ce siècle se manifeste en même temps aussi une variante plus jeune d'une cuisson claire faite sur un tour et déjà ornée de cannelures horizontales. Celle-ci est employée généralement aux 2e et 3e siècles, bien qu'elle dût se maintenir par endroits encore plus longtemps. Après elle, surtout aux 4e et 5e siècles s'affirme la poterie cuite gris-noir.

A Svete gore on n'a pas établi les données stratigraphiques qui permettraient de déterminer la succession des trouvailles particulières. Cependant il existe certains moments comme la découverte de la céramique du premier groupe sur le tas et la position secondaire de la céramique provinciale seulement dans la partie nord de la terrasse, qui indiquent une certaine répartition des phénomènes particuliers.

Les dernières recherches n'ont pas seulement confirmé les nombreuses conjectures des travaux précédents, mais elles ont prouvé aussi que le phénomène de la céramique romaine provinciale n'a pas une signification secondaire, mais dirigeante dans cette localité dans la période de la domination romaine. Bien que le sommet eût pu servir à des fins stratégiques à cause de sa position, surtout parce qu'il est situé à un point important, l'apparition à des emplacements particuliers d'os humains carbonisés impose la conjecture que les débris de poteries proviennent de tombes à incinération détruites. Un contraste à cela pouvait être les découvertes de couteaux et d'autres objets, ainsi que la multitude des os humains non incinérés.

Contrairement à ces moments incertains, dans la période plus récente, il est confirmé que le versant oriental et en partie le sommet de la colline sont utilisés comme *cimetière*. Aujourd'hui il est établi avec sûreté qu'on a commencé à enterrer ici au temps avant la colonisation slave. La découverte d'une perle bleue (pl. XIII, fig. 10) en position secondaire dans la tombe du sondage 5—5a/67 laisse la question de nombre des tombes ouverte, bien que c'est l'unique sépulture à cet endroit. Il n'est pas exclu que dans ce cas il s'agit d'un cimetière de famille, que la nécropole en ce temps-là ne s'est pas élargie non plus à la partie où se trouvait la nécropole vieille-slave de la phase plus récente.

Sur la base des faits concernant l'appartenance culturelle de la tombe du sodage 5—5a, l'auteur conclut qu'au temps de la domination gothique dans le Noricum Mediterraneum et la Pannonie II, la vallée de la Sotla était sous un contrôle militaire spécial comme dans la Savia. Au voisinage immédiat se trouvait peut-être une station militaire, où servaient des soldats d'autres tribus germaniques au moment où l'on en arriva à des déplacements déterminés au nord de la vallée centrale du Danube.

D'après les découvertes faites de nos jours, il semble que cette période n'est pas immédiatement suivie de la colonisation slave comme dans certaines localités du voisinage immédiat. Mais dans chaque cas, les données archéologiques correspondent aux données historiques. La liaison de la culture matérielle de ces tombes avec les découvertes de l'autre côté de la Sotla jusqu'en Bosnie occidentale éclaire les luttes qui ont éclaté après la victoire sur les Hongrois entre les tribus croates et slovènes à ce bout du pays. L'auteur pense que justement d'après les sources historiques on peu lier la formation de deux chapelles dans la IIe phase de construction ovec l'activité des ministériels au service des premiers margraves de la région frontalière de la Savinja, qui ont posé pour toujours la frontière sur la Sotla entre les Slovènes et les Croates. Leur formation se lie en même temps avec la cessation de l'emploi de la terrasse de Svete gore comme cimetière. Le fait que la boucle d'oreille en forme de grappe du type Belo Brdo est l'objet le plus récent du mobilier tombal, qui a pu venir en terre même dans la seconde moitié du 11e siècle et que l'on peut placer la formation des chapelles dans une phase très précoce du style roman, c.-à-d. dans la phase préromane, atteste que leur rénovation ne se fonde pas directement sur la tradition du bâtiment, mais sur la base du culte du heu même. Ainsi, le caractère de culte de l'emplacement passe aux objets, tandis que la terrasse obtient avec l'enceinte du camp une signification profane.

Description des tombes et de leur inventaire:

Tombes dans le secteur A:

Tombe No 1. Fosse tombale détruite. En elle détruits le squelette 1 (4) d'un adulte et le squelette 2 (5) d'un enfant.

Tombe No 2. Le fond de la fosse tombale, taillée dans une base rocheuse, était parsemé de terre noirâtre. Le squelette (6) était conservé de l'os de la cuisse à la plante des pieds. Il avait probablement les pieds chaussés. Orientation O-E avec 10° de déviation vers le sud. A 0,25 m de l'endroit où devrait être la tête il y avait une boucle d'oreille en grappe du type Belo Brdo (pl. VI, fig. 3).

Aux pieds de ce squelette se trouvait un os en position secondaire.

La tombe No 3 se trouvait à 0.60—0.80 m du bord de foudement du clocher, tout à fait détruit. Le squelette (7) était d'une personne très robuste.

Tombe No 3a (8) — à 10 cm il y avait quelques ossements d'enfants.

Tombe No 4. Dans la fosse tombale de 1.85 m de longueur, orientée O-E avec 25° de déviation vers le sud il y avait des restes (9) d'un squelette détruit.

Tombe No 5. Dans la fosse tombale en partie taillée dans le rocher gisait un squelette (10), orienté en direction O-E avec 5° de déviation vers le nord. Sans mobilier.

Tombe No 6 (11). Un squelette en partie détruit avec les os des bras, du bassin in situ, le reste dispersé. Tombe détruite par la sépulture de la tombe No 5.

Tombe No 7 (12). Dans la fosse tombale creusée dans la terre gisait un squelette bien conservé jusqu'aux genoux en position dorsale avec les bras au corps, orienté O-E avec 10° de déviation vers le nord. Sans mobilier. Entre les tombes No 6 et 7 il y avait quelques fragments d'os crâniens.

Tombe No 8. Le fond de la fosse, creusée en partie dans la roche, était couvert de sable fin. Le squelette (13) bien conservé était orienté en direction O-E avec 5° de déviation vers le nord. Sans mobilier.

Tombe No 9 — sous les tombes 4 et 6. Le fond de la fosse, taillée dans la roche, était couvert d'une mince couche de sable. Le squelette (14) d'une femme, relativement bien conservé, gisait en direction S-N avec 5° de déviation vers l'ouest. Mobilier: de chaque côté de la tête un anneau avec une bouche en S en fil de métal blanc (pl. VI, fig. 2).

La tombe No 10 se trouvait sous la tombe 7, avec la fosse creusée dans la roche. Le squelett (15), probablement de femme, était sans tête et sans pieds en direction O-E avec 5° de déviation vers le nord. A l'endroit où se trouvait jadis la tête, il y avait le mobilier suivant: de chaque côté une boucle de la tempe avec les éxtrémités coupées droit en alliage blanc et une boucle d'oreille en bronze avec deux bouts oblonges au-dessus de l'anneau (pl. VI, fig. 1).

Tombe No 11. La fosse, creusée dans l'humus, contenait le squelette (16) sans tête et la partie inférieure des jambes, en direction O-E avec 12° de déviation vers le nord. Sans mobilier.

Tombes dans le secteur B:

Tombe No 1. Dans la fosse, couverte de sable fin, gisait le squelette (17) bien conservé d'une jeune personne en direction O-E. Sans mobilier.

Tombe No 2. Dans la fosse creusée dans la roche avec le fond parsemé de sable gisait le squelette (18) d'un adulte, et au côté gauche le squelette (19) d'un enfant. Tous deux en direction S-N avec 30° de déviation vers l'ouest. Sans mobilier.

Tombe No 3. Dans la fosse creusée dans la roche avec le fond parsemé de sable gisait le squelette (20) sans pieds, en direction O-E. Sans mobilier.

DODATNO POROČILO O RAZISKAVAH ZGODNJESREDNJEVEŠKE GRADBENE DEJAVNOSTI NA SVETIH GORAH NAD SOTLO

JOSIP KOROŠEC ml.

Ljubljana

Arheološka dela na Svetih gorah so v zadnjih kampanjah dala nekaj zelo pomembnih in dragocenih podatkov za rekonstrukcijo srednjeveškega videza tega hriba in njegovih stavb. Raziskave so usmerjala z ene strani arheološka sondiranja z druge pa konzervacijska in restavracijska dela, ki so bila v tem času opravljena na nekaterih stavbah, zlasti na kapeli sv. Martina in sv. Boštjana.

Kapela sv. Martina. Odstranitev betonske prevleke tal je dovolila, da se načrtno razišče notranja površina te stavbe. V ta namen smo napravili pet sond in to dve (št. 4 in 5) v prezbiteriju in tri (št. 1—3) v ladji (sl. 2).

Sondi v prezbiteriju sta pokazali, da sta bili pod cementno prevleko dve plasti estriha, med katerimi je bila debelejša plast drobnega in čistega peska. Med to plastjo in spodnjim estrihom je bila vrsta rečnih oblic. Glede na to, kako se je širil proti vzhodni steni apside zgornji estrih, je nedvomno, da se povezuje za prezbiterij s tristranskim zaključkom, medtem ko je spodnji pripadal štirioglatemu prezbiteriju. V tem prostoru je globlji estrih ohranjen samo z manjšimi fragmenti na posameznih mestih. Nekoliko večji kos je bil pri slavoloku. Ob južni steni so se po odstranitvi zgornjih plasti pokazale dokaj dobro ohranjene sledi starejše, oziroma štirioglate apside, ki smo jo v prejšnjih obdelavah označili kot II. gradbeno fazo tega objekta (Pril., tloris sonde 4).[1] Smer zaključnega zidu, ki na vzhodni strani zapira ta prostor je delno nakazana z omenjenimi fragmenti spodnjega estriha, delno pa z dokaj pravilno vrsto manjših kamnov, ki so sestavljali njegovo zunanjo stran. Da je tu obstajal omenjeni prečni zid, govori tudi kamen v jugovzhodnem vogalu, ki predstavlja začetek njegovih temeljev. Zunanjo mejo — do kam je segala štirioglata apsida — smo ugotovili po sestavi nasipa, ki je bil uporabljen za niveliranje prostora med tem starejšim in sedanjim zidom apside. Ta prostor je bil izpolnjen z zemljo, pomešano s kamni, deli ometa in malte (Pril. 1, tloris sonde 4, 5). Na severni strani prezbiterija, kot smo že poročali,[2] so bili ostanki zidu komaj vidni, toda smer oblikovane skale se ujema s prej omenjenimi podatki nasprotnega vogala.

Sonde v ladji so pokazale dokaj drugačno strukturo podlage kot v prezbiteriju. Tu je bil takoj pod cementno prevleko estrih, pod njim pa plast črne zemlje, ki je prekrivala vrsto kamnov, pod katerimi so se pokazali ostanki še starejšega estriha (Pril. 1, tloris in profila a, b sonde 1). Na večjem delu ladje so bila pred polaganjem estriha skalnata tla

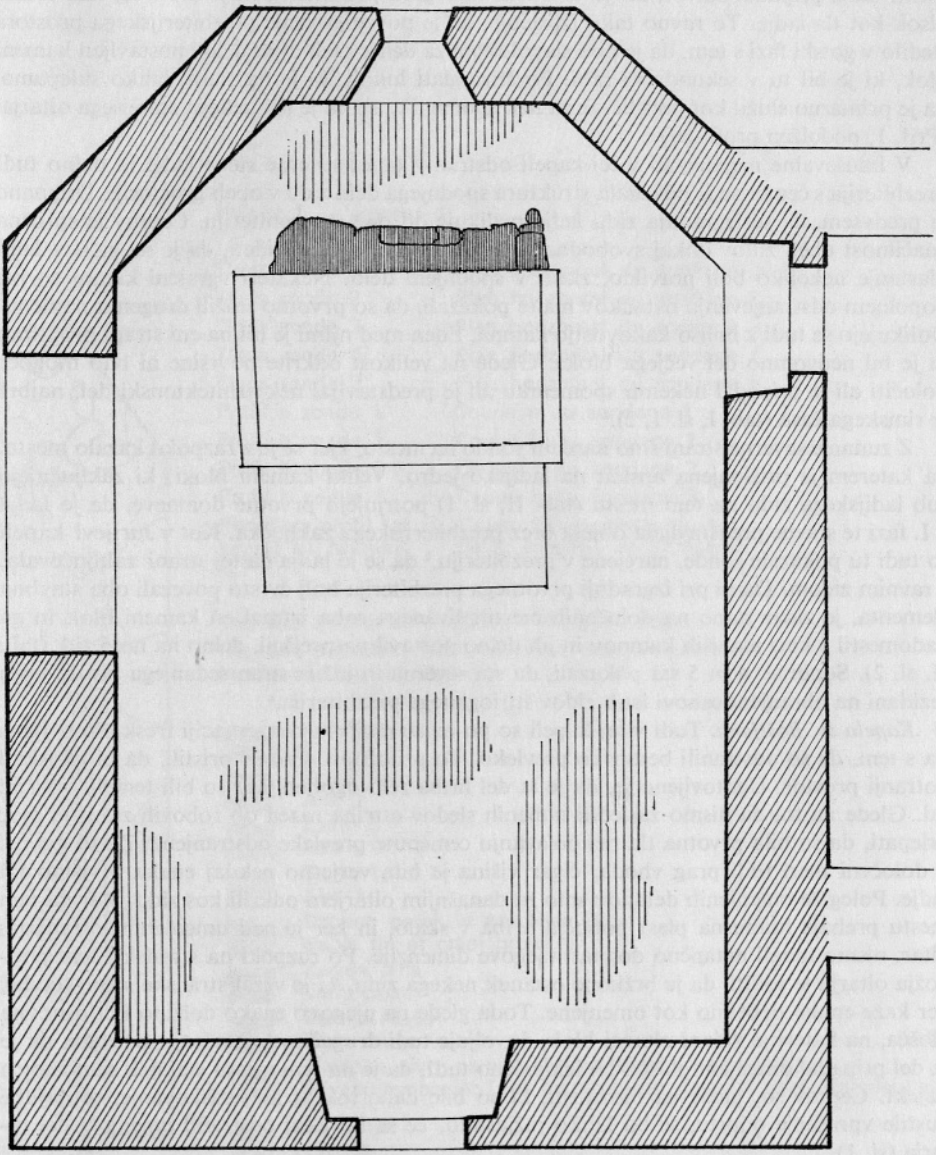

Sl. 1. Tloris Boštjanove kapele
Fig. 1. Plan horizontal de la chapelle de St. Sebastien

nivelirana z zemljo, med katero so bili kosi kamnov. V sondi št. 2, tj. v jugozahodnem delu, je bila namesto črne zemlje rdeča (Pril. 1, tloris in profil sonde 2). Ta nivelacijska plast je bila občutno debelejša zaradi pada skalnate zasnove proti jugu.

Sonda št. 3 v jugovzhodnem delu ladje je pokazala, da je najvišji estrih tega prostora segal v prezbiterijski del kapele (Pril. 1, tloris in profil sonde 3). To pomeni, da je najmlajši estrih ladje pripadal stavbi, ko je ta imela štirioglati prezbiterij, ki je bil v tej fazi enako visok kot tla ladje. To ravno tako izpričuje, da je povzdigovanje prezbiterijskega prostora sledilo v gotski fazi s tem, da je pod slavolokom za delitev teh dveh delov postavljen kameni blok, ki je bil tu v sekundarni rabi. Po štirioglati luknji, ki je na sredi, lahko sklepamo, da je primarno služil kot podstavek za nek spomenik, ali da je del nekega starejšega oltarja[3] (Pril. 1, podolžen profil tal).

V izsuševalne namene so v tej kapeli odstranili omet severne stene ladje in delno tudi prezbiterija s čemer se je pokazala struktura spodnjega dela zidu v obeh prostorih. Dognano je predvsem, da se izgradnja zidu ladje razlikuje od one v prezbiteriju. Čeprav je splošna značilnost obeh zidov dokaj svobodna zidava z lomljencem je videti, da je na zidu v ladji plastenje nekoliko bolj pravilno, zlasti v spodnjem delu. Nekateri vgrajeni kamni so pri popolnem odstranjevanju ostankov malte pokazali, da so prvotno služili drugemu namenu. Odlikujejo se tudi z boljšo kakovostjo kamna. Eden med njimi je bil na eni strani profiliran in je bil nedvomno del večjega bloka. Glede na velikost odkrite površine ni bilo mogoče določiti ali je pripadal nekemu spomeniku ali je predstavljal nek arhitektonski del, najbrž iz rimskega časa (tab. I, sl. 1, 2).[4]

Z zunanje severne strani smo naredili sondo na mestu, kjer se je z razpoko kazalo mesto, na katerem je prislonjena apsida na ladijsko jedro. Veliki kameni bloki, ki zaključujejo rob ladijskega zidu na tem mestu (tab. II, sl. 1) potrjujejo prvotne domneve, da je ladja v I. fazi te stavbe predstavljala objekt brez prezbiterijskega zaključka. Kot v Jurijevi kapeli so tudi tu pokazale sonde, narejene v prezbiteriju,[5] da se je ladja na tej strani zaključevala, z ravnim zidom. Da bi pri izgradnji prvotnega prezbiterija bolj čvrsto povezali oba stavbna elementa, je zidar samo na določenih mestih šivanega roba iztrgal en kameni blok in ga nadomestil s kosi manjših kamnov in jih delno postavil na prejšnji, delno na novi zid (tab. II, sl. 2). Sondi št. 4 in 5 sta pokazali, da sta severna in južna stran sedanjega prezbiterija sezidani na ohranjeni osnovi istih zidov štirioglatega prezbiterija.[6]

Kapela sv. Boštjana. Tudi v tej kapeli so po restavraciji in konzervaciji fresk obnovljena tla s tem, da so odstranili betonsko prevleko. To priložnost smo izkoristili, da bi raziskali notranji prostor. Ugotovljeno je, da je ta del hriba zelo ogoljen, ker so bili temelji v višini tal. Glede na to, da nismo zasledili nobenih sledov estriha razen ob robovih zidu, je moč sklepati, da so bila prvotna tla pri polaganju cementne prevleke odstranjena. Za to govori v določeni meri tudi prag vhoda, čigar višina je bila verjetno nekdaj enaka z višino tal ladje. Poleg že omenjenih detajlov smo za današnjim oltarjem odkrili kos zidu. Ker na tem mestu prehaja humusna plast pobočja hriba v skalo, in ker je nad omenjenim ostankom oltar, nismo mogli natančno dognati njegove dimenzije. Po razpoki na stranski steni podnožja oltarja je soditi, da je bržkone ostanek nekega zidu, ki je vezal stranske stene stavbe, ker kaže enako debelino kot omenjene. Toda glede na njegovo enako dolžino kot osnovna plošča, na kateri je zidani oltarni blok, dovoljuje tudi drugačno tolmačenje, oziroma da je ta del pripadal omenjeni plošči. Ni izključeno tudi, da je na tem mestu stal nek samostojen objekt. Čeprav so, glede na možnosti, ki so bile dane tokrat za raziskovanje, te najdbe pustile vprašanje odprto, se bo lahko razjasnilo, če se bo kdaj odstranil omenjeni del oltarja (sl. 1).

Poleg teh del je bila v tej kapeli narejena sonda v lopi na steni ladje, kjer so se na ometu kazali obrisi neke odprtine. Pri odkrivanju fresk je dokončno dognano, da je na tem mestu

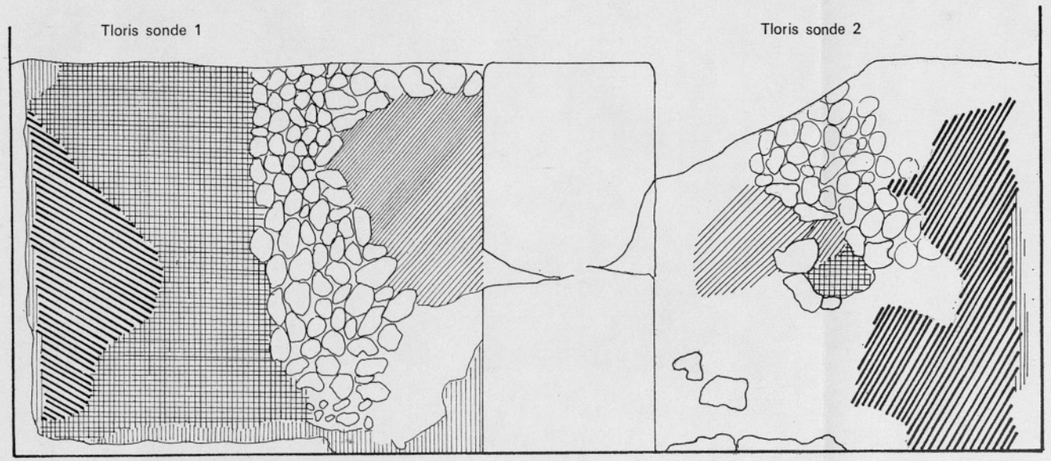

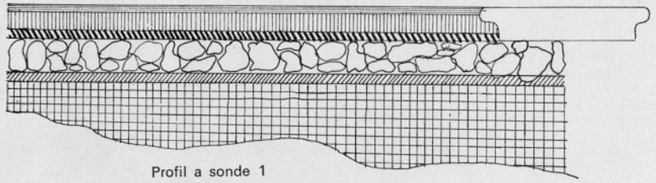
Profil a sonde 1

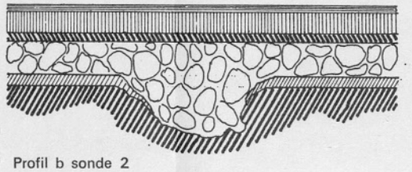
Profil b sonde 2

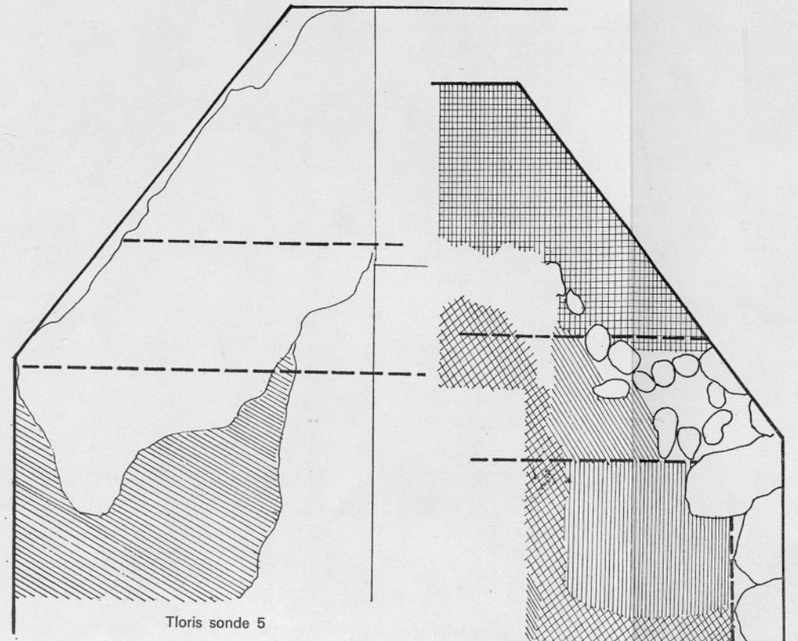
Tloris sonde 5

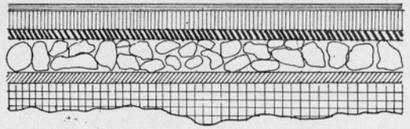
Profil b sonde 1

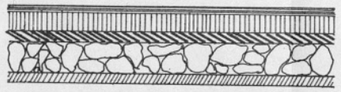
Profil b sonde 3

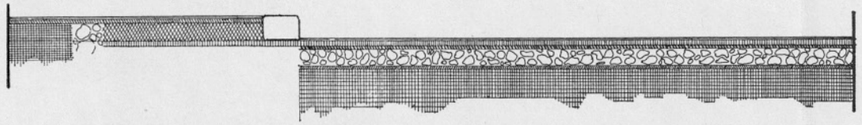
: Podolžen profil tal kapele sv. Martina

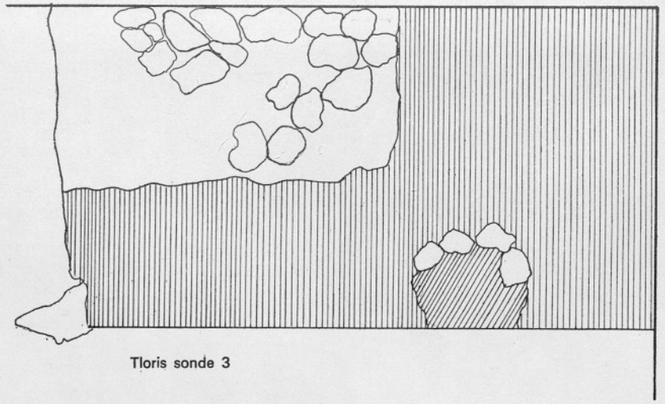
Tloris sonde 3

Tloris sonde 4

Priloga 1 — Annexe 1

Tloris sonde 1	:	Plan horizontal du sondage 1
Tloris sonde 2	:	Plan horizontal du sondage 2
Tloris sonde 3	:	Plan horizontal du sondage 3
Tloris sonde 4	:	Plan horizontal du sondage 4
Tloris sonde 5	:	Plan horizontal du sondage 5
Profil a sonde 1	:	Coupe a du sondage 1
Profil b sonde 1	:	Coupe b du sondage 1
Profil b sonde 2	:	Coupe b du sondage 2
Profil b sonde 3	:	Coupe b du sondage 3
Podolžen profil tal kapele sv. Martina	:	Coupe longitudinale du sol de la chapelle de St. Martin

Legenda tlorisov in profilov v Martinovi kapeli.
Légende des plans horizontaux et des coupes dans la chpaelle de St. Martin

Cement
Ciment
Estrih 2.
Aire 2
Estrih 3.
Aire 3
Estrih 1.
Aire 1
Droben pesek in zdrobljen omet
Sable fin et crépi broyé
Zemlja črna
Terre noire
Zemlja rdeča
Terre rouge
Nasipan nivo: zemlja ali kosi ometa s kamenjem.
Niveau remblayé: Terre ou morceaux de crépi avec des pierres
Kamenje
Pierres

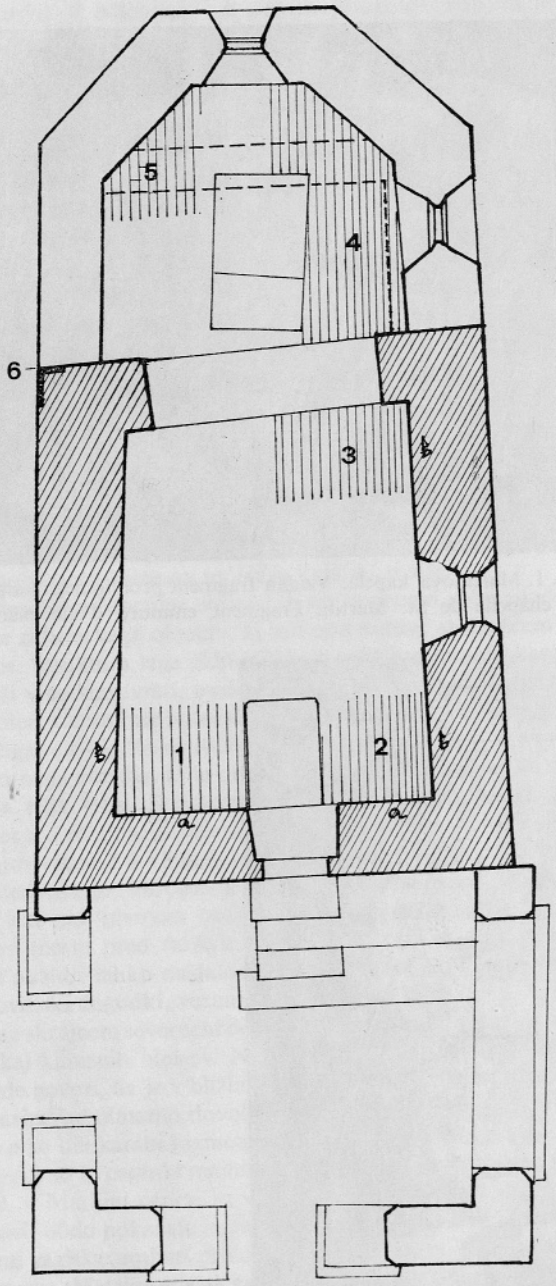

Sl. 2. Tloris Martinove kapele
Fig. 2. Plan horizontal de la chapelle de St. Martin

Sl. 1. Martinova kapela. Vzidan fragment profiliranega kamna
Fig. 1. La chapelle de St. Martin. Fragment emmuré d'une pierre profilée

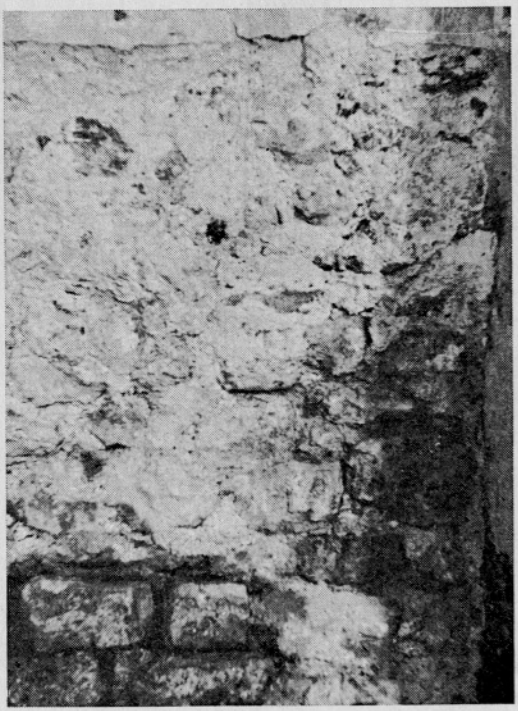

Sl. 2. Severni zid ladje kapele sv. Martina
Fig. 2. Le mur septentrional de la nef de la chapelle de St. Martin

bilo dvakrat prezidano okno.[7] Enako okno je bilo tudi na nasprotni strani ladje, kjer je danes prezidano v dva manjša. Z odkritjem teh odprtin je ugotovljeno, da je bila stavba visoka do koder segajo na stenah odkrite freske iz 16. stoletja.[8] Osvetljena je bila z velikimi stranskimi okni, kar je za sedaj dokaj nenavaden pojav. Z druge strani odkritje desnega okna potrjuje domnevo, da v tej fazi kapela še ni imela dozidane današnje lope. Ni izključeno, da je bilo prvotno neko manjše nadstrešje pred vhodom kot zaščita zunanjemu oltarju.

Kapela sv. Jurija. Čeprav na tej kapeli niso bili začeti novi arheološki posegi, so se z ovlažitvijo zunanjega ometa pri številnih nalivih 1972. leta lahko videli nekateri detajli, ki jih drugače ni moč zapaziti. Med take moramo omeniti določena barvna odstopanja na ometu na posameznih mestih sten v obliki svetlejših lis. Gre za različno sestavo malte, ki je nedvomno bila na takšnih mestih naknadno nametana.[9] Na tak način je razločno odstopil celotni rob čelnega trikotnika na fasadi kapele in večja štirikotna površina z desne strani vhoda. Ni dvoma, da se oba pojava lahko povežeta z lopo (verjetno leseno), ki je nekdaj stala pred kapelo[10] in nad zunanjim oltarjem pod njo.[11]

Take in podobne sledi opozarjajo, da se pod ometom lahko krijejo še nekateri detajli na tej stavbi.[12]

Sektor A—C. V vsej dolžini sonde v sektorju A smo lahko ugotovili sled nekega odstranjenega zidu, ki je šel paralelno z današnjo škarpo vzhodno od Marijine cerkve. Enako sled smo ugotovili tudi v sektorju B in C, ki se je nadaljevala v ravni črti tudi čez vmesni prostor, prekopan v prejšnjih raziskovalnih kampanjah na tem hribu. Medtem ko smo to sled v zgornjih sondah dognali po ravno izklesani skali hriba, je v južnem delu bilo še nekaj grobo in nepravilno tesanih kamnov ter večja količina malte.

Pod samim stopniščem Marijine cerkve, tj. ob severnem robu sonde v sektorju A, smo naleteli na ostanke zidu nekega objekta, ki leži pod samim stopniščem in mogoče celo pod drugimi deli stavbe. Struktura tega zidu je bila iz pravilno tesanih kamenih blokov, od katerih so bili manjši v spodnji vrsti, medtem ko so bili zgoraj večji in nekoliko stopničasto potegnjeni navznoter. Čeprav za sedaj ne moremo dognati, kaj je ta gradbeni objekt predstavljal,[13] je zid, čigar sled je šla proti Boštjanovi kapeli in še bolj proti severu, nedvomno pripadal delu tabornega obzidja, ki je obdajal centralni del terase. Ni dvoma, da je obdajal vse kultne stavbe tega vrha. Stratigrafska situacija v odnosu do zgodnjesrednjeveških grobov kaže odsekane spodnje ekstremitete v grobu skeleta št. 10 v sektorju A, in v grobu št. 3/68 za Boštjanovo lopo.[14] S kopanjem njegovih temeljev je nedvomno bil uničen dobršen del nekropole. Glede na to, da omenjeni kos zidu neznanega objekta, ki smo ga odkrili pod stopniščem, leži nad nivojem obzidja, je izpričana njegova datacija, oziroma je šel po platoju na tem mestu pred razširitvijo Marijine cerkve (kar se je nedvomno zgodilo v 17. st.). Zato je obzidje lahko nastalo v 12. ali 13. st.[15] To datacijo v določeni meri narekujejo tudi zgodovinski dogodki, vezani za Svete gore.[16]

V sektorju C na skrajnem severnem delu sonde, tj. za prostorom nekdanje sonde 5—5a/67, smo zasledili nekaj kamenih blokov. Njihova velikost in oblika, večja količina malte na samem robu sonde govori, da je v bližini stal nek stavbni objekt. Brez dvoma je bil v neposredni bližini. Dasiravno nimamo dovolj elementov za kakršnokoli njegovo rekonstrukcijo pa je po tem kako so bili kamni razmetani domnevati, da gre, vsaj v spodnjih delih za pravokotno osnovo. Ali so to ostanki majhne kapelice, ki je upodobljena na nekaterih motivnih slikah iz 17. stol. v Marijini cerkvi in v Posavskem muzeju v Brežicah, kot šesti sakralni objekt na tej terasi, bodo pokazale nadaljnje raziskave.

Z opravljenimi raziskavami so pridobljeni predvsem novi dragoceni podatki za rekonstrukcijo kapelice sv. Martina zlasti za prvi dve fazi njenega stavbnega preoblikovanja. Za sedaj sta najpomembnejši ugotovitvi odkritje sledu zidu na prehodu med ladjo in prezbiterijem, ki je nekdaj na tej strani zapiral ladijski del pod slavolokom in severovzhodni

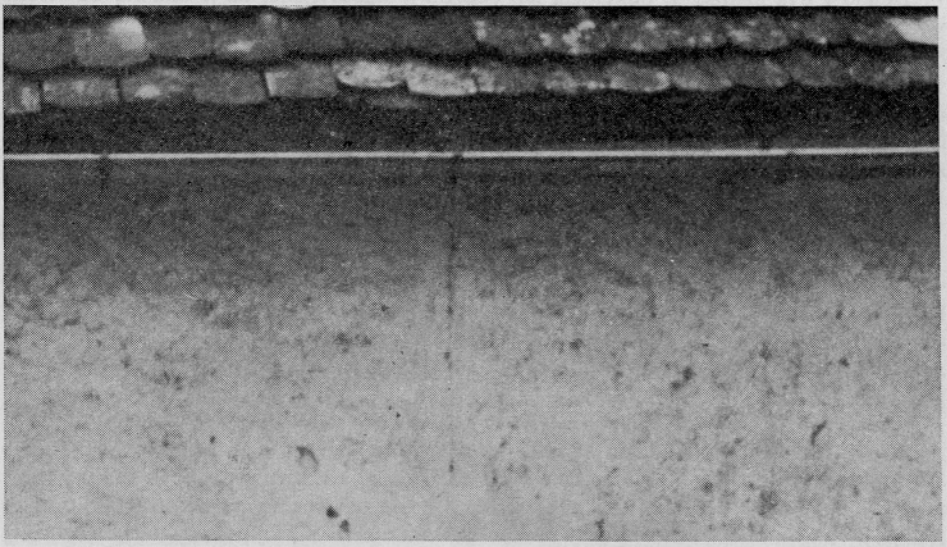

Sl. 1. Martinova kapela. Razpoka. kjer se stikata ladja in prezbiterij
Fig. 1. La chapelle de St. Martin. La fissure, où se touchent la nef et le choeur

Sl. 2. Martinova kapela. Zidna sonda na mestu kjer se stikata ladja in prezbiterij z zunanje strani
Fig. 2. La chapelle de St. Martin. Le sondage mural à l'endroit où se touchent la nef et le choeur de la partie extérieure

Sl. 1. Ohranjeni deli zidov nekega uničenega objekta pod stopnicami Marijine cerkve
Fig. 1. Parties conservées des murs d'un bâtiment détruit sous l'escalier de l'église de la Vierge Marie

Sl. 2. Sled tabornega zidu v sektorju A
Fig. 2. Trace du mur du camp fortifié dans le secteur A

vertikalni šivani rob njenega zunanjega vogala. Obe še potrjujeta prvotno domnevo o štirioglati talni zasnovi objekta v I. gradbeni fazi. Kamni pod južnim zidom današnjega prezbiterija ter ostanki prečnega zidu v vzhodnem delu tega prostora govore za preoblikovanje nekdanje stavbe iz I. faze v kapelico s štirioglatim kornim zaključkom.

S temi detajli so hkrati potrjeni tudi drugi elementi, ki so bili dognani pri prvih raziskavah kapelic sv. Jurija in sv. Martina. Če primerjamo končno te momente z onimi, ki smo jih lahko ugotovili na kapelici sv. Jurija, obstaja kljub temu, da gre v II. gradbeni fazi za preoblikovanje enakega objekta v enak tip kapelice, pri graditvi določena razlika. Medtem ko je bil na Jurijevi kapeli prezbiterijski prizidek samo prislonjen na že obstoječe ladijsko jedro in ga je verjetno z njo vezala samo strešna konstrukcija, je na Martinovi kapeli ta vezava speljana sicer samo delno, tudi na delu zida.

Tudi v nekaterih drugih detajlih se prizidana elementa ločita drug od drugega. Medtem ko je v primeru Jurijeve kapele ta del nekaj ožji od ladje in je tudi zidan s tanjšimi zidovi kot ladijski, je na Martinovi kapeli korni del enako širok kot ladja in zidovje enake debeline kot ladijsko. Prav ta enaka debelina zidov in ravna zunanja stran stranskega zidu bi lahko zapeljala k domnevi, da sta oba dela stavbe zidana hkrati, oziroma da je Martinova kapela v svoji I. gradbeni fazi že predstavljala objekt s štirioglatim korom. Toda prisotnost sledu zidu pod slavolokom in zlasti izdelani robovi na ladijskem delu, tam, kjer se stika s prezbiterijem, ter kasnejša odstranitev posameznih njegovih kamenih blokov za medsebojno povezavo, zanesljivo govore, da gre za dve gradbeni fazi.

S kulturnega vidika pridobljeni dosežki nas še enkrat opozarjajo, da se nastanek obravnavanih kapelic mora povezati z obdobjem pred slovansko naselitvijo v te kraje, tj. v čas, ko je umetnostno ustvarjanje še močno prepojeno z antično, čeprav nekoliko podmlajeno kulturo. Kljub marsikaterim spomenikom, ki so jih odkrili, se relativno malo ve o obdobju na prehodu med antiko in zgodnjim srednjim vekom. Vsekakor na ozemlju Slovenije predstavljata v tej fazi svetogorski kapelici za sedaj še objekta brez primerjave, čeprav je drugod ta tip stavbe dokaj običajen.

Tudi iz naslednje faze nam sakralna arhitektura ni kaj več znana. V II. fazi razvoja naša objekta ne sodita v najbolj zgodnje stvaritve te vrste, o katerih poročajo zgodovinski viri.[17] Po obliki prezbiterija se uvrščata kljub temu med spomenike zelo zgodnjega slogovnega stavbarstva, ki je v umetnostni zgodovini označen kot predromanski slog.[18]

Trdimo pa lahko, če primerjamo oblike stavb, ki se nam kažeta v eni in drugi fazi omenjenih kapelic, da v bistvu dograditev prezbiterija ni mnogo spremenila njun videz. Čeprav v stavbnem razvoju ohranjata prvotno oblikovano zamisel (ladjo in vežo), sta obe prilagojeni novim verskim potrebam časa in nedvomno novi prevzeti funkciji.[19] Odročen geografski položaj Svetih gor bi lahko na podlagi teh momentov vsilil domnevo o njunem morebitnem lokalnem razvoju. Če primerjamo s podobnimi koroškimi sakralnimi stavbami, zlasti s tistimi, ki imajo štirioglat dozidan prezbiterij, je nedvomno, da sodita k tipu, nastalem pod vplivom zahodnoevropskega tovrstnega stavbarstva.[20] Ta je dospel v te kraje s posredovanjem Koroške.

[1] J. Korošec ml., Sv. Jurij in sv. Martin na Svetih gorah na Bizeljskem v predromanski dobi, *Arh. vestnik* 21—22 (1970—1971) 201 s.

[2] *Ibidem*, sl. 2 na prilogi.

[3] V zvezi s tem kamnom moramo pripomniti, da velikost luknje odgovarja odprtinam na menzah toda tudi nekaterim luknjam na postamentih za nadgrobnike (K. Patsch, Archäolog.-epigr. Unutresuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien VI, *WMBH* 9 (1904) sl. 111; *WMBH* 10 (1909) sl. 108, str. 170.

[4] Mogoče je del postamenta nekega nadgrobnika.

[5] J. Korošec ml., *Arh. vestnik* 1970—1971, sl. 1 na prilogi.

[6] *Ibidem*, 201.

[7] Danes se na tem mestu nahaja vzidana s strani lope lesena omarica.

[8] To višino zaznamuje lesen vodoraven tram, ki se nahaja vzidan v zahodno steno ladje in sledi nadzidavi na zunanji strani kapelice.

[9] Enako sled, ki so jo pustile stopnice, smo omenili pod vhodom v prezbiterij (*ibidem*, 197).

[10] Korošec Paola-Korošec Josip ml., Arheološka ranoslavenska istraživanja na Svetim Gorama na Bizeljskom, *Balcanoslavica* 3 (Prilep-Beograd 1973) 125 ss.

[11] O tretjem oltarju zunaj kapele govori tudi A. Stegenšek 1911, 8.

[12] Posamezne lise in neravnine nad vhodom govorijo o morebitnem oknu, podobnem kot v čelnem trikotniku kapele sv. Martina.

[13] Čeprav so pri obnovi fasade Marijine cerkev podrli balustrado stopnišča ni bilo mogoče več dognati. Nadaljnje raziskave na tem mestu bodo bolj težavne, ker so tudi z južne strani postavili stopničasti dostop in s tem zazidali ves prostor med zvonikom in nekdanjim stopniščem, tj. prostor kjer je ležala raziskana nekropola.

[14] P. Korošec, Raziskave na Svetih gorah na Bizeljskem, *Arh. vestnik* 20 (1969) 243.

[15] Ni izključeno, da je bilo porušeno z nastankom tega objekta. Da ga ni bilo več v času, ko je bila razširjena Marijina cerkev, pričajo votivne slike iz 17. stol.

[16] Ve se, da je na Svetih gorah napisana listina, s katero je Oton Kunšperški daroval vas Razor studeniškemu samostanu na Dravskem polju (okoli 1265, leta). Glej A. Stegenšek 1911, 24, listina 1 in str. 10 s.

[17] M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja* (Ljubljana 1955) 89 s.

[18] M. Zadnikar, *Romanska umetnost*, Ars Sloveniae (Ljubljana 1970) V s.

[19] Nedvomno je, da obe kapelici v II. fazi nimata več pokopališkega karakterja.

[20] J. Cibulka, Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu, *Monum. Archaeol.* (Praha 1958) 79 ss. F. Prinz, *Die Entwicklung des altgallischen und merowingischen Mönchtums*, Das erste Jahrtausend, Textband I (Düsseldorf 1963) 223 ss.

RAPPORT ADDITIONNEL SUR LES RECHERCHES DE L'ACTIVITÉ ARCHITECTURALE DU HAUT MOYEN ÂGE A SVETE GORE EN AMONT DE LA SOTLA

Résumé

Dès les débuts mêmes, les interventions archéologiques ont été traitées séparément de celles de l'histoire de l'art, bien qu'il s'agisse de bâtiments de la même période. C'est pourquoi on a fait aussi un rapport spécial pour les recherches de 1972. A côté des travaux archéologiques, cette campagne a englobé aussi les travaux de conservation et de restauration sur deux bâtiments: la chapelle de St. Martin et celle de St. Boštjan (Sebastien).

Dans la chapelle de St. Martin, lors de l'enlèvement du revêtement de béton du sol on a fait cinq sondages (fig. 2). Dans l'emplacement du choeur, deux sondages ont fait apparaitre deux couches d'aire séparées: la couche supérieure est liée au choeur gothique actuel et la couche inférieure au choeur quadrangulaire. Le choeur plus ancien est prouvé encore par les restes de ses fondations sous le mur méridional du choeur actuel. Il est attesté aussi par les traces du mur de clôture et les sédiments, dans lesquels il y avait des morceaux de crépi et de mortier à l'extrémité orientale de cet emplacement (ann. 1).

Dans la nef, trois sondages ont montré une autre structure du sol. Dans cet emplacement, l'aire la plus élevée, étant donné la hauteur à laquelle elle était, est liée à l'annexe quadrangulaire du choeur, tandis que l'aire de la nef la plus basse appartenait à sa phase la plus ancienne, où l'édifice était encore sans choeur. On voit que le plancher du choeur n'a été élevé qu'à la phase gothique de cet édifice (ann. 1, Coupe longitudinal de la chapelle de St. Martin).

Le crépi enlevé au mur septentrional de la nef et du choeur a montré que la structure de la construction des deux emplacements est différente. Dans la nef sont particulièrement intéressantes les

couches inférieures du mur, qui sont faites de pierres taillées plus régulièrement, parmi lesquelles il y a un certain nombre de fragments romains réemployés (pl. I, fig. 1, 2).

Un moindre sondage au côté extérieur du mur, où se touchent la nef et le choeur (pl. II, fig. 1), a montré que le bord nord-est de la nef est joint en angle à l'aide d'assez grands blocs de pierre. Plus tard, lors de la construction du choeur, ce bord a été quelque peu endommagé à cause de la liaison de la nouvelle et de l'ancienne partie de l'édifice (pl. II, fig. 2).

Dans la restauration et la conservation de la chapelle de St. Boštjan on a élevé le revêtement en béton de la base, lequel avait été posé directement sur le fond rocheux, parce qu'on avait arraché au préalable l'ancienne aire.

A côté de certains autres détails, est importante la partie du mur qui se trouve derrière l'autel actuel. L'auteur pense que ce fragment peut être interprété comme une partie de la base de l'autel, un mur transversal qui aurait lié les murs latéraux, ou qu'il appartenait à un bâtiment indépendant plus ancien (fig. 1).

Dans cette chapelle aussi, du côté du porche on a fait un sondage du mur. Celui-ci a montré que l'intérieur était éclairé par deux grandes fenêtres posées horizontalement sur les murs laterales de la chapelle.

Bien que dans la chapelle de St. Georges cette fois on n'ait pas fait de nouvelles interventions archéologiques, l'auteur considère comme importantes les taches qui sont apparues dans les averses durables sur le crépi humidifié, et cela aux endroits où il a été appliqué ultérieurement. Par ces taches on peu juger que devant l'entrée de la chapelle il y avait autrefois un petit porche et à la droite de l'entrée un autel et probablement quelques autres détails.

Hors des bâtiments sacrés aussi, dans les secteurs A — C, on a découvert des traces d'autres bâtiments architecturaux. Parmi ceux-ci se rangent un mur, qui entourait du côté oriental tout l'espace autour de l'église, et une partie d'un bâtiment qui se trouvait à droite sous l'escalier actuel de l'église de la Vierge Marie. Par le rapport stratigraphique réciproque et le rapport envers l'église mentionnée, l'auteur conclut que le bâtiment existait avant l'extension laterale de l'église de la Vierge Marie, c.à-d. avant le 17e s., tandis que l'enceinte a été construite au 12e ou au début du 13e siècle (pl. III, fig. 2, 1).

Dans le secteur C on a localisé les traces des fondations du sixième bâtiment sacré qu'on voit sur les peintures votives du 17e siècle.

A la fin, l'auteur résume les données acquises dans la chapelle de St. Martin et il arrive à la conclusion que, bien que les chapelles de St. Martin et de St. Georges appartiennent à la IIe phase de construction du même type de bâtiment sacré, il existe une certaine différence entre elles. La première est la grandeur du choeur ajouté qui, dans la chapelle de St. Georges, est plus étroit que la nef, alors que dans celle de St. Martin les deux parties ont la même largeur. Une autre différence est dans l'épaisseur des murs qui, dans la chapelle de St. Georges, sont moins épais, tandis que dans celle de St. Martin l'épaisseur est la même que celle des murs de la nef. Justement cette même épaisseur des murs et le côté tout droit du mur extérieur de la chapelle de St. Martin pourraient conduire à la supposition que les deux parties de l'édifice sont de la même période, c.-à-d. que dans sa phase de construction I, cette chapelle avait déjà un choeur quadrangulaire. Mais les autres faits établis parlent contre cette supposition.

Par ces recherches, l'auteur conclut que la classification primitive des chapelles est confirmée: la Ie phase fait partie de l'antiquité s'achevant et du début du Haut Moyen âge, la IIe phase se range dans la période préromane, à la limite entre la Haut Moyen âge et le Moyen âge mur. Bien que les édifices conservent dans la IIe phase la forme ancienne, qui a ses conceptions dans l'art antique, ils sont sous l'influence de l'architecture de l'Europe Occidentale du Haut Moyen âge.

IN MEMORIAM

STJEPAN VUKOVIĆ (1905—1974)

Dne 15. novembra 1974 je tiho in vdano, kakor je bilo vse njegovo življenje, za večno odšel od nas Stjepan Vuković, eden poslednjih iz generacije raziskovalcev jugoslovanskega paleolitika, ki mu visoko strokovno znanje ni posredovala formalna šolska izobrazba, temveč se je do njega dokopal s trdovratno vztrajnostjo in garaško pridnostjo, pri čemer ga je vodila in bodrila velika ljubezen do narave in prvih vznikov človeške kulture. Bil je eden redkih na Hrvaškem, ki je v celoti dojel najširši pomen D. Kramberger-Gorjanovićevih epohalnih odkritij v Krapini za jugoslovansko in svetovno paleolitsko znanost. Njegovo osnovno in najpomembnejše spoznanje, ki je usmerjalo vsa njegova, zvečine volontersko opravljena terenska raziskovalna dela, je bilo: bogato krapinsko najdišče ni in ne more biti osamljeno, brez zaledja in okolja. Srečno naključje je s tem najdiščem le opozorilo, da je tamkajšnja pokrajina morala biti pomemben življenjski prostor ledenodobnih lovcev! Kar je mladi učitelj Vuković slutil, je hotel tudi dokazati. Lotil se je te nehvaležne naloge, ki je sčasoma postala njegov življenjski cilj. Velike težave, ki so ga vztrajno spremljale pri njegovem pionirskem raziskovalnem delu, niso bile samo in edino gmotnega značaja. Skoraj težje premagljive so bile tiste, ki so izvirale iz zavisti in omalovaževanja njegovih raziskovalnih prizadevanj, ker pač ni imel akademskega naslova. Kljub vsem, danes nam nedojemljivim oviram, je vztrajal pri zasledovanju svojih raziskovalnih ciljev, čeprav je namesto priznanj in vsestranske podpore večinoma žel nerazumevanje in podcenjevanje. Naravna posledica takih okoliščin in odnosov je bila, da je že po naravi občutljivi Vuković postajal vedno bolj nezaupljiv in zagrenjen. Toda v veliki meri se je prav po njegovi zaslugi uvrstila severna Hrvatska, predvsem Hrvatsko Zagorje, med prvorazredne paleolitske province v Jugoslaviji, province, kjer je Vuković dokazal obstoj goste mreže paleolitskih postaj starejšega, srednjega in mlajšega paleolitika ter celo mezolitika. Upravičeno ga smatramo za pravega nadaljevalca Gorjanovićevega dela, saj je prav on ohranil kontinuiteto paleolitskih raziskovanj na Hrvaškem. Svoje znanje, izkušnje in navdušenje je nesebično posredoval vsemu svojemu okolju, predvsem mlajšim rodovom, ki uspešno in v primernejših pogojih nadaljujejo njegovo delo.

Iz skromnih dosegljivih biografskih podatkov zvemo, da se je rodil 12. oktobra 1905. leta v Zagrebu, kjer je obiskoval osnovno šolo ter končal učiteljišče. Prvo službeno mesto je kot učitelj nastopil v Donji Voći in Dragonošču v Hrvatskem Zagorju l. 1929, kjer je pa že leto prej, t. j. 1928. leta pričel s sistematičnimi raziskavami v jami Vindiji blizu Donje Voće. Še istega leta je postal vzgojitelj v državnem vzgajališču v Glini in nato v Pahinskem, ki ga je vodil do leta 1946. Nato je poučeval na gimnaziji v Varaždinu do leta 1949, ko je končno zapustil pedagoški poklic in se ves posvetil arheološkemu delu, najprej kot kustos,

pozneje pa kot znanstveni sodelavec v varaždinskem mestnem muzeju. Tu je bil namreč že leta 1938. ustanovljen prazgodovinski oddelek, katerega osnovno gradivo je tvorila tega leta odkupljena bogata Vukovićeva zbirka arheoloških in paleontoloških najdb. Leta 1965 je odšel v pokoj.

Začetki raziskovalnega dela Stjepana Vukovića na področju arheologije, predvsem stare kamene dobe, segajo že v njegova mlada leta, v leto 1928, ko je pričel s sistematičnimi izkopavanji v podzemeljski jami Vindiji. V tem najdišču je odkril razen moustérienskih horizontov, ki so bili tedaj znani na Hrvaškem že iz Krapine, tudi mlajšepaleolitske, mezolitske ter neolitske kulturne ostaline. Od mlajšega paleolitika je tu odkril kulturno zapuščino aurignaciena in magdaléniena, za kar pa se je pozneje izkazalo, da gre v bistvu za kasno gravettiensko kulturno stopnjo. Več kot trideset let je raziskoval to jamsko najdišče, kar nedvomno kaže na njegove razsežnosti in pomen na eni strani in na skromne raziskovalne možnosti Vukovića na drugi strani. Razen v Vindiji je odkril sledove paleolitika in pleistocenske favne še v Mačkovi spilji (Velika pečina) v Sutinjski pri Višnjici. Pomembno najdišče na planem so Punikve vzhodno od Ivanca, kjer je na površju sčasoma zbral številna prodnjaška orodja (pebble tools) in odbitkovna orodja ter lep staropaleolitski pestnjak. Na podlagi tega pestnjaka je prisodil vse tu odkrito orodje zgodnjemu acheuléenu, kar je smatral za najstarejše človekove izdelke do sedaj odkrite v Jugoslaviji. Omenimo naj še sledi stare kamene dobe v Severovem kamnolomu pri Vuglovcu in v jami Vilenici v Moždjencu pri Novem Marofu, ki jih je odkril Vuković. Njegova raziskovalna dejavnost ni bila omejena zgolj na paleolitik in mezolitik, temveč je segala tudi na druga prazgodovinska obdobja. Nadalje so pomembne njegove paleontološke obdelave pleistocenske favne, ki so vedno dopolnjevale in podkrepljevale njegova stratigrafsko-kronološka sklepanja. S posebno zavzetostjo in veseljem se je ukvarjal s problemi tehnologije izdelovanja kamenih orodij, kjer je zaradi svoje izvirnosti dosegel vidne uspehe.

Podobne zapreke kot pri raziskovalnem delu so ga ovirale tudi pri publiciranju rezultatov. Zato je marsikaj ostalo le v obliki terenskih zapiskov, v bežnih skicah in v osnutkih. Z bibliografijo, ki sledi, smo skušali tudi s te strani prikazati njegove raziskovalne napore in mu vsaj tako najti pravično mesto v jugoslovanski arheologiji.

BIBLIOGRAFIJA

1932, Spilja Vindija, *Priroda* (Zagreb) 22/2, str. 59

1935, Istraživanje prethistorijskog nalazišta u špilji Vindiji kod Voće, *Spomenica Varaždinskog muzeja* 1925 do 1935 (Varaždin), str. 73—80

1937. Dva dosad nepoznata artefakta iz Krapine, *Priroda* (Zagreb), 27/1

1949, Prethistorijsko nalazište spilje Vindije, *Historijski zbornik* 2, (Zagreb), str. 243—249

1950, Paleolitska kamena industrija špilje Vindije, *Historijski zbornik* 3, (Zagreb) str. 241—256

1953, Arheološka istraživanja našega kraja — naša zavičajna toponomastika, *Varaždinske vijesti* 26. XI. 1953, št. 403

1953, Pećina Vindija kao prethistorijska stanica, *Speleolog* (Zagreb) 1, str. 15—23

1953, Izvještaj o radu prethistorijskog odjela Gradskog muzeja u Varaždinu, *Vijesti društva muz. i konzerv. radnika Hrvatske* 2/2, str. 28—29 (Zagreb)

1954, Dobri rezultati u Vindiji, *Varaždinske vijesti* 9. XI. 1954, št. 444

1954, Neolitska grobnica u spilji Vindiji, *Varaždin vijesti* 1. I. 1954, št. 408

1954, Istraživanje pretpećinskog terena špilje Vindije, *Speleolog* (Zagreb) 2, str. 23—28

1954, Ostaci neolitičkih nalazišta Draguševac i Krč, *Peristil* (Zagreb) 1, str. 135—141

1955, Geološka gradnja našega zavičaja. Povodom izložbe u prethistorijskom odjelu Gradskog muzeja, *Varaždinske vijesti* 13. I. 1955, št. 462

1955, Bogata nalazišta mamuta (podvodna istraživanja Bednje), *Varaždinske vijesti* 7. IV. 1955, št. 474

1955, Nađeni ostaci spiljskog lava, *Varaždinske vijesti* 11. VIII. 1955, št. 492

1957, Vrpčasta keramika špilje Vindije, *Arheološki vestnik* 8, str. 32—47

1957, Tragovi špiljskog medveda i kulture paleolitskog doba na teritoriju Varaždinskih toplica, *Arheološki vestnik* 8, str. 119—129

1957, Sjeverni predeli Hrvatskog zagorja u dalekoj prošlosti (napomena: Dokazi postojanja mora, vulkana i prve pojave ljudi u Zagorju), *Zagorski kalendar* (Zagreb)

1957, Blago Vindije, *Varaždinske vijesti*, 5. XII. 1957, št. 614

1958, Arheološko-paleontološko istraživanje špilje Vindije u godini 1955, *Starinar*, M. S. 7—8 (1956/57), str. 229—230

1958, Najveća špilja Hrvatskog Zagorja iskopana ljudskom rukom, *Varaždinske vijesti*, 15. V. 1958, št. 637

1958, Tridesetgodišnjica istraživanja poznate špilje Vindije, *Varaždinske vijesti*, 28. VIII. 1958, št. 652

1958, Kako su naši djedovi dobivali vatru, *Varaždinske vijesti*, 4. XII. 1958, št. 666

1959, Istraživanja u spilji Vindiji dala su lijepe rezultate. Osvrt na paleontološka i arheološka istraživanja na području Varaždinskog kotara, *Varaždinske vijesti*, 1. XI. in 8. X. 1959, št. 709 in 710

1959, Arheološko-paleontološko istraživanje spilje Vindije u godini 1959, *Arheološki pregled* (Beograd) 1, str. 3—6

1959, Osvrt na paleontološka i arheološka istraživanja na području Varaždinskog kotara, *Varaždinske vijesti* št. 709—710

1960, Dobri rezultati. Živahna arheološka djelatnost 1960. na području našega kotara, *Varaždinske vijesti*, 3. XI. 1960, št. 767

1960, Spilja Vindija — Voća Donja, Varaždin, *Arheološki pregled* (Beograd) 2, str. 7—10

1961, Spilja Vilenica, *Varaždinske vijesti*, 25. V. 1961, št. 796

1961, Prvi lovci i njihovo oružje. Iz prethistorije našega kraja, *Varaždinske vijesti*, 28. IX. 1961, št. 814

1961, Mezolitska kamena industrija špilja Vindije, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin* 1, str. 9—32

1962, Prikaz zbirki Prethistorijskog odjela Gradskog muzeja Varaždin. VI. plenum Prirodoslovne sekcije saveza muzejskih društava Jugoslavije, Zagreb 5—8. X. 1962

1962, Prilog špilje Vindije rješavanju kronologije krapinskog diluvija, *Arheološki radovi i razprave* (Zagreb) 2, str. 7—18

1963, Istraživanja paleolitskog lokaliteta špilja Vilenica u godini 1962, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin* 2—3 (1962/63), str. 5—22

1963, Vilenica, Moždjenac, Novi Marof — paleolitska stanica, *Arheološki pregled* (Beograd) 5, str. 10—12

1963, Paleolitska kamena industrija nalazišta Punikve kod Ivanca, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, št. 2—3 (1962/63), str. 23—30

1963, Hrvatsko zagorje u prethistoriji, *Naše planine* (Zagreb), br. 9—10

1964, Prethistorija na području današnjeg Varaždina, *Varaždinske vijesti*, št. 989

1964, Vrijedna izložba. Neolit sa područja Varaždinskog kotara, *Varaždinske vijesti*, št. 989

1966, Arheološko otkriće u Hrvatskom zagorju, *Vjesnik* (Zagreb), 8. VIII. 1966

1966, Djelo arheologa i učenika, *Vjesnik* (Zagreb), 26. VI. 1966

1966, Kosti mamuta u dolini Bednje, *Vjestnik* (Zagreb), 18. VI. 1966

1966, Najstarije rukotvorine u Jugoslaviji. *Vjesnik* (Zagreb), 12. VI. 1966

1967, Donjepaleolitska oruđa od valoća tipa »Peeble Tool« na području sjevernog dijela Hrvatskog zagorja, *Arheološki vestnik* 18, str. 9—24

1967, Koštani artefakti veldenske kulture špilje Vindije, *Arheološki radovi i razprave* (Zagreb), 4—5, str. 69—77

1968, Otkriven lunarni kalendar ljudi ledenog doba star najmanje 30000 godina, *Varaždinske vijesti*, 20. III. 1968, št. 1216

1968, Najstariji tragovi ljudske kulture otkriveni do danas na tlu Jugoslavije potječu iz okolice Varaždina, *Varaždinske vijesti*, 22. V. 1968, št. 1224

1970, Gravetijen spilje Vindije s osvrtom na gravetijen s područja sjeverne Italije, slovenskog Krasa i obale Istre, *Adriatica praehistorica et antiqua* (Zagreb), str. 31—46

1973, Eksperiment u prethistorijskoj arheologiji, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 22/2, str. 22—26

Franc Osole

BALDUIN SARIA (1893—1974)

V visoki starosti je preminil sredi poletja profesor Balduin Saria, čigar delo je bilo v veliki meri posvečeno proučevanju starin na jugoslovanskem ozemlju. Posebej temeljito je poznal celotno problematiko antike v Sloveniji in, ker se je zavedal, česa na tem področju raziskovanja pogrešamo in potrebujemo, je pripravljal oris zgodovine starega veka za vzhodno-alpski prostor. Vojna in osebne odločitve v zvezi z njo so mu izdajo tega dela preprečile.

Rodil se je v Ptuju 5. junija 1893 nemški meščanski družini, maturiral tam 1912, doktoriral na Dunaju 1921 s temo *Zur Entwicklung des Mitrischen Kultbildes in den Donauländern* (glej izvlečke v revijah *Starinar*[3] 2[1923]33 ss ter *Mitteilungen d. Vereins klassischer Philologen* 4[1927]53 ss). Bil je najprej knjižničar v Arheološko-epigrafskem seminarju Filozofske fakultete na Dunaju, od 1922 do 1926 sprva asistent, nato docent na oddelku za zgodovino starega veka na Filozofski fakulteti v Beogradu, hkrati pa delal tam v Narodnem muzeju. Od leta 1926 do 1937 je bil na Univerzi v Ljubljani izredni, od 1937 do 1942 redni profesor za zgodovino starega veka. Umrl je v Gradcu dne 3. junija 1974.

Izšolal se je bil na dunajski Univerzi, katere sloves za humanistično-antikvarne stroke se je tedaj razlegal še po vsem svetu. Tradicija dunajske šole, njena znanstvena usmerjenost tudi na vzhod in skrb avstrijske Akademije za starine na Balkanu so ga 1922 pripeljale v Beograd k profesorju Vuliću, kar ga je avtomatično vključilo v proučevanje starin po Srbiji in Makedoniji (*Viminacium*, Skopje, *Stobi*, srbska srednjeveška numizmatika). Tako si je pridobil temeljito osnovo za poznavanje historične topografije teh predelov. Univerza v Ljubljani ga je 1926 povabila za izrednega profesorja zgodovine starega veka. Ponudbo je sprejel in do 1942 nepretrgoma sodeloval pri vzgoji naših zgodovinarjev in klasičnih filologov (ki so tedaj še povezovali filološki študij s študijem zgodovine starega veka in antične arheologije). Za slušatelje, ki so pokazali več zanimanja za arheologijo, je uspel osnovati šolska izkopavanja, o čemer je tekoče poročal; prim. predvsem poročili o izkopavanjih trdnjave Velike Malence nad izlivom Krke (*Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 10[1929]11 ter 11[1930]5), o neviodunskem vodovodu (*ib.* 12[1931]50 ter *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* NS 18—21 [1937—41] 249 ss) ter globalna pregleda teh del v reviji *Jugoslovanski istoriski časopis* 1 (1935) 744 ter 4 (1938) 192.

Delo samo in njegova strokovna usmerjenost sta ga nujno vodila k podrobnejši analizi vojaške zgodovine vzhodno-alpskega prostora, ki jo je v temeljiti študiji objavil v jubilejnem zvezku *Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo* (20 [1939] 115 ss).

Terensko in pedagoško delo sta ga vrhu tega navajala k proučevanju arheološke topografije Slovenije, kar je dobro sovpadalo z načrti Mednarodne zveze akademij, v kateri

sta bili vključeni tudi Srbska in Jugoslovanska, namreč pripraviti natančno arheološko topografijo Jugoslavije. Za Slovenijo je bil kot delavec izbran Saria, za kontinentalno Hrvaško Klemenc, za Makedonijo (tedaj Južno Srbijo) Vulić. V treh letih jim je uspelo izdati pet zvezkov. Slovenija je zaradi Sarijeve temeljitosti in požrtvovalnosti dobila odlično topografijo Poetovione in njenega upravnega prostora (Archäologische Karte von Jugoslawien: *Blatt Ptuj* 1936 ter *Blatt Rogatec* 1939). Vojna je to akcijo prekinila; iz nekaterih njegovih kasnejših študij pa se vidi, da je bil ogromno gradiva že nabral in da bi nedvomno sčasoma predložil topografijo Slovenije v celoti, ko se mu ne bi življenjska pot zasukala drugače. To ogromno in vestno ter kompetentno opravljeno delo pa ni bilo edino, ki se ga je v desetletju pred 2. svetovno vojno lotil in opravil.

V sklopu iste Mednarodne unije akademij je prevzel tudi nalogo, dopolniti pregled nad epigrafskim gradivom v Sloveniji z ozirom na *Corpus inscriptionum Latinarum*, ki je bil zaključen okrog 1900 (zadnji suplement nosi tiskarsko letnico 1902). V prvem zvezku dela *Antike Inschriften aus Jugoslawien* (1938), ki je izšel, je objavil in predložil v dovršeni obliki s fotografijami vse po letu 1900 na Slovenskem najdene epigrafske spomenike, vrhu tega pa tudi mnogo tistih, ki so bili v Korpusu objavljeni netočno. Dodal je vrsto spomenikov, ki so bili iz kakega posebnega razloga vredni, da se ponovno objavijo (npr. zaradi pomembnega reliefa ali kake posebnosti v tekstu). V zvezek je vključen tudi zahodni del Hrvaške z manjšim številom spomenikov (varaždinsko področje, Zagorje, *Siscia*, *Anduatonia* itd.), ki ga je obdelal V. Hoffiller. Delo je visoko dvignilo ugled znanstvene publicistike v Jugoslaviji ter ne manjka v knjižnici nobenega resnega inštituta. Ker je bila vojna vihra uničila dobršen del zalog naklade, so ga na Holandskem leta 1969 ponatisnili.

V dolgi vrsti analitičnih in študijskih doprinosov epigrafsko-historičnega značaja, ki jih je objavljal v Jugoslaviji in na tujem, se je loteval prvenstveno vprašanj, s katerimi je bil tekoče soočen pri predavanjih in pri zgoraj omenjenih delih. Kot je tudi nazorno razvidno iz bibliografije (glej predvsem *Südost-Forschungen* 22 [1963] 456—476), je publicistično deloval še v etnografiji, slovstveni zgodovini rojstnih področij, numizmatiki in ljudski prosveti. Na tem mestu naj omenim zgolj tista dela, ki menim, da so zanj značilna, ki imajo trajen pomen in tista, ki nakazujejo njegov interesni horizont.

Ceramiae-Deuriopos, *Mitteilungen d. Vereins klassischer Philologen* 2 (1925) 34 ss
Vor- und frühgeschichtliche Forschung in Südslawien, *Bericht d. Römisch-Germanischen Kommission* 16 (1926) 86—118
Bathinus flumen, *Šišićev zbornik* (1929) 137 ss (prim. tudi *Klio* 23 [1929] 92 ss ter 26 [1933] 279 ss)
Zur Geschichte des Kaisers Regalianus, *Klio* 30 (1937) 252 ss
Pozorište u Stobima, *Godišnjak muzeja Južne Srbije* 1 (1937) 1—68 (prim. tudi *Archäologischer Anzeiger* 1938, 81—148)
Der spätantike Limes im westlichen Jugoslawien, *Studi Bizantini e neoellenici* 5 (1938) 308 ss
Die Inschriften des Theaters von Stobi, *JOeAI* 32 (1940) Bb. 5—34
Noricum und Pannonien (ein Forschungsbericht), *Historia* 1 (1950) 436—486
Der römische Gutshof von Winden am See (Burgenländische Forschungen 13, 1951)
Die geographischen Kenntnisse der Griechen und Römer vom Ostalpengebiet, *Ostdeutsche Wissenschaft* 4 (1958) 89 ss
Der römische Herrensitz bei Parndorf und seine Deutung, *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 35 (1966) 252 ss
Die antike Stadt in Südosteuropa, *Südosteuropa-Jahrbuch* 8 (1968) 11 ss

Posebej naj podčrtam izborno napisane leksikalnoanalitične preglede za *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ki bodo svet še dolgo seznanjali s stanjem starorimskih študij za *Nauportus*, *Neviodunum*, Okro, *Poetovio*, *Stobi*, *Ulpianum*, *Viminacium* (poleg dolge vrste krajših voces ter orisov za provinci *Praevalitana* in *Dalmatia* v kasni antiki). Sodeloval je tudi pri vrsti leksikonov (npr. *Narodna enciklopedija SHS*, *Leksikon Minerva* [Zagreb 1936], *Lexikon der alten Welt*).

Kot pedagog je bil temeljit in zahteven; s študenti je delal razmeroma intenzivno, predvsem tudi strogo. Rad jih je vodil na krajše izlete, kjer jih je uvajal v terensko-topografske probleme.

Smatral se je za Nemca in se je idejno priključil nacionalnemu socializmu. Leta 1942 je v Ljubljani, ki je bila pod italijansko okupacijo, optiral za izselitev v *Reich*, kar mu je bilo odobreno. Delal je do poslednjega in se do poslednjega živo zanimal za delo in napredek stroke v svoji nekdanji krušni domovini.

Jaroslav Šašel

DISKUSIJA, KNJIŽNE OCENE

DISCUSSION, BOOK-REVIEWS

NEKAJ MISLI O PISAVI ANTIČNIH IMEN IN STROKOVNIH IZRAZOV

KAJETAN GANTAR

Univerza v Ljubljani

UVODNE MISLI

Vsi, ki se ukvarjamo s preučevanjem antike — klasični filologi, arheologi, zgodovinarji starega veka, prevajalci iz latinščine in grščine — se dan na dan srečujemo s problemom, kako pisati antična imena in strokovne izraze v slovenščini. Ob ta problem zadevajo seveda tudi številni drugi pišoči ljudje, ki nas pogosto spravljajo v zadrego, ko sprašujejo za svet, kako zapisati kako latinsko ali grško ime, kako ga pravilno poudariti, kako ga sklanjati, kako iz njega narediti ustrezen pridevnik, in podobno. Odgovori na takšna in podobna vprašanja niso ravno lahki; iz lastne izkušnje vem, kako hitro zabredem v protislovja, če skušam zadevo poenostaviti.

Seveda bi bilo pretirano trditi, da so ta vprašanja bistvenega pomena za razumevanje antičnega sveta in za posredovanje antičnih kulturnih vrednot. *Pismo o pesništvu* prav nič ne izgubi svoje vrednosti in svoje lepote, če zapišem, da se je avtor tega dela imenoval *Horac*, *Horacij*, *Horatij* ali *Horatius*. In vendar problema ni mogoče kar tako na lahko, z levo roko, spraviti s sveta, preprosto že iz praktičnega razloga, ker ob prevelikem zanemarjanju tega vprašanja lahko pride včasih do neprijetnih zamenjav, zaradi katerih trpi tudi vsebina. Sam sem že večkrat zasledil takšne mučne zamenjave, npr. med podzemskim sodnikom Ajakom (Αἰακός) in homerskim junakom Ajantom (Αἴας), med Okeanovo ženo Tetíjo (Τηθύς) in Ahilovo materjo Tetido (Θέτις), med Zeusovo ljubosumno ženo Hero (Ἥρα) in prelepo svečenico iz Abide Hero (Ἡρώ), med podzemsko reko Leto (Λήθη) in Apolonovo materjo Letó (Λητώ) itd. Poleg tega bralca moti in bega, če srečuje isto antično ime poslovenjeno na različne načine, še celo, če se to dogaja v istem besedilu. In kaj takšnega se lahko pripeti marsikomu (tudi sebe pri tem ne izvzemam), celo najboljšim poznavalcem antike. Tako npr. Sovrè že na prvih dveh straneh svojega Uvoda k prevodu *De rerum natura* (1959) označuje avtorja izmenoma kar s štirimi različnimi oblikami njegovega imena: *Lucretius*, *Lukretius*, *Lukrec*, *Lukrecij*.[1] Moderni bralec je silno občutljiv tudi za minimalne razločke med posameznimi priimki; zato si ob takih primerih lahko nehote misli, da gre za različne osebe, kot če bi se npr. srečeval s priimki *Zupan*, *Zupanc*, *Zupanič*, *Zupančič*, *Župančič*.

Ti problemi seveda niso novi, različne rešitve zanje so iskali in ponujali že Tominškov Antibarbarus, Doklerjev Grško-slovenski slovar, opombe in slovarčki k raznim prevodom

iz antike, predvsem pa vsi slovenski pravopisi. Vsaka od predlaganih rešitev je sicer prinesla več jasnosti in odgovorov na nekatera vprašanja, druga vprašanja pa je spet pustila odprta ali jih še bolj zapletla. Tudi zadnji Slovenski pravopis (1962),[2] pri katerem je imel v tem pogledu verjetno odločilno besedo Anton Sovrè, je v številnih vprašanjih prinesel večjo razbistritev, v drugih pogledih pa spet predlagal rešitve, ki se zdijo marsikomu nesprejemljive in se jih zato pri svojem pisanju ne drži.

Večina težav, s katerimi se srečujemo pri pisanju antičnih imen, izvira iz spopada med dvema različnima težnjama. Prvo bi lahko označili kot težnjo po avtentičnosti, drugo kot težnjo po podomačenju antičnih imen. Kadar se ti dve težnji ne krijeta (in to je v večini primerov), pride nujno do mučnih dilem in problemov. Vsaka od teh dveh osnovnih teženj se lahko izraža v večji ali manjši skrajnosti, v bolj ali manj izostreni obliki.

Težnja po avtentičnosti vztraja pri tem, da je treba imeti antičnega pisatelja ali državnika, boga ali mitičnega junaka zapisati v nepopačeni in nespremenjeni izvirni obliki: če sploh do česa, tedaj ima prav gotovo vsak človek pravico do svojega neokrnjenega imena, zakaj ime je človekova najsvetejša, najbolj neodtujljiva lastnina, njegov bistveni razpoznavni znak. Spomnimo se samo, s kakšno bolečino in prizadetostjo smo gledali, ko so italijanski fašisti in nemški šovinisti našim rojakom na Primorskem in Koroškem maličili in pohabljali lepe slovenske priimke in jim pritikali nemogoče pripone -ici ali -itsch.

Načelo o nedotakljivosti tujega imena v našem jeziku zvesto spoštujemo, zato pišemo ime največjega dramatika kot *Shakespeare*, ime francoskega romantika kot *Hugo*, ime italijanskega novelista kot *Boccaccio* itd.[3] Nekaj redkih poskusov, da bi tudi takšna imena podredili zakonitostim slovenske fonetike in pravopisa, da bi jih torej pisali kot *Šekspir*, *Igo*, *Bokačo* (kot jih pišejo npr. Srbi), je doslej klavrno propadlo.[4] To načelo, kot rečeno, v našem jeziku zvesto spoštujemo — razen kadar gre za antična imena. Zanje velja v slovenščini čisto poseben režim: v tem primeru pišemo Cezar namesto *Caesar*, Stacij namesto *Statius*, Kvintilijan namesto *Quintilianus* itd.

V naši preteklosti je bilo sicer že več poskusov, da bi načelo avtentičnosti uveljavili tudi pri pisanju antičnih imen. Najodločnejši predstavnik te težnje je bil Josip Tominšek v že omenjenem Antibarbarusu, ki je izrazil svoje začudenje, zakaj »stoji naša pisava... na povsem nasprotnem stališču pri onih dveh jezikih, ki vsebujeta temelj zahodne kulture: pri staroklasičnih jezikih, latinščini in grščini. Neuganljivo je, zakaj se dela v slovenščini prav pri teh dveh jezikih posebna izjema.«[5] In nato je z vso odločnostjo pribil: »Ker naša jezikovna pravila tujih lastnih imen ne brigajo prav nič — saj so bila narejena brez našega sotrudništva in morajo ostati za vse čase in za vsakogar, kakršna so, če ne, postanejo mistifikacija: zato je vedno in načelno najbolje, da ohranijo ta imena v imenovalniku svojo obliko.«[6]

Tega načela so se držali — čeprav ne čisto dosledno — tudi nekateri naši pesniki; tako beremo npr. pri Dragotinu Ketteju *Chloe*, *Galla*, *Agrippa*. Tako je ravnal tudi Sovrè v svojih začetniških prevodih, ko je pisal *Sophokles*, *Apollon*, *Athena*, *Sphinx*, *Delphi*, *Thebanci*, *Alexandrija;* še v njegovem prevodu Avguštinovih Izpovedi (1932) beremo, da je *prišel Aeneas v Carthagino*. Pozneje je to načelo nekoliko omilil v tem smislu, da je glasovna znamenja, ki so slovenski pisavi tuja (x, y, q, aspirirani konzonanti, dvojni konzonanti), sicer opuščal, sámo izvirno ime pa kar najzvesteje transkribiral in pisal npr. *Aisopos* (in ne Ezop), *Aiolos* (in ne Eol), *Maia* (in ne Maja); k takšni pisavi je težil Sovrè — z manjšimi odstopanji — skoraj na vsej svoji prevajalski poti; in ta težnja je — pač pod Sovretovim vplivom — močnó prisotna tudi v zadnjem Slovenskem pravopisu.

Tej nasproti se pojavlja *težnja po podomačenju*, ki izhaja iz stališča, naj se antično ime v fonetičnem, ortografskem, morfološkem in vsakem drugem pogledu popolnoma podredi zakonitostim našega jezika. O vzrokih, motivaciji in ozadju te težnje ne bi podrobneje razpravljal; dejstvo je, da je vseskozi navzoča in delujoča v našem jezikovnem prostoru,

da se z njo dan na dan srečujemo in da je zato ne moremo ignorirati, kajti z ignoriranjem je gotovo ne bomo spravili s sveta. Posamezna imena so se v bolj ali manj podomačenih oblikah globoko zakoreninila v naši kulturni tradiciji. Boj proti tem oblikam antičnih imen, ki so znanstveno lahko povsem neosnovane, bi bil enak boju z mlini na veter. To bi bilo podobno, kot če bi npr. v svetniškem koledarju skušali pisati *Antonius*, *Augustinus*, *Blasius*, *Franciscus*, *Hermagoras* itd.: vsi naši Antoni, Avguštini, Blaži, Franceti, Mohorji bi takšno pisavo demantirali.

Toda če se že spoprijaznimo s to težnjo, ostaja odprto vprašanje, kako daleč naj popuščamo takšnemu »podomačevanju«. Eden skrajnih predstavnikov te težnje je bil npr. Fran Omerza, ki je antičnim imenom, zlasti patronimikom, celo sufikse spreminjal, tako da je iz Pelida naredil Pelejeviča, iz Atrida Atrejeviča, iz Kronida Kronojeviča itd.[7] Še dalje je šel oče Marko Pohlin (in pod njegovim vplivom deloma tudi Valentin Vodnik), ki je — pač v duhu tedanjega baročnega purizma — grškim mitološkim imenom slovenil tudi samo besedno deblo, tako da je Apolona spremenil v Belina, Aresa v Vodana, Bakha v Vinodaja, Diano v Mareno, Floro v Rožencvitarico, Harite v Prijaznice, Hefajsta v Hromaka, Kitero v Lado, Minervo v Modrico, Muze v Vumnice itd.[8]

Skrajno mero zadržanosti je v tem pogledu pokazal Prešeren, ki je antična imena sicer vključeval v slovenski fonetični organizem, vendar je njihovo zvočno podobo pustil kolikor mogoče neokrnjeno: Briárej, Cintija, Delija, Erinija, Hélada, Horacij, Katón, Klijo, Orfej, Ovidij, Talíja itd. Skoraj bi lahko rekli, da je skušal Prešeren s svojim nezmotljivim jezikovnim čutom ubrati neko srednjo pot med obema omenjenima težnjama, ki sta bili v vsej skrajnosti navzoči že ob njegovem času oziroma že pred njim: eno skrajnost predstavljata — kot rečeno — Pohlin in Vodnik, drugo Stanko Vraz (v njegovih rokopisnih prevodih srečujemo oblike *Tullus*, *Ancus* itd., čeprav pri tem ni povsem dosleden).

Idealna bi bila seveda takšna rešitev, ki bi zadovoljevala in združevala obe omenjeni težnji, tako da bi antična imena obdržala svojo avtentično podobo in se obenem v celoti vključevala v fonetični in morfološki organizem slovenskega jezika. Toda takšna idealna rešitev je v vsej svoji doslednosti prav tako nedosegljiva kot kvadratura kroga. Mogoče so le večje ali manjše aproksimacije k tej rešitvi, pri katerih pa je treba vselej nekaj žrtvovati, včasih na ljubo strokovnosti, včasih na ljubo domačnosti.

Tudi pričujoča razmišljanja ne prinašajo neke radikalne rešitve, temveč v glavnem le opozarjajo na nekatera odprta vprašanja in nerešene probleme. Tudi ni namen teh zapiskov, dajati neka meritorna navodila za pisanje antičnih imen, temveč samo nanizati nekaj opažanj, nekaj neobveznih misli in sugestij, ki so se mi utrinjale ob vsakodnevnih srečanjih z antičnimi imeni in izrazi.

ZNANSTVENA TRANSLITERACIJA

Slovenski pravopis navaja številna antična imena v dubletah, npr. Aisópos in Ezop, Eurípides in Evripid, Króisos in Krez, Odíseus in Odiséj, Políbios in Políbij itd. S tem kaže pravopis neko odprtost in demokratično širino, dovzetnost za različnost mnenj in pogledov. Toda po drugi strani s tem ustvarja dvojnost in negotovost, marsikoga spravlja v zadrego, saj ne ve, katere oblike naj bi se oprijel. Vsekakor se mora za eno od dveh oblik odločiti, kajti vzporedno pojavljanje dveh različnih inačic istega imena v istem besedilu učinkuje nesistematično in neestetsko, lahko tudi neresno. Poleg tega lahko takšno pisanje, kot sem uvodoma omenil, zbudi pri nepoučenem bralcu vtis, da gre za dve povsem različni osebi. Kdor ne pozna jezikovnih zakonitosti, bo le težko uganil, da se za Aisopom in Ezopom skriva ista oseba.

Velika zadrega in zmeda lahko nastane tudi zaradi tega, ker pravopis eno od teh dublet, in sicer tisto, ki je bližja izvirniku, običajno omejuje samo na prvi sklon. Spominjam se, kako mi jo je pred leti zagodel tiskarski škrat (ali stavec ali lektor, tega še danes ne vem), ko sem v Gledališkem listu ljubljanske Drame objavil neki članek o Evripidu.[9] Kot privržen ec avtentičnosti sem ime grškega pesnika dosledno pisal kot Euripides, tako v imenovalniku kot v odvisnih sklonih. Ko pa je bil članek tiskan — kako sem debelo pogledal, ko se je antični avtor v njem pojavil petindvajsetkrat kot moj Euripides, zraven pa še petintridesetkrat v odvisnih sklonih kot Evripid!

Da se takšnim in podobnim nevšečnostim izognemo, naj naš prihodnji pravopis pri antičnih imenih odpravi dublete in naj povsod uzakoni neko enotno obliko antičnega imena. In če je trend uradne slavistike tako usmerjen, naj bo to pač tista oblika, ki je že nekoliko udomačena. Toda poleg te oblike naj bo v oklepaju povsod navedena tudi izvirna oblika v t.i. znanstveni transliteraciji.

Podobno naj bi ravnali tudi pisci člankov in razprav s tega področja: antična imena naj bi navajali v neki zmerno udomačeni obliki, toda kadar se takšno ime v nekem besedilu prvič pojavi, naj bi ga predstavili — v kurzivi ali v oklepaju — tudi v avtentični izvirni obliki, znanstveno transliterirano. Takšna znanstvena transliteracija je nujno potrebna, da se bo bralec, ki bo iskal o navedenem avtorju dodatnih informacij v tujejezični literaturi, lahko znašel po velikih mednarodnih slovarjih, enciklopedijah, leksikonih, bibliografijah in drugih priročnikih.

In kaj pomeni znanstvena transliteracija?

Pri latinskih imenih in izrazih pomeni, da takšno besedo zapišemo natanko v izvirni pisavi, torej: *Caius Iulius Caesar*, *Marcus Tullius Cicero*, *quaestor*, *aedilis*.

Grška imena transliteriramo po grškem izvirniku. To je treba posebej poudariti, kajti v nekaterih tujih priročnikih se srečujemo s težnjo, da se grška imena navajajo v latinizirani obliki, torej *Aeschylus* (namesto *Aischylos*), *Callimachus* (namesto *Kallimachos*), *Plato* (namesto *Platon*). Takšen postopek se mi zdi nedosleden; delno opravičljiv je le v tistih primerih, kjer se grška imena pojavljajo pomešano z latinskimi in je zaradi dodatnih oznak potrebna neka zunanja poenotenost.[10] V vseh drugih primerih pa moramo grško črko za črko ustrezno transliterirati v latinščino. Pri tem ustreza posameznim črkam grškega alfabeta naslednja vrednost:

α = a	ι = i	ρ = r
β = b	κ = k	σ = s
γ = g	λ = l	τ = t
δ = d	μ = m	υ = y
ε = e	ν = n	φ = ph
ζ = z	ξ = x	χ = ch
η = e (ali ē)	ο = o	ψ = ps
ϑ = th	π = p	ω = o (ali ō)

Nadalje veljajo pri transliteraciji grških besed naslednja pravila:

Dvojne konzonante transliteriramo z dvojnimi konzonanti: μμ = mm, λλ = ll, σσ = ss Toda: γγ = ng. Prav tako velja: γκ = nk, γχ = nch, γξ = nx.

Blagi pridih (*spiritus lenis*) opuščamo, ostri pridih (*spiritus asper*) transliteriramo s črko h.

Pri diftongih transliteriramo oba znaka: αι = ai, ει =ei, οι = oi, αυ = au, ευ = eu. Posebej velja to poudariti pri diftongu ου = ou (nekateri ga namreč transliterirajo kot običajni u) in pri tako imenovanih nepravih diftongih (ᾳ = ai, ῃ = ei ali ēi, ῳ = oi ali ōi).

Akcente obdržimo, pri čemer se cirkumfleks običajno označuje s strešico. Pri pravih diftongih postavimo akcent nad drugim znakom, pri nepravih diftongih nad prvim znakom.

Nekaj konkretnih primerov: Ἅιδης = *Háides*, Ἀγχίσης = *Anchíses*, Θουκυδίδης = *Thoukydídes*, Καλλικλῆς = *Kalliklês*, Ξέρξης = *Xérxes*, Ῥεῖα = *Rheía*, Χάρων = *Cháron*, Ὠιδεῖον = *Oideîon*.

Od znanstvene transliteracije moramo razlikovati transkripcijo, kakršno priporoča Slovenski pravopis v § 58 (na str. 53) in ki pomeni pravzaprav prvi korak k podomačenju grških imen.

Znanstveno transliterirana oblika naj bi bila torej v naših znanstvenih in strokovnih besedilih vselej vsaj uvodoma navzoča, vendar že z grafičnimi znaki (oklepaj ali kurziva) naznačena kot tujek: tako bi bila hkrati navzoča in odsotna.

V vsakdanji rabi pa bi dajali prednost tisti obliki in tisti pisavi antične besede, ki je nekoliko bolj domača našim ušesom in očem.

NAGLAS

Nepričakovano zapleteni problemi se včasih pojavljajo v zvezi z naglašanjem grških in latinskih imen v slovenščini. Nekaj tehtnih misli je o tem zapisala Erika Mihevc-Gabrovec;[11] predvsem naj podčrtam njeno ugotovitev, da je »tukaj nemogoče uvesti zanesljiv sistem, ne da bi venomer zadevali ob izjeme, ki jih je jezikovna raba že uzakonila.«

Idealno bi seveda bilo, ko bi pri vseh antičnih imenih obdržali izvirni akcent. Pri latinskih imenih se tega v glavnem držimo, čeprav je tudi tu precej spornih primerov. Pri grških imenih pa je zadeva tako zapletena, da je v resnici nemogoče odkriti neke splošno veljavne zakonitosti.

Pri latinskih imenih torej praviloma obdržimo izvirni akcent. To pravilo bi morali dosledno upoštevati tudi pri naglašanju knjig. E. Mihevc-Gabrovec je v omenjenem članku upravičeno pripomnila, da je pravilen naglas Enéida (in ne Eneída, kot naglaša Slovenski pravopis); tako seveda tudi Tebáida, Ahiléida itd. Edino pravilen akcent naslova Vergilijeve mladostne pesniške zbirke je Ékloge (in ne Eklóge, kot včasih slišimo in kot navaja v dubleti tudi Slovar slovenskega knjižnega jezika I, 553). Še bolj boleč je akcent ántika, ki se v zadnjih časih po nepojasnjenih potih širi med nepoučenimi.

Težavnejša je zadeva pri tistih latinskih imenih, ki v latinščini v odvisnih sklonih spreminjajo akcent: *Cícero*, *Ciceróna*, *Káto*, *Katónis*. Prešeren je dosledno poudarjal vokal *o*: »narobe Katón«, »Katóna Utičana«. Toda Slovenski pravopis je doslednejši, saj ohranja isti premični akcent, kot ga imajo ta imena v latinščini: Cícero, Ciceróna, Káto, Katóna, Scípio, Scipióna. Drugih podobnih primerov v Slovenskem pravopisu nisem zasledil, toda po Katónovem zgledu bi morali očitno naglašati tudi: Máro — Maróna, Názo — Nazóna, Pólio — Polióna, Váro — Varóna. Na srečo je takšnih primerov premičnega akcenta pri latinskih imenih sorazmerno malo, pravzaprav jih srečujemo le pri samostalnikih tretje (mešane) sklanjatve.

Veliko bolj zapletena je zadeva v grščini. Tu bi bila uveljavitev načela, naj dosledno obdržimo izvirni akcent, praktično neizvedljiva, in sicer iz več razlogov. Številna imena so hkrati grška in latinska, toda v latinščini imajo drugačen akcent kot v grščini. Seveda bo kdo ugovarjal, da so ta imena po svoji etimologiji grškega izvora: to je res, toda prav tako so se uveljavila tudi v latinščini, in mi smo jih prevzemali predvsem po posredovanju latinščine. Sem sodijo številna mitološka imena, npr. imena Muz: Klío (grško *Kleió*), Melpómena (grško *Melpoméne*), Terpsíhora (grško *Terpsichóre*), Uránija (grško *Ouranía*), Kalíopa (grško *Kalliópe*). V grščini in v latinščini imata enak akcent Evtérpe in Polihímnija. Ne bi pa mogel soglašati z latinskim akcentom pri Taliji, čeprav ga ima že Prešeren (v nagrobniku Antonu Linhartu) in čeprav ga predpisuje Slovenski pravopis. Vsi imamo v ušesih in na jeziku Tálija, Tálijin hram itd., in ker je to izvirni grški akcent, pač ne more biti na-

robe; zakaj bi ga torej preganjali? Preostaja še ena Muza, za katero predpisuje Slovenski pravopis poudarek Eráto. Toda ta akcent ni ne grški ne latinski, ne vem, od kod se je vzel. Izvirni grški akcent je *Erató*, v latinščini pa *Érato*. Osebno bi dal prednost grškemu akcentu, čeprav bodo nekateri verjetno imeli pomisleke.

Nadaljnji primer takšnega omahovanja med grškim in latinskim akcentom se pojavlja pri imenih oseb v Plavtovih in Terencijevih komedijah. Skoraj vsi junaki Plavtovih in Terencijevih komedij imajo grška imena. Seveda so ta imena povzeta po helenističnih predlogah, od koder so vzeti tudi motivi helenistične komedije (Menander, Filemon, Difilos, Demofilos). Toda te helenistične predloge so — z redkimi izjemami — izgubljene, medtem ko nam je od Plavta in Terencija skoraj v celoti ohranjenih 25 komedij. In v teh komedijah so se grška imena latinsko naglašala: Amfítruo (gr. Amfitríon), Bléfaro (gr. Blefáron), Dório (gr. Doríon), Fórmio (gr. Formíon), Megarónides (gr. Megaronídes), Teoprópides (gr. Teopropídes) itd. Torej ima tudi z vidika avtentičnosti latinski akcent v teh primerih večjo domovinsko pravico kot grški.

Toda latinski akcent se je v našem jezikovnem izročilu uveljavil tudi pri številnih izrazito grških imenih, pri imenih eminentnih predstavnikov grškega kulturnega in političnega življenja. Naj jih nekaj navedem:

grški akcent		latinski akcent
Anaksiménes	(Ἀναξιμένης)	Anaksímenes
Antisténes	(Ἀντισθένης)	Antístenes
Aristofánes	(Ἀριστοφάνης)	Aristófanes
Aristotéles	(Ἀριστοτέλης)	Aristóteles
Bakhilídes	(Βακχυλίδης)	Bakhílides
Demosténes	(Δημοσθένης)	Demóstenes
Diogénes	(Διογένης)	Diógenes
Eratosténes	(Ἐρατοσθένης)	Eratóstenes
Ézop	(Αἴσωπος)	Ezóp
Fokilídes	(Φωκυλίδης)	Fokílides
Gorgías	(Γοργίας)	Górgias
Heráklit	(Ἡράκλειτος)	Heraklít
Hómer	(Ὅμηρος)	Homêr
Kaliklês	(Καλλικλῆς)	Kálikles
Ksenofánes	(Ξενοφάνης)	Ksenófanes
Leonídas	(Λεονίδας)	Leónidas
Miltiádes	(Μιλτιάδης)	Miltíades
Orféj	(Ὀρφεύς)	Órfej
Parmenídes	(Παρμενίδης)	Parménides
Periklês	(Περικλῆς)	Périkles
Pitagóras	(Πυθαγόρας)	Pitágoras
Protagóras	(Προταγόρας)	Protágoras
Simonídes	(Σιμωνίδης)	Simónides
Sofoklês	(Σοφοκλῆς)	Sófokles
Sokrátes	(Σωκράτης)	Sókrates
Temistoklês	(Θεμιστοκλῆς)	Temístokles
Teófrast	(Θεόφραστος)	Teofrást
Tukidídes	(Θουκυδίδης)	Tukídides

Bilo bi povsem brezupno, ko bi skušali pri vseh navedenih in številnih drugih imenih dosledno uveljaviti izvirni grški akcent. Ponekod se le-ta sicer tudi kdaj pa kdaj sliši, npr. Heráklit, Parmenídes. Toda v večini navedenih primerov latinski akcent že vse predolgo in premočno odmeva v naših ušesih, da bi se dalo tu kaj bistvenega spremeniti ali premakniti. Homêrja, Ezópa in Órfeja nam je udomačil že Prešeren v svojih verzih: Le začniva pri Homêri... vam bo Homêrov naših pesem pela... pravljica, po Ezóp' zapeta... nov Órfej k sebi vlekel boš Slovence... Órfejevih strun... Órfeja poslale... In poleg tega imamo iz teh imen že vrsto ustaljenih izpeljank in besednih zvez: homêrski junak, homêrska prispodoba, homêrska širina, ezópovska govorica, órfični misteriji, sókratska ironija; in s Pitágorovim izrekom se naši učenci srečujejo že v osnovni šoli.

Razen tega pa ti akcenti tudi s stališča same grščine niso čisto zgrešeni in neupravičeni. V grščini ima namreč večina navedenih imen premičen akcent, tako da gre le-ta v vokativu kolikor mogoče nazaj, proti začetku besede; npr. nominativ Σωκράτης, vokativ ὦ Σώκρατες. In v katerem sklonu pogosteje kličemo ime kakega človeka kot ravno v vokativu? Kolikokrat beremo v Platonovih dialogih: ὦ Σώκρατες! Torej so Sokratovo ime že njegovi sodobniki in rojaki pogosto naglašali prav tako kot mi in ima zato ta akcent tudi s stališča avtentičnosti svojo domovinsko pravico. Podobno velja za Demóstena, Evrípida, Parménida itd.

Posebno poglavje predstavljajo imena ženskega spola na -o, ki so v grščini poudarjena na zadnjem zlogu: Ἀργώ, Ἥρώ, Ἰνώ, Ἰώ, Καλυψώ, Λητώ, Σαπφώ. Dve taki imeni smo že omenili med imeni Muz (Klio, Erato). Pri večini teh imen se sicer uveljavlja latinski akcent, ki se kaže v tem, da se naglas premakne na predzadnji zlog: Árgo, Héro, Íno, Ío, Kalípso, Léto, Sápfo. Toda vsaj boginja Λητώ bi lahko brez težav obdržala grški izvirni akcent na vokalu ó, če bi ji dodali pripono -j-, torej Letója, Letóje. Takšna oblika tudi s stališča same grščine ne bi bila neupravičena, saj srečujemo npr. v vokativu večkrat obliko z diftongom -oj (Λητοῖ). Podobno obliko uporablja tudi Sovrè (npr. *Iliada* I 9: sin Letóe). Poleg tega bi takšna oblika tudi preprečila zamenjave s homonimno podzemsko reko Λήθη.

Odprto ostaja tudi vprašanje nekaterih drugih besed ženskega spola, ki so v grščini naglašene na zadnjem zlogu. Kot primer naj navedem besedo ἀγορά. Slovar slovenskega knjižnega jezika nam ponuja dve obliki: agóra (agóre) in agorá (nesklonljivo). Druga oblika je edino pravilna, čeprav okornejša; prva oblika je sicer prožnejša, a ni nikoli obstajala, saj ni izpričana ne v grščini ne v latinščini. Zato se bom osebno rajši odločil za nesklonljivo agorá. Če pa kdo sodi, da je nesklonljivost takšna strahotna nebodijetreba, da se ji je treba za vsako ceno izogniti, potem mu predlagam, naj rajši poudarja ágora kot pa agóra: v prvem primeru bo ohranil vsaj neki stranski akcent, v drugem primeru pa bo zvočno podobo izvirne besede tako do dna spremenil, da je ne bo več mogoče prepoznati. Nesmisel je trditi, da se je vse javno življenje v grški polis odvijalo na agóri, ko pa zanesljivo vemo, da se ni v nobenem antičnem mestu nobena mestna četrt tako imenovala. Če bi šlo za izraz, od katerega pričakujemo, da bo postal sestavni del našega vsakdanjega besedišča, bi takšen premik naglasa še nekako lahko opravičevali. Ker pa gre zgolj za demonstracijo, kako se je v izvirnem jeziku označeval neki del mesta, ni za takšno posiljevanje izvirnega akcenta niti najmanjšega razloga.

Med raznimi napakami, ki se pojavljajo v zvezi z naglašanjem, naj omenim še besedo apsída. Slovar slovenskega knjižnega jezika dopušča dubleti in na prvem mestu navaja celo napačni akcent ápsida (Leksikon Cankarjeve založbe pa navaja sploh samo obliko z napačnim akcentom). Beseda je grškega izvora in je v grščini vseskozi poudarjena na i: ἁψίς ali ἀψίς, ἀψῖδος. Iz grščine je beseda prešla v latinščino, kjer je — razen v nominativu — tudi vselej poudarjen zlog -si: apsis, apsídis. Toda beseda ni prevzeta iz latinskega nominativa, na kar kaže konzonant -d-, ki ga v tem nominativu sploh ni!

Prav svojevrstna vprašanja se lahko pojavljajo tudi v zvezi s spolom grških in latinskih strokovnih izrazov v slovenskih besedilih.

Znano je, da besede pri prehajanju iz enega jezika v drugega pogosto spreminjajo spol. Zlasti izpostavljen je tako imenovani srednji spol: le-ta lahko doživlja ob tem pravi triumf ali pa pravcato katastrofo. Triumf doživlja npr. v angleščini, kjer so vse besede, ki ne označujejo moških ali ženskih bitij, postale srednjega spola. Katastrofo pa je doživel srednji spol npr. v romanskih jezikih, kjer je povsem izginil. V slovenščini položaj srednjega spola sicer ni tako hudo ogrožen, pa tudi ne ravno rožnat; naši slavisti so že večkrat opozarjali na t.i. maskulinizacijo samostalnikov srednjega spola,[12] ki prizadene celo nekatere domače besede. Pod njen udar pridejo tudi skoraj vse besede, ki so v grščini in latinščini srednjega spola: večina teh besed postane moškega spola, le redkeje ženskega spola, skoraj nobena pa ne obdrži izvirnega srednjega spola.[13] Tako npr. rečemo »ukradeni paladij«, »rimski imperij«, »izpostavljeni kastelum«, »utrjeni municipium«, čeprav so vse te besede v izvirniku srednjega spola; in ob tem niti nimamo občutka, da bi bilo kaj narobe.

Toda srednji spol nam s svojo neodpornostjo ne povzroča nobenih težav, kar je razumljivo: srednjega spola v naravi sploh ni, v naravi je samo *neutrum*, kot se temu reče po latinsko, »nobeno od obeh«, »ne eno ne drugo«, tj. ne moško ne žensko. Zato ob izgubi srednjega spola nikjer ne more biti prizadeta pomenskost, semantičnost neke besede.

Vzrok težav, ki jih lahko povzroča spol, je drugje, v težnji slovenščine po maskulinizaciji samostalnikov ženskega spola. Kot ugotavlja *Slovenski pravopis* (§ 72, 3 na str. 70), postanejo grške in latinske besede, ki se končujejo na soglasnik, v slovenščini »razen redkih izjem moškega spola«. Med izjemami, za katere to pravilo ne velja, lahko omenimo ženska imena in sploh oznake oseb, ki so že po naravi ženskega spola, in pa nekatere strokovne izraze v znanstveni terminologiji; te besede postanejo v slovenščini nesklonljive.[14]

Ob tem pa kaj lahko pride do konflikta med raznimi divergentnimi silnicami, kot so: omenjena izrazito *morfološka* težnja po maskulinizaciji, *semantična* pomenljivost neke besede, težnja po *strokovni* izčiščenosti, korektnosti in doslednosti.

Vprašanje je namreč, kako daleč lahko strokovnjak popušča omenjeni morfološki težnji po maskulinizaciji, ki izvira predvsem iz strahu pred nesklonljivostjo (le-ta je očitno postala že pravcati tabu), večkrat pa tudi iz nepoznavanja pomenskega potenciala neke tuje besede v vsej njeni celovitosti.

O tem sem imel pred ne tako dolgim časom polemiko z Jankom Modrom ob konkretnem primeru besede polis.[15] Ker gre za prispevke, ki so raztreseni v dnevnem časopisju in so zato kot celota težje dostopni, naj tu povzamem in dopolnim nekaj misli iz te polemike:

Beseda polis je v grščini že od vsega začetka, od Homerja, kjer je prvič izpričana,[16] pa do sodobne grščine ženskega spola. V slovenščini se beseda uporablja v glavnem samo v strokovnih besedilih, saj je npr. ne omenja niti zelo obsežni Slovenski pravopis, ki vsebuje sicer presenetljivo veliko antičnih imen in izrazov. Naši najboljši strokovnjaki za antiko uporabljajo besedo vedno le v ženskem spolu.[17]

Nasproti temu pa se srečujemo z zahtevo, da se mora beseda tisti hip, ko se uvrsti v slovenščino, podrediti njenim zakonitostim; ker se končuje na soglasnik, naj bi jo torej zajel proces maskulinizacije, se pravi, naj bi prešla v moški spol.

Tako nastane absurdna situacija: Na Slovenskem je morda ducat strokovnjakov, ki pišejo o polis, ki poznajo njeno zgodovinsko poslanstvo v antičnem svetu, njeno funkcijo, njen idejni in pomenski potencial. Ta peščica strokovnjakov se z besedo polis srečuje pri svojem poklicnem delu, polis je tako rekoč sestavni del njihovega vsakdanjega besednjaka, sodi k njihovemu delovnemu orodju. In ravno ti strokovnjaki naj bi to besedo napačno

uporabljali! Večina pa, ki ve o polis komaj kaj več kot to, da se beseda končuje na soglasnik, naj bi potemtakem v tem pogledu strokovnjaku solila pamet, lahko tudi zaprla usta, češ da svojega orodja sploh uporabljati ne zna, da besede polis niti prav zapisati ne zna. Torej dosledna uveljavitev načela: *Vox populi — vox Dei!* Seveda tega ne počenja večina kot taka, temveč slovničar, ki se čuti pooblaščenega, da govori v imenu neke anonimne večine, ki jo takšno izražanje »moti pri branju«.

Strokovnjaki (in med njimi so ljudje, ki imajo tudi nekaj posluha za slovenščino) prav gotovo vedo, zakaj ravno pri besedi polis vztrajajo ob ženskem spolu. Pri stotini medicinskih izrazov nas npr. prav nič ne prizadene, če prehajajo iz ženskega v moški spol: *bronchitis acuta* postane v slovenščini akuten bronhitis, *gastritis chronica* kroničen gastritis itd. — in ob tem se nihče ne spotika. Ob uporabljanju in prevajanju besede polis pa kmalu opazimo, da ženski spol pri tej besedi ni samo obi obna pritiklina, temveč imanentna sestavina njenega bistva, tako rekoč njen naravni spol, ki ga tudi ob prenosu v tuj jezik ni mogoče brez škode ignorirati. Naj navedem nekaj konkretnih primerov, ki narekujejo pri tej besedi rabo izvirnega ženskega spola!

Že v Homerjevi Odiseji beremo o polis, ki je — v Sovretovem prevodu — »vsem rednica in mati« (X 416-7), polis, ki nas je rodila in vzredila. Tudi drugi antični pesniki pogosto pojejo o materi polis, tako da je ta dvojica pojmov postala v grščini kar ena sama zloženka, ματροπολις ali μη-ρόπολις.[18] Kadar je kaka polis ustanovila novo kolonijo, je postala v besednjaku grških pesnikov (Ajshil, Pindar, Simonides) polis-mati nove polis.[19] Ta podoba se je tako udomačila, da jo srečujemo tudi pri zgodovinarjih (Herodot, Tukidides) in celo na napisih (npr. v Tomih in v Kireni). Pri Plutarhu zasledimo celo preneseno misel, da je geometrija »polis-mati vseh drugih znanosti« (2, 718 e). Podobno je pri Atenaju gastrologija »polis-mati vse Epikurove filozofije« (3, 104 b), pri Diodoru Sicilskem pa je zgodovina »tako rekoč polis-mati vse filozofije« (1, 2).

Tudi druge podobe, s katerimi se v grščini primerja polis, so tempirane na ženski spol. Kako naj bi npr. v moškem spolu prevedli slovesni uvodni akord ene najlepših Pindarovih pesmi, slovite 12. pitijske ode: »Kličem te, o kneginja, najlepša polis izmed vseh«? Mar naj bi prevajalec »kneginjo« spremenil v »kneza« in s tem pokazal svojo popolno amuzičnost? Kaj bi si mislili o nekom, ki bi npr. Prešernov verz »Ljubljana, ljubica nebes in sreče« pri prevajanju v tuj jezik iz ne vem kakšnih razlogov spremenil v »Ljubljana, ljubček nebes in sreče«? Kaj o nekom, ki bi Kettejevo Adrijo spr. menil v običajnejši Jadran in s tem zrušil metaforiko (Adrija — nevesta), na kateri sloni celoten sonetni ciklus?

Skratka: če v slovenskem besedilu obdržim neko tujo besedo neprevedeno (npr. polis namesto »državica« ali »mestna država«), storim to vselej zaradi nekih njenih posebnih pomenskih odtenkov, ki jih domači izraz ne izčrpa, zaradi nekih njenih specifičnosti, ki jih v domači besedi ni najti. In če k tem specifičnostim kaj pripomore tudi spol, tedaj moram seveda obdržati tudi izvirni spol. In med takšne besede sodi tudi polis; zanjo velja kategorija živosti.[20] V polis so stari Grki vedno videli in občutili nekaj ženskega, nekaj materinskega. Zato so jo tudi vselej, kadar so jo upodabljali, prikazovali kot žensko, kot boginjo. O takih upodobitvah poročajo antični viri, npr. sholije k Aristofanu. Žal so te upodobitve izgubljene, toda ohranjene so miniaturne podobe na novcih, kjer je polis vselej upodobljena kot ženska.[21] Na povsod pričujočo kategorijo živosti kažejo tudi številni detajli, ki jih srečujemo pri opisovanju polis: polis ima glavo (Sofokles, *Kralj Ojdipus* 23), govori in kriči (Ajshil, *Agamemnon* 1092), se pogovarja (Aristofan, *Mir* 539), je nekomu soseda (Evripid, *Kiklop* 281) itd.

Toliko torej o spolu grške polis v slovenščini.

Podobno kot za polis velja tudi za civitas, ki se uporablja predvsem v srednjeveški latinščini kot oznaka za mesto. Tudi ta beseda ostane v slovenskih besedilih — ne glede

na soglasniško končnico — ženskega spola. Tako jo uporabljajo tudi naši vidni zgodovinarji. Prim Fr. Zwitter, *Zgodovinski časopis* 6—7 (1952-53) 220: »na mestu kake rimske civitas«. Prim. dalje zlasti članek Vasilija Melika, Mesto (civitas) na Slovenskem (*Zgodovinski časopis* [1972] 299—316), kjer beremo stavke kot npr.: »v frankovski državi je pomenila civitas škofijski sedež« (str. 303), »naj bi bila civitas obzidano mesto« (str. 310), »na eni strani meščanska civitas, na drugi plemiški forum« (str. 311).

Še nekaj besed o spolu raznih latinskih abstraktnih samostalnikov, ki označujejo posamezne etične vrline! V mislih imam besede kot npr. virtus, fides, pietas, ki so v svojem celovitem pomenskem obsegu neprevedljive, kjer je vsak prevod samo nebogljen surogat in jih zato največkrat uporabljamo neprevedene. Vsakega strokovnjaka za antiko najbrž zazebe ob misli, da bi mu kdo lahko diktiral, naj piše »rimski virtus« ali »Enejev pietas«. Poleg tega vemo, da se ti pojmi pogosto pojavljajo tudi v personificirani obliki kot boginje. Nekatere teh boginj imajo v starem Rimu celo svoj poseben kult in svoja svetišča. Rimska Fides je npr. dobila svoje svetišče že okrog leta 250 na Kapitolu, nekateri so uvedbo njenega kulta pripisovali celo že kralju Numi. Podoben kult so uživale Pietas, Salus, Spes, Virtus itd. Smešno, dlakocepsko in za lase privlečeno bi bilo razločevanje med splošno oznako neke kreposti, ki naj bi postala v slovenščini moškega spola, in personifikacijo iste kreposti, ki bi lahko ostala ženskega spola; poleg tega je v antičnih tekstih vrsta primerov, kjer je meja med obojim zabrisana, kjer je težko z gotovostjo določiti, ali je mišljen abstrakten pojem ali njegova personifikacija. Zato se bo strokovnjak v vseh takšnih in podobnih primerih brez dvoma postavil po robu slehernemu poskusu »maskulinizacije«.

Tudi v drugih dvomljivih primerih je bolje vztrajati pri prvotnem spolu, čeprav je s tem raba besede nekoliko manj udobna, ker ni sklonljiva. V mislih imam seveda samo besede, ki zadevajo grške in rimske družbene institucije, pravne, nravstvene in filozofske pojme,[22] torej izraze kot so gens, tribus, katharsis, mimesis, kinesis itd. Zelo neenotno in okorno, skoraj neresno bi učinkovalo, če bi kdo npr. pisal v enem stavku *gens Iulia*, v drugem pa julijski gens, v enem *tribus Horatia*, v drugem Horacijev tribus, in podobno. Sodim, da je manjše zlo morfološka negibnost kot pa znanstvena nedoslednost ali sematična nesmiselnost, s katero bi razkazovali svojo nevednost.

Kot konkreten primer, kako se lahko maščuje ignoriranje izvirnega spola, naj navedem ime podzemske reke Stiks (Στύξ). V grščini je beseda ženskega spola in tako seveda tudi pri vseh grških in rimskih pesnikih. Toda v Slovenskem pravopisu je beseda postala moškega spola; to je očitno ušlo tudi Sovretu — *quandoque bonus dormitat Homerus*. Samo na sebi to ne bi bilo nič hudega, toda na žalost Stiks v grški mitologiji ni samo podzemska reka, ampak obenem tudi boginja, hčerka Okeana in Tetíje, kar je v nekaterih antičnih tekstih (npr. v Heziodovi *Teogoniji*) tudi izrecno poudarjeno. Dokler takšnih tekstov nismo imeli poslovenjenih, nas seveda moški spol pri besedi Stiks ni motil. Toda ker lahko upamo, da bo naša prevodna literatura iz antike čedalje bogatejša, bomo morali paziti tudi na takšne podrobnosti, drugače se bomo po nepotrebnem zapletali v vedno nova protislovja.

[1] Na podobne nedoslednosti je svoj čas opozarjal že Josip Tominšek, *Antibarbarus — Studije o napakah in pravilih slovenskega pisanja* I (Ljubljana 1910), 54: »Vsaka knjiga piše po svoje in si še sama ne ostane zvesta.«

[2] Kadar v nadaljevanju omenjam Slovenski pravopis, imam vselej v mislih to izdajo.

[3] Izjema je — verjetno pod Prešernovim vplivom — ime italijanskega pesnika *Petrarca*, ki ga običajno pišemo kot Petrarka (tako tudi Slovenski pravopis).

[4] V tej smeri je deloval npr. France Cegnar. V rokah imam drugi natisek njegovega prevoda z naslovom: Miroslav (sic!) Schiller, *Viljem Tell* (Trst 1886). Tudi imena oseb v tej tragediji so do skrajnosti podomačena, npr. Fajfar (*Pfeifer*), Kuno (*Kunz*), Valter Firšt (*Walther Fürst*) itd.

[5] J. Tominšek, *Antibarbarus*, 51—52.

[6] J. Tominšek, *Antibarbarus*, 56.

[7] Prim. Omerzov prevod *Iliade* I—VI (Ljubljana 1916).

[8] Za grotesknega predstavnika te smeri velja nemški pisatelj Philipp Zesen, ki je že dobrih sto let pred Pohlinom objavil roman »Jadranska Rozamunda« (Adriatische Rosemund 1645), kjer srečujemo imena kot *Himmeline* (Junona), *Klugine* (Atena), *Lustine* (Venera), *Schmiedegötze* (Vulkan), *Wahrsagegötze* (Apolon) itd.

[9] Beseda o Evripidu. *Gledališki list* Drame SNG 44 (Ljubljana 1964—65), 142—153.

[10] Npr. v mednarodni bibliografiji *Année philologique*, kjer srečujemo poleg *Vergilii Commentatores*, *Traductores*, *Imitatores* tudi gesla kot *Aristotelis* (*Platonis etc.*) *Commentatores*, *Traductores*, *Sectatores;* poleg tega so v tej biografiji latinske tudi oznake posameznih anonimnih in kolektivnih del (npr. *Conciliorum Acta*, *Grammaticorum scripta* itd.).

[11] E. Mihevc-Gabrovec, Pripombe k pisavi in rabi grških in latinskih imen in tujk, *Jezik in slovstvo* 10 (1965) 29—30.

[12] Prim. B. Urbančič, Maskulinizacija nevter pri imenih za živa bitja, *Jezik in slovstvo* 5 (1969—60) 185—186.

[13] Izjema so ravno oznake za spol, ki so v ednini moškega spola (maskulinum, femininum, nevtrum), v množini pa srednjega spola (maskulina, feminina, nevtra).

[14] Ali, da uporabim novejši izraz, te besede imajo sklanjatev z ničto končnico (prim. J. Toporišič, Samostalniška beseda, *Linguistica* 12, 301—314, zlasti opomba 17 na strani 305).

[15] Prim. Modrov Jezikovni kotiček v *Nedeljskem dnevniku* od 3. 2. do 24. 3. 1974 (zlasti članki Polis 3.2., Slovnični spol 3.3., Species 10. 3.) in pa moje članke Polis (*Jezik in slovstvo* 19 [1973—74] 99—100), Al' prav se piše polis (m) ali polis (ž), Še o spolu besede polis (*Nedeljski dnevnik* 10. 2. in 17. 3. 1974).

[16] Ali celo od dokumentov linearne B-pisave, kjer je zapisana v obliki *po-to-li-ne*.

[17] Prim. J. Kastelic, *Dom in svet* 53 (1941) 221: »osvajanje tuje polis«; M. Grošelj, *Živa antika* 1 (1951) 64: »Stoiki in epikurejci se ne brigajo za državo, njihova polis postane ves svet«; A. Sovrè, Uvod k Plutarhu, *Življenje starih Grkov* (Ljubljana 1959) 33: »je rasla na surovem nasilju samoupravna polis ter uveljavljala...«

[18] Prim. Sofokles, *Antigona* 1122; *Ojdipus v Kolonu* 707; Pindar *Nem.* 5, 16; *Pyth.* 4, 20; Simonides fr. 93 itd.

[19] Kot dokaz, kako okorno bi učinkovalo spreminjanje spola v takšnem ali podobnem kontekstu, naj navedem primer z nekega drugega, vendar zelo sorodnega področja, iz srednjeveške pravne zgodovine. Ko Sergej Vilfan razpravlja o pravnem razmerju med mestom-materjo in mestom-hčerjo, čuti potrebo, da to terminologijo v posebni opombi pojasni: »Mesto-Stadt je v nemščini ženskega spola.« Prim. S. Vilfan, Novomeški mestni privilegij iz leta 1365 (*Novo mesto 1365—1965* — Prispevki za zgodovino mesta, Maribor 1969, 88—100) str. 90—91 in opomba 14 na strani 98.

[20] Izraz povzemam po J. Toporišiču, Kategorija živosti v slovenskem knjižnem jeziku, *Jezik in slovstvo* 16 (1970—71) 4, 3—4.

[21] Prim. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* III 2, 2619 (polis na splošno) in II 2, 2100—2105 (upodobitve posameznih polis v ženski podobi).

[22] O terminologiji drugih znanosti naj odločajo pač prizadeti strokovnjaki, ki sami najbolje vedo, kakšne oblike strokovnih izrazov ustrezajo zahtevnosti njihove stroke. Medicinci so se v tem primeru, kot razberem iz Jezikovnih kotičkov Janka Modra, v večini primerov odločili za »maskulinizacijo«, medtem ko biologi, kolikor mi je znano, marsikje ohranjajo izvirni ženski spol, tako npr. pri besedah: species, subspecies, varietas.

GEDANKEN ÜBER DAS SCHREIBEN DER ANTIKEN EIGENNAMEN UND FACHAUSDRÜCKE IM SLOWENISCHEN

Zusammenfassung

Beim Schreiben der antiken Eigennamen im Slowenischen kreuzen sich zwei entgegengesetzte Tendenzen — die Tendenz zur möglichst authentischen Niederschrift des antiken Namens und die Tendenz zu seiner vollkommenen Einbürgerung in die Sprache-, zwischen denen verschiedene Kompromisslösungen gesucht werden. In etlichen Einzelheiten werden auch Fragen erörtert, die die Akzentuierung der antiken Namen und den Gebrauch des Geschlechts betreffen, die Probleme im Zusammenhang mit der Akzent- und Geschlechtsverschiebung beim Übergang des Wortes aus der griechischen bzw. lateinischen Sprache ins Slowenische usw.

BANJŠKA PLANOTA — ARHEOLOŠKA TERRA INCOGNITA?

FRANC TRUHLAR

Ljubljana

Banjška planota, s povprečno nadmorsko višino 600—700 m, meji na doline Soče, Idrijce in Trebuše, na južni strani pa na Trnovski gozd. Prečkajo jo pomembnejše ceste: Gorica—Solkan—Grgar—Čepovan—Most na Soči; pri Dragi se ta cesta odcepi na eni strani proti Dolenji Trebuši, na drugi pa proti Gorenji Trebuši. Grgar—Bate (odcep na Sveto)—Banjšice, z odcepi čez Kanalski vrh proti Kanalu; čez Kal in Levpo proti Avčam in čez Lokovec na Čepovan. Iz Kala pelje še stranska pot čez Lom na Most na Soči.

Pomembnejša naselja Banjške planote so: Grgar, Grgarske Ravne, Bate, Banjšice, Kal nad Kanalom, Kanalski vrh, Levpa, Lokovec (Gor., Dol.), Čepovan (Gor., Dol.).

Banjška planota meji na arheološke postojanke južno od Solkana v goriško-vipavskem območju, na postojanke v dolini Soče z veliko arheološko aglomeracijo v Mostu na Soči, na postojanke v dolini Bače in Idrijce, na Šentviško goro s Cerknim in antičnimi utrdbami na Vojskem in Novi Oselici. Edino doslej ugotovljeno arheološko najdišče na planoti je Grgar. V njegovi bližini je odkril Marchesetti prazgodovinsko gradišče (*Castellieri* [1903] 91 in 135), v kamnolomu ob cesti v Čepovan pa so l. 1889 med skalami odkrili zakladno najdbo 17 bronastih srpov, spravljenih zdaj v Museo civico v Gorici (*MZK* 16 [1890] 137 s; *MAGW* 21, 1891 [11]; *LMS* 1890, 129).

Grgar leži v nm 286 m nad prazgodovinsko-rimsko postojanko Solkan (Gorica), čigar utrdbe so obvladovale prehod v soško in čepovansko dolino. Je izhodišče ceste proti Banjšicam in Čepovanu. Dejstvo, da so našli bronasti depo srpov ob cesti v Čepovan, nakazuje uporabo te ceste že v prazgodovinski dobi in bi potemtakem predstavljala vzhodno povezavo goriškega s tolminskim območjem, pa tudi zvezo čez Cerkno s Kranjem. Tudi za uporabo te ceste v rimski dobi govori več okolnosti. Težko si je namreč predstavljati, da bi bilo goriško okrožje komunikacijsko povezano z idrijskim (ki arheološko tudi še ni raziskano) in dalje s kranjskim le po velikem ovinku po dolini Soče čez Most na Soči (Tolmin). Krajšo zvezo s Solkanom bi predpostavljala tudi strateška situacija rimske zapore v Novi Oselici in nad Vojskim ter verjetno še katere v tem območju. Na morebitno rimsko utrdbo ob tej cesti utegne opozarjati tudi hrib z značilnim imenom Lašček, 1069 m, nad Kalom. Že omenjeno gradišče pri Grgarju bi pa lahko zapiralo tudi prehod v Solkan.

Kot stare, verjetno že prazgodovinske poti na Banjški planoti, bi prišle v poštev sledeče pomembnejše: Grgar—Ravne—Bate (Sveto)—Banjšice (Trušnje, Mrčinje)—Kal nad Kanalom—Levpa—Avče in Banjšice—Kanalski vrh—Kanal. Tesén v dolini Soče med

Plavami in Solkanom pa naj bi bila obšla pot čez Zagoro, Zagomilo in Grgar. Domnevno bi bile te ceste v rabi tudi še v rimskem obdobju.

Na staro naseljenost Banjške planote opozarjajo tudi stara imena krajev, ledin in višin. Ta prihajajo do izraza predvsem na sledečih naselbinskih področjih: Grgarski okoliš z že omenjenim bronastodobnim najdiščem in gradiščem ter z župno cerkvijo s patrocinijem sv. Martina in romansko osnovo. Širše območje Banjšic, po katerih je dobila planota ime in ki se imenuje tudi Banjšice sv. Duha. Sv. Duh pa se pojavlja večkrat tudi kot star patrocinij, zlasti na višinah. Med naselji Bate, Sveto in Ravne se dviga 800 m nm. gora Sv. Lovrenc, z ruševinami cerkvice. Sv. Lovrenc je znan zavetnik refugijskih (zatočiščnih) postojank. Za refugij na Banjški planoti govori več starih patrocinijev (staro cerkveno področje?) in zavarovana lega nad močno naseljeno goriško-vipavsko ravnino, ki je bila v dobi preseljevanj na prehodu v Italijo zelo izpostavljena invazijskemu pustošenju. Za ta okoliš so značilna tudi imena, kakor Sveto, ki je morda v zvezi s sakralnim objektom na hribu Sv. Lovrenc in več krajevnih imen predslovenskega izvora (npr. Bate, Baske, Lohka, ledinsko ime Gomila, Zagomila, Murovec, stara višinska poimenovanja in ruševine cerkvic).

Staro obeležje kaže tudi Kal nad Kanalom, ki leži z Levpo ob cesti iz Banjšic v Avče in Ročinj. V Kalu je župna cerkev s starim patrocinijem sv. Jurija, ki ima močno rimsko-vojaško oznako. Pogosto ga srečujemo v zvezi z antičnimi utrjenimi postojankami. Za okoliš Kala nad Kanalom je značilen še vrh Veliki Ščur, 814 m, poimenovan verjetno po patrociniju sv. Jurija v Kalu, dalje starejši patrocinij sv. Tomaž in zaselek Hum. Za Levpo je značilno krajevno ime in patrocinij župne cerkve sv. Štefan.

Staro obhodno pot Plave—Grgar—Solkan označujejo toponimi Zagomila, Vodice in Slatina. Stari patrociniji na pomembnejših krajih Banjške planote so še: sv. Mihael, domnevno pred sv. Marijo na Sveti gori (Skalnici, 682 m), sv. Peter v Lokovcu, sv. Janez Krstnik v Čepovanu in sv. Anton op. na Kanalskem vrhu.

Za staro naseljenost Banjške planote govori poleg že naštetih indicij tudi njena geografska lega v neposredni bližini vrat v Italijo, njena mejitev na staro cestno omrežje, predvsem pa njena lega v sklopu pomembnih arheoloških aglomeracij, ki jo obkrožajo.

DAS HOCHPLATEAU VON BANJŠICE, EIN ARCHÄOLOGISCHES BRACHLAND

Zusammenfassung

Der Verfasser legt eine summare archäologisch-topographische Uebersicht des zwischen den Flüssen Isonzo, Idrija und Trebuša liegendes Gebietes vor und wirft anbei etliche noch zu lösende Fragen auf, zum Beispiel Verkehrsrichtungsmöglichkeiten in archäologischen Epochen (unter Berücksichtigung des archäologisch reichen Nachbargebietes), vorschlawische Ueberreste in der Toponomastik, »alte« Kirchenpatrone usw.

ORIS ARHEOLOŠKEGA STANJA IN POVOJNA RAZISKOVANJA ZGODNJESREDNJEVEŠKE ARHEOLOGIJE V ALBANIJI

IRENA RAJTERIČ-SIVEC

Mestni muzej, Ljubljana

Začetki zanimanja za albansko arheologijo segajo v prvo polovico 19. stoletja. V drugi polovici stoletja sta izšli knjigi J. G. Hahna, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar* (Wien 1867) ter L. Heuzeya in H. Daumeta, *Mission archéologique de Macédoine* (Paris 1876), ki zajemata tudi starine iz albanskega področja. Ob koncu stoletja je bila odkrita velika zgodnjesrednjeveška nekropola Kalaja-Dalmaces, vendar je bilo izkopavanje in objava materiala prepuščena predvsem petičnim ljubiteljem starin (Degrand, Ippen, Nopcsa). Ob času prve svetovne vojne so se pričeli zanimati za albanske antikvitete, zlasti antične, tudi arheologi K. Patsch, C. Praschniker in A. Schober (prim. C. Praschniker, A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro* [Wien 1919]) Po prvi svetovni vojni so tuje raziskovalce privlačevale predvsem razvaline starih antičnih mest — Apollonijo je raziskoval Francoz L. Rey (svoje rezultate je objavljal predvsem v reviji *Albania* I—IV, Paris 1925—1939), Finiq (*Phoinice*) in Butrint (*Buthroton*) pa italijanska arheološka ekspedicija pod vodstvom L. Ugollinija in D. Mustilla. Vsa predvojna raziskovanja so bila nesistematična, podrejena različnim interesom, zato so tudi dognanja in poročila raztresena po različnih strokovnih revijah širom Evrope.

Po vojni se je formiral krog domačih strokovnjakov, šolanih v Vzhodni Evropi, ki delujejo v različnih arheoloških institucijah. Kljub temu, da nam je albanska strokovna literatura relativno težko dosegljiva, pa si lahko v skopih obrisih ustvarimo podobo njihovega delovanja na tem področju. V Tirani je bil 1947 v okviru Univerze ustanovljen Institut za zgodovino in jezikoslovje (kasneje se je odcepila od njega Sekcija za arheologijo). Glasilo tega instituta je *Studime Historike* (članki imajo kratke povzetke v francoščini). Leta 1964 je pričel institut izdajati še periodiko *Studia Albanica*, ki je pisana v tujih jezikih in obravnava zgodovinski razvoj Albanije z raznih aspektov. V njej so članki iz arheologije, etnologije, umetnostne zgodovine, jezikoslovja itd. Leta 1957 je Univerza pričela izdajati periodično glasilo *Buletin i Universitetit Shteteror te Tiranes*, kjer v seriji *Shkencat Shoqerore* izhajajo tudi arheološki članki, a so pisani samo v albanščini. Albanija je aktivna članica Mednarodne zveze za jugovzhodne evropske študije, v njen okvir sodi tudi arheologija. V glasilu *Bulletin d'archeologie sud-est Européenne* najdemo tudi prispevke albanskih avtorjev. Institut za kulturne spomenike je 1971 pričel izdajati svoje glasilo *Monumentet*, kjer so objavljeni tudi arheološki članki. V okviru Zgodovinskega instituta je Sekcija za arheologijo pričela leta 1971 izdajati novo revijo *Iliria*, kjer so objavljeni članki iz raznih arheoloških obdobij, ali pa so posvečeni le eni temi (npr. zadnji zvezek *Iliria* 2 [1972] ilirskim gradiščem).

Poleg osrednjega Arheološkega muzeja v Tirani so osnovani še muzeji v Dürresu, Skadru, Korcëu, Vlorëu, Elbasanu in drugje. Rezultati sistematičnih prizadevanj na področju arheologije se kažejo tudi v knjigi *Shqiperia Arkeologjike* (Tirana 1971), kjer je na bolj poljuden način podan pregled arheoloških obdobij na albanskih tleh. Leta 1965 so izdali tudi vse antične vire, ki omenjajo sedanji albanski prostor (*Ilirerët dhe Iliria te autoret antike* [Tirane 1965]), vendar samo v albanskem prevodu. Pripravljajo Arheološko karto Albanije in le z njo bomo dobili objektivno in zaokroženo sliko arheološke situacije v deželi.

Prizadevanja albanskih arheologov so usmerjena v tri smeri: v raziskovanja proto- in ilirske kulture, v spoznavanje grško-rimske civilizacije ter simbioze z domačim ilirskim prebivalstvom v zaledju velikih urbanih centrov ter v zgodnjesrednjeveško arheologijo in s tem v prve začetke narodne zgodovine. Najpomembnejša prazgodovinska naselja, ki izpričujejo kontinuiteto od neolitika skozi vso ilirsko obdobje so Maliq, Gajtan in Pazhok. S prazgodovino se ukvarja cela vrsta arheologov (F. Prendi, B. Rebani, Dh. Budina, M. Korkuti, Z. Andrea, S. Islami, H. Ceka). Raziskovanja antične arheologije so koncentrirana predvsem na raziskovanja helenistično-rimskih mest kot so npr. *Dyrrhachion* in *Buthroton*. Največ pišejo o teh izkopavanjih H. Ceka, S. Islami, V. Toci, K. Zheku. Zgodnjesrednjeveške raziskave zajemajo čas od 6. do 12. stoletja ter tako nekropole (Kruje, Mirdit, Shtike) kot arhitekturo tega časa (Shurdhah, Lin, Pogradec). Največ delajo na tem področju S. Anamali, H. Spahiu, D. Komata (glej zemljevid).

Zgodnjesrednjeveško obdobje v Albaniji vključuje čas trajanja t.i. kulture Kalaja Dalmaces (v starejši literaturi, zlasti italijanski, Koman kulture), ki se je formirala v času od 6. do 8. stoletja v predelu srednje, predvsem pa severne Albanije, kjer sega ob Skadarskem jezeru tudi na naše ozemlje, njeni vplivi pa sežejo vzdolž obalnega pasu na dalmatinsko področje.[1] Obalno področje se je v pozni antiki prilagodilo novim razmeram in živelo dalje v sklopu bizantinskega cesarstva, medtem ko je v zaledju pretežno ilirski živelj nadaljeval svoj odmaknjen, do neke mere še iz prazgodovine neizpremenjen način življenja. Današnje albansko ozemlje val preseljevanja narodov ni zajel, tako da tipičnih najdb iz tega obdobja ne poznamo. Le v zakladni najdbi iz Vrapa ob Elbasanu, ki ne sodi v okvir Kalaja Dalmaces kulture, je nekaj pasnih garnitur avarskega stila. Ob začetku tega stoletja so našli v bronastem kotliču 41 predmetov, in sicer 9 zlatih in 3 srebrne posode, izdelane v bizantinskih zlatarskih delavnicah, ter 28 okrasnih zlatih predmetov, predvsem delov pasnih garnitur (pretežna večina te depojske najdbe je v Morganovi zbirki v New Yorku). Po ornamentalnem stilu in po samih predmetih bi mogli opredeliti najdbo iz Vrapa v čas okoli leta 700, t.j. na prehod iz I. v II. avarski kaganat.[2]

Arheološki horizont Kalaja Dalmaces kulture se je izoblikoval v goratem predelu nekdanjih rimskih provinc Epira in Praevalitane Nove. Inventar te kulture je poznan predvsem iz grobnih najdb, čeprav dobimo nekatere predmete tudi ob izkopavanju naselbinskih ostankov. Pridevki v grobovih sodijo k nakitu in delom nošnje, včasih pa je priloženo še orodje ali orožje ter keramika. Od nakita so najbolj pogost predmet uhani, in sicer razne variante zvezdastih in luničastih uhanov, ploščate fibule, bronaste in železne fibule z nazaj zavito nogo, obsenčniki s spiralno zavitim koncem, ovratnice iz bronaste žice, trakaste zapestnice, razni diskasti obeski, od delov nošnje pa razne pasne spone bizantinskih oblik, na nekaterih nekropolah naletimo tudi na orožje (sekire, sulične osti, nože, redkeje meče) in orodje ter keramične pridatke.[3] Prve najdbe in obenem eponimno najdišče te kulture so odkrili konec 19. stoletja ob izkopavanju naselbine in grobišča teh dveh cerkva ob njem. Prvi je kopal francoski konzul Degrand,[4] deloma je ta material objavil tudi Reinach,[5] za njim pa v začetku tega stoletja še avstro-ogrski konsul Ippen.[6] Material, ki ga je zbiral frančiškan S. Gec pa sta objavila arheologa Träger[7] in Nopcsa.[8] To so bila docela nesistematična izkopavanja, gradivo pa je raztreseno po raznih muzejih širom Evrope (Parizu,

Sl. 1. Zgodnjesrednjeveška najdišča v Albaniji
Abb. 1. Frühmittelalterliche Fundorte in Albanien

Berlinu, Dunaju in drugod) ter po privatnih zbirkah. Tudi interpretacije tega gradiva so dokaj različne, tako gornjih avtorjev kot drugih, ki so uporabljali ta material za analogije iz različnih epoh.[9] Strokovno revizijsko izkopavanje je v dvajsetih letih opravil L. M. Ugollini,[10] po tej vojni pa še albanski arheologi; H. Spahiu je dokončno objavila material in rezultate v glasilu *Iliria*, a z zelo skopim francoskim povzetkom.[11] Podobno se je zgodilo z drugim velikim najdiščem te kulture, z nekropolo v Krujah v srednji Albaniji. Prve najdbe so bile objavljene že leta 1901,[12] delno so izkopavali na tej nekropoli tudi med obema vojnama, dokončno vrednost pa je dobilo najdišče z izkopavanji v letih 1959/60.[13] Tema nekropolama se v zadnjem času pridružuje še Bukel pri Mirditu, kjer je bilo izkopanih 53 grobov,[14] manjša grobišča na prazgodovinskih tumulih v dolini reke Mati: Klos, Arbe, pri Dukagjinu in Derjanu,[15] Shurdhah (skupaj z naselbino — trdnjavo iz tega časa) ter slučajne najdbe iz Kacinara, Malaja in Proseka (okr. Mirdit), Golaja (okr. Kukes), Tufina (okr. Tirana). Albanski arheologi se veliko ukvarjajo tudi s proučevanjem naselbinskih ostankov iz tega obdobja, tako izkopavajo v Linu (okr. Pogradec), Varoshui in Stellushu (okr. Mati) ter Shurdahu (Skadru).[16] Po skopih poročilih, ki zadevajo objavo naselbinskih objektov sklepamo, da je droben material enak le temu iz grobiščnih kompleksov, čeprav seveda ne v enaki kvantiteti.[17]

Na nekropolah so *pokopi v vrstah*, grobne jame so običajno obložene s kamnito konstrukcijo, ki je včasih vezana z malto. Orientacija pokojnikov je vzhod—zahod, včasih pa tudi sever—jug. V bližini nekropol so bile kapelice (Kalaja Dalmaces, Bukel, Shurdhah in Malaj).[18] Okvirno datirajo material te kulture v čas od 6. do 8. stoletja. Če pa bolj natančno pregledamo predmete, ki jih najdemo na posameznih nekropolah, opazimo, da ima skoraj vsako grobišče svojo specifiko, tako da določena vrsta gradiva npr. neka oblika nakita prevladuje na eni nekropoli (to bo morda tudi osnova za detajlnejšo kronologijo posameznih nekropol).

Najstarejše elemente, ki segajo še v pozno antiko, poznamo iz nekropole v Krujah, in sicer štiri čebulaste fibule[19] (žal je vse gradivo objavljeno brez grobnih celot). Nekoliko mlajša je bronasta ločna fibula (dolžina 4,7 cm) s trikotno oblikovano glavo s polkrožnimi zaključki na oglih in dolgo, ravno, proti zaključku nekoliko razširjeno nogo iz istega grobišča.[20] Ta fibula ima ustrezne paralele v fibuli iz nekropole Voltago pri Bellunu, ki je datirana v drugo polovico 6. stoletja in sodi v sklop severnoitalskih grobišč, ki pripadajo domačemu romaniziranemu etniku — Ladinom.[21] Drugi predmeti so časovno natančneje težje opredeljivi, okvirno bi jih mogli uvrstiti v 7. in 8. stoletje. Iz Albanije poznamo iz tega časa 3 fibule tipa Werner-Rybakov. Dve, istega tipa (par?) poznamo iz grobišča v Krujah. Glava je okrašena z vdolbljenimi polkrožnimi vrezi, izvirajočimi iz sredine, ter s sedmimi plastičnimi izrastki na obodu glave. Značilnost tega tipa fibul sta dva para ptičev, pri čemer sta vratova spodnjega para usločena zankasto navzven. Sama noga je zaključena v obliki človeške maske.[22] Ti fibuli sodita v Wernerjevo skupino C t.j. tip Maros Gambas — Pergamon.[23] Tretja fibula je enakokrako oblikovana, le na spodnjem kraku je srednji od petih izrastkov podaljšan in kroglasto zaključen. Werner jo uvršča v poseben tip Lači,[24] imenovan po samem najdišču, ki je nedaleč Kruj. Fibule z nogo, zaključeno v obliki človeške maske, datirajo v 7. stoletje in indicirajo z njo slovansko prisotnost.[25]

Okrogle ploščate fibule so tudi značilen material kulture Kalaja Dalmaces. V razmerju do doslej poznanih najdišč jih je bilo največ najdenih na nekropoli v Krujah. Iz bolj skopega poročila razberemo, da so razdeljene v nekaj skupin. V prvo skupino sodijo okrogle bronaste (le ena je posrebrena), premera 5 cm, dovršeno izdelane, z gladko površino, neornamentirane, morda so bile prevlečene z blagom, ki se pa ni ohranilo. V drugi skupini so masivne bronaste fibule s profiliranim robom (premera 4—6 cm) z ornamentirano površino. Tretjo varianto predstavljajo fibule, sestavljene iz dveh tankih bronastih ploščic, gornja ima

LJUBLJANA

ornamentirano površino — na sredini so vloženi stekleni biseri, preostala površina pa geometrijsko okrašena v tehniki punciranja. Premer teh fibul je 7—9 cm. Pri drugi in tretji varianti je igla za spenjanje železna. Posebno skupino tvorijo okrogle fibule, izdelane v predrti tehniki, ena ima v sredini križ (tab. II, sl. 4), druga pa zoomorfno podobo. Še več kot fibul pa je v tej tehniki izdelanih raznih obeskov. Živalsko fibulo poznamo iz nekropole v Krujah eno samo.[26]

Motivika na fibulah predstavlja krščansko simboliko: štiri fibule imajo iztolčen ornament razporejen v obliki križa, na eni večji (sestavljeni iz dveh ploščic) sta upodobljena dva pava, ki pijeta iz keliha, na neki drugi pa figura sv. Marije.[27] Na drugih grobiščih so fibule redkejše, iz nekropole Kalaja Dalmaces ne poznamo nobene, dve sta iz grobišča v Klosu (brez podrobnejših opisov) ter dve na grobišču v Buklu pri Mirditu. Fibula iz groba 36 je okrogla, v iztolčeni tehniki ima v sredini izdelano rozeto ter na srednjem delu ploskve še en venec iztolčenih kapljic, omejenega s profiliranimi vrezi (tab. II, sl. 5). Fibula iz groba 23 pa ima v predrti tehniki izdelan križ[28] (tab. II, sl. 4). Že več raziskovalcev je povezovalo te fibule s fibulami v kesteljski kulturi,[29] vendar najdemo podobne fibule tako po izdelavi kot po motiviki tudi v karantansko-ketlaškem kulturnem krogu npr. v Köttlachu samem, Šmohorju (Hermagoru) ter tudi na bavarskem področju.[30]

Luničasti uhani raznih oblik so pogost inventar grobišč te kulture. Ne samo, da se oblikovno razlikujejo, tudi pri uhanih istega tipa se vidi, da izhajajo iz različnih obrtnih delavnic. Najbolj razkošno so izdelani uhani iz grobišča v Krujah. Ti so nedvomno nastali pod bizantinskim vplivom ali pa so celo import. So polmesečne oblike, izdelani iz srebra, ploskev lunule je gladka ali pa okrašena z aplicirano filigransko žico, lunula se zaključuje z votlo jagodo, sestavljeno iz dveh polovic. Ti gladki uhani so relativno redki, poleg Kruj[31] jih dobimo le še na nekropoli Kalaja Dalmaces (grob D)[32] (tab. I, sl. 6). Zunaj tega področja jih poznamo kot bizantinski import na jugoslovanskem ozemlju[33] (npr. na Otoku pri Vinkovcih in Boljetinu). Iz Romunije jih poznamo iz grobišča Noşlac pri Cluju, za katere vidi M. Rusu edine analogije prav v le-teh iz Albanije. Grobišče je datirano v drugo polovico 7. stoletja.[34] Neposreden import, nastal v zlatarskih obrtnih delavnicah bizantinskega področja, pa je par zlatih uhanov, na katerih sta skoraj na polni lunuli parno upodobljena ob drevesu življenja pava, na zaključku lunule ter v sredini, na gornjem in spodnjem robu so vloženi rdeči stekleni biseri. Na zunanjem polkrožnem robu lunule pa je pet kroglastih izrastkov.[35] Take uhane poznamo tudi iz drugih najdišč in so tudi tam import: iz Sicilije, Madžarske in iz groba 83 bajuvarskega grobišča Linz-Zizlau.[36] Po motivu samem pa sta uhana sorodna pozlačeni broši iz groba 119 nekropole Kranj — farna cerkev.[37]

Bolj preprosto varianto polmesečnih uhanov predstavljajo bronasti uhani z lunulo, okrašeno s punciranimi krožci, predeljenimi z vrezi. Trije tako uhani so bili najdeni na nekropoli Kalaja Dalmaces (eden v grobu, dva pa kot slučajni najdbi)[38] (tab. I, sl. 7), tudi par uhanov iz nekropole v Buklu pri Mirditu je brez grobne celote[39] (tab. I, sl. 9). Par uhanov iz Mijel pri Virpazarju, sila preprosto izdelanih, s punciranimi krožci, je verjetno nastal v istih delavnicah kot le ti iz Kalaje Dalmaces.[40] Te uhane so povezovali neposredno s karantansko kulturo, danes pa lahko strnjeno sledimo posameznim primerkom vse do našega prostora. En luničast uhan s punciranimi krožci poznamo iz okolice Ohrida,[41] uhane brez ornamenta pa iz Sv. Marte pri Bijaćah (okolica Šibenika)[42] in Zadra.[43]

Najbolj je podoben kalajskim uhanom uhan iz grobišča v Žminju.[44] Istrski prostor pa predstavlja že prehod v območje, kjer je razširjena karantansko-ketlaška kultura. Zgodnje oblike karantanskih uhanov najdemo nadalje v Mossi (Furlanija),[45] Šmohorju (Hermagor),[46] Hörpoldingu in Seebrucku.[47]

Trije bronasti *uhani* iz Kalaje Dalmaces *z ozko lunulo* (tab. I, sl. 8), na katero so navite zanke, iz njih pa visijo verižice, nimajo pravih analogij.[48] Še najbolj so podobni karantanskim

uhanom iz Krungla, Pottschacha in Brodskega Drenovca[49] (ti imajo na locen navite spirale ter zanke, iz katerih visijo verižice). Prostorsko najbližjo analogijo (čeprav ne docela identično) najdemo v uhanu iz Biskupije pri Kninu[50] (spodnji del bronaste žice, ki tvori obsenčnik je nekajkrat zankasto uvit, vanjo so vpete drobne verižice).

Posebno skupino uhanov predstavljajo *luničasti uhani z zvezdastim priveskom.* Nekaj teh uhanov iz Kruj ter eden iz Kalaje Dalmaces so srebrni in skrbno izdelani ter imajo zvezdo pritrjeno na lunulo.[51] Ti uhani so nastali pod neposrednim bizantinskim vplivom. Po tem vzoru sta se izoblikovali dve lokalni varianti izdelave teh uhanov, ena, ki ima nekoliko širši radius razprostranjenosti ni vezana samo na prostor razprostranjenosti Kalaja Dalmaces kulture, ter druga, ki pa se pojavlja samo v tej kulturi. Pri prvem tipu lunula izgineva in zvezdoliki (pri albanskih je pogost tudi kroglast) obesek je pritrjen na locen uhana (tab. I, sl. 5). Take najdemo v Krujah[52] in Buklu pri Mirditu.[53] Uhane z zvezdolikim priveskom, pritrjenim neposredno na locen, poznamo tudi iz Romunije, kjer jih najdemo skupaj s fibulami Maros-Gambas-Pergamon tipa.[54] Druga, zgolj na to kulturo vezana varianta uhanov z zvezdastim priveskom, so uhani, ki imajo na obročku s kvačico lunulo spremenjeno v daljši ali krajši trak, ki se končuje v zvezdo, srednji del je vbokel in ornamentiran v obliki križa. Take uhane dobimo v Buklu pri Mirditu in Kalaji Dalmaces[55] (tab. I, sl. 1-4). Lunulasti uhani z zvezdo imajo precej širok radius razprostranjenosti po Balkanu, Panonski in Karpatski nižini. Najbliže jih najdemo v Čadjavici, Otoku pri Vinkovcih, Biskupiji (skupaj z modelom za odtiskovanje uhanov) ter v Vinodolu.[56] Werner datira te uhane v 7. stoletje.[57]

Poseben tip predstavljajo *uhani z ožjo lunulo*, na kateri je v sredini rogljič navzgor ter grozdičast obesek navzdol. Kot pri onih z zvezdastim priveskom, ter pri teh lunula počasi izgine, in ostane samo kovan obroček s kapljastim priveskom in izrastkom navzgor. Na nekropoli v Krujah se taki uhani niso pojavili, nekaj jih je bilo najdenih v Kalaji Dalmaces,[58] na grobišču v Buklu pri Mirditu pa so bili priloženi v plitkih grobovih[59] (tab. I, sl. 10 in tab. II, sl. 1). Ti uhani so izdelani v lokalnih delavnicah in nimajo ustreznih analogij, še najbolj so podobni belobrdskih uhanom s priveskom.[60]

Ob *obsenčnikov* poznamo v kulturi Kalaja Dalmaces obsenčnike, ki imajo en konec vertikalno spiralno zavit ali pa imajo ob enem koncu navzven zavit svitek[61] (tab. II, sl. 2, 3). Tudi ti uhani so specifični za to kulturo, prvi so še najbolj podobni obsenčnikom s tulasto zavitim konusom na eni strani, kateri se pojavljajo v belobrdski kulturi.[62]

Liti bronasti obeski v predrti tehniki so tudi ena od karakterističnih predmetov te kulture. Raznolike in estetsko lepo oblikovane poznamo iz grobišča v Kalaji Dalmaces. Največ jih je polkrožno oblikovanih, z obročki na spodnji strani (morda so iz njih viseli obeski (tab. III, sl. 1, 2). Dva okrogla obeska iz te nekropole imata v sredini stilizirano štirinožno žival[63] (tab. III, sl. 6, 7). Iz nekropole v Krujah poznamo manj obeskov in so okrogle oblike, včasih so tudi dvodelni, v sredini so razdeljeni obliki križa.[64] Najbolj enostavni so iz nekropole Bukel, so okrogle oblike s poljubno razvrščenimi izrastki na zunanjem delu oboda (stilizirani ptiči?)[65] (tab. III, sl. 6, 8). Najbolj zanimiv pa je okrogel obesek iz Derjana, ki ima stilizirano antropomorfno figuro oranta v sredini[66] (tab. III, sl. 3). Pravih analogij za te obeske nimamo, enega okroglega poznamo iz slučajne najdbe v Mijelah, ki itak sodi v sklop te kulture.[67] Iz istih delavnic kot polkrožni obeski iz Kalaje Dalmaces verjetno sta tudi dva polkrožna obeska iz naših obalnih najdišč, eden kot slučajna najdba iz Stona,[68] drugi pa je iz nekropole Kašić-Makleno brdo.[69] Izven tega področja so nekoliko podobni po tehniki izdelave in manj po simboliki obeski iz bavarskega področja, vendar tudi tam kažejo na sledove staroselske materialne zapuščine.[70]

Na nekropolah Kalaja Dalmaces kulture so dokaj pogoste tudi *zapestnice.* Navadno so bronaste, trakasto oblikovane, ornamentirane z vrezanimi krožci s piko[71] (tab. II, sl. 18

in tab. III, sl. 4, 7). *Torkvesi* iz bronaste prepletene žice so pogostejši na večjih nekropolah[72] (tab. III, sl. 5). *Prstani* so v glavnem preprosto oblikovani, izdelani so iz trakaste bronaste pločevine s preprostim vrezanim geometrijskim ornamentom, nekateri imajo prednji del nekoliko razširjen in ornamentiran. Nekaj prstanov iz Kalaja Dalmaces in Bukla je bolj razkošno izdelanih, včasih so tudi srebrni, na njih so vrezani krščanski simboli (križ, zvezde, pav). Na enem je vrezan grški napis[73] (tab. II, sl. 8—14).

Specifičen predmet kulture Kalaja Dalmaces so tudi *lokaste fibule* z nazaj zavito nogo. Običajno so izdelane iz brona, najdemo pa tudi železne in celo srebrne. Značilnost teh fibul je relativno širok pravokoten lok, ki je včasih okrašen z vrezi in geometrijskim ornamentom in se proti nogi zoži v trak. Take fibule dobimo skoraj na vseh nekropolah: v Krujah, Kalaji, Dalmaces, Mirditu in Klosu[74] (tab. V, sl. 1—4). Posebno varianto teh fibul predstavljajo le te iz grobišča v Aphioni na otoku Krfu, katere imajo drugi del loka proti nogi rombasto razširjen (tab. V, sl. 5, 5a), v nasprotju z onimi na drugih grobiščih, ki imajo ta del loka trakasto oblikovan.[75] Sicer poznamo podobne fibule z nazaj uvito nogo, pri katerih pa je lok enakomerno trakasto oblikovan, po balkanskih urbanih naseljih in trdnjavah na obdonavskem limesu. Tako jih najdemo precej v Saloni, gradišču na Debelom Brdu pri Sarajevu, grobišču v Mihajlovicih ter Koritih na Duvanjskem polju.[76] Najsevernejši primerek poznamo iz poznoantičnih plasti Emone.[77] To so zgodnjebizantinske fibule justinijanskega časa in so datirane v drugo polovico 6. stoletja.[78]

Poleg *pasnih spon* enostavnih pravokotnih ali ovalnih oblik poznamo iz teh najdišč nekaj pasnih spon bizantinskih oblik, Csallanyjeve skupine 8, 9, 10, 16 in 17, tip Korint in Balgota po Wernerju[79] (tab. IV, sl. 3, 4, 5, 10, 11; slednji tip poznamo tudi iz Stona).[80] Na nekropoli Bukel pri Mirditu sta dve pasni sponi tipa Gljátér (tab. IV, sl. 9), katere so posamič precej razširjene, iz bližnjega prostora pa poznamo eno iz Čelege, drugo pa iz Aten.[81]

Keramika je izdelana v poznoantični tradiciji. Največ je objavljene fine keramike v rdečim ali rjavim premazom ter okrašene z vrezi. Običajno so to vrči z enim, včasih pa tudi z dvema ročajema. Take poznamo iz Kruj in Bukla pri Mirditu, medtem, ko jih iz Kalaje Dalmaces ne poznamo (verjetno se keramika ni ohranila). Poleg te boljše keramike omenjajo tudi običajno hišno, katero pa ne opisujejo pobliže.[82]

Na nekropolah kulture Kalaja Dalmaces je dokaj često tudi *orodje in orožje:* enorezne in dvorezne železne sekire, noži, sulične osti, kresila in srpi.[83]

Časovna in etnična interpretacija. Materialne ostaline Kalaja Dalmaces kulture so služile za vir najrazličnejših kronoloških in ethinnič interpretacij. Tako je A. Degrand pripisoval to kulturo Pelazgom in jo pomaknil v 3. in 2. tisočletje pr. n. št. Ippen, Traeger in Ugollini so menili, da je to ilirska kultura. Nopsca, Zeiss in Mustilli so napravili korak naprej in videli v njej zapuščino romaniziranih Ilirov (Nopcsa je celo datiral v čas preseljevanja narodov). Reinach jo je pripisoval Svebom, Bulle Avarom, Garašanin in Kovačević ter Korošec so poudarjali slovanske elemente. Albanski arheologi pa iščejo predvsem elemente, ki jih morejo povezovati z ilirsko tradicijo.[84] Tako je v strokovni literaturi vladala precejšnja zmeda, tudi zato ker so izdvajali iz nje posamezne elemente (npr. fibule z nazaj uvito nogo) in vse kaže, da še do danes ni povsem odpravljena.[85]

Vendar imamo danes dovolj dokazov, da sodi v čas od 6. do 8. stoletja in je to materialna zapuščina predvsem staroselskega prebivalstva (romaniziranih Ilirov), ki je izoblikovalo svojo kulturo na poznoantičnih tradicijah, bizantinskih in slovanskih vplivih. To potrjuje dvoje dejstev: že nekaj nekropol je bilo izkopanih docela sistematično, tako da imamo stratigrafske podatke, da sodijo vsi predmeti, za katere so vladali dvomi ali so res iz tega časa, v ta kulturni horizont.

Poleg tega je danes jasno, da se je z zatonom antične kulture zlasti v bolj odmaknjenih območjih, izoblikoval v času preseljevanja narodov poseben arheološki horizont, ki nima

elementov, tipičnih za germanska ljudstva, temveč sloni na staroselski etnični in kulturni tradiciji. Ta je predvsem vezan na prostor, kjer se je formiral in ima svoje specifike, pa tudi stične elemente, z drugimi kulturami, ki so vezane na čas in splošni kulturni razvoj. Tako poznamo v času od 6. do 8. stoletja na Madžarskem kesteljsko kulturo, v Albaniji Kalaja Dalmaces kulturo ter v Istri »buzetsko skupino«. Kalaja Dalmaces kultura ima nekaj elementov, ki so stični s kesteljsko kulturo (npr. ploščate fibule). Z istrskim področjem nima direktnih analogij, vendar glede na terro incognito, ki jo v tem pogledu predstavljajo dalmatinski otoki in samo obalno zaledje, lahko pričakujemo z nadaljnjimi raziskovanji pozitivne rezultate. Sledove, ki povezujejo obe kulturi, imamo v luničastih uhanih in okroglih ter polkrožnih obeskih ter keramiki. To dokazuje, da so določeni elementi, ki se pojavljajo, bolj vezani na razmere in čas, v katerem so nastali kot pa na etnično atribucijo, katero preveč poudarjajo albanski arheologi.

Tudi fibule z nazaj zavito nogo imajo svoje predhodnice v latenskih oblikah in so v pozni antiki v nekoliko spremenjeni obliki zopet oživljene. V kulturi Kalaja Dalmaces imajo sploh svojo posebno varianto. Tudi v izdelovanju keramike se je prav gotovo nadaljevala poznoantična tradicija, kar kaže že sama oblika posod, enoročajni vrči so za ta čas tipični v širšem prostoru. O pojavu luničastih uhanov ter brakteatnih fibul, ki nekako povezujejo Kalaja Dalmaces kulturo in karantansko-ketlaški kulturni krog, bi mogli reči, da obstajajo dve možnosti: da gre za direktne povezave (kar je sicer manj možno, saj poznamo ploščate fibule tudi v kesteljski kulturi) ali za konvergentne pojave, ker je tudi karantanska kultura črjala predloge iz poznoantične in bizantinske obrtne tradicije. Glede bizantinskega importa je najbolj poučno gradivo iz nekropole v Krujah, kjer lahko zasledimo neposredne vzore, iz katerih so se v domačih delavnicah razvili posebni tipi uhanov (npr. uhani z zvezdastim priveskom).

Morebitno slovansko prisotnost, ki jo albanski arheologi kar molče obidejo, pa kažejo prav gotovo fibule tipa »Werner-Rybakov«. Fibule tipa Maros Gambas-Pergamon so predvsem razširjene v Romuniji (tudi sicer ima Kalaja Dalmaces kultura precej analogij na romunskem materialu). Da bi bil to zgolj import, ni verjetno, ker poznamo iz makedonskih najdišč dva primerka fibul z antropomorfnim zaključkom noge.[86] Nosilci teh fibul so prav gotovo Slovani, kar bi bilo mogoče trditi že glede na ostalo, čeprav nekoliko mlajše gradivo iz makedonskih najdišč. Tudi obsenčni obročki z enim spiralno zavitim konusom, kažejo na slovanske vplive.

[1] Z. Vinski, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, 5 (1971) 59 in 67, (odslej: Z. Vinski, 1971).

[2] I. Strygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung* (Leipzig 1917). N. Fettich, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarot-Basaharc*, Studia Archaeologica II (Budapest 1965) Abb. 160 in 161, 97 s. Z. Klanica, Zur Frage des Ursprung der gegossenen Bronzeindustrie, *Balcanoslavica* 1 (Beograd-Prilep 1972) Abb. 3, str. 99. Z. Vinski, O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji, *Opuscula Archaelogica* 2 (Zagreb 1957) 49 s., op. 156. J. Kovačević, Avari na Jadranu, *Materiali ADJ* III, Novi Sad 1965, (Beograd 1966) 61, sl. 12.

[3] J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* I (Praga 1966) s. v. Koman Kultur, s. 620.

[4] A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie* (Paris 1901) s. 256—264.

[5] S. Reinach, Une nécropole en Albanie, *L'Anthropologie* 12 (Paris 1901) 662—670.

[6] Th. Ippen, Preistorički nalazi iz Albanije, *GZM* 13 (Sarajevo 1901) 603—670. Isti, Denkmäler verschiedener Alterstufen in Albanien, *WMBH* 10 (Sarajevo 1907) 16—22.

[7] F. Nopcsa, Archäologisches aus Nordalbanien, *WMBH* 11 (Sarajevo 1909) 86 s. Isti, Beiträge zu Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbaniens, *WMBH* 12 (Sarajevo 1912) 190—204.

[8] P. Traeger, Mitteilungen und Funde aus Albanien, *Zeitschrift für Ethnologie* 32 (Berlin 1900) 33 ss. Isti, Begräbniss-Plätze und Tumuli in Albanien und Mazedonien, *Verhandlungen der berliner anthropologischen Gesellschaft* (Berlin 1901) 43—48.

[9] S. Anamali, Le problème de la civilisation Haute-médiévale Albanaise à la lumière des nouvelles découvertes archéologiques, *Studia Albanica* 1/III (Tirana 1966) 199 s. (odslej: S. Anamali, 1966).

[10] L. M. Ugollini, *Albania Antica* I (Roma-Milano 1927) 39—72.

[11] H. Spahiu, Germimet e vitit 1961 ne varrezen e hershme mesjatare te Kalase se Dalmaces, *Studime Historike* 3 (Tirana 1964) 71—96. H. Spahiu, Varreza e kalase se Dalmaces (s franc. povzetkom), *Iliria* 1 (Tirane 1971) 227—262, IX tabel (odslej: H. Spahiu, 1971).

[12] Gl. op. 6 in P. Traeger, Neue Funde aus Albanien, *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin 1902) 58—61, fig. 4—14.

[13] S. Anamali, La necropole de Kruje et la civilisation du Haut moyen-age en Albanie du Nord, *Studia Albanica* I/1 (Tirane 1964) 149—164, IX tabel (odslej: S. Anamali, 1964).

[14] S. Anamali, Nje varreze e mesjetes se hershme ne Bukel te Mirdites (s franc. povz.), *Iliria* 1 (Tirane 1971) 209—225, XVI tabel (odslej: S. Anamali, 1971).

[15] D. Kurti, Gjurme te kultures se hershme shqiptare ne Mat (s franc. povz.) V tabel, *Iliria* 1 (Tirane 1971) 269—274, (odslej: D. Kurti, 1971).

[16] *Shqiperia Arkeologjike* (Tirane 1972) X, XI.

[17] *Bulletin d'archéologie sud-est Européenne* (1971) 31 s.

[18] S. Anamali, 1964, s. 201.

[19] S. Anamali, 1964, s. 152, T. V, 10.

[20] S. Anamali, 1964, s. 152, T. V, 9.

[21] Z. Vinski, Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochtonen romanisierten Ethnikons im 6. und 7. Jahrhundert, *Problemi della civiltà e dell'economia Longobarda* (Milano 1964) 105, 107, T. IV, 17.

[22] S. Anamali, 1964, 152, T. V, 11, 12.

[23] J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, *Reinecke Festschrift* (Mainz 1950) s. 153 in T. 29: 15, 16) (odslej J. Werner, 1950).

[24] J. Werner, 1950, 155, T. 31, L 55.

[25] J. Werner, 1950, 172.

[26] S. Anamali, 1964, 152 s., T. VI, 1—13.

[27] S. Anamali, 1964, 153.

[28] D. Kurti, 1971, 270, T. I. 3; S. Anamali, 1971, 220, T. VII, 5, 6.

[29] S. Anamali, 1966, s. 208. s.; J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, III (Braunschweig 1905) T. 170, 6, 7.

[30] R. Pittioni, *Der frühmittlealterliche Gräberfund von Köttlach* (Wien 1943) 12, T. V, 3, 3a. H. Dolenz, *Carinthia* I 150 (1960) 733 sl. 5. H. Bott, *Bayuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit* (München 1952) Taf. 6, 13 in Taf. 7, 1. 6.

[31] S. Anamali, 1964, 153, T. VII, 2—8.

[32] H. Spahiu, 1971, T. IV, 5: L. Ugollini, 1927, s. 45. fig, 35.

[33] S. Dimitrijević, Otok pri Vinkovcih, *Opuscula archeologica* 2 (1957) 27, 28, sl. 3.

[34] M. Rusu, The Prefeudal Cemetery of Noslac, *Dacia* 6 (1962) 284, fig. 2, 5.

[35] S. Anamali, 1964, T. VII, 1., s. 161.

[36] P. Orsi, *Byzantinische Zeischrift*, 19 (1910) str. 63—90, fig. 17. J. Hampel, III, T. 281, 4. H. Ladenbauer-Orel, Der bayuwarische Gräberfeld Linz-Zizlau (Wien-München 1960) 68, T. 7, 1—9.

[37] J. Kastelic, Staroslovanski Kranj, *Zbornik 900 let Kranja* (Kranj 1960) 48, sl. 8 a.

[38] H. Spahiu, 1971, T. IV, 9.

[39] S. Anamali, 1971, 209, fig. 1.

[40] O. Velimirović-Žižić, *Arheološki pregled* 8 (Beograd 1966) T. XXXIV.

[41] V. Lahtov, Nakitot na ranosrednovekovnite naodjališta vo Ohridsko, *Zbornik na trudovi*, Naroden muzej do Ohrid (Ohrid 1961) T. I, 4. Uhan je upodobljen brez ornamenta, prim. še P. Korošec, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije, *Zgodovinski časopis* 15 (Ljubljana 1961) 174, op. 93.

[42] L. Karaman, Iskopine društva »Bihača« u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad JAZU* 268 (Zagreb 1940) 31, sl. 31.

[43] Neobjavljeno, v antični zbirki Arheološkega muzeja v Zadru.

[44] B. Marušić, *Istrien im Frühmittelalter* (Pula 1969) T. VIII.

[45] V. Šribar, Slawen in Ostfriaul (Italien) *Balcanoslavica* 2 (Beograd—Prilep 1973) s. 114, T. T. 2, 4.

[46] H. Dolenz, Funde aus Kärnten aus dem 7—11 Jahrhundert, *Carinthia* I 150 (Klagenfurt 1960) 733 ss, sl. 6.

[47] O. von Hessen, *Die Funde der Reihengräberzeit aus dem Landkreis Traunstein* (Kallmünz 1964) 113, T. 6; 4, 5, T. 8: 2, 5 in T. 11, 8.

[48] T. Ippen, *WMBH* 10 (1907) 18, fig. 273; Nopcsa, *WMBH* 12 (1912) fig. 71, H. Spahiu, 1971, T. IV, 10.

[49] Krungl, gr. 92. Rekonstruiran grob M. Plestenjak, *Köttlaška kultura v Avstriji* (Ljubljana 1969, diplomsko delo) T. 18, 6. J. Caspart, Gräberfeld bei Pottschach, *MAGW*, 61 (Wien 1931) 193 T. III, 3, 7. K. Vinski Gasparini-S. Ercegović, Ranosrednjovekovno groblje u Brodskom Drenovcu, *Vjesnik Arheol. muzeja* 3 (1958) 158 s., T. XVII, 6, 7, 8 in T. XIX, 1, 2.

[50] L. Karaman, 1940, sl. 28.

[51] S. Anamali, 1964, T. VII, 7, 11, 12; H. Spahiu, 1971, T. IV, 6.

[52] S. Anamali, 1964, T. VII, 9, 10; 53. S. Anamali, 1971, T. VII, 4, 5, in T. IX, 1—5.

[54] J. Werner, 1950, T. 31, A; G. B. Fedorov, L. L. Polevoj, *Arheologija Rumynii* (Moskva 1973) str. 295.

[55] S. Anamali, 1971, T. VIII, 1—3; H. Spahiu, 1971, T. IV, 1—4.

[56] J. Korošec, Datacija slovanskih ostalin v okolici Skadra, *AV* IV/2 (Ljubljana 1953) 243; S. Dimitrijević, *Opuscula*, 2 (1957) 28. R. Matejčić, Istraživanje dijela starohrvatske nekropole u Velom Dolu kod križišća u Vinodolu, *Histria archaeologica* II, sv. 1 (Pula 1974) T. II, sl. 2.

[57] J. Werner, 1950, s. 158.

[58] H. Spahiu, 1971, T. IV, 7, 8; S. Anamali, 1971, T. X, 1—5.

[60] J. Korošec, 1954, s. 245.

[61] H. Spahiu, 1971, fig. 7; S. Anamali, T. 71, T. XI, 8—13.

[62] J. Korošec, Slavenske naušnice sa spiralno uvijenim konusom na jednom kraju, *Abramićev zbornik* (VAHD LXI-LIX/2, Split 1954—57) 176.

[63] H. Spahiu, 1971, T. VIII, 1—8.

[64] S. Anamali, 1964, T. VIII, 12, 13, 14.

[65] S. Anamali, 1971, T. XIV, 1—7.

[66] D. Kurti, 1971, s. 272, fig. 1.

[67] P. Mijović, Mijelski nakit i kultna verovanja, *Starinar* 21 (1970) (Beograd 1972) 60—69.

[68] Z. Vinski, Krstoliki nakit seobe naroda u Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3 (1968) T. IX, 51.

[69] Neobjavljeno — Arh. muzej Zadar.

[70] H. Bott, *Bayuwarischer Schmuck der Agilolfinger Zeit* (München 1952) T. 20.

[71] S. Anamali, 1971, T. XII, 1, 2.

[72] H. Spahiu, 1971, fig. 13.

[73] H. Spahiu, 1971, T. V, 1—13; S. Anamali, 1971, T. XI, 1—7.

[74] S. Anamali, 1971, T. V, 1—4; T. VI, 1—3; H. Spahiu, 1971, T. III, 1—7. S. Anamali, 1964, T. V, 1—8.

[75] H. Bulle, Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu, *Athenische Mitteilungen* 59 (1934) 218. Abb. 28—30.

[76] Z. Vinski, 1968, 139 s.

[77] Neobjavljeno, izkopavanja Mest. muz. Lj.

[78] Z. Vinski, 1971, 59, 67.

[79] S. Anamali, 1966, 210.

[80] Z. Vinski, 1968, T. IX, 51.

[81] S. Uenze, Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh., *Bayerische Vorgeschichtsblätter* (1971) 154 Abb. 6. Med tiskom tega prikaza je izšlo delo Z. Vinski, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 69 (1967, Split 1974), kjer so obravnavane spone z albanskega področja in povezave le-teh z ozemljem Dalmacije in Istre, prim. str. 27, 28, 32, 40, vendar dela nisem mogla več upoštevati.

[82] S. Anamali, 1964, 151; M. Korkuti, Fouilles archéologiques en Albanie 1967—1969, *Bulletin d'archéologie sud-est Européenne* (Bucarest 1971) 30 ss.

[83] S. Anamali, 1971, T. I, II, T. III; H. Spahiu, 1971, T. I; T. II.

[84] S. Anamali, 1966, 199 s. (z vso starejšo literaturo).

[85] Z. Vinski, 1968, 140, op. 195; gl. op. 67.

[86] B. Babić, *Srednjevekovno kulturno bogatstvo na SR Makedonija* (Prilep 1974) 26, sl. 4, 5.

STAND DER MITTELALTERLICHEN ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNG IN ALBANIEN NACH DEM II. WELTKRIEG

Das Interesse für die albanische Archäologie began in der 1. Hälfte des 19. Jh. Die in der 2. Hälfte des 19. Jh. erschienene Bücher *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar* von J. G. Hahn (Wien 1867) und *Mission achéologique de Macédoine* von L. Heuzey und H. Daumet (Paris 1876) erfassten auch die Altertümer aus Albanien. Ende des Jahrhunderts wurde das grosse frühmittelalterliche Gräberfeld Kalaja-Dalmaces entdeckt, doch wurden die Ausgrabungen und die Veröffentlichung der Funde zumeist den reichen Liebhabern von Altertümern (Degrand, Ippen, Nopcsa) überlassen. Knapp vor dem ersten Weltkrieg begannen sich für die Antiken Albaniens auch die Archäologen K. Patsch, C. Praschniker und A. Schober zu interessieren (vgl. C. Praschniker, A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro* [Wien 1919]). Nach dem ersten Weltkrieg waren für die fremden Forscher vor allem die Ruinen der antiken Städte anziehend. *Apollonia* wurde von dem Franzosen L. Rey (seine Ergebnisse erschienen zumeist in der Zeitschrift *Albania* I—IV [Paris 1925—1939]), Finiq (*Phoinice*) und Butrint (*Buthroton*) von der italienischen archäologischen Expedition unter der Leitung von L. Ugollini und D. Mustilli erforscht. Alle Forschungen dieser Zeit waren unsystematisch und verschiedenen Interessen untergeordnet, weshalb auch die Ergebnisse und Berichte in verschiedenen Fachzeitschriften Europas zerstreut sind.

Nach dem zweiten Weltkrieg formierte sich ein Kreis einheimischer Fachleute, die in Osteuropa studiert haben und nun in verschiedenen archäologischen Institutionen tätig sind. 1947 wurde im Rahmen der Universität das Institut für Geschichte und Sprachwissenschaft gegründet, von dem sich die Sektion für Archäologie abgespaltet hat. Das Organ dieses Instituts ist *Studime Historike*, dessen Aufsätze auch kurze Zusammenfassungen in französischer Sprache enthalten. 1964 begann das Institut die Zeitschrift *Studia Albanica* herauszugeben, welche in europäischen Gros sprachen erscheint und die historische Entwicklung Albaniens unter verschiedenen Aspekten behandelt. Darin finden sich Aufsätze aus dem Gebiete der Archäologie, Ethnologie, Kunstgeschichte, Sprachwissenschaft u. a. 1957 begann die Universität die Zeitschrifft *Buletin i Universitetit Shteteror te Tiranes* herauszugeben, wo in der Reihe *Shkencat Shoquerore* Archäologisches erscheint, das nur Albanisch geschrieben wird. Albanien ist ein aktives Mitglied des Internationalen Verbandes für die südöstlichen europäischen Studien, in dessen Rahmen auch die Archäologie ihren Platz hat. In der Publikation *Bulletin d'archéologie sud-est Européenne* sind die Beiträge albanischer Verfasser zu finden. 1971 begann das Institut für Kulturdenkmäler *Monumentet* zu publizieren. Im selben Jahre wurde von der Sektion für Archäologie im Rahmen des historischen Instituts die Revue *Iliria* gegründet (*Iliria* 2 [1972] behandelt die illyrischen Burgwälle).

Neben dem archäologischen Zentralmuseum in Tirana wurden noch die Museen in Dürres, Skadar, Korcea, Elbasan und anderswo gegründet. Die Ergebnisse der systematischen Bemühungen auf dem Gebiete der Archäologie zeigen sich auch im Buch *Shqiperia Arkeologjike* (Tirana 1972), wo populär eine Ubersicht über die archäologischen Perioden Albaniens vorgelegt wird. 1965 erschienen antike Quellen, in welchen das gegenwärtige albanische Gebiet erwähnt wird (*Ilireret dhe Iliria te autoret antike* [Tirana 1965]), leider nur in albanischer Sprache. Zurzeit wird archäologische Karte Albaniens vorbereitet, wodurch ein objektives und abgerundetes Bild der archäologischen Forschung dieses Landes vorgelegt wird.

Die Tätigkeit der albanischen Archäologen konzentriert sich auf drei Gebiete und wendet sich vor allem der protoillyrischen und illyrischen Kultur, der griechischrömischen Zivilisation und der Problematik der Symbiose mit der einheimischen illyrischen Bevölkerung im Hinterland der grossen städtischen Zentren, sowie der frühmittelalterlichen Archäologie, d.h. den ersten Anfängem der Nationalgeschichte zu. Die bedeutendsten urgeschichtlichen Ansiedlungen, welche die Kontinuität von dem Neolithikum bis einschliesslich die illyrischen Perioden bezeugen, sind Maliq, Gajtan und Pazhok. Mit der Urgeschichte befasst sich eine ganze Reihe der Archäologen (F. Prendi, B. Rebani, Dh. Budina, M. Korkuti, Z. Andrea, S. Islami, H. Ceka). Die antike Archäologie beschäftigt sich überwiegend mit der Forschung der helenistisch-römischen Städte wie z. B. *Dyrrachion*, *Buthroton* und *Apollonia*. Am meisten schreiben über die Ausgrabungen hier H. Ceka, S. Islami, V. Toci, K. Zheku. Die frühmittelalterlichen Untersuchungen umfassen die Periode vom 6. bis zum 12. Jh. und demnach die Gräberfelder (Kruje, Mirdit, Shtike) sowie die Architektur dieser Zeit (Shurdhah, Lin, Pogradec). Auf diesem Feld arbeiten am meisten S. Anamali, H. Spahiu, D. Komata.

Das Frühmittelalter in Albanien schliesst die Periode der Kalaja-Dalmaceskultur (in der älteren, besonders italienischen Literatur Komankultur genannt) ein, die sich vom 6. bis zum 8. Jh. in Mittel- und vor allem Nordalbanien formierte, von wo sie am Skadarsee in das jugoslawische Gebiet reicht, während ihre Einflüsse auch längs der dalmatinischen Küste zu spüren sind.[1] Das Küstengebiet passte sich in der Spätantike den neuen Verhältnissen an, lebte unter der byzantinischen Herrschaft; die überwiegend illyrische Bevölkerung im Hinterland führte aber ihre althergebrachte, also gewissermassen unverändete Lebensweise fort. Das heutige albanische Gebiet wurde von der Völkerwanderungswelle eigentlich nicht erfasst. So sind uns daher auch keine typischen Funde dieser Zeit bekannt. Nur im Depot von Vrap am Elbasan, welches nicht mehr in den Rahmen der Kalaja-Dalmaceskultur gehört, wurden einige Gürtelbeschläge awarischen Stils gefunden. Dem Ornamentalstil einiger Gegenstände nach könnten wir diesen Fund um 700, d.h. in die Ubergangsperiode vom I. zum II. awarischen Kaganat datieren.[2]

Der archäologische Horizont der *Kalaja-Dalmaceskultur* formierte sich im Gebirgsgebiet der einstigen römischen Provinzen Epirus Nova und *Praevalitana*. Das Inventar dieser Kultur ist vor allem aus Gräberfunden bekannt, obwohl vereinzelte Gegenstände auch bei Siedlungsgrabungen anzutreffen sind. Die Beigaben in den Gräbern gehören zum Schmuck und den Kleidungsstücken, manchmal wurden Geräte, Waffenstücke oder Keramik beigegeben.[3] Die ersten Gegenstände und zugleich die eponyme Fundstelle dieser Kultur wurde Ende des 19. Jh. bei der Ausgrabung einer Siedlung und eines Gräberfeldes mit Bauresten zweier Kirchen entdeckt. Die Ausgrabungen leitete der französische Konsul Degrand,[4] teilweise veröffentlichte das gefundene Material Reinach,[5] nach ihm zu Beginn dieses Jahrhunderts der österreichischungarische Konsul Ippen.[6] Das vom Franziskaner S. Gec gesammelte Material wurde von den Archäologen Nopcsa[7] und Träger[8] veröffentlicht. Es waren unsystematische Grabungen und das Material wurde in den Museen Europas (Paris, Berlin, Wien und anderswo) und in verschiedenen Privatsammlungen zerstreut. Auch die Interpretationen dieses Materials unterscheiden sich weitgehend, was sich sowohl auf die erwähnten Autoren wie auch auf jene bezieht, die dieses Material als Analogie für Materialien aus verschiedenen Epochen verwendeten.[9] Die Revisionsausgrabungen wurden in den zwanziger Jahren von L. M. Ugollini[10] und nach dem letzten Kriege von den albanischen Archäologen durchgeführt. Das Material und die endgültigen Ergebnisse veröffentlichte in *Iliria* Hena Spahiu (mit nur kurzen französischen Zusammenfassung).[11]

Ähnlich stehen die Dinge mit der zweitgrössten Fundstelle dieser Kultur, mit dem Gräberfeld Kruje in Mittelalbanien. Die ersten Funde wurden schon 1901 veröffentlicht,[12] zum Teil wurden die Ausgrabungen auf diesem Gräberfeld auch zwischen den beiden Weltkriegen vorgenommen, ihren endgültigen Wert erhielt aber die Fundstelle erst durch die systematischen Ausgrabungen in den Jahren 1959 und 1960.[13] Diesen Gräberfeldern gesellen sich in letzter Zeit noch Bukel bei Mirdit, wo 53 Gräber ausgegraben wurden,[14] kleinere Nekropolen auf vorgeschichtlichen Tumuli im Tale des Flusses Mati: Klos, Arbe bei Dukagjin und Derjan,[15] Shurdhah (samt der gleichzeitigen Festungssiedlung) und zufällige Funde aus Kacinar, Malaj, Prosek (Bezirk Mirdit), Golaj (Bz. Kukes), Tufin (Bz. Tirana).[16] Die albanischen Archäologen befassen sich auch mit der Erforschung der Siedlungsüberreste dieser Zeit in Lin (Bz. Pogradec), Varoshui und Stellush (Bz. Mati) und Shurdah.[17] Den knappen Berichten über die Baureste, ist zu entnehmen, dass die Kleinfunde ähnlich jenen aus den Nekropolen sind, obwohl sie seltener vorkommen.[19]

Es handelt sich um die Reihegräberfelder. Die Grabgruben wiesen eine Steinkonstruktion, manchmal mit Mörtelverband auf. Die Orientierung der Skelette ist Ost-West, zuweilen auch Nord-Süd. In der Nähe der Gräberfelder standen die Kapellen (Kalaja, Dalmaces, Bukel, Shurdah und Malaj).[11] Dieses Material gehört grosso modo, in die Zeit von 6. bis zum 8. Jh. Wenn die auf einzelnen Gräberfeldern gefundenen Gegenstände näher betrachtet werden, bemerkt man, dass fast jedes Gräberfeld sein Spezifikum aufweist, so dass gewisse Materialien, z. B. eine Schmuckform, nur auf einem Gräberfeld überwiegen, was als Grundlage für eine genauere Chronologie der einzelnen Gräberfelder dienen mag.

Die ältesten, noch in die Spätantike reichenden Elemente, und zwar vier Zwiebelkopffibeln, kennen wir aus der Nekropole von Kruje.[21] Leider wurde das Material nicht nach den Gräbereinheiten veröffentlicht. Etwas jünger ist eine Bronzebügelfibel (Länge 4,7) mit dreieckigen Kopf, halbkreisförmigen Ansätzen an den Ecken und einem gegen dem Ende zu sich verbreiteten Fuss, welche aus demselben Gräberfeld stammt. Dieselbe findet ihre Parallele in jener aus dem Gräberfeld Voltago bei Belluno, welche in die zweite Hälfte des 6. Jh. und zur Gruppe der norditalischen Gräberfelder des altsässigen romanisierten Ethnikons der Ladiner gehört.[21] Die übrigen Funde lassen sich zeitlich schwerer bestimmen und können summarisch in das 7. und 8. Jh. eingereiht werden.

In Albanien gibt es drei Fibeln des Typs Werner-Rybakov. Zwei Fibeln (ein Paar) desselben Typs mit Spiralhacken vezierter Kopfplatte und zwei Vogelkopfpaaren an der Fussplatte sind uns aus der Nekropole von Kruje bekannt. Die Hälse des unteren Paares sind als Unterteil der

Fussplatte schleifenförmig nach aussen gebogen. Den Fuss bildet eine rohe menschliche Maske.[22] Diese Fibeln gehören in die Werner-Gruppe C und stellen den Typ Maros-Gambas-Pergamon dar.[23] Eine dritte Fibel ist gleicharmig; nur am unteren Arm ist der mittlere von fünf Ansätzen verlängert und abgerundet. Werner reiht sie in den besonderen Typ Lači ein,[24] der nach dem Fundort in der Nähe von Kruje benannt wird. Die Fibeln mit charakteristischer menschlicher Maske als Fuss datieren in das 7. Jh. und deuten die slawische Anwesenheit an.[25]

Runde flache Fibeln sind ein weiteres charakteristisches Element der Kalaja-Dalmaces Kultur. Die meisten wurden bisher auf der Nekropole in Kruje gefunden. Dem ziemlich kargen Fundbericht ist zu entnehmen, dass sie einige Gruppen bilden. In die erste gehören runde Bronzefibeln (nur eine ist versilbert) mit einem Durchmesser von 5 cm. Sie sind fein ausgearbeitet und weisen eine glatte, nicht ornamentierte Oberfläche auf; vielleicht wurden sie mit Stoff überzogen, der aber nicht erhalten geblieben ist. In der zweiten Gruppe befinden sich massive Bronzefibeln mit profilierten Rand (Durchmesser 4—6 cm) und einer ornamentierten Oberfläche. Die dritte Gruppe bilden Fibeln, die aus zwei dünnen Bronzeplatten zusammengesetzt sind. Von diesen hat die obere eine ornamentierte Oberfläche — in der Mitte sind Glasperlen eingefasst — die übrige Oberfläche ist in Punziertechnik geometrisch verziert. Das Durchmesser dieser Fibeln beträgt 7—9 cm. Die zweite und dritte Gruppe hat eine Heftnadel aus Eisen. Eine besondere Gruppe bilden Scheiben fibeln in durchbrochener Technik, von denen eine in der Mitte ein Kreuz (Taf. II, Abb. 4) und eine andere eine tierähnliche Gestalt trägt. Noch mehr als Fibeln gibt es in dieser Technik verschiedene Gehänge. Aus der Nekropole in Kruje ist nur eine einzige Tierfibel bekannt.[26]

Die Fibelnmotivik stellt christliche Symbole dar: vier Fibeln tragen ein in Punziertechnik ausgearbeitets Kreuz; auf einer grösseren, aus zwei Platten zusammengesetzten Fibel sind zwei aus einem Kelch trinkende Pfaue abgebildet, während eine andere die Figur der hl. Maria trägt. [27]Auf den übrigen Gräberfeldern kommen die Scheibenfibeln seltener vor. Aus der Nekropole Kalaja Dalmaces ist keine bekannt, zwei befinden sich auf dem Gräberfeld in Bukel bei Mirdit. Die Fibel aus dem Grab 36 ist rund, in punzierter Technik hergestellt, trägt in der Mitte eine Rosette und im mittleren Teil einen Kranz aus punzierten Tropfen, der mit profilierten Einschnitten verbrämt ist (Taf. II, Abb. 5). Die Fibel aus dem Grabe 23 trägt ein in punzierter Technik ausgearbeites Kreuz (Taf. II, Abb. 4).[28] Schon nehrere Forscher haben diese Fibeln mit denen der Keszthélykultur in Zusammenhang gebracht,[29] doch kommen Fibeln ähnlicher Technik und Motivik auch im Karantanisch-Köttlacher kulturkreis vor, so z. B. in Köttlach selbst, Hermagor und in Bayern.[30] Halbmondförmige Ohrgehänge verschiedener Formen sind häufige Grabbeigaben dieser Kultur. Sie unterscheiden sich nicht nur in der Form; auch bei den Ohrgehängen desselben Typs bemerkt man, dass sie aus verschiedenen Werkstätten stammen. Das reichste Formengut weisen die Ohrgehänge aus dem Gräberfeld von Kruje auf. Diese sind unter dem byzantischen Einfluss entstanden oder wurden sogar eingeführt. Sie sind silbern und halbmondförmig, die Lunulafläche ist glatt oder mit appliziertem Filigrandraht verziert, die Lunula ist mit einer hohlen, aus zwei Hälften geformten Beere abgeschlossen. Diese glatten Ohrgehänge sind verhältnismässig selten; ausser in Kruje[31] sind sie noch auf dem Gräberfeld Kalaja Dalmaces (Grab D) (Taf. I, Abb. 6)[32] zufinden. Ausserhalb dieses Gebietes sind die als byzantinischer Import auf dem gegenwärtigen jugoslavischen Gebiet (z. B. in Otok bei Vinkovci, Boljetin)[33] bekannt. In Rumänien kommen sie auf dem Gräberfeld Noşlac bei Cluj vor; M. Rusu findet für sie die einzigen Analogien eben in denen aus Albanien. Dieses Gräberfeld ist in die zweite Hälfte des 7. Jh. zu datieren.[34] Einen direkten, in den byzantinischen Goldschmiedwerkstätten entstandenen Import stellt ein Paar goldener Ohrgehänge dar, wo auf der fast vollen Lunula am Lebensbaum zwei Pfaue gegenseitig abgebildet sind, am Ende der Lunula und in der Mitte, am oberen und unteren Rand sind rote Glasperlen eingefasst. Am äusseren halbkreisförmigen Rand der Lunula finden sich fünf kugelförmige Ansätze.[35] Solche Ohrgehänge kennen wir auch anderen Fundstellen, wo sie ebenso ein Import sind, z. B. aus Sizilien, Ungarn und aus dem Grab 83 des bajuwarischen Gräberfeld Linz-Zizlau.[36] Den Motiven nach

sind die Ohrgehänge mit einer vergoldeten Scheibenfibel aus dem Grab 119 der Nekropole Kranj-Pfarrkirche verwandt.[37]

Eine einfachere Variante der halbmondförmigen Ohrgehänge stellen die Bronzegehänge dar, deren Lunula mit punzierten Kreischen, welche durch Einschnitte von einander getrennt sind, verziert ist. Drei solche Ohrgehänge wurden auf dem Gräberfeld Kalaja Dalmaces (Taf. I, Abb. 7) und ein Paar in Bukel bei Mirdit (Taf. I, Abb. 9) gefunden.[39] Ein Paar sehr einfacher kreispunzierter Ohrgehänge aus Mijele bei Virpazar wurde wahrscheinlich in denselben Werkstätten wie die aus Kalaja Dalmaces hergestellt.[40] Diese Ohrgehänge hat man unmittelbar mit der Köttlacher Kultur verbunden, heute können wir aber die einzelnen Fälle bis zum unseren Raum kontinuierlich verfolgen. Ein mondförmiges kreispunziertes Ohrgehänge ist aus der Umgebung von Ohrid,[41] verzierungslose Ohrgehänge aind aus Sv. Marta bei Bijaće (Umgebung von Šibenik)[42] und Zadar[43] bekannt. Den Ohrgehängen aus Kalaja sind am ähnlichsten jene aus dem Gräberfeld in Žminj (Istrien).[44] Der istrianische Raum stellt aber schon den Ubergang zum Gebiet der karantanisch-köttlacher Kultur dar. Die Frühformen von karantanischen Ohrgehängen würden noch in Mossa (Friaul),[4] Hermagor,[48] Hörpolding[47] und Seebruck[48] gefunden. Diese sind gewissermassen auch albanischen Ohrgehängen ähnlich.

Drei Bronzeohrgehänge aus Kalaja Dalmaces mit einer engen Lunula, an der die Ösen mit herunterhängenden Kettchen befestigt sind, haben keine wirkliche Analogie (Taf. I, Abb. 8).[48] Sie sind den karantanischen Schläfenringen aus Krungel und Brodski Drenovac am ähnlichsten.[49] Die räumlich nächste Analogie ist im Schläfenring aus Biskupija bei Knin[59] zu finden.

Eine besondere Gruppe stellen die halbmondförmigen Ohrringe mit sternförmigen Anhängen dar. Einige silberne Ohrgehänge aus Kruje und eins aus Kalaja Dalmaces sind sorgfältig ausgearbeitet und haben einen an die Lunula befestigten Stern.[51] Sie sind unter dem unmittelbaren byzantinischen Einfluss entstanden und nach ihrem Vorbild wurden zwei Lokalvarianten dieser Ohrgehänge herausgebildet. Eine von diesen ist nicht nur auf den Kalaja-Dalmaces Raum gebunden, während die andere nur in dieser Kultur vorkommt. Beim ersten Typ verschwindet die Lunula; der sternförmige Anhänger, der biswailen auch kugelförmig sein kann, ist an einen Ring befestigt. Solche Ohrgehänge sind aus Kruje[52] und Bukel bei Mirdit[53] bekannt (Taf. I, Abb. 5). Ähnliche Ohrgehänge kennen wir noch aus Rumänien, wo sie zusammen mit den Maskenfibeln des Typs Maros-Gambas-Pergamon zu finden sind.[54] Eine andere nur auf diese Kultur gebundene Variante mit einem sternförmigen Anhänger, sind Ohrgehänge, deren Lunula in ein längeres oder kürzeres Band, welches am Ende in einen Stern übergeht, umgeformt ist. Der Stern ist in der Mitte konvex und mit einem Kreuz verziert. Solche Ohrgehänge sind in Bukel bei Mirdit und Kalaja Dalmaces zu finden (Taf. I, Abb. 1—4).[55] Die mondförmigen Ohrgehänge mit einem Stern sind auf dem Balkan, in Panonien und der Karpatenebene ziemlich verbreitet. Ihre nächsten Fundorte sind Čadjavica, Otok bei Vinkovci, Biskupija (wo deren Pressmodelle gefunden wurden) und Vinodol[56] und sind dem 7. Jh. zuzuschreiben.[57]

Einen besonderen Typ stellen die Ohrgehänge mit einer engeren Lunula dar, welche in der Mitte einen hinaufragenden Ansatz und einen herunterhängenden traubförmigen Anhänger haben. Wie bei jenen mit einem sternförmigen Anhänger, verschwindet allmählich die Lunula auch bei diesen, und bleibt zuletzt nur ein geschmiedetes Ringel mit einem tropfförmigen Anhänger und einem hinaufragenden Ansatz übrig. Auf dem Gräberfeld in Kruje kommen solche Ohrgehänge nicht vor, einige wurden in Kalaja Dalmaces gefunden,[58] auf der Nekropole Bukel bei Mirdit sind sie aber als Beilagen in fünf Gräbern vertreten (Taf. I, Abb. 10 und Taf. II, Abb. 1).[59] Diese Ohrgehänge wurden in den lokalen Werkstätten hergestellt, haben keine entsprechenden Analogien, und zeigen nur eine gewisse Ähnlichkeit mit den Ohrgehängen der Bijelo brdo Kultur auf.[60]

Von Schläfenringen der Kalaja-Dalmaces-Kultur kennen wir nur solche, die am Ende spiralförmig nach unten gedreht sind oder am äusseren Teil des Ringes eine kleine Schlinge haben (Taf. II, Abb. 2, 3).[11] Auch diese Ohrgehänge sind für die Kalaja-Dalmaces-Kultur spezifisch, die ersten

sind den Schläfenringen mit dem Tüllenende auf einer Seite, welche in der Bijelobrdo-Kultur vorkommen am ähnlichsten.[62]

Gegossene Bronzeanhänger in durchbrochener Technik sind ein weiteres Charakteristikum dieser Kultur. Wir kennen sie aus Kalaja Dalmaces schön gestaltet. Die meisten sind halbkreisförmig mit Ringeln auf der unteren Seite, an welche vielleicht die Anhäger befestigt waren (Taf. III, Abb. 1, 2). Zwei runde Anhänger aus diesem Gräberfeld haben in der Mitte ein vierfüssiges Tier (Taf. III, Abb. 6, 7).[33] Wenige Anhänger sind uns aus der Nekropole Kruje bekannt. Sie sind rund, manchmal auch zweiteilig, in der Mitte sind sie in einer Kreuzform verteilt.[64] Am einfachsten sind diejenigen aus Bukel, sie haben eine runde Form mit beliebig angeordneten Ansätzen (stilisierte Vögel?) auf der äusseren Seite (Taf. III, Abb. 6, 8).[65] Am interessantesten ist ein runder Anhänger aus Derjan, der eine stilisierte Orantenfigur in der Mitte trägt (Taf. III, Abb. 3).[66] Für diese Anhänger gibt es keine Analogien. Sinen runden Anhänger, der zu dieser Kultur gehört, kennen wir aus dem zerstreuten Fund in Mijele.[67] Aus denselben Werkstätten wie die halbkreisförmigen Anhänger aus Kalaja Dalmaces stammen wahrscheinlich auch zwei halbkreisförmige Anhänger aus dem dalmatinischen Küstenland, einer als Streufund aus Ston[68] und der andere aus der Nekropole Kašić-Makleno brdo.[69] Ausserhalb dieses Gebietes sind ähnlich in der Technik der Ausführung, jedoch weniger in ihrer Symbolik die Anhänger aus Bayern, die ebenso Spuren der alteinsässigen Einwohner aufweisen.[70]

Auf den Gräberfeldern der Kalaja Dalmaces-Kultur sind ziemlich häufig die Armringe. Sie sind gewöhnlich aus Bronze, sind bandförmig gestaltet und mit eingeschnittenen Punktkreisen verziert (Taf. II, Abb. 18 und Taf. III, Abb. 4, 7).[71] Die Torques aus geflochtenem Bronzedraht kommen häufiger auf grösseren Nekropolen vor (Taf. III, Abb. 5).[72] Die Fingerringe sind zumeist einfach geformt und aus bandförmigem Bronzenblech mit einem einfach eingeschnittenen geometrischen Ornament verziert, einige von ihnen haben den Vorderteil etwas ausgedehnt und ornamentiert. Einige Fingerringe aus Kalaja Dalmaces und Bukel sind reicher ausgearbeitet, sie sind zuweilen silbern mit eingravierten christlichen Symbolen (Kreuz, Sterne, Pfau) versehen. Auf einem ist eine griechnische Inschrift eingeschnitten (Taf. II, Abb. 8—14).[73]

Ein spezifischer Fund der Kalaja Dalmaces-Kultur sind Bügelfibeln mit umgeschlagenen Fuss. Sie sind aus Bronze, seltener aus Eisen oder Silber hergestellt. Das Charakteristikum dieser Fibeln ist eine auffallende Verbreitung des rechteckigen Bügels, welcher zuweilen mit Eingravierungen und geometrischen Ornamenten verziert ist und sich gegen den Fuss zu einem Band verengt. Solche Fibeln sind fast auf allen Nekropolen zu finden (Kruje, Kalaja, Dalmaces, Bukel und Klos) (Taf. V, Abb. 1—4).[74]

Eine besondere Variante dieser Fibeln stellen die aus dem Gräberfeld in Aphiona auf der Insel Korfu dar, welche den zweiten Teil des Bügels gegen den Fuss rhombisch verbreitet haben (Taf. V, Abb. 5, 5a), im Unterschied zu jenen der übrigen Gräberfelder, welche diesen Bügelteil bandförmig gestaltet haben.[75] Ubrigens kennen wir in städtischen Ansiedlungen auf dem Balkan und in den Festungen am Donaulimes ähnliche Fibeln mit einem umgeschlagenen Fuss, bei welchen aber der Bügel gleichmässig bandförmig geformt ist. So sind diese in ziemlich grossen Mengen in Salona, auf dem Burgwall in Debelo Brdo bei Sarajevo und auf den Gräberfeldern in Mihajlovci und Korita am Karstfeld Duvanjsko polje zu finden.[76] Das nördlichste Exemplar ist aus den spätantiken Schichten Emonas bekannt.[77] Das sind frühbyzantinische Fibeln der Justinianzeit, welche in die zweite Hälfte des 6. Jh. gehören.[78] Ausser den eifachen rechteckigen und ovalen Gürtelschnallen kennen wir aus diesen Fundstellen einige byzantinische Gürtelschnallen (Csallany-Gruppe 8, 9, 10, 16 und 17, Typ Korynth und Balgota nach Werner[79] (Taf. IV, Abb. 3, 4, 5, 7, 10, 11) — der letztere ist auch aus Ston bekannt.[80] Auf dem Gräberfeld Bukel bei Mirdit finden sich zwei Gürtelschnallen des Typs Gátér, welche als Einzelfunde ziemlich verbreitet sind (Taf. IV, Abb. 9), aus dem benachbarten Raum kennen wir eine aus Čelega (Istrien) und eine aus Athen.[81]

Die Keramik ist in spätantiker Tradition ausgearbeitet. Am besten bekannt ist feine Keramik mit roter und brauner Bemalung und Ritzverzierung. Gewöhnlich handelt es sich um Krüge mit einem, bisweilen mit zwei Henkeln. Solche kennen wir aus Kruje und Bukel bei Mirdit, während aus Kalaja Dalmaces keine Keramik erhalten geblieben ist. Ausser dieser feineren Keramik wird auch gewöhnliche Hauskeramik erwähnt, für welche aber genauere Angaben noch ausstehen.[82]

Auf den Gräberfeldern der Kalaja Dalmaces-Kultur kommen ziemlich häufig Geräte und Waffenstücke vor: ein- und zweischneidige eiserne Beile, Messer, Lanzenspitzen, Feuerstähle, Sicheln u. ä.[83]

Die materiellen Uberreste der Kalaja Dalmaces-Kultur dienten als Quelle für verschiedenste chronologische und ethnische Interpretationen. So schrieb A. Degrand diese Kultur den Pelasgern zu und datierte sie in das 3. und 2. Jahrtausend vor u. Z. Ippen, Traeger und Ugollini vertraten die Meinung, dass es eine illyrische Kultur sei. Nopcsa, Zeiss und Mustilli sahen in dieser Kultur das Erbe der romanisierten Illyren (Nopcsa datierte sie sogar in die Völkerwanderungszeit). Reinach schrieb sie den Sueben, Bulle den Awaren zu; Garašanin, Kovačević und Korošec betonten deren slawische Elemente. Die albanische Archäologen suchen vor allem die Elemente, die sie mit der illyrischen Tradition verbinden können.[84] So herrscht in der Fachliteratur eine Verwirrung, was darauf zurückzuführen ist, daß man aus dieser Kultur stets nur gewisse Elemente analytisch abgesondert hat (z. B. Fibeln mit umgeschlagenen Fuss).[85]

Doch gibt es nun Belege genug, dass die Kalaja Dalmaces-Kultur in die Zeit vom 6. bis zum 8. Jahrhundert zu datieren und vor allem als ein materielles Erbe der altsässigen Bevölkerung (der romanisierten Illyrier) anzusehen sei, sie hat sich als eine eigene Kultur auf der spätantiken Tradition und unter dem byzantinischen und slawischen Einfluss formiert. Es sind schon einige Nekropolen zur gänze und systematisch, auf Grund deren sich behaupten läßt, ausgegraben, so dass stratigraphische Angaben vorliegen, dass alle Funde, über welche man im Zweifel war, wirklich aus dieser Zeit stammen.

Heute ist es klar, dass sich mit dem Untergang der antiken Kultur in der Völkerwanderungszeit besonders in mehr abgelegenen Gebieten ein spezieller archäologischer Horizont herausgebildet hat, welcher keine für die germanischen Völker typischen Elemente besitzt, sondern auf einer altsässigen ethnischen und kulturellen Tradition beruht. Dieser ist vor allem auf den Raum gebunden, wo er sich formiert hat, besitzt seine Spezifika und weist zugleich auch gewisse Berührungspunkte mit anderen Kulturen auf welche durch die Zeit und allgemeine kulturelle Entwicklung bedigt waren. So kennen wir aus der Zeit vom 6. bis zum 8. Jh. in Ungarn die Keszthelly-Kultur, in Albanien die Kalaja Dalmaces-Kultur und in Istrien »die Gruppe von Buzet«. Die Kalaja Dalmaces-Kultur besitzt einige Elemente (z. B. Scheibenfibeln), die sich mit der Keszthelly-Kultur berühren. Wir finden für sie in Istrien zwar keine direkten Analogien, doch im Hinblick auf *Terra incognita*, welche in diesem Fall die Inseln und das Hinterland Dalmatiens darstellen, lässt sich vieles erwarten. Elemente, die beide Kulturen verbinden, sehen wir in den halbmondförmigen Ohrgehängen, den runden und halbkreisförmigen Anhängern sowie in der Keramik. Dies beweist, dass gewisse Elemente mehr auf die Zeitverhältnisse als auf die ethnische Zugehörigheit, welche die albanischen Archäologen zu sehr betonen, gebunden sind.

Auch die Fibeln mit umgeschlagenen Fuss haben ihre Vorgänger in den Latène-Formen und werden in der Spätantike in etwas veränderter Form wieder belebt. In der Kalaja Dalmaces-Kultur erhalten sie sogar ihre besondere Variante. Auch was die Herstellung der keramischen Waren betrifft, wurde die spätantike Tradition gewiss fortgeführt, worauf schon die Gefässform hinweist; die Krüge mit einem Henkel sind in dieser Zeit für einen breiten Raum typisch. Um die halbmondförmige Ohrgehänge und die Scheibenfibel, welche die Kalaja Dalmaces-Kultur und den Karantanisch-Köttlacher Kreis gewissermassen verbinden, zu erklären, sehen wir zwei Möglichkeiten: entweder handelt es sich um direkte Verbindungen (was uns weniger wahrscheinlich dünkt, da wir die Scheibenfibeln auch in der Keszthelly-Kultur kennen) oder um konvergente Erscheinungen,

wobei wir nahelegen wollen, dass auch die karantanische Kultur ihre Vorlagen in der spätantiken Gewerbetradition hatte. Hinsichtlich des byzantinischen Import ist am aufschlussreichsten das Fundmaterial der Nekropole in Kruje, wo wir unmittelbare Vorbilder, aus denen sich in den einheimischen Werkstätten besondere Typen der Ohrgehänge (z. B. Ohrgehänge mit sternförmigen Anhänger) etwickelt haben, aufspüren können.

Auf die etwaige slawische Anwesenheit, welche von albanischen Archäologen stillschweigend umgangen wird, weisen zweiefelsohne die Fibeln des Typs Werner-Rybakov hin. Die Fibeln des Typs Maros-Gambas-Pergamon sind vor allem in Rumänien verbreitet (auch sonst hat die Kalaja Dalmaces-Kultur viele Analogien im rumänischen Material). Dass sie nur ein Import wären, scheint unwahrscheinlich, da wir aus den Mazedonischen Fundstellen zwei Maskenfibeln kennen.[86] Die Träger dieser Fibeln waren eben die Slawen, was sich im Hinblick auf das übrige obwohl etwas jüngere mazedonische Material behaupten lässt.

Auch die Schläfenringe mit einem spiralförmig umschlagenen Konus, indizieren die slawischen Einflüsse.

Tab. I — Taf. I

1. Bukel, gr. 14. (S. Anamali [1971] 215, Tab. VIII, sl. 3).
2. Bukel, gr. 47. (S. Anamali [1971] 218, Tab. VIII, sl. 1).
3. Bukel, gr. 9. (S. Anamali [1971] 214, Tab. VIII, sl. 5).
4. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. IV, sl. 2).
5. Bukel, gr. 24. (S. Anamali [1971] 216, Tab. IX, sl. 1).
6. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. IV, sl. 5).
7. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971], Tab. IV, sl. 9).
8. Kalaja Dalmaces, (H. Spahiu [1971] Tab. IV, sl. 10).
9. Bukel, slučajna najdba (S. Anamali [1971] Tab. X, sl. 6).
10. Bukel, gr. 2. (S. Anamali [1971] 213, Tab. X, sl. 2).

Tab. II — Taf. II

1. Bukel, gr. 31. (S. Anamali [1971] 216, Tab. X, sl. 5).
2. Bukel, gr. 25. (S. Anamali [1971] 216, Tab. XI, sl. 10).
3. Bukel, gr. 29. (S. Anamali [1971] 216, Tab. XI, sl. 9).
4. Bukel, gr. 23, (S. Anamali [1971] 217, Tab. VII, sl. 6).
5. Bukel, gr. 36. (S. Anamali [1971] 217, Tab. VII, sl. 5).
6. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. VIII, sl. 3).
7. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. VIII, sl. 1).
8. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. V, sl. 13).
9. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. V, sl. 1).
10. Bukel, gr. 39. (S. Anamali [1971] 217, Tab. XI, sl. 5).
11. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. V, sl. 4).
12. Bukel, gr. 1. (S. Anamali [1971] 213, Tab. XI, sl. 1).
13. Bukel, gr. 50. (S. Anamali [1971] 218, Tab. XI, sl. 7).
14. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. V, sl. 12).
15. Kalaja Dalmaces. H. Spahiu [1971] Tab. VII, sl. 7).
16. Kalaja Dalmaces. H. Spahiu [1971] Tab. VII, sl. 8).
17. Bukel, slučajna najdba. S. Anamali [1971] Tab. VII, sl. 7).
18. Bukel, gr. 32. S. Anamali [1971] 217, Tab. XII, sl. 2).

Tab. III — Taf. III

1. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. VIII, sl. 7).
2. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. VIII, sl. 6).
3. Derjan (D. Kurti [1971] 274, Tab. IV, sl. 1).
4. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] 244, fig. 10).
5. Bukel (slučajna najdba). (S. Anamali [1971] Tab. XIII, sl. 1. M 1 : 2).
6. Bukel, gr. 33. (S. Anamali [1971] 217, Tab. XIV, sl. 6).
7. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] 244, fig. 9).
8. Bukel, gr. 48. (S. Anamali [1971] 218, Tab. XIV, sl. 4).

Tab. IV — Taf. IV

1. Kalaja Dalmaces (H. Spahiu [1971] Tab. VII, sl. 6).
2. Bukel, gr. 15. (S. Anamali [1971] 215, Tab. VII, sl. 4).
3. Kalaja Dalmaces (H. Spahiu [1971] Tab. VI, sl. 7).
4. Kalaja Dalmaces (H. Spahiu [1971] Tab. VII, sl. 6).
5. Kalaja Dalmaces (H. Spahiu [1971] Tab. VI, sl. 8).
6. Bukel, gr. 12. (S. Anamali [1971] 214 s., Tab. XVI, sl. 1).
7. Kalaja Dalmaces, (H. Spahiu [1971] Tab. VI, sl. 5).
8. Bukel, gr. 50. (S. Anamali [1971] 218, Tab. XV, sl. 7).
9. Bukel, gr. 35. (S. Anamali [1971] 217, Tab. VII, sl. 2).
10. Bukel, gr. 33. (S. Anamali [1971] 217, Tab. VII, sl. 1).
11. Kalaja Dalmaces. (H. Spahiu [1971] Tab. VI, sl. 4).

Tab. V — Taf. V

1. Kalaja Dalmaces (H. Spahiu [1971] Tab. III, sl. 4).
2. Bukel, gr. 50. (S. Anamali [1971] 218, Tab. VI, sl. 2).
3. Kalaja Dalmaces (H. Spahiu [1971] Tab. III, sl. 3).
4. Bukel, gr. 38. (S. Anamali [1971] 217, Tab. V, sl. 4).
5. Aphiona, brez gr. celote (H. Bulle [1934] 218).

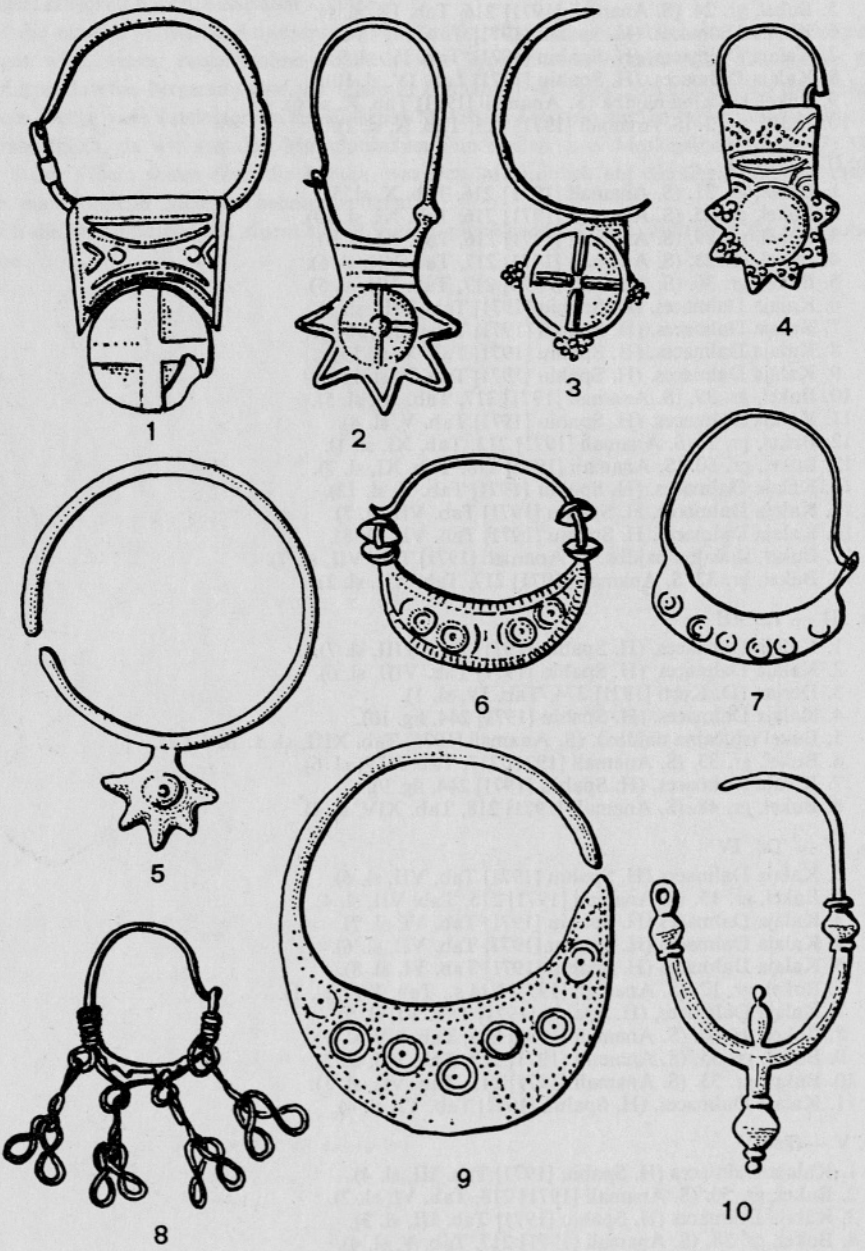

Tab. I — Taf. I

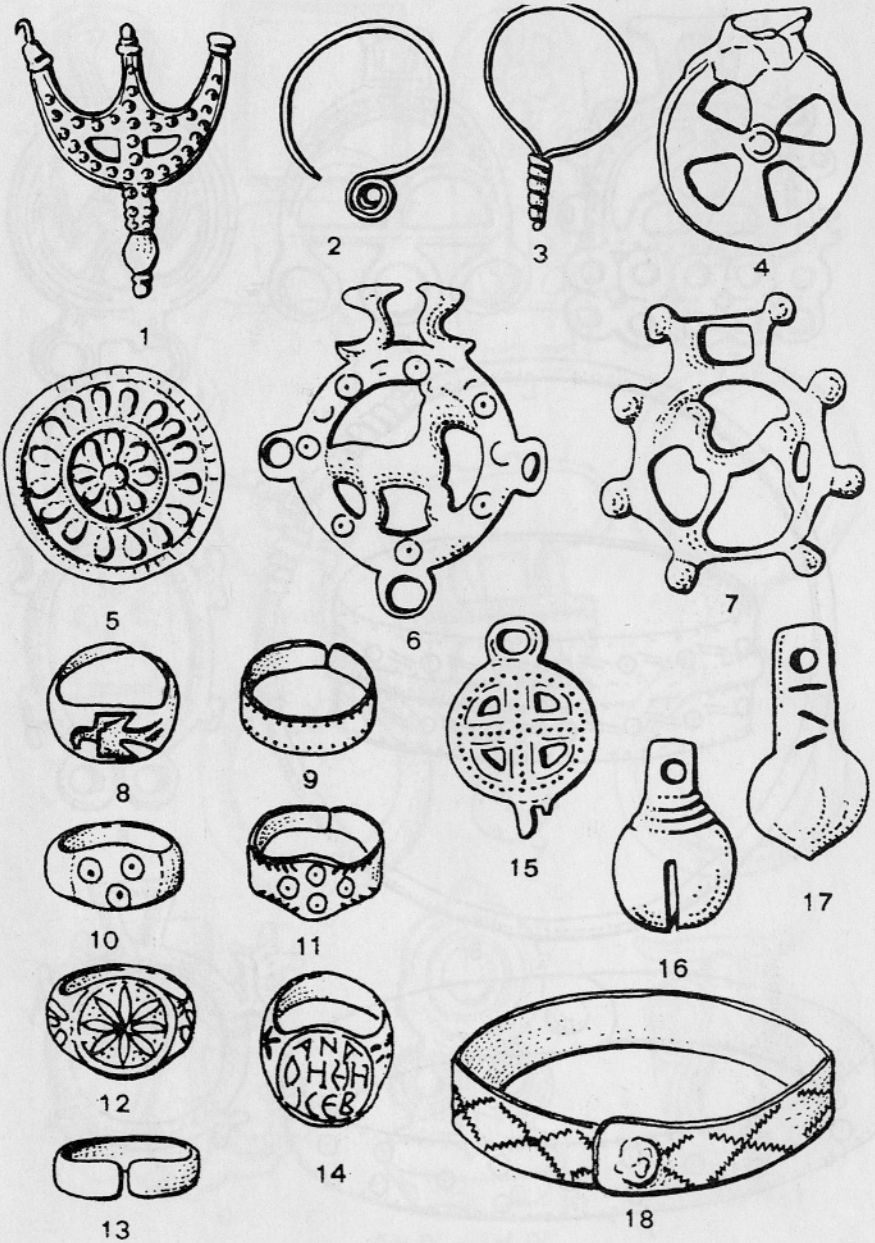

Tab. II — Taf. II

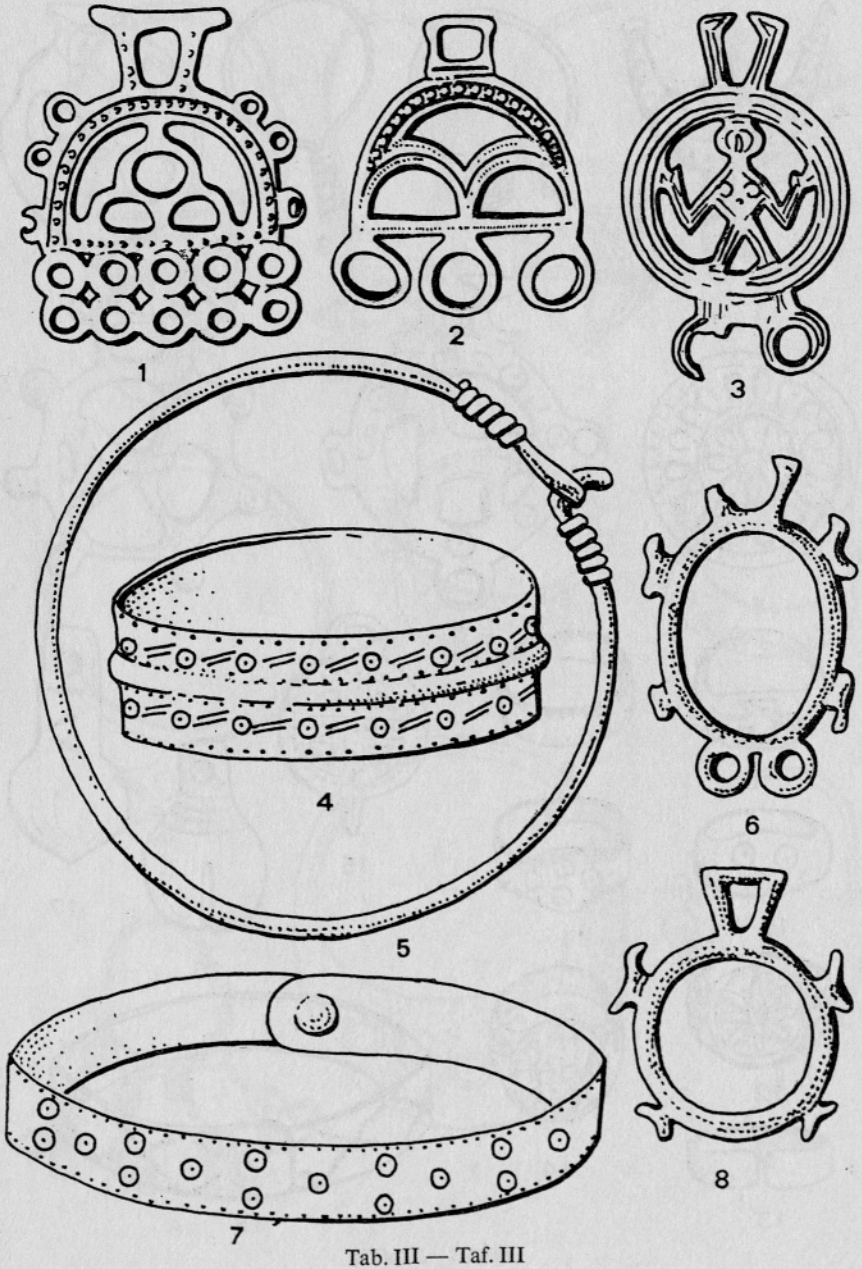

Tab. III — Taf. III

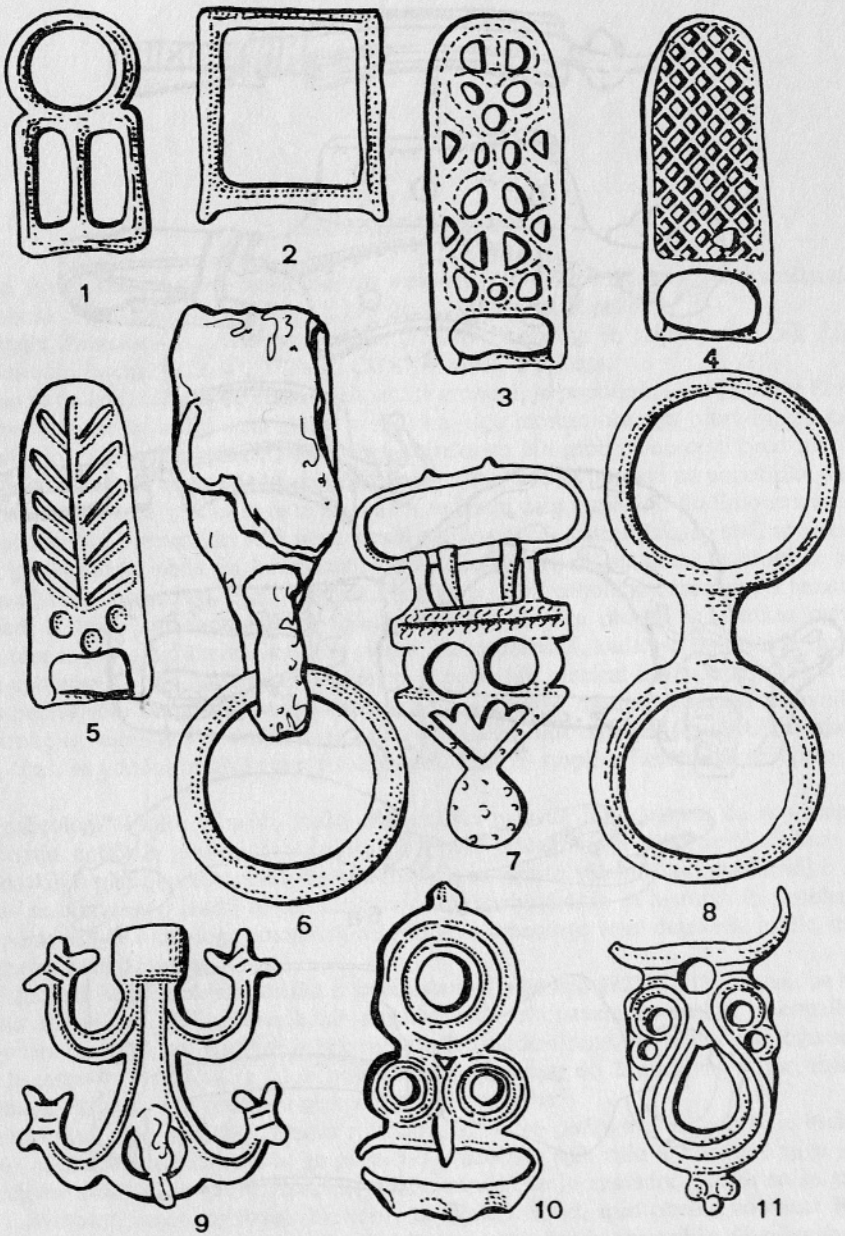

Tab. IV — Taf. IV

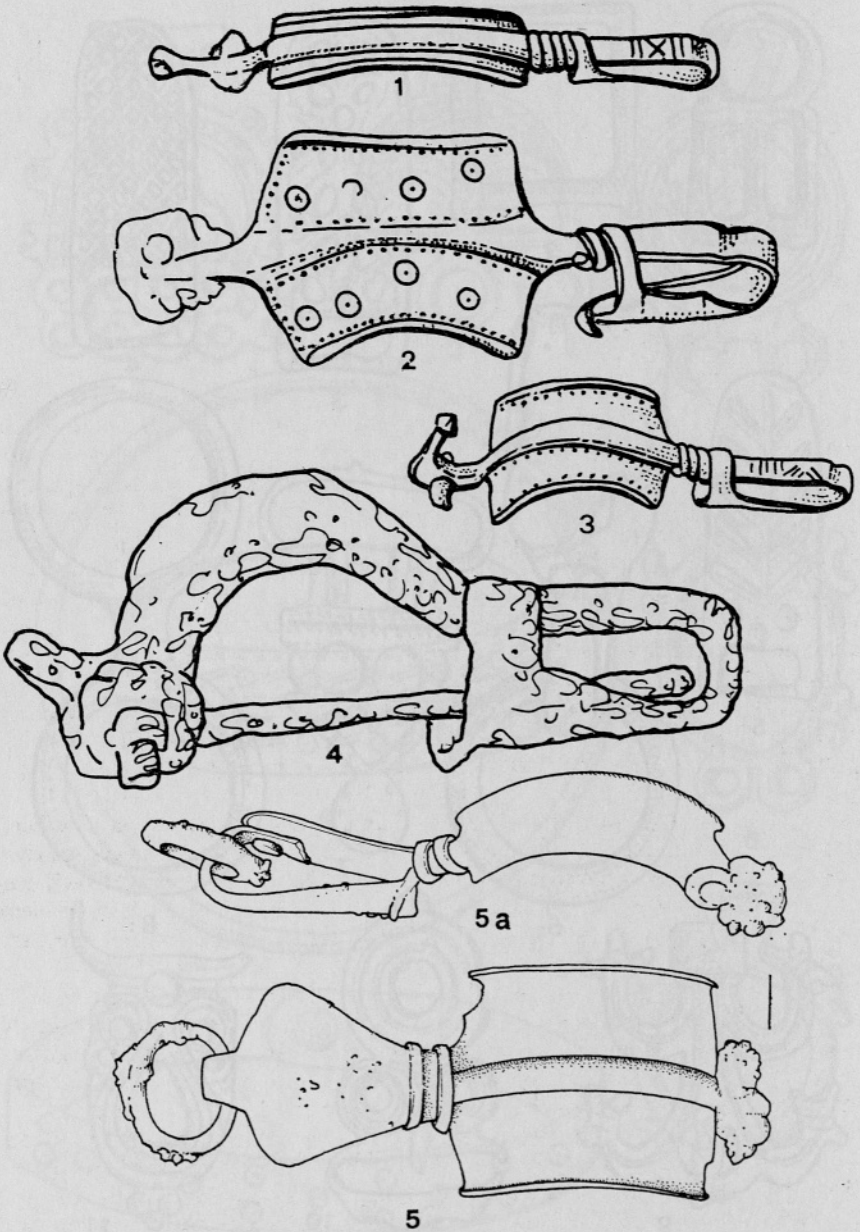

Tab. V — Taf. V

EMONSKI JUBILEJ

Sonja Petru, *Emonske nekropole, odkrite med leti* 1635—1960 (Katalogi in monografije, 7), Ljubljana, Narodni muzej, 1972, 4°, 178 str., CXIX tabel, 2 prilogi.

Ljudmila Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče* (Katalogi in monografije, 8), Ljubljana, Narodni muzej, 1972, 4°, 272 str., CCXXV tabel, 2 prilogi.

Ko so se na levi in desni ob cesti začeli vrstiti grobovi, je popotnik, ki se je bližal Emoni s celejske strani in že nekaj časa gledal v dalji na jugu mestno obzidje, presodil, da ga še kaka milja loči od mestnih vrat. Antičnemu človeku so bili grobovi ob cesti pred mestom nekaj naravnega, zato verjetno niso napravili nanj vtisa, kot ga napravi na popotnika danes na primer *via Appia*, a vendar se je ta ali oni na zadnjem delu svoje poti do Emone zamislil. Med cipresami in brezami, ki so z obeh strani šeleste senčile cestni tlak, so stali spomeniki pestrih geometričnih oblik in kompozicij z nagrobnimi napisi, statuami in bloki iz podpeškega apnenca in moravškega peščenjaka, krasili so jih simbolični ornamenti s tematiko o večnem življenju. Grobne parcele uglednih familij so bile obdane s kamnito ograjo. Tod in tam se je v senci skrival sedež za svojce, da so posedeli, kadar so ob obiskih grobov obujali spomine na minulo sožitje. Z napisov je popotnik razbiral imena, starost in službe v miru počivajočih Emoncev, mestnih sodnikov, svečenikov, mestnih pisarjev, zdravnikov, žen, otrok; in videl tudi številne žare poslov in služinčadi uglednih družin. Postajal je, gledal, čital, se končno znašel pred visokim obzidjem in stopil v Emono skozi porto pretorijo.

In arheologi? Malce grozljiv, malce obešenjaški prizvok ima dejstvo, da se arheologi ob odkritju antičnih grobov razveselijo, jih polni pričakovanja odkopavajo, doživljajo ob pridatkih v njih pogosto vesela presenečenja in se seveda veselijo tudi publikacij o njih, saj prav te omogočajo študij in reševanje cele vrste arheoloških in historičnih problemov. Tako pomenita oba kataloga emonskih nekropol za arheologe vesel dogodek, jubilej mimo katerega ne kaže iti molče.

V Ljubljani se je muzejska zbirka k sreči ustanovila že leta 1821. Odtlej so najdbe sistematično shranjevali. Priložnostnih ali organiziranih izkopavanj emonskih pokopališč je bilo po tem času mnogo. Kolikor je bilo mogoče, so evidentirana v uvodu h katalogu najdb, ki ga je sestavila Petrujeva in ki je posvečen izkopaninam do 2. svetovne vojne, medtem ko katalog Plesničarjeve obsega v glavnem povojne najdbe.

Avtoricama smo hvaležni. Enako risarkam, ki so se požrtvovalno posvetile vsakemu še tako neznatnemu predmetu in ga plastično predočile; njih delo k uspehu knjige je neprecenljivo. Delo, ki so ga vsi opravili, je bilo utrujajoče in zamudno. Lotili so se ga bili pred 1. svetovno vojno že Franc Nowotny in Walter Šmid, med obema vojnama Rajko Ložar, in po vojni celo podpisani. Realizacijo projekta jim je preprečila ali težavnost sa-

mega dela ali življenjske prilike ali druge naloge, tako da so odstopili, preden so mogli kaj predložiti. Petrujeva in Plesničarjeva sta ogromno delo opravili v splošno korist. Ne morem reči, da se obeh publikacij ne drži nekaj hib, kot jih nujno v večji ali manjši meri izkaže vsak človeški izdelek, in o katerih se bo na straneh tega glasila še diskutiralo; upam, da stvari v korist, ker je v znanosti edino prava pot na napake pokazati in jih popraviti, preden nastane večja škoda oziroma preden se morda v še hujši obliki ne ponove v drugih delih.

A še bolj bodo odsevale na teh straneh in v mednarodnih znanstvenih delih poslej v študiju rimske tvarne kulture odlike tega dela: plastično predloženo ogromno gradivo. Knjigi se bosta nedvomno uvrstili med stebre-nosilce, ki bodo nosili dobršen del arheološko analitičnega sklepanja in študija o rimski dobi v srednji Evropi in zahodnem Balkanu.

V prvem katalogu sledi po orientacijskem uvodu in pregledu slovstva (nepopolno) historiat najdb, ki bi moral biti bolj dokumentiran in bolj sistematičen. Poglavje o načinih pokopov je pregledno in zanimivo, opremljeno s posebej koristnima preglednima tabelama ter karto lege rimskih grobišč v Emoni, za katero bi želeli, da bi bila lepša, nazornejša in jasnejša. Odstavek o topografiji grobišča je seveda osnovnega pomena, vendar bralcu ne da dokončnega pregleda, ki ga potrebuje, čeprav je zanimiv in — naj podčrtam — doslej najizčrpnejši, kar jih imamo. Opis grobov in najdb sledi po enotah, kakor so bile izkopane. To ustvarja določeno nepreglednost, ki je do neke meje pogojena s tem, da imamo ponekod le ostanke dokumentacije, oz. da je ta izgubljena, delno spet najdena po beležnicah več generacij arheologov (nekatere je dal na razpolago tudi graški Joanneum). Tudi zaradi fragmentarnosti gradiva je ostalo dosti nejasnosti. Vendar bi se dala celota tako obdelati in sortirati, da bi dobili monolitno in sistematično obliko bogatega gradiva kar bi vsekakor bilo lepše. Ves tekst je v nadaljnjem preveden na nemško (J. Golias), kjer so številni opisi kondenzirani na minimum, kar delu ni v škodo. Risbe, ki predstavljajo polovico knjige, so skrbne in nazorne, elegantne (risala Ivan Ribič in Hanka Štular). Težko, da bi ob njih kdo spregledal, koliko potrpljenja in spretnosti je vloženega vanje. V zaključnem žepku sta dve situacijski prilogi.

Drugi katalog nas na platnicah znotraj preseneti z reliefnim zemljevidom jugozahodne Slovenije z nekaj redkimi antičnimi mesti in postojankami, od katerih je *Tergeste* pomaknjeno globoko v morje, *Caprae* — Koper (pisano neobičajno *Capris*) so nasprotno globoko v kopnini in daleč od obale, *Ad Pirum* in *Tarsatica* sta brez znaka. V uvodu obravnava Plesničarjeva sumarno topografijo svojih izkopavanj (1960—1970), nakar daje formalni pregled oblik pokopov. Katalog (977 številk), ki sledi, prinaša opise posameznih grobov, oštevilčenih v topografskem redu in s popisom inventarja. Sledi angleški prevod celotnega teksta (prevajalki: Jill Košak, Anna Čeh), kar odpira vse gradivo svetu. To je velika odlika obeh knjig. Naslednjo polovico dela zavzemajo tabele z risbami grobov in pridevkov, ki so oštevilčene in usklajene z opisom gradiva (risala Tatjana Krasovsky). Na kraju je barvno reproduciranih nekaj steklenih posod. V zaključnem žepku sta prilogi; na prvi sta risbi dveh v profilu prerezanih grobov, na drugi situacija tiste sekcije severne nekropole, ki jo je odkopala Plesničarjeva.

Skupno je v obeh katalogih objavljenih okrog 3000 grobov s kakimi 15000 pridevki, katerih časovni razpon sega od pričetkov 1. do 4. (ali začetkov 5.) stoletja po Kr. s težiščem na prvih dveh stoletjih. Teoretično računam, da je poprečno v številu vključenih 10 generacij, da pade na eno po 300 grobov, da nam to gradivo ponazarja torej okoli 20% prebivalstva Emone ene generacije, če predpostavimo, da je mesto štelo poprečno po 2000 ljudi. Te aproksimacije seveda ne držijo, ne le zato, ker delajo z ne povsem sigurnimi podatki, marveč, ker slučaj tudi ni dovolil enakomerne porazdelitve gradiva na stoletja in generacije. Toliko bolj previden mora biti arheolog pri svojih nadaljnjih kalkulacijah o populaciji mesta, ki jih sedaj oba kataloga omogočata. Te študije in vrsta drugih, ki se počasi pri-

pravljajo, bodo končno odprle to ogromno torišče za historično proučevanje. Pričakujemo, da bo dajalo podatke o tvarni kulturi in njenem razvoju, o obrtniškem delovanju v mestu in trgovini, o predstavnem svetu prebivalcev, predvsem v odnosu do religije in smrti, o standardu življenja, delno o socialnem in ekonomskem položaju mestnih naseljencev in zunanjem izgledu antične nekropole.

Malo je mest v Srednji Evropi in na Balkanu, ki so tolikšno rimsko gradivo predložila znanstvenemu svetu v nadaljnje preučevanje. Mnogo imamo mest, ki analogno gradivo kopičijo po muzejih, stroka pa nima od njega skoraj ničesar, kajti malone nemogoče je, da bi raziskovalec potoval od ene do druge zbirke in si gradivo izpisal in izrisal. Torej so tisti muzeji, ki se ne trudijo za sistematično objavo gradiva, za znanost skoraj mrtvi oz. jo zavirajo. Moramo podčrtati, da sta Narodni in Mestni muzej v Ljubljani vzgledno delovala, vkljub stalnim finančnim zaprekam in težavam. Zlasti Narodni muzej se je, — če zgoraj omenjene vloge vzamemo v širokem smislu — pokazal naprednega kot malokateri muzej. Vrhu tega pa — naj omenim — je skupaj s SAZU še sprožil akcijo izrisovanja gradiva s slovenskega prostora, ki je hranjeno na tujem, da bi tudi to postalo dostopno za znanstveno proučevanje. Če bi obe akciji lahko napredovali, bi utegnili v razmeroma kratkem času predložiti vse doslej izkopano gradivo v Sloveniji v kakih 30 knjigah. Tako bi bilo obširno gradivo dostopno za študij kjerkoli na svetu in s tem bi ta študij pomaknili za dober korak naprej. Slovenci pa bi lahko bili srečni, kajti premagali bi stagnacijo, ki je znanosti eden najhujših sovražnikov.

Jaroslav Šašel

RIMSKO ALI BAROČNO DOPRSJE IZ STARE LJUBLJANE?

EMILIJAN CEVC

Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Leta 1873 je ljubljanska mestna občina kupila hišo št. 4 v Šelenburgovi ulici — preje v Kapucinskem predmestju — ki je stala blizu kazinske palače. V tej stavbi je bila od leta 1771 dalje gostilna »Pri zlati zaponi« (»Zur Goldenen Schnalle«); njen prvi krčmar je bil Jožef Kramel. Leta 1878 (po Fabjančiču že 1875) so hišo podrli.[1] Tedaj je prešla v Deželni, današnji Narodni muzej kamnita skulptura moškega doprsja, ki je »dolga leta« stala v hiši nad gostilniškimi vežnimi vrati.[2] Danes je ta plastika razstavljena v oddelku stare Emone v Mestnem muzeju v Ljubljani, le da se tu ne čuti posebno doma. Tudi arheologi so postali do njene antične provenience že precej nezaupni. Jaro Šašel, ki jo je sprva še uvrstil med spomenike starorimske umetnosti,[3] kot »naturalistično delo« iz druge polovice I. stoletja po n. št., jo je malo pozneje v pregledu emonskih kiparskih spomenikov uvrstil že med sporne kose[4] in Balduin Saria jo je poskusil primerjati s karakternimi glavami nemškega baročnega kiparja F. X. Messerschmidta.[5] Na prigovarjanje kolega Šašla sem se že pred nekaj leti nekoliko nadrobneje ubadal s tem odličnim kiparskim izdelkom, zato naj ga tule opišem in poskusim osvetliti uganko njegovega sloga in časa nastanka.

Kip je izklesan iz podpeškega temnosivega apnenca, starejšim avtorjem pa se je zapisalo, da je iz »črnega marmorja«. V višino meri 32,3 cm; njegova današnja širina (brez odbitega levega dela) znaša 24,5 cm, pred poškodbo pa je merila okoli 30 cm; debelina spodnjega dela se giblje od 9,5 cm do 11,5. Dasi je kip precej poškodovan, je vendarle še polnovredna umetnina. Odbit in izgubljen je levi ramenski del, desna rama in prsni del pod njo pa sta sicer odlomljena (poševno od vratu do srede prsi), a spet prilepljena. Večje poškodbe in odrgnine opazimo v spodnjem delu kipa; na hrbtni strani mu manjka velik del glave na desni strani in na prelomu ob desni rami je odpadel kos kamna, da je nastala luknja; na srečo v pogledu od spredaj teh poškodb ne opazimo. Malce so izprane svetlejše žile v kamnu in po vsej površini so porazdeljene manjše raze in kljuvi, med katerimi je največji na levi strani spodnje ustnice (sl. 1).

Deschmann in Vrhovnik omenjata kip kot »kodrasto glavo«. Upodobljeno je golo doprsje starejšega moža in sicer od srede prsi navzgor. V spodnjem delu je le površno obdelano, od srede grodnice pa je skrbno klesano in bleščeče zglajeno. Anatomska obdelava z maščobo zalitih mišic je prepričljiva in oblikovana z dobrim poznavanjem telesa. Na kratkem, debelem vratu, ki se je na desni strani zaradi lahnega zasuka glave na levo nabral v močne gube, tiči okroglasta glava, ki se zdi, kakor bi bila potlačena; od vratu prehaja čez

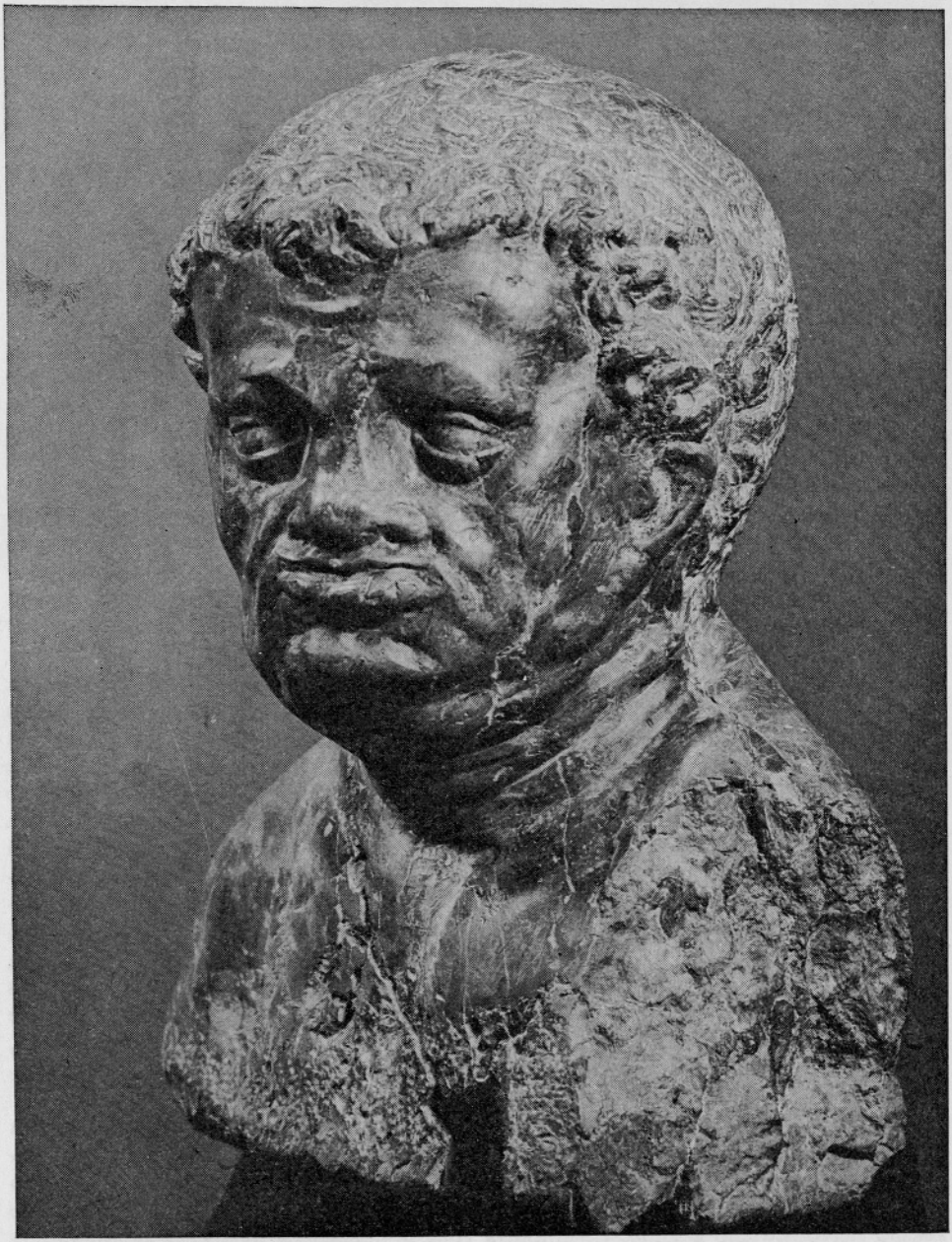

Sl. 1 — Fig. 1

mesnati obradek v naprej štrlečo brado, nad to pa se poveša močna spodnja ustnica; dokaj široka usta spremljajo ob straneh ohlapne gube lic; posebno je poudarjena leva, ki zateza ozko gornjo ustnico na svojo stran; lični mešički se spuščajo ob straneh do obradka. Topi, mesnati in potlačeni nos prehaja v širok koren, ki je v sredi udrt in se nato razraste v loka obrvi nad povešenimi očmi; udrti senci le še bolj podčrtujeta valovito čelo s krepko gubo nad nosom. Drobni ušesi kar toneta v zamaščenih ličnih gubah. Gornji del glave pokrivajo kosmičasti, lahno nasvedrani lasje, katerih slikovitost stopnjujejo še luknjice svedra, s katerim je kipar poživil rob lasišča in s katerim je izdolbel tudi nosnici. Dodajmo še, da zenici nista niti nakazani, a obraz vendarle ni »slep«, saj oživlja oči svetlobni odblesk. Proti temenu je modelacija las bolj sumarna, onkraj temena pa je kamen zgolj surovo obklesan. Tudi hrbtna stran plastike je samo površno obdelana in nasekljana (štokana) z zobčastim kladivom, kar velja tudi za spodnji del kipa. Zato sklepam, da je bila plastika že od začetka zamišljena kot doprsje in preračunana na postavitev v nišo, kjer hrbtna stran ni bila vidna; da, celo na straneh je kipar prenehal z zglajeno površino takoj za zaobljenimi rameni.

Izredni realizem je sprva res lahko napeljeval na misel, da gre za rimski portret iz prvega ali drugega stoletja n. št.; tudi frizura se zdi prikrojena po rimskem načinu. Morda je kip ravno to rešilo, da je pristal v muzeju in se tako ohranil v javni zbirki.

Če pa se razgledamo po svetu antičnega, zlasti še rimskega kiparstva, bomo v njem težko našli tako organsko modelirano, živo in kar impresionistično slikovito plastiko, kakor je naša. Tudi najbolj naturalistični rimski portreti ne zdržijo primerjave. Žanrsko občutena glava mladostnega Kentavra iz Hadrianove vile pri Tivoliju (Rim, Museo Capitolino), delo grških kiparjev Aristeja in Papija, ki kaže s svojo krepko, logično modelacijo na helenistično bronasto predlogo, kljub skoraj »satirskemu« obrazu ohranja plastične in čiste voluminozne vrednote neokrnjene (sl. 3). Tudi leta 69 n. št. izklesana glava cesarja Vitelija, »grozljivo brezobziren in neposreden« potret starega »požrešneža in zapravljivca« (Kopenhagen, Ny Carlsberg-Glyptotek sl. 4) ali psihološko karakterni portret filozofa Seneka, posnet v 3. stoletju po originalu iz srede 1. stoletja n. št. (Berlin, Staatliche Museen, Antike Sammlung),[6] se v tipu debelušnega obraza približujeta ljubljanskemu doprsju (sl. 5), a se v jedru vendarle podrejata popolnoma drugačnemu, rimskemu oblikovnemu načelu, ki ga je odlično karakteriziral Guido Kaschnitz von Weinberg;[7] njegove konstante odločajo tako v plastiki republikanskega kot cesarskega Rima ter jih tudi helenistične stilne inovacije niso mogle preglasiti. Italorimski portret republikanskega časa karakterizira stereometrična gradnja, dosežena s strogimi, natančno določenimi ravnimi in krivimi ploskvami in linijami, ki omejujejo in razčlenjujejo tudi njeno gmoto; umetnikova oblikovalna volja nikjer ne razkraja in ne prebija materije. Tudi z novoatiško umetnostjo oplemeniteno kiparstvo augustejskega časa ni docela premagala teh postav in niti helenistični barok jih s svojo ritmično in svobodno razgibano ter poživljeno površino ni toliko prežel, da bi se v kipih predramil mik slučajnostnega trepeta življenja in njegove moči — omenjena glava Kentavra iz Hadrianove vile to lepo potrjuje. Rimski verizem spreminja tudi kipeče helenistične forme v suho stvarnost; večkrat dosega sicer z njimi višjo umetnostno raven, a ohranja v izrazu portretirančevega duha, intelekta in volje rimljansko pojmovanje življenja in pomembnosti.

Tega in intelektualnega naglasa na ljubljanskem kipu ne občutimo. Njegova obdelava je naturalistična, prepuščena efektom svetlobnih pobliskov, tako da detajli zažive v nemirnem optičnem trepetu. Zato ni na tem obrazu nič trdega, ostro določenega ali za stalno formuliranega in pomembnostnega. V glavi niti lobanjskega jedra ne občutimo, kaj šele kakšno stereometrično gradnjo. Umetnikova volja se dobesedno spopada z gmoto kamna ter zanika veristične izkušnje. Ko kip ogledujemo, se nam utrjuje prepričanje, da kipar

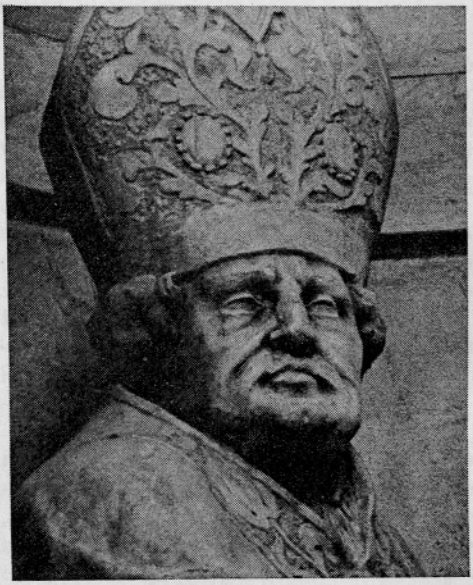

Sl. 2 — Fig. 2

Sl. 3 — Fig. 3

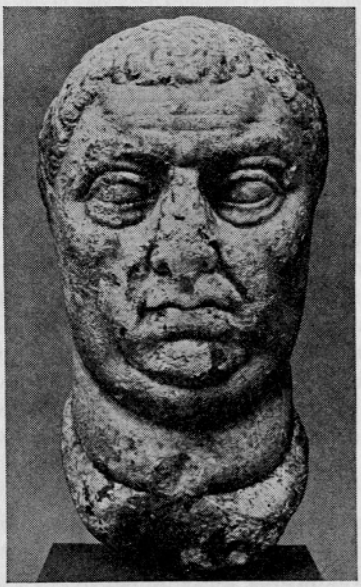

Sl. 4 — Fig. 4

Sl. 5 — Fig. 5

v svojo umetnino ni suhoparno prenašal portretnih črt modela, marveč da je kip poživil s fantazijskim stopnjevanjem čutnega temperamenta brez verističnega hladu; površine ni poživil zgolj haptično, marveč predvsem optično; njen videz se spreminja in utripa resnočno pred gledalčevimi očmi, če se le spremeni naklonski kot svetlobe ali gledalčevo očišče. Tako je obraz daleč od portretne maske, ki bi bila ostro zarisana in nespremenljiva. Umetnik ni več vezan v postave materije. Narobe — s svetlejšimi žilami prepreženi temni kamen slikoviti nemir še krepi, tako da smo lahko prepričani, da je kipar prav tak kamen hoté izbral. Zato pa je kamen izgubil realno trdoto in svetloba tako sunkovito spreminja in modelira njegovo površino, kakor bi bilo pred nami iz gline modelirano in ne iz kamna izklesano doprsje. Obraz živi v nabreklosti mišic, v mlahavosti kože; skoraj kovinsko gladka površina se nenehno giblje in nemirno prehaja od izbokline do izbokline, od vglobline do vglobline. Kiparjevo modeliranje predira naravnost v gmoto materije, ki se tako mehko vdaja, kakor bi ne bila obklesana z dletom, marveč zgnetena s pritiskom prstov. Kipi iz notranjosti, rahlja površino in zabrisuje vse trde meje — zliva se s prostorom (to je, ni od njega jasno oddeljena, ločena). V navideznem mirovanju obraza v resnici vse drhti od oživljajoče notranje moči, ki pa je bolj nagonska kot duhovna ali razumska; skoraj bi smeli reči, da je živalsko brutalna. Rimsko »virtu« bi v tej plastiki in njenem ekspresivnem naturalizmu iskali zaman.

Mar predstavlja doprsje »portret« kakšnega rimskega cesarja s pretiranim izrazom nasilnosti — recimo Nerona? Bi mar štrleča spodnja ustnica in široke nosnice dopovedovale, da gre za podobo črnca? Še najprej bi človek pomislil, da je pred nami kip gladiatorja, nasilnega rokoborca, ki so mu razbili nosno kost. — Vsa dosedanja ugibanja o vsebinskem pomenu kipa še niso dala prepričljivega odgovora. Prav tako tudi ne vemo, zakaj so doprsje postavili nad vežni vhod meščanske hiše. In navsezadnje ne vemo niti tega, ali je kip izklesan nalašč za poživitev (prav te?) hišne fasade ali pa je bil tjakaj le slučajno postavljen, potem ko ga je hišni lastnik nekje videl in kupil, ker mu je ugajal.

A preden se dotaknemo vprašanja naročnika ali kupca kipa, poskusimo odgovoriti kdaj, kje in pod čigavim dletom je kip nastal.

Že podpeški kamen dokazuje, da je kip nastal v Ljubljani, a nikakor v rimski Emoni, pač pa v baročnem umetnostnem ozračju njene naslednice. Baročni nastanek kipa je zaslutil, kakor smo videli, že B. Saria. Seveda pa nima nič skupnega s karikaturnimi grimasami Messerschmidtovih plastik, marveč kaže v smer italijanskega, berninijevsko oplojenega kiparstva. Časovno bi smeli torej računati z nastankom v poznem 17. ali v zgodnjem 18. stoletju.

Kamnita skulptura tega časa je pri nas le delno raziskana. Vse kaže, da je v glavnem povezana z ljubljansko kamnoseško delavnico mojstra Mihaela Cussa (Kuša), po letu 1699, ko je Cussa umrl, pa z delavnico njegovega zeta in naslednika Luka Misleja. Prvi kot drugi sta bila predvsem kamnoseška podjetnika, ki sta klesala menda le arhitekturne dele oltarjev in druge opreme, figuralne plastike pa je Cussa naročal navadno v Benetkah ali v Gorici (npr. pri goriškem kiparju Leonardu Pacassiju), medtem ko je Mislej klical v Ljubljano kar italijanske kiparje same — Jakoba Contierija in Angela Puttija (Pozza) iz Padove ter pozneje Francesca Robba.[8] Med kiparskimi deli iz tega časa se mi zde našemu doprsju stilno in izrazno najbližje plastike Angela Puttija, mojstra, ki je deloval v ljubljanski Mislejevi delavnici vsaj od leta 1712 do 1716.

Ko sem pred nedavnim objavil pregled doslej na Slovenskem znanih Puttijevih del,[9] me je že zelo mikalo, da bi tudi muzejsko bisto pripisal njegovemu dletu, pa se za ta dokončni korak še nisem mogel odločiti. A bolj ko primerjam modelacijo tega markantnega, naturalističnega obraza in njegovo slikovito površinsko strukturo ter notranjo napetost s Puttijevimi kipi, bolj se mi utrjuje sodba, da je Putti avtor tudi tega kipa. Posebej me o tem pre-

pričuje primerjava z markantnim obrazom škofa Flora pod kupolo ljubljanske stolnice, enega od štirih kipov emonskih škofov, ki jih je Putti izklesal leta 1712. Poglejmo le Florov krepko modelirani obraz, njegovo štrlečo spodnjo ustnico, ploščati nosni koren ali zasuk glave (sl. 2). Za primer modelacije kratkih kodrov bi lahko spomnili na lase kipov sv. Alojzija in sv. Stanislava Kostka na oltarju sv. Ignacija v ljubljanski Šentjakobski cerkvi.[10] S Puttijevim padovskim šolanjem bi morda lahko razložili tudi antikizirujoči značaj naše plastike, saj je imel prav padovski umetniški krog že od renesanse dalje mnogo posluha za posnemanje antične kiparske tradicije.

Kateri od lastnikov hiše v kapucinskem predmetsju je prišel na misel, da postavi to plastiko v nišo nad vhodom?

Hišo je dal po vsej verjetnosti sezidati doktor obojnega prava Janez Anton Khunstl pl. Paumgarten (rojen 1627). Vsaj njen lastnik je bil med leti od 1659 do 1678. Njegova hči iz drugega zakona, Ana Marija, se je poročila z juristom dr. Janezom Štefanom Florjančičem (Floriantschitsch) de Grienfeld, odvetnikom kranjskih deželnih stanov in deželnim tajniškim adjunktom (rojenim 1663, umrlim 1709). Njegov sin je bil Janez Dizma Florjančič, duhovnik, astronom in geograf, ki je umrl menda kot cistercijanski menih (rojen 1691, umrl neznano kdaj in kje).

Družina Florjančičev je bila izredno kulturno delavna. Janez Štefan je bil član Akademije operosorum in slavnostni govornik ob njeni otvoritvi leta 1701; 1703 ga najdemo med ustanovitelji filozofske fakultete v Ljubljani, razen tega je bil priznan denarni strokovnjak; leta 1695 je napisal knjigo o gospodarstvu in denarju raznih časov in krajev ter zapustil več rokopisov o numizmatiki. Pravo je študiral v Ingolstadtu in Sieni, kjer je napravil tudi doktorat.[11] — Njegov sin Janez Dizma slovi predvsem kot avtor znanega zemljevida vojvodine Kranjske, ki ga je izdal leta 1744, zapustil pa je tudi več astronomskih in matematičnih rokopisov.[12] — Za Štefanovega sina Viktorja Bernarda — rodil se je iz drugega zakona leta 1698[13] vemo, da je leta 1738 napravil načrt za povečavo cerkve na Hribcu pri Škofji Loki, katero je dal pozidati v dvajsetih letih 18. stoletja lastnik puštalskega gradu Franc Janez Oblak pl. Wolkensperg.[14]

Po smrti Janeza Štefana Florjančiča je postala leta 1709 lastnica hiše njegova druga žena Ana Genovefa skupaj z otroci. Umrla je leta 1739.[15]

Hišo vidimo razločno narisano v gradivu za veliko podobo Ljubljane iz ptičje perspektive v Valvasorjevi grafični zbirki v Zagrebu in sicer na listu s kapucinskim samostanom ter njegovo okolico.[16] To je enonadstropna šesteroosna stavba z dvema portaloma; na strehi so tri mansardna okenca. Dasi je risba dovolj natančna, niše s kipom ne opazimo. Morda bi smeli po tem sklepati, da v Valvasorjevem času kipa nad vhodom še ni bilo. Najverjetneje se mi zdi, da je prišla skulptura na fasado res šele pod Florjančiči, a brž̌čas že po Štefanovi smrti, saj so bili tudi njegovi otroci kulturno prizadevni in vneti za likovno umetnost. To pa bi se časovno skladalo tudi z ljubljanskim kiparskim delovanjem mojstra Angela Puttija.

Kip je nastal verjetno okoli leta 1715.

[1] Vladislav Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš in njih stanovalcev*, V, Kapucinsko predmestje (Tipkopis) 543. — Staroslav (Ivan Vrhovnik), *Gostilne v stari Ljubljani* (Ljubljana 1926) 41.

[2] Karl Deschmann, *Führer das Krainische Landesemuseum* (Laibach 1898) 179. — S(imon) R(utar), Die römischen Denkmäler des Krainischen Landesmuseums, *L Zg* 17. IV. 1889, Nr. 88 ,729 sq.

[3] Jaro Šašel, *Vodnik po Emoni* (Ljubljana 1955) sl. 14.

[4] Jaro Šašel, Kipi in reliefi iz Emone, *Kronika* 6 (1958) 11, sl. 17.

[5] Balduin Saria v recenziji Šašlovega »Vodnika po Emoni«: *Südost-Forschungen* 16 (1957) 218.

[6] Theodor Kraus, *Das Römische Weltreich*, Propyläen Kunstgeschichte 2 (Berlin 1957), sl. 269, 298, 300 a, str. 247 in 256.

[7] Guido Kaschnitz von Weinberg, *Römische Kunst* I (Das Schöpferische in der römischen Kunst, 115 sq.), II (Zwischen Republik und Kaiserreich, 122 sq.), izšlo v: *Rowohlt Deutsche Enzyklopädie* (Reinbek bei Hamburg 1961).

[8] Melita Stele, Ljubljansko baročno kiparstvo v kamnu, *ZUZ* Nv. 4 (1957) 57 sq. in 40 sq.

[9] Emilijan Cevc, Kipar Angelo Putti in njegovo delo na Slovenskem, *Zbornik za likovne umetnosti* 9 (1973) 257 sq.

[10] Ibid. sl. 13.

[11] Jože Glonar v: *SBL* I, 182 sq. — Vladimir Murko, K dvestopetdesetletnici pomembne narodnogospodarske knjige I. Št. Florjančiča de Grienfeld: Bos in lingua sive discursus academicus de pecuniis vetero-novis, *Zbornik znanstvenih razprav Juridične fakultete v Ljubljani* XXI (1945—46) 78 sq.

[12] Jože Glonar v: *SBL* I, 182 sq.

[13] Ludwig Schiwiz von Schiwizhoffen, *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain* (Görz 1905) 39.

[14] Janez Veider, Umetna obrt na škofjeloškem ozemlju, *Škofja Loka in njen okraj* (Škofja Loka 1936) 26. — Pavel Blaznik, *Škofja Loka in loško gospostvo* (Škofja Loka 1973) 327.

[15] Podatke o lastnikih glej: Vladislav Fabjančič, *o. c.* 543. — Nekoliko drugačne podatke o lastnikih navaja Rudolf Andrejka, *Trgovska zgodovina Schellenburgove ulice v Ljubljani* (Ljubljana 1937, Separat iz »Trgovski tovariš«) 17 sq.

[16] France Stelè, Valvasorjeva Ljubljana, *GMS* 9 (1928) sl. 39 in 41.

BUSTO LITICO DELLA VETUSTA LUBIANA DA ATTRIBUIRE ALL'ANTICO ROMANO O AL BAROCCO

Riassunto

Nel sobborgo dei Cappuccini di Lubiana (Kapucinsko predmestje), come veniva allora chiamata la località presso l'odierna »Kazina« (a suo tempo affacciantesi sulla via Šelenburgova, l'attuale via Titova), sorgeva una casa con annessa osteria detta »Zur Goldenen Schnalle« (Presso la fibbia d'oro) demolita nel 1878. In una nicchia sovrastante la porta d'ingresso era sistemato un busto virile scolpito nella scura pietra calcare proveniente da Podpeč e che, da qui rimosso, venne successivamente trasferito al Museo Nazionale (allora Museo Regionale) ma ora sta esposto nel reparto dell' Evo Antico presso il Museo Civico di Lubiana.[1–2] La scultura misura in altezza 32,3 cm, risulta solo sommariamente lavorata nella parte posteriore, raffigura un'anziano paffuto dal naso schiacciato, labbra arricciate e capigliatura romana, perciò fu a suo tempo ritenuto opera romana proveniente dalla seconda metà del I sec. d. C. Ma ultimamente un dubbio si insinuò tra gli archeologi sull' origine antica dell' opera[4] e. B. Saria lo mise a confronto con i plastici barocchi, in particolar modo con quelli caricaturali di Messerschmidt.[5]

Veramente, la pittoresca e naturalistica lavorazione messa in mostra dal busto lubianese non regge a confronto delle opere scultoree dell' Antico e nemmeno con quelle sorte sotto l'influsso naturalistico ellenistico tendenti a rilevare il tipo vivo e naturale, se non proprio caricato, della faccia. Per poter comparare e distinguere vogliamo qui solo accennare alla testa del giovine Centauro della Villa Andriana di Tivoli (Roma, Museo Capitolino), alla testa dell' imperatore Vitellio (Copenaghen, Ny Carlsberg-Glyptotek), oppure al ritratto carattero-psichico del filosofo Seneca, se anche solo in copia del III sec. su originale del I sec. (Berlino, Staatliche Museen).[6] Sul busto lubianese non si può intravedere quella struttura stereometrica traboccante anche sui plastici veristici dell'epoca augustea nonchè su quelle sculture ellenisticamente sensibilizzate, su cui mai compare il pittoresco e casuale incanto del fremito vitale che eclissa l'espressione dello spirito, dell'intelletto, della volontà e dell'importanza del ritrattato.

La lavorazione della scultura lubianese non è solo naturalisctica ma anche nei particolari viva e irrequieta, visivamente tremolante, tanto che ci pervade la sensazione che lo scultore l'ebbe più a plasmare che a scolpire giacchè nell'espressione facciale non troviamo niente di solido né dato per definitivo; la scultura e vivificata da un graduale accrescimento del temperamento sensitivo

fantastico senza ombra veristica; la finitura è visiva e non tattile; anche le venature della scura pietra aumentano gradualmente la pittoresca espressione della totalità, letteralmente in »movimento« e cangiante negante la dura materia litica; la figura è piena di una forza interiore, apparentemente più istintiva che spirituale o intellettuale.

Però non siamo in grado di stabilire chi dovrebbe rappresentare questo busto: forse si tratta di un ritratto di negro, forse, più probabile ancora, di un'immagine di gladiatore. La pietra di Podpeč, comunque, sta a provare che la scultura nacque a Lubiana, mentre le caratteristiche stilistiche postberniniane provano che ciò avvenne verso la fine del XVII o agli inizi del XVIII sec. Dal modello e dalla espressività si può dedurre che si avvicini alle opere uscite dal lavoratorio del lapicida lubianse Luka Mislej a cui, tra gli anni 1712—1716, prese parte lo scultore padovano Angelo Putti (Pozzo), creando da queste parti parecchie sculture per altari, le cariatidi »due giganti« del portale del Seminario di Lubiana e, nel 1712, anche le statue di quattro vescovi emoniensi situate sotto la cupola della cattedrale lubianese.[9] E proprio le faccie di questi ultimi si avvicinano fortemente al busto considerato, specie la glabra, fortemente modellata, faccia del vescovo Florus dallo sporgente labbro inferiore a dalla schiacciata radice nasale. Perciò, come tutto sta a indicare possiamo anche il nostro busto ascrivere allo scalpello di Putti e al tempo attorno anno 1715.

Ma chi ne ha fatto la commissione e come fini sulla facciata della casa nel sobborgo dei Cappuccini resta un mistero.

All'epoca il fabbricato apparteneva alla notabile e culturalmente molto intraprendente famiglia Florjančič (Floriantschitsch) de Grienfeld. Janez Štefan Florjančič (1663—1709), membro dell' Academia Operosorum, era dottore in scienze giuridiche e avvocato degli Stati Provinciali carniolini nonchè noto numismatico; il di lui figlio, Janez Dizma (nato nel 1691 — data e luogo di morte sconosciuti), era sacerdote, astronomo, geografo e cartografo e il fratellastro di questi, Viktor Bernardo (nato nel 1698), si occupava anche di architettura.[11–13] Probabilmente a commissionare il busto era questa culturalmente emancipata famiglia o fors'anche lo ebbe a comperare già ultimato collocandolo a ornamento della facciata della propria casa; comunque si può ben dire che questo busto era già in partenza destinato per nicchia e ideato perciò come plastico a libera collocazione.

Fig. 1. Busto di Lubiana
Fig. 2. Angelo Putti. La testa di vescovo Florus nella cattedrale di Lubiana
Fig. 3. Testa del Centauro. Roma, Museo Capitolino
Fig. 4. Vitellio. Copenaghen, Ny Carlsberg-Glyptotek
Fig. 5. Seneca. Berlino, Staatliche Museen

Inscriptiones Thessalonicae et viciniae, edidit **Carolus Edson** (Inscriptiones Graecae consilio et auctoritate academiae scientiarum Germanicae editae, vol. X, Inscriptiones Graecae Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae, pars II, Inscriptiones Macedoniae, fasc. I) p. XII + 316, fig. 1, tab. XVI, Walter de Gruyter, Berlin-New York (1972).

Pred dvema letoma je izšel v seriji *Inscriptiones Graecae* (IG) dolgo pričakovani prvi zvezek makedonskih napisov, kjer Charles Edson objavlja vse grške napise iz Soluna in okolice in, kar je posebej hvalevredno (ker se to ne dogaja vedno), tudi latinske (teh je le 43), tako da so napisi antične Tesalonike (*Thessalonike*) zdaj zbrani na enem mestu.

Serija *IG*, ta velikopotezna akcija, katere neposredni predhodnik je Boeckhov *Corpus inscriptionum Graecarum* (CIG v 4 vol., začet 1825) — danes močno zastarel, vendar za nekatere regije še vedno nenadomeščen! — si je postavila za nalogo, podobno kot *CIL* za latinske, objaviti vse grške napise, najdene v mejah rimskega imperija in v neposrednem vplivnem območju. Ves zelo obsežen material je razdeljen na 14 velikih sekcij: *IG* I (Attica) do XIV (Sicilia, Italia additis Graecis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus); prvi zvezek je izšel l. 1873 in do danes — tako je pač malone neizogibno — delo ni končano. Še huje. Zvezek, o katerem gre beseda, je izšel skoraj 100 let po zasnovi dela kot prvi v sekciji X (Inscriptiones Graecae Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae). Koliko časa in truda terja tako delo, kaže tudi dejstvo, da Edson, ki se je lotil zbiranja že leta 1935 (!), ni mogel upoštevati napisov, najdenih po l.1960.

Objavljenih je 1020 napisov (če izključimo zadnjih 21, ki so od drugod in se le nanašajo na Tesaloniko), od teh dobra tretjina prvič, zato je knjiga še posebej zanimiva. Razdeljena je na 9 poglavij: praefatio, I decreta, edicta, epistulae (1—*24); II dedicationes (25—*133); III tituli honorarii (134—*235); IV catalogi (236—*253); V varia (254—*283); VI tituli sepulcrales (284—*931); VII frusta et dubia (932—*999); VIII tituli in vicinia urbis inventi (1000—1020); IX tituli Thessalonicensium extra Thessalonicam et viciniam inventi (1021—1041); indices. Prvo, kar opazimo, ko se lotimo branja, je to, da knjigi manjka zgodovinski uvod, ki podobno kot v *CIL*, običajno stoji na začetku ostalih zvezkov *IG*. Zakaj ga je izpustil, avtor v predgovoru sicer ne pojasni, pač pa najdemo nadomestilo zanj v kratkem orisu zgodovine Tesalonike v *BCH* 98 (1974) 521—552 (Daux-Edson, *IG* X 2, 1: prolegomena, epilegomena).

Za mesto kot je Tesalonika, preseneča izredno majhen procent napisov iz helenističnega obdobja. Ustanovljena kmalu po smrti Aleksandra Velikega (ustanovitelj Kasander jo je imenoval po svoji ženi), se je tradicionalno tesno povezovala z arhajsko naselbino Termo, vendar gre, ne glede na Strabonov podatek (7. frg. 24), ki je brez dvoma kasnejša interpolacija, za dve ločeni mesti. Terma je bila le eno številnih migdonijskih mestec, ki so imele svoj položaj v sinoikismu Tesalonike. Ko so Rimljani l. 148 pr. Kr. osnovali provinco Makedonijo, je postala eno njenih najpomembnejših mest, sedež guvernerja, in doživela razcvet v poavgustejskem, zlasti pa v poznoantičnem obdobju, kar nam izčrpno ilustrirajo

rimskodobni napisi. Kako daleč pa smo po vsej verjetnosti od popolne slike, nam kaže tale slučaj: požar l. 1917 je odkril Sarapeum in 42 napisov, posvečenih egipčanskim bogovom, o katerih se prej ni nič vedelo, medtem ko se na novcih vedno omenja le Kabirus, izpričan samo na enem napisu (199).

Na napisih lahko lepo zasledujemo gradbeno dejavnost pod Avgustom (tempelj *Divo Caesari*), pod Antonini, Severom in zlasti Galerijem, ko postane Tesalonika eno administrativnih središč poznorimskega imperija.

Nekaj zanimivih napisov: edikt Justinijana II. iz l. 688, s katerim je podelil cerkvi sv. Demetrija soline (24); uvedba iger v čast Pitijskega Apolona l. 240/1 po Kr. (38). V komentarju k temu napisu izraža Edson mnenje brez argumentacije, da naj bi tega leta Tesalonika izstopila iz provincijalnega koinona in datira vse napise, na katerih so omenjeni makedoniarhi, svečeniki in uradniki koinona, pred to leto, čemur oponira M. Speidel (*AJA* 77 [1973] 446—7 v prikazu *IG* X 2, 1). Zgodovinske vrednosti je napis na bazi za kip vojskovodje *Q. Caecilius Metellus Macedonicus*, domnevnega prvega guvernerja nove province l. 147 pr. Kr. in zmagovalca nad Filipom VI. — Andriskom (134). Za zgodovino religije so važni napisi iz sarapeja, med njimi fragment Izidine aretologije (254), podatek o uvedbi Sarapisovega kulta v mestu Oropos, na ukaz samega boga, ki se je avtorju napisa prikazal v sanjah (255, cf. M. Merkelbach, *Z. Pap. Epigr.* 10 [1973] 49—54). Prvič je za Makedonijo izpričana posebna svečeniška funkcija v Dionizovem kultu: ὑδροσκοπήσας, umivanje svete podobe oziroma razbiranje zrcalnih slik v razburkani vodi (503).

Nagrobnik (384), kjer omenjajo vojaka Αὐρ. Νεικολάον, ἱππέα, σινγουλάρι(ον) σπείρης πρώτης Θλαβίας Βέσσων, kaže, da je bila ta kohorta v Makedoniji v 3. stoletju. *Aurelius Valentinus*, prefekt kohorte I. *Batavorum*, je po novi, pravilni Edsonovi dataciji zelo verjetno branilec Tesalonike pred Goti l. 268/9 (151). Čudna koincidenca je nagrobnik Joane, hčerke namestnika Fl. Belisaria, za katero so nekaj časa celo menili, da je Belizarjeva hčerka Joanina. Zanimive so razne navedbe poznoantičnih administrativnih funkcij (325: ταξεώτης = apparitor vel officialis; 674: κόμης ἀπὸ νουμεραρίων), nagrobnik Samaritanca Sirikija (*784, z eno aramejsko in eno hebrejsko vrstico), in cela vrsta drugih.

Ta kratek in subjektiven izbor napisov ima namen samo pokazati, za kako raznovrstno in zanimivo tematiko gre.

Obžalovati moramo, da v knjigi ni več kot 41 fotografij, pa še te sodijo pravzaprav izven koncepta *IG* — to je tudi največja pomanjkljivost in boleča točka publikacije. Škoda je tudi, da niso vsi indeksi popolni (npr. Res Romanae), temveč selektivni, na kar je opozoril že Speidel (*l. c.*). Takoj po izidu so se oglasili številni kritični glasovi (cf. Daux-Edson, *l. c.*, našteti na koncu članka), s katerimi so strokovnjaki vsak iz svojega področja opozorili, na (neizogibne) napake pri nekaterih dopolnitvah in komentarjih. Tako M. Vickers za nekaj poznoantičnih napisov (*JHS* 93 [1973] 142/3); Habichtove pripombe k pomanjkljivemu 9. poglavju in njegova analiza uporabe različnih er pri datiranju napisov (*Gnomon* 46 [1974] 484/92).

Predvsem je treba poudariti, da je zlasti edicijsko tehnični aparat odličen, vsak napis je datiran, bodisi natančno, kadar pa to ni mogoče, okvirno v stoletje, dragoceni so prozopografski podatki. Zaradi eventuelnih napak je treba vedno hkrati s tekstom konzultirati oba Dauxova članka (poleg že omenjenega, ki ga je napisal z Edsonom, še: *BCH* 97 [1973] 585—599); zlasti važen je v prvem članku Edsonov zgodovinski uvod, ki sem ga že omenila, in pa zanimiva zgodovina arheološke zbirke v Solunu, ki je bil dolgo center za eksport starin na zahod, kar je povzročilo, da se za malo manj kot tretjino napisov (označenih z zvezdico) provenienca ne da ugotoviti. Daux poleg popravkov prinaša tudi 31 novih fotografij.

Nov zvezek napisov Beroe, Pele in Edese pripravlja J. M. R. Cormack (cf. 'Progress report on the Greek inscriptions of the trite meris for IG X', *Ancient Macedonia*, 1970, 193—202). Naj zaključim z upanjem, da ga bomo kmalu dočakali.

Marjeta Šašel

Alfred Neumann, *Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens.* Geschichte, Erforschung, Funde. Hermann Böhlaus Nachf., Wien-Köln-Graz 1972, vel. 8°, 180 str., 128 sl.

Pred seboj imamo prvo monografijo o Vindoboni izpod peresa prof. A. Neumanna, nekdanjega vodje arheološkega oddelka Zgodovinskega muzeja mesta Dunaja, v kateri so zbrani vsi podatki o izkopavanjih na področju mesta, dosedaj sicer dosegljivi le v obliki kratkih notic in poročil o izkopavanjih, objavljenih po različnih, pogosto tudi težko dostopnih revijah.

Kot je že iz podnaslova razvidno, je knjiga tematsko razdeljena na tri obsežna poglavja. V prvem poglavju opisuje avtor položaj Vindobone v širšem zgodovinskem okviru.

V drugem poglavju podaja zgodovino raziskovanj antičnega Dunaja, ki se začenjajo že v 16. stoletju, vendar do druge polovice 19. stoletja, ko šele lahko govorimo o prvih sistematičnih raziskovanjih, ne presežejo diletantsko ljubiteljskih poskusov izkopavanj, pa do časa po drugi svetovni vojni, ko se raziskovanja zaradi pozidanosti področja nekdanje Vindobone osredotočajo na vrednotenje do tedaj izkopanega materiala (v pripravi je korpus skulptur, katalog rimskih opek ter rimskih novcev).

Kratko poglavje je posvečeno izčrpnemu opisu sicer skromnih, a restavriranih ter obisku namenjenih ostankov antičnih stavb. V lični in zanimivi knjigi, ki sicer ne presega tudi širši javnosti namenjeni informacijski okvir, so izčrpno obdelane ob priliki novogradenj na raznih koncih mesta odkrite drobne najdbe, ki se danes hranijo v muzeju ali po zasebnih zbirkah ter so bogato zastopane v slikovnem delu knjige.

Peter Kos

Robert Göbl, *Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum.* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 113 = Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission Band II. Wien 1973. 154 s., 50 tab., 2 zložljivi tabeli.

Odkar so bila napisana temeljna dela odličnega poznavalca keltske numizmatike K. Pinka (Keltisches Silbergeld in Noricum, *WPZ* 24 [1937] 42—76; Einführung in die keltische Münzkunde, *Arch. Austr.* 6 [1950]; Die keltischen Münzen vom Magdalensberg, *Carinthia I* 148 [1958] 130—144) — da naštejemo le ona, ki obravnavajo probleme noriških kovov — je preteklo več desetletij, tekom katerih je marsikatera trditev pod težo novega materiala izgubila svojo veljavo, predvsem pa se je čutila potreba po novi, detajlnejši tipologiji.

Prav zato je tembolj razveseljivo, da imamo končno pred seboj delo, ki se podrobno loteva problemov noriškega kovništva, predvsem pa tipologije in relativne kronologije velikih noriških srebrnikov. Knjiga, ki je izšla kot druga izdaja leta 1970 ustanovljene Numizmatične komisije pri avstrijski Akademiji znanosti in katere avtor je prof. R. Göbl, Pinkov učenec in naslednik ter izredno delavni vodja te komisije, je zaradi problematike, katero obravnava, vredna, da si jo na tem mestu nekoliko pobliže ogledamo.

Göbl obravnava v knjigi le noriške keltske kove in to predvsem velike srebrnike, katere uvršča v nek relativno kronološki sistem na podlagi primerjave žigov, tehnike, katere osnova je ugotovitev, da je uporabnostna doba žigov za aver in rever različna, saj se žig za rever izrabi veliko preje kot žig za aver. Tako pride do kombinacije žigov — na enem averu se vežeta dva revera, od teh zadnji z drugim averom. Povsem s tehničnega gledišča je to razloženo v 2. poglavju (10—21). Za razliko od Pinka, ki je v že omenjenih delih noriške kove delil v starejšo skupino, kamor je uvrščal hrvaško-štajersko ter štajersko-kranjsko grupo, in mlajšo skupino, kamor je uvrstil koroško grupo, deli Göbl te kove le v zahodno in vzhodno noriško plast, katerih vsako deli v deset relativno-kronološko sledečih si stopenj; vsako deli glede na emisije še v podstopnje. Izgradnjo tega sistema, katero razlaga v tretjem poglavju (22—38) ter na obeh sinhronogramih na koncu knjige, povzemam le sumarno.

Osnovo zahodno-noriške plasti predstavljajo novci z Apolonovo glavo z dvovrstnim lovorovim vencem na averu ter jezdecem na

reveru, ki se nato tipološko podrobneje delijo. Ta plast se začenja šele v drugi stopnji z deblom A z novci tipa *Kugelreiter* (slovenjenje tega ni umestno), ki so delo tako imenovanega noriškega mojstra, verjetno potujočega pečatorezca, ki je deloval tako v Z kot V Noriku. Tem novcem slede A 2, prvi novci z napisom TINCO, katerim slede še v istem deblu kovanja novci z žigom A 3 kneza, oziroma kovničarja CONOV — COPPO. V deblu C se pojavijo novci z napisom VOKK, novci kneza, ki je verjetno identičen s Cezarjevim *rex Voccio* (*BG* I 53, 4), važen in edini indic za absolutno kronologijo. Podoben aver uporabijo tudi za novce z napisom BOIO. Šele v mlajši stopnji zahodno noriškega kovanja, ki se začenja s V. stopnjo, lahko zanesljivo govorimo o treh ali štirih kovničarjih, oziroma knezih, za katere so istočasno kovali novce. Tako poznamo v deblu D novce z napisi COGESTLUS oziroma CONGES. A ter novce z napisi ELVIOMAR in ESCINGOMA, tem pa sledijo kovi z legendami ADNAMATI, NEMET, ATTA, SUICCA in E(I)CCAIO(S). V IX. stopnji se kovanje zahodno-noriških velikih srebrnikov konča. Kovanje vzhodno-noriških velikih srebrnikov z glavo Apolona z enovrstnim lovorovim diademom na averu ter konjem na reveru se začenja že v prvi stopnji z novci tipa Varaždin A, ki so prav tako delo noriškega mojstra, pri čemer prvotnega žiga za aver pri vzhodno-noriških kovih še ne poznamo. Tem sledijo novci tipa Varaždin B, Samobor A in B, Đurđevac, novci obraznega tipa, skupina novcev tipa prestasto uho A in B, zabrisan tip, novci debla očesni tip, razkuštran tip, nejasen tip ter skupina novcev, ki se natančneje ne dajo opredeliti in jih uvrščamo v skupino Samobor C.

V primerjavi z velikimi srebrniki se avtor le obrobno dotika problema malih srebrnikov (40 ss). Skoro vsem zahodno-noriškim velikim srebrnim serijam so že od druge stopnje naprej kovali odgovarjajoče male srebrnike, podobno odgovarjajo tudi nekaterim vzhodno-noriškim srebrnikom novci s konjički, do sedaj vsi enotno obravnavani kot Karlstein tip. Njegovo trditev, da so novci tipa Karlstein igrali na vzhodu isto vlogo kot novci tipa Magdalensberg na zahodu (47 s) je treba na podlagi novih najdb novcev iz Celja korigirati v toliko, da ugotovitev za Karlstein tip vsaj pri današnjem stanju raziskav drži, medtem ko so novci tipa Magdalensberg enako zastopani tako na zahodu kot na vzhodu. Göbl je začutil potrebo po podrobnejši tipologiji novcev tipa Karlstein, vendar to problematiko pušča ob strani, saj se je je mogoče lotiti le ob zadostni množini materiala. Pač pa je skupaj s H. Bannertom (cf. FMRÖ MB) na osnovi novcev s Štalenškega vrha izdelal podrobno tipologijo za novce tipa Magdalensberg, katero tudi natančno razlaga v tekstu in na tabeli 47. Pri določanju novcev po tej tipologiji ugotovimo, da je le-ta prepodrobna, saj je določanje po njej izredno težavno in subjektivno in s tem izgublja svoj smisel — olajšati določanje novcev. V 5. poglavju (53—66), kjer so zbrani zaključki, ugotavlja na osnovi sistema kovništva, da je bil *regnum Noricum* skupnost več, in ne le enega, kneza (saj so na novcih omenjene osebe gotovo voditelji keltske aristokracije), katerih vsak je koval svoje novce sprva v eni kovnici, ki se je nahajala verjetno na vzhodnem Koroškem (Štalenški vrh), kasneje pa v večih, katere skuša tudi locirati (Gurina, Teurnia, in Štalenški vrh v Z Noriku ter Celje, okolica Samobora in Đurđevca v V Noriku), za kar pa je potrebno več in boljših dokazov kot je le veliko število na takem mestu najdenih novcev. Prenizko Pinkovo kronologijo začetka kovanja noriških novcev postavlja nekoliko više — po letu 60 pr. n. št., kar je toliko bolj sprejemljivo, če novec VOKK res odgovarja Cezarjevemu Vocciu. Za konec kovanja noriških velikih srebrnikov lahko le suponiramo leto 16/15 pr. n. št., ko Norik zavzamejo Rimljani, medtem ko so mali srebrniki v obtoku vsaj še do Klavdija. Slej ko prej pa ostaja absolutna kronologija še vedno precejšnja neznanka, saj bo končno rešitev — vsaj za konec kovanja noriških srebrnikov — dalo šele večje število zakladnih najdb, v katerih bodo zastopani tako keltski kot rimski novci.

V knjigi je potrjena pristnost danes sicer izgubljenega edinega zlatega noriškega staterja, najdenega v Tieschenu pri Radgoni (39 ss), dokončno pa je spoznan za ponaredek novec z legendo GESATORIX-ECRITUSIRUS (77 ss), s čimer odpadejo vse dosedanje inter-

pretacije tega novca ter domneve v zvezi s tem.

Dobrodošla dodatka v knjigi sta tudi prispevka H. Birkhana, ki lingvistično obdeluje legende na novcih (68—70) ter E. Webra, ki podaja epigrafske doprinose za noriška knežja imena (71—76). Zelo važen je tudi tipni katalog (82—114), ki s tehničnega vidika razlaga izdelavo in razvoj posameznih žigov ter je izredno koristen pri določanju novcev.

Določene pomanjkljivosti ugotavljam v katalogu novcev, ki so prikazani na 50 tabelah — omejujem se predvsem na novce s področja Slovenije. Tako večkrat pogrešam navedbo sicer znanega najdišča za posamezen novec (npr.: za novec WN/A 1 4 manjka navedba najdišča Celje; podobno ON/6 7 ter ON/7 1 Dobrna Retje; ON/7 32 Stična; ON/11 9 in 16 Dobrna Retje; ON/11 33 Kranjska). Manjka navedba najdišča Lemberg za vse novce, ki se hranijo v Numizmatičnem kabinetu na Dunaju pod inv. št. 26974—27008 (ON/7 2, 18, 25—28, 35, 37, 41, 43, 44, 46—48; ON/10 16, 26, 29—32, 37; ON/11 40, 43—45, 51, 52, 56, 57, 68, 69; ON/12 10; ON/SC 23 2, 4. — prim. tudi R. Paulsen, *Die Münzprägungen der Boier* [Leipzig/Wien 1933] 122). V nekaterih primerih je najdišče zamenjano, na primer: ON/5 109 napačno Gradišče b. Šentjernej, pravilno Glavica pri Vrhpolju; ON/7 31 Domšale Stična, pravilno Domžale; ON/10 30 napačno St. Georgen, pravilno Lemberg; ON/11 1 Domšale Stična, pravilno Stična; CC 1 napačno Trbovlje, pravilno Vrhnika; JJ 4 napačno Šentjernej, pravilno Mihovo. Slovenska imena so največkrat pisana napačno (Domšale, Kostrivniza, Trobvlje, Blatna Brezovica, Kastanjevica, itd. — pravilno Domžale, Kostrivnica, Trbovlje, Blatna Brezovica, Kostanjevica itd.), pogosto ostajajo kar nemška imena, prevzeta pač iz stare literature (WN/D 1 6 Unterlahnhof b. Celje — Spodnji Lanovž; WN/G a 2 18 Altenmarkt b. Windischgraetz — Stari trg pri Slovenj Gradcu; WN/G e 32 Pettau — Ptuj, itd.). Drnovo pri Krškem je vseskozi označeno kot Neviodunum b. Krško (ON/4 26, ON/5 94, ON/SC 14 8, ON/SC 20 1). Za vse novce, ki se hranijo v ljubljanskem Numizmatičnem kabinetu uporablja teže, podane pri W. Šmidu (Die keltischen Münzen des Rudolfinums, *Landesmuseum Rudolfinum in Laibach, Bericht für das Jahr 1906* [Laibach 1907] 33—49), čeprav se le te od dejanskih tež novcev pogosto bistveno razlikujejo (npr.: ON/6 4 pravilno 10,32 g, Göbl 10,73 g; ON/9 15 pravilno 10,36 g, Göbl 10,62 g; ON/11 30 pravilno 10,23 g, Göbl 10,55 g, itd.). Napake pri navedbi tež so tudi pri novcih, ki se hranijo v drugih zbirkah ON/11 51 pravilno 10,17 g, Göbl 10,7 g).

Na koncu knjige so zbrane okrajšave, seznam uporabljene literature, imenski ter stvarni katalog in konkordance med omenjeno knjigo ter FMRÖ/MB, kjer te ne držijo, kar vse prispeva k večji uporabnosti knjige. Pri bogatem slikovnem materialu moti le različna kvaliteta fotografij, saj so nekatere delane po odlitkih, nekatere po originalih ali pa so kar povzete iz starejših publikacij.

Prof. Göblu smo lahko samo hvaležni, da se je lotil obdelave zamotane problematike noriških kovov ter jo tudi odlično izpeljal in vsakomur, ki se poklicno ali ljubiteljsko bavi s keltsko numizmatiko bo omenjena knjiga postala nepogrešljiv pripomoček. Upamo pa tudi, da bo marsikoga vzpodbudila k objavi novcev, ki se danes še neobdelani skrivajo v muzejskih in privatnih zbirkah.

Peter Kos

H. Bannert und **G. Piccotini**, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich, Kärnten* 1: *Die Fundmünzen vom Magdalensberg* (= Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 2 = Kärntner Museumsschriften 52). Klagenfurt: Verlag des Landesmuseums für Kärnten 1972, 79 str., VI tab. in 2 tipni tabeli.

Akcija izdajanja novcev, odkritih na območju Avstrije, znana pod imenom FMRÖ (*Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich*), ki jo je leta 1969 sprožil R. Göbl po vzgledu že več let trajajoče podobne akcije v Nemčiji (FMRD = *Die Fundmüzen der römischen Zeit in Deutschland*), je slednjič zajela tudi našo neposredno soseščino, Koroško, saj imamo pred seboj katalog novcev, ki so bili do leta 1970 najdeni na Magdalensbergu (Štalenski vrh).

V izredno vestno izdelanem katalogu, opremljenim s spremnim aparatom za razumevanje kataloga, so obdelani grški (G. Piccottini), keltski (H. Bannert) ter rimski in bizantinski novci (G. Piccottini). V prvem delu kataloga (19—52) najdemo posamično odkrite novce z natančnimi najdiščnimi podatki in literaturo, kjer je bil novec prvotno objavljen, pri čemer so zelo koristne konkordance med prvo publikacijo novca in katalogom (62 ss). V drugem delu kataloga so objavljeni po vrstnem redu odkritja vse štiri zakladne najdbe (53—60).

Medtem ko so grški in rimski novci v obeh delih kataloga urejeni po kronološkem redu, pa to pogrešamo za keltske novce. Za male srebrnike uporablja H. Bannert še vedno relativno kronologijo K. Pinka ('Die keltischen Münzen vom Magdalensberg', *Carinthia I* 148 1958] 143), po kateri si sledijo novci tipa Aeduer, Karlstein, Magdalensberg in Eis, kronologijo torej, ki ne upošteva metroloških zaključkov, čeprav je sicer že Pink sam ugotovil, ne da bi to upošteval pri relativni kronologiji, da so novci tipa Eis težji od novcev Magdalensberg tipa (K. Pink, 'Keltisches Silbergeld in Noricum', *WPZ* 24 [1937] 56) niti dejstva, da se aver z lečastim izbočenjem, oziroma gladek aver na novcih tipa Magdalensberg razvije iz glave na averu novcev tipa Eis. Pravilno bi si torej morali novci v katalogu slediti relativno kronološko: Aeduer, Eis, Magdalensberg ter končno Karlstein tip. Na Magdalensbergu prevladujejo novci tipa Magdalensberg (315 po številu). Prav na osnovi tega je H. Bannert skupaj z R. Göblom izvedel podrobno tipologijo teh novcev (14—16 ter Typentafel A, B) ter to tudi skrbno grafično prikazal na tipni tabeli A (glej tudi R. Göbl, *Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum*, Denkschriften d. österr. Akad. d. Wiss., Phil.-Hist.-Klasse, 113. Band [Wien 1973], 50 ss, Taf. 47). Kot primerjava so na tipni tabeli B v povečavi prikazani originalni novci, kjer pa žal niso vedno izbrani najboljši primeri, saj včasih niti ne odgovarjajo grafičnemu prikazu (cf. IAa), skromna kvaliteta teh povečav pa tudi drugače onemogoča primerjavo (cf. IAg, IB1, IDp, IIc, IIe). Zelo diferencirana tipologija, po kateri je določanje novcev tipa Eis in Magdalensberg vsaj v nekaterih primerih zelo subjektivno, bo gotovo doživela še mnogo sprememb in dopolnitev, saj nam že površen pregled še neobjavljenih novcev iz Celja (Savinja) pokaže marsikateri tip, ki v tipologiji H. Bannerta ni vključen.

Rimski novci so marsikdaj na novo datirani, s tem je datiran tudi *t. p. q.* zakopa zakladne najdbe, zato je nujno, da se vedno naslanjamo na ta katalog ter se tako izognemo raznim nejasnostim in prenagljenim zaključkom (cf. G. Dembski, 'Die keltischen Fundmünzen von Aguntum', *NZ* 86 [1971] 49).

Za razliko od FMRD imamo v FMRÖ tudi slikovni material, kar je pri keltskih novcih še posebej hvalevredno. V katalogu je tako prvič slikovno objavljena zakladna najdba IV., odkrita leta 1965.

S pričujočim katalogom so končno na enem mestu sistematično zbrani vsi novci z Magdalensberga in tako dostopni širši znanstveni javnosti, pred seboj pa imamo prvič neko sistematično katalosko obdelavo keltskih novcev, kakršno smo do sedaj pogrešali in le želimo si lahko, da se bodo tako v tujini kot pri nas lotili prav tako skrbne kataloške obdelave keltskih novcev, saj prav na tem področju keltske numizmatike zeva široka vrzel.

Peter Kos

OPOMBA

Ob 25. jubileju tega glasila bi bilo morda primerno, da bi uredništvo poskrbelo za generalno tematsko in avtorsko kazalo. Ker je SAZU izdala bibliografijo svojih publikacij in prispevkov v njih:

P. Ramovš, *Biblioteka in publikacije Slovenske akademije znanosti in umetnosti v letih* 1938—1951 (La bibliothèque et les publications de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts dans les années 1938—1951), Ljubljana 1952.

M. Klemenčič, *Biblioteka in publikacije Slovenske akademije znanosti in umetnosti v letih* 1952—1971 (The library and the publications of the Slovene Academy of Sciences and Arts in the years 1952—1971), Ljubljana 1973, **naprošamo** bralce, naj uporabljajo to bibliografijo (v katero ni vključen le 1. letnik Arheološkega vestnika, ker sta ga izdali 1950 Univerza v Ljubljani in Državna založba Slovenije, ter, seveda, letnik 23 in dalje). Dovoljujemo si opozoriti tudi na generalno, letno izhajajočo *Slovensko bibliografijo*, ki jo izdaja Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani od 1945 dalje. Za tuje bralce je važno vedeti, da prinaša beograjska revija *Starinar* letno celotno jugoslovansko bibliografijo samostojnih del, člankov in ocen iz arheologije, bizantinologije, umetnostne zgodovine od leta 1955 dalje (glej letnik NS 7—8 [1956—57]). Bibliografija je tematsko razčlenjena in pregledna. Zaradi tega *Arheološki vestnik* **opušča** svoj letni bibliografski pregled za Slovenijo in bo raje pripravil občasne bibliografske preglede del, ki jih revija evidentira in se nanašajo na vzhodno-alpska, zahodno-panonska in severno-jadranska področja na meji med Balkanskim in Apeninskim polotokom.

NOTE

At the 25th anniversary of this periodical, it would be useful if the editor provided a general index of themes and authors. The Slovene Academy of Sciences and Arts has published two bibliographies of its books and the papers contained in them:

P. Ramovš, *Biblioteka in publikacije Slovenske akademije znanosti in umetnosti v letih* 1938—1951 (La bibliothèque et les publications de l'Académie Slovène des Sciences et des Arts dans les années 1938—1951), Ljubljana 1952.

M. Klemenčič, *Biblioteka in publikacije Slovenske akademije znanosti in umetnosti v letih* 1952—1971 (The Library and the Publications of the Slovene Academy of Sciences and Arts in the Years 1952—1971), Ljubljana 1973.

We therefore recommend the readers to use these bibliographies. In them, only the 1st annual set of *Arheološki vestnik*, published in 1950 by Ljubljana University and »Državna založba Slovenije«, and of course the 23rd and the following annual sets are not included. Let us also refer to the general annual Slovene bibliography (*Slovenska bibliografija*), published by the National and University Library in Ljubljana since 1945. To foreign readers it is important to know that the review *Starinar* in Beograd yearly publishes the entire Yugoslav bibliography of books, papers and reviews in the field of archaelogy, byzantinology, history of art (from 1955 on, *vide* NS, annual set 7—8 from 1956—57). The bibliography is thematically subdivided, and clear. Hence, *Arheološki vestnik* has ceased publishing a bibliographical survey for Slovenia, and is preparing, instead, occasional bibliographical surveys of books, if they relate to the East-Alpine, West-Pannonian and North-Adriatic regions along the border between the Balkan and the Apennine Peninsulas.

LJUBLJANA

ARHEOLOŠKI VESTNIK
ACTA ARCHAEOLOGICA
XXV

Izdala
Slovenska akademija znanosti in umetnosti
v Ljubljani

Natisnila
tiskarna Ljudske pravice
v Ljubljani
1976

Naklada 1200 izvodov